

GOVERNMENT OF INDIA

DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY

**CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY**

CALL NO. Sa 2 VI / Mād / Lak

D.G.A. 79.

۳۲۵
۱۱۱۰

۲

RGARTHADĪPIKĀ

A pre-Sāyaṇa and hitherto unpublished commentary

ON

RGVEDASAMHITĀ

By

MĀDHAVA, SON OF SRIVENKAṬĀRYA

Edited

From original palm-leaf Malayalam MSS. with extracts
from other commentaries

By

LAKSHMAN SARUP

M.A. (PANJ.), D. PHIL. (OXON.)

*Officier d'Academie (France), Vice-Principal, Oriental College, Head of
the Sanskrit Department, and Professor of Sanskrit Literature at
the University of the Panjab, Lahore.*

VOL. II

8139

289

6 11 49

591-2012

Sar

Sa2VI
Mād/Lak

PUBLISHED BY
MOTILAL BANARSIDASS

Oriental Publishers

SAID MITHA, LAHORE

1940

CENTRO NACIONAL DE ORIGEN
LIBRARY, N. C. 11.

Acc. No. 8139

Date..... 11-1-57

Call No. Sa 2VI

Mad / Late

ऋक्संहिताव्याख्यातुस्सायणाचार्यात्प्राग्भवेन
श्रीवेङ्कटार्यतनूद्भवेन श्रीमाधवेन

विरचिता

अप्रकाशितपूर्वा, ऋग्वेदसंहिताव्याख्या

ऋगर्थदीपिका

पञ्चनदीये विश्वविद्यालये संस्कृताचार्यैः संस्कृतविभागाध्यक्षैश्च

लक्ष्मणस्वरूप, एम० ए० (पंजाब), डी० फिल० (ऑक्सफोर्ड),

आक्रितर एकेडेमी (फ्रान्स) इत्येतैः

मलयालिपिलिखितानि प्राचीनतालपत्रावशंपुस्तकानि पर्यालोच्य

पूर्वापरव्याख्यानोद्धृतैः सन्दर्भचालङ्कृत्य

सम्पादिता

द्वितीयो भागः

लवपुरीयपञ्चायसंस्कृतपुस्तकालयाध्यक्षैः

मोतीलाल बनारसीदास इत्येतैः

प्रयागस्थे 'ला जर्नल' इति नाम्नि

मुद्रणालये मुद्रापयित्वा प्रकाशितः

TO
THE RIGHT HONOURABLE
Dr. Sir SHADI LAL, Kt.

P.C., LL.D., R.B., B.C.L., Barrister-at-Law

Member of the Judicial Committee of the Privy Council

Ex-Chief Justice of the Lahore High Court

AS A HUMBLE MARK OF
PROFOUND RESPECT
AND ADMIRATION

Subscribed 15.4.07 - 6.11.10

TABLE OF CONTENTS

	PAGE
I. List of Abbreviations	11—14
II. Preface	15—18
III. TEXT—	
1. Introductory remarks to the First Chapter of the Second <i>Aṣṭaka</i>	3—7
2. One hundred and twenty-second hymn ..	7—16
3. One hundred and twenty-third hymn ..	16—24
4. One hundred and twenty-fourth hymn ..	24—33
5. One hundred and twenty-fifth hymn ..	33—41
6. One hundred and twenty-sixth hymn ..	41—48
7. One hundred and twenty-seventh hymn ..	48—58
8. One hundred and twenty-eighth hymn ..	59—65
9. One hundred and twenty-ninth hymn ..	65—76
10. One hundred and thirtieth hymn ..	76—84
11. One hundred and thirty-first hymn ..	84—90
12. One hundred and thirty-second hymn ..	90—95
13. One hundred and thirty-third hymn ..	96—100
14. One hundred and thirty-fourth hymn ..	100—105
15. One hundred and thirty-fifth hymn ..	105—112
16. One hundred and thirty-sixth hymn ..	112—117
17. Introductory remarks to the Second Chapter of the Second <i>Aṣṭaka</i>	118—119
18. One hundred and thirty-seventh hymn ..	119—121
19. One hundred and thirty-eighth hymn ..	121—125
20. One hundred and thirty-ninth hymn ..	126—134
21. One hundred and fortieth hymn ..	135—143
22. One hundred and forty-first hymn ..	143—151
23. One hundred and forty-second hymn ..	151—156
24. One hundred and forty-third hymn ..	157—161
25. One hundred and forty-fourth hymn ..	162—166
26. One hundred and forty-fifth hymn ..	166—169
27. One hundred and forty-sixth hymn ..	169—172
28. One hundred and forty-seventh hymn ..	172—176
29. One hundred and forty-eighth hymn ..	177—179

	PAGE
30. One hundred and forty-ninth hymn	180—182
31. One hundred and fiftieth hymn	182—185
32. One hundred and fifty-first hymn	185—191
33. One hundred and fifty-second hymn	192—195
34. One hundred and fifty-third hymn	196—198
35. One hundred and fifty-fourth hymn	199—205
36. One hundred and fifty-fifth hymn	205—209
37. One hundred and fifty-sixth hymn	209—212
38. One hundred and fifty-seventh hymn	213—216
39. Introductory remarks to the Third Chapter of the Second <i>Aṣṭaka</i>	216—219
40. One hundred and fifty-eighth hymn	219—223
41. One hundred and fifty-ninth hymn	223—226
42. One hundred and sixtieth hymn	226—229
43. One hundred and sixty-first hymn	229—239
44. One hundred and sixty-second hymn	239—258
45. One hundred and sixty-third hymn	259—271
46. One hundred and sixty-fourth hymn	271—352
47. One hundred and sixty-fifth hymn	352—363
48. Introductory remarks to the Fourth Chapter of the Second <i>Aṣṭaka</i>	363—365
49. One hundred and sixty-sixth hymn	365—373
50. One hundred and sixty-seventh hymn	373—379
51. One hundred and sixty-eighth hymn	379—384
52. One hundred and sixty-ninth hymn	384—389
53. One hundred and seventieth hymn	389—392
54. One hundred and seventy-first hymn	392—395
55. One hundred and seventy-second hymn	396—397
56. One hundred and seventy-third hymn	397—405
57. One hundred and seventy-fourth hymn	405—411
58. One hundred and seventy-fifth hymn	412—414
59. One hundred and seventy-sixth hymn	414—417
60. One hundred and seventy-seventh hymn	417—419
61. One hundred and seventy-eighth hymn	419—421
62. One hundred and seventy-ninth hymn	421—425
63. One hundred and eightieth hymn	426—431
64. One hundred and eighty-first hymn	431—436

	PAGE
65. One hundred and eighty-second hymn	336—441
66. One hundred and eighty-third hymn	441—444
67. Introductory remarks to the Fifth Chapter of the Second <i>Aṣṭaka</i>	444—445
68. One hundred and eighty-fourth hymn	445—449
69. One hundred and eighty-fifth hymn	449—454
70. One hundred and eighty-sixth hymn	455—460
71. One hundred and eighty-seventh hymn	461—465
72. One hundred and eighty-eighth hymn	465—468
73. One hundred and eighty-ninth hymn	469—473
74. One hundred and ninetieth hymn	474—479
75. One hundred and ninety-first hymn.	479—487
IV. Appendix I. The Commentary of the <i>Satapatha-</i> <i>Bṛāhmaṇa</i> on such stanzas of the first <i>maṇḍala</i> of the <i>Ṛgveda</i> as occur in the <i>SuklaYajurveda</i> and are explained in the former	489—500
V. Appendix II. Extracts from the Commentaries of Uvaṭa and Mahīdhara on such stanzas of the first one hundred and twenty-one hymns of the first <i>maṇḍala</i> of the <i>Ṛgveda</i> as occur in <i>Mādhyandīnī</i> recension of the <i>SuklaYajurveda</i>	501—569
VI. Appendix III. Extracts from the Commentary of Dyā Dviveda on such stanzas of the first <i>maṇḍala</i> of the <i>Ṛgveda</i> as are explained by him in the <i>Nītimañjarī</i>	570—613
VII. Appendix IV. Extracts from the Commentary of Guṇaviṣṇu on such stanzas of the first <i>maṇḍala</i> of the <i>Ṛgveda</i> as are explained by him in his Commentary on the <i>Cbāndogya</i> <i>mantra</i> ..	614—622
VIII. Supplement: <i>Padapāṭha</i> on hymns 122-191 of the first <i>maṇḍala</i> of the <i>Ṛgveda</i>	I—213

LIST OF ABBREVIATIONS

A	Ātmanepada
AA.	ĀitareyaĀraṇyaka
abl.	ablative case
AB.	ĀitareyaBrāhmaṇa
AV.	Atharvaveda
acc.	accusative case
Amara.	Amarakoṣa
Anu.	Anuvākānukramaṇī
APR.	AtharvavedaPrātiśākhya
Aśś.	ĀśvalāyanaŚrautaSūtra
At.	Ātmānanda's commentary on Rv. I. 164.
BB.	Bhaṭṭabhāskara Miśra's commentary on the Taittirīya Sambhitā
BD.	Bṛhaddevatā
Bṛh. U.	Bṛhadāraṇyakopaniṣad
caus.	causal
Chā. U.	Chāndogyopaniṣad
CHMB.	Chāndogyamantrabhāṣya by GuṇaViṣṇu
D.	A palm-leaf Malayalam ms., at the Lal Chand Library of the D. A. V. College, Lahore.
dat.	dative case
Dur.	Durgācārya's commentary on the Nirukta.
Ed.	Editor
F.	A fragment of a Devanāgarī ms.
fem.	feminine gender
gen.	genitive case
gend.	gender
imf.	imperfect
inj.	injunctive
inst.	instrumental case
KAS.	Kauṭalya's Arthaśāstra
Kā Śr.	Kātyāyana's ŚrautaSūtra
Kaṭh. U.	Kaṭhopaniṣad
Kau. Br.	KauṣītakiBrāhmaṇa
Kau. Up.	Kauṣītaki Upaniṣad
Ken. U.	Kenopaniṣad

KS.	} Kāṭyāyana's Sarvānukramaṇi
KSA.	
Lit.	Literally
Loc.	Locative case
M.	A Devanāgarī transcript of a Madras ms.
Mah.	Mahidhara, a commentator of the <i>SuklaYajurveda</i> .
Mahanar. Up.	Mahānārāyaṇopaniṣad
Maitr. Up.	Maitrāyaṇi Upaniṣad
Maitri Up.	Maitrī Upaniṣad
Manu.	Manusmṛti
Mas.	masculine gender
Mu. U.	} Muṇḍakopaniṣad
Muṇḍaka U.	
MS.	manuscript
MSS.	manuscripts
N.	Nirukta of Yāska
Ngh.	Nighaṇṭu
nom.	nominative case
Nṛs. U.	Nṛsimhottaratāpini Upaniṣad
NS.	NidānaSūtras
P.	A palm-leaf Malayalam ms. at the Panjab University Library
p.	page
Pa.	Pāṇini's Aṣṭādhyāyī
Perf.	Perfect
Pers.	Person
pl.	plural number
PMBH.	Patañjali's Mahābhāṣya
PP.	Padapāṭha
Parāśara.	Parāśarasmṛti
Praśna. U.	Praśnopaniṣad
R.	The Rgvedānukramaṇi of Mādhavabhaṭṭa, edited by C. Kunhan Raja, Madras University Sanskrit Series, No. 2.
red.	reduplicated
Rgvidh.	Rgvidhāna, edited by Meyer
RPR.	RgvedaPrātiśākhya
RV.	Rgveda
S.	K. Sāmbarīva Śāstri's edition of the Rksamhitā with the Bhāṣya of Skandasvāmin and the commentary

of Venkaṭamādhavārya, Trivandrum Sanskrit Series,
No. 96

SA.	ŚāṅkhāyanaĀraṇyaka
SB.	SatapathaBrāhmaṇa
Sān. Br.	ŚāṅkhāyanaBrāhmaṇa
Sāṭ.	ŚāṭyāyanaBrāhmaṇa
SVB.	ṢaḍvīmśaBrāhmaṇa
SDS.	Sarvadarśanasamgraha
Sing.	Singular number
SK.	Skandasvāmin's commentary on the Ṛgveda
SKN.	Skandasvāmin's commentary on the Nirukta of Yāska
Skr.	Skandasvāmin's Ṛgvedabhāṣya, edited by C. Kunhan Raja, Madras University Sanskrit Series, No. 8.
Skt.	Skandasvāmin's Bhāṣya on the Ṛgveda, Trivandrum edition
Sr. Sū.	SrautaSūtra
SSS.	ŚāṅkhāyanaSrautaSūtra
Sve. U.	Svetāśvataropaniṣad
Sy.	Sāyaṇācārya's commentary on the Ṛgveda, Poona edition
TA.	TaittirīyaĀraṇyaka
TB.	TaittirīyaBrāhmaṇa
Tāndya } TMB. }	TāndyaMahāBrāhmaṇa
TS.	TaittirīyaSamhitā
T.U.	Taittirīyopaniṣad
U.	Uvaṭa
U. } Uṇādi }	UṇādiSūtras
Vaij.	VaijayantīKoṣa
Var.	Vārtika on Pāṇini's Aṣṭādhyāyī
VM.	Mādhava, son of ŚrīVenkaṭārya
VNS.	Vararuci's NiruktaSamuccaya
Voc.	Vocative case.
Vol.	Volume
VPR.	VājasaneyīPrātiśākhya
VS.	VājasaneyīSamhitā
YPR.	YajurvedaPrātiśākhya
YV.	Yajurveda

अ. }	अध्याय
अध्या. }	
आयं	आयंभट्टीय
आ. श्री. सू.	आश्वलायनश्रौतसूत्र
उ. }	
उणा. }	उणादिसूत्र
ऋ }	
ऋ. सं. }	ऋग्वेदसंहिता
ऋ. प्रा.	ऋक्प्रातिशाख्य
ऐ. ब्रा.	ऐतरेयब्राह्मण
क.	कण्डिका
का.	कात्यायनश्रौतसूत्र
का. सं.	कात्यायनसर्वानुक्रमणी
का. सं. डा. का.	कात्यायनसर्वानुक्रमणी द्वादशकाण्डिका
को. ब्रा.	कौषीतकिब्राह्मण
गो. }	
गो. गृ. सू. }	गोभिलगृह्यसूत्र
गो. स्मृ.	गोभिलस्मृति
तां. ब्रा.	ताण्ड्यब्राह्मण
तै. आ.	तैत्तिरीय आरण्यक
तै. सं.	तैत्तिरीयसंहिता
नि. }	
निरु. }	निरुक्त
निष.	निषण्टु
पा.	पाणिनि-अष्टाध्यायी
पार.	पारस्करगृह्यसूत्र
पा. वा.	पाणिनिवार्तिक
भ. गो.	भगवद्गीता
मनु.	मनुस्मृति
म. भा. शां. प.	महाभारत शान्तिपर्व
वे. दी.	वेदाखंदीपिका [पञ्जुरुशिष्यविरचिता सर्वानुक्रमणीव्याख्या]
श. }	
श. ब्रा. }	शतपथब्राह्मण
शां. आ.	शाङ्खायन आरण्यक
शां. ब्रा.	शाङ्खायनब्राह्मण
शां. श्री. सू.	शाङ्खायनश्रौतसूत्र
सा. भा.	सायणभाष्य

PREFACE

The present volume completes the commentary of Mādhava, son of ŚrīVeṅkatārya on the first *maṇḍala* of the *R̥gveda*. The ms. material has already been described¹ and need not be repeated here. The constitution of the text of the commentary is based on the collation of mss. P. D. and M. Apart from various readings, the mss. have transmitted the text of the commentary in one recension only. Occasionally, all the three mss. have preserved an identical error, e.g., तृणा is read by all the mss. on p. 17. As an epithet of उषा 'Goddess of dawn', the reading should be तृणी and not तृणा । Similarly देवि in RV. I. 123. 3 on p. 17 is in the vocative case and should have also been explained by a vocative in the commentary but all the mss. read देवी which is not in the vocative. Evidently the reading of the mss. i.e. देवी is not correct. It should have been देवि and not देवी. In such cases also, there has been no departure from the evidence of mss. I have adopted the reading, unanimously preserved by all the mss. The authority of the mss. has not been set aside. Their testimony has been followed with fidelity. I have contented myself with the suggestion of emendations in footnotes, e.g., see footnotes 14, 16, 23, 24 on p. 17; 1 on p. 23; 8 on p. 28; 8 on p. 30; 1 on p. 33; 17 on p. 34; 1 on pp. 30, 31; 11 on p. 37; 19 on p. 38; and so on. But as far as the text of the commentary is concerned, no interference whatsoever has been allowed.

Mādhava explains each and every word of a Vedic stanza. Here and there, the same word or words are repeated in a Vedic stanza. In such cases, Mādhava explains the word once only. It would have been quite unnecessary to explain the same word twice. I have however taken the precaution to point out in footnotes that Mādhava has commented on such repeated words once only. See footnotes 8 on p. 30; 12 on p. 31; 3 on p. 33; 2 on p. 34; 22 on p. 35; 18 on p. 36; 6 and 31 on p. 37; 17 on p. 60; 26 on p. 61; 25 on p. 62; 12 on p. 64 and so on.

¹ Preface to Vol. I. pp. 34-40.

As already pointed out, Mādhava ordinarily explains each and every word of a Vedic stanza. But he passes over a word occasionally. If an unrepeatd word of a Vedic stanza is left unexplained in the commentary, I have mentioned this fact also in the footnotes. See footnotes 21 on p. 7; 5 on p. 16; 19 on p. 18; 7 and 18 on p. 23; 11 on p. 25; 17 on p. 29; 24 on p. 32; 15 on p. 33; 8 on p. 52; 25 on p. 58; 20 on p. 66; 18 on p. 67 and so on. In the footnotes I have also supplied the explanation of such ignored words from the commentaries of other commentators.

In the footnotes, the interpretation of Mādhava has been throughout compared with that of Sāyaṇācārya. In addition, the following commentaries have also been utilised:—(1) Yāska's *Nirukta*, (2) Durgācārya's commentary on the *Nirukta*, (3) Skandasvāmin's commentary on the *Nirukta*. These three commentaries have been exploited with regard to such *Ṛgvedic* stanzas as occur in the *Nirukta*.

It is well known that the *Yajurveda* has borrowed a good many stanzas from the *Ṛgveda*. The *SatapathaBrāhmaṇa* has commented on the first eighteen chapters of the *SuklaYajurveda*. Both Uvaṭa and Mahīdhara have written commentaries on the whole of the *SuklaYajurveda*. The commentaries of the *SatapathaBrāhmaṇa*, Uvaṭa and Mahīdhara have been exploited with regard to such *Ṛgvedic* stanzas as occur in the *SuklaYajurveda*. Extracts from the commentaries of Uvaṭa and Mahīdhara on the first 121 hymns are in Appendix II and on 122-191 hymns in the footnotes.

The commentary of BhaṭṭaBhāskaraMiśra on the *Taittirīya Saṃhitā* has been explored with regard to such *Ṛgvedic* stanzas as occur in the TS.

There are no commentaries available on the other *Samhitās* of the Black *Yajurveda* such as the *Maitrāyaṇī*, the *Kāthaka*, and the *Kaṣīṭhala, Saṃhitās*.

The commentaries of Sāyaṇācārya on the *AtharvaVeda* and other *Samhitās* have been ignored as his commentary on the *Ṛgveda* itself has been fully made use of.

Dyā Dviveda has explained a good many stanzas of the *Ṛgveda* in his *Nītimāñjarī*. Extracts from his commentary are added in Appendix III. Dyā Dviveda was a learned scholar. His commentary is full of quotations from the *Samhitās*, *Brāhmaṇās*,

Aranyakas, *Upaniṣads*, the *Ṛgveda*prātisākhya, the *Bṛhaddevatā* the *Srautasūtras*, Kātyāyana's *Sarvānukramanī*, *Anvākānukramanī*, Pāṇini's *Aṣṭādhyāyī*, *Gṛhyasūtras*, *Vedārthadīpikā*, *Sāyaṇabhāṣya*, *Uṇādisūtras*, *Smṛtis* etc. Most of these quotations have been traced for the first time in appendix III.

Dyā Dviveda has anticipated the modern Comparative Method in the interpretation of the *Ṛgveda*. He often supports his explanation with parallel passages of the *Ṛgveda* itself. He is thus a precursor of European Interpreters of the *Ṛgveda*. The commentary of Dyā Dviveda is very interesting and scholarly. It is a pity that he did not comment on the whole of the *Ṛgveda*.

Guṇaviṣṇu is supposed to be a pre-Sāyaṇa commentator. I have given extracts from his commentary on such *Ṛgvedic* stanzas as occur in the *Chāndogya*mantra.

I have also made use of Ātmānanda's* commentary on RV. I. 164., as far as that hymn is concerned.

In this way, I have utilised all the commentaries on the *Ṛgveda* itself as well as on the hymns and the stanzas of the RV., borrowed by other *Saṃhitās*, Vedic writers and works. All the commentaries, available from Indian sources have been accounted for. I have thus endeavoured to compile in footnotes and appendices an Indian thesaurus of *Ṛgvedic* interpretation. This bringing together in one place of all or almost all the different Indian interpretations of the *Ṛgveda* will afford a basis for a critical and comparative study of the *Ṛgveda*.

ACKNOWLEDGEMENT OF OBLIGATION

It is a pleasure to put on record my thanks to the American Oriental Society. They have taken a lively interest in the present publication. The following letters which I received from the Secretary of the Society do not stand in need of any comment.

Dr. Lakshman Sarup
23, Lodge Road
Lahore, India

PRINCETON UNIVERSITY
PRINCETON NEW JERSEY
August 4, 1939

Dear Dr. Sarup,

The American Oriental Society has considered your appli-

*Published by Messrs Motilal Banarsidas, Said Mitha, Lahore.

cation for a subvention in aid of your proposed edition of the Rig-Veda.

I am sending you a statement about the value of the work, which you may use for your special purposes in India.

We are trying to raise a small sum from America in support of your project, which seems to us of great importance and value. The American Oriental Society has no money which it can appropriate for this purpose, but it gladly gives hearty approval.

This is the best we can do.

With best wishes.

Sincerely yours
(Sd.) HAROLD H. BENDER

Dr. Lakshman Sarup
23, Lodge Road
Lahore, India

PRINCETON UNIVERSITY
PRINCETON NEW JERSEY
August 4, 1939

Dear Dr. Sarup,

The American Oriental Society has carefully considered your proposed publication of an edition of the Rig-Veda, with the heretofore unpublished commentary of Madhava, and elaborate critical apparatus. We all think very highly of this work, so far as we can control it at this distance. The American Oriental Society officially recommends it.

Faithfully yours
(Sd.) HAROLD H. BENDER

Mr. Bender also recommended this publication to the Carnegie International Association.

I believe this is the only case in which the American Oriental Society has taken such an interest in the work of an Indian Scholar. They have gone out of their way to raise subscriptions for its publication.

If this edition is found useful and if it gives any help in a scientific study of the *Rgveda*, I shall feel my labour amply repaid.

ORIENTAL COLLEGE
LAHORE

LAKSHMAN SARUP

अथ ऋग्वेदे द्वितीयाष्टके प्रथमोऽध्यायः ।

अथ द्वितीयेऽष्टके प्रथमोऽध्यायः ।

द्वितीयोऽष्टकस्तस्मिन्नध्यायादिषु वक्ष्यते ।
 यत्किञ्चिदिह वक्तव्यमाख्यातेष्वस्ति वैदिकैः ॥
 चत्वारि पदजातानि तत्र नामानि कानिचित् ।
 आख्यातान्युपसर्गाश्च निपाताश्च तथापरे ॥
 शब्दैरुच्चरितैर्द्रव्यं यैरिह प्रतिपद्यते ।
 तन्नाम कवयः प्राहुरग्निर्वायुस्तयास्विनौ ॥
 अष्टौ यत्र प्रयुज्यन्ते नानार्थेषु विभक्तयः ।
 तन्नाम कवयः प्राहुर्लिङ्गसङ्ख्यासमन्वितम् ॥
 निर्देशः कर्म करणं सम्प्रदानमपकर्षणम् ।
 स्वाम्यर्थोऽप्याधिकरणं विभक्त्यर्थाः प्रकीर्त्तिताः ॥

१. Omitted by P. हरिः श्रीगणपतये
 नमः D.

२. Cf. RPR. 12.5:699; APR. i.
 1; VPR. 8.49-52; KAS. II.
 10; 28 p. 72; PMBH. i. 1.1.
 p.3; SDS. p. 96-140;

३. Cf. BD. I. 42.
 Durgācārya quotes the
 following stanza in his
 commentary on the *Nirukta*
 1.1. तथाचोक्तम्—

शब्देनोच्चारितेनेह येन द्रव्यं प्रतिपद्यते ।
 तदक्षरविधौ युक्तं नामैरुच्चार्यमनौघिणः ॥

४. Cf. BD. I.43. Durgācārya
 quotes this stanza, *loc.*

cit. The first three verses
 (*Pādas*) are identical.
 Durga reads the fourth
 verse in the following
 manner : भवे वचनलिङ्गयोः ।

५. ०व्या० P.

६. Durgācārya quotes the
 stanza in an identical
 manner except that he reads
 ०प्याधि० for ०याधि० of VM. in
 the third verse and प्रदानम्
 for सम्प्रदानम् of VM. in the
 second verse. The second
 verse in the text of VM. has
 one syllable too many.

नामानि नमयन्त्यर्थे प्रधानमिति नामता ।
कारकाणि च तान्याहुः क्रियां कुर्वन्ति तानि हि ॥
कारकाणां परिस्पन्दः फलस्यैकस्य साधकः ।
लोके पूर्वापरीभूतः क्रियेति व्यपदिश्यते ॥
वदन्ति वैयाकरणा धातुवाच्यां क्रियां च ताम् ।
कालः सङ्ख्या कारकं च प्रत्ययार्थाः प्रकीर्त्तिताः ॥
आख्यातस्य च नान्नश्च सम्बन्धात्स्वार्थदर्शिनः ।
उपसर्गाश्च निपाताश्च न स्वतन्त्रा इति स्थितिः ॥
आख्यातशब्देषु भवन्ति भेदाः
धातुः क्रियामेकफलां ब्रवीति ।
अर्थे प्रवृत्त विरते च धातो-
र्लट् स्मर्यते शब्दविद्भिः पुराणैः ॥
“सुत॑पा॒न्ने सु॒ता इ॒मे शु॒चयो॑ यन्ति॒ वी॒तये॑” ।
इत्याह गच्छतः सोमानृषिर्हस्तेन दर्शयन् ॥
“प्रति॑ त्वं चा॒रु॒मध्व॒रं गो॒पी॒थाय॑ प्र हू॒यसे॑ ।”
“परा॑ हि मे वि॒मन्य॒वः प॑तन्ति॒ वस्य॑इ॒ष्टये॑ ॥”

१. नमन्त्य० P.

२. यानि is suggested for तानि

३. कारकानां M.

४. Omitted by P. ५. ०च्चं D.

६. Omitted by P.D.

७. ०न्वाः स्वा० M. ०न्वात्स्वाम्यर्थ० P.D.

८. च is omitted by R.

९. In both the second and third

Pādas of this verse one

syllable is too many.

१०. ०वाः P. ११. ०तु P.

१२. ०वृत्ते P. १३. पुराणैः P.

१४. RV. I. ५.५^{ab}.

१५. ह of आह is omitted by P.

१६. प्रती० P.D.

१७. चह० M. १८. ०ताय P.

१९. RV. I. 19.1^{ab}.

२०. बरा M. २१. RV. I. 25.4^{ab}.

“तत्त्वा^१ यामि^१ ब्रह्मणा^१ वन्दमान-^१

स्तदा शास्ते^१ यजमानो हविर्मि^१” ।

“तद्वक्तं^१ तदिवा^१ मह्यमाहु-^१

स्तदयं^१ केतो^१ हृद^१ आ वि चष्टे^१” ॥

धातव्यस्य प्रवृत्तस्य मन्त्रेष्वेव प्रतीयते ।

विस्पष्टं वर्तमानत्वमीदृशाः सन्ति चापरे ॥

भवन्ती वर्तमानस्य सामोप्येऽपि प्रयुज्यते ।

“अग्निमीळे^१ पुरोहितं^१” “सुम्नार्यं^१ वर्तयामसि^१” ॥

“इहेन्द्राग्नी उप ह्वये^१” “सुते सोमे^१ हवामहे^१” ।

एते भवन्ति सूक्तादौ सूक्तान्तस्या इमे पुनः ॥

“अक्वैश्च^१ नि हवामहे^१” “तं त्वा^१ वयं^१ पतिमग्ने^१” ।

“वामवसे^१ जोहवीमि^१” बहवः सन्ति तादृशाः ॥

अथापि वर्तमानत्वं कचिन्नैव विवक्षितम् ।

“वायुविन्द्रश्च^१ चेतयः^१” “दक्षं^१ दधाते^१ अपसम्^१” ॥

“प्र चेतयति^१ केतुनी^१ । धियो^१ विश्वा^१ वि रानति^१” ।

“सद्यो^१ दाशुषे^१ क्षारसि^१” पादास्तत्र निदर्शनम् ॥

१. तत्त्वा P.D.M. २. वन्द० D.

३. RV. I. 24.11.^{ab}.

४. को P. केतो D. ५. हृदय M.

६. RV. I. 24.12.^{ab}

७. ०भानायत्व० M.

८. Cf. Pā. III. 3.131.

९. RV. I. 1.1.^a १०. ०वा M.

११. RV. VIII. 37.1.^b

१२. RV. I. 21.1.^a

१३. RV. III. 40.1.^b १४. अक्वै० M.

१५. RV. I. 47.10.^b

१६. पितृष० M. १७. RV. I. 60.5.^a

१८. A fragment of RV. I. 34.12.^b.

१९. प्रवर्त० M.

२०. चेततः P. RV. I. 2.5.^a.

२१. अवसम् P. RV. I. 2.9.^a.

२२. RV. I. 3.12.^{bc}.

२३. RV. I. 27.6.^c.

एवं यदादियोगे च “यं रक्षन्ति प्रचेतसः” ।
 “यत्र प्रावा द्युवृष्णः” “यं यज्ञं नर्यथा नरः” ॥
 “वेदं मासो धृतव्रतः” विवक्षापि च दृश्यते ।
 “यद्देवानां मित्रमहः” अग्नेर्ध्वाजन्ते अर्चयः” ॥
 तथा तच्छब्दयोगे च “स इद् देवेषु गच्छति” ।
 “येषामिन्द्रस्ते जयन्ति” पादौ तत्र निदर्शनम् ॥
 अयापि दृश्यते भूते “कारमंशाय निन्वयः”^{११}
 “शत्रुं न किला विविस्ते” “आण्डा शुष्णस्य भेदति” ॥
 “कदा ज्ञात्रश्चियं नरमा वरुणं करामहे” ।
 प्रयुज्यते भवन्त्यत्र कदायोगे भविष्यति ॥
 “न ता मिनन्ति मायिनः” “य ईक्ष्यन्ति पर्वतान्” ।
 “प्र वपयन्ति पर्वतान् वि विध्वन्ति वनस्पतीन्” ॥
 विधापराः पदेष्वेव बहवः सन्ति तादृशः ।
 इच्छन्तोऽपि न हिंसन्ति जातास्तेऽभीक्ष्यन्ति च ॥

१. RV. I. 41.1^a.

२. RV. I. 28.1^a.

३. ०षां M.

४. RV. I. 41.5^a.

५. ०तोः P. RV. I. 25.8^a.

६. य दे० P.

७. RV. I. 44.12^a.

८. अग्ने ध्वा० P.D.M.

९. RV. I. 44.12^d.

१०. RV. I. 1.4^o.

११. RV. VIII. 16. 5^c.

१२. इते P.

१३. A fragment of RV. I.
112. 1^c.

१४. ०त्ता M. RV. I. 32.4^d.

१५. RV. VIII. 40. 11^d.

१६. वरणं M. १७. RV. I. 25. 5^{ab}.

१८. RV. III. 56. 1^a.

१९. ईक्ष० M. २०. RV. I. 19. 7^a.

२१. RV. I. 39. 5^{ab}.

२२. विधाः पराः is suggested for
विधापराः

२३. एषु is omitted by P.

२४. ०त्तेवीक्ष० P.D.M.

दृश्यन्ते चास्य वामीये . . . तयाविधा विवाः ।

शब्दज्ञहृदयस्यास्ताः शक्याः शब्दैर्न माषितुम् ॥

वन्द्यसोऽनुविधानाय यत्र भूतमविध्यतोः ।

लट् प्रयुक्तौ न कालस्य विवक्षा तत्र विद्यते ॥

कदादियोगे कालस्य भवत्यभिभवो यया ।

अर्थस्वभावश्च तया कालं वाक्येषु बाधते ॥ इति ॥

I. 122.

प्र वः पान्तं रघुमन्यवोऽन्धौ युञ्जं रुद्राय मीळहुषे भरध्वम् ।

दिवो अस्तोष्यसुरस्य वीरैरिषुध्वेव मरुतो रोदस्योः ॥१॥

प्र वः पान्तम् । कक्षीवान् ।

भरध्वं यूयम् । पानीयम् । हे लघुस्तुतयः ! मीगम् । युञ्जं च । रुद्राय । सेवये । दिवः ।

वीरैर्मरुद्भिः सह । स्तुतिः कियते । प्राज्ञस्य । मरुतां पितरा ते पितरिति त इमे मरुतश्च । इषुधिना प्रवेयमाणाः सेनास्विव शराः । द्वावापुषिष्व्योर्मध्ये पतन्ति तैः स्तूपत इति ।

१. वान्य P. २. वामीये M.

३. वृत्तिभेदास्तथाविधाः R.

४. स्वास्ते R.

५. प्रयुङ्क्ते P.D. ६. तवादि० M.

७. ०न्त्य० P.D.M.

८. रघ्वरं P. प्रकर्षेण सम्पादयत Sy.

९. पालनशीलं यातव्यं वा Sy.

१०. लघुकोषा अक्षोघिन अस्त्वित्तः Sy.

११. सा० M. अन्नमाज्यसोमादिलक्षणम् Sy.

१२. यागसाधनम् Sy.

१३. रुद्र-दुःश्वं तद्धेतुमूर्तं दुष्टिं वा । तस्य द्वावविध एतन्नामकाय देवाय Sy.

१४. फलस्य वर्धने Sy.

१५. छुलोकतकादात् । उपलक्षणमेतत् । लोकत्रयावप्यसुरस्य निरक्षितव्यानाममु-

राणां निरक्षितुः Sy.

१६. अमित्राणां विविधमीरकैर्बीर्यपितैर्वा तदनु-
धरैर्मरुदाविभिः सह Sy.

वीरो वीरयत्पनिवान् । वेतेर्वा स्याद्
गतिकर्मणो वीरयतेर्वा N. 1. 7.

१७. मरुतां पितरा ते पितरिति seems to
be a quotation but the
meaning is doubtful.

१८. ० धीनां P. इषुध्या शत्रुन्यथा निरस्यति
तथा . . . इषवो धीयन्तेऽन्नेतोषुधिः Sy.

१९. श्वराः M.

२०. निरक्षितारं तमेव देवं रोदस्योर्निरोध-
नवत्योर्द्वावापुषिष्व्योर्मध्ये वर्तमानान्मरु-
तद्वामस्तोषि स्तोमि Sy.

२१. VM. ignores प्र

पत्नीव पूर्वहृति वावृध्या उपासान्ता पुरुषा विदने ।

स्तरीनात्कं व्युतं वसाना सूर्यस्य श्रिया सुदृशी हिरण्यैः ॥२॥

पत्नीव पूर्वहृतिम् । यथा पत्नी पतिं वर्धयितुमनेकप्रकारं जानाति तद्वत् । पूर्वाह्नानं स्तोतारम् । वर्धयितुम् । अहोरात्रे । अनेकप्रकारम् । जानीतः । तयोरुपा निवृत्तप्रसवा इव गोः । तिरोहितम् । वर्णम् । आच्छादयन्ती । सूर्यस्य । श्रिया । हितरमणीयस्तेजोभिरात्मी-
यैश्च । सुदर्शना भवति ।

ममचु नः परिज्मा वसर्हा ममचु वातो अपां वृषण्वान् ।

शिशीतमिन्द्रापर्वता युवं नस्तन्नो विश्वे वरिवस्यन्तु देवाः ॥३॥

ममचु नः । मादयतु । अस्मान् । परितो गन्ता । जगच्छादकस्य तमसो हन्ता सूर्यः ।

१. पत्नी यथा . . . पत्युः पूर्वाह्नानं . . . वर्धयितुं शीघ्रगतिर्भवति तद्वत् Sy.
२. अस्मदीयं पूर्वाह्नानं वर्धयितुम् . . . यद्वा । बवृधव्यं अस्मद्वर्धनाय Sy.
३. अहोरात्रे देवते अपि . . . शीघ्रमागच्छत-
मिति शेषः Sy.
४. बहुप्रकारं बहुविधैः स्तोत्रैः Sy.
५. ज्ञापमाने सत्पौ . . . वर्धनोपायाञ्च ज्ञान-
त्यो भवतमिति शेषः Sy.
६. अथ केवलोपा उच्यते Sy.
७. स्तरीः शत्रूणां हिसकस्तेजसाच्छन्नो वा-
ग्दित्याः, स इव Sy.
८. व्युतं विततं विशेषेण सम्बद्धम् Sy.
९. आत्मवर्तं सन्ततं वा रूपम् Sy.
१०. धारयन्ती Sy.
११. श्रिया शोभया Sy.
१२. हिरण्यवर्णं रश्मिभिः . . . । यद्वा ।
हिरण्यैर्हितरमण्यैः प्रकाशयन्तविशे-
षैर्वा Sy.
१३. शोभनं दृश्यमाना । सूर्यस्य पुरोगामिनी
रश्मिभिः कल्त्रेणा जगद् भासयति ।
तावदुपुषा अस्मत्पूर्वहृति पालयति-

त्यर्थः । यद्वा . . . धनविशेषैः . . . सहागच्छ-
तु Sy.

१४. Cf. BB. on. TS. 2.1.11.1. तृप्यतु
नः, अस्मद्वर्धमस्मान्वाडभितप्रदानेन
तर्पयतु BB.

१५. परितः सर्वतो भ्रमयिता । 'इवन्नुजन्'
इत्यादिना जनेः कनिष्ठप्रत्ययो निपात्यते ।
अजेर्वा जिनातेर्वाऽग्निश्च्यते BB.

१६. जगच्छामकस्य P.D.

च्छामकस्य M.

वसनाहो गार्हपत्यादिरूपेण, यद्वा वास-
कानामाच्छादकानां वृक्षादीनां हन्ता,
अग्निः । अथवा वसर्हा वासाहो वासरस्य
गमयिता . . . आदित्यः Sy.

वसर्हा—अग्निहोत्रशरणाभिमुखस्थानाहो
वसनाहो । नाशब्दो लुप्यते, पुषोदरादिः,
'सुपां सुलुक्' इति सौराकारः । यद्वा वसि-
तृणां छादयितृणां काष्ठादीनां हन्ता ।
छान्दसो रेफोपजनः । वस्तेः पचाद्यच्चि
हन्तेः क्विप् । कश्चिद्वाह—'वासरस्य
हन्ता गमयिता वसर्हा' । वर्णविकारलोपी
छान्दसो । आदित्य उच्यते BB.

ममन्तु च। वातः। अपाम्। वर्षणवान्। तीक्ष्णीकुरुतम्। युवां च। अस्मान्। इन्द्रापर्वतो !
तद्विदमभिलषितं धनम्। अस्मभ्यम्। विश्वे। देवाः। प्रयच्छन्तु।

उत त्या मै यशसा श्वेतनायै व्यन्ता पान्तीशिजो हुवध्वै ।

प्र वो नपातमपां कृणुध्वं प्र मातरा रास्पिनस्यायोः ॥४॥

उत त्या। अपिच। इन्द्रापर्वतो। अग्नेन। मम। श्वेतनायै भवतश्चेति मानं
कुरुतः। सादन्तो। पिबन्तो च। कशीवान् आह्वातुं प्रवृत्तः। यूयमपि तयोर्मागार्थम्।

१. वातो वापुश्च Sy. BB.

२. वृष्टघुदकानाम् Sy.

३. ० वां M. वृष्टघुत्पादकः... वापुः Sy.
अपां युवा वयिता पर्जन्यस्तद्वान् तत्सहितो
वातः। अनो नृद् BB.

४. शोधयतमित्यर्थः Sy. शिशोतं तनूकुरुतं
निर्मलीकुरुतम्। इत्येते, 'बहुलं छन्दसि'
इति शपश्लुरीत्वं च BB.

५. अस्मद्बुद्धि वा Sy.

६. इन्द्रः प्रसिद्धः। पर्वतः पर्ववान्वृष्टघावि-
पूरणवान् पर्जन्यः। तौ... युवाम् Sy.
पर्वतस्सर्वस्तर इत्येके BB.

७. तत् तस्मात्, तस्मादहं सर्वान्देवान्तोमि
तस्मात् Sy. तस्मात् BB.

८. सर्वेऽपि देवाः Sy. विश्वेऽपि देवा अन्ये-
ऽपि जनाः BB.

९. अस्माकं... प्रभूतमर्थं प्रदातुमिच्छन्तु।
समुद्गात्रप्रदानेन प्रीणयन्तिवत्यर्थः Sy.
अर्थं दातुमिच्छन्तु। वरिवोऽग्रम्।
छन्दसि परेच्छायामिति श्यच् BB.

१०. तच्छब्दसमानार्थस्त्यच्छब्दः Sy. उत-
शब्दोऽप्यर्थः। त्यच्छब्दः समानार्थः।
त्यच्छब्दश्च्युतेषोर्मागार्थसम्बन्धो यच्छब्दो-
ध्याहार्यः SKN.

११. यौ स्तुत्यत्वेन प्रसिद्धौ तावदिवनी। अत्र
यद्यपि विशेषो न श्रुतस्तथापि सूक्तस्य
वैश्वदेवत्वाद्युपःसम्बन्धाद् द्विवचनलिङ्गा-
च्चाश्विनाविति गम्यते। तावदाश्विनी

Sy. यौ पूर्वमहं स्तुतवान्वैश्वदेवत्वा-
त्सूक्तस्य त्वौ तावदश्विनी SKN.
अश्विनौ Dur. १२. यज्ञ इत्यर्थं
बलं कीर्तिर्बोध्यते। तद्वन्तो Sy.

यशशब्दोऽत्र धननामा, अन्ननामा वा,
कीर्तिश्च पर्मापो वा। अन्तर्णीतमत्वर्थश्च
वृष्टव्यः। तेन धनवन्तो वा कीर्तिमन्तौ
वा SKN. हविलक्षणेन धनेन तर्प्य-
माणौ Dur. १३. तावदर्थ्यच्युत्वेवा।
ममापयि मवनुग्रहायेत्यर्थः SKN.

१४. श्वेत० P.D. 'श्वेतनायै' इति
षष्ठ्यर्थे चतुर्थी। विश्वं जगच्छब्दे-
तपन्त्या उपसस्तत्सम्बन्धिनि काले।
उपःकालीनाह्वानाय यतेयम् (यतेय) इति
शेषः Sy. श्वेतनेत्येतदपठितमायुषोनाम
वृष्टव्यम्। षष्ठ्यर्थे चात्र चतुर्थी। तच्छृ-
तेश्चोदयकाल इति शेषः। उपस उदय-
काले SKN. उपसः काले प्राप्ते Dur.

१५. चक्षुरोद्गासादिकम् Sy. व्यन्तो खावन्तो,
पुरोद्गासादीनि SKN.

वीतां भक्षयेतां पुरोद्गाशम् Dur.

१६. आन्वसोमादिकम् Sy. पिबन्तो सोमम्
SKN. पिबेतां सोमम् Dur.

१७. हे ऋत्विजः। यो यूयम्। प्रथमार्थे
द्वितीया Sy. य इत्यपि प्रथमायाः
स्वने वसादेनाश्वान्वसत्त्वात्। यूयमपि
हे पुत्रादय ऋत्विजो वा SKN. हे...
मेवायिन ऋत्विजः। Dur.

अग्निम् । प्रकुण्ठ्वं पुरस्तुत । कीर्तनीयस्य । अन्नस्य । निर्मातारो तौ च । अप्रतः कुण्ठम् ।
रास्वि रपतेः शब्दकर्मणः ।

आ वो रुवण्युर्मौशिजो हुवध्यै वोषेव शंसमर्जुनस्य नशे ।

प्र वः पूणो दावन आ अच्छा वोचेय वसुतातिमग्नेः ॥५॥

आ वो रुवण्युम् । आह्वातुं प्रवृत्तः । युष्मदर्थम् । वरणशीलमग्निम् । कक्षीवान् ।

१. उदकानां नपातं नपातयितारं तासां नपातं वाग्निम् । अद्भ्य ओषधिवनस्पतयस्ताभ्योऽग्निरित्येषां नप्तृत्वमग्नेः Sy. प्लुवा-
नपात् सविता । कथम् ? अद्भ्यो हि वंशु-
तात्मनाऽग्निर्जायते । अग्नेः सविता 'अग्ने-
र्वा आदित्योऽजायत' इति श्रुतेः । अथवा
... अद्भ्य ओषधिवनस्पतयः [ताभ्यो-
ऽग्निरिति] अग्निं नपातम् SKN.

२. करोतिरत्र क्रियासामान्यवाची क्रिया-
विशेषे स्तोत्रे पर्यवस्यति । प्रकर्षेण
स्तुत्वमित्यर्थः Sy. करोतिरत्र क्रिया-
सामान्यवचनत्वात्स्तुती वर्तते । प्रकर्षेण
स्तुत SKN. अप्येतस्मिन्कर्मणि भागिनं
... कुण्ठ्वम् Dur. ३. रपणशीलस्य
वा रसनशीलस्य वा शब्दकारिणो वर्य-
भूतस्योदकस्य प्राप्त्यर्थम् Dur.

४. तावृणस्य मनुष्यस्य मनः Sy. आयोमं-
नुष्यनामेदं मनुष्यस्तोतुरित्यर्थः । मेघस्य
वा स्वेनानुग्रहेण निर्मात्रोरनयोगं मनस्व-
भावकस्य SKN. अथ वा स्तोतुः पुत्रस्य
प्राप्त्यर्थम् । 'आयवः' इति हि मनुष्यनाम
Dur. ५. मातृवद्वितकारिण्यावहोरा-
त्रदेवते अपि प्र कुण्ठ्वम् Sy. प्रकर्षेण
मातृभूते द्यावापृथिव्यौ स्तुत SKN.
द्यावापृथिव्यावपि सर्वभूतनिर्मात्र्या कुण्-
तैवेतस्मिन्कर्मणि भागिन्यादित्येतच्च वः
प्रवर्षीमि Dur. ६. कुस्त or कुण्-
ध्वम् is suggested for कुण्ठम्
७. रास्वि M. रास्विनो रास्वी । रपतेर्वा ।

रपतेर्वा N.6.21. रपते रपतेर्वा शब्द-
नाथस्य घञान्तस्य कृतसकारपकारोप-
जनस्य रास्वि इति भवति । तदस्या-
स्तोति रास्वि स्तोत्रम् । तद्वान् रास्विनः
स्तोता । ... अथवा रास्विनस्य । एको
मत्वर्यप्रत्ययशङ्कान्वतः । प्रवर्यणव्वनि-
युक्तस्य वृष्ट्युदकस्य गमनशीलस्य
निर्मात्र्यावहोरात्रे प्र कुण्ठ्वम् Sy.
स्तुतीनां रास्वितु रास्वितुर्वा SKN.
'रपतेर्वा' शब्दार्थस्य 'रपतेर्वा' शब्दार्थ-
स्यैव रपणशीलो वा रसनशीलो वा
यः स रास्वी । ... एवमत्र रास्विशब्दे-
नोदकं स्तोता वाभिधीयते, शब्द-
सारूप्यादर्थविरोधान्च Dur.

८. रवतेः P.D.M.

९. A fragment of the 4th *Pāda*,
i.e. रास्विनस्यायोः is quoted in
N. 6.21. Both Skandasvāmīn
and Durgācārya quote and
comment on the stanza in
full, *loc. cit.* SKN. II. 464.

१०. रुवण्युं P. ०ण्यं D.

११. युष्मदाह्वानायाच्छ आ वोचेय, आग्नि-
मुखेन श्रवीमि Sy.

१२. हे देवाः... वो युष्माकं सम्बन्धितम्
... यद्वाऽप्राप्यद्विजनावेबोच्येते । तस्मि-
न्यक्षे बहुवचनं पूजार्थम् Sy.

१३. रवण० is suggested for वरण० ।
वरणीयं शब्दनीयं शंसं स्तोत्रम् Sy.

घोषेव शिवशिणी । सुखवर्णस्य । नाशाय । प्रबोचेय । युष्माकम् । पोषकाय । अग्नेः । दानाय ।
तस्य वसूनां विस्तारमग्नेरौदार्यं भवदर्थं कीर्तयामीत्यर्थः ।

श्रुतं मे मित्रावरुणा हवेमोत श्रुतं सदनं विश्रुतः सीम् ।

श्रोतुं नः श्रोतुरातिः सुश्रोतुः सुक्षेत्रा सिन्धुरद्भिः ॥६॥

श्रुतं मे मित्रावरुणा । मम । इमानि । आह्वानानि । अपि च । शृणुतम् । यज्ञे । सर्वतः ।
एव । शृणोतु । अस्मान् । श्रवणीयदाना । शोभनकीर्तिः । शोभनपर्यन्तक्षेत्रा । सरस्वती ।
आत्मीयेश्वरकः सह ।

स्तुषे सा वां वरुण मित्र रातिर्गवां शता पृथ्यामेषु पञ्चे ।

श्रुतरथे प्रियरथे दधानाः सुद्यः पुष्टिं निरुन्धानासौ अगमन् ॥७॥

स्तुषे सा वाम् । स्तुतासीत् । मित्रावरुणा । अन्नाद्येष्वभिगमनेषु । सा । युवयोः । गोश-
तात्मिका । रातिः । कक्षीवति मह्यं जानपदैः कथितेत्यर्थः । श्रुतरथनाम्नि । प्रियरथे राजनि ।

१. एतन्नामिका ब्रह्मवादिनीव । सा यथा

... इवेतवर्णस्य स्वशरीरगतत्वद्योगस्य

... नाशनाय यथाश्विनोः संसमकार्षीत् ।

तद्वदहमपीत्यर्थः Sy.

२. घोषे ... वर्णस्य missing M.

३. प्रा० P. अच्छ, आभिमुख्यगमनेन
बोचेय स्तोमि Sy.

४. पोषकाय, एतन्नामिकाय देवाद्यापि Sy.

५. आभिमुख्येन फलस्य दात्रे Sy.

६. VM. ignores शतम् । आ ।
अच्छ ।

७. ०णी P. एतन्नामानावहोरात्राभिमा-
निदेवौ Sy.

८. न केवलमस्मवाह्वानम् Sy.

९. यागपृष्ठे Sy.

१०. उद्गात्रादिभिः सर्वतः क्रियमाणम् Sy.

११. एतस्तोत्रमपि Sy.

१२. शृणुतम् Sy.

१३. आ० D. सर्वत्र श्रूयमाणधनस्ता-

वृशवानो वा Sy.

१४. अस्मवाह्वानस्य सम्यक् श्रोता Sy.

१५. सुक्षेत्राण्यद्भिर्वृष्टिजलैः क्लेदयन्नि-
शेषः । यद्वा । अस्मत्क्षेत्राण्यद्भिः सुक्षेत्राणि
सत्पादिसम्पद्धानि कुर्वन्तो हव्यं शृणोतु ।
सुक्षेत्रत्वलाभाय शृणोत्वित्यर्थः Sy.

१६. जलाभिमानो देवः Sy.

१७. VM. ignores श्रुतम्, मित्रावरुणा

१८. युवामहं स्तुषे स्तुषे । व्यत्ययेन मध्यमः Sy.

१९. पुञ्ज इत्यकारान्तोऽप्यस्ति । पुञ्जानाम-
दानां नियमनं येषु स्तोत्रेषु यज्ञेषु वा
तेषु निमित्तभूतेषु भवत्विति शेषः Sy.

२०. शोश० M. २१. ०तामि० D. शतानां
शतसङ्ख्यानामपरिमितानां गवां सम्ब-
न्धिन्यसङ्ख्यातगोविषया Sy.

२२. दानम् Sy.

२३. सर्वत्र प्रतिष्ठारचोपेते Sy.

२४. प्रीयमाणरथयुक्ते सर्वदा रथप्रिये पञ्चे
च मध्येव Sy.

दीयमाना गावः। शीघ्रं मयि। पोषम्। निषच्छन्तः। आगताः।

अस्य स्तुपे महिमघस्य राधः सचा सनेम् नहुपः सुवीराः।

जनो यः पञ्जेभ्यो वाजिनीवानश्चावतो रथिनो मह्यं सूरिः ॥८॥

अस्य स्तुपे। अस्य। स्तुतमासीत्। महाधनस्य। धनं तद् वयम्। सह। पूर्वः। सम्भ-
जेमहि। तस्माद् मनुष्यात्?। जनः। यः। अङ्गिरोभ्यः। दत्ताग्रः। अश्ववतः। रथवतो धनस्य।
कञ्चीवते। प्रेरयिता।

जनो यो मित्रावरुणावभिध्रुगपो न वीं सुनोतीत्यक्षयाव्रुक्।

स्वयं स यक्ष्मं हृदये नि धत्त आप यदीं होत्राभिर्ऋतावा ॥९॥

जनो यः। जनः। यः। युवयोः। मित्रावरुणा! अभिद्रोहं करोति। सोमोदकानि च यः।
युवयोः। न। सुनोति। जंहुयाद्द्रोहं कुर्वन्। स जनः। स्वयमेव। हृदये। विषादम्। निवर्त्ते।

१. दंय० P. प्रीति धारयन्तः Sy.

२. आगमनानन्तरमेव Sy.

३. पोषयं D. गवादिपोषम् Sy.

४. अवग्रन्धाना अस्मात्स्वेव स्थापयन्तः।
यद्वा मयि पृष्टिं दधानाः कुर्वाणा
निरुधानास्तः कृतामेव पृष्टिं मयि
स्थिरां कुर्वन्तः... आगच्छन्तु Sy.

५. स्तुपे M.

६. स्तुवमा० M. स्तुपे स्तुवे। व्यत्ययेन
मध्यमः। धनलाभाय प्रभूतधनं देवसङ्घं
स्तीर्णीत्यर्थः Sy.

७. महत् M. महि महत् पूज्यं मघो धनमग्रं
वा यस्य देवसङ्घस्य स तथोक्तः Sy.

८. परस्परैकमत्येन Sy.

९. शोभनपुत्राद्युपेताः सन्तः Sy.

१०. त्वद्दत्तं धनं... लभेमहि Sy.

११. ०ष्यान् M. नहुपः। मनुष्यनामेतत्।
परस्परस्नेहबन्धोपेता मनुष्या वयं
कञ्चीवन्तः Sy.

१२. देवजनो यश्च देवसङ्घः Sy.

१३. अङ्गिरोगोपोत्पन्नेभ्यः कञ्चीवद्भूषः।

‘पञ्चा वा अङ्गिरसः’ इति श्रुतेः Sy.

१४. वाजोऽग्रम्। तद्वती क्रिया वाजिनी।
तया तद्वान् भवति। यद्वा। एको मत्वर्यीय-
प्रत्ययसङ्खान्दसः। अस्माभ्यं प्रदेयेन दत्तेन
वाज्जेन तद्वान्भवतीत्यर्थः Sy.

१५. बहुभिस्तर्हृत्तरश्चैस्तदतः Sy.

१६. प्रेरको भवति। अश्वानां रथानां
प्रेरयितारं देवसङ्घं स्तुव इत्यर्थः Sy.

१७. अभितो द्रोघा भवति। अपष्टा भव-
तीत्यर्थः Sy.

१८. सोमरसान् Sy.

१९. अभिषवं न करोति। युवामतिक-
स्यान्धदेवतार्थं सुनोतीत्यभिप्रायः Sy.

२०. वक्रेण मार्गेण द्रुहति, अन्यथाप्रकारेण
द्रुहति Sy.

२१. कुर्वं D.

२२. स मूढो द्विविधो जनः Sy.

२३. जनस्य यमेव M.

२४. व्याधिम्... स्वचित्ते... स्थापयति।
अनुष्ठानाणां भोगान्यश्चन्यचित्तो भव-
तीत्यर्थः Sy.

यदि। एनं जनम्। स्तुतिभिः सह। यज्ञयुक्तः कक्षीवान् प्रज्वलन्त्युबयोः स्तोता। प्राप्नोत्युबयो वा यज्ञमानो व्यथन्ते यज्ञमानाः प्रज्वलन्तं दृष्ट्वेति।

स व्राधतो नहुषो दंसुञ्जतः शर्धस्तरो नरां गूर्तश्रवाः ।

विसृष्टरातिर्याति बाळहसृत्वा विश्वासु पृत्सु सदुमिच्छरः ॥१०॥

स व्राधतः। सः। महतः शत्रून्। मनुष्यान्। दमनपरेः सुष्ठु परिवृतः। बलवत्तरः। मनुष्याणाम्। उद्गूर्णाज्ञः। विसृष्टघनः। अभियाति। बहुशत्रुमध्ये गच्छन्। सर्वविधेषु। युद्धेषु। सदा। एव। शूरो वो जनः पञ्चम्यो दत्ताप्त इति।

अथ गमन्ता नहुषो हवं सूरैः श्रोता राजानो अमृतस्य मन्द्राः ।

नभोजुवो यन्निरवस्य राधः प्रशस्तये महिना रथवते ॥११॥

अथ गमन्ता। इष्टाश्वप्रभृतिषु सप्तसु राजसु भिक्षितुं प्रवृत्तस्तानाह। सम्प्रति। आगच्छत। आगत्य चास्य स्तोतुः। मनुष्यस्य। बाह्वानम्। शृणुत च। अन्नस्य। राजानः। हे मदयि-

१. मत्। लिङ्गव्यत्ययः। य उक्तविलक्षणः पुमान् Sy.

२. एनं सोमरसम् Sy.

३. स्तुतिः M. होत्राभिः। बाह्वानमेतत्। स्तुतिवार्भिः Sy.

४. यज्ञ omitted by P. and D. यज्ञवान् परिगृहीतयज्ञः Sy.

५. स्तोका M.

६. व्याप्नोति, स्तुवन् सोममभियुणोतीति यावत्। स नरः पृत्सु यातीति वक्ष्यमाणेन सह सम्बन्धः Sy.

७. ० लयन्तं P. ० लन् M.

८. Omitted by P.

९. प्राध० P.

१०. M. adds अति अपि after महतः। महप्रामेतत्। हिंसकान् महतोऽपि Sy.

११. ०ध्य P. नहुषः। मनुष्यनामेतत्। मनुष्यान् शत्रून् प्रति Sy.

१२. वान्तेरस्वैः सुष्ठु प्रेरितः Sy.

१३. अतिशयेनाभिभविता। अथवाऽतिशयेन बलवान् Sy.

१४. नराणां स्वसमानानां मध्ये Sy.

१५. ० गर्जः P. उद्गूर्णवीप्तिः प्रख्याताप्रो वा Sy.

१६. M. adds अपि before विसृष्टघनः। अर्थिभ्यः प्रवृत्तघन एवं महानुभावः Sy.

१७. बाह्वं D. बाह्वं M. भृशं सर्तः, अशङ्कित-गमनः सन् Sy.

१८. सर्वेषु अन्येषु सङ्ग्रामेषु Sy.

१९. वज्रे० P.M.

२०. ०न्त D. P.

२१. इष्ट्वाश्व० P. इष्ट्वाश्व० D. इष्ट्वा-श्वप्र० M.

२२. अथ श्रवणान्तरम् Sy.

२३. चस्य D.

२४. स्तोतुं M. स्तोत्रादिप्रेरकस्य Sy.

२५. अन्यस्य M. अमरणस्य Sy.

२६. राजमानाः सर्वस्वेष्वरा वा Sy.

तारः^१ वायोः^२ निर्गच्छतः^३ यत्^४ घनं^५ स्तोत्रे भवति । प्रशंसनाय । महत्तया । रथयुक्ताय तद-
स्मभ्यमपि दत्तंति वाक्यशेषः । वायुनिर्गतो यद्धनं^६ स्तोत्रभ्यः प्रयच्छति भूतेरीश्वरस्तादृशमस्मभ्यं^७
दत्त । अल्पं घनं शिरोवाह्यं भवति बहु चेदनोवाह्यं बहुतरं चेद्रथताह्यम् । तच्छृद्धतो रथवान् ।

एतं शर्धं धाम यस्य सूरैरित्यबोचन्दशतयस्य नञे ।

युष्मानि येषु वसुताती सारन्विश्वे सन्वन्तु प्रभूयेषु वाजम् ॥१२॥

एतं शर्धम् । एतम् । वेगम् । धारयामः । गच्छतः । प्राणस्य वायोः, योज्यं पुरुषे
प्रविष्टः प्राणात्मकः शर्धस्तस्यान्नेन धारणं भिक्षितेनेति । अबोचन् । दशावयवस्य । व्याप्त्यर्थम् ।
अशानि । येषु । उदारः । प्रयच्छन्मातीति । सर्वे ते प्राणाश्च । वातुषु । अन्नम् । भजन्ताम् ।

१. हे मम दधि० M. मादधितारः Sy.
२. वायोः P. नभसि व्याप्ता पूषम् Sy.
३. ०ते P. निर्गतलक्षकस्य, युष्मद्व्यतिरेकेण रक्षकान्तररहितस्य । अथवा निर्गतो मुक्तादुच्चरितो रवः शब्दः स्तोत्ररूपो यस्य तावत्स्य Sy.
४. यस्मात् Sy.
५. राधः समृद्धिसाधनं हविलक्षणं संराधकं स्तोत्रं वा Sy.
६. प्रशस्तये प्रशंसितुं कामयध्वे । तस्मादाह्वानं शृणुतागच्छत चेति Sy.
७. महिम्ना माहात्म्येन Sy.
८. रथवतो यजमानस्य । यच्छर्धं चतुर्षां Sy.
९. ०स्मनपि D.
१०. ०निर्गच्छतः P.D.
११. इवानो वातव्यत्वेन वर्तमानम् Sy.
१२. परेषामभिभावकमन्नं तत्प्राप्तिहेतुं बलं वा Sy.
१३. विदधाम करवाम, इत्यबोचन् देवाः Sy.
१४. ० तं M.
१५. व० P.D. हविरादिप्रेरकस्य यजमानस्य सम्बन्धिनः Sy.
१६. ० क्षते न P.D.

१७. ०चं D.M. अवबोचन् P.
१८. M. adds तस्य after दशावयवस्य । दशोन्द्रियसंबर्धकत्वेन दशावयवस्यान्नस्य Sy.
१९. प्राप्तये वयमाहूताः स्म तस्मै यजमानाय Sy.
२०. श्रोतमानान्युष्मानि Sy.
२१. देवेषु Sy.
२२. वारः P.M. वसूनां धनानां तातिर्विस्तारश्च, वसून्पेव वा ... तातिस्तनोतेः Sy.
२३. रमन्ते भूयन् ... रारन् इति रमतेः Sy.
२४. भवती० M.
२५. ० णाः पदाः D.M. ० णाः च वा० P. देवाः Sy.
२६. प्रकृष्टभरणेषु यागेषु Sy.
२७. सन्वन्तु ददतु प्रयच्छन्तु... 'यणु दाने' Sy.
२८. यज्ञा । यस्य सूरैः स्वभूतस्य च दशतयस्य दश चमसेष्ववस्थितस्य सोमस्य प्राप्तये वयमाहूताः स्म तस्मा एतं शर्धं धाम इत्यबोचन् । यस्मादेवं तस्मात्प्रभूयेषु यागेषु वाजं तावत् सोमलक्षणमन्नं विदधे देवाः सन्वन्तु सम्भजन्ताम् Sy.

मन्दामहे दर्शतयस्य धासेद्विर्यत्पञ्च विभ्रतो यन्त्यन्ता ।

किमिष्टाश्च इष्टरश्मिरेत ईशानासुस्तरुष ऋञ्जते ननु ॥१३॥

मन्दामहे । स्तुमः^१ । प्राणस्य^२ । अन्नायम्^३ । यस्मात् । दश प्राणाः^४ । अन्नानि । विभ्रतः^५ ।
वर्तन्ते । किममी राजानः सम्प्रति । इष्टाश्च^६ । इष्टरश्मिः^७ । अन्ये च पञ्च । दरिद्राणां तरणस्य ।
ईश्वराः^८ । याचितुन् मनुष्यान्प्रदानेन । साधयन्तीति समीपस्थान्पृच्छन्ति ।

हिरण्यकर्णं मणिग्रीवमर्णस्तन्नो विश्वे धरिवस्यन्तु देवाः ।

अर्यो गिरः सुद्य आ जग्मुषीरोस्त्राश्चाकन्तुभयेष्वस्मे ॥१४॥

हिरण्यकर्णम् । हिरण्यमालङ्कारयुक्तकर्णम् । मणिभिरलङ्कृतग्रीवं शिरःकण्ठयोः क्रमेण
वर्णने नाम च सर्वनिघातं दृष्टम् । तत् । धनम् । अस्मभ्यम् । विश्वे । देवाः । प्रयच्छन्तु मया
स्तुता उत्तरस्यामूचि । वक्ष्यमाणेषुभयविषेषु । या गावस्ताः । अस्मान् । आकामयन्ताम् । प्रेर-

१. मन्दामहे स्तुमो वयं देवान् । 'मवि
स्तुतो' Sy. २. दशेन्द्रियतृप्तिसाधनत्वेन
दशावयवस्याश्रयस्य Sy.

३. दशविधान्यन्नानि । दशचमसगृहीतत्वा-
दन्नस्य दशविधत्वम् Sy.

४. धारयन्तो दश चमसानध्वयवः Sy.

५. यन्ति होमाय गच्छन्त्याहवनीयं प्रति ।
यद्वा 'आश्वनेधिकानि दशाशानि जुहोति'
इत्याम्नातान्याज्यमध्वादीनि दशविधा-
न्यन्नानि विश्वेभ्यो देवेभ्यो होतुं धारयन्तो
यन्ति यदा तदा मन्दामहे इति Sy.

६. किमुञ्जते किं प्रसाधयति । तच्चेष्ट-
रश्मिश्च किमुञ्जते Sy.

७. ०५च D. एतन्नामको राजा Sy.

८. इष्टाश्चेष्ट ० M.

९. एते इदानीं वर्तमानाः, ईशानासः
पृथिव्या ईश्वरा राजानश्च किं प्रसाध-
यन्ति । यद्वा येषां स्तोतृणामस्माकमेते
स्तुता देवा ईशानासः स्वामिनः, किल
सावृशान्तस्थः शत्रूणां तारकाभून् कर्म-
निर्वाहकानस्मान्निष्ठाश्रयवः किं साध-

यन्ति किमुपद्रवन्ति न प्रभवन्तीत्यर्थः Sy.

१०. ०२: M.

११. नेतृन्कर्मणामेवं महानुभावान्वरणादीन्
Sy. १२. ०न्ती P.

१३. हिरण्यविकारकुण्डलाद्युपेतकर्णम् Sy.

१४. ० युक्तकर्मणि अलङ्कृत ० M.

रत्नाद्युपेतकण्ठम् Sy.

१५. एतद्वृथं सर्वावयवस्याप्युपलक्षणम् । एवं
सर्वाङ्गाभरणयुक्तम् Sy.

१६. अरणीयं रूपं तद्वन्तं पुत्रादिकमित्यर्थः ।
उत्तलक्षणमस्मदीयं रूपं वा Sy.

१७. परिचरन्तु प्रयच्छन्तिवत्यर्थः Sy.

१८. उभयेषु स्तोतृषु यष्टुषु च । यद्वास्मा-
कमुभयेषु ऐहिकामुष्मिकविषयेषूभय-
विषयेषु फलेषु Sy.

१९. विकारे प्रकृतिशब्दः । क्षीराज्यादीनि
हवीषि च Sy.

२०. अस्माकं सम्बन्धिषु Sy.

२१. आकामयन्तां P.D. आकामयन्त M.
कामयन्ताम् . . . वा चाकन्तिवति वा
घोर्यम् । पर्याप्तं कामयन्तामित्यर्थः Sy.

१ यितुः । २ वाचः । ३ सद्यः । ४ गच्छन्त्यः । ५

चत्वारो मा मशर्शारस्य शिश्रुख्यो राज्ञ आर्यवसस्य जिष्णोः ।

रथो वां मित्रावरुणा दीर्घाप्ताः स्पृमंगमस्तिः सरो नाद्यौत् ॥१५॥

चत्वारः । मशर्शारो नाम कश्चित् तस्य । पुत्राः । चत्वारः । एवमायवसस्य । राज्ञः । पुत्राः । ययस्त इमे मान्योतयन्तु ? एवं मित्रावरुणौ । यो वाम् । रथः । दीर्घगमनः । अनुस्पृतरश्मिः । तेजसा नूर्यः । इव । मां प्रति चोतते निरुपणीयं प्राज्ञैः ।

I.123.

पृथु रथो दक्षिणाया अयोज्यैर्न देवासो अमृतासो अस्युः ।

कृष्णादुदस्वादर्या विहायाश्चिकित्सन्ती मानुषाय क्षयाय ॥१॥

पृथु रथः । उपसि मिश्रणप्रवृत्तान्दानप्रवृत्ताश्च दृष्ट्वा वदति । विस्तीर्णः । दक्षिणायाः । रथः । युक्तः । तं चैनं दक्षिणाया रथम् । अमृताः । देवाः । आस्थिताः । कृष्णाभ्रशात्तमसः ।

१. अयैः, अरणीयो विदवेयो देवानां सद्यः

Sy. २. स्तुतीः Sy.

३. अस्मदागमनान्तरमेव Sy.

४. स्तोतुर्मुखाग्रिगच्छन्तीः Sy.

५. VM. ignores आ

६. मशर्शारस्य भृशं शृणोति शारपति वा-
र्मित्रानिति मशर्शारः, एतन्नामकस्य
राज्ञः Sy. ७. शिश्रुखः शिश्रुख-
प्रवृद्धाश्चत्वारः पुत्रा बाधन्त इति
शेषः । शिश्रुखस्य 'जसाश्चिच्छन्दसि
वा वचनम्' इति गुणाभावः Sy.

८. सर्वतः प्राप्तास्य, एतन्नामो राज्ञो
जपशीलस्य पुत्रास्त्रयस्तेऽपि बाधन्त
इति शेषः Sy. ९. अप्स इति
रूपनाम । अतिविस्तृतस्यः Sy.

१०. स्पृममिति मुखनाम । मुखकरवीर्यः Sy.

११. ० तने P.D.M. ज्ञौत् श्रोतताम् ।

उक्तानामस्मद्विरोधिनां पुस्तः स्फुरन्
अयजनको भवत्वित्यर्थः । कुतेः . . . लुङ्

Sy. १२. ० ज्ञे M.

१३. Ms. D. puts the figure
॥१२२॥ here to indicate
the end of one hundred
and twentysecond hymn.
No such number is given
in P. and M.

१४. ० तां P. १५. प्रवृद्धायाः स्वध्यावार-
कुशलाया उषोदेवतायाः . . . अत्र
यद्यपि देवताविशेषो न श्रुतस्तथाप्यु-
पस्यत्वादुपस्य इति गम्यते Sy.

१६. यतस्तं P. अश्वैर्युक्तः सप्तद्व्योऽमृत् Sy.

१७. ० पार० M.

१८. अमरणघर्माणः Sy.

१९. वः P.D. देवतशीला हविर्मानो
देवाः Sy. २०. आस्थितवन्तः ।

देवयजनं गन्तुमाह्वा इत्यर्थः Sy.

२१. ० ण्यां जं० M. निहृष्टवर्णात् Sy.
कृष्णं कृष्यते । निहृष्टो वर्णः N.2.20.

उदस्थात् । अर्चानां दात्री । महत्युषाः । मानुषाय । लोकाय । तेजसा प्रज्ञानं कुर्वती ।

पूर्वा विश्वस्माद्भूवनादवोधि जयन्ती वाजं बृहती सनुत्री ।

उच्चा व्यख्यद्युवतिः पुनर्भूरोषा अगन्प्रथमा पूर्वहूता ॥२॥

पूर्वा विश्वस्मात् । सुप्ताद् विश्वस्माद् । भूतवातात् । पूर्वयम् । प्रबुध्यते । जयन्ती ।
असम् । महती । दात्री । दिव्युच्चैरात्मानम् । प्रकाशयति । तरुणा । पुनः पुनर्जायमाना ।
संपा । आगच्छतु । मुख्या । प्रथममेवाह्वयति मयि ।

यद्यद्य भागं विभजंति नृभ्य उषो देवि मर्त्यत्रा संजाते ।

देवो नो अत्र सविता दग्धना अनागसो वोचति सूर्याय ॥३॥

यद्यद्य भागम् । यत् । अद्य । धनम् । प्रयच्छसि । मनुष्येभ्यः । एषा । देवी । मनुष्येभ्यः ।

१. उत्पिताऽभूत् Sy.
२. अरणीया पूजनीया Sy.
३. विविधगमनयुक्ता महती वा । विहाया इति महत्प्राम । 'विहाया यद्भूः' (Ngh. 3.3.) इति तन्नामनु पाठात् Sy. ४. मनुष्याणां निवासाय Sy.
५. ०स्ति P. अन्धकारनिवारणक्यां चिकित्सां कुर्वती तमो निवारयन्तीत्यर्थः Sy.
६. Omitted by M. सर्वस्मात् Sy.
७. प्रथमा सतीषमुषाः Sy.
८. बुद्धाऽभूत् । उषःकालमवगत्य हि पश्चात्सर्वे प्राणिनः प्रतिबुध्यन्ते Sy.
९. जन्ती M. प्रकाशं निर्वर्त्यान्यकारं जयन्ती पराभवं कुर्वती । यद्वा... यजमानार्थ-मर्थं सम्पादयन्ती Sy.
१०. वाजं गमनशीलं प्रकाशं... यद्वा वाजशब्दोऽप्रनामनु पठितत्वाद्भ्रान्ताम् । 'अत्रं वै वाजः' (SB.9.3.4.1., TB.1.3.6.2.) इति श्रुतेरपि Sy.
११. सर्वं जगत्सम्भजन्ती, दात्री वा प्रकाशस्य Sy. १२. उग्रता सती Sy.
१३. विचष्टे । सर्वं जगत्संप्रतीत्यर्थः Sy.

१४. तरुणी is suggested for तरुणा । मिश्रणशीला मित्यपीवना वा Sy.
१५. पुनः पुनर्भवनशीला प्रतिदिनं घट-मानत्वात् Sy.
१६. सोषाः is suggested for संपा ।
१७. देवयजनदेशं प्रत्यागच्छति Sy.
१८. ०ह्य P.D. प्रकृष्टा सती Sy. प्रथम इति मुख्यनाम । प्रतमो भवति N.2.22.
१९. ०मेव बह्वाय० M. इतरदेवेभ्यः पूर्व-माहूता सती शीघ्रमेवागच्छतीत्यर्थः Sy.
२०. यम् Sy.
२१. भजनीयं स्वकीयप्रकाशस्पर्शम् Sy.
२२. विभज्य ददाति... नृभ्यो यजमानेभ्यो देवानां भागं विभज्य ददाति । उपसि प्रवृत्तायां हविषो दीयमानत्वादुपसो दातृत्वमुपचर्यते Sy.
२३. उवः ! is suggested for एषा ।
२४. देवि ! is suggested for देवी । देवनशीले हे उषः ! उषःकालाभिमानि-देवते ! Sy.
२५. मनुष्याणां पालयित्री त्वम् ... यद्वा मर्त्यत्रा मर्त्येषु मध्ये Sy.

शोभनजनने ! अस्मिन् काळे । देवः । सविता । अस्मान् । अपापां । वदतु । दमयन्ताः ।
सूर्याय यथोदितो देवः सूर्योऽस्मान्न वाधते तत्रा ब्रवीतु ।

गृहं गृहमहना यात्यच्छा दिवेदिवे अधि नामा दधाना ।
सिषासन्ती द्योतना शश्वदागादग्रमग्रमिद्वजते वसूनाम् ॥४॥

गृहं गृहम् । गृहं गृहम् । उपाः । अभिगच्छति । दिवसे दिवसे । नमनम् । दधाना । जगत्
सम्भक्तुमिच्छन्ती । तेजसा द्योतयन्ती । सर्वदा । आगच्छतु सेयं सर्वेषामेव । धनानां हविष्वन्मा-
पन्नानाम् । अग्रम् । एव । भजतेऽग्निहोत्रेषु ।

भगस्य स्वसा वरुणस्य जामिरुपः सनृते प्रथमा जरस्व ।
पश्चा स दध्या यो अघस्य धाता जयैम तं दक्षिण्या रथेन ॥५॥

भगस्य स्वसा । भगस्य देवस्य । स्वसा सह प्रादुर्भावात् । वरुणस्यापि । जामिः । उपः !

१. भागविषये Sy. २. सविता प्रेरकः Sy.

३. यागयोग्याम् Sy.

४. ब्रवीतु अनुगृह्णातिवत्यर्थः Sy.

५. दमूना यजमानेभ्योऽभिमतफलदानमनाः
Sy. दमूना दमनना वा । दानमना वा ।
दान्तमना वा । अपि वा दम इति
गृहनाम् । तन्मनाः स्यात् N.4.4.

६. सूर्या P.M. अस्मच्छागवेशं प्रति सूर्यस्या-
गमनार्थम् Sy.

७. Omitted by M. तत्तद् पञ्चगृहम् Sy.

८. अहना । उद्योनामन्तत् । 'अहना द्योतना'
(Ngh. 1. 8.) इति तन्नामसु पाठात् ।
सा देवी Sy. ९. अणि० P.M.
०वाधि० D. अच्छ आभिमुख्येन Sy.

१०. प्रत्यहम् । 'दिवेदिवे शविषवि' (Ngh.
1. 9.) इत्यहर्नामसु पाठात् Sy.

११. See notes No. ११ and 2 on
RV. 1. 68. 4 and RV. 1. 80.
3. respectively, vol. I. pp.
340, 388. अधि अधिकं, नाम नमनं
प्रहृत्य प्रतिगृह्णुद्योगं प्रकाशनरूपम् Sy.

१२. दधाना धारयन्ती । यद्वाऽधिदधानाऽधिकं
धारयन्ती Sy. १३. कृत्स्नं जगद्

द्योतनशीला Sy. १४. प्रतिदिनम् Sy.

१५. आगच्छति । पूर्वं यातीत्युक्तत्वात्पुनरा-
गविति वचनमावश्यकत्वाद्यद्योतनार्थम् Sy.

१६. हविलक्षणां नाम् Sy.

१७. अग्रमित् तत्तच्छ्रेष्ठभागम् Sy.

१८. भजते सेवते स्वीकरोतीत्यर्थः Sy.

१९. VM. ignores अधि । अग्रम्

२०. M. repeats भगस्य स्वसा भगस्य
स्वसा ।

२१. सर्वभजनीयस्यादित्यस्य Sy.

२२. ०वापि P. स्वसृस्थानीयासि । तेन
सहोत्पद्यमानत्वात्तद्वत्पुज्येत्यर्थः Sy.

२३. तमोवारकस्य सवितुर्देवस्य Sy.

२४. भगिनीस्थानीयासि । एकस्मिन्नेव स्थाने
उत्पद्यमानत्वात् । जमयन्त्युत्पादयन्त्य-
स्थानवत्त्वमन्य इति जामिः । यद्वा जयति
गच्छति स्वोत्पत्तिस्थानादन्यत्रेति Sy.
न जामये भगिनी । जामिरन्येऽस्यां जन-
यन्ति जामयत्यम् । जयतेर्वा स्याद् गति-
कर्मणः । निर्गमनप्राया भवति N.3.6.

सत्ये ! अभिमा । त्वमस्मान् जरां कालेन गर्मय । पश्चात् । स गच्छत्वस्माकम् । पापस्य ।
निघाता । तं वयम् । धनात्मकेन । रथेन । जयेमेति ।

उदीरतां सूनृता उत्पुरेधीरुद्ग्रयः शुशुचानासो अस्थुः ।

स्पार्हा वसूनि तमसापंगूळ्हाविष्कृण्वन्त्युपसो विभातीः ॥६॥

उदीरताम् । उद्गच्छन्ति । वाचः । प्रजापते । अनयश्चामिहोत्रेषु । दीप्यमानाः ।
उत्तस्थुः । स्पृहणीयानि । धनानि । तमसा । तिरोहितानि । प्रकाशयन्ति । उपसः ।
व्युच्छन्त्यः ।

१. मुण्डु मनुष्याणां नेत्रि । Sy.

२. ०त्वे... मा missing M. इतर-
वेवेभ्यः पूर्वा, उत्कृष्टा वा सती Sy.

३. ०स्मात् M.

४. स्तुता भव । जरतिः स्तुत्यर्थः Sy.
जरा स्तुतिः । जरतेः स्तुतिकर्मणः
N. 10. 8.

५. त्वत्प्रीत्यनन्तरम् Sy.

६. सं P.D.

७. ०त्वं अस्मा ० P. वध्याः, गच्छन्तु । वचन-
व्यत्ययः । वध्यतिर्गत्यर्थः । 'वध्यति
वभ्नोति' (Ngh. 2. 14.) इति गत्य-
र्थेषु पाठात् Sy.

८. यः कश्चिद्दुःखस्य तदुत्पादकपापस्य
वा Sy.

९. ०धाना P.D.

धारयितास्ति Sy.

१०. यवि स पापी बलीयांस्तम् Sy.

११. वक्षिण्या प्रवृद्धया सहायभूतया त्वया
Sy.

१२. Omitted by P.D. रथेन, अस्म-
दीयरचादिसाधनेन च जयेम Sy.

१३. VM. ignores यः

१४. ०तं D.

१५. ०न्ती P. उद्गच्छन्तु । हे अश्विज

उत्कृष्टं यथा भवति तथा स्तोत्रं
प्रवर्तयिष्यम् Sy.

१६. प्रियसत्यात्मिका वाचः Sy.

१७. पुरं शरीरं यासु धोयते याभिर्वा
ताः पुरन्धयः प्रजाः प्रयोगविषयाः ।
ता अप्युन्मिषन्तु । प्रज्ञोपलक्षितानि
कर्माणि प्रवर्तन्तामित्यर्थः । यद्यपि
प्राणवायुना शरीरं धायते तथापि 'यो वै
प्राणः सा प्रजा वा वा प्रजा स प्राणः'
(Kau. Up. 3. 3.) इति श्रुतेः प्राण-
प्रज्ञयोरेकत्वात्प्रजायाः शरीरधारणम-
विरुद्धम् Sy.

१८. आहवनीयाद्याः Sy.

१९. अत्यन्तं दीप्यमानाः Sy.

२०. उत्तिष्ठन्तु । प्रज्वलयन्तिवत्यर्थः Sy.

२१. ०त्रे... वी... स्पृ० M.

२२. तनानि M.

वासयोग्यानि यज्ञसाधनभूतहविरादीनि
Sy.

२३. अपमूढानि अन्धकारेणात्यन्तं मोषि-
तानि Sy.

२४. यथावस्तु प्रकटीकुर्वन्ति तस्मात्स्तोत्रा-
दिकं कुर्वन्तिवत्यर्थः Sy.

२५. विविधं भासमानाः Sy.

२६. VM. ignores one उत्

अपान्यदेत्यभ्यन्यदेति विपरुषे अहनी सं चरेते ।

परिचितोस्तमो अन्या गुहाकरद्यौदुषाः शोशुचता रथेन ॥७॥

अपान्यदेति । रात्रिसञ्चक्रकमेकम् । अपगच्छति । अभिगच्छति । अहः । नाना रूपे ।
अहोरात्रे । सञ्चरते । परितो निवसन्त्योरेतयोः । अन्या रात्रिः । आत्मीयं तमः । गुहापाम् ।
करोति नाशयत्यन्या । शोते । उपाः । दीप्यमानेन । रथेन ।

सदृशीरद्य सदृशीरिदु श्यो दीर्घं संचन्ते वरुणस्य धाम ।

अनवद्यास्त्रिंशत् योजनान्येकैका क्रतुं परि यन्ति सद्यः ॥८॥

सदृशीरद्य । समानाः । अद्य । समानाः । एव । इव । एव उपसः । सदृक्कृपाः ।

१. इवानामहोरात्रस्तुतिद्वारा उपाः स्तुयते ... अत्राहुः साहचर्यात्प्रतियोगित्वाच्च रात्रिरप्यहरित्युच्यते... रात्रिरूपमहः Sy.
२. अभिग० M. ०च्छन्ति P. प्रतिलोमं गच्छति वा Sy. अपत्येतेत्यस्य प्रतिलोम्यम् N. 1. 3.
३. ०च्छन्ति P. आभिमुख्येन गच्छति ... रात्र्यां प्रतिनिवृत्तायामहरभिमुख-भागच्छतीत्यर्थः Sy. अभीत्याभिमुख्यम् N. 1. 3.
४. दिवसाख्यमहः Sy. ५. ०पेण P.
६. अहश्च रात्रिश्चोभे Sy. See note No. ५ on RV. I. 113. 3.
७. ०चरते P. समित्येकीभावे । सहवा-ध्यवधानेन चरतः Sy. c. पर्यायेण निवसतोः परिलपयतोर्वा । प्राणिनाम-हस्त्वतीतेष्वापुषः क्षयात् परिलपणं प्रसि-द्धम् Sy. d. निवसन्त्योरो ... न्या P.
१०. ०रात्रीयम् P. ११. तमोरुपा Sy.
१२. पशार्थानां गूहनम् Sy.
१३. ०ति रत्या D. ०यन्त्य० P. अग्या अहरेकदेशभूता च Sy. १४. प्रकाशते, प्रकाशयति वा सर्वम् । रात्रिस्तमोरुप-त्वात् सर्वं जगद् आबुधोति । उपास्तु सर्वान्भावान्प्रकाशयतीत्युच्यते स्तुतिः Sy.
१५. भृशं दीप्तेन Sy. १६. परस्परं सदृश्यः Sy.
१७. अस्मिग्रहनि Sy.

१८. उशब्दोऽपिज्ञार्थः । इच्छन् एवार्थः Sy.
१९. इवइवोपः P. इवइवोपतः D. इवे इवोपतः M. One इवः is redundant. इव इत् परस्मिन्प्राप्त्यहनि Sy.
२०. अद्यतम्योऽपि इवस्तनीभिः सदृश्यः, इवस्तन्यश्चाद्यतनीभिः । एवमहरन्तरेण सादृश्यम् । कथं सादृश्यमिति तदुपपा-द्यते । यदा नक्षत्राणि न दृश्यन्ते, सूर्यश्च नोदेति, उद्यःकालः । स चैकविंशतिघटि-काभिः षड्विंशतिपराभिश्च सम्मितः । सूर्यो हि प्रतिदिनमेकोनघट्यधिक-पञ्चसहस्रयोजनानि मेघं प्रादक्षिण्येन परिभ्रमति । तथा सति यत्र एव लङ्कादिनृप्रदेशे सूर्यो गच्छति तस्य तस्य पुरस्तात् त्रिशद्योजनमुषा अपि गच्छति । सूर्यो यस्मिन्देशे गच्छति तत्र त्रिशद्योजनं पुरस्ताद्देशस्थितानामुदितो दृश्यते । एवं सर्वप्रदेशेष्वपि । तथोपा अपि यत्र गच्छति ततः पुरस्तात् त्रिशद्योजनभू-भागवर्तिनामुदिता दृश्यते । एवं लङ्का-विसर्गप्रदेशस्थितानामप्युच्यते उद्योऽव-गन्तव्यः । एवं च सत्येकस्मिन्भूभागे याव-त्कालं यथोपाः प्रकाशयति तथा भूभा-गान्तरेऽपि तावन्तं कालं प्रकाशयति । एवमुक्तरीत्येकस्मिन्नेवाहनि सर्वप्रदेश-वर्तिनामप्युच्यते सदृश्यः । प्रदेशवाहल्यम-पेक्ष्योपता बहुत्वाद् बहुवचनम् Sy.

दीर्घम् । वरुणस्य । स्थानम् । सेवन्त उदयमिरेस्थान्तरालं सेवन्ते । अनवद्या उपसः । सद्य एकेनाहो-
रात्रेण । प्रियतम् । योजनानि । आदित्यम् । परितो गच्छन्ति । एकैकंवेति प्रियन्मुहूर्ता अहोरात्रयो-
स्तानादित्यमेतां अन्वहं परिगच्छन्तीत्येकस्मिन् योजने यदादित्यस्तिष्ठति तदैकं मुहूर्तमिति ।

जानत्यहः प्रथमस्य नाम शुक्रा कृष्णादजनिष्ट द्वितीची ।

ऋतस्य योषा न मिनाति धामाहंरहर्निष्कृतमाचरन्ती ॥६॥

जानत्यहः । प्रथमस्य । अहोऽहर्मुखस्य । नमनम् । अवगच्छन्ती । शुक्लवर्णा । श्वेति-
मानमञ्चन्ती । रात्रेः । अजनिष्ट । आदित्यस्य । योषा । न । हिनस्ति । स्थानम् । अन्वहम् ।
संस्कृतं स्थानं तत् । आगच्छन्ती ।

१. उक्तरीत्यात्यन्तमापत्तम् Sy.
२. तमोनिवारकस्य सूर्यस्य Sy.
३. मेघवल्लभम् Sy.
४. ० वज्र M. प्रतिदिनं सेवन्ते Sy.
५. ० न्तालं M.
६. जुह्वाः । तात्प्रामुखात्स्वै भावा अन-
वद्या भविष्यन्ति किम् वस्तव्यं
तातामनवद्यत्वे Sy.
७. सूर्यो यत्र यत्रोदेति ततस्तत्रस्त्रिशद्योजनं
पुरस्ताद् उद्यतीत्यर्थः Sy.
८. निर्वहन्तीत्यर्थः Sy.
९. ० केने P.D. किञ्चासां मध्य एकैकोषा
लङ्काद्येकैकभूभागवर्तिनां अतुं
गमनागमनादिरूपं कर्म तद्विषयो
प्रज्ञां वा... सद्यस्तपानीमेव स्वोद-
यकाल एव... । तत्तद्भूभागविशेषेण
सूर्यस्योदयो ज्योतिःशास्त्रे प्रदर्शितः—
उदयो यो लङ्कायां
सोऽस्तमयः तवितुरेव तिष्ठपुरे ।
मज्जाह्मो यवकोट्यां

रोगकविषयेऽर्धरात्रः स्यात् ॥ इति ।

(आर्ष. ४. १३) Sy.

१०. ० मेका M. ११. ति of इति is
missing in P. १२. ० न्य ० D.

१३. मुख्यस्य प्रथमानस्य वा Sy.
१४. गम ० M. आगमनम् Sy.
१५. प्राणिनां प्रज्ञापयन्तीत्यर्थः Sy.
१६. स्वतो दीप्ता Sy.
१७. श्वेति ० M. श्वेत्यं गच्छन्ती, प्रकाशं
प्राप्नुवती Sy.
१८. निहृष्टात्तमतः सकाशात् Sy.
१९. प्रादुर्भवति । यद्यपि तमतः सकाशा-
दोत्पद्यते तथापि तदनन्तरभावि-
त्वात्तत् उत्पद्यत इत्युपचर्यते Sy.
२०. सत्यभूतस्यादित्यस्य Sy.
२१. मिथयन्ती Sy.
२२. हिरण ० D. तदीयं तेजो न पराभवति Sy.
२३. तेजोयुक्तां स्थानम् Sy.
२४. सर्वेष्वहन्तु Sy.
२५. अलङ्कारजोनां कुर्वती Sy.
२६. यद्वा, ऋतस्य सत्यभूतस्य यज्ञस्य
धाम देवयजनाख्यं स्थानं योषा मिथ-
यन्तीला सती न मिनाति न हिनस्ति ।
किन्त्वहर्हः सर्वेषु यागविवक्तेषु निष्कृतं
हविरादीनां प्रकाशनरूपमलङ्कार-
माचरन्ती कुर्वती तावदमुषा अजनि-
ष्टेति पूर्वग्रान्वयः Sy.

This stanza is omitted by P.

कन्येव तन्वा ३ शाशदानाँ एषि देवि देवमिव च माणम् ।

संस्मयमाना युवतिः पुरस्तादविर्वचांसि कृणुषे विभाती ॥१०॥

कन्येव तन्वा । कन्येव । आत्मशरीरेण । जगदाच्छादयन्ती । गच्छसि । देवि !
देवान् । यष्टुमिच्छन्तम् । हसन्ती । युवतिर्यथा । पुरस्तादात्मीयं वक्षः प्रकाशयत्येवं त्वमात्मी-
यानि । वक्षांसि । आविष्करोषि । व्युच्छन्ती देशेष्वनेकेषु प्रादुर्भावाद् बहुवचनं वक्षां-
सीति ।

सुसंकाशा मातृमृष्टेव योषाविस्तृन्व कृणुषे दृशे कम् ।

भद्रा त्वमुपो वितरं व्युच्छ न तत्तै अन्या उपसौ न शन्त ॥११॥

सुसंकाशा । शोभनसंदर्शना । मातृद्वैतितशरीरा । कन्येव त्वम् । तन्वम् । आविष्कृणुषे ।

१. कन्येव तन्वा omitted by P.

२. सा यथा जनान्तिके विवसता सञ्चरति
तथा हे उपस्त्वं कन्या कमनीया
अप्रगल्भा सती Sy. कन्या कमनीया
भवति । क्वेयं नेतव्येति वा [कमने-
नानीयत इति वा] कनतेर्वा स्या-
त्कान्तिकर्मणः N.4.15.

३. शाशदाशमाना स्पष्टतां प्राप्नुवती Sy.
शाशदानः शाशदाशमानः N.6.16.

४. पश्चात्प्रगल्भा सती ... देवतशीले ! Sy.

५. द्योतनस्वभावं सूर्यरूपं प्रियम् Sy.

६. युष्टुं D.M. अभिमतं दातुमिच्छ-
न्तम् Sy.

७. हवन्ती P. सम् ईषद्वसन्ती । हास्यं
कुर्वती Sy.

८. यौवनोपेता सती Sy.

९. ० स्तात् अत्मी० D. पत्युः सूर्यस्य
पुरतः Sy.

१०. पक्षं M.

११. वक्षसोपलक्षितानवयवान् Sy.

१२. प्रकटीकरोषि Sy.

१३. अत्यन्तं भासमाना Sy.

१४. यद्वा युवतिरिति लुप्तोपमा । यथा

लोके प्रगल्भा योषित्वपुरस्तात्प्रिय-
तमस्य पुरतः संस्मयमाना दन्तप्रदर्श-
नाघेषद्वसनं कुर्वती वक्षांसि वक्ष-
सोपलक्षितानि योष्यानि बाहुमूल-
स्तनादीन्याविष्करोति तथा त्वमपी-
त्यर्थः । यद्वा पुरस्तात् पूर्वस्थां दिशि
संस्मयमाना स्मितोपमप्रकाशं कुर्वती
युवतिः सर्वेषु भावेषु मिथुनशीला
वक्षांसि । वक्ष इति रूपनाम । दन्त-
स्थानीयानि नीलपीतादीनि रूपाण्या-
विष्करोषि Sy.

१५. अत्यर्थं प्रकाशमाना Sy.

१६. मातृभिर्जननीभिः शुद्धीकृता...मात्रादिना
स्वलङ्कृताऽत्यन्तं शोभना सती Sy.

१७. योषेव । यथा लोके ... स्वकीयं
लावण्योपेतं सर्वशरीरं दर्शनाया-
विष्करोति, तद्वत्त्वमपीत्यर्थः Sy.

१८. स्वकीयां तनुम् Sy.

१९. प्रकटयति । ... अत्र कमिति पादपूरणः ।
अत्र विशेषस्याभावात् । ... यद्वा
कमिति मुञ्जवचनः । मुञ्जं यथा भवति
तथाऽऽविष्कृणुष इत्यर्थः Sy. मितान्त-
रेष्वनवकाः । कमीमिद्विति N.1.9.

दर्शनाय यथा त्वां सर्वे पश्येरन् । कल्याणी । त्वम् । प्रकर्षेण । व्युच्छ । तदिदम् । तव रूपम् ।
अन्या गताः । उपसः । न । व्याप्नुवन् न त्वत्सदृशरूपा गता इति ।

अश्वावतीर्गोमतीर्विश्ववारा यतमाना रश्मिभिः सूर्यस्य ।

परां च यन्ति पुनरा च यन्ति भद्रा नाम वहमाना उपासः ॥१२॥

अश्वावतीः । अश्ववत्यः । गोमत्यः । सर्वेर्वरणीयाः । सूर्यस्त्व । रश्मिभिः । संयतमानाः ।
उपसः काश्चन । परायन्ति । अपरा आपन्ति । भद्राणि बहूनि । नामानि निगमपठितानि । वधानाः ।
उपसः ।

ऋतस्य रश्मिर्मनुयच्छमाना भद्रंभद्रं क्रतुमस्मासुं धेहि ।

उषो नो अद्य सुहवा व्युच्छास्मासु रायो मधवंत्सु च स्युः ॥१३॥

ऋतस्य रश्मिम् । आदित्यस्य । रश्मिम् । अनुबध्नन्ती । कल्याणं कल्याणम् । प्रजानम् ।

१. पश्येयुः is suggested for पश्येरन् ।

२. भद्रा कल्याणशीला Sy.

३. आवरकमन्धकारं विप्रकृष्टं यथा भवति
तथा विधातय । अत्र यद्यपि विशेषो न
ऋतस्तथापि प्रकाशनिवर्त्यत्वात्परिहरणी-
यत्वाच्च व्युदसनीयं तम एवेति गम्यते
Sy. ४. तद् व्युदसतम् Sy.

५. ० न्यग० P.D. अतीता आगामिन्यश्च
Sy. ६. नव M. न व्याप्नुवन्ति
तथा व्युच्छेति भावः । नक्षिप्याप्तिकर्मा ।
'इन्वति नक्षति' (Ngh. 2. 18.) इति
व्याप्तिकर्मसु पाठात् Sy.

७. VM. ignores कम् and उपः ।

८. Omitted by P.

९. बहुभिरद्वैस्तद्वत्यः Sy.

१०. बहुभिर्गोभिस्तद्वत्यः Sy. ११. विश्वे
वारा वरणीयाः काला दासां तास्तथो-
क्ताः । सार्वकालीना इत्यर्थः । यद्वा विश्वे
वरितारो यासु ता विश्ववाराः । विश्वे-
र्वरणीया इत्यर्थः Sy. १२. सूर्यरश्मिभिः
साकं तमोनिवारणाय प्रयत्नं कुर्वाणाः ।

यद्यपि सूर्यरश्मय एव जगत्प्रकाशनाय
प्रभवन्ति तथापि सूर्योदयात्पूर्वं तमोनि-
वारणस्यापेक्षितत्वात्तासावपि प्रयत्नम-
विरुद्धम् । रश्मिदेवता अपि प्रकाशिका
इत्यर्थः Sy. १३. कानश्च P.

१४. पुनरायन्ति च । परस्परापेक्षयोभयत्र च-
शब्दः । या एवातीतेषु दिनेषु गतास्ता एव
पुनः पुनर्दिनान्तरेष्वप्यायन्ति । जगन्निर्वा-
हाय प्रतिदिनं गतागतं कुर्वन्तीत्यर्थः Sy.

१५. भद्रं कल्याणं स्तुत्यं वा Sy.

१६. पठितानीमानि P. D. इमानि M. नमनं
सर्वजानुकूल्यम् Sy.

१७. धारयमाणाः Sy.

१८. VM. ignores च । पुनः । च ।

१९. सत्यभूतस्वावित्यस्य Sy.

२०. ० बुध्यन्ती P. आनुकूल्येन प्रवर्तमाना
Sy. अनुबध्नन्ती is suggested for
अनुबध्नन्ती २१. Omitted by
P.D. तत्तत्कल्याणं स्तुत्यं वा लौकिकं
वैदिकं कर्म, तद्विषयां प्रज्ञां वा Sy. क्लृ-
प्तिकाः कर्म वा प्रज्ञा वा N.2.28.

अस्मानु । वेहि । उषः ! अक्ष । अस्माकम् । स्वाह्वाना सती । व्युच्छ । हविष्मत्सु । अस्मानु ।
धनानि । च । सन्तु ।

I.124.

उषा उच्छन्ती समिधाने अग्रा उद्यन्त्यर्थे उर्विषा ज्योतिरश्रेत् ।
देवो नो अत्र सविता न्वर्थं प्रासावीद्द्विपत्प्र चतुष्पदित्यै ॥१॥

उषा उच्छन्ती । उषाः । व्युच्छन्ती । होमार्थं दीप्यमाने । अग्नी भवति । उद्यंश्च ।
सूर्यः । विस्तीर्णम् । ज्योतिः । श्रयति । देवश्च । सविता । अत्र । क्षिप्रम् । अस्मान् । कार्यं
प्रति । प्रसीति । द्विपत् । चतुष्पत् । गमनाय । प्रसीति ।

१. वेहि P.

स्थापय Sy.

२. अस्मदर्थम् Sy.

३. सुष्ठु, आहूता सती Sy.

४. तमो विवासय । प्रकाशं कुर्वित्यर्थः
Sy.५. हवित्स्रगधनमुक्तेषु Sy. भव-
मिति धननामधेयम् । मंहतेर्दानिकर्मणः
N.1.7.

६. यजमानेषु Sy.

७. बहुविधानि धनानि सम्भवन्तिवति
पूर्वाक्तेन क्तुना सह Sy.

८. तामुच्चगार्धश्चशब्दः Sy.

९. Ms. D. puts the figure
॥१२३॥ here to indicate the
end of one hundred and
twentythird hymn. No
such number is given by P.
and M.

१०. उषो D.

११. तमो विवासयन्ती Sy.

१२. ० र्थं मर्त्यं P.

१३. समिध्यमानेषु सन्तु Sy.

१४. अग्नित्वत्तामान्येनेकप्रचनम् । अग्निषु

... कर्मायै कर्तृप्रयोगः । उषःकाले
ह्याहवनीयादयः प्रज्वाल्यन्ते Sy.१२. ० इवा P. उपमाप्रधाननिर्देशः । उदितः
सूर्य इव Sy.१६. सूर्यो यथा प्रकाशयति तथेत्यर्थः
Sy.

१७. उष बहुलम् Sy.

१८. प्रकाशम् Sy.

१९. सेवते, प्रकाशते, प्रकाशयति वा सर्वम्
Sy.

२०. सर्वस्य प्रेरकः सूर्यः Sy.

२१. तत्र D. त्वदुदयानन्तरमस्मिन्कर्मणि
वा Sy.

२२. अस्मदर्थम् Sy.

२३. अर्धशब्दोऽत्र विशेषणवाची नपुंसक-
लिङ्गः । ... अरणौषम् Sy.२४. प्रसूति P. अनुजानातु । वदतिवत्यर्थः
Sy.

२५. पादद्वयोपेतं मनुष्यादिरूपं धनम् Sy.

२६. पादचतुष्टयोपेतं गवादिरूपं धनम् Sy.

२७. द्विपदां चतुष्पदां च गमनाय । यद्वा
नः इत्ये इति सम्बन्धः । अस्मद्गमना-
गमनादिव्यापाराद्येत्यर्थः Sy.

२८. प्रसूति P.

अमिनती दैव्यानि व्रतानि प्रमिनती मनुष्या युगानि ।

ईयुषीणामुपमा शश्वतीनामायतीनां प्रथमोषा व्यद्यौत् ॥२॥

अमिनती । अहिमन्ती । यज्ञान् । प्रहिमन्ती । मनुष्याणाम् । आयुषो व्यच्छेदकानि,
अहीरावाणि । गतानामुपसाम् । अन्तिमा । आयतीनाम् । मूर्ख्या । प्रादुरभवत् ।

एषा दिवो दुहिता प्रत्यंदिशि ज्योतिर्वसाना समना पुरस्तात् ।

अतस्य पन्थामन्वेति साधु प्रजानतीव न दिशो मिनाति ॥३॥

एषा दिवः । एषा । दिवः । दुहिता । प्रतिदृश्यते । पूर्वस्यां दिशि । ज्योतिः ।
आच्छादयन्ती । समनस्का । आदित्यस्य । पन्थानम् । साधु । अनुगच्छति । प्रागेव ।

१. भानुप्रदानेनानुकूलं कुर्वती Sy.

२. देवसम्बन्धीन्यग्निहोत्रादीनि कर्माणि ।
व्रतमिति कर्मनाम, 'व्रतं कर्बुरम्'
(Ngh. 2. 1.) इति तन्नाममु
पाठात् Sy. ३. प्रकर्षेण हिमन्ती,
आयुः क्षययन्तीत्यर्थः Sy.

४. ०षो वि व्य० P.D. परस्परसंयोगं
... हिमन्ती, वियोगं कुर्वतीत्यर्थः ।
उपःकाले सर्वे यथायथं स्वस्वव्यापा-
राय गच्छन्तीति प्रतिद्वम् Sy.

५. युगोपलक्षितान्निमेषादिकालावयवान् ...
यद्वा युगानि युग्मानि Sy.

६. ०त्राणि ... साम् M. गच्छन्तीनामती-
तानां, शश्वतीनां नित्यानाम् Sy.

७. उपमा, साभिः सवृक्षोऽप्यर्थः Sy.

८. आयतिना M. आगामितीनामुपसाम् Sy.

९. प्रथमभाविनी सती Sy.

१०. ० बुभुवत् P.D. विशेषेण प्रकाशते Sy.

११. यद्वा । ईयुषीणां गमनशीलानां पश्वा-
दीनां शश्वतीनां सन्ततिप्रवाहरूपेण
नित्यानामुपमा । तद्वनित्येत्यर्थः । तथा-
ऽऽयतीनां राश्ववसानसमय उत्पन्न-
मानानां प्रज्ञावागादीनां प्रथमा प्रथम-
भाविनी । उपस्यागतायां वाचो बुद्धयश्च

स्फुरन्तीति प्रतिद्वम् । तावृशी देवी
व्यद्यौत् प्राणिनामनुग्रहाय द्योतते Sy.
VM. ignores दैव्यानि । शश्वती-
नाम् । उवाचः

१२. द्योतमानात्मकस्य द्युलोकस्य Sy.

१३. दुहितृस्वानीया । तत उत्पन्नमानत्वाद्
दुहितेत्युपपद्यते Sy.

१४. प्रत्येकं ... दृश्यते । सर्वेषामपि प्राणिना-
माभिमुख्येन प्रकाशत इत्यर्थः Sy.

१५. तेजोरूपं वस्त्रम् Sy.

१६. आगच्छा० P. आच्छादयन्ती तेजसा
प्रकाशयन्ती Sy.

१७. सम्यगानयित्री, चेष्टयित्री । अन्त-
र्भावितव्यर्थोऽयम् । यद्वा सह युगपदेव
मन्यतेऽवबुध्यते प्राणिभिरिति समना ।
व्युत्पन्नवधारणावनवग्रहः । सा तावृशी
Sy. १८. मेरोः प्रान्तप्रदेशम् Sy.

१९. सम्यक् Sy.

२०. ० ती P. अनुक्रमेण ... गच्छति ।
सूर्यो यत्र यत्र गच्छति तत्र तत्र पुर-
स्तादुषा अपि गच्छतीत्यर्थः । ... यथा
लोके प्रियतमेऽनुरागमुक्ता काचिद्
भर्तारं सर्वास्ववत्त्वानु न विमुञ्चति
तथेयमपीत्यर्थः Sy.

अवगच्छन्तीव । दिशश्च । न । हिनस्ति रात्रिरिवेति ।

उपो अदशि शुन्ध्यवो न वचो नोधाईवाविरंकृत प्रियाणि ।

अब्रसन्न संसतो बोधयन्ती शश्वत्तमागात्युनरेषुपीणाम् ॥४॥

उपो अवशि । उषा उपदश्यते । बोधयितुरादित्यस्य । वसः । इव । सैयमुपि-

१. प्रगेवापगच्छन्ती च P.

० स्ती च D.M.

प्रियभूतस्य सूर्यस्य मार्गो मयापि गन्तव्य इति चेतयन्तीव Sy.

२. ०शश्व P. प्रागाविकाः ... । किन्तूषा यत्र गच्छति सा प्राचीत्येवं प्रागादिव्यवहारं करोतीत्यर्थः Sy.

३. ० रेवेति M.

४. उपो, इति निपातद्वयसमुदायात्मक एको निपातः Sy.

उकारः पदपूरणः । उपोपसर्गभ्रुतेश्च योग्यक्रियापदाध्याहारः । उपगता, उदिता सतीत्यर्थः SKN.

५. सर्वैः समीप एव ... दृश्यते Sy.

अदशि, वर्तमाने कर्मणि लुङ् दृश्यते उषाः SKN.

उपरिष्ठता दृश्यते इयमुषाः Dur.

६. शुन्ध्युरादित्यः । सर्वेषां शोधकत्वात् ... यद्वा शुन्ध्युरिति जलचरः श्वेतवर्णः पक्षिविशेषः Sy.

उदकेचरो वा पक्षी हंसादिः शुक्लवर्णस्तस्य । ... शुन्ध्युरादित्यो भवति । शोधनात् । स हि तमसा व्याप्तं कृत्स्नं रश्मिभिः शोधयति । तमोऽस्मादपनयतीत्यर्थः । अथवाऽशुद्धमशुचितः शुचीकरोति SKN.

आदित्यो हि यवप्यशुचिर्भवति तदपि रश्मिभिः स्पृष्ट्वा शुचीकरोति । ... तर्पाति वा शोधयतीति शुन्ध्युस्तस्य । शकुनिरपि य एष भवतुर्नामाऽयमपि

शुन्ध्युरुच्यते, शोधनादेव । यो हि उदकेचरो भवति नित्यशुद्ध एवेति शुन्ध्युः । आपोऽपि शुन्ध्यव उच्यन्ते, ता अपि हि शोधयन्ति Dur.

७. वसः D.M. वसः स्वानीयो रश्मिसमूहः । स यथा प्रकाशमानो दृश्यते तथेत्यर्थः । यद्वा शुन्ध्युः ... पक्षिविशेषः । स यथा स्वकीयं वसः प्रकाशयन् दृश्यते तद्वदित्यर्थः Sy. वस उरः, भास्वरा शुक्लवर्णा वेत्यर्थः SKN.

यथा, तस्य स्वभासः स्वं प्रकाशजालं वक्षोभूतमेतस्मिन्मण्डलेऽव्युद्गम्यते । एवमिवमुषा एतस्मिन्मण्डले उपरिष्ठता दृश्यते तन्निष्कर्षात् । प्रातर्द्विकमुच्यते, शश्वत्तमान्यात् । इवमपीतरत् । ... पुरुषवक्षः पशुवक्षो वाङ्मन् । एतस्मादेव बहुतेर्धातोर्निबन्धः । अथ्युद्गमधिप्रवेशितमेव काये शरीरे भवति Dur.

८. अत्र नकार उपमार्थेय उपरिष्ठताप्रयुज्यमानत्वात् । यत्र तु प्रतिषेधो विवक्षितस्तत्र पुरस्ताद्वकारः प्रयुज्यते Sy.

पुरस्तादुपाचारस्तस्य यत्प्रतिषेधति ... उपरिष्ठतादुपाचारस्तस्य येनोपमिमीते N.1.4.

९. नवनं स्तोत्रं धारयतीति नोषाः । एतन्नामा महर्षिः Sy.

ऋषिः सः SKN.

इयमेवोषा नोषा ... ऋषिर्भवति । स हि नवनं स्तोत्रं देवताः प्रति दद्याति Dur.

नोधा इव स्तुत्या कामान्। आविष्कुस्ते। रुपाणि। मूदस्वी। इवाग्ने सीदन्ती सिद्धेज्जे।
स्वामिनः स्वपतः। बोधयन्ती। नित्या। आगता। पुनः पुनः। आगच्छन्तीनामुपसो

१. पिव P.

२. देवतास्तुतिव्याजेन नानाविधैर्मन्त्रैः Sy.
'सपूर्वामि प्रयसा RV.1.58.7, RV.
3.54.3 नुष्ठितं (नू ष्टिरं) मंसो वि
स्तो (?) वीरवंतम्' RV.1.64.15.
इत्यादिना स्वनावेण SKN.
स्वमुलोद्गीर्णया स्तुत्या Dur.

३. आविष्कृतवान्। तथैवापि ... आविर-
करोत् Sy. आविष्कृतवास्तद्वत् SKN.
एवमिदमुपाः स्वात्मन एवोद्गीर्णेन प्रका-
शेन... आविष्कुस्ते प्रकाशीकुस्ते Dur.

४. प्रियाणि स्वमनीषितानि ... स्वकीयानि
सर्वलोकप्रियाणि तेजानि Sy.
आत्मनः प्रियाणि धनावीनि SKN.
प्रियाण्यात्मनः ... स्वानि कामास्थानि
... स्वात्मन एवोद्गीर्णेन प्रकाशेन
रूपाणि जनानाम् Dur.

५. तवज्जी M. अदत्त इत्यथ, अन्नं तस्य
पाकाय गृहे सीदतीत्यथसत्पाचिका
योषित्... षड्वाज्येति गृहनाम 'वृक्ष-
मघ' (Ngh. 3.4) इति तन्नामसु
पाठात्, तत्र सीदतीत्यथसज्जननी Sy.
अदनादन्नं तस्मिन् यक्षितृत्वेन सीदति
सन्नोति वा तत्सा, अथसत्। सा च
सामर्थ्यात्सूचकारी भक्षिका वात्राभिप्रेता
SKN. इयमेवोपाः... गृहाधिकारे
नियुक्ताऽन्नसाधिका स्त्री। ... अथ
अन्नं तत्प्रतिकर्तव्यतया सीदति, तद्वा
सन्नोति सम्भजत इत्यथसत् Dur.

६. ० स्त्रीवासे P.D. ७. ० न D.

८. ० न स्वपतः M. सा यथा स्वपतः
पुत्रादीन् Sy. जनान् SKN.
स्वपतो जनान्बोहकादीन् Dur.

९. भोजनाय बोधयति तद्वत्... सा यथा

... उपकाले प्रबोधयति तया भुवनाख्ये
गृहे सीदन्ती तत्रत्यान्प्राणिनः प्रबोधयन्ती-
यमुपाः Sy. सा यथा प्रातस्पाय
क्षीरादिसंग्रहाय ... प्रबोधयति SKN.
सा यथा प्रातरेव क्षीराद्युपादानाय
... बोधयत्यन्नं साधयिष्यन्ती, एवमुपा
अपि जनान्बोधयन्ती। तत्काले हि त
इतिकर्तव्यतायै जनाः प्रतिबुध्यन्ते, तेनै-
तयैव बोधिता भवन्ति Dur.

१०. पुनः पुनः Sy.

शश्वच्छब्दो नित्यवचनः SKN.

शाश्वतिकतमा नित्यतमा Dur.

११. आगच्छति Sy.

आयान्ति ताः SKN.

यथा ... आगच्छति तदैव जनान्
बोधयति Dur.

१२. पुनः (पूत पूर्वस्यां दिशि ज्योतिराच्छा-
दयन्ती) पुनः P. पुनरायान्ति ताः
पुनरेयुष्यो यथोक्तः। उपसो हि गत्वा
प्रत्यहमुदेष्यत आविस्थात्पुनरायान्ति।
गवावधौ हि गव्यूतिप्रभृति गत्वा गत्वा
पुनरायान्ति SKN. या एताः
काश्चिद् गत्वा पुनरागच्छन्ति ताः
पुनरेयुष्यो गावोज्या वा Dur.

१३. आगमनशीलानां स्त्रीणां मध्ये। ...
प्रातर्नियतमागच्छन्तीनां चारयोषितौ
मध्ये स्वयमेका सती नियतमागच्छतीत्य-
भिप्रायः Sy.

निर्धारणे चेयं षष्ठी। अतिसापेन नित्या
पुनरेयुषीणां मध्ये आगतकृत्स्नं जगद-
भ्येति व्याप्नोतीत्यर्थः SKN.

पुनरागामिनीनामित्यर्थः। ... तासां
पुनरेयुषीणामिति निर्धारयति। एवं
... शाश्वतिकतमा Dur.

मघो ।

पूर्वे अर्धे रजसो अप्स्यस्य गवां जनित्र्यकृत प्र केतुम् ।

व्यु प्रथते वितुरं वरीय ओभा पृणन्ती पित्रोरूपस्था ॥५॥

पूर्वे अर्धे । अद्भ्यो जातस्य । पूर्वस्मिन् । भागे । अन्तरिक्षस्योषाः । तेजसाम् । जनयित्री ।
आदित्यस्य तेजः । प्रकृणोति । उत्सवं च । अतिशयेन तत्र । विप्रसयति । द्यावापृथिव्योः ।
उभौ । उपस्थौ । आपूरयन्ती तेजसा ।

१. एतस्मिन्मन्त्रे सामर्थ्याविप्रसवित्यश्रसाधि-
का स्त्री उच्यते । सा हि तत्काले जनान्बो-
हकादीन्बोधयति । उभा अपि च तत्काल
एवागच्छतीत्येवमुपमानमुपपद्यत इत्युप-
पत्तिः । अन्ये तु भक्षिकामग्रसर्वं मन्यन्ते ।
सापि ह्यग्रे सौदति सनोति वाग्रं, तत्काले
च प्रतिबुध्यमानाऽन्यान्बोधयतीति Dur.
उपादक्षिं शुन्ध्युवः । शुन्ध्युरादित्यो भवति ।
शोधनात् । तस्यैव वशो भासाध्यूलहम् ।
इदमपीतरदक्ष एतस्मादेव । अध्यूलहं काये ।
शकुनिरपि शुन्ध्युव उच्यते । शोधनादेव । उद-
कचरो भवति । आपोऽपि शुन्ध्युव उच्यन्ते
शोधनादेव । नोवा ऋग्भिर्भवति । नवनं
वधाति । स यथा स्तुत्या कामानाविष्कुरुत
एवमुषा कृपाण्याविष्कुरुते । अघातत् ।
अघात्रं भवति । अघसादिनीति वा ।
अघसानिनीति वा । ससतो बोधयन्ती ।
शश्वत्तमागात्पुनरेयुवीशाम् । [स्वपतो
बोधयन्ती] शाश्वतिकतमागात्पुनरेयुवी-
शाम् N.4.16; SKN. II. 236.
VM. ignores उ ।

२. व्यापनशीलस्य विस्तृतस्य ... यद्वा,
अप्स्यस्य कर्मसु स्थितस्य जन्तोः Sy.

३. उपःकाले Sy.

४. रज्जकस्यान्तरिक्षलोकस्य । रजःशब्दो-
न्तरिक्षलोकवाची, 'लोका रजान्मुच्यन्ते'
(N.4.19.) इति यास्कैकोक्तत्वात् । ...

यद्वा रजसो रज्जकस्याङ्गः । रजःशब्दो-
ऽङ्गवाची 'असृगहनी रजसो उच्येते'
(N.4.19.) Sy. ४. ० सा सं D.
दिशां रज्ज्मीनां वा. . गवां वाचाम् Sy.

६. उत्पन्ना सती ... । उत्पादयित्री । उपः-
काले सर्वेषां प्राणिनां वाचः स्फुरन्तीति
प्रसिद्धम् Sy. ७. प्रज्ञानम्... केतुं गम-
नागमनादिरूपं कर्म । केतुरिति कर्मनाम ।
'केतः केतुः' इति तन्नामसु पाठात् Sy.
८. ० नेति D.M. प्रकरोति is sugges-
ted for प्रकृणोति ।

प्रकर्षेण करोति Sy.

९. उत्सवं is doubtful. It should
be उत्तरं as read by Sy.
उत्तरम् । अतिविस्तीर्णं यथा भवति
तथा ... । उज्ज्वोऽवधारणार्थः पादपू-
रणो वा । 'मिताक्षरेष्वनर्थकाः कर्माभिहि-
ति' (N.I.9.) इति यास्कैकोक्तत्वात् Sy.

१०. ० घायो M. विशिष्टतरम् Sy.

११. ० ती P. विशेषेणैव प्रख्याता भवति
प्रकाशत इत्यर्थः Sy.

१२. पालयित्रोर्द्यावापृथिव्योः Sy.

१३. उभे द्यावापृथिव्यौ ... । यद्वा, उभा
उभयोः पित्रोरिति सम्बन्धः Sy.

१४. उपस्थे उत्सङ्गेऽन्तरालप्रवेशे स्थित्वा Sy.

१५. स्वतेजसा पूरयन्ती Sy.

१६. VM. ignores उ

एवेदेया पुरुतमा दृशे कं नाजामि न परि वृणक्ति जामिम् ।

अरेपसा तन्वाः शाशदाना नामदीपते न महो विभाती ॥६॥

एवेदेयाः एवम् । एव । एषा । पुरुतमा । दर्शनाय भवति । तव । वर्जयति । बन्धुम् ।
अबन्धुं वा । उज्ज्वलमा । तन्वा सर्वम् । अपवाधमाना सेयम् । कुमारान् । न । पलायते ।
नच । बृद्धात् । व्युच्छन्ती सर्वं जरयतीति ।

अभ्रातेव पुंस एति प्रतीची गतरुगिव सनये धनानाम् ।

जायेव पत्यं उशुती सुवासा उपा हस्तेव नि रिणीति अप्सः ॥७॥

अभ्रातेव । यथा । अभ्रातृका कन्यका । पुंसः पितृन् । एति । अभिमुखी सन्तानकर्मणे पिण्ड-

१. इदानीं भासमानप्रकारेणैव Sy.
२. इच्छन् एवकारार्थः Sy.
३. उपाः Sy.
४. विपुलतमा, अत्यन्तविस्तृता सती Sy.
५. दृशे कं मुल्लेन सर्वेषां दर्शनाय । सुखं यथा भवति तथा सर्वान्दर्शयितुं वा Sy.
६. परितः सर्वतो न वर्जयति... न परिवर्जयति । मनुष्यादिकं देवादिकञ्च तदुपलक्षितं लोकद्वयं वा कात्स्न्येन प्रकाशयतीत्यर्थः Sy.
७. जामिं सजातीयं देवजातिम् Sy.
८. बन्धुं P.D. अजामि विजातीयं मनुष्यादिकातिम् Sy.
९. अपापया निर्मलया Sy.
१०. शरीरेण Sy.
११. शाशाक्षमाना ।... स्पष्टतां गच्छन्तीत्यर्थः Sy. शाशदानः शाशाक्षमानः N.6.16.
१२. अत्पात्पुस्तिकादेः सकाशात् Sy.
१३. M. adds च after न
१४. न गच्छति । तमपि प्रकाशयति Sy.
१५. बृद्धा M. महतो मेवदिः सकाशात् Sy.
१६. व्य ० P.D. विभाती विशेषेण प्रकाशयन्ती सा Sy.
१७. पूर्वं लोकद्वयं प्रकाशत इत्युक्तम् ।

इदानीमस्मिन्लोके परमाण्वादिवर्त-
पर्यन्तं कृत्स्नं प्रकाशयतीत्यर्थः Sy.
VM. ignores कम् । न । परि

१८. कन्यका D. भ्रातृरहितेव ... । यथा लोके भ्रातृरहिता योषित् Sy. यथा, अभ्रातृका स्त्री SKN. यथा, अभ्रातृका कन्या Dur.
१९. पुंसः पित्रादीन् प्रति ... स्वोचितवाशो-
ज्जङ्गुरादिसाम्राज्यं पितृनेति । सति भ्रातरि स एवोचितप्रदानादिना सम्पत्-
तोषयति । तदभावात्पितरमेव प्राप्नोति Sy. येभ्य उत्पन्ना तानेव पुंसः पितृन् SKN. इत्तापि सती पित्रा, उद्धा भर्त्रा पुनः ... पुंसः पितृनेव पितृवंशमेव Dur.
२०. गच्छति Sy., SKN.
२१. जामि० D.M. स्वकीयस्थानात्प्रति-
निवृत्तमुखो सती Sy. प्रत्यगामिनी SKN. जमिमुखो Dur.
२२. यद्वा सति स्वभ्रातरि स एव पितुः
पिण्डदानादिकं सन्तानकर्मं करोति ।
तस्याभावात्स्वयमेव तत्कर्तुं पित्रा-
दीन्गच्छति Sy. सन्तानकर्मणे पिण्ड-
दानाय च SKN.

दानाय न पत्नीनेवमुषा अभिमुख्यामच्छति । गर्तारोहिणीव । धनलाभायाक्षिकान् । गर्तो द्यूता-
स्तारस्तमपतिकपुत्रा च स्त्री भर्तुर्धनहरणायारोहति तां तत्राक्षेण कितवा घ्नन्ति न सा ततोऽन्य-

१. यतौ० M. न पतिवंशमित्यर्थः । सा हि पितृवंशं पुत्रैः पौत्रैश्च वर्धयति न भर्तृवंशमिति । ... अश्रातृका कन्या यस्मिन्नेव वंश उत्पन्ना भवति तमेव प्रकाशयति वर्धयति, न भर्तृवंश-मित्येवमुपमया नासाबुद्धौ व्येत्येत-दुपदर्शितं भवति । पुत्रार्थत्वाद्विवाह-स्य । तस्मादवर्धयितृत्वाद्भर्तृवंशस्य वर्धयितृत्वाच्च पितृवंशस्याश्रातृका पितृवायाद्यमर्हतीत्युपपद्यते । ... अत्र प्रथमयोपमया अश्रातेव पुंस इत्यनया अश्रातृकाया अनिर्वाहो लिङ्गघटे Dur.
२. ०वो P. आभि० P.D. तद्वदियमुषा अपि स्वोचितप्रकाशादिलाभाय स्व-प्रकाशदानाय वा पितृभूतं सूर्य-माभिमुख्येन गच्छति Sy. एवमुषा यत उत्पन्ना तमेवादित्यं गच्छति । तत्रैव प्रलीयत इत्यर्थः SKN. एवमुषा अपरकाले रात्र्यां नभ आरोहति । यथाऽश्रातृका पितृनेव प्रत्येति न पति-नेवमुषा आदित्यमेव प्रत्येति Dur.
३. ०ती P.
४. गर्तं इति गृहनाम । 'कृदरो गर्तः' (Ngh. 3. 4.) इति तन्नामसु पाठात् । अत्रोचित्येन राजपुरुषैर्न्यायनिर्णतुभिश्चा-धिष्ठितं स्थानमुच्यते Sy. सर्वलोकप्रकाशमास्फारन् SKN. 'गर्तः सभास्थानः' इति, अज्ञनिर्वपणपो-ठम् । ... गृणाते, ... दमशानसञ्चयोरपि गर्ते उच्यते, गुरतेऽद्यमनार्थस्य । (धा० ६।११६) स हि लोकविनाशायाम्युद्यत इव भवति । धानि हि तत्र पिशाचादीनि सत्त्वान्पाश्रितानि भवन्ति तानि जनमर-णमाशासते । अग्रिमाणेषु जनेषु तानि

- प्रमुदितानि भवन्ति । ... दयोरपि गर्तं उच्यते, 'गृणाते' स्तुत्यर्थस्य । तद्वि 'स्तुततमं धानम्' अश्रवादिभ्यो पानेभ्यः सुखतरं हि तेन गम्यते Dur.
५. तदारोहतीति गर्तारोक् Sy. यथा दक्षिणापथे क्वापि प्रवेशे ... अप-स्मारा रोहिणी स्त्री SKN. काचित् ... दाक्षिणात्या स्त्री Dur.
 ६. धनानां स्वकीयपरिवानां, सनये लाभाय Sy. सनये लाभाय, धनानां भर्तुः स्वभूतानाम् SKN. लब्धये धनानाम् Dur.
 ७. ०शितान् M.
 ८. ०मयतीक० P. ०मतिक० M. ०काऽपु० is suggested for ०कपु० यथा लोके काचिद् गतभर्तृका योषित् Sy. अपुत्रा, अपतिका वा SKN. अपुत्रा Dur. ९. चा० P.
 १०. ०न्तं० D.
 ११. ०यरो० P. गर्तमागच्छति Sy. गच्छति तद्वत् SKN. सा यथा ... तमारोहति । ... उपविश-तीत्यर्थः Dur.
 १२. तान् P.
 १३. तक्षेण M. तां तु सन्ध्या विचार्य यदीयं रिक्चं लभते चेदर्थः सन्ताड्य तदीयं धनं वितरन्ति । ... देशविशेषाचारमपेक्ष्यं वृष्टान्तितम् Sy. तत्र गता सती ... रिक्चं लभते । कित-वा वापयन्ति रिक्चमिति दाक्षिणात्येषु देशरीतिः । ... देशसमाचारव्यवस्थयापि स्वचिन्मन्त्रार्थो निर्वक्तव्य इत्येतदनेन प्रदर्शितं भवति Dur.
 १४. M. reads सनातनो for न सा ततो ।

माश्रयते नच तामन्यः परिगृह्णाति धनमुपगच्छति दाक्षिणात्येषु । जायेव । पत्ये । कामयमाना ।
 सुवासा ऋतुकालेषु । यथा । हसनेव स्त्री दन्तान् । आत्मीयं रूपम् । विवृणुत इति ।

स्वसा स्वस्त्रे ज्यायस्यै योनिमारैर्गर्भैत्यस्याः प्रतिचक्ष्यैव ।

व्युच्छन्ती रश्मिभिः सूर्यस्याञ्ज्यङ्क्ते समनुगाहं व्राः ॥८॥

स्वसा स्वस्त्रे । रात्रिः । ज्येष्ठायै । स्वस्त्र उपसे । स्थानम् । अरिचत् । तामुपसं

१. तथेयमपि धनानां प्रीयनसाधनानां प्रकाशानां सनये लाभाय गतंमाकाशं सूर्यनिवासस्थानमारोहति Sy.
२. विशेषेण पति भोगाय काङ्क्षन्ती तेन सह सङ्क्रीडते Sy. द्वितीयायै चतुर्थी । पति-मुशती कामयमाना. . . निर्विशङ्का परया प्रीत्या मुक्ता गच्छति तद्वत् SKN.
- यथा जाया... भर्त्रे... आत्मानं दर्शयति Dur.
३. यथा च लोके सुवासा बुक्कलादिशोभन-वसना स्वलङ्कृता, पूर्वं रजोदर्शन-समये मलिनवस्त्रा सती स्नानानन्तरं शोभनवस्त्राभरणादिना शोभमाना Sy. सुवासाः SKN. सुवासा भूत्वा, ऋतु-कालेषु Dur.
४. तथेयमुषा अतिनैशान्धकारेणावृत्तत्वा-न्मलिनवसनापि प्रभते स्वतेजसावृत्तत्वा-त्सुवसना सती पतिस्वानीयेन सूर्येण साकं सङ्क्रीडमाना Sy. एवमुषा आत्मानं दर्शयति जनानाम् Dur.
५. हस्त्रेव हसनेव... दन्तस्वानीयानि Sy. हस्त्रेव यथा हसनशीला स्वदन्तान् SKN. यथा हसनस्वभावा स्त्री दन्तानात्मनो दर्शयति Dur. ६. रूपाणि नील-पीतादीनि । यदा निरूप्यमाणानि पदार्थ-जातानि Sy. अस्तौ रूपं कृत्स्नस्य जगतः SKN. एवमुषा अप्यात्मनोऽन्त-र्भूतानि सर्वद्रव्याणां रूपाणि Dur.
७. नितरां रिणीते गमयति प्रकाशयतीत्यर्थः । यथा लोके काचिद्रमणीया योवित्

- स्मितव्याजेन दन्तान्विवृणुते तथेयमपि सर्वाणि रूपाणि प्रकाशयतीत्यर्थः Sy. निरिणीते । रिणातिर्गतिकर्मा । निः प्रकथं । अन्तर्णीतप्यर्पदचापम् । प्रकथेण गमयति, प्रकाशयति ज्ञापयतीत्यर्थः । एवमुषा निरिणीते SKN. शार्दरेण तमसा दिग्गानि सर्वद्रव्यानि स्वेन प्रकाशोदकेन धौतानीव करोति Dur.
८. अत्रात्केव पुनः पितृनेत्यभिमुखी सन्तानकर्मणे पिण्डदानाय न पतिम् । गतारोहिणीव धनलाभाय दाक्षिणाजो । गतः सभास्वानुः । गृणातेः । सत्यसङ्गरो भवति । तं तत्र यापुत्रा यापतिका सारोहति । तां तत्राक्षेणाघ्नन्ति । सा रिष्यं लभते । इमशानसञ्जयोऽपि गतं उच्यते । गुरतेः । अयमूर्धो भवति । . . . रयोऽपि गतं उच्यते । गृणातेः स्तुति-कर्मणः । स्तुततमं यानम् । . . . जायेव पत्ये कामयमाना सुवासा ऋतुकालेषु हसनेव दन्तान्विवृणुते रूपाणीति । चतस्र उपमाः । N. ३.५; SKN. II. 130.
९. ०त्रि M. स्वयमेव सरतीति वा स्वसा रात्रिः Sy. १०. ज्येष्ठायै D. एकस्मा-देवान्तरिक्षादुत्पन्नत्वात्परस्परं स्वसुभा-वः । तथाप्यङ्गः प्राथम्यात्तेजस्विताञ्च ज्यायस्त्वम्... उक्तरीत्या ज्येष्ठायै Sy.
११. Omitted by P. D.
१२. उत्पत्तिस्थानमपररात्ररूपम् Sy.
१३. प्रावात् । प्ररेचयतीत्यर्थः Sy.

वृष्ट्वेव रात्रिः । अपगच्छति । तस्याः सकाशादपि वा यथा स्वसुरं वृष्ट्वा स्नुषापगच्छत्येवमिति
 शेषम् । सूर्यतेजोभिः सह । प्रादुर्भवन्ती । अञ्जनसाधनं तेज आत्मनि । अङ्कते । यथा मुढे
 गच्छन्तः । वृता आभरणैः ।

आसां पूर्वासामहंसु स्वसंशामपरा पूर्वीमभ्येति पश्चात् ।

ताः प्रतन्वन्नव्यसीर्नूनमुस्मे रेवदुच्छन्तु सुदिना उपासः ॥६॥

आसां^{११} पूर्वासाम् । आसाम् । उपसाम् । पूर्वकालानाम् । उत्तरीयाः । पूर्वा^{१२} गता गताम् ।
 पश्चात् । अभ्येत्यनुक्रमेण गतेष्वहःस्वगमन् । ताः । पुराणा इव । इदानीं नवतराः । अस्मा-
 कम् । घनयुक्तम् । व्युच्छन्तु । शोभनदिवसाः । एकस्माञ्जनतात् सहागमनाद्वा स्वसार उपस
 इति ।

१. ज्ञापयित्वेव... ज्ञापयस्यामागतायां तस्यै
 स्वस्थानं इत्या स्वयं तत्ताम्रिषीं स्थातु-
 मनुचितमिति चित्तायैव Sy.

२. स्वयमपसृत्यैव गच्छति... अपगच्छतीति
 भावः Sy.

३. वा यथा omitted by P. D.

४. सूर्यस्य रश्मिभिः Sy.

५. तमो विवास्तवन्ती Sy.

६. अञ्जनकं तेजः । यद्वा, अञ्जितं व्यक्तं
 जगत् Sy. ७. घनयुक्तं प्रकाशयति Sy.

८. P. reads गच्छन्तो मुढे for मुढे
 गच्छन्तः ।

सम्पगननहेतव आपः समनाः । ता
 गच्छन्तीति समनगा विद्युतः... यद्वा
 सम्पगननाय गच्छन्तीति समनगाः
 सूर्यरश्मयः Sy.

९. प्रताम० P. वताम० D.

वता आभ० M.

वा वाताः, विद्युत्सङ्घा इव । ...त इव
 वा वाताः सङ्घीभूताः । ते यथाञ्जते
 जगत्प्रकाशयन्ति तथेत्यर्थः । वात इत्यत्र

तत्कारलोपशब्दान्तः Sy.

१०. स्वसृणां परस्परं स्वसुभावमापन्नानां
 स्वयं सरन्तीनां वा... उपसां मध्ये Sy.

११. पुरातनीनाम् Sy.

१२. ०रा उ० P.D.M. अपरा, अन्त्याञ्ज-
 तन्युषाः Sy.

१३. पूर्वामतोदिवससम्बन्धिनीमुपसत् Sy.

१४. पश्चाद् अनुसृत्य Sy.

१५. ०त्वानु० P. अभिमुखं गच्छति ।
 अथवधानेन गच्छतीत्यर्थः । सर्वेष्व-
 हःत्वेवमेवाभ्येति Sy.

१६. प्रतिदिनम् Sy. १७. गते... गमः M.

१८. उपसः । ... नूनं निश्चयम् Sy.

१९. पुरातन्य इव Sy.

२०. नवीयस्यो नवतरा आगामिन्यः Sy.

२१. बहुषनविशिष्टं यथा भवति तथा Sy.

२२. प्रकाशयन्तु । पूर्वतन्यो मयीच्छन्तयाऽऽगा-
 मिन्योऽप्युच्छन्तिवत्यर्थः Sy.

२३. शोभनकर्मनूधानताम्रदिवसाः शोभन-
 दिनमुखा वा सत्यः Sy.

२४. VM. ignores नूनम्

प्र बोधयोषः पृणतो मधोन्यबुध्यमानाः पृणयः ससन्तु ।

रेवदुच्छ मधवद्भयो मधोनि रेवत्स्तोत्रे मनुते जारयन्ती ॥१०॥

प्र बोधयोषः^१ । प्रयच्छत^२ । उदारान्^३ । धनवति^४ । अबुध्यमानाः^५ । कदयीः^६ । स्वपन्तु^७ ।
धनयुक्तम्^८ । व्युच्छ^९ । धनवद्भयः^{१०} । मधोनि^{११} । रेवत्^{१२} । स्तोत्रे^{१३} मधुम्^{१४} । सूनूते^{१५} । स्तोत्रं^{१६} कारयन्ती^{१७}
जारयति^{१८} कर्मेति^{१९} ? ।

अवेयमश्चैद्युवतिः पुरस्ताद्युक्ते गवामरुणानामनीकम् ।

वि नूनमुच्छादसति प्र केतुर्गृहं गृहमुप तिष्ठति अग्निः ॥११॥

अवेयमश्चैत्^१ । इयम्^२ । अघः^३ । द्योतते^४ । युवतिः^५ । पूर्वस्यां दिशि^६ । युक्ते^७ च ।
अश्वानाम्^८ । अरुणवर्णानाम्^९ । समूहं^{१०} रथे^{११} । सर्वेयं^{१२} व्युष्टाभवत्^{१३} । सम्प्रति^{१४} प्रभवति^{१५} च ।

१. प्रयच्छ is suggested for प्रयच्छत प्रज्ञापय । प्रतिबुद्धान्कुर Sy.

२. ०रां M. हविष्यवानस्मान्यजमानान् Sy.

३. मधवति ! अस्मभ्यं दातव्यं बह्वभिधने-
स्तद्वति ! Sy. ४. यागादीनकुर्वाणा
अदानशीला अस्मच्छत्रयः Sy.

५. पणयो व्यपातहिण्यधो वणिजः 'पणि-
वणिजभवति' (N.2.17.) इति यास्कः ।
पणय इव तुण्यकाः Sy.

६. ०बुध्य ... स्वव (प) स्तु M. स्वपन्तु
वीर्यनिद्रा भवन्तु । अग्रयन्तामित्यर्थः Sy.

७. धनवत्, समृद्धिमतु Sy.

८. विभाहि Sy.

९. हविर्लज्जणाप्रवद्भयो यज्ञमानेभ्यः Sy.

१०. धोनि M. अस्मद्भ्यो हविर्भिस्तद्वति ! Sy.

११. रेवत् D. धनवत् समृद्धयर्थमुच्छेति
शेषः Sy.

१२. स्तुतिकर्त्रे यजमानाय Sy.

१३. स्तनूते M. सुष्ठु मनुष्याणां नेत्रि
देवि । Sy.

१४. सर्वप्राणिनः अपयन्ती Sy.

१५. VM. ignores उपः ।

१६. उषाः Sy.

१७. अत्यर्थमागच्छति वर्धते वा । अत्रावशम्बो
विनिग्रहार्थीयः 'न्यवेति विनिग्रहार्थीयो'
(N.1.3.) इति यास्कनोक्तत्वात् Sy.

१८. यौवनोपेतयोपिस्थानीयाः । यद्वा सर्वेषु
भावेषु मिश्रयन्ती Sy.

१९. श्रोजयति Sy.

२०. गवां प्रतिद्वानामेतशामकानामश्वानां
वा । ... यथा लोके बाहनसम्राहं दृष्ट्वा
प्रयाणमनुमीयते तथात्राप्यरुणरश्मीना-
मश्वानां दर्शनादुषां प्रागच्छतीत्यध्य-
वसीयते । यद्वा । अश्वानां रश्मीनां
समूहं युक्ते Sy. अरुण्यो गाव
उपसन्तु Ngh. 1.15.

२१. अरुणरश्मीनाम् Sy.

२२. अरुण ... स० M.

२३. तेवयं D.M. तेवम् P. तथा नूनं
निश्चयमेव Sy.

२४. तमो विवर्जयिष्यति । यत इयं गा
युनक्ति, अत एव कारणाद्यथा लोके-
अवसत्सम्राहं दृष्ट्वाद्योऽनुमीयते तथा-
ऽत्रापोत्यर्थः Sy.

२५. अतस्त्राये नीरूपेऽन्तरिक्षे तिरोधाव-
कत्वावशोभने तमसि वा Sy.

प्रज्ञानम् । अथाऽनुगृहम् । अग्निः स्वाहाप्रतिग्रहायम् । सङ्गच्छते ।

उत्ते वयश्चिद्वसतेरपम्वरंश्च ये पितृभाजो व्युष्टौ ।

अमा सते बहसि भूरि वाममुषो देवि दाशुपे मर्त्याय ॥१२॥

उत्ते वयश्चित् । तव । व्युष्टौ । पक्षिणः । अपि । वसतेः । उदपत्तान् । मनुष्याः । ज ।
ये । अन्नस्य भाजकाः । गृहे । वसते । याचितुम्यः प्रयच्छते । मनुष्याय । त्वमुष ? देवि !
बह । धनम् । बहसि ।

अस्तोद्वं स्तोम्या ब्रह्मणा मेऽवीवृधध्वमुशुतीरुपासः ।

युष्माकं देवीरवसा सनेम सहस्रिणं च श्रुतिनं च वाजम् ॥१३॥

अस्तोद्वम् । हे स्तोमार्हा उपसः । युयम् । मम । अनेन स्तोत्रेण । स्तुता भवत । वधेय-

१. केतुस्थानीया जापयित्री । प्रकर्षेण विविधं भासत इति शेषः । उपसर्गवशाद्योग्यक्रियाध्याहारः । यद्वा, असति तमोरूपेऽन्धकारे प्रकेतुः प्रकर्षेण जापयित्री सती नूनं व्युच्छादिति पूर्ववान्वयः Sy.
२. सर्वयजमानगृहमग्निहोत्राद्यर्थम् Sy.
३. आहवनीयाविरूपः Sy.
४. स्वभागप्र० M.
५. उपतिष्ठते । वीप्यत इत्यर्थः Sy. VM. seems to ignore नूनम् ।
६. ०त् P.
७. गमनवन्तः पक्षिणोऽपि Sy.
८. चिदित्येषोऽपिशब्दायः । ... पूर्ववान्वये 'गृहं गृहमुपतिष्ठतेऽग्निः' इत्युक्तत्वात्तदपेक्षयाऽपिशब्दः Sy.
९. पवतेः P. निवासस्थानाग्नीदादेः Sy.
१०. उध्वं... पतन्ति Sy.
११. यन्नस्य for ये । अन्नस्य P.
१२. ०कारा P.D. अन्नवन्तोऽन्नाग्निः कृषिवाणिज्याविकर्तारः स्वस्वध्यापारायमुदुन्मुखा अपत्तन् गच्छन्ति Sy.
१३. देवयजनाख्ये । ... अमेति गृहनाम ।

'अमा दमे' (Ngh. ३-4.) इति तन्नाम-
सु पठितत्वात् Sy.

१४. सते तिष्ठते यजमानाय तदर्थम् । ... यद्वा अमा सह हूयमानेनाग्निना सह निवसते यजमानाय । अमा वसे-
तामित्यादौ सहायं प्रयोगात् Sy.
१५. यापयितुम्यः P.D.
१६. हविर्वतवते यजमानाय Sy.
१७. उषोदेवते ! Sy. उषः ! is sugges-
ted for उष ।
१८. देवनशीले ! Sy. १९. शोभनं धनम् Sy.
२०. प्रापयति Sy.
२१. ०द्वम् P.D. एवं सूक्तद्वयोक्तरीत्या बहुधा स्तुत्वा तां च स्तुतिमनया निषेदयित्वा त्वामीष्टं प्रार्थयते Sy.
२२. स्तोमः स्तोत्रम् । तद्वर्हन्तीति स्तोम्याः
स्तुत्यर्हा उपसः Sy.
२३. मत्स्वभूतेन Sy.
२४. ब्रह्मणा सूक्तद्वयगतमन्त्ररूपेण स्तोत्रेण
Sy.
२५. Omitted by P. अन्न० D.M.
२६. प्रवर्धयत Sy.

तास्मान् । कामयमानाः । उपसः । युष्माकम् । देव्यः । पालनेन । सम्भजेमहि । सहस्रसङ्ख्या-
कम् । शतसङ्ख्याकम् । च । अन्नम् ।

I.125.

प्रा॒ता रत्नं प्रा॒तरि॒त्वा दधा॒ति तं चि॒कित्वा॒न्रंति॒गृह्णा॒ नि ध॑त्ते ।

तेन॑ प्र॒जां वर्ध॑यमान् आयु॑ रा॒यस्पोषे॑ण सच॒ते सु॒वीरः॑ ॥१॥

प्रा॒ता रत्नम् । स्व॒नय॑स्य दान॒स्तुतिः॑ । प्रा॒तः । धनम् । प्रा॒तरा॒गन्ता॑ स्व॒नयः॑ ।
प्रय॑च्छति । तम् । प्रा॒ज्ञः क॒क्षीवा॑न् । प्र॒तिगृ॑ह्ण । नि॒धत्ते, लिङ्ग॒भेद॑स्यान्दसः । तेन॑ धनेन ।
प्र॒जाम् । आयु॑श्च । वर्ध॑यमानः । धन॒स्य । पोषे॑ण । सं॒सृष्टो भ॑वति । शो॒भन॑वीरः क॒क्षीवा॑-

१. स्तोतुनस्मान्स्मत्समुद्धि वा कामय-
मानाः Sy.

२. युष्मत्सम्बन्धिना Sy.

३. देवनशीलाः Sy.

४. रक्षणेन Sy.

५. भ० P. सम्भजेमहि Sy.

६. अभीष्टं धनम् Sy.

७. शार्कं M. अपरिमितं धनम् Sy.

८. धनम् Sy.

९. युष्मत्कृतेन शतसहस्रपरिमितधना-
दिरूपरक्षणेन वयमन्यर्चिभ्यः शत-
सहस्रपरिमितस्य धनस्य सनितारो
भवेमेत्यर्थः Sy.

VM. ignores व

M.D. puts the figure
॥१२४॥ here to indicate
the end of one hundred
and twentyfourth hymn.
No such number is given
in P. and M.

१०. भावयस्यस्य पुत्रः स्वनयो नाम राजा Sy.

११. प्रभातकाले Sy.

१२. रमणीयं निष्काविकम् Sy.

१३. प्रातरेवात्मनः सकाशमागतः सन् Sy.

१४. अस्मत्सन्निधौ स्थापयति, दधाति Sy.

१५. स्थापितं सर्वम् Sy.

१६. चेतनावान् । अदुष्टमित्यवगतवान् Sy.

१७. स्वीकृत्य Sy.

१८. विध० P. पितुः समीपे स्थापयति Sy.

१९. ०वं छान्दसं D.

२०. दत्तेन निष्कादिना Sy.

२१. पुत्रभृत्यादिरूपाम् Sy.

२२. जीवितञ्च Sy.

२३. वर्धमा० P.D. पोषयन् Sy.

२४. धनानां पुनः पुनर्वर्धनेन Sy.

२५. असी राजा सङ्गच्छतामिति तत्र
दातुराशिषं प्रार्थयते Sy.

२६. वीरः M. शोभनवीरः पुत्रभृत्यादि-
भिरुपेतः सन् Sy.

२७. कक्ष्या नाम अश्वबन्धनी रज्जुः । तद्वान्
कक्षीवान् Sy. कक्षीवान् कक्ष्या-
वान् N. 6. 10. कक्ष्याः प्रकाश-
यन्ति कर्माणि N. ५. 9. कक्ष्या रज्जु-
रश्मयः । कर्षा सेवते । कर्षो गाहते ।
क्व इति नामकरणः । क्वातेर्वनि-
र्वणोऽभ्यासः । किमस्मिन् क्वापानमिति ।
कपतेर्वा । तत्सामान्यान्वनुष्यकः ।
बाहुभूतसामान्यादश्च N. 2. 2.

निति ।

१. अत्रेतिहासमाचक्षते । दीर्घतमसः कक्षी-
वाभ्राम ऋषिर्ब्रह्मचर्यं चरिष्यन्वे-
वाभ्यासाय गुरुकुले चिरकालमुपित्वा
वेदान्तम्यगधीत्य व्रतानि च चरित्वा
तेनानुज्ञातः पुनः स्वगृहं प्रति प्रयास्यन्
मध्ये मार्गे (मध्येमार्गे) राज्ञी विभ्रान्तः ।
प्रभते भावयथ्यस्य पुत्रः स्वनयो नाम
राजाऽनुचरैः सङ्कोडमानोऽकस्मा-
त्कक्षीवतोऽन्तिकमाससाद । स च
रभसा प्रतिबुद्धः सहस्रोत्तस्थौ । तं
च राजा पाणि गृहीत्वा स्वकीय
आसन उपवेश्यास्य सौन्दर्यमवगत्य
स्वकन्याप्रदानमनाः पप्रच्छ । भगवन् !
कस्य पुत्रः किनामा त्वमिति । स च
पुष्टो मातरं पितरं च स्ववृत्तान्त-
ञ्वाचक्षते । स च राजा सम्भाव्य
इत्यवगत्य मुदितमनाः स्वगृहं प्राप्यास्मै
मधुपर्कमारचय्य वस्त्रमाल्यादिभिः
पूजयित्वा सरथा दश कन्याः शत-
निष्कान्दशशतं, पुङ्गवानां शतं, गवां
षष्ट्युत्तरसहस्रं, पुनरेकादश रथाश्च
प्रादात् । स च सर्वमनुक्रमेण प्रति-
गृह्य दीर्घतमसोऽन्तिकमागत्य तस्मै
प्रादर्शयत् । मनु कक्ष्या नामाश्वबन्धनी
रज्जुः । तद्वाकक्षीवान् । अश्वबन्धन-
ञ्च राज एवोचितम् । अतोऽस्य राज-
न्यत्वात्प्रतिग्रहो नोपपद्यते । 'याज-
नाध्यापने चैव विशुद्धाच्च प्रतिग्रहः'
(मनु० १०, ७६) इत्युक्तत्वात् ।
तस्माद् ब्राह्मणस्यैवाधिकारो न तु
क्षत्रियस्येति । नैव दोषः । यद्यप्यसौ
कलिङ्गाख्यस्य राज्ञः पुत्रस्तथापि

तेन कलिङ्गेन स्वयं वृद्धत्वावपत्यो-
त्पादनाय सामर्थ्यमलभमानेन तदु-
त्पादनाय याचितो दीर्घतमा ऋषि-
दक्षिणाभिकाम् अपत्योत्पादनाय प्रेषि-
तया राजमहिष्याऽतिजरठेन महर्षिणा
सह रन्तुं तज्जमानया स्ववस्त्रा-
भरणैरतङ्कृत्य स्वप्रतिनिधित्वेन
प्रेषितामुशिनाभिकां योषितं दासी-
मित्यवगत्य मन्त्रपूतेन जलेनाभि-
धिव्यर्षिपुत्रीं कृत्वा तया सह रमे ।
तदुत्पन्नः कक्षीवाभ्राभिः... अतोऽस्य
क्षत्रियसम्बन्धात्कक्षीवानिति नामो-
पपन्नम् । दीर्घतमसः परमर्षेत्पत्रत्वेन
ब्राह्मणत्वात्प्रतिग्रहोऽप्युपपन्न एव । इव-
भावि सूक्तद्वयं स्वनयस्य राज्ञो दान-
प्रशंसाख्यानप्रतिपादकम् । नन्वनुक्रम्य
'स्वनयस्य दानस्तुतिः' इति 'दानतुष्टो
भावयज्यं तुष्टाय' इति चोभयत्र
स्तोतव्यं भिन्नमेवानुगम्यत इत्युच्यते ।
उत्तरसूक्तस्य प्रथमायामृचि 'अर्धिक्षिप्तो
भाव्यस्य' (RV. I. 126. 1^b) इति
वातुर्भावयज्यस्य श्रूयमाणत्वात्तत्राप्यन्य-
मुपजीव्य पृथगुपात्तम् । वस्तुतस्तु
पितुर्नाम्ना पुत्रस्य व्यवहृतं व्यत्वात्
तया 'आ द्रासः' (RV. V. 57. 1^a)
इत्यादौ बहुशः प्रयोगदर्शनात् 'स्वनयेन
हताः' (RV. I. 126. 3^a) इति तत्रैव
सूक्ते स्वनयस्यापि श्रूयमाणत्वाच्चो-
भयत्रापि वातुप्रतिगृहीतोरैकत्वेनैकमेव
दानप्रशंसारूपमाख्यानमिति प्रसिद्धम् ।
स च कक्षीवानानीतं सर्वं वितुनिवेदयन्-
रोक्षेणैव दानप्रकारं प्रशंसति Sy.

सुगुरसत्सुहिरण्यः स्वर्धो बृहदस्मै वय इन्द्रो दधाति ।

यस्त्वायन्तु वसुना प्रातरित्वो मुक्षीजयेव पदिमृत्सिनाति ॥२॥

सुगुरसत्। सुगुः^१। भवेतु। सुहिरण्यः^२। स्वर्धः^३। नहृच्च^४। अस्मै^५। वयः^६। इन्द्रः^७।
प्रयच्छतु। यः^८। त्वा^९। आपन्तम्^{१०}। वसुना^{११} धनेन। प्रातर्गामिन्^{१२}। अतिथे^{१३}। कशीवन्^{१४}। मुक्षीजा^{१५}
जालपाशिका यथा जालपाशिकया कश्चित्। पक्षिणं^{१६} निरुन्ध्यादेवं त्वाम्^{१७}। निरुणद्धि^{१८} स्वतय

१. सुगुः M. शोभनैर्बृहभिर्गोभिस्तद्धान् Sy. शोभना दृष्टादृष्टप्रयोजनसामर्थ्याद् यावो यस्य स सुगुः SKN.
२. भवति SKN.
३. ०ष्य P.D.M. सुष्टु हितरमणीयधनैस्तद्धान्वतु Sy.
४. शोभनैरस्वैस्तद्धान् सन् Sy.
५. प्रभूतम् Sy. नृहृच्च Dur.
६. राज्ञे प्रदाये Sy.
७. अन्नम् Sy; Dur. अन्ननामैतत्। अन्नम् SKN.
८. परमेस्वरो धर्मदेवता Sy. इन्द्रः SKN.
९. दधातु, ददातु। यतोऽयं राजाऽस्मै गोहिरण्यप्रदानानि बहुसङ्ख्याकानि दत्तवान् अतस्तेषामभियुद्धिप्रायना उचितं Sy. दधाति च... सर्वाः सम्पदः SKN. दधाति Dur.
१०. यो राजा Sy.
११. पदि पक्षिणं यदृच्छया गन्तारं... त्वाम् Sy. त्वाम् SKN.
१२. गुरुकुलादागतम् Sy. सायं प्रातश्चामिहोन्नम्... आगच्छन्तम् SKN. आपन्तमध्वानम् Dur.
१३. अन्नसाधनेन गवादिधनेन Sy. हृदिलक्षणैः धनेन SKN. अन्नेन Dur.
१४. प्रातरागामिप्रतिथे पुत्र! Sy. प्रातरेवाग्निहोवार्धमागामिप्रतिप्रयः। ... अतिथेरतिथिस्थानीप्रस्थ। दृष्टं चेदमनेरतिथित्वं मन्त्रान्तरे 'जुष्टो वसुना

अतिथिर्दुरोणे' इति SKN. स हि प्रातः प्रातरन्यानि गृह्णाण्यभ्येति तेनैवमामन्यते। ... यथा ह्यतिथिरध्वगो भवति स पतन् क्षुधितोऽन्नसंयोगेन कस्यचिद् गृहिणो गृहेऽतिष्ठत एवमेतत्त्वात् Dur.

१५. ०वान् P.
१६. मुक्षी० P. मुच्यमाना सती बन्धनं जनयतीति मुक्षीजा मृगपक्ष्यादिवन्धनी रज्जुः Sy. जालपाशिका। ... मुच्यते हि सा बध्यमानेषु पक्षिषु। आमुच्यन्ते वा पक्षिणः। पादे तन्यते वाती प्रसाप्यते पक्षिबन्धनपाशजालरूपा चेति मुक्षीजा SKN.
१७. जालपाशिका यथा omitted by D.
१८. तथा पाशको यथा पदि गन्तारं मृगपक्ष्यादिकम् Sy. पदि पक्षिणम् SKN.
१९. तथा भयाननुज्ञातमपि त्वां गमनं प्रतिबध्य गवादीष्टदानादिना यो राजा तोषयति स एवं भवत्विति Sy.
२०. निरुण्य P. गमनत उत्कृष्टं दधाति। गति निरुणद्धीत्यर्थः Sy. यथा मुक्षीजया जालपाशिकया कश्चित्कुमारः पक्षिणं सिनूयात्। ... उदित्येव समित्येतस्य ह्वाने... बन्धनं संरोधः। स चापि षोडश्यर्चनापूर्वः स इहाभिप्रेतः। अनया रज्ज्वा हि बन्धः। सम्पन् दध्नाति। अत्यन्तं संरुणद्धीत्यर्थः SKN. प्राणांस्त्वयि सन्निवच्छतीत्यर्थः Dur.

इति कक्षीवानाभिपमाशास्ते स्वनयाय ।

आयमद्य सुकृतं प्रातरिच्छन्निष्टेः पुत्रं वसुमता रथेन ।

अंशोः सुतं पायय मत्सरस्य क्षयद्वीरं वर्धय सूनृताभिः ॥३॥

आयमद्य । गतवानस्मि । जघ । सुकृतम् । प्रातरैव । घनमिच्छन् । इष्टेः । पुत्रं
स्वनयम् । वसुमता । रथेन सहितम् । अंशोः सोमलतायाः । सुतम् । मां पायय । मादयिष्याः ।
क्षयित्वीरं माम् । वर्धय । घनप्रदायीभिर्वाग्भिरिति वदन्निति शेषः ।

उप क्षरन्ति सिन्धवो मयोधुर्व ईजानं च यक्ष्यमाणं च धेनवं ।

पृथन्तं च पपुंरिं च श्रवस्यवो घृतस्य धारा उप यन्ति विश्वतः ॥४॥

उप क्षरन्ति । उपेत्य क्षरन्ति । सिन्धवः । मुक्षस्य भावयिष्यः । ईजानम् । च । यक्ष्य-

१. The passage beginning with प्रयच्छन्तु and ending with आशियम् is omitted by M.

२. प्रजास्ते M. ३. ०पायं M.

४. पविर्गन्तुर्भवति । यत्पद्यते... । सुगुर्भ-
वति । सुहिरण्यः । स्वद्वयः । महत्त्वास्मै
वय इन्द्रो दधाति यस्त्वा यन्तमग्नेन ।
प्रातरागामिन्नित्ये । मुक्षीजयेव पविमु-
त्सिनाति कुमारः । मुक्षीजा मोचनाच्च ।
शयनाच्च । ततनाच्च N. १. 18, 19;
SKN. II. 362.

५. अयं P. ६. प्राप्तोऽस्मि Sy.

७. यतवास्मद्य M. अस्मिन्विन इदानीम् Sy.

८. शोभनस्य कर्तारम् Sy.

९. पूर्वेषुः प्रभातकाले, अयं धनं वसुवान्...
अत्र यद्यपि केवलं प्रातरित्येव धृतं न
पूर्वेषुरिति तथाप्यद्य आयमित्युक्तत्वा-
दयत्पूर्वेषुः प्रातरिति गम्यते Sy.

१०. त्वामिच्छन् प्राप्तुमिच्छन् । कवा
द्रक्ष्यामीति कामयमानोऽहम् Sy.

११. इष्टस्पेष्टसाधनस्य यागस्य वा Sy.

१२. पुत्र P. पुत्र जातारम्... कर्तारमित्यर्थः
Sy. पुत्रः पुत्र आयते N. 2. 11.

१३. समृद्धधनवता Sy. १४. साधनेन ।

यद्वा तेन सहित इति सहायं तृतीया ।
किञ्च मर्यादीतेन समृद्धेन धनेन Sy.

१५. अंशुमतो बलीरूपस्य Sy. १६. अभि-
पुतं रसम् Sy. १७. आत्मानं पायय ।
इष्टसाधनं सोमयागं कुर्वित्यर्थः Sy.

१८. मदायि० M. ० ज्याह P. मावन-
साधनस्य सोमस्य Sy. मत्सरः सोमो
मन्वतेस्तृप्तिकर्मणः N. 2. 5.

१९. क्षयितं P. क्षयद्वीरं क्षयन्तो निवसन्तो
वीराः पुत्रभृत्यादयो यस्य तं तादृशं
त्वदिष्टसाधनबहुधनप्रदातारम् Sy.

२०. समृद्धं कुत्र । पुत्रभृत्यादिवीरैर्येषां प्रबुद्धो
भवति तया कामयेत्यर्थः Sy.

२१. वाभि० D. प्रियसत्यात्मिकाभिर्वाग्भिः
Sy. २२. Cf. BB. on TS.
1.8.22.4. ०न्तो P. सोमयागं
फलप्रदशंनेन स्तौति Sy. २३. क्षयन्ति ।
प्रीणयन्तीत्यर्थः Sy. २४. स्थानशोलाः
प्रस्तुतपयोधाराः Sy. सिन्धुः स्थानात्
N. 9. 26. २५. मुक्षभावायिष्यः ।
मय इति मुक्षनाम । 'मयः स्पृमकम्'
(Ngh. 3.6.) इति तन्नामसु पाठात् Sy.

२६. सोमयागमनुतिष्ठन्तम् Sy. इष्टवन्तं
देवान् । यजैर्लिटः कानज्येति कानज्यं BB.

माणम् । च । ययस्विन्वः । याचितुभ्यो वनानि प्रयच्छन्तम् । दत्तवन्तम् । च । तस्यान्नमिच्छ-
मानाः । उदकधाराः । सर्वतः । उपसरन्ति ।

नाकस्य पृष्ठे अधि तिष्ठति श्रितो यः पृणाति स ह देवेषु गच्छति ।
तस्मा आपो घृतमर्षन्ति सिन्ध्वस्तस्मा इयं दक्षिणा पिन्वते सदा ॥५॥

नाकस्य पृष्ठे । स्वर्गस्य । उपरि । तिष्ठति । श्रितः । यः । प्रयच्छति ।

१. यक्ष इति प्रणति कुर्वन्तञ्च । न केवलमोजानमपि तु यक्ष इत्यध्यव-
सितवन्तमपि Sy. अचिराद्यक्ष्यमाणं
यष्टुं कृताध्यवसायमिति BB.

२. प्रीणयिष्यो गावः । . . . न च पूर्वस्यामुचि
सोमं पिबेत्पुक्तत्वात्सर्वेषां सोमयागाना-
मग्निष्टोमात्मकज्योतिष्टोमस्य प्रकृतस्य
ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति स्वर्गं
एव फलत्वेन श्रुतो न गवादिफलमिति
वाच्यम् । स्वर्गवद् गवादिफलमपि
सोमयागस्य कर्तुं शक्यत्वात् । न केवलं
सोमयागमनुतिष्ठतामेव महत्फलम्, अपितु
मुकृतसाधनानि कर्मान्तराण्यधितिष्ठता-
मपि महत्फलमस्त्येवेति दर्शयति Sy.
देवान्प्रीणयत्यः (प्रीणयन्त्यः) BB.

३. यापितुं P. D.

४. पितुःप्रीणयन्तम् Sy. आद्वेन पितु-
प्रीणयन्तम् । पु. प्रीती, इतम् च BB.

५. प्रीणन्शीलमिष्टवातारं, प्राणिनः
सर्वदा प्रीणयन्तम् Sy. पितृणां प्रीण-
शीलं च न पुणन्तेव । आदुगमहन
इति किमर्थः । न केवलमोजानं
यक्ष्यमाणमेव, अपितु पुणन्तं च पपुरि
चेति । प्रातर्हिकी घृतप्रशंता, इष्टा-
पूतकारिणां प्रशंसनात् । दत्तुं कर्मण्य-
स्य विनियोगो द्रष्टव्यः BB.

६. इच्छन्तः is suggested for
इच्छमानाः

अन्नमिच्छन्त्योऽन्नसमुद्दिहेतवः Sy.

अवोऽन्नं तद्विच्छन्त्यः । अन्नमुक्ता इत्यर्थः ।
'स्याच्छन्वति' इत्युपलब्धः BB.

७. घृतस्य धाराः । यद्वा घृतकुल्याः Sy.
काः पुनस्ता इत्याह . . . अविच्छिन्नाः
प्रवाहा यथोक्तस्वभावाः BB.

८. सर्वाभ्यो दिग्भ्यः BB. ९. प्राप्नुवन्ति
प्रीणयन्तीत्यर्थः Sy. यथोक्तसन्नपान्यु-
क्ष्यानूपसरन्ति । अपि चोपयन्ति . . .
सर्वाभ्यो दिग्भ्य उपायच्छन्ति BB.

१०. VM. ignores च

११. The verse is cited by
Skandasvāmin in his com-
mentary on (N.1.5.) 'अह इति
च ह इति च विनिग्रहावीथौ' I. 58.
सोमयागप्रसङ्गेन सामान्यतो वागमेतदा-
दिभिस्त्रिभिः प्रशंसति । यद्वा सोमस्यैव
स्तुतत्वाद्दक्षिणाशब्दस्य प्राण एव प्रतिद-
त्त्वाच्च आ सूक्तपरिसमाप्तेः सोमयाग
एव प्रस्तुयते Sy.

१२. कमिति मुलनाम । तद्विरुद्धमर्थं, न विद्यते-
ऽर्कं दुःखं तत्साधनं पापं वेति नाको द्युलोकः
. . . तस्य Sy. ताको द्यौस्तस्य SKN.

१३. उन्नत उपरिवेशे Sy. स्वर्गाख्ये SKN.

१४. अधि अधिकमाकल्पान्तं तिष्ठति । यद्वा,
अधितिष्ठति, अधिष्ठाय प्रमुक्तो भूत्वा
तिष्ठति Sy. अधिशब्दस्तु पादपूरण
ऐश्वर्ये वा SKN. १५. हविरादिदानेन
देवादीन्प्रीणाति Sy. देवान् (देवेभ्यः)
ददाति SKN.

सः। खलु। देवेषु। गच्छति। तस्मै प्रदाने। स्यन्दनशीलाः। आपः। स्वसारम्। प्रेरयन्ति।
तस्मै। इयं दीयमाना। दक्षिणा। सदा कामान्। दोग्धि।

दक्षिणावतामिदिमानि चित्रा दक्षिणावतां दिवि सूर्यासः ।

दक्षिणावन्तो अमृतं भजन्ते दक्षिणावन्तः प्र तिर्न्त आयुः ॥६॥

दक्षिणावताम्। प्रदानवताम्। एवास्मिँल्लोके। इमानि। चित्राणि गृहसाम्यासनानि
दृश्यन्ते। दक्षिणावतामेव। अमुष्मिँश्च लोके। सूर्याः प्रकाशं कुर्वन्ति बहुवचने न तात्पर्यम्....
..... भजन्ते। दक्षिणावन्त एव। अमृतत्वम्। भजन्ते। दक्षिणावन्त एव। आयुः। वर्धयन्ति।

१. सः। खलु। देवेषु। गच्छति omitted by P.

२. ह इति प्रसिद्धो Sy. एव... अत्राप्य-
र्थांतरस्यासम्भवात्पादपूरणस्य चाग्या-
ध्यत्वाद् ह्यशब्दो विनिग्रहार्थीय एवशब्देन
समानार्थं इत्युपपन्नम् SKN.

३. देवानां मध्ये SKN.

४. यतंते, स्वयमेव देवो भवतीत्यर्थः Sy.
देवो भवतीत्यर्थः SKN.

५. प्रीणयिषे पुरुषाय Sy. तदर्थम् SKN.

६. स्यन्दनस्वभावाः SKN.

७. आप P. वृष्टिलक्षणाः SKN.

८. घृतं तेजोवत्सारम् Sy.
घृतमुदकनामंतत्। तदुदकमात्मैकदेश-
भूतम् SKN.

९. गच्छन्ति। रसवत्यो भवन्तीत्यर्थः Sy.
वर्धयन्ति।... पतन्तीत्यर्थः SKN.

१०. भूमिरपि Sy. इदम् SKN.

११. सस्यादिकलसम्पादनदक्षा सती Sy.
दानम् SKN.

१२. सर्वकालम् Sy. नित्यमेव SKN.

१३. सेचयति। तोषयतीत्यर्थः। वातुर्जीवन-
साधकाग्नौदकानि रुचिराणि समु-
द्धानि भवन्तीत्यर्थः Sy. पिवि सेचने।
सिञ्चति प्रभूतान्कामान्वर्धयति ददाती-
त्यर्थः SKN.

१४. VM. ignores अघि. SKN.I.58.

१५. बहुविधगोहिरण्यादिरूपदक्षिणाप्रदातृणाम्
Sy. १६. इच्छन् एवकारार्थः। तथा-
मेवार्थे Sy.

१७. भूमौ दृश्यमानानि Sy.

१८. चायनीयानि स्वस्वन्दनमणिमुक्तादि-
रूपाणि द्रव्याणि समुद्धानि भवन्तीति
शेषः Sy.

१९. The passage beginning with
प्रदानवताम् and ending with
दक्षिणावताम् is omitted by P.

२०. सुलोके Sy.

२१. सूर्यसम्बन्धिनो लोकास्तदनुगृहीता भोगा
वा समुद्धा भवन्ति Sy.

२२. P. and D. do not give any
indication that something
is missing. भजन्ते also is
omitted by P.D.

२३. जरामरणरहितं स्थानम्।... यद्वा
दानेनापहतपाप्मानं आत्मानं विदित्वा-
ऽमृतमविनाशं मोक्षम् Sy.

२४. सेवन्ते... भजन्ते प्राप्नुवन्ति Sy.

२५. आयुः। वर्ध missing in M.
अतिरीधमेवमायुष्यम् Sy.

२६. लभन्ते। प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः। इह,
इति सर्वत्र सम्बध्यते Sy.

मा पृथन्तो दुरितमेन आरन्मा जारिषुः सूर्यः सुव्रतासः ।

अन्यस्तेषां परिधिर्स्तु कश्चिदपृथन्तमभि सं यन्तु शोकाः ॥७॥

मा पृथन्तः । दुरितेभ्यः प्रयच्छन्तः । दुरितिम् । पापं च । मा यमन् । मा च । ते जीर्णा भूवन् । प्राज्ञाः । सुकर्माणिः । अन्यः । कः । चित् । एषाम् । परिधिः । अस्तु, यो दुरितानि परि-
दधाति निरुणद्धि पुरुषान् स परिधिः । अप्रयच्छन्तमेव । दुरितादयः । अभिममुख्येन । सङ्गच्छ-
न्तामिति कवीवतः प्रतिजिघृक्षोः स्वनयमभिगच्छतो वचनानीति ।

I.126.

अमन्दान्स्तोमान् भरे मनीषा सिन्धवाधिं क्षिप्तो भाव्यस्य ।

यो मे सहस्रमभिमीत सवानतूर्तो राजा श्रवं इच्छमानः ॥१॥

अमन्दान्स्तोमान् । सूक्तेनानेन दत्तानि धनान्यवयवशो निर्दिशति — अनल्पाः ।

१. वृणन्तः P.

२. वेवावीन्विरादिना प्रीणयन्तः Sy.

३. दुष्टं यथा भवति तथा प्राप्तं दुःखम् Sy.

४. ऽगम P.

मा प्राप्नुवन् Sy.

५. न केवलं वातार एव Sy.

६. जरया न जीर्णा भवेयुः Sy.

७. अपि तु सूर्यो देवानां स्तोतारो विद्वांसः Sy.

८. शोभनकुच्छ्रवान्वायणादिनियमवन्तोऽपि मा जारिषुः Sy.

९. तेभ्योऽप्यो यः कोऽपि पुरुषः Sy.

१०. किं M.

११. तेषां दातॄणां स्तोतॄणां वा Sy.

१२. पापस्य परितो धारकः ... यद्वाऽ-
न्यो यः कश्चन पापदेवस्तेषां परिधि-
स्थानीयो व्यवधायकोऽस्तु । यवान्तेः
परिधिः स्वयं रक्षः प्रभृतिभिर्वाध्य-
मानः स्वान्तर्हितमग्निं रक्षति तद्वत् ।
अथवाऽप्यो यमं विधेयस्तेषां परिधिः
परिधानमस्तु कवचस्थानीयोऽस्तु Sy.

१३. परिधिः । अस्तु यो missing in M.

१४. वृषान् P.

१५. अप्रीणयन्तमदातारम् Sy.

१६. दूरिदया P. चित्तपोडास्तस्ताधनाः
पाप्मानः Sy.

१७. सम्यक् प्राप्नुवन्तु । वयं सुखिनी भवे-
मेत्यर्थः Sy. १८. ऽक्षो D.

१९. Ms. D. puts the figure
॥१२५॥ here to indicate
the end of one hundred
and twentyfifth hymn.
No such number is given
in P. and M.

२०. निशाति P. निदि० D.

२१. अल्पाः D. अनल्पान् Sy. अमन्दानिति
स्तोमविशेषणम् । तत्कथमुपपद्यते ?
विषयविषयिणोरभेदात् । मन्दो बालिशो
मूर्खः । तद्विपरीतोऽमन्दोऽबालिशोऽमूर्खः ।
तद्विषयाः पण्डिता वेदनीयास्तद्योग्या-
नेतान् । अल्पो वा मन्दः । अनल्पान्वा
SKN.

स्तुतीः। अहं प्रज्ञया। प्रभरामि। सिन्धुदेशे। वर्तमानस्य। भाव्यपुत्रस्य स्वयस्य। यः। मे।
सहस्रम्। निरमिमीत। धनानां प्रसवान्। शत्रुभिरतीर्णः। राजा। प्रशंसाम्। इच्छन्।

शतं राज्ञो नाधमानस्य निष्काञ्छतमश्चान्प्रयतान्तस्य आदम्।

शतं कृचीर्बाँ असुरस्य गोनीं दिवि श्रवोऽजरमा ततान ॥२॥

शतं राज्ञः। शतम्। राज्ञः। ईशानस्य। सौवर्णान् निष्कान्। शतञ्च। अश्वान्।

१. स्तोत्राणि तन्निष्ठबहुविधवानादीनां कीर्तनानि Sy. स्तोमान् SKN.
२. Omitted by P. D. प्रज्ञायाः M. मनीषया, प्रियातिशयबुद्ध्या Sy. तृतीयायाः सहयोगलक्षणाया अत्र लुक्। मनीषया स्तुत्यर्थप्रज्ञया वा। यावत्प्रज्ञ-मित्यर्थः SKN. स्तुत्या प्रज्ञया वा Dur.
३. प्रकर्षेण सम्पादयामि Sy. प्रापयामि SKN. उच्चारये Dur.
४. सिन्धुदेशे। यद्वा लक्षणया सिन्धुतीरे समुद्रतीरे Sy. सिन्धुर्नदी तत्सम्बन्धो वा देशः। अधिरूपरिभावे। सिन्धोर्नद्यास्त-त्सम्बन्धस्य वा देशस्योपरि SKN.
५. अधिनिवसतः Sy. निवसतः SKN.
६. भावयध्यस्य। तत्पुत्रस्य स्वयस्येत्यर्थः Sy. भावयध्यस्य। भावयध्यशब्दस्याप्यं ह्यान्वसोऽक्षरद्वयलोपः। पर्यायान्तरं वा भावयध्यस्य राज्ञः SKN.
७. यो राजा Sy.
८. मदर्थम् Sy. मम प्रभूतस्त्ववानेन SKN.
९. तत्सङ्ख्याकान् Sy.
१०. सम्पूर्णधनप्रदानेन निर्मितवान् Sy. निर्मितवान् SKN. निर्मितवान्। बहूनां यज्ञानां यागोपकरणं दत्तवान् Dur.
११. सुयन्ते सोमा एष्विति सवाः सोमपा-गास्तान् Sy. स्तुत्यानित्यर्थः SKN. यज्ञान् Dur.

१२. वाच्छनु० M. केनाप्यहिंसितः Sy. तुर्वतिर्हिंसाकर्मा। अत्यन्तशूरत्वाव-हिंसितपूर्वः केनचित्। त्वरतेर्वा, अत्वरमाणः SKN.
१३. अश्वः। सर्वैः श्रूयमाणां कीर्तिम् Sy. श्रूयत इति अश्वः कीर्तिः प्रशंसा SKN.
१४. आत्मन इच्छमानः कामयमानः Sy. तामात्मन इच्छन् SKN.
१५. यतोऽयमात्विज्याद्युपाधिना विना कीर्त्यर्थमेव बहुधनं प्रावादतस्तं स्तौमी-त्यर्थः Sy. अमन्वान्तस्तोमान्बालिशाननल्पान्वा। ... प्रभरे मनीषया मनस ईषया स्तुत्या प्रज्ञया वा। सिन्ध्यावधि निवसतो भावयध्यस्य राज्ञः। यो मे सहस्रं निरमिमीत सवानतुर्तो राजा तूर्णं इति वा। अत्वरमाण इति वा। प्रशंसा-मिच्छमानः N.9.10; SKN. III. 151. VM. ignores अधि।
१६. शतसङ्ख्याकानि। शतं सहस्रमित्य-परिमितवचनः। अपरिमितान् Sy.
१७. स्वतेजसा दीप्यमानस्य स्वयस्य Sy.
१८. ईजान० P.D. नाधमानस्य स्वीकर्त-व्यमित्युच्चैर्याचमानस्य Sy.
१९. सौवर्णा० P.
२०. आभरणविशेषान्। इयत्ताविशेषविशि-ष्टानि वा सुवर्णानि Sy.
२१. अश्वगमनसमर्थाह्वान् Sy.

शुद्धवर्णान्। सद्य एव। अहमादम्, अदिः प्रतिग्रहकर्मा। कक्षीवान्। प्राज्ञस्य। गवान्। शतं चादत्
स्वनयश्च। दित्रि। क्रीर्तिम्। अरया वज्रिताम्। विस्तारितवान्देवेषु।

उप मा श्यावाः स्वनयेन दत्ता वधूमन्तो दश रथांसो अस्युः।

पृष्टिः सहस्रमनु गव्यमागात्सर्नत्कुचीवी अभिपित्वे अह्वाम् ॥३॥

उप मा श्यावाः। भूयो भूयः सञ्चरणाच्छपाववर्णाः। स्वनयेन। दत्ताः। वधूभिः
पृष्टिताः। दश। रथाः। नाम्। उपस्थिताः। तथा गोषु भवम्। षष्ट्यधिकं सहस्रं च।
मामन्वगात्। तदेतत् कक्षीवान्। अभजत्। अह्वाम्। अभिप्राप्तौ प्रातः।

चत्वारिंशदशरथस्य शोणाः सहस्रस्याग्रे श्रेणिं नयन्ति।

मदच्युतः कृशनावर्तो अत्यान्कुचीवन्त उदमृचन्त पञ्चाः ॥४॥

चत्वारिंशत्। दश रथा यस्मिन् सङ्घे स दशरथः प्रत्येकं चतस्रः शोणवर्णा अश्वा

१. शुद्धान्। लक्षणोपेतान् Sy.
२. प्रार्थनानन्तरमेव Sy.
३. एवमाद० P. D. आत्तवानस्मि।
स्वीकृतवानस्मीत्यर्थः... आत्तवान् Sy.
४. धनानां निरसितुर्दानशीलस्य Sy.
५. पुङ्गवानां बलीबर्दानामित्यर्थः। उत्तर-
मन्त्रे स्त्रीगवीनामित्यभिधानात् Sy.
६. एवम्प्रवाता राजा Sy.
७. द्युलोके Sy.
८. जरा P. शाद्वतीम् Sy.
९. गवादिप्रतिगृहीताहं स्वर्गे क्रीर्तमकरव-
मित्यर्थः Sy. १०. श्यामव० M. ०र्णा
P. तद्वर्णाश्वैर्मृक्तत्वाच्छपावाः Sy.
११. स्वनयेना नां प्रसवान् शत्रुभिर्वृत्ताः P.
१२. अधितिष्ठिताः D. आरुडाभिवर्धयूभिस्त-
दन्तः Sy. १३. एतत्सङ्ख्याकाः Sy.
१४. ०थ P. १५. गोषु P. गव्यशब्दो
गोसमूहवाची... गवां समूहः Sy.
१६. Omitted by P.D.
१७. ०ष्ठ्य० M.
१८. मा स (म) न्व० M. अनु... आगतः

- Sy. १९. तत्सर्वम् Sy.
२०. आत्मानं परोक्षेण अर्वाति। तत्सर्वं
प्रतिगृह्याय कक्षीवान्... स्वीकृतं रथ-
वध्वादिकं स्वभिन्ने समर्पयति स्वयं वा
स्वीकरोति Sy.
२१. अभजदह्वामभिः M. दिवसानां मध्ये Sy.
२२. अभिपित्वे सङ्ग्रहितेऽह्नि...। अभिपित्व-
शब्द आसन्नकालवाची प्रपित्वशब्द इति-
यत्। स च 'प्रपित्वेऽभीक इत्यासन्नस्य'
(N.3.20.) इति शास्त्रेनोक्तत्वादासन्न-
वचनः। उपसर्गभेदेऽप्यर्वाभेदः Sy.
२३. प्राप्तः M.
२४. VM. ignores आ।
२५. दशरथस्य M. २६. संखे P.D.
२७. Omitted by P. M.
२८. ०थ D. दशसङ्ख्याकरथवतः Sy.
२९. चत्वारिंशत्, एकैकस्य रथस्य चतुष्टये
सति दशरथानां मिलित्वा चत्वारिंशदश्वा
भवन्ति... एकैकं रथं चत्वारश्चत्वारः
पङ्क्त्याकारेण बहन्तीत्यर्थः Sy.
३०. शोणवर्णोपेता अश्वाः Sy.

भवन्ति तावत् । अग्रे । गवां सहस्रस्य । श्रेणिन् । नयन्ति । मदस्य व्यावयितुन् । हिरण्यमया-
लङ्कारान् । अश्वान् । पञ्चकुलजातः । कक्षीवान् । प्रतिगृहीतान् पुष्टे सम्ममशे ।

पूर्वमिन् प्रयतिमा ददे वस्त्रीन्युक्ताँ अष्टावस्थायसो गाः ।

सुबन्धवो ये विश्याइव वा अनस्वन्तः श्रव ऐषन्त पञ्चाः ॥५॥

पूर्वमिन् । शतं राज इत्यादिकम् । प्रदानं स्वनयात् । युष्मदर्थम् । अनुक्रमेण । प्रतिगृहीतवा-
नहमस्मीति ज्ञातीन्प्रत्याह । श्रीन् । युक्तान् रवान् । अष्टो च । गाः । अभिगन्तुणां मनुष्याणां धारकाः ।

१. तेऽपि Sy.
२. पुरस्तात् Sy.
३. सहस्रसङ्ख्याकानुचरोपेतस्य कक्षीवतो
गोयूयसहस्रस्य वा Sy.
४. सहस्रधेनीयं P.D. पङ्क्तिमाधित्य ...
श्रेणीभावम् Sy.
५. रवानभिमतवेशं प्रापयन्ति । यद्वा
अश्वानियुक्तान् रवान् ... नयन्ति
प्रापयन्ति Sy.
६. मदस्याविणः । उद्धृताज् वायूणां मदस्य
व्यावयितुन्वा Sy.
७. सुवर्णमयनानाभरणयुक्तान् । कृशतमिति
हिरण्यनाम 'कृशतं लोहम्' (Ngh.1.2.)
इति तन्नामसु पाठात् Sy.
८. सततगमनशीलानश्वान् Sy.
९. वज्र० M. वज्रकुलजातं P.D. घाता-
द्यप्रवन्तः सन्तः Sy.
१०. कक्ष्या अश्वसम्बन्धिनी रज्जुः ।
'कक्ष्या रज्जुरश्वस्य' (N. 2.2.)
इति यास्कनोक्तत्वात् । ताभिस्त-
इन्तः । यद्वा, अङ्गिरस्तः पुत्राः सर्वेऽपि
कक्षीवन्तः । अथवा कक्षीवचनुचराः
सर्वेऽपि छत्रिन्यायेन कक्षीवन्तः Sy.
११. उवमुक्षन्त, अश्वप्रमज्जितस्वेवापनयना-
पोत्कृष्टं मार्जयन्ति Sy.
१२. आनीतं धनं कथुभ्यो निवेद्यपन्नाह Sy.
१३. पूर्वा प्रयति पूर्वप्रदानम् Sy.

१४. स्वदयात् M.
१५. अन् तमनुसृत्य वक्ष्यमाणानि रथादीनि
... यद्वा पूर्वा प्रयति प्रदेयं रथादिकम्,
अन् धानकमेणैव Sy.
१६. प्रतिगृहीतवानस्मि...स्वीकृतवानस्मि Sy.
१७. हे सुबन्धवः Sy.
१८. श्रीनष्टो च युक्ताश्च चतुर्भिश्च-
तुर्भिरश्वधेनेर्वा युक्तान् रवानिति
शेषः । अत्र सङ्ख्यापुण्यनिर्देशो
न विवक्षितः Sy.
१९. अरिभिरीश्वरैः Sy.
२०. ०णान्धकाराः P.
धारणीया बहुमूल्या असङ्ख्याता
माश्चाददे । अत्र वक्ष्यमाणानि पूर्व-
प्रतिगृहीतादधिकानीति युक्तम् । पूर्वमेव
हि पित्रे निवेदितानां पुनर्वन्धुभ्यो
निवेदनात्सम्भवात् 'वधूमन्तो दश
रवासो अस्थुः' (ज्.० सं. १.१२६.३)
इति दशानां रवानामुक्तत्वाच्च अत्र
श्रीनष्टावित्येकादशानां वक्ष्यमाणत्वाद्वधू-
विशिष्टानामन्वेभ्यो दातुमनुचितत्वा-
ज्ज्ञान्यानीति युक्तम् । उक्तानामेवानुव-
दनपक्षे दशवधूयुक्ता रवा एको घनपूर्णं
इति विवेकः । उक्तानामेव रथादीनां
पुनरभिधानं प्रकृष्टत्वज्ञापनार्थम् । सर्वे
ब्राह्मणा आगता वसिष्ठश्चागत इति—
वत् Sy.

शोभनशातयः। ये। मनुष्येषु भवा इव। वाताः। पर्यटन्तो न संयुक्ताः। अन्नम्। ऐच्छन्।
पञ्चकुलजातः।

आगंधिता परिगंधिता या कंशीकेव जङ्गहे ।

ददाति मह्यं यादुरी याशूनां भोज्यां शता ॥६॥

आगंधिता ।

प्रादात् सुतां रोमणां नाम नाम्ना^{१०}

बृहस्पतिर्भावयन्वाप राज्ञे ॥^{११}

ततस्तमर्थं हरिवान्विदित्वा

प्रियं सखायं स्वनयं दिदृक्षुः।

अभ्याजगामाशु शचीसहायः^{१२}

प्रीत्यार्चयत्तं विधिनैव राजा ॥^{१३}

अभ्याजगामाङ्गिरसी च तत्र

हृष्टा तवोः सा चरणौ वन्दे।

इन्द्रः सखित्वादथ तामुवाच

रोमाणि ते सन्ति न सन्ति राज्ञि ॥^{१४}

सा बालभावादथ तं जगाद^{१५}

उपोप मे शक्र! परामृशेति।^{१६}

१. सुबन्धवः शोभना विशापोनितम्ब-
न्धितो येषां ते तथोक्ताः। यद्वा
शोभनबान्धवोपेताः परस्परमनुराग-
युक्ता इत्यर्थः Sy.

२. विशाः प्रजास्तत्र भवा विश्वाः। त्रियन्त
इति वा वाताः। तकारलोपद्वान्वतः।
विशां वाता यथा परस्परमनुराग-
वन्तस्तथैतेऽपीत्यर्थः Sy.

३. न साम् P.D. शकटवन्तो हृदिर्धान-
शकटोपलक्षितसोमयागवन्तः सन्तः Sy.

४. सर्वत्र श्रयमाणां कीर्तिम् Sy.

५. इच्छन्ति, इच्छन्तु वा। तदर्थमावद
इति शेषः Sy.

६. वज्र० P.D.M. सप्तवन्तोऽङ्गिरसः
सन्तानप्रभवा ये सन्ति ते सर्वे सुबन्धवः
Sy. ७. अ० P.

८. प्र० P. ९. ०शं P.

१०. Omitted by P.

११. ०शं P.

१२. BD. III. 156^{ca}.

१३. सह...विधि० M.

१४. BD. IV. I. १५. BD. IV. 2.

१६. तत् D.

१७. ०वोपो० D. ०वोपो० P.

१८. जगादो...पो मृशेति M.

१९. BD. IV. 3^{a-b}.

प्राग्वि१ता । आभिमुख्येन वरीरेण मिश्रिता । या । अङ्गैश्च परितो मिश्रिता । कशीकेव ।
अत्यन्तं पु०मांसं हस्ताभ्यां परिगृह्णा३ति, नकुलस्त्री कशीका । यादुरी स्त्री यदिर्भिन्नक्रमणकर्मा सामि-
कमणवती स्त्री । मद्ग्राम् । यशसाऽऽहर्त०णां पुत्राणाम् । भोगसाधनानि । शतानि । ददातीति यदा

१. सम्भोगाय प्रार्थितो भावयत्यः स्वभाषां
रोमशामप्रार्थिते बुद्ध्या परिहसन्नाह Sy.
स स्वया भाषया रोमशया सम्भूय
मामिस्तुक्तस्तामनयचंपा प्रत्याह । तेने-
यमूक् चरुष ? जायापत्यो वं ऋचो
संवादी SKN.

२. प्राग्वि१ता आ समन्ताद् गृहीता स्वीकृता
... यदा प्राग्वि१ता आ समन्तान्मिश्र-
यन्ती । अन्तरं प्रजननेन बाह्यं भुजा-
विभिरित्यर्थः... पूर्वस्मिन्पक्षे पुरुषस्य
प्राधान्यमुत्तरस्मिन्तु योषित इति भेदः
Sy. प्राग्वि१ता आमिश्रिता अवयवैर्गाढं
परिष्वक्ता सतीत्यर्थः SKN. मंथन-
सम्बन्धाच्छब्दसारूप्याच्च 'गध्यतिमि-
थोभावकर्मा' (N. ५. 15.) इत्युपपद्यते
Dur. गध्यं गृह्णाते: N. ५.15.

३. तथा परिग्वि१ता परितो गृहीता ।
आदरातिशया पुनर्वचनम् Sy. सर्व-
तोऽन्तर्वहिश्च मिश्रिता, आलिङ्ग-
नचम्बनपुरस्सरं प्रक्षिप्तप्रजनना
सानुरागं सम्भोगाय परिगृहीता च
सतीत्यर्थः SKN. परिमिश्रीकृता ।
बाहुभ्यां मया परिष्वक्तैत्यर्थः Dur.

४. ०शि० P.D. अत्यागे दुष्टान्तः । कशी-
केव । कशीका नाम सूतवत्सा नकुली ।
सा यथा पत्या सह विरकानं ऋडति
न कदाचिदपि विमुञ्चति तथैवापि Sy.
'दिवे कशान्' [YV.24.26] इति हि
श्रूयते । स हि नकुलप्रकारः । अश्वमेधे
मन्त्रेषु प्रयोगदर्शनात् । कशाशब्दः पूतिके-
शवचनम् । तस्मात् 'जातेरस्त्रीविषयात्' ०
[P. 4.1.63.] इतीकारः स्त्रीप्रत्ययः ।

पूतिकेशी कशीकेव । सा यथा पूतिकेशी
सम्भोगकाले गृह्णीयातद्वत् SKN. सा
हि नकुलजातिः... सा यथा मदकाले
प्रतिकशामतितरां परिष्वजति । स हि
तस्याः परिष्वजनस्वभावः Dur.

५. Omitted by P.D.

६. ०हृति M. या जङ्गहेऽप्यर्थं गृह्णाति
कदाचिदपि न मुञ्चति Sy.
तदत्र गमिः सामर्थ्याद् ग्रहणार्थः ।
गृह्णाति पूतिकेशीव परिष्वज्येत्यर्थः
SKN. एवं या मां... परिगृह्णाति
बाहुभ्यां, परिगृह्ण च ददाति Dur.

७. ०शि० P.D.

८. क या० D.M. तथा० P.

यादुरित्युदकनाम । रेतोलक्षणमुदकं प्रभूतं
ददातीति यादुरी । बहुरेतोयुक्तेत्यर्थः ।
Sy. यादुरित्युदकनाम । रो मत्वर्थे ।
रेतोलक्षणकेनोदकेन तद्वती । भूमि च
मत्वर्थीयः । प्रभूतं रेतः शरन्ती ।
आविर्भूतस्नेहरसेत्यर्थः । ईकारश्छान्वसः
SKN. आदरवती, अथवा यादसा रेतः-
सेकेन तद्वती । 'यादः' (Ngh. 1. 12.)
इत्युदकनामसु पठितम् Dur.

९. Omitted by P.D.

१०. मद्ग्राम्... ऋणां M. याशूनां सम्भोगानाम् ।
यश इति प्रजनननाम । तत्सम्बन्धीनि
कर्माणि याशूनि भोगाः । तेषां... शतान्य-
सङ्ख्यातानि मद्ग्राम् ददाति Sy. याशुशब्दः
सम्भोगे । सम्भोगानां शतानि च । यच्छ-
ब्दभूतेस्तच्छब्दोऽप्याहार्यः SKN. मंथु-
नास्थानां शतानि । बहुश इत्यर्थः Dur.

११. यदा seems to be unnecessary.

यदुचो? भावयव्यरोमणयोर्विस्पत्योरेव संवादस्तदानीं प्राप्तयीवता या पुमांसमालिङ्गते सा पुन-
जननयोम्या।

उपोप मे परां मृश मा मे दुभ्राणिं मन्यथाः।

सर्वाहमस्मि रोमशा गन्धारीणामिवाविका ॥७॥

उपोप मे। त्वं ममाङ्गानि। उपपरामृश। मा। मे। अल्पानि रोमाणि। संस्थाः।
सर्वाङ्गा। अहम्। अस्मि। रोमशा। गन्धारवो नाम जनपदास्तत्र भवत्यूर्णा। यथा। गन्धारीणां

१. यदुचो P. D.

यदुचो: is suggested for यदुचो

२. स M. किञ्च भोज्या भोगयोग्येषा
Sy. सा भोज्या सा भोगार्हा सम्भोग-
योग्या। त्वमत्यन्तबालत्वाच्च तावदेवं-
रूपैत्यर्थः SKN. सर्वप्रकारा सा मम
भोज्या, पत्नीत्यभिप्रायः Dur.

३. जननयोवन्तत्वाविवेति P. D. यो...
वन्तः तथापि... M.
N. ५.15.; SKN. II. 349.

४. रोमशा नाम बृहस्पतेः पुत्रो बह्वृचादिनी
परिहसन्तं स्वर्पातिं प्रत्याह Sy.
भावयव्यमेव सा भर्तारं तेनानुपेयमाना
ब्रवीति Dur.

५. तं P. D. M.

६. मांगनि P. भो पते! मे माम्। द्वितीयाद्यै
चतुर्थी Sy. राजन्!... मम Dur.

७. उपोप। द्वितीय उपशब्दः पादपूरणः।
उपेत्य परामृश सम्पक् स्पृश। भोग-
योग्यामवगच्छेत्यर्थः। यद्वा मे मम
गोपनीयमङ्गमुपोप परामृश, अत्यन्त-
मान्तरं स्पृश Sy. उपगम्योपश्लिष्य
च... परामृश, यः प्रवेशः पुरुषेण
स्त्रियाः परामर्शः Dur.

८. परामर्शाभावशङ्कां निवारयति।

मे मवङ्गानि रोमाणि Sy.

९. अल्पानि Sy. उत्तरत्र रोमधवणाद्
रोमाणि SKN.

अल्पकानि लोमानि Dur.

दध्ममर्मकमित्यल्पस्य। दध्मं दध्मोतेः।
सुदध्मं भवति N. ३. 20.

१०. मा मन्यथाः... मा बुध्यस्व Sy.
संस्था इत्यर्थः SKN. मा मन्यथाः।
जानेऽहमेतद्यथाज्ञोमिकाया उपगमः
प्रतिषिद्धः Dur.

११. दस० P. प्रतोहमीदृशी, अतः सर्वा
सम्पूर्णावयवास्मि Sy.

१२. अदध्मत्वमेव विशदयति... बहुरोम-
युक्ता Sy.
सर्वेष्वेवावयवेषु ममोत्पन्नानि रोमाणि
येषु स्त्रीणामुत्पद्यन्ते Dur.

उपस्थकज्ञादिषु स्थानेषु रोमवती जाते-
त्यर्थः। अतः सम्भोगयोग्यां सर्वा किं
मामुपेक्षत इत्यर्थः SKN.

१३. अवस्त० D. गन्धारा देशः Sy.

१४. The passage beginning
with गन्धारवो and ending
with यथा is omitted by P.

१५. ना० P. तेषां सम्बन्धिनी Sy. गन्धार-
देशजातानाम् Dur.

सम्बन्धिनी । अविकेति ।

I.127.

अग्निं होतारं मन्ये दास्वन्तं वसुं सुनुं सहस्रो जातवेदसं विप्रं न जातवेदसम् ।
य ऊर्ध्वया स्वध्वरो देवो देवाच्या कृपा ।
धृतस्य विभ्राष्टिमुनुं वष्टि शोचिपाञ्जुहानस्य सपिपं ॥१॥

अग्निं होतारम् । पुरुच्छेपो देवीदासिः ।

तत्र शीतकः—

जागती प्रथमो पादो पादः षष्ठस्तवेव च ।

अष्टकास्वितरे पादाः पारुच्छेपो तु प्रायशः ॥ इति

अग्निम् ।

१. अपिके० P. अविजातिरिव । तद्देशस्था
अवयो मेवा यथा रोमशास्तथाहमस्मि ।
यद्वा गन्धारीणां गन्धारिणीनां
स्त्रीणामविकाश्वयं तपयन्तो योनिरिव ।
तासामाप्रसवं रोमादिविकर्तनस्य शास्त्रे
निषिद्धत्वाद् योनी रोमशा भवत्यतः
तोपमोयते Sy. अविकानां मध्ये या सुष्ठु
रोमशा भवेत्तथाहमस्मि Dur.

२. यतोऽहमीदृशी, अतो मामप्रोढां माश्व-
वृध्यस्वेत्यर्थः Sy. निःशङ्को मामुपगच्छे-
त्यभिप्रायः Dur. गन्धार इत्युत्तरापथे
क्वचिद्देशाभिधानम् । अतो गन्धारीणां
सम्बन्धिनीति तत्र जाताऽविका,
उरणिका, सा ह्यतिशयसूक्ष्मवीर्यघन-
मृदुरोमा, सेव । अथवा पुंसः सकाशात्
स्त्रियाभिगम्यमानत्वाद् गर्भमिति गर्भं
उच्यते, गं धारयतीति गर्भिणी स्त्री ।
अविका इत्यवतेः प्रीत्यर्थस्य, प्रीतिकर-
त्वादुपस्य उच्यते । यथा गर्भिणीनामु-
पस्यो रोमशस्तद्वदित्यर्थः । स हि तासां
समाचारी यद् गर्भिण्यः स्त्रियो रोमाणि
नोत्पिबन्तीति SKN.; N. 3.20.;
SKN. II. 189.

Ms. D. puts the figure
॥१२६॥ here to indicate

the end of one hundred
and twentysixth hymn.
No such number is given
by P. and M.

३. वृ० P. ४. ० वासीः P. ४. Not
found in BD. and RPR.

६. 'पुरीषवत्याः पूर्वमितिच्छन्दसं प्राच्यौ
पुरीषसहिते भद्रा रातिर्वृत्रतुर्ष्व-
स्थिरानि ३ होतारमिति, (का०
१७।१२।१६) अग्नेः पुरीषमसीति
पुरीषशब्दवता मन्त्रेणोपहिता पञ्च-
म्यसपत्ना पुरीषवती तस्याः पूर्वमिति-
च्छन्दसमिष्टकामुपदधाति । भद्रा रात्रि-
र्वृत्रतुर्ष्वस्थिरेति ककुभां चतुश्चतुर-
शरसहितयानि ३ होतारमित्यूचा ।
पुरीषवत्यतिच्छन्द इष्टके प्राप्तक्षणे
पुरीषयुक्ते च भवतः । अतयोरन्तः पुरी-
षावापः कार्यं इति सूत्रार्थः । अति-
च्छन्वा अवसानत्रिकोपेताः । छन्दांसि
गायत्र्यादीनि सप्तातिष्ठान्तातिच्छन्दाः ।
चतुष्षष्ट्यक्षरत्वादिति । ककुभाक्षरैः
सहातिष्ठति । यो देवो बानादिगुणयुक्तो-
ऽग्निः Mah. सर्वासां देवसेनानामपथ्यं
यज्ञेष्वाग्रं नीयमानं वा Sy. अतिच्छन्वा
अष्टिरत्यष्टिर्वा । तमहमग्निम् U.

होतारम्। स्तौमि। दानवन्तम्। वासपितारम्। सहसः। पुत्रम्। जातप्रज्ञम्। ब्राह्मणम्।
इव। यः। ऊर्ध्वया। देवानञ्चन्त्या। ज्वालाया। सुयज्ञो भवति। देवः सः। घृतस्य।

१. देवानामाह्वतारम् Mah. अस्मद्यां प्रति देवानामाह्वतारम्। यद्वा होम-
निष्पादकं होतारम् Sy.
जुहोतेहृत्विर्गोणश्रमः N.7.15. अग्नि-
मद्य होतारमवृणीत TB. 2.6.15.1.
२. मन्ये जानामि Mah. अग्निं होतारं
मन्ये। एवं प्रतिविशेषणं मन्य इति
सम्बन्धः। यद्वा यापनिष्पत्तेरेवापेक्षि-
तत्वादेतदेव विधेयविशेषणम्। इतराणि
यक्ष्यमाणविशेषणानि स्तुतिपराणि Sy.
जानामि U. मन्यतिरचंतिकर्मा,
अर्चामि। स्तौमीत्यर्थः SKN.
३. दातुं दाने, दातारम् Mah. अतिशयेन
दानवन्तम् Sy. दानवन्तम् U. प्रशस्यं
दानवन्तं वा SKN. दातुतमम् Dur.
४. वासपिता० M. वासपितारम् Mah.,
U. सर्वेषां निवासहेतुम् Sy. वसुमिव
SKN. वासपितारं सर्वस्य जगतः
Dur. ५. सहस्रपुत्रम् M.
बलस्य Mah., Sy., U., Dur.
६. पुत्रं बलेन मध्यमानत्वात् Mah.
पुत्रम्। अग्निर्मन्यनकाले बलेन मध्य-
मान उत्पद्यत इति पुत्रत्वमुपचर्यते Sy.
पुत्रम् U., SKN., Dur.
७. उत्पन्नप्रज्ञम् . . . जातसर्वज्ञास्त्वज्ञानम्
Mah. जातानां वेदितारं, जातप्रज्ञं
जातबलं वा Sy. जातप्रज्ञानम् U.,
Dur. जातधनम् SKN. जातदेवाः
कस्मात्। जातानि वेद। जातानि बलं
विकुः। जाते जाते विद्यत इति वा।
जातवित्तो वा। जातधनः। जातविद्यो
वा जातप्रज्ञानः N.7.19.
८. न इवार्ये। विप्रं ब्राह्मणमिव स्थितम्
Mah. जातविद्यं मेधाविनं ब्राह्मणमिव।

- तं यथा बहु मन्यन्ते तथा त्वामपि
मन्ये। स्तौमीत्यर्थः Sy. विप्रमिव
जातप्रज्ञानम् U. विप्रं न मेधाविनमिव।
कम्? सामर्थ्यात् कश्चिद् ब्राह्मणं
जातवेदसं जातविद्यम् SKN. यथा
हि कश्चित् कञ्चन मनुष्यं समानपृष्ठो-
दरपाणिपादं विप्राप्तज्ञानं यथावज्जा-
नीयादेवमहमग्निं यथावज्ज्ञाने Dur.
९. उन्नतया Mah. उन्नतया, उत्कृष्टया Sy.
ऊर्ध्वया ज्वालाया U. अनादृतया वेदवा-
नर्या धिया। अभिरूपरूपमेत्यर्थः SKN.
१०. देवान्प्रत्यञ्चति गच्छति देवाची तथा
देवान्प्रति गतया Mah. देवान् पूज-
यन्त्या देवान्प्रत्यक्षतया वा Sy.
देवान्प्रत्यञ्चन्त्या देवान्प्रति गतया U.
उत्कृष्टत्वाद्देवान्प्रत्यञ्चितया सुगत्या
SKN. कल्पितया...देवान्प्रत्यञ्चितया
गतया Dur.
११. कृपा कृप्यत इति कृप् तथा कृप्यता
समर्थया Mah. कृपया सामर्थ्यसंक्षणया
Sy. कृपा कल्पितया U. वा स्तुत्या,
तृतीयाश्रुतेः स्तूपमान इति शेषः SKN.
सामर्थ्याख्यया Dur. देवान्प्रत्यक्षतया
कृपा (कृप् कृपतेर्वा कल्पतेर्वा) N. 6.8.
१२. शोभनयज्ञवान् यज्ञं सम्यग् निर्वहन् Sy.
साधुयज्ञः U. वैष्यहेतुत्वे वर्तमानत्वात्-
नृष्टेयतया शोभनोऽध्वरो यस्य सुयज्ञः
SKN. शोभनयज्ञः Dur.
१३. यो देवो दानादिगुणयुक्तः Mah.
उक्तगुणविशिष्टो यो देवः Sy. यो
देवो दानादिगुणयुक्तः U. दानादिगुणः
SKN.
१४. बिलापनेन दीप्तस्याजस्य Sy. घृतस्य
Mah., U. ब्राह्मणस्य SKN.

विभ्रश्यमानज्वालाया । अनुकामयते । हूयमानस्य । सरणशीलस्य । अनुपात्तानि पदानि पूर्यानि ।
यास्कस्त्वाह—'अभ्यासे भूयांसमर्थ' मन्यन्ते । यथाहो दर्शनीमाहो दर्शनीयेति । तत्परुच्छे-
पस्य शीलमिति ।

यजिष्ठं त्वा यजमाना हुवेम ज्येष्ठमङ्गिरसां विप्र मन्मभिविप्रैभिः शुक्र मन्मभिः ।
परिज्मानमिव द्यां होतारं चर्षणीनाम् ।
शोचिष्केशं वृषणं यमिमा विशुः प्रावन्तु जूतये विशुः ॥२॥

यजिष्ठं स्वा । यष्टतमम् । त्वाम् । यजमानाः । हुवेम । प्रशस्यम् । अङ्गिरसाम् । प्राज्ञ ।

१. ०भ्रत्यमा० D. विभ्रश्यमानम् । is suggested for विभ्रश्यमान० शोचिषा ज्वालाया...विभ्राष्टि विभ्र-
शयातम्...शोचिःशब्दस्य स्त्रीत्वमाथम् Mah. विभ्राष्टि विशेषेण भ्राजमानम् ...तदाज्यं शोचिषा ज्वालाया Sy. विभ्रशपातम्...वीप्सा U. विभ्रशम्...
ज्वालातक्षणेन जिह्वातमूहेन लेलिह्य-
मानमित्यर्थः SKN. विभ्रततम् Dur.
२. अनुवष्टि अन्विच्छति Mah. अनु स्वप-
मपि ... वष्टि कामयते, स्वीकरो-
तीत्यर्थः Sy. अनुकामयते U. 'वश
कान्तौ' विप्रिक्लमेण कामयते SKN.
आहुतिप्रक्षेपम्...अनुकामयते Dur.
३. भू (हू) य० M. समन्ताद्भूयमानस्य
Mah. आ समन्ताद्भूयमानस्य Sy.
आद्भूयमानस्य U. यथाविधि अन्वाद्भूय-
मानस्य SKN. उपरि हूयमानस्य Dur.
४. Omitted by P. सपिषः सपंतीति
सपिस्तस्याग्न्यङ्गेषु प्रसरणशीलस्य
Mah. सरणशीलस्य Sy. घृतस्य U.
आज्यविशेषणमेतत् । सपंणस्वभावस्य
विलीनस्यापिभ्यषणेन संस्कृतस्येत्यर्थः
SKN. सपंणशीलस्य Dur.
५. तमहमनि होतारं मन्य इति सम्बन्धः
U. यमग्निमहमेयं जाने यजैवै गृण-

- युक्तः स इव नामास्माकं करोत्व-
त्स्वमिप्रायः Dur.
६. दगोनिषोहो० P.
७. N. 10.42.
८. VM. explains आतवेदसम् once
only. This stanza occurs
in YV. 15.47.; N.6.8; SKN.
II.420.
A fragment देवो देवाच्या कृपा
is quoted by Yāska in
N.6.8. Both Skanda and
Durga quote and explain
the stanza in full, *loc. cit.*
९. अतिशयेन यष्टतमम् Sy.
१०. स्वा M. ११. वयं यष्टारः Sy.
१२. आद्भूयामः । यतो वयं यजमाना यतश्च
त्वं यजिष्ठोऽतो हुवेमेत्यभिप्रायः Sy.
१३. ज्येष्ठम् Sy.
१४. ०सोः M. अङ्गिरोगोत्रोत्पन्नानां मध्ये
... । यद्वा, अङ्गाराणां मध्ये ज्येष्ठं
ज्वालायुक्तत्वात्... 'येऽङ्गारा आसंस्ते-
ऽङ्गिरतोऽभवन्' (AB. 3.34.) इति
श्रुतेः Sy.
अङ्गारेवङ्गिराः । अङ्गाराः (अङ्गुनाः)
अञ्चनाः N. 3. 17.
१५. मेधाविन् Sy.

...भिः। मेधाविभिः। दीप्तः। परितो गन्तारमिव। आदित्यम्। हुंतारम्। यजमानानाम्।
ज्वालाकेशम्। वर्वितारम्। यम्। इमाः। सर्वविशः। स्तोत्रैः। प्रगच्छन्ति तं मदीयाश्च।
प्रगच्छन्तु। कामानामाकर्षणार्थमिति।

स हि पुरु चिदोजसा विरुक्मन्ता दीयानो भवन्ति द्रुहन्तरः परशुर्न द्रुहन्तरः।
वीळु चिद्यस्य समृतौ श्रुवद्वनेव यत्स्थिरम्।
निष्पहमाखो यमते नायते धन्वासहा नायते ॥३॥

स हि पुरु चित्। सः। हि। बहु। अपि। विरोचनवता। बलेन। दीप्यमानः। भवति।
कुठारः। एव। दुहम्। अपि। यस्य। सङ्गती। श्रुयते। जलानीव दह्यमानम्। यत्। स्थिरं

१. प्राज्ञनेः P. प्राज्ञं भिः D. प्राज्ञभिः M.
The reading seems to be
प्राज्ञभिः, which will explain
मन्मभिः।

मननसाधनेः... मन्मभिर्मन्त्रैः Sy.

२. विशेषेण प्रीणयितुभिः... यद्वा वि-
प्रेभिर्मेधाविभिर्वा त्विभिर्मन्मभिर्मन्त्रैश्च
सहिता वयमिति सम्बन्धः Sy.

३. ०स्ति D. ०भिर्वि० P.
दीप्तज्वालाग्नेः! Sy.

४. त्वदाह्वानानन्तरं परिज्मानं परितो
गच्छन्तम् Sy.

५. त्व० P. धामिव सूर्यमिव Sy.

६. देवानामाह्वानारम् Sy.

७. मनुष्यनामन्तत्। मनुष्याणां यजमाना-
नामर्थे। यद्वा चर्वणीनां पूर्वं मनुष्याणा-
मेव सतां पश्चाद्यागादिताधनेन देवत्व-
मापन्नानां देवानामाह्वानारम् Sy.

८. केशवदत्तान्तायतज्वालोपेतम् Sy.

९. Omitted by P.D. एवंरूपं यं त्वाम्
Sy.

१०. विशास्त्वामेव निविशमाना इमा विशो
यजमानरूपाः प्रजाः Sy.

११. प्रा० P. प्रायन्तु प्रकर्षेण प्रीणयन्तु Sy.

१२. जूतये स्वर्गाद्यभिमतफलप्राप्तये... तावत्
त्वां हुवेमेति सम्बन्धः Sy. VM. ex-
plains मन्मभिः। विशाः once only

१३. पुह P.D.

१४. एव। पूर्वं स्तुत एवाग्निः Sy.

१५. अत्यधिकमेव Sy. १६. ०चनता P.D.
चनवात् M. विशेषेण रोचनवता Sy.

१७. ओजसा ज्वालाकूपेण बलेन Sy.

१८. द्रुहन्तरो द्रोघ्मणां तरिता निवारयिता
भवति। अस्मासु द्रोहं कुर्वतां दश्रुणां
हितको भवतीत्यर्थः Sy.

१९. तत्र दृष्टान्तः। द्रुहन्तरो द्रोघ्मणां छेद-
नाय प्रयुक्तः... परस्परिव। स यथा-
प्रयोगं हिनस्ति तथायमपि Sy.

२०. पाषाणादिकम्... वीह्विति दृढनान।
'वीह्व' ख्यातम्' (Ngh. 2.9.) इति
तन्नामसु पाठात् Sy. २१. संयोगे Sy.

२२. गच्छेत्। शीर्येत Sy. २३. ०नीव D.
तत्र दृष्टान्तः। वनेव उदकमिव। उदकं
यथाग्निसंयोगे क्षुष्यति तथेत्यर्थः Sy.

२४. यच्च पर्वतादि स्थिरमचलितं तदपि
श्रुवत्... अत्यन्तदृढं स्थिरमपि
हिनस्ति, अस्मद्द्रोघादं शत्रुं हिनस्तीति
किम् वक्तव्यमित्यभिप्रायः Sy.

भवति । सोऽग्नमभिभवन्^१ दोग्धन्^२ । नियच्छति^३ । तच्च । तेभ्यो गच्छति^४ । धनुषाऽभिभवन्^५ शत्रून्^६ । न । पलायते^७ ।

दृळ्हा चिदस्मा अनु^१ दुर्यथा विदे^२ तेजिष्ठाभिररणिभिर्दाष्टयवसे^३ऽग्नये^४ दाष्टयवसे ।
प्र यः पुरुषि^५ गाहते^६ तच्छदनेव^७ शोचिषा^८ ।
स्थिरा चिदन्ना^९ नि रिणात्योजसा^{१०} नि स्थिराणि चिदोजसा ॥४॥

दृढा चिदस्मै । सारवन्ति । अप्यन्नानि । अस्मै । अनु । दुः । यथा । अतियये विदुषे ।
दीप्ततरैः सह । अस्मा अग्नये । हविः प्रयच्छति । रक्षणाय । यः । पुरुष्यपि बलानि । प्रगाहते । तनू-
करोति च । वृक्षानिव । तेजसा । स स्थिराणि । अपि । आत्मनोऽन्नानि काष्ठादीनि । विनाशयति ।

१. अग्नमग्निः Sy.

२. निःशोषेणाभिभवन् Sy.

३. शो P. शत्रून् Sy.

४. निपति P. उपरमते शत्रुषु मध्ये
कीदृति तानेव नाशयति Sy.

५. तथा कुर्वन्नायते न गच्छति, शत्रोः
सकाशान्न पलायते Sy.

६. तत्र दृष्टान्तः... धनुषा शत्रून्भिभव-
तोति धन्वसहा धनुष्कः । ... स यथा
शत्रोरभिमुखं विध्यति न पलायते तद्वि-
त्यर्थः । यद्वा दृढधनुर्वहनक्षमो धन्वसहः ।
अस्मिन्पक्षे पचाद्यच् । ... दृढधन्वा सन्
Sy. ७. नायते न चलति Sy.

८. VM. ignores द्रुहन्तरः । द्रुहन्तरः ।

९. अपि omitted by P. D. दृळ्हा-
ग्येव सारवन्ति हवींषि Sy.

१०. अग्नये Sy. ११. अनुक्रमेण प्रतिमन्त्रं
... ददति ... यजमाना ददति Sy.

१२. अनुयंषा P.D.M.

१३. ० वितये M.

१४. दाने दृष्टान्तः । यथा ... विदुषे पर-
मार्थवर्धनं उत्कृष्टानि धनानि वितरन्ति
दानशीलाः । यद्वाऽग्नमग्निर्वया विदे
विन्वते स्वातिरिक्तं हविर्वेभ्यो वातुं
लभते स्वीकरोति तथा दुरिति Sy.

१५. तेजिष्ठाभिररणिभिरत्यन्ततेजोपुष्पैर्मार्गै-
र्यजादिरूपैर्वाष्टि पूजितः सन्स्वर्गादिकं
... यद्वा तेजिष्ठाभिरतिशयेन तेजो-
र्विदुररणिभिर्गमनैः Sy.

१६. दीप्तस्तेहास्मान् P. दीप्तस्सहा-
स्मान् D. १७. ददाति Sy.

१८. अवसे तद्रक्षणाय ... इतरदेवानुद्दिश्य
यजमानेन वत्सं हविरवसे तेषां स्वीकाराय
वाष्टि । अग्नमग्निर्ददाति नपति ।
किञ्चाग्नय इतरदेवताप्रदानसमयेऽपि
यजमानोऽग्नयेऽग्निप्रीतये वाष्टि प्रथमं
ददाति । किमर्थम् । अवसे रक्षणार्थम् ।
यद्यप्यमृत्युतः स्यादितरेभ्यो वत्समपि स्वयं
स्वीकृष्यात् तस्मादग्नये प्रयाजादिरूपेण
ददातीत्यर्थः Sy. १९. योज्जिनः Sy.

२०. बहूनि सामर्थ्याद्यजमानधनादीनि Sy.

२१. प्रविशति Sy.

२२. प्रविश्य च वास्यादिरूपया ज्वालाया ...
तनूकरोति नाशयतीत्यर्थः Sy.

२३. तत्र दृष्टान्तः ... वृक्षादिसमूहानि वनानि
यथा प्रविश्य तत्रति वहति तथेत्यर्थः Sy.

२४. ओजसा तेजोरूपया ज्वालाया Sy.

२५. स्थिराणि कठिनानि Sy.

२६. अन्नानि शोण्यादीनि Sy.

२७. नितरां रिणाति गच्छति पचतीत्यर्थः Sy.

बलेन । प्रकारान्तरेणाह—नि । स्थिराणीति ।

तमस्य पृच्छमुपरासु धीमहि नक्तं यः सुदर्शतरो दिवातरादप्रायुषे दिवातरात् ।
आदस्यायुर्ग्रमेणवद्वीढु शर्म न सुनवे ।
भक्तमर्मक्तमवो व्यन्तो अजरा अग्रयो व्यन्तो अजराः ॥५॥

तमस्य पृक्षम् । तत् । अन्नम् । अस्य । प्रावसु । निधीमहि । रात्रौ । यः । सुदर्शतरो
भवति । अह्नोऽपि । अग्रगच्छतो विरम्याभिधानात्समन्वयवचतुर्व्याः । अनन्तरम् । अस्य । अन्नम् ।
स्तोतृभ्यो ग्रहणवद्भवति । दृढम् । इव । गृहं पितृस्वभूतम् । सुनवे यया पित्र्यं गृहं पुत्रो भजत
एवमन्नमग्नेः स्तोतारः । भजनीयं पुरोडाशादिकम् । अभजनीयं काष्ठादिकञ्च । अन्नम् । खादन्तः ।

१. स्वकीयेन तेजसा Sy.
२. स्थिराण्यपरिहरणीयानि पापान्यभिवाणि
वा नि रिणाति निःशेषेण गच्छति
नाशयतीत्यर्थः Sy.
३. VM. ignores अरणिभिः and
explains दाष्टि । अगते । चित् ।
once only.
४. वृ० P.D.
५. हविलक्षणमन्नम् Sy.
६. अस्मै Sy.
७. उपरमन्तेऽस्मिन्हवीवीत्युपरा वेदित-
मौयभूमवस्तासु Sy.
८. धारयामः ... अतोऽस्मै धीमहि Sy.
९. कः P. ... अग्निः Sy.
१०. अत्यर्थं सर्ववैशङ्गीयो भवति । यतोऽयं
रात्रौ सर्वेषु भावेषु तमसावृतत्वाद-
दृश्यमानेष्वपि स्वयमत्यर्थं प्रकाशते Sy.
११. प्रगतमायुर्ग्रमेत्यासौ प्रायुः, न प्रायुरप्रायु-
स्तस्मै । “असौ योऽस्तमेति स सर्वेषां
भूतानां प्राणानारायास्तमेति” (TA.
I. 14.) इति श्रुतेः । रात्रौ सर्वे भावा
निद्रया आवृतत्वात्प्रायुष इव भवन्ति ।
अग्रमग्निस्तु सर्वप्राणिप्राणायुर्हर्तुः सूर्यस्य
रात्रौ स्वस्मिन्नेव प्रवेशात्प्रकृष्टायुर्भवति,

अतोऽपि धीमहि Sy.

१२. आत् अत एव कारणाद्यतोऽयं सुदर्शतरो
यतश्चायमप्रायुरतः कारणात् Sy.
१३. अस्मै Sy.
१४. आयुर्हविलक्षणमन्नम् Sy.
१५. विरम्य ... स्तो० M.
१६. ग्रहणयुक्तमभूत् Sy.
१७. दृढं सुलसाधनम् Sy.
१८. दृढमिव ... भूतं M. पित्रोः ... शर्म
... गृहं यया ग्रहणवद्भवति तवे-
त्यर्थः । शर्मन्ति गृहनाम, ‘शर्मं शर्म’
(Ngh. 3. 4.) इति तन्नामसु
पाठात् Sy.
१९. सुनवे पुत्राय Sy.
२०. इवानीमाहवनीयादिरूपेणान्नेर्बहुत्वमपे-
क्ष्याह ... भक्तं तेवमानम् Sy.
२१. अमस्तमतेवमानञ्च, व्यन्त एते
प्राणिनोऽनुधाह्वा इति शुध्यमाना अग्नयः
रक्षन्ति Sy.
२२. यद्यपि विशेषेण प्राणिनो दाहपाकादिद्वारा
रक्षन्ति तथाप्यस्ति यजमानेष्वतिशय
इत्याह ... तैः प्रक्तं हविः Sy.
२३. च... खादयन्त्यः M. खादयन्त्यः P.D.
अजन्तः Sy.

अजरा भवन्ति । अग्नयः ।

स हि शर्धो न मारुतं तुबिष्वखिरभ्रस्वतीपूर्वरास्विष्टनिरार्तनास्विष्टनिः ।

आदद्दुव्यान्वादिर्व्यज्ञस्य केतुर्हृणा ।

अथ स्यास्य हर्षतो हर्षवतो विश्वे जुषन्त पन्थां नरः शुभे न पन्थाम् ॥६॥

स हि शर्धो न । सः । हि । मारुतम् । इव । शर्वः । बहुसब्दः । कर्मवतीषु । यज्ञभूमिषु ।
अन्वेयणीयः । आतिष्वपि । भक्षयति । हवींषि । आदानशीलः । यज्ञस्य । स्वजन्तः । पुनर्नीयः ।
अथ । अस्य । हृष्यतः । हर्षवन्तः । सर्व एव मनुष्याः । गमनमार्गम् । सेवन्ते । यथा । दलप्रा-
प्तम् । पृथानः । पन्थानमलङ्कृतः । सेवन्ते प्रकाशम् ।

१. स्वर्धं हविषाऽजराः सन्तो यजमाना-
मप्यजराङ्कुर्वन्तीत्यर्थः Sy.

२. VM. does not explain
विवातरात् । अन्तः । अजराः ।
a second time

३. स एव स्तुत्यतया प्रसिद्ध एवाग्निः Sy.

४. मरुत्सम्बन्धि Sy.

५. शब्दे अर्था M. ध्वनते बुष्टान्तः...
बलमिव । मरुतां समूहो यथा ध्वनयति
तथेत्यर्थः Sy.

६. तुवि इति बहुनाम । 'उरु तुवि'
(Ngh. 3. 1.) इति तन्नामनु
पाठात् । बहुस्वनिः प्रभूतध्वनियुक्तो
वर्तते । अत्यन्तज्वलितेऽग्नी वायुसम्प-
र्काद् भृग्भूमिति ध्वनिकृताद्यते
ज्वलतीत्यर्थः Sy.

७. अन्नप्रोक्षणादिकर्मोपेतासु । अन्न इति
कर्मनाम । 'अन्नः दंतः' (Ngh. 2. 1.)
इति तन्नामनु पाठात् Sy.

८. यग्भि० M. उग्रवरणयुक्तासु श्रेष्ठासु
वेदिभूमिषु Sy.

९. अष्टव्यः Sy.

१०. आतंङ्करोत्यातंयति । आतंङ्करोत्यातंनाः
पूतनास्तासु ... । तासां जयाय ...

एष्टव्यो अष्टव्यो वा Sy.

११. एवं स्वमयप्रग्निः ... आदत् अग्निं भक्ष-
यति ... यद्वा । आङ्पूर्वाद् ववाते Sy.

१२. हव्यान्वाज्यपुरोडाशादीनि Sy.

१३. ०वन० P. आदविः सर्वेषु हविरादान-
शीलः Sy.

१४. केतुः प्रज्ञापकः केतुस्थानीयो वा Sy.

१५. हविर्भक्षणादत्यन्तहर्षयुक्तस्य । यद्वा-
ग्भिमतफलदानेन यजमानानहर्षयतः Sy.

१६. Missing in M. आङ्यस्वीकारेण
हर्षयुक्तस्याग्नेः Sy.

१७. पन्थानं मार्गम् Sy.

१८. अप्रीणयन् । असेवन्त वा Sy.

१९. शुभाय शोभनाय सुखप्राप्तये Sy.

२०. नरो मनुष्याः Sy.

२१. पन्थानं सर्वगन्तव्यमैहिकामुष्मिक-
फलस्याग्नेरेव मार्गम् Sy.

२२. सर्वेऽनुगच्छन्ति । अग्निमेव प्रीण-
यित्वा साधयन्ति ... यथा लोके
... पन्थानं सर्वगन्तव्यं निर्भयं प्रीड-
नार्थमिव Sy.

२३. VM. ignores स्य
and explains इष्टनिः once
only.

द्विता यदा^१ कीस्तासौ अभिद्यवो नमस्वन्तं
उपवोचन्त भृगवो मथ्नन्तो^२ दाश भृगवः ।

अग्निरीशे वसूनां शुचिर्यो धृष्टिरेषाम् ।

प्रियां अपिधीर्वनिपीष्ट मेधिर आ वनिपीष्ट मेधिरः ॥७॥

द्विता यदा^१ । द्विधा । यदा^२ । एतन्मन्त्रिन् । मेधाविनः । अभिगतदीप्तयः । पूजयन्तः ।
उपेत्यास्तुवन् । भृगवः । अरण्योर्हविर्वह्नायम् । मथ्नन्तस्तेदानीं भृगूणाम् । अग्निः । घनानाम् ।
ईश्वर आसीत् । यः । एषाम् । धारक आसीत् । शुचिः स इदानीम् । प्रियात्मनि ? । अपिधी-
यमानान् पुरोडाशादीन् । अभिमुख्येन । भजताम् । वज्रियः ।

विश्वासां त्वा विशां पतिं हवामहे सर्वासां समानं दम्पतिं भुजे सत्यगिर्वाहसं भुजे ।
अतिथिं मानुषाणां पितुर्न यस्यासुया ।

अमी च विश्वे अमृतासु आ वयो हव्या देवेष्वाम वयः ॥८॥

विश्वासां त्वा । सर्वेषाम् । मनुष्याणाम् । पतिम् । त्वा । हवामहे । सर्वेषामेव विशाम् ।

१. द्वित्वमापन्नं द्विप्रकारं श्रोतस्मात्तर्भेदेन द्वित्वमापन्नम् । यद्वोपलक्षणमेतत् । आह-
यनीयादिरूपेण तानादिषम् । यद्वा द्विता
द्विविधार्थहिकानुष्मिककलापोभयाय Sy.
२. यम् Sy. ३. यथैतन्मन्त्रिः P. मन्त्रिः M.
इममन्त्रिन् Sy. ४. कौर्त्तनं कुर्वन्तः
स्तोतारः Sy. ५. ऽविभिर्गतः P.
अभिर्तो श्रोतमानाः Sy.
६. नमस्कारोपलक्षितमुपस्थानं कुर्वन्तः Sy.
७. उपेत्य वृद्धन्ति Sy. ८. ऽस्तुवन्...
वो M. भृगुगोत्रोत्पन्ना महर्षयः Sy.
८. ऽण्यो P. अरण्याम् Sy. १०. ऽवना०
P. दानेन निमित्तभूतेन हविर्दानायम्
Sy. ११. अग्निमन्त्रेण कुर्वन्तः Sy.
१२. भृगवो अष्टारो हविषां वापानां वा Sy.
१३. वसूनां हवित्प्रणानाम् Sy.
१४. ईष्टे समर्थो भवति ... । यद्वेषां
दुदयमानानां अग्निमुक्तादीनां वसूनामी-
षा ईष्टे समर्थो भवति प्रवर्तुमिति

- शेषः Sy. १५. वीजमानानाम् Sy.
१६. धारणकुशलः Sy. १७. वीष्टः Sy.
१८. प्रियान् स्वप्रीतिहेतुनाज्यादीन् Sy. प्रिया-
त्मनः is suggested for प्रियात्मनि
१९. अपिधी० M. पर्णाप्लिपयन्तं वृत्तान् Sy.
२०. सम्भक्तवान् । सम्भजतां वा Sy.
२१. य... M. मेधो यज्ञस्तद्वान् स्वयं यष्ट-
व्यत्वेन प्रधानभूतः सन् । ...मेधावानसौ
... अग्न्यदेवताकेव्यपि यज्ञेषु स्वयमाज्य-
भागप्रयाजादिरूपं हविः सम्भजते Sy.
२२. VM. explains भृगवः । वनिपीष्ट ।
मेधिरः once only.
२३. त्वा P. २४. सर्वाणाम् Sy.
२५. विशां प्रजानां यजमानानाम् Sy.
२६. पतिम्, अभिमतफलप्रदानेन पालकम् Sy.
२७. आह्वयानः Sy. २८. न केवलं
यजमानानां किन्तु सर्वासां प्रजानाम् Sy.
सर्वाणामेव is suggested for सर्व-
ेषामेव as it qualifies विशाम् fem.

साधारणम् । गृहपतिम् । आत्मनो भोजनाय । सत्पाः स्तोत्रगिरो यस्य बोद्धव्याः । मनुष्याणाम् ।
 अतिथिम् । पितुः । इव । सर्वेषां रक्षकस्य यस्य । आस्थेन । सर्व एव । मनुष्या भुञ्जते । देवाः ।
 च । हव्यानि हि । देवेषु । अन्नमाभोज्यम् । अन्नानि चाग्नौ हूपन्ते यथा पितुष्वेनं पुत्रा आददते ।
 एवं यस्यास्थेनाददते देवाः । मनुष्याणामन्नमिति ।

त्वमग्ने सहसा सहन्तमः शुष्मिन्तमो जायसे देवतातये रयिर्न देवतातये ।

शुष्मिन्तमो हि ते मदो द्युम्निन्तम उत क्रतुः ।

अधे स्मा ते परि चरन्त्यजर श्रुष्टीवानो नाजर ॥६॥

त्वमग्ने सहसा । त्वम् । अग्ने ! बलेन । अभिभवितुतमः । शोषयितुतमः । अरप्यो-
 जायसे । यज्ञार्थम् । घनम् । इव । तव । हि । सोमजनितो मदः । शोषयितुतमः । प्रज्ञा । च ।

१. समानमेकरूपं, इह्नपचनाद्युपकारस्य
 सर्वेषां समत्वात् Sy.

२. गार्हपत्यादिरूपेण गृहस्य पालकम् ।
 दम इति गृहनाम । 'दमे कृतिः'
 (Ngh. 3.4.) इति तन्नामसु पाठात् Sy.

३. भुजे भोगाय हवामह आह्वयामः Sy.

४. यथार्थभूतानामविसर्वादिफलानाम् Sy.

५. स्तुतिरूपाणां गिरां बोद्धारम् । यथा गिरो
 मन्त्ररूपा बहन्तीति निर्वाहस्य अतिवजः ।
 सत्पा अविसर्वादिफला निर्वाहसो यस्य तं
 तावृषं हवामह इति शेषः Sy.

६. Omitted by D.

७. बोद्धया P. पाठ्य D.

८. पि० P. अतिथिमतिथिबत्पूज्यं दक्षादि-
 तिथिमपेक्षयागन्तारं वा Sy.

९. तत्र वृष्टान्तः । ... पितुरन्तिके
 पुत्रादयो यथाऽज्ञाद्यर्थं सेवन्ते तद्वत् Sy.

१०. विश्रवातां त्वा ... रिच M.

११. आसपा समीपे । आसेत्यनिकनाम,
 'आसा अन्वरम्' (Ngh. 2. 16.) इति
 तन्नामसु पाठात् Sy. १२. भञ्जते M.

१३. हविर्भोक्तृत्वेन प्रसिद्धाः सर्वे देवा अपि,
 आ प्रागच्छन्ति । उपसर्गवशाद् योष्य-

क्रियाध्याहारः Sy.

१४. वयो हवितर्जनाप्रमुद्दिश्य, अग्निमुत्तादेवे-
 तरेभ्यो दीयमानत्वात् । ... किञ्च वयो
 नेतार अतिवजोऽपि । देवेष्वितरेष्विज्य-
 मानेषु मध्ये हव्या हवींषि, आदवत्वमधे
 Sy. १५. ०ज्यन्ना० M.

१६. तथा P.D.M. १७. ०न द० P.

१८. VM. explains भुजे once
 only.

१९. अतिशयेन शत्रूणामभिभविता Sy.

२०. अतिशयेन तेजस्वी Sy.

२१. यद्वोक्तगुणविशिष्टः स जायसे । अर-
 प्योऽत्यद्यते Sy.

२२. देवानां विस्तारयुक्ताय यागाय तदर्थम् ।
 यज्ञनामेतत् Sy. २३. यज्ञार्थत्वे
 दृष्टान्तः ... घनं यथा यज्ञार्थमुत्पद्यते ।
 तथा चोक्तं 'यज्ञार्थं इव्यमुत्पन्नम्' इति Sy.

२४. ०र्थनमिब M.

२५. हिशब्दः प्रसिद्धो Sy.

२६. आज्यस्वीकारजनितो हव्यः । ... आज्ये-
 नान्वेमंदो भवतीति प्रसिद्धम् Sy.

२७. अतिशयेन बलवान् Sy.

२८. कर्मविशेषोऽपि Sy.

अतिशयेन दीप्तिमती । तस्मात् । त्वाम् । परिचरन्ति । जरावर्जित ! क्षिप्रं व्याप्नुवन्तो दासाः ।
इव ।

प्र वो महे सहसा सहस्वत उर्वुधे पशुपे नाग्रये स्तोमो बभूत्वग्रये ।
प्रति यदी हविष्मान्विश्वासु चासु जोगुवे ।
अग्रे रेभो न जरत ऋपूणां जूणिर्होत ऋपूणाम् ॥१०॥

प्र वो महे । प्रभवतु । पुष्पाकम् । स्तोमः । महते । बलेन । तन्वते । अग्निहोत्रार्च-
मुपसि प्रबुध्यमानाय । पशूनां दात्र उदाराय । इव । अग्नये । यदा । एनम् । आनादितहविष्कः
सन् । दाशिकीषु पाशुकीषु सोमिकीषु च । वेदिषु । प्रतिगच्छति तदानीम् । पश्यतां मनुष्याणाम् ।
अग्रत एनम् । वन्दी । इव । स्तौति । स्तुतिकुशलः । होता ।

१. यशोयुक्तोऽग्रयुक्तो वा सन्तु Sy. धुम्नं
छोततेः । यशो बाग्रं वा N. १.१.

२. अथ अतः कारणात् Sy.

३. परिचरन्ति यजमानाः Sy.

४. ०जिता० D. हे जरारहितान्मे ।...

अजर भक्तानामजरयितः । ... यद्वा ।

अजर अस्तौतः । जरा स्तुतिः । असौ

न कस्यापि स्तोता भवति किन्तु सर्वः

स्वयं स्तुयते Sy. ५. ते यथा वार्ता-

विशेषप्रदानेन राजानं सेवन्ते तद्वत् Sy.

६. VM. ignores स्म and explains

देवतातये । अजर once only.

७. ०त M. प्रीणयितुं समर्थं भवतु Sy.

८. हे उद्गात्रावयः स्तोतारो वो धुष्माकं

सम्मानि Sy. ९. स्तोत्रम् Sy.

१०. पूज्याय Sy.

११. सहसा पराभिभवसामर्थ्येन तद्वत् Sy.

तद्वत् is suggested for तन्वते

१२. उषःकाले Sy.

१३. पशुकलप्रवाध । ... यद्वा पशुपे पशुप्रवाधे

प्रभवे यथा स्तुतिः क्रियते तद्वत् Sy.

१४. नजब्बोऽप्रापिशब्दार्थः Sy.

१५. उदारायोपदेव P.

१६. यदेन० D. अग्निं प्रति लक्ष्यकृत्य Sy.

१७. घृताविहविर्युक्तो यजमानः Sy.

१८. दाशि० P. दासी० D.

१९. वाकीषु P. पाकीषु D. वाशुकीषु वा M.

२०. सोम० P.D.

२१. Omitted by P. D.

२२. सर्वासु निवासभूतासु वेदिभूमिषु ...

क्षेति भूनाम । 'आ आमा' (Ngh.

I.I.) इति तन्नामसु पाठात् Sy.

२३. अतएव गच्छति Sy.

२४. अप० M. आगन्तूणाम् । देवानां मध्ये

श्रेष्ठमग्निम् ... यद्वा ऋपूणामित्ये-

तद्वत्विशेषणम् । ऋपूणां ज्ञानवतां मध्ये

श्रेष्ठोऽयं होतृत्वर्यः Sy.

२५. देवानां मध्ये Sy.

२६. इतरदेवेभ्यः पूर्वं Sy.

२७. श्रेष्ठमग्निम् Sy.

२८. व० D. ऋपूणां महतां धनवतामपे

... वन्दीव Sy.

२९. वन्दी (न्दि)वत् M.

३०. Missing in M.

३१. VM. explains अग्नये । ऋपूणाम्

once only.

स नो नेदिष्टं ददृशान् आ भुराग्रे देवेभिः

सचैनाः सुचेतुना महो रायः सुचेतुना ।

महिं शविष्ठ नस्कृधि संचर्चै भुजे अस्पै ।

महिं स्तोतृभ्यो मधवन्तसुवीर्य मथीरुग्रो न शर्वसा ॥११॥

स नो नेदिष्टम् । सः । अस्मभ्यम् । अन्तिकतमम् । दुष्यमानः । आभ्रर । अग्ने ! देवैः सहाय । त्वं सर्वमनुप्यसाधारणाग्नौ भवसि । शोभनप्रज्ञानेन तेजसाऽऽभरेति । महतः । धनस्य नेदिष्टम् । सुचेतुना तेजसाऽऽहृत्य । महत् तद् धनम् । बलवत्तम ! अस्मभ्यम् । कुह । समाश्रितानां सन्दर्शनाय च । अस्पै । त्वं धनवन् ! स्तोतृभ्यः । महत् । शोभनवीर्यम् । पूषक् कर्ता भवस्यात्मीयाद् धनात् । यथा । उग्रो नाम बहूननुत्तिः । वर्षस्य शिरो बलेन पूषक् करोति ।

१. स त्वम् Sy.

२. ० कम D. अत्यन्तसमीपे Sy.

३. वेद्यो वदृशानो दीप्तत्वेन दुष्यमानः Sy.

४. अस्माकमाहुर Sy. ५. ०स्त्वा P.

इतरदेवैः समानाग्रः । अग्निमुखेनैवेतरेषां हविःस्वीकारात् समानाग्रत्वम् Sy.

६. ० घ्यासाधारणा नो P. ०णा नो D.

०ण नो नो M. ७. शोभनेन चेतनेन चेतसा वा । पुनस्तदेव विशेष्यते । सुचेतुना शोभनचेतोयता मया । ... त्वदायते मध्यनुग्रहयुक्तेनेत्यर्थः Sy.

८. ०ता P.D. महः पूजनीयानि Sy.

९. सुचे... हृत्य M. १०. महदन्नं महतीं कीर्तिं वा Sy. ११. तत्तद् M.

१२. कुह सम्पादय । शविष्ठेति सम्बोधितत्वात्तदेव प्राप्यत इति गम्यते Sy.

१३. सम्पादशानीयत्वाय । ... यद्वा सञ्चक्षे भुज इति सामानाधिकरण्यात् । सम्पादशानीयाय भोगायेत्यर्थः Sy.

१४. अस्पै P.D.M. अस्याः पूषिव्याः सम्बन्धिने भुजे भोगाय Sy.

१५. अन्नवन् ! Sy.

१६. त्वदनवन्तो० D. ०वन्तो० P. न केवलं यजमानेभ्योऽस्मभ्यमेवापि तु स्तोतृभ्यः

स्तोत्रकर्तृभ्योऽपि Sy.

१७. सुवीर्यं शोभनपुत्रभृत्याद्युपेतं धनं, शोभन-सामर्थ्यं वा Sy.

१८. शवसा बलेन युक्तः सन् मथीरस्मद्विरोधिनो नाशय । ... यद्वा मथीर्मथनवांस्त्वमस्मद्वर्चं शवसा बलेन युक्तो भवेति शेषः Sy. १९. भव, अस्या० is suggested for भवस्या०

२०. त्मीया घनाग्रयो P. यथा कश्चित्कूरः Sy. २१. अ is elided: बष्टि मागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः ।

२२. ०तिवदस्य P. वष्यस्य is suggested for वर्षस्य ।

२३. शिरः । बलेन is missing in M. शवसा बलेन Sy.

२४. मथीर्भवति तद्वत् Sy.

२५. VM. ignores भुजे ।

२६. Ms. D. puts the figure ॥१२७॥ here to indicate the end of one hundred and twentyseventh hymn. No such number is given in P. and M.

अयं जायत मनुषो धरीमणि होता यजिष्ठ उशिजामनु व्रतमग्निः स्वमनु व्रतम् ।
विश्वश्रुष्टिः सखीयते रयिरिव श्रवस्यते ।
अदंघो होता नि पददिळस्पदे परिवीत इळस्पदे ॥१॥

अयं जायत । अयम् । जजायत । मनुष्यस्य । धारके यजे । होता । यष्टुतमः । ऋत्वि-
कम् । लक्षीकृत्य । मथनाख्यं स्वम् । कर्म यागनिर्वृतिरूपं च । लक्षीकृत्य । विश्वसुखः ।
सखित्वमिच्छते । घनमिव । अन्नमिच्छते । अहिंसितः । होता । निषोदति । इडायाः पद
उत्तरदेवामुत्तरनाभौ । परिवेष्टित ऋत्विग्भिः ।

तं यज्ञसाधमपि वातयामस्युतस्य यथा नमसा हविष्मता देवताता हविष्मता ।
स न ऊर्जामुपाभृत्यया कृपा न जूर्यति ।
यं मातरिश्वा मनवे परावतो देवं भाः परावतः ॥२॥

तं यज्ञसाधम् । तम् । यज्ञस्य साधयितारम् । अपि । सेवामहे । यज्ञस्य ।

१. अग्निः Sy.

२. अरणिमन्यनेनोत्पन्नः Sy.

३. अध्वर्योः सकाशात् Sy.

४. सारभूते स्थाने वेदिरूपे । 'वेदिमाहुः पर-
मन्तं पृथिव्याः' (TS. 7.4.18.2.) इति
श्रुतेः । 'एतावती वै पृथिवी यावतो वेदिः'
(TS. 2.6.4.1.) इति च Sy.

५. देवानामाह्वता Sy.

६. ० त M. अतिशयेन यष्टुतमः Sy.

७. कर्म omitted by M. उशिजा
फलस्य कामयितृणां यजमानानां वतं
सोमयामादिरूपं कर्म, अन् लक्षीकृत्य Sy.
८. न केवलं परार्थमेवापि त्वयमर्थः । एवं
वतं... स्वकीयं हविःस्वीकारादिरूपं
कर्म Sy. ९. विश्वविषयकमेवान् Sy.

१०. सुखितमि० M. ०च्छत P. सखित्वमा-
त्मन इच्छते Sy.

११. घनस्थानीयो भवति । घनं यथा सख्यमप्र-
समृद्धि च साधयति तद्वदयमग्निरपि

तस्मै द्वयं साधयतीत्यर्थः Sy. १२. अति-
प्रतिष्ठाप्रमात्मन इच्छते यजमानाय Sy.

१३. अध्वर्यः केनाप्यहिंसितः Sy.

१४. होमनिष्पादकः Sy.

१५. इडाया भूम्याः पदे ।... पुनस्तदेव विशे-
ष्यते ।... इडादेवताया मनोः पुण्या
गोरूपाया इडोपह्वानमन्त्रप्रतिपादितायाः
पदे पादन्यासप्रदेशे । 'इडा वै मानवी
यज्ञानूकाशिन्यासीत्' (TB. 1.1.4.4.)
इति । 'इडायाः पदे घृतवति स्वाहा'
(TS. 1.2.5.1.) इति च श्रुतेः Sy.

१६. ऋत्विग्भिः परिधिभिर्वा परितो वेष्टितः
Sy. १७. VM. ignores
अग्निः and one इळस्पदे ।

१८. अग्निं वेष्टां स्थापितम् Sy.

१९. यज्ञ P. यज्ञस्य साधकम् Sy.

२०. अग्निः सन्भावनायः Sy.

२१. आ परितोयं सेवामहे । 'वात गतिमुख-
सेवनयोः' Sy.

मार्गेण तीर्थेन । हविर्युक्तेन च । नमस्कारेण । यज्ञे । सः । अस्माकम् । हविषाम् । उपाहरणे ।
 जनया । दीप्त्या । न । जीर्णो भवत्या यज्ञसमाप्तिः । प्रवर्त्तमानदीप्तिर्भवति । यम् । देवम् ।
 मातरिष्व । मनवे राज्ञे पुरा । दूरात् । उद्धृतवान् ।

एवेन सद्यः पर्येति पार्थिवं मुहुर्गीं रेतो वृषभः कर्निक्रदद्दध्रेतुः कर्निक्रदत् ।
 श्रुतं चक्षाणो अक्षमिर्देवो वनेषु तुर्वणिः ।
 सदो दधानु उपरेषु सानुष्वग्निः परेषु सानुषु ॥३॥

एवेन सद्यः । गमनशीलेन तेजसा । व ? । तुण्गुल्मादिकम् । परिगच्छति । मुहुर्दुर्गि-
 रति । उदकम् । वर्षिता । शब्दं कुर्वन् । धारयन् । उदकम् । बहून्पि वृक्षान् । तेजोभिः । पश्यन् ।

१. यागस्य मार्गेण यागानुष्ठानेन । . . . यज्ञेन
 देवस्य महती प्रीतिर्भवति । यद्वा ऋतस्य
 यज्ञस्य पथा । मार्गस्तीर्थाख्यः । . . . तेन
 मार्गेण गत्वा Sy.

२. आख्यादिप्रदेपद्रव्यवता Sy.

३. नमस्कारोपलक्षितस्तोत्रेणोपस्थानेन वा ।
 तदुभयेनेत्यर्थः Sy.

४. हविष्मता हविष्मति, आख्यपुरोडाशावि-
 बहुहविर्युक्ते . . . देवानां विस्तारयुक्ते
 यज्ञे Sy.

५. सौमास्मा P.D.

अस्मत्सम्बन्धिताम् Sy.

६. हविर्लक्षणानामन्नानाम् Sy.

७. ०पाकर० M. तत्स्वीकारविषये Sy.

८. सामर्थ्यलक्षणया कल्पनया हविःस्वीकरण-
 रूपया Sy.

९. न नश्यति । अजरो वर्तत इत्यर्थः Sy.

१०. यज्ञसमाप्तिपर्यन्तम् Sy.

११. अ० P.

१२. देवा P. D. M.

द्योतनशीलम् Sy.

१३. अन्तरिक्षसञ्चारी वायुः Sy.

१४. नमवे P. D. M.

मनोरथाय Sy.

१५. परावतः, अतिदूरं गतवत् आवित्यात् Sy.

१६. उत्० omitted by M. भा.; अमासीत् ।

ओचित्येन भूमौ स्थापितवानित्यर्थः ।

तद्वत् परावतो दूराद्देवमग्निमस्मद्देवयजनं

प्रति स्वापयत्वित्यर्थः Sy.

१७. VM. explains हविष्मता and
 परावतः once only.

१८. एवेन गमनसाधनेन गमनेन वा Sy.

१९. वा P. सद्योऽस्मदाह्वानानन्तरम् Sy.

२०. ०गुल्मादि० P. ०गुल्मा० D. पृथिवी-
 सम्बन्धि स्थानं वेदिलक्षणमेव Sy.

२१. परि परितः । यद्वा । अर्नवक आग्नि-
 मुख्याथो वा परि । एति गच्छति Sy.

२२. मुहुर्गीः सर्वदा गीयमानः Sy.

२३. रेतःशब्देन तत्कार्यं हवीरूपमन्नमुच्यते ।
 तद्वान् Sy.

२४. ०तार P. कामानां वर्बिता Sy.

२५. शब्दयन् पर्येति Sy.

२६. दधानः Sy.

२७. आख्याविस्वीकारेणात्यधिकं सामर्थ्यम्
 Sy.

२८. अलस्वानीयामिज्वालाभिः Sy.

२९. सर्वतः प्रकाशमानः । यद्वा ज्वातोत्कट्येण
 यजमानेन कृतं शतगुणितं प्रस्थापयन् Sy.

वृक्षेषु^१ । देवः^२ । धिप्रं^३ सम्भक्ता^४ । स्थानम्^५ । दधानः^६ । शिलासु^७ । समुच्छ्रितासु^८ । अग्निः^९ । पर्वतस्थो-
परिभवासु^{१०} ।

स सुक्रतुः^१ पुरोहितो^२ दमेदमे^३ गिर्यज्ञस्याध्वरस्य^४ चेतति^५ क्रत्वा^६ यज्ञस्य^७ चेतति^८ ।
क्रत्वा^९ वेधा^{१०} ईष्यते^{११} विश्वा^{१२} जातानि^{१३} पस्पशे^{१४} ।
यतो^{१५} घृतश्रीरतिथिरजायत^{१६} वह्निर्वेधा^{१७} अजायत^{१८} ॥४॥

स सुक्रतुः^१ सः^२ सुप्रज्ञः^३ । पुरोहितः^४ । यज्ञे यज्ञे^५ । अग्निः^६ । यज्ञम्^७ । अहिंसितम्^८ ।
जानाति^९ । प्रज्ञया^{१०} । कर्मणा^{११} । प्राज्ञः^{१२} । अन्नमिच्छते^{१३} । विश्वान्येव^{१४} । जातानि^{१५} । बध्नाति^{१६} ।
यस्माद् यजमानात्^{१७} । घृतस्य^{१८} अतिथिः^{१९} । अजायत^{२०} । हविषा^{२१} वोढा^{२२} । कर्मणा^{२३} कर्ता^{२४} तस्मै^{२५}
यजमानायेति^{२६} ।

१. सम्भजनेषु स्तोत्रेषु निमित्तभूतेषु Sy.
२. क्षि P. शीघ्रगन्ता शम्भूणां हिंसको वा Sy.
तुर्वंशितुर्गणवनिः N.6.14.
३. धारयमानोऽग्निः सद्यः पश्येतीति पूर्व-
ब्रान्वयः Sy.
४. उपरमन्त एष्यन्त इत्युपरा धिष्या
यजमानगृहा वा Sy.
५. सानुषु समुच्छ्रितेषु कर्मसु हविषु वा
निमित्तभूतेषु Sy. सानु समुच्छ्रितं भवति
N.2.24.
६. ०रिभानु P. ०रिभावसु M. उत्कृष्टेषु
Sy.
७. VM. explains कर्मिकदत् । सानुषु
once only.
८. प्र० M. शोभनकर्मा Sy.
९. हितः M. पुरो धार्यमाणः । यद्वा पुरो-
हितवद्यागनिर्वाहकः सन् Sy.
१०. तत्तद्यजमानगृहे सर्वेषु देवयजनेषु वा Sy.
११. निः M.
१२. अध्वरस्य नाशरहितस्य फलप्रदस्य यज्ञस्य
तदर्थम् Sy. १३. प्रबुध्यत इत्यर्थः Sy.

१४. अथ यजमानोऽपि... शोभनेन कर्मणा
यज्ञस्य... कर्तव्यतामवजानाति Sy.
१५. किञ्चायमग्निरपि... प्रकृष्टेन कर्मणा
Sy.
१६. वेधाः, विविधानां फलानां कर्ता सन् Sy.
१७. ०ज्ञे० D. प्राज्ञमि० M. इष्यत
इतीषुरन्नमागमनं वा, तद्विच्छते यजमा-
नार्थम् Sy.
१८. तस्मादितानि हविरादीनि Sy.
१९. अत्यर्थं स्पृशति स्वीकरोति Sy.
२०. यतः कारणात् Sy.
२१. धिता P.D. घृतं... सेवमानः Sy.
२२. अतिथिवत्पूज्यश्च Sy.
२३. उत्पन्नाः । यतः कारणाद् घृतमत्यर्थं
सेवमानः प्रबुद्धोऽभवत्तः पस्पश इत्यर्थः ।
... अजायत तत्तथोऽभवत् Sy.
२४. एवमग्नीं प्रबुद्धे सति यजमानोऽपि
वह्निर्वह्निषां वोढा Sy.
२५. विविधस्य फलस्य कर्ता उत्पादयिता Sy.
२६. VM. explains यज्ञस्य । चेतति ।
अजायत once only.

क्रत्वा यदस्य तविषीषु पृञ्चतेऽग्नेरवेण मरुतां न भोज्येपिराय न भोज्या ।
 स हि ष्मा दानमिन्वति वसूनां च मज्जना ।
 स नस्त्रासते दुरितादभिहतः शंसादघादभिहतः ॥५॥

क्रत्वा यदस्य । कर्मणा । यत् । अस्य । प्रवृत्तासु ज्वालासु । हवीषि सम्पद्यति ।
 अग्नेः । परिरक्षणात् । इव । भोज्यानि । यथा वा । गच्छते पुरुषाय । वस्त्रान्पाहरति ।
 सोऽग्निः । तस्मै देयं धनम् । वर्धयति । वारयितृणां च वीराणाम् । बलेन तं संयोजयति । सोऽग्निः ।
 अस्मान् । वारिद्धात् । अभिहतः । परिरक्षतात् । तथा निन्दितुः । आहन्तुः सकाशाच्च
 पुरुषादिति ।

१. प्रकृष्टेन कर्मणा हविषप्रदानादिरूपेण Sy.

२. यस्मात्कारणात् सर्वे यजमानाः Sy.

३. प्रवृत्तासु P.D. तविषीषु प्रबलासु ज्वा-
 लासु...तविषीति बलनाम । 'तविषी
 शुष्मम्' (Ngh. 2.9.) इति तन्नामसु
 पाठात् Sy.

४. हविषि D.

५. मिश्रयन्ति Sy.

६. अग्नेन तृप्तिनिमित्तेन Sy.

७. भक्ष्याणि पुरोडाशादीनि...मरुतां न
 भोज्या वायूनां सम्बन्धीनि व्रीह्याद्यन्ना-
 नीव । वायुसु मेघं निर्भिद्य कुण्टि जनयन्तु
 सन्तु सस्यादिद्वारा व्रीह्यादिभोज्यानि
 यथा पृञ्चते तथेत्यर्थः Sy.

८. दाने वृष्टान्तः...एषणयुक्ताय...इधिर-
 शब्दो यास्केनैवं निरुक्तः । 'इषणेन
 वेषणेन वा' (N.4.7.) इति Sy.

९. याचमानात्पार्थिने Sy.

१०. भोग्यानि भक्ष्यादीनि Sy.

११. यथा दीयन्ते तद्वत् Sy.

१२. स जलं यजमानः Sy.

१३. हविषप्रदानम् Sy.

१४. तस्मै व्याप्नोति । यदा स्वयमभिमतं

दानमिन्वति । इन्वतिर्ध्यातिर्कर्म ।
 'इन्वति ननक्ष' (Ngh. 2.18.) इति
 तत्कर्मसु पाठात् Sy.

१५. निवास्तयोग्यानां धनानामग्निना लब्धानां
 बलेनैव । यदा सोऽग्निर्वसूनां हविर्निवा-
 सयोग्यानां ज्वालाकृपाणां धनानां मज्जना
 बलेन दानमिन्वतीति शेषः Sy.

१६. ता P.

१७. दुरितात्पापात् Sy.

१८. ंतु M. आभिमुख्येन पार्श्वहिंयमा-
 णान् Sy.

१९. त्रासते त्रायते Sy.

२०. तथाहि M.

२१. ंतिः P. अतिप्रभूतत्वेन शंसनीयात् ।
 यदा हितकात् Sy.

२२. आहन्तुं (न्तुः) M. अभितो हियमा-
 णादघाद् दुःखात्सत्कारणात्पापाद्...
 त्रायते Sy.

२३. सका (शा)च्च M.

२४. ०यानिति D.M.

२५. VM. ignores मस्ताम् ।
 हि । स्म and explains अभिहतः ।
 once only.

विश्वो विहाया अरतिर्वसुर्दधे हस्ते दक्षिणे

तरणिर्न शिश्रच्छ्वस्यया न शिश्रथत् ।

विश्वस्मा इदिषुध्यते देवत्रा हव्यमोहिषे ।

विश्वस्मा इत्सुकृते वारमृष्वत्यग्निद्वारा व्यृष्वति ॥६॥

विश्वो विहायाः । विश्वः^१ महान् । अभिगन्ता । अग्नेर्धनम्^२ । धारयति । हस्ते ।
दक्षिणे^३ । धनं ग्रन्थ्नाति । ग्रामान्तरं प्रति गन्ता । इव । यथा वा । अग्नेच्छया^४ । धनं वस्थादौ
ग्रन्थ्नाति । विश्वस्मै^५ । एव । देवान्यष्टुमिच्छते । देवेषु^६ । हव्यम्^७ । वहसि । विश्वस्मै^८ । एव ।
यजमानाय^९ । वरणीयं धनम्^{१०} । प्रक्षिपति । अग्निः । धनद्वाराणि च^{११} । विवृणोति^{१२} ।

स मानुषे वृजने शंतमो हितोऽग्निर्यज्ञेषु जैन्यो

न विस्पतिः प्रियो यज्ञेषु विस्पतिः ।

स हव्या मानुषाणामिळा कृतानि पत्यते ।

स नखासते वरुणस्य धूर्तेर्महो देवस्य धूर्तेः ॥७॥

स मानुषे । सः । मनुष्यकृते । उपद्रवे^{१३} । सुखतमः^{१४} । हितस्तत्परिहाराय निहितो भवति ।

१. सर्वगन्तव्यः । यद्वा विश्वात्मकः Sy.
२. विहाया इति महत्प्राम । 'विहाया यद्वा' (Ngh. ३.३.) इति तन्नामसु पाठात् Sy.
३. अरतिरौषधरोऽरममाणो वाऽशीतिः Sy.
४. जनेः । धनम् । missing in M. यजमानाय दातव्यं धनम् Sy. ५. अभिमतं प्रदानमुक्ताहयुक्ते हस्ते वामेतरं Sy.
६. धृतं हस्तं यजमानार्थम् Sy.
७. शिश्रयति ददाति ... न शिश्रथत्, यजमानं न शिश्रयति न मुञ्चति Sy.
८. ० न्ते P. तरणिरेव तारकः सूर्य इव । स यथा स्वोपासकायाभिमतं हस्ते धृत्वा वितरति तद्वत् । यद्वा तरणिः सर्वस्य तारकः Sy. ९. हवीरुपाग्नेच्छयं न शिश्रयत्, न विमुञ्चति । अयमनुष्यहेणैव पालयते, हविःस्वीकारस्तु व्यपवेशमात्रेणेति भावः Sy.
१०. धन P. धनं M. ११. ०स्मात् P. सर्वस्मै Sy. १२. देवन् P.

१३. इषुध्यते हविरात्मन इच्छत इन्द्राद्ये Sy.
१४. तत्तद्देवतामुहिष्य प्रतं पुरोडासादिकम् Sy. १५. सुकृते शोभनयज्ञकर्त्रे यजमानाय Sy. १६. सर्वैर्वरणीयं, क्षुदादिनिवारकं वाऽज्ञादिकम् Sy.
१७. गच्छति । करोतीत्यर्थः Sy.
१८. द्वारा स्वर्गाद्यभिमतद्वाराणि Sy.
१९. The passage beginning with वरणीयं and ending with च is missing in M.
२०. विवृणोति । प्रतिबन्धकरायापनयनद्वारा अभिमतानि साधयतीत्यर्थः । ऋष्वतिर्गति-कर्मा । यद्वा रिबिर्गन्तव्यः Sy.
२१. मनुष्यस्य यजमानस्य सम्बन्धिनि Sy.
२२. यजंतीवे पापं निमित्तभूते सति Sy.
२३. अत्यन्तं सुखतमः । अरिष्टस्य निवारकत्वात् Sy. २४. अत एव हितः स्वर्गाद्यभिमतसाधकत्वात् Sy.
२५. ०तत्परि० P. अहितस्तत् P.

अग्निः । यज्ञेषु । जयशीलो राजा । इव । विद्यां पतिः । प्रियतमः । सोऽग्निः । हवींषि । भूम्यां
वेद्याम् । आसादितानि । मानुषाणां यागार्थम् । अभिपतति । तान् ? पालयति । महतः । वरुणस्य ।
हिंसायाः स ह्युपद्रवंमनुष्यान्दिनस्ति ।

अग्निं होतारमीळते वसुधितिं प्रियं चेतिष्ठमर्ति न्यैरिरे हव्यवाहं न्यैरिरे ।

विश्वार्युं विश्ववेदसं होतारं यज्ञतं कविम् ।

देवांसो रण्वमवंसे वसुयवो गीर्भी रण्वं वसुयवः ॥८॥

अग्निं होतारम् । अग्निम् । होतारम् । ईळते । घनानां दातारम् । प्रियम् । ज्ञातृ-
तम् । गमनशीलम् । हविषां वोढारम् । अभिमुखं प्राप्नुवन्ति । सर्वान् । सर्वधनम् ।
होतारम् । यजनीयम् । कविम् । देवाः । रमणीयम् । रत्नाय शत्रुभ्यः । घनमिच्छन्तः ।

१. यज्ञेषु निमित्तेषु Sy.

२. स यथा परसेनाद्युपद्रवपरिहारेण
सम्बन्धवारिपालनेन च प्रजानां प्रियो
भवति Sy.

३. ऋत्विग्वृषाणां प्रजानामतिशयेन पालकः
Sy.

४. हविषि P. हवींषि Sy.

५. इच्छायां वेद्यां कृतानि सम्पादितानि Sy.

६. मनुष्याणां यजमानानां सम्बन्धीनि Sy.

७. पतति । आगच्छति Sy.

८. तत् D. यात् M. सोऽग्निम् is
suggested for तान्

९. प्राप्ते Sy. १०. वारकस्य Sy.

११. धूर्तैर्हितकस्य भयात्... यद्वा धूर्तरिति
यञ्चमो । वरुणस्य पापदेवस्य धूर्तैर्हिता-
कात् । किञ्च... महतो देवस्य धूर्तैर्हिता-
तस्त्रासते पालयते । अप्रप्यारमग्निहिन-
स्तोति प्रसिद्धम् । यद्वा । एकमेव
वाक्यम् । धूर्तैर्हितकस्य महो महतो वरु-
णस्य देवस्य वरुणाख्यायाः पापदेवताया
धूर्तैर्हितातो नोऽग्निस्तोऽग्निस्तस्त्रासते
प्रापते Sy.

१२. VM. explains यज्ञेषु । विशपतिः ।

धूर्तेः । once only, and ignores
सः । नः । देवस्य ।

१३. आह्वातारं होमनिष्पादकं वा Sy.

१४. ऋत्विजः स्तुवन्ति Sy.

१५. घनस्य धारयितारं दातारं वा Sy.

१६. अत एव प्रियं सर्वेषां प्रियतमम् Sy.

१७. अतिशयेन यजमानानां चेतयितारम् । यद्वा
प्रकृष्टचेतनवन्तम् Sy.

१८. ईश्वरं तादृशं देवम् Sy.

१९. नितरां प्राप्ताः । प्राप्तिरेव विशेष्यते...
निश्चयेन प्राप्ताः । इतरदेवेभ्यो हव्यं
योद्धुं यथा प्रभवति तथा नितरां
प्राप्ताः Sy.

२०. कौतुहम् ? विश्वार्युं सर्वत्र प्राणिजीव-
नम् Sy.

२१. विश्ववेदसं सर्वप्रज्ञम् Sy.

२२. देवानामाह्वातारम् Sy.

२३. कवि M.
सर्वज्ञम् Sy.

२४. Missing in M. देवनशीला
ऋत्विजः Sy.

२५. अतिप्रकृष्टा शब्दयन्तम् Sy.

२६. वसुकायाः सन्तः Sy.

स्तुतिभिः ।

I.129.

यं त्वं रथमिन्द्र मेधसातयेऽपाका सन्तमिषिर प्रणयसि प्रानवद्य नयसि ।
सद्यश्चित्तमभिष्टये करो वशश्च वाजिनम् ।
सास्माकमनवद्य तत्तुजान वेधसाभिमां वाचं न वेधसाम् ॥१॥

यं त्वं रथम् । यम् । त्वम् । रथम् । इन्द्र । यज्ञभजनाय । अनल्पम् । सन्तम् । गमन-
शील ! प्रणयसि । अनवद्य ! सद्यः । एव । तम् । जन्म्येषणाया । कुरु । कामय । च ।
हविष्मन्तम् । सः । अस्माकम् । अनवद्य ! क्षिप्रकारिन् ! परिवरताम् । स्तुतिम् । च । इमां
शृणु ।

१. स्तुतिभिः... रणयन्तं रमणीयं वा...

वसु हवीरूपमभ्रमग्नये प्रदातुमात्मन
इच्छन्तो न्येरिरे । प्रीतो यथा धनं
प्रयच्छति तथा हविरादिना प्राप्ता
इत्यर्थः Sy.

२. VM. explains नि । एरिरे ।

रथम् । वसूयवः । once only.
Ms. D. puts the figure
॥१२८॥ here to indicate the
end of one hundred and
twentyeighth hymn. No
such number is given in P.
and M.

३. यस्त्वं D.

४. यः D. यं यजमानं प्रति Sy.

५. यज्ञेभ० P. यज्ञस्य दाताय तामाय
वा Sy.

६. ० ल्य P. अपाकम् । अनल्पप्रज्ञयाधि-
कारवन्तम् Sy. पाकः पक्तव्यो भवति
N.3.12.

७. सन्त P. D. पण्डितं सन्तम् Sy.

८. यज्ञगमनशील ! Sy.

९. प्रापयसि । द्विकर्मकोऽयम् । यं यजमानम्

धनविद्यादिना... प्रकृष्टं नयसि Sy.

१०. अनिन्धित ! Sy.

११. तदानीमेव तदनुग्रहकाल एव Sy.

१२. तद्धेय० M.

अभिमुख्येन यागावाभिमतप्राप्तये वा ।

अभिपूर्वाद् इवेः क्तिन् Sy.

१३. समर्थं करोषि Sy.

१४. कामयसे Sy.

१५. एवं कृत्वा च... हविर्लक्षणमग्नं तद्वन्तं
वा... । यजमानेनाहूतः सन् वीजमेवा-
गत्य हविः स्वीकृत्य यागं साधु निर्वर्त्य
तं चाभिमतफलेन संयोज्य पुनर्हविः स्वी-
करोषीत्यर्थः Sy.

१६. अनिन्धित ! सर्वैः स्तूपमान ! Sy.

१७. अस्माननुग्रहीतुं त्वरमाण ! Sy.

१८. विविधफलकर्तॄणां मध्ये श्रेष्ठतया वेधतां
मेधादिनामस्माकं सम्बन्धि हविः स्वी-
कृत्वित्यर्थः Sy.

१९. अस्मदीयां स्तुतिरूपां वाचमिव ।
स्तुति यथा स्वीकरोषि तथा हविर-
पीत्यर्थः Sy.

२०. VM. explains प्र । नयसि ।
वेधसाम् once only.

स श्रुधि यः स्मा पृतनासु कासु चिद्विचार्य इन्द्र

भरहृतये नृभिरसि प्रतर्तये नृभिः ।

यः शूरैः स्वः सनिता यो विप्रैर्वज्रं तरुता ।

तमीशानास इरधन्त वाजिनं पृक्षमत्यं न वाजिनम् ॥२॥

स श्रुधि । सः । शृणु । यस्त्वम् । पृतनासु । दुस्तरासु । मनुष्यैः । आत्मनो धारणा-
र्थमाह्वातुम् । हविर्भिवर्धनीयः । भवसि । शत्रूणां प्रतरणाय । यस्त्वम् । शूरैर्मरुद्भिः सह ।
सर्वम् । सम्भक्ता । यो वा । मेधाविभिरप्यैः । सङ्ग्रामम् । तरति । तम् । बलिनम् । हविष
ईश्वराः । अश्रम् । याचन्ते । अश्वम् । इव । बलिनम् ।

१. वक्ष्यमाणगुणविशिष्टः Sy.

२. अस्मदाह्वानं स्तोत्रं वा शृणु Sy.

३. सङ्ग्रामेषु Sy.

४. प्रोक्ष्येति Sy.

५. मनुष्यैरेव सङ्ग्रामेषु पश्चाद्देवत्वमापन्नैर्म-
रुद्भिः । पुनस्त एव विशेष्यन्ते । नृभिः
सङ्ग्रामनयनशीलैः ... इन्द्रस्य मरुतां
साहाय्यम् 'इन्द्रो मरुद्भिः' (TS.6.5.1.
1.) 'मरुतो हूँ नानुहुः' (AB. 3.20.)
इत्यादिषु प्रसिद्धम् । तैः सहितः
सन् Sy.

६. भरणविशिष्टाह्वानयुक्ताय Sy.

७. ० यो P. प्रवर्धनशीलोऽसि ... वक्ष्यायो-
ऽसि समर्थोऽसि Sy.

८. प्रकृष्टहिसनाय । यद्वा भरहृतये 'शूरो भव
प्रहर' इत्येवमादिभरणयुक्ताह्वानाय,
प्रतर्तये च शूराणां प्रकृष्टवधाय च ... ।
यद्वा नृभिर्नृत्तभिर्यजमानैः प्रार्थितः सन्
प्रतर्तये शत्रूणां पापानां वा प्रकृष्ट-
हिसनाय Sy.

९. शीघ्रोपेतैर्मरुद्भिरन्यभेदैर्वा सहितः Sy.

१०. स्वयमेव Sy.

११. सङ्ग्रामजयस्वान्यस्य वा मनीषितस्य
सनिता सम्भक्तासि । सत्यपि तेषां साहि-
त्येऽन्यैरपेक्ष्येणैव तरुतासीत्यर्थः Sy.

१२. ऋत्विग्भिः स्तुतः सन् Sy.

१३. तेभ्योऽग्नस्य Sy.

१४. तरुता ... दातासि । विप्रैर्मरुद्भिः सहित
इति सम्बन्धः Sy.

१५. गमनवन्तम् Sy.

१६. सम्यगभ्यर्चयितुं समर्था ऋत्विजः Sy.

१७. ० रात्रम् P. D. हविलक्षणान्नवन्त-
मिन्द्रम् Sy.

१८. ० चते P. D.

संराधन्ति । सेवन्ते Sy.

१९. ० नः P. D. वेजनवन्तं गमनवन्तं
पुञ्जं ... घाताद्यन्नवन्तम् ... अश्वमिव ।
तं यथा समर्थाः स्वाधुघातप्रदानादिना
पोषयन्ति तद्वत् । अत्य इत्यश्वनाम ।
'अत्यो हयः' (Ngh. 1.14.) इति
तन्नामसु पठितत्वात् Sy.

२०. VM. ignores स्म । चित् । इन्द्र
and explains नृभिः once
only.

दस्मो हि ध्मा वृषणं पिन्वसि त्वचं कंचिद्यावीरुररुं शूरु मर्त्यं परिवृषाञ्चि मर्त्यम् ।

इन्द्रोत तुभ्यं तद्विवे तद्रुद्राय स्वयंशसे ।

मित्राय वोचं वरुणाय सप्रथः समृद्धीकार्य सप्रथः ॥३॥

दस्मो हि ध्मा । दर्शनीयः । हि त्वम् । वपितारम् । मेघम् । पिन्वसि । कम् । चन ।
अदातारमयजमानम् । मर्त्यम् । आत्मना पूषकरोषि । तम् । वर्जयसि न तत्र गच्छसि । तदिव
स्तुतिवचः । तुभ्यमहम् । इन्द्र । दीप्ताय । वदामि । तदेव त्वदीयम् । अन्येभ्योऽपि देवेभ्य
इति । सर्वतः पूयंतम् । सुष्टु सुलपित्रे तुभ्यम् ।

१. ध्म D.

२. शत्रूणामुपक्षपणकर्ता Sy.

३. खलु Sy.

४. स्वतो वर्षणशीलम् Sy.

५. त्वचं संवरणवन्तं, पृष्ठबन्धनवदुदकवेष्टन-
वन्तम् ... जलधारिणं मेघम् Sy.

६. पिबसि P. M. निर्भिद्य सेचयसि Sy.

७. दातारं य० P. ० रं य० M. अरणशीलं
गमनस्वभावं कञ्चिन्मेघम् Sy.

८. मर्त्यवत् । ... मर्त्यं मरणशीलं क्षीयमाण-
स्वभावम् Sy.

९. मिश्रयसि ... अवर्षणेन गच्छन्तं बलाग्नि-
गृह्य वर्षयसीत्यर्थः । यथा शूरः कश्चिद्
बलवन्तं गच्छन्तं वैरिणं निगृह्य
स्वीकरोति तद्वदित्यर्थः Sy.

१०. सर्वतो वर्जयसि । औदासीन्यं करोषी-
त्यर्थः Sy.

११. ० चनं P. तादृशं कर्म वर्षणकर्म Sy.

१२. स्तुत्यम् M. अहम् is omitted by
P. and M.

१३. स्वकीययशोयुक्ताय । तथा दिवे ... त्वदा-
श्रयभूतायै सुलोकदेवताया अपि तत्तादृशं
कर्म Sy.

१४. ऋषीमि Sy.

१५. ० भ्यो तदेव दे० P. उतशाब्दोऽपिशब्दार्थः ।
वर्षणकर्मणोऽसुदेवताया आनुकूल्यात्तस्या
अपि वचनं युक्तम् । तथा रुद्राय जपतां

दुःखप्रावयित्रे रोदनशीलाय आग्नये त्वं

वोचम् । 'रुद्रो वै शूरो यदपमग्निः'

(TS. 6.2.3.2.) इति श्रुते शतृत्वम् ।

'सोऽरोदीद्यदरोदीत्तद्रुद्रस्य शतृत्वम्'

(TS. 1.5.1.1.) इति श्रुते रोदनस्व-

भावत्वं प्रसिद्धम् । तस्य चाहुतिद्वारा

युष्टधनुकूलत्वात्तस्यापि कथनं युक्तम् ।

स्वययस इत्यस्य रुद्रायेत्यनेन वा सम्बन्धः

सन्निहितत्वाद्योग्यत्वाच्च । स्वकीययशो-

युक्तायामग्नय इत्यर्थः । तथा मित्राय

अहोरात्रिभ्यानिदेवतायै त्वं वोचम् ।

वरुणाय रात्र्यभिमानिदेवतायै तद्वोचम् ।

'अहोरात्रे वै मित्रावरुणौ' (TB. 25.

10.10.) 'अहोरात्राभ्यां खलु वै पर्जन्यो

वर्षति' (TS. 2.1.7.3.) इति । तथा

'मैत्रं वाऽहोरात्रौ रात्रिः' (TS. 2.1.7.

3.) इत्यादिश्रुतिभ्यो मित्रावरुणयोरहो-

रात्राभिमानिदेवत्वम् । अत एव श्रुतेर्वृष्टि-

प्रदातृत्वात्ताभ्यामपि प्रचनं युक्तम् Sy.

१६. उक्तेभ्यो देवेभ्यः ... सर्वतः पुनः, प्रति-

विस्तीर्णं यथा भवति तथा तद्वर्षणकर्म

ऋषीमि Sy.

१७. शोभनसुखपित्रे प्रजानाम् । एतत्सर्वत्र

सम्बध्यते Sy.

१८. VM. ignores स्म । शूर । उत ।

स्वययसि । and explains सप्रथः ।

once only.

अस्माकं व इन्द्रमुदमसीष्टये सखायं विश्वायं प्रासहं युजं वाजेषु प्रासहं युजम् ।

अस्माकं ब्रह्मोतयेऽवा पृत्सुप् कासु चित् ।

नहि त्वा शत्रुः स्तरते स्तृणोषि यं विश्वं शत्रुं स्तृणोषि यम् ॥४॥

अस्माकम् । अस्माकम् । युष्माकं च । इन्द्रम् । अभिमतसिद्ध्यर्थम् । कामयामहे । सखायम् । सर्वाङ्गम् । अभिभवितारम् । नियोज्यम् । युडेषु । अस्माकम् । स्तोत्रम् । रक्षणाय । अभिगच्छ । पूर्वनामु । दुस्तरासु । नहि । त्वाम् । शत्रुः । युडे हिनस्ति । यं त्वम् । व्याप्तम् । स्तृणोषि ।

नि पू नमातिमतिं कयस्य चित्तेजिष्ठाभिरुग्णिभिर्नोतिभिरुग्णिभिर्नोतिभिः ।

नेषिं शो यथा पुरानेनाः शूर मन्यसे ।

विश्वानि पुरोरपं पयिं वह्निरासा वह्निर्नो अच्छे ॥५॥

नि पू नमातिमतिम् । सुष्ठु । नि नमय । अतिमानम् । कस्य । चिदपि शत्रोः । तेजिष्ठः ।

<p>१. Omitted by D. हे ऋत्विजः...
अस्मदर्थम् Sy.</p> <p>२. युष्मदर्थम् Sy.</p> <p>३. इष्टये यागाय अभिमतंयगाय वा ।...
यद्वाऽस्माकं सखायमिति सम्बन्धः Sy.</p> <p>४. अभिमतं कामयामहे । 'वश कान्ती' Sy.</p> <p>५. सखिवदत्पन्तहितकारिणं समानस्थानं
वा Sy.</p> <p>६. विश्वेषां यागानां गन्तारम् Sy.</p> <p>७. सखा...भि० M. प्रकर्षेण शत्रूणां
मर्यापितारम् Sy.</p> <p>८. सर्वं वा युक्ते, सहायभूतमित्यर्थः Sy.</p> <p>९. हवीरूपाग्नेषु तद्वत्सु यजेषु वा निमित्त-
भूतेषु, प्रासहं यज्ञविधातिनः सहमानं,
युजमभिमतफलैर्पुक्तं मरुद्भुक्ता Sy.</p> <p>१०. ब्रह्म परिवृद्धं कमं Sy.</p> <p>११. रक्ष Sy.</p> <p>१२. सङ्ग्रामेषु । 'पृत्सु समत्सु'(Ngh. 2.</p> | <p>17.) इति सङ्ग्रामनामसु पाठात्तन्नाम-
त्वम् Sy.</p> <p>१३. न हिनस्ति न विरोधमाचरति Sy.</p> <p>१४. विश्वम् Sy.</p> <p>१५. तु० P.D. स्तृणोषि वारयति । स कश्चि-
दपि शत्रुर्न हिनस्ति । तव महत्त्वेन सर्वे
भौता विधेया भवन्ति । शत्रुभावं न को-
ऽप्याचरति । अज्ञातशत्रुत्वादित्यर्थः Sy.</p> <p>१६. VM. explains प्रासहम् । युजम् ।
स्तृणोषि । यम् once only and
ignores चित् । शत्रुम् ।</p> <p>१७. तिष्ठनमातिमतिं P.</p> <p>१८. नितरां सुष्ठु नामय । अस्मत्प्रणतं कुर्व ।
अन्तर्भावितर्षार्थोऽयम् Sy.</p> <p>१९. अतिशयान्तमननं विरुद्धमनस्कं शत्रुम् Sy.</p> <p>२०. त्वद्भुक्तस्य यजमानस्य Sy.</p> <p>२१. निनम वा(य)ति... शास्त्रोक्ति० M.
अतिशयेन तेजस्विभिः Sy.</p> |
|---|---|

आयुषैः। इव। भवदीये रक्षणैः। उद्गूर्णैः। उद्गूर्णैः! नय च। अस्मान्। यथा। पुरम्।
अनुपद्रवस्त्वम्। पुर! मनुष्यस्योपद्रवाणि तरितुम्। मन्वसे। विश्वानि च तानि। अपपवि।
बोधा सन्। भवदीयेन निरसनेन। अस्मान्। प्रति गच्छ शत्रुमत्।

प्र तद्वोचेयं भव्यायेन्दवे हव्यो न य इपवान्मन्म रेजति रचोहा मन्म रेजति।
स्वयं सो अस्मदा निदो वधैरजेत दुर्मतिम्।
अव सवेदधशंसोऽवतुरमव चुद्रमिव सवेत् ॥६॥

प्र तद्वोचेयम्। इयमेकैन्दवी, तद्वहं वचः। अनुमुणाय। इन्दवे। प्रश्रवीमि।

१. युद्धादिरूपमार्गैरिव।...अतिमतिं वृत्रादि यथा नामितवांस्तथाऽस्मद्विरोधिनमपीत्यर्थः। यद्वोत्तरवान्वयः। तेजिष्ठाभिररणिभिर्न तेजोयुक्तैर्मनसाधनैर्यज्ञादिमार्गैर्यथाऽस्मान्योजितवानसि तयोप्राभिः प्रकाशिकाभिकतिभी रक्षणैर्यागफलभूतैर्नोऽस्मान् Sy. २. रक्षणैः प्रीतिभिर्वा युक्तः सन् Sy. ३. उद्गूर्णवत्! Sy.
४. नय (या) M. नयसि। अभिमतस्वर्गादिकलं प्रापयसीत्यर्थः Sy.
५. तत्र दृष्टान्तः। पुरा पूर्वस्मिन्कालेऽस्मत्पित्रादीन्यथोतिभिर्नोतवानसि तथा नैषीत्यर्थः Sy. ६. सर्वैरपापत्वेन Sy.
७. विक्रान्त! Sy.
८. यजमानस्य। पुररिति मनुष्यनाम। 'पुरवः जगतः' (Ngh. 2.3.) इति तन्नामसु पाठात् Sy.
९. एनांसि Sy. As उपद्रवः is mas., the reading should be उपद्रवान्।
१०. अवबुध्यसे स्वर्गाद्यभिमतसाधकत्वादिति भावः। यद्वा। अनेनास्त्वमस्मानप्यनेनो मन्यसे Sy. ११. सर्वाणि Sy.
१२. ० वर्षि P.M. अपकृत्व पालयसि Sy.
१३. बोधडा P. बोधेडा D. वृष्ट्यादिप्रदानेन जगतां निर्वाहकः सन् Sy.

१४. धन् P. १५. भवदी...नेन M. आत्ता अन्तिके देवयजनदेशे Sy.
१६. ० च्छत् P. आभिमुख्येनागत्य बह्निरभिमतानां बोधा सत्तप अनभिमतमपकृत्व पयि अभिमतफलं पुरयसि Sy.
१७. VM. explains ऊतिभिः। बह्निः। once only.
१८. ० मेकैकेन्दवे M.
१९. बोचः P. तद्वक्ष्यमाणं कर्म स्तोत्रं वा Sy. प्रवोचेयमिति सम्बन्धः। यच्छ्रुतेस्तदध्याहारः। यद्यदिष्टं स्तुतिरूपं तत् SKN. यद्यदिष्टं तस्येन्वोस्तत्तत् Dur.
२०. भव्याय भवनशीलाय प्रतिदिनं कलाभिवृद्ध्या वर्धनशीलाय Sy. एकैकस्याः कलाया वृद्ध्या हान्या वा युक्तेन तेन रूपेण भवितव्यम् SKN. किलक्षणो य इन्दुः? भव्यो भवनाहं, आत्मवान् अभिप्रेतानां पात्रभूत इत्यर्थः। तस्मै। भव्यो भावनाहं इव। यो हविषा भावनमहंति न च भाव्यतेऽह्यिर्भास्वात् Dur.
२१. क्षमतेन सर्वस्य क्लेशविघ्ने तदर्थम् Sy. चन्द्रमसे SKN. अस्मा इन्दवे प्रीत्यर्थम् Dur.
२२. प्रकर्षेण वक्तुं शक्तो भूयासन्। स्तुतेरतिमहत्त्वादिति भावः Sy. प्रश्रवीमि SKN. अहं प्रश्रवीमि Dur.

ह्लातव्यः। आपत्सु मिथमिव। यः। अन्नवान्। स्तोत्रम्। प्रतिगच्छति 'अन्नवान्' इति यास्कः।
 रक्षसां हन्ता। स्वयमेव। अस्मत्तः। निन्दितुः। मतिम्। आयुधैः। अपनयतु। सः। पापः।

१. होतव्य आह्लातव्यो वा हव्य इन्द्र इव।
 प्रायेण 'इन्द्र आगच्छ' इत्यादिनेन्द्र एवा-
 हूयते। स इव Sy. हवनमर्हतीति हव्य
 इन्दुः। नशब्द उपमायः। हव्य इव यः।
 अहविर्भाक्त्वादेवमुच्यते SKN. हवनाहं
 इव। यो यज्ञेन च पुनराहूयतेऽहविर्भा-
 क्त्वादेव Dur.

२. य इन्दुः... एषणवान् Sy. छान्दसत्वा-
 विषः। इड्? स्तुति प्रतीच्छन्वा। अन्नं वा,
 इड् अकारागमश्छान्दसस्तद्वा। स्तोतृ-
 भ्यो देयेनाग्नेन स्तुतीच्छया तद्धानित्यर्थः
 SKN. नित्यमन्नवान् कामयान्वा।
 कामिनां स्तोतॄणां नित्यमभिमतफल-
 सम्प्रदानोन्मुखः Dur.

३. ०यास्तो० M. मननीयं स्तोत्रं कर्म बोहि-
 श्य...तेषामेव कर्म हननादिरूपम् Sy.
 मन्पतेरर्चतिकर्मण एतद्रूपम्। मननं स्त-
 वनमस्मदीयम् SKN. तत्सम्प्रदानो-
 न्मुखतया च नित्यमस्माकं...मननानि
 ...प्रज्ञानानि Dur.

४. रेजति गच्छति। रेजतिर्गत्यर्थः। 'रेजति
 दृष्यति' (Ngh. 2.14.) इति तन्ना-
 मसु पाठात्। ... मन्म तेषामेव कर्म
 हननादिरूपं रेजति गच्छति धासयति।
 नाशयतीत्यर्थः Sy. कम्पते चलति। गच्छ-
 तीत्यर्थः। ... मन्म मननं रक्षसां चेतस्त-
 र्जैजति। अन्तर्णीतिष्यर्थोऽत्र रेजतिः। रेज-
 यति कम्पयति SKN. रेजयत्याकम्प-
 यति। आकम्पितहृदयानुपकारितया नि-
 त्यमस्मान्करोति। कथं नामेतं नित्यं
 स्तुयामेति Dur.

५. इषवानन्नवान्कामवान्वा N. 10.42.

६. Missing in M. यज्ञविधातकानां

रक्षसां हन्ता Sy. यश्च... रक्षसां हन्ता
 ... कथं पुनश्चन्द्रमा रक्षसां हन्ता चेतो
 वा कम्पयति? उच्यते। रक्षांसि हि तम-
 श्वराणि। चन्द्रमाश्च तमोऽपनयनेन तेषां
 सञ्चारं निरुन्धन्हन्ता। चेतश्च बलेनो-
 ष्णकम्पयति। अत उच्यते रक्षोहा मन्मेति
 रेजतीति SKN.

रक्षांसि बलेन धन्मुतरांस्माकं मन्म
 रेजति Dur.

७. किञ्च स्वयमात्मनैव SKN. स्वयमा-
 जादरवान्भूत्वा Dur.

८. पठ्यर्थे पञ्चमी। अस्माकमिति
 SKN. अस्मान्प्रति Dur.

९. ०तुं P. अस्मन्निन्दितुर्वैरिणः Sy.
 निन्देः क्विप्। आकारोऽभिशाब्दायः।
 अभिनिन्दोऽभिनिन्दितुनानिमुख्येन नि-
 न्दितुन् SKN.
 अभिनिन्दितारम् Dur.

१०. दुर्मति कुर्वुडिम् Sy. पापबुडिम् SKN.
 पापमतिम् Dur.

११. यथैर्हननोपायैः Sy. प्रहारैः SKN.
 वध्यप्रहारैरिति दुःसहैः Dur.

१२. एवम० M. आक्षिपेत्। अवनयेत् Sy.
 जयेत् SKN. जयेत् क्षिपेद्वा Dur.

१३. अघानां पापानां हिंसादीनां शंसिता स्तेनः
 ...अघशंसः स्तेनः। 'अघशंसो वृकः'
 (Ngh. 3.24.) इति तन्नामसु पाठात्
 Sy. अघं पापं तद्योऽस्माकं जनेभ्यः
 शंसति कथयति स्फीतं करोति सोऽघ-
 शंसः SKN. तेन वातिबलवतेऽनुना
 हन्यमानोऽस्मदघशंसोऽस्माकं यः पापानां
 शंसिता कथयिता, स्वल्पानामपि स्फीति-
 कर्ता... जनपदे Dur.

अवतरम् । अवस्रवेदत्यन्तमघो गच्छतु । यथा । शोदनीयं मशकादीति ।

वनेम् तद्धोत्रया चितन्त्या वनेम् रयि रयिवः सुवीर्यं रुष्यं सन्तं सुवीर्यम् ।

दुर्मन्मानं सुमन्तुभिरेमिषा पृचीमहि ।

आ सत्याभिरिन्द्रं द्युन्नहूतिभिर्यजत्रं द्युन्नहूतिभिः ॥७॥

वनेम् तत् । वनेम् । तद् वयम् । स्तुत्याऽभिलषितम् । चेतयन्त्या । किमित्याह—वनेम् ।
मनम् । मनवन् ! शोभनवीर्यम् । रमणीयम् । भवत् । शोभनज्ञानैरपि । दुर्ज्ञानम् । एनमिन्द्रम् ।

१. अत्यन्तनिष्कृष्टम् Sy. यावच्च प्रथमं
कृतोऽघो गतस्ततोऽवतरं ततोऽप्यवतर-
मिति Dur.

२. ० संबद० D. अथ स्वस्थानादवाङ्मुखो
भूत्वा स्रवेद् गच्छतु । अथः पतित्वित्यर्थः
Sy. किञ्च त्वत्प्रसादाच्चाव स्रवेदघो
गच्छेत् शीयेतेत्यर्थः । ... स चापसृतो-
ऽपि... अवतरां स्रवेत् । पुनरपि सुतराम-
वस्रवेत् SKN. तावत्स्रवेत्... यावदा-
मूलतो नष्टमित्येतदाशास्महे । ...
अधोगतिः स्यात् Dur.

३. ०दिति P. ०नीय मश (मुव) कादीति M.
अवस्रवणमेव प्राप्स्यते... क्षेप्तुं शक्य-
मुवकादिकमिव । उवकं यथा तिष्ठति
स्रवस्रयति तथाऽप्रसावपीत्यर्थः Sy.
किमिव ?... इव्यमुवकादि तद्वदवस्रवेत्
SKN. क्षुद्रमिव द्रव्यं किञ्चित् Dur.

४. इन्दुरिन्धेः । उनत्तेर्वा । तस्यैषा भवति...
प्रव्रवीमि तद् अभ्यायेन्दवे । हवनाहं इव ।
य इषवानभ्रवान् कामवान् वा । मननानि
च नो रजयति । रशोहा च । बलेन
रजयति । स्वयं सोऽस्मदभिनिन्दितारम् ।
वधैरजेत दुर्मतिम् । अवस्रवेदयशंसः ।
ततश्चावतरं क्षुद्रमिवावस्रवेत् । अभ्यासे
भूयांसमर्थं मन्थन्ते । यथा—अहो
वर्शनीय । अहो वर्शनीयेति N. 10.
41-42.; SKN. IV. 46. VM.

ignores दुर् and explains मन्म ।
रेजति । अथ । स्रवेत् । once only.

५. सम्भजेम । यद्वा शब्दयेम । स्तुति
करवामेत्यर्थः Sy.

६. तादृशं स्तुत्यं तत्र रूपम् । यद्वा तस्ते Sy.

७. वं M. अयं यजमानाः Sy.

८. होमसाधनभूतया स्तुतिरूपया वाचा ।
... होत्रेति वाङ्नाम । 'होत्रा गीः'
(Ngh. I.II.) इति तन्नामसु
पाठात् Sy.

९. तव गुणाञ्च ज्ञापयन्त्या । 'चित्ती
संज्ञाने' Sy.

१०. सम्भजेम यद्वा शब्दयेम स्तुति करवा-
मेत्यर्थः Sy.

११. धन M.

१२. धने M. विशिष्टधनवस्त्रिन्द्र ! Sy.

१३. शोभनसामर्थ्योपेतम् । ... पुनस्तदेव
विशेष्यते । ... शोभनपुत्रभूत्याशु-
पेतम् । धनेन तेषां सम्पादयितुं शक्य-
त्वात् Sy.

१४. रमणीयं गन्तव्यं वार्षिकिभिः Sy.

१५. तवैवा वर्तमानं यज्ञादिद्वारा बहुशो
वीर्यमानमपि प्रवर्धमानम् Sy.

१६. शोभनैर्मनस्तत्साधनैः स्तोत्रैर्वा Sy.

१७. ज्ञानं P. दुःखेन मन्तुं शक्यं त्वाम् ।
तव महिम्नोऽप्रतिमहत्त्वात् Sy.

१८. एवं omitted by M.

अग्ने॑ । सम्पू॒चाम् । इन्द्र॑म् । सत्पा॑भिः । अग्रा॑र्थाभिः स्तुतिभिः । यज॑नीयम् । अग्न॑हेतुभिः । आप॑र्चोमहि ।

प्र॒ग्रां वो अ॒स्मे स्वयं॑शोभि॒रु॒तीं परि॑वर्ग इन्द्रो॑ दुर्म॒तीनां॑ दरीम॒न्दुर्म॒तीनाम् ।
स्वयं॑ सा रि॒प्यध्वै॑ वा न॑ उपे॒षे अ॒त्रैः ।
हृते॑र्म॒सृज॑ व॒क्षति॑ बि॒म्बा जू॒र्धिर्न व॑क्षति ॥८॥

प्र॒ ग्रा वः । अ॒स्माकम् । अ॒यमिन्द्रः॑ । पु॒ष्पाकम् । दुर्म॒तीनाम् । स्व॒भूत॑यशोभिः ।
परि॑रक्षणैः । छेद॑ने ।

१. अग्नेन M. हवीरूपेणाग्नेन । .. यद्वा ।
इषा अग्नेन निमित्तेन । पूर्वं धनस्य
प्राथितत्वाविधानीमन्त्रं प्राथ्यन्ते Sy.
२. संप्रवृचाम P.D. सर्वतः सम्पुक्ता भूयास्म
... 'पृची सम्पक्के' Sy.
३. अग्निसंवादिनीभिर्पयाभिलाषमुपजायमान
फलभिः Sy.
४. 'हरिव आगच्छ मेधातिथेर्मये' इत्या-
ह्वानैरित्यर्थः Sy.
५. यजनीयम् । अग्नहेतुभिः omitted
by D. यागनिष्पादकम् Sy.
६. शुम्भहृतिभिः, 'हरिव आगच्छ मेधा-
तिथेर्मये' इत्याह्वानैरित्यर्थः । पुनस्ता एव
विशेष्यन्ते ... हविलंअणाग्रनिमित्तेरा-
ह्वानः । आ पृचीमहीति शेषः Sy.
शुम्भं ह्येतते । यशो वाग्रं वा N.१.१.
७. आर्चो P.
८. VM. explains सुवीर्यम् once
only and ignores आ
९. प्रबान्वः P.
१०. अस्मदर्थं चाप्यम् Sy.
अस्माकम् SKN.
११. पुष्पदर्यम् Sy. अतिव्रजामर्थं प्रति-
निर्देशः । अत्र पीत्रादीनां वो पुष्पा-

कमृत्विजां पुत्रपौत्रादीनां वा मदीया-
नाम् SKN.

१२. दुर्मननपुक्तानां विरोधिनाम् ...
पुनः स एव विशेष्यते । ... दुष्टबहु-
मानवतां हननबुद्धीनाम् Sy. पापबुद्धीनां
चास्मच्छत्रूणां नेत्यर्थः । ... दुस्स्तुतीनां
च SKN. पापमतीनामस्मच्छत्रूणां
हन्ता भविष्यति Dur.
१३. स्वकीययशोयुक्तः Sy. निमित्ते वंधा
सूतीया । प्रयोजनस्य च निमित्तत्वेन
विवक्षा । स्वयशोभिर्निमित्तभूतेरात्मनः
SKN. हे स्तोतारः ! प्रब्रूतास्मै ...
आत्मीर्यपशोभिः संपुक्ताः स्तुतीः Dur.
१४. कतिभी रक्षणैः Sy.
अयतेः कतंयतिः प्रकर्षणाविता रक्षिते-
त्यर्थः SKN. यस्मादेव इन्द्रः
स्तुतः ... अविता रक्षिता Dur.
१५. परितो वज्रं निमित्तभूते सति Sy.
क्व पुनः रक्षिता ? उच्यते । परिवर्गो
परिवर्ज्यन्ते प्राणैर्वज्रं योद्धारः स परि-
वर्गः सङ्ग्रामस्तस्मिन् SKN. परिवर्गो
सङ्ग्रामे, यत्र हि प्राणाः परिवर्ज्यन्ते
विपुज्यन्ते तत्रायमस्माकं रक्षिता
भविष्यति Dur.

प्र प्र भवति । वरणे च । स्वयमेव । सा । विनाशाय भवतु । सेना । वा । अस्मान् ।
उपगच्छति । अवनशीलं राजसैः । सा हता । भवतु । नच । बहवु । त्वया क्षिप्यते ।

१. Omitted by P.

२. भव M. प्र प्र प्रकृष्टो भवति । समर्थो भवतीत्यर्थः । द्विर्भावः पदपूरणः । यद्वा हे ऋत्विजो वो युष्मदर्थम् ... अस्माकं सम्बन्धिभिः स्वयशोभिः स्वयमेवान्तरपेक्षेण स्तोतुं समर्थः स्तोत्रस्तुष्टः सन् ... ऊतो रक्षणे प्र प्र प्रकृष्टो भवति । उपसर्गश्रुते-र्योग्यक्रियाध्याहारः । कुत्रेति तदुच्यते । दुर्मतीनां दुष्टानां परिवर्गे परितो वर्ज्यते सङ्ग्रामे यागे वा Sy. 'प्रसमुपोदः' (P. 8.1.6) इति पदपूरणे द्विवचनम् । उपसर्गत्वाच्चास्योतीत्यनेन क्रियाशब्देन सम्बन्धः SKN.

पुनः पुनस्तुत Dur.

३. वरीमणि, अतिशयेन वारयितरि Sy. तमेवगुणविशिष्टमिन्द्रं वारयितुमं दुर्मतीनाम् Dur.

४. स्वयमेव स्वयमेव P.

केन पुनः प्रकारेण रक्षिता ? उच्यते । स्वयनात्मनेव SKN.

कथं पुनरतावस्माकं रक्षिता भविष्यतीत्युच्यते । स्वयम् Dur.

५. ० वा P. हिसितुम् Sy. तृतीयार्धच-स्थेनासदित्यनेन सम्बन्धो रिषयध्या अस-द्वेषणाय हितनाय भवति । इन्द्रप्रसादा-स्वयमेव वातो विनश्यतीत्यर्थः SKN. ... रेवणाय भविष्यति । किञ्चिद-प्यकुत्सास्माकमिन्द्रप्रभावात्स्वयमेव विनश्यतीत्यभिप्रायः Dur.

६. एवमित्ये सम्यक् पालयति सति ... या जूर्णिर्जवतेवा सेना Sy.

शक्तिका सेना वा SKN.

जवसम्पन्नापि सती शक्तिः । अत्र क्षेपणसम्बन्धाज्जूर्णिः शक्तिरित्युपपद्यते Dur. 'जूर्णिर्जवतेवा इवतेवा जूनोतेवा' N. 6.4.

७. अस्मान्प्रति Sy., SKN., Dur.

८. उपगन्तुमस्मान्प्राप्तुम् । 'ईङ् गतो' Sy. उपेत्येव प्र इत्येतस्य स्थाने प्रेक्ष्यते SKN. उपगच्छति Dur.

९. उव० M. भवार्कस्मद्विरोधिभिः Sy. अवनशीलैरस्मच्छत्रुभिः SKN. अवर्ने रक्षोभिः Dur.

१०. स P. सा सेना Sy.

११. हिसितेवातोत् Sy. हता च विनष्टा सतो ईमिति पदपूरणः SKN. ईमिद्वयनर्थाः । हता सतीन्द्रेण Dur.

१२. अस्मात्प्र बहेत् । न प्राप्नोति । तथास्म-द्विसकाज् शत्रून्पि पुनर्न वञ्चति न बहति । ... इन्द्रसामर्थ्येन तत्रैव नष्टाभूवित्यर्थः Sy. लब्धेऽत्र लेट् । न बहति न प्राप्नोति । ... लुब्धे लेट् । न वक्षति न प्राप्स्यति । आग-मिन्यपि काल इत्यर्थः SKN. न वञ्चति । ... क्षिप्तापि च तैः पुनरादरेणापि रक्षोभिः ... न वञ्चति ... न प्राप्स्यतीत्यर्थः Dur.

१३. प्रेरिता Sy. प्रेरितापि सती SKN. प्रहिता Dur.

१४. VM. ignores ईम् । and explains दुर्मतीनाम् । न । वञ्चति । once only. N. 6. 4; SKN. II. 403.

त्वं न इन्द्र राया परीक्षसा याहि पथाँ अनेहसा पुरो यांश्चरत्ससा ।

सचस्व नः पराक आ सचस्वास्तमीक आ ।

पाहि नो दूरादारादभिष्टिभिः सदा पाह्यभिष्टिभिः ॥६॥

त्वं न इन्द्र राया । त्वम् । अस्माकम् । इन्द्र ! महता । घनेन । पुरः । याहि । अनु-
पद्वेण । मार्गेण । रक्षोवजितेन । सेवस्व । अस्मान् । दूरे । अन्तिके च । रक्ष । अस्मान् ।
दूरात् । अन्तिकान्च । अभ्येषणे । सदैव ।

त्वं न इन्द्र राया तरुपसोग्रं चिञ्चा महिमा संचदवसे महे मित्रं नावसे ।

ओजिष्ठ व्रातरविता रथं कं चिदमर्त्य ।

अन्यमुस्मद्विरिपेः कं चिदद्विवो रिरिचन्तं चिदद्विवः ॥१०॥

त्वं न इन्द्र राया । त्वम् । अस्माकम् । इन्द्र ! घनेन । तरणकुशलेन । रक्ष । उग्रम् ।

<p>१. तत्र P.
२. अस्मत्सम्बन्धिना Sy.
३. परीक्षसा परितो नद्वेन Sy.
४. अस्मभ्यं वातव्येन बहुविधघनेन युक्तः सन् Sy.
५. यागच्छ । ... यद्वा नोऽस्मानुद्दिश्य याहि Sy.
६. अपापेन । यज्ञगमनमार्गस्य स्तुति-चोदितत्वावनेहस्त्वम् Sy.
७. मार्गेण
८. ० ते P, रक्षावजिते D.
९. आ सचस्व समवेतो भव Sy.
१०. अत्यन्तदूरदेशात्स्वर्गलक्षणात् । ... पराक इति दूरनाम । 'पराके पराचैः' (Ngh. ३.26) इति तत्राप्तम् पाठात् Sy.
११. अत्यन्तान्तिके देवयजनवेशे सचस्व अस्मत्प्रसन्नं हविः सेवस्व, सङ्गच्छस्व वा Sy.
१२. पाहि रक्ष । ... पालय Sy.
१३. मस्मान् P.</p> | <p>१४. दूरदेशात्स्वगविः सकाशात् । ... यद्वा दूरादयागकाले स्वयं एवोषित्वा Sy.
१५. आरात्सन्निहितादिह लोकात् । ... याग-काले सन्निहिते देवयजनवेशे Sy.
१६. ० षे ० P.
अभिमुखैर्पाणिस्तन्निवर्हिः । यद्वा । अभ्या-गमनैः Sy.
१७. सर्वकालं यागकालेऽयागकाले दूरेऽन्तिके च ... अभित एवर्णः ... सम्पक्-परिपालय Sy.
१८. VM. explains पाहि । सचस्व । पाहि । अभिष्टिभिः । once only, and ignores आ । आ
१९. रायाः P.
२०. अस्मान् Sy.
२१. Omitted by P.
२२. घने P. घनेनोडर्ता भवेति शेषः Sy.
२३. अस्मानापद्भ्य उत्तरीतुं शक्तेन Sy.
२४. रक्षा D. P.
२५. उद्गूर्णवत्तम् Sy.</p> |
|--|---|

चित् । त्वाम् । महिमा । सेवते । महते । रक्षणाय । सखा । इव । बलिष्ठः । पालकः । रक्षकः ।
कम् । जन । अमर्त्यः । रथमातिष्ठ । अस्मत्तः । अन्वम् । कम् । चित् । हिंसाः । हिंसि-
तुमिच्छन्तम् । अजिन् !

पाहि न इन्द्र सुष्टुत् सिधौऽवयाता सदभिर्दुर्मतीनां देवः सन्दुर्मतीनाम् ।

हुन्ता पापस्य रुचसंखाता विप्रस्य मावतः ।

अधा हि त्वां जनिता जीर्जनदसो रक्षोहणं त्वा जीर्जनदसो ॥११॥

पाहि न इन्द्र । पाहि । अस्मान् । इन्द्र । सुष्टु स्तुतः । शोधयितुः । अभिगन्ताः ।
सदा । एव । दुर्मतीनाम् । देवनशीलः । हुन्ता । कुत्सितस्य । रक्षसः । जाता च । मेधाविनः ।

१. सन्तम् Sy. २. उप्राञ्जित्वा P.
जित्वा D. ३. महत्स्वम् ।

अस्मत्स्तोत्रजनितः कश्चिदतिशयः Sy.

४. सम्भजते । उत्कर्षयतीत्यर्थः Sy.

५. त्वत्प्रीतये । . . . अयमेते रक्षणाय प्रकाशा-
रोग्यादिरूपाय Sy.

६. सखे P.D.M. सर्वजनमित्रं सूर्यमिव ।
तं यथा महत्त्वेन संयोजयन्ति तथेत्यर्थः ।
यद्वा मित्रं न प्रियहितरूपं सजायमिव ।
तं यथा महत्त्वं प्रीतये सम्भजन्ते तद्वत्
Sy.

७. शोचिष्वितम् ! अतिशयेन बलवन् ! Sy.

८. रक्षितः ! अस्मान्पालयितुर्वा Sy.

९. अक्षितः ! अस्मान्धनेन तर्पयितः Sy.

१०. अमर्त्य P. अमर्त्त M. अमरणधर्मश्चिन् ।

११. रथति० D. रथं ति० P. रथं वेगवन्त-
मावह्यास्मद्देवपजनं शीघ्रमागच्छेति शेषः
Sy.

१२. अल्पं महान्तं वा । शत्रुमिति शेषः Sy.

१३. चिदित्यवकुत्सिते । 'कुत्सायाश्चिदा-
हरेत्यवकुत्सिते' (N. 1.4.) इति
यास्केनोक्तत्वात् । यद्वा समुच्चयार्थः ।
कञ्चिदित्यनेन सह समुच्चयीयते Sy.

१४. हि . . . स्या M. हिंसा P. हिंसात् D.

बाधस्व । 'रिष हिंसायाम्' Sy.

१५. अत्यन्तं कुत्सितं हिंसन्तमपि शत्रुम् Sy.

१६. शत्रूणामतिशयेन भक्षक ! . . . अद्वेरा-
दन्तर्भक्षक वा शत्रूणाम् Sy.

अद्रिचन् । अद्रिरादृशात्पत्नेन । अपि
वाक्तेः स्यात् N. 4.4.

१७. VM. explains अवसे । चित् ।
अद्रिवः once only.

१८. रक्ष Sy.

१९. M. Adds न after अस्मान्

२०. शोभनस्तुतः ! Sy.

२१. शोचयि० P.D. दुःखात्तदुत्सादकात्पा-
पाद्वा Sy. २२. अवयाता, अधो या-
पयिता प्रापयिताति । अतः पाहि Sy.

२३. सर्वदा Sy. २४. दुर्मनस्कानां रक्ष-
प्रभृतीनाम् । . . . दुष्टमननवतां याग-
विघातकानाम् Sy. २५. अस्मत्स्तुत्या
हृष्टः सन् Sy. २६. घातकोऽस्ति Sy.

२७. रक्षणनिमित्तभूतस्य . . . तादृशस्य पापस्य
फलप्रतिबन्धरूपस्य । . . . यद्वा पापस्य
पापिनो रक्षसो राक्षसादेः Sy. रक्षो
रक्षितव्यमस्मात् N. 4.18.

२८. रक्षिताति Sy.

२९. मेधाविनो यजमानस्य Sy.

मत्सदृशस्य । एतस्मात्कारणात् । प्रशस्तं त्वाम् । तव पिता । जनयति स्म । रक्षसां हन्तारम् ।

L.130.

एन्द्रं याहुप नः परावतो नायमच्छा विदथानीव सत्पतिरस्तु राजेव सत्पतिः ।
हवामहे त्वा वयं प्रयस्वन्तः सुते सचा ।
पुत्रासो न पितरं वाजसातये मंहिष्ठं वाजसातये ॥१॥

एन्द्र याहुप नः । इन्द्र ! उपागच्छ । अस्मान् । दूरात् । न । अयं सोमः । अभिगच्छति
हविराहवनीयम् । गृहानिव । राजा । तदेवाह—अस्तमिति । हवामहे । त्वा । वयम् । अन्नवन्तः ।

१. अथ, अतो हेतोः । 'तमिन्द्रो देवतान्व-
मुप्यत' (TS. 7. 1. 1. 4.) इत्यादि-
प्रसिद्ध ? (डि) द्योतनार्थं हिशब्दः Sy.

२. वतो सर्वेषां निवासभूत ! Sy.

३. ० स्तत्वास्तव M.

४. सर्वस्य जनयिताऽऽविकर्ता परमेश्वरः Sy.

५. अजनयत् । उत्पादितवान् Sy.

६. तथा हे वतो वासयितः ... त्वा ...
रक्षोहननाद्योत्पादितवान् । ... यज्ञादि-
विधातिनां रक्षःप्रभृतीनां विधाताय
हीन्द्रस्यावतारः Sy.

७. VM. ignores सन् । हि । वतो
and explains दुर्मतीनाम् । त्वा ।
जीजनत् once only.

Ms. D. puts the figure
॥१२९॥ here to indicate
the end of one hundred
and twenty-ninth hymn.
No such number is given
in P. and M.

८. प्रत्यागच्छ Sy.

९. अस्मत्समीपम् Sy.

१०. परावतो दूरदेशात्स्वर्गलक्षणात् Sy.

११. स इव । यद्यपि पुरस्तादुपाधाराभि-
येषार्थो नकारः सर्वत्र तथाप्यत्रो-

चित्येनोपमार्थो गृह्यते । यद्वा परा-
वतो न दूरदेशादिव, यद्यपि यज्ञे सर्वदा
समिहितस्तथापि स्वर्गाद्यादूरदेशा-
दिवास्मिन्पते Sy.

१२. पुरोवर्त्यग्निरभिषुतः सोमो वा
प्रस्तुतत्वाभिदिश्यते । . . . अयमिति
विभक्तिव्यत्ययः । अमुं देवयजन-
देशम् Sy.

१३. अच्छ, अभिप्राप्तुमायाहीति शेषः Sy.

१४. ० विवाहं D.

१५. विदथानि वेदनानि, अनुष्ठेयज्ञानानि Sy.

१६. तत्र दृष्टान्तः । सत्पतिः सतां सर्वदा
वर्तमानानामुत्पिञ्जां पालको यजमान
इव । . . . यद्वा सतां विद्यमानानां
फलानां पालकोऽग्निः, स यथा विद-
थानि यज्ञगृहाण्यागच्छति तद्वत्त्वमपि
यज्ञगृहाण्यागच्छ । यद्वा । सतां नक्ष-
त्राणां पतौ राजा चन्द्रमाः । स यथा
. . . प्रागच्छति तद्वत् Sy.

१७. स्वधामस्त्वानम् Sy.

१८. आह्वयामः Sy.

१९. त्वाम् Sy.

२०. वजमानाः Sy.

२१. ०महे . . . अन्नवन्तं M. हवित्सलगा-
न्नवन्तः Sy.

सुते। सह बिभ्रेः। पुत्राः। इव। पितरम्। अन्नभोजनाय। दातृत्वम्।

पिबा सोममिन्द्र सुवानमद्रिभिः कोशेन सिक्तमवृतं न वंसगस्तावृषाणो न वंसगः।

मदाय हर्षताय ते तुविष्टमाय धायसे।

आ त्वा यच्छन्तु हरितो न सूर्यमहा विश्वेव सूर्यम् ॥२॥

पिबा सोममिन्द्र। पिब। सोमम्। इन्द्र! अभिषूयमाणम्। प्रावभिः। भस्त्रया।
सिक्तजनम्। आहावम्। इव। तृपितः। ऋषभः। मदायम्। तुभ्यम्। वृद्धतमाय। पानाय।
आयच्छन्त्ववराः। त्वाम्। हरितः। इव। सूर्यम्। अहानि। सर्वाणीव। सूर्यम्।

१. अभिषूयते सोमे निमित्तभूते सति Sy.
२. ऋत्विग्भिः सहिताः Sy. सचा सहै-
त्यर्थः N. 5.5.
३. आह्वाने वृष्टान्तः। ... पालकं जनकमिव।
तं यथा ... आह्वयन्ति तथा वयमपि
त्वा तदवमाह्वयामः Sy.
४. अन्नं भ० P.M. अन्नस्य सम्भोजनाय...
सङ्ग्रामप्राप्तये तज्जयाय हविःस्वीका-
राय वा Sy.
५. मंहिष्ठं मंहनीयं त्वाम्... आह्वयामः Sy.
६. V.M. ignores राजेव and
explains सत्पतिः। राजसातमे once
only.
७. इन्द्र is omitted by P. D.
८. पिबा P.D. वंसगो वननीयगमनस्त्वं...
पिब Sy. ९. पिब। सोमम्।
इन्द्र! omitted by M.
१०. सुवानं सूयमानम्। कर्मणि कर्तृप्रत्ययः Sy.
११. अभिषूयसाधनेप्रावभिः Sy.
१२. ० भिस्त्रया P. ० भि ?... सूया M.
कोशस्थानीयेन दशापविभ्रेण Sy.
१३. शोधितम्। यद्वा अद्यतमित्यनेन सह
सम्बन्धः। कोशेनेति लक्षणम् (?)
सिक्तं, स्वोचितजननेन पूरितम् Sy.
१४. आहावतलणमवतमिव। तं यथा ...
पिबति तद्वत् Sy.

१५. तृषा शीघ्रगामी ... यथाश्रयन्तं तृपितो
वंसगो वननीयगमनः शीघ्रगामो पुरुष
आहावादिक्भागस्य पिबति तद्वत् Sy.
१६. वृषभः Sy.
१७. मदाय तृप्तये। हर्षताय विक्रान्तिहेतवे
कान्त्यर्थं वा। 'हर्षं गतिकान्त्योः' Sy.
१८. तव Sy.
१९. महत्त्वाय प्रवृद्धत्वाय Sy.
२०. यदर्थं मद उपजायते तदर्थाय। ... यद्वा
ते तव तुविष्टमाय धायसे अतिप्रभूताय
पानाय Sy. २१. आ is omitted
by D. आभिमुख्येन गमयन्तु। अश्ववा
इति शेषः Sy. २२. ० त्वस्माः P.
२३. The passage beginning
with वृद्धतमाय and ending
with त्वाम् is missing in M.
२४. तत्र वृष्टान्तः। ... हरिद्वर्णविशिष्टा
एतन्नामका अशवाः सूर्यमिव। तं यथा-
ऽतिस्वरवाऽभिमतदेशमभिप्रेरिता वहन्ति
तद्वत् Sy.
२५. M. adds च after अहानि
२६. ० नीव M. २७. तं यथा त एव
प्रतिदिनं वहन्ति तथाऽस्मद्यादिवसेषु
प्रतिदिनमावहन्तु Sy.
२८. V.M. ignores हर्षताय and
explains न। वंसगः once only.

अविन्ददिवो निहितं गुहा निधि वेन गर्भं परिधीतमश्मन्यन्ते अन्तरश्मनि ।
व्रजं वृजौ गवामिव सिषासन्नङ्गिरस्तमः ।

अपावृणोदिषु इन्द्रः परीवृता द्वार इषः परीवृताः ॥३॥

अविन्दद् दिवः । असुरैर्गुहायाम् । निहितम् । दिव । निधि सोमम् । इन्द्रोऽविन्दत् ।
पक्षिणः । इव । गर्भम् । जरायुषा परिवेष्टितम् । पर्वते । महति । अन्तः । गोव्रजम् । आयु-
धवान् । सम्भक्तुम् । बृहस्पतिरिव । अपावृणोत् । अन्नाति सोमलक्षणाति । इन्द्रः । पर्वते
परीवृतानि । द्वाराणि । अन्नान्यपावृणोदिति द्विकर्मकः ।

दादृहाणो वज्रमिन्द्रो गर्भस्त्योः क्षत्रेव तिग्ममसनाय

सं श्यदद्दिहत्यायु सं श्यत् ।

संविष्वान ओजसा शवोमिरिन्द्र मज्मना ।

तष्टेव वृचं वनिनो नि वृश्चसि पृश्चवे नि वृश्चसि ॥४॥

दादृहाणः । दृहयन् धारयन् । इन्द्रः । वज्रम् ।

१. अतिगोप्ये प्रवेशे पर्वतादौ Sy.
२. स्थापितम् Sy.
३. छुलोकादानीतं सोमम् Sy. ४. अत एव
निधि निधिस्थानीयमनाज्ञमित्यर्थः Sy.
५. अलभत, लब्धवान् । छुलोकाद् गायत्र्या
पक्षिरूपयाऽपहृतं भूमावानीतं स्वीकृत-
वानित्यर्थः । छुलोकादानयनं तैत्तिरीये ।
'तृतीयस्यामितो विवि सोम आसीत्
गायत्र्याहरत्' (TB. ३.२.१.१.)
इत्यादिषु प्रसिद्धम् Sy.
६. आनयने दृष्टान्तः । . . यथा कपोतादिस्त्री
पक्षिणो स्वशिशुं व्याधादिभयात्कस्मि-
न्निवृत्तौमे स्थापयित्वा तत्स्थानमजानतो
परिभ्रम्य विन्दते तद्वदित्यर्थः Sy.
७. शिशुम् Sy.
८. तत्ताकष्टकादिना परितो वेष्टितम् Sy.
जरायुषा is suggested for जरायुषा
९. पाषाणे । . . अनन्तेऽश्मनि, अपरिमित-
पाषाणे पर्वतादौ Sy. १०. अतिमहति

- विस्तृते Sy. ११. गवां व्रजमिव Sy.
१२. ० वा D. सत्स्वपीतरेषु देवेषु कोऽस्याति-
शय इति तत्राह । अग्रमिन्द्रः . . वज्रवान् ।
. . . पणिताऽसुरेणापहृतं भूमौ क्षनित्वा
पाषाणेन पिहितद्वारं गवां व्रजं यथा तमसुरं
जित्वा द्वारमुद्धाटय लब्धवांस्तद्वत् Sy.
१३. ०क्तु D. ० व्रज . . वान् . . संभक्त M.
सोमं सिषासन् सम्भक्तुमिच्छन् Sy.
१४. अपावृत्तान्यकरोत् । उच्चाटितवानित्यर्थः
Sy. १५. अग्रहेतुभूतस्पोदकस्य . .
इष्यमाणानि व्रीह्याद्यजानि Sy.
१६. ०णान् M. १७. पूर्वत P. भूमौ Sy.
१८. परितो मेधेनावृतः . . परितो व्याप्ता-
न्यकरोत् । वज्रेण मेघं भित्त्वा जलवर्ध-
णेन तस्यादिसमृद्धिं कृत्वा व्रीह्यादिकं
भूमौ व्याप्तमकरोदित्यर्थः । यतोऽयमेवं
कृतवानतः सोमस्वीकारो युक्तः Sy.
१९. VM. explains अश्मनि । परीवृताः
once only. २०. वृचं गृह्णन् Sy.

बाह्योः^१। परशुमिव शकलीभावसाधनम्। तीक्ष्णम्। निरसनाय। तीक्ष्णीकरोति।
अहिं हन्तुम्। परियमाणः^२ ?। बलेन। मज्जकेन^३ ?। परसेनाभिः^४। त्वमिन्द्र ! तप्येव^५। वृक्षम्।
परशुना। भजवतः^६ ? शत्रून्^७। निवृच्चसि^८।

त्वं वृथा नृघं इन्द्र सतवेऽच्छा समुद्रमसृजो रथोऽिव वाजयतो रथोऽिव ।
इत ऊतीरयुञ्जत समानमर्धमर्धमर्धितम् ।
धेनूरिव मनवे विश्वदोहसो जनाय विश्वदोहसः ॥५॥

त्वं वृथा। त्वम्। अनायासेन। नदीः। इन्द्र ! सरणाय। उदधिम्। प्रत्यञ्जसा।
विमुञ्चसि। रथानिव सारथयः। अन्नमिच्छमानाः शत्रून्। अस्मादिन्द्रान्मरुतः। साधारणम्।

१. गभस्तीति बाहुताम, 'गभस्ती... बाहू' (Ngh. 2.4.) इति तन्नामसु पाठात् Sy.
२. तत्र वृष्टान्तः। अथेव उदकमिव। उदकं यथा शत्रूणां निरसनायाभिमन्त्रणादिसंस्कारेण तीक्ष्णीक्रियते तद्वत्। अथेत्युक्तनाम, 'अथ नभः' (Ngh. 1.12.) इति तन्नामसु पाठात् Sy.
३. अत्यन्ततीक्ष्णं वक्ष्यम् Sy.
४. तीक्ष्ण... रसनाय M. शत्रोरुपरि क्षेपणाय Sy.
५. अस्ति M. पुनरपि तदेव विशेष्यते... अहेवंरस्य मेधस्य वा Sy.
६. हन्तु P. हननाय। ... पूर्वमेव तीक्ष्णं सत्पुनरपि वधाय तीक्ष्णयति Sy.
७. सम्पद्युक्तः सन् Sy. परीयमाणः is suggested for परियमाणः
८. पराभिभवनसामर्थ्येन Sy.
९. मज्जकेन P.D. शरीरेण च बलेन Sy.
१०. ० पिस्त्रम् P. सेनातक्षणेनैः Sy.
११. तक्षेव M. यथा कश्चित्तप्टा वृक्षाणां तक्षणस्य साधु कर्ता Sy.
१२. वनसम्बन्धिनो वृक्षान् निवृच्चसि, स्वोपयोगाय नितरां क्षिणति तक्षणेन तनूकरोति तथा त्वमपि ... शत्रून् निवृच्चसि Sy.
१३. भजवतः P. अस्मासु वक्षमाचरन्तम् Sy.
१४. अस्मद्द्वेषिणम् Sy.
१५. निवृच्चसि D. यथा परशुना कश्चिच्छिन्नति वृक्षं तथा त्वमप्युक्तस्त्रि-विधैर्बलैर्नितराम्... वृच्चसि Sy.
१६. VM. explains तम्। इयत्। नि। वृच्चसि once only.
१७. वृथा मना० M. अप्रयत्नेनैव Sy.
१८. P. reads नरिन्द्र for नदीः and इन्द्र।
१९. सतवे प्राप्नुम् Sy. २०. प्रत्यञ्जरा (सृजः) M. अचक्ष... आभिमूर्ख्येन Sy.
२१. मेघं निर्भिद्योत्पादितवानसि Sy.
२२. तत्र वृष्टान्तः। ... यथा त्वं रथानस्म-द्यात् प्रति... आभिमूर्ख्येन प्राप्नुमसृजः सृष्टवानसि तद्वत् Sy.
२३. सह्याममन्नं वेच्छन्तो राजावयो रथानिव। ते यथा सह्यामं प्रत्योषध्यादिकं वाजसित्तुं रथान् सृजन्ति तद्वत् Sy.
२४. ० नान् P. D.
२५. इतोऽस्मत्सन्निधिवेशम्। द्वितीयायं तसिल् अस्मान्प्रति Sy.
२६. ० दिन्द्रा P. दिन्द्र D.
२७. समानप्रयोजनवत्। ... अर्थशब्द उदकविशेषणः सन्नपुंसकलिङ्गः Sy.

वृष्टिलक्षणम् । उदकम् । गमनशीलम् । प्राप्ताः । धेनवः । सर्वस्य दोग्धारः । जाताय ।

इमां ते वाचं वसुयन्तं आयवो रथं न धीरः

स्वपां अतक्षिपुः सुन्नाय त्वामतक्षिपुः ।

शुम्भन्तो जैन्यं यथा वाजेषु विप्र वाजिनम् ।

अत्यमिव शर्वसे सातये धना विश्वा धनानि सातये ॥६॥

इमां ते वाचम् । इमाम् । ते । वाचम् । धनकामाः । मनुष्याः । रथम् । इव ।
प्राज्ञः । शोभनकर्मा । संस्कृतवन्तः । सुन्नाय । त्वां च । शोभयन्तः । जयशीलम् । यथा ।
सङ्ग्रामेषु । प्राज्ञ ! अथर्वं संस्कृवंति । अतनशीलम् । बलकराय । विश्वान्येव ।

१. अक्षितमिस्पुवकनाम । 'अक्षितं बहिः'
(Ngh. 1.12.) इति तन्नामसु
पाठात् Sy.

२. ऊरुषो गमनवत्यो रक्षणवत्यो वा नद्यः Sy.

३. योजितवत्यः । त्वत्प्रसादाविति भावः Sy.

४. तत्र वृष्टान्तः । मनवे मनोरथाय. . . धेनवो
यथा Sy. ५. सर्वाधेदोग्ध्योऽभवन् Sy.
दोग्ध्यः is suggested for दोग्धारः

६. ० यथा यो जाताय P. यथा वा जनाय
यस्मै कस्मैचित्तमर्थाय तदर्थं विश्वदोहसो
भवन्ति सर्वधीरप्रदा भवन्ति । यद्वा अनाय
सर्वजनार्थं सत्पादोनभिलष्य नद्यो
विश्वदोहसः सम्पूर्णदोग्ध्यो भवन्ति ।
सर्वत्र प्रवहन्ति । अत्र नद्यः प्रीणनादोहस
इत्युपचर्यते Sy. ७. ईदृग्जगदुपकारि-
वृष्टिप्रद इतीन्द्रस्यैव स्तुतिः Sy.
VM. ignores इव । मनवे and
explains रथानिव । विश्वदोहसः
once only.

८. इमां कियमाणाम् Sy. ९. मे M. त्व
वर्धम् Sy. १०. स्तुतिरूपां वाचम् Sy.

११. धकनाः M. धनमात्मन इच्छन्तः Sy.

१२. वातगृहवीरुपाश्रयन्त ऋत्विजः । आयव
इति मनुष्यनाम । 'आयवोऽनवः' (Ngh.

2.3.) इति तन्नामसु पाठात् Sy. The
order of the Ngh. is howe-
ver not followed by Sy. in
these quotations.

१३. रथमिव । तं यथा प्रयत्नेन साधु करोति
तद्वत् Sy. १४. प्राज्ञाः P. धीरो धीमान्
Sy. १५. शोभनकर्मवान्कुशली Sy.

१६. संस्तुतवन्तः P. अतक्षिपुः तत्प्रादितवन्तः
... अनुकूलमुत्पादयन्ति Sy.

१७. सुम्भमिति सुखनाम । 'सुम्भं सुगम्यम्'
(Ngh. 3.6.) इति तन्नामसु पाठात्
Sy. The order of the Ngh.
is however not followed by
Sy. in these quotations.

१८. गुणैर्दीपयन्तः Sy. १९. जयशीलं शूरम् Sy.

२०. मेधाविभिन्ना ! Sy. २१. प्राणावच P.

२२. कुर्वन्ति P. D. ०न्तु M. त्वाम्...
स्तुत्या प्रीणयन्ति । तत्र वृष्टान्तः । ...
यथा ... भटाः स्तुवन्ति तद्वत् Sy.

२३. यद्वा ... वाजिनं वेगवन्तम् ... यथोत्सा-
हयन्ति तद्वत् Sy. २४. ०कर M.
बलाय । धना धनानां सातये सात्राय च
स्तुम इति शेषः Sy. २५. न केवलं
धनमाश्रम् । किन्तु ... कृत्स्नानि Sy.

धनानि। त्वत्तत् ? । सम्भवतुम् ।

भिनत्युरो नवतिमिन्द्र पुरवे दिवोदासाय महि दाशुपे नृतो बज्रेण दाशुपे नृतो ।
अतिथिग्वाय शम्बरं गिरेरुग्रो अवाभरत् ।
महो धनानि दयमान ओजसा विश्वा धनान्योजसा ॥७॥

भित् पुरः । भिन्नवानसि । नवतिम् । पुरीः । पुरवे । दिवोदासाय । महद्भविः ।
प्रयच्छते । नैतः । बज्रेण । अतिथीन् प्रति गच्छते दिवोदासाम् । शम्बरम् । उग्र इन्द्रः । शिलो-
ज्जमाद्गतात् । अथो हृतवान् । महाञ्ज शम्बरस्य । सर्वाण्येव । प्रयच्छन् । बलेन ।

इन्द्रः समत्स यजमानमार्यं प्रावद्विश्वेषु शतमूर्तिराजिषु स्वर्मीळहेप्वाजिषु ।
मनवे शासदव्रतान्त्वचं कृष्णामरन्धयत् ।
दक्षन्न विश्वं तत्प्राणमौपति न्यर्शसानमौपति ॥८॥

इन्द्रः समत्सु । इन्द्रः । सङ्ग्रामेषु । यजमानम् । वैवाणिकम् । प्ररक्षति । सर्वेषु । अनेक-

१. प्रीणनसाधनानि गवादिधनानि । यष्टयर्थे द्वितीया । तेषां साभाय Sy. २. सम् D. तत्र दृष्टान्तः । घना धने सङ्ग्रामे शक्ते वैरिजयसाधनबलाय सातये तेषामेव धनानां प्राप्तये च. . . सततगामि-
नमश्वमिव । तं यथा स्तुवन्ति तद्वत् Sy.
३. VM. ignores इव । घना and explains अतिथिषुः । सातये once only.
४. एतत्सङ्ख्याकानि Sy. ५. शत्रूणां पुराणि Sy. ६. अभिमतपुरकाय Sy.
७. मनुष्यनामैतत् । महि महते दिवोदा-
सायैतन्नामकाय राजे Sy.
८. नतेः D. नृतो रणे नर्तनशील ! . . . तया हे नृतो गात्रविक्षेपणकुशल ! हस्तपादादि-
प्रक्षेपेण शत्रूणां हिसक ! Sy.
९. क्षेपणसमर्थनायुधेन ! . . . दिवोदासायान्यस्म
वा भिनत् । तमपि शत्रून् भिन्नवानसि Sy.
१०. इवानां परोक्षेणाह । पूजार्थमतिथिं गच्छते दिवोदासाय तदर्थम् Sy.

११. पूर्वं पुरभेदनसमये विद्वमप्यग्नियमाणं गिरिमाखण्डं शम्बरमेतन्नामानमसुरम् Sy.
१२. उद्गूर्णबलः Sy.
१३. गिरेर्दुर्गमात्यर्बन्तादेः सकाशात् Sy.
१४. ओजसा स्वकीयेन बलेन Sy.
१५. अवाद्भुलमवकुप्य प्राणं हृतवान् Sy.
१६. महन् P. किं कुर्वन् । . . महान्ति धनानि तदीयगवाश्ववादीनि Sy. १७. ०ण्ये D. न केवलमल्पं धनं, किन्तु . . . धनानि सर्वाण्यपि तेषां मणिमुक्तादीनि Sy.
१८. दयमानो दिवोदासाय राजे साधयन् Sy.
१९. VM. ignores इन्द्र । घनानि and explains दानुष्ये । नृतो । ओजसा once only.
२०. रणेषु प्रहारनिमित्तेषु । समस्तिस्वति सङ्ग्रामनाम । 'समत्सु . . . समरणे' (Ngh. 2.17) इति तन्नामसु पाठात् Sy.
२१. यष्टारम् Sy. २२. अथैव D. आर्यमरणीयं सर्वोन्तथ्यम् Sy.

रक्षणः। युद्धेषु। सर्वकामानां सेक्तृषु। आजिषु सोऽयम्। अयजमानान्। मनवे राज्ञे। शासत्।
मेषम्। वशमनमत्। सर्वजनम्। न। बहति। हिनस्ति। परस्वेषु तृप्यन्तम्। बाधमानम्।

सूरश्चक्रं प्र बृहज्जात ओजसा प्रपित्वे वाचमरुणो मुपायतीशान आ मुपायति ।
उशना यत्परावतोऽजगन्नृतये कवे ।

सुन्नानि विश्वा मनुषेव तुर्वशिरहा विश्वेव तुर्वशिः ॥६॥

सूरश्चक्रम्। सूर्यात्। रथस्य चक्रम्। ओजसा। जनित इन्द्रः। असुरवधाय प्र बृहत्।

१. स्वभक्तेष्वपरिमितरक्षणः।... लिङ्ग-
व्यत्ययः Sy.

२. आजिषु सर्वेषु स्वर्धानिमित्तेषु सङ्ग्रा-
मेषु यजमानं प्रावत् Sy.

३. स्वर्गदेशेषु सुखस्य सेचयत्सु वा Sy.

४. महासङ्ग्रामेषु प्रावत् स्वर्गप्रदानेन
रक्षति। रण आभिमुष्येन हतानां
वीराणां स्वर्गः पराक्षरेण स्मर्यते—
डाविमो पुरुषो लोके
सूर्यमण्डलभेदिनी।

परिव्राट् योगयुक्तश्च

रणे योऽभिमुखो हतः॥

(पराक्षरस्मृतौ ३. २५.) इति Sy.

५. अत्रेतिहासमाचक्षते। अंशुमती नाम नदी।
तस्यास्तोत्रे कृष्णनामाऽसुरो वर्णतश्च
कृष्णो वशासहस्रैरनुचरैरुपेतस्तद्देशवर्तिनः
पोडयन्नास्ते। तत्रेन्द्रो बृहस्पतिना
प्रेरितः सन्मरुद्भिः सहितः कृष्णां
तदीयत्वचमुत्कृत्य सानुचरमवधीत्।
अयमर्थः 'अय इत्यो अंशुमतीमतिष्ठत्'
(RV. VIII. 96.13) इत्यादिनो-
परिष्ठाद् वक्ष्यते। तदत्रोच्यते।
... अत्रतान् अत्रमिति कर्मनाम।
तद्वहिताभ्यामविद्वेषिणः Sy.

६. मनुष्याय। विभक्तिव्यत्ययः। मनु-
ष्याणामर्थाय Sy.

७. शासन् D. शासन् P. शिक्षितवान्।
हिसितवान् Sy.

८. कृष्णां त्वचं कृष्णनाम्नोऽसुरस्य कृष्ण-
वर्णां त्वचम् Sy.

९. उत्कृत्य ... हिसितवान् Sy.

१०. ० नयत्सोऽयं सर्वं M.

११. बहति M.P. M. Adds न after
बहति। भस्मीकरोति Sy.

१२. ह० P. बहति। मत्किञ्चिदवशिष्टमिति
नेत्याह ... हतावशिष्टं सर्वमपि
नि ओषति निःक्षेपेण बहति Sy.

१३. तृप्य० P.D. हिसकं तदनुचरसङ्घम्
Sy.

१४. अंशंसानं हिसारयिष्यम् Sy.

१५. VM. explains ओषति once
only and ignores नि।

१६. अत्रापेतिहासमाचक्षते। केचनासुराः
पूर्वमिन्द्रवज्रेण वधो मा भूदिति बह-
णो वरं लब्ध्वा, इन्द्रमगणयित्वा तं
आसन्। तान्हुन्तुमिन्द्रः सूर्यरथस्य चक्र-
मावापययौदिति। तद्विदमुच्यते ...
सूर्यस्य। यच्छेषं प्रथमा Sy.

१७. सूर्यं P.

१८. चक्रमावाप Sy.

१९. शारीरेण बलेन Sy.

२०. समूहः सन् Sy.

२१. प्रा M. प्रक्षिप्तवान् Sy.

अथासुरेषु प्राप्तावेव । असुरैरपहृतां तां वाचम् । आरोचमानः । मुषायति स्म । ईश्वरः ।
यदा । काव्य उगनाः । दूरात् त्वां प्रति । कवे ! तत्परिरक्षणार्थम् । जगाम तदानीम् । साध-
नानि । विश्वानि । यथा । क्षिप्रकारी मनुष्यः । अतितरति । यथा वा । अहानि । सर्वाभ्यादित्य
एवं दुरितानि सर्वाभ्यतितरन्ति स्म ।

स नो नव्येभिर्वृषकर्मन्त्रकथैः पुरां दर्तः पायुभिः पाहि शुमैः ।

दिवोदासेभिरिन्द्र स्तवानो वावृधीथा अहोभिरिव द्यौः ॥१०॥

स नो नव्येभिः । सः । अस्मान् । नवतरेः । वर्धणशीलकर्मन् ! उक्थैः । पालनैः ।

१. प्रपित्वे तेषां समीपे तत्समीपमागत्य ।
... प्रपित्व इत्यासन्ननाम Sy.
२. ० हृततां D. ३. वागुपसभितं प्राणम्
Sy. ४. अरुणवर्णोऽप्यन्ततेजोयुक्तः
सन् । यदा गमनशीलः सन् Sy.
५. ० वि D. मुमोष मुष्णाति वा । ...
यदा वाचं तेषां प्रहारध्वनिं मुषायति ।
तेषु हृतेषु ध्वनिः स्वयमेव विश्रान्तो
भवति । अजघीदित्यर्थः Sy.
६. ० रेण P. अथवा । इन्द्र एव श्रुत्वातः
सन्नाविष्पात्मना स्तूयते । सूरः सूर्यो
जात उदितः सन्नोजसा स्वकीयेन
तेजसा युक्तवच्चक्रं प्र बृहत् तमोनिवा-
रणार्थमसुरजगयाप वा चक्रोपलक्षितं रथं
प्रकर्षेणोद्यतं करोति । ततः पूर्वमरण-
स्तद्वधयन्ता प्रपित्वे मन्वेहाद्यसुराणां
प्रपित्वे समीपे वाचं तेषां 'जहि भिन्वि'
इत्यादिध्वनिं मुषायति मुष्णाति । ...
तदनन्तरं सूर्य ईशानः सर्वाणि तमांस्प-
सुरान्वा निराकर्तुं समर्थः सन्ना मुषायति
समन्तान्मुष्णाति Sy. ७. यः P.
८. अथ प्रत्ययकृतः । ... उगनस एतन्नाम्नो
महर्षेः Sy. ९. दूरात्स्वर्गस्थानात् Sy.
१०. हे कवे क्रान्तवर्तिन् ! Sy.
११. गतवानसि । प्राप्तवानसि ... यद्वोशना
उगनता युक्तः सन् ... आगच्छ Sy.

१२. सुलसाधनानि धनान्यादाय Sy.
१३. साधनानि । विश्वानि missing in M.
१४. अस्माकं...तुर्बन्वतिः क्षिप्रं सम्भक्ता भवेति
शेषः Sy. तुर्बन्विस्तुर्बन्विः N. 6. 14.
१५. तत्र दृष्टान्तः । ... मनुष्येणैव । यथा
स्वोत्तेन परिवृढाय देशान्तरादभिमतं धन-
मानीयते तद्वत् । यदा मनुष्येव मनुष्याणा-
मिवेतरेषाम्त्विजां, विश्वा मुष्णानि
सर्वाणि धनान्यादाय Sy.
१६. ० तिरति P.D. तुर्बन्विभन्वति तद्वदस्मा-
कमपि Sy.
१७. न केवलमेकस्मिन्नेव यागदिने किन्तु ...
विश्वान्यप्यहानि, सर्वेष्वप्यहस्मिन् तुर्ब-
न्विभन्व । यदा तुर्बन्विस्त्वम् ... विश्वान्य-
हानि, अतिदीर्घमापुष्यं यथा ददासि तथा
मुष्णान्यपि, उगनमपि वेहीत्यर्थः Sy.
१८. ० तिर० P. D.
१९. VM. ignores वा and explains
मुषायति । तुर्बन्विः once only.
२०. स तावृषो महानुभावस्त्वम् Sy.
२१. अस्मत्सम्बन्धिभिः Sy.
२२. अभिमतवर्धणव्यापारवन् ! पुरां वर्तः,
असुरपुराणां दारयितः ! Sy.
२३. इदानीं प्रतिपादितप्रकारंस्तोत्रंस्तुष्टः
सन् Sy. २४. नवतीरवर्धणशील
क... पा० M. पालनप्रकारैः Sy.

पाहि॑ । सन्तः॑ । दिवोदा॑सपुत्रैर॑स्माभिः । इन्द्र॑ ! त्वम् । स्तूय॑मानः । वर्ष॑स्व । अहो॑भिर्वि॑ ।
देव॑नशील॑ आदित्यः ।

I.131.

इन्द्राय॑ हि द्यौर॑सुरो॑ अन॑घ्नतेन्द्राय॑ म॒ही पृथि॑वी वरी॑मभिर्द्यु॑म्नसा॑ता वरी॑मभिः ।

इन्द्रं॑ विश्वे॑ स॒जोष॑सो दे॒वासो॑ दधिरे॒ पुरः॑ ।

इन्द्राय॑ विश्वा॑ सर्व॑नानि॒ मानु॑षा रा॒तानि॑ सन्तु॒ मानु॑षा ॥१॥

इन्द्राय॑ हि । इन्द्राय॑ । हि । द्यौः । बलवान् । अघ्नत॑ । इन्द्राय॑ । म॒हती । पृथि॑वी ।
उ॒ल्लवैः । दत्ता॑स्र ? । इन्द्रम् । विश्वे॑ । देवाः । स॒ज्जताः । पुर॑स्कुर्वन्ति । इन्द्राय॑ । सर्वा॑णि ।
मनु॑ष्यैः कृतानि॑ । दत्तानि॑ । सन्तु । सर्व॑नानि ।

१. पालय Sy.

२. क्षमैः सुखे॑श्चेहि॑कामुष्मिकरूपेः Sy.

३. दिवोदासगोत्रोत्पन्नैः Sy.

४. परवृद्धेयैः । यद्वा पूजार्थं बहुवचनम् Sy.

५. वृद्धस्य P.

६. आदित्योद्गोभिः प्रसिद्धेयं वा प्रवृद्धो
भवति तथाऽस्मत्स्तुत्याऽत्यन्तं प्रवृद्धो
भवेत्यर्थः Sy.

७. द्योतनशीलः Sy.

८. VM. ignores पुराम् । दतः

९. एव । ... हिशब्दः प्रसिद्धचर्चो वा Sy.

१०. द्योतनशीलो सुलोकास्तन्निवासी देव-
सङ्घो वा

११. स चामुरो निरसनशीलः । शत्रूणां
पुण्यकृतमेव तन्निवासात् Sy.

१२. स्वयमेव प्रवृद्धो भवति Sy.

१३. भूमिः । तत्रत्यः सर्वो जनो वा ... ।
उभयप्राथम्यवाचिशब्देनाश्रयी लक्ष्यते ।

ग्राम प्रागत् इतिवत् Sy.

१४. केन साधनेनेति तदुच्यते ... वरणीयः

स्तोत्रैर्हविर्निर्वा Sy.

१५. उदत्तास्र M. अश्रस्य यशसो वा लाभे
निमित्ते सति । वरीमभिर्वरणीयेर्हवि-
र्भियुक्ता यजमानाः प्रवृद्धा भवन्ति Sy.
दत्तास्रा is suggested for दत्तास्र

१६. विश्व P.D.

१७. समानप्रीतियुक्ता ऐकमत्यभाजः Sy.

१८. पूर्वममुरजयार्थं पुरो दधिरे पुरतः स्था-
पितवन्तः । इन्द्रसुखेनेवामुराञ्जितवन्त
इत्यर्थः Sy.

१९. मनुष्याणां सम्बन्धीनि ... मनुष्याणा-
मृत्विजां सम्बन्धीनि Sy.

२०. दातव्यानि पुरोडाशादीनि Sy.

२१. भवन्तु ... इन्द्रायैव सन्तु । इन्द्रं प्रीणयितुं
सर्वानि भवन्तिवत्यर्थः Sy.

२२. वसतानि P.

अभिषेकयुक्तानि प्रातरादिसव-
नानि Sy.

२३. VM. explains वरीमभिः and
मानुषा once only.

विश्वेषु हि त्वा सर्वनेषु तुज्जते समानमेकं धृपमण्यवः

पृथक् स्वः सनिष्यवः पृथक् ।

तं त्वा नावं न पूर्णं शूषस्य धुरि धीमहि ।

इन्द्रं न यज्ञैश्चितयन्त आयवः स्तोमैभिरिन्द्रमायवः ॥२॥

विश्वेषु हि त्वा । विश्वेषु । हि । त्वा । सर्वनेषु । प्रेरयन्ति । साधारणम् । एकम् ।
निगच्छस्तोत्राः ? । पृथक् । पृथक् । सर्वम् । सम्भक्तुमिच्छन्तः । तम् । त्वा । नावम् । इव ।
तारवित्री नदीतरणाय । शूषस्य । धुरि । निदध्मः । इन्द्रम् । एव । यज्ञैः । मनुष्याः । बोध-
यन्ति । स्तोत्रैश्च ।

१. विश्वेषु सर्वेषु Sy.

२. त्वाम् Sy.

३. तद्वत्सु, एकाहाहीनसत्ररूपेषु सर्वेषु सोम-
यागेषु Sy.

४. यजमानाः ... स्वरयन्ति । हविरादीनि
ददते Sy.

५. कीदृशं त्वाम् ? समानं सर्वेषामेक-
रूपम् Sy.

६. कीदृशा यजमानाः ? ... अभिमतवर्ष-
णाय त्वामेव मन्यमानाः Sy.

७. विविच्य स्वस्वयागे Sy.

८. स्वः स्वर्गं मुक्तविशेषं वा Sy.

९. सम्भक्तुकामाः ... पृथगेव स्वरयन्ति ।
तुज्जतिर्दानार्थः । 'शिक्षति तुज्जते'
(Ngh. ३. 20.) इति तन्नामसु
पाठात् Sy.

१०. तादृशम् Sy.

११. तत्त्वा M. मुत्वा P.

० च्छन्तुत्वा D.

त्वाम् Sy.

१२. ० श्री M. तत्र बुष्टान्तः । ...
पारस्य सम्भक्त्यो पुरयित्री वा फलस्य

नावमिव । तां यथा भारवहने
स्थापयन्ति Sy.

१३. बलस्य सेनाह्यस्य । ... यद्वा शूषस्यात्म-
दीपशरीरबलस्य धुरि धीमहि ।
शूषमिति बलनाम । 'शूषं सहः'
(Ngh. 2. 9.) इति तन्नामसु
पाठात् Sy.

१४. वहने Sy.

१५. निदधुः P. तज्जयाय धीमहि स्थापयामः
Sy.

१६. साधनेः Sy.

१७. म(नु)ष्याः M.

कीदृशा वयम् ? आरयो मनुष्या
यजमानाः Sy.

१८. चितयन्तः परमेश्वरमिव त्वां चेतयन्तः ।
परमेश्वरबुद्ध्या भावयन्त इत्यर्थः ।
यद्वा नशब्द एवकारार्थः । इन्द्रमेव त्वां
जानन्तः Sy.

१९. स्तोत्रैः ... इन्द्रमेवाययो गच्छन्तो ययं
धीमहि Sy.

VM. explains इन्द्रम् । आयवः
once only.

वि त्वा ततस्त्रे मिथुना अंवस्यवो व्रजस्य साता

गव्यस्य निःसृजः सचन्त इन्द्र निःसृजः ।

यद्गव्यन्ता द्वा जना स्वर्धन्ता समूहसि ।

आविष्करिऋष्यं सचाशुव वज्रमिन्द्र सचाशुवम् ॥३॥

वि त्वा ततस्त्रे । १३१.३.३. उभयविधाः । त्वाम् । उपभक्षयन्ति । गव्यस्य । व्रजस्य । सातये । हविषां स्तुतीनां च निखटारस्त्वाम् । इन्द्र ! भजमानाः । यत्त्वम् । या इच्छन्ती । स्वर्गं गच्छन्ती च । द्वौ । एमौ । संबहस्यभिलषितं प्रापयसि । आविष्कुर्वन् । कामानां

१. इन्द्रायात्मने वा तृप्तिमिच्छन्तः Sy.
२. पत्नीसहिता यजमानाः । नञ् सचन्तमिन्द्रादि-
होत्रादित्यवाक्येषु, कारीरीवित्रादि-
काम्यवाक्येषु, यत्परोदयं यस्य गृहानित्या-
दिर्नैमित्तिकवाक्येषु पुरुषस्यैवाधित्यादेः
सद्भावात्तत्स्यैवाधिकारः स्त्रियास्तु तत्प-
त्यधित्वेऽप्ययनाभावेन विद्वत्ताया अभा-
वात् एव सामर्थ्याभावाच्च नास्त्यधि-
कार इति वाच्यम् । यद्यपि स्त्रिया नास्ति
पुरुषाधिकारस्तथापि पूर्वमीमांसायां षष्ठे-
ऽधिकाराध्याये तृतीयचतुर्थीभ्यामधि-
करणाभ्यामस्त्येव स्त्रिया अधिकारः ।
त च पत्या सहैति प्रपञ्चितत्वाच्च जाया-
पतो अग्निमादधीयातामित्याधानविधा-
नात्, स्मृतिषु च 'नास्ति स्त्रीणां पृथ-
ग्व्यज्ञो न व्रतम्' (Manu. ३. १५५.)
इति पुरुषाधिकारस्यैव निवारितत्वाद्-
स्त्येव स्त्रियाः पत्या सह्याधिकारः ।
अध्ययनाभावेऽपि 'वेदं पत्यै प्रदाय वाच-
येत्' (ASS. १.११.) इति सूत्रकार-
वचनात् । 'पत्यव्यास्ते' इत्यादिविधिषु
'मुप्रजसत्स्या वयम्' (TS. १.१.१०.१.)
इत्यादिमन्त्रविधानाद्यत्र वचनमस्ति
तत्रास्त्येव मन्त्रेऽधिकारः । 'किं हि वच-
नेन पुर्यान्नास्ति वचनस्यातिभारः' इति
न्यायात् । तस्मान्मिथुना यज्ञं ततस्त्र इत्ये-

- तद्युक्तम् Sy. ३. त्वामृद्दिष्य Sy.
४. यज्ञं वितन्वते । यद्वा यज्ञे पयोव्रतादिना-
ऽऽमानमुपभयन्ति । तमु उपक्षये Sy.
५. किमयम् । ... गद्यां सम्बन्धिनः Sy.
६. ययस्य Sy.
७. लाभे निमित्तभूते सति Sy.
८. ० वा P.D.
९. अष्टारस्त्वाम् P. अष्टारं त्वां D. निख-
टारं त्वां M. निःशेषेण हविस्त्यजन्तः
... पुनस्त एव विशेष्यन्ते ... फलप्रति-
बन्धकं पापं निर्गमयन्तः Sy.
१०. सकृत्तिर्गत्यर्थः । त्वां सम्भजमानाः Sy.
११. य P. D. M. कस्तव विशेष इति
तदुच्यते यद् यस्मात्कारणात् Sy.
१२. ० न्तं P.D.M.
१३. ० न्तं P.D.M. स्वर्गं यन्ती, गन्तु-
मुद्युक्ती Sy.
१४. द्वौ जायापतिरूपौ जनी Sy.
१५. समूहसि संयुक्तयोरेवाभिमतं स्वर्गादिकं
प्रापयसि । यद्वा सम्पदानुष्ठितवन्ता-
वित्पूहति निश्चिनोपि । अतः पत्नी-
सहिता अनुतिष्ठन्तीत्यर्थः Sy.
संबहस्य० is suggested for
संबहस्य०
१६. आविष् M. आविष्कुर्वन् प्रकटयन्वर्तस
इति शेषः Sy. १७. कामान् P.D.

वर्षितारम् । त्वयाऽविनाभूतम् । वञ्चम् ।

विदुषे अस्य वीर्यस्य पूरुः पुरो यदिन्द्र

शारदीस्वातिरः सासद्मानो अवातिरः ।

शासस्तमिन्द्र मर्त्यमर्थज्यं श्वसस्पते ।

महीमंमुष्णाः पृथिवीमिमा अपो मन्दसान इमा अपः ॥४॥

विदुषे^१ अस्य^२ । जानन्ति^३ । तव^४ । वीर्यम्^५ । इदम्^६ । जनाः^७ । पुरः^८ । यत्^९ । इन्द्र !^{१०} हिसका-
मुरसम्बन्धिनीः^{११} । अवाभिनः^{१२} । अभिभवन्^{१३} । शासितवानसि^{१४} । तम्^{१५} । मारकं^{१६} शरनामासुरम्^{१७} ।
अवजमानम्^{१८} । बलस्य^{१९} । पते !^{२०} शासित्वा च तमसुरम्^{२१} । महत्^{२२} । अन्तरिक्षम्^{२३} । इमा^{२४} वृष्टिलक्षणाः^{२५} ।
अपः^{२६} । अमुष्णास्ततः^{२७} आहूतवानसि^{२८} । सोमेन^{२९} मन्दमानः^{३०} ।

१. वर्षकं कामानाम् Sy.

२. सहृदोत्पन्नं त्वयाऽविनाभूतं तथा सचा-
भुवं शत्रुवधादिष्यापारसामर्थ्येन सहृदो-
त्पन्नम् Sy.

३. VM. explains निःसृजः । इन्द्र ।
सचाभुवम् once only.

४. विदुषे D.

५. विदुः Sy.

६. तव सम्बन्धितः Sy.

७. अस्य वीर्यस्य । कर्मणि षष्ठी । वक्ष्यमाण-
मेतद्दीर्घं विदुः Sy.

८. ये पूरुषो मनुष्या यजमानास्तव महत्त्वं
जानानास्त्वामेव यजन्ति ते विदुः । यद्वा,
अस्य वीर्यस्य माहात्म्यमिति शेषः Sy.

९. शत्रूणां पुरीः Sy.

१०. यस्मात्कारणात् Sy.

११. संबत्सरसम्बन्धिनीः संबत्सरपर्यन्तं प्राका-
रपरिज्ञादिभिर्बुद्धीकृताः Sy.

१२. अवाभिमनः P.D. अवातिरोज्जाशयः ।
अवपूर्वस्तिरतिर्नाशिनार्थः Sy.

१३. वन् P. भवन् D. तत्रत्यानभिभवन् ।

घनाद्यपहारेण पीडयन् Sy.

१४. निगृहीतवानसि Sy.

१५. मातरं D. मर्त्यं मरणधर्माणम् Sy.

१६. शरणा० P.D.

१७. अयष्टारं यज्ञविधातिनं राक्षसादिम् Sy.

१८. पालकेन्द्र ! Sy.

१९. महतीम् Sy.

२०. पृथिवीम् Sy.

२१. इवा M.

२२. आपः P. समुद्रनद्यात्मकान्मुदकानि Sy.

२३. बलादपहृतवानसि । असुरैरन्वेषां यज्ञ-
विद्वेषिभिराक्रान्तां भूमिं तत्सम्बन्धि-
नीरपञ्च तेषां पुराणि भित्त्वाऽपहृत-
वानसीत्यर्थः Sy.

२४. मन्दसानः P. किं दुःखेन, नेत्याह...
हृष्यन्नेवेमा अप इमान्यप्कार्याणि व्रीह्या-
द्यभ्रान्यमुष्णाः, लब्धवानसि Sy.

२५. VM. explains अवातिरः । इन्द्र ।
इमाः । अपः once only.

आदिते अस्य वीर्यस्य चकिरन्मदैषु वृषन्नुशिजो यदाविंथ सखीयतो यदाविंथ ।
चकथे कारमेभ्यः पृतनासु प्रवन्तवे ।
ते अन्यामन्यां नद्यं सनिष्णत श्रवस्यन्तः सनिष्णत ॥५॥

आदिते अस्य । अतन्तरम् । एव । तव । वीर्यम् । इदम् । तेजनेषु । विकिरन्ति सोमेन ।
वर्षितः । यत् त्वम् । कामयमानान् । रक्षसि । सख्यमिच्छतस्तथा । एभ्यः । प्रकर्षेण भजनाय ।
पृतनासु । कर्म । चकथे । ते । अन्यामन्याम् । नदीम् । अन्नमिच्छन्तः । सम्भजन्ते ।

उतो नो अस्या उपसो जुपेतु ह्यर्कस्य
बोधि हविषो हवीमभिः स्वर्पाता हवीमभिः ।
यदिन्द्र हन्तवे मृधो वृषा वज्रिश्चिकेतसि ।
आ मे अस्य वेधसो नवीयसो मन्मं श्रुधि नवीयसः ॥६॥

उतो नः । अविच । अस्मान् । अस्याः । उपसः सकाशात् । यदिन्द्रः सेवते । ततः

१. अत एव हेतोः Sy.
२. तव सम्बन्धिने Sy.
३. वीर्याय, तवभिबुद्धये Sy.
४. सोमजनितमवेषु सत्सु Sy.
५. पुनः पुनः सोमं विकिरन्ति ।...सर्वेषु
सवनेषु वितरन्ति यजमानाः Sy.
६. वर्षयितः M.
कामानां वर्षितः Sy.
७. घ P.D. घतः कारणात् Sy.
८. त्वां कामयमानान्यजमानान् Sy.
९. ० माना स्रज् ० M.
१०. तव सखित्वमात्मन इच्छतोऽस्मान् यद्य-
स्मादाविष तर्पयसि, अभिमतेन प्रीण-
यसि, अतश्चकिरन् Sy.
११. यजमानेभ्यः Sy.
१२. ० ना M. प्रकर्षेण धनितुं सम्भक्तुम् ।
मुदाय हि घोराः सम्भजन्ते Sy.

१३. सङ्ग्रामेषु Sy.
१४. कारं शब्दं सिंहनावलक्षणम् Sy.
१५. ० त्व M. करोषि Sy.
१६. तव सङ्ग्रामवातिनः Sy.
१७. त्वस्यन्यामन्यामन्यांश्चान्यांश्चान्यमन्यं
प्रति Sy.
१८. नविं सन्तोषं समृद्धिम् Sy.
१९. अन्नमिच्छमाना इच्छन्तः P. D. M.
जयाल्लब्धमन्नं काङ्क्षन्तः Sy.
२०. VM. explains यत् । आविष ।
सनिष्णत once only.
२१. अवि नाम Sy.
२२. अस्माकं सम्बन्धिनीम् Sy.
२३. अस्त्योव ० M. कर्मणि वञ्छी । एतामुषसं
मुत्पाहः सम्बन्धिनमुषःकालम् Sy.
२४. सेवते D. उपस्पेषास्माकमपमिन्द्रो यतं
गच्छेदित्यर्थः । हिः पूरणार्थः Sy

स्तोत्रम् । बुध्यते । हविषः । होमैः सह । यज्ञे सर्वैः सम्भक्तैः । यदि । त्वमिन्द्र ! अजित् ।
कामानां वधितः । शत्रून् । हन्तुम् । बुध्यसे । तदर्थं मम । नवतरस्य । अस्य । होतुः ।
स्तोत्रम् । आभिमुख्येन । शृणु ।

त्वं तमिन्द्र वावृधानो अस्मयुरमित्रयन्तं तुविजातु मर्त्यं वज्रैश्च शूर मर्त्यम् ।
जहि यो नो अधायति शृणुष्व सुश्रवंस्तमः ।
रिष्टं न यामृचपं भृतु दुर्मतिविश्वापं भृतु दुर्मतिः ॥७॥

त्वं तमिन्द्र वावृधानः । त्वम् । तम् । इन्द्र ! वर्धमानः । अस्माकामः । अमित्रत्वमिच्छ-
न्तम् । वृद्धजनन ! बहुजनन ! मनुष्यम् । वज्रं । जहि । शूर ! यः । अस्माकम् । पापमि-
च्छति । शृणुष्वस्माकमभिलषितम् । अतिशयेन शोभनश्रवणस्त्वम् । तवागमनैः । रिष्टं काण्डम् ।

१. अयि नाम जानीहि Sy.

२. गत्वा चार्कस्य हविषः । पूर्ववत्कर्मणि
पठ्यते । अचनसाचनं हविः Sy.

३. हवनप्रकारविशेषैर्वत्तं हविः Sy.

४. यज्ञ सर्वसंभक्त P.D. स्वर्गस्यान्यस्य
सुखविशेषस्य वा सम्भजनस्थाने यज्ञे
हवीमभिराह्वानैराहूतो भवेति शेषः ।
अस्माभिराहूतः सज्जुवस्वेवागत्य हविः
स्वीकरोषीत्यर्थः Sy.

५. यस्मात्कारणात् Sy.

६. पञ्चमुक्तेन्द्र !

७. वधिता सन्कामानाम् Sy.

८. हिसकाञ् शत्रून् Sy.

९. अथबुध्यते Sy.

१०. ० धमनव M. कीदृशस्य मे ? वेद्यसो
मेधाविनो नवीयसो नवतरस्य, वीक्षित-
संस्कारैः संस्कृतत्वाद्भवतीयस्त्वम् । पुनर्वि-
शेष्यते । ... प्रतिज्ञयेन नवनवतोऽज्ञा-
धारणस्तुतिमतः । अत्र यज्ञमानविशे-
षणैस्तत्कृतं स्तोत्रमेव विनिष्टं भवति
Sy.

११. मन्म मननीयं स्तोत्रम् Sy.

१२. सर्वतः शृणु Sy.

१३. VM. ignores हि and
explains हवीमभिः । नवीयतः
once only.

१४. अत्यर्थं वर्धमानः Sy.

१५. अस्मास्त्वद्वक्तान्कामयमानः Sy.

१६. ० अमि० M. अस्मात्तु शत्रुत्वमा-
चरन्तम् Sy.

१७. अस्मत्स्तुत्या बहुभावमापन्न ! Sy.

१८. मरणत्वभावम् Sy.

१९. भर M. विनाश ! Sy.

२०. अथ पापं दुःखं वेच्छति तं जहि Sy.

२१. ० एव चास्मा० M. आवप्यास्माद्वाक्यम्
Sy.

२२. ० वण (त्वं तवागमनीयानि दानानि
सर्वाणि सह सन्तु तत्तु प्रायः तत्तवाञ्च
होतस्तव भवति) स्त्वं M.

२३. ० न P.M. यामन्यध्वनि Sy.

२४. तत्र वृष्टान्तः । ... अध्वनः धमेण हिसितं
परिधान्तं यथा दुर्मतिश्चोरादिक्रियया
वाधते तद्वत्स्मान्वापमाना दुर्मतिरप-
गच्छतु । यद्वा यामनि भागं यज्ञाधिक्यं
रिष्टमसुरकृतहिंसाधिक्यं विघ्नं परिह-
रति तद्वत् Sy.

इव । अस्माकं शरिद्रघसङ्कावाद्भवमाना सर्वा । दुर्मतिः । क्रमेण नश्यन्तु ।

I. 132.

त्वया वयं मधवन्पूर्व्ये धन इन्द्रत्वोताः सासक्षाम पृतन्यतो वनुयाम वनुष्यतः ।
नेदिष्टे अस्मिन्नहन्यधिं वोचा नु सुन्वते ।
अस्मिन्यज्ञे वि चयेमा भरे कृतं वाजयन्तो भरे कृतम् ॥१॥

त्वया वयम् । त्वया । वयम् । मधवन् । प्रत्ने । धने तन्निमित्तम् । इन्द्र ! त्वया रक्षिताः ।
अभिभवेम । शत्रून् । हन्याम च । घ्नते । अन्तिकतमे । अस्मिन् । अहनि । क्षिप्रम् । सुन्वते
मह्यम् । अधिवृद्धि । वयमिमं यज्ञं कृत्वा । सङ्ग्रामे । अन्नमिच्छन्तः । इन्द्रस्य करणम् । विच-
येम, जन्वेयणं विचयः ।

१. सत्मा० D.

२. सर्वाद D.

३. त्वत्प्रसादाद् दुर्मतिरस्मिन्निष्ठासाधिवया
दुष्टा बुद्धिः । . . . न केवलं हिसाकृपा,
अपि तु . . . सर्वापि क्रोधपरिचावादि-
कृपाज्ज भूतु Sy.

४. अपगता भवतु Sy.

५. VM. explains मर्त्यम् । अप ।
भूतु । दुर्मतिः once only.

६. त्वया साधनेन युक्ताः Sy.

७. मयं सौख्यं तद्वन्निन्द्र ! Sy.

८. अस्मिन्यज्ञे Sy.

९. अतिप्रबलेनेन्द्रेण त्वया रक्षिताः सन्तः
Sy.

१०. The passage beginning with
तन्निमित्तम् and ending with
अभिभवेम is missing in M.

११. पृतनामारमन इच्छन्तः प्रबलसेनायुक्ताश्च
शत्रून् Sy.

१२. हन्यमान P. वनुयाम । तेषामागमना-
त्पूर्वमेव वयं सम्मज्जेम Sy.

१३. Omitted by M.

१४. अस्मत्प्रहारायागच्छतः शत्रून् Sy. वनु-

ष्यतिर्हन्तिकर्मा । अनवगतसंस्कारो भवति
N. ५. 2.

१५. अत्यन्तसन्निहिते Sy.

१६. अभिववपुक्तेऽद्यतने Sy.

१७. अह M.

१८. नु क्षिप्रम् Sy.

१९. सुन्वते यजमानाय त्वय्यम् । . . . तं हवि-
ष्यत्वं यजमानं यज्ञं वा Sy.

२०. अधिकं वृद्धि Sy.

२१. यजमानाः Sy.

२२. देवानां सङ्ग्रामेऽमुरजये देवानां
सम्पदभरणे वा Sy. भर इति सङ्ग्राम-
नाम । भरतेर्वा । हरतेर्वा N. 4. 24.

२३. हविल्लक्षणप्राप्तमुपाचरन्तः Sy.

२४. जयस्व कर्तारं त्वामुद्दिश्य त्वज्जया-
यम् Sy. २५. स्तोत्रादिकं हविरादिकं
वा विचिनुयाम Sy.

२६. VM. explains भरे । कृतम् once
only.

A fragment वनुयाम वनुष्यतः is
quoted in N. ५.2. Both
Skanda and Durga quote
and explain RV. VIII. 40.7.

स्वर्जये भरं आप्रस्य वक्मन्युष्वुधः स्वस्मिन्नञ्जसि काशस्य स्वस्मिन्नञ्जसि ।

अहन्निन्द्रो यथा विदे शीर्ष्वाशीर्ष्वापोवाच्यः ।

अस्मत्रा ते सुध्यक्सन्तु रातयो भद्रा भद्रस्य रातयः ॥२॥

स्वर्जये भरं । सर्वजयोपाये । सङ्ग्रामे । हविर्मिरापूरयितुः । वक्त्रे । उपसि प्रबुध्य-
मानस्य । स्वभूते । ऋजुतमे । कर्म कुर्वाणस्य । यथा तेनोक्तम् । इन्द्रः । अवगच्छति । तेनैव
प्रकारेण तस्य शब्दं हन्ति । तमस्कारभूतः शिरोभिः । स्तौतव्यः । अस्मासु । भजनीयस्य ।
ते । भजनीयानि । दानानि सर्वाणि । सह । सन्तु ।

तत्तु प्रयः प्रब्रथा ते शुशुक्नं यस्मिन्यज्ञे वारमकुण्वत चयमृतस्य वारसि चयम् ।

वि तद्वोचेरध द्वितान्तः पश्यन्ति रुदिमभिः ।

स धा विदे अन्विन्द्रो ग्वेषणो बन्धुचिद्भयो ग्वेषणः ॥३॥

तत्तु प्रयः । तत् । तव । जन्म । कुसूलादिस्थमिवाश्रम् । होतस्तव

१. Omitted by P.D.

२. सर्वजतयो० P.D. ०पायः अ M. स्वर्गगमनसाधने । ... युद्ध आभिमुख्येन हतस्य स्वर्गः 'द्वाविमो पृथ्वी लोके सूर्य-मण्डलभेदिनौ' (Parāśara. ५.२५.) इत्यादिस्मृतिषु प्रतिष्ठः Sy.

३. आपनशीलस्य शत्रुवधायेतस्ततो व्याप्त-स्य । ... कस्य सङ्ग्राम इति तदुच्यते । आप्रस्यापनशीलस्य, आ समन्तादिन्द्रस्य प्रीणयितुर्वा Sy. ४. वक्मनि मार्गभूते Sy. ५. उपःकाले Sy.

६. ०ध्यस्व P.D.M. अनुष्ठानाय प्रबुध्य-मानस्य Sy. ७. अभिव्यक्तिमति कपटादिरहिते । पुनः स एव विशेष्यते । स्वस्मिन्नञ्जसि स्वकीयेऽञ्जसि मुख्ये महति सङ्ग्रामे । यद्वा । स्वस्मिन्नञ्जसि शत्रो स्वयमेवाप्रचक्षुर्भवेतागते सति Sy.

८. क P.D. कुह M. यार्ग कुर्वाणस्य Sy.

९. तत्र दृष्टान्तः । यथा विदे सर्वज्ञाय शिरसा प्रणतिः कियते स्तूपते च तथैवमित्यर्थः । यद्वा यथा ... येन प्रकारेण Sy.

१०. हन्तव्यं शत्रुं जानासि तं तं प्रहंसि । ... अथवा ... यं यं विन्दसे लभसे शत्रुं तं तं मारयसि । अतः कारणास्तुत्य इत्यर्थः Sy.

११. अस्य यजमानस्य शत्रुन् ... हिनस्ति Sy.

१२. मनस्तारभूतः P. ०कारसावनभूतः M.

१३. अतः कारणावयमिन्द्रः शीर्ष्वाशीर्ष्वापो-वाच्यः । सर्वेषां शिरसा प्रणम्यः स्तुत्यः Sy. १४. ०गुर M.

१५. भद्रस्य स्तुत्यस्य Sy. १६. तव सम्ब-न्धीनि Sy. १७. प्रतिस्तिरानि Sy.

१८. रातयोऽस्मासु वतानि बानानि Sy.

१९. सहैकोद्योगेन Sy. २०. भवन्तु Sy.

२१. VM. explains स्वस्मिन् । अञ्जसि । रातयः once only.

२२. पयः M. प्रियः D.

२३. तत् तु खलु प्रतिष्ठम् Sy. २४. तव स्वभूतम् Sy. २५. हविलक्षणमश्रम् । शुशुक्नवन्तम्, आख्यावितयोगेन भूयं वीप्तम् । शुचेर्बोक्तिकर्मण एतद्रूपम् Sy.

२६. कुसूलादिस्थमेवा० M.

भवति । यन्निमित्तमृत्विजः । यज्ञे । वरणीयं वेद्याख्यम् । आसादस्थानम् । अकुर्वन्स्त्वं च ।
यज्ञस्य । क्षयम् । सम्भक्ता । भवसि । आसन्ने हविषि । तत् । देवेभ्योज्जुवाक्यया वाज्यया च
द्विविधम् । विबोचे । तच्चान्तःस्थितं हविः । देवा अग्निषु प्रविश्य तत्तेजोभिः । पश्यन्ति ।
सः । हि । इन्द्रः । अनुजायते । पशूनामेवणशीलः । बन्धुभ्यः प्रजाभ्यः ।

नू इत्या ते पूर्वथा च प्रवाच्यं यदङ्गिरोभ्योऽवृणोरपं व्रजमिन्द्र शिञ्जयपं व्रजम् ।
ऐभ्यः समान्या दिशासम्भ्यं जेपि योत्सि च ।

सुन्वद्भयो रन्धया कं चिद्व्रतं हंशायन्तं चिद्व्रतम् ॥४॥

नू इत्या ते । क्षिप्रम् । इत्थमिव । पूर्वस्मिन्नपि काले । ते । प्रवाच्यं तत्कर्म । यत् ।

१. प्रत्यया पूर्वमितः पूर्वं यथा यागकाले हविस्ते तव स्वं भवति तथाऽद्यतनमपि । सर्वथा त्वामेव यजन्त इति भावः Sy.
२. ०त् ऋ० M. यस्मिन्हविषि दातव्ये सति Sy.
३. स्थानं वेदिसक्षणम् Sy.
४. कुर्वन्मृत्विजः Sy.
५. ०स्थान ... य० M.
६. कस्तव विशेष इति चेदुच्यते, ऋतस्य सत्यफलस्य यज्ञस्य । ... यद्वा । ऋत-मित्युदकनाम तस्य । ... अथवा । ऋत-स्यादित्यस्य Sy.
७. क्षयं निवासस्थानम् । ... (यद्वा) क्षयं स्थानम् । ... (अथवा) ... क्षयं स्थानं शुलोकान्धम् Sy.
८. सम्भक्तोऽसि ... प्राप्तोऽसि । दृष्टिप्रबो-ज्जीत्यर्थः । ... वा, असि यजमानं गमयितासि Sy.
९. ०चस्त० M. ०वाचेस्त० P. दिबूहि Sy.
१०. तावुजं वक्ष्यमाणं कर्म Sy.
११. अप, अतः कारणात् ... द्विषोपेतयोर्द्या-वापुषिभ्योर्मध्येऽन्तरिक्षे Sy.
१२. रश्मिनिरादित्यकिरणैः Sy.
१३. मेघं निर्भिन्नं रश्मिद्वारा प्रवर्षणकर्म कर्म

- सर्वे जनाः प्रत्यक्षतः पश्यन्ति । अस्मद्वत् हविरादित्यं प्रापयित्वा तत्रस्मिन्नारा दृष्टिं जनयसीत्येतत्सर्वद्वैपत्य इत्यर्थः Sy.
१४. इदानीं परोक्षतया स्तौति । स खलु Sy.
१५. उक्तकमेणैव कर्ता सन् विदे विन्दते । उक्कप्रान्तिप्रकारं जानाति Sy.
१६. ०त् P.D. उक्कस्यान्वेवणशीलः । ... गवेवणो गवां प्रतिष्ठानामेवणकर्ता । ... यद्वा 'गवेव सार्गणे' ... यजमानफलस्य मृगयितेत्यर्थः Sy.
१७. P. adds किञ्चिदप्यजमानं before प्रजाभ्यः । हविष्यदानादिना बन्धुभावं प्राप्तवद्भूषो यजमानेभ्यः Sy.
१८. VM. ignores तु । शुशुक्चनम् and explains गवेवणः once only.
१९. इतामिव P.D.M. उक्तप्रकारं वक्ष्य-माणरूपं वा Sy.
२०. पूर्वमिव । पूर्वं यथा Sy.
२१. तव सम्बन्धि Sy.
२२. सर्वैः स्तोतव्यम् Sy.
२३. तद्विद्वान्निन्तनमपि स्तुत्यम् Sy.
२४. य P.

त्वमित् । अङ्गिरसामर्षाय । गोब्रजम् । अपावृणोः । प्रयच्छस्तेभ्यः पशून् । एभ्यः । समानम् ।
 प्रार्थितोऽतिसृष्टः शत्रुभ्यः । अस्मदर्थम् । अभिलषितं धनमाजय । युध्यस्व । च । सुन्वद्भूषो
 यजमानेभ्यः । कम् । विदपि । अयजमानम् । कृध्यन्तम् । यथा नय ।

सं यज्जनान् क्रतुभिः शूरैर्द्वयद्वने द्विते तरुयन्त श्रवस्ववः प्र यच्चन्त श्रवस्ववः ।
 तस्मा आर्युः प्रजावदिद्वाधे अर्चन्त्योजसा ।
 इन्द्र ओक्थं दिधिपन्त धीतयो देवाँ अच्छा न धीतयः ॥५॥

सं यज्जनान् । यदा । मनुष्यान् । इन्द्रः । प्रजाभिः । संयोजयति । तदानीं तेऽग्नमिच्छ-
 मानाः । शत्रुषु निहितम् । धनमुद्दिष्य । शत्रून् धनन्ति । प्रकर्षेण च यजन्ते । इन्द्राय । अन्नम् ।

१. एतद्गोत्रोत्पन्नेभ्यो महर्षिभ्यस्तेषामर्षाय Sy. २. व्रजमन्तरिक्षे गच्छन्तं मेघम् ।
 ... व्रज इति मेघनाम, 'व्रजः ...
 वराहः' (Ngh. 1.10.) इति तन्नामसु
 पाठात् Sy. ३. अपवृत्तवानसि ।
 मेघमुत्पाट्य दृष्टिमुत्पादितवानसि Sy.
४. वितरन् । रक्षितवानसि Sy.
५. ०च्छेभ्यः D. अप अपवृद्धभ्योऽपहृत्य
 तेभ्य एवाङ्गिरोभ्यः Sy.
६. व्रजं गवां समूहम् ।... यदा पणिभिरपहृतं
 बिले स्थितं गवां व्रजमपहर्तुमपावृणोः,
 अपवृत्तद्वारमकरोः Sy.
७. ०श्रेभ्यः P. भ्यः ... शूनेभ्यः M. एभ्य
 उक्तेभ्य ऋषिभ्यः Sy.
८. समान्या दिशा समानया रीत्या तेभ्यो
 यथा ववांसि तद्वत् Sy.
९. धने सङ्ग्रहार्थं वा Sy.
१०. धनमाजयन्धनमाज P.D. जय Sy.
११. सुन्वद्भ्यः M. स्वदधमभिषवं कुर्वद्भूषो-
 ऽस्मन्धम् Sy.
१२. सर्वमप्ययज्जनानं यागविरोधितम् Sy.
१३. न केवलमयज्जनानं किन्तु, हृणायन्तं विव-
 दतम्, चिदित्यवकुत्तिते । अस्मासु रोषं
 कुर्वन्तं तमेवापष्टारं स्वयं रोषयन्तं वा ।

- यदा ... रोषं कुर्वन्तमपि, अन्नतमकर्मणि
 पुनर्हन्तासमर्थं कुर्वन् Sy.
१४. रन्ध्र बाधय । मदधीनं कुर्वित्यर्थः Sy.
 १५. VM. explains अप । व्रजम् । चित् ।
 अन्नतम् once only.
 १६. य इन्द्रः शूरो विक्रान्तः सन् Sy.
 १७. सर्वान्प्राणिनः Sy.
 १८. Omitted by P.D.
 १९. तस्यगीतयति तत्तद्विषयान् । अन्नतर्षामि-
 रूपेण सर्वेषां बृद्धिषु स्थित्वा तैर्विषया-
 नुत्प्लेक्षयतीत्यर्थः । यदा क्रतुभिः कर्मभिः
 सुकृतबुद्धकृतकर्मनिमित्तभूतैस्तत्तत्फलैर्योज-
 यति Sy.
 २०. ० नः P.D.M. एवं प्रेरयति सति ...
 अग्नमिच्छन्तो यजमानाः Sy.
 २१. अभिमते सति । यदा हिते धनेऽभिप्रेते
 सति Sy. २२. धने गवादिकल्पे Sy.
 २३. हिसन्ति शत्रून् । तत्कथ्यतिर्वैधकर्मा ।...
 तरतेषां ... तरन्तीत्यर्थः Sy.
 २४. सतः कारणाच्छ्रवस्यबोऽन्नं हविलंक्षण-
 मिन्द्रायात्मने वेच्छन्तः सन्तः ... प्रकर्षेण
 यजन्ते Sy.
 २५. तस्मा इत्, तस्मै प्रतिष्ठादेन्द्रार्थेव Sy.
 २६. हविलंक्षणमन्नम् Sy.

पुत्रादिभिः सहैव यजमानाः शत्रूणाम् । आत्मबलेन । बाधये । प्रपच्छन्ति । तस्मिन्निन्द्रे ।
निवासम् । धारयन्ति । कर्माणि प्रत्येकम् । अन्येषु देवेषु ? यानि कर्माणि भवन्ति ।

युवं तमिन्द्रापर्वता पुरोयुधा यो नः पृतन्यादप तंतुमिद्धं ब्रजेण तंतुमिद्धं तम् ।
दूरे चचार्यं च्छत्सुद्महंनं यदिनंचत् ।

अस्माकं शत्रुन्परि शूर विश्वतो दुर्मा दर्पीष्ट विश्वतः ॥६॥

युवं तमिन्द्रा० । युवाम् । तम् । इन्द्रापर्वतो ! पुरा युध्यमानो । यः । नः । सङ्ग्रामं कर्तुमिच्छति ।

१. ०हे P. प्रजावत् पुत्रादिसहितं भवति ।

तैः सहितैर्दीपित इत्यर्थः Sy.

२. ० ना P.

३. स्वकीयेन बलेन युक्ताः Sy.

४. शत्रूणां बाधने निमित्तभूते सति, बाधितुं वा । बाध इति बलनाम । 'बाध... तविषी' (Ngh. 2.9.) इति तन्नामसु पाठात् Sy.

५. अर्चन्ति पूजयन्ति । यद्वा तस्माद् इव यजमानायैव बाधे बले निमित्तभूते सति, ... प्रजावत्पुत्राद्युपेतम्, आयुरग्रं लब्धुम् अजितं बलेन युक्ताः, अर्चन्तीन्द्रं पूजयन्ति । अर्चयिष्य इति शेषः Sy.

६. पीतयः कर्मवन्तो यजमानाः... इन्द्र-समीपे । गङ्गायां घोष इति वस्तामीप्यं लक्ष्यते । इन्द्रलोक इत्यर्थः Sy.

७. प्रोक्तो निवासस्थानम् । स्वार्थे दत् Sy.

८. धारयन्ति । 'विध शब्दे' । अत्र धारणार्थः Sy.

९. पीतयः स्वर्गसाधनकर्मवन्तः सन्तः Sy.

१०. ० त्वेम० P. देवानाभिमुख्येन प्राप्तुमि-
बोधं विधियन्तेत्यन्वयः Sy.

११. VM. ignores इत् and
explains शब्दस्यैव once only.

१२. The complete word is
इन्द्रापर्वता

आद्योऽर्थं इन्द्रपर्वतदेवत्यः Mah.

प्रथमोऽर्थं ऐन्द्रापर्वतः U.

१३. युवं P. D.

युवं तं यत्नमनुतिष्ठतम् U.

१४. तं शत्रुम् । आवरे वीप्सा तं तम् ।
इवेवायं । तं तमेव शत्रुम् ... तत्त-
त्समात्तमेव सर्वमपि शत्रुम् Mah.
तंतमित् सर्वमपि शत्रुम् Sy.

तंतमित्, ... इच्छन्त्योऽनर्थकः U.

१५. इन्द्रपर्वतो Mah. इन्द्रः प्रसिद्धः, पर्वतः
पर्वताग्रेषु, तदभिमानो देवस्तो Sy.

१६. युमानो M. हे पुरोयुधा पुरोयुधो पुरो-
ऽग्रे युध्यन्ते तौ पुरोयुधौ ... शत्रूणां
पुरतो युद्धस्य कर्तारौ Mah. सङ्ग्रामे
पुरतो योद्धारौ Sy. येन यत्नेन पुरोयुधा
पुरोऽग्रे युद् युध्यति पुरोयुक्तेन पुरो-
युधा बलेन U.

१७. तदो वीप्साश्रवणाद्यदोऽपि वीप्सा ।
यो यः शत्रुः Mah. यः शत्रुः Sy. तदो
वीप्साश्रवणाद्यदोऽपि वीप्सा क्रियते,
यो यः शत्रुः U.

१८. ... यो नः M.

नोऽस्मान् Mah., U.

नोऽस्माकम् Sy.

१९. ०मिच्छन्त्व P. ०मिच्छ D. M.
पूतनां सेनां कुर्यात् । योषयेदित्यर्थः
Mah. अस्मान् कृतं पूतनामात्मन इच्छति
Sy. सङ्ग्रामयोषयेत् U.

वज्रेण । अपहतम् । ताम्बां दूरे । निवसन्तम् । कामयताम् । ? गहनं विपितमरणम् । यदतो ।
प्राप्तवानिन्द्रमेव । अस्माकं शत्रूणाम् । दरणकुशलस्तव वज्रः । शत्रून् । परितः । दारयतु ।

१. तत्रापि विशेष्यते । ... वज्राख्ये-
नायुधेन Mah. केन साधनेनेति तदुच्य-
ते । तं तमित्सर्वमपि शत्रुं हन्तुं वज्रेण
साधनेन प्राप्तुतम् Sy. वज्रेणेत्यायु-
धनियमः शत्रूणाम्मूलनाय U.
२. ०हृतं M. विनाशयतम् Mah.
नाशयतम् Sy. विनाशयतं शत्रुम् U.
३. ईदृक् सामर्थ्यमस्तीति दर्शयति ...
अत्यन्तदूरदेशे Sy.
४. चत्ताय । चततिर्गतिकर्मा । वनेऽतिदूर-
गताय शत्रवे Mah. गताय । चातयतेर्वा
नाशकर्मणः । नष्टायावर्शनमापन्नायेत्यर्थः
Sy. दूरे गताय नष्टाय शत्रवे U.
५. क्षयतां P.D. छन्दतिः कामनार्थः । शत्रुं
प्राप्तुं कामयते Mah. तादृशं शत्रुम्
... छन्दयति कामयते हन्तुम् ।
छन्दतेः कान्तिकर्मण इदं रूपम् Sy.
कामयताम् । हे इन्द्र त्वदीयो वज्रः
शत्रवे विनाशं कामयताम् । कथं
परवशो वर्ततामिति चेत्, कथं वज्रस्य
वायुविनाशकामनेति चेत् । 'शामेवैषां
रयो भवत्यात्माश्च आत्मायुधम्'
(N. 7. 5.) इत्यदोषः U.
६. इदानीमिन्द्रः प्रत्यक्षो वज्रस्य कर्तृत्वं
चोच्यते । हे शूर इन्द्र त्वदीयो वज्रो
... गहनमत्यन्तगम्भीरं वनं जलं वा
प्रति Mah. गहनं दुरवगाहं स्वात्म-
तिकठिनं हृदयं शत्रुसमीपं वा Sy.
इत उत्तरमिन्द्रः प्रत्यक्षो वज्रस्य तु
कर्तृत्वं विवक्षितं परोक्षस्य सतः ...
गहनं वनमुच्यते उदकं वा U.
७. यद्यदा Mah. यद्यो वज्रः । लिङ्ग-
व्यत्ययः Sy.
८. तदा तमपि दूरगतम् ... प्राप्तुयात् ।
इनक्षतिर्व्याप्तिकर्मा । वने दूरगतम-
पीच्छन्गुह्यतेवेत्यर्थः Mah. व्याप्नोति ।
'नक्ष गतो' ... इनक्षतिर्वा प्रकृत्य-

न्तरम् Sy. रूपसाधुश्यानुदकं वनं वा
यद् व्याप्नोति पलाय्य गच्छति तथापि
विनाशयति शत्रुपृथक्करणेन तस्यापि
विनाशं कामयतां त्वदीयो वज्रः U.

९. ०नेवाहास्मा० P. अस्मदीयान् Mah.
इदानीमिन्द्र एव स्तूयते । हे शूर शी-
र्योपेत इन्द्र ! अस्माकं विरोधिनः Sy.

१०. दारयतीति दर्मा... विदारणशीलो वज्रः
Mah. दर्मा शत्रूणां दारकः... तव पूर्वो-
क्तो वज्रः Sy. कथम्भूतो वज्रः । दर्मा
विदारणशीलः U. ११. ०तस्त M.
१२. सर्वोऽश्वशून् Mah. शत्रून् विश्वतो
विश्वान् । सार्वविभक्तिकस्तसिल् ।
... विश्वतः सर्वोऽश्वशून् Sy.
अस्माकं ये शत्रवस्तान् U.

१३. सर्वतः स्थितान् Mah. परि परितो
विश्वतो विश्वैरुपायैः... सर्वैरुपायैर्वा
Sy. विश्वतः सर्वतः U.

१४. परितो विदारयतु Mah. दारयति ।
यद्वा । दर्मा शत्रूणां दारक इन्द्रो दर्वीष्ट
कास्तस्येन दारयति शत्रून् Sy. परि-
विदारयतु U.

१५. VM. ignores तंतम् । इत् and
शूर and explains हृतम् । विश्वतः
once only.

This stanza occurs in YV.
8.53 where the following
words are added to the
text of the RV. भूर्भुवः स्वः
सुप्रजाः प्रजाभिः स्याम सुवीरा वीरैः
सुपोषाः पोषैः ।

Ms.D. puts the figure ११३२१
here to indicate the end of
one hundred and thirty-
second hymn. No such
number is given in p. and M.

I.155.

उभे पुनामि रोदसी ऋतेन द्रुहो दहामि सं महीरनिन्द्राः ।
अभिप्लव्य यत्र हुता अमित्रा वैलस्थानं परिं तूळ्हा अशेरन् ॥१॥

उभे पुनामि^१। समूह^२न्या कालमिव^३ यजेन^४। आवापृथिवी^५। इन्द्रमयजमानाः^६। द्रोघ्रीः^७।
प्रजाः^८। सन्दहामि^९। अभिप्लुत्य^{१०}। यस्मिन्^{११} सन्दहने^{१२}। हुताः^{१३}। अमित्राः^{१४}। वैरनिलयं^{१५} मुदस्थानम्^{१६}।
परितः^{१७}। छिन्नाः^{१८}। शेरते^{१९} दुहाः^{२०}।

अभिप्लव्या चिदद्रिवः शीर्षा यातुमतीनाम् ।
छिन्धि बंदुरिणा पदा महाबंदुरिणा पदा ॥२॥

अभिप्लव्या चित्^१। अभिप्लुत्य^२। इव^३। बन्धिन^४। शिरोसि^५। हिमायुक्तानां^६ राजसीनां^७

१. लोकद्वयं हितकानां तवापठुणां वा-
ऽपराधनेन पाकयामि Sy.

२. ०न्वा M.

३. स्वदुष्टेयने यजेन बलेन (वा) Sy.

४. ०पृथिवीन्तिरवीन्द्र० P. ०पृथि न्तिर-
वीन्द्र० D. ०पृथिवीं तीरवीन्द्र० M.

५. भूलोके ... इन्द्रविरहितानामाश्रयभूता
महीरवीः Sy.

६. वी० M. अत एव द्रुहो द्रोहिणामाधार-
भूतवात्स्वयमपि द्रोघ्रीः Sy.

७. सन्मूर्पेकहेलपा दहामि Sy.

८. अभितो गत्वा Sy.

९. यत्र यातु भूमिषु Sy.

१०. सर्वतः प्राप्ताः, प्रस्माभिर्घोषिता
वा Sy.

११. शत्रवः Sy.

१२. रैनं M. वैलस्थानम्। बिलशब्दो
गतंसमानार्थः। स च गतः इमशान-
वचनः। अतोऽयमपि इमशानवाची।
अथवा बिलसम्बन्धिस्थानं नागलोकः।
तत्र वाऽशेरन्। यदा 'बिल कोपे' इति
यातुः। ... तत्र शवाः क्षिप्यन्त इति

वैलस्थानं इमशानम्। तत्र त्वया हुता
भूमि इमशानवत्कुत्वा सर्वत्र शेरते।
तान्दहामीत्यर्थः Sy.

१३. परि M.

१४. ते सर्वे परितूळ्हा हिंसिताः। तूह
हितार्थः Sy.

१५. हिंसिताः सन्तोऽशेरन् शयनं प्राप्ताः।
शेतेष्व्यत्पेने परस्मैपदम् Sy.

१६. Missing in M.

१७. VM. ignores उभे। पुनामि

१८. ०प्न० P.D.

१९. Missing in M.

२०. अभितः प्राप्य Sy.

२१. एव Sy.

२२. बजान् P. वैरिणां भक्षक! यदा-
ऽद्रेमघस्यावर्तः! Sy.

२३. ०सी M.

२४. हिसो युक्ता० M. हितावतीनां सेना-
नाम्। यदा यातनसाधनाभ्यामुधानि
यातूनि तद्वतीनाम्। अथवा यातवो
रक्षोसि तद्वतीनां सेनानाम्। कर्मणि
पठो। शत्रूणां सेनाः Sy.

प्रजानाम् । द्विन्वि । पादेन । आवेष्टनयता । पादस्याधोभागी बहूरो महता तेन युक्तेन ।

अवासां मघवञ्जहि शर्वो यातुमतीनाम् ।

बैलस्थानके अर्मके महावैलस्थे अर्मके ॥३॥

अवासां मघवन् । अवजहि । यातुमतीनाम् । बलम् । बैलस्थानके, स्वार्थे कः । द्विन्वि ।

१३. १३
महति ।

यासां तिस्रः पञ्चाशतोऽभिप्लवङ्गैरुपावपः ।

तत्सु ते मनायति तुक्तसु ते मनायति ॥४॥

यासां तिस्रः । यासां यातुमतीनाम् । अर्धद्वं शतम् । अभिप्लवङ्गैः । दिवः, अधो नीतवान-
सि । तत्कर्म । त्वाम् । सुष्ठु । पूजयति । तदल्पमप्युपकारातिशयात् ।

१. The passage beginning with शिरासि and ending with प्रजानाम् is omitted by P.

२. चूर्णय । यद्वा तासां सम्बन्धीनि रवादीनि द्विन्वि Sy. ३. केन साधनेनेति तदुच्यते । ... त्वदीयपादेन Sy.

४. वेष्टनशौलेन संबंध्याप्तेन ... अति-
विस्तृतेनेत्यर्थः । यद्वा बहूरिणा पदा
वेष्टनशौलेन हस्तिनः सम्बन्धिना
पादेन, ऐरावतपादेनेत्यर्थः Sy.

५. बहूरो P.D.M.

६. न केवलेन येन केन पादेनेत्याह । महा-
बहूरिणा पदा महावेष्टनयता स्वीयेन,
ऐरावतसम्बन्धिना वा पादेन द्विन्वि
चूर्णय Sy.

७. VM. explains पदा once only.
हे इन्द्र ... धनयन् ! Sy.

८. चूर्णय Sy.

९. यातनासाधनान्यायुधानि यातूनि तद-
तीनाम् । यातुधानयतां वा सेनानाम् Sy.

१०. Missing in M.
कुत्सिते पूर्वोक्तलक्षणे श्मशाने लपये-

ति शेषः । यद्वा ... बिलसम्बन्धिनि
कुत्सिते स्थानेऽन्धकाराद्भूतेऽधोलोके
स्वापयेति शेषः Sy.

११. अर्मके कुत्सिते शर्वैररणीये ... कुत्सिते
गतामुभिररणीये Sy.

१२. सर्वैर्मन्त्रे महाश्मशाने नागलोके वा Sy.

१३. VM. ignores आसाम् and मघवन्
and explains अर्मके once only.

१४. पूर्वमन्त्रोक्तलक्षणानां सेनानाम् Sy.

१५. ०३ P. तिस्रः पञ्चाशत्स्त्रिगुणित-
पञ्चाशत्सङ्ख्यां सार्धशतम् Sy.

१६. अभिगमनैः । लङ्गतिर्गतिकर्मत्पुक्तम् Sy.

१७. अभिगम्य ... नाशितवानिति Sy.

१८. तत्तादृशं सेनावधाविरूपं कर्म Sy.

१९. त्वा P.

२०. मुमनायति सुष्ठु सम्भावयतीत्यर्थः Sy.

२१. किञ्च हे इन्द्र ! ते तवाप्यर्धशतशत-
सेनाजयरूपं महदपि तद्वद् इति मुम-
नायति । अत्यल्पमिवमिति सुष्ठु मन्यते
Sy.

२२. VM. explains सु । ते । मनायति
once only.

पिशङ्गभृष्टिमम्भृणं पिशाचिमिन्द्र सं मृण । सर्वं रक्षो नि बर्हय ॥५॥

पिशङ्गभृष्टिम् । श्रीनिमान् राक्षसान् । एतेषामनुचरं सर्वं च । रक्षः । निनाशय ।
पिशङ्गदीप्तिरुदकहरो मांसाञ्चन इति निर्वचनम् ।

अवर्मह इन्द्र दादहि श्रुधी नः शुशोच हि द्यौः चा न भीषाँ अद्रिवो
घृणाच भीषाँ अद्रिवः । शुष्मिन्तमो हि शुष्मिर्मिवैरुप्रेभिरीयसे ।
अपूरुषन्नो अप्रतीत शूर सत्त्वभिस्त्रिभूतैः शूर सत्त्वभिः ॥६॥

अवर्मह इन्द्र । रक्ष । महतोऽस्मान् । दारय च शत्रून् । शृणु च ।
अस्मान् । शुशोच । हि । द्यौरुतुरैः । पृथिवी । च । भवेत् । वज्रिन् ! दीप्तादमुरात् ।

१. श्रीणि मां M. पिशङ्गभृष्टिमीषद्रक्त-
वर्णम् । अम्भृणमतिभयङ्करं शब्दायमा-
नम् । ... यद्वा महान्तमतिप्रबुद्धमित्यर्थः ।
अम्भृण इति महान्तम् । 'अम्भृणो माहिनः'
(Ngh. 3. 3.) इति तत्र पाठात् ।
उक्तविधं पिशाचि पिशाचविशेषं,
जरामित्येके Sy. २. ०मनुवरं M.
३. न केवलं तमेकं किन्तु सर्वं रक्षो रक्षण-
निमित्तभूतं राक्षसादिकम् Sy.
४. सम्भृण सम्पृगृहस्य ... निबर्हय
निषूदय । 'बर्हं हितायाम्' । चौरादिकः ।
नामय । वधकर्मैतत् 'नितोशयति निब-
र्हयति' (Ngh. 2.19.) इति तत्रोक्त-
त्वात् Sy. The reading of the
Ngh. is नितोशते and there
is no variant.
५. मंसा P.V.M. ignores इन्द्र
६. अवस्तादवाङ्मुष्मं Sy.
७. हे इन्द्र ! महो महतो मेघस्य । कर्मणि
षष्ठी । महान्तं जलधारिणं मेघं महान्तं
घृत्रं वा Sy. ८. विदारय Sy.
८. नोऽस्मद्वाक्यम् Sy. १०. यस्मात्कार-
णात् Sy. ११. द्युलोको देवानामा-
श्रयभूतः शुशोच शोचति । वृष्ट्यभावेन

हविराद्यभावाविति भावः Sy.

१२. तत्र वृष्टान्तः । ... अेति भूनाम ।
आयन्ति निवसन्त्यस्यामिति आः, ...
सर्वनिवासाश्रयभूमिरिव । सा यथा ...
शोचति तद्वत् । लोकद्वयमपि वृष्ट्यभावेन
शोचतीत्यर्थः । अनुरपक्षे लोकद्वयमावृत्य
प्रवर्धमानं धर्तुमसहमाने द्यावापृथिव्यौ
शोचत इत्यर्थः । तस्माच्छ्रुवीति पूर्ववा-
न्वयः Sy.
१३. Omitted by P.D.
१४. भीषा वृष्ट्यभावात्तस्याविशेषभीत्या Sy.
१५. अद्रिमेषः । तद्वन्निर ! ... शत्रूणां भक्षक !
यद्वा, अद्रिर्वस्त्रस्तेन तद्वन् हे इन्द्र ! Sy.
१६. भीतौ वृष्टान्तः । ... अन्नेर्मूर्त्यन्तरात्त्व-
ष्टुर्भीत्येव । त्वष्टुर्भीत्या पूर्वं यथा
द्यावापृथिव्यौ शोचतस्तद्वत् । अत्रैतिहास-
माह्नः । पूर्वं जगति महान्धकारेणावृते
सति देवा विचिन्त्याग्निं प्राथितवन्तः ।
त च त्वष्टरूपेण द्यावापृथिवीभ्यां
सकाशात्तमो व्युदस्यभ्रुदपद्यत । तं
वृष्ट्वा द्यावापृथिव्यौ बिभ्यतुरिति ।
... यद्वा वृणः केवलोज्ज्वलः, तस्माद्यथा
बिभीतस्तद्वत् ... तावद्भीतिं वृष्टि-
प्रदानेन परिहरेत्यर्थः Sy.

शोधयितुमः । हि त्वम् । शोधयितुभिः । प्रहारेः । उषैः । गच्छसि । पुरुषानवाधमानः शत्रुभिर-
प्रतिगतः । शूरः । मरुद्भिः । एकविंशत्सङ्ख्याकैः । त्रिषुप्तानां मरुतः स्वाहुसमुदः । इति
मन्त्रः ।

वनोति हि सुन्वन्चयं परीणसः सुन्वानो हि ध्मा यजत्यव द्विषो
देवानामव द्विषः । सुन्वान इत्तिषासति सहस्रा वाज्यवृतः ।
सुन्वानायेन्द्रो ददात्याभुवै रयिं ददात्याभुवम् ॥७॥

वनोति हि सुन्वन् । भजते । हि । यजमानः । महतोऽप्ययजमानस्य । गृहम् ।
सुन्वानः । अघः करोति । हि । शत्रून् । देवानयजमानान् । सुन्वानः । एव च । बहूनि
धनानि । सम्भक्तुमिच्छति । बलवान् । शत्रुभिरपरिवृतः । सुन्वानायेव । इन्द्रः । धनम् ।

१. अतिशयेन बलवान् Sy.

२. खलु Sy.

३. बलैः । ... यद्वा शुष्मिभिरंधेरिति
सम्बन्धः Sy.

४. अतः कारणात् ... वर्धस्तदुपायैः सहि-
तस्त्वम् Sy.

५. उद्गूणैरतिशूरैः Sy.

६. शत्रून्मेषान्वा गच्छसि Sy.

७. पौरुषोपेतानां यजनसमर्थानामहन-
स्त्वम् Sy.

८. अवसत्रे रक्षःप्रभृतिभिरप्रतिगतः । युद्धे
शत्रुभिरनाक्रान्तः । यद्वा सत्वभिः प्राणि-
भिरसंस्कृतमनस्करनविगतः । Sy.

९. विक्रान्तः । Sy.

१०. अनुचरैरुपेतः सत्रीयत इत्यन्वयः Sy.

११. त्रिभिः सप्तभिर्वा सत्वभिः Sy.

१२. त्रिसप्ता० P. D. M. and also
TB. 2.5.2.3. AV. reads
त्रिषप्ता

१३. ०समु० P.

१४. AV. 13.1.3.

१५. VM. ignores इन्द्र । न and

explains भीषा । अद्विवः । शूरः ।

सत्वभिः once only

१६. त्वत्प्रसादात्सम्भजते ... साधयितुं
सम्भक्तुं चेच्छति Sy.

१७. हिः प्रतिद्वयार्थः Sy.

१८. त्वामुद्दिश्यामिषयं कुर्वन्त्यजमानः Sy.

१९. परीणसः परितो नद्यान्सम्भटान् Sy.

२०. सर्वैर्बन्तव्यं गन्तव्यं वा गृहम् Sy.

२१. सोमयागं कुर्वाणः ... अमिषबोध-
सहितं यागं कुर्वाणः Sy.

२२. अवयजति नाशयति Sy.

२३. एव Sy.

२४. द्विषो द्वेष्टन् Sy.

२५. न केवलं यागद्वेषिणो देवानां द्विषो-
ऽप्यवयजति Sy.

२६. सहस्राण्यपरिमितानि गवादिधनानि Sy.

२७. त्वत्प्रसादात् ... वाजवानश्ववान् Sy.

२८. परैरनाक्रान्तः सन् Sy.

२९. केनेवं सम्भ्यत इति तत्राह ... इन्द्र-
मुद्दिश्य सोमयागं कुर्वाणाय यज-
मानाय वा Sy.

३०. अतिसमृद्धं रयिं गवादिरूपं धनम् Sy.

वदाति । परिती भवत् ।

I.134.

आ त्वा जुवो रारहाणा अभि प्रयो वायो वहन्त्विह पूर्वपीतये
सोमस्य पूर्वपीतये । ऊर्ध्वा ते अनु सूनृता मनस्तिष्ठतु जानती ।
नियुत्वंता रथेना याहि दावने वायो मुखस्य दावने ॥१॥

आ त्वा जुवः । वायो ! त्वाम् । गमनशीलाः । वेगवत्यो नियुतः । अन्नम् । प्रति । इह ।
आवहन्तु । सोमस्य । यज्ञमुखे पानाय । पुरुषस्य कामुकं मनः । जानती । तव । वाक् । ऊर्ध्वा ।
अनुतिष्ठन्तु शतं गृहाण सहस्रं गृहाणेति निर्गच्छतु, त्वं वा । नियुत्वंता । रथेन । धनस्य । दानाय ।
आयाहि ।

१. प्रयच्छति । तस्मात्सुन्वानः सिपास-
तोत्यर्थः Sy.

२. ०तोऽम० M. आभुवं समन्ताद् भवन-
शीलं तथाऽऽभुवं पुनर्भवनशीलम् Sy.

३. VM. explains अन्न । द्वियः ।
वदाति । आभुवम् once only and
ignores स्म ।

Ms. D. puts the figure
n१३३॥ here to indicate
the end of one hundred
and thirtythird hymn.
No such number is given
in P. and M.

४. शीघ्रगामिनो वलवन्तो वा Sy.

५. सामर्थ्याद्विपुतसञ्जका अदवाः Sy.

नियुतो वायोः Ngh. १.१५.

६. चरुपुरोडाशाद्विहितैक्षणमन्नम् Sy.

७. अस्मिन्पत्रे Sy.

८. प्रापयन्तु Sy.

९. पूर्ववत्पानाय । पुनः । किमर्थम् । ...

इतरदेवेभ्यः पुरा पानाय Sy.

१०. ०कमनः P.

११. जानाति P. तव गुणान्विशेषेणाव-
गच्छन्ती Sy.

१२. तव सम्बन्धि Sy.

१३. जाना...वाक् M. सूनृता प्रियसत्वा-
त्मिका स्तुतिरूपाऽस्मदीया वाक् । ...
सूनृतेति वाङ्मनाम् । 'सूनृता ब्रह्म' इति
(Ngh. 2.7.) तन्नामसूक्तत्वात् Sy.

१४. उग्रता Sy.

१५. तिष्ठत M. आश्रित्य सर्वदा वर्तताम् ।
हृष्यत्वित्यर्थः Sy.

१६. ०पो M.

१७. नियुङ्गिष्यन्तेन रथेन Sy.

१८. सोमपानार्थं स्तुत्यर्थञ्च हे वायो !
मणस्य यज्ञस्य दावने दातव्याय हविषे
तत्सवीकाराय । पुनः किमर्थम् । ...
अस्मभ्यमभिमतदानाय Sy.

१९. याहि D. आगच्छ Sy.

The passage beginning
with शतं and ending with
आयाहि is omitted by M.

२०. VM. explains पूर्वपीतये । वायो ।
दावने once only.

मन्दन्तु त्वा मन्दिनो वायुविन्दवोऽस्मत्क्राणासुः सुकृता अभिर्धवो

गोभिः क्राणा अभिर्धवः ।

यद् क्राणा इरध्यै दक्षं सचन्त ऊतयः ।

सध्रीचीना नियुतो दावने धिय उप ब्रुवत ई धियः ॥२॥

मन्दन्तु त्वा । मन्दन्तु । त्वा । मन्दिनो वायुः । सोमाः । अस्माकमभिलषितानि ।
पशुभिः । कुर्वाणाः । सुसंस्कृताः । अभिगतदीप्तयः । यदि । लक्ष्णम् । परिचरणाधेम् । यजमानेषु
कुर्वाणाः । नियुतः । वायुम् । सेवन्ते । ततः सहाञ्चन्तीति । नियुतः । कामानां धातारः । तेषां

१. मादयन्तु । व्यत्ययेन परस्मैपदम् Sy.

२. त्वाम् Sy.

३. कीदृशाः सोमाः । मन्दिनो मादयितारः Sy.

४. स्नेहयितारः सोमाः Sy.

५. ०मास्मा० P.

अस्माकं सम्बन्धिनः Sy.

६. गोभिर्वाग्भिर्मन्त्ररूपाभिः । क्राणाः
क्रियमाणा हूयमानाः । यद्वा गोभि-
र्यन्तुभिराहवनीयप्रत्ययानेतृभिः क्राणा
हूयमानाः Sy. गौरिति बाङ्नाम ।
वाग्भिः ... क्राणाः कुर्वाणाः । किम् ?
ता एव स्तुतिलक्षणा वाचः सोमप्रदानं
वा SKN. वाग्भिः स्तुतिलक्षणाभिः
... आभिमुख्येन कुर्वाणाः । ...
तस्मात् 'क्राणाः' इत्येष शब्दः 'कुर्वाणाः'
इत्येवमुपपद्यते Dur.

७. कुर्वाणाः स्वकार्ये हर्षाधिकम् Sy.

c. The passage beginning with
शतं (I.134.1.) and ending
with सुसंस्कृताः is omitted by
M. अभिषववशापविश्रोधनग्रहणादिभिः
सुष्ठु कृताः Sy.

८. M. begins गृह्णोति (I.134.1.)
अभिगतदीप्तयः and writes above

it with red ink मन्दन्तु त्वा ।
अभितो द्योतयन्तः ... अभिर्धवोऽभि-
गन्तारः Sy.

१०. यस्मात्कारणात् Sy.

११. हशब्दः प्रतिद्वौ । दक्षम्, अस्मदाग-
वेशम्रति गन्तुमुत्साहयन्तं समर्धयि-
तारम् Sy.

१२. इरध्यै प्रापयितुं परिचरितुं वा । ... इर-
ध्यतिः परिचरणकर्मा । 'इरध्यति
विधेम्' (Ngh.3.5.) इति तन्नाम-
सूक्तत्वात् Sy.

१३. कीदृशास्ताः । ... स्वव्यापारं रय-
वाहनादिकं कुर्वाणाः Sy. क्राणाः
कुर्वाणाः, N. 4.19.

१४. M. adds गन्त्यो before नियुतः ।
एतत्सञ्ज्ञकास्तवाद्वाः Sy.

१५. ई त्वाम् Sy.

१६. धियः कर्मण्युद्दिश्य सचन्ते त्वा
सङ्गच्छन्ते यागदेशं वा Sy.

१७. सहाञ्चन् M. ऊतयो रक्षणवत्यः
प्रीतियुक्ता वा Sy. ... सध्रीचीना-
स्त्वया सहाञ्चन्त्यो गच्छन्त्यः ।

१८. कामान् P.D.

१९. धार० P.

धियः कर्मवन्तो बुद्धिमन्तो वा अस्त्वितो
यजमाना वा Sy.

दानाय । स्तुवन्ति । एनाः ।

वायुर्युङ्क्ते रोहिता वायुररुणा वायु रथे अजिरा धुरि वोळ्हवे बहिष्ठा
धुरि वोळ्हवे । प्र बोधया पुरंधि जार आ संसृतीमिव ।
प्र चंचय रोदसी वासयोपसः श्रवसे वासयोपसः ॥३॥

वायुर्युङ्क्ते । वायुः । युङ्क्ते । रोहितवर्णं कदाचित् । अरण्ये । वायुः । रथे । गमनशीलो ।
धुरि । बहनाय । बोढारी । प्रबोधय । बहुप्रज्ञम् । जारः । स्वपतीमसती यथा बोधयति ।
प्रदर्शय चास्मै प्रबोधेन । आवापृथिवी । विवासय च । उपसः । अस्मा अन्नाय वायोः ।

१. दावने दानाय हविःस्वीकारनिमित्तम् Sy.

२. उपेत्य व्रुवन्ति स्वाभिमतं विज्ञापयन्ति वा Sy. ३. एनाम् M.

४. VM. explains क्राणाः । अभिचयः । धियः । once only. A fragment गोभिः क्राणाः is explained in N. 4. 19; SKN. II.254. The stanza of the RV., quoted in N. 4. 19., is however a different one.

५. वायुः । युङ्क्ते is omitted by P.D. क्वचित्छोजयति Sy.

६. रोहितवर्णाविश्वो Sy.

७. तथा क्वचित् ... अरण्यवर्णं धुरि युङ्क्ते Sy. ८. वायु P.D. पुनः पुनः वायुग्रहणमद्वयोजनवचनं चातिशीघ्रमागच्छतीति ज्ञापनार्थम् Sy.

८. रथस्याग्रभागे यद्वा भारबहने Sy.

१०. गमनशीले is suggested for गमनशीली ।

अजिरी गमनशीली वर्णविक्रययुक्ती कदाचिद्युङ्क्ते । यद्वैतदुनयत्र सम्बध्यते Sy.

११. धारणप्रवेशे Sy.

१२. किमर्थं युङ्क्त इति तवाह । ... धुरं बोधुं भारयहनाय Sy.

१३. बोद्धव्यो is suggested for बोढारी ।

अतिशयेन बोढारावश्वौ । ... धुरि वोळ्हवे महद्भारं बोधुं, महति भारे बोधय्ये सति Sy.

१४. रथेन शीघ्रमागत्य प्रज्ञापय हविः स्वीकारायेति भावः Sy.

१५. इदानीं प्रत्यक्षेणाह । हे वायो पुरन्धि बहुप्रज्ञं सामर्थ्याच्छजमानमिति गम्यते Sy. पुरन्धिर्बहुवीः N.6.13.

१६. तत्र दृष्टान्तः । जारः पारदारिकः Sy.

१७. प्रजार स्व० P. उपपत्त्यागमनध्यानेने-यत्स्वपतीम् Sy.

१८. पुरन्धिमिव प्रकृष्टशरीरधारिणीं बोधितमिव Sy.

१९. तां यथा स्वसङ्केतेन स प्रबोधयति तद्वत्त्वमपि कर्मव्यप्रेक्षेतत्त्वपन्तं यजमानं प्रबोधय Sy.

२०. ०धने P. प्रचक्षय प्रकर्वेण प्रख्यापय । प्रकाशयेत्यर्थः Sy.

२१. वासय ... यथावत्स्थापय । प्रभातं कुर्वित्यर्थः Sy.

२२. तत्प्रकाशार्थम् ... उषःकालानपि Sy.

२३. श्रव इत्यग्रनाम । तव हवीरुपाप्त-स्वीकारायोषतो वासय Sy.

२४. वयोः P.

२५. VM. explains धुरि । वोळ्हवे । वासय । उपसः once only.

तुभ्यमुपासुः शुचयः परावति भद्रा वस्त्रा तन्वते दंसु रश्मिषु चित्रा
नव्येषु रश्मिषु । तुभ्यं धेनुः संबर्द्धा विश्वा वसूनि दोहते ।
अजनयो मरुतो वृक्षणाभ्यो दिव आ वृक्षणाभ्यः ॥४॥

तुभ्यमुपासुः । तुभ्यम् । उषसः । निर्मेलाः । पूर्वस्यां दिशि । भजनीयानि । तेजांसि । तन्वते ।
कल्याणानि । दशनीयेषु । नवतरणेषु । रश्मिषु । तुभ्यम् । धेनुः । अमृतस्य द्रोघ्नी । विश्वानि ।
घनानि । द्रोघ्नी घृतं पयो दधि स त्वम् । दिवः । नदीभ्यः । सकाशात् । इमान् मरुतः । अजनयोः ।

तुभ्यं शुक्रासुः शुचयस्तुरण्यवो मदेपूग्रा इषणन्त भुर्वण्युपामिपन्त भुर्वणिं ।
त्वां त्सारी दसमानो भगमीद्वे तक्ववीर्ये ।
त्वं विश्वस्माद्भुर्वनात्पासि धर्मणासुर्वीत्पासि धर्मणा ॥५॥

तुभ्यं शुक्रासुः । तुभ्यम् । सोमाः । शुचयः । त्वरमाणाः । मदेपु च सत्सु । उग्रा मरुतः ।

१. उपासुः P.
२. शुचयः शुद्धा दीप्ता वा Sy.
३. पश्यां P. D. M. परावति, अत्यन्त-
दूरदेशेऽन्तरिक्षे Sy.
४. भजनीयानि कल्याणानि Sy.
५. आच्छादनयोग्यानि वस्त्राणि Sy.
६. विस्तारयन्ति । यद्वा । उषसो दंसु
यागगृहेषु देवयजनेषु रश्मिषु होमाय
प्रदीप्ताग्निज्वालावत्स्वागतय तुभ्यं
भद्रा वस्त्रा तन्वते । अग्निज्वाला
एव वस्त्राणि विस्तारयन्तीत्यर्थः ।
उषःकालेऽग्नीनां प्रज्वाल्यमानत्वात्ता एव
वस्त्राणीत्युपचर्यते Sy.
७. चित्राणि नानावर्णयुक्तानि, आश्चर्य-
भूतानि तन्वते । उषःकाले रश्मीनां
नानावर्णत्वादिति भावः । अग्निद्वारेति
यक्षे ज्वालानां कालीकरालीत्यादिरूपेण
नानावर्णत्वाच्चित्रत्वम् Sy.
८. दंसेषु कर्मवत्सु । यद्वा । गृह्णामेतत् ।
... गृह्यदाच्छादकेषु Sy.
९. ननु केवलं साधारणानि वस्त्राणि नेत्याह
नव्येषु नूतनेषु स्तूयमानेषु Sy.
१०. स्वर्चं त्वद्यागार्थमेव Sy.
११. घृतादिना प्रीणयिषी गौः । जप्तावे-

कवचनम् Sy.

१२. तुभ्यं ... मृतस्य M. संबर्द्धा । सब-
रित्यमृतनाम । तस्य द्रोघ्नी Sy.
१३. Missing in M.
१४. घनानि, आख्याविरूपाणि Sy.
१५. स्वयमेव दुग्धे प्रीणयतीत्यर्थः Sy. द्रोघि
is suggested for द्रोघ्नी
१६. निवः P. दीप्तावन्तरिक्षात् Sy.
१७. नदीत्येः M. प्रवहणशीलाभ्योऽद्भूषो
वृष्टिलक्षणाभ्यः । ... नदीनामेतत् ।
'रुजाना वक्षणाः' (Ngh. 1.13.) इति
तन्नामसु पाठात् Sy.
१८. एतन्नामकान् मेघं विशीर्य वृष्ट्युत्पाद-
कांस्त्वदंशभूतान्वेषान् Sy.
१९. पूजनयः P. D. M. जनयस्युत्पादयसि
Sy. २०. VM. explains
रश्मिषु । वक्षणाभ्यः once only.
२१. ०क० P. दीप्ताः Sy. २२. सोमस्य
पातारोऽप्यन्तं शुद्धा भवन्ति । किमु
वक्तव्यं तेषां शुद्धत्वे Sy. २३. शुषः P.
शुद्धाः Sy. २४. त्वमरणाः P.
त्वरणयुक्ताः Sy. २५. तव मदेषु
निमित्तभूतेषु Sy. २६. नितः M.
२७. त्वां प्राप्तुमुग्रा उद्गूणंतेजसः Sy.

अपां वृष्टिलक्षणां^१नाम् । भरणे^२ । व्याश्रियन्ते^३ । त्वाम् । चौरभयाद् गच्छन्^४ । चौरैर्हृत्स्वमानैः^५ ।
भजनीयम् । स्तेनैः^६ परिगन्तव्ये देशे । स्तौति । त्वञ्च^७ । अमुरपञ्जीपात् । सर्वस्मात् । भूत-
जातात् । कर्मणा^८ । तं रक्षसि^९ ।

त्वं नो वायवेष्टामपूर्व्युः सोमानां प्रथमः पीतिर्महसि सुतानां पीतिर्महसि ।
उतो विहुत्समीनां विशां ववर्जुपीणाम् ।
विश्वा इत्ते धेनवो दुह आशिरं धृतं दुहत आशिरम् ॥६॥

त्वं नो वायो^{१२} । यज्ञियानामपिनः^{१३} । त्वम् । वायो^{१४} ! एषाम् । सुतानाम् । अस्मदीया-
नाम् । सोमानाम् । प्रथममेव । पानम् । अहेसि^{१५} । किञ्च^{१६} । विविधहोमयुक्तानाम् । यास्व विशाः^{१७} ।
कदर्यतया वज्रयन्ति^{१८} होमं तासामुभयीनाम् । अपि । धेनवः । तुभ्यं भूतैरीश्वराय । पयः^{१९} ।

१. भरणे D. भरणवति याने Sy.

२. आहवनीयं प्रति गच्छन्तीच्छन्ति वा ।
व्यत्ययेनात्मनेपदम् । ... किञ्चा-
पां भुवंणि मेघे, इषन्त उदकमिच्छ-
न्त्युत्पादयितुम् । अग्नौ हूयमानस्या-
हुतेरादित्यद्वारा वृष्ट्युत्पादकत्वात् ।
यद्वा यजमानास्त्वामुद्दिष्याऽऽनुह्वाना
अपां वषणम् ... इच्छन्ति Sy.

३. ०क्षणा... गच्छन् M. स्तरणवानत्यन्त-
भीतः Sy.

४. यज्ञविघातकैः पयोवृतादिनिषमर्षा Sy.

५. उपक्षीणः ... यजमानः Sy.

६. तस्कराणां यज्ञविघातिनामन्यत्र गम-
नाय Sy.

७. सुर० P.D. ०यात् M. अमुरसम्बन्धिनो
भयाद्दिशेषेण पासि Sy.

८. लोकाद् भूतजाताद्वा लोकत्रयसम्बन्धिनो
भयात् Sy.

९. धर्मणा अस्मदीयहविषां धारणेन...
अस्मद्वारणेन पोषणेन वा युक्तः सन् Sy.

१०. अरसि M. पासि पालयसि । ... यत्
एवं करोषि, अतः स्तौमीत्यर्थः Sy.

११. VM. ignores इषन्त and

explains भुवंणि । पासि । धर्मणा
once only.

१२. वायो P.

१३. न विद्यते पूर्वं यस्मात्सुतानामपूर्वम् ।
तदहंतीत्यपूर्वः ।

१४. Missing in M.

१५. अनभिषक्तानां सोमानाम् Sy.

१६. तादृशोऽत एव प्रथम इतरदेवेभ्यः पूर्वभूतः
सन् Sy.

१७. प्राप्नोषि । ... यत् यत्राभिषेदोऽस्ति
तत्र सर्वत्र नियमेन पिबसीत्यर्थः ।
पूर्वं प्रायम्याभिप्रायेणैवान्तेन सर्वत्र
सोमवति यागेऽस्य पानमस्तीति ज्ञापयितुं
पूर्वगन्धिधानम् Sy.

१८. न केवलं सोमपानमात्रम् । उतो, अपितु
... विशेषेण होमवतीनामाह्वानवतीनां
वा Sy.

१९. ०र्थया P.D.

२०. अनभिमतपापं वज्रयन्तीनाम् Sy.

२१. ऋत्विग्यजमानरूपाणां प्रजानां सम्बन्धि
हविः स्वीकरोषीति शेषः । यद्वा तेषां
यष्टृणाम् Sy.

२२. आश्रयणद्वयं क्षीरम् Sy.

पूतञ्च । दुहते कदयोश्च त्वां भजन्ते वनेप्सया ।

I.135.

स्तीर्णं बहिरूपं नो याहि वीतये सहस्रेण नियुतां नियुत्वते
शुतिनीभिर्नियुत्वते । तुभ्यं हि पूर्वपीतये देवा देवाय येमिरे ।
प्र ते सुतासो मधुमन्तो अस्थिरन्मदाय कृत्वे अस्थिरन् ॥१॥

स्तीर्णं बहिः । स्तीर्णम् । बहिः । उपगच्छ । अस्मान् । पानाय । सहस्रसङ्ख्याभिः ।
शतसङ्ख्याभिश्च । नियुज्जुः । तद्वते तुभ्यं स्तीर्णम् । अनामन्त्रितेऽपि सर्वनिघातो दुष्टः । तुभ्यम् ।
हि । देवाय । देवाः । पूर्वपानायम् । नियमितवन्तः, 'मदया एव वो गृहा गृह्यन्ते' इति त्वया
प्रपानायम् । मधुरसाः । सोमा हविर्धानात् । तव । मधम् । प्रज्ञां च कर्तुम् । प्रतिष्ठन्ते ।

१. ... उपस्तरणभिधारणाद्याश्रयणयोग्यं
करणं (क्षण) इवम् Sy.

२. दुहन्ति स्वयमेव Sy.

३. ०ते... क० M.

४. VM. ignores दुहते । विश्वा and
explains योतिम् । ग्रहेति । आशिरम्
once only.

Ms. D. puts the figure
॥१३४॥ here to indicate the
end of one hundred and
thirtyfourth hymn. No
such number is given in
P. and M.

५. आस्तुतम् Sy.

६. बहिरभिलक्ष्य Sy.

७. उपयाहि, आगच्छ Sy.

८. अस्माद्यज्ञायम् Sy.

९. वीतये हविषां भक्षणाय Sy.

१०. केन साधनेनेति लुच्यते । ... सहस्र-
सङ्ख्याकेन Sy.

११. शतसङ्ख्यापेताभिः Sy.

१२. जातावेकयजनम् । नियुत इति वायो-
रश्वानां नामधेयम् । 'नियुतो वायोः'

(Ngh. 1.15.) इति निरस्तत्वात् ।

... आगच्छेति शेषः । यद्वा । सहस्रेण
नियुता शतनीभिश्च नियुज्जुः Sy.

१३. ... देवाय हविर्वीपत इति शेषः । यद्वा ।
तुभ्यमित्यनेन सम्बन्धः । उक्तसङ्ख्या-
काभिनियुज्जुस्तद्वते देवाय तुभ्यम् Sy.

१४. मन्त्रान्तरप्रतिद्विद्योतनार्थो हिशब्दः Sy.

१५. द्योतमानाय Sy.

१६. इतरदेवेभ्यः पूर्वं पानाय Sy.

१७. ० यत० D. यमितवन्तः । यद्वा
स्तोतार ऋत्विजो देवाय तुभ्यं येमिरे ।
आहवनीयं प्रति सोमं नियमितवन्तः Sy.

१८. प्रया P.

१९. ० ह्या० D.

२०. प्रा० M.

२१. ० धुरसाः P. माधुर्योपेताः Sy.

२२. एते ... अभियुताः ... सोमाः Sy.

२३. मदाय तव मोदाय Sy.

२४. कर्मणे तस्तिष्ठायम् Sy.

२५. ० छते P.D.M. ऋत्विग्भिर्युतास्ति-
ष्ठन्ति । अतस्त्वं पिबेति शेषः Sy.

२६. VM. explains नियुत्वते । अस्थि-
रन् once only.

तुभ्यायं सोमः परिपूतो अद्रिभिः स्पर्हा वसानः परि कोशमर्पति शुक्रा
वसानो अर्पति । तवायं भाग आयुषु सोमो देवेषु हूयते ।
वह वायो नियुतो यादस्मयुर्जपाणो यादस्मयुः ॥२॥

तुभ्यायं सोमः । तुभ्यः । अयम् । सोमः । अभिपूतो प्राचभिर्द्विजीषाद् विविक्तः ।
स्पृहणीयानि । कल्याणान्युदकानि । वसानः । अंशं विसृज्य । रसात्मकोऽभिषूयमाणो निर्गच्छत्वं-
शून्यहाय निर्गच्छति । तव । अयम् । भागः । मनुष्येषु स्थितः । सोमः । देवानां मध्ये । हूयते ।
तथा सति, प्रागच्छ । वायो । नियुतश्च । गमनार्थमभिगच्छ । अस्मत्कामः । प्रीयमाणः ।

आ नो नियुद्धिः शतिनीभिरध्वरं सहस्रिणीभिरुप याहि वीतये वायो
हव्यानि वीतये । तवायं भाग ऋत्विग्यः सरस्मिः सूर्ये सचा ।
अध्वर्युभिर्भरमाणा अयंसत् वायो शुक्रा अयंसत् ॥३॥

आ नो नियुद्धिः । वायो । अस्मच्चक्रम् । शतसहस्रसङ्ख्याभिः । अश्वाभिः । हवीभिः ।

१. तुभ्यम् । त्ववधम् Sy.
२. ० मो पुतः P. हूयमानः । कोशं कोश-
स्थानीयं ग्रहमर्पति गच्छति प्राप्नोति Sy.
३. अभिषवसाधनेः Sy.
४. विविविक्त P. विविक्त M. कीदृशः
सोमः । . . . अपगतजीषत्वेन शोधितः ।
यद्वा । अद्रिभिरभिपूतो वशापवित्रशोध-
नेन ग्रहणेन वा शोधितः Sy.
५. M. adds च after उदकानि ।
तेजांसि Sy. ६. ० नाशुं D.
पिधानः । किञ्च शुक्रा निर्मलानि
दीप्तानि वा तेजांसि वसानः Sy.
७. ० मपहानाय P. निर्गत्पांशून् ० M.
८. ० नि० D. त्वां प्राप्नोति Sy.
९. भोगः P. भजनीयः सोमः Sy.
१०. मनुष्येषु यष्ट्यस्त्रेण स्थितः Sy.
११. सोमे P. १२. देवेषु मध्ये Sy.
१३. सत्स्वपीतरेषु देवेषु यतः सोमस्त्व
भागोऽतः प्रथमं तुभ्यं हूयत इत्यर्थः Sy.
१४. ० च्छति P.
१५. P. and D. add नियुतः before
वायो । किञ्च हे वायो एवं तं सोमम्,

अस्मपुरस्माभिस्तद्वा न् Sy.

१६. नियुतञ्जकानश्वावाहनाय प्रापय Sy.
१७. ततः परं याहि दिवं प्रति गच्छ Sy.
१८. तथा कुर्वन् . . . अस्माभिर्युक्तः सप्रस्मान-
नृगृह्यप्रस्मान्कामयमानो वा Sy.
१९. जुषाणः प्रीयमाणो याहि गच्छ Sy.
२०. VM. ignores परि । वह and
explains कोशम् । वसानः । अस्मयुः
once only.
२१. Omitted by P.D.
२२. नोऽस्माकमध्वरं यज्ञम् Mah., U.
अस्मत्सम्बन्धिनं यज्ञम् Sy.
२३. कौबुशीभिः । शतिनीभिः सहस्रिणीभिः
शतं सहस्रं च सहस्रा यातां ताभिः,
वयं बहुवाहनतर्पणे शक्ता इति भावः
Mah. शतिनीभिः . . . सहस्रिणीभिश्च
ताभिः Sy. शतानि विद्यन्ते यासु ताः
शतिन्यस्ताभिः शतिनीभिः सहस्रिणी-
भिश्च । एतदुक्तं भवति । बहुनामपि
वाहनानां वयं तर्पयितुं (तर्पणे) अमाः U.
२४. त्वदीयरेवः Sy. अर्धः U.
२५. सोमाविह्विः Sy.

ज्ञादितुम् । उपगच्छ । तव । अयम् । भागः । प्राप्तकालः । सुर्वरश्मिभिः सहितः । उदिते
सूर्ये । तेन सहितस्तस्मिन्नुदिते गृह्यमाणस्तस्मिन्काले । तवाध्वर्युभिरमे सोमास्त्वदर्थं हवि-
र्धानात् । अभ्रियमाणाः । होमार्थं गृहीताः ।

आ वां रथो नियुत्वान्वक्षदवसेऽमि प्रयांसि सुधितानि वीतये वायो
हव्यानि वीतये । पिबंतं मध्वो अन्धंसः पूर्वपेयं हि वां हितम् ।
वायवा चन्द्रेण राधसा गंतमिन्द्रंश्च राधसा गंतम् ॥४॥

आ वां रथः । इन्द्रवायू । युवाम् । नियुत्वान् । आवहतु । रथः । सोमलक्षणानि ।
मुनिहितानि । हवीणि । ज्ञादितुम् । अभिमवन्ती च । मधुसदृशम् । सोमम् । पिबतम् । युवयोः ।

१. वीतये त्वदभिमतकामाय तत्पूतये ...
भक्षणाय Sy.

२. उपपा० P. उपयाहि Mah. अध्वरं
हव्यानि चोपलक्ष्य तेषामेव भक्षणाय
यतसहस्रैरध्वरतिशीघ्रभागच्छेदार्थः Sy.
आ उपयाहि U.

३. भजनीयः सोमः Sy.

४. ऋत्विजः प्राप्तकालः प्रदानावसरं प्राप्तः ।
ऋतुशब्देन प्रदानकालो लक्ष्यते Sy.

५. सूर्य उदिते सति तस्य रश्मिभिः सचा सह
सरश्मिर्भवति, समानदीप्तिर्भवति । यद्वा
तैः सहितो भवति । यतः सूर्य उदिते सति
रश्मिर्भवत्यतः प्राप्तकाल इत्यर्थः Sy.

६. ० णं त० D.

७. अस्मिन्सवने तृतीये Mah. अस्मिन्सवने
तृतीयसवने U.

८. चमसाध्वर्युभिः । तेषां वशात्वाद् बहु-
वचनम् Sy.

९. तैर्भरमाणा अभ्रियमाणाः Sy.

१०. अयंसत नियता अभवन् । किञ्च हे वायो
ते सोमाः शुक्ला अयंसत, अत्यन्तदीप्ता
उद्यताः । यतस्तेषां भक्षणायाऽऽया-
हीत्यर्थः Sy.

११. VM. explains वीतये । अयंसत
once only and ignores शुक्लाः ।

The stanza in the YV. 27.28.
is identical with the RV.
VII.92.5. The YV. has the
following words only in
common with the RV. I.
135.3. आ नो नियुङ्क्षिः जतिनी-
भिरध्वरं सहस्रिषोभिरुप याहि ।

१२. केवलं वायुं स्तुत्या व्यासक्ततवेन्द्रवायु
स्तौति Sy.

१३. युवयोः सम्बन्धी Sy.

१४. नियुङ्क्षिरश्वैस्तद्वान् । ... यद्यपि नियुतो
वायोरेव रक्त्वयोचितास्तथापि व्यासक्त-
देवतात्वात्सहवागमनादिन्द्रार्थमपि वहन्ति
Sy. १५. देवयजनं प्रति युष्माना-
बहतु । ... किमर्थम् । अयमेव गमनाय
रक्षणाय वा Sy.

१६. आवहत्यं P.D. ० त्वान् ... अश्वहृत्यं
M. १७. अज्ञानि सोमलक्षणानि Sy.

१८. सुहि० D. सुष्टु गृहीतानि Sy.

१९. इतरेषां सवनीयपुरोडाशादीनाम् Sy.

२०. वीतये तेषां भक्षणाय ... खादनाय Sy.

२१. ० वन्त M. २२. मधुररसस्य ...
कर्मणि षष्ठी । मधुरम् Sy.

२३. अयंसतोऽग्रस्य सोमरूपस्य ... सोमम्
Sy. २४. युवं यो M.

हि। पूर्वपानम्। देवैर्नाहितं तथा सति। वायो त्वम्। इन्द्रः। च। हर्षकेण। अस्मभ्यं
प्रदिस्ति तेन धनेन सह। आगच्छतम्।

आ वां धियो ववृत्युरध्वराँ उपेममिन्दुं मर्मृजन्त वाजिनमाशुमत्य न
वाजिनम्। तेषां पिबतमस्मयू आ नो गन्तमिहोत्या।
इन्द्रवायू सुतानामद्रिभिर्वृवं मदाय वाजदा युवम् ॥५॥

आ वां धियः। वाम्। अस्मत्परिचरणकर्माणि। वजान्। प्रत्यावर्तयेयुः। त्वदर्शमिमम्।
इन्दुम्। अध्वर्यवो दशापविश्रेण परिमृष्टवन्तः। शीघ्रम्। व्यापिनम्। अश्वानाम्। इव। बलवन्तमा-
रोहणाय। तानिमान्। प्रावभिः। सुतान्शोमान्। अस्मत्कामौ। युवाम्। मदाय। पिबतम्। आगच्छ-

१. यतः Sy.

२. इतरदेवेभ्यः पूर्वपानम् Sy.

३. हितम्... अभिमतम्। अतः प्रथमं पिबत-
मित्यर्थः। यद्यपीन्द्रादपि वायोः पूर्वपानं
'त्वं हि पूर्वपा अस्ति' (RV. 4.46.1.)
'देव वधिषे पूर्वपेयम्' (RV. 7.92.1.)
इत्यादिषु सर्वत्र प्रतिष्ठं तथापीन्द्रस्येतर-
देवेभ्यः पूर्वं वामुना सह पानं चन्द्रतुरी-
यार्थवादब्राह्मणे 'देवा वै सोमस्य राज्ञो-
ऽप्रेये न समपादयन्' (AB. 2.25.)
इत्यत्र प्रतिपादितम् Sy.

४. आगमनसमये हे वायो ! Sy.

५. चन्त्रेण, अस्मद्वान्नादकेन हिरण्येन Sy.

६. राधस्ता गवादिरूपेण धनेन... रत्नेन
धनेन Sy.

७. VM. ignores अवसे and ex-
plains वीतये। राधस्ता। आ। गतम्
once only.

८. हे इन्द्रवायू... युवाम् Sy.

९. कर्माणि स्तोत्रादिलक्षणानि Sy.

१०. यन्नात् P.D. उप, अस्मदीयान्यज्ञाल्ल-
कीकृत्य Sy.

११. अतिशयेन वर्तयन्ति प्रवर्तयन्ति Sy.

१२. युष्यवर्धम् Sy.

१३. पुरतो वर्तमानम् Sy.

१४. सोमम् Sy.

१५. ० मन्तः P.D.

सम्भार्जयन्ति Sy.

१६. मार्जने वृष्टान्तः...। अतिशीघ्रपामिनम्
Sy.

१७. ० द्रव्या ० D.

सततं गन्तारम् Sy.

१८. ० वा P. वाजिनं ग्रहणाय द्रोणकलशात्
ग्रहान्प्रति गमनवन्तमामिधावन्तं वा...
वेजनवन्तमश्वमिव। तं यथा स्वेदाश-
पनयनेन सम्भार्जयन्ति तद्वत् Sy.

अश्वम् is suggested for अश्वानाम्

१९. शीघ्रव्यापिन... बल ० M.

२०. तेषामध्वर्युणां सम्बन्धिनः Sy.

२१. शोधितान्शोमान्... प्रावभिः सुतानाम-
भिपुतानाम्। पूर्ववत्कर्माणि यच्छी। तान्
पिबतमिति शेषः Sy.

२२. अस्मद्यज्ञमिच्छन्तौ Sy.

२३. मावयि P. D. मावय M. तृप्तये
मोदाय वा Sy. २४. पिबन्तं P. D.
पानं कुस्तम् Sy.

२५. तवर्धं नोऽस्माकं यज्ञं प्रति, इह इदानीम्,
... आगच्छतम् Sy.

तञ्च । रक्षणार्थम् । इन्द्रवायू । अग्नस्य दातारौ—तेषामिन्द्रमित्येकवचनबहुवचनयोः पाद-
भेदात्समन्वयः ।

इमे वां सोमां अ॒प्स्वा सु॒ता इ॒हाध्व॒र्युभिर्भ॑रमाणा अयंसत् वायो
शु॒क्रा अ॒यंस॑त् ।
ए॒ते वा॑म॒र्भ्यसृ॑क्षत तिरः प॒वित्र॑माश॒वः ।
यु॒वाय॑वोऽति रोमा॒ण्यव्य॑या सोमा॒सो अत्य॑व्यया ॥६॥

इमे वां सोमाः । इमे । युवयोः । वसतीवरीषु । सुताः । यज्ञे । अध्वर्युभिः । हविर्धानात्
प्रह्रियमाणाः । दीप्ताः । गृहीताः । एते चाभिषवानन्तरम् । युवयोरर्थम् । तिरः । पवित्रम् ।
विसृष्टा आसन् । यथा मध्ये पवित्रं भवत्येवमाशु व्यापिनः । अतिसृष्टाश्चामी सोमाः । युष्मत्कामाः ।
अविमयानि दशापवित्रस्यानि रोमाणि । अतीत्य गच्छन्ति ।

१. चा P.D.M.

२. रक्षणार्थम् P. क्षणार्थम् M. अस्म-
द्रक्षणेन सह Sy.

३. वाजस्याग्नस्य दातारावतः पिवतमित्य-
न्वयः Sy.

४. ० न्दुरित्वे P.D.M.

५. VM. ignores नः । इह । and
explains युवम् once only.

६. तव चेन्द्रस्य च स्वभूताः Sy.

७. ० वरिषु D.

अस्मदीयेषु कर्मसु Sy.

८. अस्मिन्नभिषवस्थाने Sy.

९. ० भिविधा ० M.

१०. तंभ्रियमाणा गृहीता होतुं वा ह्रिय-
माणाः । कर्मणि कर्तृप्रत्यय Sy.

११. किञ्च त एव सोमाः . . . शुभ्रा
दीप्ताः Sy.

१२. सा अयंसत्, आगच्छन्त युवयोनियता
भवन्ति Sy.

१३. यो रवं M. वां युवां प्रीणयितुमिति
शेषः Sy.

१४. तिर्यग्भूतं सोमान्तर्धायकं वा Sy.

१५. ऊर्णामयं पवित्रम् Sy.

१६. व्यापकाः सोमाः Sy.

१७. अभिलक्ष्यासृज्यन्त सृष्टा भवन्ति Sy.

१८. ० ष्मान् का ० P.

युवां कामयमानाः Sy.

१९. अवि (अव्याव्य) मयानि M. अव्यया-
न्यच्छिन्नानि . . . यद्वा . . . अविम-
यानि । मकारो लुप्यते । तादृशानि
रोमाणि Sy.

२०. पवित्रसमन्वधीन्यविरोमाणि Sy.

२१. अतिफम्य पात्राद् गच्छतीति शेषः ।
पुनस्त एव विशेष्यन्ते । अति अतिशयेन,
अव्यया व्यपरहिताः सोमासः सोमा
असृजतेति शेषः Sy.

२२. VM. ignores सोमाः । सा ।
वायो and explains अयंसत् ।
अव्यया once only.

अति वायो ससृतो याहि शश्वतो यत्र ग्रावा वदति तत्र गच्छतं
गृहमिन्द्रश्च गच्छतम् । वि ससृता ददंश्चे रीयते घृतमा पूर्णया
नियुतां यायो अध्वरमिन्द्रश्च यायो अध्वरम् ॥७॥

अति वायो । अकर्मपरान् स्वपतः । सर्वान् । वायो ! त्वम् । अतीत्य । आगच्छ । यत्र ।
अभियवग्रावा । शब्दं करोति तत्र । इन्द्रवायू । गच्छतम् । अस्मिन् गृहे । स्तुतिवाक् । विविधं
दुश्यते । घृतं च होमार्थम् । गच्छति । तथा सति इन्द्रवायू । यज्ञमिमम् । पूर्णया । नियुता ।
यायः ।

अत्राहु तदंहेये मध्व आहुतिं यमंश्चतुर्मुपतिष्ठन्त जायवोऽस्मे ते
सन्तु जायवः । साकं गावः सुवते पच्यते यवो न ते वायु
उप दस्यन्ति धेनवो नापं दस्यन्ति धेनवः ॥८॥

अत्राहु तत् । यद् । हविभिर्देवान्याप्नुवन्तम् । अभ्युदयजन्मानि शत्रुजायवः । उपतिष्ठ-
न्तेऽधःस्थितानि भवन्ति । तस्मिन् । एव । युवां तदिदम् । सोमस्य । आहुतिम् । आत्मानं प्रापयेये ।

१. आतस्याविना नित्रां कुवंतः Sy.
२. बहुन्यजमानान् । शश्वदिति बहुनाम् ।
'शश्वद् विश्वम्' (Ngh. ३.१.) इति
तन्नाममु पाठालु Sy.
३. ०त्य ग० P. अतिक्रम्योपेक्ष्यास्मद्यत्तं
याहि गच्छ । इन्द्रश्च तथा करोतु Sy.
४. वदति । ... अभियवार्थः पाषाणध्वनिः
श्रूयते Sy. ५. आगच्छतम् Sy.
६. यज्ञगृहं गच्छतम् Sy.
७. पुनः स्थानमेव विशेष्यते । ससृता प्रिय-
तप्यात्मिका स्तुतिरूपा वाक् Sy.
८. यत्र... विशेषेण वृश्यते श्रूयत इत्यर्थः Sy.
९. घृतं च omitted by M. तत्र गच्छतं
यत्र च घृतमत्यन्तदीप्तमाज्यं होमार्थं गृही-
तम् Sy. १०. आहवनीयं प्रति नीयते
Sy. ११. गमनप्रकार एव विशेष्यते ।
पूर्णया सम्पूर्णया पुष्टाङ्गया Sy.
१२. जातायेकवचनम् । नियुज्जात्या Sy.
१३. याय M. सामिमुष्येन प्रयायः । किञ्च

- हे वायो त्वमिन्द्रश्च युवामध्वरमस्मदीयं
यागमायायः सहैवागच्छतम् । तथाऽस्मा-
भिरपि सहैव गच्छतमित्यर्थः Sy.
१४. VM. explains गच्छतम् । यायः ।
अध्वरम् once only.
१५. हे इन्द्रवायू अत्र ग्रह अस्मिन्नेव यज्ञे ।
ग्रहेति विनिष्कर्षार्थः Sy.
१६. यम् is suggested for यत्
१७. भविभिर्वे० P.
१८. ०जयावां (जायवः) अति० M. जयावा-
पेति० D. यं सोममश्वत्थं पर्वतादिष्व्याप्ति-
प्रदेशे स्थितं जायवो जेतारो यजमाना उप-
तिष्ठन्त उपेत्य तिष्ठन्ति कषाद्यर्थम् Sy.
१९. अस्मिन् is suggested for तस्मिन्
२०. तामिमाम् is suggested for
तदिदम् । २१. सोमस्या इति मात्मा०
D. मधुरस्य मधुतदृशस्य वा तत् तस्य
Sy. २२. प्रवेपन्नस्य Sy.
२३. वहेये धारयतम् Sy.

अयाम्मुदयजन्मानि । अस्मासु । सन्तु । बायो तत्र प्रसादात् । मदीया गावश्च । सह । प्रसूयन्ते ।
यवश्च । पक्वो भवति । न । त्वदीयाः । घेनवः । नोपदस्वन्ति । नापि । अपदस्यन्तीत्यल्पो भेदः ।
'वामुर्वे' ^{१४} ^{१५} 'पयसः प्रदाता' इति ब्राह्मणम् ।

इमे ये ते सु बायो बाह्वोजसोऽन्तर्नदी ते पतयन्त्युचक्षो महि वार्धन्त उच्छराः ।
धन्वश्चिद्ये अनाशवो जीराश्चिदगिरौकसः ।
सूर्यस्येव रुश्मयो दुर्नियन्तवो हस्तयोर्दुर्नियन्तवः ॥६॥

इमे ये ते । बायो ! ये । इमे । त्वदीयाः प्रत्यक्षपोताः । बाहुवलाः । नद्याम् । अन्तः ।
मुष्टु । पतन्त्युदकसमीपे हि शीघ्रं पतन्ति वाताः । सेक्तार उदकविन्दुभिः । महत् । वर्धमाना महान्तो

१. ०न्मनि P. जायवो जेतारः कर्मनिर्व-
हितारस्त ऋत्विजः Sy.
२. अस्माकं सम्बन्धिनः Sy.
३. समर्था भवन्तु । यत् निर्वहन्तिवत्यर्थः ।
यद्वा । ते प्रसिद्धाः प्रयोगकुशला जायवो
जेतार ऋत्विजोऽस्ते सन्तु नान्यस्य Sy.
४. अत्र वहेथे, इत्युक्तम् । कोऽत्रविशेष इति
तत्राह । हे इन्द्रवाम् अस्मिन्पत्रे गावो
घेनवः Sy.
५. सहैव Sy.
६. युष्मदर्थमेव क्षीरमुत्पादयन्ति । दोग्ध्रयो
भवन्तीत्यर्थः । यद्वा गावः साकं सहैव
मुक्तेऽपत्यमुत्पादयन्ति त्वद्दोहनार्थम् Sy.
७. यवः । जातावेकवचनम् । उपलक्षणमेतद्
यवादिभिः Sy.
८. ०न्ते वज्रवको P. पुरोडाशादिकं पश्यत
इत्यर्थः Sy.
९. यतो गाव एवं मुक्तेऽस्तस्ते त्वदर्थः Sy.
१०. Omitted by P. घेनवो युष्मत्प्रीण-
यिभ्यो गावः Sy.
११. पद० P. न seems to be
unnecessary. नोपक्षीणा भवन्ति
रोगादिना कृशा न भवन्ति Sy.
१२. M. adds शृष्यन्ति before नापि

१३. न केवलमनुपक्षीणाः किन्तु... क्षीराद्युप-
हाररूपक्षीणा नष्टा न भवन्ति Sy.
१४. सः P.
१५. ०वापयतीति P. ०वापयितेति D.
VM. ignores ते ।
१६. शोभनफलप्रद वायुदेव ! Sy.
१७. अश्वः सन्ति Sy.
१८. पुरतो वृद्धमाताः Sy.
१९. तव स्वभूताः Sy.
२०. ० वा ० M.
२१. बहु ० P. ० बाहु... वसानस्थाम् M.
बाहुषु प्रकृष्टबलवन्तः । उपलक्षणमेतत् ।
सर्वाङ्गवला इत्यर्थः Sy.
२२. नद्यम् P. नदने छावापृथिव्यौ Sy.
२३. तयोरन्तराले Sy.
२४. तं त्वां पतयन्ति पातयन्ति गमयन्ति ।
यद्वा । ते तत्र सम्बन्धिनोऽश्वः पतयन्ति
पतन्ति यज्ञवेशं गच्छन्ति Sy.
२५. शौ P.
२६. पाताः M.
२७. युवान इत्यर्थः Sy.
२८. महवतिप्रभूतम् Sy.
२९. वर्धमानास्तथा . . . उक्षाणस्तत्तद्वशा
इत्यर्थः Sy.

भवन्तः । पुनस्त इति पूरणार्थम् । ये । च । अन्तरिक्षेऽपि निरालम्बे । न नश्यन्ति न पतन्ति । क्षिप्राः ।
अगिरीकसो ये पदार्थाग्निरिति तेः सेव्यमाना गिरीकसोऽज्ञादृशा न ह्यपवरकादेन प्रविष्टा वाता-
स्तत्र तिष्ठन्ति त इमे । सूर्यरश्मय इव । हस्ताभ्याम् । नियन्तुमशक्ता भवन्ति ।

I. 136.

प्र सु ज्येष्ठं निचिराभ्यां बृहन्नमो ह्यव्यं मतिं भरता मृत्त्रयद्भ्यां स्वादिष्टं
मृत्त्रयद्भ्याम् । ता सग्राजा धृतासुती यज्ञेयज्ञ उपस्तुता ।
अथैनोः वृत्रं न कुतश्चनाधृषे देवत्वं नू चिंदाधृषे ॥१॥

प्र सु ज्येष्ठम् । सुष्ठु प्रभरत । प्रशस्यम् । नितरां प्रलाभ्याम् । महान्तम् । नमस्कारम् ।

१. पुनस्त M.

२. ० येः M.

३. धन्वनि, उदकनिर्गमनापादानभूतेऽन्तरि-
क्षेऽपि Sy.

४. अनाशवो नाशरहिता अव्याप्ता वा ।
आकाशो विलम्बमकुर्वाणा इत्यर्थः Sy.

५. अतएव जीरादिवत् । चिच्छब्दः पूजा-
याम् । अत्यन्तं क्षिप्रगतयः । यद्वा ।
अनाशव इत्यनेन सह समुच्चयार्थ-
श्चिच्छब्दः । आकाशमार्गेऽग्निः क्षीप्र-
गतयश्चेत्यर्थः Sy.

६. गिरा ओकः स्थानं येषां नास्ति ते
तादृशाः । भर्तृनादिना स्थितिमलभ-
माना इत्यर्थः Sy.

७. वार्यं P.

८. सव्यं P.

९. नहोववरं P.

नव्यपवरकावो M.

१०. ० ता त ० D.

११. सूर्यस्य रश्मय इव दुनियन्तवो दुःखेन
नियन्तव्याः । ते यथा क्षणेन दश विशो
व्याप्नुवन्ति बहवश्च तद्वदेतेऽपी-
त्यर्थः Sy.

१२. पूर्वं गिराऽग्निर्षाह्यत्वमुक्तमिदानीं हस्ते-

नाप्यनिर्षाह्यत्वमाह ... उभाभ्यामपि
हस्ताभ्याम् Sy. १३. दुःखेन
नियन्तव्या देवयजनगमनाय क्षीप्रगामिन
इत्यर्थः Sy. ०मशक्या is
suggested for ०मशक्या ।

१४. भवन्तु M.

१५. VM. explains उक्षणः । दुनियन्तवः
once only and ignores चित्
Ms. D. puts the figure
॥१३५॥ here to indicate the
end of one hundred and
thirtyfifth hymn. No
such number is given in
P. and M.

१६. भ० P. सम्पादयत Sy.

१७. कौदृशाभ्यां ताभ्याम् । ... नितरां
चिरकालाभ्याम् । नित्याभ्यामित्यर्थः ।
प्रवाह्यपेणेति भावः Sy.

१८. महदतिप्रबृद्धम् Sy.

१९. नमस्कारोपलक्षितं स्तोत्रम् । तदुपलक्षितं
हविलक्षणमग्नं वा । ... नम इत्यग्रनाम ।
'नम आधुः' (Ngh. 2.7.) इति तत्रा-
मणु पाठात् Sy.

हव्यम् । स्तोत्रं चाल्लप्रदानेन मनुष्यान् । स्वाहुतमम् । मुख्यद्वभ्यां मित्रावरुणाभ्याम् । तौ हि । सर्वेषामीश्वरो । घृतदानी वर्षणात् । सर्वेष्वेव यज्ञेषु । उपस्तुतो भवतः । ततः । एनयोः । बलम् । न । कुतः । नितदिपि, बलपुक्तात् । आधर्षणाय भवति । न देवत्वम् । एवं । क्षिप्रम् । अन्येषामाधर्षणाय भवति ।

अदक्षि गातुरुखे वरीयसी पन्था ऋतस्य समर्थस्त रुद्धिमभिश्चतुर्भगस्य रुद्धिमभिः । द्युचं मित्रस्य सादनमर्थम्णो वरुणस्य च ।

अथा दधाते बृहदुक्थ्यं १ वयं उपस्तुत्यं बृहद्वयं ॥२॥

अदक्षि गातुः । विस्तीर्णायदित्याय गन्तुम् । विस्तीर्णो । गातुः । प्रथममदक्षि । पन्थाः ।

१. ० अ P. पूर्वत्र पुरोडाशाद्यवनीयमप्रमिदानीं तु सोमाज्यादिरूपं निषेयं हविरिति विवेकः Sy.
२. मति तत्प्रदानविषयां बुद्धि भरत । यद्वा मतिं प्रज्यं हव्यं हविर्भरत Sy.
३. ज्ञानप्राप्ता० P.
४. ० प्रवा ... मनुष्यान् M. स्वाहुतरम् Sy.
५. ० भ्याः P. स्तुत्या हविःस्वीकारेण स्वयं मृडित्वा यजमानमपि मुख्यद्वूपाय । ... हविः मुख्यद्वूपां भक्षयद्वूपाभित्यर्थः Sy.
६. मित्रावरुणी Sy.
७. सम्पन्नराजमानी Sy.
८. ० तदीहो M. घृतमासूयते आदीयते याभ्यां तौ तादृशी । यद्वा घृतमूवर्कं वृष्टि-लक्षणं प्रसूयते सर्वत्रानुज्ञापते याभ्यां तौ । एतयोर्होराप्राभिमानिदेवत्वादहो-रात्रद्वारा वृष्ट्युत्पादकत्वात् । 'अहो-रात्रे वै मित्रावरुणावहोरात्राभ्यां क्षतु वै पर्जन्यो वर्षति' (TS. 2.1.7.3) इति श्रुतेर्वृष्ट्यनुज्ञाप्रसूयत्वं प्रतिष्ठम् Sy.
९. सर्वेष्वपि यज्ञेषु Sy.
१०. सर्वैर्हवित्विभिः स्तूपमानी Sy.
११. अपि च Sy.

१२. कस्मादपि च शत्रो राक्षसादेः सकाशात्कस्मादप्युपायाद्वा Sy.
१३. आधर्षितुं शक्यं न भवति Sy.
१४. Omitted by P.D.M.
१५. ० अ P. अपि । ... यद्वा पूर्वमिवेदानीमपि Sy. नू चिदिति निपातः पुराणनवयोः N.4.17.
१६. The passage beginning with भवति and ending with आधर्षणाय is missing in M. आधर्षणायोम्यः ... न केनाप्याधर्षणीयो भवति । एतयोर्बलं नाधुष्यं किमु तद्देवत्वमिति भावः Sy.
१७. VM. explains मूलद्वूपाय once only.
१८. यागाय गमनाविव्यापाराय Sy.
१९. ० त्या P.
२०. अवि० P. D. उक्षरा Sy.
२१. गान्तुः D. गन्तुः P. गमनशीला Sy.
२२. अ(द)क्षि M. सर्वैर्दृष्टाभूत् Sy.
२३. मार्ग आकाशलक्षणः Sy.

आदित्यस्य । रश्मिभिः । भगस्य देवस्य । तेजः । असाह भगतेजसा प्रकाशत इत्यर्थः । मिश्रस्य ।
प्रावासस्थानम् । दीप्तं भवति । अयं स्तदनन्तरम् । वरुणस्येति कमः । इत्यमर्हि प्रादुर्भूते ।
मित्रावरुणौ धारयेते । महत् । उक्थाहम् । हविलक्षणमन्नम् । उपेत्य स्तोतव्यम् ।

ज्योतिष्मतीमदिति धारयत्किं स्वर्वतीमा संचेते दिवेदिवे जागृवांसां
दिवेदिवे । ज्योतिष्मत्तुत्रमांशाते आदित्या दानुनस्पती ।
मित्रस्तयोर्वरुणौ यातयज्जनोऽयमा यातयज्जनः ॥३॥

ज्योतिष्मतीम् । अग्निसंहिताम् । वेदिलक्षणां भूमिम् । धृत्वात्विङ्मनुष्याम् । सर्वेहं-
विभिर्युक्ताम् । जागरणशीलौ मित्रावरुणौ । अन्वहम् । आभिमुख्येन । सेवेते । ताविमावदितेः

१. गमनशीलत्वावित्यस्य Sy.
२. प्रकाशः सङ्गतोऽभूत् Sy.
३. सर्वभञ्जनीयस्यैतन्नामकस्य देवस्य Sy.
४. जज्ञः सर्वप्राणिनां लोचनम् Sy.
५. समयस्त सङ्गतमभूत् । सर्वे स्वस्वद्रव्य-
दर्शनाय समर्था अभवन्नित्यर्थः Sy.
६. तवेव स्पष्टीक्रियते । मित्रस्य प्रकाशका-
रित्वात्सर्वजनमित्रस्य Sy.
७. वा० P. सदनं गृहमन्तरिक्षम् Sy.
८. दीप्तानां निवासस्थानं रश्मिभिः समयस्त
सङ्गतमभूत् Sy.
९. आर्य० P. तथाऽयं एतन्नामकस्य देव-
स्य... शुकं सदनं रश्मिभिः समयस्त Sy.
१०. किञ्च वरुणस्य तमोनिवारकस्यैतन्नाम-
कस्य देवस्य सदनं तथाऽभूत् । यद्यपि
सूर्यस्यैकत्वेऽप्युपाधिभेदेन भेदात्पूयक् स्तु-
तिस्तथा यद्यपि त्रिभिरपि प्रकाशयमप्य-
न्तरिक्षमेकं तथापि प्रकाशकानां भेदा-
त्त्रिधा स्तुयते । उदयानन्तरं कर्मानुष्ठा-
नाय प्रकाशोऽभवदित्यर्थः Sy.
११. अग्नि P.
१२. ०रयतः P. दधाते धारयतः Sy.
१३. अथ, अतः कारणादुदितत्वादेव... बृह-
त्तमभूतम् Sy. १४. स्तुत्यम् Sy.

१५. इत्यर्थः... M. The passage
beginning with मित्रस्य and
ending स्तोतव्यम् is missing
in M. स्तोमाविना महत्तोत्रं वयो
हविलक्षणमन्नं च दधाते Sy.
१६. VM. ignores च and explains
रश्मिभिः । बृहत् । वयः once only.
१७. अयं यजमानः ... आहवनीयान्तेस्तेजो-
युक्ताम् Sy. १८. ० मीं D.M. अवि-
तिम्, अदीनां सम्पूर्णलक्षणां क्षितिमग्नेनि-
वातयोग्यां भूमिमुत्तरवेदिलक्षणां Sy.
१९. ० तत्वेङ्म० P.D. धारयति स्वयं कृत-
वानित्यर्थः । 'एतावती वै पृथिवी यावती
वेदः' (TS. 2.6.4.1) इति श्रुतेः Sy.
२०. यजनित्युक्तिद्वारा स्वर्गवतीम् Sy.
२१. ० क्तात् P. २२. प्रबोधं कुर्वाणौ ।
यत्तं गन्तुमनलतावित्यर्थः Sy.
२३. ज्योतिष्मतीमदितिम् ... भवत्पर्यग-
स्तदनन्तरं वरुणस्येति कमः इत्यमर्हि
प्रादुर्भूते मित्रावरुणौ M.
२४. ०णाव० P. न केवलमेतस्मिन्नेवाहनि
किन्तु दिवे दिवे सर्वेष्वप्यहस्म... दिवे
दिवे प्रतिदिनम् Sy. २५. ईदृशीं तामा
संचेते मित्रावरुणौ सङ्गती भवतः Sy.

पुत्री। वानस्य स्वामिनो। पुत्रेषु दीप्तिपुक्तम्। वज्रम्। प्राप्नुतः। तयोः। मित्रः। हतशत्रुजो भवति। वरुणश्चैवम्। अयमा च तत्सहितः।

अयं मित्राय वरुणाय शतंमः सोमो भूत्ववपानेष्वामंगो देवो देवेष्वामंगः।
तं देवासो जुषेरत् विश्वे अद्य सजोषसः।
तथा राजाना करथो यदीमहं ऋतावाना यदीमहे ॥४॥

अयं मित्राय। अयम्। मित्रावरुणभ्याम्। सुखतमः। सोमः। भवतु। देवानां मध्ये।
अवपानेषु। आभजनीयः। देवः। तमिमम्। अद्य। सज्जताः। सर्वे। देवाः। सेवन्ताम्। तथा।
राजानो। कुरुषः। सत्यवन्तो। यत्। वयं याचामहे इति।

१. वास्य P. वानस्य M. आख्याविप्रदानस्य स्वामिनावभिमतवानस्य पालयितारो वा Sy. २. वेदिमागत्य...आख्याद्विस्वीकारेणतिशयेन तेजोयुक्तम् Sy.

३. ०प्नुवतः P. अशनुवते प्राप्नुतः Sy.

४. मित्रावरुणयोः Sy.

५. यातयज्जनो यातयन्ति लोकं यदीया जनाः प्रेष्याः स तावुशः। यद्वा यात्यमाना नरके निषात्यमाना जनाः प्राणिनोऽप्यष्टारो येन स तावुशः Sy.

०जनो is suggested for ०जो

६. मित्रश्च वरुणश्च तावुभौ देवौ। अयमाख्यस्तु देवस्तयोः... यातयज्जनः। तयोरेव सम्बन्धादुभयोर्मध्ये स्थितौ यातयज्जनः स्वस्वव्यापारनियोजितसर्वजनः। मित्रावरुणायहोरात्रदेवौ। अयमा तु तयोरेव सामर्थ्यात्सर्वप्राणिनः प्रेरयतीत्यर्थः... कर्मसाक्षित्वात्स्वस्वकर्मानुरोधेन प्राणिनः सुकृते यातयतीत्यर्थः। तादृशोऽयमा मित्रावरुणयोरधीनो वर्तत इति शेषः Sy.

७. VM. explains दिवे दिवे once only.

८. Omitted by M. P. अस्माभिर्हयमानः Sy.

९. वरुणाभ्याम् P. M. मित्राय वरुणाय च Sy. १०. पीयमानः सन्मुक्ततमः Sy.

११. मित्रावरुणानुचरैर्यत्ररवेवेषु Sy.

१२. अवाङ्मुखावमत्तपानेषु विषयेषु Sy.

१३. ०य P. आ सर्वतो भगो भजनीयस्ताभ्याम्।... आभय आभजनीयः। यद्वा देवेषु स्तोत्रेषु यजमानेषु मध्ये देवो दीप्यमानस्तथाऽऽभगस्तरेव, आ सर्वतो भजनीयः Sy. १४. दीप्यमानः Sy.

१५. सोमम् Sy. १६. अस्मिन्नहनि Sy.

१७. संगवता P. सजोषसः समानप्रीतियुक्ताः Sy. १८. सेवन्ते Sy.

१९. राजमानौ मित्रावरुणौ युवाम् Sy.

२०. कुरुतम्। तेवेषु इत्यर्थः Sy.

२१. ऋतवन्तो सत्यवन्तो यज्ञवन्तो वा मित्रावरुणौ Sy. २२. यस्मात्कारणात् Sy.

२३. वयो चामहे P. ईमहे यत्प्राप्नुमस्तद्देवान्याचामहे... अभिमतकलं तयोः पानं वा याचामहे Sy.

२४. The passage beginning with इमम् and ending with इति is omitted by M.

२५. VM. explains आभयः। यत्। ईमहे once only.

यो मित्राय वरुणायविधुज्जनोऽनुवाणं तं परि पातो अंहसो दाश्वासं
मर्तमंहसः । तमर्यमाभि रक्षत्यृजुयन्तुमनु व्रतम् ।
उक्थैर्य एनोः परिभूषति व्रतं स्तोमैराभूषति व्रतम् ॥५॥

यो मित्राय । यः । मित्राय । वरुणाय च । परिचरति । जनः । हवीषि दत्तवन्तम् ।
मर्त्यम् । अप्रत्युतमस्त्वलितमिमो देवावावहतः । पापात् । रक्षतः । तम् । अयमेमां च देवः । अभि-
रक्षति । ऋजुमिच्छन्तम् । तस्य कर्म । लक्ष्मीकृत्य । शस्त्रैः । यः । एनयोः । स्तोत्रैश्च । कर्म ।
परितो भवति । आभिमृश्येन च भवति ।

नमो दिवे बृहते रोदसीभ्यां मित्राय वोचं वरुणाय मीळहुपे
सुमृळीकाय मीळहुपे । इन्द्रमग्निमुपं स्तुहि द्युत्तमर्यमणं भगम् ।
ज्योम्जीवंन्तः प्रजया सचेमहि सोमस्योती सचेमहि ॥६॥

नमो दिवे । यथातिङ्गदेवतामन्त्रः । नमः । महते । दीप्तायान्तरिकाय । द्यावापृथिवीभ्यां

१. जनो यजमानः Sy.
२. यः । मित्राय omitted by D.
३. कर्मणः सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी । मित्रं वरुणं च Sy.
४. The passage beginning with यो मित्राय and ending with दत्तवन्तम् is omitted by M.
५. मरणधर्माणम् Sy.
६. त्पुतमस्त्वलितं D. ०त्पुतममस्त्व-
लितं M. अनवाणमद्वेषिणम् । 'आतुष्यो
वाऽर्षो' (TS. 6.3.8.4.) इति श्रुतेः ।
अनल्पं वाऽनल्पसेविनम् Sy.
७. ०हतु M.
८. कस्मादिति तदुच्यते । ... न्यूनातिरेक-
जनितात्पापात् Sy.
९. परितो रक्षताम् Sy.
१०. तं जवं युष्मत्परिचारकम् Sy.
११. न केवलं भवन्तादेवापितु ... सर्वेषां निप-

- न्ता देवः Sy.
१२. ०तु D.M. अभितो रक्षति Sy.
१३. ०न्तः M. देवेष्वाजं वमाचरन्तं यजमा-
नम् Sy.
१४. कोऽस्य जनस्य विशेष इति तत्राह । यो
यजमानः Sy.
१५. मित्रावरुणयोः Sy.
१६. स्तोत्रैर्गानयुक्तमन्त्रसाध्यैः Sy.
१७. परिगृह्णाति Sy.
१८. ०ख्यो M.
सवंतोऽलङ्करोति । ... तमभिरक्षती-
त्यन्वयः Sy.
१९. VM. explains तम् । अंहसः ।
व्रतम् once only and ignores
तम् । परि
२०. नमस्कारोपलक्षितं स्तोत्रम् Sy.
२१. स्तुत्याय Sy.
२२. द्योतमानाय सूर्याय Sy.
२३. तदभिमानिदेवान्मायाम् Sy.

च । अहं ब्रवीमि । मित्रावरुणाभ्यां च । सेक्तृभ्याम् । सुखायितृभ्याम् । अयं स्तोतः । इन्द्रम् । अग्निं
च । उपस्तुहि । दीप्तम् । अयं मणम् । भगं च । धिरम् । जीवन्तः । प्रजया । संसृष्टा भवाम् ।
सोमस्य । रक्षणेन ।

ऊती देवानां वयमिन्द्रवन्तो मंसीमहि स्वयंशसो मरुद्भिः ।

अग्निमित्रो वरुणः शर्म यंसुन्ददक्ष्याम मध्वानो वयं च ॥७॥

ऊती देवानाम् । रक्षणेन । देवानाम् । वयम् । इन्द्रयुक्ताः । स्वभूतानाम् . . . ? ।
मरुद्भिः सहितमिन्द्रम् । शर्मास्मभ्यम् । अग्न्यादयश्च । सुखम् । प्रयच्छन्तु । वयम् । च । अग्न्या-
दिभिर्दत्तम् । धनवन्तः । प्राप्नुयाम् ।

द्वितीयस्याष्टकस्याद्यमध्यायं व्याकरोदिति ।

वर्णयस्य कुले जातो माधवः सुन्दरीमुतः ॥

१. स्तोमीत्यर्थः Sy.

२. मित्राय सर्वजनहितायाहरभिमानिवेवाय
. . . तथा वरुणायावरकाय रात्र्यभि-
मानिवेवाय Sy.

३. अभिमतफलस्य सेवने रुद्राय Sy.

४. कीदृशाय तस्मै . . . शोभनसुखयिज्ञे । पुनः
स एव विशेष्यते । मीळहृषे सुमूलीकायेति
द्वे प्रत्येकविशेषणभूते Sy.

५. इदानीं यजमान आत्विजं स्वात्मानं वा
प्रति ब्रवीति Sy.

६. स्तोतारम् M. हे होतः, हे आत्मान्वा Sy.

७. इमम् P. अहि M.

८. उपेत्य बुद्ध्या प्राप्य स्तुहि स्तुतिं कुरु Sy.

०१. अयंमाणं D. अयंमाणां P.

११. ० न्तं D. १२. पुत्रभूत्वादिना Sy.

१३. सङ्गता भूयास्म Sy. १४. इन्वोः Sy.

१५. उक्त्या सचेमहि तमपि स्तुत्वा तत्कारितेन
रक्षणेन सहिता भूयास्मेत्यर्थः Sy.

१६. VM. explains मीळहृषे । सचेमहि
once only.

१७. उक्त्या तर्पणेन हविरादिना मंसीमहि
मन्येमहि Sy.

१८. रक्षणेन । देवानाम् omitted by M.
देवान् । कर्मणि षष्ठी Sy.

१९. प्रीतेनेन्द्रेण तद्वन्तः Sy.

२०. ०मा M. कीदृशा वयम् । स्वयंशसः
स्वायत्तकीर्तयः Sy.

२१. स्तुत्या हृष्टमरुद्देवैरनुगृहीताः । यद्वा ।
देवानामूत्या रक्षणेन रक्षिता मंसीमहि
जातारो भवेम सामर्थातिवामेव महत्त्व-
स्य Sy. २२. सुखम् Sy.

२३. शर्मास्म ० M. शर्माकम् Sy.

२४. अग्निमित्रवरुणा देवाः Sy.

२५. प्रायच्छन्तं तं वरम् Sy.

२६. चादिभिः ० M. तैः Sy.

२७. इत्ताप्रवन्तः सन्तः Sy.

२८. तत्सुखम् . . . व्याप्नुयाम् Sy.

२९. VM. ignores मंसीमहि

Ms. D. puts the figure
॥१३६॥ here to indicate
the end of one hundred
and thirtysixth hymn.
No such number is given
in P. and M.

३०. वर्णय ० D.

[अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयोऽध्यायः]

“सुषुमा यातुमद्रिभिः” व्याचिरुयासति माधवः ।

प्रदर्शयँहिऽत्रो वृत्तिं परोक्षे तत्र लिट् स्मृतः ॥१॥

भूतेऽनद्यतने चैव “ये अग्नेः परिं जज्ञिरे”

“इदं किष्णुर्वि चक्रमे त्रेधा नि दधे पदम्” ॥२॥

“उवासोपा उच्छाच्च नु” “तत्तुर्मनसा हरी” ।

दृश्यतेऽद्यतने चापि भूते तत्र निदर्शनम् ॥३॥

रश्मिस्स्या ततानेति दिवादृष्टमपरयतः ।

रश्मिं च रात्रौ विततमेव चाद्यतनो मतः ॥४॥

अपरोक्षेऽपि लिट् दृष्टो “जुहुरे वि चितर्यन्तः” ।

“आ दृक्कां पुरं विविशुः” “सहसानं ववन्दिम” ॥५॥

कर्माणि यौवने चक्रे यानि वज्रिर्मुषिः पुरा ।

तानि जीर्णः कथयति स्फुटाञ्चात्रापरोक्षता ॥६॥

१. RV. I. 137.

२. अग्निः P. अग्नि D.

३. ० जज्ञिरे M. RV. X. 62.6.^a

४. RV. I. 22.17.^{ab}

५. Omitted by P.

६. RV. I. 48.3.^a The passage beginning with त्रेधा and ending with नु is missing in M.

७. RV. I. 20.2.^b

८. A fragment of RV. I. 35.7.^d

९. रश्मिं रात्रौ विततमेव P. D. M.

रश्मिञ्च रात्रावपि तमेव R.

१०. ० क्षे च M. R.

११. वृष्टो M.

१२. RV. V. 19.2.^a

१३. अ D. M.

१४. पुरां P.

१५. RV. V. 19.2.^c

१६. ० सः M. RV. V. 25.9.^b

१७. ० वि अ० M. पान्निववृत्तिः अ० P.

१८. तानि P. M.

१९. ० यात्राप० M. स्फुटा is suggested for स्फुटाम्

यद्वा परोक्षमात्मानं प्रथमेनात्र निर्दिशन् ।

पुरुषेण परोक्षां च क्रियामप्यपदिष्टवान् ॥ ७ ॥

“यत्रो नश्चका जरसं” इत्यतेऽत्र भविष्यति ।

यद्वा लिङ् न्याय एवायं देवैः कल्हसं ह्यनूद्यते ॥ ८ ॥

सृजन्तो हि जगद् देवा मनुष्यस्य शतायुषः ।

जरामकल्पयन्तस्मादर्थो भूतोऽत्र विद्यते ॥ ९ ॥

यदा न शक्नुयाद्येषु लिटं स्थापयितुं तदा ।

वाक्यार्थानुगुणांस्तांस्तान् पण्डितोऽर्थान्प्रदर्शयेत् ॥ इति ॥ १० ॥

I.137.

सुषुमा यातुमद्रिभिर्गोश्रीता मत्सुरा इमे सोमांसो मत्सुरा इमे ।

आ राजाना दिविस्पृशास्मत्रा गन्तुमुप नः ।

इमे वा मित्रावरुणा गवांशिरः सोमाः शुक्रा गवांशिरः ॥१॥

सुषुमा^{११} । पुरुषेण^{१२} । सुतवन्तः सोमम् । गवाभिः^{१३} । आगच्छतम्^{१४} । पयसा^{१५} भिताः^{१६} । इमे ।

सोमाः^{१७} । मदकराः^{१८} । राजानौ । सुलोकस्य स्पष्टारौ^{१९} । असुरेभ्यस्त्रातारौ^{२०} । उपागच्छतम्^{२१} । अस्मान्^{२२} ।

१. ०मे चात्र P. D. M.
२. ०विशेत् P.
३. ०सं M.
४. RV. I. 89.9.^b
५. वि P.
६. एवायं P.
७. ०वैरपन्तं M.
८. देवेराप्तन्त्वनूद्यते R.
९. संतु० P.
१०. ०कनुया...यां M. ० कनुयान्वायात् R.
११. सुषुमायातम् M.
१२. आगमनाय किमस्तीति चेत्त्राह...सोमं सुतवन्तो वयम् Sy.
१३. अभिव्यवतापनंर्घाभिः Sy.
१४. अस्मच्छजं प्रत्यागच्छतम् Sy.
१५. विकारे प्रकृतिशब्दः । पयोभिर्मिश्रिताः ।

- ‘तस्मान्मित्रावरुणं पयसा श्रोणाति’ (TS. 6.4.8.1.) इति हि ब्राह्मणम् Sy.
१६. इमे पुरतो गृहीता वर्तन्ते । अत आयातम् Sy.
१७. मत्सुरास्तुप्तिहेतवः । ... पुनस्त एव विशेष्यन्ते ... मत्सुरा मदहेतवो मादने मात्सर्यवन्तो जेतुरयज्ञगतसोमेभ्यः सोमाः Sy. मत्सुरः सोमो मन्दतेस्तुप्तिकर्मणः N. 2. 5.
१८. कीदृशी युवाम् । ... राजनशीलौ Sy.
१९. त्पु० P. D. सुलोकवासिनौ Sy.
२०. अस्मामु मध्येऽस्मत्पालकौ वा युवाम् Sy.
२१. ०च्छम् M.
२२. अस्मत्सम्बन्धिनं यज्ञम् Sy.

इमे हि। सोमाः। युवयोरर्षाय। पयोमिश्रणाः। ज्वलन्तीति।

इम आ यांतमिन्दवः सोमासो दध्याशिरः सुतासो दध्याशिरः।

उत वामुषसो बुधि साकं सूर्यस्य रुश्मिभिः।

सुतो मित्राय वरुणाय पीतये चारुर्द्धताय पीतये ॥२॥

इम आ। आदित्यग्रहो दधिमिश्रणाः। इमे वा मित्रावरुणौ! दीप्ताः। सुताः। सोमाः। दधिमिश्रणास्तथा सति। आगच्छतम्। अपिच। वाम्। उपसः। बोधकाले। सूर्यरश्मिषु प्रादुर्भूतिषु। सुतः। सोमोज्जमाभिः। मित्राय। वरुणाय। सत्यभूताय। पानाय। शोभनः।

१. हे मित्रावरुणा एतन्नामानौ देवौ वा युव-
योरर्षाय Sy.

२. ०णात् D. M. पूर्ववदिकारे प्रकृति-
शब्दः। गोभिः क्षीरेराशिरो मिथिताः
सञ्जाताः। किञ्च गवाशिरौ गोभिरुव-
र्कमिथिताः सञ्जाताः। यद्वा गोभिः
स्तुतिलज्जगैर्मन्त्रैर्मिथिताः Sy.

३. ०तौति D. M. अत एव शुका दीप्ताः
सञ्जाताः। 'आशिरमवतयति सशुक्-
त्वाय' (TS. 6. 1. 6. 5.) इति
ध्रुतेः Sy.

४. VM. ignores मित्रावरुणा
and explains मत्सराः। इमे।
गवाशिरः once only.

५. ० ण इ P.D.M. पुरतो ग्रहेण गृहीता
वर्तन्ते। अत आयातम् Sy.

६. युष्मदर्थम् Sy.

७. इन्दवः क्लेदवत्तमर्षाः Sy.

८. मन्त्रेण प्राबभिरभिप्लुताः सम्पन्ना
अत आयातमिति शेषः Sy.

९. दध्ना अपणवन्तः सन्तः... धीयमा-
नाशिरः सोमाः। आदित्यग्रहे दध्य-
वनयत्तद्वात्तदपेक्षया दध्याशिर इत्यु-
क्तम् Sy.

१०. युवयोः पीतये पालनाय Sy.

११. उपसः सम्बन्धिनि बोधे सति ...
प्रकाशे सञ्जाते सति Sy.

१२. M. adds च after सूर्यरश्मिषु।
न केवलमुषस एव बोधे, अपि तु सूर्यस्य
रश्मिभिः साकं सूर्यकिरणैः सह
प्रकाशे हविष्प्रदानाय सञ्जाते
सति Sy.

१३. सतः M.

अभिप्लुतः Sy.

१४. मित्रा M. इवानी विपुज्योच्यते।
मित्राय सर्वहितायैतन्नामकायाहरभि-
मानिदेवाय Sy.

१५. तथा वरुणायावरकाय राज्यभिमानि-
देवाय च तवर्थे सोमः सुत इति शेषः
Sy.

१६. ऋताय यज्ञाय तन्निर्वाहकाय तदर्थम्
Sy.

१७. यज्ञतिष्ठत्यर्थं हि देवानां सोमपानम्।
यद्वा। कर्तरि क्तिच्। पीतये पात्र
ऋत्विगावय ऋताय यज्ञाय तन्निर्वाह-
काय Sy.

१८. चारुवरणीयो भक्षणीयः सोमः सुतो-
ऽभिप्लुतः Sy.

१९. VM. explains पीतये once
only.

तां वां धेनुं न वासुरीमंशुं दुहन्त्यद्रिभिः सोमं दुहन्त्यद्रिभिः ।

अस्मत्त्रा गन्तुमुप नोऽर्वाञ्चा सोमपीतये ।

अयं वां मित्रावरुणा नृभिः सुतः सोम आ पीतये सुतः ॥३॥

तां वां धेनुम् । ताम् । धेनुम् । इव । वासुरीम् । वाम् । सोमलताम् । आर्वाभिः ।
दुहन्ति । सोमरसम् । अस्मत्त्रा । गन्तम् । उप नः = अस्मान् । उपागच्छतम् । अभिमुखौ ।
सोमपानाय । अयम् । मित्रावरुणौ । युवाभ्याम् । आभिमुख्येन । पानाय । सोमः । सुतः । ऋत्विग्भिः ।

I.138.

प्रप्र पूष्णस्तुविज्ञातस्य शस्यते महित्वमस्य त्वसो न तन्दते स्तोत्रमस्य

न तन्दते । अर्चामि सुम्रयन्नहमन्त्यृतिं मयोधुवम् ।

विश्वस्य यो मन आयुयुवे मखो देव आयुयुवे मखः ॥१॥

प्रप्र पूष्णः । अन्वहमुदयाद् बहुजननस्य । पूष्णः । अस्माभिः प्रशंसा क्रियते । महत्त्वम् ।

१. ता P.

२. तां प्रसिद्धामग्निहोषाद्यर्थम् Sy.

३. प्रीणयित्रीं गामिव Sy.

४. सर्वाङ्गाच्छादितपयस्कां बहुशीरामि-
त्यर्थः । यद्वा पय आदिनाऽऽच्छादयि-
त्रीम् Sy.

५. युधयोः सम्बन्धितम् Sy.

६. वल्लीरूपं सोमम् Sy.

७. केन साधनेनेति तदाह ... अग्नि-
यसाधनेर्वाग्भिः, किञ्चाद्रिभिर्स्तरेव
साधनः Sy.

८. सम्पादयन्त्यध्वर्यवः । ... सोमं युष्म-
दधमेव दुहन्ति । वल्लीरूपं सोमं
युष्मदधमेवोदकेनाप्लाव्य रसं दुहन्ति
Sy.

९. ०२म् P.

१०. अस्मत्त्रतारौ युवाम् Sy.

११. अस्मदीयं यज्ञम् Sy.

१२. उपागन्ताभिः P.

१३. युष्मदधम् Sy.

१४. आपीतये सम्पूर्णपानाय Sy.

१५. सोमस्तुतः M. अग्निधृतः ... अत
आगच्छतमित्यर्थः Sy.

१६. नेतृभिर्पञ्चनिर्वाहकैर्ऋत्विग्भिः Sy.

१७. VM. explains दुहन्ति । अग्निभिः ।
सुतः once only.

Ms. D. puts the figure
॥१३७॥ here to indicate
the end of one hundred
and thirtyseventh hymn.
No such number is given
in P. and M.

१८. ०२ान् P.

१९. बहुयजमानार्थमृत्यस्य Sy.

२०. योयकस्येतास्माकस्य देवस्य Sy.

२१. प्रस्तूयते सर्वैः । वीप्ता पावपुरजे Sy.

अस्य^१। वृद्धस्य^२। न। शीर्णं^३ भवति। स्तोत्रञ्च^४। सुखमिच्छन्^५। अहम्^६। अन्तिके यस्य रक्षा भवति^७
तम्^८। सुखस्य भावयितारम्^९। स्तौमि^{१०}। विश्वस्य मनुष्यस्य^{११}। यः^{१२}। मनः^{१३}। आत्मनोऽभिमुखमन्येभ्यो^{१४}
देवेभ्यः^{१५} पूषन्^{१६} करोति। महनीयः^{१७}। देवः^{१८}।

प्र हि त्वा पूषन्^{१९}जिरं न यामन्ति^{२०} स्तोमैभिः^{२१} कृण्व^{२२} ऋणवो^{२३} यथा मृध^{२४} उष्ट्रो^{२५}
न पीपरो^{२६} मृधः^{२७}। हुवे^{२८} यत्त्वा मयो^{२९}भुवं देवं^{३०} सुख्याय^{३१} मर्त्यैः^{३२}।
अस्माकं^{३३}माङ्गुपान्द्युन्निरन्स्कृधि^{३४} वाजेषु^{३५} द्युन्निरन्स्कृधि^{३६}॥२॥

प्र हि त्वा पूषन्^{१९}। पूषन्^{१९}। त्वम्^{२०}। मृधः^{२१}। शत्रूनां रक्षा तु दसि एवमहम्^{२२}। त्वां^{२३}। स्तोमैः^{२४}। अस्म-
त्कार्येऽधिकृतं करोमि^{२५}। यथा^{२६}। गमनशीलमश्वम्^{२७}। गमने योजयन्त्येवं तथा सति^{२८}। यथा^{२९}। उष्ट्रः^{३०}।
शीघ्रं गच्छत्येवम्^{३१}। शत्रून्^{३२}। पारयाधिगच्छेति^{३३}। अस्मात्^{३४}। त्वाम्^{३५}। हुवे^{३६}। सुखस्य भावयितारम्^{३७}।

१. अस्य Sy.
२. न हिनस्ति कश्चिदपि Sy.
३. अस्य पूषन्ः स्तोत्रं न तन्वते न हिनस्ति न विरमति। सर्वोऽपि जन एनं स्तो-
तृतिपर्यः। जगत्पोषकत्वादिति भावः Sy.
४. अतः कारणात् ... अहमपि यज-
मानः Sy.
५. आसन्नरक्षणम्। ... स्तुत्यनन्तर-
मेव वरप्रदमित्यर्थः Sy.
६. सुखस्योत्पादकं भावयितारं वा Sy.
७. सर्वस्य स्तोत्रुर्ह्येवमजः Sy.
८. पूषा Sy.
९. ० ख...भ्यो D.
१०. आपुयुवे समन्तान्मिश्रयति शीघ्रवर-
प्रदानादिति भावः। ... मर्त्यं यज्ञ-
मापुयुवे सम्पूर्तिपर्यन्तं मिश्रयति।
यद्वा विश्वस्य मनोमिश्रणे यजमाने
किमापातमिति चेदुच्यते, मर्त्यो यज्ञनि-
र्वाहकोऽयं पूषा देवो यजमानस्य मन
आपुयुवे समन्तान्मिश्रयति। सामर्थ्याद्
यजमानस्य मन इति सम्भवे Sy.
११. मर्त्यो यज्ञवान्। मर्त्यार्थं लुप्यते Sy.
१२. The passage beginning with
यः। मनः and ending with देवः

- is omitted by P. P. reads
आत्मनोऽभिमुखः only. वीष्यमानः Sy.
१३. VM. explains प्र। अस्य। न।
तन्वते। आपुयुवे। मर्त्यः once only.
 १४. मृधः सङ्ग्रामानुद्दिश्य, ऋणवो गच्छेत्तथा
प्रकृष्ये। यद्वा। यथा ऋणवोऽस्मद्यज्ञं प्रति
गच्छे। ऋणु गतो ... तथा त्वां कृष्ये
Sy. १५. प्र हि त्वा...शत्रून् M.
 १६. त्वां M. अजिरं यज्ञवेशं प्रति गमनवन्तं
... त्वाम् Sy.
 १७. यामन्ति गमने निमित्तभूते सति ...
स्तोमैः Sy. १८. प्रकृष्टं करोमि Sy.
 १९. तत्र दृष्टान्तः। ... शीघ्रगामिन-
मश्वमिव। स यथा प्रस्तूयते तद्वत् Sy.
 २०. शीघ्रगमने Sy.
 २१. तत्र दृष्टान्तः। ... उष्ट्रो यथा भारं
बोद्धा Sy. २२. पारयति तद्वत् Sy.
 २३. मृधो हितकाम्योद्भून् सङ्ग्रामे Sy.
 २४. पारं नयति Sy.
 २५. अतः कारणात् Sy.
 २६. The passage beginning with
गच्छत्येवं and ending with हुवे
is missing in M. आह्वयामि Sy.

देवं सन्तम् । मर्त्यः सन् । सख्यसिद्धयर्थम् । ततोऽस्माकम् । स्तोमान् । सङ्ग्रामेषु । अग्रयुक्तान् ।
कुरु ।

यस्य ते पूषन्सख्ये विपन्यवः क्रत्वा चित्सन्तोऽवसा बुभुजिर इति
क्रत्वा बुभुजिरे । तामनु त्वा नवीयसीं नियुते राय ईमहे ।
अहेकमान उरुशंसु सरी भव वाजैवाजे सरी भव ॥३॥

यस्य ते पूषन् । यस्य । ते । पूषन् । सख्ये । स्तोतारः । कर्मणा । च । भवन्तः । त्वदीयेन
रक्षणेनाभिमतान्भोगान् । आत्मीयेन कर्मणा स्तुत्वा च । भुञ्जते । तादृशीम् । त्वदीयाम् । नवतरां
स्तुतिम् । लक्ष्मीकृत्य त्वां वयम् । वनस्य । नियुतसङ्ख्याम् । याचामहे । तथासति बहुस्तुते !
अकुर्वन् । अस्माकं । सङ्ग्रामे सङ्ग्रामे । सर्वा । भव रक्षणाय ।

१. देवनशीलं पूषणम् Sy.

२. The passage beginning with प्र हित्वा and ending with मर्त्यः is omitted by P. सन्तं ... स्तान् P. सरणधर्मा मनुष्योद्भूतम् Sy.

३. समानख्यानाय प्रियकरणाय Sy.

४. एवमाहुतः सन् Sy.

५. स्तोन् P. आघोषान्तस्तोमान् । 'आङ्गुयः स्तोम आघोषः' (N. ५. 11.) इति यास्कः Sy.

६. द्योतनवतः कुरु । यद्वा । स्तोमान्प्रवतोऽ-
ग्रवतो वा कृधि । अस्मस्तुत्याप्रीतस्त्वमेवं
कुर्वित्यर्थः । किञ्च...धुम्निनोऽग्रवतः Sy.

७. कृधि, अस्मद्विरिणो जित्वा तेषामग्रं मयि
कुर्वित्यर्थः Sy. ८. VM. ignores
हि । न and explains धुम्निनः ।
कृधि once only.

९. रक्षकत्वेन प्रसिद्धस्य Sy.

१०. यस्य । ते । पूषन् । omitted by M.

११. सखित्वे हितकरणे सति Sy.

१२. विपन्यवो विशेषेण स्तोत्रशीलाः । यद्वा ।
मेधाविनामेतत् । मेधाविनो यजमानाः
Sy. १३. कृतानां प्रकृत्येन कर्मणा Sy.

१४. एव Sy.

१५. भवन्तं प्रीणयितारः सन्तः Sy.

१६. ०न्तं त्व० D. भवन्तस्त्वदीयेन miss-
ing in M. त्वत्कृतेन Sy.

१७. रक्षणेन रक्षिताः सन्तः Sy.

१८. ०नाभिमनान् D. ०नाभिमहान् P.

१९. M. adds इत्थम् after भोगान् ।

२०. भुञ्जते भोगान् । इति एवमेव सर्वदा
क्रत्वा कर्मणा... भुञ्जते सर्वे पालयन्त
इति वा Sy.

२१. स्तुत्यां वा रक्षाम् Sy.

२२. अनु-अनुस्तुत्य रक्षाया अनन्तरम् Sy.

२३. वनानि Sy.

२४. ०सख्यां P. एतत्सङ्ख्याकान् Sy.

२५. Omitted by P. and D.

२६. उरुशंस बहुधा स्तुत्य ! Sy.

२७. अस्मासु सुमनाः सन् Sy.

२८. Omitted by P. M. सर्वेष्वपि
सङ्ग्रामेषु Sy. २९. सत्ता M. सरी
भव, अस्माभिर्यन्तव्यो भव...ममनशीलो
भव, पुरतो गन्ता भवेत्यर्थः Sy.

३०. VM. explains सरी । भव once
only and ignores इति ।

अस्या ऊ पु ण् उप सातये भुवोऽहेळमानो ररिवाँ अजाश्च
श्रवस्यतामंजाश्च । ओ पु त्वा ववृतीमहि स्तोमेभिर्दस्म साधुभिः ।
नहि त्वा पूषन्नतिमन्य आधृणे न ते सख्यमंपद्भुवे ॥४॥

अस्या ऊ पु णः । पूषन् । अस्याः स्तुतेः । भजनाय । सुष्ठु । अस्मान् । समीपे । भव ।
अकृष्यन् । दानवान् । अस्याश्वा अजाः । धनमिच्छतामस्माकं स्तुतेरिति । शत्रूणामु-
पक्षपतितः ! त्वां वयम् ।

१. ऊ इति पावपूरणः Sy. ऊष पवपूरणी
SKN. 'उ' इति 'मु' इति 'न' इति
पदानि Dur.

२. ण M. ऊष्मणः D.

३. अस्मै । वतुष्ये वच्छी Sy.
अस्मै Dur.

४. ०ते P.

५. सातये ताभाय Sy. वच्छयं एषा
वतुष्यं, सातेः 'षण् दाने' दानस्य SKN.
सख्ये Dur.

६. नोऽस्माकम् Sy. नोऽस्माकं लिप्सिकाया
इत्यर्थः SKN. अस्माकम् Dur.

७. उपभूयः समीपस्थो भव Sy. समीपे
भव । तेन चात्र तदाभिमुख्यं लक्ष्यते
यवेतल्लिप्सितमस्माकं दानम् । इतस्याः
(सातेः) अभिमुखो भव चिकीर्षस्तदित्यर्थः
SKN. कथं नाम वयमर्थमभिप्रेतं
लभेमहीत्येतमर्थमुद्दिश्य हे पूषन् ...
उप समीपे भव । त्वयि सन्निकृष्टे
त्वदनुग्रहावेतमर्थं लभेमहीत्यभि-
प्रायः Dur.

८. अनाधरमकुर्वन् Sy. कुष्यतिकर्मायं
याच्यायाः क्रोधहेतुत्वेन लोके दृष्टत्वा-
देवमुच्यतेऽहेळमान इति SKN. सर्वो
हृन्मध्यमानः कुष्यतीत्यभिप्रायः
Dur.

९. दाता य सन् Sy.

छान्वत्त्वाद्वर्तमाने तदि क्तावेतद्रूपम् ।
नेर्वाविरत्यर्थः SKN.

दानाभिप्रायसंप्रक्षेपेन चेतसोपभव Dur.

१०. हे अजाश्च पूषन् । 'अजाश्चेति पूषणमाह'
(N. 4. 25) इति यास्कः ...
हे अजाश्च, अजा एवाश्वस्थानीया
यस्य तावुशस्त्वम् । पूषणमेवम् । ...
'अजाः पूषणः' (Ngh. 1. 15.) इति
यास्कः Sy. अजजातीयया अजाकारा
वाऽजया यस्यासायजाश्वस्तस्य सम्बोधनं
हे अजाश्च । ... हे अजाश्च । पूषेण
पौनश्क्यप्रसङ्गात् 'अज गतिक्षेपणयोः'
इत्येवं व्युत्पाद्यते । अजाश्च गमन-
स्वभावकाश्चादवा वा यत्येत्यर्थः
SKN.

अजाश्च, अजनाश्च गमनाश्च छागाश्च
वा । ... भवाजनाश्च । छागाश्चेत्यर्थः
Dur.

११. अन्नमिच्छतामस्माकम् Sy. अथो धनं
तद्विच्छतां धनकानानामस्माकम् SKN.
अस्माकं धनमिच्छताम् Dur.

१२. ०च्छतास्मा० P.

०च्छता अ० M.

१३. शत्रूणामुपक्षपितः पूषन् Sy.

उपक्षपितस्तमसां तत्कराणां वा
SKN. हे वस्म दर्शनीय अथवा
दान्त Dur.

साधुभिः। स्तोमैः। सुष्टुः। आवर्तयामः। नहि। त्वामहम्। पूषन्! यतिमन्येऽति-
मननमुपेवा। साधुभिः = आगतदीप्तिः। न ते सख्यमित्यत्रापि होत्यनुप-
ज्ञादतिघातः। त्वया। सख्यम्। स्तोत्रैरनुपालयामि।

१. केन सावनेनेति तदुच्यते साधुभिः
... त्वां प्रीणयितुं समर्थः Sy. शोभ-
नैर्मेधुरस्वरसौष्ठवादियुक्तः SKN.
शोभनैरित्यर्थः Dur.
२. स्तोत्रैः Sy. स्तोमैस्तोत्रस्तुतिभिः SKN.
स्तोत्रैः Dur.
३. ओ इति निपातद्वयसमुदायात्मक
एको निपातः। ... ओ वु ववृती-
महि सर्वत एव सुतरां वर्तयेमहि ...
यज्ञान्तरगमनान्निवर्तयाम इत्यर्थः Sy.
आ ऊ ओ इति पदपुरणाः सुष्टु
आवर्तयामो वयम् SKN. 'आ' 'उ'
'सु' इति पदानि। ... आभिमुख्येना-
त्मनो वर्तयामहे Dur.
४. नैव Sy. नहोत्ययमेको निपातो न-
शब्दस्यार्थे न त्वाम् SKN.
५. अवमतिम् ... करोमि Sy.
अतीत्ययमवेत्यस्य स्थाने। अवमन्ये
कदाचिदप्यहम् SKN.
त्वामतोत्य साधुतरां काञ्चिदप्ययामहं
वेवतां मन्ये। ... त्वङ्गुस्त एवाहमस्मी-
त्यभिप्रायः Dur.
६. ०प्त P. साधुणे सर्वतो वृष्टेः आर-
पितः। यडा ... हविषामाहृतैः
स्वीकृतैः Sy. हे अतिघृणे 'घृ ऋण-
दोष्योः' इत्यस्य घृणिर्दीप्तिरागतवी-
प्तिक SKN.
आगतदीप्ते Dur.
७. Omitted by P. D. नैव Sy.
नच SKN.
८. ०ङ्गादिघातः M.
९. तव Sy., SKN., Dur.

१०. सखित्वं हितकर्तृत्वम् Sy.
...स्तुत्यस्तोत्रसख्यम् SKN.
सखिभावम् Dur.
११. यादि (भि) M. नहि, अपह्नुवै,
नैवापनयामि न त्यजामि। सर्वतः
प्रख्यापयामीत्यर्थः Sy. अपनयामि,
अपनयामीत्यर्थः। यथैव पुरा, एवमिवा-
नीमपि स्तोम्येवेत्यर्थः SKN.
कदाचिदप्यपह्नुवै। कृततोऽहमित्यभि-
प्रायः Dur.
१२. VM. ignores उ and
explains अजाय्व once only.
A fragment अहेळमानो ररिवान्
अजाय्व is quoted by Skanda
in N. 1. 1. p. 16. with
the remark: अश्वशब्दोऽजेषु
पठ्यते। The first two *pādas*
are quoted by Yāska in
N. 4. 25 and are explained
in the following manner:
अस्य नः सातथ उपश्व। अहेळमानोऽ-
कूप्यन्। ररिवान्—रातिरभ्यस्तः।
अजाय्वेति पूषणमाह। अजायवा अजा
अजनाः। The stanza is quoted
and explained in full by
both Skanda, II. 276, and
Durga, Ms. D. puts the
figure ॥१३८॥ here to
indicate the end of one
hundred and thiryeighth
hymn. No such number is
given in P. and M.

I.139.

अस्तु श्रीषट् पुरो अग्निं धिया दधु आ नु तच्छर्धो दिव्यं वृणीमहे
इन्द्रवायू वृणीमहे । यद्धं क्राणा विवस्वति नामा सदाधि नव्यसी ।
अध प्र स न उप यन्तु धीतयो देवाँ अच्छा न धीतयः ॥१॥

अस्तु श्रीषट् । ईश्वदेवी स्तुतिः^१ । धयणम्^२ । अस्तु । कर्मणाहं यज्ञार्थम्^३ । अग्निम्^४ । पुरा ।
दधान्याहवनीयम्^५ । आबुणीमहे च^६ । दिव्यम्^७ । तत्^८ । शर्धो मारुतम्^९ । अग्रम्^{१०} । इन्द्रवायू च^{११} ।
यदा । मया क्रियमाणा । नवतरेयं स्तुतिः^{१२} । यजमाने । स्तुतीनां धर्तरि । सम्बद्धा भवति^{१३} । अध ।
अस्मान्^{१४} । सुष्टु । लौकिकानि वासादिकृतानि परिचरणादीनि । प्रकर्षेण । उपगच्छन्तु । यथा ।
देवान्^{१५} । प्रति । ऋत्विजां कर्माभ्युपगच्छन्ति ।^{१६}

यद्ध त्यन्मित्रावरुणावृतादध्याददाथे अनृतं स्वेन मन्युना दधस्य स्वेन
मन्युना । युवोरित्थाधि सन्नस्वपश्याम हिरण्ययम् ।
धीभिश्चन मनसा स्वेभिरुच्चभिः सोमस्य स्वेभिरुच्चभिः ॥२॥

यद्ध त्वत् । 'ऋतमहरनृतं रात्रिः । न वा, इदं दिवा न नक्तमासीत् । अव्यावृत्तं ते

१. ०ति P.D.M.

२. यस्मात्स्तुतिः क्रियते तस्मात् ...
अस्याः स्तुतेः श्रवणम् । Sy.

३. भवतु । श्रोता भवतु वा भक्तां गणो-
ऽग्निर्वा । इन्द्रवायुपक्षे प्रत्येकापेक्षयैक-
वचनम् Sy. ४. प्रणयनाविकर्मणा Sy.

५. आहवनीयाख्यम् Sy. ६. पुरत उत्तर-
वेद्याम् Sy. पुरः is suggested for
पुरा ७. धारितवानस्मि Sy.

८. आभिमुख्येन सम्भजामहे Sy.

९. Omitted by M.

१०. विवि भवम् Sy. ११. तावृशम् Sy.

१२. बलवन्तं वाग्निम् Sy.

१३. मां तं M. यदा तच्छर्धस्तावृशं भक्तां
स्वहयं बलम् Sy. १४. इन्द्रवायू वृणी-
महे Sy. १५. यस्मात्कारणात् Sy.

१६. कुर्वाणा स्वार्थप्रकाशनम् Sy.

१७. स्तुतिरूपा वाक् Sy. १८. विवस्वति
दीप्तिमति Sy. १९. नामो भूम्या नाभि-
स्थाने देवयजने वैदिरूपे । यद्वा । नामो
सर्वफलस्य सम्बन्धके यज्ञे । 'यज्ञमाहुर्मु-
यनस्य नाभिम्' (TS. 7.4.18.2.) इति
श्रुतेः Sy. २०. संबन्धो D. सम्ब-
ध्यते । ... अस्माभिः प्रयुज्यत इत्यर्थः Sy.

२१. अनन्तरम् Sy. २२. अस्मद्वीपानि Sy.

२३. कर्माणि स्तुत्यादिरूपाणि Sy.

२४. ०न्त M. युष्मानुपगच्छन्तु Sy.

२५. Omitted by P. D.

२६. आग्न्यादिदेवान् Sy.

२७. आभिमुख्येन प्राप्नुमिव Sy.

२८. कर्मणि P. अस्मद्वीपानि कर्माणि Sy.

२९. उपयन्तु तेषां समीपं प्राप्नुवन्तु Sy.

३०. VM. ignores ह and explains
वृणीमहे once only.

देवा मित्रावरुणावधुवन्' इत्याद्यध्वर्युवाहाणम् । 'मन्युर्मन्यतेर्दीप्तिकर्मणः' * । मित्रावरुणौ ! यत् ।
एतद् युवाम् । सत्यभूतादहम् । अनृतभूतान्धकारः ? । आदित्यस्य । स्वभूतेन । तेजसा । आददी ।
अथ व्युष्टायां रजन्यां यज्ञगृहेषु । अथि । युवयोः । हिरण्यमम् । इत्थम् । अपश्याम् । कर्मभिः ।
अहधानेन । च । मनसा सोमयागपरैः । सोमस्य । स्वभूतैः । इन्द्रियेत्तापश्याम ।

युवां स्तोमैर्भिर्देवयन्तौ अश्विनाश्रावयन्तइव श्लोकमायवौ युवां
हव्याभ्याश्चयवः । युवोर्विश्वा अथि श्रियः पृच्छथ विश्ववेदसा ।
प्रुपायन्ते वां पवयो हिरण्यये रथे दत्ता हिरण्यये ॥३॥

युवां स्तोमैभिः । यथा । श्लोकम् । आश्रावयन्तः स्तोतारो मनुष्या राजानमभ्या-
ह्वयन्ति, एवमश्विनौ । युवाम् । आयवः । स्तोमैः । हवींषि । अभ्याह्वयन्ते । देवी भवन्ता-

१. देवयो D. देवयोः P. * N. 10.29.
२. यस्मात्कारणात् Sy. ३. त्यत् तदुव-
कम् Sy. ४. वहः M. आदित्यात् Sy.
५. अनृतभूतान्धकारं is suggested.
कीदृशमुवकम् । अनृतं नश्वरं शोषण-
स्वभावम् Sy. ६. वशस्य समर्थस्य Sy.
७. केन साधनेन । ... स्वकीयेन । ...
आत्मभूतेन Sy.
८. तेजसा । ... मन्युविशेष्यते ... मननीयेन
सामर्थ्येन Sy.
९. आददाथे सर्वतो ददवः । ... अहोरात्रा-
भिमानिदेवौ मित्रावरुणौ खलु वृष्टिं
मोचयतः । 'अहोरात्रे वा' (TS. 2.1.
7.3.) इत्यादिश्रुतिः पूर्वमेवोवाहता Sy.
आवदथः is suggested for आवदौ
१०. यज्ञसवनेषु Sy. ११. अथिकम् Sy.
१२. The passage beginning with
मित्रावरुणावधुवन् and ending
with युवयोः is omitted by
P. and D. युवयोः सम्बन्धि Sy.
१३. हिरण्यमेव P.D. हिरण्यवं रूपम् Sy.
१४. वक्ष्यमाणप्रकारेण Sy.
१५. अवश्याम P. पश्येम Sy.

१६. कर्मणि M. केन साधनेनेति तदुच्यते ।
... त्वदुद्देश्यैः कर्मभिर्मन्त्राविरूपैः Sy.
१७. Omitted by P. and D.
१८. स्वदासकृतेन चेतसा च Sy. १९. सोमम्
Sy. २०. आत्मोपैः ... अस्मदीयैः Sy.
२१. अनन्यैश्चक्षुरादीन्द्रियैः । ... नासाद्यपेक्षया
बहुवचनम् Sy.
२२. ऽश्वा P. ऽव्यामः M.
२३. VM. ignores ह । अथि and
explains स्वेन । मय्युना । स्वेभिः ।
अश्वभिः once only.
२४. श्लोकाकम् P. युष्मदीयस्तुतिरूपां
वाचम् । ... श्लोक इति वानङ्गम् ।
'श्लोको धारा' (Ngh. 1.11.)
इति तन्नामसूक्तत्वात् Sy.
२५. सर्वतः अथवविधयां कुर्वन्त इव Sy.
२६. ऽप्य P.D.M. २७. स्तुवन्ति Sy.
२८. अश्विनौ देवौ Sy.
२९. मनुष्यनामैतत् । यज्ञमानाः Sy.
३०. स्तोत्रैः Sy. ३१. हवीणाञ्ज्याविना
Sy. ३२. आभिमुख्येन गन्तारः ।
प्रीणयितुमिति शेषः । हवीणाभिमुख्येन
प्रापयन्तो वा Sy.

विच्छन्तोऽथवा यजमानाः। किञ्च युवयोः। अग्निः। सर्वघनी। विश्वाः। श्रियः। सर्वमग्नम्।
 च स्तोतॄणां वर्तन्ते। तथा हिरण्यये। रथे स्थितौ भवन्तौ। वाम्। दक्षौ। चक्रं पवयः। गमयन्ति—
 मधुभाजनानि पवय इत्यपरं तानि मधु शरन्ति।

अचेति दत्ता व्युत्नाकमृष्यथो यूञ्जते वां रथयुजो दिविष्टिष्वस्मानो
 दिविष्टिषु। अग्निं वां स्थामं बन्धुरे रथे दत्ता हिरण्यये।
 पृथेव यन्तावनुशासन्ता रजोऽञ्जसा शासन्ता रजः॥४॥

अचेति दत्ता। ज्ञायते। दर्शनीयो। युवाम्। युलोकम्। स्वरथेन व्यूष्यथः पृथक्कुक्षौ मध्ये-
 नागमनात्। अस्माकं दिवौऽन्वेषणेषु सत्सु भवन्तौ सर्वस्य योक्तारौ। ध्वंसनरहिताः। अश्वाः।
 यूञ्जतेऽमृतसमीपमानेतुमिति। दर्शनीयो! हिरण्यये। रथे। बन्धुरस्थाने। अग्निं तत्र। युवयो-

१. देवयन्तो युवामात्मन इच्छन्तः Sy.
२. ०न्तोऽथवा P.
३. युवयोः सम्बन्धिनीः Sy.
४. अग्निकम्। अजन्त इति शेषः Sy.
५. विश्वा P.D.M. सर्वः Sy.
६. सेवनीयाः... लक्ष्मीर्धनक्रनकाविरूपाः Sy.
७. अग्रमपि युष्मत्प्रसादादग्निं, अग्निकं लभन्ते Sy. c. वन्तन्ते M.
८. हिरण्यये मधुपूर्णे Sy.
१०. शत्रूणामुपशपितारौ Sy.
११. चक्र... वा D. चक्रया P. तन्नेमयः Sy. 'पथौ रथवेमिर्भवति पट्टिपुनाति भूमिम् N. १. १.
१२. वयः P. Missing in M.
१३. स्रवन्ति।... मधुपूर्णपात्रोपेतत्वाच्छीघ्र-
 गमनेन चक्रेषु मधूनि स्रवन्तीति भावः।
 ... किञ्च तादृशे हिरण्यये हिरण्यरमणे
 रथे मधुरं हविर्वहतिमिति शेषः Sy.
१४. VM. explains युवाम्। हिरण्यये
 once only.
१५. वक्ष्यमाणं युष्मत्त्वेष्टितम् Sy.
१६. ज्ञायते सर्वैः Sy.
१७. दत्ताविद्वानौ Sy. १८. वां D.

१९. किं तदिति तदुच्यते। नाकं स्वर्गम् Sy.
२०. अथवाः P. ०थ D. विशेषेण गच्छथः...
 यज्ञसम्पूर्त्यनन्तरमिति यावत्। उशब्धो-
 ऽवधारणे। यद्वा नाकम्। अकं कुक्षं
 तद्रहितं यज्ञम् ... विशेषेण गच्छथ
 एव Sy. २१. कुक्षः M.
२२. स्वर्गस्यैवणेषु द्योतनात्मकस्य यज्ञस्यैवणेषु
 गमनेषु वा निमित्तभूतेषु ... दिविष्टिषु
 दिवौ गमनेषु निरासम्बाकाशगमनेषु Sy.
२३. ०मनात् अस्मान्नि षोडशेषु सत्सु P.
२४. तादर्थ्यम् ... युष्मत्सम्बन्धिनी रथस्य
 योजयितारः सारथयः Sy.
२५. रथस्य तदाश्रितस्य च ध्वंसमकुक्षांशः Sy.
२६. अग्रयान्योजयन्ति रथे। युक्ते रथे वा
 युष्मान् Sy. २७. Missing
 in D. and P. अग्निनी Sy.
२८. बन्धुरत्रययुक्ते। युगबन्धनाधारः काष्ठ-
 विशेषो बन्धुरम्। तादृशत्रययुक्तत्वं 'रथो
 यो वां धिवन्धुरः' (RV. VIII. 22. १०.)
 इत्यादिषु प्रतिष्ठम् Sy.
२९. हिरण्यरथबन्धुरस्थानेधि P. D.
 हिरण्ययो रथबन्धुरस्थानेऽपि M. तादृशस्य
 रथस्योपरि Sy.

रजः। स्थानम्। यथा। पथा। यन्ती सूर्याचन्द्रमती। दिग्बिभागज्ञापनेन मार्गम्। शास्तः। एवमेती
न सर्वेषां मार्गानुशासनम्। अञ्जसा। कुस्तः। यद्वा यथा मार्गेण गच्छन् क्षेत्रविदक्षेत्रविदो
मार्गमनुशास्ति तद्वत्, इमावित्येतयोर्द्वित्वकृतं द्विवचनम्।

शचीभिर्नः शचीवसु दिवा नक्तं दशस्यतम्।

मा वां रातिरुप दसत्कदा चनास्मद्रातिः कदा चन ॥५॥

शचीभिर्नः। कर्मधनो! अस्मभ्यम्। कर्मभिः। दिवा। नक्तं च। चनानि प्रगच्छतम्।
मा। वृत्रयोः। दानम्। कदा। चिदापि। अस्मत्तः। उप। दसद् भवतु।

वृषन्निन्द्र वृषपाशांसु इन्द्रं व इमे सुता अद्रिषुतास उद्भिदस्तुभ्यं सुतासं
उद्भिदः। ते त्वा मन्दन्तु दावने महे चित्राय राधसे।

गीर्मिर्गिर्वाहः स्तवंमानु आ गंहि सुमृळीको न आ गंहि ॥६॥

वृषन्निन्द्र। वृषन्! इन्द्र! वपित्रा पेत्राः। दीप्ताः। इमे। सोमा वृत्रवधादिषु त्वां

१. अस्थापयाम Sy.

२. सुपथेन मार्गेण Sy.

३. निरातन्त्र आकाशे, राजो रज्ज्जनात्मकं
स्वर्गं प्रति यन्ती गच्छन्ती Sy.

४. दिविमा० M. ५. शास्तो M.

६. ०गमन्० P. D.

७. मुख्यत्वेन Sy.

८. रज उदकं वृष्टितक्षणं शासता शास्तो
बलादिधेयीकुर्वन्ती Sy.

९. यद्वि० M. अननुकूलान्धधूननुशासतो
विधेयीकुर्वन्ती Sy.

१०. ०कृतम् P. ० योः द्वित्वन्दि... D.

११. VM. ignores उ and explains
रजः। विविष्टिमु once only.

१२. शचीति कर्मनाम। अस्मदनुष्ठित-
ज्योतिष्टोमादिकर्मधनो युवाम् Sy.

१३. अस्मदीयैः Sy.

१४. कर्मभिर्यागादिभित्तिमित्तभूतैः Sy.

१५. सहनि Sy. १६. राजी च Sy.

१७. Omitted by P. and D.
अभिमतम् Sy.

१८. द्वेयाम् Sy. १९. मां P. D.

२०. सर्वदा यागकालेऽयागकालेऽपि Sy.

२१. न केवलं युष्मदीयमपि त्वस्माकमपि
रातिर्दानं हविरादिप्रदानं सर्वविषयदानं
वार्जिभ्यः कदाचन सर्वविस्थापामपि Sy.

२२. सत् P. उपजीर्णं मा भूत् Sy.

२३. उपवस्तम्भतु M. सर्वदा वर्तताम्। सह-
मपि सर्वदा युष्मानुद्दिश्य वद्यां युवा-
मपि सदभिमतं सर्वदा इत्तमित्यर्थः Sy.

२४. VM. explains रातिः। कदा। चन
once only.

२५. ववितः कामानाम् Sy.

२६. वृषन्। इन्द्र! omitted by P.
and D.

२७. ०त्रापय P. अभिमतवर्धकेण त्वया
पातय्याः Sy. २८. पुरतो दृश्यमानाः
Sy. २९. इन्द्रयः सोमाः Sy.

प्रेरयन्तु । तुभ्यम् । अग्निभिः सुताः । इमे । त्वाम् । मादयन्तु । महतः । चित्रस्य । धनस्य । दानार्थम् ।
गीभिरेवमानः । अस्मान् । सुष्टु सुचयिता भवन् । आगच्छ ।

ओ पू खो अग्ने शृणुहि त्वमीकृतो देवेभ्यो ब्रवसि युज्ञियेभ्यो राज्ञ्यो
युज्ञियेभ्यः । यद् त्वामङ्गिरोभ्यो धेनुं देवा अर्दन्त ।
वि तां दुहे अर्यमा कर्तरी सचाँ एष तां वेद मे सचाँ ॥७॥

ओ पू णः । अग्ने ! अस्माकं स्तोत्रम् । स्तुतः । त्वम् । सुष्टु । शृणुहि श्रुत्वा चास्मान् ।
यज्ञाहेभ्य आदित्येभ्यः । राज्ञ्यः । देवेभ्यः । ब्रूहि । यदा । हे देवा यूयम् । अङ्गिरोभ्यः प्राथिता-
स्तेभ्यः । सर्वकामदुघां धेनुम् । अर्दन्त । ताम् । अस्मिन् प्रयोजककर्तारि सति । अर्यमा । अग्निना सह ।

१. स्वदर्थम् Sy.
२. वृद्धः पाषाणैरभिषवसाधनः Sy.
३. अभियुताः Sy.
४. उङ्गिद उङ्गेदका वर्षस्य । त एव पुन-
विशेष्यन्ते । उङ्गिदो वलस्योङ्गेदका
उङ्गिदा वा पर्वतादौ तादृशाः सोमाः Sy.
५. त्वा D. ६. तर्पयन्तु Sy.
७. महते Sy. ८. चापमानाय
विचित्राय नानाविधाय वा Sy.
९. धनाय Sy.
१०. दानवति यागे । अभिमतदानाय वा Sy.
११. गिरा स्तुतीनामस्मदीयानां बोधः ...
गीभिरेवमानस्तुतिभिः Sy.
१२. स्तवमानः सन्, आ गहि-आगच्छ Sy.
१३. ०त P. मूढयिता सन् Sy.
१४. Missing in D. and P.
१५. गच्छ P. D.
१६. VM. ignores. उङ्गिदः । सुतासः ।
गीभिः । स्तवमानः and explains
वा । गहि once only. १७. धु P.
१८. अस्मदीयम् Sy. १९. Omitted
by P. आवाहनं स्तुति वा Sy.
२०. सुत० D. सुतस्त्वा P. स्तोतात्मन्
सुतस्त्वं M. अस्माभिः स्तुतः सन् Sy.
२१. ओ इति निपातद्वयसमुदायत्मक एको

- निपातः । आभिमुख्येनैव सुष्टु शृणु Sy.
२२. यज्ञाहेभ्यो हविर्भाग्यः स्तुतिभाग्य-
इत्यर्थः । ... तेभ्यो यज्ञियेभ्यो यज्ञा-
हेभ्यो यजमानेभ्यः सम्बन्धि कर्म Sy.
२३. Omitted by M. कीदृशेभ्यः ।
... राजमानेभ्यः Sy.
२४. देवनशीलेभ्यः Sy.
२५. इदानीं देवाः प्रत्यक्षेणोच्यन्ते । अग्ने-
तिहासमाहुः—अङ्गिरसो नाम महर्षयः
पूर्वं यज्ञार्थं देवानस्तुत्या प्रीणयित्वा
गा अयाचन्त । ते प्रीताः कामदुघां
प्रावुः । सन्धां च तां धेनुं क्षीरं दोग्धु-
मशक्नुवाना अर्यमणं देवं प्रार्थयन् । स
च प्रार्थितोऽग्निहोत्रार्थं क्षीरं द्रुवोहेति ।
तद्विदमत्रोच्यते । यन् याम् Sy.
२६. Omitted by M.
२७. अङ्गिरोभ्यस्तवर्थम् Sy.
२८. त्वां तां प्रसिद्धां धेनुं क्षीरादिना प्रीण-
यित्रीं नाम् Sy.
२९. वलवन्तः Sy. ३०. धेनुम् Sy.
३१. ०कर्त० D. कर्तारि सर्वस्योत्पादके
त्वय्यग्नी Sy.
३२. सर्वस्य नियमिता देवः Sy.
३३. अमाग्निना P. D. अमाग्निनी M.
३४. इतरदेवेभ्यः साकम् Sy.

कामान्विविधान् । दुग्धवान् । ताम् । यो मदीयोऽग्निः । स एव । तां धेनुम् । अयं ग्वा मह दोग्धुम् ।
ज्ञातवान् न्यः कवित् ।

मो पु वो अस्मदभि तानि पौस्या सना भूवन्द्युन्नानि मोत जारिषुरस्मत्पुरोत
जारिषुः । यद्वंश्चित्रं युगेयुगे नच्यं घोषादमर्त्यम् ।
अस्मासु तन्मरुतो यच्च दुष्टरं दिधृता यच्च दुष्टरम् ॥८॥

मो पु वः । तेषां मास्ती । ऐन्द्राग्न्युत्तरा । मरुतः ! मा । युष्माकम् । बलानि । अस्मान् ।
अभिभवन्तु । सुः पूरणः । किन्तु भवतां सनातनानि । अस्माकमन्नानि सन्तु । अपि च । मा । अस्माकं
धरीराणि भवद्भिरधिष्ठितानि । जीर्णानि भवन्तु । यच्च । वः । पूज्यम् । ग्रह्यहनि । घोषादु-
च्चैर्मृतकण्ठकम् । स्तोतव्यम् । अमर्त्यम् । यत् । च । दुष्टरं शर्वमुभयम् । अमस्मासु । धारयन्तः ।

१. ०माव् D. M. २. ०घां M.

३. विविधं दुग्धवान् Sy. ४. एष एवा-
यमा Sy. ५. देव P. ६. धेनु P.
अयं ग्वा omitted by P. and D.

७. मत्समवायेन Sy. ८. दोग्धु P.

९. जानात्ययमा । ग्रहमपि जानामीत्यर्थः
Sy. १०. ईदुशी धेनुस्त्वदर्थमेव

दुष्टत इत्यग्नेः स्तुतिः Sy.

VM. ignores ह and explains
यज्ञियेभ्यः once only.

११. सर्वं P. १२. न्द्रायुं P. ०न्त्रायुं M.

१३. मो इति निपातद्वयसमुदाय उच्चो-
च्चधारणे ... सैव Sy.

१४. युष्मत्सम्बन्धीनि तानि प्रतिष्ठानि Sy.

१५. पौस्यानि बलानि Sy. १६. M. adds
अस्माकं बलानि before अस्मान् ।

१७. अभिभवन् । यद्वाऽस्मत्तोऽपगतानि
मा भूवन् Sy. १८. सः M. सुष्टु Sy.

१९. भवता सेनातरान्यं M. सवातनानि
नित्यानि Sy. २०. धुम्नानि प्रकाश-
युक्तानि । यद्वा सना सम्भजनीयानि
धुम्नानि धनवन्ति यशोवन्ति वा ।
मत्सर्वीषो लुप्यते । ... यद्वा । धुम्नानी-

त्येतदुत्तरत्र सम्बध्यते । धुम्नानि धनानि
यशसि वा ... मा जारिषुः क्षीणानि
मा भूवन् Sy. २१. अस्मदीयानि Sy.

२२. पुराणि, लक्षणया तत्रस्थाः प्राणिनः Sy.

२३. मा जारिषुः, जीर्णा नष्टा मा भूवन् Sy.

२४. युष्मत्सम्बन्धि Sy. २५. चायनीयं

नानाविधम् Sy. २६. ग्रहग्रहनि M.

युगशब्दोपलक्षिते तत्तत्काले Sy.

२७. ०च्चै म० D. ०च्छं M. घोषाः । व्यत्ययेन
पञ्चमी । शब्दोपेता गवादयो घोषोपल-
क्षिता ग्रामनगरादयो वा ये सन्ति तत्सर्वम्
Sy. २८. नूतनं स्तोतव्यं वा Sy.

२९. ०तव्यमवै P. ०तव्यं म० M. ०तव्यम् ...
D. अमरणधर्मकं, मर्त्येषु दुर्लभं वा Sy.

३०. दुष्टरं D. दुःखेन तरणीयं सम्पादनीयं
धनम् Sy. ३१. अस्मात्सर्वं

भवत्विति शेषः । नान्यस्य Sy.

३२. व्यतः M. धारयत तदस्मासु । किं च
दुष्टरं शत्रुभिरहितं तत्सर्वमपि
विशेषेणास्मासु स्थापयत Sy.

३३. VM. ignores उ । तानि । पुरा ।
तत् and explains उत । जारिषुः ।
यत् । च । दुष्टरम् once only.

दध्यङ् ह मे जनुषं पूर्वा अङ्गिराः प्रियमेधुः कण्वो अत्रिमेनुर्विदुस्ते मे
पूर्वं मनुर्विदुः । तेषां देवेष्वार्यतिरस्माकं तेषु नामयः ।
तेषां पदेन मह्य नमे गिरेन्द्राग्नी आ नमे गिरा ॥६॥

दध्यङ् ह मे । दिवोदासान् मम । जन्म । पुरातन आश्रवणः । दध्यङ् । वेद, एवम् । अङ्गि-
रप्रभृतयश्च । ते पञ्च । पूर्वं । जानन्ति । तेषां दध्यङ्प्रभृतीनाम् । आगमनमुत्पत्तिः । देवेषु
भवति । अस्माकम् । तेषु । नामयो ज्ञातयानि । तैर्ममि । निहितेन पदेनाहम् । महत् । इन्द्राग्नी ।
स्तोत्रेण । नमयाम्यभिमुखं करोमि—तेभ्यः स्तोत्रकुशलेभ्य उत्पन्नोऽहमिन्द्राग्नी स्तौमि ।

१. दङ् P.

२. P. adds जनुषं after मे ।

३. युवोदासं P. विवोदासपुत्रस्य परस्मै-
पस्य Sy.

४. ०तनं P.

पूरकः सर्वस्य पुरातनो वा Sy.

५. अश्रवणोत्रोत्पन्न एतन्नामको महर्षिः Sy.

६. अङ्गिरा अङ्गारस्तद्वस्तेजस्वीत्यर्थः ।
यद्वा । अङ्गारा एवाङ्गिरसोऽभवन् ।
'येऽङ्गारा आसंस्तेऽङ्गिरसोऽभवन्'
(AB. ३.३४.) इति श्रुतेः ... एत-
न्नामा महर्षिश्च । प्रियमेधो मेधाप्रियः ।
... स च कण्वो मेधावी स च ।
अत्रिर्दुःक्षप्रवरहितः । ... मनुर्मेनवा-
नेतन्नामा महर्षिः । ... मनुर्मेनवो
ज्ञानवन्तो यतस्ते पूर्वं मनवश्चातो
विदुरिति भावः Sy. अङ्गिरा अङ्गारा
अङ्गुना अञ्चनाः ... प्रियमेधः
प्रिया अस्य मेधाः ... अत्रिर्न
अयः N. ३. १७.

७. एते सर्वे महात्मानो महर्षयः । ...
ते पुरोक्ताः Sy.

८. आपर्व ... पूर्वं M.

पुरोक्तालोना मे अस्मत्प्रियावीज् जानन्त
इत्यर्थः Sy.

९. तेषां ज्ञान उपपत्तिमाह । ... आप-

तिर्दोषकालसम्बन्धोऽस्ति । अतो
विदुरित्यर्थः Sy.

१०. इतरेषु वेदनशीलेषु महर्षिषु मध्ये Sy.

११. भवन्ति P. १२. तेष्वेव वर्तन्ते Sy.

१३. जीवेन सह बन्धवन्तः प्राणाः फलेन
सम्बद्धा वागा वा । ... असौ विशि-
ष्टजन्माऽतो यज्ञयोग्य इति सर्वक-
ल्पत्वेन तदधीनत्वम् Sy.

१४. तेषां दध्यङ्गादीनाम् Sy.

१५. आस्पदेन महत्त्वेन निमित्तेन Sy.

१६. महद्वत्प्राधिकम् Sy.

१७. अहमंहविन्द्रामाद्यन्तेजस्तोः P. मह-
विन्द्रा ... स्तेजस्तोः D. गिरा स्तुति-
रूपया वाचा ... नमे नमति सर्वो
जनः । किञ्च तेषामनुग्रहाद्यतयोप्यः
सप्रिन्द्राग्नी गिरा स्तुतिरूपया वाचा
युक्तः सन् Sy.

१८. The passage beginning
with महत् and ending with
नमयाम्यभिमुखं is omitted by M.
आनये, आभिमुख्येन नमामि स्तौमि
नमामि चेत्यर्थः । ... स्वयमेव नतो-
ऽस्मि Sy.

१९. VM. ignores ह and explains
मे । मनुः । विदुः । आ । नमे । गिरा
once only.

होता यच्चद्विनिनो वन्तु वार्यं बृहस्पतिर्यजति वेन उच्चभिः

पुरुवारैर्मिरुच्चभिः । जग्भ्मा दूरआदिशं श्लोकमद्वेस्व त्मना ।

अधारयदरिन्दानि सुक्रतुः पुरु सन्नानि सुक्रतुः ॥१०॥

होता यक्षत् । बृहस्पतिर्देवता । होता । यजतु । बृहस्पतिम् । सम्भजनशीलाः स्वीतारपच ।
बृहस्पतेर्वरणीयं धनम् । भजन्ताम् । बृहस्पतिः । आत्मानं तर्पयति । कामयमानः । बहुभिर्देवै-
र्वरणीयेः । उक्तपशुभिः । यस्य निरवच्छेदाद् दूर आदेशनं भवति । तादृशं श्लोकम् । आधारणे
कुर्वन्तो बृहस्पतेः । गृहीतवन्तो वयमीज्यमाने बृहस्पतौ । आत्मनैव शोध्यम् । उदकानि । बहूनि ।
सदनसाधनानि । धारयति । सुकर्मा ।

१. वैद्योऽग्निर्मानुषो वा देवानामाह्वाता Sy.

२. याज्यां पठतु Sy.

३. ०त् P. D. ०त्तां M. वननवन्तो हविः
कामयमाना वा देवाः Sy.

४. ०रम् M. ५. सोमम् Sy.

६. सम्भजन्ताम् Sy.

७. बृहस्पति .. बृहस्पति० M. तदर्थं
बृहस्पतिर्वहतो मन्त्रस्य हविषो वा
पालकोऽध्यर्पुर्वैद्यो बृहस्पतिर्वा Sy.

८. स्वयमेव Sy. ९. यामं करोति Sy.

१०. बहुभिर्वरणीयेः Sy.

११. तेचकैः सोमैः ... तेचनसमर्थैश्चकै-
स्तन्निमित्तभूतैर्हव्यमानैराहुतिभिरादित्य-
द्वारा वृष्टयुत्पत्तौ Sy. १२. ०त्वा P.

१३. दूरआदिशं दूरदेश आदिग् आदेशो यस्य
तादृशम् Sy.

१४. अद्वेः । जातावेकवचनम् । अधिषवसाधन-
स्य घ्राणः श्लोकं वाचं ध्वनिम् Sy.

१५. शोकमानरणं P.

१६. गृह्णीमः श्रोत्राभ्याम् । पूजायं बहु-
वचनम् Sy. १७. यजमानाः Sy.

१८. ०नो P. ०मिज्यमाने is suggested
for ० मीज्यमाने

१९. इवानो परोक्षकृतः । ... अयं यज-
मानः, अथ अथ यागसम्पूत्यनन्तरम् Sy.

२०. अररिन्दानि, उदकनामैतत् । 'अररि-
न्दानि ध्वस्मन्वत्' (Ngh.1.12.) इति
तन्नामसु पाठात् । वृष्टिलक्षणान्युद-
कानि ... ररिर्वाता । नास्त्यन्यो ररि-
रस्य पिपासोपशमनस्य तादृशं पिपा-
शोपशमनं ददातीत्यररिन्दानि । यद्वा ।
अररिरितश्चेतश्चगमनम् ... तद्वाती-
त्यररिन्दान्युदकानि । चेष्टाप्रदाती-
त्यर्थः । 'आपोमयः प्राणः (Cha.
U.6.५.4.) इति श्रुतेः । यद्वा ररि-
र्वानम् । न विद्यते तादृशं दानमित-
रभूतेषु तद्वररि । तद्वातीत्यररिन्दानि ।
अन्वैरदेवं लोकोपकारिभोगं ददाती-
त्यर्थः । तादृशान्युदकानि पापेनो-
त्पादितवानित्यर्थः Sy.

२१. पुरुणि बहूनि Sy.

२२. सदनानि सुखनिवासयोग्यानि गृहाण्य-
धारयत् । यद्वा बृहस्पतिः मुहुतुश्चाय-
मध्वर्युरररिन्दान्युत्तलक्षणान्यभिषवसा-
धनान्युदकान्यधारयत् । ... तथा ...
सन्नानि सदनानि हविरासाधनस्थाना-
न्यधारयत् Sy. २३. धारितवान् Sy.

२४. शोभनकर्माग्रम् ... शोभनप्रज्ञः Sy.

२५. VM. ignores अथ and explains
उच्चभिः । मुक्रतुः । once only.

ये देवासो दिव्येकादश स्थ पृथिव्यामध्येकादश स्थ ।

अप्सचितो महिनैकादश स्थ ते देवासो यज्ञमिमं जुषध्वम् ॥११॥

ये देवासः । वैश्वदेवी । आप इत्यन्तरिक्षनाम, अन्तरिक्षायतना रुद्राः । माहात्म्येन ।
आप्ती वसवः प्रजापतिर्वषट्कारः पूषा चेति । पृथिव्यायतना एकादश रुद्रा द्वादसादित्याः ।

१. हे ... देवाः Mah., U. हे ... देवा
द्योतनशीलाः Sy.

२. ये यूयं दिवि द्युलोक एकादश स्थ एका-
दशसङ्ख्याका भवथ Mah. ये यूयं
दिवि द्युलोक एकादश स्थ एकं च वश
चेत्येतत्सङ्ख्याका भवथ Sy. ये
यूयम् ... दिवि द्युलोक एकादशसङ्-
ख्याका भवथ U.

३. महिम्ना त्वस्वमहिम्ना त्वस्वमाहात्म्येन ।
महिनेति पदं त्रिविधं स्वानेषु सम्बध्यते ।
सर्वत्र महाभाग्याविशेषात् Mah.
महत्त्वेन त्वस्वविभूत्या । ... महिना
देवास इत्येते सर्वत्र सम्बध्यते Sy.
महिना महाभाग्येनैकादश स्थ । महिनेति
त्रिविधं स्वानेषु सम्बध्यते । सर्वत्र हि
महाभाग्याविशेषात् U.

४. ०८का० P.

५. तथा पृथिव्यामधि पृथिव्युपर्येकादश स्थ ।
तथा ये यूयमप्सुक्षितोऽन्तरिक्षनिवासिन
एकादश स्थ भवथ । अप्सित्यन्तरिक्ष-
नामसु पठितम् । शिपतिनिवासार्थः ।
अप्सित्यन्तरिक्षे शिपन्ति निवसन्तीत्यर्थः ।
... ते त्रिविधा यूयमिमं यज्ञं यजनोप-
माद्यपणग्रहं जुषध्वं सेवध्वम् Mah.
पृथिव्यामधि, उपर्येकादश स्थ, एतत्स-
ङ्ख्याका भवथ । किञ्च, ... तद्धेतुत्वा-

त्वाच्चङ्छम् । अप्सित्यन्तरिक्षे शिपन्ति
निवसन्तीत्यप्सुक्षितः । ... अन्तरिक्ष-
वासिनो देवा एकादश स्थ तत्सङ्ख्याका
भवथ । यद्वाऽन्तरिक्षास्येयं सञ्ज्ञा ।
'आपः पृथिवी' (Ngh. 1. 3.)
इत्यन्तरिक्षनामसु पाठात् । यद्यपि 'तिस्र
एव देवताः' (N. 7.5.) इत्युक्तत्वा-
त्सित्याद्यभिमानिन्यो देवतास्तिस्र एव
तथापि ... त्रयस्त्रिंशत्सङ्ख्याका
भवन्ति । तत्सत्त्वानां अग्न्यास्तद्विभूतय
इत्युक्तत्वात् । ... ते यूयं हे देवासः ।
मिलित्वोक्तसङ्ख्याका देवा इममस्मदीयं
यज्ञं जुषध्वं सम्भजध्वम् । तत्सम्बन्धि
हविर्वा सेवित्वा प्रीणयध्वम् Sy.
पृथिव्याम् ... उपर्येकादश स्थ । ये च
यूयम् ... अप्सित्यन्तरिक्षनामसु
पठितम् । शिपतिनिवासार्थः । अन्तरिक्ष-
निवासिनः ... ते यूयं हे देवा यज्ञमिम-
माद्यपणलक्षणम् ... सेवध्वम् U.

६. RV. I.139.11=YV. 7. 19.
Ms. D. puts the figure
॥१३६॥ here to indicate
the end of one hundred
and thirtyninth hymn. No
such number is given in
P. and M.

वेदिषदे^१ प्रियधामाय^२ सुद्युते^३ धासिमिव^४ प्र भरा^५ योनिमग्रये^६ ।

वस्त्रेणैव^७ वासया^८ मन्मना^९ शुचिं^{१०} ज्योतीरथं^{११} शुक्रवर्णं^{१२} तमोहनम्^{१३} ॥१॥

वेदिषदे । दीर्घतमा औचत्प्यः । वेदां सीदते । प्रियस्थानाय । अग्नये । सुद्युद्योतमानाय ।
हविरिव । निवासस्थानम् । उपकल्पय तत्र जैनं स्वापयित्वा । वस्त्रेणैव । आच्छादय । स्तोत्रेण ।
शुद्धम् । ज्योतीषि । गस्य रथास्तेरह्यमानस्य । श्वेतवर्णम् । तमसो हन्तारम् ।

अभि द्विजन्मा त्रिवृदन्नमृज्यते संवत्सुरे वाङ्मये जग्धमी पुनः ।

अन्यस्यासा जिह्वया जेन्यो वृषा न्यन्येन वनिनो मृष्ट वारुणः ॥२॥

अभि द्विजन्मा । अभिविमुच्यते । द्वयोर्लोकयोररण्योर्वा जायमानः । त्रिवृत् । अन्न-

१. ध्यः M.

२. सीवेद्यं M. हे अश्वयो Sy.

३. सो० P. सीदते नित्यम् Sy.

४. प्रियधाम्ने प्रियस्थानायोत्तरवेदिलक्षण-
प्रियाय Sy.

५. अग्ने P.

अपनयनादिगुणविशिष्टाय Sy.

६. शौभनद्योतनाय Sy.

७. ०रिह M. हवीरूपमन्नमिव Sy.

८. स्थानं वेद्याख्यम् Sy.

९. प्रहर । प्रकाशेण सम्पादयेत्यर्थः । Sy.

१०. ०णव M. तच्च स्थानं वस्त्रेणैव, तेन
यथा भार्दवायास्तृणाति तद्वत् Sy.

११. मननीयेन सम्भारेण बहिषा वा
वेदिस्थानं वासय Sy.

१२. कीदृशं तत्स्थानमिति तदुच्यते । ...
उत्पवनप्रोक्षणादिनाग्नेध्यामुरादीनामप-
गतत्वाच्छुद्धम् Sy.

१३. शुद्धज्योतिषि P. D.

ज्योतिष आख्यादेरग्नेर्वा रथस्थानीय-
माधारभूतत्वात् Sy.

१४. Omitted by M.

१५. ०६० P. D. ०रह्यमानं is
suggested for ०रह्यमानस्य

१६. अग्नयेतत्वाद्दीप्तवर्णम् Sy.

१७. अत एव ... तमसोज्ज्वलकारस्य हन्ता-
रमज्ञानस्य वा । अग्निताध्ययनादिविद्वारा
ज्ञानविचारकत्वादिति भावः । Sy.

१८. यद्वा तस्यां योनौ स्थाने वस्त्रेण यथा
गोपनीयं वस्तु गोपायन्ति तद्वत्तर्माणि
वासय निवासय स्थापय । मन्मना
मननीयेन हृद्येन वस्त्रसदृशेन मृदुकाष्ठा-
दिनाऽऽच्छादय वा । कीदृशम् ? ज्योतीरथं
दिव्यरथोपेतम् । शेषं पूर्ववत् Sy.

१९. अभि ऋज्यते प्राप्नोति । अभित आभि-
मुख्येन नयति भक्षयति ... यद्वा
भुज्यते 'अस्त्रो पाके' पक्वं करोति
वा Sy.

२०. द्वाभ्यामरणौभ्यां जायमानः । यद्वा ।
मयनेनाधानसंस्कारेण चोत्पन्नत्वाद्
द्विजन्मत्वम् Sy.

२१. आज्यपुरोडाशसोमरूपेण विप्रका-
रम् Sy.

२२. अदनीयम् Sy.

माज्जीपक्षोमरूपम् । अग्निना भक्षितम् । एतज्जगत् । पुनः । संवत्सरे । परिणमति सोऽयं जेता-
ग्निः । एकस्य यजमानेषु वर्तमानस्याग्नेः । आस्येन । जिह्वा च कामानां वक्षिता भवति ।
अथान्येन दवाग्निना । वनिनो वृक्षान् । न्यङ् दहति । वारणशीलः ।

कृष्णप्रुतीं वेविजे अस्य सुचिता उभा तरेते अभि मातरा शिशुम् ।
प्राचाजिह्वं ध्वसयन्तं तपुच्युतमा साच्यं कुपयं वर्धनं पितुः ॥३॥

कृष्णप्रुती । कृष्णमार्गे । दाहभयादत्यन्तं कम्पमाने । अग्नेरस्य । सह निवसत्यो ।
दावापृथिवी । उभे अपि । एतं पुत्रभूतम् । अभिमच्छतस्त्वष्टुर्जायमानम् । प्राङ्मुखज्वाला-
जिह्वम् । तृणमुल्मादिकं विनाशयन्तम् । शीघ्रं दाह्यं प्रति गच्छन्तम् । सेव्यं यजमानानाम् ।
अयजमानानां कोपनम् । पालयितुं यजमानस्य । वर्धनं शिशुम् ।

१. अग्निमादक्षितमेतज्जगत् P. ०तमे ...
तज्ज० D. ई इवम् । ईमित्यत्र
साहितिको मलोपप्लवन्दसः Sy.
२. संवत्सरे पूर्णे Sy.
३. अग्निर्वर्धयति । जीर्णस्य पुनर्वृद्धय-
भावाद्यजमानं हविर्वृद्ध्या प्रतिसंव-
त्सरं यागतमव करोतीत्यर्थः । यद्वा ।
एकवारं भक्षितं हविः पुनः संवत्सरे
पूर्णे संवत्सर उदरस्थं वर्धते वर्धयति वा
भक्षितारम् Sy. ४. सोय M.
५. जाताग्निः P.D. जेन्यः प्रभूतो भवतीति
शेषः । यद्वा वक्षिता सन्नेकेन रूपेणा-
न्यस्य यजे होवादेजिह्वया तदुपल-
क्षितया खुचा जेन्यः प्रवृद्धो भवति Sy.
६. एतस्य P. अस्यस्य हविषः Sy.
७. आस्ये P. D.
८. वर्धकः सन् Sy.
९. अन्येनेवदा (न दावा) ग्निना P.D. ।
दावाग्निरूपेण Sy.
१०. वनसम्बन्धिनो वृक्षान् Sy.
११. न्यङ् P.D. यधं M.
१२. निमाष्टि । दहतीत्यर्थः Sy.
१३. वर० P. सर्वेषां वारकः सन् Sy.

१४. मयनोपकमे कृष्णप्रुती, अग्निसम्पर्का-
त्कृष्णवर्णतां प्राप्नुवत्यो प्रापयन्त्यौ वा
भूमिम् Sy. १५. वेविजे चलतः Sy.
१६. समानकार्यमग्न्युत्पादनं गच्छन्त्या-
वेवंभूते मातरी Sy.
१७. मातृस्थानीये उल्मादयिष्वी Sy.
१८. उभेव M. उभे धरण्याख्ये मातरी Sy.
१९. शिशुवदुत्पत्तिसमयेऽप्रत्यक्षमग्निम् Sy.
२०. अभि तरेते, अभिमुख्येन प्राप्नुतश्च Sy.
२१. ०मुखच्छायाज्वाला० P. कीदृशं शिशुम् ।
... प्राग्वेशस्थितजिह्वास्थानीयज्वालाम्
Sy. २२. ०गुन्मा० P. D.
२३. तपो नाशयन्तम् Sy.
२४. अरणीभ्यां शिघ्रं निर्गच्छन्तमक्नेनेन
योनैः सकाशाच्छीघ्रमुत्पद्यमानम् Sy.
२५. आ ईषत् ... समवेतव्यं मृदुकाष्ठ-
चूर्णादिना Sy.
२६. ०नः M. गोपनीयम् Sy.
२७. पालकस्य यजमानस्य Sy.
२८. प्रवर्धनं प्रवर्धयितारम् । उक्तप्रकार-
लौकिकशिशुनाधारणैरुपेतं शिशुमग्निं
मातरावुत्पादयत इत्यर्थः Sy.
२९. V.M. ignores आ

मुमुक्षुर्वो^१ मनवे मानवस्यते रघुद्रुवः कृष्णसीतास ऊ जुवः ।

असमना अजिरासो रघुपुद्गो वातजूता उप युज्यन्त आशवंः ॥४॥

मुमुक्षुः^१ कामान्भोक्तुमिच्छन्तः^२ । मनवे^३ । मनुष्यान्शुधितानिच्छते^४ । तेषु^५ शीघ्रं^६ गच्छन्तः^७ । आकृष्टहृताः^८ । वेगवन्तः^९ । नानाविधरूपाः^{१०} । क्षिप्राः^{११} । तेषु^{१२} च स्यन्दन्तींश्रय्यं^{१३} वहन्तः^{१४} । वातेनाकृष्टाः^{१५} । सर्वैर्मानवैरुपयुज्यन्ते^{१६} । तव^{१७} रश्मयः^{१८} ।

आदस्य ते ध्वसयन्तो वृथैरते कृष्णमश्वं महि वपुः करिंक्रतः ।

यत्सी^१ महीमवनिं प्राभि मर्षेशदमिश्वसन्स्तुनयन्नेति नानदत् ॥५॥

आदस्य^१ ते । अनन्तरमेव । अस्याग्नेः^२ बुद्धादीन् ध्वसयन्तः^३ । रश्मयः^४ । अनायासेनैव ।

१. कामं P.

२. कौबुध्यस्ताः । ... मुमुक्षवः प्राहुति-
द्वारा यजमानं भोक्तुमिच्छन्त्यो ब्रह्म-
लोकं प्रापयन्त्यः । ... ज्वालानामा-
हुतिद्वारा ब्रह्मलोकप्राप्तिसाधनत्वं 'काली
कराली' इत्युपक्रम्य श्रूयते । 'एतेषु
यश्चरते भ्राजमानेषु यथाकासं चाहुतयो
ह्यादवायन् । तं नयन्त्येताः सूर्यस्य
रश्मयो यज देवानां पतिरेकोऽधिवासः'
(Mundak. U. 1. 2. 4-5.) इति Sy.

३. मननवते Sy.

४. मनुषाः P. D. श्रिता M. मानवा-
न्त्विजः कर्मार्थमिच्छते यजमानाय तदर्थ-
मध्वर्याविभिरग्नेर्ज्वाला उपयुज्यन्ते
यज्ञेषु । सूक्तस्याग्नेर्यत्वावचित्या-
ज्ज्वाला इति गम्यते Sy.

५. निगच्छते P. M.

६. श्रिता M.

क्षिप्रं गच्छन्त्यः Sy.

७. कलाः D.

कृष्णसीतासः कृष्णमार्गाः । उकारः
तमुच्चयार्थः Sy.

८. जवनशीलाः शीघ्रकारिण्यः स्वव्यापा-
रेषु Sy.

९. असमना असमानमनस्काः । काश्चन
प्राहमुख्यो गच्छन्ति काश्चन प्रत्यङ्-
मुख्य इति विविधमनस्काः । व्यत्य-
येनैकवचनम् । यद्वा । असमना
भिन्नवर्णाः । भिन्नवर्णत्वं च तत्रैव
श्रूयते—'काली कराली च मनोजवा
च मुलोहिता या च सुधूस्रवर्णा ।
स्फुलिङ्गिनी विश्वमुखी च देवी
लेतायमाना इति सप्त जिह्वाः'
इति Sy.

१०. अजिरासो गमनशीलाः Sy.

११. शीघ्रं स्पन्दमानाः Sy.

१२. वातप्रेरिताः Sy.

१३. उपरिषु P. D.

१४. तव । रश्मयः is missing in M.
आशवो व्यापनशीला Sy.

१५. VM. ignores व ।

१६. अनन्तरम् Sy.

१७. श्रितान् (ग्ने) वृं M. श्रि P. स्तूय-
मानस्याग्नेः Sy.

१८. श्रितयो M. कीदृशास्ते । ... तस्मात्
ध्वंसयन्तः Sy.

१९. ते प्रतिष्ठा विस्फुलिङ्गाः Sy.

२०. तद्वैव Sy.

उत्तिष्ठन्ति। कृष्णम्। अतिमानम्। महत्। रूपम्। कुर्वन्तः। यदा मन्त्रार्थम्। सर्वतः परिगृह्य।
महतीम्। भूमिम्। पुनः पुनरामुशन्। नासिकाश्वासशब्दसदृशं शब्दं कुर्वन्। गजितसदृशं।
निर्घातसदृशं शब्दं च कुर्वन्। प्रकर्षणाभिगच्छति।

भूषन्न योऽधिं वृध्रूष नम्रते वृषैव पत्नीरुभ्येति रोसुवत्।

ओजायमानस्तन्वश्च शुम्भते भीमो न शृङ्गा दविधाव दुर्गृभिः ॥६॥

भूषन्न यः। सम्भवितुमिच्छन्। इव। यः। ओषधीषु। नमते। सोऽयं पुमानिव शब्दे।
पत्नीः। अभिगच्छत्योषधीः। शब्दं कुर्वन्। बलमाचरन्। अङ्गाति। च। शोभयति। भीम
कृपमः। इव। शृङ्गाणि। दोषवीति। दुर्गृहो ज्वालाः।

१. सर्वतो गच्छति Sy.
२. कृष्णवर्णम् Sy.
३. अतिमा० P. D. अत्र (नि) मा० M.
महान्तमभिभवद्गमनमार्गम् Sy.
४. रूपं प्रकाशम् Sy.
५. अत्यर्थं कुर्वन्तः Sy.
६. ०गृहमवर्ति P.
७. पुनः पुनरामुशन् Sy.
८. अभिश्वसन्सर्वतश्चेष्टमानः Sy.
९. ०श M.
स्तनयश्चाश्वं कुर्वन् Sy.
१०. ०श M.
अत्यर्थं शब्दयन् Sy.
११. अभितः प्रकर्षेणति गच्छति। यदा
इतस्ततो जिह्वाभिलेलिहानो भुगुभुगु-
व्वति कुर्वन्ज्वलति तदैव विस्फु-
लिङ्गा उद्भवन्तीत्यर्थः Sy.
१२. भूतान्येव स्वतेजसा भूषयन्निव Sy.
१३. अग्निः Sy.
१४. वध्रुवर्णास्वोषधीषु भरणकुशलानु
वा जपताम् Sy.
१५. नमन्ते M.
अधि अधिकं नमन्ते नमति काष्ठानि
प्रविशति Sy.

१६. किंचार्थं प्रविशन्वृषेव सेक्ता वृषभ
इव Sy.
१७. तमेव पालयित्रीः समर्थयित्री-
रोषधीः Sy.
१८. अधिग० M.
अभितो गच्छति। प्रथममोषधीः
प्रविश्य पश्चात्प्रवृद्धः संस्ता एव बहती-
त्यर्थः Sy.
१९. अत्यर्थं शब्दयन् Sy.
२०. किं चैवं कृत्वा ... ओज इति बल-
नाम। स्वयं बलमिवाचरन्। ...
धूमादिभिर्विना केवलं तेजोरूप एव
सन् Sy.
२१. अगोनि M. स्वशरीरभूता ज्वाला
अपि Sy.
२२. दीपयति। पोषयतीत्यर्थः। Sy.
२३. भयङ्करो मृग इव Sy.
२४. स यथा दुर्ग्रहः सन् शृङ्गं चालयति
तद्वयमपि शृङ्गाणि शृङ्गवदुग्रता
ज्वालाः Sy.
२५. अत्यर्थं चालयति Sy.
२६. प्रवृद्धज्वालः ... केनचिदपि ग्रहीतु-
मशक्यः सन् Sy.
२७. VM. ignores अधि।

स संस्तिरो विष्टिरः सं गृभायति जानन्नेव जानतीनित्य आ शये ।

पुनर्वर्धन्ते अपि यन्ति देव्यमन्यद्वपिः पित्रोः कृण्वते सचा॥७॥

स संस्तिरः । दोहनात्मा । अन्योपधीः सङ्गृह्णन् । विस्तारपर्यवधोपधीः । ज्वालामिः सङ्गृह्णाति । जानन् । एव । जानतीरोपधीः । सनचरतम् । आशये । पुनः । वर्धन्ते । बुद्धाश्चापि । गच्छन्त्यग्निम् । देवहितं ता दह्यमानाः । छावापृथिव्योः । अन्यत् । कृण्वन् । कुर्वन्ति । सह ।

तमग्रुवः केशिनीः सं हि रेभिर ऊर्ध्वास्तस्थुर्मग्नपीः प्रायचे पुनः ।

तासां जरां प्रमुञ्चन्तेति नानददसुं परं जनयञ्जीवमस्तृतम् ॥८॥

तमग्रुवः । अग्निम् । चलनस्वभावाः । पुत्रपुत्राः ? । सम् । हि । रेभिरे संख्याश्च । सर्वमनुप्यार्यम् । मृता अपि पृथिव्यां निलीनाः । पुनः । ऊर्ध्वाः । प्रतस्थुः । तासामोपधीनां जीर्णा-

१. ० नात्मन्योपधीः D. M.

२. संस्तिर आच्छन्नः Sy.

३. कदाचिद्विस्तोर्णः सन् Sy.

४. सङ्गृह्णात्योपधीः Sy.

५. जानन्नेव यजमानार्थं प्रवृद्धेन भवितव्यमतो ज्वालामिः संयोज्य इत्यधिगच्छन्नेव Sy.

६. ० नति ओष० M. यजमानार्थं प्रवृद्धाभिर्भवितव्यमित्यधिगच्छन्तीज्वालाः Sy.

७. नित्योऽविच्छिन्नः सन् Sy.

८. आशयेते M. आशयतोत्यर्थः Sy.

९. पुनरपि Sy.

१०. यागयोग्या यथा भवन्ति तथा वर्धन्ते Sy.

११. एवम्भूतज्वालाः ... पूर्वं प्रवृद्धा एव Sy.

१२. प्राप्नुवन्ति । दह्यन्मिज्वालधोरैकत्वं तथापि 'राहोः शिरः' इति वचोपचारिको गन्तुगन्तव्यभावः Sy.

१३. यागादिव्यवहारयोग्यं स्तुत्यं वाग्निम् Sy.

१४. एवं प्रवृद्धा ज्वाला ओषधयो वा Sy.

१५. पित्रोर्जगत्पालपित्रोस्ताभ्यां सम्भूय छावापृथिव्योः Sy.

१६. अन्य P. पूर्वमविद्यमानं तेजोमयम् Sy.

१७. लोकद्वयं स्पृशन्तीत्यर्थः Sy.

१८. सहः M. Omitted by P. and M. अग्निना सह Sy.

१९. तमग्रुवः D.

२०. ० वः P. अग्रतः स्थिताः । वृद्धा । अङ्गुलिनामैतत् । अङ्गुल्य इवाकुटिलाः Sy.

२१. यग्रयु० M. केशिनीः केशस्यानीयोर्ध्वं भायिकाण्योपेता ज्वालाः Sy.

२२. खलु Sy.

२३. परिरम्भं कुर्वन्ति । ... आसिङ्गन्ति Sy.

२४. आगच्छतेऽग्नये भर्त्रे Sy.

२५. किंचिदं कुर्वन्त्यः ... मृता अङ्गारभावा-मापन्ता अपि Sy.

२६. ... स्वोपद्रवमजानत्यः Sy.

२७. ऊर्ध्वमुखा उन्नताः Sy.

२८. प्रतस्थिरे । मृतप्राया अपि प्रत्युत्थानं कृतवत्य इत्यर्थः । Sy.

२९. प्रतस्तसा० M. ज्वालानाम् Sy.

ताम् । जराम् । प्रमुञ्चन् । अयमुपरि गच्छति । शब्दं कुर्वन् । प्राणम् । प्रकुप्यन् । जीवितं च तासाम् । जनयन् । अहिंसितम् ।

अधीवासं परि मातू रिहन्नहं तुविग्रेभिः सत्त्वभिर्याति वि जयः ।

वयो दधत्पद्वते रेरिहत्सदान् श्येनीं सचते वर्तनीरहं ॥६॥

अधीवासम् । पृथिव्याम् । अधिवसन्तमोषधीसङ्घम् । परितः । आस्वादयन् । एव । बहुधाब्दं कुर्वद्भिः । दहमानैः सत्त्वभिः । वेगम् । वियाति जरदोषधिदाहात् । द्विपदे चतुष्पदे च । अन्नम् । प्रयच्छन् । सदैव । ओषधीश्चास्वादयन् । कृष्णः । मार्गः । अनुसचते । अहशब्द आश्चर्ये ।

१. वयोहानिम् Sy.
२. प्रकर्षेण मोचयन् Sy.
३. एवं कृतवतीषु सतीषु स भर्ताग्निः Sy.
४. तासां ज्वालानां सशिधि प्राप्नोति । यथा लोके काश्चन रमण्यो रमणेन सह निर्भरं क्रीडित्वा पश्चात्प्रोषिते तस्मिन्निरहेण जीर्णं भ्रियमाणाः पश्चात्तस्मिन्प्रागते सति स्वदीर्घल्यभ्रगणयित्वा सन्तोषेण परिष्वङ्गाय शेष्यन्ते । स भर्ता मन्त्रोच्चारणेन जरामपनीषोचितप्रदानेन प्राणयन्सतीत्यर्थं भावोऽज्ञानसन्धेयः Sy.
५. कुर्वन् P. जरापरिहाराय मन्त्रयन्निवात्यर्थं शब्दयन् Sy.
६. न केवलं जराहानिरेवापि तु ... अमुं प्राणम् Sy.
७. निरतिशयम् Sy.
८. ० वर्तन् M. प्राणधारणसामर्थ्यम् Sy.
९. उत्पादयन् Sy.
१०. काष्ठोदकादिप्रभेयेणाप्यहिंसितम् Sy.
११. M. adds परि after अधीवासम् । अधिवा० P. दावाग्निः स्तूपते Sy.

१२. अयमग्निर्मातुर्भूतानां निर्मातुभूमेः... उपर्याच्छादनस्थानीयम् Sy.
१३. तृणगुल्मीषध्याविकम् Sy.
१४. लिहन् ... षडा मातुर्भूमेरधीवासमुपरि धार्यमाणं यत्रं परि परितो रिहन्तस्यादयन् Sy.
१५. प्रभूतं शब्दयद्भिः प्रभूतगमनैर्वा Sy.
१६. प्राणिभिः सहितः Sy.
१७. अयसा जवेन Sy.
१८. विविधं गच्छति Sy.
१९. पादवते द्विपदे चतुष्पदे च Sy.
२०. अन्नं तत्तदुचितम् Sy.
२१. दवत् । विवने दावानसे भीत्या पलायमानान्प्राणिनो व्याघ्रादयो भक्षयन्तीति प्रसिद्धम् Sy.
२२. किं कुर्वन् । सदा सर्वदा Sy.
२३. तृणाविकम् Sy.
२४. ०यन्त P. D. ०यन्तं M. दहन् Sy.
२५. इयामवर्गः Sy.
२६. तो P. वियान्तम् ... अनुक्रमेण सचते सेवते । यत्र यत्राग्निरगच्छति तत्र तत्र मार्गोऽपि कृष्णो भवति Sy.
२७. अहेति प्रसिद्धी Sy.

अस्माकमग्रे मधवत्सु दीदिद्यध श्वसीवान्बृषभो दमृनाः ।

अवास्या शिशुमतीरदीदेर्वमैव युत्सु पंरिजर्भुराणः ॥१०॥

अस्माकमग्ने । अस्माकम् । अग्ने । धनवत्सृष्टिषु । दीप्यस्व । श्वासं कुर्वन् । वृषभः ।
दमृमनाः । स त्वं त्वदीयाः शिशुमतीर्बद्धवाः । गमनार्थं विमुच्य । दीप्यस्व । वमैव । युद्धेषु
अस्मान्त्पन्तं परिचरन् ।

इदमग्रे सुधितं दुधितादधि प्रियादु चिन्मन्मनः प्रेयो अस्तु ते ।

यत्ते शुक्रं तन्वोऽं रोचते शुचि तेनास्मभ्यं वनसे रत्नमा त्वम् ॥११॥

इदमग्ने । इदं स्तोत्रम् । अनायासेन सहितम् । प्रयत्नेन सहितात् । प्रियतमात् । स्तोत्रात् ।
अपि । अग्ने । तव । प्रियतमम् । भवतु । यत् । तव । दीप्तं रूपम् । शरीरस्य । रोचते । शुद्धम् ।
तेन । अस्मभ्यम् । आ प्रयच्छसि । रत्नम् ।

१. अस्मत्सम्बन्धिषु Sy.

२. अस्माकम् । अग्ने । omitted by P.

३. अन्नवत्सु यागेषु गृहेषु वा Sy.

४. श्वासंस्कुर्वन् M. अथ अथानन्तरम् ...
श्वसनवाज् ज्वालाभिश्चेष्टावान्म-
त्प्राणनवान्वा Sy.

५. वधिताऽभिमतानाम् Sy.

६. ०मदाः M. दानमना दममना दास्तमना
वा सर्वत्र भवेति शेषः Sy.

७. उक्तलक्षणस्त्वम् Sy.

८. ०या P. D. ०यो M.

९. शिशुशब्देन तदवस्था लक्ष्यते । शैशववती-
ज्वालाः Sy. १०. ०ती व० M.

११. अपशिष्य, विहाय Sy.

१२. भूषां दीप्यस्व Sy.

१३. कवचमिव Sy.

१४. सङ्ग्रामेषु Sy.

१५. अस्मद्ब्रह्मेष्टुन् Sy.

१६. पुनः पुनः परिहरन् । यद्वा । युत्सु सङ्घा-
मेषु वमैव परिजर्भुराणो भव ... उक्त-
गुणको भव मधवत्सु यज्ञेषु दीप्यस्व Sy.

१७. VM. ignores अथ ।

१८. अस्मदीयं सोमादिरूपं हविः Sy.

१९. सुधितं सुहितं मुष्टं दत्तम् Sy.
सुहितम् or हितम् is suggested
for सहितम् ।

२०. दुष्टं स्थापितात्कठिनात्काष्ठावेः, अथि
उपरि Sy.

२१. ०तान् P. D. M. हितात् is
suggested for सहितात् ।

२२. ०मान् P.D.M. तव हृद्यावपि Sy.

२३. मननीयात् Sy.

२४. उदाशब्दोऽवधारणे । चिच्छब्दोऽपिशब्दायः
Sy. २५. अतिप्रियतमम् Sy.

२६. अस्तु Sy.

२७. शुक्रं दीप्तम् Sy. २८. तेजः Sy.

२९. तन्वः शरीरस्य घृतेनोज्ज्वलितया ज्वा-
लायाः Sy. ३०. निर्मलम् Sy.

३१. तेन सह Sy. ३२. अस्मान् Sy.

३३. सम्भजस्व Sy.

३४. रमणीयं मणिमुक्तादिकं वितरन् Sy.

३५. VM. ignores अथि । ३। त्वम् ।

रथाय नावमुत नो गृहाय नित्यारित्रां पृथतो^१ रास्यमे ।

अस्माकं^२ वीरा^३ उत नो मधो^४नो जना^५श्च या पारया^६च्छर्म^७ या च^८ ॥१२॥

रथाय^१ नावम् । सगृहः^२ सरवो^३ गच्छन्नुत्तितीर्णदीमाह—रथाय^४ । गृहाय^५ चरणार्थम् ।
दृढमेक्षणाम् । तरणदण्डयुक्ताम् । नावम् । अस्मभ्यम् । देहि^६ । अस्माकम् । वीरान् । अपि ।
धनवतः । दासान् । च । या नदी । पारयति । सुखम् । च । या करोति ।

अग्नी नो अग्र उक्थमिज्जुगुर्या^१ द्यावा^२क्षामा^३ सिन्धवश्च^४ स्वर्गताः^५ ।

गव्यं^६ यव्यं^७ यन्तो^८ दीधहिषं^९ वरमरुण्यो^{१०} वरन्त ॥१३॥

अग्नी नो अग्ने । अस्माकम् । अग्ने ! उक्थम् । एव । सर्वदा त्वम् 'ओ धामो देव' इत्य-

१. Omitted by M.

२. रथाय...हः D. सह P.

३. रवो P.

४. ०तीर्षन् न० P.

५. उत अपि च...रंहाय Sy.

६. सर्वस्यायतनभूताय Sy.

७. कौवशीं ताम् । नित्यारित्रां नियतत्विग्-
पोदकाकर्षणकाष्ठसाधनोपेताम् Sy.

८. ०णं द० M. पृथतोम्...द्वयवेवता-
मन्त्रादिरूपपावोपेताम् Sy.

९. संतारोत्तारिकां सोमयागात्मिकां नावम् ।
'यज्ञो यं सुतर्मा नोः' (AB. 1.13.)
इत्यादिषु श्रुतिषु नीरूपत्वेन स्तुतत्वात्
Sy.

१०. नावस्म० M. नवामस्म० P. अस्माकं
यजमानाय Sy.

११. ईदृशीं यज्ञात्मिकां नावम्...देहि
तम्पा-दय । रातिर्वानकर्मा । 'दासति
राति' (Ngh. ३. 20) इति तन्नामसु
पाठात् Sy.

१२. अस्मत्सम्बन्धिनः पुत्रादीन् Sy.

१३. हविर्लक्षणाप्रवतः करोति Sy.

१४. यजमानानस्मानपि Sy.

१५. नोः Sy.

१६. The passage beginning
with वीरान् and ending with
पारयति is missing in M.
पारयेत्, उत्तारयेत् ।...जननमरणादि-
बहुदुःखात्मकस्य पारं निरतिशयसुखास्पदं
ब्रह्मलोकं प्रापयेत् । 'एष वः पुण्यः
मुक्तो ब्रह्मलोकः' (Mundak. U.
1. 2. 6) इति यत्पाठानुष्ठानवतो
भूयमाणत्वात् Sy.

१७. एवं प्रापय्य च या नोः शर्मं सुखं निरतिशयं
ब्रह्म Sy.

१८. प्रापयेत् । 'परस्थान्ते कृतात्मानः प्रवि-
शन्ति परम्पदम्' इत्युक्तत्वात् । चित्त-
शुद्धयुत्पादनद्वारा 'विविदिषन्ति यज्ञेन
दानेन' (Brh U. 4. 4. 22.)
इति श्रुतेः Sy.

१९. VM. ignores उत । अग्ने । नः

२०. इत्थम् M.

दास्यम् Sy.

२१. तामो D. धामः M.

भिज्जुगुर्याः^१। छावापृथिवी^२। सिन्धवः^३। च। स्वभूताभ्रा अभिगूणन्तु^४। गोहितम्^५। यवहितं^६ च देशम्।
दीर्घेणहस्म^७। गच्छन्तः^८। वरणीयम्^९। अन्नम्^{१०}। गावः^{११}। यवण्वन्नस्मदर्थम्^{१२}।

I.141.

बळित्या तद्वपुषे धायि दर्शितं देवस्य भर्गः सहस्रो यतो जनि ।
यदीमुष ह्वरते साधते मृतिर्ऋतस्य धेना अनयन्त सुस्रुतः ॥१॥

बळित्या^{११}। तत्^{१२}। सत्यमेव^{१३}। इत्थम्^{१४}। तदानीमेव^{१५} हविषो निक्षपनाय^{१६}। निधीयते^{१७}। दर्शनीयम्^{१८}।
अग्नेरस्य^{१९}। तेजः^{२०}। यदेव^{२१}। सहस्रः^{२२}। जायते^{२३}। यदि^{२४}। एनम्^{२५}। प्रति^{२६}। गच्छति^{२७}। साधयति^{२८}।

१. ०गुर्याः M. आभिमुख्येन स्तुहि,
प्रोत्साहय, सम्पक् शस्तमित्यङ्गीकुर्तु Sy.
२. छावापृथिव्यादपि यज्ञसाधनसम्पादनेन
प्रोत्साहयताम् Sy.
३. स्यन्वनशीला नद्यः Sy.
४. स्वयमेव गामिन्यः Sy.
५. स्वभूता अभि० P. स्वभूत. . . अभि० D.
६. गोसम्पन्नं कीरादिकं गवां तृणाद्युत्पादन-
द्वारा Sy.
७. यव्यम् । उपलभ्यमानम् । यववीह्यादि-
जन्यं पुरोडाशादिकम् ।
८. सर्वाणि Sy.
९. अहानि । सर्वकालम् Sy.
१०. प्रापयन्तः प्रोत्साहयन्तु Sy.
११. वरणीयं श्रेष्ठमन्त्रादपि वागसाधनम् Sy.
१२. इध्यमानमन्नरसादिकम् Sy.
१३. गावः P. गो . . . गावः M. अक्षय्योऽन्न-
वर्णगोयुक्ताः । मत्स्यार्थो लुप्यते । आर-
ण्यसाधनभूता उपसः । तद्वेतुत्वात्ताच्छ-
ब्दम् Sy.
१४. ०नस्म० M.
प्रापयन्तु । . . साधयन्तु । एतत्सर्वमन्त्रैः
प्रसादादित्यग्नेरेव स्तुतित्वादानेयत्वन-
विरुद्धम् Sy.
१५. Ms. D. puts the figure

॥१४०॥ here to indicate the
end of one hundred and
fortieth hymn. No such
number is given in P.
and M.

१६. प्रसिद्धम् Sy.
१७. बद्ध इत्या इत्युभे अपि सत्यनामनी । 'बद्ध
अत् सत्रा . . . इत्या' (Ngh. ३, १०.)
इति तन्नामसु पाठात् Sy.
१८. सर्वदेव्यमानप्रकारेण Sy.
१९. वपुषे शरीरव्यवहाराय बाधार्थाय । . .
जाठराग्निना भुक्तानां जरणेन शरीर-
धारणं प्रसिद्धम् Sy.
२०. धार्यते सर्वैः Sy.
२१. सर्ववर्शनीयम् Sy.
२२. देवस्य द्योतनशीलस्यावित्यस्य Sy.
२३. यं देव M. तत्रोपपत्तिमाह । . . यतः
कारणात् Sy.
२४. ०सा M. मन्त्रकाले बल्लेनोत्पन्नोऽज्ञो
बलाय धार्यत इत्यर्थः Sy.
२५. पवेत्प्रसिद्धलौकोपकारि, अग्नेस्तेजः Sy.
२६. प्रतिप्रतिगः P.D.
मतिर्भवीया बुद्धिः . . . उपगच्छति ।
उपगम्य वर्तते वा Sy.
२७. तेनैव तेजसा साधयति Sy.

स्तोताभिन्नमितम् । अग्नेः । स्तुतोः । अनयन्ते यजमानाः । समानं गच्छन्तः ।

पृक्षो वपुः पितृमात्रित्वा आ शये द्वितीयमा सप्तशिवासु मातृषं ।
तृतीयमस्य वृषभस्य दोहसे दशप्रमतिं जनयन्त योषणः ॥२॥

पृक्षो वपुः । अग्रस्य । आवपनस्थानं भूमिम् । अन्नवानग्निः । अनवरतम् । आशेते ।
अथ द्वितीयम् । अन्तरिक्षे । सप्तनदीके, माताऽन्तरिक्षं तस्य शिवाः सप्त नद्यः सन्ति । तृतीयम् ।
अस्याग्ने रूपम् । आदित्यस्य । दोहाय निहितं तमिमम् । दश प्रमतयो मातरो यस्य तम् । दिशः ।
अजनयन्तः ।

१. स्वाभीष्टम् Sy.

२. यज्ञसाधकस्याग्नेस्तेजसा Sy.

३. सर्वप्राणिनां वाचः । ... धेनेति वाङ्-
नाम । 'धेना न्ताः' (Ngh. 1. 11.)
इति तन्नामसु पाठात् Sy.

४. ०मितम् ... यन्त D. पितृमात्राधरेण
यन्त P. नयन्ति । निर्वहन्ति जगद्व्यव-
हारम् । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । यद्वा ।
ऋतस्य धेनां यज्ञस्य सम्बन्धिन्यो मन्त्र-
रूपा वाचः सन्तुतो होत्रादिमुखेन सहैव
प्रवर्तमाना अनयन्त नयन्ति, अग्नेः स्तोत्रं
निर्वहन्ति । अग्नेस्तेजसा वा यज्ञं निर्वह-
न्ति । 'तेजोमयी वाक्' (Ch. U. 6.3.4.) इति श्रुतेः । अतः कारणान्
मतिरपह्नुरत इत्यर्थः Sy.

५. समानं गच्छन्त्यः । सहैव प्रवर्तमानाः Sy.

६. व० P. D.

७. वपुः P.

८. अयमग्निः पृक्षोऽग्रसाधकः पाकादिना Sy.

९. आपन्नं D. वपुष्माऽङ्घरीराभिर्वृद्धि-
हेतुः Sy.

१०. हविल्लक्षणप्रयुक्तः Sy.

११. ०रतः M. शाश्वतः Sy.

१२. ईदृशः सत्प्रथमं पृथिवीस्थानः सन् ...
आशेते । बाह्यपाकादिलौकिकं कर्म यथावि-
वेदिकं कर्म च निर्वर्तयन्ध्रुवो भूमौ वर्तते

इत्यर्थः Sy.

१३. सप्तलोकशिवकरीषु मातृस्थानीवासु
हितकरीषु वृष्टिषु द्वितीयमाशेते ।
मध्यमस्थानी विद्युद्गुणो वा वर्तते Sy.

१४. D. adds माता before तस्य ।

१५. अस्य वृषभस्य वपितुरस्यैव वैद्युताग्नेः
सहायत्वेन सम्बन्धिने Sy.

१६. दोग्ध्र आदित्यस्योदकस्य वर्षयित्र आदि-
त्यरश्मये ... तत्प्रवृत्तये तृतीयमाशेते ।
द्युस्थानी वर्तते । यद्वाऽस्य वृषभस्य
वपितुः प्रसिद्धस्यादित्यस्य सम्बन्धिने
दोग्ध्रे रश्मये तत्प्रवृत्त्यर्थम् । आदित्य-
रश्मयो धर्मकाले भूमित्वमुदकमाकुष्य
सूर्यं प्राप्य तत्र चिरकालं भूत्वा पुनरन्त-
रिक्षं प्राप्य मेघेषु स्थित्वा वर्षकाले प्रवर्ष-
न्तीति प्रसिद्धम् । अतो रश्मेर्दोग्ध्रत्वम् Sy.

१७. ०मितं M.

१८. कौदृशं तम् । ... दशसु दिक्षु प्रकृष्टमनन-
यन्तं पूज्यत्वाय । यद्वा मयनकाले दशभि-
रङ्गुलीभिश्चपत्रं लोकत्रये दश दिक्षु च
व्याप्तमित्यर्थः Sy.

१९. ईदृशं त्रिस्थानमग्निं महाभागं योषणो
मिश्रणशीलाः सर्वा दिशः Sy.

२०. उत्पादयन्ति । सर्वासु दिक्षु प्रसृत इत्यर्थः
Sy.

२१. VM. ignores आ ।

निर्यदीं^१ बुध्नान्महिषस्य वर्षस ईशानासः शर्वसा क्रन्तं सूरयः ।

यदीमनु^२ प्रदिवो मध्वं^३ आधवे गुहा सन्तं^४ मातरिश्वा मथायति^५ ॥३॥

निर्यदीं^१ । महतः^२ । तेजस आच्छादयितुः^३ । बुध्नात् स्वर्गात् । यदा^४ । एनम् । देवाः ।
प्रज्ञावलेन तिष्ठन्तः । बुध्न्यामकुर्वन् । यदा वा । एनम् । तदनु । पुराणः । मातरिश्वा ।
मधुन उदकस्य । आधवे, धन्तरिक्षे । गुहायाम् । सन्तम् । बलादाहृतवान् ।

प्र यत्पितुः परमाभीयते पर्या पृच्छुधो वीरुधो दंसु रोहति ।

उमा यदस्य जुनुषं यदिन्वंतु आदिद्यविष्ठो अभवद्धृणा शुचिः ॥४॥

प्र यत् पितुः । यदायमग्निः । उत्तमात् । स्वर्गात् । परि देवैर्मतिरिश्वना च पृषिव्याम् । प्रणीयते

१. ०र्यती० D.

२. महिषस्य, महिषामेतत् । 'महिषोऽभव
कृन्नुक्ताः' (Ngh. ५.३.) इति तन्नामसु
पाठात् । महतो यज्ञस्य Sy.

३. ०ता M.

वर्षसः । रूपनामेतत् । रूपस्योपक्रमो-
पसंहारात्मकस्य तिष्ठये Sy.

४. महस्तेजः...पितु D.

महस्तेजसाच्छा० P.

५. बुध्नन् P.

मूलावाधानादारभ्य Sy.

६. स्वगाद् P.

७. यस्मात्कारणात् Sy.

८. एनम् P. ईम्, एनमग्निम् Sy.

९. ईशानासः स्वकीयव्यापारसमर्थाः सूरयो
मेधाविनः कृत्स्नजः Sy.

१०. बलेन मन्त्रादिरूपेण शारीरेण वा Sy.

११. निष्कुर्वन्ति साधयन्ति, उत्पादयन्ति का-
ष्ठात् । यदा । एनमग्निं बुध्नादादितो
मयनादारभ्य महिषस्य वर्षसो महतो
रूपस्वाप्नितस्वीकारसमर्थस्य तिष्ठये
निष्कुर्वन्ति Sy.

१२. एनमेवमग्निम् Sy.

१३. धनुक्रमेण Sy.

१४. पुराणात् । अनाविकालमारभ्य न केवल-
मिदानीमेवेत्यर्थः Sy.

१५. धन्तरिक्षे चेष्टमानो वायुः Sy.

१६. पूर्ववदिदानीम्...मधुनो मधुसदृशस्य Sy.

१७. आधवने प्रक्षेपे निमित्ते सति Sy.

१८. गुहायां वेद्यां काष्ठेषु Sy.

१९. निगूढं सन्तम् Sy.

२०. मथायति चालयति । उडोघयतीत्यर्थः ।
यदा मातरि, कलस्य मातरि यागे इवतिति
चेष्टत इति मातरिश्वा यजमानो गुहा
सन्तमरण्योनिगूढं सन्तं प्रादुर्भावायानु-
क्रमेण मथायति मथ्नाति । उत्पादयती-
त्यर्थः । यस्मादेवंरूपस्तस्मात् स्तोतव्य
इत्यर्थः Sy.

२१. VM. ignores निः । सूरयः

२२. यस्मात् पितुः—अग्नस्य पञ्चलक्षणस्य ।
षष्ठीस्थाने प्रथमा । तस्य Sy.

२३. परमत्वाद्धेतोः । उत्कृष्टत्वादेत्यर्थः Sy.

२४. परि, समर्थकः Sy.

२५. तदर्थं प्र परि नीयते प्रकर्षेण परितो
नीयते । पर्याग्निकथित इत्यर्थः । यदा ।
पितुस्त्वादकात्परमावुत्कृष्टाद् गार्हपत्य-
लक्षणस्थानेः सकाशादाहवनीयं प्रति प्र
परि नीयते प्रकर्षेण नीयते Sy.

तदानीम् । अयमन्नेषु निधीयमानः । वीरुधः । दन्तेषु । आरोहयति । दावापूषिणी । यदा ।
 अस्म । जन्म । व्याप्नुवन्तः । अनन्तरम् । एव । अयं युक्तमः । दीप्या । शोचयिता ।
 भवति ।

आदिन्मातृराविशुद्यास्वा शुचिरहिंस्यमान उर्विया वि वाङ्मये ।

अनु यत्पूर्वा अरुहत्सनाजुवो नि नव्यसीध्ववंरासु धावते ॥५॥

आदिन्मातृः । अनन्तरम् । एव । ओषधीः । अयमाविशत् । आसु पूर्व दाहादाविवेश
 तासु च । अहिंस्यमानः । उरुत्वेन । विविधम् । वर्धते । यदा वायम् । पूर्वाः । दीर्घकालविपिनी-
 र्चिरप्रसूताः । अन्वारुहत् । अश्वामु जीर्णानि । नवतरामु । अवरकालजातासु । निधावते नवतर-
 मोषधीषु वर्तत इति ।

१. पशुपुरोडाशादिषु बाह्यमध्ये धीयमानाः ।
 यदा । ... प्रसूताः प्रकर्वणं बुभुक्षिता
 भोक्तुमिच्छमाणाः Sy.
२. दन्तेषु मध्ये Sy.
३. आ...D. दन्तेष्वपि P. आरोहन्ति
 प्रविशन्तीत्यर्थः Sy.
४. उभावध्वर्युपजमानावुभे अरणी वा Sy.
५. यस्मात् Sy. ६. अग्नेः Sy.
७. जन्म, उत्पत्तिम् Sy.
८. व्याप्नुतः स्वीकृत इत्यर्थः Sy. व्याप्नुतः
 is suggested for व्याप्नुवन्तः
९. अत एव कारणात् Sy.
१०. यजमानेष्वनुपद्वेष्टेण । यदा । घृणा घृणो
 दीप्तिमात् । मत्वर्यो लुप्यते । दीप्या
 वा Sy.
११. शो० P. शुद्धोऽयमग्निः Sy.
१२. सम्प्रतः । स्वीकारसमर्थोऽभवदित्यर्थः Sy.
१३. VM. ignores यत्
१४. अयमग्निराशुचिर्दक्षिः सन् ... पूर्वमन्त्रे
 यविष्टोऽभवदित्युक्तत्वात्तदनन्तरमेव Sy.
१५. उत्पद्यित्रीर्मातृस्थानीया दश दिशः Sy.
१६. ०विद्यन् P. सवन्तः प्रविशति । ... दिक्षु
 प्रकाशेन व्याप्त इत्यर्थः Sy.

१७. मातरो विशेष्यन्ते । आसु मातृषु Sy.
१८. परंरपोऽयमानः Sy.
१९. ०त्वन D. उप, अतिप्रभूतम् Sy.
२०. विविधं प्रद्वोऽभवत्तास्वाविशत् । यथा
 लोके कश्चित्तेजस्वी जनन्याः स्तनपाल-
 परिपीडादिभिः सम्यक्पोषितो लोके प्रका-
 श्य पुनरागत्य मातरमालिङ्गति तद्वदिति
 भावः Sy.
२१. प्रथममाविनीरोषधीः Sy.
२२. दीर्घकालविपिगिन्यः स्थापनकाल एव
 प्रतिष्ठाः Sy.
२३. ०लघोरग्निरीडवरप्र० P.
२४. अनुक्रमेण ... आरोहति । ... उपरि
 प्रवृत्तति Sy.
२५. अवर० D. अवरजाका० P. अत एव
 पूर्वापेक्षया निकृष्टासु पश्चाद्भाषिनी-
 व्योषधीषु Sy.
२६. न या० P. नितरा नीत्तैर्वा गच्छति । अन्तः
 प्रविशतीत्यर्थः । यदा काष्ठानामवस्तानु-
 परिष्टाकं प्रविश्य ज्वलति तदा दिक्षु
 प्रकाशितोऽभवदित्यर्थः Sy.
२७. नवकर० M.
२८. VM. ignores वा । शुचिः

आदिदोतारं वृणते दिविष्टिषु भगमिव पपृचानासं ऋञ्जते ।

देवान्यत्क्रत्वा मज्मना पुरुषुतो मर्तुं शंसं विश्वधा वेति धार्यसे ॥६॥

आदिदोतारम् । अनन्तरम् । एव । अग्निम् । वृणते । अल्लामागमनेषु । भाग्यमिवामुम् । सम्पूजन्ते । प्रसाधयन्ति । यस्मादयम् । हविर्भोजो देवान् । कर्मणा । बलेन च । बहुभिः स्तुतः । मर्तुं च । स्तुवन्तम् । बहुधा । अभिगच्छति । धारणाय ।

वि यदस्थाद्यज्ञतो वार्तचोदितो ह्यारो न वक्ता जरणा अनाकृतः ।

तस्य पत्मन्दुक्षुपः कृष्णजँहसुः शुचिजन्मनो रज आ व्यध्वनः ॥७॥

वि यदस्थात् । व्यस्थात् । यदा । यजनीयः । वार्तप्रेरितः । कुटिलः । इव । स्तेनः । जीर्णो ओषधीः । अपराङ्मुखः । तस्य । दहतः । कृष्णमार्गस्य । शुद्धजन्मनः । विविधमार्गस्य । मार्गः । दग्धानामोषधीनां रज एव । अवतिष्ठति सर्वं भस्मीभवति ।

१. होतारं होमनिष्पादकमाह्वतारं वा देवानामीदृशमग्निम् Sy.

२. सम्भजते Sy. वृणते is in the pl. but is paraphrased by VM. in the sing. ऋञ्जते on the other hand is in the sing. and is explained in the pl.

३. दिवसंषणेषु निमित्तभूतेषु Sy.

४. किमिव । भगमिव । तं यथा जनाः प्रसाधयन्ति तद्वत् । यद्वा । महान्तं राजानमिव सूर्यदीप्तिवत्पूज्यमित्यर्थः Sy.

५. ० वमुं P. ६. ० वच० P.D. हविषा स्तुत्या च सम्पूजाना ऋत्विजो यजमानाः Sy. ७. 'ऋञ्जतिः प्रसाधनकर्मा' (N. 6.21.) इति यास्कः Sy.

८. व्यवहर्तुं नृत्विजो यजभुजो देवान्वा क्त्वा मज्मना च योजयितुम् Sy. ९. ० मज्म M. क्रतुना कर्मणा यागादिरूपेण Sy.

१०. धारीरेण बलेन च युक्तान् Sy.

११. बहुभिर्बहुधा वा स्तुयमानः Sy.

१२. मर्तुं M. यजमानम् Sy.

१३. शंसं स्तुतिं च स्तुत्यं वा तम् Sy.

१४. विश्वधनो यद्वा विश्वात्मकोऽयम् Sy.

१५. वेति पूर्वोक्तान्कामयते Sy.

१६. हविर्लक्षणाध्याय । तस्मादोतारमग्निं वृणते

ऋञ्जते च Sy. १७. वितिष्ठते सर्वतो वार्तातो भवति Sy. १८. सर्वपेष्टव्यः । वधुं योग्यः सन् Sy. १९. वायुना प्रेरितः Sy. २०. तत्र दृष्टान्तः ।... विवृचकादिविव Sy. २१. बहुवक्ता Sy.

२२. स यथा जरणाः स्तुतीदितिष्ठते विविधं कुर्वन्वर्तते Sy. २३. अनिवारितोऽप्रतिहतप्रसरः...तद्वदयमप्यनाकृतोऽप्रतिवद्धप्रसरो षण्यस्थितः Sy. २४. अग्नेः Sy.

२५. पुनः पुनर्गम्यत इति जँहा मार्गः Sy.

२६. मन्त्रसंहितारूप्योक्त्यनन्तरात् Sy.

२७. द्विवि० M. ० मार्गस्य मार्गस्य P. D. विविधज्वालस्थानियतमार्गस्य Sy.

२८. पतने मार्गे यत्नरूपे Sy.

२९. रज्जनात्मको लोकः Sy.

३०. अतिष्ठति । सर्वत आश्रयस्थानो बहुधा यजनीत्यर्थः Sy. There is no verb in the second hemistich of the Vedic stanza. अवतिष्ठति seems to be the explanation of the preposition आ, used in the original. As ह्य with अव is in the *ātmanepada*, अतिष्ठति or अवतिष्ठते is suggested for अवतिष्ठति ।

रथो न यातः शिकभिः कृतो घामङ्गैभिरुपेभिरीयते ।

आदस्य ते कृष्णासौ दक्षि सूर्यः शूरस्येव त्वेषथादीपते वयः ॥८॥

रथो न । सक्तः^१ । कृतः^२ । दुर्वाङ्गो रथः^३ । इव^४ । कृतः^५ । घाम् । अङ्गैरात्मिण्यैः । आरो-
चमानैः । गच्छति^६ । अगन्तरम्^७ । अस्य^८ । ते । कृष्णाः^९ । सरणमार्गाः^{१०} । दहन्ते^{११} । शूरस्येवान्ते^{१२} ।
दीप्तान्मार्गादि भीताः^{१३} । पलायन्ते^{१४} । पक्षिणः^{१५} ।

त्वया ह्यग्ने वरुणो धृतव्रतो मित्रः शशद्रे अर्यमा सुदानवः ।

यत्सीमनु क्रतुना विश्वथा विश्वराच नेमिः परिभूरजायथाः ॥९॥

त्वया ह्यग्ने । त्वया^{१६} । हि । अग्ने ! वरुणः^{१७} । धृतकर्मा^{१८} । मित्रश्च^{१९} । तेजसा^{२०} आच्छाद-
यति^{२१} । अर्यमा च । त्वयैव^{२२} शोभनदानः^{२३} । यस्मात्^{२४} त्वम् । सर्वम्^{२५} । प्रति^{२६} । कर्मणा^{२७} । सर्वप्रकारम्^{२८} ।

१. अपमग्निः...रज्जुभिः Sy. २. बद्धः Sy.
३. स यथा स्वीयेदक्षकाविभिरङ्गैरीयते तद्वत् Sy. ४. यातः स्वापितः सन् Sy.
५. अन्तरिक्षम् Sy. ६. अग्ने P.D. ज्वाला विरुर्परवपथैः Sy. ७. गमनशीलः Sy.
८. आग्नेन हृष्टः सन्...गच्छति Sy.
९. प्रबुद्धघनन्तरम् Sy. १०. अग्नेः Sy.
११. कृष्णवर्णा भवन्ति Sy.
१२. सरणयो मार्गाः Sy.
१३. यत एयं भवन्ति तदर्थं दक्षि दहति काष्ठान् । मुख्यव्यत्ययः Sy. दहन्ते as an explanation of दक्षि is obviously incorrect. Pada-pāṭha reads यक्षि for दक्षि । यक्षि is of course 2nd pers. sing. sub. of √ दह् 'to burn' and should mean 'do thou burn.'
१४. ०स्ये M. तत्र दृष्टान्तः । ...कस्यचिद् विज्ञानस्य दीप्तात्तेजसः सकाशाद् भीत्या पलायमाना इव Sy.
१५. उर्वलितस्याग्नेः...दीप्तात्तेजसः सका-

- शात् Sy. १६. ०गान् M.
१७. ईयते गच्छन्ति Sy.
१८. गमनवन्तः पक्षिमुगादयः Sy.
१९. एवमन्तरिक्षं स्पृशन्तर्धतो दहत्येति सर्वदा वावाग्निरुपेण स्तूपते Sy.
२०. जलु... हिशब्दो मन्त्रान्तरप्रसिद्धिद्योत-
नार्थः । 'त्वमग्ने वरुणो जायते' (RV. V.3.1^a) इति हि मन्त्रान्तरम् Sy.
२१. हि । अग्ने ! वरुणः । is missing in M. राष्ट्रभिमानो देवः Sy.
२२. स्वीकृतवर्धणाविकर्मा भवति Sy.
२३. तथा मित्रोऽहुरभिमानो देवः Sy.
२४. शातयति तमः Sy.
२५. उभयोर्मध्यवर्ती देवः Sy.
२६. शोभनदानो भवति । व्यत्ययेन बहुवचनम् । यद्वा । एते वरुणावयः सुदानवः शोभन-
दानाः स्वस्वकार्यकर्तारस्त्वया हि शशद्रे तीक्ष्णोक्तिवन्ते Sy.
२७. वरुणादीनामग्न्यापस्तव उपपत्तिमाह ।
...यस्मात्कारणात् Sy.
२८. सर्वतः Sy. २९. य...प्र० M.
३०. विदध इव विश्वात्मक इव Sy.

विभ्रवसि बह्मणादीनधितिष्ठसि ततस्त्वम् । अरान् । इव । नैमिः । परिभूः । अमवो देवान् ।

त्वमग्ने शशमानाय सुन्वते रत्नं यविष्ठ देवतातिभिन्वसि ।

तं त्वा नु नव्यं सहसो युवन्वयं भगं न कारे महिरत्न धीमहि ॥१०॥

त्वमान्ते । त्वम् । अग्ने ! भजते । सुन्वते च । धनम् । युवतम् । देवैस्तत् । प्रेरयसि ।
तम् । त्वाम् । क्षिप्रम् । स्तुत्यम् । वयम् । सहसः । पुत्र । भगम् । इव । स्तोत्रलक्षणे शब्दे कार्यं
वा । महाधन ! निधीमहि ।

अस्मे रयि न स्वर्थं दमूनसं भगं दक्षं न पृष्टचासि धर्षसिम् ।

रुमीरिव यो यमति जन्मनी उमे देवानां शंसमृत आ च सुक्रतुः ॥११॥

अस्मे रयिम् । अस्मानु । धनम् । इव । सुप्रयोजनम् । दमनसम् । भाग्यम् । वलम् ।

१. विभ्रुमिवाद्यमात्मना सर्वव्यापी Sy
२. तत्र दृष्टान्तः । अरान् रथस्य शङ्कन् Sy.
३. बाह्यवलय इव । स यथा व्याप्य तिष्ठति तद्वदयमग्निर्वहणादीन्व्याप्य तिष्ठति Sy.
४. स्वतेजसा सर्वतः परिभविता सन् Sy.
५. अनुक्रमेण . . . जायते । प्रादुर्भवति Sy.
६. त्वम् । अग्ने ! omitted by M.
७. त्वां स्तुवते Sy. शशमानः शंसमानः N.6.8.
८. स्वदर्थमभिषर्षं कुर्वते यजमानाय Sy.
९. तज्जानार्थं रत्नं रमणीयं हविः Sy.
१०. युवमेवंस्त० P. देवेषु तापमानं विस्तार्य-माणम् Sy.
११. व्याप्नोषि । अस्मत्प्रतं हविर्वैवाग्रापय-सौत्यर्थः । इन्वतिव्याप्तिकर्मा । 'इन्वति ननस' (Ngh. 2.18.) इति तन्नामनु पाठात् Sy.
१२. तादृशं हविर्भुजम् Sy.
१३. ०प्र P. D.
१४. ०प P.

नवतरं स्तुत्यं वा Sy.

१५. चार्थ P.
१६. यजमानाः Sy.
१७. युवशब्देनोत्पत्तिलक्षणे । मघनकाले बले-नोत्पन्न वलस्य मिश्रयित्वा । यद्वा । सहस्पृश Sy.
१८. सहसः । पुत्र । missing in M. युवन् ! नित्यतक्षण ! Sy.
१९. तत्र दृष्टान्तः । . . . व्यावृत्त्यर्थः । यद्वा । महान्तं राजानमिव तं यथा स्तुवन्ति तद्वत् Sy.
२०. कारे शब्दे स्तोत्रलक्षणे Sy.
२१. रुमीरिव P. ० नं M. अस्मत्प्रदेयमहृद-मणीययत्न ! Sy.
२२. स्थापयामः । इविष्यदानसमये क्षिप्रमेव स्तुम इत्यर्थः Sy.
२३. यथा Sy.
२४. सुष्ठु प्ररणीयम् Sy.
२५. ०तं सं M. दमनीयम् । उपार्णयम् Sy.
२६. तर्षभजनीयम् Sy.
२७. उत्ताहवन्तं प्रबुद्धं वा Sy.

इव । सम्पू^१णशि । धारकम् । यो भागः सारथिरिवास्वप्रग्रहाधीनं रश्मीन् । अस्माकमिदं जन्म^२
पारलौकिकं च । सर्वम् । नियच्छति । देवानाम् । स्तौ^३यम् । च । अनुयच्छति । यज्ञे । सुकर्मा ।

उत नः सुद्योत्मा जीराश्वो होता मुन्द्रः शृण्वच्चन्द्ररथः ।

स नो नेपन्नेपेतमैरमूरोऽग्निर्वामं सुवितं वस्यो अच्छ ॥१२॥

उत नः । अग्निं च । अस्मान् । सुदीप्तिः । क्षिप्राश्वः । ह्यता । मदमिता । शृणोतु ।
आह्लादकः । सः । अस्मान् । नयतु । नेतुमैः । अमूढः । अग्निः । धनम् । मुष्टु प्राप्यम् । श्रेष्ठम् । प्रति ।

अस्ताव्यग्निः शिमीवद्भिरकैः साम्राज्याय प्रतुरं दधानः ।

अग्नी च ये मधवानो वयं च मिहं न सरो अति निष्टतन्युः ॥१३॥

अस्तावि । स्तुतः । अग्निः । कर्मवद्भिरस्माभिः । मन्त्रैः । साम्राज्याय धनानि ।

१. ०युण० P. D. २. ०रयं D.
विद्यादिधारणकुशलं पुत्रं यथा ... सम्पू-
णति । उभयमपि ददातीत्यर्थः Sy.
३. इवानो परोक्षोणाह । योऽग्निः Sy. अग्निः
is suggested for भागः
४. अदधीन् M. स्वकीयान् रश्मीन् यथा धमति
नियमयति विस्तारयति तदस्तः Sy.
५. Omitted by P. जननाधारभूता-
वुभौ लोकाविह्लोकपरलौकौ Sy.
६. धमति नियच्छति Sy.
७. देवसम्बन्धितम् Sy. ८. स्तवम् Sy.
८. अनु omitted by P. आगच्छति ।
सर्वथा ददाति । यद्वा पूर्वार्धे पृष्ठाशोत्वपि
परोक्षवाय प्रथमपुरुषतया योज्यम् Sy.
१०. अस्मदीययज्ञे Sy.
११. दौभनकर्माश्रयम् Sy. १२. उतशब्दो-
ऽप्यर्थः । स च सम्भावनायाम् Sy.
१३. अस्मदीयमाह्वानम् Sy.
१४. ०पि P.D. कीदृशोऽयम् । ... सुद्योत-
मानः Sy. १५. दौघ्रगमनाहवः Sy.
१६. देवानामाह्लाता Sy. १७. मा० M.

- मदनशीलः Sy. १८. अग्निं नाम शृणु-
यात् । यद्वा । तोऽजमाज् आश्वपेद् देवेभ्य
मध्ये प्रकृषाषयेत् Sy. १९. सुवर्णमय-
रथोपेतः Sy. २०. स प्रतिहोऽग्निः Sy.
२१. अग्निं नाम नयेत् । यज्ञस्य पारं प्रापयेत् Sy.
२२. अत्यर्थं नेतुभिः कर्मभिः स्तोत्रैर्वा Sy.
२३. अमूढवतः Sy. २४. वस्यो वसनीयः
Sy. २५. किमर्थम् । धारं वननीयम् Sy.
२६. प्रोखं P. प्राख्यं D. ० य्य M. मुष्टु
प्राप्यं सर्वैः काङ्क्षणीयं स्वर्गम् Sy.
२७. भवति M. आभिमुख्येन प्राप्तुम् Sy.
२८. M. adds अग्निः after अस्तावि ।
२९. स्तुतोऽस्माभिर्यजमानैः Sy.
३०. हविष्प्रदानादिकर्मवद्भिः । शिमीति कर्म-
नाम । 'शिमी शक्तिः' (Ngh. 2.1.)
इति तन्नामसु पाठात् Sy.
३१. ०मंभिरस्माभिः P.
३२. अर्चनसाधनैर्मन्त्रैः Sy.
३३. ०यं M. कीदृशोऽयम् । साम्राज्याय
साम्राज्यस्येति कर्मणि शब्दीस्थाने
चतुर्थी । सम्यग् राजमानस्यम् Sy.

अत्यन्तम् । प्रयच्छन् । अमी । वतवन्तः । ये ते । च । वयम् । च तव स्तीर्षाणि । यथा । सूर्यः ।
अत्यन्तम् । बुद्धिं विस्तारयति । एवं निस्तवन्तः ।

I.142.

समिद्धो अग्न आ वह देवाँ अद्य यृतसुचे ।

तनुं तनुष्व पूर्य सुतसोमाय दाशुषे ॥१॥

समिद्धः । समिद्धः । अग्ने ! आवह । देवान् । यजमानाय । पूर्वं । सम्बद्धम् । अथत्यम् ।
कुह । सुतसोमाय । यजमानाय ।

धृतवन्तमुप मासि मधुमन्तं तनूनपात् ।

यज्ञं विप्रस्य मावतः शशमानस्य दाशुषः ॥२॥

धृतवन्तम् । धृतवन्तम् । समीपे । करोषि । सोमवन्तं च । अग्ने ! यज्ञम् ।

१. अ(त्य)न्तं M. प्रकृष्टतरमत्यर्थम् Sy.

२. दधानः Sy. ३. प्रयच्छामि M.

इममग्निम्, अमी च पुरो वर्तमानाः Sy.

४. ऋत्विजः पुत्रादयो वा Sy.

५. पूर्वं स्तोतृत्वेन प्रतिष्ठा वयमपि Sy.

६. तत्र दृष्टान्तः । ... मिह मेहनशीलं मेघं

यथा सूरः सूर्यः Sy. ७. अत्यर्थम् Sy.

८. बुष्ट्यर्थं शब्दयति तद्वत् Sy.

९. ०स्ततव P. D. शब्दयन्तु । निष्पूर्यः

स्तनतिः शब्दकर्मा । इतः परमप्यस्मत्पुत्र-

पौत्रादयो वयं चाग्निं स्तुम इत्यर्थः Sy.

१०. Ms. D. puts the figure ॥१४१॥ here to indicate the end of one hundred and fortyfirst hymn. No such number is given in P. and M.

११. सम्बद्धीयते एतन्नामकस्त्वम् Sy.

१२. अद्यास्मिन्नागविने ... अस्मद्यज्ञं प्रति प्रापय Sy.

१३. हविषां भोक्तुं मयावीन् Sy.

१४. यागाद्योद्यतसुचे यजमानाय तवर्थम् Sy.

१५. संबन्धम् M. पूर्वभ्यो देवेभ्यो हितं पूर्वकानौनं वा Sy. १६. यतम् Sy.

१७. विस्तारय Sy. १८. आवाह्य च

सुतसोमाय यागार्थमभिषुतसोमाय Sy.

१९. दाशुषे हविर्वत्तवते । यद्यपीदानीमेवाह-
यन्ते देवास्तथापि पूर्वानुष्ठानापेक्षया भा-
ष्यपेक्षया वा दाशुष इत्युच्यते । हविर्वर्त्रे
वा यजमानाय तवर्थम् Sy.

२०. VM. ignores अद्य । A fragment
समिद्धो अग्न आ वह is quoted
by Skandasvāmin in his
commentary on N. 8.22; P.
III. 142.

२१. Omitted by P. अरदाज्योपेतम् Sy.

२२. उप उपेत्य मासि निमिमीये । मितो भवति
वा । तन्मूर्तिपदन्तं लिख्यतीत्यर्थः Sy.

२३. माचुर्वीपेतं सोमाविमधुरद्रव्येण तद्वन्तम्
Sy.

२४. 'तनूनपादाज्यम्' इति कतयवयपक्षे तन्वो
गावो भोगानां तानु जायमानत्वात् ।
ताभ्य उत्पन्नं क्षीरं क्षीरात्परित्याज्य-
स्य नप्तृत्वम् । तद्वागजः । अग्निपक्ष आप-
स्तन्व उच्यन्ते । ताभ्य घोषधिवनस्पतयः ।
तेभ्योऽग्निरिति नप्तृत्वम् । अरणीभ्या-
मिति भावः । एतन्नामकं हे अग्ने ! Sy.

मेधाविनः । मत्सदृशस्य । यजमानस्य । प्रवच्छति ।

शुचिः पावको अद्भुतो मध्वा यज्ञं मिमिक्षति ।

नराशंसस्त्रिरा दिवो देवो देवेषु यज्ञियः ॥३॥

शुचिः पावकः । शुचिः । पावकः । मद्भुतः । आश्चर्येण । यज्ञम् । मिमिक्षति । स नराशंसः । स्वर्गादहः । विः । आगच्छतु । देवः । देवमध्ये । यज्ञार्हः ।

ईक्षितो अग्र आ बहेन्द्रं चित्रमिह प्रियम् ।

इयं हि त्वां मतिर्ममाच्छां सुजिह्व वच्यते ॥४॥

ईक्षितः । स्तुतस्त्वम् । अग्ने ! आबह । अस्मिन्कर्मणि । पूज्यम् । प्रियम् । इन्द्रम् । इयम् । हि । मम । स्तुतिः । सुजिह्व ! त्वाम् । अच्छ । उच्यते ।

१. मत्सदृशस्य यजमानस्य Sy.
२. शंसमानस्य त्वां स्तुवतः Sy.
३. हविर्दत्तवतः Sy.
४. शूडो दीप्तो वा Sy.
५. अन्नस्यापूतस्य शोधयिता Sy.
६. अमृत इवाद्यक्षणे भविता । आश्चर्यभूत इत्यर्थः Sy.
७. मध्वा मधुरेण रसेन Sy.
८. यज्ञमस्मदीयम् Sy.
९. समन्तात् सिञ्चति स्ववयसोत्पथः । यद्वा मधुरेण फलेन त्रिरामिमिक्षति योजयतोत्यर्थः Sy.
१०. ०स P.D. नरोशंसे M. नरः कर्मेनेत्तिर्भक्तिविग्निः शंसनीयोऽग्निः । ... 'नराशंसो यज्ञः' इति कात्यक्यपक्षे यज्ञाभिमानी देवो शंसमानो युलोकावागत्यानुष्ठीयमानं यज्ञं त्रिरामिमिक्षति । अयं नराशंसो देवः Sy.
११. ०बहः M. युलोकावागत्य Sy.
१२. त्रिरा, उपसर्गवत्ताच्छोध्यक्रियाव्याहारः । त्रिवारम् Sy.

१३. आगच्छति । त्रिराहरति वा फलम् । अवशिष्टं पूर्ववन्नेयम् Sy.
१४. श्रोतनशीलः Sy.
१५. देवेषु मध्ये Sy.
१६. यज्ञसम्पादनाहं ईदृशः Sy.
१७. सर्वैः स्तुत्य इत्यामकस्त्वम् Sy.
१८. आह्वय Sy.
१९. अस्मिन्यज्ञे Sy.
२०. चायनीयम् Sy.
२१. प्रोणयितारमस्मान् हविः स्वीकर्तुं वा प्रीतियुक्तम् Sy.
२२. हिः पूरणार्थः Sy.
२३. मत्तनसाधना स्तुतिरूपा वाक् Sy.
२४. घृतपानेन शोभनञ्वाह ! Sy.
२५. ताम् M. मा P.
२६. आभिमुख्येन प्राप्नुम् Sy.
२७. मतिरेवास्मदीयोच्यते Sy.
२८. अत्र पुरोडाशादीडभिमानियज्ञपरतया वा व्याख्येयम् । एवमुत्तरत्र यज्ञार्ह्येन सम्बन्धिदेवताभिश्च यत् एवोच्यत इति तत्परत्वेन व्याख्येयम् Sy.

स्तुणानासो यत्सुचो बर्हिर्यज्ञे स्वध्वरे ।

बृज्जे देवव्यचस्तममिन्द्राय शर्म सुप्रथः ॥५॥

स्तुणानासः । स्तुणन्तः^१ । ऋत्विजः^२ । बर्हिः^३ । यज्ञे^४ । सुष्ट्वर्हिस्त्वमाने^५ । छिन्तयि^६ ।
देवैर्व्याप्तम् । इन्द्राय च । आवासस्थातम् । सर्वतः^७ पृथुतमं बर्हिः^८ ।

वि श्रयन्तामृताबुधः प्रयै देवेभ्यो महीः ।

पावकासः पुरुस्पृहो द्वारो देवीरसञ्चतः ॥६॥

वि श्रयन्ताम् । विवृतद्वारा भवन्तु^{११} । यज्ञस्य वर्षयिष्यः^{१२} । देवेभ्यः^{१३} । प्रयातुम्^{१४} । महीः^{१५} ।
शोषयिष्यः^{१६} । बहुभिः स्पृहणीयाः^{१७} । द्वारः^{१८} । देव्यः^{१९} । असञ्चमानाः^{२०} ।

आ भन्दमाने उपाके नक्तोपासा सुपेशसा ।

यद्वा अतस्य मातरा सीदतां बर्हिरा सुमत् ॥७॥

आ भन्वमाने । स्तूयमाने^{२१} । परस्परसन्ने^{२२} । नक्तोपासा^{२३} । सुरूपे^{२४} । महत्सौ^{२५} । यज्ञस्य^{२६} ।
निर्माय्यौ^{२७} । सुष्टु^{२८} । इदं बर्हिः^{२९} । आसीदताम्^{३०} ।

१. आस्तरन्तः Sy.

२. नियमितवृद्धादियात्राः... Sy.

३. ०हि P.D. बर्हिन् Sy.

४. सोमयाने Sy.

५. ०हि च P.D.M. शोभनप्रायणीया-
द्यधान्तरयागवर्ति Sy.

६. विवर्जयन्ति । सम्पादयन्तीत्यर्थः Sy.

७. अतिशयेन देवगामिनम् Sy.

८. सुखसाधनं गृहम् Sy.

९. सर्वतो विस्तीर्णम् Sy. १०. बर्हिः P.

११. विविधं श्रयन्तु । विवृता भवन्तु Sy.

१२. कौटुश्यस्ताः ? ... यज्ञस्य वर्षयिष्यः
पुरुषाः Sy. १३. देवानाम् Sy.

१४. ०तु M. प्रापणाय Sy.

१५. मह्यं M. महत्त्वः Sy.

१६. ०भि स्पृ० D. बहुस्पृहणीयाः Sy.

१७. यज्ञस्य द्वाराभिमानिष्यः Sy.

१८. देवः P.D.M. देवताः Sy.

१९. ... परस्परविप्रकृष्टा इत्यर्थः Sy.

२०. अ D. २१. सर्वैः स्तूयमाने Sy.

२२. परस्परं सन्निहिते Sy.

२३. उक्तगुणविरहिते अहोरात्रदेवते Sy.

२४. शोभनरूपे । पेश इति रूपनाम Sy.

२५. ... अथत्यरूपे वा प्रतिदिनं जायमानत्वात् ।

यद्वृत्त्यपत्यनाम । 'यद्वः सूनुः' (Ngh.
2.2.) इति तन्नामसु पाठात् Sy.

२६. ताभ्यामागमनाद्यज्ञस्य सम्पूर्तयेजमातृत्व-
मुपवर्षते । यद्वा । अतिरात्रादीनामहो-
रात्रसाध्यत्वात् Sy.

२७. सुमत् स्वमेव । अस्माभिरप्राणिते इत्यर्थः
Sy.

२८. यद्वा सुमत् बर्हिः, आस्तुतं वर्षम् Sy.

२९. आ समन्तात् ... उपविशताम् । यद्वा ।
ऋतस्यैति कर्मणि षष्ठी । यज्ञमासीद-
ताम् । आसाद्य च बर्हिरास्तुतं वर्षं स्वय-
मेवासीदताम् Sy.

मन्द्रजिह्वा जुगुर्वशी होतारा दैव्या कवी ।
यज्ञं नो यक्षतामिमं सिध्रमद्य दिविस्पृशम् ॥८॥

मन्द्रजिह्वा । मादमितृजिह्वो । सम्भक्तारो स्तुवताम् । दैव्या । होतारी । कवी । यज्ञम् ।
अस्माकम् । इमम् । यजताम् । साधकम् । अद्य । द्युलोकस्पृष्टारम् ।

शुचिर्देवेष्वर्पिता होत्रा मरुत्सु भारती ।
इळा सरस्वती मही बहिः सीदन्तु यज्ञियाः ॥९॥

शुचिर्देवेषु । शूडा । मरुत्सु । देवेषु । अर्पिता तदधिष्ठाना । आदित्यस्य भार्या वाक् ।
इळा । सरस्वती च । महीति । इमाः । यज्ञार्हाः । बहिः । सीदन्तु ।

तन्नस्तुरीपमद्भुतं पुरु वारं पुरु त्मना ।
त्वष्टा पोषाव वि प्यतु राये नामा नो अस्मद्युः ॥१०॥

तन्नस्तुरीपम् । तत् । नः । तारकं रेतः ।

१. देवानां मादनञ्जाली Sy.
२. भृशं गुणतां स्तुवतां यजमानानां सम्भ-
क्तारो Sy. ३. ०ता P.
४. दे० M. देवसम्बन्धिनी Sy.
५. अयञ्च मध्यमस्थानदवेत्युनौ Sy.
६. ०वीर P. मेधाविनी कान्तदर्शिनी Sy.
७. ईदृशं नोऽस्मदीयम् Sy.
८. अनुतिष्ठतां पूजयतां वा सम्पद् निर्वाहय-
तामित्यर्थः Sy. ९. फलसाधनभूतम्
Sy. १०. अन्य D.M. इन्द्र P.
११. ० स्प० P. द्युलोकवातिदेवान्स्पृशन्तम् ।
तंहविषः स्वीक्रियमाणत्वादिति भावः Sy.
१२. विरुद्धलक्षणयाऽमरणेषु Sy.
१३. शोतनशीलेषु स्तोतृषु मरुत्सु, ऋत्विक्षु
वा Sy.
१४. निपता । होत्रा होमनिष्पादिका Sy.
१५. भरतस्यादित्यस्य सम्बन्धिनी द्युस्थाना
वाक् Sy.
१६. पात्रिकी प्रधादिरूपा Sy.
१७. सर इत्युदकनाम । तद्वती स्तनितावि-
रूपा माध्यमिका च वाक् Sy.

१८. महती Sy. १९. एतास्तिवस्त्रि-
स्थानवागभिमानिवेद्यताः Sy.
२०. यज्ञार्हाः सत्यः Sy.
२१. बहिः स्तीर्णम् Sy.
२२. उपविशन्तु Sy. The passage
beginning with महती and
ending with सीदन्तु is missing
in M.
२३. VM. ignores होत्रा
२४. तं प्रतिष्ठम् Mah. तत् तावृशम् Sy.
२५. अस्माकम् Mah. अस्मदर्थम् Sy.
अस्मभ्यमस्मदर्थम् U. अस्मदर्थम्
SKN. II. 464. अस्माकम् Dur.
२६. तन्नस्तुरीपम् । तत् । नः missing in
M. तुरा वगेनाप्नोति तुरीयं शीघ्रप्राप-
कम् Mah. तूर्णं व्यापि Sy. तूर्णमदनुते
तूर्णं चाप्नोति U. तूर्णापि तूर्णव्यापि
SKN. उवकम् । ... एवमत्र माध्य-
मिकस्त्वष्टेति विध्यदित्यनेन सम्ब-
न्धात् तुरीयमुदकमित्युपपद्यते Dur.
२७. रेतः P. D.

महत् । बहु । च । पर्याप्तम् । आत्मना च बहु । त्वष्टा । सन्तानपोषायान्तः प्रविष्टः ।
नामाववस्थितं बन्धम् । अस्मत्कामः । अस्माकम् । राये । विमुञ्चतु ।

१. महान्तम् Mah. सद्य आविर्भवद्भूतमिव सत् । यद्वा । महश्चामैतत् । सारतो महत् Sy. महत्, अभूतपूर्वम् U. महश्चा-मेदम् । सारतश्च महद् महत्त्वं तद्वि-हाभिप्रेतं, मा भूत् पीनरक्त्यं परंप्रेति तेन सारतो महदित्यर्थः । ... महस्त-म्भूतमित्यवभूतशब्दनिबन्धनं इष्टव्य-मिति SKN. महदित्यर्थः । 'अद्भुतो बहिष्ठः' (Ngh. ३.३.) इति तन्नामसु पठितम् Dur.
२. बहुषु P.D. बहूनां प्राणिनामर्थाधेयं ... यद्वा पुरुषवारं बहु प्रभूतं च । वाशब्दार्थाय Sy. वाशब्दार्थाय बहु च वृष्टघृ-दकं परिमाणतः SKN. बहुवारं च बहु देशान्तरमावृणोत्युदकम् Dur.
३. अन्नं समर्थम् Sy. पर्याप्तं च सर्व-कामेभ्यः SKN.
४. बहु । क्रियाविशेषणमेतत् Sy. पुरुष-विश्वम् । एतत्क्रियाविशेषणम् । कथम् । विश्वं पुरुषं सुष्ठु भूयमित्यर्थः SKN. बहु Dur.
५. त्वष्टा देवः Mah., U. ईदृशमुदकं त्वष्टा वृष्टपादेः कर्ता । ... तन्नामको वैद्युतोऽग्निः Sy. त्वष्टा मध्यमस्थानः SKN. त्वष्टा तूर्णमवन्त इति नैर-क्तास्त्विवेर्वा स्याद् बुद्धिकर्मणस्त्वस्तो-र्वा स्यात्करोतिकर्मणः N. 8. 13.
६. नः पोषायास्मत्पृष्ठे Sy. पुष्टधर्मम् SKN. धनपोषायेत्यर्थः । वयं हि सति पशवः पृथ्वन्ति Dur.
७. सन्तानपोषायान्तः प्रविष्टो M.
८. ऋतः M. नाभिं प्रति Mah. वृष्टेर्बन्धके मेघस्य नाभिस्थानेऽवस्थितमुत्तलक्षण-मुदकम् Sy. राष्ट्रमध्यं प्रति U. नाभौ

जगतोऽभिभूतायां वेद्यां वा नोऽस्माकं स्वभूतायाम् SKN.

अस्माकं नाभौ मध्ये, अथवा नाभा न इत्येतत्त्वष्टुरेव विशेषणं स्यात् 'नाभानः' न अवीप्यमानः । किं तर्हि ? वीप्यमान एव Dur. ६. वद्धम् M.

१०. अस्मान्कामयमानो देवः Sy. त्वष्ट-विशेषणमेतत् । अस्मान्कामयमानस्त्वष्टा SKN. अस्माननुग्रहीतुं कामयमानः Dur.

११. समृद्धये च Sy. वृष्टधर्मं एषा चतुर्थी । कस्य पुष्टधर्मम् ? रायो धनस्य गवादेः क्वचिन्मुञ्चतु SKN.

१२. विमुञ्चतु । ... स्पतिरुपसृष्टो विमोचन इति यास्कः Mah. विविधं गमयतु । ... यद्वा नो नाभा अस्मत्सम्बन्धि-यजनाभावोत्तरवेद्यां राये । वृष्टधर्मं चतुर्थी । रायो गवादिधनस्य पोषाय पुष्टये स्पतिरुपसृष्टो विमोचनायः । उत्तलजनां वृष्टिं मुञ्चतु Sy. विमुञ्चतु U. विमुञ्चति SKN. विमुञ्चतु वयंभावेन Dur.

१३. The stanza is quoted and explained by Yāska:—
तन्नः । तूर्णापि । महत् । सम्भूतम् । आत्मना । त्वष्टा धनस्य पोषाय विषयतु । इत्यस्मयुः । अस्मान्कामयमानः N.6.21. A fragment तन्नस्तुरोपमद्भुतं, is common to the RV. and the YV. 27.20. The rest of the stanza in the YV. reads as follows:—

पुरुषं त्वष्टां सुवीर्यम् ।

रायस्पोषं विध्यतु नाभिर्मस्मे ॥

अवसृजन्नु त्मना देवान्यक्षि वनस्पते ।

अग्निर्हव्या सुपदति देवो देवेषु मेधिरः ॥११॥

अवसृजन् । वनस्पते त्वम् । आत्मनैव । हविर्देवेष्ववसृजन् । देवान् । उपयज ।
अग्निरेयम् । हव्यानि । प्रेरयति । देवानां मध्ये । यज्ञियः ।

पृषध्वते मरुत्वते विश्वदेवाय वायवे ।

स्वाहा गायत्रवेपसे हव्यमिन्द्राय कर्तन ॥१२॥

पृषध्वते । पूष्णा । मरुद्भिस्तद्वते । सर्वदेवाय । वायवे । स्वाहा । कुरुत । गायत्रं सामं
यस्योत्थापकम् । हव्यम् । इन्द्राय च ।

स्वाहाकृतान्या गृह्युप हव्यानि वीतये ।

इन्द्रा गंहि श्रुधी हव त्वां हवन्ते अध्वरे ॥१३॥

उत्तरा वंकल्पिकी निगदव्याख्याता ।

१. वनस्य ते M. वनानां पालक यूषाभि-
मानिदेवाने । Sy.
२. त्वाम् P. ३. स्वरं वर्तयमृत्विजः
स्वस्वकर्मसु व्यापारयन् Sy.
४. हविर्भुजः Sy. ५. उपेत्य यज्ञ Sy.
६. आहवनीयः Sy. ७. हवींषि Sy.
८. प्रेरयति स्वीकरोति Sy.
९. देवेषु, उपयेषां मध्ये Sy.
१०. देवो द्योतमानः । मेधिरो मेधावान् Sy.
११. VM. ignores देवः
१२. पूष्णा तद्वते Sy.
१३. सर्वदेवसङ्घाय Sy.
१४. गमनशीलाय वायुदेवाय च Sy.
१५. स्वाहाकारम् Sy.
१६. कुरुत ऋत्विजः । Sy.
१७. वेप इति रुपनाम । गायत्रशब्द इतर-
सामोपलक्षणः । गायत्रं वेपो रूपं यस्य
तादृशाय Sy.
१८. सम P. १९. ०पयकं P.

२०. हविः प्रवातुम् Sy.

२१. हव्याविन्द्राय M.

हे इन्द्र स्वाहाकृतानि । स्वाहा इत्येवंपूर्वा
कृतिः करणमुच्चारणं यक्ष्यमाणदेवतानां
ताः स्वाहाकृतयः । तद्वन्ति हव्यानि
हवींषि । अत्र प्रयाजेषु षट्कारप्रदाना-
त्स्वाहाकृतं हविरित्यर्थः । तद्विविशेष्य,
वीतसे भक्षणाय । आगहि आगच्छ । ...
तथा हे इन्द्र आगहि स्तोत्राण्यभिलक्ष्या-
गच्छ । आगत्य हवमस्मदीयाह्वानं,
श्रुधि शृणु । यतस्त्वाम् । अध्वरेऽहि-
सात्मके यागे हवन्त आह्वयन्ति, ऋत्वि-
जोऽतः श्रुधि Sy.

Ms. D. puts the figure
॥१४२॥ here to indicate
the end of one hundred
and fortysecond hymn.
No such number is given
in P. and M.

प्र तव्यसीं नव्यसीं धीतिमग्रये वाचो मति सहसः सूनवे भरे ।

अपां नपाद्यो वसुभिः सह प्रियो होता पृथिव्यां न्यसीददृत्विष्यः ॥१॥

प्र तव्यसीम् । वृद्धिमतीम् । नवतराम् । धियं कर्म । वाचः । स्तुतिम् । सहसः । पुत्राय ।
अनये । प्रभरे । अपाम् । नपात् । यः । वसुभिः । सह । सम्प्रियः । ह्यता । वेद्याम् । निषी-
दति । प्राप्तयागकालः ।

स जायमानः परमे व्योमन्याविरप्रिरभवन्मातुरिश्चने ।

अस्य क्रत्वा समिधानस्य मज्मना प्र द्यावा शोचिः पृथिवी अरोचयत् ॥२॥

स जायमानः । सः । प्रादुर्भवन् । उत्तमे । अन्तरिक्षे । अग्निः प्रथमम् । वायवे । आविरभवत्

१. ०ति D. P. adds (यं हव्यानि प्रेर-
यति) after तव्यसीम् ।

२. तवीपसीम् । अतिशयेन वर्धयित्रीम् ।
तवतिर्वृद्धयर्थः सौत्री धातुः Sy.

३. अपूर्वाम् Sy.

४. यागलक्षणामुक्तगुणकं कर्म Sy.

५. उक्तलक्षणां वाचो मति स्तुतिरूपं
कर्म Sy.

६. सहः D. कौशायानये ? सहसो बलस्य
Sy.

७. प्रकर्षेण करोमि Sy.

८. ताताम् Sy.

९. रे याग्रवात् M. नप्ता । 'अद्भुत ओष-
धय ओषधीभ्योऽग्निः' इत्यग्नेर्नप्तृत्वम् ।
अथवा । अपां न पातयिता वेद्यता-
ग्निरूपेण प्रवर्धकत्वादिति भावः Sy.

१०. अग्निः Sy.

११. निवासयोर्मैर्गवाविधनः Sy.

१२. सहितः Sy.

१३. संप्रारोचयन् M. See I. 143.2.
यजमानस्य प्रीणयिता प्रियतमो वा

तस्य Sy.

१४. होमनिष्पादकः सोऽग्निः Sy.

१५. पूर्वव्यां वेदिलक्षणायां Sy.

१६. नितरां सीवति Sy.

१७. The passage beginning
with ह्यता and ending with
प्राप्तयागकालः is omitted by
M. प्राप्तप्रवानसमयः सन् Sy.

१८. पूर्वोक्तोऽग्निः Sy.

१९. अरणीभ्यामुत्पद्यमानः काष्ठेषु वा
प्रादुर्भूतः सन् Sy.

२०. तवानीमेव... उत्कृष्टे Sy.

२१. विविधरक्षणयति वेदिवेशे Sy.

२२. अन्तरिक्षसञ्चारिणे वायवे ...
अथवा मातरि फलस्य निर्मातरि यज्ञे
इवसिति चेष्टत इति मातरिष्व-
यजमानस्तवर्धम् Sy.

२३. प्रत्यक्षोऽभूत् । 'त्वमग्ने प्रथमो मात-
रिष्वेन आविर्भव' (RV. I. 31.3)
इत्यादिभूत्यन्तरप्रसिद्धैः । वायुसंयो-
गात्प्रज्वलित इत्यर्थः Sy.

तथा । अस्य । कर्मणा । दीप्यमानस्य । बलेन । चावापृथिवी । तेजः । प्रारोचयत् ।

अस्य त्वेषा अजरा अस्य भानवः सुसंद्दशः सुप्रतीकस्य सुधुतः ।

भात्वक्षसो अत्यक्तुर्न सिन्धवोऽग्रे रैजन्ते असंसन्तो अजराः ॥३॥

अस्य त्वेषा । अस्याग्नेः । भानवः । दीप्ताः । अजराश्च । अस्य रश्मयः । शोभनदर्शनस्य । शोभनावयवस्य । सुष्ठु द्योतमानस्य । दीप्तबलस्य । रोक्तुः पर्जन्यस्य । आपः । इव । अग्नेः । अत्यन्तमितस्तत्प्रचरन्तः । कम्पन्ते । अस्वपन्तः । जरावर्जिताः ।

यमेरिरे भृगवो विश्ववेदसु नामा पृथिव्या भुवनस्य मज्जना ।

अग्निं तं गीर्भिर्हिनुहि स्व आ दमे य एको वस्यो वरुणो न राजति ॥४॥

यमेरिरे । यम् । आभिमुख्येनानीतवन्तः । भृगवः । विश्वेधनम् ।

१. कतुना कर्मणा बलनाविव्यापारेण Sy.

२. इन्धनेः सम्यग्बर्धमानस्याग्नेः । ... मज्जना क्त्वा समिधानस्येति वा योज्यम् । प्रबलेन समिन्धनाविव्यापारेण समिध्यमानस्येत्यर्थः Sy.

३. बलनामैतत् । बलवता Sy.

४. छां च पृथिवीं च Sy.

५. ०यन् P. D. प्रकर्षणादीपयत् । मध्ये शोचिदशब्दसङ्खान्तः Sy.

६. This stanza is missing in M.

७. ०या M. ८. अस्य स्तूयमानस्याग्नेः Sy. ९. रश्मयः । दीप्तेरुक्तत्वाच्च विस्फुलिङ्गा अवगन्तव्याः Sy.

१०. दीप्तयः Sy. ११. ०श्व M. जरा-रहिता अजीर्णा अविरता इत्यर्थः Sy.

१२. ०ना अस्य M. सुष्ठु सम्यग् द्रष्टारः । सर्वतो व्याप्ता इत्यर्थः Sy.

१३. शोभनमुखस्य Sy.

१४. सुष्ठु सर्वतो द्योतमानाः Sy.

१५. त्वक्ष इति बलनाम् । 'त्वक्षः शर्थः, (Ngh. 2.9.) इति बलनामसु पाठात् । भातमानवताः Sy.

१६. अस्तुरिति रात्रिनामैतत् । 'अस्तुरुर्म्याः' (Ngh. 1.7.) इति तन्नामसूतत्वात् । द्वितीयाथै प्रथमा । अस्तु जगदञ्जकं

नेत्रं तमः ... अतिक्रम्य Sy.

१७. स्पन्दमानाः सर्वत्र व्याप्नुवन्तः Sy.

१८. न रैजन्ते न कम्पन्ते । दाहपाकादिषु न चलन्ति । न चाल्पन्ते वाऽन्येः । यद्वा नराख्यो दृष्टान्तवचना । भात्वक्षसो भा इव त्वक्षो बलं यस्य तादृशस्यादित्यस्य सिन्धवो न रश्मय इव । ते यथा स्पन्दनशीला व्याप्तिमन्तः, अस्तुरिति अञ्जकं तमोऽतिशय्यासन्नन्तो रैजन्ते तद्वद् भात्वक्षसोऽप्याग्नेरुक्तलक्षणा दीप्तयोऽपि सर्वत्र रैजन्ते कम्पन्ते व्याप्नुवन्तीत्यर्थः Sy.

१९. स्वव्यापारेणस्वपन्तोऽविरताः Sy.

२०. अत एवाजराः Sy.

२१. अग्निम् Sy.

२२. ०ख्येनीवन्तः P. D. आभिमुख्येन ... ईरितवन्तः स्थापितवन्तः Sy. अभिलषितार्थसिद्धये प्रेरितवन्तः SKN. आत्माभिप्रेतार्थसिद्धये प्रेरितवन्तः Dur. एरिर इतीतिरुपसृष्टोऽभ्यस्तः N.4.23.

२३. भृगुगोत्रोत्पन्नाः पापस्य भर्त्रकाः Sy.

२४. सर्वेधनम् । वेद इति धननाम् । 'वेदो वरिवः' (Ngh. 2.10.) इति तन्नामसु पाठात् Sy. सर्वस्य वेदितारं सर्वेधनं वा SKN. सर्वस्य वेतारम् Dur.

पृथिव्याः। नामो। भूतजातस्य। बलार्थम्। अग्निम्। तम्। गोभिः। स्वे। आमतने। प्रेरय।
यः। स्वयमेव। वरुणः। इव। धनस्य। ईश्वरो भवति।

न यो वराय मरुतामिव स्वनः सेनेव सृष्टा दिव्या यथाशनिः।

अग्निर्जिह्मैस्तिगितैरिति भवति योधो न शत्रुन्तस् वना न्यञ्जते ॥५॥

न यो वराय। यः। वारयितुम्। न शक्यते। मरुतामिव। स्वनः। सेनेव च। उद्युक्ता।

१. वेद्याः। एकदेशे कृत्स्नशब्दः। गङ्गा
'एतावती वे पृथिवी' (TS. 2.6.4.3.)
इत्यादिभूतेर्वेद्याः पृथिवीत्वम्। तस्या
नामावुत्तरवेद्याम् Sy. नाभिभूतायां
पृथिव्यामुत्तरवेद्याम् SKN. उत्तरवेदि-
मध्यगतायाम् Dur.

२. तो P.

३. जातस्य D. भूतजातस्य Sy., SKN.
उदकस्य Dur.

४. बलेन निमित्तेन Sy. बलनामेतत्।
तद्धेतो चात्र वर्तते। बलहेतुनाग्नेन
हविरास्थेन SKN. मननीयेन धीर्येणा-
ग्नेन हविलक्षण्येन Dur.

५. स्तुतिभिः Sy. स्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिः
Dur.

६. स्वकीये Sy.

७. गृहे, उत्तरवेद्याम् Sy. यज्ञगृहे SKN.
गृहे। मा कस्पचिदात्विज्येऽवस्थित
इत्यभिप्रायः Dur.

८. प्राप्नुहि Sy. भूयस्व। ... हिनोति-
र्बुद्धधर्मः। अग्निं तुभि मर्यादायाम्। आह
मर्यादायाम्। वर्धयस्व SKN. प्रेरय
तस्मिन्स्मिन्कर्मणि वर्तमानम् Dur.

९. Omitted by P. M.

अग्निः Sy.

१०. एको मुख्यः सन्नेक एव वा Sy. कीदृशः
सोऽग्निः ? उच्यते, य एक एव SKN.

११. तत्र दृष्टान्तः। ... वारक आदित्य

इव। स यथा सर्वस्येष्टे तद्वत् Sy.
वरुण इव यथाऽयां पतिर्न राज्ञे SKN.
यथा वरुणः समुद्रान्तर्गतानां वनानामोष्ट
एवं यः ... ईष्ट इत्यर्थः Dur.

१२. यमुनो गवाविधनस्य Sy.

यमुनो धनस्य SKN.

सर्वस्य धनस्य Dur.

१३. प्रदातुमिति शेषः। राजतोत्प्रेक्ष्यकर्म।
'क्षिपति राजति' (Ngh. 2.21.)
इति तन्नामसु पाठात् Sy. राजति
ईष्टे SKN. राजतिरैश्वर्यकर्मसु
पठितः Dur.

१४. VM. ignores आ

A fragment यमेदुरे भूगवः is
quoted and partly explained
by Yāska in N. 4.23.
The stanza *in toto* is quoted
and explained by both
Skandasvāmin II. 264. and
Durgācārya, *loc. cit.*

१५. अग्निः Sy.

१६. वराय निग्रहाय Sy.

१७. शक्तो न भवति Sy.

१८. तत्र दृष्टान्तप्रयमुच्यते। मरुतां स्वन
इव। स यथाऽग्राह्यस्तद्वत् Sy.

१९. सा यथाऽग्नेरनिरोध्या तद्वत् Sy.

२०. उद्युक्ता P. वैरिण्यार्थं प्रवलेनातिसृष्ट्या
Sy.

दिवि भवा^१ । यथा^२ । अवा^३निः । अग्निः^४ । वंष्ट्राभिः^५ । लोक्ष्णाभिः^६ । वृक्षानति^७ खादति । भक्षयति^८
च । सीज्यम्^९ । भगः^{१०} । इव । शत्रून्^{११} । वृक्षान्^{१२} । नितरां^{१३} प्रसाधयति ।

कुविन्नो अग्निरुचयस्य वीरसुदसुक्कुविद्वसुभिः काममावरत् ।

चोदः कुविन्तुज्यात्सातये धियः शुचिप्रतीकं तमया धिया गृणे ॥६॥

कुविन्नः^{१३} । बहु । अस्माकम्^{१४} । उच्चमानस्य^{१५} स्तोत्रस्य । अग्निः^{१६} । कामयिता । भवतु ।
वासयिता^{१७} । बहु । अस्माकं^{१८} । धनैः^{१९} । कामान्^{२०} । आवृणोतु । कामानो चोदयिता^{२१} । बहु । प्रेरयतु ।
भजनाय^{२२} । कर्माणि^{२३} । निर्मलाङ्गम्^{२४} । तम्^{२५} । अनया^{२६} । वाचा^{२७} । स्तौमि^{२८} ।

धृतप्रतीकं व ऋतस्य धूर्षदमग्निं मित्रं न संमिधान ऋञ्जते ।

इन्धानो अक्रो विदथेपु दीर्घच्छुक्रवर्णासुदु नो यंसते धियम् ॥७॥

धृतप्रतीकम्^{२९} । धृतनिङ्गम्^{३०} । युष्माकम्^{३१} । यज्ञस्य^{३२} । धुरिः^{३३} सीदन्तम्^{३४} । अग्निम्^{३५} । मित्रम्^{३६} ।

१. भवा वा M.
२. यथा पतत्येव न निवाप्यते तद्वत् Sy.
३. अग्नि M.
४. ईदृशमध्यमस्तीति वक्ष्यति । ...
वन्तेवेन्तस्थानीयाभिर्ज्वालाभिः Sy.
५. निशितेस्तीक्ष्णीभूतः Sy.
६. अस्मद्विरोधिनः Sy. ७. भक्षयति Sy.
८. हिनस्ति । 'भयं हितायाम्' । ... यद्यप्य-
तिभयंत्पोरवनमेवायंस्तथापि तदवान्तर-
मेवोऽवगन्तव्यः Sy. भवतिरतिकर्मा
N. 9.23.
९. मतो० M. ०ति सचोयं P. अग्निः Sy.
१०. तत्र वृष्टान्तः । ... सम्प्रहृतां शूर इव ।
स यथा शत्रून्भवति भक्षयति तद्वत् Sy.
११. वनानि वृक्षादिसमूहान् Sy.
१२. नितरां प्रसाधयति । बहुतीत्यर्थः ।
'ऋञ्जतिः प्रसाधनकर्मा' (N. 6.21)
इति यास्कः Sy.
१३. कुविद् बहुवारम् Sy.
१४. उच्यस्य स्तोत्रस्य । ... यद्वा । उच-

- धस्येतस्मान्मकस्य महर्षेर्गोत्रप्रभवस्य न इति
सम्बन्धः Sy.
१५. वासयिता । सर्वेषां वसुस्थानीयो वा Sy.
१६. अतिप्रभूतम् Sy.
१७. वासयितुमिधनैः Sy.
१८. कामयमान् M. अत्यर्थमभिमत्तं वा Sy.
१९. अभिमत्तप्रदानेन कामं निर्वर्तय-
त्वित्यर्थः Sy.
२०. अस्माकं कर्मणु प्रेरकः सन् Sy.
२१. त्वरयतु प्रेरयत्वित्यर्थः । तुजिः प्रेर-
णार्थः Sy.
२२. जना P. लाभाय Sy.
२३. शोभनावयवं शोभनज्वालम् Sy.
२४. अग्निम् Sy. २५. तमहमानय M.
२६. स्तुतिरूपया प्रज्ञया Sy.
२७. उच्चारयामि स्तोमीत्यर्थः Sy.
२८. धृतोपक्रमं प्रयोजयित्वाऽर्थवृत्तमात्रत्वात् ।
यद्वा प्रतीकमङ्गम् । दीप्तरज्वातमित्यर्थः
Sy. २९. युष्मत्सम्बन्धिनः Sy.
३०. धुरि निर्बहणे सीदन्तं यज्ञनिर्वाहकम् Sy.

इव । धनैः समेचयन् । काष्ठैः प्रसाधयति । स समिध्यमानः । रजोभिरनाकान्तः । यज्ञेषु ।
दीप्यमानः । निर्मलामुपद्रवानावात् । अस्माकम् । बुद्धिम् । उच्यच्छति ।

अप्रयुच्छन्नप्रयुच्छद्विरग्रे शिवेभिर्नः पायुभिः पाहि शुग्मैः ।

अदब्धेभिरदपितेभिरिष्टेऽनिमिपद्भिः परि पाहि नो जाः ॥८॥

अप्रयुच्छन् । अप्रमाद्यन् । अप्रमाद्यद्भिः । अग्ने ! कल्याणैः । अस्मान् । पाहि ।
तेजोभिः । शक्तैः । अहिंसितैः । जागरूकैः । अन्वेयणीय । निमेषमकुर्वद्भिः । परितः । अस्मान् ।
रक्ष । जायमानः ।

१. शुग्मैर्दीप्यमानः Sy.

२. एवमिन्धानः सम्पद्योप्यमानः Sy.

३. भिः M.

४. ०न्तो P.

ज्वालातमिदाविभिराकान्तः । अत्यरना-
कान्तो वा Sy.

५. यज्ञेषु वेदयन्तु स्तोत्रेषु निमित्त-
भूतेषु Sy.

६. स्वयं दीप्यमानः Sy.

७. शुभ्रयणौ निर्मला ज्योतिष्टोमादिकर्म
वा Sy.

८. ०द्रभावात् P.

९. अस्मदीयान् Sy.

१०. प्रज्ञां यागादिविषयाम् । धीरिति कर्म-
नाम् । 'धीः ... शयी' (Ngh. 2. 1.)
इति तन्नामसु पाठात् Sy.

११. उद्योतयत्येव । ... उद्योतयत्येव । Sy.

१२. VM. ingores उ

१३. अस्मात्प्रमाद्यन् ... अविच्छिन्न-
प्रयुतिः सन् Sy.

१४. अप्रा ... भिः M. ... अनवधानरहितैः
Sy.

१५. मन्त्रकल्याणैः Sy.

१६. रक्ष Sy.

१७. पायुभी रक्षणप्रकारैः Sy.

१८. मुलकरैः Sy.

१९. केनचिदप्यपरिभूतैः Sy.

२०. ०तितं ... रन्वे० M. अन्वेयणी P.
सर्वरेयणीयान् ! Sy.

२१. निमेषरहितैः । अनलतस्वभाव-
रीदृशै रक्षणैः Sy.

२२. पालय । ... न केवलमस्मान्कित्व-
स्मत्पुत्रपौत्रादीनपि रक्ष Sy.

२३. जायमानोऽस्मानिर्दीप्यमानः सन् ।
... यद्वा । उपर्युपरि जायन्त इति
जाः । नो जा अस्मत्तन्मन्त्रिणीः
पुत्रपौत्रादिरूपाः प्रजाः परि पाहि
परितो रक्ष Sy.

२४. Ms. D. puts the figure
॥१४३॥ here to indicate
the end of one hundred
and fortythird hymn. No
such number is given in
P. and M.

I. 144.

एति प्र होता व्रतमस्य माययोध्वौ दधानः शुचिपेशसं धियम् ।

अभि सुचः क्रमते दक्षिणावृतो या अस्य धामं प्रथमं ह निंसते ॥१॥

एति प्र होता। अस्याग्नेः। कर्म यागाक्ष्यम्। होता। प्रज्ञया। उपगच्छति। उच्चि-
ताम्। धारयन्। शुद्धरूपाम्। स्तुतिम्। अध्वर्युभिर्दक्षिणा ह्रियमाणाः। सुचश्च। अभिक्रमते।
याः सुचः। अग्नेः। स्थानमाज्यभागाद्यर्थम्। प्रथमम्। एव। अभिनमन्ति ताः सुच आदापयितु-
मभिक्रमते।

अभीमृतस्य दोहना अनूपतु योनीं देवस्य सदने परीवृताः ।

अपामुपस्थे विमृतो यदावसदधं स्वधा अंधयद्याभिरीर्यते ॥२॥

अभीमृतस्य। अभि। एतम्। अस्तुवन्। सत्यस्याग्नेः। दोहनाः स्तुतयः। योनीं यज्ञ-

१. हविष्प्रदानादिरूपं कर्म कर्तुम् Sy.

२. होमनिष्पादकोऽध्वर्युः Sy.

३. कर्तव्यविशेषप्रज्ञया युक्तः सन्। मायेति
प्रज्ञानाम्। 'माया वयनम्' (Ngh.
३.९.) इति तन्नाममु पाठात् Sy.

४. प्रकर्षेण गच्छति होतुम् Sy.

५. ०तान् P. D. उपपाख्ण्डाम् Sy.

६. धकारयत् P. दधानः। 'आचतुर्धात्कर्म-
णोऽभिसमीलेतेवं करिष्यति' इत्युक्तत्वात्
Sy.

७. शोभनरूपोपेताम्।
पेश इति रूपनाम Sy.

८. प्रज्ञाम् Sy.

९. ०णा P.D. दक्षिणा. ... M. आगत्य च
दक्षिणावृतः प्रादक्षिण्येन वर्तमानाः Sy.

१०. जुह्वादीः Sy.

११. गृह्णाति Sy.

१२. वा P.D.M.

१३. अग्ने P.

१४. धाम स्थानम् Sy.

१५. कीदृश्यः सुचः? ... पात्रासादनकाले Sy.

१६. ह्रस्वः प्रतिज्ञा Sy.

१७. 'निस चुम्बन्ते' इति धातुः। चुम्बन्ति

भजन्त इत्यर्थः। प्रथममनुष्ठेयकर्म
शुद्धया प्रति यदात् सुचः क्रमते
इत्यर्थः। ... यदा होता देवाना-
माह्वाताश्वमग्निरस्य यज्ञमानस्य व्रतं
कर्म ज्योतिष्टोमादि प्रज्ञाविशेषेण
युक्तः सन्नेति, यज्ञदेशं प्रत्यागच्छति।
कीदृशोऽयम्? ऊर्ध्वामूर्ध्ववर्ति शुचि-
पेशसं शोभनरूपोपेतं धियं ज्वाला-
चलनादिरूपं कर्म दधानो धारय-
माणः। आगत्य च दक्षिणावृत उक्त-
लक्षणाः सुचो घृतपूर्णा जुहपभ्वा-
दिका अभिक्रमते आक्रमते। घृतं
स्वीकर्तुं ज्वालाः प्रसर्पन्तीत्यर्थः।
याः सुचः प्रथमं पूर्वं हविरासादन-
कालेऽस्याग्नेर्याम स्थानं वेदिलक्षणं
निसते चुम्बन्ति प्राप्ताः Sy.

१८. ता P. D.

१९. अभिमृतस्य P.

२०. ०वत् P.M. अभिनवा भवन्ति। आधि-
र्भवन्त्याभिमुख्येन स्तूपन्ते वा Sy.

२१. उदकस्य Sy.

२२. घाराः Sy.

२३. उत्पत्तिस्थाने Sy.

गृहे । देवस्य^१ । सदनस्थाने । सर्वतो^२ कृताः शोऽयम् । अपाम् । उपस्थानेऽन्तरिक्षे । विभूतो बहु-
धाभूय ताः । यदा^३ । आबतत् । अथ^४ । जलानि । पिबति । याभिः सह । सङ्गच्छते^५ ।

युयुषतः सर्वयसा तदिद्वपुः समानमर्थं वितरित्रता मिथः ।

आदीं भगो न हव्यः समस्मदा वोळ्हुर्न रुग्मीन्समयंस्तु सारथिः ॥३॥

युयुषतः^{११} । अहोरात्रे समानप्रमाणे । तत् । एव । आग्नेयमुच्यमानं हविः^{१२} । मिथयतः^{१३} ।
समानम्^{१४} । सत्योत्पादनार्थं कार्यम् । हविःशेषेण कुर्वणि^{१५} । अनन्तरम् । एव तदुत्पन्नं हविः^{१६} । भगः ।
इव । सर्वैराह्वातव्योऽग्निः^{१७} । अस्मत्तः^{१८} । समादत्ते । यथा । वोहुरश्वस्य^{१९} । रदमीन्^{२०} । सारथिः^{२१} ।
सङ्गच्छते तद्वद्विः समादत्ते^{२२} ।

१. द्योतमानस्यादित्यस्य Sy.

२. तद्वदिमभिः परितो व्याप्ताः सत्यः
Sy.

३. उदकानाम् Sy.

४. उत्सङ्गे । अन्तः Sy.

५. विशेषेण ताभिर्धायमाणः सन् Sy.

६. आक्रम्य निवसत्ययमग्निस्तदानीमित्यर्थः
Sy. ७. अपृणा Sy.

८. अमृतोपमा अपः Sy.

९. बति P. पिबति सर्वो लोकः Sy.

१०. अयमग्निः सङ्गच्छते वा भूमि ता
अपयत् । विद्युदात्मनोदकाति जगत्
पापयत इत्यग्नेः स्तुतिः Sy.

११. युयू० D.

१२. सर्वयसा समानवयस्को । वयःशब्देन
सामर्थ्यं लक्ष्यते । समानसामर्थ्यो Sy.

१३. यदा प्रष्टो भवति तदानीमेव Sy.

१४. वपुरग्नेः शरीरम् Sy.

१५. स्वस्वव्यापारेण मिश्रयितुमिच्छतः ।
प्रेषानन्तरं याज्याविपाठो होतुर्व्या-
पारो वयत्कारानन्तरं होमोऽध्वर्यो-
रिति विभागः । अत्रेवमनुसन्धेयम् ।
सर्वयसा समानवयस्को मिथः प्रत्येकं
समानप्रयोजनं सुखप्राप्तिं वितरित्रता

विशेषेण तरितुमिच्छन्ती ... द्विष-
नस्याकारः । जायापती तद्वपुस्तदेव
परस्परं शरीरं युयुषतो मिश्रयितु-
मिच्छतः परस्परमालिङ्गतः । तद्व-
दिमि साकं होत्रध्वर्यु युयुषतः Sy.

१६. समानमर्थं समानप्रयोजनं निष्प-
त्तिम् Sy.

१७. सत्योत्पा० M. ०त्पा० P.

१८. मिथः प्रत्येकम् ... भृशं तरन्ती
होत्रध्वर्यु Sy.

१९. भागः D. सर्वः सेवनीय आदित्यः । स
यथा सर्वतः पूजामादत्ते तद्वत् Sy.

२०. आहवनीयः Sy.

२१. अस्माकं सम्बन्धितः Sy.

२२. आ सर्वतः ... सम्पक् स्वीकरोति Sy.

२३. बाह्वक्स्याश्वदे रदमीन्प्रहानिव Sy.

२४. रदिमववापता घृतपाराः Sy.

२५. सरणशीलः सारथिवद्यत्तात्मकस्य रथस्य
निर्वाहको वा सन् ... रथस्य यन्ता Sy.

२६. ग is corrected to घ with
red ink in M. तान्यवा M.
स्वीकरोति, तद्वदयमग्निरपि हवींषि
समयंस्तु Sy.

२७. VM. ignores मिथः

यमीं द्वा सर्वयसा सपर्यतः समाने योना मिथुना समोकसा ।

दिवा न नक्तं पलितो युवाजनि पूरु चरन्नुजरो मानुषा युगा ॥४॥

यमीं द्वा । यम् । एनम् । द्वौ । समानाभौ । पूजयतोऽहश्च रात्रिश्चाह्वनीयाभ्ये । एक-
स्मिन् । आपतने स्थितं स्वयं च । समानपृहावेकस्मिन्काले परिवर्तमानत्वात्सोऽयम् । यवा । अह्नि
प्रातरादित्यात्मना जायत एवम् । इवेतवर्णोऽग्नौ । रात्रौ च । दीप्तौ जायते । पूरुणि बह्नावर्तनानि ।
मनुष्यहितानि । युगानि । सञ्चरन् । जरावजितः ।

तमीं हिन्वन्ति धीतयो दश त्रिशो देवं मतीस ऊतये हवामहे ।

धनोरधि प्रवतु आ स ऋषवत्यभिर्ब्रजद्विर्वयुना नवाधित ॥५॥

तमीं हिन्वन्ति । तम् । एनम् । प्रेरयन्ति । अङ्गुलयः । दश । असंख्येष्टः । तं देवम् ।
वयं मतीसः । रक्षणाय । हवामहे । सोऽग्निः । प्रकर्षवतः । उच्छ्रितादन्तरिक्षात् । उदकानि

१. यमि P.

२. ०न D. अग्निम् Sy.

३. समानवयस्को समानसामर्थ्यो वा Sy.

४. स्तुत्या हविप्रदानेन च प्रीणयतः Sy.

५. धनी० P.

६. योनी फलस्योत्पत्तिस्थाने यजे वर्त-
मानौ Sy.

७. मिथुना दम्पती इवेककार्योद्युक्ती ।
समोकसा समाननिवासी देवयजन-
स्थानावीवृशी होत्रध्वर्यु Sy.

८. कवेत्याह ... अहनीव Sy.

९. पलितः पूर्वमङ्गारावस्थायां जीर्णो-
ऽपि Sy.

१०. एवं पूजयमानोऽग्निः Sy.

११. रात्रावपि । सर्वदेवार्थः Sy.

१२. समिन्धनानन्तरं युवा तरुणस्तेजसा
सर्वस्य मिश्रयिता च Sy.

१३. बह्नुव M.

बह्नाभ्याधिकम् Sy.

१४. ०ष्याहि० P. एवं जातोऽयम् ... मनोः
सम्बन्धीनि Sy.

१५. जायापतिरूपाणि होत्रध्वर्युरूपाणि
बोद्दिश्य Sy.

१६. भक्षयन् Sy.

१७. अजीर्णो जरारहितो वर्तते Sy.

१८. VM. ignores मिथुना

१९. अग्निम् Sy.

२०. प्र० D.

प्रीणयन्ति मन्थनकाले Sy.

२१. दशसङ्ख्याकाः Sy.

२२. त्रिशः परस्परविसिष्टाः Sy.

२३. द्योतमानम् Sy.

२४. मतासः M.

मनुष्या वयं यजमानाः Sy.

२५. आह्वयामः Sy.

२६. कौड्यविशेष इत्युच्यते । अयमग्निः Sy.

२७. धनोः धनुवः सकाशात् प्रवतु आ
प्रकर्षेण गच्छतो बाणानिव । तान्यथा
शत्रोरुपरि मूञ्चन्ति । आ इत्युपमार्थः ।
तद्वत्सोऽग्निः Sy.

२८. धनुस्वानोयान्निजशरीरसकाशात् Sy.

२९. प्रकृष्टवेगवतो रश्मौन् Sy.

भूम्यां प्रवेशयति तत्रा । उपरि व्रजद्भिस्तदकैः । प्रज्ञानानि मनुष्याणाम् । नवानि । घत्ते ।

त्वं ह्यग्ने दिव्यस्य राजसि त्वं पार्थिवस्य पशुपाईव त्मना ।

एनीं त एते बृहती अभिश्रिया हिरण्ययी वक्करी बहिराशाते ॥६॥

त्वं ह्यग्ने । त्वम् । हि । अग्ने ! दिवि भवस्य देवगणस्य । ईदवरो भवसि । त्वम् । पार्थि-
वस्य । गोपाल । इव पशूनाम् । आत्मनैव । एवंविधस्य तव । श्वेत । बृहत्पौ । अभिगमनस्वभावे ।
हिरण्यपालङ्कारे । गमनशीले जड्धे । बहिः । आशाते ।

अग्ने जुषस्व प्रति हर्य तद्वचो मन्द्र स्वधाव अतजात मुक्तो ।

यो विश्वतः प्रत्यङ्मसि दशतो रएवः संदृष्टौ पितुमाईव क्षयः ॥७॥

अग्ने जुषस्व । अग्ने ! तदिदम् । वचनम् । सेवस्व । कामय च । मादमितः । अप्रयन् ।

१. निवे० P. ऋष्वति गमयति । रिविगं-
त्यर्थः । अजान्तभावितृष्वर्थोऽयम् । ...
अधिशब्दोऽनर्थको धात्वर्थमात्रानुवाची
Sy. २. एवं प्रबृद्धोऽग्निः
... अनुष्ठानार्थमभितः सञ्चरद्भिर्जप-
मर्थमभिगच्छद्भिर्वा तवर्थम् Sy.
३. वयुनानि प्रज्ञानान्यनुष्ठानविध्यानि Sy.
४. नूतनानि Sy.
५. धारयति ज्ञापयतीत्यर्थः । यद्वा, अभि-
व्रजद्भिरभिमुख्येन गच्छद्भिर्होत्रादिभिः
क्रियमाणानि नवानि वयुनानि प्रज्ञा-
विशिष्टानि स्तोत्रादीनि ... घत्ते Sy.
६. VM. ignores अघि
७. देवादेविषुदात्मना बृष्ट्यादेर्वा Sy.
८. ईशिषे । ऐदवर्थानमंतत् Sy.
९. पृथिवीसम्बन्धिनो मनुष्यादे राज-
सीदवरो भवति Sy.
१०. तव बृष्टान्तः । ... पशुपालको यथा
स्वसामर्थ्येनैव पशूनां निरोधनिर्ग-
मनाविष्णुपारेषु समर्थो भवति तद्वत् ।
एतद्बृष्टान्तेनात्पन्तस्वातन्त्र्यमुक्तं भवति
Sy. ११. पशून् M.

१२. ०नेव० D. आत्मनैवैवं वयं मर्तातो
रक्षणाव हवामहे विधस्य P. किमन्य-
तन्मत्वेन नेत्याह । ... आत्मनैव
स्वसामर्थ्येनैव Sy.
१३. यस्मादेवं तस्मात् ... तव Sy.
१४. एते प्रतिद्वे एनी, एतवर्णं शुभ्रे छात्रा-
पृथिव्यौ Sy.
१५. कीदृश्यौ ते ? ... महत्यावतिविस्तृते Sy.
१६. ०मस्थभा० P. अभिश्रिया प्राप्तैदवर्थे
अभितः सेव्ये वा Sy.
१७. हितरमणीये Sy.
१८. वक्करी अतिकुशलं शब्दमन्यौ Sy.
१९. जघं P. २०. यतम् Sy.
२१. अशुक्वाते व्याप्नुतः । ... ईदृश्यौ
छात्रापृथिव्यौ बहिरशुक्वाते Sy.
२२. VM. ignores एते
२३. तादृशम् Sy.
२४. प्रियकरं वचो वापूषं स्तोत्रम् Sy.
२५. सेवस्व हविः । प्रीतो भव वा स्तुत्या Sy.
२६. पुनः कामयस्व Sy.
२७. मादनशीलं स्तुत्यं वा Sy.
२८. हवितक्षणाप्रवन् Sy.

यज्ञजातः^१ सुप्रज्ञः^२ भूयस्त्वं^३ प्रज्वलन्^४ । सवेत एव^५ । अभिमुखः^६ भवसि^७ । दर्शनीयः^८ । रमयिता^९ ।
सत्त्वदर्शने^{१०} मनुष्यस्य^{११} । अन्नवानिव^{१२} । निवासः^{१३} ।

I.145.

तं पृच्छता स जंगामा स वेद स चिकित्वा ईयते सा न्वीयते ।

तस्मिन्तसन्ति प्रशिषस्तस्मिन्निष्टयः स वाजस्य श्वंसः शुष्मिणस्पतिः ॥१॥

तं पृच्छत^{११} । अग्निम्^{१२} । पृच्छत^{१३} । सः^{१४} । देवेषु^{१५} गच्छति^{१६} । वेद^{१७} चावगन्तव्यम्^{१८} । सः^{१९} । ज्ञातवः^{२०} ।
गच्छति^{२१} । क्षिप्रम्^{२२} । तस्मिन्^{२३} । सन्ति^{२४} । प्रशंसनानि^{२५} । अभिलषितानि च^{२६} । सः^{२७} । बलस्य^{२८} । अन्नस्य^{२९} ।

१. ०ज्ञे जा० P. ०ज्ञाञ्जा० M. यज्ञाधंमु-
त्स्य Sy.

२. शोभनकर्मज्ञ शोभनप्रज्ञ वा Sy.

३. यस्त्वं is suggested for भूयस्त्वं

४. य ईदृशस्त्वं विश्वतः सर्वस्य स्वावर-
जङ्गमस्य जगतः Sy.

५. अभिमतोऽनुकूलोऽस्ति न पराङ्मुख
इत्यर्थः Sy.

६. दर्शनीयः सर्वैः Sy.

७. रमयित्वा पार्थिवस्य वा P. रमण-
शीलो रमयिता वा भवसि सर्वस्य Sy.

८. सत्यदर्शने । . . यद्वा तत्र संबुद्धौ सत्यां
सर्वो जनः Sy.

९. तत्र दृष्टान्तः । पितृमानिव । अति-
प्रभूतान्नस्वामी यथा सर्वैर्वस्तव्यो
गन्तव्यश्च भवति तद्वत् Sy.

१०. निवासवान्भवति Sy.

Ms. D. puts the figure
॥१४४॥ here to indicate
the end of one hundred
and fortyfourth hymn.
No such number is given
in P. and M.

११. गच्छति M. हे यज्ञमानाः . . यस्त्वर्गादि-
विषयं प्रष्टव्यमस्ति तत् Sy.

१२. तस्वैव प्रष्टव्यत्वेऽतिशयमाह . . सर्वत्र
गच्छति Sy.

१३. स देवेषु । गच्छति is missing
in M.

१४. अत एव स वेद स च . . जानाति Sy.

१५. प्रष्टव्यम् Sy.

१६. संज्ञात्वेव M. स एव चेतनावान् । स विशे-
षज्ञ इत्यर्थः Sy.

१७. स एवेयते ज्ञेयसंकाशं गच्छति । पुनर्गति-
रेव विशेष्यते . . सोऽग्निरेव नु क्षिप्र-
मीयते । यद्यजमानस्य ज्ञेयमस्ति तमर्थं
ज्ञातुं क्षीप्रमेव गच्छतीत्यर्थः । यद्वा ज्ञाना-
धंमीयते सेव्यते तथा क्षीप्रमनुसेव्यते ।
यस्मादयमुक्तव्यस्तस्मात्तमेव पृच्छ-
तेत्यर्थः Sy.

१८. तस्मिन् तस्मिन् D. तत्रापेक्षिताः कामाः
सन्तीत्याह । तस्मिन्प्रश्नी Sy.

१९. ०ज्ञात० M. प्रशंसनानि नियमनसाम-
र्थ्यानि सन्ति । असाध्यं नियम्याणि साध-
यितुं शक्त इत्यर्थः Sy

२०. तस्मिन्नेवान्नी . . एष्टव्या भोगाः सर्व-
फलसाधका यागा वा सन्ति Sy.

२१. अग्निः Sy.

२२. बलस्य Sy.

२३. वाजस्यान्नस्य Sy.

न। शोषयितुः। स्वामी।

तमितृच्छन्ति न सिमो वि पृच्छति स्वेनेव धीरो मनसा यदग्रभीत् ।
न मृष्यते प्रथमं नापरं वचोऽस्य क्रत्वा सचते अप्रदपितः ॥२॥

तमितृच्छन्ति। अग्निम्। एव। सर्वे पृच्छन्ति। स तु वचकोऽग्निः। न कञ्चन।
पृच्छति। यथा मनुष्यः। आत्मना ज्ञेयसमीपगतेनार्थं जानात्येवमग्निरेकवावस्थित एव। मनसा
हूरस्पमपि। गृह्णाति। प्रज्ञावान्। यस्मादसावग्निः। स्ववचनात् पूर्वम्। उत्तरं वा। परकीयं
वचनम्। न। सहते स्वयमेवासन्दिग्धं कथयतीत्यर्थः। दर्पेरहितश्चेत्। अग्नेः। ज्ञानेन। सङ्गतो
भवति मनुष्यः।

तमिदृगच्छन्ति जुहुस्तमर्वतीविंशान्येकैः शृणुद्वचांसि मे ।
पुरुषैस्ततुरिर्वज्रसाधनोऽच्छिद्रोतिः शिशुरादत्त सं रमः ॥३॥

तमिदं पच्छन्ति। तम्। एव। होतारः। गच्छन्ति। तमेव। शत्रुमत्स्यः प्रजाः। सः

१. शोषयितु M. ०तु P. बलवतो राजा-
देरपि Sy. २. पतिः पालयिता दाता
... स्वामी। यस्मादर्थं महानुभावस्तस्मा-
त्तमेव पृच्छन्ति पुरुषार्थं साधयतेति Sy.

३. VM. ignores सः। सः। ईषते।
तस्मिन्

४. पूर्वमग्नेऽग्निं पृच्छतेत्युक्तम्। अत्र तु
सोऽनुनयेन प्रष्टव्य इत्याहु—तमितृ
तमेवाग्निम् Sy. ५. सर्वजनः Sy.

६. ०ग्नि D. ७. स तु नान्यं पृच्छति
प्रश्नसमयेऽपि। ... न विपृच्छति विपरीतं
न पृच्छति Sy. ८. स्वेनेव मनसा।
इवशब्द एवार्थः। स्वकीयमेव बुद्ध्या Sy.

९. यत्कार्यमग्रभीद् वदामीत्यादत्ते तदेव प्रति-
भूते न तु प्रश्नानुकूलम्। स्वतन्त्रेऽवर-
इत्युक्तं भवति। यद्वा प्रष्टा धीमान्स्वेन
मनसा वाचा वाच्यं विचार्य... यद्वाक्यं
यक्तव्यत्वेन स्वीकृत्यात्तदेवाग्निं पृच्छति।
न तु बहु भावत इत्यर्थः Sy.

१०. पृष्टोऽपि धीरो धीमानयम् Sy.

११. परवाक्यास्तद्वाक्यमाह। अयमग्निः...
स्ववाक्यात्पूर्वभावि Sy. १२. तथा...
स्वोक्तयन्तरभावि प्रतिपद्यते Sy.

१३. अर्थर० M. यस्मादयमेवविधस्तस्मात्
... अग्रदुष्टो यद्वा तेन शिक्षितोऽनुदुष्टः
सर्वो लोकः Sy. १४. ०ग्ने P. अस्य
महानुभावस्याग्नेः Sy. १५. पतुवा
रक्षणायिकर्मणा Sy. १६. सङ्गच्छते।
जीयतीत्यर्थः Sy. १७. ०ध्याः P.

१८. VM. ignores वि। न

१९. पृच्छन्ति P.

२०. अस्मदीया जुहपनुदादयस्तमितृ तमेवो-
द्दिष्टान्यपूर्णः सत्यः ... यद्वा हृदन्त
इति जुहुः आहुतयः सोमाविकृषाः।
अथवा जुह्वादिषु स्थितान्याज्यान्वयपा-
त्र्याभ्रिणोरभेदेन जुहुः इत्युच्यन्ते
'मञ्चाः कोशन्ति' इतिवत्। ता अपि तमेव
गच्छन्ति, अस्य सर्वदेवतात्मकत्वाद्भेदे-
तरदेवतार्थमपि हृपमानं चेति भावः...
अग्नेः सर्वदेवतात्मकत्वं तैत्तिरीया आहुः।
'ते देवा बिभ्यतोऽग्निं प्राविशेस्तस्मा-
वाहुरग्निः सर्वा देवताः' (TS. 6. 2.
2. 6.) इति Sy.

२१. शोषयितुम् Sy.

२२. प्राप्तिमत्स्यः स्तुतयः। ... तमेवाग्निं
गच्छन्ति सर्वदेवतात्मकत्वादेव Sy.

एकः। सर्वाणि। नूक्तानि। शृणोतु। मे। बहुप्रेषः प्रेषाः स्तुतिविशेषाः। तरणकुसलः।
साधयिता यज्ञस्य। अविच्छिन्नरक्षणः। शिशुः सन्। उद्युक्ताञ्छनून्। वधार्थं
समादत्ते।

उपस्थायं चरति यत्समारतं सद्यो जातस्तत्सारं युज्यैभिः।

अभि श्रान्तं मृशते नान्यै मुदे यदी गच्छन्त्युत्तीरं पिष्टितम् ॥४॥

उपस्थायम्। यद्यसी। केनचित् सङ्गच्छते स ततः। उपस्थायोपस्थाय। चरति काले
काल उपतिष्ठते। तदानीमेव। जातः। तेजोमी राक्षसान्योद्धुम्। छपनां चरति। अभिः अभि-
प्रायः। नन्दनसाधने यज्ञे। प्रजानां मुदे। तासां श्रान्तिम्। अभिमाष्टि। यदि। एनम्।
गच्छन्ति। कामयमानाः प्रजाः समीपे। एकभूतं स्थितम्।

१. अयमग्निः Sy.

२. यचाति स्तोत्ररूपाणि Sy.

३. शृणोति Sy.

४. मदीयानि Sy.

५. फोष्ट्य विशेष इत्युच्यते ... बहुप्रेषभाक्।

यद्वा बहुप्रेषणः सर्वस्याज्ञापयितेत्यर्थः Sy.

६. ०साः P. तारयिता Sy.

७. यज्ञसाधकोऽग्न्यधीनत्वाद्यज्ञस्य Sy.

८. शिशुवत्प्रियकारी शोचयिता वा शत्रूणां
Sy.

९. ०क्तं P. एवम्भूतोऽग्निः ... यज्ञाविसं-
म्भवान्तसन् Sy.

१०. प्रावत्ते हविरादिकं स्वीकरोति Sy.

११. यदाऽप्ययुः Sy.

१२. समागच्छत मयनेनाविरभवत् Sy.

१३. Omitted by M.

१४. उत्पत्यनुकूलव्यापारं करोति Sy.

१५. अनुतिष्ठति Sy.

१६. उत्पन्नः सन् Sy.

१७. योक्तुं सम्बद्धं समर्थैः कर्तृमध्यवितुम्।

अर्हस्तेजोभिर्वा युक्तः सन् Sy.

१८. छत्तना D. अरण्योर्गुहः सञ्चचार।

यद्वा युज्यैभिरद्वैर्जातमात्र एव सर्वत्र
सञ्चचार Sy.

१९. त्वमि P. D. एवं प्रवृद्धोऽयम् ... श्रान्तं
शान्तं वा यजमानम् Sy.

२०. ०वयमया P. D.

२१. नन्दनीये कर्मणि निमित्तभूते सति Sy.

२२. ० ना P.

२३. तस्य सन्तोषाय Sy.

२४. तासं P.

२५. अभिमोक्षं करोति। फलप्रदानेनेति भावः।
यथा लोके गुर्वदिः श्रान्तं शिथ्यादिकं
स्पृशति तद्वत् Sy.

२६. यदा Sy.

२७. अग्निम् Sy.

२८. प्राप्नुवन्ति तदाऽभिमृशते Sy.

२९. का(न)य० M. कामयमाना आग्यधा-
रास्तुतयो वा Sy.

३०. ०पं M.

३१. ०तास्थि० M.

व्याप्य वर्तमानम् Sy.

स ई^१ मृगो अप्यो^२ वनगुरुपं त्वच्युपमस्यां^३ नि धांषि ।

व्यत्रवीद्वयुना^४ मर्त्येभ्योऽग्निर्विद्वाँ^५ ऋतुचिद्धि^६ सत्यः ॥५॥

स ई^१ मृगः । अग्निः^२ । यजमानम् । मृगपते । उदकहितः^३ । काष्ठानि गच्छन् । समीप-
स्थायां मृग्यां बर्हिषि । उपधीयते च । वि ब्रवीति च । ज्ञानानि । मनुष्येभ्यः^४ । अग्निः^५ । हि ।
विद्वान् । ऋतज्ञः । सत्यकर्मा ।

I. 146.

त्रिमूर्धानं^१ सप्तंशं^२ गृणीषेऽनूनमग्निं^३ पित्रोरुपस्थे ।

निपत्तमस्य^४ चरतो ध्रुवस्य^५ विश्वा दिवो रौचुनापं^६ प्रिवांसम् ॥१॥

त्रिमूर्धानम् । अग्निवायुसूर्यात्मकत्वाद् गार्हपत्यादिभेदाद्वा त्रिमूर्धानमाथर्वणिकैः^{१५}

१. ई P.D.M.

२. स एवाग्निः Sy.

३. मृगो मार्जयिताऽन्वेषणशीलो वा Sy.
मृगो मार्ष्ट्यैतिकर्मणः N. 1.20.

४. उभक्तं M. अप्यो गन्तव्यः । अपः कर्म
तत्र सापूर्वा Sy.

५. वनगामी । ऋच्छतेर्गन्तव्ये रूपम् । यद्वा
गमेरेव Sy.

६. औषध्यादिभिराच्छादितयां वेद्याम् Sy.
VM. seems to explain उप-
मस्यां as समीपस्थायाम् । मृग्यां बर्हिषि
may be taken either an
explanation of त्वचि (lit. on
the skin, or seat) or in
apposition to समीपस्थायाम्. In
the latter case, त्वचि will be
left unexplained.

७. उपमायामुपमात्पदायाम् Sy.

८. विशेषेण ब्रवीत्युपदिशति Sy.

९. ज्ञाति P. प्रज्ञानाम्पनुष्ठेयज्ञानानि । . .
वयुनमिति प्रज्ञानाम् । 'वयुनमभिरुषा'
(Ngh. 3.9.) इति सप्तमसु पाठात्

Sy.

१०. मरणवर्गभ्यो यजमानादिरूपेभ्यः Sy.

११. ईदुक्तामध्यमस्तीति दर्शयति । अथअग्निः
Sy.

१२. हिशब्दः प्रसिद्धौ Sy.

१३. सर्वतः Sy.

१४. यज्ञस्योदकस्य वा चेतिता ज्ञाता Sy.

१५. सत् क्रियमाणं कर्म । तत्र साधु । सत्यु
भवो वा । सत्यत्वं तद्वहतीति वा ।
सम्यक्फलप्रद इत्यर्थः । यस्मादधमुक्त-
सामर्थ्यापेक्षस्तस्मात् प्रज्ञोपवेशो
युक्तः Sy.

१६. VM. ignores नि
Ms. D. puts the figure
॥१४५॥ here to indicate
the end of one hundred
and fortyfifth hymn. No
such number is given in
P. and M.

१७. अथवाऽग्निवर्गरूपेण स्तुयते । त्रिमूर्धानं
सयनत्रयस्य मूर्ध्वोपपोषेतम् Sy.

१८. ०कं D.

काली कराली च करालशिङ्खित्यधीतः। सप्तमी रश्मिभिर्युक्तम्। स्तुहि^१। धावापृथिव्योः।
उत्सङ्गे^२ वर्तमानम्। परिपूर्णम्। अग्नेः^३। निषदनम्। स्थावरजङ्गमयोरभ्युदयाय भवति तम्।
विश्वानि। दिवः। नक्षत्राणि। स्वतेजसा पूरयन्तं^४ स्तुहि^५।

उवा महां अभि ववक्ष एने अजरस्तस्यावितरुतिर्ह्येषः।

उर्व्याः पदो नि दधाति सानीं रिहन्त्युधो अरुषासो अस्य ॥२॥

उक्ता महान्। सेक्ता^{१४}। महान्^{१५}। धावापृथिव्योः। अभिवहसि^{१६}। जरारहितः। तिष्ठति^{१७}।
अभिमुखरक्षणः। दर्शनीयः। भूम्या उत्थितः। उत्तरवेद्याम्^{१८}। पादम्^{१९}। निषत्ते। लिहन्ति च।

१. सप्तप्तमी P. नियामकसप्तच्छन्दोयुक्तम् Sy. २. ०क्ता P. ३. गृणीहि स्तुहि Sy. ४. अद्विकलं सम्पूर्णफलम् Sy.
५. अग्निनाध्यमङ्गनाविष्णुयुक्तं वा Sy. अग्निम् is suggested for अग्नेः
६. निषण्णम्। मध्ये वर्तमानमित्यर्थः। भूमिस्थद्रव्येण द्युलोकाख्यदेवताभिश्च साध्यत्वादिति यावत् Sy.
७. ध्रुवस्य निश्चलस्य। चरतो हविर्भक्षयतो-
ऽप्याग्नेः सम्बन्धिनं यज्ञम् Sy.
८. सर्वाणि Sy. ९. देवः M. द्युलोकादा-
गतानि Sy. १०. देवविमानानि Sy.
११. सर्वतः पूरयितारम् Sy.
१२. यद्वाऽप्यमग्निरेवोच्यते। त्रिमुखं वक्ष्य अत्य-
न्तरिक्षद्युलोकाख्यस्यानत्रपोषेत, लोक-
त्रयव्याप्तमित्यर्थः। गार्हपत्यादिस्था-
नप्रयवर्तिनं वा। सप्तरश्मि सप्तज्वालम्।
अनूनमन्यूनम्। पित्रोर्द्यावापृथिव्योरुदय-
उत्सङ्गे निषतम्... निषण्णम्। धाप-
प्रिवातं सर्वतः पूरयन्तं कामानामुक्त-
लक्षणविशिष्टमग्निं गृणीष्वे गृणीहि स्तुहि।
किञ्च चरतः सर्वत्र ज्वालाभिर्गच्छतो
ध्रुवस्य धृतत्वादविचलितस्य दिवो द्योत-
मानस्याप्याग्नेर्विश्वा सर्वाणि रोचना
रोचमानानि तेजोति सर्वत्र व्याप्नुवन्तीति
शेषः। ईदृशमग्निं स्तुहीत्यन्तरात्मनः प्रेषः

- Sy. १३. VM. ignores अस्य
१४. सक्ता P. लेक्ता फलप्रदानसमर्थ इत्यर्थः
Sy.
१५. महा P. अत एव महान् महिम्ना स्वरूपे-
णोद्बुद्धवृषभसदृशोऽप्यमग्निः Sy.
१६. ०धिष्या भविष्यति P. अभि, अभिक्रम्य
व्याप्य ववक्षे ब्रूहि व्याप्नोतीत्यर्थः। ...
बृष्टपाविप्रदानेन हविर्वहेनेन च लोक-
त्रय वासिनो देवान्मनुष्याश्च रक्षती-
त्यर्थः Sy. VM. explains ववक्षे
by अभिवहसि but ववक्षे can be
either ३rd pers. sing. or १st
pers. sing. A red. perf. of √
वक्ष् 'to increase'. Sy. derives
it from √ बृह् but he also cons-
trues it as ३rd. pers. sing.
१७. स्थितो वर्तते। यद्वोक्तगुणोऽप्यमित
ऊतिरिति एव गमनवानस्मद्देवयजनाभि-
मुखगमनवांस्तस्यै वर्तते Sy.
१८. ०खे र ० D. प्राप्तरक्षणः सन् Sy.
१९. महान्पूज्यः। महान्नामेतत्। 'ऋष्य उक्तः'
(Ngh. ३.३.) इति तन्नाममु पाठात् Sy.
२०. विस्तृताया भूम्याः Sy.
२१. भूम्या... उच्छिद्यते M. २२. सानीं सम्-
च्छिद्यते प्रदेशे वेदितक्षणे Sy. २३. पवानि
Sy. २४. स्थापयति। करोति Sy.

अस्थः । आरोग्यमाणा रश्मयः । उदकाद्यतनं विषम् ।

समानं वत्समभि सुचरन्ती विष्वग्धेनू वि चरतः सुमेके ।

अनपबृज्याँ अर्ध्वनो मिमनि विश्वान्केताँ अर्थि महो दधानि ॥३॥

समानं वत्सम् । समानम् । वत्सम् । अभि । सञ्चरन्ती । अहोरात्रे । शोभमाने ।
विष्वक् । विचरतः । अपवर्जितुमशक्यान् । दीर्घान् मार्गान् । गमनेन परिच्छिन्दती । विश्वान् ।
आवासान् । प्रति । तेजः । दधाने ।

धीरांसः पदं कवयो नयन्ति नाना हृदा रचमाणा अजुयम् ।

सिपांसन्तुः पर्यपश्यन्तु सिन्धुमाविरेभ्यो अभवत्सुख्यो नृन् ॥४॥

धीरांसः । धीरा अभिम् । स्थानम् । नयन्ति । कवयः । त्रिषु स्थानेषु । हृदयेनैव ।

१. अग्नेः Sy.

२. अरुया आरोग्यमाणाः Sy.

३. ऊधःस्थानीयमन्तरिक्षं रिहन्ति लिहन्ति ।
यद्वाऽस्थौध ऊधःस्थानीयं यजमरुयास्त आ-
रोग्यमाणा रश्मयः । उदकाद्यतनं विषम् ।
अभिमतस्वर्गादीनि लिहन्ति Sy.

४. ० नP.

५. एकमेव Sy.

६. वत्सस्थानीयं पुत्रवद्वर्षहेतुमस्तिम् Sy.

७. समानम् । वत्सम् । अभि । is missing
in M. अभिमुक्तम् Sy.

८. सञ्चरन्ती Sy.

९. द्वे धेनू अभिहितकरणेन प्रोणयिष्यो पत्नो-
यजमानतक्षणे धेनू Sy.

१०. कीदृशयो ते ? ... शोभनकर्माणो शोभन-
मेहने वा परिचरणकुशले इत्यर्थः Sy.

११. सञ्चरतः । स्तनपानादिसदृशेन्यनप्रक्षेप-
सम्प्राप्तनादिना सम्यग्वर्धयत इत्यर्थः Sy.

१२. अपवर्जनीयरहितान् Sy.

१३. ०र्गा P. अग्नेः प्रान्तप्रदेशान्केशाद्यनेध्व-
रहितान् Sy.

१४. निचरतोऽयं ... गमनेन M.

१५. ०न्दति P. सम्पादयिष्यो Sy.

१६. सर्वाणि Sy.

१७. आवासा D. प्रज्ञानानि प्रवर्धनविषयाणि
Sy.

१८. अर्थि, अधिकम् Sy.

१९. महान्ति Sy.

२०. धारयन्ती । ईदृश्याप्यवर्धयजमानकृपे
जायापतिरूपे वा धेनू विश्वविचरतः Sy.

२१. धीमन्तः प्रयोगज्ञा अर्ध्वर्गादयः Sy.

२२. ०मि P.

२३. स्थानं वेदितव्यम् Sy.

२४. प्रापयन्ति मयनदेशाद् गार्हपत्याद्या ।
अथवा वक्ष्यमाणतक्षणा यजमानादयः
पदमात्यर्थं सर्वकामानामास्पदमेनं गम-
यन्ति Sy.

२५. कीदृशास्ते ? ... कान्तर्दशिनो मेधाविनो-
ऽनूचाना वा । 'ये वाऽनूचानास्ते कवयः'
(AB. 2. 2.) इति ध्रुतेः Sy.

२६. बहुप्रकारया Sy.

२७. बुद्ध्या Sy.

जरावर्जितमग्निम् । रक्षमाणाः । सम्मक्तुमिच्छन्तश्चाग्नेर्धनस्य । स्पन्दनम् । परितः पश्यन्ति ।
अग्निं परिचरद्भूषः । सूर्योऽपि । नेतुं रक्षन् । आविर्भावयति ।

दिदृक्षेण्यः परि काष्ठासु जेन्य ईकेन्यो महो अर्भीय जीवसे ।

पुरुत्रा यदभवत्सूरहैभ्यो गर्भेभ्यो मधवा विश्वदर्शतः ॥५॥

दिदृक्षेण्यः । दर्शनीयः । दिक्षु । परितः । जनयितव्यः । स्तोतव्यः । महतः पितुः ।
बालजीवनायम् । यस्मादयम् । पुरुषेण धनानि । धनवान् । विश्वस्य दर्शनीयः । एभ्यः । गर्भेभ्यः ।
जीवनाय सूः । एव । भवति ।

I.147.

कथा ते अग्ने शुचयन्त आयोदैदाशुर्वाजैभिराशुषाणाः ।

उमे यत्तोके तनये दधाना ऋतस्य सार्धव्रणयन्त देवाः ॥१॥

कथा ते अग्ने । कथम् । ते । अग्ने ! दीप्यमानाः । गन्तुः । प्रयच्छन्ति । अत्रैः सह ।

१. अजर्यमजीर्णमेनमग्निम् Sy.
२. धारयमाणाः Sy.
३. एवंरूपास्ते... स्पन्दमानं यज्ञद्वारा क-
लानि स्रवन्तम् Sy.
४. ०ग्ने... ५० M. शुश्रूषन्त इत्यर्थः Sy.
५. एभ्य एवं कुर्वद्भूषः Sy.
६. सर्वस्य प्रसविताऽयमग्निः Sy.
७. ० वि P. ८. तुभ्यो नेतुभ्यः ।...
नृनित्यत्र वचनव्यत्ययः । नृग्राणिनो-
ऽनुग्रहीतुमिति वा योज्यम् Sy.
८. ०ऽमीनं वि० P. ०ऽमीनां वि० M. तेषा-
मनुग्रहेण प्रत्यक्षोऽभवत् Sy.
१०. अनुग्रहयुक्तया दर्शानयुक्तो भवति । यद्वा
दृष्टुमेष्टव्यो दर्शनेच्छाविषयभूतः Sy.
११. परस्परं कान्त्वा वर्तमानानु दर्शानु दिक्षु
Sy. १२. अत एव... सर्वत्र प्रादुर्भ-
वतशीतो भवति जयशीतो वा Sy.
१३. प्रवानसमये... स्तुत्यो भवति Sy.
१४. किमर्थमेवम् ।... महतो देवादेः Sy.
१५. अर्भकपाल्यस्य यजमानादेर्वा जीवसे
जीवनाय । हविर्बह्वनेन धनप्रदानेनेति
विवेकः Sy.

१६. यस्मात्तन्नु Sy. १७. बहुषु वेशेषु Sy.
१८. हवितंक्षणाघ्नवान् Sy.
१९. सर्वविषयग्रष्टव्यवानयमग्निः Sy.
२०. षष्ठ्यर्थे वतुर्थी । एषाम्स्त्रिंशो गर्भवच्छि-
शुववत्यन्तरक्षणीयानाम् Sy.
२१. प्रसविता, उत्पादयिता Sy.
२२. P. reads आरे and D.M. सूरै
for सूः । एव ।
२३. भवति । तस्माद्धाना हुवा रक्षमाणाः
कवयः पदं नयन्तीति पूर्वत्र सम्बन्धः Sy.
२४. Ms. D. puts the figure ॥१४६॥
here to indicate the end of
one hundred and fortysixth
hymn. No such number is
given in P. and M.
२५. केनोपायेन Sy.
२६. तव सम्बन्धिनो रक्षमयः Sy.
२७. दीप्ति सर्वत्र चक्षणाः प्रकटयन्तः Sy.
२८. आपुरायुष्यम् । कर्मणि षष्ठी Sy.
२९. ददति । दाष्टुं दाने । छान्दसो तिद् ।
तमुपायमनुग्रहाणेत्यर्थः Sy.
३०. ईदृशा रक्षमयः... अत्रैः सहितम् Sy.

नुस्तीति । तत्राहं त्वां वन्दनकुशलः । तव । तनुम् । स्तीमि ।

ये पायवो मामतेयं ते अग्रे पश्यन्तो अन्धं दुरितादरक्षन् ।

ररक्ष तान्सुकृतो विश्ववेदा दिप्सन्त इद्रिषवो नाहं देभ्यः ॥३॥

ये पायवः । ये । रश्मयः । ते । ममतायाः पुत्रम् । बृहस्पतिशापादन्धीभूतं माम् । पश्यन्तः । उपद्रवात् । चक्षुःप्रदानेन पुराऽरक्षन् । अथ परोक्षः—तानपुनापि । शोभनस्य कर्तुम् । विश्वघनो-

१. त्वां स्तीति । कश्चित् स्तीति कश्चिन्निन्द-
तीति लोकस्वभावः Mah. अनुकूल-
मुखादयति Sy. स्तीति ।... एष
लोकस्य स्वभावः कश्चिदाकोशति
कश्चित् स्तीतीति U.

२. एवं सति Mah. तयोर्मध्ये Sy. एवं च
सति U.

३. कौबुशोऽहम् । वन्दारुक्कन्दनशीलः । 'शुव-
न्वीराहः' (P. 3.2.173.) इत्याहः
प्रत्ययः शीलायः Mah. वन्दनशीलोऽहम्
Sy. वन्दनशीलः सन् U.

४. तनुं P.M. शरीरम् Mah. तनुं तव
मूर्तिम् Sy. शरीरम् U.

५. स्तीमि नमामि च 'वदि अग्निवादनस्तुत्योः'
(I. 11) Mah. स्तीमि Sy. वन्दे U.

६. This stanza is borrowed
by YV. 12.42.

७. वायवः P.

८. अग्नेतिहासमाचक्षते । उच्यते बृहस्पति-
नामानो द्वौ ऋषौ आस्ताम् । तत्रोच-
्यस्य ममता नाम भार्या, सा च गर्भिणी ।
तां बृहस्पतिर्गृहीत्वाऽरमयत् । शुक्रनिगं-
मनावसरे प्राप्ते गर्भंस्व रेतः प्राधादीद्वे
मुने रेतो मा त्वाभीः पूर्वमहं वसामि, रेतः-
सङ्कुरं मा कार्षीरिति । एवमुक्तो बृहस्प-
तिर्वसात् प्रतिरुद्धरेतस्काः सञ्छशाप । हे

गर्भं त्वं यतो रेतो निरोधमकरोरतस्त्वं दीर्घं
तमः प्राप्नुहि । जात्यग्नौ भवेति । एवं
शप्तो ममतायां दीर्घतमा अजायत । स
चोत्पन्नस्तमोऽथ यथाऽर्गितमस्तीषीत् । स च
स्तुत्या प्रीत आन्ध्र्यं पर्यहरदिति । तदिव-
मत्रोच्यते Sy.

९. प्रतिष्ठाः पालयितारो रश्मयः Sy.

१०. तव सम्बन्धिनः Sy.

११. पुत्रा P. ममतायाः पुत्रं दीर्घतमसम् Sy.
ममता नाम काचिद्विपत्नी तस्या
अपत्यम् BB.

१२. चक्षुर्हीनम् BB.

१३. अन्धोऽग्रमतोऽहमाभी रक्षणीय इत्यवग-
च्छन्तः सन्तः Sy.

१४. बुद्धं प्राप्ताद् बुद्धात् Sy. इव भ्रयतनलस-
न्नात् ।... दुरितशब्दः प्रबृद्धाविर्द्रष्टव्यः
BB. १५. ० प्रसादनेन P.

१६. प्रकाशप्रदानेन दुरितहीनमकुर्वन् BB.

१७. पान ० M. रश्मीन् BB.

१८. मुखकर्तुम् Sy. तथा शोभनं कामं
कृतवतः BB.

१९. विश्वप्रज्ञः Sy. त्वं विश्वस्य वेदयिता ।
'गतिकारकयोरपि' (Cf. गतिकारकोप-
पदयोः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च Upādi
676) इत्यमुन् । विश्वानि येषांति वा
यस्य तादृशो भवान् BB.

अग्निः । रक्षति ततश्च मांमिदानीम् । दम्भितुमिच्छन्तः । एव । सचयः । न । एव । देभुः ।

यो नो अग्ने ।

शौनकः—

द्रावुच्यबृहस्पती ऋषिपुत्रो बभूवतुः ।

आसीदुच्यभार्या तु ममता नाम भार्गवी ॥

तां यद्वीषान् बृहस्पतिर्मेघुनायोपचक्रमे ।

दुःकस्योत्सर्गकाले तु गर्भेस्तं प्रत्यभापत ॥

इहास्मिन् पूर्वसंभूते न कार्यः शुक्रसङ्कुरः ।

तं शुक्रप्रतिपेधं तु न ममर्षं बृहस्पतिः ॥

स व्याजहार तं गर्भं तमस्ते दीर्घमस्त्विति ।

स च दीर्घतमा नाम बभूवर्षिरुच्यजः ॥ इति ॥

यो नो अग्ने अररिवाँ अघायुररातीवा मर्चयन्ति द्रुयेन ।

मन्त्रो गुरुः पुनरस्तु सो अस्मा अनु मृचीष्ट तन्वं दुरुक्तैः ॥४॥

यो नो अग्ने । यः । अस्मान् । अग्ने ! अदाता । यधमिच्छन् । अरातित्ववाञ्छन् । अदा-

१. ०तु M. रक्षति । अस्मत्पालनायेति भावः । तंरस्मानपि रक्षिष्यतीत्यर्थः Sy. रक्षतेः परोक्षे लिट् । आचरेण परिगृह्य पालयेति । 'छन्दसि लुङ्लिट्' (Pa. ३.4.6.) इति लिट् । परोक्ष एव ररक्ष विशेषेण परिजग्राहेत्यर्थः BB.

२. एवं रक्षितानस्मान् Sy.

३. परिभवितुमिच्छन्तः । . . . दम्भेस्तनि 'सनीवन्तर्ष०' (Pa. 7.2.49.) इतीडागमः । 'दम्भ इच्च' (Pa. 7.4. 56.) इतीकारः । भयभावसङ्खान्तः । दम्भेहेलुग्रहणस्य जातिवाचकत्वात् 'हलन्ताच्च' (Pa. 1.2.10.) इति शनः क्त्विम् BB.

४. ०न्तं P.

५. कामादयः Sy. राक्षसादयः BB.

६. अहेति विनिग्रहार्थीयः । न कानु Sy.

७. दम्भितुं शक्नुवन्ति . . . यद्वा सूक्तद्रष्टा

दीर्घतमाः स्वयमेवात्मानं परोक्षतया अचीति Sy. न परिवर्तयुः । ततः प्रभृति तथा ररक्षेति । . . 'दम्भेइच' (Vār) इति वक्तव्यम् इति लिट् । क्त्वावुप-धातोपः । वनिः प्रकृत्यन्तरं वा BB.

८. VM. ignores अग्ने ।

This Stanza is borrowed by TS. 1.2.14.5.

९. ०कल० P. D. M. १०. ०स्तां D.

११. इहास्मि पूर्वसंभूतो BD.

१२. ०कल० P.D.M.

१३. तच्छक्र० BD. ०कल० P. D. M.

१४. BD. IV. 11-14. १५. अगुः Sy.

१६. ०स्मात् P.D.M. युष्मद्रक्षितान् Sy.

१७. अस्मद्दानप्रतिबन्धक इत्यर्थः Sy.

१८. ०तारमि० P. मारणादिरूपपापेच्छावान् Sy.

१९. स्वयमवानवान् . . . शत्रुत्वभावरन् Sy.

नेनापेच्छया च । बाधते । अस्मै । मदीयः सोऽयम् । मन्त्रः । पुनः । गुरुः । भवतु । स मदीयैर्दुर्कृतैः ।
शरीरम् । अनृतिम्यतु गरिमा गुरुरिति ।

उत वा यः संहस्य प्रविद्वान्मर्तो मर्तं मूर्चयति द्वयेन ।

अतः पाहि स्तवमानं स्तुवन्तुमग्रे मार्किनो दुरिताय धायीः ॥५॥

उत वा यः । अपि । च । सहसि भव । यः । प्रकर्षेण जानन् । मर्तः । मर्तम् । बाधते ।
पूर्वोक्तेन द्वयेन । अस्मात् । रक्ष । स्तुयमान ! स्तुवन्तम् । अग्ने ! मा । अस्मान् । दुरिताय ।
स्थापय ।

१. ०८० P. मानसवाचिकभेदेन द्विविधेन मन्त्रेण । न वदामीति मानसो मन्त्रः, निन्दा-छादोपेण दाननिवारणं वाचिको मन्त्रः । यद्वा मायाहेतुकेन विरुद्धरूपेण द्विविधेन मन्त्रेण । यो विरुद्धमाचरति तत्र सङ्कीर्तयति यच्च प्रियं ब्रूते तत्र करोति, अन्यत्करोत्यन्यद्वदतीत्येवं मन्त्रस्वरूपद्विविध्यम् । पूर्वं मानसवाचिकभेदेनेदानीं वाचिकक्रा-यिकभेदेनेति विवेकः Sy.
२. ईदृशेन मन्त्रेण यः शत्रुमर्चयति भर्तयति विधेयीकरोति वाऽस्मान् Sy.
३. तस्मै D.
४. ०४० M.
५. ०४०० P.D.
६. मन्त्रैकदेशो मानसरूपः Sy.
७. पुनः पुनः M.
८. षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । प्रयोक्तुरेव पुनर्गति-तास्तु Sy.
९. ०४००० P.D. दुर्वाक्येनिन्दारूपेर्वाचिकः Sy.
१०. स्वकीयां तनुम् Sy.
११. अति० P. अनुमाह, अनुक्रमेण मुन्यतु । यद्वा स द्विविधो मन्त्रोऽस्मै प्रयोक्त्र एव गुरुर्गतितास्तु । अग्न्यान्वयस्मल्यत्काराय प्रयुक्तानि निष्ठुरभाषणानि सन्ति । तैर्दुर्कृतैः सोऽरतिः स्वतन्त्रमेवावलुम्बतु ।

- स्वात्मानमेवावृत्त्य बह्विधत्यर्थः Sy.
१२. गायिता गु (४)रिति M.
 १३. पूर्वमन्त्रे द्विविधकुटिलमन्त्रेण कर्तारं तन्मन्त्रं प्राप्नोतु मा, अस्मानित्युक्तम् । अत्र तु तन्मन्त्रणात्वाहीत्यग्निः प्राप्यते Sy.
 १४. ०८० P. सह इति बलनाम । तत्र भवान्ते ! Sy.
 १५. मायामन्त्रार्थं प्रकर्षेण जानन् Sy.
 १६. मर्तः M. मरणधर्मा मनुष्यः Sy.
 १७. मर्तं M. मनुष्यम् Sy.
 १८. विधेयीकरोति भर्तयति वा Sy.
 १९. पूर्वोक्तरीत्या Sy.
 २०. द्विविधमन्त्रेण Sy.
 २१. अस्मान् M. तादृशाद् भर्तयन्तात् तत्कर्तुः सकाशाद्वा Sy.
 २२. स्तुतिं कुर्वन्तम् Sy.
 २३. तत्कृताय दुर्मेन्त्रप्रयुक्तदुःखाय समर्थम् Sy.
 २४. मा स्थापय । दुरितभाजनं मा कार्षीरित्यर्थः Sy.
 २५. Ms. D. puts the figure ॥१४७॥ here to indicate the end of one hundred and fortyseventh hymn. No such number is given in P. and M.

मयीद्यदीं विष्टो मातरिश्वा होतारं विश्वाप्सुं विश्वदेव्यम् ।

नि यं दधुर्मेनुप्यासु विक्षु स्वरं चित्रं वपुषे विभावम् ॥१॥

सयीद्यदीम् । कलादाजहार । यदा । एतम् । एतस्यावासमनुप्रविष्टः । वापुः । होता-
रम् । विश्वरूपम् । विश्वदेवहितम् । यं च मातरिश्वनाहृतं तदा । मनोरपत्वभूतासु । प्रजासु ।
भृगवो निदधुः । आदित्यम् । इव । निवक्ष्यम् । सर्वरूपस्य प्रकाशार्थम् । दीप्तमुत्तरत्र सम्बन्धः ।

दृढानमिन्न दंदमन्तु मन्माश्रिर्वस्थु मम तस्य चाकन् ।

जुपन्तु विश्वान्यस्य कर्मोपस्तुतिं भरमाणस्य कारोः ॥२॥

वदानमिन् । हविः प्रयच्छन्तम् । एव । शत्रूणां मननानि । न । हिंसन्ति । यमापि ।

१. मयिद्यती P.
२. वा० P.
३. अमन्मात् प्रावर्धयदित्यर्थः Sy.
४. यम् Sy.
५. अग्निम् Sy.
६. ० मत्वावा० P.
७. काष्ठेष्वन्तःप्रविष्टः सन् Sy.
८. वृष्टपादिनिर्मात्रन्तरिक्षवस्तनो वायुः Sy.
९. देवानामाह्वतारम् Sy.
१०. अस्त्विति रूपनाम । नानारूपं पापिबर्बदु-
तजाठरादिभेदेनाह्वनीयादिभेदेन वा ।
यद्वा कालीकराह्वादिरूपेण ज्वालानां
रूपस्याह्विरूपत्वम् Sy.
११. सर्वदेवयोग्यक्रियास्तानुम् Sy.
१२. ०वृत्तं M. ०हृतवन् P.
१३. तदानीं M.
१४. पुनः स एव विशेष्यते... मत्वा कर्म कुर्व-
तीषु ।... मनुष्यशब्दो निरुक्ते बहुधा
निरुक्तः Sy. मनुष्याः कस्मात् ? मत्वा
कर्माणि सीदयन्ति मनस्वमानेन सुष्टाः ।
... मनोरपत्वं मनुष्यो वा N.3.7.
१५. अस्त्वित्युपासु प्रजासु Sy.

१६. भगवः P. यजमानाः Sy.
१७. धारयन्ति ।... यद्वा पूर्वं देवा मनुष्यासु
मनोरपत्वभूतासु विक्षु प्रजासु प्राणिषु
वपुषे स्वरूपाय यागादिस्वरूपप्रकाशाय
शरीरधारणाय वा जाठराग्निरूपेण
निवधुः स्वापितवन्तः Sy.
१८. तत्र वृष्टान्तः । स्वरं स्वरं स्वीरणं वाऽऽ-
दित्यमिव Sy. स्वरान्तिष्यो भवति । सु
ग्ररणः । सु ईरणः । स्वृतो रतान्स्वृतो
भातं ज्योतिषां स्वृतो भातेति वा
N.2.14.
१९. चापनीयम् Sy.
२०. वपुषे यज्ञशरीरसिद्धये Sy.
२१. विविधप्रकाशनवन्तं यथा प्रकाशादिता-
मनाय धारयन्ति तद्वत् Sy.
२२. ईदृशं यं निवधुस्तं मयीदिति पूर्वब्रान्वयः
Sy.
२३. मननीयं स्तोत्रं हविरादिकं वा Sy.
२४. अग्नये कुर्वाणमेव भाम् Sy.
२५. वन्मितालो यंरिणः Sy.
२६. हिंसन्ति D. M. वन्मिस्तुं हिंसितुं न
प्रभवन्ति Sy.

तस्य^१ प्रयच्छतः^१। सोऽस्मिन्^१। कवचम्^१। कामयतु^१। अनेषन्त^१। विश्वानि^१ भूतानि^१। अस्य^१। स्तुतिकर्म^१।
अग्नेरुपस्तवम्^१। कुर्वतः^१। स्तोतुः^१।

नित्ये^१ चिन्नु^१ यं सदेने जगृध्रे प्रशस्तिभिर्दधिरे यज्ञियांसः^१।

प्र सू नयन्त गृभर्वन्त इष्टावश्वांसो न रथ्यो रारहाणाः^१ ॥३॥

नित्ये^१ विष्णु^१। गार्हपत्ये^१। यम्^१। कृण्वन्ति^१ यं च^१। यज्ञसम्पादनः^१। स्तुतिभिः^१। धार-
यन्ति^१। तं सुष्टु^१। आहवनीयायतने^१। प्रणयन्ति^१। यज्ञार्थम्^१। परिगृह्णन्तः^१। अश्वाः^१। इव^१।
रथसम्बन्धिनः^१। वेगं कुर्वन्तः^१। प्रणयनार्थम्^१।

पुरुषि^१ दस्मो^१ नि रिणाति^१ जम्भैराद्रोचते^१ वन^१ आ विभावा^१।

आदस्य^१ वातो^१ अनु^१ वाति^१ शोचिरस्तुर्न^१ शर्षामसुनामनु^१ धून्^१ ॥४॥

पुरुषि^१ दस्मः^१। बहूनि^१ काष्ठाणि^१। दर्शनीयः^१। जम्भैः^१। विनाशयति^१। अनन्तरं^१ च^१।

१. ०त P. D. मम कोऽतिशय इत्युच्यते।
तस्य तादृशस्य प्रदानुमेम Sy.
२. वरणीयं स्तोत्रादिकम् Sy.
३. कम० P. D. अत्यर्थं कामयते। कनतिः
कान्तिकर्मा। ... यस्मादेवं तस्मान्न दभ्नु-
वन्तीत्यर्थः Sy.
४. जुवन्त सर्वे देवाः। अतो न ददभन्तेत्यर्थः
Sy.
५. M. adds च after विश्वानि।
सर्षाणि हविष्यदानादिरूपाणि Sy.
६. अस्य यजमानस्य मम Sy.
७. न केवलमग्निरेव कामयते किन्तु सर्वे देवाः
कामयन्त इत्याह ... मरमाणस्य कुर्वा-
णस्य Sy.
८. नित्य एव गार्हपत्यक्षणोऽभ्यासादन-
स्थाने। ... 'नित्यं गतधियो ध्रियते
नित्यं गार्हपत्यम्'। इति सूत्राद् गार्ह-
पत्यो नित्यः। तदाध्ययत्वास्तदनमपि
नित्यमुच्यते Sy.
९. मयनेनोत्पन्नमग्निम् Sy.
१०. नु क्षिप्रं जगृध्रे गृह्णन्ति Sy.

११. संवा० P. M. यज्ञयोग्या यजमाना
ऋत्विजो वा Sy.
१२. गृहीत्वा प्रशस्तिभिः प्रशंसाभिः स्तु-
तिभिः Sy.
१३. धारयन्त्याहवनीयार्थम् Sy.
१४. ०यतेन D. धृत्वा च, इष्टावेषणसाधने
यज्ञे निमित्तभूते सति Sy.
१५. सुष्टु प्रणयन्ति Sy.
१६. ऋत्विजः Sy.
१७. रथवन्तस्तत्र नियुक्ताः। ... ते यवा धृत्वा
रथस्वामिनमभिमतदेशं तयन्ति तद्वत् Sy.
१८. रंहता गच्छन्तः Sy.
१९. VM. ignores चित्। नु
२०. ०स्म M. अत्र दावाग्निरूपेणाद्यं
स्तूपते Sy.
२१. वृक्षादीनि Sy.
२२. उपक्षयिताऽयमग्निः Sy.
२३. दम्भैः M. केन साधनेनेति तदुच्यते।
जम्भैर्वन्तस्पर्शनीयाभिर्ज्वलाभिः Sy.
२४. नितरां हिनस्ति Sy.
२५. दाहानन्तरम् Sy.

रोचते । शरण्ये । दीप्तिमान् । अनन्तरम् । अस्य देवस्याग्नेः । शोचिः । वातः । अनुगच्छति ।
क्षेप्तुः । इव । शरविषयम् । निरसनं वायुः । दिवसान् । लक्षोक्त्य ।

न यं रिपवो न रिष्यवो गर्भे सन्तं रेपणा रेपयन्ति ।

अन्धा अंप्रिया न दंभन्नमित्या नित्यास ईं प्रेतारो अरन्धन् ॥५॥

न यं रिपवः । न । यम् । शयवः । न्यूनीकुर्वन्ति । न च । रिष्यवः । व्याघादयः । गर्भे ।
सन्तं तम् । अन्धाः । अदर्शना इत्यात्मनो निर्देशः । ते । न । हिसन्ति । प्रज्ञानेन किं तर्हि,
अनवरतोद्युक्ताः । एनम् । तर्पयितारः । हविर्भी रञ्जन्ति ।

१. दीप्तो भवति Sy.
२. वृक्षादिसमूहात्मके Sy.
३. विविधप्रकाशयुक्तः सन् Sy.
४. दवान्ते: M. ५. ज्वालानुकूलम् Sy.
६. अग्निसंनिभूतो वायुः Sy.
७. अग्निति वीप्सार्थे ... अनुकूलं वाति ।
ज्वाला आवाप गच्छति Sy.
८. तत्र दृष्टान्तः । ... क्षेप्तुः सकाशान् Sy.
९. शरो नाम हिंसासाधनलोहमयमिधु-
मुखं तत्प्रचुराम् । यद्वा शरो नाम
यंशावान्तरजातीयः काष्ठविशेषः ।
तद्विकारामिधुमिव । ... यद्वा शर एव
शर्या । अथवा शरो हिंसा तत्करोतीति
शर्या, इषुस्तां यथा वायुर्नौविकजन्वो
वेगो वायुनूकलं प्रेरयति तद्वत् Sy.
शर्या इयवः शरमय्यः N. 3. 4.
१०. अस्तनां गच्छन्तीम् Sy.
११. प्रतिदिनम् Sy.
१२. VM. ignores आ
१३. अग्निम् Sy. १४. नराः Sy.
१५. न दुःखयन्ति Sy.
१६. न वर्षीष्यवः M. अन्ये हिंसाकाः । ...
न हिसन्ति Sy.
१७. व्याघा० M. कीदृशास्ते ? रेपणा हिंसन-
स्वभावाः । यद्वा तैः क्रियमाणा हिंसन-
प्रकारा न हिसन्ति Sy.

१८. गर्भवद्रक्षकेऽरणिमध्ये Sy.
१९. वर्तमानम् Sy. २०. ०दयोन्तम् P.
०दयोन्त D. २१. अस्याभिरूपा,
अभितः व्याति माहात्म्यम् । अन्धा
ज्ञानशक्तिरहिता अविद्वांसः Sy.
२२. अन्धराकाद० P. अत एवापद्वा
अदृष्टारः । यद्वा विद्वांसोऽप्यभावविता-
रोऽनुपासका इत्यर्थः Sy.
२३. ईवपूपा उभयेऽपि Sy.
२४. न दम्भूवन्ति न हिसन्ति । लीकिको-
पकारेणापि प्रयोजकत्वाविति भावः Sy.
२५. तर्ह्यस्य पारमार्थिकं रूपं के जानन्तीति
चेदुच्यते ... नित्या अविचलितभक्त-
योऽग्निहोत्रादित्यकर्मरता वा । अग्न्य-
नुपहात्स्वयमपि नित्या भविष्यन्तीति
भाविनित्यस्वमाश्रित्य नित्या उपचरन्ते ।
तादृशा यजमानाः Sy. २६. एवम् M.
२७. यज्ञादिना तमेव तर्पयितारः सन्तः Sy.
२८. यज्ञादिक्रमेण भजन्त इत्यर्थः Sy.
२९. VM. ignores अभिरूपा
Ms. D. puts the figure
॥१४८॥ here to indicate
the end of one hundred
and fortyeighth hymn. No
such number is given in
P. and M.

I.149.

महः स राय एपते पतिर्दन्निन इनस्य वसुनः पद आ ।

उप ध्रजन्तुमद्रयो विधन्ति ॥१॥

महः स रायः । महत् । सः । धनम् । स्वामी । प्रयच्छन् । प्रागच्छति । ईश्वरः । ईश्वर-
स्य । वासपितुर्यजमानस्य । गृहे । तमागच्छन्तम् । आवाणः । परिचरन्ति ।

स यो वृषा नरां न रोदस्योः श्रवोभिरस्ति जीवपीतसर्गः ।

प्र यः संस्त्राणः शिश्रीत योनीं ॥२॥

स यो वृषा । सः । यः । वृषा । यजमानानाम् । नः । आवापूथिष्योः ।
श्रवैः सह । भवति । प्राणिभिरुपयुक्तधनविसर्गोऽप्रवृत्ते कर्मणि । गाहपत्ये । संस्त्राणः ।

१. Omitted by P. and D.

२. महतः पूज्यस्य Sy.

३. अग्निः Sy.

४. गवाविरूपस्य धनस्य Sy.

५. पातकः स्वामी Sy.

६. दददभिमतं प्रयच्छन् Sy.

७. आभिमुख्येनास्मद्देवयजनं प्रति Sy.

८. गच्छति Sy.

९. स्वामी, सर्वस्य पतिरित्यर्थः Sy.

१०. स्वामिनोऽपि Sy.

११. ईदृशोऽयं वसुनो धनस्य Sy.

१२. आस्पदमूले वेदिस्थाने, आ आश-
यति । उपसर्गवशाच्चौगवक्ष्याध्याहारः ।
यद्वा वसुनो निवासयोग्यस्य धनस्यापि,
इन इति सम्बन्धः । यद्वा वसुप्राप्तिः
प्रसिद्धा Sy.

१३. उपगच्छन्तमेनमभिषवाद्यम् Sy.

१४. ०णं P.D. आवावन्तो यजमानाः Sy.

१५. परिचरन्त्येव । 'विध विधाने' तौदा-
विकः । ... निघाताभावश्छान्दसः ।
यद्वा पूर्वत्र तच्छब्दभूतेरत्र यच्छब्दा-
ध्याहारेणास्य सम्बन्धादनिघातः । यद्वा-
ऽऽप्रोऽनिधवपावाणः स्वशब्दस्य,

उपोत्य विधमिस्तूजयन्त्येव । आह्वायं
जनघन्तीत्यर्थः Sy.

१६. VM. ignores आ । इत्

१७. तादृशः Sy.

१८. अग्निः Sy.

१९. सेक्ता । उत्पादक इत्यर्थः Sy.

२०. मनुष्याणाम् Sy.

२१. इव Sy.

२२. एवं सर्वोत्पादकः श्रयोभिः सर्वत्र
धूपमाणैर्यशोभिर्युक्तः सन् Sy.

२३. वर्तते Sy.

२४. सर्वोत्पादक इत्युक्तं तत्रोपपत्तिमाह ।
यतोऽयं जीवपीतसर्गः । जीवन्तानाविधेः
पीत आस्वायितः सर्गः सृष्टिक्रमो यस्य
स तथोक्तः । ... अत्रार्थं सृष्टिक्रमः ।
अथमग्निः स्वदत्तं हविरादित्वं प्राप्य
तदग्निभिः सह वैष्णुतरुणेन मेघद्वारोदकेन
प्रवर्ण्य सर्वान्प्राणिनः प्रापयति, इत्यतो
युष्टपुत्यावनहारोत्पादयिता Sy

२५. ०त्ते M.D.

२६. इदानीं साक्षादुत्पादकत्वमाह । योऽग्निः
... गर्भाशये Sy.

२६. सहस्राणः M. प्रविष्टः सन् Sy.

प्रश्नितो भवति ।

आ यः पुरं नामिंणीमदीदेत्यः कविर्नभन्यो ॥ नावी ।

सुरो न रुरुकाञ्छतात्मा ॥३॥

आ यः पुरम् । यद्यच । नर्मणोऽमुरस्य । पुरम् । अज्जज्जवत् । अतनशीलः । कविः । नभसि भवो वायुः । इव । गमनशीलः । सूर्यः । इव । रोचमानः । अनेकधारीरः ।

अभि द्विजन्मा त्री रौचनानि विश्वा रजंसि शुशुचानो अस्यात् ।

होता यजिष्ठो अपां सधस्थे ॥४॥

अभि द्विजन्मा । अभितिष्ठतु ।

१. प्रा० M. निविक्षं रेतः पारयति । नृपञ्चादिदेहाकारेण परिणमयतीत्यर्थः । यद्यग्निर्न पचेत् पूरयेदेव नोत्पद्यते । तस्माद्ययं साक्षादेवोत्पाद्यकः । स तादृशोऽग्निर्यज्ञस्वी वर्तत इत्यर्थः । यद्वा योऽग्निर्नरा न नराणां कर्मसूक्ताहुयुक्तानां यजमानानामिव ... तेषां यथा स्वर्गाद्यभिमतवर्षकस्तद्ब्रह्मोदस्योरपि । आश्रयवाचना शब्देनाश्रयिणो लक्ष्यन्ते । भूलोकवर्तिनां वृष्टिप्रदानेन शुलोकवर्तिनां हविष्प्राप्तेनेति भावः । स तादृशोऽग्निः श्वोभिर्हविल्लक्षणैः सोमाज्यादिभिरर्धेनिमित्तभूर्तर्जोवपीतसर्गो जीवधिशोषैर्यजमानैरविशेषेण सर्वैर्वाऽऽस्वादितस्वभावः सन्नस्ति प्रकृष्टो वर्तते । अमुमर्गि हविभिः प्रीणयित्वा स्वाभिमत्तान्भोगान् भुञ्जत इत्यर्थः । किञ्च योऽग्निर्वीर्यो स्वकीयस्थाने वेदिनशने सत्त्वाणः प्रविष्टः सञ्छिद्यतीत स्वस्मिन्प्राप्तं पुरोडाशादिकं पचति सोऽयमग्निरस्ति महानुभावो वर्तते Sy. नरा मनुष्या नृपन्ति कर्मसु N.5.1.

२. VM. ignores यः

३. अग्निः Sy.

४. नर्मवर्तो यजमानानां सम्बन्धिनो ... यद्वा नृणां मनसि स्थितां यजमानानां यज्ञार्थं यां भूमिं प्रत्यग्यागमनमनोषा विद्यते ताम् Sy.

५. उत्तरवेदिम् ... पुरं तत्स्थानम् Sy.

६. दीपयति Sy.

७. कीदृशोऽयम् ? अत्योऽपेक्षितदेशं प्रत्यतनशीलः Sy. ८. कान्तवर्शो Sy.

८. न भवति P.M. नभस्याकाशो भवो नभस्वान्वापुर्विव Sy.

१०. अरण्यकुशलः Sy. ११. दीप्यमानः Sy.

१२. शतत्मा । शतं सहस्रमित्यपरिमितवचनः । तत्तद्यजमानगृहापेक्षयाऽऽहवनीयगार्हपत्याद्यपेक्षया वा नानाव्यक्तम् । अथवा मित्रवक्ष्यमन्त्रेणान्नेमित्रादिरूपं 'त्वमग्ने वरुणो जायसे पत्' (RV. V.5.1.) 'इन्द्रं मित्रं वरुणमुन्निमातुः' (RV. I.16.4.46.) इत्यादिश्रुतिपु प्रतिष्ठम् । अग्नेरेवेन्द्रादयात्मकत्वमाहु-रिति द्वितीयमन्त्रस्यार्थः Sy.

१३. अतः स तादृशोऽग्निरस्त्युत्कृष्टं वर्तत इति पूर्वश्रान्वयः Sy.

VM. ignores आ

१४. अभितः ... तिष्ठति Sy.

अरण्योर्जातः^१। व्रीणि^२। तेजांसि^३। वीश्च^४। लोकान्^५। दीप्यमानः^६। होता^७। यष्टृतमः^८। अन्तरिक्षे^९।
वर्तमानः^{१०}।

अयं स होता यो द्विजन्मा विश्वा दधे त्रयीणि श्रवस्या ।
मर्तो यो अस्मै सुतुको ददाश ॥५॥

अयं सः^{१०}। अवम्^{११}। सः^{१२}। होता^{१३}। यः^{१४}। अरण्योर्जातः^{१५}। विश्वानि^{१६}। दधे^{१७}। वरणीयानि^{१८}।
अन्ननिमित्तानि^{१९}। मनुष्यः^{२०}। यः^{२१}। अग्नये^{२२}। शोभनापत्यः^{२३}। प्रयच्छति^{२४}।

I. 130.

पुरु त्वा दाश्वानोचेऽरिर्ग्रे तव सिन्धुदा । तोदस्येव अरुण आ मृहस्ये ॥१॥

पुरु त्वा^{२०}। बहु^{२१}। त्वा^{२२}। हविः^{२३}। प्रयच्छन्^{२४}। स्तौमि^{२५}।

१. अयमग्निर्द्विजन्मा द्वाभ्यामरणीभ्यां जायमानः। यद्वा मथनात्प्रथमं जन्म, उत्पत्त्यनन्तरं पञ्चमानेष्ट्यादिसंस्काररूपं द्वितीयं जन्म। एवं द्विजन्मत्वम्। अथवा छावापृथिवीभ्यामुत्पन्नत्वात् Sy.
२. तादृशोऽग्निः ... व्रीणि रौचनानि क्षित्यादिस्थानानि गार्हपत्यादीनि वा Sy.
३. न केवलं व्रीण्येव किन्तु विश्वा ... सर्वाण्यपि Sy. ४. रज्जनात्मकानि क्षित्यादिलोकान् Sy. ५. प्रकाशयन् दीपयन् Sy. दीपयमानः is suggested for दीप्यमानः ६. देवानामाह्वता Sy. ७. यष्टृतमः सन् Sy.
८. अपां प्रोक्षण्याद्युदकानां सधस्ये सहस्वाने यागदेवे Sy.
९. ० ता P. अस्यात् तिष्ठति Sy.
१०. हो P. होमनिष्पादकः। अरण्योभ्यामुत्पन्नस्यैव गार्हपत्यद्वाराऽऽहुवनीयत्वादाह्वता वा देवानां सः Sy.
११. यो द्विजन्मा स एव Sy.
१२. ० ता P. १३. पारयति Sy.
१४. अयस्यवा। अवोऽन्नं हविर्लक्षणं तद्विच्छेदा Sy. १५. भत्येः Sy.
१६. अग्नये P. अस्मा उक्तस्वरूपायाग्नये Sy.

१७. शोभनपुत्रो भवति Sy.
१८. ददाति सः Sy.
१९. Ms. D. puts the figure ॥१४६॥ here to indicate the end of one hundred and fortyninth hymn. No such number is given in P. and M.
२०. यद्वा बहु दाश्वानिति सम्बन्धः। पुरुं देहि वित्तं देहीत्याद्याशतनानि ब्रवीमोत्यर्थः Sy. बहु। किम्? सामर्थ्याद्विः। पस्वहेवत्यं पस्वान्यहेवत्यं तत्सर्वम् SKN.
२१. त्वाम् Sy; Dur. त्वामेव SKN.
२२. ० त M. किं तूष्णीं नेत्याह। यतो दाश्वानभिमतं हविर्दत्तवानस्मि, अतो वोचे Sy. तुभ्यं ददवहम् SKN. दानवानहम् Dur.
२३. यस्मादेवं तस्मादभिमतं बहु वोचे त्वमपि तत्सर्वं देहीत्यर्थः Sy. व्रवीमि। किम्? सामर्थ्यादागच्छेति। आह्वयामीत्यर्थः। अत्रैकवाक्यतायं यस्मात्तस्मादित्यध्याहार्यम्। तस्मादत्र त्वामेव वोचे यस्मात् SKN. आह्वयामीत्यर्थः Dur.

अभिगन्ताः । अग्ने ! तवाभवति ? धेरकस्य घनानाम् । उदारस्य । गृहे । अभिगन्ता यथा भवति ।

१. आ अभिमुख्येनारिः, अतो हविरादिप्रापणेन तेवकोऽहम् Sy.

ईश्वरस्त्वं सर्वहविषाम्... घन्यदेवता-

नामपि स्वयमेव हव्यस्व होमात्...

अरिरमित्रः प्रसिद्धस्योपादानं यथाऽरि-

र्द्धच्छतेर्गन्तव्यस्य शत्रून्प्रति गच्छत्यसौ

तर्वाऽयंते । एवमीश्वरोऽपि तेन तेन

भूतानुग्रहेण सर्वप्रवृत्तिर्गतिः । अयंतेर्वाऽर्थो

भृत्यजनेन । यद्यस्मावन्यदेवत्या अप्य-

ग्नावाहुतयो ह्यन्ते सवनोपाविदेवेभ्यो

विभजन्ते भृत्यजनेभ्य इत्येवमेतद्बुद्ध्वो-

पलभ्य पतित्वं सर्वहविषामित्येवमवश्य-

म्नन्त्रवृक् ।...आकारः पादपूरणः SKN.

सुचिरमपि विचार्यं तवाहमरिरेव

स्तोमानामुच्चारणेऽयं ईश्वर एव ।

समर्थोऽहमाह्वयामि त्वां स्तोतुं बहु च

दातुमित्यभिप्रायः Dur.

२. तमाभ० P. इतरसाधारण्येन युवतः

(ते) कथं दातव्यमिति न मन्तव्यं,

यतोऽहं हे अग्ने तव स्वित् तवैव Sy.

स्विदेवार्थे तवैवाहं स्वभूत इति शेषः

SKN. ३. तत्र वृष्टान्तः...

तोदस्येव शिक्षकस्य स्वामितः Sy.

कवमिव स्वभूत इति, उच्यते । तोदस्येव

तुद्यति भृत्यजनोस्तैर्वा तोदमात्मन

इच्छतीति गृहस्थोऽत्र तोवोऽभिप्रेतः ।

यथा तोदस्य गृहस्थस्य SKN.

विद्वीर्णस्य कस्यचित्छब्दभ्रस्य कृपस्यो-

परि... एवमत्र शब्दसारूप्यादुप-

मार्थोपपत्तेश्च तोदशब्दस्तुल्यस्य

भूप्रवेशस्याभिधायक उपपद्यते । त्रिव्या

अपि चास्तप्रदेशस्तोव उच्यते Dur.

४. महतः Sy., SKN., Dur.

५. शरणेऽयं गृहे यथा गर्भदातादिः, आ

समन्तान्निपतो वर्तते तद्वदहमपि Sy.

गृहनामेदम् । गृह आत्मोपे च किञ्चित्सर्वं

स्वभूतं भवति तद्वदहमित्यर्थः । प्रसिद्ध-

स्त्वमेव नाम्न्यदेवतान्तरम् SKN.

आडध्यर्थे ।... बिले 'शु हिंसायाम्'

तस्य शरणं बिलम् । तद्विदारितं

भवति । यथा हि श्वभ्रे बिले

कस्मिंश्चिद्वह्ण्य आपो गच्छन्ति न

च तस्य श्वभ्रस्य महतो ग्रहणशक्ति-

परिहाणं भवत्येवं तवानेकादृशानेकदेव-

ताश्चाहुतीरस्माभिः प्रताः प्रतोच्छतो न

सामर्थ्यपरिहाणमस्ति । अतो देवता-

नामस्माकं त्वमेवातिविशिष्टोपकार-

प्रवृत्तोऽतस्त्वामेवाह्वयामि Dur.

५. तोदस्तुवतेः... बहु दाश्वोस्त्वामे-

वाभिह्वयामि । अरिरमित्र ऋच्छतेः ।

ईश्वरोऽप्यरिरेतस्मादेव । यदन्यदेवत्या

अग्नावाहुतयो ह्यन्ते इत्येतद् बुद्ध्वं-

वमवश्यत । तोदस्येव शरणं आ महस्य ।

तुदस्येव शरणेऽपि महतः N. 5. 7;

SKN. II. 322.

७. VM. ignores. स्वित् । आ । आ

व्यंनिनस्य धुनिनः प्रहोषे चिदररूपः । कदा चन प्रजिगतो अदेवयोः ॥२॥

व्यंनिनस्य । ईश्वरवर्जितस्य । धुनिनोऽपि । प्रहोषे = प्रकृष्टे यज्ञशब्दे । अपि । तद् धनमप्रपच्छतः । कदा । चिदपि । स्वरे गृहादन्वत् प्रपच्छतो यदा गन्तुमिच्छति तदानीं भवानवेक्याप्यतिथीभिर्निगच्छतः । देवांश्चानिर्गच्छतः कदप्येत्सारिरभिगन्ता क्वदो भवति ।

स चन्द्रो विप्र मर्त्यो महो ब्राधन्तमो दिवि । प्रप्रेते अग्रे वनुषः स्याम ॥३॥

स चन्द्रः । सः । ह्लादगिता देवमनुष्याणाम् । मेधाविन् ! मनुष्यः । वर्षमानतमो भवति ।

१. पूर्वमन्त्रे स्वामीष्टं बहु विज्ञापयामी-
त्युक्तम् । अत्र तु स्वदिलक्षणेभ्यो
दानादिरहितेभ्यो दानं न दातव्यमिति
प्रायेयते । हे अग्ने त्वां विशेषेण
ब्रवीमि । उपसर्गभूतेषां गृहिपाध्याहारः ।
अथवा सन्नहितत्वाद् बोध इत्यनु-
व्रज्यते । अस्मदर्थं यद् व्यजिज्ञपेस्त-
द्विषष्टं बोधे । धन्यमानस्वरूपस्य न
दातव्यमिति ब्रवीमोत्यर्थः Sy.

२. तेषां स्वरूपमाह ... अस्वामिनः ।
स्वामस्वामिनं कुर्वाणस्य Sy.

३. तथा धुनिनः समवधनवतः । पूर्वमेव धन-
वतः । दानस्य निरर्थकत्वात्तन्निर्वाप्यते ।
यद्वा यागाद्यनुपयोगिष्यन्वत् इत्यर्थः Sy.

४. याज्ञा D.P. प्रकर्षेण होतुम् । ... यद्वा
प्रहोषेऽनिनस्येति सम्बन्धः । प्रकर्षेण
होतुमसमर्थस्वेत्यर्थः । अत्रेव शब्देन तत्स्यं
सामर्थ्यं लक्ष्यते Sy.

५. वि P. विच्छेदः समुच्चयार्थः Sy.

६. तं P. ७. अवदतो दक्षिणारूपेण Sy.

८. अत्र चनेति निपातद्वयसमुदायः । तत्र
अशब्दः समुच्चये नशब्दो निषेधे Sy.

९. ०पि P.

१०. ०मेव ... नि० M. कदाचिदपि प्रकर्षेण
देवानस्तुवतः ... यद्वा चनेति
विच्छेदपर्यायः । उक्तप्रकारेण बुष्ट-

स्यापि कदाचित्प्रजिगतो यदा कदा-
चित् त्वां स्तुयतो विबोधे । तावत्स्य
दातव्यमिति विशेषेण ब्रवीमि । किमु
वक्तव्यमस्मदर्थमिति भावः Sy.

११. इव निच्छतः P. देवानात्मनोऽनिच्छतः ।
एतेषां न दातव्यमिति विबोधे इत्यर्थः ।
निन्दितानां स्वरूपनिरूपणेन स्वस्या-
तावत्त्वाद् बहु बोध इत्येतद्युक्तमेवे-
त्युक्तं भवति Sy.

१२. कदप्यरि रभिगन्तद्वदो P. व्युद्धो M.
VM. ignores वि

१३. यो मर्त्यस्त्वां यजते सः Sy.

१४. सर्वेषामाह्लादकचन्द्रसदृशो भवति ।
यद्वा चन्द्र एव भवति । यजमानानां
चन्द्रत्वप्राप्तिं ह्यन्वोणा ग्रामतन्ति
'पितृलोकादाकाशमाकाशाच्चन्द्रमसमेव
सोमो राजा' (Chā.U. ५.10.4.)
इति । 'सोमलोके विभूतिमनुभूय'
(Praśna. U. ५.4.) इति च । तथा
मृणहकेऽपि धुलोकप्राप्तिरशम्भायते
'एष्टेहीति तमाहुतयः सुवचंसः सूर्यस्य
रश्मिर्मयोजमानं वहन्ति, तं नयत्येताः
सूर्यस्य रश्मयो यत्र देवानां पतिरेकोऽधि-
वासः' इति, 'एष वः पुण्यः सुकृतो बह्म-
लोकः' (Mu. U. 1.2.५-6) इति च Sy.
१५. यजमानः Sy. १६. मे ... च० M.
प्रबुद्धतमः । इतरदेवानामपि श्रेष्ठः Sy.

महान्। स्वर्गलोके वपं च। स्वर्गलोके वपं च। प्रपञ्चन्तः। प्र स्याम।

I. 151.

मित्रं न यं शिष्या गोषु गव्यवः स्वाध्वो विदधे अप्सु जीवनन्।
अरेजेतां रोदसी पाजसा गिरा प्रति प्रियं यजतं जुनुषामवः ॥१॥

मित्रं न यम्। गवायम्। इव। यम्। कर्माभिलषिताम्। गोषु। गा इच्छन्तः। प्रादु-
र्भावयन्ति। यजे। उदकार्यम्। सुकर्माणः। तस्योद्यतो बलेन। वाचा च। द्यावापृथिव्यौ। अरेजेताम्

१. महतोऽपि Sy. २. छुलोके Sy.

३. अतः, अग्ने ते तव प्रप्रेतप्रकर्षणैव ...

यद्वा प्रीणयित्वा प्रप्रेतु स्याम Sy.

४. सम्भवतारः स्याम Sy.

५. प्रव P. D.

६. The passage beginning with प्रयच्छन्तः and ending with स्याम is omitted by M. प्रकृष्टा एव भवेम Sy.

७. VM. ignores इत्। अग्ने Ms. D. puts the figure ॥१५०॥ here to indicate the end of one hundred and fiftieth hymn. No such number is given in P. and M.

८. मित्रमिव स्थितम् Sy.

९. अग्निम् Sy.

१०. कर्मनामैतत्, 'शिमो अक्षितः' (Ngh. 2.1.) इति तन्नामसूक्तत्वात्। प्रकाश-
बृष्टपुत्पादनादिकर्मणा। ... यद्वा शिष्या, इत्येतत्किमया सह सम्बध्यते Sy.

११. बहुषु निमित्तभूताम् Sy.

१२. गा आत्मन इच्छन्तः। अत्र यद्यपि गव्य इत्येवान्न न गोष्विति। तथापि गव्य इत्यत्र गोस्वामित्वं प्रतिपाद्यते। तत्त्वकया द्वित्राभिरपि स्यात्। अतः स्पृहणीया बहुषु इत्यवगमयितुं गोष्विति

पदम्। यथा 'गवामसि गोपतिः' (RV. VII.98.6°) Sy.

१३. शिष्या मयनादिकर्मणा... जनयन्ति पजमानाः। यद्वा, अप्सु निमित्तभूताम् जीवनस्तत्त्वप्राणिनामुपकाराय बृष्टयर्थं चेत्पर्यः Sy. १४. पागे Sy.

१५. अप्सु, अन्तरिक्षे बद्धरूपेण वर्तमानम्। आप इत्यन्तरिक्षनाम। 'आपः पृथिवी' (Ngh. 1.3.) इति तन्नामसूक्तत्वात् Sy.

१६. सुष्ठु, आध्यातारः फलस्योत्पादयितारः शोभनध्याना वा Sy.

१७. बालेन P. एवमुत्पन्नस्याग्नेः पाजसा बलेन Sy.

१८. भयङ्करशब्देन च Sy.

१९. अकम्पेताम्। अग्नेः सकाशात्कम्पानम् 'अरेजेतां रोदसी होतुर्व्य' (RV. I.31.3°) इत्यादिभूतिषु प्रतिष्ठम्। नच सर्वरक्षणार्थमुत्पादितोऽग्निर्लोफद्वयस्य भीतिमजनयत्, किमेतदिति वाच्यम्, निष्ठास्तुतित्वात्। यथा सोमो विभीतस्तथा प्रवृद्धोऽभवदिति स्तुतो पर्यवसानात्। यद्यप्यग्निरेव प्रतिपाद्यते मित्रस्तु परं दृष्टान्ति एव तथापि दृष्टान्तस्याग्नेरेव मित्रत्वान्तरस्य मैत्रत्वमविरुद्धम्। यद्वा मित्रं न सखायमिव स्थितं मित्रनामकं देवं यज्ञेऽन्तरिक्षे चत्विजः प्रादुर्भावयन्ति Sy.

तं प्रियम् । यजनीयं मित्रम् । प्रति । जन्मवतां मनुष्याणाम् । रक्षणमास्ते, इयं मैत्री ।

यद्ध त्यद्वां पुरुमीळहस्यं सोमिनः प्र मित्रासो न दधिरे स्वाभुवः ।

अधु क्रतुं विदतं गातुमर्चत उत श्रुतं वृषणा पुस्त्यावतः ॥२॥

यद्ध त्यत् । यदा । खलु । वाम् । इदम् । यजमानस्य । पुरुमीळहस्यं ऋत्विजः । मित्राणि ।
इव मित्रम् । अग्रतोऽकुर्वन् । अनन्तरम् । युवयोरगमनम् । अदधानाय तस्य प्रीत्यर्थम् । तत् कर्म ।
विदतम् । अपि च । अश्रुतं स्तुतिम् । वधितारौ । गृहवतस्तस्य पुरुमीळहगृहस्थस्य ।

आ वां भूपन्त्रितयो जन्म रोदस्योः प्रवाच्यं वृषणा दर्चसे महे ।

यदीमृताय भरंथो यदर्वते प्र होत्रया शिम्या वीथो अध्वरम् ॥३॥

आ वां भूषन् । युवयोः । छावापृथिव्योः । अहोरात्रात्मना जन्म । सर्वाः प्रजाः ।

१. प्रियं सर्वेषां प्रियतमं प्रीणयितारं वा Sy.
२. षष्ट्यमग्निम् Sy.
३. निमित्तीकृत्य Sy.
४. प्रति । जन्मवतां is missing in M.
५. प्राणिनाम् Sy.
६. हे मित्रावरुणौ यद् यस्मात्कारणात् Sy.
७. ह इति पूरणः Sy.
८. युवाम् Sy.
९. तपुवतलक्षणं कर्म Sy.
१०. जज्ञमा० P. सोमिनः स्वाभुवः सोमवतः स्वाभवनशीलस्य । कर्मणि षष्ठी Sy.
११. बहुलाभीष्टसेचनस्य Sy.
१२. मित्राणीव मित्रभूता ऋत्विजः Sy.
१३. ंणीति च M.
१४. प्रकर्षेण धारयन्ति Sy.
१५. अतः कारणात् Sy.
१६. युष्मद्गमनम् Sy.
१७. अर्चते । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । अर्चते पूजयतो यजमानस्य Sy.
१८. अवि० P. जानीतम् Sy.
१९. श्रुतम् Sy.
२०. आह्वानं स्तोत्रं वा Sy.
२१. कामानां वधितारौ युवाम् Sy.

२२. पस्त्या, इति गृह्यताम् । 'पस्त्यं दुरोधे' (Ngh. 3.4.) इति तन्नामसूक्तत्वात् । तदः प्राचीनवंशादिगृह्यतो यजमानस्य Sy.
२३. यद्वा यद्धस्मात्सोमिनः सोमवतः पुरुमीळहस्यंतन्नामकस्य राज्ञो मित्रासो न मित्राणीव स्थिताः स्वाभुवः स्वाभवनशीलाः स्वस्वव्यापारसमर्था वधिरे, अथातः कारणात्स्यार्चतेऽर्चतः क्रतुं विदतमित्यादि पूर्ववत् Sy.
२४. VM. ignores स्वाभुवः
२५. हे वृषणा कामानां वधितारौ हे मित्रावरुणौ वा युवयोः सम्बन्धि Sy.
२६. छावापृथिव्योः सकाशात् । छावापृथिवीभ्यामेव सर्वेषामुत्पत्तेः । यद्वा मित्र इति सर्वोपकारी, अग्निरुच्यते वरुण इति तमोनिवारक आदित्य उभयोः पृथिवीद्युस्थानत्वात् । ततः पूर्वमन्त्रे मित्रवृष्टान्तत्वेनाग्निः स्तुतः । अत इदमधिगम्यतेऽग्निरेव मित्र इति । तथाऽप्यत्रापि Sy.
२७. जननम्, उत्पत्तिम् Sy.
२८. जितयो मनुष्या यजमानाः Sy.

अलङ्कुर्वन्ति । स्तोत्रैः प्रकर्षेण वाच्यम् । महते । वर्धमानाय तत् । यत् । यजमानम् । अग्रम् । अयत्नं प्रति । बाह्यर्थस्तदानीम् । तस्य यज्ञम् । स्तुत्या । होमादिकर्मणा न हेतुभ्याम् । प्रगच्छतः ।

प्र सा चित्तिरसुर या महि प्रिय ऋतावानावृतमा घोषथो बृहत् ।

युवं दिवो बृहतो दक्षमायुवं गां न धुर्युषं युञ्जाथे अपः ॥४॥

प्र सा क्षितिः । प्रकृष्टा । सा भवति । पृथिवी । हे बलवन्तो ! या । अत्यन्तम् । युवयोः प्रिया । सत्यवन्तो ! सत्यमन्वकारापनोदनेन । अत्यन्तम् । आघोषथः प्रकाशयथस्तेजसा । युवाम् । दिवः । महतः । बलकरम् । आभवनशीलमश्वम् । गामनद्वाहम् । इव । धुरिः ।

१. सर्वतोऽलङ्कुर्वन्ति इनाघन्त इत्यर्थः Sy

२. स्तुत्यं तादृग्युवयोर्यज्जन्म Sy.

३. सर्वविषयबलाय Sy.

४. जन्मनः प्रवाक्यत्वमाह । यवीं यस्मादेव कारणात् । अथवा । ईमित्यनर्थकः । 'मिताक्षरेष्वनर्थकाः कमो-मिद्विति' (N.1.9.) इत्युक्तत्वात् Sy.

५. यद् यस्माच्च कारणादर्थंते मुष्मा-न्प्राप्तवते यजमानाय च Sy.

६. ऋताय यज्ञाय भरयः सामर्थ्यम् Sy.

७. ०इव D.

८. बाहरय० P. बाहरय० D. M. भरयोऽभिमतं फलम् । अथवोभयत्र कर्मणः सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी, यज्ञं यजमानं च भरय इत्यर्थः Sy.

९. यस्माच्च होत्रया स्तुतिरूपया वाचा ... होत्रेति वाङ्मनाम् । 'होत्रा गोः' (Ngh. 1.11.) इति तन्नामनु पाठात् Sy.

१०. शिष्या हविषप्रदानादिकर्मणा च Sy.

११. ०भ्यः P.

१२. ०तं P.D. प्रकर्षेण प्राप्नुयः । तस्मात्प्रवाक्यं जन्म भूषयन्तीत्यर्थः Sy.

१३. VM. ignores वृषणा । यत्

१४. प्रकर्षेण सम्पादिता । उपसर्गश्रुतेर्वो-यक्षिमाध्याहारः । ताम्रासीद्वहनिति

शेषः Sy.

१५. या क्षितिर्वैद्यजनरूपा Sy.

१६. ०न्तो P. D. असुरो बलवन्तो मित्रा-वरुणौ ... युवाम् Sy.

१७. महदत्यधिकम् Sy.

१८. प्रियतरा प्रीणयित्री वा सा क्षितिः । ... यागभूमिर्वैवानां प्रियेति प्रतिद्वम् Sy.

१९. आसाद्य च ... ऋतवन्तो युवाम् Sy.

२०. ऋतमस्मदीयं यज्ञम् Sy.

२१. असत्यन्तं P. बृहत्प्रबृद्धम् Sy.

२२. अघो० P. आघोषयथः M.

२३. अवंकल्येन सम्पादित इति स्तुतमित्यर्थः Sy.

२४. क्षुलोकस्य Sy.

२५. ते P. D.

२६. बलतरम् M. धुरि दक्षं तर्पणवहनसमर्थम् । अथवा बृहतो दिवो महतो क्षुलो-कस्यदेवान्बलं प्रीणयितुमिति शेषः । यद्वा कर्मणि षष्ठी । दिवो घोटनात्मकं बृहतः प्रभूतं दक्षमभिमतसाधनसमर्थम् Sy.

२७. सर्वतो भवनशीलम् Sy.

२८. उपयोगे दृष्टान्तः ... धेनुमिव तां यथोपयुञ्जते तद्वत् । यद्वा विकारे प्रकृतिशब्दः । क्षीरादिकमिव । तस्मा-द्वृतमाघोषयः Sy.

२९. शारीरबलस्य निर्वाहे तदर्थम् Sy.

उपयुञ्जामे । जलायेति ।

मही अत्र महिना वारंमृगवथोऽरेणवस्तुज आ सर्वन्धेनवः ।

स्वरन्ति ता उपरताति सूर्यमा निम्रुचं उपसस्तकवीरिव ॥५॥

मही अत्र । महान्तो । अस्मिन् । वरणीयं धनम् । माहात्म्येन । प्रक्षिपयः । अक्षयः ।
पयसः क्षेप्यः । धेनवः । मदीये । गृहे । आगच्छन्ति । ताश्च धेनवः । उपरमूल ऊधसि ततम् ।
सुवीर्यं पयः । प्रेरयन्ति भवद्भूषां प्रेयमाणाः । रात्रयः । दिवसाश्चान्योन्यसक्तम् । आगच्छन्ति ।
यथा । स्तेनमनुधावन्तेन सङ्गच्छति (ते) तद्वत् ।

१. सेवेणे तत्रत्यं हविः स्वीकुरुष इत्यर्थः Sy.

२. जलोयेति M. अपः कर्म सोमयागरूपम् Sy.

३. हे मित्रावरुणौ युवां मही महत्याम् Sy.

४. अस्यां पृथिव्याम् Sy.

५. धर० P. D.

वरणीयं प्रवेशम् Sy.

६. महत्त्वेन या धेनूः Sy.

७. गमययः । अन्तर्भावितव्यर्थोऽयम् ।
गमनादिष्ववहारस्य तथोरधीनत्वाद्
क्षावापृथिव्योरभिमानिदेवत्वाच्च मित्रा-
वरुणयोः Sy.

८. सायङ्काले युष्मन्महत्त्वेनारेणवोऽनव-
द्यास्तस्कराद्यनपहारेणानष्टा वा Sy.

९. क्षीराणां प्रवाप्यः । तुञ्जतिर्दानकर्मा
Sy.

१०. ता एता धेनवो गावः Sy.

११. सद्यनि गोष्ठे Sy.

१२. आ आश्रिता आगच्छन्ति वा । उप-
सङ्गभ्रुतेर्योन्यक्रियाद्याहारः Sy.

१३. ता एवङ्कारिता धेनवः Sy.

१४. उपतिरमूल M. उपरिमूल is
suggested for उपरमूल

१५. स्थितं M. उपरतातो । सप्तम्या सुक्,
मेधानां विस्तारवत्यन्तरिक्षे मेधाच्छले
सति Sy.

१६. सर्वस्य प्रसवितारं सुवीर्यं शोभन-
सामर्थ्यं वा । 'सुवीर्यो मर्षा यथा
गोपायत इति तत्सूर्यस्य सूर्यत्वम्' (TB.
2.2.10.) इति श्रुत्यन्तरात् । आवि-
त्यमभिलक्ष्य Sy.

१७. स्वरन्ति शब्दयन्ति सुखसञ्चाराय ।
'स्वु शब्दोपतापयोः' भौवादिकः Sy.

१८. ०णं P.

१९. कस्मिन्काल इति तदुच्यते ... सर्वेष्वपि
सायङ्कालेषु Sy.

२०. उपःकालेषु च Sy.

२१. ०श्चानन्योम् P. ०संसक्त० M.

२२. आगच्छन्ति seems to be the
explanation of आ of the
original.

२३. तत्र दृष्टान्तः । तत्त्ववीरिव । तत्त्वा
स्तेनः । तस्य वेता गन्ता मनुष्यः ।
त यथा कोशति तद्वत् । एवं निरु-
द्धानां गवां सुखचारो युष्यदायत्त
इति तयोः स्तुतिः Sy.

२४. संसक्तं ग० M.

२५. The passage beginning with
सक्तमागच्छन्ति and ending with
तद्वत् is omitted by P. Ms.
D. adds (भरन्ति च युवाभ्याम-
भिलषि) after तद्वत् ।

आ वामृताय केशिनीरनृपतु मित्र यत्र वरुण गातुमर्चयः ।

अव त्मना सृजतं पिबन्तं धियो युवं विप्रस्य मन्मनाभिरज्ययः ॥६॥

आ वामृताय । मित्रावरुणौ ! वाम् । यज्ञार्थं दीर्घसंयोगे । केशिनः प्रजाः । आभिमुख्येन । अस्तुवन् । मित्रावरुणौ ! यत्र । गमनम् । पूजयन्तदा । आत्मानैव । तेभ्यः कामानवा-
सृजतम् । अपिबन्तञ्च । तत्कान् ? । युवाम् । मेधाविनः । अभिलषितानाम् । ईश्वरो भवयः ।

यो वां यज्ञैः शशमानो ह दाशति कविर्होता यजति मन्मसाधनः ।

उपाह तं गच्छथो वीथो अध्वरमच्छा गिरः सुमतिं गन्तमस्यु ॥७॥

यो वां यज्ञैः । यः । वाम् । यज्ञैः । भजमानः । हविः प्रयच्छति । कविः । होता । यजति

१. युवाम् Sy.

२. केशवत्योऽग्नेर्ज्वालाः Sy. केशिन्यः is suggested for केशिनः

३. हविःसम्पर्पणेनाभिपूजयन्तीत्यर्थः Sy.

४. हे मित्र हे वरुण युवामुभौ Sy.

५. यागे Sy.

६. गमनं देवयजनदेशं वा । गातुरिति पृथिवीनाम्, 'गातुः पूषा' (Ngh.1.1.) इत्युक्तत्वात् Sy. ७. त्वीकुरुष इत्यर्थः Sy. तत्र is suggested for तवा ८. वृष्टिम् Sy.

९. अवाङ्मुखं विसृजतम् Sy.

१०. अवि M. वर्षयन्तमित्यर्थः Sy.

११. Omitted by M.

१२. धियोऽस्मदीयानि कर्माणि Sy. कामान् is suggested for कान्

१३. एषं कृत्वा विप्रस्य मेधाविनो यजमानस्य Sy.

१४. मननवतीनां स्तुतीनाम् Sy.

१५. ईश्वरो स्वामिनो भवयः । इरज्यति-रैश्वर्यकर्मा । 'इरज्यति पत्यते' (Ngh. 2.21.) इति तन्नामसूक्तत्वात् Sy.

१६. This hymn is omitted by P. P reads ईश्वरो भवयः only.

१७. यो ह यः एतु यजमानः Sy. अयं यजमानः Dur.

१८. वा P. युवामुद्दिश्य युवाभ्यां वा Sy. युष्मदः सम्प्रदाने अतुर्धौ भवति शिव-चनमेतत्, युवाभ्यां मित्रावरुणाभ्याम् SKN. मित्रावरुणौ Dur.

१९. यः । वाम् । यज्ञैः is omitted by M. यार्गन्तिमितभूतैः Sy. सप्तम्यर्थ एषा तृतीया, यज्ञेयु SKN.

२०. शंसमानः Sy. शंसन्तस्तुवन् SKN. शंसमानः शंसमानः N.6.8.

२१. हविरादिकम् Sy. किम् ? सामर्थ्या-द्विधीषि SKN.

२२. स्वस्वत्वं निवर्त्य युष्मत्स्वत्वापादनं करोति Sy. ददाति SKN.

२३. य एव कविरनूचानः । 'येऽनूचानास्ते कवयः' (AB.2.2.) इति श्रुतेः । अथवा कविर्मेधावी Sy. मेधावी SKN. कान्तवर्शनः Dur.

२४. सम्पद्योमनिष्ठावको यजमानः Sy. आह्वता देवानाम् SKN. आह्वता Dur.

२५. सोमयागादिकं करोति Sy. यागं च करोति SKN.

च। मननीयानां साधयिता। तम्। उप। एवं। युवां गच्छयः। यज्ञं च तस्य। कामयेये।
तथा सत्यस्माकं स्तुतीः। प्रति। अस्मत्कामी। प्रागच्छतम्।

युवां यज्ञैः प्रथमा गोभिरञ्जतु ऋतावाना मनसो न प्रयुक्तिषु ।

भरन्ति वां मन्मना संयता गिरोऽदृष्यता मनसा रेवदाशये ॥८॥

युवां यज्ञैः। युवाम्। यज्ञैः। प्रथमो। गोविकारैश्च। समञ्जन्ति। यज्ञवन्तो। मनसः।

१. मननीयद्रव्यदक्षिणादिताधनोपेतः सन्
Sy. मननमनुष्ठेयपदार्थविषयज्ञानं तत्सा-
धनभूतं यस्यास्ति स मन्मसाधनोऽधि-
कृत इत्यर्थः SKN. विज्ञानसाधन
इत्यर्थः Dur.

२. तमेव यजमानं सुमतिं शोभनप्रज्ञम्
Sy. तमेव SKN. तं प्रति Dur.

३. उपलक्ष्य Sy. उपेत्येतद् गच्छय इत्ये-
तेन सम्बध्यते SKN.

४. इव P.D. अहशब्द एवायं पदपूरणो वा
SKN.

५. प्राप्नुयः खलु Sy. उपगच्छयोनान्वयम्
SKN. उपगच्छयः Dur.

६. अश्वरत्नमन्त्रि हविरित्यर्थः। यत एव-
मतोऽहमपि तथाभूत एवेति श्रवीमि
SKN. अश्वराश्रितानि हवींषि। यय-
मपि जैवंगुणविशिष्टा एव यतो दूमः
Dur.

७. तवीयम् Sy.

८. वीथः कामयेये Sy.

उपगम्य च वीथो भक्षययस्तस्यैव
नान्यस्य SKN.

९. ंतिः P. गिरः स्तुतीः Sy. मवीयां
स्तुतिं शोभनां प्रज्ञां वा SKN. एता
अस्मद्गिरः Dur.

१०. अभिलक्ष्य Sy.

आभिमुख्येन Dur.

११. अस्मान्कामयमानो युवाम् Sy. अस्म-
त्कामी मामनुग्रहीतुमित्यर्थः SKN.
अस्मान्कामयमानाधिति Dur.

१२. गच्छतम्। तावत् मां प्राप्य स्तुतीः
स्वीकुरुतमित्यर्थः। अत्र यद्यपि
तमिति सामान्यनिर्देशः प्रतिभाति
तथाप्यस्मय् इत्युक्तत्वाद् दीर्घतमाः
स्वात्मानमेव परोक्षतपोक्तवानिति
गम्यते। यद्वा यो दासति यश्च यजते
तमुपेत्य तदीयं यज्ञं कामयेये। अतो-
ऽस्मय् युवां सुमतिं मां मवीया गिरः
स्तुतीरच्छ, अभिलक्ष्य गच्छतम् Sy.
गच्छतम् SKN. आगन्तुमिच्छयः
Dur.

१३. VM. ignores. ह। सुमतिम्
N.6.8; SKN. II. 419.

१४. यजनसाधनैः Sy.

१५. पयश्चादिभिः Sy.

१६. व्यञ्जयन्ति यजमानां देवभागं यागेषु
क्षीरादिभिर्पूजन्त इत्यर्थः। यद्वा गोभि-
रञ्जते स्तुवन्ति Sy.

१७. ंन्तो P. D.

यज्ञवन्तो वृष्टध्रुवकवन्तो वा। मिश्रावरणी
युवाम् Sy.

१८. तत्र वृष्टान्तः। ... कर्मणि वृष्टी।
मन इव। तद्यथा प्रथमं व्यञ्जयन्ति
मुख्यं कुर्वन्ति तत्पूर्वकत्वात्सर्वव्यव-
हारस्य Sy.

इव। प्रेरणेण^१ यथा तत् तच्छीघ्रं^२ कुर्वन्ति कर्म तद्वत्। भरन्ति च। युवाभ्याम्।
अभिलषितेन। संयतेन^३ हविषा सह। स्तुतीः। युवां च गवर्हरहितेन। मनसा। धनयुक्तम्।
आगच्छथः।

रेवद्वयो दद्याथे रेवदाशाथे नरा मायाभिरितर्जति माहिनम्।

न वां द्यावोऽहमिर्नोत सिन्धवो न देवत्वं पृथ्व्यो नानशुर्मघम् ॥६॥

रेवद्वयः। धनयुक्तम्। अन्नम्। दद्याथे। धनयुक्तञ्च। आगच्छथः। नेतारी। कर्मभिः।
इत आगमनं युवयोर्धनं भक्तु। युवयोः। ऐश्वर्यम्। धनं च। द्यावः। दिवसाः। तद्यः। देवाश्च।
न। आनशुः। न। अपि। अमुराः।

१. प्रयोगेषु Sy.
२. Omitted by M.
३. सम्पादयन्ति Sy.
४. युवाम् Sy.
५. मननवता Sy.
६. युवामेव सम्पत् गच्छता चित्तेन Sy.
७. तिः युः M.
८. यस्मादेवं तस्मात् ... अन्नभिमव-
वता Sy.
९. प्रकृष्टेन चेतसा युक्ती सन्ती Sy.
१०. धनवत्कर्मात्मवीर्यम् Sy.
११. अन्ननुवाथे व्याप्नुवो दद्याथे इत्यर्थः Sy.
१२. धनवत् Sy.
१३. ०धाते P.
- उभयं च धारयथः Sy.
१४. सनयु० P. यस्मादेवं तस्माद् ... धन-
वत्। सहदृष्टत्वाद्वा इति गम्यते।
धनविशिष्टमन्नम् Sy.
१५. ०तः P. D. अन्ननुवाथे अस्मान्धं दद्याथे
इत्यर्थः Sy.
१६. ०रो M.
- नेतारी युवाम् Sy.
१७. मायाभिर्पृथ्व्योः प्रजाभिः Sy.
१८. इतोऽस्मर्वाभिमुखं गमनवत्, इतो

रत्नगवडा Sy.

१९. महान्तमैतत्। अतिमहत् Sy.
२०. मघं धनं च नानशिरे Sy.
२१. द्यावा P. D. द्यावा M. ताभिः सहिता
द्यावो दिवसाः Sy.
२२. अहोभी रात्रिभिः। अत्राहशब्देन
रात्रिरभिधीयते, द्योशब्देनाह्नः पृथग्भि-
धानात् ... अहश्च रात्रिचोभे न
तरत इत्यर्थः Sy.
२३. स्यन्वनशीला नद्यो नद्यैवानशुः Sy.
२४. युवयोर्देवत्वम् Sy.
२५. न प्राप्नुवन्ति ... लोकत्रये युवयोः
पराभवितारो न केऽपि सन्तीत्यर्थः
Sy.
२६. पण्योऽमुरा अपि नानशुः Sy.
२७. VM. seems to explain
माहिनम् as ऐश्वर्यं and मघम्
as धनम् and ignores न। न
Ms. D. puts the figure
॥१५१॥ here to indicate
the end of one hundred
and fiftyfirst hymn. No
such number is given in
P. and M.

I. 152.

युवं वस्त्राणि पीवसा वंसाथे युवोरच्छिद्रा मन्तवो ह सर्गाः ।

अथातिरुतमनृतानि विश्वं ऋतेन मित्रावरुणा सचेधे ॥१॥

युवं वस्त्राणि । युवम् । तेजांसि । पीनौ । वंसाथे । युवयोः । मन्तवोः । पूज्याः । च ।
धनविसर्गाः । सर्वाणि च । अनृतानि वृत्रस्य । तेजसा विनाशयथः । सत्येन प्रकाशमानौ । मित्रा-
वरुणौ । सङ्गच्छेधे ।

एतच्च न त्वो वि चिकेतदेपां सत्यो मन्त्रः कविशस्त ऋधावान् ।

त्रिरश्रिं हन्ति चतुरश्रिर्गो देवनिदो ह प्रथमा अंजूर्यन् ॥२॥

एतच्चन । एपां मनुष्याणां मध्ये । कः । चिदेव । एतद् । विजानाति किं तत् । सत्यः ।
पूजनीयः । कविभिश्चस्तः । हिंसावान् । असुरेषूद्गूणैः । चतुरश्रः सन् । त्रिरश्रिम् । हन्ति ।
त्रियामा रात्रिस्त्रिरश्रिरुच्यते तं गमयत्यहस्तस्यां वर्तमानायाम् । रात्रिसाः । प्रथमाः । एवाहमुक्त

१. युवाम् Sy.

२. आच्छादनयोग्यानि वासांसि Sy.

३. पीवसा पीनौ ... यद्वा पीनान्वच्छि-
द्रानि Sy.

४. आच्छादयथः । यद्वा पीवसा स्थूलेन
प्रभृतेन तेजसा वस्त्राणि दध्याथे
अधिच्छिद्रानि वस्त्रस्थानीयानि तेजांसि
धारयथ इत्यर्थः Sy.

५. अच्छिद्रा अच्छिद्राः Sy.

६. मननीयाः Sy.

७. धवि० D.

सवि० । धवि० M. सर्गाः सृष्टयः Sy.

८. अतस्त्वान्वप्रियाणि पापानि Sy.

९. नाशयतम् Sy.

१०. ऋतेन कलेन तत्ताघनेन यज्ञेन वा Sy.

११. ० सानेन M.

१२. अस्मभ्यं योजयथ इत्यर्थः Sy.

१३. एतयोर्मध्ये । बहुवचनं पूजार्थम् ।
यद्वा तदनुचरापेक्षया बहुवचनम् Sy.

१४. एकः Sy.

१५. एतं M. वक्ष्यमाणं सामर्थ्यरूपं कर्म Sy.

१६. विशेषेण चेतयन्नुत्तिष्ठतोत्यर्थः Sy.

१७. स विशेष्यते । स एकः सत्योऽबाध्यः सत्यु
भवो वा Sy. १८. मन्त्रो मननवान् Sy.

१९. कविभिर्मन्त्राविभिः शंसनीयः Sy.

२०. हित० D. हितमानः P. अनेन वक्ष्यमा-
णस्य सामर्थ्यस्य सम्भाविता (सम्भावना)
प्रतिपादिताऽभवदित्युक्तम् Sy.

२१. न केवलमायुधसामर्थ्यं किन्तुपः स्वय-
मुद्गूर्णवतः Sy.

२२. ततोऽप्यधिकायुधवान् Sy.

२३. अश्रित्रयोपेतमायुधं त्रिरश्रि, तद्वन्तम् ।
मत्वर्यो लुप्यते । उपलक्षणमेतत् । सर्वा-
युधसम्पन्नमित्यर्थः । एतन्नामानं वा Sy.

२४. हिनस्त्यतिवत्तं शत्रुम् Sy.

२५. त्रियारामात्रि० P.

२६. ० सां P. युवयोरैकस्यैव सामर्थ्येन
देवनिदो ह देवनिन्दकास्तु Sy.

२७. समर्थाः सन्तोऽपि Sy.

२८. ० हम्मु० P.

एव। जीर्णा आसन्तोऽयमहोरात्रविभागो मित्रावरुणकृतः।

अपादे^१ति प्रथमा पृथ्वीनां कस्तद्वीं मित्रावरुणा चिकेत।

गर्भो भारं भरुत्या चिदस्य ऋतं पिपत्येनृतं नि तारीत् ॥३॥

अपादेति। पादयुक्तानां प्रजानाम्। अग्रे। पादवर्जितः। आगच्छति। युवयोः। कः। तदिदं कर्म। जानाति। यस्तथा जानाति तस्य। पुत्रः। कुटुम्बभारम्। बहूति। सत्यं च। पूरयति। अनृतम्। चरति।

प्रयन्तमित्परिं जारं कृतीनां पश्यामसि नोपनिषद्यमानम्।

अनवपृम्णा वितता वसानं प्रियं मित्रस्य वरुणस्य धामं ॥४॥

प्रयन्तमित्। प्रगच्छन्तम्। एवादित्यम्। कन्यकानामुपसाम्। जरयितारं वयम्

१. स्वयमेव जीर्णा भवन्ति।... युवयोर्मध्य एकोऽपि महाबलः, मिलितयोस्तु सामर्थ्यं किमु वक्तव्यमिति भावः। अथर्वशां युवयोरेतदुत्तरत्र वक्ष्यमाणं सामर्थ्यमेकः सत्याविलक्षणो विचिकेतद् विशेषेण जानाति। शेषं पूर्ववत् Sy.
२. पादवर्तीनां मनुष्यादीनां प्रजानाम् Sy.
३. प्रथमभाविनी Sy.
४. पादयुक्तोषा P.D.
पादरहितोषाः Sy.
५. प्रतिदिनं सूर्यचन्द्रादिवत्स्वप्नाः परि-
भ्रमणाभावात्सूर्यगमनेनैव स्वगमनाद-
पादिति च, एतीति चोपचर्यते Sy.
६. Omitted by P. D.
७. तत् तादृशम् Sy.
८. युवयोः प्रतिद्वं कर्म ... मित्रावरुण-
योराहोरात्रदेवत्वाद्दहोरात्रयोरन्तरालस्य-
बोधस्त्वादेतत्कर्मत्वम् Sy.
९. क आचिकेत क आभिमुख्येन जानाति।
'कित जाने'। तत्पुत्र्यमित्यर्थः Sy.
१०. अस्य लोकस्य Sy.
११. ०त्रं P. गर्भो युवयोगंभस्वानोयः शिशु-

- रावित्यः। अहोरात्रयोर्मध्यकाल उत्प-
त्तेस्ताभ्यामेव मित्रावरुणत्वात्, 'अहो-
रात्रे वं मित्रावरुणौ' (TS.2.4.10.1)
इति श्रुतेः Sy.
१२. कुटुम्बतारं P. कुटुम्भा० D. भारं
निर्वाहम् Sy.
१३. स आहरति वित्तमन्तात्रिवंहृत्येव।
हरति वास्त्य भारं जाड्यम्। विवि-
त्स्ववधारणे Sy.
१४. तत्कथमिति तदुच्यते। ऋतं सत्यं जगतः
प्रकाशगमनादिरूपम् Sy.
१५. उक्तविलक्षणमन्त्रकारं गमनादि-
निरोधं च Sy.
१६. तरति is suggested for चरति।
नितरति निमज्जयति नाशयतीत्यर्थः।
शिशोर्जगद्भारवहनरूपं कर्म युष्मन्ताम-
र्ष्यादिति Sy.
१७. VM. ignores मित्रावरुणा। आ।
आ। चित्। नि
१८. प्रगच्छ० P.D.
१९. कर्मनीयानां दीप्तानां कन्यकास्त्वानी-
यानामुपसाम् Sy.

परितः। पश्यामः^१। न कदाचिदपि। उपनिषीदन्तं^२ पूषिष्याम्। अनवपुक्तान्यपतितानि तेजांसि।
विततानि। आच्छादयन्तम्। मित्रावरुणयोः। प्रियम्। धामासस्थानम्।

अनवो जातो अनमीशुरवा^३ कनिक्कदत्पतयद्ध्वसानुः।

अचित्तं ब्रह्म जुजुषुर्यवानः प्र मित्रे धाम वरुणे गृणन्तः॥५॥

अनवो जातः। अववर्जितः। अनमीशुर्वर्जितश्चानयो रवः। गमनशीलः। प्रादुर्भूतः।
शब्दं कुर्वन्। पतति। विस्तृतोर्ध्वभागस्तस्मिन् प्रादुर्भूतः। चित्तवर्जितम्। स्तोत्रम्। जुजुषुः।
युवानः। मित्रे। वरुणे स्तुतम्। तेजः। प्रगृणन्तः।

आ धेनवो मामतेयमवन्तीर्ब्रह्मप्रियं पीपयन्तस्मिन्नूधन्।

पित्वो भिञ्चेत ययुनानि विद्वानासाविवासुब्रदितिसुरूप्येत्॥६॥

आ धेनवः। मामतेयं माम्। रक्षन्त्यः। धेनवो युवयोः। स्तोत्रप्रियं माम्। सर्व-

१. वषं परिपश्यामः Sy.
२. क्षणमात्रमपि Sy.
३. निषीदन्तं न पश्यामः। एतदपि तयोः
सामर्थ्यम् Sy. ४. ०क्तनि D.
अनवपुष्पान्यत एव विततानि तेजांसि Sy.
५. मित्रस्य वरुणस्य च Sy.
६. सर्वेषां प्रियभूतम् Sy.
७. धाम तेजःस्थानभूतम्। यद्वा प्रियं
धामेति सम्बध्यते। तयोः प्रेमस्थान-
मीदृशमादित्यं युष्मदनुज्ञया सञ्चरन्तं
पश्यामसि Sy.
८. स एवादित्योऽनवो यद्यपि शीघ्र-
गाम्यश्चरहितः Sy.
९. तथा ... आलम्बनाधारप्रग्रहस्वानीय-
रस्मिरहितः Sy.
१०. ०जितोऽयान० P.D.
११. ०त P. तथाप्यर्वा... शीघ्रगमनवान्
Sy. १२. ०त P.D. सम्प्रः Sy.
१३. Omitted by P. तथाविधोऽयमा-
दित्यः ... अत्यर्थं कन्दवन् Sy.

१४. गच्छति Sy.
१५. विस्तु० D. ऊर्ध्वसानुरूप्युपरि समुच्छ-
यणः सन् Sy.
१६. ०स्तमिद्व P.
१७. अचित्तं चित्ताविषयम् Sy.
१८. ब्रह्म परिवृढमुक्तरूपं कर्म Sy.
१९. जुजू० P.M. सेवन्ते। मनुष्याः सूर्यस्य
निरालम्बान्तरिक्षसञ्चारात्मकं कर्म
वरुणमित्रयोरवीनमिति स्तुवन्तीत्यर्थः
Sy. २०. युवानो मित्रयन्तस्तयो-
र्धान्वारोपयन्तः Sy.
२१. मित्रे वरुणे चोभयोः Sy.
२२. तेजःस्थानम् Sy.
२३. प्रगृह्णन्तः P. ०न्ता M. युषयोस्तेजः-
प्रभवमिति प्रकथेण स्तुवन्तः Sy.
२४. ममतायाः पुत्रं दीर्घतमसं माम् Sy.
२५. अवन्त्यः प्रीणयन्त्यः Sy.
२६. धेनवो गावः Sy.
२७. परिवृढस्य कर्मणः प्रियतमं, परिवृढ-
स्थानेः प्रीणयितारं वा Sy.

स्मिन् । ऊधनि यत्र यत्र याचका याचन्ते तत्र सर्वत्र वर्तमानाः । अपोपयस्ततः । अशम् । मिश्रोत ।
 भिक्षामार्गम् । जानन्नथ । वाचा याचकं प्रयच्छामीति । परिचरन् याच्यः । दीनं महान् ।
 १३ १४
 रक्षत् ।

आ वां मित्रावरुणा हव्यर्जुष्टिं नमसा देवावरुणा ववृत्त्याम् ।

अस्माकं ब्रह्म पृतनासु सद्या अस्माकं वृष्टिर्दिव्या सुपारा ॥७॥

आ वां मित्रावरुणा । मित्रावरुणौ । देवौ । यज्ञं प्रत्यहम् । वाम् । अन्नार्थम् । रक्षणार्थं
 च । आवर्तयामि तथा सति । अस्माकम् । स्तोत्रम् । युद्धेषु । शत्रून् अभिभवतु । अस्माकमेव ।
 वृष्टिः । सुष्टु । पारयित्री भवतु । दिवि भवेति ।

१. स्वकीये Sy.
२. ऊधनि Sy.
३. Omitted by M.
४. अप्रिवयं P. Missing in M. आ
 पीपयन्तस्वत आप्याययन्तु । ... ऊधो-
 गतेन क्षीरेण युवाभ्यां प्रदेयेन नोऽस्मान्-
 क्षन्तीत्यर्थः । 'मित्रावरुणाभ्यां पयस्या'
 (TS. 7.5. 22. 1.) इति
 श्रुतेः Sy.
५. पितोर्हुतशिष्टस्याश्रस्य तादृगन्नम् Sy.
६. याचेत सुष्मान् Sy.
७. एवं प्रदत्तहविर्बहुनाग्न्यनुष्ठानविषयज्ञा-
 नानि Sy.
८. हुतशेषो भक्षणीय इत्यवगच्छन्दी-
 र्घतमाः Sy.
९. आत्येन भक्षयितुम् Sy.
१०. पुरि D.
 युवां परिचरन् Sy.
११. अविदितमलङ्कितमन्यूनमेतत्कर्म Sy.
१२. महन् P.
१३. यथा शिष्टं मिश्रोत यथा च कर्म
 समापनेन रक्षेत्तथाऽपीपयन्नित्यर्थः
 Sy.
१४. VM. ignores आ

१५. देवनशीलो Sy.
१६. हव्यर्जुष्टिं हविःसेवाम् Sy.
१७. वुवाम् Sy.
१८. नमस्कारोपलक्षितेन स्तोत्रेण Sy
१९. रक्षणेन निमित्तभूतेन Sy.
२०. आवर्तयेयम् । यद्वा नमस्कारेणावसाऽश्रेत
 चा ववृत्त्याम् Sy.
२१. ०त्वं ... स्माकं M. अस्माकं सम्बन्धि
 Sy.
२२. इवानौ क्रियमाणं परिवृद्धं कर्म Sy.
२३. सङ्ग्रामेषु Sy.
२४. सहाच्छत्रून् अभिभूयात् । अनेन कर्मणा
 शत्रून् अभिभवेयमित्यर्थः Sy.
२५. आर० M.
 सुष्टु पारयित्री भवत्विति शेषः । वृष्टौ
 सत्यां ब्रीह्यादिद्वारा कर्मसमाप्तेरिति
 भावः Sy.
२६. ० त M.
२७. Ms. D. puts the figure
 ॥१५२॥ here to indicate
 the end of one hundred
 and fiftysecond hymn.
 No such number is given
 in P. and M.

यजामहे वां म॒हः स॒जोषां ह॒व्येभिर्मि॒त्रावरु॑णा नमो॑भिः ।

धृ॒तैर्धृ॒तस्नु॒ अ॒ध॒ यद्वा॑म॒स्मे अ॒ध्व॒र्यवो॑ न धी॒तिमि॑भरन्ति ॥१॥

यजामहे । यजामहे । वाम् । महन्ती । सज्जती । हविभिः । मित्रावरुणौ । नमस्कारेण । धृतैश्च । धृतं प्रति गन्तारौ । अध । यत् । युवयोः । अस्माकम् । अध्वर्यवः । कर्मभिः । न । सम्भरन्ति तैश्च यजामहे ।

प्रस्तुति॑र्वा॒ धाम् न प्रयु॑क्तिर्यामि मि॒त्रावरु॑णा सुवृ॒क्तिः ।

अ॒नक्ति॑ यद्वा॑ वि॒दथे॑षु होता सु॒न्नं वा॑ स॒रिर्वि॑प॒णावि॑र्यन्नन् ॥२॥

प्रस्तुतिः । त्यक्तुः स्तुतिः । युवयोः । तेजः । नागमयति ? । अभिमच्छामि । मित्रावरुणौ । शोभनस्तुतिकौ । यदा । वाम् । यज्ञेषु । होमं कुर्वन्नध्वर्युः । हविभिरनक्ति । सुन्नकरं हविः । गुवाभ्याम् । प्रेरयन् । वर्धितारौ । यष्टुमिच्छन् । वाम् ।

१. Missing in M. पूजयामो यजमाना ऋत्विजश्च Sy.
२. महन्ती P. D.
३. सज्जन्ती M. कौवृणाः ? सजोषाः समान-प्रीतिपुष्पाः Sy.
४. पुरोडाशादिभिः Sy.
५. नमस्कारोपलक्षितैः Sy.
६. Omitted by P.
७. धृतस्य स्तुतिप्रदितारौ Sy.
८. धृतं . . . ध M. अपि च Sy.
९. अस्मात्कारणात् Sy.
१०. युवाम् Sy.
११. अस्मदीयाः Sy.
१२. अध्वर्यवोर्जपि Sy.
१३. कर्मभिः स्वकीयैः Sy.
१४. अभिन्न D. अत्र नशब्दोऽप्यर्थः । तेऽपि Sy.
१५. पोषयन्ति तस्माद्यजामहे Sy.
१६. त्व P. Omitted by D.
१७. प्रस्तुतिः प्रस्तावना, करोमीति (क्रियत इति) सङ्कल्प एव Sy.

१८. युवयोः सम्बन्धिनो यागस्य Sy.
१९. तावत्तव युवयोर्धाम तेजःस्वानम् Sy.
२०. न प्रयुक्तिः कृत्स्नप्रयोगो न सम्पन्नः Sy.
२१. प्राप्नोमि Sy.
२२. ओ P.D. सुवृत्तिर्युवयोः शोभनावर्ज-कश्च युष्मत्परिग्रहादस्मि Sy.
२३. यवपां D. युवाम् Sy.
२४. विदथेषु यज्ञेषु Sy.
२५. होमनिष्पादकोऽग्रमध्वर्युः Sy.
२६. अभितरनक्ति P. होमं . . . भीरनुति M. हविषाऽगच्छति । होमं करोतीत्यर्थः । यदा होता देवानामाह्वाता, एत-न्नामकं ऋत्विक् शस्त्रादिना वाम-नक्ति व्यञ्जयति Sy.
२७. सुन्नं देवत्वजनमयामीति शेषः Sy.
२८. युवयोः । . . . युष्मत्सम्बन्धि Sy.
२९. सरिर्युष्मन्माहात्म्यवित् Sy.
३०. कामानां वर्धितारौ Sy.
३१. यागं कर्तुमिच्छन् Sy.

पीपाय धेनुरदितिर्ऋताय जनाय मित्रावरुणा हविर्दे ।

हिनोति यद्वं विदथै सपर्यन्त रातहव्यो मानुषो न होता ॥३॥

पीपाय^१ । वृद्धा^२ पयसा^३ । गोः^४ । यज्ञार्थम्^५ । जनाय^६ । मित्रावरुणा^७ । हविषा^८ दात्रे^९ । युवा-
भ्याम्^{१०} । यदा^{११} । हविः^{१२} प्रेरयति^{१३} । यजे^{१४} । परिचरन्^{१५} । सः^{१६} । दत्तहविष्को^{१७} धेनुः^{१८} ? मानुषः^{१९} । इव^{२०} ।
होता^{२१} हविषः^{२२} प्रेरणादोतृणां^{२३} सामानाधिकरण्याल्लिङ्गभेदः^{२४} ।

उत वां विजु मद्यास्वन्धो गाव आपश्च पीपयन्त देवीः ।

उतो नो अस्य पूर्व्यः पतिर्दन्वीतं पातं पर्यस उस्त्रियायाः ॥४॥

उत^१ वाम्^२ । अपि^३ च^४ । युवयोः^५ । प्रजानु^६ । मादयित्रीषु^७ । पयोक्षणमघ्नम्^८ । गावः^९ ।
आपधीनां^{१०} वर्धयिष्य^{११} आपः^{१२} । च^{१३} । आप्याययन्ति^{१४} । देव्यः^{१५} । अपि^{१६} च^{१७} । अस्माकम्^{१८} ।

१. M. adds धेनुः after पीपाय ।

२. अदितिः, अदीना बहुक्षीरा सती पीपाय
क्षीरेण पुनः पुनराप्यायताम्...
पयस्याविहविष्कं यज्ञं पयोव्रतादिषु
यजमानं चेत्यर्थः Sy.

३. प्रीणयित्री गोः Sy.

४. युष्मत्सम्बन्धियज्ञाय Sy.

५. यजमानाय Sy.

६. ०णो P.

७. हविषो दात्रे Sy.

८. हिनोति हविरादिना प्रीणयति । तदा
पीपायेत्याह Sy.

९. स्तुत्या पूजयन् Sy.

१०. स प्रसिद्धः Sy.

११. रातहव्य एतन्नामा राजा Sy.

१२. ०विकते ... धे० M.

१३. मनुष्यस्य यजमानस्य सम्बन्धी Sy.

१४. एतन्नामक ऋत्विगिव Sy.

१५. ०तुल० M.

१६. ०ण्यालि० D.

१७. VM. ignores अदितिः

१८. युवाम् Sy. मित्रावरुणावुच्येते ... युव-
योरर्थाय SKN.

१९. यजमानलक्षणानु Sy. स्त्रीलिङ्गनिर्देशा-
न्मनुष्यजातिषु SKN. मनुष्येषु Dur.

२०. M. adds च after मादयित्रीषु ।
युष्माभिर्मदनीयासु Sy. मदयित्रीषु
देवानाम् । सप्तमीभूतेः स्थितमिति शेषः
SKN. मदयितृषु वर्तमानम् Dur.

२१. अदीनायमघ्नं पयोव्रतं पुरोडाशाविकर्षं
वा Sy. अन्धोऽज्ञपेयस्याख्या SKN.
हविलक्षणं यदेतदस्मिन्नग्नयेभिर्मनुष्यै-
र्भयद्रूपां देवं पयस्याख्यान्याख्यं
च Dur.

२२. वद० D. वीह्याविप्रवर्धकानि Sy.

२३. उदकानि Sy.

२४. तासामभिवृद्धार्थं पीपयन्त आप्याययन्तु
Sy. व्यायतेर्बृद्धपक्षेऽप्येवं रूपम् ।
वर्धयन्त्यः SKN. आतां गवामुपकारं
कुर्वन्त्यो वर्धयन्तीत्यर्थः । पदेतवशनशान-
योग्यमाज्यताम्राय्यलक्षणमाभिरुद्गौ -
भिश्च युवयोरन्धो वर्धयते Dur.

२५. द्योतनशीलाः Sy. देव्यः SKN.
दानादिगुणयुक्ताः Dur.

२६. अस्मत्सम्बन्धिनः Sy. अस्माकमृत्वि-
जाम् SKN.

प्रत्नः । सर्वस्यास्य जगतः । पतिः । दमयितेन्द्रश्चाप्यायपति । कामयतम् । पिबतं च । उल्लियायाः ।
पयः ।

१. पूर्वः पूर्वकालीनः Sy. पुराणः ...
चिरन्तन एव याज्य इत्यर्थः SKN.
अस्मात्पूर्वो यजमानः Dur.

२. यज्ञस्य Sy. अन्नस्य SKN. हविषः
Dur.

३. पालकोऽग्निः Sy. स्वामी SKN.
पतिः । पूर्वं हि द्रव्यस्य यजमानः
पतिर्भवति ततः स तद्वृत्तिर्भव्यः समर्पयति
देवतायै संस्तुयतेति । ततस्ते तस्य
हविषः पतयो भवन्ति । तानपेक्ष्य
यजमानः पूर्वः पतिः । तदपेक्षयैवत्विज
आहुः Dur.

४. मम० M.

दाता भवत्विति शेषः । अग्नौ हूयमान-
त्वात्सर्वेषामपि हविषाम् Sy.

पुत्राभ्यां वन् दवद् दाता दास्यते
तद्वित्पर्यः SKN. तेनाभ्येतद्वन्तावे-
वोद्दिश्यास्मान्प्रत्युत्सृष्टम् । एवमपि स
दन्भवति । अपि ययं यथाव्यादिष्ट-
मेव तेन पूर्व्येण हविष्यतिना भवद्भूपा-
नेतद् वयाः Dur.

५. यस्मादेवं तस्माद्दे मित्रावरुणौ वीतं
भक्षयतं पुरोडाशादिकम् Sy. एतद् द्वयं
ज्ञात्वा वीतमश्नीतम् ... यदस्य नातिद्वयं
नातिकठिनं तदश्नीतम् SKN.
नातिकठिनस्याशनयोग्यस्य स्वं भाग-
मस्मान्निर्वीक्ष्यमानमश्नीतं पुत्रमित्यर्थः ।
... पारिजोष्याद् वीतमित्यस्य शब्दस्य
पयस्याया सह सम्बन्धः । सा च नाति-
कठिना नातिद्वयाशनयोग्या । तस्माद्
वीतमित्येष शब्दोऽशनार्थ इत्युपपद्यते ।

लोकेऽपि हि नातिकठिने नातिद्वयेऽ-
शनशब्दः प्रतिदोऽज्जनाति पायस-
मिति Dur.

६. अपिबन्तं P. यवमपिबं M. पातम् ।
यद्वा घनीभूतं पयस्याया वीतं स्रवद्रूपं
पातम् Sy. पिबतं च । ... यद्
द्रवञ्च तच्च पिबतम् SKN. पिबतं
च यदेतदाज्यस्य स्वं भागमुपस्तरणानि-
धारणतम्बद्धम् । ... एवमस्मिन्मन्त्र
उल्लियायाः पयसा निष्पन्नस्येति श्रूयमाणे
पयस्याज्ये प्रतीयेते । तपोराज्यं पेषं,
तस्यातमित्यनेन सम्बध्यते Dur.

७. क्षीराद्युत्त्राविण्या गोः Sy. गोः
सम्बन्धिन इति शेषः । उल्लियेत्यादि-
पठमानस्यैव निर्विविक्तयोपन्यासः ।
उत्त्राविणो येऽस्यां भोगास्त ऊर्ध्वं
स्रवन्ति गच्छन्ति क्षीरदधिनवनीतक्रमेण
SKN. अश्नीतं पिबतं पयस
उल्लियायाः । उल्लियेति गोनाम् ।
उत्त्राविणोऽस्यां भोगाः (उल्लेति च)
N.4.19.

८. पयोविकारभूतस्य पायसाख्यस्य हविषः
SKN. पयस्याख्यस्योऽल्लियायाः पयसा
निष्पन्नस्य Dur.

N. 4. 19; SKN. II. 254

९. Ms. D. puts the figure
॥१५३॥ here to indicate
the end of one hundred
and fiftythird hymn. No
such number is given in
P. and M.

I. 154.

विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्र वोचं यः पार्थिवानि विममे रजांसि ।

यो अस्कमायदुत्तरं सधस्थं विचक्रमाणस्त्रेधोरुमायः ॥१॥

विष्णोर्नु कम् । विष्णोः । कर्माण्यहम् । क्षिप्रमेव । ब्रवीमि ।

यः । पृथिव्यां भवान् । लोकान् । विममे । यत्च । धाम् ।

१. विष्णोरेव Mah., U. हे नरा
विष्णोर्व्यापनशीलस्य देवस्य Sy.

२. कर्माणि Mah.
वीरकर्माणि Sy., BB.

३. नु कमित्यव्ययमवधारणार्थम् Mah. नु
कमतिशीघ्रम्... अत्र यद्यपि 'नु कम्'
इति पदद्वयं तथापि यास्केन 'नवोत्तराणि
पदानि' (Ngh. 3.13.) इत्युक्तत्वा-
च्छास्त्रान्तर एकत्वेन पाठाच्च 'नु' इत्ये-
तस्मिन्नेवार्थे 'नु कम्' इति पदद्वयम् Sy.
'नु कम्' इति निपातसमुदायोऽवधारणार्थः
U. नु कमिति क्षिप्रनाम BB.

४. प्रब्रवीमि Mah., Sy., U. प्रकवेण
(प्रकर्षेण) ब्रवीमि । छान्दसो लुङ् ।
'बहुलं छन्दस्प्रमाद्व्योनेऽपि' (Pa. 6.4.
75.) इत्यवभावः BB.

५. विष्णुः Mah., Sy., U.

६. भवा M. पृथिवीतन्त्रधीनि Sy. विष्णु-
विशेष्यते । यः पार्थिवानि पृथिव्यन्त-
रिक्षद्युलोकभवानि... 'पृथिव्या आर्जो'
(Vār. 4.1.85.) इत्युत्प्रत्ययः BB.

७. ०वाल्लोकं P. पृथिव्यन्तरिक्षद्युलोक-
स्थानानि... 'लोका रजांस्युच्यन्ते'
(N.4.19.) इति यास्कोक्ते-
रजःशब्दो लोकवाचकः । यद्वा यः
पार्थिवानि रजांसि पार्थिवपरमाणून्
विममे परिगणितवान् Mah. रजांसि

रञ्जनात्मकानि कित्पादिलोकत्रयाभिमा-
नौग्यग्निवाग्वादित्यरूपाणि... अत्र त्रयो
लोका अपि पृथिवीशब्दवाच्याः । तथा
च मन्त्रान्तरम्, 'वदिन्द्राग्नी अत्रमस्यां
पृथिव्यां मध्यमस्यां परमस्यांभूत स्यः'
(RV.I.108.9.) इति । तैत्तिरीयेऽपि
'योऽस्यो पृथिव्यामस्यायुषा' इत्युप-
क्रम्य 'यो द्वितीयस्यां तृतीयस्यां
पृथिव्याम्' (TS.I.2.12.1.) इति ।
तस्माल्लोकत्रयस्य पृथिवीशब्दवाच्यत्वम्
Sy. पृथिव्यन्तरिक्षद्युलोकानि... रजांसि,
'लोका रजांस्युच्यन्ते' (N.4.19.) इति
रजःशब्दो लोकवाचनः U. पृथिवीशब्देन
त्रयो लोका उच्यन्ते ।... यः पार्थिवानि
रजांसि ज्योतीषि, अग्निविद्युत्सूर्यात्म-
कानि । यद्वा... पृथुषु भवानि रजांसि
बभूवि BB.

८. निर्ममे Mah. विशेषेण निर्ममे Sy.
निमित्तवान् U. विनिमित्तवान् BB.

९. देवानां सहस्रानस्थानं द्युलोकरूपम् ।
... सह देवास्तिष्ठन्ति यस्मिन्तत्स-
धस्थम् Mah.

सहस्रानं लोकत्रयाभ्यभूतमन्तरिक्षम्
Sy. सहस्रानं देवानाम् U. सहस्रानं
सर्वेषामन्तरिक्षम् । 'मुपि स्यः' (Pa.
3.2.4.) इति कः । 'सध मावस्थयोः ०'
(Pa. 6.3.96.) इति सधादेशः BB.

उत्तन्नाति । विक्रममाणः । श्रेष्ठा । उरुगमन उरुभिर्वा स्तोतव्यः ।

१. द्वावक्तन्नाति M.

यइव विष्णुऋतमुपरितनम् Mah.

उदगततरमतिविस्तीर्णम् Sy.

उत्तरं द्युलोकाख्यम् U.

२. यथाऽधो न पतति तथा स्तम्भितवान्...

'स्कम्भ रोधने' Mah. तेषामाधारत्वेन

स्तम्भितवान्निमित्तवानित्यर्थः । अनेनान्त-

रिजाभिर्लोकत्रयमपि सृष्टवानित्युक्तं

भवति । यद्वा यो विष्णुः पाथिवानि

पृथिवीसम्बन्धीनि रजंति पृथिव्या

अथस्तनसप्तलोकान्विममे विविधं विमि-

तवान् । रजशब्दो लोकवाची 'लोका

रजांस्युच्यन्ते' (N. 4.19) इति पास्के-

नोक्तत्वात् । किञ्च यद्वोत्तरमुत्कृष्टतर-

मुत्तरमाविनं, सधस्यं सहस्रानं पृथ्वकृतां

सहनिवासयोग्यं भूरादिलोकसप्तकमस्क-

भायत् स्तम्भितवान्सृष्टवानित्यर्थः ।...

अथवा पाथिवानि पृथिवीनिमित्त-

कानि रजंति लोकान्विममे । भूरा-

दिलोकत्रयमित्यर्थः । भूव्यामुपाजित-

कर्मभोगार्थत्वादितरलोकानां तत्कार-

णत्वम् । किञ्च यद्वोत्तरमुत्कृष्टतरं

सर्वेषां लोकानामुपरिभूतम् । अपुन-

रावृत्तेस्तस्योत्कृष्टत्वम् । सधस्यमुपा-

सकानां सहस्रानं सप्तलोकमस्कभायत्

स्तम्भितवान् भ्रुवं स्थापितवानित्यर्थः

Sy. स्तम्भितवान् U. अस्तम्भपदधार-

यत् । अस्कन्नादिति वक्तव्ये 'स्तम्भुस्तु-

न्मुस्कम्भुस्तुन्मुस्तुञ्भ्यः झुइव' (Pa.

३.1.82.) इति इनाप्रत्ययः । छन्दसि

शापजपि (Pa. ३.1.84.) इति व्यस्येन

हेरभावेऽपि इनशायजादेशः BB.

३. अग्निवायुसूर्यरूपेण पदत्रयं निदधानः ।

विपूर्वस्य क्रमतेः 'सिटः कानज्वा'

(Pa. ३.2.106.) इति कानचि रूपम्

Mah. विविधं क्रममाणः । विष्णोस्त्वेषा

कननम् 'इवं विष्णुर्वि जज्ञे' (RV.

I. 22.17.) इत्याविश्रुतिषु प्रसिद्धम्

Sy. विभज्य क्रममाणः पदत्रयं कुर्वन्,

सिटः कानजादेशः BB.

४. त्रि० P.D.M. त्रिषु लोकेषु Mah.

त्रिप्रकारं स्वसृष्ट्यालोकान् Sy.

त्रिषु लोकेषु BB.

५. उरुगमो गमनं यस्य, उरुभिर्महात्म-

भिर्गणित इति वा Mah.

उरुभिर्महद्भिर्गणयमानोऽतिप्रभूतं गण-

यमानो वा । य एवं कृतवास्तादृशस्य

विष्णोर्वीर्याणि प्रवोचम् Sy.

उरुगमनः U.

उरुभिर्महात्मभिर्गणित इत्युक्त्यायः । 'कं

मे शब्दे' यद्वा उरुभिर्गन्तव्यः । 'गाह्

गती' । ... य इत्यमित्यमकरोत्स्य

विष्णोर्वीर्याणि प्रवोचम्, स मे धीवाडधं

करोत्विति BB.

६. ०व्या P.

७. VM. ignores कम् । प्र

The YV. adds the words

विष्णवे त्वा to the stanza of

the RV.

विष्णवे हविर्धानशकटाभिमानिविष्णु-

प्रीत्यर्थं त्वां निहन्मि निष्णामोति

शेषः Mah.

This stanza is borrowed by

YV. ५.18 ; TS. 1.2.13.3.

प्र तद्विष्णुः स्तवते वीर्येण मृगो न भीमः कुचुरो गिरिष्ठाः ।
यस्योरुषु त्रिषु विक्रमणेष्वधिजियन्ति भुवनानि विश्वा ॥२॥

प्र तद्विष्णुः । प्र । सः । विष्णुः । स्तूयते । वीर्येण । मृगः । इव । भयानकः । कुत्सित-
कर्मचारी । पर्वते वर्तमानः । यस्य । विस्तीर्णेषु । त्रिषु । पदनिधानस्थानेषु । सर्वाणि । भूतानि ।

१. स प्रसिद्धो विष्णुः...तदिति निङ्गव्य-
त्ययः Mah. यत्येति वक्ष्यमाणत्वात्स
इत्यवगम्यते । स महानुभावः Sy.

२. प्रस्तूयते सर्वैरिति शेषः ।...प्र स्तवत
इत्यत्र व्यत्ययेन यकः स्थाने शप्प्रत्ययः
Mah.

स्तूयते सर्वैः । कर्मणि व्यत्ययेन शप् Sy.
स्तूयते । यकः स्थाने शप् छान्दसः U.

३. असाधारणवीरकर्मणा Mah. स्वकीयेन
वीरकर्मणा पूर्वोक्तरूपेण Sy. वीरकर्मणा
U.

४. किम्भूतो विष्णुः ? 'मृजूषु शुद्धौ' माष्टि
शोधयतीति मृगः । नोऽनर्थकः
पादपूरणः Mah.

वीर्येण स्तूयमानत्वे वृष्टान्तः ।...सिंहा-
दिरिव । यथा स्वविरोधिना मृगयिता
सिंहः Sy. यथा मृगः सिंहः स्तूयते U.

५. बिभेत्प्रस्मादसौ भीमः Mah. भीमो भीति-
जनकः...तद्वदयमपि मृगोऽन्वेष्टा शत्रूणां
भीमो भयानकः सर्वेषां भीत्यपावान्भूतः ।
परमेश्वराद् भीतिः 'भीयात्मादातः पवते'
(TA. 8.8.1.) इत्यादिभूतिषु प्रसिद्धा
Sy. बिभेत्प्रस्मादिति भीमः U.

६. कौ पृथिव्यां मत्स्याविरूपेण चरतीति
कुचुरः M. कुत्सितहिंसाविकर्ता, दुर्गम-
प्रवेशगता वा...कुचुरशत्रुवधादिकु-
त्सितकर्मकर्ता कुषु सर्वाण्यु भूमिषु लोक-
त्रये सञ्चारी वा Sy. कुत्सितचारी
प्राणिवधजीवनः U.

७. गिरि वेदवाण्यां गिरी देहे वाऽन्तर्जामि-

रूपेण तिष्ठतीति गिरिष्ठाः । अथवा न
इवार्थः । गिरिष्ठाः पर्वतस्थितः कुचुरः
कुत्सितचारी प्राणिवधजीवनो भीमो
भयङ्कुरो मृगो न सिंह इव स यथा वीर्येण
स्तूयते तद्वत् Mah. पर्वताद्युन्नतप्रवेश-
स्थायी सर्वैः स्तूयते...तथा गिरिष्ठा
गिरिवकुच्छितलोकस्थायी । यद्वा गिरि
मन्त्रादिरूपायां धाचि सर्वदा वर्तमान
ईदृशोऽयं स्वमहिम्ना स्तूयते Sy.

गिरिष्ठाः पर्वतस्थानः । यद्वा
हीनोपमानत्वादन्यथा व्याख्यायते ।
सर्वैरेतैर्मृगादिभिः पर्वैरिन्द्रो विशिष्यते ।
स हि विष्णोरुपमानं भवितुमर्हति ।
मृगो न...यथा शुद्धोऽनृतपाप्मा
इन्द्रः । भीमो भीषणः, कुचुरः क्वार्थं
चरतीति कुचुरः । कुशब्दस्य सम्प्रसारणं
छान्दसम् । गिरिष्ठा गिरिमध्यस्तचेन्द्रो
वृष्ट्यर्थं तिष्ठति । अथ कौ पृथिव्यां चर-
तीति कुचुरो मत्स्यकूर्माविरूपेण । अथ
गिरि वेदवाक्ये तिष्ठति गिरिष्ठाः । अथ
देहोऽपि गिरिवच्यते तस्मिन्नात्मत्वेन
तिष्ठतीति गिरिष्ठाः U.

८. विष्णोः Mah, Sy., U.

९. उच्यु प्रभूतेषु Mah. विस्तीर्णेषु Sy.
महत्सु U.

१०. त्रिसङ्ख्याकेषु Sy.

११. पादप्रक्षेपणस्थानेषु लोकेषु Mah.

पादप्रक्षेपेषु Sy.

विक्रमणेषु लोकेषु U.

१२. भूतजातानि Mah., Sy., U.

अधिवसन्ति ।

प्र विष्णवे शूपमेतु मन्म गिरिचित उरुगायाय वृष्णे ।

य इदं दीर्घं प्रयतं सधस्थमेको विममे त्रिभिरित्पदेभिः ॥३॥

प्र विष्णवे । प्रगच्छतु । विष्णवे । बलकरम् । स्तोत्रम् । पर्वते वर्तमानाय । महाम-
नाय । वृषिणे । मत् । इदम् । दीर्घम् । प्रकर्षेण सम्बद्धम् । त्रैलोक्यम् । एकः । त्रिभिः । एष ।
पदैः । परिविच्छेदः ।

यस्य श्री पूर्णा मधुना पदान्यधीयमाणा स्वधया मदन्ति ।

य उ त्रिधातु पृथिवीमुत धामेको दाधार भुवनानि विश्वा ॥४॥

यस्य श्री । यस्य । श्रीणि । पदानि । परोध्यादिभिः स्वरसैः । पूर्णानि । अधीयमाणाधेन ।

१. अधिवसन्ति स स्तूयत इत्यर्थः Mah.
अधित्य निवसन्ति स विष्णुः स्तूयते Sy.
उपरि निवसन्ति U.

२. मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः । मृग इव
भीमः कुचरो गिरिष्ठाः । मृगो माष्टेर्नति-
कर्मणः । भीमो विभ्यत्पस्माद्, भीमोऽप्ये-
तस्मादेव । कुचर इति चरति कर्म कुस्ति-
तम् । अथ चेद् देवताभिधानं यथायं न
चरतीति । गिरिष्ठा गिरिस्वायी । गिरिः
पर्वतः । समुद्रगोर्णो भवति । पर्ववान्पर्वतः ।
पर्व पुनः पुनः प्रीणातेर्वा । N. 1.20.
This stanza is borrowed
by YV. 5.20.

३. विष्णुमेतु प्राप्नोतु । कर्मणः सम्प्रदानत्वा-
च्चतुर्थी Sy.

४. सर्वव्यापकाय Sy.

५. अस्मत्कृत्यादिजन्यं बलं महत्त्वम् Sy.

६. मननं स्तोत्रं मननीयं शूयं बलं वा Sy.

७. कीदृशाय ? गिरिभित्ते वाचि गिरिबहुमत-

प्रवेशे वा तिष्ठते Sy.

८. बहुभिर्गीयमानाय Sy.

९. वक्षिणे कामानाम् । एवं महानुभावं शूयं
प्राप्नोतु Sy.

१०. कोऽस्य विशेष इत्युच्यते, यो विष्णुः
Sy.

११. इवं प्रतिष्ठं वृक्षमानम् Sy.

१२. अतिविस्तृतम् Sy.

१३. नियतम् Sy.

१४. सहस्थानं लोकत्रयम् Sy.

१५. एक एवावित्तीयः सन् Sy.

१६. पारैः Sy.

१७. विशेषेण निर्मितवान् Sy.

१८. विष्णोः Sy.

१९. पादप्रक्षेपणानि Sy.

२०. ०धि P. मधुना मधुरेण दिव्येना-
मृतेन Sy.

२१. अधीयमानानि Sy.

२२. स्वधयाऽधेन Sy.

माद्यन्ति । यः । च । पृथिवीम् । च । द्यौः चान्तरिक्षसम्बन्धत्वात् । त्रिसन्धानम् । बाधारेत्येत-
देवोक्तम् । एको बाधारः । भुवनानि । सर्वाणीति ।

तदस्य प्रियमभि पाथो अस्यां नरो यत्र देवयवो मदन्ति ।

उरुक्रमस्य स हि बन्धुरित्था विष्णोः पदे परमे मध्व उत्तः ॥५॥

तदस्य । तत् । अस्य विष्णोः । प्रियम् । स्थानम् । अभिप्राप्नुयात् । नरः । यत्र । देव-
कामाः । मदन्ति । विस्तीर्णं क्रममाणस्य । स्तोत्रैर्बन्धनकृतम् । इत्थं तत्स्थानमभिप्राप्नोति ।
विष्णोः । पदे । परमे दिवि । उदकस्य । उत्पत्तिस्थानम् ।

१. माद्यन्ति तदाभितजनान् Sy.

२. यं P.D.M. ३. एव Sy.

४. प्रख्यातां भूमिम् Sy.

५. द्यौतनात्मकमन्तरिक्षं च Sy.

६. त्रयाणां धातूनां तनाहारस्त्रियाधु । पृथि-
व्यप्येत्योरुपधातुत्रयाविशिष्टं यथा भवति
तथा Sy.

७. धृतवान्... उत्पादितवानित्यर्थः । ध्रुवो-
गारण्यके 'तत्तेजोऽजत तदग्रमसृजत ता
प्राप ऐक्यं' इति भूतत्रयमुष्टिमुक्त्वा
'हन्ताहमिमास्तिथौ देयतास्तातां त्रिवृतं
त्रिवृतमेकैकां करवाणि' (Chā. U.
6.3.2-3.) इत्यादिना त्रिवृत्करणमु-
ष्टिरुपपादिता । यद्वा त्रिधातु कालत्रयं
गुणत्रयं वा बाधारेत्यन्वयः Sy.

८. भूतजातानि चतुर्दशलोकांश्च । यद्वा पृथि-
वीशब्देनाधोवर्तीन्पतलवितलादिसप्तभुव-
नान्युपात्तानि । ध्रुवशब्देन तदवास्तर-
क्याणि भूरादिसप्तभुवनानि । एवं चतु-
र्दशलोकांश्चिद्वा भुवनानि सर्वाण्यपि
सत्रस्यानि भूतजातानि Sy.

९. सर्वैः सेव्यत्वेन प्रतिद्धम् Sy.

१०. नहतो विष्णोः Sy. ११. प्रियभूतम् Sy.

१२. धन्तरिजनार्भतत् । ... धाविनश्चरं ब्रह्म-
लोकमित्यर्थः Sy. पाथोऽन्तरिक्षम् ।
यथा व्याख्यातम् N.6.7.

१३. व्याप्नुयाम् Sy.

१४. तदेव विशेष्यते—यत्र स्थाने Sy.

१५. देवं द्यौतनस्त्वभावं विष्णुमात्मन इच्छन्तो
यत्तवानाविभिः प्राप्तुमिच्छन्तः Sy.

१६. तृप्तिमनुभवन्ति, तदवमानित्यन्वयः Sy.

१७. ०णं M. पुनरपि तदेव विशेष्यते... अत्य-
धिकम् Sy. १८. सर्वं जगदाक्रममाणस्य
तत्तवात्मना Sy. १९. ततोऽधिकं
नास्तीत्याह... स हि बन्धुः स खलु
सर्वेषां सुकृतिनां बन्धुभूतो हितकरो वा,
तस्य पदं प्राप्तवता न पुनरावृत्तेः । 'नञ्
पुनरावृत्ते' (Chā. U. 8.15.1.) इति
श्रुतेस्तस्य बन्धुत्वम् । हिदाब्जः सर्वभु-
तिस्मृतिपुराणादिप्रसिद्धिद्योतनार्थः Sy.

२०. इत्थमुक्तप्रकारेण Sy. २१. अत एव
विष्णोर्व्यापकस्य परमेश्वरस्य Sy.

२२. स्थाने Sy. २३. उत्कृष्टे निरतिशये
केवलसुखात्मके Sy. २४. मधुरस्य Sy.

२५. The passage beginning with
अस्य and ending with
उत्पत्तिस्थानम् is omitted by P.
उत्तो, निष्पद्यो वर्तते । तदवधानम् । यत्र
क्षतुष्पाजराभरणपुनरावृत्त्याविमर्श-
नास्ति । सङ्कल्पमात्रेणामृतकुल्याविभोगा-
प्राप्त्यन्ते तादृशमित्यर्थः Sy.

२६. VM. ignores तः । हि

ता वां वास्तून्युश्मसि गमध्वै यत्र गावो भूरिशृङ्गा अयासः ।

अत्राह तदुरुगायस्य वृष्णः परमं पदमवं भाति भूरि ॥६॥

ता वाम् । तानि । इन्द्राविष्ण्वीः । स्थानानि । कामयामहे । गमनाय । यत्र । रमयः । बहु-
शिरस्काः । गच्छन्तः । अत्र । एव । तत् । महागतेः । बभितुर्विष्णोः । परार्धस्थम् । पदम् । भासते ।

१. तान् M.

गन्तव्यत्वेन प्रतिदानि Sy.

२. हे पत्नीयजमानौ वां युष्मदध्वम् Sy.

वां व्यत्ययेन द्वितीयाद्विचनमेकवचनस्य
स्थाने, स्वां विष्णुं स्तुषन् SKN.

३. सुखनिवासयोग्यानि स्थानानि Sy.

गृहाणि निवासस्थानानीत्यर्थः SKN.
निवासस्थानानि Dur.

४. कामयामहे । तवर्थं विष्णुं प्रार्थयाम
इत्यर्थः Sy.

कामयामहे SKN.

५. युवयोर्गमनाय Sy. गमनायात्मनः ।

अथवा वामिति वष्टीद्विवचनम् । वस्पती
पतिपत्नी यजमानाबुच्येते । युवयोर्गमनाय
कामयामहे यस्यमृत्विजः SKN.

६. येषु वास्तुषु Sy.

७. अत्यन्तोऽप्रत्युपेता बहुभिराश्रयणीया वा
Sy. श्रवणादिक्रियायोगाच्छृङ्गस्थानीय-
त्वाद्वा दीप्तिरत्र शृङ्गमुच्यते, बहुदी-
प्तयः SKN.

बहुदीप्ताः Dur.

८. अयना गन्तारोऽतिविस्तृताः । यद्वा । यातो

गन्तारः । अताबुद्धाः, अत्यन्तप्रकाशयुक्ता
इत्यर्थः Sy. अयना गमनशीलाः,

क्रियाभेदाबुद्धारोऽर्धवो भिन्नं वाक्यमत

एवमुच्यते SKN. अयना मुहूर्तमप्यनय-
स्थापितः Dur.

९. वास्तवाधारभूते द्युलोके Sy. एण्वेव
स्थानेषु SKN.

तेषु स्थानेषु Dur.

१०. खलु Sy. अहङ्ग्वो विनिष्पृहार्थीयः
SKN.

११. तावृशं सर्वत्र पुराणावियु गन्तव्यत्वेन
प्रतिष्ठम् Sy.

१२. बहुभिर्महात्मभिर्गतव्यस्य, स्तुत्यस्य Sy.
रसादानादिक्रियाद्वारेण बहुगतेः SKN.
उरुगमनस्य Dur.

१३. कामानां बभितुर्विष्णोः Sy. बभितुः,
विधेयैर्तद्रूपम्, ऋकारोपजनने । व्याप्तु-
रित्यर्थः SKN.

१४. निरतिशयम् Sy.

प्रकृष्टम् SKN.

१५. स्थानम् Sy. विष्णोः स्वभूतम् ... पदम्
... स्थानमादित्यमण्डलाख्यम् SKN.
आदित्यमण्डलस्थानम् । स्थाने हि
पदतज्ज्ञा, पदस्य इति लोकेऽपि वक्तारो
भवन्ति Dur.

१६. स्वमहिम्ना स्फुरति Sy. अग्रे भाति, अग्रे
दीप्यते, अर्वागिदं सर्वं कृत्वा भातीत्यर्थः
Dur.

विस्तीर्णम् ।

I. 155.

प्र वः पान्तुमन्वसो धियायुते महे शूराय विष्णवे चार्चत ।

या सानुनि पर्वतानामदाम्या मुहस्तस्थतुरर्वतेव साधुना ॥१॥

प्र वः पान्तम् । यूयम् । सोमाख्यस्याऽन्नस्य । पानीयम् । सत्कर्मं कर्तुमिच्छते । महते । शूरायेन्द्राय । विष्णवे । च । प्रयच्छत । यो । पर्वतानाम् । उच्छ्रिते देशे । शत्रुभिरहिंसा ।

१. प्रतिप्रभूतम् Sy.

भूरि प्रभूतम् । अथवा परमं पर्वं विव एकदेशः परार्ध्यंशब्दवाच्यः, तेन च तात्स्थ्यान्मण्डलं लक्ष्यते । कुत एतत् । 'विव आहुः परे अर्थे पुरीषिणम्' (RV. I. 164. 12^b.) इति मन्त्रान्तरे दर्शनात् । तथा च भाष्यकारः—'परमं पर्वं परार्ध्यस्थम्' (N. 2. 7.) इत्याह । अथभाति, अथभासते जायत इत्यर्थः । 'भूरोति बहुनामधेयम्' इति पठितस्यापि निर्विवक्षया पुनर्वाचः 'प्रभवतीति सतः' इति कारकपरिग्रहार्थम् । प्रभवति हि तत्तत्पर्वस्यानुपहाय SKN.

२. अयं मन्त्रो दास्केन मोशब्दो रश्मिवाचक इति व्याचक्षाणेन व्याख्यातः Sy. तानि वां वास्तूनि कामयामहे गमनाय यत्र गावो भूरिशृङ्गा बहुशृङ्गाः । भूरिति बहुनो नामधेयम् । प्रभवतीति सतः । शृङ्गं ध्यतेर्वा । शृणातेर्वा । शम्नातेर्वा । शरणा-मोदगतमिति वा । शिरसो निर्गतमिति वा । अयासोऽयनाः । तत्र तदुत्थापस्य विष्णोर्महामतेः परमं पर्वं परार्ध्यस्थमव-भाति भूरि । पादः पठते । तन्निधानात्प-दम् । पशुपादप्रकृतिः प्रभागपादः । प्रभाग-पादसामान्यादितराणि पदानि N. 2. 7; SKN. II. 54.

३. VM. ignores अव

Ms. D. puts the figure ॥१५४॥ here to indicate the end of one hundred and fiftyfourth hymn. No such number is given in P. and M.

४. हे अथर्व्यावयो वो युष्माकं सम्बन्धि Sy.

५. अन्धः सोमरूपमश्रम् Sy.

६. वनीयं P. पनीयं D. पालनस्वभावं पातय्यं वा Sy.

७. संक० M.

८. धियायते स्तुतीरिच्छते Sy.

९. विक्रान्ताय Sy.

१०. व्यापकार्येतामकाय देवाय च Sy.

११. प्रकर्षेण सम्पादयत Sy.

१२. कस्तघोरतिपाय इत्युच्यते । . . . याविन्द्रा-विष्णु Sy.

१३. प्रीणनवतां पूरणवतां वा . . . उक्ततल्ल-जानां लोकानाम् Sy. पर्ववान्पर्वतः । पर्वं पुनः पुनातेः प्रीणातेर्वा N. 1. 20.

१४. सानुनि समुच्छ्रितप्रदेशे । सर्वलोक इत्यर्थः । अथवा मेधानां समुच्छ्रितप्रदेशे । 'पर्वतो गिरि' (Ngh. I. 10.) इति मेघनामसूक्तत्वात्, तत्र Sy.

१५. Omitted by M.

१६. ०स्या M. अदम्भनीयो परंरनभि-भाव्यो Sy.

महान्ती । तस्य^१तुः । यथा । अस्वेन । कल्याण^२ेन कश्चित् तिष्ठति ।

स्वेषमित्या समरणं शिमीवतोरिन्द्राविष्णु सुतपा वामुरुप्यति ।

या मर्त्याय प्रतिधीयमानमित्कुशानोरस्तुरसनामुरुप्यथः ॥२॥

स्वेषमित्या । दीप्तम् । इत्थम् । सङ्गतम् । कर्मवतोः । इन्द्राविष्णु । सोमस्य पाता ।
युवयोः । वर्धयति । यो । मर्त्याहिंसायम् । प्रतिधीयमानम् । एव । वंद्युतस्याग्नेरक्षनेः । निर-
सितुः । तेजः । यजमानाद् रक्षायो यथा स न विद्युद्धतो भवति ।

ता ई^१ वर्धन्ति मह्यस्य^२ पौंस्यं^३ नि मातरां नयति^४ रेतसे भुजे ।

दधाति पुत्रो^५ज्वरं^६ परं पितुर्नामं^७ तृतीयमधि^८ रोचने दिवः ॥३॥

ता ईम् । ताः । एतत् । सोमपातः । महत् । पौंस्यम् । वर्धयन्तीन्द्राविष्णुभ्यां वृष्टा

१. अत एव महो महान्ती । यद्वा । महो
महति स्वतेजसि सानुनीत्यनेन सम्बन्धः
Sy. २. तिष्ठतः Sy.

३. तत्र वृष्टान्तः । अर्धता वेगवताऽश्वे-
नेव । तेन यथाऽप्युच्छ्रितं प्रवेशमारोहति
तद्वदुच्चं पदमाकरो । तस्मात्ताभ्यामर्धत
Sy.

४. अभिमतदेशप्रापणतमर्चनं Sy.

५. मर्त्या P. इति सा निगदव्याख्याता
N. 11.8.

६. प्रदीप्तम् Sy.

७. समरणं सम्प्रयागदेशगमनम् Sy.

८. इष्टप्रदानाधिकर्मवतोः Sy.

९. हुतशिष्टसोमपौतयजमानः Sy.

१०. रक्षति यागेन पूजयति । यद्वा शिमीवतोः
प्रहरणाधिकर्मवतोर्वा युवयोस्त्वर्थं दीप्तं
श्रीर्धोपेतं, समरणं सम्पत्परस्परगमनोपेतं
वृष्टिप्रदानाय मेघविदारणकर्म यजमान
उद्वप्यति रक्षति स्तोतीत्यर्थः Sy.

११. इन्द्राविष्णु Sy.

१२. मर्त्याहिं P. मर्त्याय मनुष्याय हविर्वाजे

यजमानाय Sy.

१३. प्रतिधातव्यं फलरूपम् Sy.

१४. अग्नेः सकाशात् Sy.

१५. ऽज्ञानेः D.

१६. अभिमतश्रेष्ठुनिरसितुर्वा शत्रूणाम् Sy.

१७. अग्नं चलनशीलं प्रदानशीलमग्नादिकम्
Sy.

१८. अविच्छेदेन प्रवर्तयथः । बन्धौ हृतं हविः
स्वीकृत्य तन्मुखादेव फलमपि दास्यथ
इत्यर्थः Sy.

१९. मस्रविं P.

२०. सोमरूपाः प्रसिद्धा ब्राह्मणयो यजमानेन
हुताः Sy.

२१. ईमित्यनर्थको वा Sy.

२२. अस्वेन्द्रस्य Sy.

२३. पास्यं ML

पुंसः कर्म वक्ष्यमाणकर्म यत्नम् Sy.

पौंस्यम् is suggested.

२४. वर्धयन्ति Sy.

२५. म न्या D.

२६. वृष्टा P.

प्रापः। स^१ द्यावापृथिवी^२। भोगाय^३। उदकाय^४ च। निनयति^५। स पुत्रः^६ सन्। गुह्यम्^७। प्रतिज्वं^८
च द्वे नामनी^९। पितुः^{१०} सकाशात्^{११}। अथ^{१२} बोधायनोक्तं^{१३} 'सोमयाजी' इति तृतीयम्^{१४}। नाम^{१५}। दिवः^{१६}।
रोचने^{१७} यज्ञे^{१८}। धारयति^{१९}।

तत्तदिदस्य^{२०} पौंस्यं^{२१} गृहीमसीनस्य^{२२} त्रातुरं वृकस्य^{२३} मीळद्वयं^{२४}।

यः पार्थिवानि^{२५} त्रिभिरिद्विगामभिरुरु^{२६} क्रमिष्टोरुगायाय^{२७} जीवसे^{२८} ॥४॥

तत्तद्वित्। तत्। तत्। विष्णोः^{२९}। वीर्यम्^{३०}। स्तुमः^{३१}। ईश्वरस्य^{३२}। पालयितुः^{३३}। वृकवर्जितस्य^{३४}
रक्षोवर्जितो हि यज्ञात्मा विष्णुः^{३५}। कामानां^{३६} सेक्तुः^{३७}। यो देवः^{३८}। पार्थिवानि^{३९} रजांसि^{४०}। त्रिभिः^{४१}। एव^{४२}।
विचित्रगमनैः^{४३} पदैः^{४४}। विस्तीर्णम्^{४५}। कान्तवान्^{४६}। रक्षसां^{४७} हननेनोरुगमनाय^{४८} भूतजाताय^{४९}। जीवितु-
मिति^{५०}।

१. स चेन्द्रः सोमपानजनितं सामर्थ्यम् Sy.

२. द्यावापृथिवी Sy.

३. तेषां भोगाय रक्षणाय च Sy.

४. रेतसे प्राणिनां पुत्राद्युत्पादनसामर्थ्याय Sy.

५. नितरां प्रापयति Sy.

६. पुत्रप्राप्ता सर्वो जनः Sy.

७. अवरं निकृष्टं नाम यौवराज्यम् Sy.

८. परं तदुत्कृष्टं पुत्र इति नाम Sy.

९. प्रतिज्वसे M.

१०. पालकाद्विष्णोरनुग्रहात्। यज्ञा। पितुः
स्वोत्पादकात्स्वयमुत्पन्नं तत् Sy.

११. ०दयो P. १२. ०जी D.P.

१३. तदुभयापेक्षया तृतीयं पितेति नाम...
'त्रीणि वाव रेतोसि पिता पुत्रः पौत्रः'
(TS. 5.6.8.4.) इति श्रुतेः। अस्याप-
मर्थः। अग्नौ हुताः सोमाहुतय आदित्य-
मण्डलं प्राप्य द्वादशात्मनः सवितुर्मूर्त्यन्त-
रादि (रेड्) त्राविष्णू पोषयन्ति तुष्टीं ती
मेघद्वारा वर्षतः। तथा वृष्ट्या सस्यादि-
द्वारा प्रजाः पुत्रपौत्रादिरूपेण वर्धयत
इत्येवं महानुभावान्त्राविष्णू इति Sy.
१४. नमनं द्यावापृथिव्योः स्थापितं सामर्थ्यम्
Sy. १५. शीतमानस्यादित्यस्य Sy.

१६. अथि, अधिकं रोचने रोचमाने मण्डले Sy.

१७. VM. ignores अथि

१८. अस्य महानुभावस्य Sy.

१९. पुंस्त्वं पराक्रमतिशयम् Sy.

२०. सर्वस्य स्वामिनः Sy.

२१. पालकस्य Sy.

२२. वृको हिंसकश्चास्ति त्रिहितस्य Sy.

२३. हविः D. २४. निर्यतश्चस्य Sy.

२५. स्तुत्येषु पराक्रमेषु मध्य एकमुदाहरति।
यो विष्णुः Sy.

२६. पृथिव्यादीनि प्रयनवन्ति वा सामर्थ्याद्वि-
जांसोति गम्यते। लोकत्रयस्यापि पृथिवी-
शब्दवाच्यत्वं पूर्वमुदाहृतम् Sy.

२७. ०वं M.

२८. विष० M. विवृत्तग० D.

२९. विस्तीर्णं यथा भवति तथा Sy.

३०. विचक्रम इत्यर्थः Sy.

३१. उरुगातव्याय... यज्ञा, उरुगायाय।
यष्टयर्थं वतुर्थी। उरुगायस्य विष्णोरीवृशं
पराक्रमं गृणीमसि Sy.

३२. लोकत्रयरक्षणाय... जीवसे जीवनाय
रक्षणाय Sy.

३३. VM. ignores इत्

द्वे इदंस्व क्रमणे स्वरुशोऽभिरुयाय मर्त्यो भुरण्यति ।

तृतीयमस्य नकिरा दधर्षति वयश्चन पतयन्तः पतत्रिणः ॥५॥

द्वे इत् । सर्वं द्रष्टुः । अस्य । द्वे । एव । क्रमणे पृथिवीमन्तरिक्षं च । आभिमुख्येन दृष्ट्वा । मर्त्यः । तयोश्चरति । तृतीयम् । अस्य पदम् । न कश्चिदपि । आधर्ययति । तथा पञ्चयुक्ताः श्वेनादयः । च । पतयन्तो नाधर्ययन्ति ।

चतुभिः साकं नवतिं च नामभिश्चक्रं न वृत्तं व्यतीरवीविपत् ।

बृहच्छरीरो विमिमान् अकंभिर्युवाकुमारः प्रत्येत्याहुवम् ॥६॥

चतुभिः । चतुभिः पुरत्रैः ? सह । शत्रूणां नवतिम् । च पुराणि । नमनसाधनै-
र्वीर्यैः । यथा । रयचक्रम् । प्रवृत्तम् । तिर्यग्गच्छतो मनुष्यान् कम्पयत्येवम् । अवीविपत्=अक-

१. स्वर्गस्य सर्वस्य वा द्रष्टुर्विष्णोः Sy.
२. क्रमणे P. D. M. पदे Sy.
३. सर्वभूत्वादिना प्रख्याय Sy.
४. मनुष्यः Sy.
५. ०स्तयोः P.
६. ०न्ति P.D. गच्छति, भजते । भुरण्यतिः कञ्च्वाविर्गंतिकर्मा । 'भुरण्यति शरति' (Ngh. 2. 14.) इति तत्कर्मसु पाठात् । प्रसिद्धत्वाद् भूलोकं दृष्ट्वागमनादन्तरिक्षं ज्ञेयुर्ने क्रमणे जानाति Sy.
७. विष्णोः Sy.
८. क्रमणं द्युलोकाण्यम् Sy.
९. कोऽपि मर्त्यो नकिर्नैव Sy.
१०. दृष्ट्वा नाभिभवति । ज्ञातुं न शक्नोती-
त्यर्थः Sy.
११. न केवलं मनुष्य एवापितु... वेतारो
महतोऽपि Sy.
१२. तथा पतत्रिणः पतनशीला गडडावयो
वायव्यो वा Sy.
१३. Omitted by P.D.

१४. पतयन्तः सर्वत्र गमनसमर्थाः Sy.
१५. नैव शक्नुवन्ति । ... सत्यलोकस्यात्यन्त-
विप्रकृष्टस्थेन सर्वेषामविषयत्वादिति
भावः Sy.
१६. VM. ignores वयः
१७. अयमावित्यास्ता विष्णुश्चतुभिः Sy.
१८. ० भिपुरतेः M. ० भिचुरे P.
पुरत्रैः is suggested.
१९. सहिताम् Sy.
२०. चतुर्नवतिमित्यर्थः Sy.
२१. गमनसा P.D. मनसा M. एतत्सह-
स्याकान्कालावपदान् नामभिः स्वकीय-
नमनप्रकारैः प्रेरणविशेषैः Sy.
२२. बह्वरोपेतं चक्रमिव Sy.
२३. वृत्तं यथा भवति तथा Sy.
२४. विविधातनस्वभावात् Sy.
२५. ०यत्ये P.D. तं यथा दशरोक्षपरि
प्रक्षेपणाय भ्रामयति Sy.
२६. अपि विपत् M.

मप्यत् "इन्द्रो विष्णुं दूहिताः शम्बरस्य" इति मन्त्रः, "शतं मेघान् वृक्षे वक्षदानम्" इत्येको मन्त्रः,
 "ऋक्षाध्वः शतमेकं च मेघान्" इत्यपर एवमत्रापिच्छन्दोग्रविधानेन पञ्चानामनुपादानमथवा
 चकारात्पञ्च चेत्यर्थो लभ्यत इति । महाशरीरः । रसाहरणपरस्तेजोभिः । लोकान् विमिमानः ।
 युवा । न कश्चित्कुमारः । प्रतिगच्छति । आहवमिति ।

L. 156.

भवा मित्रो न श्रेष्ठो घृतासुतिर्विभूतयुन्न एवया उ सप्रथाः ।

अथा ते विष्णो विदुषा चिद्ध्युः स्तोमो यज्ञश्च राध्यो हविष्मता ॥१॥

भवा मित्रः । मित्रशब्दश्छन्दसि पुल्लिङ्गश्च । दर्शनाग्निमन्त्रः । इव । त्वं सुखनिमित्तम् ।

१. तद्व्युक्तसङ्ख्याकान्कालावयवानवीविपत्
 कम्पयति भ्रमयति । ...के पुनस्ते ? उच्य-
 स्ते । संवत्सर एकः । अयने द्वे । पञ्चवर्तवः ।
 द्वादश मासाः । चतुर्विंशत्य(तिर)र्ध-
 मासाः । त्रिंशदहोरात्राः । अष्टौ यामाः ।
 एकस्मिन्दिने पर्यावर्तमानानि मेघादीनि
 द्वादशलक्षानानीति मिलित्वा चतुरधिक-
 नवतिसङ्ख्याकानवीविपत् । नन्वादित्यः
 स्वयमपीतरवत्परिभ्रमति कथं भ्रमयती-
 त्युच्यते, नैव दोषः । एतेषां भ्रमकस्य
 ध्रुवस्य विष्णोर्मूर्त्यन्तरत्वात् । अथवा
 स्वभ्रमणाधीनत्वावितरेषां परिभ्रमण-
 स्यातः स्वयं भ्रमयतीत्युच्यते Sy.

२. इन्द्रो विष्णु M.

३. RV. VII. 99. 5^a.

४. शतमेघं P.

५. वृक्षेभ्य M.

६. RV. I. 116. 16^a.

७. मेन् P. मोघान् D. RV. I. 117. 18^a.

८. ०रम् P.D.

९. छत्रो M.

१०. ० त्यत्रो P.

११. एवं कालात्मको विष्णुः ... विराडात्मना

सर्वदेवमनुष्यादिशरीराणां स्वशरीरत्वात्
 Sy.

१२. यद्वा ... स्तुतिमिदं भूम्भविद्विषां विमि-
 मानः । यद्यपि विभूतयः अपि भक्त्याधीन-
 त्वात्तदुत्था मीयन्ते Sy.

१३. विवमानः P. विममानः D. M. विविध-
 मात्मानं विमानो देवतिर्परात्मना विभज्य
 स्थापयन् Sy.

१४. सर्वत्र मिथ्यज्ज्ञातो नित्यतरुणो वा Sy.

१५. अत एवाकुमारोऽनल्पः Sy.

१६. एवम्भूतो महाविष्णुः ... गच्छति Sy.

१७. आह्वानं प्रति ... यत्तदेषाम् Sy.

१८. Ms. D. puts the figure
 ॥१२५॥ here to indicate
 the end of one hundred
 and fiftyfifth hymn. No
 such number is given in
 P. and M.

१९. मितेर्दुःखान्त्राता सखा आदित्यो वा मित्रः
 ... तद्वत् Sy.

मित्रः प्रमीतेः । प्रायते N. 10. 21.

२०. पुल्लिङ्गस्य P.

२१. सुखे साधुः सुखकर्ता Sy.

भव । घृतेनाकुप्यमाणः । व्याप्तयशाः । एवं गच्छन् । सर्वतः पुष्टुतमस्तत्र तत्र प्रयोजनम् ।
अनन्तरम् । एव । ते हि । विष्णो ! त्वत्कृतं जानता । अर्चनीय इत्येतद् विशदमाह स्तोम इति ।
स्तोमः । यज्ञः । च । संसाधनीयः । हविष्मतेति ।

यः पूर्य्याय वेधसे नवीयसे सुमज्जानये विष्णवे ददाशति ।

यो जातमस्य महतो महि ब्रवत्सेदु श्रवोभिर्युज्यं चिदुभ्यसत् ॥२॥

यः पूर्य्याय । यः । पूर्वस्मिन्काले भवाय । विधाये । सर्वदा नवतराय । सुमच्छब्दः
सुशब्दपर्याय इत्युक्तं शोभना जाया भवत्यस्य तस्मै । यो हवीषि प्रयच्छति । यो वा । अस्य ।
महतः । सञ्जातम् । महत्त्वम् । ब्रवीति । सः । एव । अग्नेः । आत्मीयं शत्रुम् । अभिभवति ।

१. प्रतिविशेषणं नो भवेति सम्बन्धः Sy.
२. घृतमुदकमासूयते येन स तादृशः । यद्वा । घृतमाज्यमाभिमुख्येन नीयते तस्मै स तादृशः Sy.
३. प्रभूतयशाः प्रभूताश्रो वा Sy.
४. एवया रक्षणस्य मिश्रयिता प्राणयिता Sy.
५. सर्वतः पुष्टुः Sy. ६. उ इति पादपूरणः । हे विष्णो त्वं यस्माद्वीदृशो भवसि, अथा-
ज्ज्मात् Sy. ७. तत्र Sy.
८. The passage beginning with ते and ending with त्वत्कृतम् is missing in M.
९. विदुषा त्वन्माहात्म्यवेदिना यजमानेन Sy.
१०. ०यम् M. पुनः पुनः प्रवर्धनाहं । एकवार-
करणे न सम्पूर्णत इत्यर्थः Sy.
११. स्तोत्रविशेषः Sy. १२. ०शंता P. समाराधनीयः । यद्वा विदुषा होवा स्तोमो
राध्यो हविष्मता यज्ञश्च राध्यः Sy.
१३. VM. ignores उ
१४. The passage beginning with यः and ending with यः is omitted by M. यो मर्त्यः Sy.
१५. पूर्वकालीनाप, नित्यायेत्यर्थः Sy.

१६. विविधजगत्कर्त्रे Sy.
१७. नित्यनूतनायात्यन्तरमणीयायेत्यर्थः ।
स्तुत्याय वा Sy.
१८. सुशब्दः M. १९. ०नजा० M.
२०. स्वयमेवोत्पन्नाय । ... यद्वा मुतरां मादय-
तीति सुमत्, तादृशी जाया यस्य स तथो-
क्तः, तस्मै सर्वजगन्मादनशीलश्रीपतये
इत्यर्थः Sy. सुमत्स्वयमित्यर्थः N.6.22.
२१. हविराविकम् Sy.
२२. उक्तगुणकाय विष्णवे व्यापकाय ददा-
शति ... ददाति Sy.
२३. अस्य विष्णोः Sy.
२४. महानुभावस्य Sy.
२५. ०त M. जातं जन्मोत्पत्तिं हिरण्यगर्भादि-
कृतं जन्म Sy.
२६. महत् पूज्यम् Sy.
२७. ब्रूयात् ... सङ्कीर्तयेत् Sy.
२८. सोऽपि वाता स्तोता च Sy.
२९. उशब्दोऽपिशब्दार्थः Sy.
३०. अग्नेः कीर्तिभिर्वा युक्तः सन् Sy.
३१. युज्यं चित्सर्वैर्गन्तव्यमेव तत्पदम् Sy.
३२. अभि, आभिमुख्येनासाद् गच्छति प्राप्नोति
Sy.
३३. VM. ignores विष्णवे । उ । चित्

तमु स्तोतारः पूर्य यथा विद ऋतस्य गर्भं जनुषा पिपर्तन ।

आस्य जानन्तो नाम चिद्विक्तन महस्ते विष्णो सुमतिं भञ्जामहे ॥३॥

तमु स्तोतारः । तम् । एव । प्रत्यम् । हे स्तोतारः ! यथा । पूरयितुं । जानीष । तथा । यज्ञस्य । मध्ये । वर्तमानम् । जन्मवतीषाध्यादिना हविषा । पूरयत । तथा अस्य च । नाम । विविधं ब्रूत विष्णुविष्णुविष्णुरिति । प्रत्यक्षः शेषः—महतः । तव । शोभना मतिम् । भञ्जामहे इति ।

तमस्य राजा वरुणस्तमश्चिना क्रतुं सचन्त मारुतस्य वेधसः ।

दाधार दचमुत्तममहर्विदं ब्रजं च विष्णुः सखिवा अपोऽगुते ॥४॥

तमस्य । मरुद्भिरानीयमानस्य । विधातुः । अस्य । तत् । यज्ञार्थं कर्म । राजा । वरुणः ।

१. तमेव विष्णुम् Sy.
२. पूर्वाहमनाविमसिद्धम् Sy.
३. The passage beginning with जानीष and ending with यज्ञस्य is missing in M.
४. यज्ञस्य गर्भभूतं यज्ञात्मनोत्पन्नमित्यर्थः । 'यज्ञो वै विष्णुः' (SB. 1.1.2.13.) इति ध्रुतेः । यज्ञा । ऋतस्योदकस्य गर्भं गर्भकारणमुदकोत्पादकमित्यर्थः । 'अथ एव सप्तर्षी' (Manu. 1.8.) इति स्मृतेः Sy.
५. एवम्भूतं विष्णुं यथा विद जानीष तथा जनुषा जन्मना स्वत एव न केनचिद् वरुणाभाविना Sy.
६. ०२४ M.
स्तोत्रादिना प्रीणयत यावदस्य माहात्म्यं जानीष तावदित्यर्थः Sy.
७. महान्भावस्य विष्णोः Sy.
८. अस्य । नाम । च । M. सर्वेर्नमनीयमभिधानं सार्वार्थ्यप्रतिपादकं विष्णुरित्येतन्नाम Sy.
९. जानन्तः पुरुषार्थप्रदमित्यधिगच्छन्त आ

- समन्ताद्...वदत, सङ्कीर्तयत । यज्ञा नाम यज्ञात्मना जन्मनं विष्णोरेव सर्वेषां स्वर्गावर्गसाधनायेष्ट्याद्यात्मना द्रव्य-देवतात्मना वा परिणामभा जानन्तो पूर्य विविक्तन ब्रूत स्तुत Sy.
१०. विष्णुविष्णुरिति M.
११. इदानीं साक्षात्कृत्याह । हे विष्णो सार्व-त्मक देव ... महतः Sy.
१२. सुमतिं सुष्ठुति शोभनात्मिकां बुद्धिं वा Sy.
१३. सेवाग्रहे वर्यं यजमानाः Sy.
१४. VM. ignores आ । जानन्तः । वित् । विष्णो
१५. मरुतामृत्विजां सङ्क्रातो मादतम् । तद्वतः । मत्सर्वो लुप्यते । मरुतां देवानां सम्बन्धिनो वा Sy.
१६. मेधाविनः Sy. १७. यजमानस्य Sy.
१८. सत् P.
तं प्रसिद्धम् Sy.
१९. यागं यज्ञात्मकं विष्णुम् । 'यज्ञो वै विष्णुः' (SB. 1.1.2.13.) इति ध्रुतेः Sy.
२०. राजमानः Sy.
२१. ०७ P.

सेवते । अश्विनौ च । धारयति । फलम् । उत्तमम् । अन्हो लम्भयितारम् । योव्रजम् । च । अयं
विष्णुः । गवां प्रदानार्थं सहाययुक्तः । विवृतद्वारं करोति ।

आ यो विवायं सचथायं दैव्य इन्द्राय विष्णुः सुकृते सुकृतरः ।

वेधा अजिन्वत्त्रिषधस्य आर्यमृतस्य भागे यजमानमाभजत् ॥५॥

आ यो विवायं । यः । आगच्छति । सेवाम् । विवि भवः । इन्द्राय । शोभनकर्मकृते ।
तथाविधः । विष्णुः । स विधाता । प्रीणयति । विश्वानः । आर्यमित्येतदेवाह । कृतस्वेति यज्ञस्य ।
फले । यजमानम् । भाजयति ।

१. तमेव कर्तुं यागमश्विना, अश्विनौ सचेते ।
अन्येऽपि देवाः सचन्ते सेवन्ते Sy.
२. धृतवान् Sy.
३. बलं फलप्रदानसामर्थ्यरूपम् Sy. बलम्
is suggested for फलम्
४. उत्कृष्टतमम् Sy.
५. अहर्वेतारम् । स्वर्गोत्पादकमित्यर्थः Sy.
६. व्रजं च मेघं च । व्रज इति मेघनाम ।
'व्रजवचः' (Ngh. 1.10.) इति
तन्नामसु पाठात् Sy.
७. ०जंश्चा० M.
८. सवनत्रयात्मना व्याप्तो विष्णुः Sy.
९. ०र्थ M. १०. ०क्तोऽपि M.
यजमानावित्तलिभिर्भूयुक्तः सन् Sy.
११. तं वृष्टपुत्रकाय. . .अपगतावरणं करोति ।
आहुतिद्वारा यज्ञस्यैव वृष्टपुत्रपादकत्वात् ।
यद्वा मास्तस्य मरुत्तद्वातस्य देवगणस्य,
संधत्तो विधातुः क्षुद्रविष्णोः, कर्तुं कर्म
पालनादिरूपं, वरुणादयः सचन्ते । तद-
धीनत्वात्पालनस्य । स च सखिबानिन्द्र-
मरुदावितसह्रायोपेतः सधुक्तलक्षणं वक्षं
वृष्टपुत्रपादनादित्तमामर्थ्यरूपं बलं दापार ।
तथा व्रजं चापोर्णुते Sy.
१२. VM. ignores तम्
१३. The passage beginning
with आ and ending with

- विवाय is omitted by P. D.
१४. विष्णुः Sy. १५. सचथायं . . .याग-
साहाय्यकरणाय Sy.
 १६. इरां हविलंसणांश्च द्रावपतीतीन्द्रो यज-
मानः । . . . तस्मा उक्तरूपाय यजमानाय
Sy. इन्द्र इरां दृणातीति, इदंकरणा-
दित्याश्रायणः N.10.8.
 १७. शोभनस्तुतिफले Sy.
 १८. सुकृतरः शोभनफलप्रदानां मध्ये श्रेष्ठः
Sy. १९. सं P. D.
 २०. अभिमतफलविधाता Sy.
 २१. प्रीणयति । जिवि प्रीणनार्थः Sy.
 २२. त्रिसङ्ख्योपेतसहस्रानवान् । सवनत्रय-
स्थानः क्षित्पादिस्थानत्रयो वा विष्णुः
Sy. २३. आगन्तव्यं यजमानम् Sy.
 २४. भागे हुतशेषरूपे Sy.
 २५. भाजति P. आभजद् भजति समीपपती-
त्यर्थः । यद्वा । ऋतस्य यज्ञस्य भागे
फले यजमानमाभजत् स्वामित्वेन
स्वापयति Sy.
 २६. VM. ignores आ
Ms. D. puts the figure ॥१५६॥
here to indicate the end of
one hundred and fiftysixth
hymn. No such number is
given in P. and M.

I. 157.

अबोध्याग्निर्म उदेति सूर्यो व्युत्पाश्चन्द्रा मृदावो अचिषा ।

आर्युक्षातामश्विना यातवे रथं प्रासावीदेवः संविता जगत्पृथक् ॥१॥

अबोधि । होमार्थं प्रबुद्ध आसीत् । अग्निः । पृथिव्याः गर्भं तात । सूर्यः । उद्गच्छति ।
ह्लादिपित्री । मृती । उपाः । तेजसा । अन्वकारं विवृणोति । अश्विनौ च । गमनाय । आत्मीयं
रथम् । युक्तवन्तौ । संविता च । देवः । जङ्गमम् । स्वे स्वे कार्ये । प्रासावीत्, आदिकं सूक्तम् ।

यद्युञ्जाथे वृषणमश्विना रथं धृतेन नो मधुना चतुर्मुचतम् ।

अस्माकं ब्रह्म पृतनासु जिन्वतं वयं धना शूरसाता भजेमहि ॥२॥

यद्युञ्जाथे । यदि । युञ्जाथे । वपितारम् । अश्विनौ । रथम् । अथ शरता । उदकेन ।
अस्माकम् । धनम् । सिञ्चतम् । अस्माकमेव । स्तोत्रम् । सङ्ग्रामेषु । कामप्रदानेन प्रीणयतम् ।

१. ०वृ० M. प्रतिबोधितः Sy.

२. अयमग्निविहितः सन् Sy.

३. जमायाः पृथिव्या वेदितक्षणायाः
सम्बन्धी सन् । ज्येति पृथिवीनाम् ।
'ग्मा जमा' (Ngh. 1.1.) इति
तन्नामसूक्तत्वात् Sy.

४. प्राणिनामह्लादिनी सती Sy.

५. अचिषा प्रकृष्टेन तेजसा Sy.

६. तमांसि Sy. ७. विवासयति Sy.

८. यत इयमुषा उदेति यतश्च सूर्यो
यतश्चायमग्निः प्रबुद्धो भवति, अतः
कारणादे अश्विनौ Sy.

९. देवयजनगमनाय Sy.

१०. युष्मत्सम्बन्धिनम् Sy.

११. रासभाभ्याम् ... आभिमुख्येन
युञ्जायाम् Sy.

१२. तथा संविता सर्वकर्मणोऽनुज्ञाता देवः Sy.

१३. देवे M. १४. जङ्गमं प्राणिजातम् Sy.

१५. स्वस्वकर्मानुरोधेन Sy.

१६. प्रसीतु । अनुजानातु Sy.

१७. यदा Sy. १८. यदि । युञ्जाथे

omitted by P.D. योजयचः Sy.

१९. ०पि० D. वृष्टपादिवचकम् Sy.

२०. तदा Sy. २१. ०रथा P. धृतेनो-
दकेन Sy. २२. मधुना मधुरेण Sy.

२३. अस्मदीयम् Sy.

२४. बलं क्षयिजातं वा Sy.

२५. प्रवर्धयतमित्यर्थः । यदा धृतेन शरणरूपेण
मधुना मधुरेणामृतेनोदतं युष्मद्वयस्थेन
मधुनाऽस्मदीयं बलं प्रवर्धयतमित्यर्थः ।
अश्विनौ रथस्य मधुपूर्णत्वं 'मधुवाहनौ
रथः' (RV. 1. 157.3^०) इत्यादिषु
प्रतिष्ठम् Sy.

२६. अस्मदीयानु... प्रजानु Sy.

२७. ब्राह्मं तेजः Sy.

२८. पुत्रभृत्यादिमनुष्यरूपासु प्रजानु । ...
पृतनेति मनुष्यनाम् । 'विवस्वन्तःपृतनाः'
(Ngh. 2.3.) इति तन्नामसूक्तत्वात् ।
यदा । पृतनासु परकीयासु प्रजानु ब्रह्म
तासां परिपृढमस्ममाकं जिन्वतं
प्रीणयतम् । ब्रह्मेत्यश्वनाम् । 'ब्रह्म वचः'
(Ngh. 2.7.) इति तन्नामसूक्तत्वात् Sy.

वयम् । धनानि । सङ्ग्रामे । शत्रुभ्यः भजेमहि ।

अर्वाङ् त्रिचक्रो मधुवाहनो रथो जीराश्वो अश्विनो र्यातु सुष्टुतः ।
त्रिवन्धुरो मधवा विश्वसौभगः शं न आ वंचद्विपदे चतुष्पदे ॥३॥

अर्वाङ् । अस्मान् । आयातु । त्रिचक्रः । रथः । मधु येनोह्यते । क्षिप्रारिवः । अश्विनोः ।
अश्विभिः सुष्टु स्तुतः । त्रिवन्धानः । धनवान् । विपदाति सौभाग्यानि यस्य । सुखम् । अस्माकम् ।
द्विपदे । चतुष्पदे च । आवहतु ।

आ न ऊर्जं वहतमश्विना युवं मधुमत्या नः कशया मिमिक्षतम् ।
प्रायुस्तारिष्टुं नी रपांसि मृचतुं सेधतुं द्वेषो भवतं सचाश्रुवा ॥४॥

आ न ऊर्जम् । आवहतम् । अस्मभ्यम् । अन्नम् । अश्विनो ! युवाम् । मधुमत्या च । भवतो-
रववाज्रन्या । अस्मान् । मिमिक्षतम् । प्रायुश्चास्माकम् । वर्धयतम् । पापानि च । शोधयतम् ।

१. तदीयानि धनानि बहुविधानि Sy.
२. शूरताती शूराणां प्रहारादिना युक्ते सङ्ग्रामे Sy.
३. तभेमहि Sy.
४. अर्वाङ् M. अस्माद् P. D. अस्मदभि-
मुखः Sy.
५. गच्छतु Sy.
६. ०र्जे M. चक्रप्रययुक्तः Sy.
७. ०नोच्यते M. मधुबोहा Sy.
८. शीघ्रगाम्यश्वोपेतः Sy.
९. अत एवास्माभिस्तूयमानः Sy.
१०. निम्नोन्नतकाष्ठत्रयोपेतः । सारण्याश्र-
यस्थानं बन्धुरम् Sy.
११. सर्वसौभाग्योपेतः Sy.
१२. ईदृशोऽश्विनो रथो नोऽस्माकम् ...
पुत्रादिप्रजायै Sy.
१३. पशवे च Sy.
१४. प्राययतम् Sy.
१५. अस्माकम् Sy.
१६. ऊर्जं बलं प्राणनसमर्धमन्नं वा Sy.

१७. युवा P.
१८. माधुर्योपेतया Sy.
१९. कशया वाचा, इष्टप्रदानरूपया । ...
कशेति वाङ्नाम । 'कशः प्रियणा'
(Ngh. 1.11.) इति तन्नामसूक्तत्वात् ।
यद्वा मधुमत्या मधुरवृष्टिमत्या माधुर्यो-
पेतया कशयाऽश्वताडन्या नोऽस्मान्
मिमिक्षतम् । मच्चिति, उदकनाम ।
'मधु पुरीषम्' (Ngh. 1.12.) इति
तन्नामसूक्तत्वात् । कशयाऽश्वताडनेन
शीघ्रमागत्य वृष्टिरूपं फलं दास्यत
इति कशया मधुमत्त्वम् Sy.
२०. अस्मत् P.
२१. शोणयतम् Sy.
२२. प्रायुष्यम् Sy.
२३. प्रवर्धयतम् । प्रपूर्वास्तिरतिवर्धनार्थः Sy.
२४. रपांसि ... पापानि Sy. रपो रिप्रमिति
पापनामनौ भवतः N. 4.21.
२५. ०धयति तद् M. निःशेषेण
शोधयतम् Sy.

द्वेष्ट^१यन् । निवारय^२तम् । भव^३तं च । अस्माकं^४ सहभुवो^५ ।

युवं ह^६ गर्भं^७ जगतीषु धत्थो^८ युवं विश्वेषु^९ भुवनेष्वन्तः ।

युवमग्निं^{१०} च वृषणावपश्च^{११} वनस्पतीरश्विना^{१२} वैरयेथाम् ॥५॥

युवं ह । युवाम् । खलु । शोणवीषु । गर्भम् । धत्थः । युवाम् । सर्वेषु च । भुवनेषु । अन्तर्गर्भे धत्थः । युवामेव । अग्निम् । वृषणौ ! स्वकार्ये प्रेरयथः । उदकानि । च । वनस्पतीश्च । अश्विनी !

युवं ह^{१३} स्थो भिपजां^{१४} भेषजेभिरथो^{१५} ह स्थो रथ्या^{१६} रथ्यैभिः ।

अथो^{१७} ह क्षत्रमधिं^{१८} धत्थ उग्रा^{१९} यो वी हविष्मान्मनसा दृदाशं^{२०} ॥६॥

युवं ह । युवाम् । खलु । भवथः । भेषजेभ्योऽपि । भिपजौ । भवथः । अग्निच । रथेनेतृभ्योऽपि । अतिशयेन रथे नेतारी । अग्निच युवाम् । उग्रौ । बलम् । तस्मिन्महिनिधत्थः ।

१. द्वेष्ट्यमभिप्रायिकम् Sy.

२. नाशयतम् Sy.

३. अभ० M. भवन्ती । ऐकमत्यं भजत-
(तम्) इत्यर्थः । वाक्यभेदादनिघातः Sy.

४. भवतं चास्माकम् is omitted by P.

५. ०धु० M. The passage beginning with युवाम् and ending with सहभुवो is omitted by D. सहभुवावस्माकमर्थे सहभवनवन्ती Sy.

६. गमनशीलानु गोषु मध्ये Sy. ७. धत्तः M. धारयथः Sy. ८. युवं M. न केवलं गोष्वेवापितु ... युवाम् Sy

९. भूतजालेषु Sy. १०. मध्ये Sy.

११. वृष्टिद्वाराऽऽग्निं (भिपजम्) रूपत्वेन गर्भ-
स्थरेतसः पोषकत्वात् Sy.

१२. कामानां वपितारौ ! Sy.

१३. प्रवर्तयेथाम् । आहुतिभोगाद्यानि स्वीकृत्य च वृष्टपुवकान्युवकरोधधिवनस्पतादि-
कमेतान्यस्मदर्थं प्रेरयेथाम् Sy.

१४. This Stanza is omitted by

P.D. VM. ignores च

१५. ह्यब्धौ 'अश्विनी हि देवानां भिपजौ' (AB 1.18.) इत्यादिप्रसिद्धिद्योतनार्थः Sy. १६. भेषजरोषधैः 'भेषजोषध-
भेषज्यान्वगवो जायुः' (Amara. 2.6. 50.) 'अगवं तत्रो— (तन्त्रमो) वधम्' (Cf. Vajj. IV. 4.141:—'जायुः पुंस्त्वगवस्तन्त्रं भेषज्योषधभेषजम्' इति चाभिधानात् Sy. १७. भे० D.

१८. वि० M. १९. रथयोर्वृभिरथैः Sy.

२०. रथवन्ती रथः । 'आ वा रथौ अश्विना' (RV. I.118.1.) इत्यादिप्रसिद्धि-
द्योतनार्थो ह्यब्धः Sy. २१. युवायम् M. युवयोः Sy. २२. यस्मादेवं तस्मात् हे उग्रा उद्गूणं सामर्थावश्विनी ! Sy.

२३. अग्निकम् Sy.

२४. धारयथोऽप्यधिकमनुगृह्णीथ इत्यर्थः । प्रभूतवन्तौ युवौ रथमारुह्यास्महेवयज-
नमागत्य हविष्प्रवं मां धृत्वाऽस्मद्यज्ञेऽस्मा-
न्निबिकसितमिति तात्पर्यार्थः Sy.

यः। युवाभ्याम्। यजमानः। मनसैव। हविः प्रवच्छति।

द्वितीयस्याष्टकस्यायमध्यायं व्याकरोदिति।

द्वितीयं माधवार्यस्य षोडः श्रीबेङ्गुटात्मजः॥

॥ अथ द्वितीयेऽष्टके तृतीयोऽध्यायः ॥

“वसु रुद्रा पुरुमन्तू” व्याचिख्यासति माधवः।

प्रदर्शयैल्लङो वृत्तिं लुङश्च तदनन्तरम् ॥१॥

भूतेऽनद्यतने लङ् स्यात् लुङ् स्मृतोऽद्यतनेऽपि च।

लिटः परोक्षे स्मरणाल्लङ् प्रत्यक्षेऽवशिष्यते ॥२॥

लङ् “इन्द्रो अस्मां अरदत्” “अपोहन् वृत्रं परिधिम्”।

“स्यावो मरुतः स्वधासीद्यन्मामेकं समर्धत्” ॥३॥

“किं यर्विष्टो न आजगन्” “तद्वो देवा अन्नुक्नु” च।

“प्रत्यायिं सिन्धुमावदन्। उपातिष्ठन्त गिर्वणः” ॥४॥

१. आन्यपुरोडाशादिहृविर्मुक्तो यजमानः

Sy. २. युष्मदायस्तेन चेतसा Sy.

३. हविराधिकम् Sy. ४. ववाति Sy.

५. VM. ignores ह। ह

६. ०४० D.

७. Ms. D. puts the figure ॥११७॥ here to indicate the end of one hundred and fiftyseventh hymn. No such number is given in P. and M.

८. Omitted by P.D.

९. ०मन्त्र P. ०मन्त्र M. RV. I. 158.1^a.

१०. लङ् M.

११. ०न्द्रोस्मा P.D. ०न्द्रोस्मा M.

१२. RV. III. 33. 6^a.

१३. अवा० M.

१४. RV. III. 33. 6^b.

१५. वे P. १६. ०त् P.

१७. समवत्त R. RV. I. 165.6^{a-b}.

१८. RV. I. 161. 1^a. १९. वे P.

२०. अघ्नव० M. RV. I. 161.2^b.

२१. प्रत्या० P.

२२. गीर्व० P. RV. I. 11.6^{b-c}.

प्रत्यक्षाग्रयेव सर्वाणि परोक्षे चापि दृश्यते ।

इन्द्रस्य नु वीर्याणीति सूक्तं तत्र निदर्शनम् ॥ १ ॥

कर्मणामत्र परोक्ष्यं चकारैति प्रदर्शितम् ।

एवं च सर्वे सूक्तान्याः परोक्षाः स्युरमो लङः ॥ ६ ॥

परोक्षे लोकविज्ञाते प्रयोक्तुर्दृष्टिगोचरे ।

लङं कात्यायनो ब्रूते “जिहीतुं पर्वतो गिरिः” ॥ ७ ॥

परोक्षे लोकविज्ञाते बहवो वैदिका लङः ।

प्रयोक्तुर्दर्शनायोग्ये विषयेऽपि स्थिता इति ॥ ८ ॥

“अधारयन्त बह्वोऽर्भजन्त सुकृत्यया”

“धनो वृत्राणामभवः” “सद्यो बृद्धो अजाययाः” ॥ ९ ॥

शक्तुक्कृत्यपयो द्रष्टुमतोऽदर्शनगोचराः ।

लङोऽपि च समीचीना इति केचिदवस्थिताः ॥ १० ॥

दृश्यतेऽद्यतने चापि लङ् “आयमद्य सुकृतम्”

“अवाचचक्षं पदमस्य” “उग्रं निघातुरन्वायम्” ॥ ११ ॥

प्रत्यक्षे वा परोक्षे वा लुङ् भूतेऽद्यतने भवेत् ।

“अभि स्तोमा अनूपत” “सनिं मेधार्मयासिपम्”

१. RV. I. 32. 1^a.

२. च करोति M.

३. ०त्था P. D.

४. ०वा P. D.

५. RV. I. 37. 7^d.

६. RV. I. 20. 8^{a-b}.

७. RV. I. 4. 8^b.

८. RV. I. 5. 6^b.

९. ०ष्टं मवो० M.

१०. RV. I. 125. 3^a.

११. RV. V. 30. 2^a.

१२. निघतु० D. निवधा० M.

RV. V. 30. 2^b.

१३. ० नेऽभवत् M.

१४. RV. I. 11. 8^b.

१५. ० निमो० D.

सन्निमे P.

१६. RV. I. 18. 6^d.

“आपो^१ अद्यान्वचारिषं^२ रसेन^३ समंगस्महि^४” ।

“उदंगादयमादित्यः^५” “एपायुक्त परावतः^६” ॥ १३ ॥

“वि सुपैषो^७ अन्तरिक्षाणि^८” “अयुक्त सप्त शुन्ध्युषः^९”

“अच्छा सिन्धुं^{१०} मातृतमाम्^{११}” अद्यतन्य इमा इति ॥ १४ ॥

अद्यापि भृतसामान्ये परयामोऽव्यतनीमिमाम् ।

“सं वो मदासो अगमत^{१२}” “वधीहि दस्युं^{१३} वनिर्नम^{१४}” ॥ १५ ॥

“अकारि रत्नधातमः^{१५}” सूक्तादौ लुङ् प्रदृश्यते ।

मनसा निर्मितः स्तोमस्तस्य वक्तुमुपक्रमः ॥ १६ ॥

ननु भूतलकारेषु सङ्कीर्णेषु ततस्ततः ।

परोक्षादिविभागोऽस्मिन् निर्बन्धः केन पाणिनेः ॥ १७ ॥

विहितेषु लकारेषु भूतमात्रे ततो वयम् ।

तत्तद्वाक्यानुलूपेण^{१६} वदयामोऽयंस्तथा तथा ॥ १८ ॥

नैव युक्तं रूपभेदादयमभेदश्च युज्यते ।

पश्यामोऽपि च वाक्येषु भेदं पाणिनिदर्शनम् ॥ १९ ॥

१. अ० M.
२. ०गन्म० M. RV. I. 23. 23^{a-b}.
३. RV. I. 50.13^a.
४. ०तम् M. RV. I. 48.7^a.
५. सुव० P.
६. RV. I. 35.7^a.
७. ०शान्वय यु० M.
८. RV. I. 50.9^a.
९. RV. III. 33.3^a.
१०. ०माद्य० P. ०अवतनी० is suggested for ०अव्यतनी०

११. RV. I. 20.5^a.
१२. ०धीहि P. M. विधीहि D.
१३. RV. I. 33. 4^a.
१४. ०धामतः M. इति is added by P. D. M. after रत्नधातमः । RV. I. 20.1^a.
१५. लङ् M. R.
१६. निव० P.
१७. यत्तद्वाक्यानुसारेण M. ०नुसारेण R.
१८. ० मोऽस्ततथा M.
१९. ० वसितम् R.

स्पष्टमेव लकारार्थान्पश्यामो ब्राह्मणेषु च ।
 हरिश्चन्द्रो ह वैधसः शौनःशैषं निरोक्ष्यताम् ॥२०॥
 तस्माद्यथा तथा भूते परोक्षाद्यतनादिकम् ।
 प्रदर्शयेत्प्रयत्नेन मन्त्रेष्वपि च पण्डितः ॥२१॥
 स्पष्टः संवादसूक्तेषु परोक्षाद्यतनादिकः ।
 त्वान्येषु च सूक्तेषु न तं भेदं परित्यजेत् ॥२२॥
 न पश्यति यदा मन्त्रे तं विशेषं प्रयत्नतः ।
 अपि वैकाङ्गविकलं भवतिच्छान्दमं तदा ॥२३॥ ॥ इति ॥

I. 158.

वसू रुद्रा पुरुमन्तू वृधन्ता दशस्यतं नो वृषणावभिष्टी ।
 दक्षा ह यद्रेकणं औच्यो वां प्र यत्सुसाथे अर्कवाभिरुती ॥१॥

वसू रुद्रा । दीर्घतमाः —

वासयितारो । धीरो । बहूनां जातारो । वर्धमानो । प्रयच्छताम् । अस्मभ्यम् । वृषणो ।
 अन्वेषणे । वर्धनीयो । यत् । धनम् । औच्यः । वां याचते । यच्च युवाम् । अकुत्सिताभिः । ऊतिभिः ।

१. स्पष्ट... प० M. २. Omitted by
 M. ३. वैधसः P.D. Cf. AB. 7. 13.

४. ऽपेक्षं D. ५. विशेषणम् M.

६. निरोक्ष्यताम् M. ७. यथा P.

८. ऽकम् M. R. ९. भवन्ति M. R.

१०. ऽसः P. ऽसाः M. R.

११. Omitted by R.

१२. वासयितारो प्रजानाम् । वसुना धनेन
 तद्वन्ती वा मत्वर्यो लुप्यते Sy.

१३. रुद्रो । रुद्रं दुःखं तद्वेतुभूतं पापं वा, तस्य
 ब्राह्मणितारो । सङ्ग्रामे भयङ्कुरं शब्दवन्ती
 वा Sy. रुद्रो रीतीति सतः N. 10. 5.

१४. मनेरीणादिकस्तु-अत्ययः Sy.

१५. स्तोत्राविना Sy.

१६. वत्तं वित्तितं फलम् Sy.

१७. कामानां वक्षितारो ! Sy.

१८. आभिमुख्येन पूजितो, अभीष्टतापको वा
 ह्यस्य उक्तगुणप्रतिद्विद्योतनार्थः Sy.

१९. अस्माद्विरोधमुपलपयितारो Sy.

२०. किमर्थं दीयत इति चेत् ? यद् यस्मात् Sy.

२१. रेवणो धनम् Sy.

२२. ऽत्ये P. उच्यते येषां दीर्घतमाः Sy.

२३. युवाम् Sy.

२४. स्तुतिव्याजेन प्राथयते तदर्थम् । यद्वाऽयं
 यजमानो यद्यस्माद्रेवणो हविलंसजमलं
 वा युवाभ्यां दास्यति ददातीति शेषः Sy.

२५. यस्मात् Sy. २६. अकुत्सितैः Sy.

२७. ऊतिभिरुक्ताभिः Sy.

सह । दाशुषे प्रसारयस्वत्तद् दशस्पतम् ।

को वां दाशत्सुमृतये चिदुस्यै वसु यद्धये नमसा पदे गोः ।

जिगृतमुस्मे रेवतीः पुरंधीः कामप्रेणेव मनसा चरन्ता ॥२॥

को वां दाशत् । कः । युवयोः । सुमृतये । अस्यै महत्यै । निष्कृत्यर्थे प्रयच्छति । यदिदम् । युवां वासवितारी । पशोः । स्थाने । अग्नेन सह । यजमानात् देवाये । तौ युवां युवयोः पशुमतीः । प्रज्ञाः । अस्मभ्यम् । उज्जिगृतम् । कस्य कं कामं पुरधामीत्येवं कामप्रेणेव । मनसा । इतस्ततश्चरन्ती ।

युक्तो ह यदां तौग्र्याय पेरुविं मध्ये अर्णीसो धायिं पञ्चः ।

उपे वामवः शरुणं गमेयं शरो नाज्म पृतयद्भिरेवैः ॥३॥

युक्तो ह । अद्वैयुक्तः । युवयोः । तुष्टपुत्रं परिरक्षणार्थम् । पारयिता । गमनशीलः । यद्वयः ।

१. दाशुके P.
२. प्रकषण दत्तस्तस्माद्दशस्पतम् Sy.
३. दशनस्पतम् M. यस्मादभिमतप्रबो यस्मा-
त्स्वायं प्रार्थयते ददाति वा हविस्तस्माद्
दशस्पतमित्यर्थः Sy.
४. VM. ignores ह
५. युवयोः सम्बन्धिन्ये Sy.
६. शोभनवृद्धये । चित्पूजायामप्यर्थे वा
स्वल्पेनेव हविषा महत्फलप्रदानरूपायै
ईदृश्या अपि वृद्धये प्रीणनाय Sy.
७. ०तयोस्यै P.D. वक्ष्यमाणरूपायै Sy.
८. को दशात्, दात् शक्नुयात् । युवयोः
प्रभावस्पातिमहत्त्वादिति भावः Sy.
९. कथं मतेः सोष्टवमिति तदुच्यते, यद्
यस्मात्कारणात् Sy.
१०. वालवितारावशिवनौ ! Sy.
११. भूम्याः सर्वेगन्तव्यायाः स्तुत्याया वा वेदि-
रूपायाः स्थाने । 'एतावती वै पृथिवी या-
वती वेदिः' (TS. 2.6.4.3.) इति ध्रुतेः ।
गौरिति भूमिनाम् । ... तादृशे स्थाने
Sy. गौरिति पृथिव्या नामधेयम् । यद्भूरं
गता भवति । यत्त्वास्यां भूतानि गच्छ-
न्ति । गतेर्बोकारो नामकरणः N. 2.5.
१२. हविर्नक्षणेन यवमात्रप्रकारेणाग्नेन Sy.

१३. दाषा० P. अस्माभिः प्रार्थितौ सन्तौ...
धारयथो बहुप्रदानविषयां युद्धिम् Sy.
१४. क्षीराविधनवतीः Sy.
१५. शरीरधारिकाशरीराभिवृद्धिहेतुर्गाः Sy.
१६. ०गतं M. ०गृहं P. शब्दपते दत्तमि-
त्यर्थः । 'यु' शब्दे' Sy.
१७. ०प्रेरेणेव M. इवशब्द एवकारार्थः ।
कामपूरणेयं । ... 'प्रा पूरणे' कामं प्रा-
तीति कामप्रः Sy. १८. मनसा सह Sy.
१९. चरन्तौ यजमानस्य कामाः पूरणोया इति
कृतसङ्ख्यावित्यर्थः Sy.
२०. VM. ignores चित्
२१. अग्नेतिहासमाहुः । तौष्ट्यनामकं राजानं
युद्धे शत्रवः पराभाव्य पार्श्वेद्वं वद्ध्वा
समुद्रमध्ये प्रक्षिप्युः । स चोत्तरीतुमशक्तः
सप्तदिवनौ तुष्टाव । तौ च तुष्टौ शोभमेव
रचमद्वैयोजित्वा समुद्रमागत्य तमु-
त्तार्थापालयतामिति ... तोऽजोच्यते Sy.
२२. अद्वैयुक्तः कलु Sy. २३. युवयोः
सम्बन्धी Sy. २४. तू० P.
एतन्नाम्ने राज्ञे तद्वन्धनोचनार्थम् Sy.
तुष्टपुत्रस्य is suggested for तुष्टपुत्रं
२५. पारणकुशलो रवः Sy.
२६. स च पञ्चः पात्रता बलेन तीर्णः सन् Sy.

विहितः । उच्यते मध्ये । ततोऽहम् । युवयोः पालनम् । शरणम् । उपगच्छेयम् । यथा । कस्मिन् शूरः ।
पतयद्भिः । अस्वैः । युद्धगृहे शौचमभिगच्छति ।

उपस्तुतिरौच्यमुर्ग्येन्मा मामिमे पंतत्रिणी वि दुग्धाम् ।

मा मामेधो दशतयश्चितो धाक् प्र यदो बद्धस्मान्नि खादति चाम् ॥४॥

उपस्तुतिः । उपेत्य क्रियमाणा स्तुतिः । दीर्घतमसम् । रक्षतु । मा । माम् । इमे । अहोरात्रे ।
विदुग्धाम् = शरणं विदोहः । मा च । माम् । दशभिः काष्ठैर्निमित्तः । अतोऽयं प्लावाय एषः काष्ठ-
सङ्घाटः । अघासीत् । यत् = यस्मात् । युवयोः । भूमिम् । आत्मानि । बद्धोऽयं दीर्घतमाः । प्रजा-

१. धारितः स्थापितः Sy.

२. मध्ये D. अभसो मध्ये समुद्रस्य
मध्ये Sy.

३. यस्मावेवं तस्मात् Sy.

४. ५० M. रक्षणम् Sy.

५. सम्प्राप्नुयाम् । ऐहिकदुःखादिमुक्तो युष्म-
त्त्वानं सम्भजेयम् Sy.

६. गतो दुष्टान्तः । . . शूर इव Sy.

७. तपय० P.

८. स यथा, अन्नं जित्वा निर्भयं
स्वगृहम् Sy.

९. प्राप्नोति तद्वत् Sy.

१०. VM. ignores ह

११. ०स्तुति P. अत्राख्यानमाहुः । जराभर्भ-
(जर्ज) रितगायं ज्ञात्यन्धं दीर्घतमसं माम-
तेयं वरिवसितुमशक्नुवानाः स्वगर्भदाता
अग्नौ प्रदाहाय प्रचिक्षुः । तत्र शिष्टो-
ऽश्विनावस्तासीत् । तौ चैनमरक्षताम् ।
ततोऽप्यन्निग्रमाणमुदकेऽवपातयन् । तत्र
निमग्नः पुनरश्विनो तुष्टाव । तुष्टौ
सन्तौ तौ जलातुवहाष्टाम् । एतम-
वध्यं तं प्रेतननामा कश्चिद्दासोऽय
शिरो वक्षश्च व्यतञ्जत्, ततोऽप्यपालयता-
मिति तदिवमृग्याभ्या (गृध्रेणो)
भुज्यते Sy.

१२. बद्धोपेत्य क्रियमाणा स्तुतिः Sy.

१३. ०तमं M. उच्यते पुत्रं दीर्घतमसं
माम् Sy.

१४. ०त M. रक्षेद्वाहाद्युपद्रवात् Sy.

उरुष्यती रक्षाकर्मा N. 5.23.

१५. एवं सामान्येनोक्त्वा विशेषेण प्रत्युपद्रव-
परिहारं प्रार्थयते । इमे प्रतिज्ञे Sy.

१६. ०मेहोरात्रेः P.D. ०रात्रेः M. पतनशीले
पुनरावर्तनशीले अहोरात्रे Sy.

१७. ०भान् P.D. ०दग्धान् M. विशेषेण
दोहगतसारं मा काष्टाम् । प्राणनिर्गम-
नानुकूल्यं मा कुक्तामित्यर्थः Sy.

१८. ०हा M.

१९. मं P.

२०. वसवारः Sy.

२१. ०ष्टं P.

२२. क्षितः सञ्चितः सम्पादितः . . . प्रज्वा-
लितेन्यनसङ्घः Sy.

२३. Omitted by P. M. दुःखदुःख-
प्राप्तिं दर्शयति । यद् यस्मात् Sy.

२४. युवयोः सम्बन्धयं जनः Sy.

२५. आत्मना Sy.

२६. पार्श्वपार्श्वं वेष्टितः सन् Sy.

२७. बोधयन् M.

२८. ०मा P.

दति, अभिगच्छति । अङ्गदेशे, अस्त्यश्विनोः सम्बन्धः ।

न मां गरन्नद्यौ मावृतमा दासा यदीं सुसमुन्धमवाधुः ।

शिरो यदस्य त्रैतनो वितर्त्तस्वयं दास उरो अंसावपि ग्व ॥५॥

श्रीनकः—

जीर्णं तु दीर्घतमसं शिवास्तत्परिचारिणः ।

दासा बद्ध्वा नदीतोये दृष्टिहीनमवादधुः ॥

तत्रैकस्वैतनो नाम अस्त्रेणैनमपाहनत् ।

शिरश्चासावुरश्चैव स्वयमेव न्यकुन्तत ॥

अङ्गदेशसमीपे तु नद्यः सर्वाः समुद्रहन् ।

जनयामास बोत्थाय कक्षीवत्प्रमुखानूर्णीन् ॥

न मां गरन् । इमा आपः । सर्वेषां मातृस्थानीयाः । दासाः । यम् । एनम् । सु सम्भगं
बद्धम् । अपस्त्रवादधुः—प्राक्षिपन् । तथा यदा । अस्व । शिरः । त्रैतनो नाम । छेत् । विप्रक्रान्तः ।
स्वयमेव । दासः । आत्मीयमुरः । असौ च तेन अस्त्रेण । अपि । हन्तु ।

१. भक्षयति । गन्तुमशक्तः सन् भूमौ परि-
लुठतोत्यर्थः । तस्मादुपस्तुतिरोक्तस्यमु-
ख्येति Sy.

२. अत्यङ्गे देशः M.

३. अस्त्यश्विनो P. D.

४. सर्वं बन्धं M. VM. ignores चितः

५. अचारणः P. ६. बध्वा P.D.M.

७. मवाहनत् M.

८. तं नद्यः समुद्रक्षिपन् BD.

९. BD. IV. 21-22, 24^{ab}, 25^{cd}.

१०. मा मां दीर्घतमसं गरन् न गिरेयुः, निमलं
मा कुर्युः । 'यु निगरणे' Sy.

११. नदनशीलाः Sy.

१२. मातृवज्रगतां हितकारिण्य आपः Sy.

१३. अस्मदुपक्षपितारो मवीयमभंदासाः Sy.

१४. यस्मात् Sy.

१५. दीर्घतमसं माम् Sy.

१६. सुष्ठु सङ्कुचितसर्वाङ्गम् Sy.

१७. अवाधुः M.

१८. अवाङ्मुखमपातयन् Sy.

१९. यस्मात् Sy.

२०. अस्य मम Sy. २१. ०राः M.

२२. एतन्नामको वासोऽप्यन्तनिर्घुणः सन् Sy.

२३. विविधं तष्टवान् Sy.

२४. तस्मात्त दासः Sy.

२५. स्वकीयमेव शिरस्तक्षत् Sy.

२६. न केवलं शिर एवापितु मवीयमुरो यदा-
स्थलम् Sy.

२७. तो P.D. स्वशास्त्रेणैव Sy.

२८. अन्तुः M. हतवाग्बिदारितजानित्यर्थः ।
हृत्तेलुंछिच्छान्दसमेतद्रूपम् । ततः स्वकी-
यमुरोऽंसावपि... तथा कृतवान् । तद्यु-
वधोर्माहात्म्यमिति भावः Sy.

२९. VM. ignores न । मा । गरन्

दीर्घतमा मामतेयो जुजुर्वान्दशमे युगे ।

अपामर्थं यतीनां ब्रह्मा भवति सारथिः ॥६॥

दीर्घतमाः । दीर्घतमाः । मामतेयः । जीर्णः । दशमे । युगे । वार्षिक्ये । वर्तमानः । अपाम् ।
प्रवणम् । गच्छन्तीनाम् । ब्राह्मणः । भवति । सारथिः ।

I. 159.

प्र द्यावा यज्ञैः पृथिवी ऋतावृधा मही स्तुपे विदथेयु प्रचेतसा ।

देवमियं देवपुत्रे सुदंससेत्था धिया वार्याणि ग्रभृपतः ॥१॥

प्र द्यावा । द्यावापृथिवी । यज्ञैः सह । उदकस्य । वर्षयिष्यी । महत्वी । सुमती । यज्ञेषु ।
स्तोतुमुपक्रमे । देवाः पुत्रा ययोर्भवन्ति ते । देवैः = देवपुत्रैः । सुकर्माणि ते । इत्थम् । कर्मणा ।

१. एतन्नामा महतिः Sy.

२. मादतेयः M. स च मामतेयो ममतायाः
पुत्रः Sy.

३. ०र्णा P. दशमे युगेऽस्तीति सति ... जीर्णो
यत्नीपलितगात्रो बभूव Sy.

४. दशयुगपर्यन्तं महानुभावयोरश्विनोः
प्रभावात्पूर्वोक्ताद् बुद्ध्याद्विमुक्तोऽप्यन्त-
मुत्थी स्वस्वपुत्रभार्याविभिः सहितो
जीवितवान् Sy.

५. वर्षमानः P.

६. ०नो वां M. अपामपकार्याणां प्रजानाम् ।
यद्वा । अपामपसां कर्मणामर्थं प्रयोजनं
यतीनां तासां प्रजानाम् Sy.

७. पुत्रवैरर्ध्यमानं कर्मफलं स्वर्गादिकम् Sy.

८. प्राप्नुवतीनाम् Sy.

९. ब्राह्मणः P.D. ब्राह्म ब्राह्मसदृशः परिवृद्धो
भवति Sy.

१०. देवो भवतीत्यर्थः Sy.

११. सारथिविशिर्वाहको भवति Sy.

१२. एवमस्य वृत्तान्तं मन्त्रोऽनुवदति । स्वयं
वा स्वात्मानं पारोक्ष्येणाश्विनोर्महानु-
भावत्वं प्रकटयितुं ब्रवीति Sy.

Ms. D. puts the figure

॥१५८॥ here to indicate
the end of one hundred
and fiftyeighth hymn. No
such number is given in
P. and M.

१३. द्यावापृथिव्यौ Sy.

१४. ग्रहं यजमानो यज्ञैर्वाग्निस्तत्प्रदानेनिमित्त-
भूतंहविषप्रदानार्थम् Sy.

१५. कौटुम्बिको ते ? यज्ञस्य वर्षयिष्यौ Sy.

१६. प्रकर्षणास्मादश्चेतयिष्यावस्माभिश्चेतयि-
तस्ये वा । ईदृश्वी स्तुवे Sy.

१७. यामेषु Sy.

१८. प्रकर्षेण स्तोमि । पुरुषव्यत्ययः Sy.

१९. ये द्यावापृथिव्यौ ... देवा यजमानाः पुत्र-
स्थानीयाश्चभूयका यमोस्ते तावदयौ ।
यद्वा । देवैर्भविष्येति Sy.

२०. ०यो भ० P. D. ०ति M.

२१. यजमानः Sy. २२. ०वे P. M.

२३. वंस इति कर्मनाम । शोभनकर्मोपेते Sy.

२४. सत्यम् । इत्येति सत्यनाम । 'तथा ...
इत्या' (Ngh. ३. 10.) इति तन्नामसु
पाठात् Sy.

२५. अस्मदनुग्रहबुद्ध्या Sy.

धनानि । भावयन्तः ।

उत मन्ये पितरद्रुहो मनो मातुर्महि स्वतवस्तद्वीमभिः ।

सुरेतसा पितरा भूमं चक्रतुरु प्रजायां अमृतं वरीमभिः ॥२॥

उत मन्ये । उत । ब्रवीमि । दिवः । अद्रोग्धः । स्तोत्रम् । पृथिव्याश्च । स्ववर्धनम् । तत् । महत्त्वम् । आह्वानैः स्तोमि । शोभनरेतस्के । आवापृथिवी । बहुतरम् । विस्तीर्णम् । अमरण-साधनमन्नम् । आत्मीयैरुत्तैः । प्रजायां देवमनुष्यादिकायाः । चक्रतुः ।

ते सूनवः स्वपंसः सुदंससो मही जंबुमतिरां पूर्वचित्तये ।

स्थातुश्च सत्यं जगत्तु धर्मेणि पुत्रस्य पाथः पदमद्वयाविनः ॥३॥

ते सूनवः । ते । पुत्राः । सुकर्मणिः । शोभनज्ञानाः । महत्त्वा । आवापृथिवी । वाटपथम् ।

१. वरणीयानि धनानि Sy.

२. अस्मभ्यं प्रभूयतोऽलङ्कुष्टो वत् इत्यर्थः । यदा वार्षाणि हवींषि धिया कर्मणा निमित्तेन कर्मसमाप्त्यर्थं प्रभूयतः प्रकर्षेण स्वीकुष्टः Sy.

३. VM. ignores प्र । ये

४. अपिच Sy.

५. मन्ये जानामि प्रसादयामीत्यर्थः । यदा तत्तादृशमुक्तलक्षणं मनो हवीमभिर्हवनै-र्महि मन्येऽतिमहत्प्रबुद्धं मन्ये Sy.

६. वः M. पितृस्यानीयायाः पाठ्याः Sy.

७. नहि कदाचित्पिता स्वपुत्रावये द्रुहति Sy. दिवः being in the fem. gen. अद्रोग्धः as qualifying दिवः is suggested for अद्रोग्धुः

८. चित्तम् Sy.

९. सर्वस्योत्पादपितुरन्तरिक्षस्य धूलोकस्य ... यदा पितुर्धूलोकस्य मातुर्भूम्याः । 'दीर्घः पिता पृथिवी माता' (RV.I. 191.6.) इति धृतेः Sy. मातान्तरिक्षं निर्मायन्तेऽस्मिन्भूतानि N.2.8.

१०. तादृश्याः पृथिव्याः ... स्वायत्तं बलं स्वय-

मेवात्मबलप्रहाय त्वरमाणम् Sy.

११. तादृशमनुग्रहयुक्तम् Sy.

१२. अत एव ... महत् Sy.

१३. हवनैराह्वानैः Sy.

१४. आवापृथिव्योर्मनोऽन्मदाह्वानैः प्रीणया-मीत्यर्थः Sy.

१५. शोभनसामर्थ्येन Sy.

१६. माता च पिता च पितरौ आवापृथिव्यौ Sy. As आवापृथिवी is not a Vedic word but a classical Sanskrit word, used by VM. himself, the correct form should be आवापृथिव्यौ

१७. अमरणभूतमभिलक्षितम् Sy.

१८. त्वं P. वरिष्ठं रक्षणविशेषः Sy.

१९. ०यां P. यज्ञमानादिकपाथाः Sy.

२०. कुस्तः Sy. २१. प्रतिष्ठाः Sy.

२२. युवाभ्यामुत्पत्ताः पुत्रस्यानीयाः प्रजाः Sy.

२३. ०ण P. शोभनकर्मणिः Sy.

२४. ०तां P. ०नान् D. शोभनवसंताः Sy.

२५. मातृवद्वितकारिण्यौ Sy.

२६. पूर्वचित्तये प्रथमबुद्धयेऽनुग्रहकार्यं Sy.

जानन्ति । स्थावरस्य । जङ्गमस्य । च । धारणार्थम् । आदित्यस्य भक्त्योः पुत्रस्य । स्थानम् । रक्षधो
युवाम् । जलामरणरहितस्य ।

ते मायिनो ममिरे सुप्रचेतसो जामी सयौनी मिथुना समोकसा ।

नर्व्यनव्यं तन्तुमा तन्वते दिवि समुद्रे अन्तः कवयः सुदीतयः ॥४॥

ते मायिनः । ते । कर्मवन्तः । चक्रः । शोभनप्रज्ञाताः । सबन्धू । समानोत्पत्तिस्थाने ।
समाननिचये छावापृथिवी । मिथुनभूते । यत्रैतत्तद्वच ते नवतरं नवतरम् । तन्तुम् । विस्तारयन्ति ।
अन्तरिक्षस्य । दीप्तस्य । अन्तः । अन्तर्दशनाः । शोभनद्योतनास्तेजसस्तन्तून् विस्तारयन्ति ।

१. महानुभावतामवगच्छन्ति Sy.

२. ईदृशस्य धर्मेणि धारणे रक्षणे निमित्तभूते
सति Sy.

३. पुत्रस्थानीयस्योभयविधस्य जगतः Sy.

४. पर्व स्थानं, सत्यमवाध्यम् Sy.

५. रक्षधो बन्ध इत्यर्थः Sy.

६. न विद्यते द्वयं यस्य तादृशस्य । स्वजीवनाय
युष्मद्व्यपतिरिक्तमजानत इत्यर्थः Sy.

७. यद्वा ते प्रसिद्धाः सूनव उत्पद्यमानाः,
स्वपतः शोभनप्रकाशाधिकर्माणः, सुवंसतः
शोभनवर्शनाः सुष्ठूपक्ष(१)यन्तो वाञ्छ-
त्मानं, स्वध्यापारार्थेदृशा रश्मयो, महौ
महर्षौ छावापृथिव्यौ पूर्वचित्तये प्राणिनां
पूर्वज्ञानाय जगुर्ज्ञातवन्तो छावापृथिव्यो-
रन्तराले व्याप्ता इत्यर्थः । किंच स्थानुर्ज-
गतश्च धर्मेणि धारणे तवयंसहयायिनो
मार्गद्वयरहितस्य... पुत्रस्य युष्मत्पुत्र-
स्थानीयस्यादित्यस्य पर्व मार्गं सत्यं पाथो-
ऽवश्यं रक्षथः Sy.

८. VM. ignores च । सत्यम्

९. प्रसिद्धे छावापृथिव्यौ Sy.

१०. माया प्रज्ञा । स्वविषयप्रज्ञावन्तः प्रज्ञोप-
लक्षितकर्मवन्तो वा Sy.

११. मिमते, प्रमाणेन परिच्छिन्दन्ति Sy.

१२. ना P. सुष्ठु प्रकर्षेण चेतितुं शक्ता
रश्मयः Sy.

१३. सं० M. कीदृश्यौ ते ? जामी परस्परं
भगिनी (न्यौ) Sy. १४. ० मोल्य ० P.

१५. समानस्थाने । छापृथिव्योरेकस्मिन्नेवाव-
काशस्य आकाशेऽवस्थानात्, समीचीन-
स्थाने वा Sy. ० निलये is
suggested for ० निचये ।
छावापृथिव्यौ should be the
correct form. See note १६
on stanza 2 of this hymn.

१६. प्राण्युत्पत्यये मिथुनभूते, परस्परमवियुक्ते
इत्यर्थः Sy.

१७. नवतरतेः M. Omitted by P.

१८. ० न्तु P. तननीयं विस्तारणीयम् ।
जात्येकवचनम् । रश्मीन् Sy.

१९. समन्ताद्विस्तारयन्ति Sy.

२०. समुद्रेऽन्तरिक्षे । समुद्रशब्दोऽन्तरिक्षनामसु
पाठास्तद्वचनः Sy. समुद्रः कस्मात्
समुद्रवचन्यस्मादापः, समन्निवन्त्येन-
मापः । सम्मोचन्तेऽस्मिन्भूतानि । समुद्रको
भवति । समुनन्तीति वा N. 2. 10.

२१. M. adds अन्तरिक्षस्य after दीप्तस्य ।
दिवि द्योतमाने Sy. २२. अन्तर्मध्ये Sy.

२३. मेधाविनः स्वध्यापारविषयज्ञानवन्तः Sy.

२४. सुष्ठु द्योतना रश्मयः Sy.

२५. ० सस्तनून् P.

२६. VM. ignores आ

तद्राधो अद्य संवितुर्वरेण्यं वयं देवस्य प्रसवे मनामहे ।

अस्मभ्यं द्यावापृथिवी सुचेतुनां रयिं धत्तं वसुमन्तं शतृग्विनम् ॥५॥

तद्राधः । तत् । धनम् । अद्य । संवितुः । वरणीयम् । वयम् । देवस्य संवितुः । प्रसवे ।
स्तुमो भवतीभ्यां दत्तम् । अस्मभ्यम् । द्यावापृथिवी । सुमत्या । नानाविधमर्थजातम् । दत्तम् ।
धनवन्तम् । गोशतयुक्तम् ।

I. 160.

ते हि द्यावापृथिवी विश्वशैभुव ऋतावरी रजसो धारयत्कवी ।

सुजन्मनो धिपणे अन्तरीयते देवो देवी धर्मेणा सूर्यः शुचिः ॥१॥

ते हि । ते । हि । द्यावापृथिवी । सर्वस्य सुखस्य भावयित्री । उदकवती ।
लौकार्णम् । ध्रियमाणस्तोत्रे । शोभनजन्मानो । धृष्टे । देवी । मध्येन । सर्वस्य

१. तादृशम् Sy. २. पुरुषार्थसाधनसमर्थं
गवाधिनम् Sy. ३. पितुः P. सर्वस्य
प्रसवितुः Sy. ४. यजमानाः Sy.
५. आदित्यस्यान्तर्यामिकपिणः Sy.
६. अनुज्ञायां सत्याम् Sy.
७. स्तुमो M. याचामहे । मन्यतिर्याच्या-
कर्मा । क्षान्वसः शप् । यद्वा पुनः पुन-
रभ्यस्यामः । सप्ती (लभे) महीति यावत् ।
'मना अभ्यासे' अत्ययेनात्मनेपदम् Sy.
८. द्यावापृथिवी Sy.
९. शोभनचेतनेनात्मनःपुण्यबुद्ध्या Sy.
१०. अर्थं ज्ञायतं P. धनम् Sy.
११. दत्त P. १२. निवासयोग्यगृहादि-
विशिष्टम् Sy. १३. शोश० M.
शतसहस्रपाकगवाधिविशिष्टम् Sy.
१४. Ms. D. puts the figure
॥१५६॥ here to indicate
the end of one hundred
and fifty-ninth hymn. No
such number is given in
P. and M.

१५. प्रतिष्ठे Sy. १६. खलु Sy.
१७. विश्वं सुखभावयितुं यपोस्ते विश्वशम्भुवा,
विश्वस्य सुखविश्रावित्वर्थः Sy.
१८. ऋतवती Sy.
१९. रजस उदकस्य, उदकोत्पत्ती Sy. उदकं
रज उच्यते N. 4. 19.
२०. ०णः स्तो० P. अकृच्छ्रेण धारकः कवि-
यपोस्ते तादृश्यौ । उदकोत्पादनायाप्रयत्न-
वत्त्वावित्वर्थः । यद्वा धारयत्कविर्मेनीषी,
आदित्यो यपोस्ते तादृश्यौ । वृष्ट्युदक-
धारयत्सूर्योपेतं इत्यर्थः Sy.
२१. शोभनजन्मवत्यौ Sy.
२२. धर्मणोपेतं स्वध्यापारेषु प्रगल्भे इत्यर्थः ।
... अत्र यद्यपि धिपणे इत्येतत्, 'धिपणे
रोदसी' (Ngh. ३. ३०.) इति तत्साम-
सूक्तत्वाद् द्यावापृथिवीनाम्, तथापि
'द्यावापृथिवी' इत्यस्य विद्यमानत्वाद्
योगिकं द्रष्टव्यम् Sy.
२३. शोतमाने Sy. देव्यौ is suggested
for देवौ
२४. तयोरन्तराले Sy.

धारणार्थम् । निर्मलः । सूर्यः । देवः । गच्छति ।

उरुव्यचसा म्हिनी असुश्रता पिता माता च भुवनानि रक्षतः ।

सुधृष्टमे वपुष्ये न रोदसी पिता यत्सीमभि रूपैरवासयत् ॥२॥

उरुव्यचसा । बह्वचकोशः । महत्वीर्यः । असक्तः आवापृथिव्योः । पितृमातृभूते । मृतानि ।
रक्षतः । सुधृष्टतमे । वपुषे हिते च भवतः । यस्मात् । एते । सवतः । सूर्यः । परिगृह्य । नक्षत्रैरपृथी-
भिरच । अभिवासयति ।

स बह्विः पुत्रः पित्रोः पवित्रवान्पुनाति धीरो भुवनानि मायया ।

धेनुं च पृथ्विं वृषमं सुरेतसं विश्वाहा द्युक्रं पयो अस्य दुक्षत ॥३॥

स बह्विः । सः । बौद्धः । आवापृथिव्योः । पुत्रः । पवित्रविमयुक्तः । शोधयति । भुवनानि ।
प्राज्ञः । कर्मणा । पृथिवीम् । च । सस्यानामुत्पादयिषीम् । उदकस्य सेक्तारम् । शोभनरेतस्फम् ।

१. प्रकाशोदकवानादिधारणेन युक्तः सन्
Sy.

२. ०त P.D.M. शुद्धो विश्वस्य शोधयिता
वा Sy.

३. दीप्यमानः Sy.

४. सर्वदा गच्छति । 'ईह गती' वैपाविकः ।
तादृशं कर्म युवयोरनुग्रहादिति स्तुतिः
Sy.

५. ०वता P. D. ०वताशे M. प्रभूतव्य-
चनवत्यावतिविस्तोर्णे Sy.

६. अत एव महत्वीर्यः Sy.

७. असक्तमाने परस्परविमुक्ते इत्यर्थः Sy.

८. पिता पालयिषी द्यौर्मता निर्मात्री पृथिवी
क्षेत्र्युभे Sy.

९. भुवनजातानि Sy.

१०. पालयतः Sy.

११. प्रतिशयेन धृष्टे । छान्दसस्तकारलोपः ।
प्रगल्भे Sy.

१२. वपुष्ये M. ०व P.D. वपुषो हिते
इव । प्राणिनां पितराविव शरीररक्षके

इत्यर्थः Sy. १३. ०वते P.D.

१४. पितृत्वानीया द्यौः Sy.

१५. निरूपणसाधनैः प्रशस्तैः प्रकाशैर्निरूप्य-
माणैर्वृष्ट्यादिभिर्वा Sy.

१६. ०तति P. . . अथितिष्ठति । तस्मात्पिता
माता च भुवनानि रक्षतः Sy.
VM. ignores न

१७. फलस्य बौद्धा धारकः सन् Sy.

१८. मातापित्रोर्द्यावापृथिव्योः Sy.

१९. पुत्रजाता पुत्रस्थानीय आदित्यः Sy.

२०. पावनरदिमयुक्तः Sy.

२१. ०वितु P. पावयति प्रकाशयतीत्यर्थः Sy.

२२. भूतजातानि Sy.

२३. पीमान् Sy.

२४. प्रतया स्वकीयया Sy.

२५. स एव पुत्रः . . . धेनुं प्रीणयिषी भूमिम् Sy.

२६. ०मुत्पा० P. शुक्लवर्णान् Sy.

२७. सेक्तारं द्युलोकञ्च मायया पुनाति प्रका-
शयतीत्यर्थः Sy.

२८. शोभनसामर्थ्यं शोभनोदकं वा Sy.

दिवसैः। सर्वदा दीप्तम्। उदकस्य स्वभूतम्। कवयो दुहन्ति। सारमिति।

अथ देवानामपसामपस्तमो यो जजान् रोदसी विश्वशंभुवा।

वि यो ममे रजसी सुक्रतूयवाजरैभिः स्कर्मनेभिः समानृचे ॥४॥

अथ देवानाम्। अपम्। देवानाम्। व्याप्तानाम्। व्याप्ततमः। यः। जजान्। छावा-
पृथिवी। सर्वस्य मुखस्य भावयिष्यी। विममे व। यः। तै। शोभनकर्मच्छया। स देवः, एते
वाजरैः। उत्तमनसाधने रक्षिभिः। इतरेतराकष्टघ्नं करोति।

ते नो गृणाने मंहिनी महि श्रवंः क्षत्रं छावापृथिवी धासथो बृहत्।

येनाभि कृष्टीस्तुतनाम विश्वहा पुनाय्यमोजो अस्मे समिन्वतम् ॥५॥

ते नो गृणाने। तै। अस्मभ्यम्। स्तूयमाने। महती। महत्। अन्नम्। बलञ्च।

१. सर्वाण्यहानि सर्वकालमित्यर्थः Sy.
२. ०त्ते स० P. ०त्ते वंवा D. ०वसे-
वंवा M. ३. दीप्तम् Sy.
४. अस्मं छुलोकस्य। यद्वा। कर्मणि षष्ठी।
इमं छुलोकम् Sy.
५. बोधि। ... ईदृशो महानुभाव आदित्य-
स्तयोः पुत्र इति छावापृथिव्योः स्तुतिः
Sy. ६. पयःसदृशमुक्कम् Sy.
७. पूर्वं पुत्रमाहात्म्येनैते प्रशस्येदानीं स्वोत्पा-
दकस्तुत्या प्रशंसति, अयम् Sy.
८. अयम्। देवानाम्। is omitted by
M. देवानां मध्ये देवतमः Sy.
९. अप इति कर्मनाम, तेन तद्वालिष्यते।
कर्मवतां मध्ये Sy.
१०. प्रकृष्टकर्मा Sy. ११. अयमित्युक्तं क
इत्याह। यो देवः Sy. १२. उत्पावित-
वान् Sy. १३. रोदसी छावापृथिव्यो
महानुभावे Sy. छावापृथिव्यो is
suggested for छावापृथिवी
१४. सर्वप्रकारेण भूतानां मुखस्य भावयिष्यी
Sy. १५. व P. न केवलमुत्पादन-
मात्रमपितु यो देवः ... विममे विशेषेण
परिच्छिनन्ति Sy. १६. तस्ते P.

- रजसी रञ्जनात्मिके छावापृथिव्यो।
रजसी इति छावापृथिव्योर्नाम। 'रजसी
सर्वसी' (Ngh. ३.३०.) इति तन्नाममु
पाठात्। उक्तस्ये Sy.
- ते refers to heaven and earth.
१७. किं स्वोपभोगाय? नेत्याह... शोभनकर्म-
च्छया। येन कर्मणा प्राणिनां सुखं सम्भ-
वति तादृककर्मच्छया। अथवेतदुत्तरत्र
सम्बध्यते। सुक्रतूयवा, उक्तैर्न निमित्तेन
Sy. १८. इमे छावापृथिव्यो Sy.
१९. ०जनैः P. अजीर्णवृद्धतरेः Sy.
२०. गतिप्रतिबन्धसाधनेऽशङ्कुभिः Sy.
२१. ०व्यैः M. सम्भवत् सर्वतः पूजितवान्
स्थापितवानित्यर्थः... यस्मादेवं तस्मा-
दपमेव देवोऽयमेवापस्तम इत्येवं महानु-
भावेन परमेश्वरेणोत्पन्ने इति स्तुतिः Sy.
२२. प्रतिद्वे Sy. २३. अस्माभिः स्तूयमाने
सत्यौ। कर्मणि कर्तृप्रत्ययः Sy.
२४. महत्यौ is suggested for महती
२५. अतिप्रभूतम् Sy.
२६. सर्वत्र प्रतिद्वमन्नं सर्वत्र भूयमाणां कीर्ति
वा Sy. २७. अत्र बलं धासथः Sy.
२८. Omitted by M.

महती । युवां वावापृथिवी । धत्तम् । येन । सर्वाः प्रजाः । अभिमन्त्रेभ । सर्वदा । तत् स्तुत्यम् ।
बलम् । अस्मानु । सम्प्रेत्यतम् ।

I.161.

किमु श्रेष्ठः किं यविष्ठो न आजगन्किमीयते दृत्यं कथदक्षिम ।
न निन्दिम चमसं यो महाकुलोऽग्रे भ्रातृदृश इदृतिमूदिम ॥१॥

किमु श्रेष्ठः । देवसकाशाद् दृत्वाधेनामच्छत्रये किम् । वृद्धः । आहोस्विद् युवा ।
योऽस्मान् । आगच्छति । किमयमस्मान्प्रति देवप्रहितः । इत्यम् । आगच्छति । किं वा तत् । यत् ।

१. अतिप्रमृतम् Sy. महत् is suggested for महती
२. छावापृथिवी Sy.
३. विध० P.
४. अन्नबलेन Sy.
५. ०र्वा M.
६. पुत्रादिभ्याः प्रजाः ।... कृष्टय इति मनुष्यनाम । 'कृष्टयश्चर्यणवः' (Ngh. 2.3.) इति तन्नामसु पाठात् Sy.
७. अभितो विस्तारयाम Sy.
८. सर्वेष्वप्यहस्तु Sy.
९. शरीरबलम् Sy.
१०. सम्यगिन्वत्तं व्याप्नुतं प्रवर्धयतमित्यर्थः । इन्वतिर्व्याप्तिवचनः । 'इन्वति ननक्ष' (Ngh. 2.18.) इति तन्नामसु पाठात् Sy.
११. Ms. D. puts the figure ॥१६०॥ here to indicate the end of one hundred and sixtieth hymn. No such number is given in P. and M.
१२. देवासकाशान् M.
१३. ऋभो नाम सुधन्वन्तरयः पुत्रा ऋभु-विभ्वा वाज इति । ते च मनुष्याः सन्तः

सुकर्मणा देवत्वं प्राप्य कदाचित्कर्मकाले सोमपानाय प्रवृत्ताः । तान्प्रति देवः प्रेरितोऽग्निः परस्परसमानरूपान् वृष्ट्वा स्वयमपि तदाकारं धृत्वा तेषु मध्ये स्वयं चतुर्थः सन् पातुं प्रवृत्तः । ते चभञ्ज आगतं तं समानरूपमवलोक्य विवेक्लुप्तसमर्थाः परस्परमेवं सन्निहते, अयं किम् Sy.

१४. किं नृ क्षत्तु Sy.
१५. अस्मत्तोऽयं प्रशस्यतमो वजसा श्रेष्ठः Sy.
१६. किं वाऽस्माकं युवतमोऽस्मत्तः कनीयान् Sy.
१७. तः M.
१८. आगमत् प्राप्तः ।... अजगन्प्रति गति-कर्मा । 'अगन्, अजगन्' (Ngh. 2.14.) इति तन्नामसु पाठात् Sy.
१९. दृत्यं दूतकर्म देवसाम्बन्धि Sy.
२०. ईयते गच्छति । देवैः प्रेरितो दूतोऽस्माना-गतो वा Sy.
२१. कथं निश्चेत्तमित्यर्थः । वयं तावत्प्रय एवेदानीं ज्ञत्वाः समानरूपा वर्तमानहे तस्मादधिकः किम् श्रेष्ठ इति विचि-किता Sy.
२२. यदेतत् Sy.

वयमेन कार्षीर्यमागतं ब्रूमः । आगतश्चायमस्मानैकमिमम् । महातटम् । 'चमुसं चतुरः' कुणोतनु' इति वक्ष्यति । तद्वि प्रस्तुतं देवेषु, वयं तेन चपसेन कि प्रयोजनमिति न । निन्दामः । किन्तु अग्ने ! भ्रातः ! इत्यामन्य । द्रुमस्य च । बहुधा भावनम् । एवं । वदामः ।

एकं चमुसं चतुरः कुणोतनु तद्वी देवा अंब्रुवन्तद् आगमम् ।
सौधन्वना यद्येवा करिष्यथ साकं देवैर्यज्ञियांसो भविष्यथ ॥२॥

एकं चमसम् । अग्निर्वदति—एकमिमम् । चमसम् । चतुरश्वमसान् । कुणुत । तद्विदं कार्यम् । युष्माकम् । देवाः । अंब्रुवन् । अहं च तत् । युष्माकम् । आनीतवान् । सौधन्वनाः । यदि । एवं वचोक्तम् । अकरिष्यथ ततः । देवैः । सह । यूयमपि यज्ञार्हाः । भविष्यथ ।

१. ब्रूमस्तत्कत् कथं निश्चितव्यमित्यर्थः Sy.

२. ०षट् P.

महाकुलोत्पन्नस्त्वष्ट्रा निर्मितत्वात् Sy.

३. अधिकः समागत इति पानमकृत्वा चमसं न ब्रूमयामः Sy.

४. एवं सन्दिह्य कथञ्चित् स्वतोज्यं निश्चित्य तं प्रति, आपरोक्ष्येण (अपारोक्ष्येण) ब्रुवते । हे अग्ने भ्रातर्भ्रातृवद्भ्रागार्ह ! भ्राता यथा यत्नात् स्वकीयभागं स्वीकरोति तद्वत् समानरूपमाश्रित्य यत्नान्वमसपानाय प्रवृत्त इति भ्रातरित्युक्तम् Sy.

५. अतः कारणात् ... विकारे प्रकृतिशब्दः । ततश्च तत्स्थे तच्छब्दः । ... वाक्-विकारचमसस्य Sy.

६. प्राप्तिम् Sy.

७. इच्छन्वीडवधारणे Sy.

८. ब्रूमः Sy.

९. VML ignores उ । किम्

१०. एवं पृष्टोऽग्निस्तान्प्रत्युवाच Sy.

११. एवमि० P. त्वष्ट्रा सम्पादितं पूर्वमेकमेव सन्तम् Sy.

१२. Omitted by P.

१३. चतुःसङ्ख्याकान् । . . . पथोपरितने

'ज्येष्ठ आह चमसा हा करति' इत्युपक्रम्य 'कनिष्ठ आह चतुरस्क्रेति' (RV. IV. 33.5.) इति चतुष्कं निर्धारितम् Sy.

१४. उक्तं चतुर्धाकरणरूपं कर्म, उत्तरत्र वक्ष्यमाणमश्वरथादिकरणरूपं च कर्म Sy.

१५. युष्मान्प्रति Sy.

१७. इन्द्रादयः Sy.

१८. अश्ववन् P.

न केवलमहमेव ब्रवीमि किन्तु ... देवाः ... अश्ववन् Sy.

१९. देवत्वप्राप्त्युपायत्वेन तत् तावृशं कर्म Sy.

२०. युष्माकं वक्तुम् Sy.

२१. प्राप्तोऽस्मि Sy.

२२. सधन्वनाः P.

मुचन्वनः पुत्रा यूयम् Sy.

२३. यस्मादेवं तस्माद्युयं यदि Sy.

२४. यद्येव M.

मदुक्तप्रकारेण Sy.

२५. अवरिष्यतं P. कर्तुं शक्नुथ Sy.

On the analogy of the form भविष्यथ, करिष्यथ is suggested for अकरिष्यथ

२६. हवि० P. इति तेषामित्यर्थः Sy.

अग्निं दूतं प्रति यदब्रवीतनाथः कर्त्तव्यं रथ उतेह कर्त्तव्यः ।

धेनुः कर्त्वा युवशा कर्त्वा द्वा तानि भ्रातुरनु वः कृत्व्येमसि ॥३॥

अग्निं दूतम् । देवलोकां प्रति गच्छन्तमग्निम् । दूतम् । प्रति । यत् । उक्तवन्तः । इन्द्रस्याऽ-
श्वः । कर्त्तव्यः । रथश्चादिवभ्याम् । अस्मिन्नेव लोके । धेनुश्च । बृहस्पतये कर्त्तव्या । पितरौ च
द्वावात्मीयौ । युवत्त्वन्ती । कर्त्तव्यौ । तान्येतानि कृत्वा । अनन्तरमेकं चमसं चतुरः कृत्वा । देवान्
युष्मान् । अग्ने ! भ्रातः । अनुगच्छाम इत्युत्तरत्र सम्बन्धः ।

चक्रुवांसं ऋभवस्तदपृच्छतु केदंभूयः स्य दूतो न आजगन् ।

यदावाक्यंचमसाश्चतुरं कृतानादिचष्टा प्रास्वन्तन्वीनजे ॥४॥

चक्रुवांसः । एतत्सर्वं कृतवन्तः । पश्चाद् हे ऋभवः ! तदा । यूयसपृच्छत । स्वाधुना । सः ।
अभूत् । धोऽयम् । दूतः । अस्मान् । आजगाम, अग्निनूतमश्वादिकरणव्यासङ्गोपन्यासाद् जगाम ।
यदाग्निः । चमसान् । यदावाक्यप्रतीकानाशयं जगाम । अनन्तरम् । त्वष्टा तानाशयः । देवपत्नीषु ।

१. अङ्गनादिपुणर्विशिष्टम् Sy.

२. दूतकर्म प्राप्तवन्तं त्वाम् Sy.

३. यत्कार्यम् Sy.

४. अद्युवन् । अद्यप्येन मध्यमः Sy.

५. एकस्मादश्वादश्वान्तरं कर्त्तव्यमित्यर्थः ।
'अश्वादश्वमन्तरं' (RV.L.161.7.)
इति वक्ष्यमाणत्वात् Sy.

६. अग्निं रथः... कर्त्तव्यः Sy.

७. चर्मरहिता मृता गौन्त्यबोधो पुनर्नूतना
कार्या Sy.

८. द्वौ पितरौ जीर्णौ सन्तौ Sy.

९. युवानो शयानौ प्रकृष्टयोवनोपेतौ Sy.

१०. युष्माकं देवानां तानि तंरुक्तानि कर्माणि
Sy. ११. अनन्तरं D. ०मेवकं M.
अनु पश्चात् Sy.

१२. कृत्व्या कर्मणा Sy.

१३. अन्तरां P. एम आभिमुख्येन प्राप्नुमः ।
...पृष्टा । ऋषेरिव वाक्यम् । हे ऋभवो
यूयमागतमग्निं दूतम्प्रति यदब्रवीतन
यत्कार्यं वक्ष्यमाणरूपं कर्त्तव्यत्वेन ब्रह्-

धाङ्गीकृत्य तानि सर्वाणि सम्पाद्य हे
भ्रातरणे ! कृत्व्या कर्मणमसीति सूचेत्यु-
धिराह Sy. १४. तत्कार्यम् Sy.

१५. पश्चास्ते ऋभवः P. ऋभवः M.
अत्र यद्यप्यभुरिति त्रयाणां मध्य एकस्य
नाम तथापि तस्य प्राच्यस्यात् 'सृष्टिर्नो
गच्छन्ति' इति वत्सर्वेऽप्यभव उच्यन्ते Sy.

१६. प्रश्नं कुत Sy.

१७. कुत्र Sy. १८. त्वाधु० P.

१९. Omitted by M. स दूतः Sy.

२०. गतः Sy. २१. आगमत्प्राप्तः Sy.

२२. ०गामानाग्निं P.

२३. एवम्भूते सति पद्यायम् Sy.

२४. अष्टाप्यत् M. कृतान्श्चमसान्...
अभिपश्यति Sy.

२५. आज० M.

२६. अनन्तरमेव Sy.

२७. तस्य चमसस्योत्पादक एतन्नामको देवः
Sy. २८. स्त्रीषु Sy.

मेना ग्ना इति स्त्रीणाम् N. 3.21

अन्तः । निहितवान् ।

हनामैनाँ इति त्वष्टा यदब्रवीच्चमसं ये देवपानमनिन्दिपुः ।

अन्या नामानि कृण्वते मुते सचाँ अन्यैरे'नाक्नुन्या । नामभिः स्परत् ॥५॥

हनाम । अग्निनाज्वल्यतांश्चमसान्दृष्ट्वा यदा । त्वष्टा । अब्रवीत् । सत ऊर्ध्वं ये । देवानां सोमपानसाधनम् । चमसम् । निन्दन्ति । तान् । वयं हनामः । इति, तत् ऊर्ध्वं प्रमादाच्चमसानां निन्दा भवेदिति तत्परिहारार्थमृत्विजः । यज्ञे । सह । अन्यानि । नामानि । कुर्वन्ति होताध्वर्युर्ब्रह्मोद्गातेति । तद्वत् । नामभिः । तान् कवचभूतैः । वाग्देवी । स्पृशति रशायं ।

इन्द्रो हरीं युयुजे अश्विना रथं बृहस्पतिर्विश्वरूपामुपाजत ।

ऋभुर्विभ्वा वाजो देवाँ अंगच्छत् सर्पसो यज्ञियं भागमैतन ॥६॥

इन्द्रो हरी । ऋभुभिः कृती द्रावयन् । इन्द्रः । स्वरथे युयुजे । अश्विनौ च । रथमात्मीर्य-

१. मध्ये Sy.

२. ग्यक्तोऽभूत् । स्त्रियमात्मानममन्यते त्वर्थः Sy.

३. VM. ignores इत् । इत् । चतुरः । कृतान्

४. य ऋभवः Sy.

५. देवैः पातव्यम् Sy.

६. निन्वामकुर्वन् Sy.

७. एतान्वक्ष्यमाणान् । . . . एतच्छब्दस्य प्रकृतपरामर्शकत्वाद्भूषां प्रकृतत्वात्तेषां हननप्रसक्तिं दर्शयति Sy.

८. पुत्रार्थं बह्वचनम् । . . . देवयोर्ग्यं त्वाष्टुचमसं मनुष्या ऋभवः स्वीकृत्य चतुर्धा व्यभजंस्तान् हनामेति यदाज्वली-वित्यर्थः Sy.

९. त D. Omitted by P. तदा प्रभृति Sy.

१०. ०चमसं चकन्द भवेदिति P.

११. मनुष्याः Sy.

१२. अभिवृते सोमे पानाय प्रस्तुते सति Sy.

१३. परस्परम् Sy.

१४. होताध्वर्युद्गात्रादीनि Sy.

१५. . . . पूर्वनाम प्रच्छाद्योपहृत्काले 'अध्वर्यं उपहृत्पस्व, होतास्वहृत्पस्व' इत्येवमन्य-रेव नामभिरात्मानं त्वष्टृवचनीत्या प्रख्यापयन्तीत्यर्थः Sy.

१६. अन्यैरेव Sy.

१७. एतान् नरान् Sy.

१८. वाग्देवी M. स्वोत्पादयित्री माता Sy.

१९. प्रीणयति । 'स्पृ प्रीतिवत्तपोः' Sy.

२०. इन्द्रो हरी omitted by M.

२१. ऋभुभिः P.

२२. पूर्वं तृष्टानां क्रमेण विनियोगमाह . . . एतन्नामानावश्वौ Sy.

२३. योजितवान् Sy.

रक्षैर्युज्याते । बृहत्पतिश्च । सर्वरूपामेभिः कृतां धेनुम् । आत्मानमुपनिन्ये । एवं युष्माभिः कृतेषु
मिल्पेषु देवं परिगृहीतेषु, ऋभ्वादपस्त्रयो यूयम् । देवान् । प्राप्तवन्तः । सुकर्माणः । यजियं च ।
भागम् । प्राप्ताः ।

निश्चर्मणो गार्मरिणीत धीतिभिर्या जरन्ता युवशा ताकृणोतन ।

सौधन्वना अश्वादश्चमतक्षत युक्त्वा रथमुप देवाँ अयातन ॥७॥

निश्चर्मणः । मृताया गोश्चर्ममात्रादेव । गाम् । उत्पादितवन्तः । कर्मभिः । यो च ।
जीणो पितरो । तौ । युक्त्वयुक्ताः । पुनः कृतवन्तः । सौधन्वनाः । अश्वात् । द्वितीयमपवम् ।
कृतवन्तः । डावस्वावश्विनोः कृतवन्तः । एतत्सर्वं कृत्वा गमनार्थं कञ्चन रथम् । युक्त्वा । देवान् ।
उपगताः ।

१. योजितवन्तो Sy.
२. बृहतो मन्त्रस्य पालयित्तत्सामको देवः Sy.
३. नानारूपोपेताम् Sy.
४. कृतः M.
५. गाम् । ... यद्यप्यत्र गौरिति विशेषो न श्रुतस्तथापि पूर्वं धेनुः कर्त्तव्यपुस्तत्वात् पुरस्ताच्च 'ये धेनुं विश्वजुवं विश्वरूपाम्' (RV.IV.३३.८.) इति वक्ष्यमाणत्वाच्च विश्वरूपा गौरित्येवाप्यवसीयते । अत एव विश्वरूपामित्यस्याश्वपङ्क्तिरिति केचन व्याचक्षते, तद्वत् । युष्मत्सम्पादितानि रवादीनीन्द्रावयः स्वभागत्वेनाकल्पयन् Sy.
६. उपागमत् स्वीकृतवानित्यर्थः Sy.
७. तस्मात् Sy.
८. ऋभुभिश्चा वाजसच यूयम् Sy.
९. इन्द्रादीन् Sy.
१०. शोभनाश्वरपादिकर्मवन्तो यूयम् Sy.
११. यज्ञार्हं यज्ञसम्बन्धिनम् Sy.
१२. सोमरूपं वेदत्वं प्राप्तैः सेवनीयम् Sy.
१३. प्राप्नुत । कर्मसामर्थ्येन हविर्भुजो भवतेत्यर्थः । इत्येवमुक्तिराह Sy.

१४. यूयं निश्चर्मणो मृताया गोः सकाशादुत्कृताच्चर्मणः Sy.
१५. ०त्रा P.D. ०त्राम् M.
१६. देवानां P.D. नूतनाम् Sy.
१७. उत्पा० P. निरगमयत, उत्पादितवन्त इत्यर्थः । तेनैव चर्मणा संबोद्धो तत्सदृशो-मन्यां धेनुं कृतवन्त इत्यर्थः Sy.
१८. युक्त्वं युक्तवन्तो P.D. यद्यपि पूर्वमेवादवादीनो विनियोग उक्तस्तथापि तेषाम-त्यन्तदुःखसम्पादत्वज्ञापनाय पुनराह । न केवलं गोकर्णमेवापिच ... युवानो Sy.
१९. अकुत Sy.
२०. सनध० M.
२१. अश्वा P.D.M. एकेन विश्वमानेनापदेन Sy. २२. अश्वान्तरम् Sy.
२३. प्रयत्नेन सम्पादितवन्तः Sy.
२४. ०नो P.D.
२५. यस्मादेवं कृतवन्तस्तस्मात् रथं युष्मदीयम् Sy.
२६. युक्ता P. अश्वैर्योजयित्वा Sy.
२७. इन्द्रादीन् Sy.
२८. वेद्यसमीपं प्राप्नुत Sy.

इदमुदकं पिबतेत्यब्रवीतनेदं वा घा पिबता मुञ्जनेजनम् ।

सौधन्वना यदि तन्नेव हयैथ तृतीयं घा सर्वने मादयाध्वै ॥८॥

इदमुदकम् । देवेष्बभूवः सोमपीथमैच्छंस्तान्देवाः सन्नुवन् । प्रातःसवने वसतीवरीः ।
पिबतेति । माध्यन्दिने वा । सोमनेजनम् । उदकम् । पिबतेति, न तदैच्छभूभवस्ततो देवानिन्द्रः
सन्दधाति, देवा यूयमुभून्वित्वमब्रूतेति देवानुक्त्वा ऋभूनेव वदति । हे सौधन्वना ! यदि । न ।
एतत् । एवम् । इच्छथ । तृतीयसवने । सोमेनेव मादयाध्वा इति ।

आपो भूयिष्ठा इत्येको अब्रवीदग्निर्भूयिष्ठ इत्यन्यो अब्रवीत् ।

वधर्यन्ती बहुभ्यः प्रैको अब्रवीदता वदन्तश्चमसाँ अपिशत ॥९॥

आपो भूयिष्ठाः । ब्रह्मवाद्यं वदन्त ऋभव एत्येतरेतरं पृष्ट्वा, कश्चित् । आपः । सर्वेभ्यः

१. Omitted by P.D.

२. ०घभूवः P. इदानींमृषिर्वैश्वकृतमयं
तान्सम्बोध्य यूयमुभूनेवमुक्तवन्तः स्वे-
स्पनुववति Sy.

३. उक्तवन्तः Sy.

४. एतप्रातःसवनिकाभिप्रायम् Sy.

५. सतीपरः M. इदमुदकं सोमलक्षणम् Sy.

६. एतत् माध्यन्दिनसवनाभिप्रायम् Sy.

७. ०न M.

८. अथवा घ इत्यनर्थकः प्रसिद्धपद्यो वा Sy.

९. इदं मुञ्जनेजनं, मुञ्जवान् नाम पवंतः
सोमोत्पत्तिस्त्वानम् । तत् आहूतत्वात्तेन
मुञ्जतृणेन शोधितमपगततृणमित्यर्थः
Sy. १०. इदं सोमरतरूपमुदकम् Sy.

११. पिबतेत्यब्रवीतन Sy.

१२. उभयवतनसम्बन्धि सोमपानकार्यम् Sy.

१३. नैव कामयथ (अवे) । हयैतिः कान्तिकर्मा ।
'हर्यत्पुशिक्' (Ngh. 2.6.) इति तत्क-
मेमु पाठात् Sy. १४. सद० P.

१५. देवानि P. १६. एवम् Sy.

१७. यूयमुभूनुक्तवन्तः Sy.

१८. अथवा ऋभून्प्रति तस्यैवेदं वाक्यम् । हे

सौधन्वना यूयं देवत्वं प्राप्य देवयजनं प्रति
सोमपानाय रथेनागत्य आन्तान्दवान्प्रातः
सवन इदमुदकं सोमलक्षणं पिबतेत्यब्रवी-
तन Sy.

१९. सुधन्वनः एषा यूयम् Sy.

२०. इदं वा मुञ्जनेजनं मुञ्जनेन वृक्षितं वाजिनं
पिबत Sy.

२१. Omitted by P. पश्चात् तद् इदम्
Sy. २२. यदि नैच्छथ Sy.

२३. ०य० D. मादयः M. अत्यर्थं तृप्ता
भवथ । 'ऋभवो देवाः सोमस्य मत्तान्'
इति तृतीयसवने तेषां सोमपानसङ्क्रावात्
Sy.

२४. VM. ignores घ । घ

२५. ब्रह्मवाद्यं is suggested for ब्रह्मवाद्यं

२६. चमसवतुर्धाकरणकाले किमिति सत्यं
वदन्तो व्यभजप्रति तदाह Sy.

ऋभव उव भान्तीति वत्तेन भान्तीति
वत्तेन भवन्तीति वा N. 11. 15.

२७. एष is omitted by M.

२८. त्रयाणामन्यतमः Sy.

२९. ०य P.

पदार्थेभ्यो भूयिष्ठाः । इति । अन्नवीत् । अन्यः । अग्निः सूक्ष्मरूपेण सर्वत्र व्याप्तः । भूयिष्ठः ।
इति । अन्नवीत् । सीताप्रहारं गच्छन्ती पृथिवी । सर्वेभ्यः । प्ररित्तिच इति । तृतीयः । अन्नवीत् ।
इत्थं सत्पानि । वदन्तः । एकस्माच्चमसात्त्रैश्चमसान् । अपिशत ।

श्रोणामेकं उदकं गामवाजति मांसमेकः पिशति सूनयामृतम् ।

आ निम्रुचः शकुदेको अपाभरत्किं स्विप्पुत्रेभ्यः पितरा उपावतुः ॥१०॥

श्रोणम् । पित्रोरब्ज्जाम् ? ! एकः । उदकं प्रति । पानाय विसृजति । मांसम् । एकः ।
पित्रोर्भ्यजनार्थमाहृतम् । असिना । शकलीकरोति । अथापरः । अस्तमयात् । प्राक् । शकुत् ।

१. नह्युदकालग्रस्तं लोकोपकारकं तत्त्वान्तरमस्ति Sy.

२. आपो भूयिष्ठा इत्युत्तमवादीत् । अपामेव श्रेष्ठत्वम् 'अप एव ससर्जादौ' (Manu. 1.8.) इत्यादिशास्त्रात् Sy.

३. सर्वत्र (शकली करो अथापरोस्तमयात्प्राक् शकुवपनरतीत्यर्थं शुभ्रयमाणेभ्यः) व्याप्तः D. सर्वत्र शकलीकरोत्यपोपरोस्तमयात्प्राक् शकुवपनभवतीत्यर्थं शुभ्रयमाणेभ्यः पुत्रेभ्यस्ती पितरो किं स्विद्व्याप्ती P.

४. आन्तरं बाह्यं च बाहपाकमुक्तजरणादिव्यापारेणानेरेव जगन्निर्वाहकत्वावगनेरेव भूयिष्ठत्वमित्येव मन्यते Sy.

५. प्रा० D. ६. ऽन्ति P.

७. अपरिति रेषान्तोऽपि वदन्ताम् । 'वधः ... अर्कः' (Ngh. 2. 20.) इति तन्नामसु पाठात् । तद्विच्छति वृष्ट्युदकायेति वध-वर्त्यन्ती मेघपङ्क्तिरुच्यते । वधपीयं स्ववधार्थं वधं स्वयमेव नापेक्षते तथापि वृष्ट्यधर्मेभिन्द्रवज्रेण हन्यमानत्वात्तद्विच्छ-सीत्युपचर्यते । यद्वा बहुभ्यस्तेषामर्थाय वधवर्त्यन्ती वधमात्मन इच्छन्ती भूमिम् । छान्वसो रेकोपजनः । तामेव Sy.

८. संवादिभ्यः Sy.

९. परि० D. श्रेष्ठतमामन्नवीत् । उव-कस्यापि मेघकारणत्वात् Sy.

१०. इत्यर्थं P. ११. सत्यादीनि M. उक्तरूपाणि यथार्थानि वाक्यानि Sy.

१२. परस्परं भुवन्तः Sy.

१३. अपिशत M. अवयविनोऽकुस्त । चतुर्धा व्यभजतेत्यर्थः । 'पिश अवयवे' Sy.

१४. णा M. अत्र ऋभञ्ज एवस्तिग्रहणेन स्थित्वा यत्तं निर्वहन्तीत्याह श्रोणम् Sy. पित्रोरब्जं गाम् is suggested for पित्रोरब्ज्जाम्

१५. ऋभुषु मध्य ऋत्विक् Sy.

१६. शोणवर्णमुदकं रुधिरम् ... गाम् ... बाह्यभूमिं प्रति Sy.

१७. गमयति । रक्षोभागत्वेन स्थापयति Sy.

१८. व्यञ्जना० is suggested for व्यजना०

१९. Omitted by P. D. सम्पादितम् Sy. २०. छेदनसाधनेन स्वयित्तिना Sy.

२१. हवयजिह्वावकाश्याकारेणाहृतं सम्पादितं मांसं पिशत्यपययीकरोति, स्वयित्तिना तत्तदवयवान्विभजतीत्यर्थः Sy.

२२. ऽस्तयात् M. निश्लेषेण क्षिप्रान्नासात् Sy.

२३. कुशित्वं जरत्पुनमूष्यनामकम् Sy.

अपभरति । इत्थं सुधूपमाणेभ्यः पुत्रेभ्यः । तौ पितरौ । किम् । स्विद् । ररक्षतुः ।

उद्वत्स्वस्मा अकृणोतना तृणं निवत्स्वपः स्वपस्यया नरः ।

अगोक्षस्य यदसंस्तना गृहे तदुद्येदमृभवो नानु गच्छथ ॥११॥

उद्वत्सु । उद्वत्सु^{१०} गृहे^{११} यदा^{१२} अकृणोत^{१३} तस्य^{१४} उन्नतेषु^{१५} क्षेत्रेषु ।
अगोक्षीः^{१६} अकृणुत^{१७} निम्नेषु^{१८} च । उदकानि^{१९} । शोभनकर्म^{२०} च्छया । नेतारः^{२१} । तत् । आश्रितरक्षणं मयि

१. अपाहरभिरसनाय Sy. २. एवम् Sy.

३. ऋत्विप्रूपेण स्थितेभ्यः Sy.

४. पुरुषातुभ्यः पुत्रस्थानीयेभ्य ऋभुभ्यः सर्वेष्वनुष्ठितेषु Sy.

५. यज्ञस्य पातवितारो जायापतो Sy.

६. The passage beginning with शकलौकरोति and ending with कि is omitted by P.

७. नु क्तु Sy.

८. ररक्षत ML रक्षतुः P. प्राप्नुतः । . . . सर्वं तरेवानुष्ठितमिति तयोर्न किञ्चित्कृत्य-मस्तीत्यर्थः । अथवायमर्थः । एकस्तेषा-मन्यतमः शोणो पङ्गुकां गामुदकं प्रत्यव-गमयति । अपरः सूनया मांसविक्रयिण्या, आभृतं सम्पादितं मांसं पिशति । अपर आ निष्पुत्रोऽस्तमयादवर्गिणं शकृद् गोपुरीषं हरति । एवमुन्मुभिरनुष्ठिते सति कि स्वि-देतस्मात्परिचरणावन्त्यपुत्रेभ्यः सकाशा-दुपावतुरुपगच्छेतामिति Sy.

९. VM. ignores उप

१०. आग्राह्यस्यावित्यस्य Sy. गृहितुमशक्य-स्यावित्यस्य SKN. IV. 67. योऽप-मगोह्य आवित्योऽगृहणीयो न गृहितुं शक्यः केनचिदपि Dur.

११. मण्डले Sy. मण्डलाख्ये SKN. अस्य मण्डले Dur. १२. यावत्कालम् Sy. यदा राजावित्यभिप्रायः SKN.

१३. सुप्तवन्तः स्व, रात्रौ निष्पारिस्तास्थिष्य Sy. सस्वप्ने (अस्वप्ने) SKN. सुप्ता एव निगूढा भवथ Dur. १४. अस्मै

प्राणिजाताय तदुपकारार्थम् Sy. अस्मै जनाय SKN. अस्मै लोकाय Dur.

१५. तस्येन्ने० P.D. उन्नतेषु प्रवेशेषु मेर्वाविषु Sy. 'उपतर्गाच्छन्वति घातव्यं' (Pā १.1.118.) इति वक्ति, उद्व-गतेषुन्नतेषु । केयु ? सामर्थ्याद् भूप्रवेशेषु SKN. य उन्नताः प्रवेशा भुवो-र्ज्ज्वरनाकान्तास्तेषु Dur.

१६. वीहियवाविरुपम् Sy.

रश्मिनां च भूतलगतस्याहोण्या व्यभि-चरतीत्यायवर्णे व्यापारवर्शनादुपपन्नं तृणादिकरणम् SKN. तृणं कुशादि Dur. १७. कृतवन्तः स्व Sy. प्रतिसंयत्तरं कुरुष्वे . . . वर्षेणादित्य-मण्डलावी वर्तमानाः Dur.

१८. प्रवणदेशेष्वस्मा एव Sy. निर्गतेषु SKN. निम्नेषु भुवः प्रवेशेषु Dur.

१९. पानावगाहनक्षमा अपः SKN. उदकम् Dur.

२०. शोभनं कर्म, एभिः कृतमिति यथा यज्ञ-मानाः स्तुयन्ति तद्विच्छयेत्यर्थः Sy. अप इति कर्मनाम । शोभनमपः स्वपस्तत इच्छाव्ययन्तादिकारप्रत्यये भाष्ये ततष्टाप्, तृतीया हेतौ, करणेच्छाहेतुना SKN. लोकानुग्रहप्रवृत्त्या वर्षकिञ्चया Dur.

२१. नेतरतः P. नेतरः D. नेतराः M. पुराण-प्रसिद्धान् सुपन्वनः पुत्रान्कर्मणा देवत्वं प्राप्तवन्त ऋभून् स्तुत्वा वेदप्रसिद्धया सूर्यरश्मिरूपान्भूतिवान् स्तोति । तथा च यास्को निरुक्ते पुराणप्रसिद्धातिद्धान्-

आध्यमाने स्तोतरि । न । अनुगच्छय न तथेदानीं कुरुषेति । यास्कस्त्वाह—“धावित्पुंगुहनीमः । तस्य यदस्वपथ गृहे” तद्वद्वेदम् भवो नानुगच्छय “यावत्तत्र भवथ न तावदिह भवथेति”

संमील्य यद्भुवना पृथ्सर्पतु कं स्वित्त्वा पितरा व आसतुः ।

अशंसत यः कस्मै व आददे यः प्राव्रवीत्प्रो तस्मा अव्रवीतन ॥१२॥

संमील्य । मनुष्याणां नेत्राणि संमीलयन्तः । सर्वाणि भुवनानि । यदा । पृथ्सर्पतु सवित्रा सह गच्छन्तः । तदा युष्माकम् । मातापितरौ । तातश्चद्धाह । क्व । आसतुः, पितृशुश्रूषण-

भूम्बहुधा निवच्य तदुवाहरणत्वेन ‘विष्ट्वी शमी’ इत्येतामुवाहृत्य ‘आवित्पुंगुमयो-
ऽप्यभव उच्यन्ते’ (N.11.16.) इत्यु-
क्त्वा तस्मिन्नर्थ एतामुचमुवाजहार । हे
ऋभव उरु प्रभूतं भासमाना ऋतेना-
दित्येन भासमाना वा ऋतेनोदकेतोव-
कार्यमुत्पन्ना वा । रश्मीनामुद्भासमानत्वं
प्रसिद्धम् । तथाऽऽदित्यादुत्पत्तिरप्युवकार्यं
भवन्नमपि रश्मीनां धर्मकाले भूमिगतं
सारमावाप्य पुनर्वर्षकाले प्रवर्धन्तीति
प्रसिद्धम् ‘आवित्प्राज्जायते वृष्टिः’
(Manu 3.76) इति शास्त्रात् ।
तथाविधा नरः प्रकाशवृष्ट्युवकादेनेतारो
यूयम् Sy. हे ऋभवो रश्मयः SKN.
उपकरिष्यन्तो यूयम्भवः । Dur.

१. स्तोतनिरानु० M. ०च्छ P.D.

२. यदस्वपत P.D. यदस्वपत M.

३. N.11.16; SKN. IV. 67.

४. तावन्तं कालम् Sy. तदा SKN.
यावत्तत्र निगूडा भवथ Dur.

५. अहनि Sy. रात्रिलक्षणे वर्तमानकाले
SKN. रात्रौ Dur.

६. इदानीम् Sy. इदं जगत् SKN.

७. ०स्वपत ... मृभ० M.

८. अनुसृत्य न गच्छय । यावन्तं कालं रात्रौ
सूर्ये निगूडा वर्तन्त्ये तावन्तमेव कालमह-
न्यापि नानुगच्छयेत्यर्थः । यदा । अगोपनी-

यस्य तस्य गृहेऽन्तरिक्षे यद्यावन्तं कालम-
सस्तन वृष्टिर्भवत्वा स्वायम्भुक्त्वा तत्ता-
वन्तं कालमद्योदानीं वर्षेत्तमय इदं सत्त्वा-
भिवर्धनवृष्टिप्रवाहक्यं कर्म नानुगच्छय ।
अनुसृत्य न प्राप्नुय । यावन्तं कालं विवर्षय
तावन्तमेव कालं प्रवर्षयेत्यर्थः Sy.
यावत्तत्र भवथ न तावदत्र । ततश्च
युष्मद्भिना निरालोकोऽयं लोकः । एतद्वो
माहात्म्यमिति स्तुतिः SKN. न
तावदिह भवथ । ततश्च युष्मद्भिनाभावे
निरालोकोऽयं लोकः सम्पद्यते । एतद्वो
महाभाग्यमहमनुकीर्तयामि । ते यूयमिदं
नामात्माकं कुरुतेति Dur.

६. N.11.16.; SKN. IV. 67.

VM. ignores अद्य

१०. समीलयन्तं M. हे ऋभवो रश्मयो यूयं
यदा ... संमीलयन्तं कृत्वा जलपरपटले-
राच्छाद्य Sy. ११. भूतजातानि Sy.
१२. वर्षे० P. ०समर्पे० M. परितः संपर्पे
कुरुषो वर्षथ इत्यर्थः Sy.

१३. जगतः पालको सूर्याकिन्दमसी Sy.

१४. ०हौ M. तातो तायमाने वृष्ट्युदके ।
यदा तात्या तामु वर्षामु ... अथवा
पितृविशेषणम् । ... तत्कालीनी Sy.

१५. कुत्र जनु Sy.

१६. तिष्ठतः । ... यदा ... अहोरात्रविभा-
गेन प्रवर्षयेत्यर्थः Sy.

राणां भवतामिदानीं क्व तावभवतामिति । यः । वः प्रहरामीति । करम् । आदत्ते । तं यूयं हुङ्कारेणा-
ज्ज्ञापत । यो युष्मान् । प्रकृष्टा भवन्त इति । अस्तीत् । तस्मै यूयमपि । अधिकवचनमकुरुत ।

सुपुष्पांसं ऋभवस्तदपृच्छतामोह्य क इदं नो अबबुधत् ।

श्वानं वस्तो बोधयितारमत्रवीत्संवत्सर इदमुद्या न्वरुयत ॥१३॥

सुपुष्पांसः । रात्रौ सुपुष्पांसः । ऋभवः । प्रातस्तत् । अपृच्छत् । हे सवितः ! कः । इदम् ।
अस्मान् । प्रातरेवाऽबुबुधदिति । तत्र श्वानम् । वस्तः । बोधयितारम् । अबबोध्यति संवत्सरमाह
वस्त इत्यात्वानम् । इत्थं यूयं संवत्सरमात्र एव तपःप्रभावाद्ब्रह्मभूताः । सर्वमिदम् । प्रकाश-
यथैत्यपि वचनम् ।

दिवा यान्ति मरुतो भूम्याग्निरयं वातो अन्तरिक्षेण याति ।

अद्विषीति वरुणः समुद्रैर्युष्मां इच्छन्तः श्वसो नपातः ॥१४॥

दिवा यान्ति । शूलोकेन । गच्छन्ति । मरुतः । भूम्या । गच्छत्यग्निः । अयम् । वातः ।

१. शुष्पूणां P. २. क...तामव० P.

३. यः कोऽपि वृष्टिप्रतिबन्धकारी राक्षसादिः
Sy. ४. ईदृशान् वो युष्मान् Sy.

५. बाहुनामैतत् । 'करस्त्री बाहू, (Ngh.
2.4.) इत्युक्तत्वात् । अत्र त्वकारान्तम् ।
युष्मदीयं हस्तम् Sy.

६. गृह्णाति प्रतिरोधं करोति तम् Sy.

७. नाशयण Sy.

८. भवदन्त P. अम० M. यच्च प्राब्रवीत्प्र-
कर्षेण वाचा निरुन्धे Sy.

९. इभ्यस्तीत् P. १०. अतः M.
प्रकर्षेण भर्त्सनादिशब्दं कुरुष्व । यद्वा यो
नूनं स्तीति तं प्रकर्षेण स्तुतेत्यर्थः Sy.

११. VM. ignores स्तिवत् । उ

१२. आदित्यभग्नदले स्वपन्तो वर्षणाय Sy.

१३. अष्पांसंभवः M. रश्म्यात्मका यूयम् Sy.

१४. तमादित्यं तद् वाक्यम् Sy.

१५. प्रदत्तं कुरुत Sy.

१६. केनचिदयोपनीजादित्य स्वामिन् ! Sy.

१७. कर्म वर्षणरूपम् Sy.

१८. अस्मदीयम् Sy.

१९. बोधयति प्रेरयति साहाय्यं करोति Sy.

२०. अन्तरिक्षे श्वसन्तं वायुम् Sy.

२१. सर्वस्य वासविताऽऽदित्यः Sy.

२२. वाच० P. प्रेरयितारम् Sy.

२३. प्रावावीत् । अतो युष्मान्येव यतीति Sy.

२४. ध्वेति P. २५. अत्रवी...संव० M.

२६. अन्तर्नागि० P.

२७. अथ वायुसहायेन वर्षन्तो यूयं संवत्सरे
पूर्णे Sy. २८. अष्टोदानीमिदं जगत् Sy.

२९. विविधं प्रकाशितवन्तः । पूर्वं सूर्याचन्द्रमसौ
यथा न दृश्येते तथा वर्षावेदानीं वर्षकाले-
ज्जीते विदत्तं जगद् व्यसन्तं कुरुयेत्यर्थः Sy.

३०. VM. ignores अथ

३१. शूलोकात् Sy. ३२. आगच्छन्ति Sy.

३३. वृष्टयनुकूला देवाः Sy. ३४. भूमेः
सकाशान् Sy. ३५. आगच्छति Sy.

३६. तवेवा सञ्चारी वायुः Sy.

अन्तरिक्षेण । याति । अद्भिः । याति । वरुणः । नदीभिश्च । युष्मान् । इच्छन्ताः । शवसः ।
पुत्रा ऋभवः । तदिदं सर्वं भवत्प्रणीतमिति ।

I. 162.

मा नो मित्रो वरुणो अर्यमापुरिन्द्र ऋभुक्षा मरुतः परि ख्यन् ।

यद्वाजिनो देवजातस्य सप्तेः प्रवक्ष्यामो विदधे वीर्याणि ॥१॥

मा नः । आर्युवायुः । मा । अस्मान् । मित्रादयः । महान् । इन्द्रश्च ।

१. अन्तरिक्षात् Sy.

२. आयाति Sy. ३. ताभ्यः Sy.

४. आयाति Sy.

५. आबरको जलाभिमानी देवः Sy.

६. समुन्वनस्वभावंः Sy.

७. वृष्टघनकूलचिकीर्षया युष्मानेव Sy.

८. वृष्टिकार्यस्य बलस्य Sy.

९. नपातयितार ऋभवः Sy.

१०. यद्वा पूर्वं वृष्टिसाहस्राध्यायगता एते देवाः
कृतकार्याः सन्तः पुनर्युष्मान्कामयमानाः
स्वस्ववेशं प्रति यान्तीत्यर्थः Sy.

११. Ms. D. puts the figure
॥१६१॥ here to indicate the
end of one hundred and
sixtyfirst hymn. No
such number is given in
P. and M.

१२. एति सततं गच्छतीत्यायुर्वायुः Mah.
आयुः सततगन्ता वायुः Sy.
आयुर्वायुर्बकारलोपेन U. अयनस्व-
भावकत्वाद्वायुः । छान्वसो वकारलोपः
SKN. अत्र वायुरयनो वकारलोपेन ।
स कस्मात् ? अयनात्, एति ह्यसौ
विदधम् Dur.

१३. मा, इति प्रतिषेधार्थीयः परिख्याप्रित्येतेन
सम्बध्यते SKN.

१४. अस्मान् Mah., Sy. अस्माकम् U.,

SKN., Dur.

१५. के मा निबन्धु तानाह । मित्रोऽहरभि-
मानी देवः । वरुणो राश्वभिमानी देवः ।
अर्यमाऽऽदित्यः Mah. अहरभिमानी देवो
मित्रः । राश्वभिमानी वरुणः । अर्यमा
तयोरन्तरात्माभिमानी, आदित्यः Sy. के
ते देवाः ? मित्रो वरुणोऽर्यमा U.
परस्ताद्यच्छन्दभुतेस्तच्छब्दाध्याहारः ।
तन्मित्रो वरुणोऽर्यमा SKN.

१६. ऋभवो देवाः क्षियन्ति निवसन्ति यस्मि-
न्त ऋभुक्षा देवाधारः प्रजापतिः । यद्वै-
र्यति व्याप्नोति सर्वमित्युभक्षाः । अर्तंभु-
क्षितप्रत्ययः । . . . इन्द्रविशेषणं वा Mah.
देवानां निवासभूतः प्रजापतिः । यद्वैतन्म-
हत्ताम, इन्द्रविशेषणम् । 'ऋभुक्षा उक्षा'
(Ngh. ३. ३.) इति तन्नाममु पाठात् Sy.
महत्तामैतत्, महान् । अथवा, उरु
भातीत्युभुविस्तीर्णमन्तरिक्षम् । तस्मिन्म-
क्षयति वसति स ऋभुक्षाः, अथवा ऋभवः
सौध्वनान्तेषां यः क्षयति राजतौष्ट
इत्यर्थः स ऋभुक्षाः SKN. स हि,
उरुक्षयणः । उरावन्तरिक्षे क्षियति
निवसति । अथवा क्षियतिरेवार्थः ।
कस्येष्टे ? ऋभूनां देवानां राजेति च
तेषामीष्टे । एवमुभुशब्दात्पूर्वपदं क्षियते-
रेवार्थकमेव उत्तरपदम् Dur.

१७. इन्द्रो देवराजः Mah. इन्द्रः प्रतिष्ठः Sy.

निषेधन्तु। यत्। बलवतः। देवैर्जनितस्य। अश्वस्य। वक्तुं प्रक्रमामहे। यज्ञे। वीर्याणि
किमदेवोऽसौ स्तुयत इति परिरूपानसम्भवः।

१. मित्रादयो देवाः... मा परिरूपन्मा
निबन्धन्तु। परिरूपानं निन्वा।... अस्मा-
भिर्देवाः स्तुता नत्वंशवादयस्तिर्यञ्च इति
यद्यपि निन्वोचिता, तच्चाप्यश्वरूपेण देवा-
नामेव स्तुतिः क्रियते Mah. अश्वं स्तोतुं
प्रवृत्तामित्रादयो देवाः... परिरूपानं मा
कुर्वन्तु। परिरूपानं नाम निन्वा। महानु-
भावं देवजातमश्वं तुच्छा नराः स्तुवन्तीति
मा कुर्वन्तु Sy. मा गहन्तु।... देवाः
स्तुत्वा नत्वंशवप्रभृतयस्तिर्यञ्च इति स्याद्
गर्हा। अतो अर्थोऽस्मि मा परिरूपन्निति।
यद्यपि गहोचिता तच्चाप्यश्वरूपेण
देवानामेव स्तुत्यत्वादित्याशयः U. परि-
रूपानं परिवर्जनम्। अनुमदन्तमाकाङ्क्षः।
यद्वाऽनुमन्यन्तानित्यर्थः SKN. मा...
तान्युच्यमानानि चक्षीरन्। किं तर्हि,
अनुमन्यन्ताम् Dur. निषेधन्तु is
suggested for निषेधन्तु

२. यस्मात् Sy. ३. वाजिनोऽश्वस्य
Mah. वैजनयतो ब्रह्मप्रवतो वा Sy.

४. ०जिनि० P. कौवृशस्य वाजिनः? ...
देवात्सूर्याज्जातस्योत्पन्नस्य, देवैर्जनितस्य
वा। "सूरादश्वं वसवो निरर्तष्ट" (YV.
29.13.) इत्युक्तेः Mah. बहुदेवतास्व-
रूपेणोत्पन्नस्य। उपप्रादीनामस्य शिर-
प्राद्ययमवत्वादिति भावः। 'उषा वाऽश्व-
स्य मेघ्यस्य शिरः' (Bṛh. U. 1.1.1.)
इत्यादिभूतेः। यद्वा देवेभ्यो जातस्य

गन्धर्वकुल उत्पन्नत्वात् Sy. देवैर्जनित-
स्य U. "(स) प्रथमामाहुतिमजुहोस्ततो
मनुष्या अजायन्त। स द्वितीयामजुहोस्त-
तोऽश्वः" इति श्रुतेर्वैदानेराहुत्या जा-
तस्य। अथवा 'सूरादश्वं वसवो निरर्तष्ट'
(YV. 29. 13.) इति दर्शनाद्देवैर्बन्धु-
भिरादित्याज्जातस्य SKN.

५. 'सप सम्बन्धे' सपति देवैः सह युज्यत
इति सपतिस्तस्य Mah. सर्पणशीलस्य।
अश्वनामैतत्। एवंविधस्याश्वस्य महा-
नुभावस्य Sy.

सर्पणस्य U., SKN.

६. वयम्... उच्चारयिष्यामः Mah. प्रक-
र्षेण वूमः। अतो मा परिरूपन्प्रत्यु-
तानुगुह्यन्तिवत्यर्थः Sy. उच्चारयामः U.
प्रकर्षेण वरयामः Dur.

७. यज्ञे Mah., U. वेदनसाधने यज्ञे Sy.
यज्ञेऽश्वमेधावो SKN.

८. चरित्राणि Mah., U. वीरकर्मणि
सामर्थ्यानि Sy. गुणान् Dur.

९. किं दे० M.

१०. यद्वाजिनो देवैर्जातस्य सप्तेः सर्पणस्य प्रव-
क्ष्यामो यज्ञे विद्ये वीर्याणि। मा नस्त्वं
मित्रश्व वरुणश्चायं मा चायुश्च चायुरयन
इन्द्रश्चोदक्षयण ऋभूणां राजेति वा
महत्तश्च परिरूपन् N.9.3; SKN.

III. 144.

This stanza=YV. 23. 24.

यन्निर्णिजा रेक्णसा प्रावृतस्य रातिं गृभीतां मुखतो नयन्ति ।

सुप्राङ्गो मेम्यद्विश्वरूप इन्द्राप्पुण्योः श्रियमप्येति पाथः ॥२॥

यन्निर्णिजा । यत् । निर्णिक्तेन^१ मणिमयेन । धनेन । आच्छादितस्य ।
 वासम् । गृहीतम् । मुखतः । हृत्यपतिरिक्तमप्रमश्वार्योपहरन्तीत्यश्वमेघब्राह्मणं तदा ।
 सुष्टुवप्रतो गच्छन् । मजः । शब्दं कुर्वन् । इन्द्राप्पुण्योः । स्थानम् । श्रियि । गच्छति ।

१. यदा Mah. यस्मात् Sy. यदा U.

२. निर्णिजाक्तेन P. कीदृशस्याश्वस्य ?...

निर्णेजनेन स्नानेन प्रावृतस्य संस्कृतस्य ।

आलम्भनकाले स्नापितस्य, निर्णेजनं

निर्णिक् तया Mah. निर्णिगिति रूप-

नाम । 'निर्णिग् वन्निः' (Ngh. ३.7.)

Sy. निर्णेजनेनोदकस्नानेन संस्कृतस्य,

आलम्भनकाले यत्स्नापनमश्वस्य तदेत-

दुक्तम् U. ३. मणि येन । सौवर्ण-

मणिलक्षणेन Mah. मणिकाव्येन U.

४. रेक्ण इति धननाम । धनेन...प्रावृतस्या-

श्वस्य, सौवर्णान्मणीन्केतरपुच्छेषु पत्य

आवपन्ति (Cf. सौवर्णान्मणीन् केतरयोः

पुच्छे च प्रवपन्ति Kā Sr.20.5.17.)

इत्युक्तेः Mah. रेक्ण इति धननाम ।

... 'रेक्णो रिक्कम्' (Ngh. 2.10.)

इति...तन्नामसूक्तस्थात् । उभयत्र

मत्वर्थो लुप्यते । रूपवता हिरण्यवताऽऽ-

भरणेन Sy. रेक्ण इति धननाम । धनेन

...सुवर्णान्मणीन्केतरपुच्छेषु पत्य

आवपन्ति तदभिप्रायमेतत् U. ५. सर्वतो

वेष्टितस्याश्वस्य Sy. केतरपुच्छेषूपचित-

स्याश्वस्य U. ६. राति दानमाज्य-

सक्तुधानात्क्षणम् Mah. वातव्यां

वातव्यत्वेन गृहीतामत्राम् Sy.

आज्यसक्तुधानात्क्षणम् U.

७. गृहीताम् Mah., Sy., U.

८. अश्वस्य मुखतो मुखार्धे Mah. मुखतः

पुरस्तात् Sy. मुखतः U.

९. हृत्यपत्यं P. नयन्ति प्रापयन्ति 'अश्वाय

रात्रिहुतशेषं प्रवच्छति' इत्युक्तेः Mah.

नयन्ति, कृत्विजः Sy. अश्वाय रात्रिहुत-

शेषं प्रवच्छन्ति (Cf. अश्वाय रात्रि-

हुतशेषं प्रवच्छति Kā Sr.20.5.18.)

इत्येतदभिप्रायम् U. १०. अप्रम् is

omitted by P.D. ११. ०योवाह०P.

१२. कीदृशोऽजः ? ... सुष्टु प्राञ्चति पूर्वं ग-

च्छति सुप्राङ् । सलाटे बड इत्यर्थः । 'कुण्ण-

घोव आग्नेयो सलाटे (रुराटे) पुरस्तात्'

(YV.24.1.) इत्युक्तेः Mah. सुष्टु प्रञ्च-

स्यागमनः Sy. सुष्टु प्राञ्चन्नोऽजः U.

१३. अजश्चागः Mah. स तावुशोऽजः Sy.

१४. मेम्यद्विश्वानुकरणम् । मे मे इति शब्दं

कुर्वन् Mah. हृण्यमानः । 'मीम् हिंसा-

याम्'... यदा तस्य शब्दानुकरणं मे मे

शब्दं कुर्वन् Sy मेम्यद्विति शब्दानुकरणम् ।

मे मे इति शब्दं कुर्वणः U.

१५. इन्द्रश्च पूषा चेंद्रपूषणौ तयोः ।...इन्द्रस्य

पूषणश्च Mah. इन्द्रः प्रसिद्धः पूषा पोषको

देवोऽग्निस्तयोः Sy. इन्द्रस्य पूषणश्च U.

१६. श्रियमिष्टं पाथोऽश्वं पशुलक्षणम् Mah.

सर्वेऽपीन्द्रस्येतीन्द्रश्रियत्वम् । एवंरूपं

पाथोऽश्वम् Sy. पाथोऽश्वं पशुलक्षणम् U.

१७. भलाप नाभिबडोऽप्यागच्छति 'सौमापो-

णः इयामो नाभ्याम्' (YV.24.1.) इ-

त्युक्तेः । हुतशेषमश्वं पशुश्वाय वीयते तदा

सलाटेनाभिबडावजो भलायागच्छति इत्य-

र्थः Mah. प्राप्नोतु Sy. अभ्यागच्छति U.

विश्वरूपः पर्यङ्गैर्वेन्द्रापूष्णः पशुरश्वस्य घोषामु ललाटे वा बध्यते तदनयोः स्थानम् ।

एष छागः पुरो अश्वेन वाजिनां पूष्णो भागो नीयते विश्वदेव्यः ।

अभिप्रियं यत्पुरोडाशमर्चता त्वष्टेदेनं सौश्रवसायं जिन्वति ॥३॥

एष छागः । "आग्नेयं धीवं पुरस्ताल्ललाटे पूष्णमन्वञ्चम्" इत्युक्तम् । अयम् । छागः ।
ललवता । अश्वेन सह । पूष्णः । दीपमानो यज्ञस्य प्रतिवेदात् ? । सर्वदेवहितोऽश्वस्य । पुरतः ।
नीयते । अभिप्रियम् । पशुपुरोडाशम् । यदा । अश्वेन सह निर्वपन्ति तदानीम् । अश्वम् । त्वष्टा ।

१. विश्वानि रूपाणि यस्य । नानावर्ण इत्यर्थः Mah. बहुवर्णोपेतः कृष्णधीवः कृष्णललाटो वा नैकवर्ण इत्यर्थः । एवं-रूपोऽयम् Sy. नानावर्णः । 'कृष्णधीव आग्नेयो रुराटे' पुरस्तात् (YV. 24.1.) इत्येतदभिप्रायमेतत् U.
२. ० यंङ्ये ० M. ० न्द्रापूष्णः is suggested for ० न्द्रापूष्णः
३. P. repeats पशुरश्वस्य पशुरश्वस्य
४. VM. ignores प्रियम्
This stanza=YV. 25. 25.
५. ०न्वञ्च ० D.
६. छागोऽजः Mah. शृङ्गरहितोऽजः Sy. आग्नेयश्छागः U.
७. वेगवता Mah. शीघ्रव्यापकेन Sy. व्यापकेन सहितः U. ८. ०तोऽश्वे ० D.
८. कौवृशश्छागः ? ... पूष्णाति देवानिति पूषाग्निस्तस्य Mah. पोषकस्याग्नेः Sy. पोषकस्याग्नेश्च U.
९. भागो भजनीयः 'आग्नेयो रुराटे' (YV. 24.1.) इत्युक्तत्वात् Mah. भजनीयः Sy., U. ११. ०वान् P.
१२. विश्वेभ्यो देवेभ्यो हितः सर्वदेवाहं, अग्नेः सर्वदेवात्मकत्वात् Mah. सर्वदेवाहं । अग्नेः सर्वदेवात्मकत्वात्तदहंत्वेन सर्वदेव-प्रियत्वम् Sy. विश्वेभ्यः सर्वेभ्यो देवेभ्यो हितः । अग्नेः सर्वदेवात्मकत्वात्सर्वदेव-

प्रियत्वम् U.

१३. पुरस्तात् Mah. एवंविधोऽजः ... पुर-स्तात् Sy. अग्रतोऽग्रे स्थितः U.
१४. नीयते प्राप्यते ललाटबद्धत्वात् Mah. प्राप्यते Sy. नीयते ... सोऽपि पर्यङ्ग्य एव U.
१५. अभिप्रीणातीति तम्, समन्ताद्देवानां प्रीण-वितारम् Mah. प्रीणवितारम् Sy. अभिप्रेतम् U.
१६. पुरो डाशन्ते ददत्पेनं स पुरोडाशस्तं पुरस्ताद्वातव्यम् Mah. पुरस्ताद्वातव्यम् Sy. पुरोडाशं कर्तुम् U.
१७. यस्मादेवं कियते तस्मात् Sy. यच्च U.
१८. अरणवताऽश्वेन सह Sy. अश्वेन सहितम् U.
१९. तदा Mah. अश्वस्तस्मिन्काले तद्व्याप्यते पशुपुरोडाशः कियते तदेतदुक्तम् U.
२०. एनं छागम् Mah. एनमजम् Sy., U.
२१. त्वष्टा इत् त्वष्टेव प्रजापतिरेव Mah. त्वष्टा सर्वस्वोत्पादको देवः 'त्वष्टा रूपाणि विकरोति' (TS.1.5.9.2.) इति श्रुतेः । तूर्णव्यापकोऽग्निर्वि, 'तुभे त्वष्टृविभ्यतुः' (RV.1.95.5.) इत्युक्त-त्वात् । 'अहोरात्रे इति वा । अरणी इति वा' (N.8.15.) इति याज्ञेन 'अरणी विभ्यतुः' इत्युक्तत्वावरणितस्मन्धोऽग्नि-रेवेति गम्यते Sy.

एव विंशसनकुशलः । शोभनाप्रत्वाय । संस्करोति ।

यद्दविष्यमृतुशो देवयानं त्रिर्मानुषाः पर्यञ्चं नयन्ति ।

अत्रा पुष्णः प्रथमो भाग एति यज्ञं देवेभ्यः प्रतिवेदयन्नजः ॥४॥

यद्दविष्यम् । यदा । हविषे हितमग्निम् । स्वे स्वे काले । देवान्प्रति गन्तारम् । ऋत्विजः ।
त्रिः । परिणयन्ति । तत उदङ् नीयमानस्याश्वस्य । अग्रतः । पुष्णः । भागः । गच्छति स्वकीयेन
शब्देन । यज्ञम् । देवेभ्योऽश्वमेधम् । निवेदयन् । अजः ।

१. ०तः P.

२. किमर्थम् । सौश्रवसाय शोभनं श्रवः कीर्ति-
येस्य स सुश्रवास्तस्य भावः सौश्रवतं तस्मै
सुकीर्तये । यज्ञे मृतानां स्वर्गाप्लेखतत्वात्
Mah. देवानां शोभनाप्रनिमित्तम् Sy.
शोभनात्प्रकरणाय U.

३. प्रीणाति Mah. प्रीतिहेतुर्गं करोति Sy.
प्रीणाति स हि तस्याधिकार इति U.
This stanza=YV. 25. 26

४. कौश्रमश्वम् ? हविष्यं हविषे हितं
हविर्योग्यम् Mah. हविर्योग्यम् Sy.

५. ऋतावृत्तौ यज्ञकाले Mah. ऋता ऋतौ
काले काले Sy. ऋतावृत्तौ U.

६. Omitted by P. देवानां प्रापणीयं
देवेषु यानं गमनं यस्य तम्, देवयानमार्ग-
गमनं वा । यज्ञा देववदादित्यवद्यानं गति-
येस्य, अग्निवारितगतिमित्यर्थः Mah.
देवानां प्रापणीयम् Sy.
अचारिणं देवयानं देवानां प्रापणीयं
देवयानमार्गंगामिनं वाऽऽदित्यवदग्निवा-
रितगति वा U.

७. मनुष्या ऋत्विजः Mah. ऋत्विजः Sy.
ऋत्विग्यजमानाः U.

८. तत्र D. वारत्रयम् Mah. त्रिः संस्कृतं
स्नापनव्यञ्जनसुवर्णमणिकप्रवारैः U.

९. पर्यग्निकुर्वन्ति Mah. पर्यग्निकुर्वन्ती-
त्यर्थः Sy. परिणयन्त्यश्वम् U.

१०. अत्रास्मिन्नामये पर्यग्निकरणकाले Mah.
अस्मिन्नामये Sy. अथ तथेत्यर्थः,
तस्मिन्काले U.

VM. seems to explain अत्र
as ततः in the sense of
तस्मिन्काले तस्मिन्प्रदेशे वा

११. वीथी M. ०नेस्वा० P.

१२. प्रथमः पुरोगामी सन् Mah., Sy.

१३. ०ग्रतः (घूर्णे मे वृश्चल्यपि च ये बहन्ति
वा येश्वयूपस्य तक्षन्ति नकारलोपः ।
पुष्णः D. पोषकस्य वृद्धस्य वाम्नेः . . .
'पूष वृद्धी' पूषति वधते पूषाग्निः Mah.
पोषकस्याग्नेः Sy., U.

१४. भागोऽजः Mah., Sy. भागोज्ञाश्वः U.

१५. गच्छति Mah., Sy.

१६. स्वशब्देन Mah.

१७. किं कुर्वन् । देवेभ्यो यज्ञं प्रतिवेदयन्
ह्यापयन् . . . ज्ञापयन् Mah. प्रख्या-
पयन् Sy. देवेभ्यः प्रतिवेदयन्नजः
स्वकीयेन शब्देन U.

१८. अथः P.

१९. VM. ignores अश्वम्

This stanza=YV. 25. 27.

होताध्वर्युरावया अग्निमिन्धो ग्रावग्राभ उत शंस्ता सुविप्रः ।

तेन यज्ञेन स्वरंकृतेन स्विष्टेन वक्षणा आ पृथध्वम् ॥५॥

होताध्वर्युः^१ होता । अध्वर्युः^२ । आभिमुख्येनाध्वर्युं प्रति गच्छन्प्रतिप्रस्थाता । अग्नौघः^३ ।
ग्राव्यः^४ स्तोत्रेण गृह्णन् ग्रावस्तोता । मैत्रावरुणः^५ । ब्रह्मा । च सर्वे^६ । एतेनानेन^७ । यज्ञेन^८ । साध्वल-
ङ्कृतेन^९ । स्विष्टेन^{१०} च देवानां तृप्तिकराः^{११} । नदीः^{१२} । परलोके पूरयध्वम्^{१३} ।

१. हे होत्रादय ऋत्विजः Mah.
२. के, ऋत्विजस्तानाह । ... आह्वाता देवानां तन्नामक ऋत्विक् Mah. देवानामाह्वातैतन्नामक ऋत्विक् Sy. होता तत्र शंसिता सुविप्र इति सम्बन्धः U.
३. अध्वरमिच्छत्यध्वर्युं प्रति Mah. अध्वर्युरध्वरस्य नेता Sy.
४. आभिमुख्येनावयजतोत्पावयाः ... प्रतिप्रस्थाता Mah. सोऽपि ... आभिमुख्येन हविषां गमयिता । अध्वर्योर्विशेषणमेतत् । ... यद्वा । आभिमुख्येनावयष्टा प्रतिप्रस्थातोच्यते Sy. यस्मिन्पत्र आवया आभिमुख्येन वयति कर्मणोत्पावयाः U.
५. अग्निमिन्धो दीपयति, अग्निमिन्धोऽग्नीत् Mah., Sy. अग्निदीपकः U.
६. ग्रावाणः स्तोतारं M. स्तोत्रा P. ग्रावणो गृह्णाति स्तौति ग्रावग्राभः । कर्मव्यप्य, हस्य भः । ग्रावस्तोता Mah. ग्राव्यः स्तुत्या गृह्णातीति ग्रावस्तुत् Sy. ग्रावग्राहः सोमामिषवाय ग्रावग्रहणशीलः U.
७. उतापि, शंस्ता शंसति स्तौति शंस्ता प्रशस्ता Mah. उतापिच ... प्रशस्ता Sy. यस्मिन्पत्रे ... विशंसिता शस्त्राणामपि U.
८. शोभनो विप्रो मेधावी सुविप्रो ब्रह्मा 'ब्रह्मा सर्वविद्यः सर्वं वेदितुमर्हति' (N. 1.8.) इत्युक्तेः । अयमनुक्तस्त्विगुणलक्षकः Mah. सुविप्र इति मेधाविनाम । शोभनमेधो-पेतो ब्रह्मोच्यते । 'ब्रह्मा त्वौ वर्तते जात-

- विद्याम्' (RV.X.71.11.) इत्यथ "ब्रह्मो जाते जाते विद्यां वर्तते ब्रह्मा सर्वविद्यः सर्वं वेदितुमर्हति" (N.1.8.) इत्युक्तत्वाद् ब्रह्मैव सुविप्रशब्देनाभिधेयः । स चानुक्तस्त्विगुणलक्षकः Sy. साधु मेधावी साधु ब्राह्मणो वा U.
९. एते यज्ञेन वक्षणाः पूणध्वमिति सम्बन्धः Mah. एते सर्वे Sy.
१०. अनेन is omitted by P. तेन प्रतिष्ठेन Mah., Sy.
११. यज्ञेनाश्वमेधेन Mah. यज्ञेन Sy., U.
१२. कीदृशेन यज्ञेन ? स्वलङ्कृतेन । रलयोरैक्यं, सुष्ठ्वलङ्कृतेन त्रिप्रहविर्दक्षिणादिभिः शोभितेन Mah. सुष्ठ्वरणीयं कृतेन स्वलङ्कृतेन बोच्चारतोष्ठवादिना सुष्ठु सम्पादितेन Sy. साध्वलङ्कृतेन U.
१३. सुष्ठ्विष्टेन Mah., Sy. साध्विष्टेन U.
१४. नदीर्घतकुल्याद्याः ... बहन्तीति वक्षणाः Mah. अभितो घृतकुल्यादीन्प्रबहण-स्वभावाः प्रतिष्ठा नदीर्वा Sy. नदीर्देवानां तृप्तिकराः U.
१५. घृतपयोदधिपयस्यापुरोडाशमांसैः पूरयत । ... यज्ञं सम्पाद्य फलं साधयतेत्यर्थः Mah. सर्वतः पूरयत, यज्ञं सम्पन्निर्वर्त्य फलं साधयतेत्यर्थः Sy. पयोदधिपय-स्यापुरोडाशमांसैराप्यध्वमापूरयध्वम् । अष्टपणं वातव्यमित्यभिप्रायः U.
१६. VM. ignores आ । This stanza=YV. 25. 28

यूपवस्का उत ये यूपवाहाश्चपालं ये अश्वयूपाय तर्चन्ति ।

ये चार्चन्ते पचनं संभरन्त्युतो तेषामभिगूतिर्न इन्वतु ॥६॥

यूपवस्काः । यूपं ये वृश्चन्ति । अपि च । ये । वहन्ति । चपालं वा । ये । अश्वयूपस्य । तर्चन्ति, तकारलोपश्छान्दसः । ये । च । अश्वय । पचनोक्तम् । सम्भरन्ति । अपि च । तेषाम् । अभिगोरणमुद्योगः । अस्मान् । व्याप्नोतु ।

उप प्रागात्सुमन्मैऽधायि मनम् देवानामाशा उप वीतपृष्ठः ।

अन्येनं विप्रा ऋषयो मदन्ति देवानां पृष्टे चक्रुमा सुवन्धुम् ॥७॥

उप प्रागात् । देवानुपप्रैददत् । शोभनपदवादिभुक्तम् । अभिलषितं च ।

१. ०प्रस्काः P.

२. व० D. तेषां केधाम् ? ... यूपाय वृश्चन्ति तर्चं छिन्वन्ति ते यूपवस्काः Mah. यूपार्ह्वक्षस्य अश्चनकर्तारिदृष्टेत्तारः Sy. यूपं ये वृश्चन्ति त एवमुच्यन्ते U.

३. महति P. यूपं वहन्ति ते यूपवाहाः । कर्मण्यण् । छिन्नस्य यूपस्य बोद्धारः Mah. छिन्नस्य बोद्धारः Sy. यूपं ये वहन्ति U.

४. यूपप्रभागे स्थाप्यं काष्ठम् ... 'चपालो यूपकटकः' इत्यमरः Mah. यूपस्वोपरि-स्थाप्यं यूपप्रभागे चपालमाहुः Sy. चपालं यूपप्रभागम् U. ५. वेदचय० P. वेदचय० M. अश्ववन्धनयूपार्धम् Mah. अश्ववन्धनयूपाय Sy., U. अश्वयूपाय is suggested for अश्वयूपस्य

६. तर्चन्ति । वचनव्यत्ययः । ... 'तर्चं तनु-करणे' साधु सम्पादयन्तीत्यर्थः Mah. तर्चतीति वचनव्यत्ययः । साधु सम्पाद-यन्ति Sy. तर्चन्ति । तर्चन्तीति प्राप्ते छान्दसमेकवचनम् । साधु सम्पादयन्ते U.

७. अपिच ये नरा Mah. ये जनाः U.

८. अरणवतेऽश्वाय Sy.

९. वचनो वां M. पच्यतेऽनेनेति पचनं पाक-साधनं काष्ठभाण्डादिकम् Mah., Sy. काष्ठादि U.

१०. संहरन्ति, आनयन्ति Mah.

११. तेषामुत्विजाम् Mah., Sy. तेषां जनानां सम्बन्धिनी U.

१२. अभिगोरणमभिगूतिरुक्तम् Mah.

सङ्कल्पः, सर्वेषां करणीयमिति बुद्धिः Sy. 'गुरो उद्यमने' व्यापूरणमभिगूतिः । स्व-काले सर्वं करणीयमिति बुद्धिः U.

१३. अस्मात्सम्बन्धिन्याम् Sy.

१४. प्रीणातु व्याप्नोतु वा । अस्माकं यज्ञं सम्पद्य साधयस्वित्यर्थः । 'इवि व्याप्ति-प्रीणनयोः' ... तेषामुद्यमोऽस्मान्प्रीणा-स्वित्यर्थः Mah. व्याप्नोतु । इन्वतिर्व्या-प्तिवचनः 'इन्वति ननक्ष' (Ngh. 2. 18.) इति तद्वचनेषु पाठात् । यद्वा तेषामभि-गूतिर्नोऽस्मात्तिन्वतु । यानं साधु पारं प्रापय्य फलेन योजयस्वित्यर्थः Sy. व्याप्नोतु U.

This stanza = YV. 25. 29

१५. उपगच्छतु Mah. उपप्रेतु Sy. उपप्रेतु U. प्रकर्वणोपागात् । सोऽर्थं मुहुः । उपागच्छतु SKN. प्रकर्वणेन Dur.

१६. सुमत्स्वयम्. ... सुनक्षित्यवयवं स्वयमित्यर्थं Mah. यद्वा स्वयमेव भावयितुं तमे मयि Sy. स्वयम् U. स्वयमेव । अश्वकवाक्य-तायं यत्तच्छब्दो योग्यतायैतन्बन्धावध्या-हारी SKN. स्वयमेव । एवमत्र शब्द-साकष्यादयोऽपत्तेः च 'सुमत्' इत्यस्य 'स्वयम्' इत्येव विपरिणाम उपपद्यते Dur. सुमत्स्वयमित्यर्थः N. 6. 22.

१७. मननीयं फलम् Mah., Sy. मननम् U. किं पुनस्तत् ? उच्यते । यज्ञेनैवं यस्या-विति । सामर्थ्याद्यज्ञतायै विशिष्टं फलम् SKN. मननीयमर्थजातम् । Dur.

मम^१। अथायि^२। सोऽयं भनूष्यं^३वीदुभिरभिलषितपुष्टः^४। देवानाम्^५। अभिलषितानि^६। उपभवति^७।
अपगच्छन्तं^८ चैनमश्वम्^९। मेधाविनः^{१०}। ऋषयः^{११}। स्तोत्रैरनुभवन्ति^{१२}। देवानाम्^{१३}। पोषणाय^{१४}। कुर्मो^{१५}
वयम्^{१६}। एनं^{१७} शोभनस्तुतिमिति^{१८}।

यद्वाजिनो दामं सुदानमवेतो या श्रीर्ण्या रशना रजुरंस्य ।

यद्वा घास्य प्रभृतमास्ये ३ तृणं सर्वा ता ते अपि देवेष्वस्तु ॥८॥

यद् वाजिनः^{१९}। यद्^{२०}। यलवतः^{२१}। अश्वस्य^{२२}। पादबन्धनम्^{२३}। दामं^{२४}। या च^{२५}। शिरसि^{२६}

१. मया Mah., Sy. मम U. मम, मदीय-
मिति शेषः SKN. अहम् Dur.
२. बायि P. धायि D. M. धृतमित्यर्थः
Mah. धीयते। कलभूतोऽयं आगतः स
च मया धृत इत्यर्थः Sy. निहितम् U.
कुड्डोऽप्ययं वधातिनिपूर्वायौ द्रष्टव्यः।
न्यषायि निहितम् SKN. मनसा ध्यात-
वानित्यर्थः Dur. ३. ०यौधुतिभिः M.
४. अयं वीतं पुष्टं पुष्टं यस्य। यद्वा वीतं
कामितं पुष्टं यस्य, अश्वपुष्टमारोह-
णाय सर्वं कामयन्ते, स वीतपुष्टोऽश्वः
Mah. किमर्थम्?...साधुपोषणेन प्राप्त-
पश्चाद्भागः कान्तपुष्टो वा। अत्यन्तं
वृष्ट इत्यर्थः Sy. साधुपोषणेन प्राप्त-
पश्चाद्भागः कामितपुष्टो वा। अश्व-
पुष्टं हि सर्वं एवारोहं कामयन्ति (न्ते),
यत एवमतो बवीमि U. वीतेः कान्ति-
कमेणः, वीतं कान्तं पुष्टं यस्य सः।
अश्वमेधसम्भूतोऽयमश्व इत्यर्थः SKN.
५. आशा मनोरथानुरयितुमिति शेषः Mah.
तादृशोऽयं देवानामाशाः पूरयितुम् Sy.
शंतनानि साधु साध्वयं पशुरागच्छे-
दित्येवमावोनि U. तदर्थं देवानां यागा-
ङ्गभूतानां या, आशा प्रार्थना हविर्भूत-
निमज्जं भक्षयेत्येवंरूपा SKN.
६. उपगच्छतु। उपसर्गेण क्रियावृत्तिः Mah.
उपगच्छतु Sy. उपागतः U. उपेतृप-
सर्गयुतेष्वप्यक्रियाध्याहारः, उपागच्छतु
SKN. ७. अत्रगं M. उपगच्छन्तं
is suggested for अपगच्छन्तं
८. पागार्थमागतमेनम् Sy.

६. मन्त्रवर्गिन ऋत्विजः Mah. विप्रा मेधा-
विन ऋत्विजः, ऋषयोऽतोन्विषद्विष्टारो-
ऽप्ये वा विप्रा ऋषयश्च Sy. मेधा-
विनो विप्राः Dur. १०. अनुमोदन्तां
तुष्यन्तु Mah. अनुमोदन्ताम्। सम्पर्क-
कृतमिति परितुष्यन्तु Sy. अनुमोदन्ति
(न्ते) U. अनुशाब्धो भवन्तोऽप्येतेन
सम्बध्यते. . . मदिरत्र सामर्थ्यान्मन्यतेरथे।
लोडर्थे च तद्। अनुमन्यन्ताम् SKN.
११. आशास्यमानानाम् Sy.
१२. पोषणं पुष्टम्। भावे निष्ठा। निमित्ते
सप्तमी। देवपुष्टिनिमित्तम् Mah.
पोषणाय Sy., U. पोषणं पुष्टं, भावे
निष्ठा, निमित्तार्थे च सप्तमी पोषण-
निमित्ते पुष्टचर्यमित्यर्थः SKN. पोष-
णाय Dur.
१३. कृतवन्तः। संहितायां वीधः Mah.
कुर्मः Sy. कृतवन्तः U., SKN.
१४. शोभनो बन्धुबन्धनं यस्य तं यमश्वं
बद्धवन्तः Mah. शोभनबन्धनमश्वम्
Sy. शोभनबन्धनं शोभनार्थेवावता U.
सुबन्धनं यूपे रशनया सम्बन्धु बद्धमित्यर्थः
SKN. शोभनयुपबन्धनम् Dur.
N. 6. 22; SKN. II. 469.,
This stanza=YV. 25. 50.;
१५. वेगवतः Mah. गमनयतोऽश्वस्य Sy.
वेजनवतः U. १६. पादबन्धनरज्जुः
Mah. सम्पर्गबद्धैर्दकं बन्धनं पादबन्धनं
दामास्ति Sy. सम्पर्गबद्धैर्दकं पादब-
न्धनम् U. १७. इम P. घोषाबद्धा
रज्जुः Mah., Sy. घोषाबन्धनरज्जुः U

भवाः^१ रशनाः^२ अस्वः^३ नियमनी रज्जुः^४ यात्^५ वा^६ अस्वः^७ मांसम्^८ निक्षिप्तम्^९ तृणम्^{१०} ।
सर्वाण्येवञ्जातीयकानि । तयाश्च ! देवेषु^{११} सन्तु^{१२} ।

यदश्वस्य कृविषो मक्षिकाश्च यद्वा स्वरौ स्वधितौ रिप्तमस्ति ।

यद्धस्तयोः शमितुर्यत्रखेषु सर्वा ता ते अपि देवेष्वस्तु ॥६॥

यदश्वस्य^{१३} यात्^{१४} अस्वः^{१५} मांसम्^{१६} पिपीलिका^{१७} भक्षितवती^{१८} यात्^{१९} वाज्य^{२०} स्वकस्व-
धित्यौ^{२१} निक्षिप्तम्^{२२} भवति^{२३} यच्च^{२४} शमितुः^{२५} हस्तनखेषु^{२६} ।

१. भवा P. शीर्वे भवा शीर्वण्या शिरोवद्धा
... रज्जुः Mah. अस्व ... शिरसि
वद्धा Sy. शिरसि वद्धा U.

२. कश्चिद्वा रशना रज्जुः, अस्यान्यापि वा
रज्जुः Mah. खलीनरज्जुः Sy.

३. अश्वस्य Sy.

४. ०भिनी P. नियोजनीया रज्जुः U.

५. यात् P. वा D.

६. Omitted by M. वाज्यवा । अस्वा-
श्वस्य ध प्रसिद्धम् Mah. अश्वस्य ।
... घशब्दो हार्थे स च प्रसिद्धघर्धेः Sy.
अश्वस्य यद्वा वाः पादपूरणे U.

७. मुले Mah., Sy., U. ८. प्रहृतं प्रक्षि-
प्तम् Mah., Sy. प्रहृतं निक्षिप्तम् U.

९. सर्वाणि ता तानि Mah. तानि सर्वाणि
Sy. सर्वाणि तानि U. १०. तव सम्ब-
न्धीनि Sy. ११. देवोपयोगीनि Mah.
देवेषु मध्ये Sy. देवेष्वपि प्रजापतये U.

१२. भवन्तु देवत्वं प्राप्नुवन्तु वा । अत्रोप-
युक्तानां सर्वेषां देवत्वमप्राप्त्यते Mah.
भवन्तु, देवत्वं प्राप्नुवन्तु वा । वचन-
व्यत्ययः । अत्रोपयुक्तानां सर्वेषां देवत्वं
कृत्वाश्वस्य तत्प्राप्तिर्नाशासनीया Sy.
अस्तु । तन्विति प्राप्ते वचनव्यत्ययः U.

१३. VM. ignores घ । ता । अपि
This stanza=YV. 25. 31.

१४. यदङ्गम् Sy. १५. अ(श्व)स्य M.
अश्वस्य Mah. तदवयवभूतस्य Sy.

अश्वान्नभूतस्य U. १६. कविः । ...
कविष इति कर्मणि षष्ठी Mah. ग्राम-
मांसस्य । ... यद्वा कर्मणि षष्ठी । अश्वस्य
यन्मांसम् Sy. मांसस्याङ्गम् U.
'कव्यं विवृताज्जायते' इति नैरुक्ताः ।
N. 6.11.

१७. मक्षिका Mah., Sy., U.

१८. भक्षयामात् Sy. भक्षितवती U.

१९. यन्मांसम् Mah. २०. अश्ववा Mah.,
Sy. २१. पदवञ्जनकाले Mah.
'स्वरणा पशुमनक्ति' (Cf. RV. IV.
.6. 3.) इति श्रुतेः Sy.

२२. स्वतः स्वधित्यः यात् M. यत्स्वधितौ
शाले निक्षिप्तमस्ति । छेदनकालेऽवधानकाले
च Mah., Sy. छेदनकाले U.

२३. लग्नमस्ति U.

२४. यच्च शमितुर्हस्तयोर्निक्षिप्तम् Mah., Sy.
यच्च हस्तयोश्चामितु रिप्तम् U.

२५. यच्च शमितुर्नखेषु निक्षिप्तं हे अश्व, सर्वा
ता सर्वाणि तान्यपि देवेषु... भवन्तु ।
वचनव्यत्ययः । सर्वं त्वदीयं देवभोग्यं
भवतु Mah. विशसनकाले... नखेषु
निक्षिप्तम्... तानि सर्वाणि हे अश्व ! ते
तव सम्बन्धीनि देवेष्वस्तु देवेषु सन्तो-
षार्थाय भवन्तु Sy.

२६. VM. ignores यात् । सर्वा ।
ता । ते । अपि । देवेषु । अस्तु
This stanza=YV. 25. 32.

यद्वध्यमुदरस्यापवाति य आमस्य ऋविषो गन्धो अस्ति ।

मुकृता तच्छमितारः कृण्वन्तु मेधं शृतपाकं पचन्तु ॥१०॥

यद्वध्यम् । यत् । ऊवध्यम् । उदरात् । आमच्छति । यश्च । आमस्य । मांसस्य ।
गन्धः । भवति निर्गतः सह मांसशकलैः । तानि सर्वाणि । सुसंस्कृतानि । शमितारः । कृण्वन्तु ।
अपि च । अस्त्वं च । यथा मुष्टु शृतं भवति तथा । पचन्तु ।

यत्ने गात्रादिभिर्ना पच्यमानादभि शूलं निहतस्यावधावति ।

मा तद्भ्रूस्यामा श्रिण्वन्मा तृणेषु देवेभ्यस्तदुशद्भ्रूयो रातमस्तु ॥११॥

यत्ने गात्रात् । यत् । तव । गात्रात् । अग्निना । पच्यमानात् । सञ्जप्तस्य मांसम् ।

१. ०ध्य P.

२. ईवज्जीर्णतृणपुरीषं यत्... भक्षित-
मपक्वमांसाद्यस्यमूवध्यमुच्यते Mah.
ईवज्जीर्णं तृणपुरीषम् Sy. भक्षित-
मपरिणतमांसाद्यस्यमूवध्यमुच्यते U.

३. उदकरात् P. उदरस्य Mah. उदरस्य
सन्वन्धि Sy. उदरस्यापुतं पुष्यभू-
तम् U.

४. गन्धायते U.

५. अपक्वस्य Mah., Sy., U.

६. लेशः Mah., Sy. गन्धः U.

७. पाकस्य समये यत्किञ्चिद्वध्यमपक्वस्य
च लेशोऽस्ति, आमगन्धोऽस्ति Sy.
विद्यते U.

८. तत्सर्वम् Mah., Sy., U.

९. मुकृतं सुसंस्कृतम् Mah. मुकृतमुक्त-
दोषरहितम् Sy.
दोषरहितानि U.

१०. विशमितारः Mah. विशसनकर्तारः
Sy., U.

११. कुर्वन्तु Mah., Sy., U.

१२. अस्त्वं च is omitted by P. D.
मेध्यमश्वम् Mah. मेध्यं यज्ञार्हं पशव-
वयवम् Sy.

मेध्यं यज्ञार्हम् U.

१३. शृतो देवयोग्यो जातः पाको यस्मि-
न्कर्मणि तथा पचन्तु Mah. देवयोग्य-
पाकोपेतं यथा भवति तथा Sy. देव-
योग्यपाकम् U.

१४. प्रतिपक्वमोषत्पक्वं च मा कुर्वन्निवत्पक्वं
Mah. पचन्तु । पितृमनुष्यादियोग्य-
मतिपक्वमोषत्पक्वं च मा कुर्वन्निव-
त्पक्वं Sy. पचन्तु U.

This stanza=YV. 25. 33.

१५. यत्र M. क्षूले सशेषश्रपणं तदभिवदत्ययं
मन्त्रः U.

१६. शरीरात् Mah.

अवगवात् U.

१७. ना० D.

१८. निःशेषेण हतस्य Mah., Sy., U.

हृदयशूलम् । अन्धवधावति तत्र यत्किञ्चित् भवति । मा । तद्वदयशूलेन । भूम्याम् । तृणेषु वा । श्लिष्टं भवतु । तदपि । देवेभ्यः । कामयमानेभ्यः । प्रतम् । अस्तु ।

ये वाजिनं परिपश्यन्ति पक्वं य ईमाहुः सुरभिर्निहरेति ।

ये चार्वेतो मांसमिच्छामुपासत उतो तेषामभिर्गूर्तिर्न इन्वतु ॥१२॥

ये वाजिनम् । ये^{१०} । अश्वम् । परितः^{११} । पश्यन्ति । किं पक्वं उत नेति । ये च^{१२} । एतम् । माहुः^{१३} । सुरभिर्यं पक्वं । निहरे^{१४} । इति । ये च^{१५} । अश्वस्य^{१६} । देवभ्यः^{१७} प्रदीयमानं मांसम् । रक्षणार्थं^{१८}

१. यदङ्गम् Mah. तत्र यदङ्गं रसरूपम्
Sy. यदङ्गरसरूपम् ... मांसादुल्क-
ष्टम् U.

२. ऊष्मा रसो वाऽवधावति, अघस्ताद्
गच्छति... शूलेन पाके क्रियमाने
यत्किञ्चछति Mah. शूलमभिलक्ष्य...
निर्गच्छति Sy.
ऊष्मरूपं रसो वाऽवधावति गच्छति तथा
...शूलमभिलक्ष्य...धावति गच्छति
U.

३. तन्निर्गतमूष्माङ्गाविकम् Mah. तव-
ङ्गम् Sy., U.

४. भूम्यादिलिष्टं मा भूत् Mah. भूम्याम्
...आलिष्टं मा भूत् ... पाकसमये
Sy. मा श्लिषत् ... भूम्याम् U.

५. विंशतनसमये तृणलानं मास्तु Mah.
विंशतनसमये दन्तेषु माऽपगच्छतु Sy.
मा च तृणेषु U.

६. तत्पतितं तृणलानं सर्वम् Mah. तर्हि
तत्पतितं कुत्र गच्छतु ? इति चेदुच्यते
तत्तादृशम् Sy.

७. कामयन्नमा० P. कीदृशेभ्यो देवेभ्यः ?
उशन्ति कामयन्ते त उशन्तस्तेभ्यो हविः-
कामयमानेभ्यः 'वशकान्ती' Mah.
कृत्स्नं हविः कामयमानेभ्यो देवेभ्यः Sy.
देवेभ्यस्तदुवाच्यः U.

८. दत्तमस्तु Mah., Sy. दातमस्तु U.

६. VM. ignores आ । मा
This stanza=YV. 25. 34.

१०. ये जनाः Mah., U.

११. पक्वं वाजिनमश्वम् Mah. अशवाव-
यम् Sy.
पक्वं सन्तम् U.

१२. अन्तीति M. अयं पक्वं इति जानन्ति
Mah. परितः पावनबुद्धयेक्षन्ते Sy.

१३. ईमित्यव्ययं चार्वे Mah.

१४. अश्वम् U.

१५. एवं कथयन्ति Mah.

१६. किम् ? सुगन्धः Mah.

शोभनगन्धः Sy.

किमाहुः ? सुरभिरयमश्वः U.

१७. पाको ज्ञातः Mah.

१८. अतो निहरे, धानेः सकाशादुत्तारयेति
Mah. किञ्चिदसमभ्यं देहीत्याहुः ।
यद्वा । निशेषेण देवेभ्यो हरेत्याहुः ।
यतः सुरभिरतो देवयोग्यमिति Sy.
किञ्चिदसमभ्यं देहीति U.

१९. इतिशब्दः प्रकारवचनाः U.

२०. जनाः Mah. नराः Sy.

२१. अस्य... अश्वस्य Sy. अश्वस्य सम्ब-
न्धिनाम् U.

२२. अतर० M. हुतशिष्टमांसवाचनाम्
Mah., Sy. हुतशिष्टमांसवाञ्छाम्
(च्छाम्) U.

परिवसन्ति । तेषां सर्वेषाम् । उद्यमनम् । अस्माकमेव । फलप्रदं भवतु ।

यन्नीक्षणं मांसपचन्या उखाया या पात्राणि यूष्ण आसेचनानि ।

ऊष्मण्यापिधानां चरुणामृद्धाः सूनाः परि भृषन्त्यश्वम् ॥१३॥

यन्नीक्षणम् । श्रुतं मांसमृतं नेति, येन । मांसपचनीम् । उखाम् । अवेक्षते दर्व्यादिना । येयु । पात्रेषु । यूष्णः । आभिमुख्येन सेचनं भवति । यानि च तेषां पचनानामूष्मनिरोधार्थानि ।

१. कुर्वते Mah. काङ्क्षन्ते Sy. काङ्क्षते (न्ते) U.

२. अर्पिच तेषां पाकद्रष्टाविजनानाम् Mah. उक्त-विधानाम् Sy. तेषां सम्बन्धिनी U.

३. उद्यमः Mah. अभित उद्यमनम् Sy. या, अभिगूतिः सा U.

४. अस्मान् Mah., Sy., U.

५. प्रीणातु । यडाप्यं मन्त्रो देवपरो व्याख्येयः । ये देवाः पक्वं वाजिनं परिपश्यन्ति कदा होष्यन्तीति । ये च बिलम्बं दृष्ट्वा सुरभिः पाको जातोऽस्मभ्यं निर्हृर देहीत्याहुः । ये चार्वातो मांसभिक्षामुपासते मांसं पाचन्ते तेषामभिगूतिः सङ्कल्पोऽस्मान्प्रीणातु । सफलो भवत्वित्यर्थः Mah. व्याप्नोतु । यथा-ऽस्माभिरश्वे, उपासन् एवं स्पृहयन्ति तथा यज्ञो निर्वाहयत्वित्यर्थः । यडा मन्त्रो देवपरो व्याख्येयः । ये देवा वाजिनं पक्वं परिपश्यन्ति, कदा होष्यन्तीति । बिलम्बं दृष्ट्वा ये च सुरभिरोमेनं निर्हृर निःशेषेणास्मभ्यं देहीत्याहुः । ये चार्वातोऽश्वस्य मांसभिक्षामुपासते तेषामभिगूतिर्न इन्वतु । तेषामुद्यमः सफलो भवत्वित्यर्थः Sy. व्याप्नोतु । यडा देवपरोऽयं मन्त्रो व्याख्येयः । ये देवा वाजिनं परिपश्यन्ति पक्वं कदा होष्यन्तीति । बिलम्बं दृष्ट्वा ये च सुरभिरश्वमश्वोत्त (अश्वोत्तः) निर्हृर निःशेषेणास्मभ्यं देहीत्याहुः । ये चार्वातो (र्वतो)

मांसभिक्षामुपासते लिप्सते, (स्ते) उतो तेषामभिगूतिं (तिः) न इन्वतु । वयं तु देवानामनन्यभूता इत्यभिप्रायः U.

६. VM. ignores उतो This stanza=YV. 25. 35.

७. कीदृशया उखायाः ? मांसपचन्या मांसं पच्यते यस्यां सा मांसपचनी तस्या मांसपाकाधिकरणभूतायाः Mah. मांसपचन्याः Sy. मांसपचन्याः 'मांसस्य पचि युद्धयोः' इत्यकारलोपः U.

८. ०खं M. उखायाः स्वाख्याः Mah., Sy.

९. क्षिते P. नितरामीक्षणं पाकपरीक्षार्थं वर्धनम् Mah. पाकपरीक्षासाधनम् Sy. यद् नीक्षणं नितरामीकपते श्रुताश्च तत्र सम्बन्धिनोऽर्थो इति ... तन्नीक्षणम् U.

१०. काष्ठम् Sy. येन दर्व्यादिना (दर्व्यादिना) U. ११. यानि Mah., Sy., U.

१२. आसेचनसाधनानि ... पात्राणि Mah., Sy. १३. यूष्णं P.D. पक्वरसस्य Mah. रसस्य क्वथितस्य Sy.

वसायाः U. १४. आसिच्यन्ते येषु तानि Mah. आसिच्यन्ते येऽवित्वासेचनानि U.

१५. पचमानानाम् M. चरुणां मांसपूर्णपात्राणाम् Mah. पात्राणां मांसपूर्णानाम् Sy. चरुणां स्थालीनानाम् U.

१६. ०रो (वा) र्वा० M. ऊष्माणं धारयन्ति तान्यूष्मण्यानि । ... आच्छादन् ऊष्मा बहिर्न यातीत्यर्थः Mah. ऊष्मनिवारणाहर्तिनि Sy. यानि चोष्मण्यानि U

अपिधानानि यानि च। अज्ञानाम्। लक्षणानि आदत्तास्यादयो विशसनसाधनीभूतास्त इमे सर्वे। अश्वम्। अलङ्कुर्वन्ति।

निक्रमणं निषदनं विवर्तनं यच्च पद्वीशमवैतः।

यच्च पृषौ यच्च घासि जघास सर्वा ता ते अपि देवेष्वस्तु ॥१४॥

निक्रमणम्। निक्रमणादयः क्रियाविशेषाः। विशविशेषणकर्मा, अश्वदिगैतिकर्मा, पादेन कृतो विशेषः पद्वीशम्। यत्। चोदकम्। पृषौ। यत्। च। तुणम्।

१. आच्छादनपात्राणि Mah. अपिधानानि तत्साधनानि Sy. पिधानानि U.
२. Omitted by P. ३. वा M.
४. चिह्नसाधनानि हृदयाद्यवयवज्ञापकानि वेतसमयानि Mah. हृदयाद्यवयवाङ्गुलसाधना वेतसशाखाः Sy. अङ्गुलपल्लकाः। शरीरवचनोऽङ्गुलशब्दः U.
५. स्वधित्पावयः Mah., Sy. वेतसमयः U.
६. विशसनकरणभूताः Mah. अश्वदानसाधनाः Sy. अश्वविशसनाधिकरणभूताः U. ७. एते पदार्थाः Mah.
८. सर्वम् P. Omitted by M. तानि सर्वाणि U.
९. Omitted by P. एतम्... अश्ववयवम् Sy.
१०. अलङ्कुर्वन्ति स्वव्यापारेण साधयन्तीत्यर्थः Mah. परितो भूययन्ति स्वस्वव्यापारेण साधयन्तीत्यर्थः। 'भूय अलङ्कारे' भौवादिकः, अलङ्कुर्वन्ति परिरक्षन्ति वाश्वम् U. This stanza=YV. 25. 36.
११. नितरां कमते यत्र तद्विष्क्रमणस्थानम्। निषवनं नितरां सौदत्यवेति निषवनमुपवेशनस्थानम्। विवर्तनं, विविधं वर्तते यत्र तद्विस्तृतो लुण्ठनस्थानम्। सर्वत्राधिकरणे लुण्ठ... क्रियापरा वा

निक्रमणादयः शब्दाः। आलम्भनसमये यान्यश्वस्य निक्रमणादीनि चेष्टितानि Mah. नितरां कमते यत्र तद्विष्क्रमणं स्थानम्। नितरां सौदत्यवेति निषवनम्। विवर्तनं विविधवर्तनमितस्ततो लुण्ठनं यत्र तत्... अत्र सर्वत्र देवायस्थाश्वस्य रोमादीनामपि निरर्थकत्वाभावात् तत्स्थानमपि स्वीकृत्यते। यद्वा क्रियापरा वगन्तव्याः। आलम्भनसमये निष्प्रहेण वा निक्रमणादयश्चेष्टाः सन्ति ता इत्यर्थः Sy. निक्रमणं गमनं वर्ततस्थानात्। निषदनं तत्रैव स्थितिः। विवर्तनं भ्रमणं, यान्येतानि चेष्टितानि U.

१२. विशिः omitted by M.

१३. ०वभिर्गं० M.

१४. वाश्वेन M. १५. कृते P.

१६. पद्वीशं P. पद्वीशं D. पद्वीशं M. पद्वीशं ततोऽश्वस्य पद्वीशं पदेषु विशति पद्वीशं पादबन्धनम् Mah. ... यद्वा बन्धनं पदं, तद्वान्प्रवेशः Sy. पादेषु विशतीति पद्वीशं पादबन्धनमुच्यते-ऽवततोऽश्वस्य U.

१७. जलम् Mah. उदकम् Sy., U.

१८. पीतवान् Mah. अपिबत् Sy. पीतवान् U. १९. अदनीयं तुणादिकम् Mah., Sy. यवसम् U.

भक्षितवान् ।

मा त्वाग्निर्वैनयीद्धूमगन्धिमोखा भ्राजन्त्यभि विंक्तु जग्निः ।

इष्टं वीतमभिगूर्तं वर्षदृक्तं तं देवासः प्रतिं गृभ्णन्त्यश्वम् ॥१५॥

मा त्वाग्निः । धूमगन्धः । अग्निः । पच्यमानं त्वा । मा । शब्दं कारयेत् । मा च ।
उक्षा । वीप्ता । शरन्ती । विविक्ता भिक्षा भवतु वाज्यया । इष्टं देवैः । प्राथितम् । अभिगू-

१. भक्षितवान् Mah. अभक्षयत् Sy. भक्षितवान् U.

२. हे अश्व ता तानि सर्वाणि ते तव निष्कमणादीनि देवेष्वस्तु सन्तु । देवा-
यंस्याश्वस्य रोमावीनामपि निरयंकत्वं
मास्तिवत्स्ययः Mah. . . . देवेषु
व्याप्नोतु । ताव्यपि निरयंकानि मा
भूवभ्रित्ययः Sy.

सर्वाणि तानि निष्कमणादीनि ते तव हे
अश्व, अपि देवेष्वपि प्रजापतयेस्तु
सन्तु । ताव्यपि निरयंकानि मा भूव-
भ्रित्याशयः U.

३. VM. ignores यत् । च । अवंतः ।
सर्वा । ता । ते । अपि । देवेषु । अस्तु
This stanza = YV. 25. 38.

४. कौदुशोग्निः ? ... धूमस्य गन्धो लेशो
यत्र सोऽप्यधूमवानित्यर्थः Mah. धूमेन
व्याप्तः Sy. कयम्भूतः ? ... अल्पधूमा-
वरणः । मांसं हि पच्यन्नग्निर्बहुमप्यल्प-
धूमावरणो भवति U.

५. हे अश्व पच्यमानाश्वावयव... त्वाम्
Mah. त्वाम् Sy.

६. ध्वनि मा कारयतु । ध्वनौ सति भाण्ड-
भङ्गः स्यात् । बह्यमानं मांसं सिमसिमे-
ति शब्दं करोति तन्मास्तु Mah.
मा ध्वनयत् । धूमं दृष्ट्वा शब्दं मा
कुर्वित्यर्थः । अश्वस्य शब्दने प्रायश्चित्त-
विधानात् । यद्वा हे पच्यमानाश्वावयव
त्वा त्वा धूमगन्धिरग्निर्मा ध्वनयीत् ।

ध्वनौ सति भाण्डभङ्गः स्यात् Sy.
ध्वनिः शब्दकर्मा, शब्दं कारयेत् ...
तच्च बह्यमानं सिमसिमाशब्दं करोत्यत
एवमुच्यते U.

७. उपा P. स्वाली Mah., Sy.

८. वि० P. अतितापेन दीप्यमाना Mah.
अत्यन्ताग्निसंयोगेन वीप्ता Sy. सन्दी-
पिताऽत्यन्ताग्निसंयोगेन U.

९. रक्षति P. कीदृश्या ? अग्निर्जिह्वति
गन्धं गृह्णातीति, ... अधिष्ठाया देव-
ताया घ्राणम् Mah. जिह्वन्ती तापेन
Sy. अग्निर्गन्धगृह्णशीलोऽस्मा । नन्वेत-
नोऽस्मा कथं गन्धं जिह्वति ? उच्यते ।
अधिष्ठायाऽग्नौ देवताः सन्तीति पुरस्ता-
त्प्रतिपादितं तच्चात्र पुनः स्मार्यते U.

१०. विभक्ता M. मा चलतु 'ओविजो
भयचलनयोः' Mah. अमितो मा चीच-
लतापातिशयेन मा नौनशदित्यर्थः Sy.
अभिविक्तु, अभिनष्टा विदीर्येत वा ।
उक्षावा वृद्धा मांसरसं तद्विहोच्यते U.

११. ०ज्ययष्टं P. इष्टं प्रयार्जः Mah. होतु-
मिवितम् Sy. योगेन सङ्गतीकृतम् U.

१२. आप्रीतिः पर्यग्निकृतम् Mah. होमाया-
नीतम् Sy. कामितम् U.

१३. ये यजामह इत्यागूर्ध्वोक्तम् Mah.
आभिमुख्येन प्रदानायोक्तम् । यद्वा । इष्टं
प्रयार्जराप्रीतं वीतं पर्यग्निकृतमभि-
गूर्तं ये यजामह इत्यागूर्ध्वोक्तम् Sy.
अभ्युद्यतम् U.

तम् । वषट्कृतमुच्चैर्वषट्कृतम् । तमियम् । देवाः । प्रतिगृह्णन्ति । अश्वम् ।

यदश्वाय वास उपस्तृणन्त्यधीवासं या हिरण्यान्यस्मै ।

सदानमवेन्तं पद्वीशं प्रिया देवेष्वामयन्ति ॥१६॥

यदश्वाम । "अश्वाय निहन्यमानापोपास्यन्ति बहिरेष घातकं च कृतिं चाधिवासं च कशिपुं च" इति कल्पः । यत् । अश्वाय निहन्यमानाय । कृत्वास्त्यं वासः । अधीवासं च । उपस्तृणन्ति । यानि चालङ्काराणि । अस्मै । हिरण्यानि निहितानि । तान्येतानि प्रियाणि । संदितम् । अश्वम् । पादेन विक्षिपन्तम् । देवेषु । प्रापयन्ति ।

१. ०ङ्कु० P.D.

२. ०ङ्कु० P.D. वषट्कारेण संस्कृतम् Mah. वषट्कारेण देवसंस्कृतम् Sy. वषट्कृतं चादानकाले । यद्वा । इष्टं प्रयाजैर्वीतमाप्नोभिः पर्वणि कृतमभिगूतं ये यजामह इत्याग्न्योक्तं, वषट्कृतं वषट्कारेण संस्कृतम् U.

३. तमेवैविधमश्वम् Mah. एवम्भूतं तम् Sy. तादृशम् U.

४. प्रतिगृह्णन्तु Mah. प्रतिगृह्णन्ति Sy., U.

This stanza=YV. 23. 37

५. ०माना ये (य) पा० M.

६. कृतं P. कृतं D.

७. कशीपु M.

८. सञ्जप्यमानाय Sy., U.

९. वस्त्रम् Mah.

१०. ०धि० D. अश्ववासं P. आच्छादकम् Mah. उपर्याच्छादकयोग्यम् Sy., U.

११. सर्वत आच्छादयन्ति 'स्तुञ् आच्छादने' Sy.

१२. अश्वाय Mah., Sy., U.

१३. सौवर्णशकलानि Mah. सौवर्णराजतकांस्त्वानि कल्पयन्ति Sy.

१४. वस्तूनि Mah.

१५. कीदृशानि ? ... प्रियाणि देवानामिष्टानि Mah. देवानां प्रियतराणि चात्वाले ब्रह्वा स्वास्तितानि Sy.

१६. सवि० P. शिरोबन्धनम् Mah., Sy. सन्दीपतेऽनेनेति सन्धानं शिरोबन्धनम् U.

१७. षष्ठ्यर्थे द्वितीया । अर्धतोऽश्वस्य Mah. Sy. अर्धत इति विभक्तिव्यत्ययः । अश्वार्थेति सामानाधिकरण्यात् U.

१८. पादबन्धनम् Mah. पादेषु प्रविष्टं पादबन्धनम् Sy. पादबातः U.

१९. आगमयन्ति । ऋत्विजोऽश्वस्येतानि देवेष्वेव प्रापयन्तीत्यर्थः Mah. प्रापयन्ति Sy. गमयन्ति U.

२०. VM. ignores आ This stanza=YV. 23.39.

यत्ते सादे महसा शुकृतस्य पाप्ययी वा कशया वा तुतोद ।

सूचेव ता हविषो अध्वरेषु सर्वा ता ते ब्रह्मणा सूदयामि ॥१७॥

यत्ते सादे । यत् । तव । अधिरोहणे । बलेन । शीघ्रगमनार्थं । मुखनोसिकाभ्यां शुकृतस्य । पाप्यया । वा । कशया । वा । अश्वारोहस्तुतोद । तादृशानि । तव । सर्वाणि । यज्ञेषु । सूत्रा । हवीषि । इव । मन्त्रेण । देवेषु प्रेरयामि ।

चतुस्त्रिंशद्वाजिनो देवबन्धोर्बड्क्रीरश्वस्य स्वधितिः समेति ।

अच्छिद्रा गात्रा वयुना कृणोत् परुष्परुनुघुष्या वि शस्त ॥१८॥

चतुस्त्रिंशत् । बलवतः । देवजातेः । पशून् । अश्वस्य । स्वधितिः । विशस्तार्थं सङ्ग-

१. यस्मात् Sy. २. गमने... सवने सावः, घञ् Mah. सवने गमने निमित्तभूते सति Sy. सौदन्त्यश्ववारा अस्मिन्निति सादोऽश्वपृष्ठं तस्मिन्सादे U.
३. बले D. महत्वेनान्वितः सन् U.
४. ०थं P. ५. मुखसि० P. D.
६. शुकृ० P. D. शुकृतमस्यास्ति शुकृतस्तस्य । शब्दानुकरणमेतत् । शूकारं कुर्वतः Mah. शूकारं कुर्वतः Sy., U.
७. पादाधोभागेन Mah.
८. अश्ववारः Mah. अश्वस्थितोऽश्ववारः U.
९. पौडितवान् । 'तुद् व्यचने' Mah. व्यचयति Sy., U.
१०. तानि Mah., Sy., U.
११. पाणिशशाताडनानि Mah.
१२. गगणेषु Sy. १३. यथा श्रुचा जुह्वा सूदयामि तद्वत् । एकं तापदं पादपूरणाय Mah. श्रुचा यथा सूदयन्ति तद्वत् Sy. यथा श्रुचा... जुह्वति U.
१४. इव is omitted by P. हविराज्यादिकम् Mah., Sy. हविरिति विभक्तिव्यत्ययः U. १५. त्रयोलक्षणेन U.
१६. 'सूद क्षरणे' शुरादिः, क्षारयामि । यत् आहुतित्वेन कल्पयामोत्यर्थः Mah.

- क्षारयामि । आहुतित्वेन कल्पयामोत्यर्थः Sy. सूदयामि क्षारयामि, आहुतित्वेन कल्पयामोत्यर्थः U.
१७. VM. ignores ta
This stanza=YV. 25. 40
१८. कौदशस्याश्वस्य ? ... वजति गच्छतीति वाजी तस्य, वेगवत् इत्यर्थः Mah. अश्वस्य Sy. वेजनवतोऽश्वस्य U.
१९. ०वयज्ञा० M. देवानां बन्धुः प्रियस्तस्य । देवा बन्धवो यस्येति वा । भावी निर्वेशः Mah. देवानां प्रियस्य Sy.... देवा बन्धवोऽस्येति वा भावी देवबन्धुः । देवो ह्यसौ भविष्यति । एवम्भूतस्याश्वस्य U.
२०. चतुस्त्रिंशत्सङ्ख्याकान्युभयपार्श्वस्थीनि ... अश्वस्य चतुस्त्रिंशदङ्कपोऽजादीनां षड्विंशतिः Mah. एतत्सङ्ख्यान्युभयपार्श्वस्थीनि, ... इतरेषामजादीनां षड्विंशतिरेव । 'षड्विंशतिरस्य षडङ्कः' (AB. 2.6.) इति प्रेषात् Sy. षडङ्क उभयपार्श्वस्थीनि U. पार्श्वस्थीनि is suggested for पशून्
२१. पशुच्छेदनसाधनोऽस्तिः Mah. छेदनसाधनोऽस्तिः Sy., U.
२२. ०ति वि० M. छेदनाय Mah., Sy.

च्छते युग्मम् । अच्छिद्राणि । गावाणि । मार्गण । कुरुत । सर्वोऽप्येव शरीराण्यप्रमादार्थं समीपस्था-
नाम् । विकथ्य । विशस्त ।

एकस्त्वष्टुरश्वस्या विशस्ता द्वा यन्तारौ भवतुस्तथं ऋतुः ।

या ते गात्राणामृतुथा कृणोमि ताता पिण्डानां प्र जुहोम्यग्नौ ॥१६॥

एकस्त्वष्टुः^{१०} । दीप्तस्य^{११} । अश्वस्य^{१२} । प्रजापतिरेकः^{१३} । विशस्ता^{१४} भवति । “कस्त्वा^{१५} छपति^{१६}
कस्त्वा^{१७} विशास्ति^{१८}” इति मन्त्रः । द्वौ^{१९} च देवेषु । यन्तारौ^{२०} । भवतस्तु^{२१}परो गोमूत्र इति । तथा ।

१. सम्पगानच्छति Mah. सम्पगमच्छति
Sy. एकमकृत्वा सङ्गच्छति (ते) पतोऽतो
ब्रवीमि U.

२. अतो हे ऋत्विजः Mah. हे विशसनस्य
कर्तारः Sy. हे शमितारः U.

३. छिद्रहीनानि । ... स्वचितिना छिन्नानि
सच्छिद्राणि वर्तन्ते तान्यच्छिद्राणि कुरुत
Mah. अच्छिद्राणि यथा भवन्ति तथा
... हृदयजिह्वावक्षःप्रभृतीनि प्रज्ञाय
मध्ये छिन्नानि मा कुरुतेत्यर्थः Sy.
अच्छिद्राण्यनवक्षजितानि U.

४. शरीरावयवान् Sy.

५. वयुनेन ज्ञानेन Mah. वयुनानि प्रज्ञा-
नानि । वयुनमिति प्रज्ञानाम् । ‘वयुनम-
भिख्या’ (Ngh. 3.9.) इति तन्नाम-
सूक्तत्वात् Sy. प्रज्ञानेन U.

६. ‘प्रन्यिर्ना पर्वपरयो’ इत्यमरः । ... प्रति-
पर्वं प्रत्यवयवम् Mah. तदर्थम् ... प्रति-
पर्वं प्रतिहृदयाद्यवयवम् Sy. पर्वपर्वं
हृदयाद्यङ्गम् U.

७. प्रक० M. इदमिति नाम्ना संश्लेषः ...
‘घुमिर् शब्दे’ Mah. इदमवयवमिति
संश्लेषेण Sy.

इदमिदमिति संश्लेषः U.

८. ०स्तः P.D.M. यूयं विशस्त विशसनं
क्षेवं कुरुत Mah. विशसनं कुरुत ...
‘गात्रं गात्रमस्यानूनं कृणुतात्’ (AB.

2.6.) इति प्रयात् Sy. विशसनं कुरुत ।
उत्तरार्धस्यैव मन्त्ररूपसम्बन्धः U.

९. VM. ignores चतुस्त्रिंशत्
This stanza=YV. 25. 41.

१०. दीप्तस्य Mah. अश्वस्य दीप्तस्य Sy.
आदिष्यादुत्पन्नस्याश्वस्य । तदुक्तम्,
‘सूरावश्वं वसवो निरतष्ट’ (RV.
I. 163.2.) इति U.

११. ऋतुः ... ऋतुपलजितः कालात्मा प्रजा-
पतिरेवादश्वस्य अस्तेत्यर्थः Mah. स
कः ? ऋतुः । एतदुपलजितः कालात्मा,
तस्यैव सर्वेषामपि पर्येषसितृत्वात् ।
यद्वा । ऋतुनिश्शङ्कविशसनाय गन्ता
शमिता Sy. संवत्सरः । तदुक्ताम्
‘संवत्सरस्य तेजसेति’ U.

१२. एक एव Sy.

१३. विशसनकर्ता Mah. विशसनस्य कर्ता
Sy. विशसिता U.

१४. ०श्यति M. १५. TS. 5.2.12.1.

१६. छावापुधिव्यभिमानिदेवौ Mah. अहो-
रात्रे देवौ छावापुधिव्यौ वा ऋत्विक्षु
भवतः Sy. अहोरात्रौ छावापुधिव्यौ
वा U.

१७. ०रो M. नियमनकर्तारौ ... तयोरेव
सर्वेषां नियन्तृत्वादिति भावः Mah.
नियमपितारौ Sy. नियन्तारौ U.

१८. तूवरः P. D.

कालश्चापि बांश्चिगुश्चापापश्च कालश्चेति यन्तारः। यानि^{१०}। तव^{११}। गात्राणाम्। यायकाले^{१२} मांसानि। क्षिणधि^{१३}। मांसपिण्डानाम्। तानि^{१४} तान्यहम्। अग्नी^{१५}। प्रजुहोमि^{१६}।

मा त्वां तपस्त्रिय आत्मापियन्तं मा स्वधितित्स्वन्^{१७} आ तिष्ठिपत्ते^{१८}।

मा ते^{१९} गृध्ररविशस्तातिहायं^{२०} छिद्रा गात्राण्यसिना मिथू^{२१} कः॥२०॥

मा त्वा तपत्^{१०}। मा। त्वां^{११}। तापयतु^{१२}। प्रियम्^{१३}। शरीरम्^{१४}। देवान्^{१५} प्रति गच्छन्तम्^{१६}। मा च^{१७}। स्वधितिविशसने^{१८} प्रवृत्ता। तव^{१९}। आस्थानं^{२०} करोतु न तिष्ठतु^{२१} पीधं^{२२} क्षिणत्तु^{२३}। मा च^{२४}। ते^{२५}।

१. कल० P. D.

२. यान्यङ्गानि Mah. यानि हृदयाद्यवयवानि Sy.

३. एवमश्वस्य विशसितुयन्तुनुक्त्वाऽश्वयुः स्वकर्माह हे अश्व ते तव Mah. एवमश्वस्य विशसितुनुक्त्वाऽश्वेदानीं स्वकीयं कर्माऽश्वयुराह या ते यानि तव हे अश्व U.

४. गात्रसम्बन्धिनानाम् Mah. गात्राणां मध्ये Sy. अङ्गानाम् U.

५. ऋतावृत्तपक्षिते वसन्तादियज्ञकाले Mah. काले Sy. ऋतावृत्ती काले काले U.

६. चक्षुषि M. ग्रहं कृणोमि हृन्मि क्षिणधि 'कृष् हिमायाम्' स्वादिः Mah. क्षिणधि सम्पादयामि Sy. बन्धनानि कृणोमि करोमि U.

७. पिण्डानां मध्ये Sy. मांसपिण्डानां मध्ये U.

८. तानि तान्यङ्गानि Mah. तानि तानि प्रज्ञानानुरोधेन Sy.

९. प्र is omitted by P. प्रकर्षेण हुतानि करोमि Mah. प्रकर्षेण हुतं करोमि Sy. प्रज्ञानानुरोधेन जुहोम्यग्नी U.

This stanza=YV. 25.42

१०. त्वाम् Mah., Sy. स्वाशब्देनात्र विज्ञानात्मोच्यते U.

११. तप्तं दुःखितं मा कार्षीत्। तव देहवियोगजनिता व्यथा मा भूदिति विज्ञानात्मानं प्रत्युच्यते Mah. तप्तं मा कार्षीत्। वियोगजनिता व्यथा मा भूदित्यर्थः Sy.

१२. प्रियो बल्लभो भोगायतनत्वात् Mah. भोगायतनत्वात्तव प्रियतरः Sy. सुखदुःखयोर्भोक्ता प्रिय आत्मा प्राण उक्तः। स हि श्रुतौ 'प्रियमित्येतदुपासीत' (Brh. U. 4.1.3.) इत्युक्तम् U.

१३. तवात्मा देहः Mah. देहः Sy.

१४. देवलोकम् Mah. देवान्प्रति Sy.

१५. अग्न्येतोत्यपिप्यस्तम्... गच्छन्तम् Mah. देवलोकगमनप्रवृत्तं सन्तम् U.

१६. अस्त्रम् Mah., Sy., U.

१७. तनूरङ्गानि Mah., Sy. शरीरस्य U.

१८. मा स्थापयतु सर्वाणि चिह्ना देवेभ्यो वदस्वित्यर्थः Mah. स्वधि चिरमास्थितानि मा कार्षीत् Sy. अस्थापयदेकादशमयवानभूतम् U.

१९. तव Mah., Sy., U.

मांसाध्यवीनां शस्ता । व्याधः । अस्मानतिक्रम्य । शमिना । छिद्रानि । गात्राणि । वृथा । करोतु ।

न वा उ एतन्म्रियसे न रिप्यसि देवाँ इदेषि पृथिभिः सुगेभिः ।

हरीं ते युञ्ज्या पृषती अभूतामृषास्थाद्वाजी धुरि रासंभस्य ॥२१॥

न वै । अश्व ! तत्त्वम् । एव । तत् । म्रियसे । नच । विनष्टो भवसि कित्तु । देवान् ।
एव । गच्छसि । मार्गः । सुगर्भदेवलोकं प्राप्तस्य । इन्द्राश्वी । ते । सहायौ । भवत एवम् । मरुता-

१. मांसाध्यवीनां P. मांसाध्यपीनां M. मांसाधी । अवीनां is suggested for मांसाध्यवीनां

२. अत एवाविशस्ता न विशेषेण शलति हिनस्त्यविशस्ता विशसनेऽकुशलः Mah. विशसनेऽकुशलशमिता Sy. विशसनेऽकुशलः U. ३. कीदृशशमिता ? गुध्नुर्गुच्यतीति गुध्नुर्लुब्धः केवलं मांस-प्रहणेच्छुः Mah. केवलमांसप्रहणेभ्यः Sy. मांसप्रहणे गर्घातुर्लुब्धः U.

४. त्यक्त्वा, शास्त्रोक्तकर्म त्यक्त्वा Mah. न्यूनातिरेकभावेन... अतिक्रम्य Sy. अतिक्रम्य U. ५. शासेन Mah.

६. छिद्राण्ययमाच्छिद्रानि Mah. छिद्राणि तिर्यक्छिद्रानि Sy. छिद्राणि U.

७. अङ्गानि Mah. तत्तदङ्गम् Sy.

८. निषूरिति मिथ्याचेंदम्यम् Mah. मिथ्या व्यर्थम् Sy. मिथ्या U.

९. मा कार्षीत्... अन्यथा माच्छिद्वत् । सम्पन्नवदानानि करोत्वित्यर्थः Mah. मा कार्षीत् Sy. १०. VM. ignores तन्वः । This stanza = YV. 25.43

११. M. adds उ after वै ।

१२. नैव खलु Sy. १३. वै, एवार्थे, उ अश्वधारणे Mah. वैशब्द एवकारार्थः । उ इत्यश्वधारणे नैवेदानीम् Sy.

१४. त P. Omitted by M.

१५. हे अश्व त्वमेतप्रैव म्रियसे, इतराश्ववन्मृतो न भवति देवत्वप्राप्तेर्वैश्वमाणात्वात्

Mah., Sy.

१६. अत एव न रिप्यसि हिंस्यसे, व्यर्थेहिंसाया अभवात् Mah., Sy.

१७. गच्छसि । प्रथो युक्ता मदुक्तिः Mah. प्राप्नोषि । अतो युक्तोपेक्तिः Sy.

१८. मार्गदेवपानकर्मः Mah. मार्गदेवपान-लक्षणैः Sy.

१९. ननु प्रत्यक्षत्वे मरणमङ्गनाशश्च दृश्यते तर्हि कथमेवमुच्यते तत्राह । मुष्टु गम्यते यत्र ते सुवासतः सुगेभिः सुगैः साधुगमनैः Mah. शोभनगमनसाधनैः Sy.

२०. कथं देवान्प्रति गमनं तत्राह ।... Mah. एतन्नामानाकिन्द्रस्याश्वौ Sy. हरी इन्द्रस्य N.1.15.

२१. तव Mah. U. त्वां बोद्धुम् Sy.

२२. युञ्जो रथे युक्ती Mah., Sy. योज-नाहो बोडारी प्रतिधुरी U.

२३. भविष्यतः... भूतकालप्रयोगो भविष्य-दर्थे Mah. भविष्यतः । आशंसाकल्पत्वाद् भूतार्थनिर्देशः Sy. तदुक्तमश्वरथपाने 'युञ्जत्यस्य काम्ना हरी' (RV. I.6. 2.) इति U.

२४. पृषती मरुता वाहनभूते तव युञ्ज्याव-भूताम् Mah. पृषत्यो मरुता वाहन-भूतो (ते)... युक्ती (ते) भविष्यतः Sy. मरुता सम्बन्धिनावडवौ प्रतिधुरावभूताम्... एभिर्विष्वेस्त्वं समानं लोकं सञ्जप्त इत्यभिप्रायः U. पृषत्यो मरुताम् N.1.15.

मश्वी। सोऽयम् । अश्विनोरश्वस्य । धुरि । उपतिष्ठतु ।

सुगव्यं नो वाजी स्वस्थं पुंसः पुत्रां उत विश्वापुषं रुयिम् ।

अनागास्त्वं नो अदितिः कृणोतु क्षत्रं नो अश्वो वनतां हविष्मान् ॥२२॥

सुगव्यं नः । शोभनगोसमूहम् । अश्वसमूहम् । पुंसश्च । पुत्रान् । उत । सर्वस्य पोषकम् ।
धनं च । अस्माकम् । अश्वः करोतु । अनागास्त्वं च । अदीनः । कृणोतु । वनं च । अस्मभ्यम् ।

१. कश्चिदश्वः Mah. कश्चित् Sy.
२. रातभस्याश्विवाहनस्य Mah. अश्विवा-
हनस्येतद्वामकस्याश्वस्य Sy. अश्वसम्ब-
न्धिनः । रातभावाश्विनोरित्यादिष्टं प्रयो-
जनम् U. ३. अश्विवाहनस्थाने
Mah. स्थाने वतमानः Sy.
४. अश्वति P. उपस्थास्यति । देवत्वं प्राप्तस्य
तव बहुनायेन्द्रादयो निजवाहनानि प्रेष-
यिष्यन्तीति भावः । यद्वा तत्तद्देवभावं प्राप्तं
त्वां तानि तानि वाहनानि वक्ष्यन्तीत्यर्थः
Mah. उपस्थास्यति बहुतीत्यर्थः । यद्वा
रातभस्य भानोर्धुरि वर्तमनि युक्तो वाजी,
अश्व उपस्थास्यति देवत्वं गच्छतस्तव
गमनायेन्द्रादयः स्वस्ववाहनानि प्रेषयन्ती-
त्यर्थः । यद्वा तत्तद्देवभावमापन्नं त्वां तानि
तानि वाहनानि बहन्ति Sy. एतमुपभृत्य
स्वयमेधोपास्यादुपस्थितः U.
५. VM. ignores उ । This stanza
= YV. 25. 44
६. Omitted by M. इदानीं वाक्छा
क्रियते Mah. ७. शोभनं गोसमूहम् ।
... गवां समूहो गव्यम्, शोभनं गव्यं
सुगव्यम् Mah. शोभनेन गोसमूहेन
युक्तम् Sy. शोभनगव्यम् U.
८. अश्वानां समूहोऽयम् । ... शोभनसङ्घं
स्वस्यम् Mah. शोभनाश्वसमूहयुक्तम्
Sy. शोभनाश्वं च करोतु U.
९. अस्त्य P.
१०. पुत्राश्वोऽस्त्यवाचक इति पुंस् इति

- विशेषणम् । यद्वा पुंसः पुरुषार्थसाधका-
न्युत्रान्करोतु Mah. पुत्राश्वः स्त्रीपुम-
पत्यसाधारणोऽतः पुमपत्यानीत्यर्थः । यद्वा
पुंसो वध्वादीन् पुत्रान्युदरककानात्मजान् ।
स्वपत्यानि पुमपत्यानि चेत्यर्थः Sy.
पुंसः पुत्रान्करोतु । कुहितरः पुत्राश्च पुत्र-
शब्देनोच्यन्त इत्यतो विशेषणं पुंस इति U.
११. अषि च Mah., Sy., U.
१२. पुण्यातीति पुषः । ... विश्वस्य सर्वस्य
पुषस्तं सर्वजनपोषणसमर्थं धनं करोति-
त्यर्थः Mah. विश्वपोषणसमर्थं धनम्
Sy. सर्वस्य पोषकम् U.
१३. देवत्वं प्राप्तोऽश्वः Mah. अश्व आलम्ब-
मानः Sy.
१४. अनास्त्वं P. नास्त्यागोऽपराधः पापरूपो
यस्य सोऽनागास्तस्य भावोऽनागास्त्वं,
दीर्घश्छान्दसः । निष्पापत्वं करोतु पाप-
सङ्ख्ये उक्तफलाप्राप्तेः Mah. सर्वतो
निष्पापत्वं करोतु । उक्तानां फलानां
न्यूनातिरेकजनितपापप्रयाभावेऽतस्मिन्वा-
क्पापत्वं प्राच्यते Sy. अनपराधम् U.
१५. अदितिः M. कौशोऽश्वः । अदितिर्नास्ति
वितिः लघ्वनं वैन्यं वा यस्य सः Mah.
अदीनोऽश्वः Sy. अदितिर्वैवमाता च
करोतु । नैषधुको वाऽदितिशब्दः । ...
अदीनोऽश्वः U.
१६. क्षत्राणं, परवा (पशूनां) सम्भनाऽश्वर्णं
वा करोतु Mah. क्षात्रं तेजः Sy.
१७. अस्माकम् Mah., Sy., U.

प्रयच्छतु । अश्वः । पयंजैर्युक्तः ।

I. 163.

यदक्रन्दः प्रथमं जायमान उद्यन्तसमुद्रादुत वा पुरीषात् ।

श्येनस्य पृचा हरिणस्य बाहू उपस्तुत्यं महिं जातं ते अर्वन् ॥१॥

यदक्रन्दः । यदा । त्वं शब्दं कृतवानसि । पुरी । जायमानः । उद्यन् । अन्तरिक्षात् ।
पि । वा । जलादङ्गुलीन्तरिक्षात्पृचास्यो जातस्तदानीं शीघ्रं प्रादुर्भवतः । श्येनस्य । पक्षावा-
स्ताम् । हरिणस्य । बाहू तत् । तव । अश्वः । महत् । जननम् । उपस्तोतव्यम् ।

१. करोतु । वनतिः करोत्यर्थः Mah. सम्म-
जतां कुस्ताम् Sy. करोत्यर्थे वनतिः
करोतु U.

२. पयंजैर्यु० P. हविरस्यास्तीति हविष्मान्
... हविर्भूतावयवः । यद्वा देवत्वात्स्या
हविष्मानीवशोऽश्वः Mah. हविर्भूता-
वयवोपेतः Sy. हविष्मानश्वः सर्वेऽशवा-
वयवा हवीषि U.

३. VM. ignores नः
This stanza=YV. 25. 45.
Ms. D. puts the figure
॥१६२॥ here to indicate the
end of one hundred and
sixtysecond hymn. No
such number is given in
P. and M.

४. यस्मात् Sy. ५. कन्वितवान् । हेवारव-
मकार्षीः Mah. महाशब्दमकरोषं जमा-
नमनुपहीतुम् Sy. हेवाशब्दनकार्षीः U.

६. प्रथमम् Mah., U. पूर्वम् Sy.

७. उत्पन्नः Sy. ८. उत्पन्नानः Mah.
जायमानः Sy. उद्गच्छन् U.

९. अन्तरिक्षादुदघर्षा Mah. अन्तरिक्षना-
मेतत् । उदकसमुन्वनापादानाद्यक्षान्ध-
र्वादितम्मोदनाधिकरणाद् वाज्जन्तरिक्षात्
... यद्वा समुद्र आकृतिः समुन्वनाद्

वृष्ट्या तस्माद्वा जायमानः Sy. अन्तरि-
क्षलोकात्प्राधिषाद्वा समुद्रात् U.

१०. अश्ववा Mah., Sy.

११. पक्षोः सकाशात् Mah. सर्वकामानां पूर-
कादुदकात् Sy. अन्त्यस्माज्जलसङ्घात्य-
शोर्वा U. १२. जलायङ्गुयो० P.

१३. ०त P. १४. M. repeats पक्षो
पक्षौ । पतनसाधनौ पक्षौ ... तौ यथा
शीघ्रपतनसाधनौ तादृशादित्यर्थः Sy.
श्येनस्य पक्षौ शीघ्रतयाऽजैषीः U.

१५. M. repeats बाहू बाहू । ०हु P. हरि-
णस्य बाहू अनेन क्रन्दनेन जिताविति
शेषः । श्येनपक्षौ शीघ्रेण हरिणबाहू वेगे-
नेत्यर्थः Mah. तव बाहू हरिणस्य बाहू
इव, तौ यथा वेगवन्तौ तादृशादित्यर्थः
Sy. हरिणस्य बाहू शीघ्रतयाऽजैषीरिति
शेषः U.

१६. Omitted by P. D.

१७. अरणकुशलाश्च Sy. अरणाश्च U.

१८. माहात्म्यम् Mah. १९. जातम् Mah.
जन्म जननम् Sy. उत्पन्नम् U.

२०. स्तोतुं योग्यम् Mah. उपेत्य सर्वैः स्तोत-
व्यम् । ... यस्मादेवं तस्मात्ते जन्म स्तुत्य-
मित्यर्थः Sy. उपसङ्गस्य स्तुत्यं स्तवनी-
यम् विधिः U.

This stanza=YV. 29. 12.

यमेनं दत्तं त्रित एनमायुनगिन्द्रं एणं प्रथमो अर्ध्यतिष्ठत् ।

गन्धर्वो अस्य रशनामगृभ्णात्सुरादश्च वसवो निरतष्ट ॥२॥

यमेन । यमेन । त्रिताय दत्तम् । अश्वम् । स विस्वानो वायुः । आयुस्तवान् । इन्द्रश्च ।
एनम् । पूर्वं जातम् । अर्ध्यतिष्ठत् । गन्धर्वश्च । अस्य । रशनाम् । अगृह्णात् । तमिममश्वम् ।
हे वसवः ! मूर्खात् । उत्पादितवन्तः । "आयुर्वा त्वा मनुर्वा त्वा गन्धर्वाः सप्तविंशतिः । ते अश्वेऽ-
श्वमयुञ्जन्" इति मन्त्रः ।

१. नियामकेनाग्निना Sy. यमो द्युस्वान
आदित्यस्तेन SKN.
२. विस्वानो वायुः Mah., U.
पुषिष्वादिषु त्रिषु स्वानेषु वर्तमानः
स्तीर्णतमो वा वायुः Sy.
त्रिस्वानो वायुर्द्विर्वा सः SKN.
३. आयुरायुक्तं P. युक्तवान् Mah.
रथे योजितवान् Sy. युक्तवान् U.
युक्तवान् रशनाया पर्यायणेत वा...
पर्यायणितवान् वेत्यर्थः SKN.
यथायं योजितव्यस्तत्र Dur.
४. अश्वम् Mah., Sy., U., SKN.
५. आश्वो Mah. प्रथमः प्रकृष्टतमः । प्रथम
इति मुख्यनाम Sy.
उत्कृष्टो देवानां मध्ये SKN.
सर्वदेवानां मुख्यः । कोऽय एवमास्त्यातुं
शक्नुवादित्यभिप्रायः Dur.
६. पूर्वगतम् P.
७. अर्ध्यतिष्ठितवान् Mah., Sy.
आरुढः SKN.
८. विस्वावसुः Mah., U. सोमः Sy.
९. अश्वस्य Sy.
आहिष्यमाणस्य SKN.
१०. नियमनरञ्जुम् Sy.
बन्धनीं रञ्जुम् SKN.
११. गृहीतवान् । य ईदृशस्तं स्तुमः Mah.
अग्रहीत् Sy. अगृह्णात् । य इत्यन्मृतो-
ऽश्वस्तं वर्षं स्तुम इति वाक्यशेषः U.

- गृहीतवान् SKN. गृह्णाति Dur.
१२. एवंमहानुभावम् Sy.
१३. अष्टगणवेवाः Mah. वसवो रश्मयः Sy.
हे वसवो पूषम् U.
स्वेन स्वेन व्यापारेण सर्वस्याऽऽच्छादयि-
तारः SKN.
१४. आदित्यमण्डलात् Mah.
आदित्यात् Sy.
आदित्यमण्डलात् U.
१५. उत्पा० P. निष्कृष्टवन्तः Mah. निजो-
षेण साधु सम्पादितवन्तः । यदा वसु-
शब्देनोक्ता एव यमादयः परामृश्यन्ते । हे
वसवः ! स्वस्वव्यापारेण सर्वस्याऽऽच्छादयि-
तारो येषां सुरावादिष्यादश्वमेने निरतष्ट,
अतस्ततः । निरित्येष समित्येतस्य स्थाने ।
तदतिः करोतिकर्मा । तच्च क्रियालामान्य-
वचनः ! अत्रोचित्याद्वारणे वर्तते । सम्य-
ग्वारितवन्त इत्यर्थः Sy.
निष्कृष्य कृतवन्तः U. निरित्येष आ-
दित्येतस्य स्थाने . . . सोऽय सामर्थ्याद्
हारणे (आह्वाने) वर्तते, आहृतवन्त
इत्यर्थः SKN.
निष्कृष्टवन्तः । . . . एवमेतस्मिन्मन्त्रे सूर्य-
प्रभवोऽय इति स्तूयते Dur.
१६. ०ग्ने अश्वमायु M. ०ग्नेष्व P. D.
TS. 1.7.7.2.
१७. This stanza = YV. 29.13. =
N. 4.17; SKN. II. 227.

असिं यमो अस्यादित्यो अर्बन्मसिं त्रितो गुह्येन व्रतेन ।

असिं सोमेन समया विपृक्त आहुस्ते त्रीणि दिवि बन्धनानि ॥३॥

असिं यमः । देवगुह्येन । कर्मणा त्वम् । यमादिः । भवसि तव मन्त्रः “अग्निः पशुरात्रो-
त्तनायजन्तु स एतं लोकमजयत्” इत्येवम् । सोमेन । सह । सम्पृक्तः । भवसि । तस्य तव । त्रीणि ।
उत्पत्तिस्थानानि सन्तीति । आहुः सूर्यस्त्वष्टा प्रजापतिरिति ।

त्रीणि त आहुर्दिवि बन्धनानि त्रीण्यप्सु त्रीण्यन्तः समुद्रे ।

उतेव मे वरुणश्छन्तस्यर्वन्यत्रा त आहुः परमं जनित्रम् ॥४॥

त्रीणि ते । त्रीणि । ते । कथयन्ति । शुलोके । बन्धनानि = उत्पत्तिस्थानान्येवम् ।
अन्तरिक्षे च । त्रीणि स्थानानि सन्ति । त्रीणि च । अन्तः । समुद्रे । अपि ।

१. गोप्येन Mah. गोपनीयेन दुर्निरूपेण वा Sy. गुप्तव्रतेन U. २. सर्वत्र व्याप्ति-
रूपेणेत्यर्थः । तेन त्रितस्त्रिषु स्थानेषु
तापमानो वायुरसि ‘त्रित एनमायुनक्’
(RV.I.163.2.) इत्युक्तत्वात्तद्वृ-
त्त्वम् । अथवा गुह्येन व्रतेन गोपनीयेन
कर्मणा योगादिसाधनरूपेण त्रितः,
एतन्नामक ऋषिरसि Sy.
३. यमोऽसि आदित्यश्चासि त्रितस्त्रिस्थान
इन्द्रोऽसि Mah. नियमिताऽग्निरसि, तेन
वस्तत्वात्तच्छब्दव्यपदेशः । तत्रा आदित्यो-
ऽसि Sy. असि यमो भवसि चावित्यः U.
४. ०नय० P. ५. VS. 23.17.
६. मध्यतः U. ७. एकीभूतोऽसि Mah.
वि इत्येष समित्येतस्मिन्नर्थः । सम्पृक्तोऽसि
तेन गृहीतत्वात् Sy. एताभिर्ब्रह्मा-
भित्तव सायुज्यं जातमित्यभिप्रायः U.
८. एवं यमादिभिः सायुज्यं प्राप्तस्य Mah.
९. दिवि नभस्यादित्यरूपेण स्थितस्य Mah.
तत्र दिवि शुलोक आदित्ये वा वर्तमानस्य
Sy. शुलोक आवित्यात्मनाऽऽस्थितस्य U.
१०. ऋग्यजुःसामरूपाणि मण्डलान्तरपुरुषा-
र्चीधि... ‘पदेतन्मण्डलं तपति तन्मह-
दुक्थम्’ इत्यादिभुक्तेः Mah. वसव आ-

- वित्यो दुस्थानं चेति त्रीणि Sy. ऋग्यजुः-
सामलक्षणानि मण्डलान्तरपुरुषार्चीधि U.
११. स्वरूपाणि Mah. उत्पत्तिकारणानि Sy.
१२. व्या आहुः Mah. आहुः पुराविदः Sy.
आहुर्ब्रूयाः U.
१३. VM. ignores दिवि । त्रितः । अर्बन्
This stanza = YV. 29.14.
१४. Omitted by D. इदानीं स्थानप्रत्ये-
ष्वपि त्रीणि बन्धनानित्याह Sy.
१५. उल्ल० P. त्रीणि बन्धनानि पूर्वमन्त्रोक्ता-
न्याहुः Mah. बन्धनानि त्रीण्याहुस्तानि
पूर्वमुक्तानि Sy. १६. उदकेषु Mah.
अबुपजीवितत्वाद् भूलोकोऽप्यप्राज्येना-
भिधीयते, पृथिव्याम् Sy. १७. कुषिवृ-
ष्टिर्बोजमिति Mah., U. अन्नं स्थानं
बीजमिति त्रीणि Sy. १८. Omitted
by D. १९. मेघो विद्युत् स्तनधितु-
रिति Mah. त्रीणि वृष्टपृथ्वीतिनि-
त्तानि मेघो विद्युत्स्तनधितमिति Sy. मेघो
विद्युदग्निरिति U. २०. सप्तममध्ये
Sy. मध्ये U. २१. अन्तरिक्षमध्ये
Mah. समुद्रवर्षणावपादानात्समुद्र-
मन्तरिक्षम् । तस्मिन् Sy समुद्रवर्षेना-
न्तरिक्षमभिधीयते । अन्तरिक्षस्य U.

च। समुद्रमध्यस्थं तव परमं जन्म समुद्राधिपतिर्वरुण एव। मयः शंसत्वस्मात्स्थानादस्याच्चा-
श्वोऽजनीति। यत्। तव। वदन्ति। उत्तमम्। जन्मेति।

इमा ते वाजिन्नवमार्जेनानीमा शफानां सन्तुनिधानां ।

अत्रां ते भद्रा रशना अपश्यमृतस्य या अभिरचन्ति गोपाः ॥५॥

इमा ते। पिण्याकादिभिरश्चमवमृजन्ति तानि। इमानि तथा। इमानि।
शालां सम्भक्तुः। तव। शफानाम्। निधानस्थानानि। अत्र। तव।
शीमनाः। पश्यामि। दर्भमयीमोज्जीश्च। यज्ञस्य। गोप्ताः। या रशनाः।

१. उतापि च Mah.
- इवशब्दश्चार्थेऽपि च Sy. अपि च U.
२. वरुणरूपस्त्वम् Mah. पापस्य वारकः
फलस्यावर्जयिता वा त्वम् Sy.
३. माम् Mah. माहम् Sy. मम U.
४. प्रशंसति। कर्मणि षष्ठी। क्षुब्धतिरचन्ति-
कर्मा। अचनं प्रशंसनम् Mah. कचयति
... तावृशं प्रशस्यं जन्म यज्ञसाधनभावेन
कचयतीत्यर्थः Sy. शंसति कचयति U.
५. शंसत्वस्मान् D. शंसत्वमस्मात् P.
६. अस्वाञ्चा० P.
७. यत्र Mah. येषु त्रिषूक्तेषु स्थानेषु Sy.
यत्र U.
८. बुधा आहुः Mah. कचयन्ति। यद्वा यत्र
यस्मिन्नादित्ये परमं जनित्रमाहुः Sy.
९. ०म D. M. निरतिशयम् Sy.
१०. जनित्रम्... आशित्यरूपेण Mah. जने-
रौषादिक इत्रप्रत्ययः Sy. जन्म वायुरु-
पेण U. ११. VM. ignores अचन्
This stanza=YV.29.15
१२. पिण्डपाका० D. पिण्डपाका० P.
१३. अचमार्ज्येते यैस्तान्यवमार्जेनानि वेतसक-
टादीनि Mah. अङ्गसंगोष्ठाकानि स्था-
नानि Sy. यैस्तवावमार्जेनं कृतं तान्येव
मार्जेनानि नूतनवेतसकटप्रभृतीनि U.
१४. उक्तानि श्रुतौकादीनि Sy.
१५. ०ता D.
१६. नियन्तुः पादवातस्य Mah. यागसम्भ-
क्तुस्तव Sy. पादवातसः U.
१७. हे वाजिन्नव ! ते सम्भन्धीनि Sy.
१८. खुराणाम् Mah., U.
१९. निधानानि स्थानानि Mah. सञ्चार-
प्रवेशा इत्यर्थः Sy. निधानानि, यत्र
पादवातः प्रभृतीनि धीयन्ते तानि U.
२०. पुत्र M. यज्ञे Mah. एषूक्तस्थानेषु Sy.
२१. भव M.
२२. भद्राः कल्याणरूपाः स्तुत्याः Mah. भन्द-
नीयाः कल्याणाः Sy. स्तुत्याः U.
२३. वृद्धवातस्मि Sy. बृहमपश्यम् U.
२४. ०यो M.
२५. मजीश्व P. ०ज्जी च M.
२६. ऋतस्य ऋतं यज्ञम्... कर्मणि षष्ठी
Mah. सत्यभूतस्य यज्ञसाधनस्य वाङ्म-
स्य। कर्मणि षष्ठी। ऋतम् Sy.
२७. गोपावन्ति गोपा रक्षणकर्त्रेः Mah.
गोपादिभ्यो रशनाः Sy. गोपादित्यन्व-
ज्ञान् U. गोप्यः is suggested for
गोप्ताः as it qualifies रशनाः
and should be in the fem.
gend.
२८. मध्यवन्तरज्जूः Mah. यौवादिषु
संयुक्ता रज्जूः Sy.

अभिरक्षन्तीति ।

आत्मानं ते मनसारादजानामवो दिवा पतयन्तं पतङ्गम् ।

शिरो अपश्यं पृथिभिः सुगोभिररेणुभिर्जहमानं पतन्नि ॥६॥

आत्मानम् । तव । शरीरम् । मनसा बहुतहितेन । मनोपेन । पश्यामि । अवस्ता-
त्पृथिव्यां पश्यामि । दिवा । गच्छन्तम् । आदित्यमादित्यवदश्वः स्तूपते ततस्तमेवाधः पश्या-
म्यश्वरूपमिति । शिरश्च तव । पश्यामि । मार्गः । सुगमैः । पांसुवज्रितैः । गच्छन् । पतन-

१. अभितः पालयन्ति ताः । . . . यद्वा, इमा ते
तवाथमार्जनान्यङ्गप्रज्ञालनसाधनान्युव-
काणि । इमानि सनितुस्तव शक्तानां निधा-
नानि देवयजनभूमयः सञ्चारप्रवेशा वा ।
अत्रास्मिन्देवयजनस्थाने वा रक्षणा गोपा-
स्तव पालयितारो राजपुरुषा ऋत्विजो
वा ऋतस्य सम्बन्धिन्योऽभिरक्षन्ति ता
अवश्यम् Sy.

२. VM. ignores वाजिन्
This stanza=YV. 29. 16.

३. एवमश्वं स्तुत्वा भविष्यत्कर्मणा स्तोति
हे अश्व, ते तव Mah. एतैरश्वस्तनैरश्व-
चरित्रैरश्वमभिष्टुत्यावेदानीं भविष्य-
त्कर्मभिरभिष्टौति. . . ते तव दिव्यम् U.

४. पशुसंस्पर्शानोत्तरकालमात्मानम् U.

५. अस्मदीयेन प्रकृष्टगमनवता जेतसा Sy.

६. ० पे M. दूरे Mah. अतिदूरे स्थितम्
Sy. दूरात् U. ७. जानामि Mah.
अतिव्याप्तं भावयामीत्यर्थः Sy.

८. अवस्तात्प्रवेशात् Mah., U. अवस्ता-
त्तासर्थाद् भूमेः । भूमिमारभ्य Sy.

९. भगोमार्गेण Mah. अन्तरिक्षेण मार्गेण
Sy. दिवं प्रति U.

१०. उत्पतन्तम् Mah., U. गच्छन्तं व्याप्नु-
वन्तम् । यद्वा यतो विवाऽन्तरिक्षेण मार्गेण
दिवा वा पतयन्तं गच्छन्तं पतङ्गमादित्य-
मवः, अथो व्याप्नोमि । अतो व्याप्तं
जानामि Sy.

११. Omitted by P. सूर्यं प्रति Mah.
आदित्यरूपिणम् U.

१२. शिरः सूर्यरूपम् Mah.

१३. भावयामि । एवं लोकवप्यप्युक्तं भावया-
मीत्यर्थः । यद्वा त आत्मानमेवं भावयामि ।
मनसा दिवा द्यौतनात्मकेनान्तरिक्षमा-
र्गेण दिवः सकाशाद्वा, अथोऽवस्तादवाह-
मुखं पतयन्तं पाणवेशं प्रति व्याप्नुवन्त
एव पतङ्गं पतनशीलमथःपतवादित्यसदृशं
वा । एवं तव शिरो भावयामीत्यर्थः ।
शिरश्चैवमपश्यम् । उक्तरूपदेवयजनमा-
र्गेर्जहमानं यज्ञदेशं व्याप्नुवन्तप्रति प्रौष्ट-
यामि शिरः पश्यामि । यद्यप्यात्मशब्देन
तद्विरस्कं शरीरमुक्तं तथापि देहात्पूर्वं
शिरसो दृश्यमानत्वात्पुण्यभिधीयते Sy.

१४. भगोमार्गः Mah. मार्गः । आदित्यमण्ड-
लावप्युदरिभूतः सत्यलोकमार्गेरित्यर्थः ।
तत्र प्रतिबन्धाभावान्मार्गाणामुक्तकृप-
त्वम् । तथाविधैस्तैः Sy. मार्गैः U.

१५. मार्गमैः सुगमैः M. सुगैः सुखेन गम्यते
येषु ते सुगास्तैः Mah. शोभनगमन-
साधनैः Sy. सुगमनैः U.

१६. वासु० M. अरेणुभिर्नास्ति रेणुष्वेव तेऽ-
रेणयस्तैः । उपश्वरहितैरित्यर्थः Mah.
अपार्थः Sy. १७. गच्छन् Mah.
उपसृगिरि व्याप्नुवन्त Sy. गच्छन् U.
As पतन्नि is in the neut., the
reading should be गच्छन् ।

शीलमिति ।

अत्रा ते रूपमुत्तममपश्यं जिगीयमाणमिष आ पदे गोः ।

यदा ते मर्तो अनु भोगमान्ळादिद्व्यसिंष्ट ओषधीरजीगः ॥७॥

अत्रा ते । अत्र—अश्वेत्ये अत्र ऊर्ध्वमेकादशात्मासाद् बद्धस्य । तव । उत्तमम् । रूपम् ।
अहमपश्यम् । जयशीलम् । अत्रस्य । पदे । गन्तुः । आकारः सप्तम्यर्थस्य स्फुटीकरणार्थः ।
यदा । तव । मनुष्यः । भोगसाधनं घासम् । अग्रतोऽनुप्रापयति । अनन्तरम् । एव । असितुतमो-

१. पतनशीलं गन्तु Mah. पतनवत् Sy.
उत्पतनशीलम् U.

This stanza=YV. 29. 17.

२. अस्मिन् Mah. अस्मिन्प्राग्वेशे Sy.
खुलोके U. अत्र स्थितोऽत्र वा काले
SKN एतस्मिन्काले Dur.

३. प्रजा D.

४. ०मेकादशात्मा सन् D. ०शास्मान् सं P.

५. उक्तरूपेणोत्कृष्टतमम् Sy. अत्यन्तोत्कृष्टम् SKN. उत्कृष्टम् Dur.

६. पश्यामि Mah., Sy. एवं खुलोकावस्थितस्य तवाहं रूपमपश्यम् U. दृष्टवानहम् SKN.

७. जेतुमिच्छत् Mah., U. गन्तुमिच्छन्तम् Sy. जेतमिच्छन्तं सर्वम् SKN. जेतुमिच्छमानम् Dur.

८. अन्नानि हवींषि Mah. कर्मणि षष्ठी, इधमिधमाणाग्रमन्नानि वा Sy. अन्नानि U. अन्नस्य हविराण्यस्य सम्बन्धिनः SKN.

९. मण्डले Mah. स्थाने देवस्थाने देवपजन-प्रदेश आजिघावनस्थाने वा Sy. स्थाने वेद्यास्ये SKN. शरपथे वेद्यां वा. . यज्ञेनापि ह्यश्वमेदामृधिमल्लोके जीवते तस्मादेद्यामित्येवोपपद्यते Dur.

१०. सुपंस्य . . . 'गौर्नावित्ये कालीवर्दे'

(Keśava as quoted by Bhānu-

ji Dikṣita in his commentary on Amara 3.3.25.) इत्यभिधानाद्

गौरावित्यः Mah. भूम्याः Sy.

गन्तुर्मण्डलस्य U. पृथिव्या अवयव इति शेषः SKN. भूम्याः Dur.

११. समन्तात् Mah. सर्वतः Sy. आस्थितम् U.

१२. सम्प० P.

१३. पृथिवीस्थितस्य . . . ते तव U.

१४. भोक्तव्यमन्नम् Sy. बाह्नाविकम् U. बाहृत (बाहन) लक्षणम् SKN.

१५. ०प्रवयन्ति P. यन्ति M. अनुव्याप्नोति, हवीरूपं भोग्यं समर्पयति Mah. नशतिर्गतिकर्मा अनुक्रमेण समीपं गमयति Sy. अनुव्याप्नोत् U. अनु इत्येतवानिदित्येतेन सम्बध्यते . . . अनुसंव्याप्नोति तं बाह्यतोऽत्यर्थः SKN. प्राप्नोति Dur.

१६. तवानीमेव तवनुग्रहाद्विलम्बमकृत्वा Sy. आदित्, इति पाश्चुरणार्थः U. यदेति श्रुतेस्तदेत्यध्याहायम् । आद् अथ तवा, इत् पञ्चपुरणः भान्तः सन् SKN.

१७. प्रसत इति प्रसिताप्रतिशयेन प्रसिता प्रसिद्धोऽत्यन्तं भक्षयिता Mah. महा-तृणयेव प्रसितुतमो भक्षयितुतमः सन् Sy. प्रसितुतमोऽप्रिशयेन भक्षयिता सन् U. अतिशयेन प्रसिता भक्षयिता SKN.

ज्वः । ता ओषधीः । भक्षयसीति ।

अनु त्वा रथो अनु मर्यो^१ अर्बन्नु गावोऽनु भगः कृनीनाम् ।

अनु व्रातासुस्तव^२ सुख्यमीयुरनु देवा भमिरे वीर्यं^३ ते ॥८॥

अनु त्वा रथः । रथोऽन्तमाहरति सर्वेषाम्, अथापि सः । त्वाम् । अनुभवति न त्वत्सममाह-
रतीत्यर्थः । एवं मर्योऽप्युदारः । त्वामनुभवति । तथा गावश्च पयःप्रभृतेर्दाय्यः । त्वामनुभवन्ति ।
कन्यकानाम् । भगः सौभाग्यं च । त्वामनुभवन्ति सुभगा हि कन्यका पितॄणां विक्रये बहु
धनमावहति, अथवा सौभाग्यं पतिभ्यो धनमात्मन आहरति । अथवरक्षिणो व्राताः । तव । सक्रयम् ।
गताः । तव । देवाः । वीर्यम् । अथवा !

१. हवीरूपाः Mah. अन्नानि Sy.

२. 'यु निगरणे' गिरसि भक्षयसि Mah.
महानुभावोऽपि त्वं लोकिकाश्चवस्तुष्येन
पुरुषेण दीयमानं स्वल्पं भक्षयमनुग्रहात्स्वी-
करोषीत्यर्थः Sy. गृह्णासि गिरसि वा ।
अन्यो हि वाहितश्चलितुमपि न शक्नोति
त्वं वीर्यवत्तरोऽसीति भावः U. अथगि-
रसि, अभ्यवहरसि गृह्णासि भक्षयसीत्यर्थः
SKN. अन्ये हि प्राणिनः परिभ्रान्ता-
श्चरितुमपि न शक्नुवन्ति, त्वं तु सुतरा-
मोषधीर्भक्षयसीत्येतदधिकं तवेति Dur.
३. यदा ते मर्तो भोगमन्वापयच पसितुतम
ओषधीरगारोः । जिगर्तिगिरतिकर्मा वा ।
गुणातिकर्मा वा गृह्णातिकर्मा वा N. 6.8.
This stanza=YV. 29. 18.=
SKN. II. 418.

४. अनु, वर्तत इति शेषः Mah. अनुसृत्य
रथो गच्छति ततः पुरतोऽवस्य गमनात्
Sy. अनु, इति परभावमाचष्टे ... अस्य
मुहुरितनो गृहे त्वं चेष्टसे तस्य गृहे ...
रथस्त्वामनु U.

५. मनुष्यः Mah. मर्त्यः । जात्येकवचनम्
Sy. मनुष्यः U.

६. मर्यो ह्यु० M.

७. ०स्त्वम् P.

८. गावोऽपि Sy.

९. ०स्त्वम् P.

१०. त्वामनुगच्छन्ति Sy.

११. कन्यानाम् Mah. कन्यकानां स्त्रीणाम्
Sy., U.

१२. अभ० P, D, M. भाग्यं सौम्यंयम् Sy.

१३. यत्र त्वं तत्र रथावयः स्फुरित्यर्थः
Mah. त्वङ्गुगमनु Sy. तत्रैते पदार्था
भवन्तीत्यर्थः U. ० भवति is
suggested for ० भवन्ति

१४. अवि० M.

१५. मनुष्यसङ्घाः Mah. व्राताः सङ्घात्मका
अन्येऽवसमूहा यस्वादिदेवगणा वा Sy.
पुरुषसङ्घा अपि U.

१६. मर्त्रीम् Mah. त्वामनु, अनुसृत्य तव ...
सखिभावम् Sy., U.

१७. प्रापुः Mah. गच्छन्ति Sy. अन्वीयुः U.

१८. किं बहुना, देवाः Mah. अद्विजो
द्योतमाना देवा वा त्वामनुसृत्य Sy.
किमन्यद्बहुं वदामः ... देवाः U.

१९. तव वीर्यं सामर्थ्यम् Mah. घोरकर्म
Sy., U.

२०. गमनशीलाश्च । Sy.

अजानमिति ।

हिरण्यशृङ्गोऽयं अस्य पादा मनोजवा अवरं इन्द्रं आसीत् ।

देवा इदं स्य हविरद्यमायन्यो अर्धेनतं प्रथमो अध्यतिष्ठत् ॥६॥

हिरण्यशृङ्गः । हिरण्यमयंमणिभिरलङ्कृतः शिरोभागो हिरण्यशृङ्ग उच्यते हिरण्यशृङ्गो-
ऽयं भवति । तथा, अस्य । पादाः । अयोर्वद् दृढा भवन्ति । मनोवेगः । सूर्यपदम् । अस्य गमनेऽवरः ।
भवति न सममनेन गच्छतीत्यर्थः । देवाः । अस्य । अदनीयम् । हविः । अभिगच्छन्ति । यः ।
आतुष्यम् । प्रथमम् । अतिष्ठति ।

१. जा० M. अनुमितवन्तः Mah.
ममिरे स्तुत्या मान्ति । अतः सर्वोऽपि
त्वामनुसरः (सरति) । त्वं तु सर्वस्य
श्रेष्ठ इत्यर्थः Sy. अचित्पशक्तिस्त्व-
मसौत्यभिप्रायः U.

VM. ignores अनु । अनु
This stanza=YV. 29.19.

२. कीदृश इन्द्रः ? ... हिरण्यवच्छृङ्गं
वीक्षित्यस्य । शृङ्गमिति ज्वलन्नामसु
पठितम् Mah. अयमवबो हिरण्यशृङ्गो
हितरमणीयशृङ्गो वोऽतः शिरस्को
हृदयरमणशृङ्गस्थानीयशिरोरुहो वा
Sy. हिरण्यं शृङ्गस्थानीयमस्येति
हिरण्यशृङ्गः U.

३. अवस्य Mah., Sy. अवस्य
चास्य U.

४. पाद इत्यवयवानाम् U.

५. ०व P. अयो लोहं हिरण्यं वा । अयोरूपाः
पादा इत्यर्थः Mah. अयोमया अय-
पिण्डतद्वशा इत्यर्थः Sy. अय इति
सर्वेषां रजतादीनामुपलक्षणम् । ...
रजतादिविशिष्टा अवयवाः U.

६. कीदृशाः पादाः ? ... मनोवज्जवो वेगो
वेगो ते Mah. मनोवेगाः । अववा,
एतद्विग्रविशेषणम् । ईदृशस्यावस्य

सामर्थ्यं प्रति मनोवेग इन्द्रोऽपि Sy.
मनोवेगयुक्ताः U.

७. अपरः M. सोऽपीन्द्रोऽवर इन्द्रापेक्षया
न्यूनः Mah. निकृष्टः Sy.

यस्माच्चोवरः कनिष्ठ इन्द्रः U.

८. अभवत् । वायुरुपेणावस्थावस्थानात् U.

९. इदेवायंऽयं च Mah. देवा इत् सर्वेऽपि
देवाः Sy. देवा अपि U.

१०. देवस्यावनीयम् M. इनी० P. अतुं
योग्यमद्यं हविश्च तदद्यं हविरद्यं
हविलक्षणं भक्ष्यं प्रति Mah. हवि-
षोऽदनं भक्षणं, स्वाधिको यत् । अवन-
योग्यं हविर्वाऽपेक्ष्य Sy. हविलक्षणमव-
नीयम् U.

११. आगच्छन् Mah., U. प्राप्ताः Sy.

१२. इन्द्रः Sy.

१३. अवस्यम् Mah.

१४. प्रथमो मुख्यः Mah. प्रथमभाषी
सन् Sy.

१५. अधिष्ठितवान् Mah. स्वहविर्द्वेन
स्वकीयत्वेन वा आश्रितवानित्यर्थः
Sy. स चेन्द्रो यस्य हविरद्यमागतं
तं वयं स्तुम इति शेषः U.

VM. ignores इत्

This stanza=YV. 29.20.

ईर्मान्तासुः सिलिकमध्यमासुः सं शूरणासो दिव्यासो अत्याः ।
हंसाइव श्रेणिशो यंतन्ते यदाक्षिपुर्दिव्यमज्ममश्वाः ॥१०॥

ईर्मान्तासः । आस्कः — “समीरितान्ताः पृथ्वन्ता वा । संसृतमध्यमाः शीर्षमध्यमा वा ।
शिर आदित्यो भवति यदनुचोते सर्वाणि भूतानि मध्ये चोत्तिष्ठति, इदमपीतरच्छिर एतस्मादेव,

१. सूर्यादिकरणेणायमश्वः स्तूयते Mah.
अत्राश्वसमूहस्तुतिद्वारेणायं स्तूयते Sy.
आदित्यस्य रथे येऽवा युक्तास्तद्द्वारे-
णायमश्वः स्तूयते U. आदित्याश्वाना-
मियं स्तुतिः, ते च सप्त SKN.

२. ०स्क M.

३. N. adds [सुसमीरितान्ताः] after
समीरितान्ताः ।

कीदृशा अशवाः ?... ईयंत ईर्मः ‘ईर
प्रेरणे’... ईर्मः प्रेरितोऽन्तः शरीरप्रान्तो
येषां ते पृथुजघनोरस्का इत्यर्थः Mah.
ईरिताः प्रेरिता अन्ता येषां ते तथोक्ता
विरलान्ता इत्यर्थः Sy.

ईरितोऽन्तो येषां त ईर्मान्ता ईर्मान्ता
एवेर्मान्तासः । तेषां हि सप्तानामश्वानां
समीरितान्ता विशिप्ताः प्रान्ताः विरला
इत्यर्थः । वृष्टान्ता वा । ते हि पृथुरस्काः
पृथुजघनाश्चेत्यर्थः U. ईरिता प्रेरिताः
SKN. तेषां सप्तानां येऽवाश्चत्वारस्ते
समीरितान्ता विशिप्तान्ताः प्रसृतान्ताः
प्रविरला इत्यर्थः । तेषामेवाश्वानां पृथ-
वोऽन्ताः पृथुरस्काः पृथुजघना इत्यर्थः
Dur.

४. N. adds सिलिकमध्यमाः after
वा

५. सिलिकः शिल्पः सैलानो मध्यमो मध्य-
प्रवेशो येषां ते सिलिकमध्यमाः कुशो-
वरा इत्यर्थः । ‘दिलय दलेयणे’ Mah.
संसृताः सङ्गता मध्यप्रवेशा येषां ते
तथोक्ता मध्ये निबिडा इत्यर्थः । अथवा
शरीरस्थेते विशेषणे । ईर्म ईरितः

पुरतो नुन्न इत्यर्थः । तादृशः पृथुरन्तो
जघनप्रवेशो येषां ते तादृशाः । पृष्टत्वा-
त्प्रोडपृष्ठाः सैलानमध्याश्चेत्यर्थः ।
जघनपुरोभागावपेक्ष्य सिलिकमध्यमा
इत्युक्तम् Sy. सैलानमध्यमाः कुशो-
वरा इत्यर्थः । सप्तानामपि संश्लिष्टा
उदरप्रवेशाः । निरुवरास्तेऽवा इत्यर्थः
U. ये तु मध्यमास्ते संसृताः सङ्गताः
परःसमुच्चिता इत्यर्थः । तेन त ईर्मा-
न्ताः सिलिकमध्यमाश्चोच्यन्ते । अथवा
प्रत्येकं शरीरद्वारेणैते विशेषणे । अथ-
स्यान्तरेकत उरोऽप्यतो जघनं स येषा-
मीर्मा प्रेरितः पृथुरित्यर्थः, त ईर्मा-
न्ताः । मध्यमप्रवेश उदरं स येषां संसृतः
सङ्गतस्तनुरित्यर्थः । ते सिलिकमध्यमाः ।
शीर्षं प्रधानो मध्यमो येषां ते सिलिक-
मध्यमाः । अथवा शिर इत्यादित्य
उच्यते सोऽधिष्ठातृत्वानमध्यवर्ती येषां
ते सिलिकमध्यमाः SKN. संसृतमध्य-
माः संश्लिष्टमध्यमा इत्यर्थः । तेषां हि
सप्तानां ये मध्यमास्वय इतरेतरमुत्पेक्ष्य
संश्लेषेणावस्थिताः । अथवा पृथुजघनो-
रस्कानां सप्तां मध्यमादशरीरप्रवेशाः
सप्तानामपि संश्लिष्टाः सैलानास्त-
नवः । निरुवरास्तेऽवा इत्यर्थः । यो हि
तेषां सप्तानां मध्यमः स शिरोभूतः
प्रधान इत्यर्थः Dur.

६. शीर्षमा P.D.M.

७. N. adds अवि वा before शिरः

८. चैतां ति० M. येषां ति० N.

समाश्रितान्येतदिन्द्रियाणि भवन्ति । संशूरणासः शूरशब्देनैकैककर्मणः । दिव्या दिविजाः । अत्वा
अतनाः । हंसा हन्तेर्धन्त्यध्वानम् । श्रेणिश्चयतेः समाश्रितो भवति । यदाक्षिपुयंदापन् । दिव्यम् ।
अजममजनीयमाजिम् । अश्वाः, अस्त्यादित्यस्तुतिरश्वस्य, आदित्यादश्वा निरतष्ट इति

१. भवति P.D.M.

२. समित्ययमुपसर्गो यतन्त इत्याख्यातेन
सम्बन्धयितव्यः Sy. समित्युपसर्गो यतन्त
इत्याख्यातेन सम्बन्धयितव्यः SKN.

३. N. adds (दिव्यासो अत्वाः) after
संशूरणासः । शू शीघ्रं रणो रवो युद्धं
वा येषां ते शूरणाः । यथा शूरणो रविस्त-
दीपाश्शूरणाः Mah. विष्णुमहोलाः Sy.
सहिताः शूरणेन भगवताऽऽदित्येन U.
शूर आदित्यः स नेता येषां ते शूरनेतृका-
श्शूरणासः SKN. स हि परानभिमुखो
गच्छत्येव न पर्यावर्तते Dur.

४. ०२ P. D.

५. निवि० M. दिवि भवा दिव्याः Mah.,
Sy. दिविजाः U. दिवि जाताः SKN.

६. अत्यातनाः P. D. अतन्ति सततं गच्छ-
न्ति, अत्वाः सकृद्युक्ता ब्रह्माहःपर्यन्तं
रविरयं वहन्ति Mah. अतनशीलाः ।
यद्यप्यगमशब्दनाम । तथाप्यश्वशब्दस्य
वक्ष्यमाणत्वाद्यर्थं योगिकोऽवगन्तव्यः ।
ईदृशा अश्वाः Sy. सततगमनाः । ते
हि सकृद्युक्ता ब्राह्मं सहस्रयुगपर्यन्त-
सहवहन्ति । य इत्यंभूता अश्वाः U.
परस्तादश्वभूतेः पौनःकृत्यप्रसङ्गादत्य-
शब्दः सत्यप्यश्वनामत्वे क्रियायोगा-
द्विशेषणत्वेन द्रष्टव्यः । ... सततगमिन
इत्यर्थः SKN. ते ह्यतन्त्येव मुहूर्तमपि
नावतिष्ठन्ते Dur.

७. N. adds हंसा इव श्रेणिशो यतन्ते
before हंसाः ।

हंसा यथा गमनाय यतन्ते तथाज्जवा अपि
Mah. तत्र वृष्टान्तः । ... ते यथा श्रेणी-
भूता ईमान्तास इत्याद्युपलक्षणाः सन्तो-

ऽन्तरिक्षे गमनाय यतन्ते तद्वत् Sy. यथा
हंसाः ... प्रथमगमनाद्यान्कुर्वन्ति, एवमश्व-
अपीत्युपमार्थः U. हंसा इव गच्छन्ति
Dur. ८. ०धन्त्य० P. ०धन्त्य० D.
६. ०णि P. D. M. श्रेणिश इति is
added by N. before श्रेणिः ।
श्रेणीभूताः Mah. एकव्यापाराणां बहूनां
समूहः श्रेणिरित्युच्यते । शीघ्रधावनाय
श्रेणिशः पङ्क्तौभूय Sy. श्रेणीभूता
एकया रीत्या U. समूहीभूताः SKN.
पङ्क्तौकृताः Dur.

१०. ता N. ११. भवन्ति N.

१२. ०व D. M. ०यदाव P. यदा ... संय-
तन्ते सम्यक् प्रयत्नं कुर्वन्ति तदा ...
व्याप्नुवन्ति Mah. सम्यग्यत्नं कुर्वन्ति
... यदा ... व्याप्नुवन्ति Sy. यतन्ते
... कवेत्याह यदा यस्मिन्काले ... व्या-
प्नुवन्ति U. सम्यगगच्छन्ति । कदा ?
उच्यते. ... यदा ... व्याप्नुवन्ति SKN.
यस्मिन्काले, व्याप्नुवन्ति ... यदा त
व्याप्नुवन्त्युपपादादरभ्य यावद्वस्तमिति
तवैव यतन्ते Dur.

१३. ०मज्जनी० D. ०यमजमजनी० M.
दिव्यजन्ममजनीयमानं जिमश्वः P.
०जनिमाजिम् N. गमनं सङ्घर्षार्थं वा
Mah. गमनं गन्तव्यं वा मार्गम् Sy.
अजनमाजिम् U. अजतं (नं) गमन-
मार्गम् SKN. अजनिम् । अज्यतेऽस्यां
गम्यत इत्यजनिर्वाहिका । स्वर्गपथ इत्यर्थः
Dur. १४. सप्त रविरयस्थाः Mah.
अश्वा आदित्यस्य स्वभूताः SKN.
१५. स्यादित्यस्तुतिरश्वः स्य M. ०दित्यस्य
स्तु० P.D. १६. आदित्यदित्यश्वो P.

‘सूरावश्व’ वसवो निरंतष्ट इत्यपि निगमो भवति’ इति ।

तव शरीरं पतयिष्यवन्तव चित्तं वातइव ध्रुजीमान् ।

तव शृङ्गाणि विष्टिता पुरुत्रारण्येषु जम्बुराणां चरन्ति ॥११॥

तव शरीरम् । तव । शरीरम् । पतनशीलम् । ध्रुवन् ! तव । चित्तं च । वात इव ।
वेगवान् । तव । शृङ्गाणि । विष्टितानि । बहुधा । अरण्येषु । शम्भूणां वीर्याणि हरमाणानि ।
चरन्ति ।

१. निस्तष्टे D, RV. I. 163.2^a; VS.
29.13.

२. P. adds न before भवति

३. ईमान्ताः (सुसमीरितान्ताः) पृथ्वन्ताः
वा । सिक्विकमध्यमाः संसृतमध्यमाः
शीर्षमध्यमा वा । अपि वा शिर आदित्यो
भवति । यदनुजेते सर्वाणि भूतानि ।
मध्ये चैषां तिष्ठति । इवमपीतरच्छिर
एतस्मादेव । समाश्रितान्येतद्विनि-
याणि भवन्ति । संशूरणासो विध्यासोऽ-
त्याः । शूरः शवतेर्गतिकर्मणः । विध्या
विविज्ञाः । अत्या अतनाः । हंसा इव
श्रेणिशो यतन्ते । हंसा हन्तेर्ध्वनत्यध्वा-
नम् । (श्रेणिश इति) श्रेणिः अयते ।
समाश्रिता भवन्ति । यवाक्षिपूर्यवा-
पन् । विध्यमज्जमजनिमाजिमवाः ।
अस्त्यादित्यस्तुतिरश्वस्य । आदित्या-
वशवो निरंतष्ट इति । ‘सूरावश्व’ वसवो
निरंतष्ट (RV. I. 163. 2^a.) इत्यपि
निगमो भवति N. 4.13; SKN. II.
226. VM. ignores इव । यतन्ते
This stanza=YV. 29.21

४. शिरं D.

५. शिरं D.

६. उत्पतनशीलम् Mah. पतनशीलं व्याप्त-
मित्यर्थः Sy.

७. मनः Sy.

८. P. D. M. add त्वं after च ।

९. शीघ्रगमनवायुरिव Sy.

१०. वेगवत् । वात इव वेगवत्सूक्ष्मार्पा-
न्नाच्छरीरतयः Mah. तद्वच्छीघ्रगमना-
नुकूलमित्यर्थः Sy. गतिमव् वेगवत्
सूक्ष्मानर्थान्प्रति गच्छेदित्यर्थः U.

११. वीर्याः Mah. शिरसो निर्गताश्च शृङ्गा-
स्थानीयाः केशाः Sy.
शृङ्गाणीति ऋक्पञ्चमसु पठितम् ।
तवाचीणि U.

१२. विद्युच्चन्द्रार्कानिषु स्थितानि Mah.
विविधं स्थिताः Sy. विविधं स्थितानि
... विद्युच्चन्द्रार्कान्याविषु U.

१३. विविधम् Mah. बहुषु प्रवेशेषु Sy.
बहुधा U.

१४. वनेषु Mah., U.

१५. जम्बुराणाम् ‘जम्भ विकसने’ विकसितानि
Mah. मनोहराणि पूर्यमाणानि
वंकम्भूताः केशाः ... यडा मवा-
श्वस्य शृङ्गाभावात्तदुत्पतानि तेजांसि
परिगृह्यन्ते Sy.

देवीप्यमानानि U.

१६. दावास्त्रिकपेण चरन्ति प्रसरन्ति
Mah., U.

This stanza=YV. 29.22.

उप प्रागाच्छसनं वाज्यवीं देवद्रीचा मनसा दीध्यानः ।

अजः पुरो नीयते नाभिरस्यानुं पश्चात्कवयो यन्ति रेभाः ॥१२॥

उप प्रागात् । उपप्रागच्छति । विशसनस्थानम् । वज्रवान् । अजः । देवानञ्जिता । मनसा । दीप्यमानः । तस्याश्वस्य । वन्धुः । अजो जलाटे नियुक्तः । पुरः । नीयते । अनुनयन्ति तमश्वम् । पश्चात् । कान्तदर्शनाः । स्तोतारः ।

उप प्रागात्परमं यत्सुधस्थमर्वा अच्छा पितरं मातरं च ।

अथा देवाञ्जुष्टमो हि गम्या अथा शास्ते दाशुषे वार्याणि ॥१३॥

उप प्रागात् । उप प्रागात् । यत् स्वर्गाख्यम् । परमम् । स्थानम् । अर्वाङ्गम् =

१. प्रागतः Mah. उपप्राति Sy. उपप्र, अगात् U. २. विशसनम् U.
३. श्रीदृशोऽर्वा ? ... वज्रतीति वाजी गमनशीलोऽज्रवान्वा Mah. अजः Sy. अजतवान् U.
४. अरणकुशलः Sy. अरणोऽजः U.
५. देवानां च ता D. देवान्प्रत्यञ्जति वेष-द्रव्यं तेन ... देवान्प्रति गतेन Mah. देवानाच्छता Sy. देवान्प्रत्यञ्जितेन U.
६. चित्तेन Mah.
७. दीधीते दीध्यानः Mah. ध्यायन् । कवा देवानस्मदवयवेनार्चामि देवत्वं प्राप्नोमीति वा मनसि ध्यायन् Sy. ध्यायन् हिरण्यगर्भपदम् U.
८. अस्य Mah., Sy., U.
९. नाभौ ... तदुक्तम् 'सौमापौष्णः द्यामो नाभ्याम्' (SB. 13.2.2.6.) इति Mah. तर्हन् वन्धुभूत इत्यर्थः । यद्वा । अस्य वन्धनस्यानीयोऽविमुक्तत्वात् Sy.
१०. एवम्भूतोऽजः Sy.
११. अये Mah. पुरस्तात् ... पुरतः Sy.
१२. स्वाप्यते Mah. प्राप्यते Sy. तदुक्तम् 'कुण्ठयौव आनयो रराडे' पुरस्तात् (YV. 24.1.) इति U.

१३. ०ते अनुनय० D. अनुगच्छन्ति Mah. अनु अनुसृत्य, पश्चादनुस्तरम् । अत्र पञ्चपुत्रयोः पर्यवसितोऽथे एक एव तवा-प्यजाश्वोभयानस्तर्प्यत्वप्रकटनाय गद्य-द्रव्यम् । यद्वा । अन्विति क्रियया सम्ब-ध्यते ... गच्छन्ति Sy. गच्छन्ति U.
१४. अनन्तरम् Sy. अनुलग्नाः पश्चात् U.
१५. अन्विजः Mah. अनुचानाः । ... 'ये वा-ञ्जुचानास्ते कवयः' (AB.2.2.) इति श्रुतेः । यद्वा कवय इति मेधाविनाम 'कवि-र्वनीयी' (Ngh. 3.15.) इति तन्नामसु पठितत्वात् Sy. १६. रेभन्ते रेभाः 'रेभु शब्दे' स्तोतार इत्यर्थः Mah. रेभ इति स्तोतृनाम् । 'रेभो जरिता' (Ngh. 3.16.) इति तत्र पाठात् Sy. This stanza = YV. 29.23.
१७. Omitted by M. ... उपगच्छति Sy. एवमवयवमभिष्टुत्यायेदानीं यजमानं कृत-कृत्यतया सम्बोधयन्नाह ... प्राप्तवान् U.
१८. यस्मात् U. १९. मुकृतिभिरैकत्र निवासयोग्यं स्वर्गाख्यं यवस्ति तत् Sy.
२०. उत्कृष्टम् Mah., Sy., U.
२१. सहस्रानाम् Mah., Sy. सहस्रानां देव-मनुष्याणाम् U.

गमतेवान् । पितरम् । मातरम् । चात्मीयी । द्रष्टुं ननु न तौ मृतौ 'मातृमन्तं पितृमन्तम्' इति वचनात्, एवं तर्हि देव्यः पितरं मातरं चाप्नुम् । अथ प्रत्यक्षः—अथ । देवान् । पर्याप्ततमः । गच्छे । अथायम् । आशास्ते होता । यजमानाय । वरणीयान्वायुः प्रभृतीनि ।

I. 164.

अस्य वामस्यं पलितस्य होतुस्तस्य भ्राता मध्यमो अस्त्यश्रः ।

तृतीयो भ्राता धृतपृष्ठो अस्यात्रापश्यं विस्पतिं सप्तपुत्रम् ॥१॥

अस्य वामस्यं । अस्य । वननीयस्य सूर्यस्य । पलितस्य = रश्मिभिश्चर्वितैर्युक्तस्य ।

१. अर्वाश्रवः... अर्वाश्रवस्य नलोपा-
भावश्चान्वसः Mah. अरणकुशलोऽय-
मश्रवः Sy. अर्वाश्रवः । नकार उपजनः U.
२. छावापृथिव्यावनि समीपे Mah. यस्मा-
त्पितरं मातरं च छावापृथिव्या U.
३. आभिमुख्येन प्राप्नुम् Sy. 'अच्छाभे-
राप्नुमिति शाकपुणिः' (N. १.28.)
अभ्यगात् U.
४. अश्व P. D. M. अस्मिन्काले Sy.
५. अश्व एव देवलोकं गते हे यजमान !
... अद्य त्वं देवान् ... देवलोकम् Mah
६. प्रीततमः सन् Mah. प्रीततमः, स्वयं
प्राप्नोमीति हर्षयुक्त इत्यर्थः Sy.
७. गच्छेः Mah. एवम्भूतः ... गच्छेदे-
वान् । हिवाब्धौ यत्र उपयुक्तस्य पयोः
स्वर्गप्राप्तेः 'सगन्धोऽनु सखा सयूध्यः'
(TS. 1.2.4.2.) इत्यादिमन्त्रान्तर-
प्रतिद्विद्योतनार्थः Sy. कृतकृत्यः सन्देवा-
न्गम्या गच्छेः... हिनित्यर्थे U.
८. अनन्तरम् Sy. ९. यजमानः Sy.
१०. हि नूनमाशास्ते, देवगणोऽथवा वा दवा-
स्त्वित्यर्थः Mah. यद्वा पुण्यस्य व्यत्ययः ।
आशास्ते प्राचये यजमानार्थम् Sy.
आशास्तेऽश्व एव U. ११. अथैवं देवत्वं
गताय वाशुषे हविर्दत्तवते तुभ्यम् Mah.
हविर्दत्तवते स्वस्मै Sy. एवंगताय
भवते ... दत्तवते हवींषि यजमानाय U.
१२. भोग्यवस्तूनि Mah. धनानि Sy.

१३. VM. ignores हि
This stanza=YV. 29. 24.
Ms. D. puts the figure
॥१६३॥ here to indicate the
end of one hundred and
sixtythird hymn. No such
number is given in P.
and M.
१४. अत्र द्वितीयपादे तच्छब्दधृतेः प्रथमपादे
प्रतिविशेषणं योग्यक्रियावंतम्बद्धो यच्छ-
ब्दोऽध्याहार्यो योऽयं विवि द्योतते
तस्यास्य Sy. अस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणा-
सन्निहितस्य परोक्षस्य At. द्वितीये
पादे तच्छब्दधृत्योर्गो(ग्या)वंतम्बन्धो
यच्छब्दोऽध्याहार्यः । योऽयं विवि दीप्यते
तस्यास्य SKN. एतस्मिन्मन्त्रे सूर्यः
प्रधानः सूक्ते सूर्याधिकारात् । तस्मात्
'अस्य वामस्यं' इत्येषः 'अस्य' शब्दो-
ज्जोवातः Dur. १५. वमनी M.
१६. सम्भजनीयस्याऽऽरोप्यादिभिः सर्वैः सेव-
नीयस्य Sy. कुञ्जस्य शरीरेण परिच्छि-
द्रस्य व्यापकस्य वा At.
१७. पतितः M.
१८. ०भिर्दत्तैः० M. ०तंयुः० D. ०भिर्दत्तैः० P.
पालयितुः प्रकाशवृद्ध्यादिप्रदानेन पाल-
कस्य Sy. पालयितुः SKN. अपं
हि सर्वमेवेवं जयत्पालयति Dur.

तस्य। ह्यातव्यस्य। भ्राता। मध्यमोऽपि। अस्ति वायुः। व्याप्तः। तृतीयः।
भ्राता। घृतपृष्ठः=अग्निः। अस्य। एषां मध्ये। विशां पतिम्। सप्तपुत्रममुम्।

१. ह्यातव्यस्याऽऽह्वानार्हस्यादित्यस्य Sy.
यो होतोऽह्वाता विचारकस्तस्य होतुः
At. आह्वानार्हस्येत्यर्थः SKN.
२. भूता P. तादृशो भ्राता... भ्रातृस्या-
नीयः... यथा लोके भ्राता पितृधनस्य
भागं हरति तद्वत्। मध्यस्थानमन्त-
रिक्षलोको हरतीति वा। वृष्टधर्मं
रश्मिभिराहृतानां भौमानां रसानां
हरणाद्वा भ्रातेत्युच्यते। पित्र्येण धनेन
स्वाजितेन वा भर्तव्यो भवतीति भ्राता।
मध्यमो वायुरपि वृष्टधर्मं रसेर्भक्तव्यो
भवति Sy. जागृदवस्थायां नाम्ना
विश्वस्य प्रथमस्य भ्रातुर्हितीयो भ्राता
At. क्रियाशब्दो वा भ्रातृशब्दो
हरतेर्बिभर्तेर्बृष्टधर्मः। रश्मिभिराहृतानां
भौमानां हर्ता भर्तव्यो वा रसेः SKN.
भागहर्ता भर्तव्यो बोधकेन Dur.
३. मध्यमस्थानः। मध्ये भवो वायुरुच्यते।
आदित्याग्नौ प्रप्रेष्यास्य मध्यमत्वम् Sy.
मध्ये स्वप्ने भवतीति मध्यमो नाम्ना
तैजसः At. मध्यमो वायुः SKN.
४. भवति Sy., At. भवति। एकस्मात्का-
रणादुत्पन्नत्वात् SKN.
५. ०य न्याप्तः P. सर्वत्र व्याप्तः। नहि
वायुरहितः कश्चित्प्रदेशोऽस्ति Sy.
अग्निो मेघस्य गिरेर्वा नामतत्। तैजसो हि
मेघसदृशः। निद्रया तिरोहिततैजस्त्वात्।
स्वप्नाद्यगन्धर्वमंगराधिष्ठातृत्वाच्च गि-
रिवदाश्चर्यविषयः At. अज्ञानो व्यापी
SKN. व्यापनो वायुरित्यर्थः। स हि
क्षुलोकावादित्येनोदकेन भ्रियते हरति
बोधकं क्षुलोकात् Dur.
६. त्रयाणां पूरणस्तृतीयः। उक्तोभयापेक्षया
तृतीयत्वम् Sy. वायुरादित्योऽग्निरित्येवं
परिसङ्ख्याय वायोस्तृतीयोऽग्निरभवति।
सर्वस्माद्वा वायुर्बलवान्। वायुरपि च
ज्योतिरेव Dur.
७. भूतं P. भ्रातृत्वं प्रतिपादितप्रकारेणात्रापि

- द्रष्टव्यम्। राज्ञो सवितुस्तेजोभागस्य
हरणाद् दिवा स्वकीयतेजसो भागस्य
तदर्थमेव भक्तव्यत्वाद् वा भ्रातृत्वम् Sy.
तृतीयो भ्राता सुपुत्री, नाम्ना प्राज्ञः At.
ऐन्द्राग्ने हविषि संस्तुतो वा हविर्भाग-
हर्ता Dur.
८. घृतमाहुतिलक्षणं पृष्ठे यस्य तादृशः Sy.
घृतो क्षरितो लीनो पृष्ठो परिभवो
बाह्यप्रदेशसमो जागरत्स्वप्नो यस्मिन्स
घृतपृष्ठः प्राज्ञः। 'घृ क्षरणदीप्त्योः' At.
घृतेन वा यः स्पृष्टः स घृतपृष्ठः पाषिणो-
ऽग्निः सः SKN. पाषिणीस्थानः Dur.
९. Omitted by P.
१०. एष भ्रातृषु मध्ये पुरोवेशो वा Sy. अत्र
विश्वविषु त्रिषु At. एषां च मध्ये
SKN.
११. विशां प्रजानां पालयितारम् Sy. विश्व-
तैजसप्राज्ञानां पति पातारं स्वचैतन्य-
दानेन रक्षकम् At. विश्वस्य पातारं
भौमस्य रसस्य पालयितारं वा रश्मिभो
रक्षितारमित्यर्थः SKN. सर्वस्य जगतः
पालयितारम् Dur.
१२. संपन्नरश्मिपुत्रोपेतम्। ऐतिहासिकपक्षे
'अदितिः पुत्रकामा' (TB.1.1.9.1.)
इति प्रस्तुते मित्रावरुणादिव्यदितिपुत्रेध्व-
स्यादित्यस्य सप्तमपुत्रत्वम् Sy.
तुरीयं सप्तपुत्रम्। सप्त महाबाहयो जग-
त्प्रकृतयः पुत्राः कार्यभूता विकृतयो यस्य
सः At. अन्यत्र सप्तपुत्रं सप्तसङ्ख्याका
रश्मयः पुत्राः पुत्रस्थानीया अस्य,
सप्तमो वा योऽदितेः पुत्र इतीतिहासपक्षे,
'अदितिः पुत्रकामा' (TB.1.1.9.1.)
इति प्रस्तुतस्यैव मित्रं च वरुण इत्यादिषु
सप्तम इति। सपेणा वा सततगन्तारो
रश्मयः पुत्रा रसादानप्रकाशनात्पुत्रवदेन,
पुरुषस्त्रातारो यस्य स सप्तपुत्र आदि-
त्यस्ताम् SKN.
१३. ०त्रमममम् P.

अपश्यमादित्यम्, सप्तादित्यरश्मय इति वदन्तीति ।

१. ईदृशं महानुभावमादित्यमपश्यमद्वाक्षम् ।
भावनायाऽऽत्मत्वेन साक्षात्करोमीत्यर्थः ।
'तद्योऽहं सोऽसौ योऽसौ सोऽहम्' इति
श्रुतिः Sy. दृष्टवानस्मि At. पश्या-
म्यहम् SKN.

तत्रैतस्मिन्स्थेधा विभक्ते ज्योतिषि प्रधान-
मेतमेवाहमपश्यम् Dur.

२. अपश्यमादित्यरश्मय P.

३. एवं वा—अस्य वामस्य दिव्यस्योद्ग-
रितुः खट्वरित्यर्थः । पलितस्य पालयितुः
स्वसृष्टजगत्पालनशीलस्य होतुरावातुः
स्वस्मिन् संहर्तुंरित्यर्थः । परमेश्वरस्य
सृष्ट्यादिकर्तृत्वं श्रुतिस्मृतिपुराणादिव
प्रसिद्धम् । तस्य तावदास्य परमेश्वरस्य
भ्राता तद्भूगहारी तदंशभूतः सूत्रात्मा
मध्यमः सर्वत्र मध्ये वर्तमानोऽस्ति
जगद्धारकत्वेन वर्तते । स चाश्विनो
व्यापनशीलः । 'वायुना वै गौतम
सूत्रेणार्थं च लोकः परश्च लोकः
सर्वाणि च भूतानि संरब्धानि'
(Brh. U. 3.7.2.) इति श्रुतेः ।
वक्ष्यमाणविराडपेक्षया वा मध्यमत्वम् ।
किञ्चास्य परमेश्वरस्य तृतीयो धृतपृष्ठः ।
धृतमित्युदकनाम, तेन तत्कार्यं शरीर-
मुच्यते । तदेव पृष्ठं स्पर्शकं वा यस्य स
तावदाः । 'पृष्ठं स्पृशते' (N.4.3.)
इति निरुक्तम् । यदा प्रदीप्तपृष्ठः ।
पृष्ठशब्दः कृत्स्नशरीरोपलक्षकः । प्रका-
शितशरीराभिमानित्वर्थः । न त्वयं

सूक्ष्मशरीराभिमानिसूत्रात्मकस्पर्शनादि-
षयो भवति । अर्धेषु मध्ये विहरति विज्ञो
प्रजानां पतिम् । उपलक्षणमेतत् । सर्वस्य
पतिमित्यर्थः । 'सर्वस्य पतिः सर्वस्येशानः'
(Cf. Brh. U. 4.4.15.) इति श्रुतेः ।
सप्तपुत्रं सप्त लोकाः पुत्रा यस्य तावदां,
स्वमायया सृष्टसर्वलोकमित्यर्थः । अपश्यं,
पश्येवं साक्षात्करोमीत्यर्थः । अपश्यं—
स्वाधीनमाप्तो जगत्कारणभूतः परमे-
श्वर एकः । तत् उत्पन्नो मूलसूक्ष्म-
शरीराभिमानिनो द्वौ विराट्सूत्रात्मानौ ।
तेषु मध्ये द्वयोः साक्षात्कारं भौशाभावात्
सृष्ट्यादिकारणं परमेश्वरं ज्ञेयत्वेन प्रतिज्ञं
श्रवणमननादिसाधनेन साक्षात्करो-
मीत्यर्थः । एवमुत्तरत्राप्यध्यात्मपरतया
योजयितुं शक्यम् ... यत्र 'द्वा सुपर्णा'
(RV. I. 164.20.^a) इत्यादौ स्कृट-
माध्यात्मिको ह्यर्थः प्रतीयते तत्र तत्र
प्रतिपादयामः Sy.

४. अस्य वामस्य वननीयस्य । पलितस्य
पालयितुः । होतुर्हर्तव्यस्य । तस्य भ्राता
मध्यमोऽस्त्यश्विनः । भ्राता भरतेर्हरति-
कर्मणः । हरते भागं भर्तव्यो भवतीति
वा । तृतीयो भ्राता धृतपृष्ठोऽस्याध-
मनिः । तत्रापश्यं सर्वस्य पातारं वा
पालयितारं वा । विहरति सप्तपुत्रं
सप्तमपुत्रं सप्रेमपुत्रमिति वा । सप्त सृष्ट्या
सङ्ख्या । सप्तादित्यरश्मय इति वदन्ति
N.4.26; SKN. II. 279.

सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रमेको अश्वो वहति सप्तनामा ।

त्रिनाभिं चक्रमजरमनुर्वं यत्रेमा विश्वा भुवनाधि तस्थुः ॥२॥

सप्त युञ्जन्ति । सप्तर्तवः । कालरथम् । संवत्सरं चक्रम् । युञ्जन्ति तम् ।
एकः । अश्वः । वहत्यादित्यः । सप्त रथमयो यस्मै रसानभिसन्नामयन्ति । तत्

१. सप्त, एतत्सङ्ख्याका अश्वः Sy. वाम-
स्थेत्यनेन परिच्छिन्नस्येत्युक्तं, केन परि-
च्छेदः ? वेहेनेत्याह । तन्मात्राः पञ्च,
महर्बह्मो च द्वावेवं सप्त At. सप्त-
सङ्ख्योपेताः सर्पणा वा Dur.

२. कल० P. रथं रंहणस्वभावं सूर्यस्य सम्ब-
न्धनम् Sy.
रथरूपकल्पितं शरीरम् At.
रंहतेर्गतिकर्मणः । रंहितारं गन्तारमा-
दित्यम् SKN. रंहणमादित्यम् ।
... रंहणश्चात्मी मूर्तमप्यनवस्था-
विस्वात् Dur.

३. ०रैचका P. एकरवाङ्गोपेतम् । यद्यपि
त्राणि चक्राणि तथापि तेषामेकरूपत्वा-
देकचक्रमित्युच्यते Sy. एकः कालश्च-
क्रवद् भ्रामको यस्य तम् At. एकमेव
चरितारं दीपितारमित्यर्थः । चरितारं
गन्तारमित्यर्थः । उचिते ह्यादित्ये स
एवंकश्चरति वा नान्यानि ज्योतीषि
तद्रश्मिभिराच्छादितत्वादुदयमानत्वात्
SKN. एक एव ह्यसावन्तरिक्षे चरति ।
इतराणि ज्योतीषि नाशयत्येव स्वेन
तेजसा प्रकाशेन Dur.

४. अनुवञ्जन्ति, वहन्त्यहोरात्रनिर्वाहाय
Sy. योजयन्त्यात्मना, उदितमात्रमेव
SKN.

योजयन्त्यात्मना रथमयः ... उद्यमेव
ह्यसावादित्यो रश्मिभिर्युज्यते Dur.

५. एतो P. एक एवाहङ्कारः At.

स च तैर्युक्त एकः SKN.

एक एव Dur.

६. अश्वस्थानीयः At. अश्वानो व्यापी
SKN. अश्वानो व्यापनः सर्वभूतानाम्
Dur.

७. एक एव वायुः सप्तरूपं धृत्वा वहती-
त्यर्थः । वाय्वधीनत्वावन्तरिक्षसञ्च-
ारस्य Sy.

चेष्टयति At. गच्छति SKN., Dur.

८. किं वस्तुतः सप्त ? नेत्याह... सप्तनामा,
एक एव सप्ताभिधानः सप्तधा नमन-
प्रकारो वा Sy. सर्पयतीति सप्त,
सङ्क्षिपतीति वा, नामा नामयिता स
द्वद्विचष्टको यस्य । अहङ्कारस्य द्वो
देवता At. सप्त रथमयो यस्मै
रसानभिसन्नामयन्ति, सप्तर्षयो वा
ये प्रति स्तावकत्वेन नमन्ति स
सप्तनामा SKN.

सप्तपुत्र इत्येवमाद्याः सप्तसङ्ख्यायुक्ताः
स्तुतयोऽप्य । ... सप्तनामा सर्पणः
सप्तभिर्वा रश्मिभिर्युक्तः Dur.

९. ०वति P. D.

१०. त P.M.

त्रिनाभिः। चक्रं त्र्युतुः संवत्सरो घ्रीष्मो वर्षा हेमन्त इति नामयः। अजरम्। अनाश्रयम्।
यस्मिंश्चक्रे। सर्वाणि। इमानि। मृतानि। अधितिष्ठन्ति।

१. त्रिनाभि M. एकचक्रमित्युक्तं कीदृशं
तत्? इत्यत आह। त्रिनाभि वल-
यत्रयमध्यस्थितनाभिस्थानीयच्छिन्नप्रयो-
पेतम् Sy.

त्रिधा नभति। 'नभ दीप्ती' At.
उत्तरोऽर्धचक्रं संवत्सरस्तुतिः। त्रिनाभि
नाभिष्वयं घ्रीष्मो वर्षा हेमन्त इत्येत
ऋतवो नाभिस्थानं यस्य तस्त्रिनाभि
SKN. स एवैलक्षण एकचारी व्यापनः
... यदा बहुत्पुवपादारभ्य यावदस्त-
मिति तदेवं बहुत्किमभिनिर्वर्तयतीत्यु-
च्यते त्रिनाभिसंयुक्तम् Dur.

२. एकचक्रमित्यत्र चक्राख्येन यदुक्तं तत्।
त्रिधा हि कालो भिद्यते। प्रकृतेः परः,
प्रकृतितन्निहितः, शुद्धब्रह्मणोऽर्वाचीनः।
ईशः प्रकृतिचेष्टकः प्रथमः कालः। क्षण-
लवात्मा द्वितीयः। सूर्यात्मा तृतीयः।
ईदृशं चक्रं चास्य रथस्य त्रिधा कालः।
चक्रवत् भ्रामकत्वात् At. चक्रं संवत्सरा-
ख्यम्। परिवर्तमानसामान्यात्संवत्सरस्य
चक्रव्यपदेशः SKN. कालचक्रम्।
चक्रनवार्धमि, चक्रनं चलनमुच्यते। चलन-
धर्मि कमणधर्मि वा Dur.

३. त्र्युतु P. त्र्युतुः M. एतदेवास्य त्रिनाभि-
त्वमभिप्रेतम् Dur.

४. अमरणधर्मकम् Sy.
जरावजितम् SKN.

तत्संवत्सरचक्रमजरणधर्मि, नहि संवत्स-
रस्य जरा नाम धर्मोऽस्ति Dur.

५. अशिशितम् Sy. अगमयितुं। स्थाना-
न्तरं न गच्छतीत्यगन्तुं, इत्युच्यते At.
अप्रतिहतमन्यत्राभितत्वेन पराश्रय-
मित्यर्थः SKN. अप्रतिगतमनाभित-
मन्यत्र क्वचिदिति Dur.

६. कालचक्रे At. यस्मिन् SKN.

७. प्रतिष्ठानि Sy.

८. Omitted by P.

भूतजातानि Sy.

भुवनानि At. भूतजातानि SKN.

९. आभित्य तस्मृतिष्ठन्ति Sy. अर्ध-
धिभित्य तस्पुरविमुच्य तिष्ठन्ति At.
अधिशाब्दः ... कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञकः
पदपूरणः। उत्पत्तिप्रलयस्थितिभि-
रपि स्थानि? यदवपेक्ष्य न कस्यचिदु-
त्पत्तिः स्थितिः प्रलयो वास्तीत्यर्थः
SKN. अभित्यतिष्ठन्ते। आभितानि
विनाशमुपपाति। विनाशोऽपि हि संस्रो-
च्यते। तदेवंलक्षणं त्रिनाभिकालचक्र-
मजरं य आदित्योऽभिनिर्वर्तयति यच्चै-
वमभिनिर्वर्त्यते कालचक्रं तदेतदुभयमप्यहं
स्तीमोत्येवमस्य मन्त्रस्य पूर्वोऽर्धचक्रं
आदित्यप्रधान उत्तरः संवत्सरप्रधान
इति Dur.

पञ्चधा च विधा चैव षोड्धा द्वावसाधैव च ।

संवत्सरं चक्रवच्च पराभिः कीर्तयत्पूयिः ॥ इति शौनके ॥

१. ०रद्व० P. २. बरा० P.

३. ०यद्म० M. ०यत्पू० P.

४. BD. IV. ३५.

५. यद्वा । एकचक्रमेकचारिणमसाहाय्येन सञ्चरन्तं रथमावित्यमण्डलं सप्त यु-
ञ्जन्ति । सप्तयस्वभावाः सप्तसङ्ख्या
वा रथमयः सप्तप्रकारकार्वा असाधारणाः
परस्परविलक्षणाः यद्वृत्तवः । एकः
साधारण इत्येवम् । अथवा मासद्वया-
त्मकाः षट्, अपरोऽधिकमासात्मक
इत्येवं सप्ततैवो युञ्जन्ति । एतस्य कार्यं
निर्देहन्तीत्यर्थः । स चैकोऽसहायोऽथो
व्यापनशील आदित्यः सप्तनामा सप्त
रत्नानां सप्तमपितारो रथमयो यस्य
सादृशः, सप्तर्षिभिः स्तूयमानो वाऽऽ-
दित्यो बहति धारयति भ्रमयतीत्यर्थः ।
किम् ? त्रिनाभि चक्रम् । लिङ्गो नाभि-
स्थानीयाः सन्ध्याः सम्बद्धा वा त्रय
ज्जतवो यस्य तत्सादृशम् । के ते ? घोष्म-
वर्षहिमन्ताख्याः । यद्वा भूतभविष्यदुतं-
मानाख्यास्त्रयः कालास्त्रिनाभयः । तद्वि-
शिष्टं चक्रं चक्रवत्पुनः पुनः परिभ्रम-
माणं संवत्सराख्यं चक्रमजरं भरणरहि-
तम् । नहि कदाचिदपि कालो क्षिपते ।
'अनादिनिधनः कालः' (Titbitatva
of Raghunandana P. 1.) इति
स्मृतेः । अनर्बमप्रतिहतम् । ईदृशं
संवत्सराख्यं चक्रं नानाकालाद्यवोपेत-

मयमावित्यः पुनरावर्तयति । संवत्सरा-
दर्वाचीनानां तत्रैवान्तर्भावात् । ततो
युगादीनां तदावृत्तिसाध्यत्वात्संवत्सरस्य
चक्षुरेन निरूपणम् । पुनः कीदृशं
तत् ? यत्र यस्मिंश्चक्र इमा विश्वा
भुवना, इमानि सर्वाणि भूतान्यधि-
तस्थुराश्रित्य तिष्ठन्ति कालाधीनत्वा-
त्सर्वस्य स्थितेः । ईदृशस्य कालस्य कारण-
भूतपरमेश्वरपरिज्ञानेन मोक्षसाध्या-
वात् Sy.

सप्त युञ्जन्ति रथम् । एकचक्रमेक-
चारिणम् । चक्रं चकतेर्वा चरतेर्वा ।
क्रामतेर्वा । एकोऽथो बहति सप्तना-
मावित्यः । सप्तात्मै रथमयो रत्नान-
भिसन्नामयन्ति । सप्तैरनमूषयः स्तुवन्तीति
वा । इवमपीतरभ्रामंतस्मादेव । अभि-
सन्नामात् । संवत्सरप्रधान उत्तरो-
ऽध्वंशः । त्रिनाभिचक्रम् । श्रुतुः संव-
त्सरः । घोष्मो वर्षा हेमन्त इति । संव-
त्सरः संवत्सन्तेऽस्मिन्भूतानि । घोष्मो
यस्यन्तेऽस्मिन्प्रताः । वर्षा वर्षत्यासु
पञ्चन्यः । हेमन्तो हिमवान् । हिमं
पुनर्हन्तेर्वा । हिनोतेर्वा । अजरमजरण-
धर्माणम् । अनर्बमप्रत्यृतमन्यस्मिन् ।
यत्रेमानि सर्वाणि भूतान्यभिसन्तिष्ठन्ते ।
तं संवत्सरं सर्वमात्राभिः स्तोति
N.4.27; SKN.II.281.

इमं रथमधि ये सप्त तस्थुः सप्तचक्रं सप्त बहन्त्यश्वाः ।

सप्त स्वसारो अभि सं नवन्ते यत्र गवां निहिता सप्त नाम ॥३॥

इमं^१ रथम् । इमम्^२ । कालरथम्^३ । ये^४ । अधि^५ तिष्ठन्ति । सप्त^६ तैवः । सप्त^७ तृचक्रम्^८ । सप्त^९ ।
अश्वाः^{१०} । बहन्ति^{११} । सप्त^{१२} । स्वसारो^{१३} अश्वाः । तस्मिन्^{१४} अश्वे^{१५} अभि^{१६} सप्त^{१७} तिष्ठन्ति । यत्र^{१८} । उदकानाम्^{१९} । नामकानि^{२०} ।
सप्त^{२१} ज्योतीषि^{२२} । निहितानि^{२३} ।

१. उक्तस्वरूपमादित्यमण्डलाख्यं संवत्स-
राख्यं वा Sy. सूक्ष्मदेहमाश्रित्योक्तम् ।
अथ स्थूलदेहमाश्रित्योच्यते । इमं प्रत्य-
क्षादिसिंहितम् At.

२. रथं स्थूलदेहम् At. ३. यानि At.

४. अधिति० P. अधितिष्टाः । संवत्सर-
पञ्चोऽयनर्तुमासपक्षदिवसरात्रिमुहूर्तस्थिताः
सप्तावयवा अधितिष्ठन्ति Sy. अधि,
अधिष्ठायाधित्व ये तस्थुः At.

५. सप्त रथमयः Sy. सप्ताङ्गानि वर्तन्ते At.

६. कौदृशं तत् ? सप्तचक्रं, चक्रानाञ्चरणा-
त्मकणाडा चक्राणि रथमयस्ते सप्त यस्य
रथस्य तादृशमुभयविधं रथम् Sy. तैरेव
सप्ताङ्गैः सप्तचक्रो देहः । 'चक्रं तृप्तौ
प्रतिधाते च' सप्ताङ्गानि सप्तचक्राणो-
ष्टप्रवर्तकानि यस्यानिष्टाश्रितवर्तकानीति
या सप्तचक्रस्तं सप्तचक्रम् At.

७. पूर्वोक्ता अधितिष्टा अश्वा अप्यपनशीलाः
Sy. सप्ताश्वा रजस्तमःसहितानि
कर्मेत्रियाणि At. ८. बहन्ति निबहन्ति
च Sy. गमयन्ति चालयन्ति At.

९. असाधारणाः परस्परविलक्षणकार्याः बहु-
तवः सर्वसाधारण एक इति सप्तत्वम् ।
यद्वा । उक्तस्या मासद्वयात्मकाः षट्
त्रयोदशमासात्मकाः सप्तम इति सप्तत्वम्
Sy. १०. तादृशं रथं सप्त स्वसारः
स्वयं सरणाः । स्वरादित्यः । तेन सारिताः
परस्परं स्वसुभूता वा सप्तसङ्ख्याका
रथमय ऋतवश्च Sy.

सप्त धर्माधर्मसहितानि ज्ञानेत्रियाणि
स्वसारो भगिनीस्थानीयानि At.

११. आभिमुख्येन सङ्गच्छन्ते Sy. इतरेन्द्रिय-
वक्तानामभि, आभिमुख्येन संनवन्ते प्रव-
र्तन्ते । 'णु स्तुतो' अनेकार्या धातवः At.

१२. यस्मिन्प्रथम उभयविधे Sy. यत्र विषये At.

१३. गवां वाचां स्तुतिरूपाणाम् Sy.
रजस्तमःसहितानां कर्मेत्रियाणां तथा
धर्माधर्मसहितानां ज्ञानेत्रियाणां च At.

१४. नमनानि सप्तस्वरूपानि Sy.
नामानि देवतानीन्द्रियदेवताः At.

१५. सप्तविधानि Sy. सप्तसङ्ख्याकानि At.

१६. निहितानि । सप्तस्वरोपेतैः सामभिः
स्तुत्यं रथमित्यर्थः । यद्वा गवामुदकानां
सप्त सर्पणस्वभावानि नाम नमनानि
यत्र यासु स्वस्य निहिता । स्वसारः
परस्परस्वसुभूता देवनद्योऽभि संनवन्ते
Sy. नितरां हितान्यनुकूलानि ...
अस्यायमर्थः—मूर्धावित्रिकं, करावह्द्री
वेति सप्ताङ्गानि चक्राख्यानि । सप्त,
सप्तकमित्येव सप्त बहुचक्षुरीरं गमयन्ति
चालयन्ति । ज्ञानि, कर्मकराणि
कर्मेत्रियाणि रजस्तमसीत्येव सप्तैव ।
तथान्यानि ज्ञानि धर्माधर्मसहितानि
ज्ञानेत्रियाणि पञ्च, एवं सप्त, आभूते-
विषयान्सङ्ग्राहयन्ति । यत्र येषु विष-
येषु ज्ञानि सुरैरिन्द्रियदेवताभिः प्रवृत्ति
प्राप्तितानीन्द्रियाणि तान्विषयान् संयो-
जयन्ति । एवं स्थूलशरीरमुक्तम् At.

को ददर्श प्रथमं जायमानमस्यन्वन्तं यदनस्था विभक्तिं ।

भूम्या असुरसृग्मात्मा कं स्त्रिको विद्वांसमुप गात्प्रष्टुमेतत् ॥४॥

को ददर्श । चक्रं स्तुत्वाऽऽदित्यमेव स्तौति—कस्तम् । ददर्श । प्रथममेव । जायमानं पुरुषम् । अस्यन्वन्तम् । यदि कश्चिद् । अतस्था । विभक्तिं । भूम्याः । जालकः । तां भूमिमवि-सृजन् । तस्याः आत्मभूतः । क्व । स्त्रिद् वर्तते तादृशः क इति । कः । विद्वांसम् । प्रष्टुम् । उप-

१. चक्रस्तत्वादि ० P. स्तुत्यादि ० M.

२. एवं प्रपञ्चस्य कालायत्ततां प्रतिपाद्य तस्य कारणभूतस्य परमेश्वरस्याविच-यत्वमाह Sy.

देहात्मपञ्जनिरासोऽत्र At.

३. ०स्तद् M. कः पुमान् ? At.

४. द्रष्टुं शक्नुयात् Sy. पश्यति मन्यते व्यापातात् At.

५. कदा ? प्रथमं सृष्टेः पूर्वम् । अव्याकृता-वस्थावामित्यर्थः Sy. कारणमात्मानम् At.

६. प्रथमभावविकारमापन्नम् । उत्पद्यमानं प्रपञ्चमित्यर्थः Sy. जायमानदेहचक्र-मिति At.

७. पुनमन्वन्तं P. अस्थिमन्तं शरीरम् । उपलक्षणमेतत् । कार्यभावमापन्न-मित्यर्थः Sy. सावयवम् At.

८. दुर्जयत्वे हेतुमाह । . . यस्मात् Sy., At.

९. अस्थिरहिताऽशरीरा साहस्यप्रतिष्ठा प्रकृतिर्वैवान्तप्रतिष्ठा, ईश्वरायत्ता माया Sy. अस्थिरहितो निरवयवः At.

१०. गर्भवदन्तर्धारयति । अव्याकृतावस्था-यामनस्वोऽशरीरः परमेश्वरो विभक्ति । यदा केवलः परमेश्वरो मायाशक्तितः सप्रिवं जगन्निमित्तवानुत्पत्तिसमये देहा-दितहितस्य कस्यचिदभावात्को ददर्श Sy. धारयेंदव्याप्तवस्था स्यात् At.

११. तदानीं मनो नित्यमात्मा च नित्यस्तत्सं-योगात्कश्चिदात्मा जानातीति ज्ञेयो-

ऽपि न सम्भवतीत्यत आह । भूम्याः तस्मिन् पापिबं स्थूलशरीरम् Sy. यो निरवयव आत्मा भूम्याः पापि-वादिपातोर्देहस्य At.

१२. ०का ० D. युक्तशब्दा कलंकस्तां P. असुः प्राणस्तदुपलक्षितं सूक्ष्मशरीरम् Sy. असुः क्षेप्ता प्रवर्तकः At.

१३. इवसू ० D. अमुक् शोणितम् । एतत्सप्त-धातूपलक्षकम् । यद्यपि शरीरं पञ्चभूता-त्मकं तथापि भूतद्वयप्रत्यक्षत्वात्तत्पेक्ष-योक्तम् Sy. अतश्चासुक् तद्वान्देहः At.

१४. आत्मा तैः सम्बद्धश्चेतनः Sy.

१५. क्वस्मि P. तादृशो देहेन्द्रियतङ्गुल-रूप आत्मा तस्मिन्तमये कुवास्ति, प्रष्टा प्रतिवक्ता बोधावपि नास्ति, (न स्तः) इत्यर्थः । 'न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्य-दिभक्तं यत्पश्येत्' (Brh. U. 4.3.23.) इति श्रुतेः Sy.

१६. स्त्रिच्छब्दोऽसम्भावनायाम् At.

१७. आस्ते, न कश्चिदस्तीत्यर्थः । 'नान्य-त्किञ्चन मिषत्' (AA. 2.4.1.) इति श्रुतेः Sy. स्यादेव At.

१८. Omitted by P.D. कः शिष्यो-ऽल्पमतिः Sy. नन्वमुमद्यमेतैरेव त्रिभि-र्हेतुभिः सर्वे कथं न विदुः पुरुषाः ? शृणु । कः पुरुषः At.

१९. जगत्कारणविषयज्ञानवन्तमन्यं गुर्वा-दिफमेतत्कारणं प्रष्टुम् Sy. जानन्त-मेतदात्मस्वरूपम् At.

गच्छति भूमिः^१ = शरीरम् 'सूर्य' आत्मा जगतस्तत्स्युपदेशः^२ इत्युक्तमिति^३।

पाकः पृच्छामि मनुसाविंजानन्देवानामेना निहिता पदानि ।

वत्से बृष्कयेऽधि सप्त तन्तुन्वि तन्निरे कवय ओतवा उ ॥५॥

पाकः पृच्छामि । पक्तव्यप्रशस्तत् । मनसा निरूपणेऽपि । अविजानन् ।
पृच्छामि । देवानाम् । एना । निहितानि । आवासस्थानानि 'सप्ततन्वो द्वादशमासाः
पञ्चतवस्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविंश एतावन्तो वै देवलोकाः' इति
ब्राह्मणम् । वत्से । एकहायने । अधि । सप्त । दीर्घसूत्राणि । तिर्यक्सूत्रैर्वातुम् । कवयो देवाः ।

१. उपगच्छति । ... यद्वा प्रथमं प्रथम-
भाविनं जगतः कारणभूतं को वक्ता
कः साक्षात्करोति जायमानमस्थन्वन्तं
मनुष्यमनस्थिकः परमेश्वरः सशरीर-
मशरीरो यद्यस्माद् विनसति । द्रष्टुरपि
तत्कार्यत्वाविति भावः Sy.
२. ०मि M. (RV. I. 115.1^d.)
३. VM. ignores एतत्
४. ०व्यं प्र० D. पक्तव्योऽपक्वमतिरहम्
Sy. पक्वोऽजानः प्रशस्तः At.
५. अतस्सुकृतेन Sy. सङ्कल्पविकल्पवता
मनसा हेतुना At.
६. ०नेव्यवि M. अतिग्रहणं तत्त्वं विशेषेण
ज्ञातुमशक्नुवन् Sy. सामान्येन ज्ञान-
अपि विशेषेण न ज्ञानं निविशेय
आत्मनि किं ज्ञातव्यम् At.
७. प्रश्नं करोमि Sy.
८. देवानामपि Sy. देवानामिति देवानां,
वर्णव्यत्ययात् At.
९. आ P. एनानि Sy., At.
१०. गूढानीत्यर्थः । यद्वा देवानां पदानि तत्त्वानि
निधिवद् गोपायित्वा स्थापितानि ।
अतः पृच्छामि तत्त्वज्ञानोपयोगायेति
शेषः Sy. निगूढार्थानि लक्षणया प्रवृ-
त्तानि 'तत्त्वमसि' (Cha. U.6.8.7.)

इत्यादीनि पृच्छामीत्यन्वयः At.

११. सन्वेहास्पवानि तत्त्वानि Sy. ब्रह्मवि-
ष्णुरुद्राणां प्रसिद्धानि पदानि 'अस्य
वामस्य' (RV. 1.164.1.) इत्यत्रा-
वंतः प्रसिद्धानि At.
१२. ०वः स्त्र० M.
१३. ०ण M. (Cf. TB. 3.8.10.3.)
१४. तत्त्वस्य निवासभूते Sy. पृक्तवमापन्ने At.
१५. वडिति सत्यनाम । तत्कथतीति बृष्कय
आदित्यः । यद्वा बृष्कयो नामक-
हायनो वत्सः । पुनरपि वत्सशब्दस्य
पुचद् निर्देशाद् बृष्कपशव्येन तत्काल-
मात्रं लक्ष्यते । तस्मिन्नावित्ये Sy.
वडिहि मत्पथः । सर्वे मत्पथा
ज्ञानार्थाः At.
१६. अति M. अधिकम् Sy. एवंपृष्टा गुरवो
यद् वृमुस्तदाह । अध्याधिकान्निष्कामा-
न्काम्यनिविद्धेतरान् At.
१७. तापमानान्तस्त सोमसंस्थान् Sy. सप्त-
धातृत्वास्तन्तून् At.
१८. जगद्वृत्तिर्यक्तन्तून् Sy.
१९. वानु P.M. वेतुम् Sy. अदितुं ज्ञापयि-
तुम्, उ अभिमतं वस्तु At.
२०. मेधाविनो धजमानाः Sy. कवयो
गुरवः At.

वितेतिरे । संवत्सर ऋतवो निहितास्तेषामहोरात्रैर्वा निति ।^१

अचिकित्वाश्चिकितुषश्चिदत्र कवीन्पृच्छामि विबाने न विद्वान् ।

वि यस्तस्तम्भ पल्लिमा रजोस्यजस्य रूपे किमपि सिदेकम् ॥६॥

अचिकित्वान् । अजानग्रहम् । विदुषः । चित् । अथ । कवीन् । पृच्छामि । जाना^८ ।
ननु । विद्वान् विजिगीषया पृच्छामि । यो देवः । पद । इमान् । ऋतून् । वितस्तम्भ मेधीभूतो^{११}
धारयति । तस्याजायमानस्य । रूपे । किम् । अपि । सिदस्ति, अनुवृत्तं रूपं किं सिदस्ति । ऋतुषः^{१०}

१. वितन्नि० D. तत्तीरे P. वितन्वन्ति । यद्वा
सप्त तन्तवः सप्त च्छन्दांसि, तानि वित-
न्वन्ति । किमर्थम् ? श्रोतव्यं सप्त सोम-
संस्धारूपतिर्यक्तन्तुसन्तानाप । यज्ञनि-
र्माणायेत्यर्थः । यज्ञानां स्वितेः सूर्या-
धोमत्वादिति भावः । ईदृशं तत्त्वं पृच्छा-
मीत्यर्थः Sy.

विततान्वितस्तुतान्यज्ञान् विततिरे । विषो-
षेण तन्वन्ति At.

२. VM. ignores उ

३. देवतातत्त्वमज्ञानग्रहम् Sy.

अज्ञानम् At.

४. विषोषेण तत्त्वं जानतः Sy.

सम्यग्जानतः At.

५. तन्मयम् At.

६. अस्मिस्तत्त्वविषये Sy.

७. कान्तर्वाशिनोऽधिगतपरमार्थान् Sy.

ज्ञापने ग्रीहान् At.

८. वेदनाय परमार्थज्ञानाय Sy. परोक्ष-
ज्ञानाय At.

९. नैव विद्वान् । शास्त्रश्रवणादिना विद्वानिव
वर्तमानोऽप्यहं परमार्थतो नैव विद्वान्
At.

१०. विद्वान् न पृच्छाम्यपि त्वज्ञानादेव Sy.

११. यः परमेश्वरः Sy.

योऽहम् At.

१२. यद्यपि लोकाः सप्त तथापि सत्यलोकस्य

कर्मणां सर्वेषां साधारणत्वाभावाद्
यद्विषयकम् Sy.

१३. इमानि Sy.

प्रसिद्धानि कानावीनि At.

१४. लोकाग्रज्जनात्मकान् Sy.

रजोति मलानि रजोनुणकार्याणि वा
मुष्मत्प्रसृतावात् At.

लोका रजोत्पुच्यन्ते N. 4.19.

१५. श्रोत० P. स्तम्भितवान्प्रियमितवान् ।

'अथ य आत्मा स सेतुविपुतिरेषां लोका-
नामसम्भेदाय' (Cha. U.8.4.1) इति
श्रुतेः Sy. विशेषेण तस्तम्भ, तस्तम्भ-
यित्वाणि At.

१६. मेधीभू० P. मेधीभू० D. M.

१७. ननु षडेवोक्ताः सप्तमः किमिति न
निविष्ट इति ? उच्यते । अजस्य जन-
नादिरहितस्य चतुर्मुखस्य ग्रहणः Sy.
अजस्य नित्यस्वात्मनः At.

१८. स्वरूपे Sy.

स्वरूपे जगति At.

१९. किं सिद्देव । तत्र केनाप्यधिगन्तुं शक्यमि-
त्यर्थः । कश्चिदेवोपासकैर्वाचिरादिमार्गेण
गन्तव्यत्वादिति भावः Sy.

किं सिद्देकमेव रूपमादरणीयमपि
स्वित्तेकमेव रूपमादरणीयमिति सोऽहं
पृच्छामि At.

२०. ०शं P.

काव एक उपलभ्यत इत्युत्तरमिति ।

इह ब्रवीतु य ईमङ्ग वेदास्य वामस्य निहितं पदं वेः ।

शीर्षाः चीरं दुहते गावो अस्य वृत्रि वसाना उदकं पदापुः ॥७॥

इह ब्रवीतु । इह = मत्समीपे । ब्रवीतु । यः । एनम् । धङ् । वेति कञ्चन सम्बोधयत्य-
ङ्गति । अस्य । वामस्यादित्यस्य । गच्छतः । यत् पदम् । निहितं यत्रापि पदं निधत्तं तद्वदनु संबत्सरे-
ऽस्य पदं निहितमिति यद्वा संबत्सरः पदमस्य भवति । शिरस्तः । क्षीरम् । दुहन्ति । गावः काश्चित् ।

१. एकं सत्यलोकाख्यं पुनरावृत्तिरहितं
स्वानम् Sy.

२. ०त्युक्तार० M. मद्वा षड्जांसि विलक्षणाः
बद्धतयः । तान्यस्तम्भयत्तत्त्वम् । अत्रस्य
गमनशीलस्य जन्मरहितस्य वाऽऽदित्यस्य
रूपे रूप्यमाणे दृश्यमाने मण्डल एक-
मद्वितीयं किमपि स्वित् । यत्किञ्चिद-
वाङ्मनसगम्यं तत्त्वमस्ति तत्पृच्छामि ।
'अथ य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्यमयः
पुरुषो दृश्यते' (Cha. U. 1.6.6.)
इत्यादिभूतिप्रतिपादितं तत्त्वमित्यर्थः ।
अथवा षड्जमानि रजांसि त्रिविधान्
भूलोकांश्च यस्तस्तम्भ । 'तिस्रो भूमी-
र्धारयुन् । ब्रीहत् छून्' (RV. II.
27.8.) इति निगमः । तस्याजस्य
परब्राह्मणो रूपे नानाविकारभाजि जगति
किमपि स्वदेकमेकात्मकमस्तीति प्रश्नः ।
अविशेषमस्ति नाममात्रमेकरूपमस्ती-
त्युत्तर—विवक्षया प्रश्नः । 'अस्तीत्ये-
वोपलब्धव्यम्' (Ken. U. 2.6.13.)
इति धृतेः Sy.

३. इदानीम् Sy. गुरुलक्षणमत्र । इह ब्रह्म-
विद्यायाम् At.

४. वक्तु Sy.

५. Omitted by P.

वक्ता यः At.

६. एतद्वक्ष्यमाणं तत्त्वम् Sy. इदमात्म-

तत्त्वम् At.

७. शिप्रमविचारेण Sy.

असन्दिग्धम् At.

८. जानाति At.

९. कीदृशं तत् ? अस्य पुरतो दृश्यमानस्य
Sy. किं वेद ? तत्राह । अस्य
प्रत्यक्षादिप्रसिद्धस्य At.

१०. वननीयस्य Sy. कुञ्जस्य परिचिद्धस्य
जीवस्य At.

११. गन्तुरादित्यस्य Sy. तथा वेः सुपर्णस्य
परमात्मनो ब्रह्मणो यत्तदिति पदं लक्षणया
प्रवृत्तं वेद स इह वक्तु स एव गुरुः स्या-
दित्यर्थः At.

१२. सर्वैर्गन्तव्यं स्वल्पम् Sy. त्वमिति
पदम् At.

१३. गूढं वर्तते Sy.
लक्षणया प्रवृत्तम् At.

१४. निवर्ते P.

१५. ०त P. ०दन् M.

१६. ०रस्य D.

१७. ०स्तद M. शिरोवदुभयस्य सर्वेषामुक्त-
व्यस्य वा Sy. किञ्चायमाभाषकोऽपि
गुरुणा भविष्यति जेव इत्याह...शिरसः
सकाशात् At.

१८. क्षीरमुदकम् Sy.

१९. क्षरन्ति Sy.

२०. केचन वर्षाकालीना रश्मयः Sy.

अस्य स्वभूता ननु जघनाद्यात् । आच्छादकं तेजोरूपम् । वसानास्ता गावः । उदकम् । पादेन ।
पिबन्ति न त्वास्वेनेति रसमभिप्रायः, रसमयो हि विसृजन्त्याददते चोदकमिति ।

माता पितरं मुत आ वभाज धीत्यग्रे मनसा सं हि जग्मे ।

सा वीमत्सुर्गभैरसा निर्विद्धा नमस्वन्तु इदं पद्मार्कमीयुः ॥८॥

माता पितरम् । काचिन्माता । स्वपितरम् । ऋतुकाले । भेजे । अभिमुखम् ।

१. आदित्यस्य Sy. उक्तस्य पुरुषस्य At.

२. स्व is omitted by P. M.

३. ०नाद्याद् M. ४. ०कः M.

५. रूपनामैतत् Sy. वरणीयं, विचित्र-
रूपवत् । रूपसहितं रोचनादिरागेण
रञ्जितमरञ्जितरागद्वयवियुक्तं कमनीयं
माञ्जिष्टं धत्तम् At. ६. वा० M.
आच्छादयन्तोऽतिविस्तरेण तेजसा तपन्तः
केचनास्य गावो रसमयः Sy. परिधयाना
गावः At. ७. स्वसृष्टम् Sy.

८. सृष्टेर्नव मार्गेण Sy. पादेन At.

९. भूमि निरुदका कुर्वन्तीत्यर्थः । तस्य
स्वरूपं ब्रवीत्स्वित्यन्वयः Sy. अन्तर्भावित-
तण्यर्थोऽयम् । पार्थं पाययन्ति बोधयन्ति ।
अयमाभाणकोऽपि भविष्या गुरुणा ज्ञेयः ।
आभाणकविबृतिस्तु तस्य जीवस्य शिष्य-
भावं गतस्य गावो वेदाः क्षीरं सारं ब्रह्मा-
मृतरसं शीर्षं उपनिषद्भूमागूष्मत्त्वानी-
याद् बृहते बृहन्ति स्पष्टं प्रतिपादयन्ति ।
कथम्भूताः ? वयि सत्वरजस्तमोभिश्चित्र-
पटसदृशं त्रिगुणात्मकप्रपञ्चं ब्रह्मव्यति-
रिक्तं वस्तु प्रतिपादयत्यस्य इव दृश्यमानाः ।
परमार्थतस्तु सर्वत्र ब्रह्मपरत्वाद् ब्रह्मैव
प्रतिपादयन्ति वेदाः । उदकम्, कं सुखमकं
दुःखं तस्मादुदगतं सुखमयं दुःखरहितं
शुद्धं ब्रह्म पर्वकदेशेनोपनिषद्भूमेन स्वांशेन
महावाक्येन वापुः पाययन्ति बोधयन्ति ।
... यद्यपि सर्वोऽपि वेदो ब्रह्मपरः । किंच,
सगुणेशविद्ययाणां तत्त्वदार्थविवेचकत्वा-

त्मविद्ययाणां वेदानां त्वंपदार्थविवेचक-
त्वाद् ब्रह्मात्मैक्यपरवेदापेक्षितवद्वया-
र्थप्रतिपादकत्वेनोपनिषदकवाक्यत्वमेव ।
तथापि सगुणेशविद्ययकर्मविषयवेदमार्गेण
न स्पष्टा ब्रह्मधीरुपनिषत्सु स्पष्टा भव-
तीत्यभिप्रायेणोदकं पदापुरित्वुक्तं न
किञ्चिदप्यनुपपन्नम् At.

१०. रसमभिप्रायं P. M.

११. विद्वजन्त्याददते P.

१२. सर्वस्य निर्मात्री पृथिवी Sy. मायासम्बद्ध
आलोपाशङ्कायामुच्युत्तरम् । नन्वाचार्यो-
पदेशे किं भवति ? जीवब्रह्मभेदिकाया
मायाया निवृत्तिः । ननु सा माया स्पृष्ट्वा
भिनत्यस्पृष्ट्वा वा ? द्वितीयेऽनवस्था,
अतिप्रसङ्गो वा । स्पृष्ट्वा चेत् कं
स्पृशति ? जीवं चेदितरेतराध्ययः । पर-
स्पर्शोऽस्तम्भावितस्तं प्रति चोद्यं कार्यम् ।
मूलप्रतिमूलभेदेकं च दर्पणेऽप्येवं वाक्यम् ।
अत्राप्यस्पर्शोऽतिप्रसङ्गः । प्रतिबिम्ब-
स्पर्शोऽप्यन्याध्ययः । अस्तम्भवो विम्ब-
स्पर्शः । अत्रोत्तरमिव, सन्निविसत्तालश-
णेन सम्बन्धेन मूलं स्पृष्ट्वा प्रतिबिम्बा-
द्भिनति दर्पणस्तहि प्रकृतेऽप्येवमित्यथो-
च्यते । माता सृष्टेर्जननी माया At.

१३. पालकं धूलोकं तत्स्यं धूलोकस्थमादित्य-
मित्यर्थः Sy. ईशम् At. १४. ०कः M.
ऋत उदके पत्रे वा निमित्तभूते सति Sy.
ऋते विना At. १५. आभाजते Sy.
संस्पृशत्यपि, आ वभाज ईषद्भूजति At.

कर्मणा । तस्याग्रतः । अद्धानेन मनसा । सङ्गता सीताऽऽसीत् । ततोऽनन्तरं गृहीतरसा । पितुः-
सकाशान्मिधुनीभावेन बीभत्समासा । पित्रा च मधुनानन्तरं परित्यक्ताभूत् ततः । अग्रवन्तो मनु-
ष्या दरीद्वैः । उपवक्तव्यताम् । अगच्छन्निति, आदित्यः पृथिवीमभिवर्षति वर्षासु तथैतदुक्तमिति ।

युक्ता मातासीद्गुरि दक्षिणाया अतिप्रदुर्गमो वृजनीष्वन्तः ।

अर्मीमेद्वत्सो अनु गामपश्यद्विश्वरूपं त्रिषु योजनेषु ॥६॥

युक्ता मातासीत् । काचिन्माता । दक्षिणस्याम् । गुरि । पुत्रेण युक्ता ।

१. केन द्वारेण ?... धीत्या कर्मणा यागादि-
रूपेण । स्वकीयेनाऽऽज्यतोमाविहविद्या
तर्पयतीत्यर्थः Sy. सन्निधिसत्तालक्षण-
मिध्यासम्बन्धमनुभवन्त्यपि धीतो At.

२. ०त P. ततः पूर्वं पिता च Sy. घावो At.

३. गुरद० P. अस्यामभिप्रायवता Sy.

४. चेतसा Sy. कार्येण At. ५. संश्लिष्टो
वर्तते ललु, वृष्टिमकरोदित्यर्थः Sy.

सङ्गता बभूव At. ६. ०सीता सतो०
P.D. ०सीता स्तुतो० M. हिततः At.

७. सा माता... गर्भरसेन गर्भोत्पत्तिविभि-
त्तेन रसेन Sy. सा च माया... गर्भरसा
रसः परमात्मा 'रसो वै स रसं ह्योवापं
लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति' (T.U.I.6.I.)
इति श्रुतेः । गर्भो गर्भीकृतः प्रच्छादितो
रसो एवा सा गर्भरसा At.

८. गर्भजननेच्छावती Sy. प्रपञ्चजननद्वारा
बन्धनहेतुः । जुगुप्सितसंसारहेतुरित्येके ।
अभयस्यात्मनो भयजननीत्यन्ये At.

९. नितरां विद्वाऽऽसीत् । यद्वा । गर्भे रस
श्रीपद्याद्युत्पादनसमर्थमुदकं यस्या सा
तादृश्युदकेनात्यन्तं क्लिप्ता निविद्धा कृषी-
बलहंलमुक्षेन नितरां विदारिता भवति
बीजवापार्यम् । अत्राप्यं समाधिः । या
काचन योविदपदार्थं स्वर्षति पुमान्
वीति स च तस्यामनुरागयुक्तः सङ्गतो
भवति सा चान्तर्बली सती पुत्राऽऽजनय-

तीति तद्वदत्रापि Sy. निरतं विद्धं ताडनं
तत्त्वज्ञानकृतं यस्याः सा निविद्धा । तत्त्व-
ज्ञाननाशयेत्यर्थः At.

१०. भाविश्रीहिप्रियङ्गवाद्यन्नवन्त एव Sy.
अनया च तमस्वन्तो तमनवन्तः सङ्कोच-
वन्तः At. ११. परिच्छिन्नमात्मानं

मन्यमाना जीवा अज्ञानप्रवृत्ता एव At.

१२. ०था० D. उपेत्य वचनं परस्परं सम्प-
गमिवृद्धानि सस्यानीति वचनम् Sy.
उपवाकमप्रधानवाच्यं महावाक्यादित-
रत्कर्मविशेषकं वाच्यम् At.

१३. ०नि० P. प्राप्नुवन्ति । यद्वा हविर्लक्षणाप्र-
वन्त उपेत्य वचनं प्रेषादिरूपमीषुः । वृष्टी
सत्यां सस्याविद्वारा यागमनुतिष्ठेयुरि-
त्यर्थः Sy. प्राप्नुवन्ति । तत्रापिकृतास्ते
भवन्तीत्यर्थः At.

१४. VM. ignores हि । सा । इत्

१५. निर्मोयन्तेऽस्मिन्भूतानीति माता योः Sy.
माया निवर्तते । केन ? विद्या । स प्रमा
न वा ? न चेद्वचनं प्रमा । सत्या चेद्
ईतम् । असतो व्या... तद्वचोव्यते...
माता जगज्जननी मायाऽपि At.

१६. अभिमतपूरणसमर्थायाः पृथिव्याः Sy.
प्रोढायाः संविद्रूपाया मुक्तेर्बलवत्या बो-
त्साहवत्या वा At. १७. निर्वहणे Sy.
धूःस्थानीयान्तःकरणशोधके तस्ये At.

१८. योगनिरूपिणी चेत् At.

आसीदयेतेन तस्यां मातरि । निधास्यमानो गर्भः । ओषिकामु कामुचिद् दीप्तिषु । वर्तत इति
 दक्षिणामने वृष्ट्युन्मुखमादित्यं दृष्ट्वा वदति । शब्दं करोति । कश्चन वत्सः । अनुपश्यति च । गां
 मातरम् । त्रिषु । योजनेषु स्थिताम् । नानारूपाम्, 'अन्तरिक्षेण व्यवहिता भूमिरादित्यस्य त्रिषु
 योजनेषु भवति योजनशब्दो योगपर्यायः, यद्वाऽस्यां विश्वं भूतमाधि प्रजायते तेनेयं चित्रा' इति
 ब्राह्मणमिति ।

तिस्रो मातृस्त्रीन्पितृन्विभ्रदेकं ऊर्ध्वस्तस्थौ नेमवं ग्लापयन्ति ।

मन्त्रयन्ते दिवो अमुष्यं पृष्ठे विश्वचिदं वाचमविश्वमिन्वाम् ॥१०॥

तिस्रो मातृः । दिवमन्तरिक्षं भूमि च तिस्रः । मातृः । तेषां पुत्रभूतः कश्चित् ।

१. वर्णाय समर्थाऽभूदित्यर्थः Sy. भवति तिष्ठति । सत्त्वगुणस्या माया विद्या-मुक्तिहेतुः At.
२. ०ध ते० M. ३. ०षान्य० P.
४. गर्भस्थानीय उवकसह्यः Sy. विद्योत्पत्तौ किं भवति ? तत्राह । ...अन्तः, आन्तरो जागरत्यविद्यावान्तरः स्वप्नस्थतजस-स्तस्मादान्तरः सुषुप्तौ प्राज्ञस्ततोऽप्यान्त-रस्तुरीयो नास्मादन्य आन्तरोऽस्तीत्यन्त-र्गर्भंशब्दान्नामुक्तः सर्वा(वं)सर्वान्तरः । आन्तरेभ्यो विद्वत्तजसप्राज्ञेभ्य आन्तर-स्तुरीयः At. ५. काचिच् P.
६. उवकससु मेघपङ्क्तिस्त्वन्तमध्ये Sy. जलवतीषु तिमृष्ववस्थासु At
७. तिष्ठति Sy. गतिनिवृत्तौ भवति At.
८. वृष्ट्यु० P.
९. वर्णसमये शब्दयति Sy. अश्वमीमेत् ... अनुगच्छेदनुसरदेवभ्यसेत् At.
१०. पुत्रस्थानीय उवकसह्यः Sy. पुत्रभाव-मायज्ञः शिष्यः At.
११. अनुक्रमेण पश्यति वर्णतीत्यर्थः । यद्वा त्रिषु योजनेषु सत्सु वसतो मेघो वर्णाय गां भूमिं प्रत्यमीमेत् । अनन्तरं सर्वो जनो-ऽनुक्रमेण विश्वरूप्यं सत्त्वादिभिर्नाना-

रूपवतीं भूमिमपश्यत्यपश्यति Sy. अन्-
 तन्तरम् ... त पश्यतीति सूचितम् । युक्ता
 मातेति सम्बन्धः At.

१२. मातरि P. गां महावाक्यरूपिणीं
 वाचम् At.

१३. मेघरविमवायुषु संयुक्तेषु सत्सु Sy.
 योगेषु अवयवमननविधिध्यातनात्मकेषु
 सत्सु At.

१४. विद्वद्रूपवतीम् Sy. विद्वं रूपमस्येति
 विद्वद्रूप्यं सगुणं ब्रह्म तदस्मिन्नस्तीति
 ... प्रशस्तो विद्वद्रूपस्तद्वन्तं वा । विद्वान्-
 नि तानि रूपाणि तद्वन्तं वा At.

१५. प्रभू० M.

१६. The passage beginning with
 अधि प्रजायते and ending with
 ब्राह्मणमिति is omitted by P.

१७. VM. ignores अन्तः

१८. सत्यवृष्ट्याद्युत्पादयित्रीः । क्षित्यावि-
 त्तोकत्रयमित्यर्थः Sy. अथ तुयः
 प्रपञ्चयते, तद्वमीगौरीसरस्वतीः At.
 तातां is suggested for तेषां

१९. एकः प्रधानभूतोऽसहायो वा पुत्रस्थानीय
 आदित्यः संवत्सराख्यः कालो वा Sy.
 मूलपत्थेन परमात्मैव At.

वीड्व । पितृन्^१ सूर्यं चायुर्मानि च । धारयन्^२ ऊर्ध्वम्^३ तिष्ठति । नच^४ । तम्^५ । अगलपयन्ति^६
तेन^७ भ्रियमाणाः । स चायमादित्यो^८ यस्यामूष्य^९ । पृष्ठे^{१०} । विश्वस्य^{११} वेदमित्रीम्^{१२} । सर्वेदवाशायमान-^{१३}
परिमाणाम्^{१४} । वाचं^{१५} स्विता^{१६} कथयन्ति^{१७} 'सर्वो वागादित्ये वर्तेते' इत्युच्यते^{१८} कथयन्ति ।

द्वादशारं नहि तज्जरायुर्वर्ति चक्रं परि द्यामृतस्य ।

आ पुत्रा अग्रे मिथुनासो अत्रं सप्त शतानि विशतिश्च तस्युः ॥११॥

द्वादशारम् । द्वादशानासारम् । तच्चक्रम् । नहि कदाचित् ।

१. जगतां पालयितुं लोकत्रयाभिमानिनोऽ-
ग्निवायुसूर्यादियान् Sy. विष्णुहृत्तद्वेषः
पुत्रत्वेन At. २. घ० D. विष्णु
सन् Sy. पुत्रत्वेन धारयन्निधमयन् At.

३. उन्नतोरुन्नतदोषः... सूर्यपक्षे सर्वेभ्य
उन्नतः Sy. अथस्वाप्रभात्परतस्त्विषतस्तु-
रीयः At.

४. तिष्ठति भूतभविष्यदाद्यात्मना Sy.

५. एवम् Sy. मुक्ती... एनं तुरीयं मुक्तम्
At. ६. अथकुर्व्य At.

७. The passage beginning with
तिलो मातुः and ending with
अगलपयन्ति is omitted by P.
नच तम् । अगलपयन्ति is omitted
by D. गतानि नैव कुर्वन्ति । नहि
काल आदित्यो वाङ्मयेन पराभूयते Sy.
अज्ञानेन न पीडयन्ति At.

८. न P. ९. ०त्यस्त० D.M.

१०. आदित्यस्य सम्बन्धिनीं मन्त्रयन्त इत्यर्थः
Sy. दिवो दीव्यमानस्यामूष्य परमात्मनः
At.

११. दिवः पृष्ठे क्षुलोकस्वोपपन्नरिक्षे Sy.
उपरिभागे तुरीये स्थितम् At.

१२. विश्ववेदनसमर्था विश्वेवेदनीयां वा Sy.
विश्वं जाग्रतं पुरुषं वेत्तीति (ताम्) At.

१३. सर्वेदवाता० P. ०शाप० M. अतर्वेद्या-
पिनीम् Sy. विश्वमिन् विश्वस्नेहस्त-

ब्रह्मताम्... 'आमिदा स्नेहने' व्यत्ययेन
मिच्छद्भस्य मिन्वा ताम् ।... मिन्व-
अद्भ्यः प्रधानवाचीत्यन्ये । अर्थतस्त्वेक
एव तिष्ठति तात्पर्यतो विश्वमेव पनय-
तीति ताम् । तुरीयस्वयेणावहापयन्ती-
मित्यर्थः । तुरीये संस्कारकल्पनाकल्प-
नाभ्यां तुरीयतुरीयातीतयोर्वीगिष्वेवान्ति-
विप्रतिपत्तिरिति सज्जानेवमात्रे विवादः
At. १४. गजितलक्षणां Sy.
महावाक्पकपिणीं वाचम् At.

१५. स्थित P. स्थिताम् is suggested
for स्विता

१६. गुप्तं परस्परं भाषन्ते देवाः Sy. तिलो
मातरस्त्वयश्च पितरस्तुरीयमेकमुपवि-
शन्तीत्याह । मन्त्रयन्ते गुप्तं भाषन्ते ।
एकान्त उपविशन्ति At.

१७. सर्वं P. १८. VM. ignores दिवः

१९. द्वादशतद्वेषाकमेवाविरादयात्मकं माता-
त्मकं वादरे रयाङ्गावयवैर्युक्तम् Sy.
'विनाभिं शुक्लम्' (RV. I. 164.2.)
इत्यत्रोक्तं त्रिषु कालेषु मध्यमकालमाह ।
द्वादशारं द्वादश माता अरा यस्य At.
अराः प्रत्युता नाभौ N. 4.27.

२०. शास्त्रान्तरप्रतिद्वम् At.

२१. पुनः पुनः कमणशीलं मण्डलाख्यं रथचक्रं
वा Sy. कालचक्रम् At.

२२. नैव कलु Sy.

जरणाय भवति । तदिदं चक्रम् । आदित्यस्य स्वभूतम् । दिवम् । परितः । पुनः पुनर्वर्तते । तस्मिन् चक्रे । पुनस्थानीयाः । अहोरात्रात्मकत्वाद् मिथुनभूताः । सप्त । ज्ञातानि । विषतिः । चाहोरात्राणाम् । तिष्ठन्ति तस्मिन्मन्त्रे निवेदयति सिद्धार्थान्वाख्यानेषु काञ्चन देवतामपि निवेशयन्तीति वक्ष्यामः ।

पञ्चपादं पितरं द्वादशाकृतिं दिव आहुः परे अर्धे पुरीषिणम् ।

अथेमे अन्य उपरे विचक्ष्णं सप्तचक्रे पठेर आहुरर्पितम् ॥१२॥

पञ्चपादम् । पञ्चवर्तुपादम् । पितरम् ।

१. जरणाय Sy. जरणाय योग्यं रक्षयितुं शक्यम् At.
२. भव P. P. adds श्रीश्च पितुन् सूर्यं वायुर्मानं च धारयन्नृष्वस्तिष्ठति न च तमवग्लपयन्ति after भवति ।
३. ऋतस्योदकस्य सत्यात्मकस्य वाऽऽदित्यस्य Sy. सत्यस्य परमात्मनः सम्बन्धिनीम् At.
४. ध्रुलोकस्यान्तरिक्षस्य (ध्रुलोकमन्तरिक्षम्) परितः Sy. द्योतमानो ब्रह्मविद्याम् At.
५. ऋते विना वर्जयित्वा At.
६. सप्तचरति Sy. वर्तते । ब्रह्मविद्याया अभाव एव कालचक्रप्रभाव इत्यर्थः At.
७. The passage beginning with तदिदम् and ending with चक्रे is omitted by M. अत्रास्मिन्स्वदीये चक्रे Sy. अत्र कालचक्रे At. अस्मिन् is suggested for तस्मिन् च
८. तेषां P. पुनर्वदुत्युद्यमानाः प्राणिनां दुःखात्वात्तारो वा Sy. आ समन्तात् पुनः अवयवा अंशाः At.
९. ०त्वा P.
१०. मिथुः P. मिथः M. ०त्ता D. स्त्रीपुंसरूपेण परस्परं मिथुनभूताः Sy. अग्न्योऽग्निसङ्घट्टितरूपा मिथुनीभूता इव At.

११. ०ति P.M. विश्वतुल्यसप्तशतसङ्ख्याकाः । ... दष्टषडधिकशतत्रयसङ्ख्याकान्यहानि, तावत्प एव रात्रय इत्येवं तद्विभागः । 'सप्त च वै ज्ञातानि विशतिश्च संवत्सरस्याहोरात्राः स एषोऽहःसम्मानः' (AA. 3.2.1.) इत्यारण्यकम् Sy.
१२. अहोरात्ररूपाः Sy. रात्रिदिवसरूपाः At.
१३. तिष्ठन्ते Sy. अतिष्ठन्ति At.
१४. तस्मिन्मन्त्रे P. D.
१५. सर्वदा गमनयुक्तादित्य ! यद्वा । अग्नेरेव स्थानत्रये तत्तत्वात्मना वर्तमानत्वादसाद्यप्यग्निरित्युच्यते Sy. अणोः At.
१६. ०वेदय P.
१७. VM. ignores आ । अग्ने
१८. पञ्चसङ्ख्याकर्त्तात्मकपादोपेतम् । एतद्धेमन्तशिशिरयोरेकत्वाभिप्रायम् Sy. अग्नेन प्रथमः काल उच्यते । तस्य कालस्य मूलप्रकृतिरेव देहः । तस्याः पञ्चावयवाः ... पञ्च पादा अंशा यस्य तं पञ्चपादम् At. पञ्चवर्तवः पादा यस्य स पञ्चपादस्तम् SKN. ऋतवो हि संवत्सरस्य पादास्तरसो पतति गच्छति Dur.
१९. वितरम् M. सर्वस्य प्रीणयितारम् Sy. जगतां पितरम् At. पातारं वा सर्वस्य SKN. पालकं सर्वभूतानामुत्पादयितारं वा Dur.

द्वादशमासाकृतिम् । दिवः । आहुः । परस्मिन् । अर्धे स्थितम् । उदकवन्तम् । अर्धः । इमे । अन्ये । दिवः उपरे मूले स्थितम् । विद्वष्टारम् । सप्ततुचके । षड्त्वरः ।

१. P. adds विति तद्विं चक्रमादित्यस्य स्व-
भूतां दिवं परितः पुनः पुनर्बर्तते तस्मिंश्चके
पुनरं after द्वादशमासाकृतिम् ।
द्वादश मासा एवाकृतयो यस्य तावृशम्
Sy. द्वादशाकारम् । सृष्टिस्थितिसं-
मार्थानि चत्वारि चत्वारि रूपाणि
सन्त्यस्य । विष्णुपुराणाद्युक्तानि प्रकृति-
विधाश्रादीनि ब्रह्मप्राणिकर्तुंकानि At.
द्वादश मासा आकृतिराकारो यस्य स
द्वादशाकृतिस्तम् SKN. द्वादशमास-
प्रविभक्तविग्रहम् । 'द्वादश मासाः
संवत्सरस्य' (Cf. AB. 1.28.) इति
च ब्राह्मणम् Dur. २. ध्रुलोकस्य
Sy., SKN. दिवस्तत्त्वज्ञाः At.
३. अप्रितमाहुः । एतदुत्तरत्र स्थितमत्राप्यनु-
वर्ज्यते । यद्यत्रापितं तत्तदधीनमतः सं-
त्सरं सूर्यायत्तमाहुरित्यर्थः Sy. अप्रित-
मित्येतदनुषङ्गः स्याद्येनावित्यमाहुरपितं
केचित् SKN. ४. तात्स्थ्यात्ता-
च्छब्दम् । परस्मिन् Sy. कतिपय इतरे
तत्त्वविदस्तु At. अपरे SKN.
५. अर्धेऽन्तरिक्षलक्षणेऽवस्थित आदित्य इत्य-
र्थस्तस्मिन् Sy. तात्स्थ्यादत्र ताच्छब्दम् ।
'मञ्ज्वाः कोशन्ति' इति यथा । परस्मिन्नर्थे
यः स्थित आदित्यस्तत्रेत्यर्थः SKN.
६. वृष्टध्रुवकेन तद्वन्तं प्रीणयितारं वा । पुरी-
षमित्युदकनाम । उक्तलक्षणं संवत्सरच-
क्रम् Sy. उदकवन्तमन्विशायितं नारा-
यणं पञ्चपादाविगुणमाहुः । 'दिव आहुः
परे अर्धे' पुरीषिणम्' (RV. I. 164.
12^b.) इत्यस्याल्पायं वदन्ति केचित्, पुरी-
षशब्देनाविद्यावान्तराणि च्छाया जीवा-
द्योच्यते, तद्वन्तं सूत्रात्मकं नारायणं
दिवः स्वर्गलोकस्य पर उत्कृष्टेऽर्धे भागे

- वैकुण्ठाख्ये लोके At. वृष्टध्रुवकेन तद्वन्तं
संवत्सरमाहुः SKN. ७. अपिच Sy.
अनन्तरम् At. =. इमे प्रतिज्ञाः At.
६. अन्ये केचन वेदवादिन एवमाहुः Sy. एक
आचार्याः At. १०. उपरि M.
११. उपरमन्तेऽस्मिन्नुपरताः प्राणिनोऽप्रेति वा,
उपरः संवत्सरस्तस्मिन् Sy. अत्रोत्पादिविषु ।
निषष्ट्वादी त्रिशन्मेषनामसु मध्य एको-
नविशतिनामानि एवंतस्याप्यभिहितानि
भवन्तीति सम्प्रदायज्ञा आहुः । अपरे कंसा-
साधिके सन्तम् At. उपरि स्थितमिति
शेषः SKN. उपर्यवस्थिताः Dur.
१२. The passage beginning with
दिवः and ending with विद्वष्टारम्
is omitted by P. विविधदर्शन-
करमादित्यम् Sy., SKN. विचक्षणं
विश्वरूपाक्षं रुद्रं तमाहुः At. विविधानां
सर्वभूतकर्मणां द्रष्टारम् Dur.
१३. सप्तादित्यरश्मयस्तद्द्वारेण चक्रस्वानोषा
यस्य स तथोक्तः । यद्वा । अयनर्तुमासपक्षा-
होरात्रिमुहूर्तानि सप्त सप्त चक्राणि पुनः
पुनः क्रममाणाति यस्य तावृशे Sy. सप्त-
वशे बहुदाविसप्तपरिधौ At. चक्रना-
च्चरणात्क्रमणाच्चक्रा रश्मयस्ते सप्त,
आदित्यद्वारेण सम्बन्धितो यस्य स सप्त-
चक्रस्तस्मिन् SKN. अथवा सप्तचक्र
आदित्यः । स हि सप्तभी रश्मिभिश्चकते
दीप्यते Dur.
१४. षड्त्वरं P. षड्त्वरं M. षड् कृतय
एवारा नाभौ प्रत्युताः सम्बद्धा यस्य
तथोक्तलक्षणे संवत्सरे रथे Sy. षड्नु-
परिधौ वर्तमानेन मध्यमेन चराचरादीं
ब्रह्माण्डे At. षड्भिररभूतैर्दुक्ते
तस्मिन्संवत्सरचक्रे SKN.

अपितम् । आहुः, सोऽयं देवताभूतः पृथिव्याः पर्यन्ते दृश्यते ततो विवीक्ष्युमयथा वादः ।

पञ्चारे चक्रे परिवर्तमाने तस्मिन्ना तस्थुर्भुवनानि विश्वा ।

तस्य नाक्षस्तप्यते भूरिभारः सनादेव न शीर्यते सनाभिः ॥१३॥

पञ्चारे । हेमन्तशिशिरयोः समासेन पञ्चारे । संवत्सरचक्रे ।
परिवर्तमाने । तस्मिन् । आतिष्ठन्ति । सर्वाणि । भुवनानि । तस्य चक्रस्य ।

१. अपिम् P. अधिकृतम् At. यद्यपि तदधीनं तद्भवति, अतोऽत्रापितत्वेनाधीनत्वं लक्ष्यते, अधीनमाहुः SKN. एवमेके संवत्सरमादित्यप्रविष्टमाहुः Dur.

२. आहुः । एतदुक्तं भवति । अनुमादित्यं दक्षिणोत्तररूपभिन्नगतेस्तोषमन्वाविभावस्य च कालाधीनत्वात्तदधीनमाहुः । अन्ये तु संवत्सराद्यात्मकस्य कालस्य सूर्यगमनागमनसाध्यत्वात्तदायत्तत्वमाहुरिति Sy. ग्रहणं तमाहुः At. केचित्संवत्सरमादित्यस्यापत्तमाहुः । अन्य आदित्यं संवत्सरस्य । कथम्पुनः संवत्सर आदित्यायत्तः, आदित्यो वा संवत्सरस्य ? उच्यते । संवत्सरस्तावदहोरात्रनिर्वर्त्यः । तेन स तस्यायत्तः । आदित्यस्यापि संवत्सरावयवभूतं ऋतुभिस्तावदस्य तीक्ष्णत्वमन्दत्वे क्रियते । गतेष्व कालवैयर्थ्यं, दक्षिणोत्तरादिविगमनभेदश्च । अतः सोऽपि संवत्सरायत्तः SKN. एवमेतस्यामुच्यमादित्यसंवत्सरी स्तुयेते Dur. This stanza is explained in N. 4. 27; SKN. II. 283.

३. पञ्चर्तुचक्रैरैर्युक्ते Sy. एवंविधकालाख्येऽधीनानं लिङ्गदेहमाश्रितः सर्वसंसार इत्युच्यते । ... कर्मोद्दिष्टाणि, ज्ञानेन्द्रियाणि, तन्मात्राश्च, प्राणाश्चान्तःकरणानि चेति राजयः । एवं पञ्चावयवा अस्य (तस्मिन्) At. इत्यत्र तावत्पञ्चर्तुतया । ... ऋतवः पञ्च हेमन्तशिशिरो (रयोः) तुल्यप्रभावावास्तमासेनकः । इतरे चत्वा-

रस्तेऽरभूता यस्य तत् (सः) पञ्चारस्तस्मिन् SKN. पञ्चर्तुतया संवत्सरस्य स्तुतिः । ऋतवोऽत्रारत्वेनाभिप्रेताः Dur. इति पञ्चर्तुतया । 'पञ्चर्तवः संवत्सरस्य' (AB. 1.1.14.) इति च ब्राह्मणम् । हेमन्तशिशिरयोः समासेन N. 4. 27.

४. सप्तव P. चक्रे संवत्सरात्मके Sy. तत्करोति चक्रम् । कृजः केचित् । लिङ्गशरीरमेकमेव कर्तुं न त्वात्मा । अविवेकावात्मनि कर्तुं प्रतीतम् । यदा चरतीति चक्रम् । रूपसिद्धिरप्येवा । लिङ्गाधारक (त्व) मेव लोकान्तरसञ्चारित्वमात्मन इत्युक्तं भवति । तस्मिन् ... चक्रे At. चक्रे संवत्सराख्ये SKN. ५. संवत्सरपरिवत्सरादिरूपेण पुनः पुनरावर्तमाने सति Sy. लोकान्तरं वाञ्छति सति At. परिगृह्येवं सर्वं जगद् वर्तमाने Dur.

६. कालचक्रे Sy. परोक्षे At. प्रकृतप्रतिनिदेशोऽयम् । पूर्वस्यामूर्चि ... यत्प्रकृतं तस्मिन् SKN. ७. वर्तते इत्यर्थः Sy. आधारीकृत्य तिष्ठन्ति At. आस्थितान्याह्वानीत्यर्थः SKN. अग्रिहर्दं वञ्चमीति Dur. = D. repeats सर्वाणि सर्वाणि । सर्वमेवेदम् Dur.

८. भूतजातानि Sy., SKN. स्थूलशरीराणि तस्य च भावविकारा इति At. जगत् Dur. १०. तस्य चक्रस्य मध्ये वर्तमानः Sy. तस्य चक्रारूपस्य लिङ्गस्य At. अग्रैवमतिमहताऽपि सर्वभूतचक्रेणाकान्तस्य कालचक्रस्य Dur.

अक्षभूत आदित्यः । न कदाचित् । तप्यते न नमति । भारमहत्वेऽपि । न च । शीर्यते । चिरात् ।
एवारभ्य । नाभिसंहितो लौकिकं चक्रं नाभिपरिवर्तने शीर्णं भवति ।

सर्नेमि चक्रमजरं वि वावृत उक्तानायां दर्श युक्ता वहन्ति ।

सूर्यस्य चचु रजसैत्यावृतं तस्मिन्नापि ता भुवनानि विश्वा ॥१४॥

सर्नेमि चक्रम् । मूर्तानां नेमयस्तद्युक्तम् । जरावजितम् । कालचक्रम् । विवर्तते । युक्ताः ।

१. अक्ष P. P. adds व आहुः परस्मिन्नर्थे स्थितमुदकवन्तमयेमे अग्नये दिव उपरे मूलं स्थितं चित्रष्टाभ्यः after अक्षभूतः । अक्षो भ्रामक आधारः प्रथमकालः । शुद्ध आत्मा प्रधानञ्चेत्येके At. अक्षभूत आदित्यः SKN. अयमक्षः संवत्सराख्यः Dur.

२. न पीडयते Sy. न भ्राम्यति न कदाचिदपि नश्यति At. नैव ... तप्यते । न सन्तापयति । नापयास्यतीत्यर्थः Dur.

३. नुमति M. ४. सकलभुवनवहनेन प्रभूतभारोऽपि Sy. भूरीणां भर्ता । आधारनाशे सर्वभूतानां स्यादित्यर्थः At. बहुभारेण सर्वभूतैर्बहुभारोऽपि SKN. एवमपि बहुभारः सन् Dur.

५. न भिद्यते Sy. न नश्यति । परमाद्यंतो न वेदप्रपञ्चमेषां युज्यते, जीवात्मनाशे कृतनाशाभ्यागमप्रसङ्गः At. न वा तप्तोऽपि सन् सहसैव नश्यति Dur.

६. सनातन एव Sy. सर्वदेव At. पुराण एव SKN. चिरन्तन एव सः Dur.

७. The passage beginning with आदित्यः and ending with एवारभ्य is omitted by P.

८. समाननाभिकः सर्वदेकरूपताभिरसौ Sy. चक्रस्य निष्कृत्य नाभावेव वर्तमानोऽपि जीवात्मा At. सह नाम्ना, नाभिस्त्रय ऋतवो प्रीणो वर्षा हेमन्त इत्येते । आदित्यमण्डलं वा SKN. अक्षः Dur.

९. यथा लौकिकरथाशो भारेण भ्रमो भवति । अक्षघातेन च नाभिविबुता भवति तद्वन्नपि नास्त्येति Sy.

This stanza occurs in N. 4. 27; SKN. II. 282.

१०. नेयमस्तं P. ०स्तद्यं M. समाननेमि । एकप्रकारबहिर्बलपमक्षीणनेमि Sy.

अनेनाभ्यदपि जगच्चक्रमस्तीति प्राप्तिक्रमं वदन्वेवः सर्वमुक्तिपक्षं निराचष्टे ।

... नेमिशाब्दोऽर्थवाची । इह जगति प्रकृतिः पुण्यश्चादौ विद्यते । तदंशत्वेन जडाजडप्रपञ्चौ नेमिनी तान्मां सहितं कृत्स्नं जगत्सर्नेमि ।

नेमिभिर्नैतृभिः । परिच्छिन्नैः सहकुचज्जिर्जीवैः सह वर्तमानं जगदित्यर्थः ।

अग्नये त्वाहू रपनेमिरिव जडप्रपञ्चवत्योपरि स्थितश्चेतनप्रपञ्चो नेमिस्तेन युक्तं जगच्चक्रम् At.

११. सदातनमपि जरारहितम् Sy. अजरमनश्चरम् । आत्महानात्तद्वाव इति शेषः । अनेन जगच्चक्रस्य प्रवाहनिष्ठ-तोक्ता At.

१२. ०लं च ० M. चक्रं संवत्सराख्यम् Sy. जगच्चक्रम् । 'भ्रमतीति वा चरतीति वा चक्रम्' इति शाकपुणिः । पुनः पुनरु-त्पत्त्याविधर्मैर्पुण्यमानमित्यर्थः At.

१३. पुनः पुनविशेषेण वर्तते Sy. विवर्तते विवर्तोऽयं प्रपञ्चो न परिणाम इत्यर्थः At.

१४. स्वस्वध्यापारयुक्ताः Sy. योगाः At.

दश दिशस्तत्त्वकम् । अस्यां भूस्वाम् । वहन्ति । सूर्यस्य । दर्शनसाधनं तच्चक्रम् । उदकेन । परि-
 मृतम् । एति । तस्मिन् । सर्वाण्येव । भुवनानि । अस्तितानि, सूर्यस्तस्मिन् शक्तेऽपि तैरहोरात्रैः
 सर्वाणि भूतानि पश्यति ।

साकंजानां सप्तमं माहुरेकजं षष्ठिमा ऋषयो देवजा इति ।

तेषामिष्टानि विहितानि धाम्नाः स्थात्रे रैजन्ते विकृतानि रूपशः ॥१५॥

साकंजानाम् । सह जातानां मिथुनभूतानाम् । सप्तममृतम् । एकजम् । माहुः । पद ।

१. वशेन्द्रादयः पञ्च लोकपाला निषाद-
 पञ्चमाश्वत्वारो ब्राह्मणादयो घर्णा
 मिलित्वा दशसङ्ख्याकाः Sy.
 आत्मानुसन्धानसिद्धयर्थं दशसङ्ख्याकाः
 At. २. यु... ६० M.
३. ऊर्ध्वतनायामीषायामुपरि विस्तृतभूम्यां
 वा Sy.
 विवर्तनित्युत्तिहेतुं कथयति । ... ऊर्ध्वं
 ब्राह्मविद्यायाम् । उर्ध्वमात्मानं ततो-
 तौत्पुताना ब्राह्मविद्या । निमित्तसप्त-
 म्येषा । अविद्यानिवर्तकब्रह्मविद्योत्पत्त्यर्थ-
 मित्यर्थः At.
४. निर्वहन्ति । कृत्स्नं जगन्निर्वहन्तीत्यर्थः ।
 तन्निर्वाहार्थत्वात्कालस्य Sy. अनुवर्तन्ते ।
 निर्वहणीयाऽनुवर्तनीयेत्यर्थः At.
५. आदित्यस्य Sy. तदा च सूर्यस्य
 परमात्मनः At.
६. चलः स्थानस्वभावं सर्वस्य चक्षुःस्थानीयं
 वा मण्डलम् Sy. ज्ञापकं ज्ञानम् At.
 चक्षुःस्थातेर्वा चष्टेर्वा N.4.3.
७. बुष्ट्पुवकेन Sy.
 तत्पूर्वं संशयविपर्ययाऽसम्भावनामलेन
 At. उदकं रज उच्यते N.4.19.
८. व्याप्तम् Sy. आबृतमाच्छादितमनु-
 ज्ञातमासीत् At.
९. गच्छति Sy. आगच्छति At.
१०. तादृशे मण्डले Sy.

तस्मिन् शक्तेऽपि ज्ञापके ज्ञाने At.

११. भूतजातानि Sy. जगन्ति At.

१२. अस्तितानि, तदधीनत्वात्तेषाम् Sy.
 विलीनानि भवन्ति At.

१३. ०स्तद्यस्मिन् च० M. ०केष्वितैर० P.

१४. भुवनानि P.

१५. ०तां P. एकस्मादादित्यात्सहोत्पन्नानां
 सप्तानामृतानां मध्ये Sy. 'पञ्चारे
 (RV.I.164.13.) इत्यत्र लिङ्गं वक्तुं
 प्रसक्तं, 'सर्गेन' (RV.I.164.14.)
 इत्यत्रानुप्रसक्तं स्पूलशरीरं विविच्योच्यत
 इति लिङ्गमाहुः । ... वेहेन्द्रियादिभिः
 सार्धं जायमानमिवानं ब्रह्म यस्मिन्
 (तत्) । नेवं षष्ठीबहुवचान्तं पदम् At.

१६. 'पच गतौ' पलोपशब्दान्तः । सप्तापि
 लोकान्पश्यति गच्छतीति सप्तचम् At.

१७. एकजम् M. एकेनोत्पन्नम् । ... चन्द्रा-
 दीनां द्वादशानां मासानां द्वयमेतनेन
 वसन्ताद्याः पङ्क्तयो भवन्ति । अधिक-
 मासेनैक उत्पद्यते सप्तमर्तुः । नच
 तावन्तो मास एव नास्तीति मन्तव्यम्
 'अस्ति त्रयोदशो मास इत्याहुः' (TS.
 6.5.3-4.) इति श्रुतेः Sy.
 कारणशरीरात्परं लिङ्गं तु तेनैव जायत
 इत्येकजम् । द्वाभ्यां जायत इति द्विजं
 स्पूलशरीरम् At.

१८. माहुः कालतत्त्वविदः Sy.

एव^१। द्वाभ्यां मासाभ्यां संयुक्ताः^३। सर्वस्य द्रष्टारः^३। संवत्सराद् देवान्वाताः^३। इति^३। तेषामृतानां^३
सम्बन्धीनि^३। सर्वेषामिष्टान्मुत्तुलिङ्गानि^३। स्वे स्वे काले निहितानीमानि^३। स्थाने^३। संवत्सराय^३
पुनः पुनरावर्तन्ते^३। रूपसः^३। विहृतानि नानारूपाभ्युत्तुलिङ्गानि^३ संवत्सरे पुनः पुनरावर्तन्ते^३
इति^३।

स्त्रियः सतीस्तौ उ मे पुंस आहुः पश्यदक्षुवात्र वि चैतद्वन्धः ।

कुविर्यः पुत्रः स ईमा चिकेत यस्ता विज्ञानात्स पितुष्पितासत् ॥१६॥

स्त्रियः सतीः । स्त्रीपुंविभागः शरीरकृतो नात्मभूते सूर्ये स विशेषो भवतीति पश्यन् वदत्य-

१. इच्छव्व एवकारार्थः Sy.

२. ऋतवो मासद्वयरूपाः Sy.

अथ लिङ्गदेहावयवानाह... ज्ञानकर्मेन्द्रियरूपेण युगलरूपाश्चक्ष्वाद्या इन्द्रियादीश्च At.

३. गन्तारः Sy. ऋषयः प्राणाः । 'प्राणा वाव ऋषयः' (Cf. SB.6.1.1.1.) इति श्रुतेः At.

४. देवावाक्षित्यात् Sy.

५. ०रा देवा ज्ञा० P.D. सप्तमाधारस्य त्रयोदशस्य मासस्य देवाभावः । 'निःसूर्योऽधिकमासो मण्डलं तपते रवेः ।' इत्यादि-स्मृतेः । तस्मात् षडेव देवजा अदेवजा एकः Sy. आकाशजं धोत्रजातं वाक्च, वायुजौ स्वक्पाणी, तेजोजं चक्षुःपादम्, अक्षजं रसनोपस्थं, भूजौ घ्राणपायू, उभयेन्द्रियात्मकमनेकभूतजं मन एवमेका-वशेन्द्रियाणि भवन्त्युक्तानि At.

६. एवमाहुः Sy.

७. ऋतूनां स्वरूपाणि Sy.

यमादीनां लिङ्गावयवानाम् At.

८. ऋष्टा० P. सर्वलोकाभिमतानि Sy. एषणस्थानानि विषयरूपाणि गन्धादीनि At.

६. इमानि is omitted by P.D.

पृथक् पृथक् स्थापितानि Sy.

विधिप्रतिपादितानि चेत् At.

१०. तत्तत्स्थाने Sy. धामनि धामनि स्वर्गादिके स्थाने स्थाने, वैदिके ज्ञाने ज्ञाने वा At.

११. जगद्व्यवहाराय पुनः पुनरावर्तन्त इत्यर्थः Sy.

१२. चलन्ति Sy. उपयुज्यन्ते स्वातार-मात्मानं बद्धम् At.

१३. रूपभेदेन । ... स च रूपभेदस्तैस्तिरो-यैरान्नातः । 'स रसमहं वसन्ताय प्राय-च्छद्वं प्रीप्साय' (TS. 7.2.10.1.) इत्यादि Sy. रूपं रूपमनेकदेहपहण-मित्यर्थः At.

१४. विविधाकृतियुक्तानि Sy. तानि चेद्भि-कृतानि काम्यानि वा निविद्धानि वा At.

१५. स्वात्रेऽविच्छात्रे तद्वर्णाय Sy. स्थापिते, स्थिरं स्वातारमात्मानं शोचयितुम् At.

१६. VM. ignores स्वात्रे

१७. इति is omitted by P.

१८. पश्य P.

१९. ०क्ष्य० P. पूर्वजन्मनि सिद्धानां स्त्रीणा-मन्धावीनां चात्राधिकार उच्यते At.

नात्मविदाम्— स्त्रियः^१। सतीः^२। इमाः^३। मम^४। तत्त्वविदः^५। पुंसः^६।
 आहुस्तमिममर्थम्^७। चक्षुष्मानेव^८। जानाति^९ प्राज्ञः^{१०}। न पुनः^{११}। अन्धः^{१२}। विजानाति^{१३}।

१. संस्त्यानवत्यो योषितः Sy. स्त्रियोऽपि At. स्त्रीत्वपुंस्त्वयोरेकत्रासम्भवात्स्त्री-शब्दोऽत्र क्रियानिमित्तस्त्रातुर्वाचकः पुंशब्दोऽपि पुरुषमनतः SKN. प्रायतेः पाल-नार्थस्यात्र स्त्रीशब्दो निरुच्यते। पाल-यिष्य एवैताः सत्यः कृत्स्नस्य जगतः। एत एव रश्मयो नाडीभिराध्यात्मिकी-भिरनुप्रविश्य प्राणिनां शरीराभ्यन्त-र्याकृतं कुर्वन्ति। ततः स्थितिरुपजायते। एत एव वर्षप्रदानेन कृत्स्नं जगत्प्राप्त्यन्ते तस्मात्प्राणातिशय एताः Dur.
२. सत्यः। योषिद्वयवकल्पगर्भधारणात्स्त्री-त्वम्। एषां रश्मीनामाविष्टलिङ्गत्वा-त्स्त्रीलिङ्गता Sy. परमात्मनः सतीः सम्बन्धिनीरात्मविद्याप्रवणाः At. तमोऽपनयनाश्रयकत्वादिना कृत्स्नस्य जगत इत्यर्थः SKN.
३. ताम् उ तान् रश्मीनेव Sy. अत्यन्तो-त्कृष्टान्। उकारोऽत्र पूरणार्थः At. रश्मीन्। उ इति पदपूरणः SKN. तानेवं सज्जनाग्रश्मीन्यालयितुमनतः Dur.
४. मदीया या बोधितयः Sy. मम ब्रह्मविस्त्वेन At. मह्यम् SKN. मम Dur.
५. स्ववि० P. D. ब्रह्मविदः SKN.
६. प्रभूतबुद्धिपुढकसेतुम् पुरुषानाहुः। प्रति-निर्देशापेक्षया पुल्लिङ्गता Sy. पुरुषान् At. पुरुषमनतो बहुमनस आत्माविधिष-यस्य मनसस्य ज्ञानस्य कारणभूतानि-त्यर्थः SKN. एतामुंसः Dur.
७. आहुः...कथम्? आदित्यान्तरपुरुषो हि बुद्धिपथिवैवतं, तदवयवभूताश्च रश्मयः। तेनेते बुद्धिमविष्टाश्च ब्रह्मविदः सर्वानात्मादीनर्यान्प्राकटयन्ति। अत उच्यते बहूनां ज्ञानस्य कारणभूताना-

हुरिति SKN. एत एव रश्मयो बहु-प्रज्ञाना इत्येवं ब्रह्मविद आहुः। एत एवाश्रयकत्वादिनोपकारेणोपकुर्वन्तो जप-त्रायन्ते। एत एव बुद्धेः सर्वाथप्रकाशि-त्वेनोपकुर्वन्तीत्यभिप्रायः। आदित्या-न्तरपुरुषो हि बुद्धिपथिवैवता। तद-वयवभूताश्च रश्मयः। ते नादृष्टान्तगता अध्यात्मपुरुषस्य विज्ञानमुपाहरन्ति। अतस्तेषां बहुप्रज्ञानत्वमुपपद्यते Dur.

८. अनुमर्थमत्यन्तनिगूढम् Sy. तांश्च SKN. तान्मां गुणाभ्यां युक्तान् Dur.

९. चक्षुष्मा० P. ज्ञानदृष्ट्युपेतः कश्चि-न्महान् Sy. चक्षुष्मानेवासी। ब्रह्म-विद्यायां ज्ञात्यन्धनियमनिर्बन्धो नास्ती-त्यर्थः At. अक्षयान्तेनात्र ब्रह्मज्ञान-मुच्यते। क्षितायुकरत्वाद् ब्रह्मज्ञानवान् SKN. योऽक्षयान्भवति वर्शनवान्वि-ज्ञानवान्वेदार्थविज्ञानेनोपजनितप्रज्ञः स एव Dur.

१०. ०तिनि M. एवं ज्ञात्यन्धस्यापीत्याहुः। ... पश्यति चेद् ब्रह्म At. पश्यन्ति SKN. पश्यन्नास्ते नित्यकालं नित्य-युक्तत्वात् Dur.

११. अतथाख्यः स्थूलदृष्टिः Sy. अन्ध एवासी At. अन्धस्तद्वहितः सन् SKN. इतरस्तु योऽन्धोऽप्यानवान्धुतवेदो-पनिषत्कः Dur. तमोऽप्यन्ध उच्यते। नास्मिन्ध्यानं भवति। न वर्शनम्। अन्धन्तम इत्यभिभाषन्ते। अयमपीतरो-ऽन्ध एतस्मादेव N.५.1.

१२. न विचेतयति न जानाति Sy. ब्रह्म-विद्यां न वेति चेत् At. न विजानाति SKN. स मन्दबुद्धिश्चाश्रिताग्राधात्म्यतः पश्यति। न विजानातीत्यर्थः Dur.

चिद्वान्। यः। कस्यचित् पुत्रो भवति। सः। इममर्थम्। आज्ञानाति। यः। तान्वेतानि भूतानि। एवं वेद। स ज्ञानातिप्रायेण। पितुः। पिता। भवति न तु पुत्र इति।

१. यः कविः कान्तदर्शी Sy. तत्त्वज्ञो यः At. मेधावी यः SKN. यः पुनरेव-
मेतान्यायात्म्यतः पश्यति स एव कान्त-
दर्शनो भवति परिनिष्ठितविद्य इत्यर्थः
Dur. २. स्त्रीपुरुषरूपाणां रश्मीनां
पुत्रस्थानीयः, पुत्र जगतां आता वृष्टपु-
त्रफलशणोऽस्ति Sy. बहुनोऽहस आत्म-
ज्ञानस्य आता परिनिष्ठितविद्यश्चेत्यर्थः
SKN. स च परिनिष्ठितविद्यत्वादेव
बहुनोऽहसस्त्राता Dur.
३. स एव पुत्रः। यद्वा। ईमेनमर्थम्। स्त्रीणां
सतीनां पदचातपुरुषभावम् Sy. इव-
मात्मतत्त्वम् At. स तान्, ईमिति पद-
पुरणः SKN. स एवंतानेवम् Dur.
४. सर्वतो जानाति। पित्रोः स्थितिं पुत्र
एव जानाति नान्यः Sy. आज्ञापयतीति
स पुत्रः स्यादेव। ज्ञापको हि गुरुर्ज्ञानेनैव
ज्ञापयति At. जानाति नेतरः SKN.
आभिमुख्येन यथावत्पश्यति नेतरो मूढः
Dur. ५. यः कश्चित्... तानि Sy.
पुत्रत्वात् पितरं प्रत्यनुपदेष्टृत्वमिति चेत्
तत्राह यस्तावदात्मतत्त्वम् At. पश्य
तान् SKN. पश्य तानेवम् Dur.
६. स्त्रीपुरुषपुत्ररूपाणि जानीयात् Sy.
विजानाति At., SKN. पश्यति Dur.
७. सं P. ८. जाना० P.
८. पिता वृष्टपा जगत्पालको रश्मिसमूह-
स्तस्यापि Sy. पितुरपि At., SKN,
Dur. १०. पिता, आदित्यः सः Sy.
पितृस्थानीयः पालयिता वा SKN.
११. आदित्य एव भवतीत्यर्थः। यद्वा लौकि-
कोक्तिरियम्। यस्तानि जानाति स
एवं भवति। स्वयं पितुः पुत्रः सन्नपि
स्वपुत्रापेक्षया पिता च भवति। पुत्र-
पौत्राविसहितश्चिरकालं जीवी भवती-
त्यधिर्भवत्। अथाध्यात्मम्—या
इदानीं स्थियः सतीः स्त्रीत्वं प्राप्ता आहु-

लौकिकास्तान् उ तानेव मे गच्छं पुंसः
पुत्रवानाहुः प्रतिपादयन्ति तत्त्वज्ञाः।
कथमन्यस्यान्यभावः? उच्यते। एकस्यैव
निरस्तसमस्तोपाधिकस्यात्मनस्तद्देहाद्य-
स्थानमाश्रेण तत्तद्व्यपदेशोपपत्तेः। श्रूयते
हि 'त्वं स्त्री त्वं पुमानसि त्वं कुमार उत
वा कुमारी' (Sve. U. 4.3.) इत्या-
दि। स्त्रीत्वं पुंस्त्वं बोधयमपि वस्तुतो
नास्त्युक्तं भवति। अतएव तदभावं
बोधयति। 'नैव स्त्री न पुमानेष नैव
चार्यं नपुंसकः। यद्यस्थरीरनावत्ते तेन तेन
स बोध्यते (पुज्यते) (Sve. U. 5.10.)
द्वितीयः पादः पूर्ववत्। किं च पुत्रो
ययसाऽणोऽपि यः कविः कान्तदर्शी
ज्ञानो स्यात्, ईमिममर्थं स विविचेत्
जानाति। एवमुक्तलक्षणस्य परमा-
त्मनस्ता तानि स्त्रीत्वपुंस्त्वादीनि यो
विजानादोपाधिकानि जानीयास्त पितुः
स्वोत्पादकस्यापि ज्ञानरहितस्य पिता,
अस्तुपितृवत्पुत्रो भवति। उक्तमर्थम-
भिप्रेत्य ताण्डकब्राह्मणम्—'शिशुर्वा-
ऽऽङ्गिरसो मन्त्रकृता मन्त्रकृतासीस्त पि-
तृपुत्रका इत्यमन्त्रयत्' इत्युपक्रम्य 'ते
देवानपूजन्त ते देवा अश्रुबध्नेष वाच पिता
यो मन्त्रकृत्' (TMB.13.3.24.)
मन्त्रब्रह्मदेव किल पितृत्वं, तत्त्वचित्
पितृण्यतासदिति किमाश्चर्यमित्यभि-
प्रायः Sy. लौकिकं पुत्रत्वं ब्रह्मविद्या-
विषय आतिदेशिनेन पितृत्वेन धीतेन
वाच्यते At. पिता भवतीत्यर्थः। स ह्या-
धिदैविकमात्मानमभितस्पर्धो भवति। न
हि तस्य पिता नाम कश्चित्। स एव हि
सर्वेषां ज्ञानानां पिता भवतीत्यभिप्रायः
Dur. १२. Omitted by M.

१३. VM. ignores उ। This
stanza occurs in N. 5. 1;
SKN. II. 286.

अवः परेण पर एनावरेण पदा वृत्सं विभ्रंती गौरुदस्थात् ।

सा कद्रीचीं कं स्विदधं परागात्कं स्विद्वते नहि वृथे अन्तः ॥१७॥

अवः परेण^१ । परेण लोकेन^२ । अवस्तथा^३ । परश्च^४ । एनेन^५ । अवरेण लोकेन^६
आवापृथिव्योर्मध्यत इत्यर्थस्तत्र । काचिद् गौः^७ । पदा^८ । कं च वृत्सम्^९ । विभ्रंती^{१०} ।
उदतिष्ठदहराख्यम्^{११} । सा च गौः^{१२} । कञ्चिदधमहराख्यमञ्चन्ती^{१३} राख्याम्^{१४} । कम्^{१५} ।
चित्^{१६} । अर्धमतीत्य^{१७} । प्रादुरभूत् सा गौस्तं वृत्सम्^{१८} । क्व^{१९} । स्वित्^{२०} । जनयतीति प्रपन्नः ।

१. अत्राग्नौ ह्यमानाऽऽहुतिर्गोरूपेण स्तूपते Sy. ननु कथमुपवेशः कर्तव्यः ? किं त्वंपदार्थानुवादेन तत्पदार्थोपवेशस्तत्पदार्थानुवादेन त्वंपदार्थोपवेशो वा ? अत्रेदमुत्तरम् At.
२. अतरण P. परेण पदा पादद्वयेन स्वावयवेनाकुष्य Sy. आवादनूद्य परेण ब्रह्मणा योज्य इति शेषः At.
३. अयोऽवस्तावयोर्वेत्ते Sy. अवरो जीवः At.
४. वर० P. परस्तावुपरि वेशे Sy. पश्चात्परः परमात्मा ब्रह्म At.
५. अनेन Sy. अनेन जीवेन At.
६. अवरेण च पदा पादद्वयेनाकुष्य Sy. अवरेण जीवेन सह योज्यः At.
७. गोरूपा गमनशीलया Sy. ततो गौः ध्रुतिः At.
८. आहुतिस्तद्वर्धेन पोष्यम् Sy. पादेन महावाक्यात्मनःकवेशेन At.
९. वृत्सं स्वानीयमग्निम् Sy. पुत्रभावमापन्नं शिष्यम् At.
१०. धारयन्ती Sy. परमात्मस्वरूपेण योजयन्ती At.
११. ०तिदह० M. सूर्यं प्रत्युत्तिष्ठति । 'अग्नी प्रास्ताहुतिः सम्मगादित्यमुपतिष्ठते' (Manu. ३. 76) इति स्मृतेः Sy. उतिष्ठदुत्कर्षेणास्ते अवणमनननिविध्यासनक्षयमुत्कर्षं प्राप्नोति । कार्यकारणनेदविषयज्ञात्वा At.

१२. अवयवं कृतवती साऽऽहुतिः Sy. सा स्वात्मानुभूता At.
१३. ०वत्थं० D. 'रीड् गती' गतिरत्र नाशः । ... कत् कुत्सितं संसारमशुभं रोपते ध्वंसते नाशयतीति परमात्मज्ञानाभ्यासः कद्री, ताम् At.
१४. ०ति P. अञ्चन्ती is omitted by M. क्व गतेत्यनिश्चयगमना । आदित्यं प्राप्तयतीत्यर्थः Sy. अञ्चति गच्छति पूजयति च कद्रीचीं, स्वात्मानुभूतित्वात् At.
१५. कं फलभाजं पुरुषं प्रति Sy. कमपि At.
१६. अर्थं० D. अर्थमार्गम् ... यद्वा । अर्थमुद्धम् Sy. भागलक्षणयाऽवशेषितमशक्तुमपि जडरूपमंशम् At.
१७. आगत्य Sy. पराकृत्य At.
१८. परागच्छति Sy. गच्छत्यनुभवति At.
१९. आगत्य च क्वचित् ... कुत्र प्रवेशे Sy. क्व स्थाने At.
२०. फलमुत्पादयति Sy. ननु यद्यपि भागलक्षणया स्वस्य त्रिदंशग्रहणेनाङ्गत्याग उक्तस्तथापि माया तं जडांशं पुनरप्यपेक्षते सूते । इति चेन्न, क्व स्थाने जडांशं सूते पुनः ? न हि स्विदात्मनि । प्रणष्टत्वात् । नाप्यात्मनि, नापि कारणे । तस्य निरस्ताविद्यत्वात् At.

न तावत् । गवां^१ पृथमध्ये प्रसूत^३ इत्युत्पन्नमादित्यं दृष्ट्वा^२ वदति ।

अवः परेण पितरं यो अस्यानुवेदं पर एनावरेण ।

कवीयमानः क इह प्र वोचद्देवं मनः कुतो अधि प्रजातम् ॥१८॥

अवः परेण । अस्य वत्सस्य^१ । पितरम् । परस्य लोकस्य । अवस्तात्पितृतम् । यः । अनु-
वेदं । परस्ताच्च स्थितम् । अस्य^२ । अवरेण लोकस्य^३ । स कविमात्मानं कुर्वन् । कः । इहागत्य तत् ।

१. नहीतरगोवदियम् Sy.

२. सजातीयगोमध्ये Sy. अथ कारणादि-
युधे तदपि नेत्याह, न हि यूधेऽन्तरिति,
ईशमायाभिप्रायेणेतदुक्तं भवति न जीव-
मायाभिप्रायेण At.

३. साधारण्येन यत्र क्वचिन्न सूतेऽपि तु
कस्मिंश्चिदनुष्ठातरि । अतः स महा-
न्को नु कर्त्तव्यः । यद्वा । आदित्य-
रश्मिसमूह एव गोरूपेण स्तूपते ।
गौः, उक्तलक्षणा रश्मिरूपा गीर्वात्सं
वत्सवद्रक्षणीयं यजमानमुक्तक्रमेण
विभ्रती, उदस्थात् । अथ तथा कृत्वा
सा कश्चीन्पदुदयगमना सती कं दिव-
दर्धमुद्धमर्धस्यानभाजं वा कं स्वित्पु-
रुषमादित्यं, परागादप्रतिनिवृत्ता गता ।
'तं नयन्त्येताः सूर्यस्य रश्मयो यत्र देवानां
पतिरेकोऽधिवासः' (Mu. U. 1. 2. 5.)
इति श्रुतेः । तथा कृत्वा च क्व स्वित्सूते
कस्मिंश्चिद्विचित्रलोके जनयति न सर्वत्र Sy.
जीवमायानाशे सति कृष्टितशक्तिरो-
शमाया क्व संसाररूपं जडांशं सूते
स्वित् । नात्मनि, नाप्यात्मवेहेन्द्रियादि-
युधे । जीवमायांशेन तस्या अपि निर्मूल-
त्वेन तद्वत्प्रापत्वात् At.

४. पूर्वमन्त्रोक्तव्यतिहारं जानन्नेव मुखवत-
मित्युच्यतेऽनेन मन्त्रेण . . . अस्य
जगतः At.

५. एतस्मिन्कपालमग्निम् Sy. ईश्वरम् At.

६. आदित्येन सह Sy. परमात्मना योज्य
इति शेषः At.

७. अवरो जीवः At.

८. अनुक्रमेण जानाति Sy. आचार्योपदेश-
क्रमेण यो वेद वेति At.

९. ०स्या० P. पश्चात् परः At.

१०. आदित्यमस्य पितरं पालकम् । सोऽपी-
ममेव लोकं दृष्ट्वादिना पालयति ।
तादृशमादित्यम् Sy.

११. अवर० M. अनेनावरेणान्विता सह योऽ-
नुवेदं, अग्न्यादित्यौ व्यतिहारेणोपास्ते ।
यद्वा, अभिभूतरजस्तमस्कायुद्धसत्त्वावत
एव स्वाधीनमायावेतावेकत्वेन वाऽधि-
गच्छति Sy.

अनेनावरेण योज्यः At.

१२. स तावत्शः पुरुषः Sy. स एव At.

१३. कविवदाचरन् कान्तवशित्वमात्मनः स्था-
पयन् Sy. कवींस्तत्त्वज्ञाजिह्वानात्मन
इच्छन् । धानचप्रत्ययः । स्वरस्त्वनु-
तर्तव्यः । कविमिव ब्राह्मणमिवात्मान-
माचरन् । कविर्ब्रह्म स इवाचरतीति
विग्रहः । आचरतीत्याचार्यः । 'आचार्यो
ब्रह्मणो मूर्तिः' (Manu 2. 226.) इति
श्रूयते At.

१४. न चैवं वाक्यमेवंविधा गुरवः सुलभा इति ।
यथावतरस्तूपवेशः । नात्र त्वरणीयमित्यत
आह . . . को बुलंभः कः पुरुषः At.

१५. अस्मिन्लोके Sy. ब्रह्मविद्यायाम् At.

प्राप्तस्म लक्षणम् । देवतशैलम् । मनः । कुतः । अधि । प्रजातमिति प्रश्नेन सूचयत्युदितावादि-
त्याज्जायमानः 'तस्मादन्तरमौ लोकी प्रन्, सर्वेषु सुवर्गेषु लोकेष्वभितपन्नेति' इति ब्राह्मणम् ।

ये अर्वाञ्चस्ताँ उ पराञ्च आहुये पराञ्चस्ताँ उ अर्वाञ्च आहुः ।

इन्द्रश्च या चक्रयुः सोम तानि धुरा न युक्ता रजसो वहन्ति ॥१६॥

ये अर्वाञ्चः । ये । अर्वाञ्चो रश्मयः । तान् । एव पुनः । पराञ्चः । आहुस्तथा ।
ये । पराञ्चः । तान् । एव । अर्वाञ्चः । आहुः । इन्द्रश्च=आदित्य इन्द्रः सः ।
च । सोमश्च । यानि तानि । तथा चक्रयुः । तानि तेजांसि । धुरा ।

१. प्रवर्तते Sy. प्रवक्ष्यति At.
२. श्रोतमानं देवविषयमलौकिकं वा Sy.
तं देवं परमात्मानम् At.
३. यत्किञ्चि लब्धे श्रोता स्यात्तथा श्रोतरि
सति वक्ता स्यात् । यतः श्रोतापि
दुर्लभ इत्याह मनश्चितम् At.
४. कस्माददृष्टविशेषात् Sy. कुतः कारणात्
At.
५. आधिक्येन Sy. अधिकं शुद्धम् At.
६. उत्पन्नम् । उभयमपि दुर्लभमित्यर्थः Sy.
जातं भवेत् । तत्र कारणं सत्कर्मादि तत्
दुरनुष्ठानम् । शुद्धान्तःकरणस्यैवाध्यात्म-
ध्वजं निर्बहतीति श्रोतापि दुर्लभ इत्यर्थः
At. ७. उदिता आदित्या जायते
मनस्त० M. ०स्तस्यावन्तरमौ D.
८. Omitted by P.
९. अवि त० P. १०. TB.1.2.4.1.
VM. ignores प्र
११. ०र्व० P. ब्रह्मविद्येतरमन्त्राद्युपदिष्टानां
ब्रह्मलोकप्राप्तावपि पुनरावृत्तिरि-
त्यनेनोच्यते At.
१२. सूर्यसोमयोदचक्रे वर्तमाना रश्मयो
ग्रहादपश्च तत्परिभ्रमणवशेन Sy.
१३. अर्वागञ्चना अयोमुखाः सन्ति Sy.
येर्वाञ्चो मनुष्या मन्त्राद्युपासकाः At.
१४. पराङ्मुखाञ्चनानुर्ध्वानाहुः कालविदः

Sy. ब्रह्मलोकगामिन आहुः At.

१५. ०चः D. तथा प्रथमं ये पराञ्चः परा-
गञ्चनाः Sy. ये पराञ्चो ब्रह्मलोका-
विस्थाः At.
१६. तानर्वाचो मनुष्यानाहुः । ब्रह्मविद्याभावे
मन्त्राद्युपदिष्टाः पुनरावर्तन्ते । मन्त्रादौ
मनुष्याणामेवाधिकार इति सूचितम् At.
१७. इन्द्रः परमेश्वर इरां भूमि (इराया
भूमेः) दृष्ट्या धारक आदित्यः । यद्वा
द्वादशादित्यानां मध्य इन्द्रोऽप्येकः 'विद-
स्वविन्द्रयुताः' इत्युक्तत्वावयमपीन्द्रः Sy.
ननु मर्त्यलोकस्थान्के ब्रह्मलोकं प्रापयन्ति,
के वा ब्रह्मलोकस्थान्मर्त्यलोकं प्रापयन्ति ।
किं कर्माण्येवेत्याह । इन्द्र ईश्वरः प्रयो-
जककर्ता At.
१८. हे सोम त्वम् Sy. त्वञ्च भोः
सुवर्कमिन् प्रयोज्यकर्तः At. सोम
is in the voc. in the original.
The reading सोम for सोमश्च
is therefore suggested.
१९. युवां या यानि मण्डलपरिभ्रमयानि Sy.
युवां या यानि कर्माणि At.
२०. कृतवन्ती Sy. कृतवन्ती स्वः At.
२१. तानि कर्माणि At.
२२. तत्र दृष्टान्तः... शकटादौ धुरि Sy.
अग्रेतरेण लिङ्गशरीरेण At.

मुक्ता^१ अश्वाः। इव^२ रथान्। लोकान्। वहन्ति, आदित्यचन्द्रमसावलातचक्रवदितरेतरं तेजोभिराग्नुरयन्ती परिवर्तते तेजोभिर्जगद्धारयन्ताविति।

द्वा सुपर्णा सुयुजा सखाया समानं वृक्षं परि पस्वजाते ।

तयोरुन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभि चाकशीति ॥२०॥

द्वा सुपर्णा। द्वौ। सुपतनावादित्यश्च सोमश्च। सह लोकनिर्वहणे युज्यानी। सखायो। एकम्। वृक्षं संवत्सरम्। आश्रित्य। तिष्ठतः। तयोः। एकः। तस्य स्वादु। फलम्। अति। अनश्नन्। अन्यः सोमः। तमभिविपश्यति सोममत्तीन्द्र

१. सम्बद्धा अश्वादयो यथा धुरं वहन्ति तद्वत् Sy. युक्तानि At.

२. धुरा न युक्ता यथा रथस्य धुरा युक्ता अश्वास्तं रथं वेशाद्देशान्तरं प्रापयन्ति तद्वदित्यर्थः At.

३. रज्जनात्मकस्य लोकस्य। कर्मणि लुङी। लोकम् Sy. मनुष्यलोकम् At.

४. निर्वहन्ति ।... यद्वा। एतत्पूर्वाद्धं दृष्टान्तितम्। धुरा युक्ताः। धुरि स्थितं अक्षमपि धुरशब्देनोच्यते। तत्र युक्ताः समर्पिताः पुरुषास्तत्परिभ्रमणवशेनार्वाञ्चोऽपि पराञ्चः पराञ्चोऽप्यर्वाञ्चो भवन्ति तद्वत् Sy. ब्रह्मादिलोकं प्रापयन्ति। रजसो बह्मल्लोकाद्वा वहन्ति मत्स्यलोकं प्रापयन्ति At.

५. ०वकात० M.

६. ०जोऽभि० M.

७. ०वतंपेते P. D.

८. अत्र लौकिकपक्षिद्वयदृष्टान्तेन जीवपरमात्मानौ स्तूपेते Sy.

प्रतो ब्रह्मविद्यैवाश्रयणीया। सा चाविद्यासिद्धं जीवमनु (नू) च तत्पदार्थ-

प्रतिपादनममुमर्थमभिप्रेत्य जीवपरमात्मानावाह At.

६. यथा लोके द्वौ सुपर्णौ सुपतनी शोभनगमनी Sy.

१०. सोम P. D.

११. सुयुजा समानयोगी Sy.

द्वौ साधूनभ्युदयनिश्चयेयसपक्षान् विभ्रती जीवपरमात्मानौ सुयुजा At.

१२. समानरूपानौ Sy.

अन्योन्यममुञ्चन्ती सखाया परस्परोपकारिणी At.

१३. एकमेव वृक्षम् Sy. समानमेकं वृक्षं वक्षनीयं देहम् At.

१४. परित आसिङ्ग्य At.

१५. आश्रयतः Sy.

१६. तयोर्मध्ये At.

१७. एको जीवः At.

१८. पिप्पलं पस्वं स्वादुतरम् Sy. पिप्पलफल-समं बहुबोधयुक्तमपि कर्मफलम् At.

१९. स्वादुं कृत्वा, अति स्वदिति (स्वदते) At.

२०. अभ्युञ्जानीऽपि At.

२१. अपरः Sy. परः परमात्मा At.

२२. अभिविपश्यति Sy. अभितोऽप्यर्थं प्रकाशते At.

इति ।

१. तद्वद् द्वौ मुपर्णस्थानीयौ क्षेत्रज्ञ-
परमात्मानौ, सद्युजा समानयोगी योगो
नाम सम्बन्धः स च तादात्म्यलक्षणः ।
स एवात्मा जीवात्मनः स्वरूपं यस्य पर-
मात्मनः स तदात्मा । एवमन्यस्यापि
स एवात्मा परमात्मनः स्वरूपं यस्य जी-
वात्मनः । एवमेकस्वरूपावित्यर्थः ।
अनेन भास्करमतानुसारिणोऽतिरे-
किनाम्नो जीवात्मा परमात्मनो नान्यः ।
स च परमात्मा जीवादन्यो नानाजीवा-
श्रयणादिति मतं निरस्तं भवति । ननु
सम्बन्धो द्विष्टः स च पक्षिणोरेव भेद-
मपेक्षतेऽतः कथमेककाल्म्यमिति । न ।
प्राप्याधिकभेवं वास्तवाभेवं चापेक्ष्य
प्रवृत्तः । अत एव सत्तायौ समानकमानौ
नाम्यवयवौ । नन्वेकस्य यावृशं कथानं
तादृशमेवान्यस्येति व्युत्पत्त्या भेदः स्फुटं
प्रतिभाति कथं तादात्म्यमुच्यते ? इति न
वक्ष्यन्, नात्र परस्परं दृष्टान्तबाधार्था-
न्तिकभावोऽपि तु यस्य यावृशं कथानं
स्फुरणं परमात्मनस्तत्रैव कथानमितर-
स्यापि जीवात्मन इति सत्तायावित्यु-
च्यते । एकरूपप्रकाशावित्यर्थः । अत
उपपन्नमेककाल्म्यम् । अनेन वास्तव-
भेदोऽपि निरस्तः । 'समानं वृक्षं परि-
वस्वजते' इत्यत्र यथाऽऽध्यान्तराभा-
वावुभयोरैकाग्र्यत्वमभ्युपगन्तव्यं तद्वत्
'सद्युजा सत्ताया' इत्युभयत्राप्येकयोगा-
कथाने ग्राह्ययोगीये । वृक्षवत् इति वृक्षो
वेहः । स चोभयोः समान एक एव ।
जीवस्य भोगार्थत्वात्परमात्मना सृष्टे-
र्महाभूतैरारब्धत्वात्तस्योपलब्धिस्थानत्वा-
च्चोभयोरपि समानः । तावृशं
समानं वृक्षं परि वस्वजते परिव्वजत
आश्रयतः । न च जीवस्य वस्तुत ईश्वरत्वे
कथं जीवबुद्ध्या संसारशोकाविति

वाच्यम् ? तयोर्मोहकृतत्वात् । तथा
चायवर्षिका अमुं मन्त्रमास्नायास्य सन्वे-
हनिवर्तकमुत्तरं मन्त्रमेवमाप्नोति
"समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया
शोचति मुह्यमानः । जुष्टं यदा पश्य-
त्यन्यमोक्षमस्य महिमानमिति वीत-
शोकः" (Mundak. U. 3.1.2.) इति ।
अस्यायमर्थः । एक एव शरीरे पूर्णः
पुरुषः परमात्मा निमग्नो निगूढः सन्
स्वयमपीश्वरोऽप्यनीशत्वबुद्ध्या मुह्य-
मानो मूढः सञ्जोचति । संसारेऽहं
कर्ता सुखी दुःखीति जननमरणे अन्-
भवति । यदा तु जुष्टं नित्यतृप्त-
मन्यं संसारशोकातीतमीशं परमेश्वरं
पश्यति स्वानन्यतया साक्षात्करोति,
तदा वीतशोको वेहादृष्टतिरिक्तः स्वस्व-
रूपसाक्षात्कारेण गततापत्रयः सन्नस्य
महिमानमिति । निरस्तसमस्तोपाधि-
कस्य परमेश्वरस्य महिमानं सार्वकाल्य-
सर्वज्ञत्वादिमहिमानमित्येति प्राप्नोति ।
न च तद्भूतानाप्ती तन्महिमा प्राप्यते ।
अतस्तद्रूपो भवतीत्यर्थः । तस्माद्वस्तुत
एक एव भेदस्तु मोहकृत इति सिद्धम् ।
अनुभवदशायां लौकिकबुद्ध्या भेद-
मभ्युपेत्योच्यते । ततोऽन्यो जीवात्मा
पिप्पलं कर्मफलं स्वादुभूतमिति भुङ्क्ते ।
यस्य यदुपाजितं तत्तस्य स्वादु भवति ।
अन्यः परमात्माऽनश्नन्नप्राप्तकामत्वेना-
भुञ्जानः स्पृहाया अभावात् । 'आप्त-
कामस्य का स्पृहा' (Gaudapāda's
Kārikā 1.9.) इति स्मृतेः । तस्माद-
वास्तवभेदमुपजीव्य तयोरन्य इत्युक्तम् ।
वस्तुतस्तु 'अनीशया शोचति मुह्यमानः'
(Mundak U. 3.1.2.) इत्युक्तत्वाद-
भेद एव । तावृशः परमात्मा स्वात्मन्य-
व्यस्तं जगत् साक्षित्वेनेत्येते Sy.

यत्रा सुपर्णा अमृतस्य भागमनिमेषं विदधाभिस्वरन्ति ।

इनो विश्वस्य भुवनस्य गोपाः स मा धीरः पाकमत्रा विवेश ॥२१॥

यत्रा सुपर्णा^१ । यत्र^२ । सुपर्तना^३ आदित्यरश्मयः । अमृतस्य^४ । भागम्^५ । अनिमेषम्^६ । वेदनेन^७ ।
अभिप्रयच्छन्ति^८ । ईश्वरः^९ । सर्वेषाम्^{१०} । भूतानाम्^{११} । गोपायिताऽऽदित्यः^{१२} । सः^{१३} । मा^{१४} ।

१. ०वर्णाः P. कोऽयमत्रार्थस्य प्रकाशस्त-
थेदमुत्तरम् At. अधिदेवतं तावदस्या
ज्जबोऽर्थः SKN.

२. आदित्यमण्डले Sy. यत्रार्थे प्रकाशेऽभि-
धायमाने सति At. यत्रेति सप्तमी-
श्रुतेः स्थिता इति शेषः । ... यस्मिन्ना-
दित्यमण्डले स्थिताः SKN. यस्मिन्मण्ड-
लेऽवस्थिताः Dur.

३. शोभनगामना रश्मयः Sy. मोक्षपक्षोया
जीवाः At. सुपर्णा इति रश्मिनाम् । ...
रश्मयः SKN. ते हि शोभनमर्थमुद्दिश्य
तपोऽनघातलक्षणं पतन्ति । अथवा
शोभमानाः पतन्तीति सुपर्णाः Dur.

४. वादि० P.

५. उदकस्य Sy. अमृतस्याऽऽनल्पस्य मुण-
कस्य कृत्वाणः At. प्राणिनां जीवनहेतु-
त्वादमृततद्गुणस्यावरणधर्मणो वा भोम-
रत्नलक्षणस्योदकस्य SKN. अमरध-
मिण उदकस्य Dur.

६. भजनीयमंशमादाय Sy. भजनं प्राप्तिम्
At. अंशं स्वं स्वम् SKN. भजनीय-
मंशमादाय पृथिवीलोकतेनान्विताः
सन्तः Dur.

७. अनवरतम् Sy. अनवरतम् At. निमेष-
वर्जितम्, महताऽऽदरेण सातत्येन
वेत्यर्थः SKN. अनिमिषमाणा इवा-
वरन्त इत्यर्थः Dur.

८. ज्ञानेन, अस्माभिरेव कर्तव्यमिति बुद्ध्या
Sy. ज्ञानेन वृत्तिलक्षणेन At. वेवता-
माहाभाग्यात्स्वेन केनापि विज्ञानेन
SKN. स्वकर्माधिकारवृत्तेनान्विताः

सन्त इदमेवास्माभिः कर्तव्यं रसादानादि-
लक्षणं कर्मस्यभिस्वरन्ति Dur.

९. अभिप्रापयन्ति Sy. अभिस्वरतिर्गती
At. 'स्व' शब्दोपतापयोः' आभिमुख्ये-
नोपतापयन्ति शोषयन्तीत्यर्थः । अथवा
स्वरतिरत्र गतिकर्मस्वपठितोऽपि गत्यर्थः ।
भाषामिति द्वितीयाधुनेरादायेति शेषः ।
यस्मिन्नादित्यमण्डल उदकस्याशं स्वं रस-
मादाय गच्छन्तीत्यर्थः । SKN. सर्व-
भूतानि ... अभितपन्तीत्यर्थः । अथवा ।
अभिस्वरन्त्यादित्यमण्डलमभिप्रयन्ति,
आभिमुख्येन रसान्गृहीत्वा प्रयान्ति Dur.

१०. स्वामी Sy. ईश्वर एव At. यच्छब्द-
श्रुतेस्तच्छब्दोऽप्याहार्यः । तत्र स्थितः
... ईश्वरः SKN. यत्रैतदेवंलक्षणं
कर्म कुर्वन्त्यादित्यरश्मयस्तत्र किम् ?
इत्युच्यते ... इनो ह्यसावादित्य ऐश्वर्येण
भवति Dur. ११. अत्र ज्ञानमार्गे
विघ्ननिरासकः परमेश्वर एव तेव्यमान
इत्याह ... सर्वस्य At., SKN.

१२. भूतजातस्य Sy., SKN. लोकस्य At.
भूतस्य Dur.

१३. तथा तस्यैव ... गोपायिता रक्षिताऽ-
यमादित्यः Sy. ज्ञानमार्गेऽवृत्तस्य गोपा
गोप्ता रक्षकः At. गोपायिता च, य
इति शेषः परस्तात्तच्छब्दश्रुतेः SKN.
गोपायिता भवत्यादित्यो मण्डलान्तर-
पुक्षो यस्तत्र मण्डलेऽवस्थितः Dur.

१४. परमेश्वरः Sy. कथं भिन्नस्वभावयो-
रैक्यं तत्राह स इति चिन्मात्रांशः At.

१५. माम् Sy., At., SKN., Dur.

धीरः^१। पाकम्^२। धृष^३। आ^४। विवेश^५ आदित्यः, उदकं^६ रश्मयः^७ सम्भरन्ति स चाज्ञान्मनुष्यानात्मना-
प्रतिपठति^८।

१. धीमान् प्राण्यनुग्रहबुद्धियुक्तः सन् Sy.
धीः, इराज्वशिष्यमाणा यस्य स तथा
At. प्रज्ञावानादित्यः SKN. प्रति-
विशिष्टया बुद्धयान्वितो बुद्धिरेव हि तस्य
शरीरम् Dur.

२. पक्तव्यमपक्वप्रज्ञम् Sy. पाकं प्रज्ञस्तं
विगलितासद्द्वितीयत्वादिदोषं चिन्मात्रं
सन्तम् At. अथित्वाद्भक्तियुक्तत्वाद्-
पक्वप्रज्ञत्वाच्च पक्तव्यप्रज्ञम् SKN.
सम्पददर्शनोऽनुग्राह्यतया Dur.

३. धिर, पाक मन्त्र P. अस्मिन्स्वकीयमण्डले
Sy. अत्र वेदनेऽसन्नित्तलक्षणे At.
अत्रादित्यमण्डले SKN.

४. प्रवेशयति। अत्रात्मदोषे देहे वा नियाम-
कतया प्रविष्ट इत्यभिर्देयतपक्षे Sy.
प्रविशति। प्रवेशं औपचारिकः।
चिन्मात्रयोर्ज्ञोपपरयोरेक्यं न विश्रम्यत
इत्यर्थः At. आवेशयतु प्रापयत्वित्यर्थः
SKN. आविशतु Dur.

५. उदकाश्मयः P.

६. ऽन्तताधि० P.

७. अत्राध्यात्मपक्षे। यत्र यस्मिन्नात्मनि,
सुपर्णा शोभनपतनानि स्वस्वविषय-
ग्रहणाय गमनकृतलानीन्द्रियाणि चक्षु-
रादीन्यमृतस्य भागम्। अत्र विषया-
वच्छिन्नचैतन्यममृतमित्युच्यते। तस्य
भागं भजनोपे स्वस्वांशमनिमेषं निमेष-
रहितमनारतं, विद्यया वेदनेन वृत्त्यव-
च्छिन्नचैतन्येनावरुद्धान्यभिस्वरन्त्यभिप्रय-
न्यावरणापगमनेन स्फोरयन्ति।
किञ्च यस्त्विनः स्वामी, अस्य देहस्य
विश्वस्य भुवनस्य गोपा गोपायिता
रजिता। यद्वा विश्वस्य भुवनस्य भूत-
जातस्य स्वामी, अस्य देहस्य गोपाः।

अनेन तत्त्वंपदार्थयोरेकत्वं प्रतिपादितं
भवति। स परमेश्वरो धीरः समाधि-
निष्ठः सर्वदाऽविक्रियो मा मां पाकं
परिपक्वमनस्कं यागदानादिनाऽपगत-
जस्तमस्कत्वेन दर्पणवदतिनिर्मलसत्त्वो-
द्विक्तमनस्कं मामाविवेश। उक्तरूपे
चित्ते तादृशं वस्तु स्फुरतीत्यर्थः। यद्वा।
अपरिपक्वमना अहं पूर्वमज्ञानदशायां
मदन्य ईश्वरोऽस्तीत्यविद्वांस्ततः पर-
मस्ति कश्चित्तत्त्वज्ञः सर्वेश्वरः सत्य-
ज्ञानादिलक्षण इति निश्चित्य यदचाद्
गुरुशास्त्राभ्यां स एवाहमस्मीति
मत्त्वं पारम्पर्येणावगत्य, असम्भावना-
विपरीतभावेन व्युद्भूतस्य भावनया साक्षा-
त्कृत्य परिपूर्णः परमात्माऽभूवमित्यर्थः।
... नन्वनवच्छिन्नस्य परमात्मनः सर्वत्र
व्याप्तत्वात्प्राप्तिरेव नोपपद्यते। सम्प्रति
(सत्यम्) अत्र प्राप्तिद्विविधा, प्राप्तप्राप्ति-
रप्राप्तप्राप्तिश्चेति। प्राप्तस्यापि कष्टे
चामीकरन्यायेनाऽऽवरणाज्ञानहानद्वारेण
प्राप्तिरुपपद्यते Sy. अध्यात्ममण्डल्या
ऋचोऽर्थः। यत्र यस्मिञ्छरीरे स्थिता
रश्मयः प्रकाशकत्वाद्भिमितदृशानि चक्षु-
रादीनीन्द्रियाणि। अमृतस्य रुपादे-
र्ज्ञेयस्य विषयस्य, भागं स्वं स्वमंशं चक्षु-
रूपं श्रोत्रं शब्दं घ्राणादीनि गन्धादी-
न्यनिमेषं विज्ञानेनोपतापयन्ति। आ-
त्मानं प्रकाशयन्तीत्यर्थः। तत्र भोक्तृ-
त्वेन स्थित इव ईश्वरः सर्वस्येन्द्रिय-
ग्रामस्य गोपा यः स धीरः प्रज्ञावान्।
पाकं पक्तव्यप्रज्ञमत्रैवस्थितमाविशतु मम
प्रकाशोभवत्वित्यर्थः। अथवा—यत्रेत्या-
त्मा निर्दिश्यते न शरीरम्। भाग-
मित्यत्र च पूर्ववदावायेति शेषः। स्वर-

यस्मिन्वृक्षे मध्वदः सुपर्णा निविशन्ते सुवते चाधि विश्वे ।

तस्येदाहुः पिप्पलं स्वाद्व्ये तन्नोन्नशुचः पितरं न वेद ॥२२॥

यस्मिन् वृक्षे । यस्मिन् । आदित्यवृक्षे । मधुन उदकस्यात्तारः । सुपतनाः पक्षिणो रश्मयः ।

तिश्च गत्यर्थः । यस्मिन्निहितानीन्द्रियाणि विषयस्यांशं स्वमादाय विज्ञानेनोपलभ्यार्थमभिरच्छन्ति । ईश्वरो गोपायिता च स मामाविशत्विति । . . . पूर्वो देवताविषयः । अयमात्मविषय इति विशेषः SKN. आध्यात्मिकमुच्यते . . . यत्र यस्मिञ्छरीरे सुपतनानीन्द्रियाण्यवस्थितानि स्वेषु स्वेष्वायतनेषु कृष्णताराविषु । किं कुर्वन्ति? इत्युच्यते, अमृतस्यामरधर्मो ज्ञानस्य भागं भजनीयं स्वं स्वं रूपादिलक्षणमंशमादाय विदया वेदनेन विज्ञानेन युक्तानि, अभिस्वरन्ति नहोन्द्रियाणां चेतन्यमस्तीति । तानि ह्यर्चेतनानि चेतनस्य पुरुषस्य कर्तृविज्ञानमयस्य करणानि, तदधिष्ठात्र्यस्तु देवताश्चेतनाः । . . . किं कुर्वन्ति? अभिस्वरन्ति, अभिप्रयन्ति विषयविज्ञानं पुरुषस्यापि भोक्तुः पट्टकुर्वन्ति । अथवाऽभिस्वरन्ति बुद्धिमाभिमुख्येन विषयविज्ञानमादाय बाह्यप्रत्ययाधानार्थं स्वरन्ति गच्छन्तीत्यर्थः । तत्र किम्? इत्युच्यते । तत्र योऽवस्थित ईश्वर इनः सर्वेषामिन्द्रियाणां गोपायिता य आत्मा स मा धीरो धीमान् . . . पक्ष्यप्रशोऽसम्यग्बुद्धिर्नमसंबन्धं विपक्षप्रशः सम्यग्दर्शो संबन्धः सोऽत्रैव हि देहेऽवस्थितो बुद्ध्याधिदैवतभावेन तैजसाख्यो मामाविशेश, आविशत्यनुग्राह्यतया स माममत्रैवावस्थितोऽनुगृह्णात्वित्यर्थः । तदनुग्राह्यस्य सम्यग्दर्शनं प्रकाशते तदाशास्यत इति Dur.

यत्र सुपर्णाः सुपतना आदित्यरश्मयः । 'अमृतस्य भागम्' उदकस्य । अविमिषन्तो वेदनेनाभिस्वरन्तीति वाभिप्रयन्तीति वा । ईश्वरः सर्वेषां भूतानां गोपायिताऽऽदित्यः । 'स मा धीरः पाकमत्रा विवेश' इति । धीरो धीमान् । पाकः पक्ष्यो भवति । 'विपक्षप्रश आदित्यः' । इत्युपनिषद्गो भवतीत्यधिदैवतम् । आध्यात्मम् । यत्र सुपर्णाः सुपतनानीन्द्रियाण्यमृतस्य भागं ज्ञानस्यानिमिषन्तो वेदनेनाभिस्वरन्तीति वाभिप्रयन्तीति वा । ईश्वरः सर्वेषामिन्द्रियाणां गोपायितात्मा । 'स मा धीरः पाकमत्रा विवेश' इति । धीरो धीमान् । पाकः पक्ष्यो भवति । विपक्षप्रश आत्मेत्यात्मगतमाचष्टे N. 3. 12; SKN. II. 134.

१. अत्र वृक्षस्वरूपकल्पना । अधिदैव-मादित्यमध्यात्ममात्मानं च प्रशंसति, यस्मिन्मादित्ये Sy. एवं चैस्त्रीशानां मुक्तिः स्यात्कर्मफलं न न । कर्मकर्तृत्वे न मुक्तिः स्यात् । प्रारब्धं तु न नश्यति । प्राप्ताप्राप्तविशेषेन लिङ्गदेहस्यैव भोक्तृत्वमित्युच्यते At.
२. वृक्षवत्सर्वकलाभयभूते Sy. वदचनीये लिङ्गशरीरे स्थिताः At.
३. ०स्य० P. मध्वित्युदकनाम । तद्वदन्तीति मध्व उदकस्यात्तारः Sy. कर्मफल-भोक्तारः At.
४. ०ना M. रश्मयः Sy. जीवाः At.

निविशन्ते । यस्माच्च, अवि । विध्वे सुपर्णाः । सुवते । तस्य । एव बुधस्व । आहुः । पिप्पलम् ।
 स्वाहुस्तम् । तस्याधे स्थितम् । तत् पिप्पलम् । नो । व्याप्नोति । यः । पितरमादित्यम् । न ।
 वेद, इत्यनादित्यविदो निन्दा ।

१. निवेशयन्ते P. निवेश० D. प्रविशन्ति
 रात्रौ Sy.

लोकाल्लोकान्तरं निविशन्ते, कर्मफलं
 भुञ्जते At.

२. उपरि Sy. अधिकानि कास्मानि,
 निविद्धात्मकानि संसारकारणानि At.

३. पश्ये M. विद्वस्व Sy. सर्वात्मका
 श्रममुक्ताश्च भवन्ति । एवं लिङ्गवेहस्यानां
 जीवानां त्रैविध्यमुक्तम् At.

४. स्नुवते P. पुनश्चदपकाले प्रकाशं जनयन्ति
 च यस्मादादित्यात् Sy. ऐहिका-
 मुष्मिकफलानि सुवते कुर्वन्ते च At.

५. आदित्यबुधस्य Sy.
 लिङ्गवेहस्य At.

६. Omitted by P. कथयन्ति तत्त्व-
 विदः । यद्वा सर्वस्याधि, उपरि जतं-
 मानमाहुः Sy.

७. ०पलं P. पालकं फलम् Sy. परमार्थतः
 पिप्पलं कर्मफलम् At.

८. रत्नवत् Sy.
 स्ववनीयम् At.

९. तेऽस्य M.

१०. उपरि, उपासनान्तरम् Sy. ननु जीवस्य
 चिन्मात्रतत्त्वज्ञानादेव मुक्तिरस्तु, किम-
 न्तर्गतेन तत्त्वदार्थज्ञानेन प्रक्रियापरि-
 कल्पितेन । तत्राह यतोऽपे At.

११. तद् ब्रह्म At.

१२. नशतिर्गतिकर्मा । तत्फलं न प्राप्नोति ।
 वेदितारस्त्वपे पिप्पलमाहुर्दित्यर्थः Sy.
 उनुत्कृष्टं न नशद् न प्राप्नोत्येव
 नः At.

१३. यो नरः Sy.

१४. ईदृशं पितरं जगतः पालयितारम् Sy.

जगत्कारणं तत्पदार्थमीदृशम् At.

१५. व M, नोपास्ते... इत्यधिदेवपक्षे Sy.
 न वेति वैदिकेषु केवलमुक्तेरप्रामाण्या-
 दिति भावः At.

१६. न वेद, इति is omitted by P. अचा-
 ध्यात्मपक्षे । यस्मिन्परमात्मनि बुधे
 बुधवद् गमनाविरहितेऽविक्रिये सुपर्णाः
 शोभनगमनानौन्द्रियाणि मध्वबो मधूनो
 ज्ञानस्वातृणि तज्ज्ञानेन ज्ञानमाञ्जी-
 त्यर्थः । निविशन्ते स्वाफकाले स्वस्व-
 विषयेभ्यः प्रतिनिवृत्तान्यात्मनिवृत्त्या
 लीयन्ते पुनः प्रबोधकालेऽधि विध्वे विद्व-
 स्योपरि सुवते च, उच्यन्ति स्वस्वविषयो-
 ल्लभन्त इत्यर्थः । तस्य परमात्मनः
 पिप्पलं पालकं संसारत उद्धारकं स्वाहु,
 आस्वादनीयममृतत्वलक्षणं ज्ञानम् ।
 यत्फलत्वावने पुनः क्षुत्पणाशोकमोह-
 जरामरणादयो न भवन्ति तद्धि स्वाहुत-
 मम् । इतरस्वर्पादिफलानि पुनर्जनना-
 द्यापादकत्वादायातत्वाद्गुणि । तत्फलमपे
 स्वरूपज्ञानोत्तरकालमाहुः । यः पुमान्
 पितरं पालकं ज्ञानफलं तत्कलाचार-
 मात्मानं वा न वेद न जानाति गुरुशा-
 स्त्राभ्यां स तत्फलं नोपशन्न प्राप्नोति ।
 अत आत्मानं यो वेद स एव तन्मोक्षफलं
 प्राप्नोतीत्यर्थः । यद्वा 'कर्मवदाकाशम्'
 (Svet. U. 6. 20.) इत्याविश्रुतिर्ज्ञा-
 नादव्योपायस्यामृतत्वप्राप्ति निवारयति ।
 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' (Mu.U. 3.
 2.9.) इत्यादिका नु ज्ञानात्प्राप्तिमाह ।
 तस्मादीदृशं परमेश्वरं विदित्वा मुक्तो
 भूयात्तमित्यर्थः Sy.

यद्गायत्रे अधिं गायत्रमाहितं त्रैष्टुभाद्वा त्रैष्टुभं निरतक्षत ।

यद्वा जगज्जगत्याहितं पदं य इत्तद्विदुस्ते अमृतत्वमानशुः ॥२३॥

यद् गायत्रे । यत् । गायत्रे छन्दसि । अधि । निहितम् । गायत्रं यत् । वा पदम् । त्रैष्टुभाच्छन्दसः । त्रैष्टुभम् । निरतक्षत = पूषगकुर्वन् । यत् । वा । जङ्गमस्वभावात् । जगत्या (म्) । निहितम् । ये । एव । तत् । पदम् । विदुः । त एव । अमृतत्वम् । आनशुः, वीणि वैदिकानिच्छन्दांसि तानि चामुमादित्यं वहन्ति तस्मादेवादित्यो गायत्रस्त्रैष्टुभो जागतश्च भवति यद्वा गायत्रादीनि सामानि

१. यं D. अथ महावाक्यविषये गायत्री-त्रिष्टुब्जगत्यश्छन्दांसि सन्ति तान्माह At.

२. यद् ब्रह्म At.

३. प्राचम्यद्वयैः स्तुत्यत्वाच्च गायत्री भूस्त-दीर्घं स्वानं गायत्रम्...तत्र Sy. गायत्रीछन्दसि At.

४. उपरि Sy. अधिकं सर्वोत्कृष्टम् At.

५. 'हि गतो' आगतमवगतं ज्ञातं तद् ब्रह्म At.

६. आग्नेयं पदम्...प्रथमसृष्टत्वाद् गायति त्रायते चेति व्युत्पत्त्या च प्रजापते-र्मूलाद् गायत्र्या सहोत्पत्तत्वाद् भक्त्या-ऽग्निरपि गायत्रः । 'गायत्रोऽग्निः' (TS. 2.2.5.5.) इति श्रुतेः । भूम्या-मग्निः स्थापित इति पदस्ति Sy. गायत्रं ब्रह्मेत्युच्यते । सञ्ज्ञाकरणस्य प्रयोजनं वक्ष्यामः At.

७. द्वितीयत्वाद् वृष्टिपर्जन्यविद्युद्भूप्रिस्तो-भयुक्तादन्तरिक्षात् Sy. पक्षान्तरे वाशब्दः ।...त्रिष्टुप्छन्द-स्कान्मन्त्रात् At.

८. ०से त्रै० P. स्तोभयुक्तमूर्ध्वाधस्तिपे-प्तक्षणस्तोभत्रयोपेतं वायुम् Sy. त्रिष्टुभा प्रोक्तत्वात्त्रैष्टुभं ब्रह्मेत्युच्यते At.

९. सामुसम्पादितवन्तो देवा इति यदस्ति

Sy. निष्कृष्य निर्णीतवन्तः । के ? हिरण्यस्तुपाद्वा प्राचाद्याः At.

१०. वा, अथवा ... समनशीलमादिष्यास्यं पदम् Sy. यद् वा पक्षान्तरमिवं जगति-रतक्षत । जागतं ब्रह्मप्रायपाठावक्षर-साम्याच्च जगत्याः पर्यायान्तरं वा, इवम् At.

११. जगति सर्वेणेत्य उद्गततमे वा तृतीय-भूते छलोके Sy. जगत्यां छन्दसि प्रतिपाद्यत्वेन हितम् At.

१२. य एव नराः Sy.

१३. तद्विदं त्रिषु स्थानेषु त्रयाणामम्बावीनां पदाधानम् Sy. पदं पदनीयं गन्धफल-कम् At.

१४. जानन्ति Sy. एवं तावद् गायत्रैष्टु-भजागतसञ्ज्ञाभिर्ब्रह्मविषयास्त्रयः पक्षा उपन्यस्तास्तत्प्रयोजनमुत्तरत्र वदन्दीर्घ-तमाः स्वमतं तावदाह । य इत्तु ये तु तद् ब्रह्मच्छन्दोभिरनुपहितं निर्गुणं तत्स्वमत्प्रादिकाशयत्तदर्थं निःसञ्ज्ञकं विदुरनुभवन्ति At.

१५. ०वोम्० P. अमरणकम् पदम् Sy. तेऽमृतत्वमिहैव मोक्षम् At.

१६. आनुवन्ति । इत्यधिनोक्तम् Sy. अश्नु-यते, यद्वाऽमृतत्वं मुक्तरूपत्वमानशु-भञ्जतेऽनुभवन्ति At.

१७. ०त्रं त्रै० P.

बहन्ति तदानीं जगदिति साम्नो विशेषणादुपपन्नं लिङ्गमिति ।

गायत्रेण प्रति मिमीते अर्कमर्केण साम त्रैष्टुमेन वाकम् ।

वाकेन वाकं द्विपदा चतुष्पदाक्षरेण मिमते सुप्त वार्ष्णीः ॥२४॥

गायत्रेण । प्रसङ्गादक्षरप्रबंसा क्रियते, ऋक्संहितायां कियन्तो मन्त्रा इति जिज्ञासमानो

१. अथाधियज्ञम् । गायत्रे प्रातः सवनेऽधि, उपरि गायत्रं छन्दः पदमाहितमिति यत् । तथा त्रैष्टुभान्माध्यन्दिनात्सवनात्त्रैष्टुभं छन्दो निरतक्षत तत्राहितमिति यत् । वा किञ्चेत्यर्थः । जगति तृतीयसवने जगज्जागतं पदमाहितमिति यत् । तत्तादृशं सवनत्रयेषु छन्दस्त्रयसंस्थानं ये नरा विदुर्यजमाना विदुर्जानन्ति तेऽमृतत्वं ज्ञानानुष्ठानद्वारेण मोक्षमानशुरान्बुन्ति । अथवा गायत्रे प्रातःसवने त्रिषु सवनेषु छन्दस्त्रयपरिमाणात्सवनान्यपि तत्तच्छब्ददशध्वेनोच्यन्ते । 'गायत्रं प्रातः सवनं, त्रैष्टुभं माध्यन्दिनं सवनं, जागतं तृतीयसवनम्' (TS. 2.2.9.5-6) इति श्रुतेः । तादृशे प्रातःसवनेऽधि, उपरि गायत्रमष्टाक्षरात्मकमाहावप्रतिगरूपं गायत्रं पदमाहितम् । तद्यथा होता 'शोताबोम्' इति अक्षरेण तथा 'शंतामोदेवोम्' इति पञ्चाक्षरेणाध्वर्युः प्रतिगृणाति, तन्मिलित्वाष्टाक्षरं सम्पद्यते । तच्चाष्टाक्षरं गायत्रीसदृशं, तस्या अपि पादस्याष्टाक्षरत्वात् । इदमेकं प्रातःसवनरूपं गायत्रपदप्रतिष्ठापनम् । तथा सवनान्तेऽपि शंसनानन्तरम् 'उक्थं वाचि' इति चतुरक्षरमाह (होता) । 'ओमुक्थशाः' इति चतुरक्षरमध्वर्युः । तदष्टाक्षरं सम्पद्यते । एतदेकं परं गायत्रे गायत्रस्थापनम् । तथा त्रैष्टुभान्माध्यन्दिनसवनान्त्रैष्टुभमाहावप्रतिगरूपं परं निरतक्षत ऋत्विजः । तद्यथा माध्यन्दिनसवने होता 'अध्वर्यो शोताबोम्'

इत्याह्वयते षडक्षरेणाध्वर्युश्च 'शंतामोदेवोम्' इति पञ्चाक्षरेण प्रतिगृणाति । तन्मिलित्वैकादशाक्षरं सम्पद्यते । इदमेकं माध्यन्दिनसवनानां त्रैष्टुभे त्रैष्टुभाधानम् । तथा सवनान्तेऽपि शंसनानन्तरम् 'उक्थं वाचि इन्द्राय' इति सप्ताक्षरमाह (होता) । अध्वर्युश्च 'ओमुक्थशाः' इति चतुरक्षरेण प्रतिगृणाति । तन्मिलित्वैकादशाक्षरं सम्पद्यते । इदमपरं त्रैष्टुभे त्रैष्टुभस्थापनम् । तथा तृतीयसवने होता 'अध्वर्यो शोताबोम्' इति सप्ताक्षरेणाह्वयते 'शंतामोदेवोम्' इति पञ्चाक्षरेणाध्वर्युः प्रतिगृणाति । द्वादशाक्षरं भवति । तदिवं प्रथमं जागते जागतोत्पादनम् । तथा पश्चादपि शंसनानन्तरमाह (होता) । 'उक्थं वाचि इन्द्राय देवेभ्यः' इत्येतदेकादशाक्षरं भवति । अध्वर्युश्च 'ओम्' इत्येकाक्षरेण प्रतिगृणाति । तदुभयं मिलित्वा द्वादशाक्षरं भवति । तद्विदमपरं जागते जागतपदस्थापनम् । एवं त्रिषु छन्दःसु त्रिषु गायत्र्याधिसवनेषु गायत्रादिच्छन्दस्त्रयपदप्रतिष्ठापनम् । एतत्सर्वमेतरेष्वह्वये 'देवविशः कल्पयितव्याः' (AB. 3.12.) इति खण्डे विस्पष्टमान्नातम् । तत्तादृशं छन्दसि छन्दस्थापनं य इतिद्विषये च जानन्ति त एवामृतत्वमानशः प्राप्नुवत्यनुष्ठानद्वारा । एवमजानन्तोऽनुष्ठानेनापि क्लेशं न प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । तस्य साकल्याभावाविति भावः Sy.

गायत्रेण पादेन । मन्त्रम् । परिच्छिन्त्याद् बहूनि हि गायत्र्याणि पदान्युष्णिक्कुभोरनुष्टुभिः पङ्क्त्यां च सम्भवात् । साम्नः परिच्छेदः । अर्केण भवति संस्वितायामृचि साम च संस्थितं भवति । अथ क्रियन्ति च्छन्दांसीति जिज्ञासुस्त्रैष्टुभं छन्दः प्रथमं प्रतिपद्यते । बहूनि त्रैष्टुभानि वाक्यानि भवन्ति । ततोऽवशिष्टं परिच्छिन्त्यात् । अथ सुक्तं परिच्छेत्तुकामः । द्विपदा विपदा । चतुष्पदा चर्वा परिच्छिद्य

१. गायत्रच्छन्दसा Sy. अत्र ... गायत्र्यादि-
भिर्गुणैः सगुणे ब्रह्मण्यहङ्ग्रहेणोपास्यमाने
फलविशेषः प्रतिप्रदर्श्यते । गायत्रेण गायत्र-
सञ्ज्ञकेनोपासितेन ब्रह्मणा At.

२. अर्चनसाधनं मन्त्रम् Sy. सूर्यम् At.
अर्को मन्त्रो भवति यदनेनार्चन्ति N. १. 4.

३. प्रत्येकं परिच्छिन्नाति ... प्रतिमन्त्रं गाय-
त्रेणच्छन्दसोपनिबद्धं करोति । उपलक्षण-
मेतदव्येषां छन्दसाम् । यद्वा । इतरेषां
छन्दसामस्त्येव चतुश्चतुरशराधिक्येन
तत्तच्छन्दोभिः प्रतिमिमीते इत्यर्थः । यद्वा
प्रतिशब्दः समित्येतन्मिन्नर्थे, छन्दोभि-
र्मन्त्रान्तस्मितं (समितान्) करोतीत्यर्थः
Sy. गच्छति । यातूनामानेकार्थत्वात् At.

४. यत्राग्नि M. १. पदान्युष्णिग्भोर-
नुष्टुबिच ... संभावात् M.

६. गायत्रयन्तरसञ्ज्ञकं साम प्रतिमिमीते ।
ननु 'एकं साम त्वे च क्रियते' इति तिसृष्वेकं
साम विहितमतोऽर्थः सामेति वक्तव्यं
कथमुच्यतेऽर्केणेति ? न । वस्तुत एकां साम,
एकस्यामृच्यारुडम् । पदवादन्योन्यां
तदुत्तरयोगापत्ति, इत्यतिशेयतः प्राप्तं
तिसृषु गानम् । अत एकवचनमविशङ्कम्
Sy. सामाभिमानिनीं देवतां सालोक्येन
गच्छति At. ७. उक्तलक्षणेन मन्त्रेण
Sy. तदनन्तरमर्केण प्रयोजकेन At.

८. अथ त्रिष्टुबुपादानमितरच्छन्दःप्रदर्शना-
र्थम् । अथवाऽनादेशे सर्वत्र त्रिष्टुभो
ग्रहणात्प्राचुर्याभिप्रायेणेदमुक्तम् । त्रैष्टुभेन
द्विवारत्रिवारावृत्तेन Sy. त्रैष्टुभसञ्ज्ञके-
नोपासितेन ब्रह्मणा At.

९. द्रुचतृचकुर्यं वाकं वक्तव्यमेकैकं छन्दः
प्रतिमिमीते Sy. वाकं वागभिमानिनीं
देवतां प्रतिमिमीते At.

१०. ०विशि० D.

११. वाकं सूक्तम् । एतावद्भिरिष्टुभिश्चरु-
निबद्धमिदं सूक्तमिति तादृशेन वाकेन
वाकं वर्गमनुवाकं वा मिमीते Sy. वाकेन
प्रयोजकेन वाकं महावाक्यमुपनिषदभि-
मानिनीं देवतां प्रति मिमीते At.

१२. कीदृशेन वाकेनेति स विशेष्यते । ...
पादद्वयबद्धविराडादिच्छन्दोनिबद्धमन्त्र-
रूपेण Sy. अथ कमप्राप्तं ज्ञातं ब्रह्म त्य-
क्त्वा त्रैष्टुभब्रह्मणा तुल्यफलत्वात्प्राप्तद्वि-
कविद्यात्रयमेकफलमाह । द्विपदा द्विपदा
मन्त्रेण प्रतिपाद्यं ब्रह्म । द्विपदा त्वेवा
द्विपदी ब्रह्मविद्या । द्विपदा ब्रह्मणोपासि-
तेन वाकं प्राप्य तेन प्रयोजकेन वाकमुप-
गच्छेदेवतो प्रतिमिमीते At.

१३. चतुष्पदा पादचतुष्टयोपेतैरानुष्टुबादि-
मन्त्ररूपेणेति । इयतोर्निर्द्विपदाभिर्बर्गं
इयतोर्भिश्चतुष्पदाभिर्बर्गो वर्गः । इय-
द्विपदरूपैर्वाकैरियच्चतुष्पदरूपैर्वाकैश्च
परिमितोऽनुवाक इति । सूक्तपक्षे,
एतावद्भिरुक्तैः सूक्तरयमनुवाक इति Sy.
चतुष्पदाऽनुष्टुभा बृहत्या च प्रतिपाद्यं ब्रह्म
सामान्यसञ्ज्ञया चतुष्पात् । विशेष-
सञ्ज्ञयाऽनुष्टुभं बाह्यं चोच्यते । एषा
चतुष्पदी ब्रह्मविद्याऽनुष्टुभी बाह्यती
चोच्यते । चतुष्पदा ब्रह्मणोपासितेन वाकं
प्रतिमिमीते उपासकः At.

१४. परिच्छिन्ना P.

द्वयं तच्च चतुष्टयमिति ब्रूयाद्, अथ किमियं गायत्री, उत्तोष्णिगिति परिच्छेदमुपक्रान्ताः । सप्त ।
छन्दोसि । अक्षरेण । मिमते=परिच्छिन्दन्ति, अष्टाक्षराणि भवन्ति तस्मादियं गायत्रीति ।

जगता सिन्धुं दिव्यस्तमायद्रथंतरे सूर्यं पर्यपश्यत् ।

गायत्रस्य समिधस्तिष्ठ आहुस्ततो मूहा प्र रिरिचे महित्वा ॥२५॥

जगता सिन्धुम् । गायत्रं प्रशंसति गायत्रं प्रवृद्धाक्षरं मूत्वा । अन्तरिक्ष आदित्ये वा ।
उदकम् । अस्तभापत् । रथन्तरे च । सूर्यम् । पर्यपश्यत्वा सूर्यो रथन्तरे तिष्ठति
तथाऽक्षरोज्जागतं सामोदकं धारयति रथन्तरमादित्यमिति । गायत्रस्य साम्नः । समेधिकाः ।

१. ०तुः ऋ० P. ०तु ६० २+ऋ D. ०तु
ऋ० M. २. ०मुक्ता० P.

३. सप्तसङ्ख्याताः At.

४. वागधिष्ठितानि सप्तच्छन्दांसि Sy. छन्दो-
रूपवागभिमानिनीदेवताः At.

५. अक्षरेणैव Sy. गायत्र्याविषु सप्तगण-
प्रतिपादकेषु महावाक्येष्वनुगतो यः प्रण-
वस्तमाधित्यापरास्ति ब्रह्मविद्येति ब्रह्म-
विद्याप्रसक्तानुप्रसक्त्या तामप्याह । अक्ष-
रेणेति । अक्षरमिति यत्तत्प्रतिपाद्यब्रह्म-
प्यक्षरमुच्यते । अक्षरसञ्ज्ञकेनोपासितेन
ब्रह्मणा At. ६. मिमते D.

७. निर्माणं कुर्वन्ति । अष्टाक्षरा गायत्री ।
एकावशाक्षरा त्रिष्टुप् द्वावशाक्षरा
जगतोति । अक्षरैः पादाः परिमीयन्ते
परिमितः पादेष्वछन्दोसि । ततः पादानां
छन्दसामक्षरं मूलमिति । तथा ऋग्वर्ग-
सूक्तानुवाकादीनां चाक्षरं मूलमित्यक्षर-
प्रशंसा Sy. गच्छति At.

८. प्रशंसितं D. प्रशं P. प्रकृतमवशिष्टं
जागतं ब्रह्माधिकृत्योच्यते At.

९. Omitted by P. जगतीच्छ्वत्स्काया-
मुच्युत्पन्नं साम जगत् तेन ब्रह्मा सृष्टिकाले
Sy. जागतेनोपासितेन ब्रह्मणा At.

१०. सुलोके Sy. स्वलोके At.

११. स्थानवशीलमुदकस्य स्थानकं वाऽऽदित्यम्

Sy. समुद्राभिमानिनी देवताम् At.

१२. स्तम्भितवान् । 'जागतो वा एष य एष
तपति' इति धृतिः Sy. वशीकरोति At.

१३. एतन्नामके साम्नि Sy. ह्यस्थानप्रसङ्गाहि-
द्यान्तरमाह—रथन्तरे रथन्तरसामप्रतिपाद्यं
यद् ब्रह्म तद्, रथन्तरसामप्रतिपाद्यत्वं
सामाभिष्यङ्ग्यत्वमात्रम् । साम्नां
वर्णपदवाक्यात्मकत्वाभावात् । रथन्तरे
ब्रह्मण्युपासिते सति At.

१४. स्तम्भितं सूर्यम् Sy. सूर्यं वशीकृतम् At.

१५. परिवृष्टवान्प्रजापतिः । तदाधारभूताया-
मुचि 'स्ववृंशम्' (RV.VII.3.2.22.)
इति सूर्यप्रतिपादकशब्दवशान्तात् । 'असौ
वाय स्ववृंश्' (AB.4.10.) इति हि
धृतिः । अत एव तत्र सूर्यवशानं विधीयते
रथन्तरे 'प्रस्तूयमाने सम्मीलयेत् स्ववृंशं
प्रति वीक्षेत' (TMB.7.7.15.) इति
सामब्राह्मणेन Sy. परितः पश्यति At.

१६. सूर्यं P. D.

१७. गायत्र्यामृत्यस्य साम्नः Sy. अथ गाय-
त्र्यादीनां रथन्तरान्तानां विद्यानां फल-
माह । गायत्रस्याजहत्सक्षणया गायत्रादेः
सप्तकस्य गणस्य गायत्रैष्टुभजागतहंप-
दानुष्टभबाह्वंतरथन्तरारुधानां विद्यानाम्
At. १८. ०धिताः D. समिन्धनाः Sy.
फलाभिष्यञ्जिकाः At.

तिस्त्रिः। आहुर्गायत्रीं विष्टुम् जगतीमिति। ततः। तस्यैव महत्त्वेन। प्रकर्षेण रिरिचे, चतुर्थं छन्दःमु त्रीणि गायत्रीं समेधयन्ति, तां विष्टुम् विभिरक्षरैरुपैत् सैकादशाक्षरा भूत्वा प्राजापत तां जगत्येकेनाक्षरेणोपैत् ता द्वादशाक्षरेत्यनुष्टुप् गायत्रीमेव विपदां सती चतुर्थेन पादेनानुष्टोमतीति।

उपे ह्वये सुदुधीं धेनुमेतां सुहस्तो गोधुगुत दौर्ददेनाम् ।

श्रेष्ठं सवं सविता साविपन्नोऽभीष्टो धर्मस्तद् पु प्र वौचम् ॥२६॥

उपह्वये । माध्यमिका वाम् गोरुपा भवति तां स्तोति—उपह्वये । सुवोहाम् । धेनुम् ।

१. तिस्त्रो विभक्तीराहुः पादत्रयमाहुरित्यर्थः । अथवा तिस्त्र ऋच आहुः Sy. तिस्त्रो मूर्तयो भवन्ति । अथमर्थः—गायत्राष्टु-पासकान् ब्रह्मा वा विष्णुर्वा शिवो वाऽब्रह्मन्तरकलभोगानन्तरमाचिरादिमा-गैर्न स्वर्कात्मिकाभ्रयन्ति । तत्र ते तदु-पासकानां तारतम्येन तेभ्यः फलविश-धान्वदति । ब्रह्मादयस्त्रयोऽपि सगुणं ब्रह्मेत्युच्यते । तेषां लोको ब्रह्मलोक इत्येवोच्यते At.
२. ततो हेतोः Sy. ततो ब्रह्मलोकभोगानन्त-रम् At.
३. मल्ला बलेन महित्वा महत्त्वेन Sy. मल्ला महता विष्ण्वादिना सगुणेन ब्रह्मणा सह तदुपदिष्टसगुणोपासनं श्रुत्वा क्षणमवधार्य ... महित्वा महत्त्वेन मुक्तत्वेन हेतुना At.
४. प्ररिच्यते । अग्न्यानि सानानि पृथक् पृथक् निमित्तवान् । यद्वा गायत्र्यादयश्छन्दो-वाची तस्य तिस्त्रो मूर्तीराहुः क्रमेणाष्टा-क्षरैकादशाक्षरद्वादशाक्षरैर्गायत्रीविष्टुब्ज-गत्यात्मिकाः । यस्मादेवं ततस्तस्माद् गायत्री छन्दसां कतिष्ठा सती मल्ला बलेन महत्त्वेन प्ररिरिचे सर्वाणि छन्दसांस्-प्तिकामति येनैव बलेन सोममाहुतवती तादृशेनैव भवति Sy. प्रकर्षेण प्रपञ्चात्

पृथग्भवन्ति At.

५. ऋचः M.

६. ऽपन्ती त्रीं M.

७. ऽष्टुतिभिः M.

८. प्रजाः P.D.

९. तारं M.

१०. ऽपो M.

११. स द्वादशाक्षरः सुरेत्यनुष्टुप् च M.

१२. पदेन पदेनानुष्टुभो भवतीति M.
०ष्टाभः P.

१३. VM. ignores मल्ला

१४. ऽन्ति M.

१५. अहं होता... उपेत्याह्वयामि Sy.
उपग्राह्यत्वेन ह्वये स्वीकरोमि At. अहं तावदुपह्वये SKN. उपगम्य मनसा ह्वय आह्वयेऽहं स्तुतिभिः Dur.

१६. मुष्टु बोध्राम् Sy. मुष्टु बोहिर्कां शुभकर्मभिर्व्यासादिभिः सूत्रप्रणयनेन दुष्टमान्तवात् At.

सुवोहनाम् SKN.

कल्याणमुदकं या दुग्धे ताम् Dur.

१७. क्षीरेण प्रीणयित्रीं नां प्रकर्षार्थाम् Sy.
कामधेनुस्थानीर्षां, विनोति प्रीणयतीति धेनुस्ताम् At.

उक्तानिर्वचनाम् SKN.

तर्पयित्रीं सर्वलोकस्य Dur.

१ एताम् । कल्याणहस्तः । गोघृक् । अपि च । दोग्धि । एनाम् । श्रेष्ठम् । सर्वम् । सकिता ।
 १० प्रसीतु नः=प्रेरयतु । ११ यस्मान् । १२ अभीष्टः । १३ अयं धर्मः । १४ ततोऽहमित्यम् । १५ सुप्रब्रवीमि

१. आगच्छन्तीम् Sy. एतां प्रतिष्ठां प्रकृतां चाध्यात्मपरां श्रुतिम् At. माध्यमिकां वाचं धर्मबुहुं वा SKN. माध्यमिकां वाचम् Dur.
२. शोभनहस्तो बोहनकुशलः Sy. सुखहस्तः सुखकरः शङ्कुराचार्यः स गोघृक् सूत्रवाचां तात्पर्यज्ञो भाष्यकारो व्याप्ताविसूत्रव्याख्यानद्वारा यथा नां श्रुति दोग्धि तथैव तदर्थो नाग्याथ इत्यर्थः । यद्वा । उत एव स एव बोहदोग्धा, एनामुपनिषदम् At. शोभनहस्तः कुशल इत्यर्थः SKN.
३. ०घृक् M. गोदोग्धाऽध्वर्युः Sy. व्याससूत्राणां भाष्यकरणद्वारा सूत्रवाचां दोग्धा At. गोर्माध्यमिकामा दोग्धा, इन्द्रो धर्मबुहो वाऽध्वर्युः SKN.
४. तथा At. उत्तमज्जोऽप्यर्थे SKN. अपि च मयंतामुपहृताम् Dur.
५. दोग्धि यस्मादेवं तस्मादुपहृत्य इत्यर्थः Sy. सूत्रवाक्यतात्पर्यविवेचक एव श्रुति दोग्धि, तात्पर्यकथनेन श्रुत्यर्थसारं कथयति At. दोग्धु क्षारयतु SKN. प्रक्षारयतूवकाणि Dur.
६. बोधेतां M. उक्तलक्षणां गाम् Sy. ननु श्रुतिव्याख्यानरूपाणामपि दुर्बोधत्वात् सूत्रव्याख्यातधुस्पर्धो दुर्बोध एव तत्राह. . एतां प्रकृतां श्रुति ... दोग्धि At.
७. श्रेष्ठं प्रशस्यम् Sy. नच शङ्कुराचार्यो मयंमात्रमित्यत आह श्रेष्ठमज्ञानलक्षणस्यान्तस्तमसो हन्ता At. किं दोग्धु ? श्रेष्ठमतिशयेन प्रशस्यम् SKN. अमुना प्रकारेण ... अतिशयेन प्रशस्यमेतम् Dur.
८. वसवं M. सोमयागं क्षीरं वा Sy. जन्म

At. सूपतेऽभ्यनुज्ञायत इति सब उदक-
 लक्षणः पयोतल्लणो वा तमभ्यनुज्ञात
 इत्यर्थः SKN. उदकम् Dur.

९. सर्वस्यानुज्ञाता परमेश्वरः Sy. आदित्यो यजमानो वा SKN.
१०. ब्रह्मो P. ०तो० D.
११. अनुज्ञानातु Sy. आसादितवान् At. सुवतु । अभ्यनुज्ञानातु SKN. नित्यं वदानु Dur.
१२. अस्मदीयम् Sy. अस्मदर्थाम् । नृशब्द-
 तन्बुद्धिरेव इति केचित् At. अस्माकम् SKN.
१३. तत्तावुशोऽभीष्टोऽग्निदीप्तः Sy. तत्र सवि-
 तापि जीवमात्रमित्यत आह ... अध्यात्म-
 प्रकाशितः At. कस्मात् । (यस्माद्)
 ... अग्निदीप्तः SKN.
१४. तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दाध्याहारः । यद्यस्माद्
 धर्मः प्रवर्त्यः । 'यद् ध्रो इत्यपतत्तद्
 धर्मस्य धर्मत्वम्' (TA. ५.३.५.) इति
 तैत्तिरीयकम् Sy.
 'घृ क्षरणदीप्त्योः' विगलिताविद्यः
 परमात्मैवात्र सूर्यपदेन विवक्षितो महा-
 पुरुष इति At.
 ग्रीष्मसन्तापो महावीरो वा SKN.
 मध्यस्थानो विद्युदाख्यः Dur.
१५. तदुज्ज्व एवकार्यः । तस्मादेव कारणात्
 Sy. तद्वाच्यं बह्वैव At. ततस्तस्मा-
 दहम् । उकारः पादपुराणः SKN.
१६. ०मिनि M. सुष्टु ब्रवीमि, उपहृत्य इति
 Sy. सुष्टु, अतःशस्यं प्रकर्षणाविपर्ययेणा-
 बोधमुक्तवानस्मि At.
 सुष्टु ब्रवीमि SKN.
 इति तं सुष्टु प्रब्रूमः Dur.

दोहायम् ।

हिङ्कुण्वती वसुपत्नी वसूनां वत्समिच्छन्ती मनसाभ्यागात् ।

दुहामखिभ्यां पयो अघ्न्येयं सा वर्धतां महते सौमगाय ॥२७॥

हिङ्कुण्वती । वत्ससन्दर्शनादिङ्कुण्वती । वसूनां पालयित्री । वत्सम् । मनसा । इच्छ-

१. दोहाय M. यद्वा । एतां पुरतो दृश्यमानां धेनुं वृष्ट्या प्रीणयित्री मेघसंक्षणां धेनु-
मुपह्वय आह्वयामि वर्धदोहाय । किञ्चैनां धेनुं सुहस्तः शोभनबोहनकुशलहस्तोपेतो गोधुक्, गोदोग्धाऽऽदित्यो वा वायुर्वा बोहव् सोमि तदधीनत्वाद्दर्पणस्य । किञ्च तदर्थं सविता प्रेरकः परमेश्वरोऽस्मदर्थ-
मस्मदुपभोगादृष्टमपेक्ष्य साधिवदनुज्ञाता-
तु । प्रतिबन्धं मा करोत्वित्यर्थः । किमि-
तोदमुच्यते, धर्मो धीष्मोऽवर्धणजनितः
सत्यशोषोऽभीष्टः प्रवृद्धः । तद्वा तु प्रबोचं
तस्मादेव कारणाद् ब्रवीमि Sy. धर्मधुक्-
पक्षे—धेनुरेव धेनुस्तामुपह्वये । सुदुपां
मुदोहां धेनुमेतामस्मिन्कर्मण्यङ्गभावमुपा-
गताम् । होता ब्रवीति-मया चैवमुपहृतां
सुहस्तो गोधुगध्वर्युरपि च शोग्येनां श्रेष्ठ-
मतिशयेन प्रशस्यमेतं सर्वमेतच्छुभमत्ययः
साविद्यत्सुनोतु, अभ्यनुज्ञानातु सविता ।
यद्वि सवित्रा प्रसूतं क्रियते तदेव साधु
भवति । अभीष्ट एव धर्मो रुचितो महा-
वीरः । तमधिकृत्य प्रब्रूमः Dur. धेनुर्ध-
यतेर्वा, धिनोतेर्वा । ...तस्या एषा भवति ।
... उपह्वये । मुदोहनां धेनुमेतां कल्याण-
हस्तो गोधुगपि च दोघ्येनां श्रेष्ठं सर्वं
सविता सुनोतु न इत्येष हि श्रेष्ठः सर्वेषां
सवानां यदुदकं यद्वा पयो यत्सुखमभीष्टो
यमस्तं मु प्रब्रवीमि । वागेवा माध्य-
मिका । धर्मधुगिति याजिकाः N.
11.45; SKN. IV. 89.

२. VM. ignores उ

३. ऽति P. Omitted by M. भीषाङ्कुरा-
चार्यव्याख्या ब्रह्मविद्यैव निष्कृष्यत इत्याह
At.

४. ०गां M. यथाऽऽहता गौः... वत्सं प्रति
हिङ्कारं कुर्वती Sy. 'हि गतो वृद्धो च' हि
प्रसिद्धं गतमनुभवसिद्धं च देवकालान-
वच्छिन्नं सर्वशास्त्रप्रसिद्धं च हिङ् ज्ञानं
पस्य तद् वाप्य हिङ् । "पञ्चमा ज्ञान-
वाचकाः" इत्येकाक्षरनिघण्टुः । 'बहोव
हिङ्कारः' इति श्रुतिः । तं वत्सं हिङ्कुण्वती
ब्रह्म कुर्वती ब्रह्मभावं भवन्ती At.
हिङ्ङित्येवं रूपं स्तनयितुलक्षणं कुर्वती
SKN. हिङ्ङित्येवं प्रकारं शब्दं
स्तनयितुं कुर्वती Dur.

५. वसुपत्नी श्रीरवध्याख्याविबुधजनानां
सर्वदा पालयित्री । वृत्त्यवृत्तिभ्यां वसुनः
पालयितृत्वं तस्यैवाधिक्यं च प्रतिपाद्यते
Sy. ब्रह्मविद्या, वसू देवी जीवपरमा-
त्मानो वत्सगो ह्यादनशीलो पतो ईशो
विद्ययत्नेन पतनीयो ज्ञापनीयो यस्याः सा
वसुपत्नी जीवपरायकत्वेन प्रकाशयन्ती
At. वसु धनं वृष्टपुदकाख्यं तस्याधि-
पतिभूता, वसूनां वसव आदित्यरश्मयो
मरुतो वा तेषाम् SKN. वसूनामुद-
कानामीश्वरी वसूनां वाऽऽदित्यरश्मिनां
मरुतो वा Dur.

६. पुनः कौदशो ? वसूनां वत्समिच्छन्ती ।
वसुरिति रश्मिनाम देवतानाम च ।
वामदेवादीनामंशानां देवतात्वेन भावि-
तात्मनां ब्रह्मविद्याचार्याणां वत्सं पुत्रं
भावितं शिष्यमिच्छन्ती, At. रसहर-
णाद् वत्सं वत्सभूतमादित्यम् SKN.
वत्स आदित्यो मध्यस्थानो वा रसहरणाद्
वत्सस्तम् Dur.

७. 'मनो निर्वचनकर्म' मननेन गुरुवचनेन
At.

१ न्ती। २ अभ्यागात्। ३ दुग्धम्। ४ अश्विभ्याम्। ५ पयः। ६ ग्रहन्तव्या गौः। ७ इयम्। ८ मेघमस्माकम्।
९ महते। १० सौभाग्याय। ११ वर्षताम्। १२

१. ममायमस्त्विति काङ्क्षन्ती At.
२. ०ति P. ईदृशी सा... अभ्यागमत् Sy.
अभि, आगादागच्छति। अत्यादरादेव
निश्चितार्था भवतीति शिष्यस्यात्मसाद्भू-
वति। अद्वया हृदि स्थिरा भवति At.
अभ्यागच्छति SKN. या माध्यमिका
वाङ् नित्यमभ्यागात् Dur.
३. दुह्यते।... द्विकर्मको दुहिः। कर्मणि
प्रत्ययः। द्वितीयाच्छान्दसी At. दोग्धि
चेत्यर्थः SKN. वर्षाय... प्रक्षरताम्
Dur.
४. ताभ्यामर्थाय Sy. इन्द्रियाश्विभ्यां गुरु-
शिष्याभ्याम् At. तादर्थ्यं चतुर्थी।
अश्विनावत्र छावापृथिव्यौ सूर्याचन्द्रमसौ
बोध्यन्ते। कुत एतत्? कावदिवनाविति
प्रकृत्यैवमाख्येप्रदर्शनात्। तयोरश्विनो-
र्त्वापित्यर्थः SKN. छावापृथिवीभ्यां
सूर्याचन्द्राभ्यां वा Dur.
५. कलम् P. क्षीरम् Sy. परमानन्दाख्यं
पयः।... पयो ब्रह्मामृतं क्षीरञ्च At.
उदकं वृष्टिलक्षणम् SKN. उदकम्
Dur.
६. आह तस्या P. गोनमंतत्। ग्रहन्तीया
गौः Sy. गौश्चात्र श्रुतिः। अर्घं नयन्त्य-
हन्तव्या त्वनित्या, पापहन्त्री At.
माध्यमिका वाङ् SKN.
७. आगता Sy. उपनिषल्लक्षणा महावाक्च-
लक्षणा सा At. पश्चात्ता वर्षतामिति
तच्छब्दश्रुतेर्पदध्याहारः, या SKN.
८. तादृशी Sy. ९. प्रवृद्धाय Sy. तत्प्र-
वृत्त्योवकजन्याय महते SKN.
१०. सौभाग्याय Sy. महानन्दाय, महानन्द-
मनुसर्तुं, यावदानन्दाविर्भावस्तावदित्यर्थः
At. सुनगत्वायास्माकमित्यर्थः SKN.

यया महत्सौभाग्यं धनवत्त्वं स्यात्तया
Dur.

११. प्रवृद्धा भवतु Sy. दीर्घा भवतात्।
असकृदावर्तमाना। दीर्घकालमनुवर्तते
At. रूपेण विद्योतनालक्षण्येन वृष्ट्युद-
केन वर्षताम् SKN. अमृता प्रकारेण
प्रतिसंवत्सरं वर्षताम् Dur.
१२. यदा। अस्मै सौभाग्यं क्षीरं वर्षयताम्।
अत्रापि वृष्टिपरत्वेन ययायोगं योजयम्।
हिङ्गुकृष्वती वर्षणाय शब्दयन्ती, वसूनां
गोमस्यादिधनानां बहूनां वसुपत्नी तेषामेव
पालयित्री, वत्सं लोकं वत्सवत्पौषणीयं,
मनसा, इच्छन्ती प्रीणयितुमभ्यागादभि-
गच्छति मेघरूपा। सा चाख्याग्रहन्तव्या।
प्रस्तुत्येत्यर्थः। पय उदकमश्विभ्यां
व्याप्ताभ्यां स्थावरजङ्गमाभ्यामर्थाय।
यदा। अश्विनौ वाय्वादित्वौ ताभ्यां
तकाशाद् दुहां दुग्धम्। तौ हि वृष्टेर्मा-
चयितारौ। शिष्टमविशिष्टम् Sy. इतर-
पक्षे-अख्या घर्मधुक् सा होत्येवं कर्षं शब्दं
कुर्वन्ती, वसुपत्नी पय आदेधेनस्याधि-
पतिभूता, वसूनां वसवो हविर्भिः स्तुति-
भिर्वा देवानामाच्छादयितार ऋत्विग्यज-
माना इहाभिमतास्तेषाम्। षष्ठीश्रुतेः
स्वभूतं वत्समात्मनोपमिच्छन्ती मनसाभि-
गच्छन्ती दोग्धि च प्रवर्षेदश्विनमश्विभ्यां
वार्थाय। किं दोग्धि? पयः। अख्या
घर्मधुक्। इयं गौः सर्वकर्मभ्यध्वर्युणा
दोहार्थमाहूयमाना पयसा वर्षताम्।
महते सौभाग्यं सुनगत्वायास्माकमिति
SKN.

VM. ignores वसूनाम्।

This stanza occurs in N.

11. 45; SKN. IV. 90

गौरमीमेदनु वत्सं मिपन्तं मूर्धानं हिङ्ङकुणोन्मातवा उ ।

सृकाणं धर्ममभि वावशाना मिमाति मायुं पयते पयोभिः ॥२८॥

गौरमीमेत् । मिपन्तम् । वत्सम् । प्रति । गौः । शब्दं करोति ।

१. भिषां P. रिषणं D. निमीलिताक्षम् Sy. 'मिष वशने' पश्यन्तम् । सर्वदा ज्ञानमाकु-
डम् At. पश्यन्तं जगत्सर्वम् SKN. अथवहितवशने सर्वदा Dur.

२. पुत्रभावमापन्नं शिष्यं ब्रह्मविद्यायामुप-
दिष्टम् At. रसहरणसामान्यादात्मनो
वत्सं वत्सभूतमादित्यम् SKN. पुत्रम् ।
... आदित्यं, स हि तस्या रसहरणाद्
वत्सः Dur.

३. अनु प्राप्य Sy. अनु, उपलक्ष्य ।
अनेनाकुडभावं प्रतिपन्ने शिष्ये प्रवृत्ति-
वर्णिता At.

४. धेनुः Sy. श्रुतिः At. मध्यस्थाना वाक्
SKN. माध्यमिका वाक् Dur.

५. मीमयतिशब्दकर्मा । यद्वा । उक्तं वत्स-
मन्वात्मानं प्रक्षिपति Sy. पलायते At.
मीयतिः शब्दकर्मा ... स्तनयितुलक्षण-
शब्देनानुशब्दयति SKN. अनुशब्दयति
महद्भिः स्तनयितुशब्दः Dur.

६. किञ्च तस्य वत्सस्य मूर्धानं मातवं मातुं
निर्मातुं लेहनेन शोधयितुम् । उशब्दोऽ-
वधारणे । हिङ्ङकुणोद् हिङ्कारमकरोत्क-
रोति । किञ्च सूक्वाणं वत्सस्य शब्दवदन-
प्रान्तं फेनस्य कृष्टारं, धर्मं क्षीरस्य क्षरण-
शीलं वत्समभि, अभिलक्ष्य वावशाना
भुवं कामयमाना, मायुं शब्दं, मिमाति
निर्माति करोति । तादृशी सती पयोभिः
प्रभूतैः क्षीरैः, पयते प्यायत आप्यायनं
करोति वत्सम् । अत्रापि मेधपरतया योज-
नीयम् । एवमाहता मेधरूपा गौर्धेनुमि-
धन्तं वृष्टिरूपक्षीराभावेन निमीलिताक्षं
लोकाक्ष्यं पुत्रमनु, अनुसृत्यामीमेद् गर्जन-

शब्दं वर्धयन्निष्कृत्यं करोति । मूर्धस्थानी-
यां भूमि मातवा उ निर्मातुमेव तस्यादि-
मुक्तां कर्तुं हिङ्ङकुणोद् हिङ्काररूपं शब्द-
मकरोत् । प्रतिपादनभेदावपुनरुक्तिः ।
किञ्च सूक्वाणं फलस्य कृष्टारं धर्मं वीप्तं
पुत्रमभि वावशानाऽऽभिमुख्येन कामय-
माना पयोभिर्हृदकैः पयते प्यायत आप्या-
यनं करोति Sy. अथ तदधरपनुभाविनं
प्रत्याह—हिङ् ब्रह्मेवमुक्तं पूर्वमन्त्रे ।
मातवा उ ... अन्तर्भावितोऽत्र पयः ।
मापयितुं ज्ञापयितुमेव पूर्वोक्तं वत्सं
मूर्धानं मुख्यं प्रवर्तकं श्रुतौ स्मृतौ चोप-
देष्टारमज्ञानहितकमकरोत् करोति । ...
अनुभवी तु लोकहितकर्ताऽऽत्मानं परं
च संसारादुद्धरति । स हि ब्रह्म तत्त्वमसीति
बोधयति शिष्यम् । अथ तदधरमभ्यासिनं
प्रत्याह । सूक्वाणम् ... सूक्वा वदनेक-
देशशब्दवर्णाद्वार इति भट्टभास्करमिथ्य
ब्राह्म । नेतिहान इत्यपरं । सूक्वाणं प्रयत-
मानमित्यर्थः । अभ्यस्यन्तमभ्यासिनमभि
लक्षयित्वा वावशाना स्निह्यतो हित-
कारिणी श्रुतिरभ्यासकालवर्जं मिमाति
प्रतिपादयति धर्मेन धर्मं नित्यनेमिति-
कालमकम् । अथ तदधरं मुमुक्षुं प्रत्याह—
सां प्रमां प्रमितिमात्मन इच्छन्तं वत्सं
जिज्ञासुं मुमुक्षुं पयते । 'अथ पय गतो'
गत्यर्था ज्ञानार्थाः । अन्तर्भावित्यर्थः ।
बोधयति पयोभिर्गमकहेतुभिर्विचारैः At.
मूर्धानं चास्य रश्म्याक्ष्यं मध्यमस्थानमा-
गतं प्राप्येति शेषः । हिङ्ङकुणोद् हिङ्कु-
रोति । मातवा उ उकारः पदपूरणः ।
मातवं मातुं मन्तुं वा ज्ञातुम् । ज्ञानायोऽ-

अयं स शिङ्क्ते येन गौरभीवृता मिमाति मायुं ध्वसनावधि श्रिता ।
सा चित्तिभिर्नि हि चकार मत्थं विद्युद्भवन्ती प्रति वृत्रिमाहृत ॥२६॥

अयं स :—

कस्येत्यर्थः । न च सकृदनुशब्दयति किन्तु हि ?
सूक्वाणं सत्तेरेतद्रूपं, धर्मं हृतेरेतद्रूपम् ।
हृतरं च रतानामादित्यम् । अग्नि वाव-
ज्ञाताप्रवर्धमग्निशब्दयन्ती मिमाति पुनः
पुनर्मायते । मायुं स्तनयितुलक्षणं शब्दम् ।
पयते, प्यायतेर्बृद्धपथस्येवं रूपं प्रप्यायते
प्रवर्धयते च । केन, पयोभिः स्येन वत्सर-
वर्कः । गौरत्वमीमेद् वत्सं मिषन्तमा-
दित्यमिति पाठः । अग्निमिषन्तमित्यप-
पाठः । प्रप्यायते पयोभिः । वागेषा
माध्यमिकेति नैकस्ताः । धर्मधुगिति
याज्ञिकाः । अतस्तदग्निप्रायेणान्यथा
मन्त्रस्य योजना । गौधर्मधुक् साऽनुशब्द-
यति वत्सं मिषन्तं तामेव मातरं निरीक्ष-
माणम् । मूर्धानं चास्य त्रिप्रतीति शेषः ।
हिङ्कुरीति मातवै ज्ञानायात्मनः । स
एवायं मदीय उतान्य इति । सूक्वाण-
मित्यादि समानयोजनम् । पयते प्यायते
वर्धयते च । पयोभिः प्रस्तुतपीवरस्तनी
बहुक्षीरा भवन्तीत्यर्थः SKN. अपि च
मूर्धानं शिरो रश्मीनस्य मध्यस्थानप्राप्तं
प्राप्य... हिङ्कारेणोपशब्दयति । मातवै
सर्वलोकज्ञानाय । उदकानां सूक्वाणं
सरणभनवस्थापिनमादित्यं, धर्मं हरणं
रतानाम् । अग्नि वावज्ञाना पुनः पुनर्वाद्य-
माना, वाञ्छन्ती प्रतिसंवत्सरमेव मिमाति
मायुं शब्दं करोति । पयते प्रप्यायते च
प्रकर्षेण वर्धते पयोभिरुदकैः । धर्मधुक्पथो-
गौरेव गौरत्वमीमेदनुशब्दयति वत्समेव
... मिषन्तं तमेवोन्मुखं पश्यन्तम् । अपि
च प्राप्य मूर्धानमस्योपाग्राह्य हिङ्कि-
त्येवं शब्दं करोति । स हि गोः स्वभावः ।

मातवै कथं नामार्थं मां जानीषान्ममेय-
मिति । सूक्वाणं तामेव प्रत्यभिमुखं सरणं
धर्मं हरणं पयसान् । अग्नि वावज्ञाना पुनः
पुनर्वाद्यमाना प्रत्यहमेव शब्दं करोति ।
प्रप्यायते च पयोभिर्वत्समस्मांश्च या
वर्धयति सा नित्यमेवमस्तिवति Dur.
गौरत्वमीमेद् वत्सं निमिषन्तमग्निमिषन्त-
मादित्यमिति वा । मूर्धानमस्याग्नि हिङ्-
ङ्करोन्मननाय । सूक्वाणं सरणम् । धर्मं
हरणम् । अग्नि वावज्ञाना मिमाति मायुं
प्रप्यायते पयोभिर्मायुमिवादित्यमिति वा ।
वागेषा माध्यमिका । धर्मधुगिति याज्ञिकाः
N. 11.42; SKN. IV. 88.

७. VM. ignores मूर्धानमित्यादि

१. वत्सः Sy. विचारप्रवृत्तिरपि स्वप्रज्ञा-
कारिता नैव हिताय, किन्त्वाचार्य-
प्रवर्तितवैति वक्तुमाचार्योपदेश उच्यते—
अयं जीव एव At.

माध्यमिका वागव देवता सा चैश्वर्य-
योगाच्छरीरेणैवोभयलिङ्गा । एतस्या-
मृच्युभयलिङ्गैः शब्देराविश्यमानत्वात् ।
आह—... इयं सा... या माध्यमि-
काया वाचोऽधिष्ठात्री देवता । . . .
अथवा 'अयं स' इति नैव माध्यमिका
वाद् निदिश्यते । किन्तु हि ? मेघः ।
तत्स्थायी च माध्यमिकायां वाचि
शिञ्जानायां स एव शिङ्क्त इत्युच्यते ।
यदा मञ्जवस्थेषु मनुष्येषु क्रोशन्तु
'मञ्जवाः क्रोशन्ति' इति । अयं स मेघः
शब्दं करोति SKN.

अयं स मेघः Dur.

२. स्वस्य परोक्षरूप प्रतिपन्नः At.

शिङ्क्ते। येन। माध्यमिका वाग् देवी। परिवृता। शब्दम्। करोति। ध्वंसने=मेघे।
अधिभिता। सा। कर्मभिः।

१. अथ्यक्तध्वनि करोति Sy. एकान्त उपविशति। 'शिति अथ्यक्ते शब्दे' At. स्तनधितुलक्षणं शब्दं करोति SKN. शब्दमिव करोति। न च तावदसौ शब्दं करोति। अथ च तावन्माध्यमिकायां वाचि तत्त्वायां शब्दं कुर्वन्त्यां तत्ताह-चर्याद्विज्ञापते स एव मेघः शब्दं करो-तीति Dur.
२. धत्सेन Sy. शिञ्जनकर्त्राऽऽचार्येण At. यया SKN. येन मेघेन Dur.
३. गौर्माता Sy. श्रुतिः At. बाह्नामैतद् बाह् माध्यमिका SKN., Dur.
४. आगत्याभितो वेष्टिता भवति Sy. अनुप्रयोगादन्वर्था कृता At. अभिव्याप्ता, अधिष्ठितेत्यर्थः। . . . येन मेघेन माध्यमिका वाग्भीक्ता, अभि-व्याप्ता। अभीत्येव परीत्येतस्य स्थाने परिवृता SKN. अभिप्रच्छादिता सती Dur.
५. किं च सा गौः . . . शब्दम् Sy. मायुं प्रतिमात्मन इच्छन्तं मायावन्तं वा। मनुषो लोपः 'मायुर्वचसि मायायाम्' इति निघण्टुः At. मायुरिति बाह्नाम, वाचं स्तनधितुलक्षणम्। अथवा मायुरा-दित्य उच्यते। स हि मिनोति प्रक्षि-पति सबन्त्रं स्वं ज्योतिरतो मायुरादित्यः। लुप्तोपमदन्नात्र द्रष्टव्यः। मायुतद्वशम् SKN. 'मायुः काकुब्' (Ngh. I. I. I.) इति च बाह्नामसु पठितम्। . . . अथवा मायुरादित्यो भवति। सर्वभूत-निर्माता। तमिवात्मानम् Dur.
६. निमिमाति Sy. अथ्यधिकं यथा तथा

मिमाति बोधयति At.

निमिमीते, करोति। . . . यादृश आदित्यस्तादृशं तेजस्विनं निमिमीत इत्यर्थः। कम्? सामर्थ्यात्तामानम् SKN. निमिमीते Dur.

७. ध्वसनस्वाने गवां निवासाश्रयेऽधि-ष्ठिता Sy. अन्यत्र ध्वंसने शब्दे तद्देशे नासाये च वर्तते यद्यपि तथापि प्रकृता-नुपयोगादन्वयता। धुरिति मनुष्य-नाम। अस्थिति प्रेरयतीत्यसनः परः। इन्द्रसमासः। ध्वसनो जीवपरो At. उदकध्वंसने तस्मिन्नेव मेघे SKN. उदकध्वंसन उदकध्वंसने मेघे Dur.
८. अधिष्ठिता Sy. विषयीकृवती At. आभिता SKN. अथ तावदर्थचो मेघा-न्तर्वन्तिन्या वाचोऽनभिव्यक्तविद्युद्भाषा अभिधायकः। मेघरूपत्वात्पुरुषत्वाभि-प्रायः Dur.
९. सा तादृशी Sy. सा गौः At. यैवंलक्षणा वाक् कर्मस्वरूपा मेघशरीरा वा सा Dur.
१०. ज्ञानैस्तत्पूर्वकैः कर्मभिर्वा Sy. चिन्त-नाभिषिर्वतिनीभिर्द्युक्तिभिर्विद्युदपरोक्ष-रूपा भवतीति। प्रमाणजनितज्ञानस्यै-वाविद्यानिवर्तकत्वादेवमुक्तम्। कार्य-कारणयोर्बोधोपचारः। श्रुतिरेव प्रमाण-मस्माकम्। श्रुतिजनितं ज्ञानमेव मत-नाविहीयमानसंज्ञाविबोधमपरोक्षं ज्ञानं भवति At. स्वैर्दिव्यैः। अपठितमपि सामर्थ्या-त्कर्मनामैतत्। कर्मनिर्बुद्धिलक्षणैः SKN. कर्मभिः स्वैर्दिव्यैः शब्द-कर्मभिः Dur.

नि करोति। मर्त्यम्। विद्युत्। भवन्ती। प्रत्यूहते च। स्वम् रूपं तिरोभव-

१. नी० M. नीचैः करोति। ज्ञानविशिष्टा मनुष्या यथा बालकस्यादनस्तनपानावि-
स्नेहं कुर्वन्ति ततोऽप्यतिशयमिदं करो-
तीत्यर्थः Sy. निराकरोत्। निकरो
न्यक्कारः। अपरोक्षज्ञानेन निष्कालक-
बोधमात्रं क्लियते न विनाशः। तेन
दुशिष्यवहारो न लुप्यते At. हिशब्दः
पदपूरणः। नियमेन करोति। उत्पाद-
यतीत्यर्थः। ... अथवा चित्तिनिर्वा-
हणरूपैश्चटचटाशब्दैर्भयङ्कुरैः कर्मभि-
विद्योतनलक्षणैर्नि चकार नीचैः करोति
मर्त्यं मनुष्यम्। सर्वो हि मनुष्यो विद्युति
विद्योतमानायां भीतो नीचैर्नमति तद-
भिप्रेत्येतदुच्यते नि चकार मर्त्यमिति
SKN. नीचैः करोति। ... सर्वो हि
विभ्यस्तस्या आसीदत्यवनमति च Dur.

२. मत्पा P. अनित्यप्रपञ्चम् At. मरण-
धर्माणं कृत्स्नं स्यावरजङ्गमम् SKN.
मनुष्यम् Dur.

३. वि P. बहुक्षीरतया विद्योतमाना Sy.
तन्वपरोक्षज्ञानाभितः प्रपञ्चः कथं
तेन शिञ्जनकत्रांश्चाप्येन दृश्यते व्यव-
हीयते च तत्राह विद्युद्भवन्ती सा गोः
At. किं पुनः कुर्वन्ती मिमाति मायुं नि
चकार मर्त्यम् ? इत्युच्यते। ... विद्यु-
द्रूपमापद्यमाना SKN. विद्युदात्मना
स्थायारूपेणाभिनिर्यतमाना। तदा हि
बाहणश्चटचटाशब्दो भवतीति विशेषेण
भयङ्कुरो न तथा विद्युद्रहितः। संब-
मात्मनामाविष्कृत्य विद्युद्रूपेण विशिष्य
सर्वासु दिग्वात्मानं वर्णैर्न प्रच्छाद्य पृथिवीं
ततो वर्णव्युपरमे Dur.

४. भवन्ति P.

५. ०हेत P. प्रकाशयति। यथा वस्तस्नेहा-
तिशयस्वरूपं विद्युद्भवन्ती विद्युर्वि-

शीघ्रवर्शना, द्यौर्हृत। अयमेकोऽर्थः Sy.
प्रत्यूहो विघ्नो द्यहृष्यत स्वयमेवोपर-
मति At. ऊहितिरत्र सामर्थ्यावुपसंहा-
रार्थः प्रत्युपसंहरति SKN. अवुपसं
करोतीत्यर्थः Dur.

६. स्वकीयं रूपम्। वन्निरिति रूपनाम Sy.
निवर्तकज्ञानस्य रूपम् At. रूपमुदक-
लक्षणम्। रसांश्च रश्मिभिः प्रत्यादत्त
इत्यर्थः SKN. रूपमात्मीयम् Dur.

७. ०वन्ती० P. अर्वान्तरं च। शाकपुणि-
र्नाम निरुक्ताचार्यः सकलमन्त्रदेवता
जानामीत्यभिमानितवान्। दुर्ज्ञेयस्य
तत्त्वस्य स्वरूपमसौ जानाति किन्तं
व्यामोह्यामौति मनसि कृत्वा सन्निग्धो-
भयलिङ्गा देवता प्रादुरासीदथ तस्य
पुरतः। स च तां न बुबुधे। बुभुत्तया च
तां स्वरूपं प्रदर्शयेति पञ्चछ। सा च, 'अयं
स शिङ्कते' इत्येषा मद्देवता तत्र प्रतीय-
मानं मत्स्वरूपमित्युपदिदेश (N. 2.8.)
कथमत्रोभयलिङ्गत्वं, वस्तुत उभयलि-
ङ्गत्वे कथं वैदतंस्वमित्युच्यते। अत्रो-
भयलिङ्गत्वमुभयथा सम्भवति स्त्री-
पुंलिङ्गद्वयेन मध्यमोत्तमलिङ्गद्वयेन
च। तत्कथम्। 'अयं स येन' इति पुंलि-
ङ्गवाचिना शब्दत्रयेण मेघः प्रतीयते
'अधिभिता सा' इत्यादिना स्त्रीलिङ्ग-
वाचकेन माध्यमिका वाक्। अत उभय-
लिङ्गत्वम्। तथा 'विद्युद्भवन्ती' इत्यन्तं
मध्यमलिङ्गं तत्र मेघस्तनितयोर्माध्य-
मिकयोः प्रतीतेः। तथा सति 'वन्नि-
मोहृत' इत्यत्र वर्णैर्न पृथिवीं प्रच्छाद्य
तस्या रसं प्रत्यादत्त इत्ययमर्थो विव-
क्षितः। स चादित्यव्यापार इत्युत्तम-
लिङ्गत्वम्। तर्हि वस्तुत उभयलिङ्ग-
त्वप्रतीतेरर्थे अपि देवते 'यल्लिङ्ग' सा

तीति।

देवता' (KSA. 1.139.) इति म्या-
यात् । अतः कथमेकदेवतासिद्धिरिति ।
'अयं स येन' इत्येतेषां व्यत्ययाध्ययनेन
सर्वदेवतानामधिष्ठात्मिकाया एक-
त्वाध्ययनेन वा सर्वफलदानात्मन एक-
त्वाध्ययनेन वा देवतक्योपपत्तेः । अनेन
मध्यमोत्तमभेदेनोभयलिङ्गत्वपक्षेऽपि देव-
तक्यमुक्तं भवति । अतः 'एकं वा
महानात्मा देवता' इत्युक्तत्वाद् वस्तुतो
देवतक्यमधिष्ठात्रधिष्ठानभेदेन भेदश्च
न विरुध्यते । अयं स शिङ्कते । इयं
सा माध्यमिकाया वाचोऽधिष्ठानी देवता
शिङ्कतेऽव्यक्तध्वनिं करोति । येन
गौरभीयता । गौरिति वाङ्नाम ।
माध्यमिका वाग् यथाभिभूताऽभितो
व्याप्ता, अधिष्ठितेत्यर्थः । सेयं शिङ्कते ।
अथवा 'अयं स शिङ्कते' इति नैव माध्य-
मिका वाद् निविश्यतेऽपि तु मेघः ।
तस्यां वाचि शिञ्जानायां स एव शिङ्कते
इत्युपचर्यते 'मञ्चाः कोशन्ति' इतिवत् ।
अयं स मेघः शब्दं करोति येन माध्य-
मिका वाग्निव्याप्ता । शब्दने प्रकार
एवोच्यते । मिमाति मायुं स्तनितसक्षणं
शब्दं करोति । अथयेयं सुप्तो-
पमा । मिनोति स्वतेजः सर्वत्र प्रक्षिप-
तीति मायूरादित्यः । तमिवातिदीप्तं
करोतीत्यर्थः । अथवा सामर्थ्यादात्मान-
मादित्यसवृषां निमिमीते । कुत्र स्थिता
ध्वसनावधि भिता । ध्वंसने मेघेऽपि
भिता । सा, ईदृशी चित्तिभिः कर्मना-
मैतत् । स्वकर्मभिर्विष्टिरूपमैतयं मरण-
धर्माणं स्वावरजङ्गमरूपं कृत्स्नं जगत्प्र-
हि चकार नीचैः करोति । मनुष्यान्प्र-
णतान्करोति । श्लोषध्यादिकं फलेनाव-
सृतं करोति । अथवा चित्तिभिर्द्यौत-

नलक्षणैः कर्मभिः । विद्युति विद्योत-
मापद्यमाना (यां) प्रतिबन्निमोहता ।
वविरिति रूपनाम । ऊहतिरथ
सामर्थ्यादुपसंहारवाची प्रत्युपसंहारति ।
उदकलक्षणं रूपं पुनरावर्त्ते । रश्मिद्वारा
बृष्टमुदकं पुनर्धर्मकालं आवर्त्ते ।
एकस्यैव ज्योतिषस्त्रेषाकरणाद् विद्युतः
सूर्यरश्मिभाव उपपद्यते । . . . स्तनितस्य
विद्युद्भावे मेघविद्युत्स्तनितानामभेदा-
भिप्रायेण Sy. प्रस्मिस्तु पक्षे,
मध्यस्थानलिङ्गा धुस्थानलिङ्गा चेति
तस्मिन्पक्षे मेघरूपत्वमविवक्षितमेव ।
वाचो विद्युद्वरूपत्वं च । किन्त्वेताव-
द्विवक्षितं, मेघाध्याया शब्दवती भूत्वा
माध्यमिका वाग् विद्युतात्मना स्थित्वा
वर्षेण प्रच्छाद्य पृथिवीं तद्वर्षमुदकरूप-
भूतं जलाशयेभ्यश्चादित्यात्मना स्थित्वा
तत्पुनरावर्त्ते । विद्युदात्मना मध्यस्थाने
स्थित्वा वर्षति । आदित्यात्मना धुस्थाने
स्थित्वा पुनरावर्त्त इत्यभिप्रायः । . . .
सेयमेकैव देवता मध्यस्थाना विद्युद्रूपा,
धुस्थाना वाऽऽदित्यरूपा । इत्ययमेवं-
तक्षणो देवतातत्त्वतन्वेह उपेक्षितव्यो
मन्त्रदर्शनाच्च निर्वक्तव्य इत्ययं मन्त्र-
सङ्क्षेपायः Dur. अयं स शब्दापते ।
येन गौरभिप्रवृत्ता मिमाति । मायुं शब्दं
करोति । मायुमिवादित्यमिति वा । जागेया
माध्यमिका । ध्वंसने मेघेऽपि भिता ।
सा चित्तिभिः (कर्मभिर्नीचैः) नि करोति
मर्त्यम् । विद्युद्भवन्ती प्रत्यूहते वज्रिन् ।
वविरिति रूपनाम । वज्रोतीति सतः ।
वर्षेण प्रच्छाद्य पृथिवीं तत्पुनरावर्त्ते
N. 2.9; SKN. II. 66.

१. VM. ignores अयम् । सः ।
शिङ्कते and हि

अनच्छये तुरगात् जीवमेजद्भुवं मध्यं आ पस्त्वानाम् ।

जीवो मृतस्य चरति स्वधामिरमर्त्यो मर्त्येना सयोनिः ॥३०॥

अनच्छये । यत् प्राणिनि^१ । जीवति च । तूर्णगमनं भूत्वा । रात्रिषु शेते । तथा यदेवेति तत् । गृहाणाम् । मध्ये । आगच्छति । जीवः । रात्रिषु मृतस्य पुरुषस्य । दिवाभुक्तरत्रैः । धार्यमाणो वर्तते । अमरणधर्मा । मरणधर्मणा । समानस्थानः शरीरेणेति रात्रि स्तोति ।

अपश्यं गोपामनिपद्यमानमा च परां च पृथिभिश्चरन्तम् ।

स सुध्रीचीः स विपूचीर्वसान् आ वरीवति भुवनेध्वन्तः ॥३१॥

अपश्यं गोपाम् । तथा रात्र्यां वर्तमानायामुदितं सूर्यं स्तोति । अत्र वाजसनेपकम्—

१. प्राणनं कुर्वत् Sy. 'अन प्राणने' प्राण-
धारणक्रियायोगात् At.

२. जीवन्वत् Sy. ब्रह्मैव जीव उच्यते At.

३. स्वध्यापाराय तूर्णगमनं सत् Sy. स्वप्ने
तुरेण त्वरावता केवलेन मनसैव गमन-
शीलम् । ततो जागरे विषयवायु-
विक्षिप्तप्रायम् At.

४. वर्तते Sy. शिष्ये । ... सुपुतावसान-
मात्रोपाधिकम् At.

५. सर्वतः कम्पते । बृहमेकलक्ष्मण्यनाद्य-
विद्याया ईशाधिताया अंशे जीवज्ञानं
कारणदेहस्थितं ब्रह्म जीवः सुप्तिवदिव
भवति । ततः कारणदेहकार्ये लिङ्गे
स्थितं जीवान्तरं स्वप्नवदिव भवति ।
ततो लिङ्गकार्यस्थूलदेहे स्थितं ब्रह्म
जागरवदिव भवति जीवतमः । एवं
ब्रह्मैव जीवः सदाज्ञाविस्थितहृदमर्मा-
विभिश्चरति स एष देहादिगुणवानिव
At.

६. पश्चात्प्राणापगमनान्तरमुक्तविलक्षणं सद्
द्रुवमविलीनितं सत् पस्त्वानां
गृहाणां मध्ये Sy. ननु किमयं जीवः
पराङ्मुखो नेत्याह । ... ब्रह्माणाम्
... कारणलिङ्गस्थूलानां देहानां मध्ये
वर्तमानं द्रुवमचलं नित्यम् At.

७. आशेते च स्थानुवत्तिष्ठति । आकारः
पूरणो वा Sy.

८. मृतस्य शरीरस्थ सम्बन्धी जीवः Sy.
अङ्गीकृतजीवभाव आत्मा At.

९. ०ति किं चासौ जीव... रा० M.

१०. नष्टस्य पूर्वपूर्वदेहस्य सम्बन्धिभिः At.

११. उक्तस्वभावो जीवः स्वधाभिः... पुत्र-
कृतैः स्वधाकारपूर्वकवर्तैरत्रैः Sy.

'अन्ननामैतत्' (Ngh. 2.7.) उत्तर-
देहभोगसाधनैः स्वधाभिरात्मीयं भोगं
वर्धद्भिर्वा धर्माधर्मसंस्कारैः At.

१२. धारय० P.

१३. विषयानुपभुङ्क्ते At.

१४. अमरणस्वभावः 'जीवापेतं वाव किलेवं
स्त्रियते न जीवो स्त्रियते' (Cha. U.
6.11.3) इति श्रुतेः Sy. देहधर्मैरपरा-
मृत्युः At.

१५. मरण P.D. मरणधर्मकेण शरीरेण Sy.
मरणाविधर्मवता देहेन्द्रियादिना
सयोनिः At.

१६. पूर्वं समानोत्पत्तिस्थानः । यद्यपि जीवस्य
न जन्मास्ति तथापि वपुवस्तत्सद्भावा-
त्तत्सम्बन्धेनोपचर्यते Sy. सजन्मा,
देहादिजन्मादीन्यात्मनि मन्यमानः At.

१७. VM. ignores द्रुवम्

“अपश्यं गोपामनिपद्यमानम्” इत्येव वं गोपा देवानां य एष तपति । एष हीवं सर्वं गोपायति । असौ न निपद्यते तस्मादाहुः ‘अपश्यं गोपामनिपद्यमानमा च परा च पथिभिश्चरन्तम्’ इति । आ । च ह्येषः । परा । च । दिव्यैः पथिभिः । चरति । स सध्रीचीः स विधूचीर्वसानः इति । सध्रीचीश्च । ह्येषः ।

१. अपश्यं M. आदित्यरूपं पश्यामि Mah. याचात्म्येन पश्येयम् Sy. पश्यामि At. आदित्यात्मना धर्मस्तुतिः । यमहम-पश्यम् U.
२. निबद्य० P.
३. ०न इ० M.
४. निबद्य० P.
५. कीदृशम् ? गोपां गोपायतीति गोपास्तम् Mah. सर्वस्य लोकस्य दृष्टिप्रकाशादिना गोपायितारम् Sy. गोप्तारमीशम् At. गोप्तारम् U. ‘एष वं गोपा एष हीवं सर्वं गोपायति’ (SB. 14.1.4.9.) ‘अपश्यं गोपामित्याहु असौ वा आदित्यो गोपा स हीमाः प्रजा गोपायति’ (TA. 5.6.4.)
६. ०निबद्य० P. निपद्यते पततीति निपद्यमानो न निपद्यमानोऽनिपद्यमानस्तम् । अन्तरिक्षे गच्छन्तमपि नाधः पतन्तम् Mah. कदाचिदप्यविषण्णम् Sy. पवनं संसारस्तवाख्यायां निशब्दस्ततो निवृत्त-स्तमपश्यम् At. अनात्मन्वेऽन्तरिक्षे गच्छन्नासौ पतति U.
७. आचरन्तमागच्छन्तम् Mah., U. उदय-प्रभृत्या मध्याह्नमागच्छन्तम् Sy. अथ जीव आचरन्तं धर्मं कुर्वाणम् At.
८. आचष्टे M.
९. परागच्छन्तं च गमनागमने कुर्वाणम् Mah. मध्याह्नप्रभृत्यात्तामं पराङ्मुखं गच्छन्तमेवं महानुभावमादित्यम-पश्यम् Sy. पराचरन्तमवर्णं कुर्वाणम् । चकाराव-न्योन्यमिधधर्माधी । यद्वा मरत्यलोक-

मागच्छन्तं परलोकं च गच्छन्तं चका-रादागच्छन्तं च At.

१०. देवमार्गः Mah. द्विचित्रमार्गैरन्तरिक्ष-रूपैः Sy. पुराणाद्युक्तमार्गः । यद्वा । देवयानः पितृयानः, जायस्य अग्रस्तृ-त्येव तृतीयं स्थानमिति च तृतीयः पन्थास्तैः । ‘आप्यधयः’ (RV. V. 52. 10.) इत्याद्युक्तैर्वा At. देवैः सह U.
११. चरति is omitted by D.
१२. स धर्मः Mah. स आदित्यः Sy. अथा-न्तर्यामी स एव परमात्मा At. स एव U.
१३. सह, अञ्चन्तीति सध्रीच्यः... सहा-ञ्चना दिशो रश्मीन्वा Mah. सहा-ञ्चन्तीः Sy. सन्ध्याश्रियादौ देवताभिः सहाञ्चिताः पूजिता दिशः At. सहा-ञ्चना दिशो रश्मीन्वा सहस्रम् U.
१४. विधुनिपातो नानार्थः । विधु, अञ्चन्तीति विधूच्यस्ता नानाञ्चना दिशो रश्मीन्वा ... एकः सशब्दः पादपूरणः Mah. विध्वगञ्चन्ती राजावपि चन्द्रभीमा-दित्यानां प्रकाशविशीस्त्वयः Sy. स एव विधूचीर्विगतगतीः कोण-गतावान्तरदिशश्च At. विधु, इति निपातो नानावचनः । ... नानाञ्चना दिशो नानाञ्चनान्वा रश्मीन् U.
१५. ०ची व० D. आच्छादयन् Mah. Sy. U. नियच्छन्तन्तर्यामीत्युच्यते । यस्तु वस्त्राणि यस्त आच्छादयत्यन्यस्मा अवश्यं नियमयतीति दृष्टम् । दिगुक्त्या हि जीवा नियम्या अग्निप्रेताः At.
१६. ०ञ्चाप्येव P. M. adds स before ह्येष ।

विपुर्वीरच । दिशो बस्तेऽधो रश्मीन् । आ वरीवति भुवनेध्वन्तः' इति । पुनः पुनश्चैष एषु लोकेषु । परिवर्त्यमानश्चरति" इति ।

य ई चकार न सो अस्य वेद य ई ददर्श हिरुगिभु तस्मात् ।
स मातुर्योना परिधीतो अन्तर्बहुग्रजा निश्चैतिमा विवेश ॥३२॥

म ई चकार । यः । एतच्छरीरम् । पिता चकार । न । सः । अमुम् । वेति
जीवं, कुतोऽयमागच्छति कीदृश इति । यश्च । एतत् । पश्यति सङ्ख्यादि ? । तस्मात् ।

१. ०दिमन् P. २. आपरिवति P. M. पुनः पुनरावर्तते Mah., U. उदयास्तमयं कुर्वन्पुनः पुनरावर्तते । तमपश्यमित्यर्थः Sy. अय साक्षी... आद्यणोत्पत्तिशयेन At.
३. भुवनेषु त्रिलोकेषु Mah. भुवनैकदेशेषु लङ्कादिप्रदेशेषु Sy. जगत्सु At. त्रिषु लोकेषु U.
४. मध्ये अवस्थितः Mah. U., अन्तर्मध्ये Sy. अन्तर्मध्ये यद्यत्तत्सर्वमावरणं चैतन्यादिति तत्प्रकाशकः साक्षी, उक्तः । तस्मात्स्वैव यत्साक्षिणाऽप्रकाशितम् । सर्वं हि वस्तु ज्ञानतयाऽज्ञानतया वा साक्षिचैतन्यस्य विषय एव । सर्वोपाधिबिशिष्टेष्ववशेषितमुपलभितं चैतन्यं साक्षीत्याहुः At.
५. परी० D.
६. This stanza=YV. 37. 17.
७. अत्र गर्भेवासत्त्वलेशपूर्वकजननप्रतिपादनेन तत्परिहारायात्मा ज्ञातव्य इत्यर्थात्प्रतिपाद्यते Sy. प्राक् प्रतिपादितात्मज्ञानादेव मोक्षो न कर्मणा नापि समुच्चयेनेति कर्मसमुच्चयनिराकरणम् At.
८. पुमान्पुत्रार्थी Sy. कामातः पुत्रार्थी वा SKN. ९. एनं गर्भम् Sy. इदं कर्म At. ईमिति पदपुरणः । एवं गर्भम् SKN. गर्भम् Dur.

१०. चका P. करोति विशिषति वा तत्कारणभूतस्य विशेषद्वारेण Sy. करोति At. करोतेः शिरतेर्वा लिट्, करोति विशिषति वा तत्कारणभूतरेतोविशेषद्वारेण SKN. करोति Dur.
११. पुमान् Sy.
१२. सोमं for सः । अमुम् M. नमुं for न । सः । अमुम् P. अस्य तत्त्वम्...कर्मणि षण्ठो वा, एनं गर्भम् Sy. अस्वयेवमात्मानम् At. अस्य तत्त्वमिति शेषः । द्वितीयाद्यां वा षण्ठो । एनं गर्भम् SKN. गर्भस्य तत्त्वम् Dur.
१३. जानाति । कथम्भूतः कथं वा केन प्रयोजनेनेति सर्वात्मना न जानातीत्यर्थः Sy. वेत्ति At. कुतो वा कथं वा केन वा प्रयोजनेनेत्येवमध्यात्मदृष्ट्या यद्यज्ञानं तदभिप्रायमिदं न वेद्वेदेति वचनम् SKN. केवलं त्वत्तो कामातः पुत्रार्थी वा करोत्येव गर्भम् Dur.
१४. कुर्वतो० P. १५. ०गतः M.
१६. मातुस्वरस्वम् Sy. इन्मात्मानम् At. एनं मातुस्वरस्वमवरवृद्ध्याऽर्थापत्त्याऽनुमानेन वा जातं सन्तम् SKN. एनम् Dur.
१७. उदरवृद्धयन्यानुपपत्त्याऽनुमानेन वा दर्शयति Sy. प्रत्यक्षेण दर्शयति SKN.
१८. सख्या० M.

वपि। अग्रमन्तहितः। एवं भवति। सोऽयं जीवः। अन्तः। मातुः।
 योनी। जरायुपरिवृतः। अनेकजननः। कृच्छम्। आपद्यते। यथेन

१. द्रष्टुः सकाशात् Sy. स पुरुषस्तस्मात्कर्मकर्तुः सकाशात् At. तस्यैवैष गर्भो याथात्म्यतः प्रत्यक्षो भवत्यध्यात्मशास्त्रदृष्ट्या, नेतरस्य गर्भकर्तुः Dur.
२. हिरणित्यन्तहितनाम।... नु निश्चये, अत्यन्तमन्तहित एव खलु। यद्वा यः संसारावस्थापामीम्, एनं कृषिवाणिज्यवेदाध्ययनादिकं चकार सोऽयं, एतन्न वेद लोकान्तरे जन्मान्तरे वा। तथा य ईमेनं ददशं गिरिनदीसमुद्रबन्धवादिं ददशं जीवनसमये तस्माद् दृष्ट्या हिरणित्त्वं पृथगेव। अत्रानुभूतं सर्वं न लोकान्तरे जन्मान्तरे वाऽनुभवतीत्यर्थः Sy. पृथगेव। कर्तृकरणबुद्धधोर्गुणपदेककर्तरि विरोधात् At. अन्तहितनामैतत्। अन्तहितो यो गर्भस्तस्मादपि। सोऽप्येनमध्यात्मज्ञानाभावाद्देव जानातीत्यर्थः SKN. अन्तहितमेतस्मिञ्जठर एतस्मिञ्छरीरे वा ई नु जन्तुम् Dur.
३. इच्छन् एवकारार्थः Sy.
४. स तादृशः Sy. यस्त्वेते न्यायादिविद्वद्भ्यो ज्ञानकर्मणो मोक्षतमुच्यते म्रियते स उभयञ्छब्दः At. अज्ञानंश्च सः SKN. स पुनरेव गर्भः Dur.
५. अन्तश्चाविद्याविना परिचीतः At. मध्ये SKN. उदरे पुष्पति स मातुरशितपीतलीढभक्षितेन चतुर्विधाहारपरिणासेन Dur.
६. जनन्याः Sy. स्वस्या मातुः SKN.
७. गर्भं स्यात् At. योनी स्थितः SKN. गर्भाशयस्थाने Dur.
८. उल्बजरायुभ्यां परितो वेष्टितः सन्

Sy. सर्वगतोऽपि परिचीतो यस्यादिना At. जराध्वादिभिर्घात इत्यर्थः। यथा कालं जायते SKN. जरायुणा परिवेष्टितो यथाकालं जायते Dur.

९. ०जनः M. बहुजन्मभाक्। अथबोत्पन्नः सन् स्वयमभ्यपत्योत्पादनेन बहुप्रजाः Sy. बहूनां प्रजाः पुत्रत्वेनानेकजन्मवान् At. बहुप्रजननः। आत्मज्ञानाभावात्मोक्षमप्राप्नुयन्तंतारे पुनः पुनर्जायमान इत्यर्थः। अथवा पुषः प्रजा अपत्यानि। बहुपत्यश्च प्रथमं मातुर्यानी स्थितो जातश्च बहुपत्यतामापन्नः सन्नित्यर्थः SKN. बहुशः प्रजायमानः स गर्भकर्ता गर्भतस्त्वमजानातः Dur.
१०. एवं गर्भतुःअमनुभवन् निर्द्वैत्यभिधानं प्रदुःखम् Sy. मृत्युम् At. गर्भवासकृतमपत्यपोषणकृतञ्च निर्द्वैत्यभिधानं प्रत्ययं दुःखम् SKN. कश्चिद् बहुप्रजा बहुपत्यो वरिद्रः पुरुषः स दुष्पोषत्वादपत्यानां व्यापन्नत्वात्कृच्छं दुःखमापद्यते। सा या तस्य कृच्छापत्तिः संवैतस्यानुचि निर्द्वैतिशब्देनोच्यते Dur.
११. अनुभवति यावत्स्वरूपभूतात्मज्ञानम्। अतस्तत्परिहारायात्मा जातश्च इत्युक्तं भवति। एवमात्मविद्याभिप्रेतोऽर्थः Sy. आविशति At. प्राप्नोतीत्यर्थः। एष परिव्राजकानामात्मविद्यां दर्शने चास्या श्रुचोऽर्थः SKN. आविशतीत्यर्थः। एवं गर्भतस्त्वापरितानाद्यो गर्भं करोति स दुःखमापद्यते। यस्त्वध्यात्मदृष्ट्या गर्भतस्त्वं वेद स गर्भकर्मणो निवर्तते न निर्द्वैतिमापद्यते Dur.

जानाति ततो मुच्यत इति ।

१. ०न्ति P.D.M. नैरुक्तानां तु मते—य ईम् चकार मध्यस्थानो वायुर्मेघो वा, एतद्वृष्ट्युदकं करोति सोऽस्य तत्त्वमिति शेषः । अथर्वतत्कर्म न जानाति । तयो-रचेतनत्वाविति भावः । यस्त्वमेतद् ददर्श पश्यति तस्मादपि हिरुगन्तहितः । प्राणिनकर्मवशेन काले वर्षिता परमेश्वर आदित्यात्मनि गृह इत्यर्थः । य ईं हिरु-गन्तहितं, ईंमेतद्दर्शं पश्यति स वृष्टि-लक्षणः पुनो मातुर्निर्मातुरन्तरिक्षस्य योनो योनिवबुत्पत्त्याधारभूतेऽन्तरिक्षे । उभयोरप्यन्तरिक्षनामस्वास्तामान्यविशेष-भावो द्रष्टव्यः । अन्तरिक्षकवेशे योग्या-मन्तमध्ये बहुप्रजा बहुप्रजातापो बहु-प्राप्युपकारी । अथवा जनिरन्तर्भा-वित्व्यर्थः । बहूनां धाराणां सस्यनि-ष्पादनद्वारेण प्राणिनां वा प्रजनयिता सप्रिच्छति निरमणतापनां भूमिमा विवेश प्रविशति प्राप्नोतीत्यर्थः Sy. नैरुक्तानान्तु—य एनं वर्षलक्षणमुदक-संस्त्यायं पूर्ववत्करोति किरति वा । न सोऽस्य वेद (वर्षस्य तत्त्वं न वेद, कुतो-ऽप्येतदुदकमप्यागच्छति, यन्मया विसृ-ज्यते, किञ्चोदकस्य तत्त्वमिति, केवलं त्वसौ विसृजत एवोदकम्) कः पुनरसौ ? मध्यमो वायुर्मेघो वा । मेघोऽपि हि मध्ये-भक्त्वाद् भवति मध्यमः । यस्त्वेनं ददर्श, यवात्तावादित्यो गृह् रश्मिभि-रावर्तते तदादित्येनोपहितं मेघस्योदरे स्थितमुदकसङ्घातं, हिरुगन्तहितमपि सन्तं, तस्मात्प्रथमार्धे पञ्चम्येषा । दद-शोऽप्येतच्चानुपगतव्यम् । य एनं मेघहन-नसमये प्रत्यक्षं पश्यति, अन्तहितमपि स पश्यतीत्यर्थः । कः पुनरसौ ? इन्द्रः, स हि मेघहननकाले तत्त्वमुदकसंस्त्यायं

प्रत्यक्षानुमानाभ्यामुभयथा पश्यति । किञ्च य उदकसंस्त्यायः पूर्वं सर्वभू-तानां निर्मातुरन्तरिक्षस्यावयवभूते योना-वन्तः, योनिस्थानं तस्य मध्ये परिवीतः परिगतो वायुना व्याप्तः । बहुप्रजा बहुप्रजननोऽप्ययन्तधारात्मना अव-स्थित इत्यर्थः । अथवा जनिरन्तर्भा-वित्वर्थः । बहूनां धाराणां सस्यानां वा, सस्यनिष्पादनद्वारेण प्राणिनां प्रजनयिता । निच्छति भूमिमावि-वेश । आदिशतीत्यर्थः SKN. अन्ये तु ब्रुवते—यः करोति गर्भं स गर्भभूतो जन्मान्तरेषु बहु प्रजायमानो जन्ममरण-सन्तानानुबद्धो निच्छतिमाविशति । यद्-रेतः सिञ्चति तद् भूयो भूयो जन्मा-न्तरेषु बहुशः प्रजायमानो जन्ममरण-सन्तानाननुभवतोऽप्युक्तम् । 'वर्षकमेति नैरुक्ताः' (N.2.8.)—वर्षकमेतदुच्यते । निच्छतिश्चात्र भूमिद्व्यर्थः । एवं नैरुक्ता मन्थन्ते । य ईं चकारेति यः करोति वर्षं, यो वा किरति क्षिपति । कः पुनरसौ ? मेघः । स हि वर्षस्य कर्ता विक्षेप्ता वा । मेघाद्धि वर्षं प्रवर्तते । किं तस्य, न सोऽस्य वर्षस्य ... तत्त्वं वेद कुतोऽप्येतदुदकं मप्यागच्छति यन्मया विसृज्यते । किं वोदकस्य तत्त्वमिति केवलं त्वसौ विसृजत एवोदकम् । य ईं ददर्श य एव पश्यत्येत-द्वर्षं हिरुग्, ईं नु तस्मादन्तहितमन्तरिक्ष-लोके तस्मात्तस्येत्यर्थः । तस्यैव प्रत्यक्षम् । तद्यथाऽऽत्मनो वर्षं नेतरस्य धनस्य मध्यस्थानस्य । स एव ह्यस्य वर्षस्य ... तत्त्वं वेद यो ददर्श यः पश्यति । आदित्योपहितमादित्यस्य रश्मिभ-र्गतं वर्षमनभिष्यक्तम् । कश्चासावन्त-र्गतः ? इन्द्रः । असावपि मध्यम एव ।

द्यौर्मै पिता जनिता नाभिरत्र बन्धुर्मै माता पृथिवी महीयम् ।
उत्तानयोश्चम्बोऽर्थोनिरन्तरत्रा पिता दुहितुर्गर्भमाधात् ॥३३॥

द्यौर्मै पिता। द्यौः। मै। पिता। जनयिता। वर्णान्मम सन्नहनकृत्। शुक्रस्थं
तेजो दिवि भवति पाथिवैर्वातुभिः शरीरं ब्रूयते। तत्तद्वच महती। इयम्। पृथिवी। मम।

तत इवमुक्तम् 'न सोऽस्य वेद मध्यमः'
मेघः। 'स एवास्य वेद मध्यमः' इन्द्र
इति। स एव महानुक्तस्तस्याय इन्द्रः
प्रत्यक्षो मध्यमो मातुरन्तरिक्षलोकस्यो-
दकाभिष्यक्तवाशयस्थाने परिवीतः परि-
वेष्टितः सौर्येण रश्मिजालेन वायुना च
मेघोदरान्तर्गतः प्रावृत्काले वर्षभावेना-
भिष्यक्तो बहुप्रजा बहुशः प्रजायमानो
निर्धत्ति भूमिमा विशतीति समस्तार्थः
Dur. 'तव निर्धत्तिनिरमणाद् ऋच्छतेः
कृच्छ्रापतिरितरा। सा पृथिव्या सन्दि-
ह्यते। तयोर्विभागः।...तस्या एवा
भवति।... बहुप्रजाः कृच्छ्रमापद्यत
इति परिप्राजकाः। वर्षकमेति नैरुक्ताः।
य ई चकारेति करोति किरतो सन्दिग्धो
वर्षकर्मणा। 'न सोऽस्य वेद' मध्यमः।
स एवास्य वेद मध्यमो यो ददर्शादित्यो-
पहितम्। 'स मातुर्योनो' मातान्तरिक्षम्।
निर्मोपन्तेऽस्मिन्भूतानि। योनिरन्तरिक्षं
महानवयवः परिवीतो वायुना। अयम-
पीतरो योनिरेतस्मादेव, परिपुतो
भवति। बहुप्रजा भूमिमापद्यते वर्षकर्मणा
N.2.8; SKN. II.61.

१. दीर्घतमा ब्रवीति Sy. सगुणब्रह्मविद्यायां
तु ज्ञानकर्मसमुच्चयो युक्त एवेति वक्तुं
काञ्चन सगुणविद्यामाह At. दीर्घतमा
ग्राह SKN.

२. सुलोकः Sy. या द्यौः संव At. उपरि
स्थिता सुलोकक्या Dur.

३. मम Sy., At., SKN., Dur.

४. द्यौः। मै। पिता। omitted by D.

पालकः Sy. एवं मम पिता। 'द्यौरह-
म्' इत्येवं वैवाहिके कर्मणि सुलोकभावेन
पित्राऽऽत्मानमभिलम्ब्यमानं दृष्ट्वैवमाह
मन्त्रद्वग् 'द्यौर्मै पिता' इति Dur.

५. न केवलं पालकत्वमात्रमपि तु जनिता
जनयितोत्पादयिता Sy. जनं कदम्प-
यिता जनिता।...जनो हि कदम्पो
पदजीवनज्जगत्।...पट्टा जनं कदम्प-
येतीति। कर्तरि निष्ठा At.

जनयिता SKN.

उत्पादयितेत्यर्थः Dur.

६. नाभिभूतो भीमो रत्नोऽत्र तिष्ठतीति
शेषः। ततश्चात्र जायते, अग्रावेतो
रत्नो मनुष्य इत्येवं पारम्पर्येण जनन-
सम्बन्धिनो हेतो रत्नस्यात्र सद्भावात्।
अनेनैवाभिप्रायेण जनितेत्युच्यते Sy.
संव मम नाभिः सहोदरा स्वता At.
नाभिभूतो भीमो रतः। अत्र तिष्ठतीति
शेषः। ततश्चात्र जायते। अग्रावेतः।
रत्नो मनुष्याः। एवं पारम्पर्येण जनन-
हेतो रत्नस्याधारभावाद् द्यौर्जनयिता
ततश्च मम पिता SKN. नहन्मेव
नाभिः। अर्कतस्मिन्सुलोकलक्षणे
पितृव्यकदानेनानुग्रहीतरि सति
सन्तानोत्पत्त्यनुग्रहकमेणैव शुक्रात्म-
नोत्पत्तिरुपपद्यते Dur.

७. तो P.D.

८. मही, इयं (ई) गोर्नाम। 'या मही
कामधेनुरधिदेवं संव मम गृहे इयं योः'
(TA. 2. 6. 2.) At.

९. या पृथिवी संव मम माता At.

बन्धुः । माता भवति । उत्तानयोः । छावापृथिव्योः । मध्ये । अवकाशरूपमन्तरिक्षं भवति । तत्र । दुहितुः = अद्भ्यः पृथिवी जालेति पञ्चम्यस्य दुहिता पृथिवी भवति । स तस्याः । गर्भम् ।

१. बन्धिका Sy. अत्र जगति यो बन्धु-
भ्राताऽग्निर्वा लोमो वा स एव भमापि
बन्धुभ्राता At. शरीरस्य बन्धनकशरी-
रालम्बा परिणमयित्रीत्यर्थः । ... अथ-
वा बन्धुशब्दोऽत्र जातिवचनः सञ्जा-
तिर्मे(र्मा) तत्पणेन विशेष्यते SKN.
अङ्गसम्बन्धकारणाद् बन्धुः Dur.

२. मातृस्थानीया । स्वीकृतौषध्यादिनिर्मा-
त्रीत्यर्थः Sy. मातृभूता SKN. मातु-
र्मन्त्रेण पृथिवीत्वं सम्पद्यमानं बृद्ध्वैवमाह
बन्धुर्मे माता पृथिवी महीत्येति Dur.

३. ऊर्ध्वतानयोः Sy. अन्वोऽन्वाभिमुखयोः
... अध्यात्मपक्षे-ऊर्ध्वाधोदेहभागयोः ।
अधिदेवतापक्षे तु—ब्रह्माण्डस्योर्ध्वाधो-
भागयोः At. ऊर्ध्वमेव ह्येनयोरन्तरा च
प्रतिधारणीयोऽन्तः प्राणस्तत इत्युत्ताने
छावापृथिव्यौ, प्राणेन होमे वायुना सूत्र-
भूतेन विपुले तिष्ठतः Dur.

४. सर्वस्यान्वयोर्भोगसाधनयोर्छावापृथिव्योः
Sy. उदकं हि धूलोकात्पतितं
पाथिवेन धातुना सम्पूक्तमोवधिभाव-
भागस्य शरीरभावेनावतिष्ठत इत्येतद-
पेक्ष्य सर्वभूतानां छावापृथिव्यो माता-
पितरावुच्येते तत्र तत्र । ... तत्कृतस्य
ह्यपकारस्याभावे सतीतरी मातापितरा-
वकिञ्चित्कराद्येव भवतः । तस्मादुप-
पद्यते छावापृथिव्योर्मातृपितृभावः । ...
किमेते छावापृथिव्यावन्त्यकिञ्चिन्नपे-
क्ष्यैव सर्वभूतानां मातृपितृभावं विभू-
त उतानपदपि किञ्चिदपेक्षेते इत्युच्यते,
अनयोः ... छावापृथिव्योः Dur.

५. ०शम् D.

६. अन्तर्मध्ये योनिः सर्वभूतनिर्माणाश्रय-
मन्तरिक्षं वर्तत इति शेषः Sy. जगद्दी-

जमीद्वरोऽस्ति । ... अध्यात्मपक्षे तु
ह्युपास्यो जगद्देतुर्वहेन्द्रियादिप्रवर्तक
ईशोऽस्ति । अपिदैवपक्षे तु श्रीरत्नागर-
शाखी नारायणो जगद्योनिः प्रतिष्ठोऽस्ति
At. स्थानमन्तरिक्षाख्यातम् SKN.
एतयोर्छावापृथिव्योरुत्तानयोर्मे एयोऽन्त-
रिक्षाख्यः Dur.

७. अस्मिन्नन्तरिक्षे Sy. जगद्योनायीश्वरे
नारायणे At. स्थित इति शेषः SKN.
एतस्मिन्नवकाशशालीयकारप्रवृत्ते सति
Dur.

८. दूरे निहिताया भूम्याः Sy. स्व दुहितुः
सरस्वत्या यौनावन्तः At.
दूरे निहितायाः पृथिव्याः SKN.
अत्र पृथिव्येव दुहितृशब्देनोक्ता । सा
हि धूलोकाद् दूरे निहिता । अथवा सा
हि धूलोकं वोष्मीति दुहिता । सा
हि धूलोकात्पतितमुदकमुपजीवत्येवादूरे
निहिता वोष्मि वा Dur.

९. पिता धूलोकः । अधिष्ठात्रधिष्ठानयोर-
भेदेनादित्यो दौर्बल्यते । स स्वरश्मिभिः ।
अथवेन्द्रः पञ्चम्यो वा Sy.
गहिर्निगंतृष्यो जगत्पिता चतुर्मुखाख्यो
ब्रह्मा जातः स च At. पिता पालयिता
पञ्चम्यः । ... अथवा सत्यवत्ताया जन-
पितृत्वात्पितृत्वं पञ्चम्यः पृथिव्याः पृथिवी
वास्य दुहिता SKN. धूलोकाख्यः ।
द्यौरेव हि रसान्प्राजयति तस्मात्सैवान्न
पञ्चम्यशब्देन भाष्यकारेणोक्ता Dur.

१०. सर्वोत्पादनसमर्थं बृद्धमुदकलक्षणम् Sy.
वीर्यम् At.

स तस्या वृष्टिप्रदानद्वारेण सस्यानिष्पत्ति-
फलं गर्भम् SKN.

सर्वभूतगर्भोत्पत्तिहेतुभूतोदकम् Dur.

दधाति ततः शुक्लोऽपि तत्सर्गाज्जीवः प्रादुर्भवतीति ।

पृच्छामि त्वा परमन्तं पृथिव्याः पृच्छामि यत्र भुवंनस्य नाभिः ।

पृच्छामि त्वा वृष्णो अश्वस्य रेतः पृच्छामि वाचः परमं व्योम ॥३४॥

पृच्छामि त्वा । द्यौर्म पितेति प्रसङ्गात् पृथिव्या अयं प्रश्नः । परमः ।
अन्तः । क्वास्याः पृथिव्या भवति यत्रेयं सन्निष्ठते । सर्वस्य जगतः । धारकः । यत्र

१. सर्वतः करोति Sy. आहितवान् । तस्माद्विस्तर्गविशेष इति । 'प्रजापतिर्वै स्वां बुहितरमभ्यध्यायत्' (AB. ३. ३३.) इत्यत्र लण्डेऽर्थः स्पष्ट उक्तः At. आपत्ते SKN. आदधाति । दधातीत्यर्थः । . . . एवं छायापृथिवीभ्यामन्तरिक्षेण वाचकाश्वानेनानुगृह्यमाणान्येतान्यस्मदादीनि भूतान्युत्पद्यन्त इत्येतदनेन मन्त्रेण मन्त्रद्वया व्यापितम् Dur.

२. ०क्त० D. M.

३. The passage beginning with पाविर्वैर्वातुभिः and ending with प्रादुर्भवतीति is omitted by P. अथात्मपक्षे तु—अत्र हृदयस्य वैहृदिप्रापके जगद्योनावीश्वरे बहिर्निर्गतरूपाविर्भिर्निर्गतश्चतुर्मुखस्त्वानीयः पिता तृतीयजन्मदातृत्वेन ममायं पितेति शिष्यैर्भाषितो ब्रह्मविद्याचार्यो ब्रह्मा, अनुसूयन्तस्तत्त्वं गर्भमवात् । अन्तर्भाषितोऽत्र अर्थः । आवापितवानधारयत् । अस्त्वलितमचीकरद्वा । आरोपितवान्वा । . . . अनेन पिण्डब्रह्माण्डयोर्जीवपरयोश्चैक्यं सूचितम् । वैहोऽपि ब्रह्माण्डः At. द्यौर्म पिता पाता वा पालयिता वा जनयिता वा । नाभिरत्र बन्धुर्म माता पृथिवी महतीयम् । बन्धुः सम्बन्धनात् । नाभिः सप्रहृतात् । नाभ्या सत्रद्वा गर्भा जायन्त इत्याहुः । एतस्मादेव जातोन् सनाभय इत्याचक्षते । सम्बन्धव इति च । जातिः सञ्जानात् । उत्तानयोस्त्वयोर्वो-

निरन्तः । उत्तान उक्तानः । ऊर्ध्वतानो वा । तत्र पिता बुहितुर्गर्भं दधाति पर्जन्यः पृथिव्याः N. 4. 21; SKN. II. 260

४. VM. ignores आ and also अत्र if विवि and तत्र are not taken as its explanation.

५. The passage beginning with पृच्छामि and ending with पितेति is omitted by P.

६. यजमानोऽध्वर्युं पृच्छति Mah. अध्वर्युं यजमानः पृच्छति U. ७. हे अध्वर्यो ! पृथिव्याः . . . अगधिभूतम् Mah.

उत्कृष्टाम् Sy. परमात्मरूपमोक्षम् At.

८. पर्यन्तम् Mah. काष्ठम् Sy.

निर्वर्तकम् At. ६. ०स्यां M.

१०. पृथिव्या देव्या महत्या मायायाः At.

११. यस्मिन्स्थले Mah. यत्र सर्वा पृथिवी समापते तत्पृच्छामि Sy. परमात्मन्तिकं तथा पृच्छामि यत्र कारणे सति At. यत्र सर्वा पृथिवी समाप्ता BB.

१२. भूतजातस्य Mah., Sy. प्रपञ्चस्य At.

१३. नाभिः कारणं तदपि पृच्छामि Mah. सन्नाहो बन्धनम् Sy. बाहूर्न बन्धनमविशेषेण तत्कारणं पृच्छामि At. नहन्म् U. यत्र प्रतिबद्धं सर्वं जीवति स नाभिः । 'नहो भश्च' U. ५७१-५७०. [नहो भश्च U. 4. 12५. Ujjvaladatta; नहो भ च 4. 1३७. Nārāyaṇa; नहो नभ च 4. 1३५. Śvetavāna-vāsin.] इतीहप्रत्ययः BB.

विद्यत इति द्वितीयः प्रश्नः । पृच्छामि । त्वा । वषितुः । कालाश्वस्य । किं रेत इति । पृच्छामि । वाचः । परमम् । व्योम, क्वेयं सर्वा वाग् वर्तत इति ।

इयं वेदिः परो अन्तः पृथिव्या अयं यज्ञो भुवनस्य नाभिः ।

अयं सोमो वृष्णो अश्वस्य रेतो ब्रह्मायं वाचः परमं व्योम ॥३५॥

इयं वेदिः । यद्यपि क्व संस्थिता भवति पृथिवी न स देशो दर्शयितुं शक्यते, मन्त्रेण

१. यत्र सर्वं सप्रदं भवति तमित्यर्थः Sy. महामायायाः साधारण्याज्जगद्वैचित्र्य-जनकमसाधारणं कारणं पृच्छामीत्यर्थः At. अत्र तत्र प्रतिष्ठितां भुवनस्य नाभिं पृच्छामि BB.

२. अहं पृच्छामि । द्विकर्मकः Mah. हे यजमान ! ... प्रश्नं करोमि Sy. जीव-रूपेण परमात्मवृष्टिरहं त्वा ... पृच्छामि At. हे अहंस्त्वां पृच्छामि BB.

३. त्वाम् Mah., Sy., At. भवन्तम् U. त्वाम् BB. ४. सेक्तुः Mah., U. वर्पकस्य Sy. देहेन्द्रियाद्विस्वामिनो जीवस्य At. वृष्णो वषितुः BB.

५. व्याप्तस्यादित्यस्य । 'अतो वादित्यो व्यापदः' (TA. 5.3.5.) इति तैत्तिरीयकम् Sy. अत्र इन्द्रियम् । 'इन्द्रियाणि ह्यानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान्' (Kath. U. 3.4.) इति श्रुतेः, तच्चेहान्तरं मनः सर्वेन्द्रियाण्यवनुते व्याप्नोति । बलवत्त्वाच्च वेगवत्त्वाच्च । तस्यादित्यस्य मनसः At. व्यापकस्य BB. ६. क P.

७. वीर्यम् Mah. तस्य रेतो रेतोवत्कारणं तत्किमिति Sy. रयणम् । ... उदक-नामैतत् (Ngh. 1.12.) आप्याय-कमर्षं स्वमनसश्चेष्टकं चेतनं पृच्छामीत्यर्थः At. हेतुं च पृच्छामि तस्य ... किं रेतो यतः सर्वं जायते BB.

८. वाण्यास्त्रयीलक्षणायाः Mah. सर्वस्य वाग्नातस्य Sy. वेदात् At. अथ तच्च

पृच्छामि वाचो वेवात्मिकाया ऋगा-देस्तस्य रेतसो विधात्र्याः BB.

९. उत्कृष्टम् Mah. निरतिशयम् Sy. परमं दूरं परं ब्रह्मेति केचित् At. प्रकृष्टम् BB.

१०. स्थानं त्वां पृच्छामि Mah. स्थानं सर्वस्य वचनाः कारणमेतत्प्रश्नचतुष्टयं पृच्छामि Sy. विशेषेणावितुं रक्षकं पृच्छामि । अवितुं चेत्कथं वाचः परमं निर्गुणं, वाचः परमं निर्गुणं चेत्कथमवितुं । ... यतो निर्गुणशंसनं संतारापनेतुं (अतः) पृच्छामि At. व्यवनं स्थानम् U. रक्षा-स्थानं सर्वप्रतिलग्नं निबन्धनं व्योमेति । विपूर्वाविते मन्त्रप्रत्ययः । 'ज्वरत्वरक्ष-व्यविमवाम्' (pā. 6.4.20.) इत्यादि-नोष्ठि गृणः BB. This stanza = YV. 23.61; TS. 7.4.18.2.

११. अथर्वयंजमानं प्रत्याह । इयम् Mah. इयं ब्रह्मावितुमु प्रतिष्ठा At.

१२. उत्तरवेदिः पृथिव्याः परोऽन्तोऽर्वाधिः । वेदेः सर्वपृथिवीरूपत्वादित्यर्थः Mah. पृथिव्याः प्रथमवत्त्वा भूम्याः परोऽन्तः ... पथेवसानमियं वेदिः । नहि वेद्यतिरिक्ता भूमिरस्ति । 'एतावती वै पृथिवी यावती वेदिः' (TS. 2.6.4.) इति श्रुतेः Sy. वेदिर्ब्रह्मानुभूतिः पर आत्पन्तिकोऽन्तो निवर्तको हेतुः पृथिव्या साधारणा At. इयं वेदिः परोऽन्तः पृथिव्याः । वेदिर्हि सर्वा पृथिवीरूपा भवति U. १३. स्त्रेण P.

परिगृहीतायां वेद्यां सन्निधानात् तत्र सर्वा सन्तिष्ठते । अयं यज्ञ इति ।

‘‘अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः’’ इति मंत्रायणीब्राह्मणं भवति । क्व देवदत्तो भवतीति पृच्छतोऽयं देवदत्त इत्यप्युत्तरं सङ्गच्छते । अग्नौ तु पठन्ति ‘पृच्छामि त्वा भुवनस्य नाभिम्’ इति । ‘ब्रह्मायं वाचः परमं व्योम’ इत्यादित्यं सर्वस्या एव वाचः स्थानमाह ।

सप्तार्धगर्भा भुवनस्य रेतो विष्णोस्तिष्ठन्ति प्रदिशा विधर्मणि ।

ते धीतिभिर्मनसा ते विपश्चितः परिभुवः परि भवन्ति विश्वतः ॥३६॥

सप्तार्धगर्भाः ।

सप्त ।

आदित्यरश्मयः ।

अथप्रदेशोप

भुवनस्य ।

१. भुवनस्य नाभिः कारणम् । अयं यज्ञो-
ऽयमेधो भुवनस्य प्राणिजातस्य नाभिः
कारणम् । ‘यज्ञाहुं प्रजाः प्रजापन्ते’ (SB.
4.4.2.9.) इति ध्रुतेः Mah. अयं यज्ञो
भुवनस्य भूतजातस्य नाभिः सन्नहनम् ।
तत्रैव वृष्ट्यादिसर्वफलोत्पत्तेः सर्वप्राणिनां
बन्धकत्वात् Sy. तथाऽयं सर्ववादिप्रसिद्धो
यज्ञोऽनहल्लक्षणया धर्माधर्मसंस्का-
रात्मकपुष्पपापराशिर्भुवनस्य प्रपञ्चस्वा-
ऽविश्लेषकारकोऽस्तापारणो हेतुः At.
अयं च यज्ञो भुवनस्य नाभिर्नहनम् U.
२. Maitr. U. 6.3.7. Manu. III. 76.
३. अयं is omitted by P.D. वृष्णो-
ऽयस्य रेतोऽयं सोमः सोमलताऽयस्य
जीर्वाज्जातित्यर्थः Mah. अथ वृष्णो
वर्षकस्यादित्यस्य रेतोऽयं सोमो रसा-
त्मकः । अग्नौ हुतः सोमरस आदित्यं
प्राप्य वृष्ट्याविफलं जनयति Sy. तथायं
प्रसिद्धः सोमो जगदीश्वरो जीवमन-
ःप्रेरको वृष्णो जीवस्य योऽयं मनस्तस्य
रेतः प्रेरकः At. अयं च सोमश्चन्द्रमा
लता सोमो वा वृष्णः सेवतुरयस्य
रेतः U. ४. अथि is omitted
by P.D. ५. Omitted by M.
६. TS. 7.4.18.2.

७. ब्राह्मणं P. अयं ब्रह्मा ऋत्विग् वाचस्त्र-
यीरूपायाः परमं व्योम स्थानम् । ब्रह्म-
णस्त्रिवेदसंयोगादित्यर्थः Mah. अयं
ब्रह्मा प्रजापतिरेव वाचो मन्त्रादिरू-
पायाः परमं व्योम, उत्कृष्टं रक्षकं स्था-
नम् । तत्रैवोत्पत्तेस्तत्रैव पश्यंसानाच्च
Sy. ब्रह्मा ब्रह्मीभूतश्चतुर्मुखो विष्णुर्वा
‘आचार्यो ब्रह्मणो मूर्तिः’ (Manu. 2.
226) इति ध्रुतेः (स्मृतेः) । भृगुज्ञप्त्वाद्
ब्रह्मणो विष्णुशिववत्साक्षात्पुण्यत्वाभा-
वाद् गुरुत्वेण पुण्यत्वाच्चायं प्राकृतो
ब्रह्मा ब्रह्मविद्यागुरुरेव वाचो वेदात्परमं
दूरं व्योम परमन्तर्ब्रह्म परमार्थतः ।
शिष्यभाग्यवशाच्च विशेषेणावितुं संसा-
रतमेतुं च At. अयं च ब्रह्मा ऋत्विग्
वाचः परमं व्योम व्यवनं स्थानं त्रिवेद-
योगात् U. c. This stanza =
YV. 23.62. VM. ignores
भुवनस्य । नाभिः । अयम् । सोमः ।
८. ०र्भा P.D.M. १०. सर्वणस्वभावाः
सप्तसङ्ख्या वा रश्मयः Sy.
सप्त . . . अर्थकार्या अर्थकारणकयाः At.
११. प्रकृतयो विकृतयश्चेत्यर्थः At.
१२. गृह्य० M. १३. लोकस्य Sy.
षोडशकनस्य विकारस्य At.

कारणभूदकम् । गर्भिताः । विष्णोः—आदित्यस्य । तिष्ठन्ति । योजनेन । विविधे कर्मणि । ते ।
कर्मभिः पुरुषं संयोजयन्ति । मनसा च । प्राज्ञाः । परितो भवनशीलाः । सर्वत एव । भवन्ति ।

न वि जानामि यदिवेदमस्मि निष्णः संनद्धो मनसा चरामि ।

यदा मार्गप्रथमजा श्रुतस्यादिद्वाचो अश्रुवे भागमस्याः ॥३७॥

न वि जानामि^{११} । न । विजानामि^{११} । पचप्यहम्^{१३} । इदम्^{१२} ।

१. ०शभूतमु० M. रेतः सारं, वृष्टिप्रदत्वेन रेतोभूतास्तादृशा रश्मयः Sy. रेतः कारणम् At.
२. संवत्तरस्याधे गर्भे गर्भस्त्वानीयमुदकं धारयमाणाः । यदा ब्रह्माण्डस्याधे मध्येऽन्तरिक्षे गर्भवद् वर्तमानाः Sy.
३. व्यापकस्यादित्यस्य Sy. प्रकृतिविकारस्य पुरुषस्य...विष्णाति स्नुहति, स्निहति, विप्रनोत्यज्ञानलक्षणं विषं नुवतीति, वेवेष्टीति, नोदनाद्विप्रतीत्यादिधानुभ्यो विष्णुशब्दः At.
४. यतन्ते Sy. प्रवतन्ते । चेतनाजतहापज-
ज्ञानां प्रवृत्त्यनुपपत्तेः At. ५. प्रवेशेन Sy. आज्ञयेय At. ६. जगद्धारणव्या-
पारे Sy. विरुद्धधर्मवत्याम् At.
७. उक्ताश्चतुर्विंशतितत्त्वात्मकाः पदार्थाः At. ८. प्रज्ञाभिः Sy. धीवमानैरतिनदवर्यधर्माधर्मसंस्कारैः At.
८. जगदुपकारः कर्तव्य इति बुद्ध्या च Sy. ते स्वया मनसा चेतसा च युक्ताः At.
१०. प्र० M. यस्मादेवं तस्मात्... त एव विपश्चितो बुद्धियुक्ताः Sy. विपश्चि-
तोऽपि पुरुषान् At. ११. सर्वत्र व्याप्ताश्च Sy. परिभवनधर्माः At.
१२. सर्वतः । द्वितीयाधे तसिः । विश्वम् Sy. विश्वतः, ल्यब्लोपे पञ्चमीयम् । सर्व-
शास्त्राणि (अधिगत्य) विज्ञापयन् (तः)
१३. परितो भावयन्ति । कुत्सनं जगद्व्याप्नु-
यन्तीत्यर्थः Sy. परिभवन्ति संसार-
यन्ति At.
१४. यदा सप्तार्धगर्भाः । सप्त महवहङ्कारी,
पञ्च तन्मात्राणीति मिलित्वा सप्त-

सङ्ख्यानि तत्त्वानि । अर्धगर्भा अविष्कृ-
तिरूपाः । विकाराध्याया मूलप्रकृतेः
प्रकृतिविकृतेष्वदासीनस्यात्मनश्चोत्पन्न-
त्वावधारणेन प्रपञ्चाकारेण परिणामाद-
र्धगर्भाः । पुरुषांसास्याद्विक्रियत्वादित्यभि-
प्रायः । अत एव तेषां प्रकृतिविकृतित्वम् ।
यस्मादेवं तस्माद् भुवनस्य रेतः कारणम् ।
कारणभूतानि तान्येव विष्णोर्व्याप्तस्य
पुरुषस्य विषमणि प्रविशा प्रवेशेन
तिष्ठन्ति । इतरत्नमानम् Sy.
VM. ignores ते । परि

१५. कीदृशः परिभूवः कथं च तत्रिवृत्तिरि-
त्यप्रोच्यते । महाभाग्यधोगाहीर्षतमा एव
तत्त्ववक्ष्य एव भूत्वाऽह At. संतारे
परिवर्तमानस्य गर्भक्षसजन्मजराव्याधि-
मरणदुःखाभिन्ननिमित्तस्यानुज्ञानाभाव-
मोक्षमप्राप्तवतो दीर्घतमस्तः परिवेदना
SKN. दीर्घतमस्त आयेम् Dur.
१६. विविच्य नाज्ञासिधम् Sy. ज्ञानस्यपि
विशेषेण न ज्ञेयं At. नैतदहं विस्पष्टं
जानामि Dur. अथापि परिवेदना
कस्मान्चिद्भावात्... न विजानामि
यद्वेदमस्मि N.7.3.
१७. यदपि Sy. यदीये सत्त्वचित्त्वे गृहीत्वा
यदि वा चिद्विवाधभाति At. यदि वेति
विकल्पभ्रूतेः । यद्विवाधो व्यतिरिक्त
इति शेषः SNK. अथवा Dur.
१८. इदं विश्वम् Sy. इदं जगत् At.
इदं शरीरमात्रकमेव ।... अथवेदमिति
करणनिर्देशः । यद्विवा विकाररूपम्
SKN. कारणं परं ब्रह्माख्यम् । अथवेदं
तत्कार्यं द्वैतमस्तीति Dur.

अस्मि प्रकृतेः परः। विषयपरं मनसा। सम्बन्धः। अन्तर्हितः। चरामि।
यदा पुनः। सर्वस्य सत्यभूतस्य। प्रथमं जनयिता जगतः स्रष्टाऽदित्यः। मां प्रति।

१. कृत्स्नः प्रपञ्चबोध्यहमेवास्मि। नामरूपा-
ज्ञानपरमाद्यं त्यक्त्वा सर्ववानुगतोऽस्ति
भाति प्रियमिति योऽयं सच्चिदानन्दा-
कारोऽस्ति सोऽहमस्मीति न विजानामि।
... परं शास्त्रजनितमिदमहमस्मीति ज्ञानं
जातम्। अविवेक्यहमित्यर्थः। कार्यकारण
योरभेदात् कृत्स्नप्रपञ्चस्यापि ब्रह्मा-
नन्त्यत्वेन ब्रह्मैकत्वावगमे प्रपञ्चज्ञातमपि
स्वस्वरूपमेव भवति। 'इदं सर्वं पदय-
मात्मा' Nrs. U. ५. 'ब्रह्मैवेदं सर्वम्',
Nrs. U. 4. 'ब्रह्मैवेदं सर्वम्', Chhā.
U. 7.25.2. 'स ऐकत बहु स्यां प्रजायेय'
Chhā. U. 6.2.3. इत्यादिभूतिभ्य
एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानस्य प्रतिज्ञानात्।
'तद्वन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः' (Ved.
S.2.1.14.) इत्याद्युपपत्तिभिश्च प्रप-
ञ्चस्य ब्रह्मानन्त्यत्वं सिद्धम्। यदा।
इवशब्द उपमार्थः। यदिच यदापरोक्षज्ञानं
सर्वकाल्पारूपमानुभविकमस्ति तदिव
तद्वेवाहमस्मि। इदं सर्वमहमस्मीति ज्ञानं
मे जातम्। अपि त्वेतद्दार्ष्टान्तिकभूतम्।
आनुभविकं सार्वत्त्र्यं यदस्ति तत्र विजा-
नामि न प्राप्नोऽस्मि। शास्त्रजनितं सार्व-
त्त्र्यं जातं न त्वानुभविकमित्यर्थः Sy.
अहं च यदिवास्मि तत्र विजानामि At.
२. मनसा युक्तो भावनासहिष्णुना बहिर्मु-
खेन विक्षिप्तेन चेतसा युक्तः Sy. मनसा
सङ्कल्पविकल्पात्मना पुण्यपापसंस्कारहे-
तुना At. अविद्यायोगिना मनसा
SKN. अनेकेः सन्देहप्रस्थिभिर्मनसा,
उभे अपि द्वैताद्वैते Dur.
३. अविद्याकामकर्मभिः सम्बन्धो वेष्टितः
Sy. सम्बन्धः At. अज्ञानेन सम्बन्धः
SKN. अविद्याया सप्रदश्च Dur.

४. यतोऽहं निष्पद्यः। अन्तर्हितनामसत्। अन्त-
र्हितो मूढचित्तः। चित्तप्रत्यक्षवर्णना-
भावेन परिच्छिन्न इत्यर्थः Sy. श्रुत्यावि-
भिर्निर्णीतोऽप्यविद्याऽऽच्छादित्याऽन्तर्हि-
तोऽहम्। 'निष्पद्य... निर्णीतान्तर्हितनाम-
धेयानि' (Ngh. ५.25.) At. अन्तर्हितः
SKN. अनयोः कार्यकारणयोर्द्वैताद्वैतयो-
रन्तरा वर्तमानो निष्पद्योऽन्तर्हितः Dur.
५. अश्वास्मि M. सञ्चरामि संसारे।
अथवा मनसा सप्रदश्चरामि। इन्द्रिय-
परवश एव सन् संसारे दुःखमनुभवामि।
न सार्वत्त्र्यं जानामीति परिवेक्षते।...
बहिर्मुखचैतसः स्वरूपापरिज्ञानजनितं
दुःखमन्यत्र श्रूयते, 'पराञ्चि खानि
व्यतुणत्सव्यम्भूस्तस्मात्पराङ् पश्यति
नान्तरात्मन्' (Kāth. U. 2.4.1.) इति
Sy. ततश्चराम्यर्थाधोमध्ये चरामि।
विषयानुपभुञ्जे वा At. चरामि संसारे
SKN. गच्छामीत्यर्थः Dur.
६. यदा काले At. यस्मिन्काले SKN.
एवं सति यदा Dur.
७. परमार्थस्य परस्य ब्रह्मणः Sy. ब्रह्मणः
सम्बन्धिण्याः At. सत्यस्य, सर्वत्र वा
गतस्वागतस्यात्मनः। यच्छीश्रुतेः सम्ब-
न्धिनी प्रहीतु (श्री) इत्यर्थः SKN. भग-
वत आदित्यस्य स्वभूता, तस्य हि प्रकृष्टा
बुद्धिः प्रहीणसर्वसंशया तथा सर्वमिदम-
संशयं परिज्ञाय किमहं कारणसतत्त्वं
उत द्वैतसतत्त्वं इति Dur.
८. प्रथमोन्मेषः। प्रथमोत्पन्नचित्तप्रत्यक्ष-
वर्णजनितोऽनुभवः Sy. बाह्यणाः सनका-
दिसमाश्च At. तत्त्वोत्पत्तौ प्रथमजात-
त्वात्प्रथमजा बुद्धिः सा SKN. बुद्धिः,
सा हि सर्वेन्द्रियेभ्यः प्रथमं जायते Dur.

आजगाम। ततोऽन्तरम्। एव। अस्याः सर्वस्याः। वाचः। भजनीयं ब्रह्म। अश्नुव इति
ज्ञातात्मस्वरूप आह्वेति।

अपाङ् प्राडैति स्वधया शुभीतोऽर्मत्यो मर्त्येना सयोनिः।

ता अश्नन्ता विपूचीना विनन्ता न्यूनं चिक्क्युर्न नि चिक्क्युरन्यम् ॥३८॥

अपाङ् प्राङ्। अमरणधर्मा। मरणधर्मणा। समानस्थानो जीवः। अश्नेन सह। धार्यमाणः।

१. यदा भागन्, आगमिष्यति तदा...त
यदा मा मां प्राप्नोति Sy. मां प्रति...
आगच्छन्तः At.

मा माम्, आगन्, आगमिष्यति ममो-
त्पद्यत इत्यर्थः SKN.
मामागच्छेत् Dur.

२. अनतरं P. अण्ववधानेन Sy. तदनन्तर-
मेव At.
आदित् पदपूरणः SKN.

३. एकात्म्यप्रतिपादिकायाः Sy. प्रकृताया
ब्रह्मविद्यारूपिण्याः At. कृत्स्नप्राज्ञतायाः
Dur.

४. उपनिषद्वाचो यदिदेवमस्मीत्युक्ताया वा
Sy. श्रुतेः At.
यदेति श्रुतेस्तदेत्युक्तायाह्वयम्। तदा वाच
आगच्छन्तः आगमिष्यति SKN.

५. भजनीयं शब्दब्रह्मणा व्याप्तव्यं परं ब्रह्म-
पवम् Sy.
उपनिषत्प्रमाणं भागं भजनीयं परमात्मतः
SKN.

६. अत्र D. प्राप्नोमि। चित्तस्य बहिर्मुखतो
परित्वग्यान्तर्मुखतैव दुःसम्पादा। सा
यदा स्वात्तदानीमेव स्वरूपं ब्रह्मं शुश्रूषं
भवति पश्चाद्विलम्बनाभावात्। यथा गिरि-
शिखरात्पतन्त्याघाणोऽविलम्बेन पतति
तद्वत् Sy.
प्राप्तवानस्मि At.
प्राप्त्यामि, मोक्षं वा यास्यामीत्यभि-

प्रायः SKN.

अहम्...अनुयाम्। यदियं कृत्स्ना
वागभिबबवति तत्सर्वमहमाप्नुयामित्यर्थः
Dur.

७. आहरेति M. N. 7.3; SKN. III.
19.

८. अवाङ् P. तत्राह जीवन्मुक्तलक्षणम् At.

९. अमरणधर्माऽयमात्मा Sy. स्वयं न क्षियते
कारणदेहच्छेदेऽपि विशोध्यमाणे लिङ्गदे-
हेऽपि स्थूलदेहानुवृत्तेः At.

१०. ०मं P.D. मरणधर्मणा भूतात्मना देहेन
Sy. स्थूलदेहेन At.

११. यत्र परिच्छेद्यको देहोऽस्ति तत्र सर्वत्र
सोऽयमपि तिष्ठन्नित्यर्थः। यदा समानो-
त्पत्तिः। सहवासेन स्वस्मिन्प्रभृत्यतिरूप-
चयते। एवम्भूतः सन् Sy. संस्कारः
संस्कारोऽपि कारणत्वाद्योगिरुक्तः। यदा
सयोनिरिव कदाचिद् गृहत्वाश्रयमहितं
इव। उपलक्षणत्वाद्ब्रह्मैवमवधानिव
At.

१२. अश्रोतव्यततः श्रोतव्येन Sy. स्वधया ब्रह्म-
विद्या। न ब्रह्मविद्यावतः पुण्यपाप-
सम्बन्धः। स्वया ब्रह्मविद्या धोषते,
अथवा स्वं दधातीति स्वधः परमात्मा तं
याति प्रापयति At.

१३. यदा स्वध्यायनेनाश्रयं शरीरं लक्ष्यते
तेन गृहीतः सन् Sy.
सम्बद्धः At.

अप्राह् । प्राह् च । गच्छति, आदित्यो भूत्वा दिवि प्राह् जीवो भूत्वा पुन्यप्राह् । ताविमो । नित्यो । विष्वगञ्चनी । विविचं च देवमनुष्यादिषु गच्छन्ती भवतः । तयोरन्यमादित्यम् । सर्वे निदिचन्वन्ति प्रत्यक्षं पश्यन्तः । न । निचिकपुः । अन्यं प्रकृतिसंस्पृष्टं धृतमिव पयसि निगूढमिति ।

अचो अचरे परमे व्योमन्यस्मिन्देवा अधि विश्वे निपेदुः ।

यस्तन्न वेद किमुचा करिष्यति य इत्तद्विदुस्त इमे समासते ॥३६॥

अचो अचरे । अथादित्यस्य यद् वाचकमचरं तत् स्तीति

१. अप्राह् P. अवृत्तं कर्म कृत्वाऽथो गच्छति Sy. अप्र निकृष्टमञ्चतीति, क्वचिदपकृष्टमधर्मशील इव लक्ष्यते At.

२. ऊर्ध्वं स्वर्गादिलोकं प्राप्नोति । परमात्मैव सूक्ष्मशरीरोपाधिकः सन्नानाविधकर्म कृत्वा, तद्भोगाय जीवतञ्जां सञ्चया शरीरत्रयेण सम्बद्धो लोकान्तरेषु सञ्चरति स्थूलसूक्ष्मोभयशरीरपरिग्रहेण लोके गुणत्रयान्वितः सन् परिभ्रमति । तथा च श्रूयते 'गुणान्वयो यः कलकर्मकर्ता कृतस्य तस्यैव स बोधभोक्ता । स विश्वरूपस्त्रिगुणस्त्रिवर्त्मा प्राणाधिपः सञ्चरति स्वकर्मभिः' (Sve. U. ५.७.) इति Sy. क्वचित् प्रकृष्टं धर्ममाचरन्निव लक्ष्यते At.

३. तथाप्यस्य न पुण्यपापसम्बन्ध एतत्पगच्छति AT.

४. ०षो० P.D.

५. ०वाङ् P.

६. तौ भूतात्मकर्त्तात्मानौ Sy. ननु जीवन्मुक्तस्थितिरुक्ता न जीवन्मुक्तलक्षणम् । तत्राह तानि प्रसिद्धानि At.

७. अविभागेन सर्वदा वर्तमानौ । यद्वा सूक्ष्मशरीरपक्षे सर्वदा सहवास उपपद्यते स्थूलशरीरपक्षेऽपि सार्वकजातेस्तत्का-

रणानां भूतसूक्ष्माणां सद्भावात्तत्र शरीरसम्बन्ध उपपद्यते Sy.

पुनः पुनर्भवामि (नि?) छन्दसि शरीराणि At.

८. ०ञ्ज० M. इह लोके सर्वत्र गमनी Sy. लोकगतिना At.

९. तत्तत्फलभोगाय सर्वत्र लोकान्तरेषु गच्छन्ती वर्तते Sy.

विशिष्टात्मज्ञानेन च्छेत्ता . . . एष जीवन्मुक्तः At.

१०. तत्र नरा अन्यं भूतात्मानम् Sy. कञ्चन जीवन्मुक्तम् At.

११. नितरां विशेषेण पश्यन्ति जानन्ति Sy. जना लिङ्गैर्निचिषयुरजानन् At.

१२. अपरं देहवच्छायातिरिक्तं न निचिकपुनं जानन्ति । केचन पामरा देहव्यतिरिक्तं न जानन्ति । केचन विवेकिनः कर्तृत्वभोक्तृत्वोपेतौ देहातिरिक्तः कश्चिदवस्थोऽत्यनुमिमते । न केऽपि देहत्रयव्यतिरिक्तमात्मानं जानन्ति । अतो दुर्लभमात्मज्ञानमित्यर्थः Sy. अन्यं न निचिकपुनं जानन् At.

१३. स्तीमि M. पूर्वमन्त्रे देहात्मजीवात्मानावुक्ती । तयोरन्यस्य जीवात्मनः पारमार्थिकं रूपमस्ति तत्रचोच्यते Sy. किं तद्विशिष्टमात्मज्ञानं तत्रोत्तरम् At.

यस्मादक्षरणस्वभावात् सर्वा ऋचो विनिर्गताः ।

१. अक्षरेऽद्दयाविगुणके क्षरणरहितेऽतद्वरे
नित्ये संबंधं व्याप्ते ब्रह्मणि । अक्षरशब्दस्य
ब्रह्मवाचकत्वम् 'एतद्वै तवक्षरस्य प्रशासने
गार्गि' (Brh.U. 3.8.) 'यथा तवक्षरम-
धिगम्यते' (Mu. U. 1.1.5.) 'येनाक्षरं
पुरुषं वेद सत्यम्' (Mu. U. 1.2.13.)
इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धम् । ऋगक्षरयोः
प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः सम्बन्धः । सर्व-
वेदेः खलु ब्रह्माधिगम्यते । 'तं त्वीपनिषदं
पुरुषं पृच्छामि' (Brh.U. 3.9.26.)
इत्यादिश्रुतेः । ननूपनिषद्भूगानां तथास्तु,
इतरेषां तु कथं ब्रह्मविषयत्वमित्युच्यते ।
यद्यपीतरभागानां यागादिविषयत्वं तथापि
बुद्धिशुद्धपुत्वादनद्वारा वेदनसाधनत्वेन
ब्रह्मविषयत्वं भविष्यति । 'वेदानुचक्षणेन
ब्राह्मणा विविचिषन्ति' (Brh.U. 4.4.
22.) इत्यादिश्रुतेः । तदेव विशेष्यते ।
परम उत्कृष्टे निरतिशये, व्योमन्
व्योमनि व्योमसदृशे । अलेपत्वनीकपत्व-
व्यापित्वावितादृश्येन व्योमेत्युक्तम् ।
यद्वा विशेषेण सर्वस्य रक्षके । निरधिष्ठा
न कस्यचिदस्ति ? स्वाध्यस्तस्य सर्व-
स्याधिष्ठानत्वेन रक्षकत्वात् । तादृशे
तत्त्वे सर्वमध्यस्तमित्यर्थः Sy.

अश्नुते व्याप्नोति विषयानित्यक्षरं,
तस्मिन्नक्षरे जीवात्मनि । परंमीयत इति
परमं तस्मिंस्तत्पदार्थं । व्योमन् व्या-
पके । वाक्यार्थे ब्रह्मात्मैक्ये, वाक्यार्थे
व्यापके, अस्तिपदार्थे इत्येके । एवं
त्रिष्वेव वेदा इति । कर्मकाण्डविषया
वेदास्तत्पदार्थविषयाः । सगुणेशविषया-
वेदास्तत्पदार्थविषयाः । वेदान्तास्तु
ब्रह्मात्मैक्यपरा एव । सर्वेऽपि वेदा
ब्रह्मात्मैक्यविषया इति ज्ञात्वा ब्रह्मात्म-
व्यापधारणे विशिष्टात्मज्ञानम् At.

एतदक्षरं, परमं चेदं व्योम स्थानम् ।
अग्न्यादिनानादेवतानां मन्त्राणां सर्वस्था-
श्व क्रम्या विद्यायास्तदध्ययनस्य चोद्धार-
पूर्वकत्वात् । अथवा परमेदतः (परमे-
तज्जगतः) । कथम् । वि... मोतत्वात्
(विविधं जगतामोतत्वात्) । इदं प्रण-
वाक्ष्यं ब्रह्म जगतः कारणमित्युपनिषत्सु
वर्णितम् । तस्य किलोमित्येतस्य ब्रह्मणः
प्रथमायां मात्रायां पृथिव्यग्निऋग्वेदः
पृथिवीनिवासिनो जना इत्येतत् । द्विती-
यायां मात्रायामन्तरिक्षं वायुर्देवर्षि, अन्त-
रिक्षनिवासिनो जना इत्येतत् । तृतीयायां
द्यौरादित्यः सामानि क्षुनिवासिनो जना
इत्येतत् । तेनैवं जगतः परं व्योम । अथवा
परमं व्योम मृत्योर्ब्रिभ्यतां देवानां, तदे-
तत्परस्मिन् पादे वक्ष्यते । तस्मिन्नेवंरूपे
परमे व्योमन्, तुक् सप्तम्याः SKN.
विविधमस्मिन्ब्रह्मजगतामोतमिति व्योम
तस्मिन् । तिसृषु मात्रासु, अकारोकारम-
कारसंज्ञासूपशान्तासु यदवशिष्यते
तदक्षरं परमं व्योम । अपरमाकाशमपेक्ष्य
तत्परं व्योम । शब्दसामान्यमभिव्यक्त-
मित्यभिप्रायः Dur.

२. अत्र ऋक्शब्देन ऋक्प्रधानभूताः साङ्गा-
परविद्यात्मकाश्चत्वारो वेदा उच्यन्ते ।
ऋगादीनामपरविद्यात्वं मुण्डके श्रूयते । 'हे
विद्ये वेदितव्ये' इति प्रतिज्ञाय 'तत्रापरा
ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदः' (Mu.U.
1.1.5.) इत्यादिना । तस्याः सम्बन्धनि
Sy. अजहलक्षणयाऽत्र ऋग्वेदादयो
वेदाः At. अस्यामृचि शाकपूणेस्तावन्म-
तेनोद्धारं कृत्वा, ऋचामध्ययनप्रारम्भा-
च्छास्त्रानुबचनादिष्वङ्गते प्रणवस्य
योगादुचः सम्बन्धि SKN. ओद्धारमृते
नह्यर्चयन्ति, तस्याः Dur.

यस्मिंश्च । सर्व एव । देवा ऋक्ष दुश्यमाना अन्ये च । वर्तन्ते । यः । तद्वारम् । न । वेति
सः । किम् । ऋचा । करिष्यति । ये । एव । तद् । विदुः । ते । इमे । नक्षत्ररूपेण दिवि, आसते

१. पुनस्तदेव विशेष्यते । यस्मिन्परमात्मनि Sy. यस्मिन्नेषा स्थित आत्मनि At.
२. सर्वे देवाः Sy. वेदा इन्द्रियदेवाः । ईश-
ज्ञप्त्याऽऽधिकारिका अन्तरिक्षादिस्था तणा
देवाश्च । वैराजादिवन्मया देवाश्च At.
३. निर्बोदन्ति । आश्रित्य तिष्ठन्ति तस्मिन् ।
यद्वा । उक्तलक्षणे वस्तुन्युपलक्षिताः
सर्वे साक्षा वेदाः पर्यवतिता इत्यर्थः Sy.
अथि, उपर्युपरि विशिष्टाः सर्वेऽपि निष-
ण्णा अन्तर्भूता इति काण्डत्रयविधया वेदा
ब्रह्मविषया एव At. तत्र छन्दोगानामुप-
निषदीतिहासः पठ्यते । 'देवा ये मृत्यो-
बिभ्यतस्त्रयीं विद्यां प्राविशन्ते छन्दोभि-
राच्छादयन्तच्छन्दसान्छन्दस्त्वम् । तानु
तत्र मृत्युर्येषा मत्स्यमुदके परिपश्येदेवं
पर्यपश्यदधि तस्मिन् यजुषि । ते नू वित्वो-
र्ध्वा ऋचः साम्नो पजुषः स्वरमेव प्रावि-
शन् । यदा वा ऋचमाप्नोति, ओमित्येव
स्वरत्येवं सामेवं यजुरेव उ स्वरौ यदेत-
द्वारमेतदमृतममयं तत्प्रविश्य देवा अमृ-
ता अभया अभवन्' (Chhā.U.1.4.4.)
इति । तदेतद्विहोच्यते यस्मिन्देवाः सर्वे
मृत्योर्बिभ्यतोऽधिनिषण्णाः प्रविष्टा इत्य-
र्थः । अथवा ऋगादीनामपि, अध्ययन-
मोक्षारपूर्वकत्वाद्वागदयः सर्वे मन्त्रा अत्र
निषण्णाः । तेन च तेषां वा देवतास्ता अपि
तद्द्वारेणात्र निषण्णा इत्येतद्विभेदं त-
दुच्यते SKN. ऋगादिभ्यो ये देवास्ते
मन्त्रद्वारेणाक्षरेनिषण्णाः । तस्य शब्द-
कारणत्वात् Dur. ४. यो मर्त्यः Sy.
यस्तु पुरुषः At. ५. तादृशं देवादीनां
स्वरूपलाभात्पर्यङ्कस्तन्वेदेतालपर्यप्रतिपाद्यं
यद्वस्तु Sy. तद्ब्रह्म At. देवरूपमक्षरम्
SKN. अतया विमृषाक्षरम् Dur.
६. न जानाति Sy. ७. स मर्त्यः Sy. सः,
तादृग्व्याप्राप्तेः SKN. ८. किम् P.

८. पूर्वोक्तेन ऋगादिशब्दजालेन Sy. ऋगा-
दिवेदेः At. ऋगादिभिर्मन्त्रैः Dur.
१०. वेदनसाधनेन वेदेन वेद्यमविदित्वा किं
साधयतीत्यर्थः । प्रयोजनाभावात्सर्वस्यापि
वेदस्य नैष्कल्यादिति भावः । अथवा
योऽक्षरमविदित्वा कर्मणां कर्ता भवति
यागादीननुतिष्ठति तेन किञ्चिदपि कर्म
कृतं न भवतीत्यर्थः Sy. केनोपायेनात्मानं
संतारानुद्धरिष्यति At. यस्तप्राक्षरा-
त्मना पश्यति Dur. ११. इच्छन्वस्तु-
शब्दस्यार्थः, ये तु SKN. १२. तत्त्वम्
Sy. तद् ब्रह्म At. १३. जानन्ति Sy.
विदन्ति At. य एतदेवं विद्वानक्षरं प्रणी-
ति । एतदेवाक्षरं स्वरमपतनमयं प्रविशति
SKN. १४. त एवेमे ज्ञातारः Sy. त इमे
दुश्यमाना जीवन्त एव At. ते हि Dur.
१५. सम्प्रतिष्ठन्ति । अपुनरावृत्त्या स्वकपे-
ज्ज्वलानं समासनम् । यद्वा ये विदुरिद्
ये जानन्त्येव नानुतिष्ठन्ति । इच्छन्वो-
ज्वधारणे । त इमे त एव समासते ।
गवामयनादिसहस्रसंस्तारसत्त्वपर्यन्तानि
सहोपयन्ति । सहाय्ये संशब्दः । सत्त्वादधि-
कानां यागानामभावात्तेषामपि कलमे-
तज्ज्ञानेनैव प्राप्तं भवतीत्यर्थः । कर्तृणां
बहुत्वाद् बहुवचननिर्देशः Sy. सम्प्रगा-
सते । समासनं मुक्तिः At. तत्प्रविश्य
'यदमृतास्तदमृतो भवति' (Cf. Chhā.
U. 1.4.5. यदमृता देवास्तदमृतो
भवति) इति पुर्यश्चेतिहासस्योपसंहार-
श्रुतेस्तादृग्व्यापत्त्या प्रणवविग्रहात्मान-
मनुप्रविश्य ब्रह्मणः साम्यमापन्ना विद्वांस
इमे सत्तासते । समित्येकीभावे, तेन
सहैकीभूता आसते SKN.
तत्परिज्ञानात्तादृग्व्यमुपगताः प्रणवविग्र-
हमात्मानमनुप्रविश्य समीकृता निर्वाणं
शान्ताचिब्र इवानसा इति Dur.

ओमिति प्रतिपद्यते (न्ते) । “एतद्वै यजुस्वर्यो विद्यां प्रत्येषा वागेतत् परममक्षरम् ।” तदेतद् ऋचा-
भ्युक्तम् ‘ऋचो अक्षरं’ परमे व्योमन्” इति ब्राह्मणम् ।

१. आभि० D. २. ०स्त्रिचं P. D.
३. ०द्या P. ४. TA. 2.11.1.
५. ०द्युक्तम् P. ६. ०चोक्ष० D.
७. TA. 2.11.1. अन्ये त्वग्न्यथा वर्णयन्ति ।

ऋचः, ऋगर्चनीयोमादित्यमण्डलमगादि-
मयं वा । ‘ऋग्भिः पूर्वाह्णे विवि देवः’,
(TB. 3.12.9.1.) ‘आदित्यो वा
एष एतन्मण्डलं तपति तत्र ता ऋचः’
(Mahānār. U. 12.2.) इत्यादिभ्युक्तेः ।
तस्य सम्बन्धिग्न्यक्षरे परमे व्योमन्निर्गुक्त-
लक्षणे ब्राह्मणि ‘य एयोन्तरादित्ये हिरण्य-
मयः पुरुषो दृश्यते’ (Chhā. U. 1.6.6.)
इत्यादिभ्युक्तस्वरूपे यस्मिन् सर्वे देवा
द्योतमाना रश्मयो निषेदुर्वन्ते । य एतन्न
वेद स केवलया ऋचा किं करिष्यति ।
ये जानन्ति भावयन्ति त एव विद्वांसः
समासते । भूम्यां मुखेन रोगाविरहिता
भोगिनः सन्तश्चिरकालं जीवन्ति । अपरे
प्रकारान्तरेण प्रतिपादयन्ति । ऋचोऽक्षरे,
ऋगुपलक्षितसर्ववेदसम्बन्धिग्न्यक्षरे प्रण-
वरूप ओङ्कारेऽविनाशिनि सर्ववेदेषु व्याप्ते
या । प्रणवस्य सर्ववेदसारत्वं ब्राह्मणे
भूपते—“तान्वेदानभ्यतपस्तेभ्योऽमितपस्ते-
भ्यस्त्वयो वर्णा अजायन्ताकार उकारो
मकार इति तानेकया समभरत्तवेत-
दोमिति’ (AB. 3.52.) इति ।
परमे निरतिशये । नहि प्रणवादधिकं
किञ्चिन्मन्त्रजातमस्ति, त्रिकालातीतस्य
ब्राह्मणः प्रतिपादकत्वात् । ‘यस्त्वान्त्रि-
कालातीतं तवप्योङ्कार एव’ (Mā. U. 1.)
‘ओमिति ब्रह्म’ (TA. 7.8.) इत्यादि-
भ्युक्तेः । वेदानां प्रणवस्य स्वातन्त्र्य-
निधिभावः सम्बन्धः । ‘य ऋचोऽधीते’
इत्याद्युपक्रम्य ‘यः प्रणवमधीते स

सर्वमधीत ओमिति प्रतिपद्यत एतद्वै
यजुस्वर्यो विद्यां प्रत्येषा वागेतत्परमम-
क्षरम्’ (TA. 2.11.4.) इत्यादिभ्युक्तेः ।
यस्मिन् विश्वे सर्वे देवा अधि निषेदुः ।
प्रणवस्य सर्वमन्त्रात्मकत्वाग्न्येषु सर्व-
देवतानां निवासात्सर्वदेवनिवासत्वम् ।
ब्रह्माधिष्ठानत्वाद्वा ब्राह्मणि सर्वदेवानां
निवासात् । शिष्टमविशिष्टम् । ... अपरे
त्वपरथा वर्णयन्ति । ऋचः । ऋगर्चनीयो
जीवः । तस्य सम्बन्धिग्न्यक्षरेऽविनाशे
व्याप्ते वा परमात्मनीत्यर्थः । अत एव
जीवापेक्षया परम उत्कृष्टे निरुपाधिके
व्योमन् विशेषेण सर्वाधिष्ठानत्वेन रक्षणे
व्योमसदृशे वा । यस्मिन्परमात्मनि देवा
गमनवन्तो व्यवहरन्तो वेन्द्रियसञ्चका
विश्वे सर्वेऽपि, अधिनिषेदुर्निषीदन्ति, आ-
श्रित्य वर्तन्ते । यस्तन्न वेद न जानात्यु-
पाध्यंशपरित्यागे तदेव स्वरूपमिति न
पश्यति स्थूलो जनः किमृचा करिष्यति ।
केयलेन जीवेन जीवभावेन किं फलं
प्राप्स्यति । जननमरणाविकलेऽसंयात्यागा-
दिति भावः । ये तत्तत्त्वं विदुस्त इत्यादि
सिद्धम् Sy. ‘ऋचोऽक्षरे परमे व्यवने ।
यस्मिन् देवा अधिनिषण्णाः सर्वे । यस्तन्न
वेद किं स ऋचा करिष्यति । य इत्
तद्विदुः । त इमे समासते । इति विदुष
उपदिशति । कतमन्तदेतदक्षरम् । ओमि-
त्येषा वागिति शाकपुणिः । ऋचश्च
ह्यक्षरे परमे व्यवने धीमन्ते नानादेवतेषु
च मन्त्रेषु । ‘एतद्वै वा एतदक्षरं
यस्तर्वां त्रयीं विद्यां प्रतिप्रति’ इति
च ब्राह्मणम् N. 13.10; SKN.
IV. 153.

c. VM. ignores परमे । व्योमन्

सूयवसाद्भगवती हि भूया अथो वयं भगवन्तः स्याम ।

अदि तृणमध्वे विश्वदानीं पिव शुद्धमुदकमचरन्ती ॥४०॥

सूयवसात्^१। अथ^२ सर्वस्या एव वाचः स्तुतिः, गोरूपा हि वागित्युक्तम् ।
शोभनस्य^३ यवस्याद्री^४। भगवती^५। हि^६। अथ^७। अथ = इदानीम्^८। वयम्^९।
भगवन्तः^{१०}। स्याम^{११}। अदि^{१२}। तृणम्^{१३}। अहन्तव्ये^{१४}! सर्वदा^{१५}। पिव^{१६} च^{१७}। शुद्धम्^{१८}।

१. ०सान् P.

२. शोभनयवसस्य तृणादिकस्याद्री सती Sy. साधु यवसं सत्कर्माभिविषयीकरोतीति सूयवसत् At. शोभनं यवसं सुयवसम् । सांहितिको वीर्यः । किं तत् ? रश्म्युपहृतमुदकं, तस्यात्प्रो सुयवसाविनी SKN. शोभनं यवसमुदकमध्यात्मोक्त्य सूर्यात् Dur.

३. भग इति धननाम । सर्वभेजनीयप्रभूतजीराविधनवती Sy. सती भगवत्येव भविष्यति । ईश्वरार्पितं कर्म स्वादित्यर्थः At. भगं धनं तेनैव रश्म्युपहृतेनोदकाख्येन धनेन धनवती SKN. तेन, उदकेनोदकवती Dur.

४. हिः पूरणः प्रसिद्धो वा । लोके यवसादिभक्षणैः क्षीरादिसमुद्भिः प्रसिद्धा Sy. हिशब्दः पदपूरणः SKN.

५. भव Sy., SKN. भो युद्धे ! अतिक्लेशात्मकतुच्छफलत्वेनात्युपत्वाच्च कर्म त्याज्यम् । यथा पातित्यं न भवति तथा । कर्म त्यक्तुं न शक्नोषि चेत्सत्कर्मविषयिणी भूयाः At.

६. अनन्तरमेव Sy., At., SKN. पुनरिदानीम् Dur.

The *Padapāṭha* reads अथो as a single word and does not analyse it into अथ and उ. VM. merely paraphrases it by अथ. This means VM.

takes अथो as a combination of अथ and उ.

७. यजमाना अपि Sy. तेनैव स्वत्प्रवृत्तेन धनेन वयमपि SKN. त्वयि भगवत्यां वयमपि त्वदुत्सृष्टेनोदकेन Dur.

८. ०न्त P.D.M. प्रभूतेन धनेन तदन्तः Sy. शुद्धान्तःकरणाः At. धनवन्तः SKN., Dur. ९. भवेम SKN.

१०. दि P. भक्षय Sy. ईश्वररूपत्वेनादि विषयीकुरु At. भक्षय च सञ्चूर्णय स्वादेत्यर्थः SKN. सञ्चूर्णय Dur.

११. तृणपर्यन्तं जगत् At. किम् ? तृणं तर्बनीयं मेघम् SKN. मेघं, तृणतेज्जाविति तृणस्तम् Dur.

१२. गोनार्मतत् । ग्रहननीये हे गौः Sy. भो अपग्रहन्त्रि, ग्रहन्तव्ये At. माध्यमिके वाक् SKN. माध्यमिका वागुच्यते Dur.

१३. अथेकवारं पूर्वमुक्तमिदानीं सर्वदा कर्तव्यमिति प्रायेणते । . . . विश्वकालं सर्वदा Sy. पशुभ्यो रात्रौ दीयमाना सांसारिकाः प्रकृतिका दानी भवति तत्त्वानीयां विश्वलङ्घनीयाम् At. छान्दस्तत्त्वादिश्वशब्दादपि दानीम् । सर्वदा SKN. यथाकालम् Dur.

१४. आस्वादय At.

१५. निर्मलम् Sy. निरवशमुद्गतानन्दं बहुरसम् At. शकतुयम् SKN., Dur.

उदकम् । इतस्ततः आचरन्तीति ।

गौरीमिमाय सलिलानि तच्चत्येकपदी द्विपदी सा चतुर्पदी ।

अष्टापदी नवपदी बभ्रुवृषी सहस्राक्षरा परमे व्योमन् ॥४१॥

गौरीमिमाय । गौरीः । मिमाय । उदकानि । कुर्वती । सा । पञ्चदिकपदी भवति

१. 'उदकमिति मुखनाम' इति शाकपूणिः ।
यद्वा कं सुखमकं दुःखम् । उदगतमकं
वस्मात्तदुदकं सुखरूपं ब्रह्म । ... यद्वा
काद् दुःखावुदगतमुदकम् At. रश्म्युप-
हृतम् ... हे अक्ष्ये घर्मधुम् विश्ववानो
सर्वदा पिव च शुद्धमकत्पुवितमुदकम्
SKN. सूर्यरश्म्युपहृतम् Dur.

२. सर्वतो निर्गच्छन्ती Sy.
लक्षयन्ती At.
आभिमूष्येत मर्यादया वा चरन्ती
गच्छती SKN.
आवेवन्ती ... सर्वतो मध्यस्थाने चरन्ती
Dur.

३. पक्षप्यनपचा वाड्यमानाय होमधेनवे
यवसं दीपते तथाप्यध्यात्मव्याख्यायां न
ता रीतिरावर्तव्येत्यबोधाम । तद्विनि-
योगदशायामेव तथाविधस्योक्तत्वात् At.
'सुपवतादिनी भगवतो हि भव । अवेवानो
वयं भगवन्तः स्याम । अद्धि तृणमक्ष्ये,
सर्वदा पिव च शुद्धमुदकमाचरन्ती
N. 11.44; SKN. IV. 90.

४. VM. ignores उ

५. गन्धनेकेषां ब्रह्मवादिनामनेकया प्रति-
पादनप्रकारः सन्ति तत्र कीदृशः प्रामा-
णिकः प्रकारः कीदृशो न ? इत्युच्यते ।
अद्वैतपर्यवसायी स सर्वोऽपि प्रामाणिक
एवेत्यभिप्रेत्याह At.

६. ०री DM. गरजशीला माध्यमिका वाक्
Sy. गौरं शुद्धं ब्रह्म तत्परा श्रुतिगौरी
At. मध्यमस्थाना SKN.

७. गच्छयति Sy. प्रतिपादयति At.

निमिमीत इत्यर्थः । किम् ? सामर्थ्या-
ज्जगत् SKN.

सर्वमिव निमिमीते Dur.

८. किं कुर्वती ? सलिलानि वृष्टुषदकानि
Sy. बहुनामैतत्, (Ngh.3.1.) बहूनि
वस्तूनि । यद्वा सलिलानि स्वयं प्रतिपा-
दितान्यपि सन्ति सौलानि सम्पद्गणानि-
वर्त्यानि । यद्वा सत्तत्पदार्थो, लिस्त्वभ्य-
वार्थो, जम्, अतिपदार्थः, तान्युदकानि
तत्त्वानि At.

किं कुर्वती ? उच्यते, दृष्टिलक्षणानि
सलिलानि SKN.

९. ०र्वती P.D. सम्पद् सम्पादयित्री Sy.
तत्कुर्वती । एकं तत्त्वं प्रमिनयन्त्येकस्मि-
स्तत्त्वे विलापयन्ती सती At.
करोतिकर्मायं, कुर्वती इदतीत्यर्थः
SKN.

कुर्वती, उदकपूर्वकत्वात्सर्वनिर्माणस्य
Dur.

१०. एकपादोपेता, एकाधिष्ठाना मेघे वर्तमाना
गमनसाधनेन बाधुनेकपदी वा Sy. पक्षते
जायत इति पादो विषयः । ... एकः
पादो विषयः प्रतिपाद्यो यस्याः । एकमेव
ब्रह्म प्रतिपादयन्तीत्यर्थः At.
पदमाश्रयो वृष्टिकर्मणि सहकारिकार-
णम् । एकं पदमाश्रयः सहकारिकारण-
मस्याः सा । केनेकेन ? मध्यमेनैकपदी-
त्युच्यते SKN.

मध्यमेन सहैकत्वमाश्रया Dur.

लोके । द्विपदी त्रिपदी । चतुष्पदी च । अन्ततो नवपदी । सेयं बहुशरा । भवन्ती । स्वस्मिन् । स्थाने वर्तमाना । आस्कस्त्वाह—“एकपदी मध्यमेन । द्विपदी मध्यमेन चादित्येन च । चतुष्पदी दिग्भिः । अष्टापदी दिग्भिश्चावान्तरदिग्भिश्च । नवपदी ताभिरादित्येन च बहुदका परमे

१. मेघान्तरिक्षाख्यद्विपदिष्ठाना । आदित्यो वा द्वितीयः Sy. तत्संबन्धार्थविषयत्वेन द्विपदीत्यपरे । . . . इहारम्यं वक्ष्यमाणाः पक्षाः पूर्वपूर्वपक्षाशक्तविषयाः । एकपदी द्विपदीत्यन्ये At.

द्वाभ्यां सहकारिकारणाभ्यां मध्यमेन चादित्येन द्विपदी SKN.

२. त्रिपदीत्यन्ये । तत्त्वमसिपदार्थविषयत्वात् At.

३. पादचतुष्टयोपेता । दिक्चतुष्टयाधिष्ठाना Sy. सा गौरी चतुष्पदीत्यपरे । विद्वत्तै-जसप्राज्ञतुरीयविषयत्वात् । एकपदीति चतुष्पदीति पञ्चपदीत्यन्ये । विद्वत्तैजस-प्राज्ञतुरीयेश्वरविषयत्वात् । द्विपदी चतु-ष्पदी षट्पदीत्यन्ये धातुषट्कसमोक्षणात् । एकपदी द्विपदी चतुष्पदी सप्तपदीति केचित् । धातुपञ्चकजोवेश्वरविषयत्वात् At. चतसृभिर्दिग्भिः । विशोऽप्यव-काशदानेन सहकारिकारणत्वं प्रपद्यन्ते SKN. चतुष्पदी दिग्भिरनपेक्षेन्द्रा-दित्यो Dur.

४. अष्टापदी, विदिगपेक्षयाष्टपादोपेता-ष्टाधिष्ठाना, नवपदी, उपरिदिगपेक्षया सूर्येण वा नवदिगधिष्ठाना Sy. अष्टा-पदी, अष्टमूर्तिविषयत्वात् । नवपदी, अष्टमूर्तिनिर्गुणविषयत्वात् At. अष्टा-पदी दिग्भिश्च । नवपदी, आदित्यमध्य-मयोरन्यतरेण SKN.

५. गौरी At.

६. अपरिमितवचनोऽयम् । अपरिमितव्या-प्तिपुक्ता बहुव्यापनशीलोदकवतीत्यर्थः Sy. अनेन कमेन सहस्राक्षरा, सहस्रम-र्यानां प्रतिपादकान्यक्षराणि पदानि यस्याः सा तथोक्ता, एवम्भूता श्रुतिः At. सहस्रमिति बहुनाम, अक्षरमित्युदकनाम । बहुदकेत्यर्थः SKN.

७. ०ती M. ति P.D. एवम्भूता Sy. एवमनेकधा बभूवुषी भवति At. एकपद्यात्मना भवन्ती । यद्यद् वृष्टिकर्मणि सहकारिकारणं यदधीनं वृष्टिकर्म यत्र वा तत्संबन्धाश्रयन्तीत्यर्थः SKN.

८. उदकाश्रयत्वेनोत्कृष्टे Sy. आत्मनि At. उत्कृष्टे SKN.

९. अन्तरिक्षे Sy. व्यापके । विशेषेणा-विद्याया औत्सर्ग्यनेतरि विशेषेण रक्षाके वा ब्राह्मण्येकस्मिन्नेव तात्पर्यवती कर्तव्या At. अन्तरिक्षनाम । लुक् सप्तम्याः । व्योमन्यन्तरिक्षे । सप्तमीभूतेः स्थितेति शेषः SKN. विभक्तानां भूतानां यत्परममवगमेकम् । सर्वभावानाम-विभक्त एक आत्मा । यत्तदात्मनैव भूतानां तन्मिलनिर्माणद्वारेण सर्वमिदं निर्निमीते Dur.

१०. Omitted by P.M.

११. दिग्भिश्चावान्तरदिग्भिश्चादित्येन N. 11. 40.

१२. N. adds सहस्राक्षरा before बहुदका

स्थाने" इति ।

तस्याः समुद्रा अधि वि चरन्ति तेन जीवन्ति प्रदिशुश्चतस्रः ।

ततः चरत्युचरं तद्विश्वमुप जीवति ॥४२॥

तस्याः समुद्राः । तस्या वाचः । उदकानि । अधिविचरन्ति । तेन वृष्टेनोदकेन ।

१. ध्यवने N.

केचिदेवमाहुः । गौरीगंरणशीला शब्द-
ब्रह्मात्मिका वाङ् मिमाष भाति ।
प्रतिद्वार्यं धातुः । प्रतिष्ठितानि घटादि-
द्रव्याणि तक्षती तत्तडाचकत्वेन निष्पाद-
यन्ती । एकपदी, अष्टाकृतत्वेनैक-
प्रतिष्ठाना, एकलया वाऽऽत्मना । द्विपदी
मुप्तिर्भेदेन पावहयवती । चतुष्पदी
नामाख्यातोपसर्गनिपातभेदेन । अष्टा-
पदी, आमन्त्रितसंहिताष्टभेदेनाष्टपदी ।
नवपदी, बभूवुषी साध्यदेवकृत्तरष्टभिर्नव-
पदी । अथवा सनाभिकेयूरःकण्ठादियु
नवसु पदेषु भवन्ती, पश्चाद् बहुविधाभि-
व्यक्तिमुपेयुषी परमे व्योमश्रुतकृष्टे ह्रवया-
काशे मूलाधारे सहस्राक्षराऽनेकाकारेण
व्याप्ताऽनेकध्वनिप्रकारा भवतीत्यर्थः
Sy. गौरीनिमिमाष । सत्त्वानि तक्षती
कुर्वन्ती । एकपदी मध्यमेन । द्विपदी मध्य-
मेन चादित्येन च । चतुष्पदी विग्निः ।
अष्टापदी विग्निश्चावान्तरविग्निश्च ।
नवपदी विग्निश्चावान्तरविग्निश्चादि-
त्येन च । सहस्राक्षरा बहवका । परमे
ध्यवने N.11.40; SKN. IV. 86

२. VM. ignores अष्टापदी

३. ननु सर्वासां श्रुतीनां ब्रह्मपरत्वे पुण्यपाप-
विषयधृत्यभावेन पुण्यपापाभावः स्यात् ।
पुण्यपापानां तन्मूलकसंस्कारवन्मोक्षा-
भावः स्यात्तत्रेवमुत्तरम् At.

४. ०चं M. उक्ताया गोः सकाशात् Sy.
ब्रह्मविषयाया गीर्षाः सम्बन्धिन्याः At.

तस्या गीर्षाः । अधि, उपरि SKN.
अलिङ्गो मन्त्र इति चेत् ? तस्या इत्येत-
देव लिङ्गमन्त्रादिश्यते सम्बन्धादुचोस्त-
स्मात्प्रालिङ्गः Dur.

५. वृष्ट्युदकसमुच्चनाधिकरणभूता मेघाः
Sy. समुद्रा अवान्तरवाचः ।... 'तस्याः
समुद्रा इति वाचः समुद्राः' इत्यनुष्मणिका
(KSA. I. 164.: 11. 8.) समुद्रा
इति वाच इत्यर्थः । तस्या अक्षरमित्यापः ।
सा प्रस्तारपङ्क्तिः । तस्याः समुद्रा इति
ऋग्वे । समुद्रजन्यर्थानिति च समुद्राः ।
समुद्रवन्त्याप एभ्य इति च । इति वाचः ।
तथा मुदमानन्दं राति ददातीति मुद्रा
ब्रह्मविद्येति च, तत्संहितास्तदेकवाक्यतां
गता अवान्तरवाचः समुद्राः । ब्रह्मविद्यायां
महातात्पर्यवती गौरी At. समुद्रेत्यन्त-
रिक्षनाम । तास्तस्याच्च ताच्छब्दम् ।
समुद्रस्याः समुन्दनकारिणो वा मेघाः
SKN. अधि सकाशात् समुद्रा मेघाः
Dur.

६. श्रंगवि P. अधि, अधिकं प्रभूतमुदकं विक्ष-
रन्ति विविधं क्षरन्ति Sy. ता वाचोऽधि,
अधिकं धर्माधिर्मात्मकं वस्तु, विषया विधि-
प्रतिषेधात्मकरीत्या क्षरन्त्युपलभ्यन्ति
बोधयन्ति । यथा हि वस्तुपायने तात्पर्य-
वत्षोऽपि धेनवः प्रसङ्गात्स्वामिभ्योऽपि
क्षीरं समर्पयन्ति तथेत्यर्थः At. विविधं
क्षरन्त्युदकम् SKN. वर्धन्ति Dur.

७. उदकेन Sy. श्रुत्युपक्षिप्तधर्मादिना At.
क्षरितेन SKN.

सर्वाः^१। दिशः^२। जीवन्ति^३। तदेवाह—ततः^४। क्षरति^५। उदकम्^६। तत्^७। सर्वाणि^८ भूतानि^९।
उपजीवन्तीति^{१०}।

शुकमयं धूममारादपश्यं विपुवतां पर एनावरेण ।

उच्चाणं पृश्निमपचन्त वीरास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ॥४३॥

शुकमयम् । आदित्यः पशुरासीत् तेनायजस्तदानीं तस्य पशोः पाकार्यमनि शकैर्देवाः
प्राज्वालयंस्तस्याग्नेः शुकमयम्^१। धूमम्^२। समीपे^३। अपश्यन्^४ मेषभूतम्^५। शौनकः^६—“वाचः समुद्रा

१. ब्राह्मणाद्यश्वतलो जातयः । जातिमता-
मिह सक्षणा At.

२. प्रशब्धो वीत्यर्थः । विविशश्चतस्रो दिश-
श्च । अथवा प्रकृष्टा दिशो मुख्याश्च-
तस्रः । तत्सर्वेषु ताच्छब्दम् । तत्स्थाः
पुरुषाः Sy.

प्रवेशितस्य विधिप्रतिषेधाद्यात्मकरीत्या
शास्त्रस्य योग्याः At.

प्रकृष्टा दिशश्चतस्रः । विङ्निवासिषु च
भूतेषु जीवन्तु दिशः SKN.

विक्रप्रतिविङ्निवासिनि भूतानि Dur.

३. जीवोभूय प्रयतन्ते । जीवा इवाचरन्ति ।
परमार्थतो मिथ्यात्वात् At.

जीवन्तोत्युच्यते, तेन चेत्तत् सङ्ख्येव
भवति SKN.

तेन जीवन्ति Dur.

४. ततः पश्चात् Sy. ब्राह्मणाद्याचरित-
यमविः At. पुनः पुनः प्रतिबन्धत्वरं तत
एव Dur.

५. ०न्ति D.M. सस्यादिकमुत्पादय-
तीत्यर्थः Sy.

वर्षासु पतति At.

क्षरति प्रतिवर्षम् SKN.

क्षरत्युदकं मेषद्वारेण Dur.

६. तस्यादिकम् Sy.

७. विपवं जगत् Sy.

स्यावरजङ्गमात्मकं जगत् At.

सर्वं जगत् SKN.

भूतजातम् Dur.

८. उपेत्य स्वीकृत्य जीवति निबन्धति । अतो
जगद्वात्री भवतीत्यर्थः At. एवं सर्वं
सर्वोदकेयानां गौरीत्यभिप्रायः Dur.

९. तस्याः समुद्रा अविधिक्षरन्ति । वर्षन्ति
मेघाः । तेन जीवन्ति दिगाव्याणि
भूतानि । ततः क्षरत्यक्षरमुदकम् । तत्स-
र्वाणि भूतान्युपजीवन्ति N.11.41;
SKN. IV. 87

१०. शुकन्मयं शुकगोमयसम्भूतम् Sy.

नानाशक्तिमयं धूमं धूमसदृशमावरका-
ज्ञानमेश्वरम् At.

११. नातिदूरे Sy. दूरतो गतं तद्विषये कुण्डि-
तशक्तिकम् At.

१२. दृष्टवानस्मि । दिवा धूमस्य दूरे दृश्यमा-
नत्वात् स एव दर्शनविषयतयोक्तः Sy.
पश्यामि । अत्रेयं वेदान्तसम्प्रदाय-
स्थितिः । ईशमाया, एका नित्याज्ञा-
विष्णोपिका च । तच्छाया जीवमूलाख्या
माया अनाद्योऽनन्ताश्च । ज्ञाननाश्य-
त्वाज्ज्ञाने सति ज्ञानिनं प्रतीशमाया
कुण्डितशक्तिर्भवति न नश्यति । सर्व-
मुक्तिप्रसङ्गात्सूर्यसंज्ञापरान्यभावयद्भज-
समीपस्त्वसर्पाभाववच्च मुक्तं प्रति सर्व-
मायानामभावः At.

१३. शोभनको P.D.

अग्निं वि धरन्ति, आपोऽक्षरं मेघ एवात्र धूमः" इति । स च धूम उभयोः पाद्वर्धयोर्ज्वलितयुक्तस्य ।
ज्वलनस्य । अग्नेः । परस्ताद् भवति । तस्मिन्मग्नाबुक्षणम् । पृश्निम् । अपचन्त । देवाः ।
तानि । पूर्वयुगजातानि । धर्माणीति ।

त्रयः केशिनं ऋतुथा वि चंचते संवत्सरे वपत् एकं एवाम् ।

विश्वमेको अभि चष्टे शचीभिर्ध्राजिरेकस्य ददृशे न रूपम् ॥४४॥

त्रयः केशिनः । त्रयः । रश्मियुक्ताः । काले काले । अभिविपश्यन्ति धूमेनानिः केशी

१. ०न्त्या M. २. ०क्षं P.D.
३. ०योर्ज्वा० P. व्याप्तिमता Sy. सर्वत्र प्रसूतेन बहुषा At.
४. एना अग्नेनावरेण निकृष्टेन धूमेन Sy. एना प्रत्यक्षाविप्रमाणसिद्धेनानेनावरेण जीवराशिना सह स्थितं धूमं महावाक्या-
वंधिषा At.
५. तत्कारणभूतमग्निमपश्यम् । अहं यज-
मान इत्यर्थः Sy. परो विगलितायि-
होऽहम् At. ६. फलस्य सेक्तारम्
Sy. गोपयतोऽवमाणं तिच्यमानम् At.
७. शुक्लवर्णम् । प्राग्नुतेऽग्नेन फलमिति,
स्वयं प्राग्नुत इति वा पृश्निर्वन्तीरूपः
सोमस्तम् Sy. जीप्साविषयं सगुणरूपं
कर्म च । ... अजहस्तक्षणयाऽत्र पशुपुरो-
डाशादेरपि ग्रहः । 'पृश्नि स्वर्गनामेतत्'
(Ngh. 1. 4.) साधने साध्योपचारः ।
... पृश्नि स्वर्गादिहेतुं काम्यतोमाविकम्
At.
८. अत्र धात्वर्थानावरेण तिङ्प्रत्ययः
करोत्यर्थः । स च क्रियासामान्यवचनोऽ-
त्रोचिष्यात् । अभिषवेण सम्पादितवन्त
इत्यर्थः Sy. धातूनामनेकार्थत्वात्
संस्कृवंति At. ९. विविधेरणकुशला
ऋत्विजः Sy. वैदिका ऋग्वेदादीन्,
विशेषेण ... ईरयन्ति, पठन्ति At.
१०. तत्तात्मानि Sy. अत्यन्तानिकृष्टानि ।
पञ्चद्व्याभावाश्रितवर्तनमितिकल्पानि At.
११. देवात्मानि पूर्वं युगं P. प्रवर्तमानि प्रत-
मानि प्रकृष्टानि फलपर्यवसायीनि Sy.

- ज्ञानस्य पूर्वतात्मानि साधारणानि At.
१२. अनुष्ठानानि ... आसन्तसम्पादितान्य-
भवन् । यदा सोम उजाभवत् पूर्वं
तं देवाः शकृतापचन् । यज्ञार्थं तद्भुवो
धूमो मेघ आसीत्तदुच्यते । तत्परत्वेन
वा मन्त्रो व्याख्येयो विचक्षाणैः Sy.
पूर्वोक्तानि सोमादीनि धर्मेतात्मानि ...
चासन् भवन्ति At.
१३. VM. ignores एना । आसन्
१४. अग्न्यादित्यवायवः Sy. त्रयो देवा
अग्निर्वायुः सूर्यश्च At. य एते त्रयः ...
अग्निर्वायुसूर्याः Dur.
१५. केशत्वानीयप्रकृष्टरश्मियुक्ताः Sy.
दीप्तयः । तत्त्वानस्या देवता वा
केशास्तद्वन्तो भूम्यन्तरिक्षस्वर्गस्थाः,
पार्थिवाः सर्वे देवा अग्नावन्तर्भवन्तीत्य-
ग्निरित्युच्यते । एवमन्तरिक्षस्था देवा
वायौ । एवं स्वर्गस्था देवाः सूर्ये । एव-
मग्निर्वायुसूर्याः At.
१६. काले, कालनिमित्तम् । ... यदा नाम च,
एकेषाम्तावृत्तौ क्रियमाणत्वाद्वा ऋतवो
यज्ञाः । ऋतुषा यज्ञनिमित्तम् At.
ऋतुशब्दः कालवचनः । याज्ञवल्की वीप्ता-
याम् । ऋतावृत्तौ स्वस्मिन्स्वस्मिन्काले
स्थेन स्वेनोपकारेण SKN. यथाकालम्
Dur. १७. विविधलक्षणां भूमिं
पश्यन्ति Sy. दीप्यन्ते स्वकार्यं कुर्वन्ति
At. जगद् वि चक्षतेऽभिपश्यन्त्यनु-
गृह्णन्तीत्यर्थः SKN. स्वकर्माधिकार-
युक्तानानुग्रहेण लोकमनुगृह्णन्ति Dur.

रजसा वायुः। संवत्सरे। वपते। एकः। एषामित्यग्निः पृथिवीं दहति। सर्वम्।
 एकः। विपश्यति। कर्मभिरादित्यः। गतिः। एकस्य। दृश्यते। न। रूपं
 मध्यमस्येति।

१. संवत्सरेऽतीते सति Sy. अग्निच्छंतुः
 संवत्सर इत्युक्तं संवत्सरमध्ये...
 ऋतुद्वयमृतुद्वयमिति च विश्लिष्टोक्तिः
 At. प्रौष्ठमकाले पृथिव्या रोमस्थाना-
 नीयानि तृणानि SKN.

२. वपते M. बाहेन केशस्थानीयौषधिवनस्प-
 त्यादिकच्छेदनं नापितकार्यं करोति Sy.
 वसन्तप्रौष्ठमयोर्वहृत्युपरि पतितं तृणादि-
 कम्। तृणदाहवग्धा भूमिरधिकमोष-
 ध्यादिकं जनयति At. बाहेन वपते दह-
 तीत्यर्थः। अग्नेश्च वपनं मन्त्रान्तरेऽपि
 प्रसिद्धम् SKN. दहतीत्यर्थः। तथा हि
 सा कर्मण्या सम्पद्यते Dur.

३. अग्निः Sy., At.
 वायुरपोऽग्निः SKN.
 पृथिवीस्थानोऽग्निः Dur.

४. एषां मध्ये Sy.
 एषां अयाणां मध्ये At.
 तेषामेषाम् SKN.

५. सम् M. सर्वं जपत् Sy. विश्वं जलात्म-
 कम् At.

६. अन्य आदित्यः Sy. सूर्यः At. आदित्यः
 SKN.

७. सर्वतः पश्यति Sy. अग्नि, अभ्यात्म-
 मन्तरस्यं प्रकाशते। अभ्यात्मपरवा-
 क्यभ्यासेन फलाधिक्यम्।...अथ
 महावाक्यस्याकर्षणेन चष्टे दर्शयति।

हेमन्तशिशिरयोस्तदानीमेवौषध्याविपरि-
 पाकदर्शनादूष्माधिक्यापाताच्च At.
 अभिविपश्यत्यनुगृह्णाति SKN.,
 Dur.

८. स्वकीयैः, प्रकाशवृद्ध्यादिकर्मभिः Sy.
 स्वध्याधारः स्वप्रज्ञाभिर्वा देवव्रथान्वि-
 तमेतत्पदम् At. केन ? शचीभिः।
 कर्मनानेदं, प्रकाशनरसावानादिभिः कर्म-
 भिरित्यर्थः SKN. स्वाधिकारयुक्तैः
 कर्मभिः Dur.

९. प्रावृट्शरवोस्तु ध्रानिस्ताव एव At.

१०. वायोः Sy., At., SKN.

११. दृश्यते सर्वैः Sy. न दृश्यते At.
 तृणपर्णधूल्यादिचालनेनानुमानेनार्थापत्त्या
 वा... दृश्यत उपलभ्यते SKN.
 रजतोद्धूतेन पाषियेनोदकेन वा दृश्यते
 Dur.

१२. न रूपमप्रत्यक्षत्वात्। स्पर्शशब्दधृति-
 कम्पलिङ्गगम्यत इति हि न्यायविदो
 वदन्ति Sy.
 नैव रूपमस्य दृश्यते At.

१३. अथः केशिन ऋतुचा विचक्षते। काले
 कालेऽभिविपश्यन्ति। संवत्सरे वपत
 एक एषाम्। इत्यग्निः पृथिवीं दहति।
 सर्वमेकैर्ऽभिविपश्यति कर्मभिरादित्यः।
 गतिरेकस्य दृश्यते न रूपं मध्यमस्य
 N.12. 27; SKN. IV. 125

चत्वारि वाक्परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः ।

गुहा त्रीणि निहितानि नेङ्गयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति ॥४५॥

चत्वारि वाक् । चत्वारि । वाक् । परिमितानि । पदानि चतुर्धा बुद्ध्या विभागात् पदस्यैव । तानि सर्वाण्येव पदानि । जानन्ति । ब्राह्मणाः । ये । विद्वांसो वेदविदः । ततश्च गुहायाम् । निहितानि । त्रीणि पदानि । न चाल-
यन्त्यात्मानं, न प्रयुज्यन्ते लौकिकैरमनीषिभिः । तुरीयमेव पदम् । मनुष्याः ।

१. मन्वेयं देवतासङ्गवे सत्युपासितप्रसन्नी-
कृतदंष्टतस्याधीतवेदस्य, श्रुतव्याकरण-
मीमांसाद्वयव्युत्पन्नपदपदार्थस्याचार्यं दि-
नापि ब्रह्मज्ञानमुत्पत्स्यत इत्याचार्येणालं,
तत्राह At. दीर्घतमा वाचस्तत्त्वमाह
SKN.

२. वाचः कृत्स्नायाः Sy.

वाचो वेदस्य At.

३. ०ता M. लोके या वागस्ति सा चतुर्विधा
विभक्तेत्यर्थः Sy.
गणितानि At.
अव्यक्तपरिमाणानि SKN.

४. पशन्त इति पदानि विषयः At. इयती
वाक् । तदेतद्भेदेन हि चत्वारि वाक्-
परिमितानि पदानि न पञ्चमम् । कल-
मानि तानि ? ओङ्कारमहाव्याहृतय-
श्चेत्यादीनि SKN.
न पञ्चमं पदमस्ति Dur.

५. बुद्ध्या P. D.

६. ०न् P.

७. पदानि Sy.

तानि सर्वाणि At., SKN.

८. कात्स्न्येन... विदन्ति At.

९. वेदविदः Sy.

वेदज्ञाः At.

१०. मनस ईषिणो मेधाविनः Sy.

न सर्वे ब्राह्मणाः किन्तु ये मनीषिणो,

ये गुरुप्रसादजनितज्ञानवन्तः At.

मेधाविनः SKN.

किं सर्वे ? ये... मेधाविनः Dur.

११. गुरुरहितानान्तु गुहा गुहायां महापुरुष-
बुद्धौ At.

मुत्तसप्तम्याः । सामर्थ्यान्मुत्तोपमं
चेदम् । गुहायामिव SKN.

१२. निहितस्तदानीं P. स्थापितानि Sy.
निलीनानि गुप्तानि At.

१३. तेषां मध्ये त्रीणि Sy.
यस्मात्तेषां चतुर्णां पदानाम्... त्रीणि
SKN. तेषां च पुनः पदानाम्...
त्रीणि Dur.

१४. वल० P. न चेष्टन्ते प्रकाशन्त इत्यर्थः
Sy. नात्मानं प्रकाशयन्ति, नैव वा
प्रकाशन्ते At.

इतिर्गत्यर्थः । न गमयन्तीत्यर्थः SKN.
न प्रस्थापयन्ति Dur.

१५. प्रयुज्यन्ते P. प्रयुज्यन्ते M.

१६. चतुर्थम् SKN.

तद्वि त्वरितमिव निर्गतं भवति विभ्यः
Dur.

१७. पादं M. पदम् Sy.

भागम् At.

भागम् । एकपदम् Dur.

१८. अज्ञास्तज्ज्ञादश्च Sy.

गुरुरहिताः At.

वदन्ति ।

१. व्यक्तमुच्चारयन्ति व्यवहरन्ति Sy. प्रतिपादयन्ति । अर्थ भावः । तुरीयप्राज्ञ-तैजसविद्वाः प्रत्येकं मनसा चतुर्भागो-करणीयाः । तानि गुरुमन्तः कात्स्न्येन विदन्ति गुरुरहिताः प्राज्ञा अपि भाग-त्रयं न विदन्त्येव । तेषां स तत्र चतुर्भाग-मात्रं प्रकाशतेऽतो गुरुमन्त एव वेदता-त्पर्यज्ञाः । अन्यस्त्वाह । तुरीयं प्राज्ञतैज-सान्यं चतुर्थं मनुष्या वदन्तीति । अपर आह । परा, पश्यन्ती, मध्यमा, वैख-रीति । मनुष्या वैखरीमेव वदन्तीति । नामाख्यातोपसर्गनिपातेषु चतुर्थं भागं वदन्तीत्यपरे । एवं धर्माधिक्यमभेदे-ष्वित्यन्ये At. परिज्ञानार्थं वदन्ति Dur.

२. कानि तानि चत्वारोत्यत्र बहुवः स्वस्वमतानुरोधेन बहुधा वर्णयन्ति, सर्ववैदिकशास्त्रालस्य सङ्ग्रहरूपा भूरा-व्यस्तिस्रो व्याहृतयः प्रणव एक इति वेदत्रयसारत्वात्तात्ता व्याहृतोना-मेव सारसङ्ग्रहभूतत्वादकाराद्यात्मकस्य प्रणवस्येति सप्रणवासु व्याहृतिषु सर्वा वाक् परिमितेति केचन वेदवादिनो वदन्ति । अपरे व्याकरणमतानुसारिणो नामाख्यातोपसर्गनिपातभेदेन । क्रिया-प्रधानमाख्यातम् । द्रव्यप्रधानं नाम । प्रागुपसृज्यत आख्यातपदस्यैत्युपसर्गः प्रादिः । उच्चावचेष्वर्थेषु निपतनाभि-पातः, अपि तु चेत्यादिः । एतेष्वेव सर्वा वाक् परिमितेत्यलण्डायाः कृत्स्नाया वाचश्चतुर्धा व्याकृतत्वात् । 'वाग्बे पराच्यव्याकृतावदत् तामिन्द्रो मध्यतो-ऽवक्रम्य व्याकरोत्स्मादियं व्याकृता वागुद्यते' (TS.6.4.7.3.) इति श्रुतेः । अन्ये तु याज्ञिका मन्त्रः कल्पो ब्राह्मणं, चतुर्थी लौकिकीति । याज्ञिकैः समा-

ख्यातोऽनुष्ठेयार्थप्रकाशको वेदभागो मन्त्रः । मन्त्रविधानप्रतिपादको वेद-भागः 'इति मन्त्राः कल्पोऽत ऊर्ध्वम्' (TA.1.31.2.) इत्यादिनोक्तः कल्पः । मन्त्रतात्पर्यार्थप्रकाशको वेदभागो ब्राह्मणम् । भोगविषया, गामानयित्यादि-रूपा व्यावहारिकी । एष्वेव सर्वा वाह् नियमितेति याज्ञिकाः । ऋग्यजुःतामानि, चतुर्थी व्यावहारिकीति नैयक्ताः । सर्पाणां वाग्वयसां शुद्धसरीसृपस्य च चतुर्थी व्यावहारिकीत्येतिहासिकाः । पशून् तूजवेयुं भूमेष्व्यात्मनि चेत्यात्म-वादिनः । अपरे मातृकाः प्रकारान्त-रेण प्रतिपादयन्ति । परा, पश्यन्ती, मध्यमा, वैखरीति चत्वारोति । एकैव नादात्मिका वाह् मूलाधारादुचिता सती परेत्युच्यते । नादस्य च सूक्ष्मत्वेन दुर्निरूप्यत्वात् । तैव हृदयगामिनी पश्य-न्तीत्युच्यते । योगिभिर्दृष्टुं शक्यत्वात् । तैव बुद्धि गता विवक्षां प्राप्ता मध्य-मेत्युच्यते । मध्ये हृदयाख्य उदीपमा-नत्वान्मध्यमायाः । अथ तदा तैव वक्त्रे स्थिता तात्त्वोष्ठादिव्यापारेण बहिर्निय-च्छति तदा वैखरीत्युच्यते । एवं चत्वारि वाचः पदानि परिमितानि । मनोविणो मनसःस्वामिनः स्वाधीनमनस्का ब्राह्मणा रवाख्यस्य शब्दब्रह्मणोऽधिगन्तारो योगिनः परादिचत्वारि पदानि विदुर्जा-नन्ति । तेषु मध्ये त्रीणि परादीनि गृहा निहितानि हृदयान्तर्बतित्वात् । तुरीयं तु पदं वैखरीसञ्ज्ञकं मनुष्याः सर्वे वदन्ति । व्याकरणप्रसिद्धनामाख्याताविषये मनो-विणो ब्राह्मणाः प्रकृतिप्रत्ययादिविभागज्ञा वाग्योगविदस्तानि पदानि ज्ञानन्ति । श्रवाग्योगविदः पामरा वाचो वाह्म-

इन्द्रं मित्रं वरुणमुग्निमाहुरथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान् ।

एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः ॥४६॥

इन्द्रं मित्रम् । अथापि ब्राह्मणं भवति “अग्निः सर्वा देवताः ।” इति । तस्यैव भूयसे निर्वचनाय । इन्द्रादीन् च । अग्निम् । आहुः । अथो । दिव्यः । सः । सुपर्णः ।

यस्य तुरीयं चतुर्थं भागं वदन्ति व्यव-
हृरन्ति । अयंप्रकाशनाय प्रयुज्यते Sy.
'चत्वारि वाचः परिमितानि पदानि ।
तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मेधाविनः ।
गुहायां त्रीणि तिहितानि नार्थं वेदयन्ते ।
गुहा गूहतेः । तुरीयं त्वरतेः । कतमानि
तानि चत्वारि पदानि । ओङ्कारो
मह्नाद्याहुतयश्चेत्यर्थम् । नामाख्याते
चोपसर्गनिपाताश्चेति वैयाकरणाः । मन्त्रः
कन्यो ब्राह्मणं चतुर्थी व्यावहारिकीति
पात्रिकाः । ऋचो यजूंषि सामानि चतुर्थी
व्यावहारिकीति नैषक्ताः । सर्पाणां
वाग्बधसां भुइस्म सरीसृपस्य चतुर्थी
व्यावहारिकीत्येके । पशुषु तूणवेषु मृगे-
ष्व्वात्मनि चेत्यात्मप्रवादाः । अथापि
ब्राह्मणं भवति 'सा वै वाक् सृष्टा चतुर्थी
व्यभवत् । एष्वेव लोकेषु त्रीणि पशुषु
तुरीयम् । या पृथिव्यां सान्नी सा रय-
न्तरे । याज्ज्तरिक्षे सा वायो सा वाम-
देव्ये । या दिवि साऽऽदित्ये सा ब्रूहि
सा स्तनयिनी । अथ पशुषु ततो या
वागत्प्ररिच्यत तां ब्राह्मणेव्वदधुः ।
तस्माद् ब्राह्मणा उभयो वाचं वदन्ति
या च देवानां या च मनुष्याणाम्' इति
N.13.9; SKN. IV. 151.
VM. ignores वाचः

१. AB. 2.3; TB. 1.4.4.10.

२. तस्यैव D.M.

३. इन्द्राग्नींश्च M. अमुमादित्यमैश्वर्यवि-
शिष्टमिन्द्रमाहुः । तथा मित्रं प्रमोतेर्मर-
णात् अतारमहरभिमानमेतन्नामकं

देवं तमाहुः । वरुणं पापस्य निवारकं
राज्यभिमानिनं वेचमाहुः Sy. तर्हि
इंतापत्तिरित्याशङ्क्याह एकैव देवता
परमात्मा सर्वदेवता । एकस्यैव नाना-
नामग्रहणीत्युच्यते . . . इन्द्रतीतीन्द्रः
'इवि परमैश्वर्ये' मितो हितायास्त्रायत
इति मित्रः । एवं वृणुत इति वरुणः
At. इन्द्रं मित्रं वरुणं च SKN. इत्ये-
तैरभिधानैः Dur.

४. अङ्गनादिगुणविशिष्टमेतन्नामकमाहुः Sy.
अग्निं परेशमाहुः । अग्निशब्दोऽत्र नेत्रा-
ग्निमतो रुद्रस्य वाचकः . . . अङ्गं नयती-
त्यग्निः । 'अग्निं गतौ' 'णीङ् प्रापणे' ग-
त्यर्थं ज्ञानार्थाः At. अग्निमाहुः SKN.

५. अग्निशब्देन वृवन्तीत्यर्थः SKN. आहु-
स्तत्त्वविदः Dur.

६. अग्निं वायम् Sy. तथा At. अयशब्द-
श्चायं SKN. अग्निं च योजयन् Dur.

७. दिवि भवः Sy. दिव्यः सूर्यः . . . दिवि
महापुरुषबुद्धौ द्योतनशक्त्या भवो दिव्यः
At. परस्तात्तच्छब्दभूतेर्यच्छब्दाध्या-
हारः . . . पश्चाद्यं दिव्यो दिवि भवः
SKN. दिवि जायते Dur.

८. Omitted by P.D. सोऽप्ययमेव
Sy. स परेशः At. द्वितीयायं तु प्रथमा ।
तं चाग्निमाहुरिति सम्बन्धः SKN.
अयमपि स एवाग्निरित्याहुः Dur.

९. शोभनो मोक्षपक्षः सुपर्णः At. रश्मि-
नामैतत् । अन्तर्णीतमत्यर्थः । सुपर्णवानि-
त्यर्थः । शोभनं वा पतनं गमनं यस्य स
सुपर्णः सुपर्णं आदित्यः SKN.

गरणवानादित्यश्च । एकमेव । सन्तमग्निम् । बहुशरीरपरिव्रहाद् बहुधा । वदन्ति । अग्निमेव ।
यमम् । मातरिश्वानञ्च । आहुः ।

कृष्णं नियानं हरयः सुपर्णा अपो वसाना दिवमुत्पतन्ति ।

त आर्ववृत्रन्तसर्दनादृतस्यादिदधृतेन पृथिवी व्युद्यते ॥४७॥

कृष्णं नियानम् । कृष्णम् ।

१. पक्षवान्वा । एतन्नामको यः पश्यति
Sy. संसारमोक्षाभ्यां गच्छूष्पां गच्छ-
त्मान् At. गच्छ् गरणं, भीमानां रक्षानां
रश्मिभिर्गरणेन तद्वा... गरितेत्यर्थः ।
अथवा गुर्वात्मा सन् गच्छत्मान् SKN.
स्तुतिभिस्तद्वा । रक्षानां वा गरिताऽऽ-
दित्यः Dur.

२. कचमेकस्य नानात्वमित्युच्यते । अमु-
मेवादित्यमेकमेव वस्तुतः सन्तम् Sy.
एकं सद् ब्रह्म At. परेऽर्थे च भिन्नं
वाक्यम् । किञ्चैकं सत् कारणमात्मार्थं
वस्तु SKN. किं बहुना, इममेवाग्निमे-
कम्... अनन्यत्वेन पश्यन्तः Dur.

३. बहुशरीर is omitted by P.

४. विप्रा मेधाविनो देवतातत्त्वविदो बहुधा
Sy. बाह्यत्वाद्यभिमानिनो यज्ञादि-
सिद्धये बहुधाभिधानेन At. विप्रा मेधा-
विनो बहुधा बहुभिः प्रकारैः SKN.
आत्मविदो बहुधा Dur.

५. तत्तत्कार्यकरणेनेन्द्राद्यात्मानं वदन्ति ।
'एकैव वा महानात्मा देवता स सूर्य
इत्याचक्षते' इत्युक्तत्वात् Sy. इन्द्रा-
दिरूपेणाहुः । योजनान्तरे तु विप्रा
मेधाविनस्तत्त्वविदस्तिन्द्रादिरूपे बहुधा
सद् ब्रह्मकमाहुः At. वदन्ति । अग्नि
यमं मातरिश्वानमाहुरिति प्रदर्शनमात्रं
चेदम् । सर्वैर्हि शब्दैस्तेन विकाररत्नना-
ञ्चस्थितः कारणार्त्तबोध्यते । एवमस्या

श्चः पूर्वाध्वं इन्द्रादयोऽग्निशब्दे-
नोच्यन्त इत्येतदाह SKN.

६. तमेव वृष्ट्यादिकारणं वंद्युत्तमिन् Sy.
रोदयतीति रुद्रः, स एवाधपोत्वावग्निः
At. ७. यं M.

नियन्तारम् Sy. यमपतीति यमः At.

८. अन्तरिक्षे इव सन्तं वायुमाहुः Sy. येन
रुष्टेन मातरि मायायां क्षिप्तो जीवः
इवैव भवति स मातरिश्वा At. एवमा-
द्यैश्चाभिधानैः Dur.

९. सूर्यस्य ब्राह्मणोऽनन्यत्वेन सार्वभौम्यमुक्तं
भवति । अत्र ये केचित् 'अग्निः सर्वा
देवताः' (AB. 2.3.) इत्यादि-
श्रुतितोऽयमेवाग्निरुदरे अपि ज्योतिषी
इति मत्वाऽग्नेरेव सार्वभौम्यप्रतिपादको-
ऽयं मन्त्र इति वदन्ति । तत्पक्षे प्रथमोऽ-
ग्निशब्द उद्देश्यः । तमग्निमुद्दिश्येन्द्रा-
द्यात्मकत्वकथनम् Sy. इममेवाग्नि
महान्तमात्मानं बहुधा मेधाविनो
वदन्ति । इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निं दिव्यं
च गच्छन्तम् । विज्यो विविजः ।
गच्छन्तान् गरणवान् । गुर्वात्मा महात्मेति
वा N.7.18; SKN. III. 80.

१०. VM. ignores विप्राः

११. कृष्णवर्णम् Sy. भक्तस्वरूपादिकमाह
कृष्णं विष्णुं सगुणं ब्रह्म At. कृष्णवर्णं
देवतानां रात्रित्वेन स्मरणान्नेघनीलत्वा-
च्च SKN.

नियमनं राशिः । आदित्यस्य हूरयः सुपर्णाः=हूरणा आदित्यरश्मयः 'यदा खलु वाऽज्ञावादित्यो
न्यङ्गुरश्मिभिः पर्यावर्ततेऽथ वर्षति', इति ब्राह्मणम् । ततश्चादित्यस्यात्मनो विविधं नियमनं
नीचैर्गमनं वा दक्षिणायने भवतीति, दक्षिणायनं कृष्णं नियानमुच्यते तस्य च काष्ण्यं मेघान्य-
कारावृत्तत्वात् प्रत्यादित्यरश्मयः । अपः । वसना आत्मन्यासञ्जयन्तः । दिवम् । उत्पतन्ति ।

१. नियमेन गच्छन्तं मेघम् Sy. नियमेन
भक्ष्यैर्वातव्यम् At. नियमेन यानं प्राय-
णमस्मिन्सर्वप्राणिनामिति यानशब्दो
नियमनवचनः । स दक्षिणायने द्रष्टव्यो
विशेषणसम्बन्धेन कृष्णत्वेन सम्बन्धात् ।
प्रथमा द्वितीया वा सप्तम्यर्थे द्रष्टव्या ।
कृष्णेऽयने दक्षिणायन इत्यर्थः । त आ-
वृत्तश्चित्पेतेन वाऽस्य सम्बन्धः SKN.
किं पुनस्तत्कृष्णम् । ... निर्गतिः (नि-
र्गन्ति) निर्गच्छन्त्येतदिति नियानं वस्त्रं
पन्थाः । तन्न पुनरेतत् ... द्वे ह्यस्या-
यने, शुक्लं चोत्तरं, कृष्णं च दक्षिणं, सा
हि देवी रात्रिरभिप्रेता, ततो ब्रवीति
रात्रिरादित्यस्य ज्योतिषः । स एव
भगवानादित्यो यदा जगदनुग्रहाय गर्भ-
मुदकमात्मन्यापित्सुवत्तरायणं प्रतिपद्यते
तदेते Dur.
२. उदकस्य हर्तारः Sy. हर्तारो रसानाम्
SKN. रसहरणाः Dur.
३. शोभनपतता रश्मयः Sy. सुपर्णं गङ्ग-
समानजातिकमाह्लाः सुपर्णमारोहन्तीति
At. रश्मयः SKN. तस्य
रश्मयः Dur.
४. ०त्योऽयम् M.
५. TS. २.४.१०; cf. KS. ११.१०;
N. ७.२४.
६. तथा चादित्येऽपः D. ०दित्येऽपः M.
७. विधा D.M.

८. P. adds दक्षिणायने भवतीति after
भवतीति
९. नियामन० M.
१०. उदकानि ... अन्तर्भावितव्यत्वाद्
द्विकर्मकत्वम् । यदा कृष्णं नियानं निय-
मनं रात्रिः । देवानां हि रात्रिर्दक्षिणा-
यनं, तत्प्रति । तस्मिन्वर्षकाल इत्यर्थः
Sy. आप इत्यन्तरिक्षनाम (Ngh. १.३.)
अन्तरिक्षसं स्रुक्मवस्त्रम् At. अपो
वस्त्रस्त्वानीयाः SKN.
११. ०ऽयमो घोडव० M. वसनाः P. वासयन्तो
मेघेषु । अङ्गुर्मैघान्पूरयन्त इत्यर्थः Sy.
परिदधानाः At. आत्मन्यासञ्जन्तः
SKN. सर्वस्मादस्मात्लोकाल् ...
आत्मन्याच्छादयन्त आवधानाः Dur.
१२. ०नात्म० D.
१३. ०संज० D.
१४. एवं कुर्वन्तो दिवं शुलोकं तदाशित-
मादित्यं बोद्धव्यं Sy.
स्वर्गम् At.
द्योतनवन्तमेतमादित्यं प्रति Dur.
१५. उत्प० P. ऊर्ध्वं गच्छन्ति Sy. त उन्मुच्य
त्यक्त्वा पतन्ति पृथिवीं प्राप्नुवन्ति At.
उत्पतन्ति परस्तात्तच्छब्दभूतेर्यच्छब्दा-
ध्याहारः । ये SKN. तदुदकं निधि-
स्तमानास्तस्मिन् गर्भत्वेन स एव
आदित्य उत्तरायणं नासौः दग्धिरा-
हितोदकगमनः सम्पद्यते Dur.

अथ यास्कः—^१ते यदामृतोऽर्वाञ्चः ^२पर्यावर्तन्ते ^३सहस्रानात् । ^४उदकस्यादित्यात् । ^५अथ ।
धृतेनोदकेन । पृथिवी । व्युद्यते^६ इति ।

द्वादश प्रथयश्चक्रमेकं त्रीणि नभ्यानि क उ तच्चिकेत ।

तस्मिन्त्साकं त्रिंशता न शुद्धवोऽर्पिताः पृष्टिर्न चलाचलासः ॥४८॥

द्वादश प्रथयः । तस्मिन्त्सकं द्वादश । प्रथयो भवन्ति मासाः । त्रीणि । नभ्यफलकान्मृतवः ।

१. रश्मयः Sy., Dur. विष्णवो भूत्वा साकृप्यादिना समानतां प्राप्ताः सुपर्णास्ते विष्णवादिलोकं प्राप्ताः At.
२. आवर्तन्ते, अर्वाञ्च आनच्छन्ति Sy. आवर्तन्ते At.
ते कृष्णनियाने . . . आवर्तन्ते (आवर्तन्ते) SKN. स एव परिविक्रतोदकगर्भो दक्षिणं दत्तं प्रतिपद्यमानो नभस्यान्मासाश्चमृतिं प्रसूयते । तद्विदमुच्यते त आक्वृचन् Dur.
३. सवनावुदकस्य स्थानात् Sy. लोकात् At. स्थानात् SKN.
४. आदित्यमण्डलात् Sy. तस्य ऋतस्य विष्णवादेः सगुणब्रह्मणः At. उदकस्य, आदित्यमण्डलादित्यर्थः SKN. अमुष्मादादित्यात् Dur.
५. अनन्तरमेव यदाऽर्वाग् गच्छन्ति तदानीमेव Sy.
आगमनसमकालमेव At.
आच्छब्दोऽमेत्यस्यार्थे, इज्जेति, अनन्तरं च SKN.
तदावृत्तिसमनन्तरमेव Dur.
६. विद्युते P. विविधं क्लिद्यते Sy. विशेषेणोद्यते आर्त्तीक्रियते । 'उन्दी क्लेदने' परस्मात्लोकाद् भुवनागच्छन्ति । मेघीभूयोदकीभूय धृष्टिकरणेन भुवनार्द्रदित्यौषधिवनस्पत्यादिरूपं प्राप्य तद्रूपेण पुनर्यं प्राप्य स्त्रियो जठराज्जायन्ते At.

स्विद्यत इत्यर्थः SKN. विविधमृद्यते Dur.

७. कृष्णं निरवर्णं रात्रिः । आदित्यस्य हरणः सुपर्णा हरणा आदित्यरश्मयः । ते यदामृतोऽर्वाञ्चः पर्यावर्तन्ते । सहस्रानादुदकस्यादित्यात् । अथ धृतेनोदकेन पृथिवी व्युद्यते । धृतमित्युदकनाम । त्रिधर्तैः तिङ्प्रतिकर्मणः N.7.24; SKN. III. 98. VM. ignores इत्
८. कस्मिं० M. एकमद्वितीयं, चकं क्रमणस्वभावं संवत्सराख्यं चक्रमभिधातः Sy. कालचक्रं वर्णयन्ति . . . तैरारब्धमेकं संवत्सरात्मकं कालचक्रम् At.
९. एतत्सङ्ख्याकाः Sy.
१०. अथ० P. परिधयः प्रहिता वर्तन्ते Sy. प्रधीयन्त इत्यत्रा मासात्मकाः At.
११. मास M. तत्स्थानीया द्वादश मासाः Sy.
१२. विसङ्ख्याकानि Sy. तस्य च . . . तिलः At.
१३. तद्वा० M. नाभ्य० P. नाभ्याभ्यानि फलकानि तत्स्थानीयानि Sy.
नाभयः । ऋतुद्वन्द्वेन नाभिः । 'यवतुः संवत्सरः' (SB. 1.2.5.12.) इति श्रुतेः At.
१४. ऋष्यमर्षाहेमन्ताख्यान्वाधितानि । यथा सूर्यरश्मयस्य द्वादश परिधयो नाभ्यर्हानि त्रीणि फलकानि सन्ति तद्वत् कालचक्रस्यापि Sy.

तच्चक्रम् । कः । वेद तस्य लक्षणम् । तस्मिन् । जीणि शतानि । पष्टिः । च । अतिक्रमणस्वभावाः । शङ्कुवः । अपिता इत्यहोरात्राभिप्रायम् । समुच्चयार्थो नकारः ।

यस्ते स्तनः शशयो यो मयोभूर्येन विश्वा पुष्यसि वार्यणि ।

यो रत्नुधा वंसुविद्यः सुदत्रः सरस्वति तमिह धातवे कः ॥४६॥

यस्ते स्तनः । पुनश्च वार्चं स्तोति—

१. तत्कालचक्रम् At.
२. कोऽपि महान् Sy. को ब्रह्मा को वा पुरुषः At.
३. जानाति Sy., At.
४. तस्मिन्चक्रे साकं सह शङ्कुवो न शङ्कुव इव...तस्मिन्नपि संवत्सरचक्रे Sy. तस्मिन् कालचक्रे, साकं सहभवा अन्योन्यानुबद्धाः At.
५. विज्ञता, एतत्सङ्ख्याकाः Sy.
६. नशाब्दश्चार्चः । पष्टिश्च Sy. विज्ञताः पष्टिश्चेत्येवं सङ्ख्याताः At.
७. ०णस्यभा० M. एकश्चलशब्दो द्विर्भावप्राप्तः । चलाः । चलनस्वभावानीत्यर्थः Sy.
न चला अर्थाभिचारिणः At.
८. अरा अरस्थानीयान्यहानि ... 'पष्टिश्च ह वै जीणि च शतानि संवत्सरस्याहानि' (SB. 9.1.1.43.) Sy.
सूक्ष्मा अराः शङ्कुवः कीलाः At.
९. अपितानि Sy. अपिताः, कीलक इव चक्रे निखचिताः । अनेन त्रिविधं भूत-पञ्चकमित्युक्तम् । मातसंवत्सरकर्तृरूपं कालचक्रे प्रवर्तकत्वात्तदात्मकमित्युक्तम् । अपिभूतमेतद् भवति At.
१०. ०राध्यभि० M.
११. समुच्चयीयो M. अत्र पुरस्तादुपचारोऽपि नशब्दः सामर्थ्यादुपमाप्यः Sy.

१२. अपिर्बन्धम्—माता एव प्रधयः । संवत्सरचक्रम् । ऋतवो नाभयः । षष्ट्यधिकं विज्ञतं सूक्ष्मा अरास्तु विवता रात्रयो वा । तत्सन्धयः पूर्वं वा परे वा । अप्यात्मन्तु—अधीयन्ते प्रधानानि स्वीक्रियन्त इति प्रधयो मनोबुद्धि-सहितानामिन्द्रियाणि द्वादशारस्थानानि । तैरारब्धं चक्रं प्राणान्तःकरणात्मकमेकं लिङ्गशरीरं, सर्वयोनियु भेदाभावादेकांशस्य चक्रसदृशत्वाच्चक्रम् । तस्य तिस्रो नाभयोऽवस्थाः । अवस्थात्रयं स्वप्ना(दयः)इत्युक्ताः । नचैतच्चक्रं भ्रमणादुपरमतीत्याहुः । क उ तद् ब्रह्म चिकेत वेति क एव पुमान् । नच ब्रह्मज्ञानादृते तन्निवृत्तिः । ब्रह्मज्ञानं तु दुर्लभम् । तस्मिंलिङ्गशरीरे आश्रितं साकं सहभावि स्थूलशरीरम् । तत्र च स्थूलदेहे जीणि शतानि पष्टिश्च शङ्कुव इव स्थिता अरा अस्थिरूपा अपिता अन्तर्निहिता आधारस्तम्भसमानाः । तेन चञ्चला न । अतिदृढाः । अन्ये तु विज्ञतं पष्टिर्मञ्जान इत्याहुः । परेऽस्थि-सन्धय इत्याहुः At. इति मातानाम् । माता मानात् । प्रधिः प्रहितो भवति N.4.27.

१३. VM. ignores एकम् । उ । साकम् । न

यः। ते। उरसि शिष्यान्ः। स्तनः। यः। मुखं भावयति। येन च। विश्वान्येव।
वरणीयानि घनानि। पुण्यसि। यः। वसूनि सम्भयन्। रत्नान्यपि प्रमच्छति।

१. तव Mah. तव सम्बन्धो Sy. भो वाक्-
पिणि सरस्वति वेदविद्ये तव At., U.

२. शिष्या न M. शेत इति शशयः। ...
मुप्त इवास्तेऽर्च्यैरनूपभुक्तत्वात् Mah.,
U. शयानस्तथ वेहे वर्तमानः Sy.
शयानोऽविद्यान्तो जीयः। तत्प्रधानं
वाक्यमपि लक्षणया शशय इत्युच्यते
At.

३. जातावेकवचनमित्यर्थः। ... स्तन इव
स्तनः Mah. स्तनवच्छिमुस्थानीयानां
प्राणिनामाध्यायनकारी लौकिकवैदिक-
मुशब्दरूपः स्तनः Sy. कुचोऽभूतत्वावकः
... शब्दात्मकः ... यत्र परमात्मा-
नुवादेन प्रत्यगात्मनोच्यते तद्वाक्यं
सरस्वत्याः स्तनस्थानीयम् At.

४. मयः मुखं भावयति प्रापयति सर्वभूता-
नामिति मयोभूः Mah. रत्नास्वादि-
नां मुक्तस्य भावयिता Sy. यश्च
तृतीयः स्तनो मयोभूः मुक्तकथः परमात्मा
तत्प्रधानं वाक्यमपि लक्षणया मयोभूः।
यत्र जीवात्मानुवादेन परमात्मोच्यते
तद्वाक्यं देवकथं सरस्वत्या द्वितीयस्तन-
स्थानीयम् At. मयः मुखं भावयति
सर्वभूतानाम् U.

५. स्तनेन Mah., Sy. अथ नदीरूपिणी
सरस्वती। भो नदीरूपिणि सरस्वति,
ते तव सम्बन्धिना स्तनेनामृतश्रावकेण
येन At.

६. वरणीयानि वस्तूनि Mah. अभिमत-
रूपाणि घनानि Sy. वारि भवानि
घोह्यादिधान्यानीति At.

७. त्वं पुण्यसि पुण्यासि Mah. पुण्यसि
भोक्तृभ्यः Sy. पोषयति, ... प्राणि-
धान्याद्युत्पत्तिहेतुः स प्रवाहो नदीरूपः
सरस्वत्याः स्तनस्थानीयस्तं स्तनं धातवे
धातुं ममात्मानं पालयितुं कुरु सम्पादय।
एवं सरस्वत्युक्तताध्यस्तस्याविसमृद्धिर्पा-
चिता At.

८. वसु धनं विन्दति वेत्ति वा वसुवित् Mah.
वसूनां वातयितृणां घनानां वेत्ता लब्धा
पेदयिता वा Sy. भो देवताकपिणि
सर्वदेवमपि सरस्वति प्रसोद। ... वसु
वसनाच्छादनकर्तारो जीवेदवरो वेद-
यति ज्ञापयति, अन्तर्भावितोऽत्र श्वयं।
विदितब्रह्मविद्याचार्यो हि देवताकपिण्याः
सर्वदेवताकथायाः सरस्वत्याः स्तनस्था-
नीयः, कः परमानन्दरूपः। भो सरस्वति
तं तव स्तनमिह धातवे सम्पादय At.
यश्च वसु विन्दति U.

९. रत्नानि वधाति रत्नधा रमणीयानां
घनानां धारयिता Mah. बहुविधरमणी-
यरत्नानां धारयिता Sy. तथा यश्च
द्वितीयस्तनो रत्नधा रत्नानामुत्पादकः
पालकश्च यः सरस्वत्याः प्रवाहविशेषः
समुद्रप्रविष्टः समुद्रोदकेन संतृज्यमान-
स्त्वज्जलं प्राप्य प्रसृतः। शशयो वेद-
गुहाशयः तद्गम्यफलभूत इति यावत्
मयोभू रत्नप्रभवः। यय इत्यधनाम। सर्व-
प्राणिभूदिति यावत्। येन विश्वा सर्वाणि
वार्षाणि वरणीयानि ग्रहादीनि पुण्यसि
पालयति। यो रत्नानि जनयति तं ते
तव स्तनं धातवे सम्पादय At.

शोभनधनः । तं मेधाख्यं स्तनम् । इह । सरस्वति ! पानाय ।

यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ।

ते ह नाकं महिमानं सचन्त यत्र पूर्वं साध्याः सन्ति देवाः ॥५०॥

यज्ञेन यज्ञम् । 'अग्निः पशुरासीत् तमाजभन्त तेनायजन्त' इति ब्राह्मणम् ।

१. मुष्टं ददातीति मुदत्रो दाता । धनवानन्यो दातुं न शक्नोति, त्वस्तनस्तु धनवान् दाता चेत्पन्थेभ्य आधिक्यम् Mah. यः स्तनः मुदत्रः शोभनदानः । ... अथा-सकुञ्चच्छब्दध्वनं स्तनस्त्यातिप्रशस्तत्व-ज्ञापनार्थम् Sy. मुष्टं ददातीति मुददमो धर्मवान् । सनुषोऽनुक् । मुदतस्त्रायत इति मुदत्र ईश्वरः At. कल्याणदानः । धनवानपि सन् कश्चिद्वस्तुग्रहते दातुमत् एव भिरुपते U. मुदत्रः कल्याणदानः N.6.14. २. आख्यं P. तं स्तनम् Mah., At., U. तं तादृशं सर्वप्राप्नुपकारकं सूक्तमयं स्तनम् Sy.

३. अस्मिन्स्थाने Mah. अस्मिन्कर्मणीदानो या Sy. इह जीवात्मनि देशे काले च At. ४. ०ती P.D.

५. पानार्थकः कुरु । मम पानाय प्रयच्छे-त्यर्थः Mah. अस्माभिर्घातुं पातुं पानाय कः कुरु Sy. अस्मत्प्रयोगाय कः कुरु सम्पादय At. पानाय, अकः कुरु U.

६. VM. ignores' कः
The third pāda of this stanza occurs as the second and the second as the third in the YV. ३४.५. Further in the YV., the words उर्वन्तरिक्षमन्वेहि are added to the stanza of the RV.

७. देवाः प्रजापतिप्राचक्ष्वाः, यज्ञेन यथो-क्तेन मानसेन सङ्कल्पेन Mah. देवा व्य-

वहृत्तारो यजमाना यज्ञेन निर्मग्न्या-ग्निना Sy. काम्यकर्मणा At. यथेन्द्रा-दयो देवा यज्ञेन ज्योतिष्दोमाख्येन U. यज्ञसाधनत्वात्निर्मग्न्योऽग्निरुच्यते । यज्ञ-साधनभूतेन निर्मग्न्येन ... अथवा यज्ञेनेति यज्ञसाधनत्वात्पशुभूतोऽग्नि-रुच्यते, तथा चानोः पशुत्वे ब्राह्मण-वादो दर्शितः ... तेन यज्ञेन यज्ञसाधन-भूतपश्वग्निना SKN. इष्यत इति यज्ञोऽग्निः । 'यज्ञयाच०' (Pa.३.३.१०) इति नक्षत्रत्ययः । तेन ... देवा ऋत्विजः BB. स्थावरजङ्गमभावमापन्नेन हविर्भू-तेन ... देवा देवमाविनः Dur.

८. यज्ञस्वरूपं प्रजापतिम् Mah. होमसाध-नमाहवनीयम् Sy. यष्टव्यमीश्वरम् At. यज्ञपुरुषं वामुदेवम् U. यज्ञसाधनभूत-मेवाग्निमाहवनीयम् ... यज्ञसाधन-मेवाग्निं देवताभूतमयजन्त, इष्टवन्तः SKN. इतरमग्निम् BB. अग्निमेव तत्तदेवताभूतमादित्यादिप्रनादिकयामहा-न्तमात्मानम् Dur.

९. तमाय० D. पूजितवन्तः Mah. अनु-ष्टानाय संयोजितवन्त इत्यर्थः । 'अग्निं मयित्वा प्रहूरति तेनैवानय आतिथ्यं कियते (TS. 6.2.1.7.) इति हि तैत्तिरीयकम् Sy. यजन्ति ते देवा भवन्ति स्वयं देदीप्यमानाः At. विधिनायजन्त U. निर्मग्नमग्निमाह-वनीये हुतवन्त इत्यर्थः SKN. यजन्ते BB.

तानि । धर्माणि । पूर्वयुगीयानि । प्राचन् । ते । ह । नाकम् । महिमानः । सेवन्ते । यस्मिन् नाके । पूर्वं ।

१. तस्मात्पूजनात् तानि प्रतिष्ठानि Mah. तानि निष्कामत्वेनात्यन्तोत्कृष्टानि, यच्छब्दरहितस्तच्छब्दोऽप्यन्तोत्कृष्टवाची At. यतस्तानि यजनरूपाणि U.

२. जगद्रूपविकाराणां धारकाणि Mah. अग्निताधनानि कर्माणि Sy. धर्मसाधनानि यज्ञादीनि At. कर्माणि SKN., BB. कर्माणि तथाविधज्ञानयुक्तानि Dur.

३. मुख्यानि भूतानि Mah. प्रथम इति मुख्यनाम । प्रतमानि प्रकृष्टतमानि Sy. ज्ञानस्य यज्ञस्य प्रथमानि पूर्वसाधनानि At. चिरन्तनानि SKN. मुख्यानि BB., Dur.

४. ग्राह P. एतावता सृष्टिप्रतिपादक-सूक्तभागाय उक्तः Mah. फलप्रसव-समर्थान्यभवप्रित्यर्थः Sy. भवन्ति At. आसन् । न केनचिद्विदानीमेव प्रवर्तितानि SKN. हिंसारहितान्यभावायन् । 'बहुलमन्यत्रादि०' (U. 2.25) इति णिलुक् BB. महावात्मभावापत्ये तैरपि क्रियन्त इत्यर्थः Dur.

५. अयोपासन्तत्फलानुवादभागायः सङ्गृह्यते Mah. ते च यजमानाः Sy. ब्रह्मविद्यापि द्विधा सगुणा निर्गुणा च । अत्र निर्गुणायाः फलमिदम् । तेऽप्यन्तोत्कृष्टा ह एव At. के ? देवा दातारो हविषां यजमानाः . . . ह्यशब्दश्चार्थः, ते च SKN. ये स्वेषं कुर्वन्ति त एव BB.

६. नाकं D. तं नाकं विराट्प्राप्तिरूपं स्वर्गं ह एव Mah. नास्मिन्नक्रमस्तीति नाकः स्वर्गस्तम् Sy.

नाकं सुखम् । अकं बुद्धम् । अत्र द्वौ नञावतिशायिनं प्रकृतमर्थमाहुरिति नाकमानन्दरूपम् At.

स्वर्गम् U. नाकमिति साधारणनाम, दिवश्चादित्यस्य च, तेन नाकं दिवमादित्यं चेत्पर्यः SKN. तमेव नाकं महान्तमात्मानमेकान्तसुखम् Dur.

७. तदुपासका महात्मानः Mah. माहात्म्ययुक्ताः Sy.

महान्तः, उपदिष्टमहावाक्यो महच्छब्देन कथ्यत इति वचनादुपदिष्टमहावाक्या-ज्जीवन्मुक्ताः सन्तः At.

महाभाष्ययुक्ताः U. महिमा महत्त्वम् । लुप्तमत्वर्थश्चायम् । महत्त्ववन्तो महान्त इत्यर्थः SKN. महिमवन्तः । भत्वर्थो लुप्यते BB. तानि कृत्वा निष्पन्नेनैवानन्यभावित्वात्तत्फलस्य महिमानस्तद्वानुपपन्नं जातमहदात्मभावाः सन्तः Dur.

८. समवपन्ति प्राप्नुवन्ति Mah. सङ्गताः Sy. तेषां समवाये समवपन्ति । परमानन्दात्मका भवन्तीत्यर्थः At.

सेवितवन्तः प्राप्तवन्त इत्यर्थः SKN. तस्माद्वयमप्येतेन कर्मणा तद्धनं सचेमहीति BB. तद्भावमेव त आपेदिरे Dur.

९. यस्मिन्विराट्प्राप्तिरूपे नाके Mah. यस्मिन् नाके Sy.

अगुणब्रह्मविद्याफलम् । यत्र ब्रह्मलोके At. यत्र यस्मिन् नाके SKN. किं त एव ? नेत्युच्यते . . . शब्दार्थोपदेशनित्यत्वाच्च Dur.

१०. पुरातनाः Mah. पूर्वतनाः Sy. पूर्वं ब्रह्मावयः सन्ति At.

प्रथमे U. पूर्वं सर्वतः प्रथमे SKN. पूर्वं च पूर्वतरे च Dur.

साध्याः । भवन्ति । देवाः ।

समानमेतदुदकमुच्चैत्यव चाहंभिः ।

भूमिं पर्जन्या जिन्वन्ति दिवं जिन्वन्त्यग्रयः ॥५१॥

समानमेतत् । एकमेव । इदम् । उदकं पदवीषध्यात्मना परिणतमस्मात्लोकादमुं लोकम् ।

१. विराडुपाधिताधकाः Mah. साधना यज्ञाविसाधनवन्तः कामदेवा इत्यर्थः । ते Sy. तत्र साध्या आध्यात्मसगुणध्यानेन सह वर्तमानाः सगुणब्रह्मज्ञाः At. सुराः U. तृस्तानां साध्या रश्मय उच्यन्ते, तदाह द्युस्थानो रश्मिर्देवगणः SKN. साधका यज्ञमात्राः । साधयतेः 'अचो यत्' (Pa. ३.१.१७.) इति कर्तरि यत्, णितोपः BB. ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणः Dur. This stanza=YV. ३१. १६.= TS. ३.५.११.५.

२. तिष्ठन्ति Mah. निवसन्ति तं सचन्त । तस्मादिदानीमपि मनुष्यैरेवं कर्तव्यमित्यर्थः Sy. भवन्त्यपुनरावृत्ताः At. विद्यन्ते U. इदानीमपि तत्र विद्यन्ते BB. सन्ति, जजुरित्यर्थः Dur.

३. तेजसा देदीप्यमानाः U. देवीभूताः BB.

४. यद्वा देवा इदानीं देवभागमापन्नाः पूर्वं यज्ञेनाग्निना पशुभूतेन यज्ञं पष्टव्यमग्निमयजन्त पूजितवन्तः । अग्नेरेव भूतिभेदेन देवत्वं च पशुत्वं च द्रष्टव्यम् । 'अग्निः पशुरासीत्तमालभन्त तेनापजन्त' इति श्रुतेः । शिष्टं पूर्वंवत् । यत्र यस्मिन् स्वर्गे निमित्तभूते सति पूर्वं पूर्वतनाः साध्या देवाः साधनादृच्छन्वोऽभिमानिनः । आदित्या अङ्गिरसश्च साध्या देवा उच्यन्ते । 'छन्वांसि वै साध्या देवास्तेऽप्येग्नितनाग्निमयजन्त ते स्वर्गे लोकमायन्नादित्याश्चैवेहात्-अङ्गिरसश्च तेऽप्येग्नितनाग्निमयजन्त ते स्वर्गे लोकमायन्' (AB. १.१६.)

इति ब्राह्मणम् । एते देवाः स्वर्गे सन्ति भवन्ति स्वर्गप्राप्ता इत्यर्थः । यद्वा यज्ञेन ज्ञानाविपज्ञेन यज्ञं विष्णुमयजन्त पूजयन्ति । ते नाकं विष्णुलोकं महानुभावाः सचन्त सङ्गच्छन्ते यत्र पूर्वं साध्या-दयो देवाः सन्ति तत्स्थानम् Sy. एवं योगिनोऽपि । दीपनाद् देवा यज्ञेन समाधिना नारायणार्थं ज्ञानरूपमयजन्त । यतस्तानि समाधिरूपाणि धर्माणि प्रथमान्यासन्ते तु नाकं सनकादीनां स्थानं गच्छन्ति । ये तु योगिनो महिमानो जन्मान्तरैर्निर्धूतगुणाश्शुद्धास्ते नारायणार्थं पुरुषमाविशन्ति मुक्तिं गच्छन्तीत्यर्थः U. ऐतिहासिकाः पूर्वं देवयुगमिति । पूर्वोक्तदेवसमूह इत्यर्थः । तदा च ऋग्वेवं व्याख्येया । मानुषावस्यासां यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवत्वाय साध्याः, ते ह नाकं प्रवेदिर इत्यर्थः । यत्र तेभ्यः पूर्वं प्राप्ता अन्ये साध्या देवा इति SKN. 'यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवाः, अग्निनाग्निमयजन्त देवाः । 'अग्निः पशुरासीत् तमालभन्त तेनापजन्त' इति च ब्राह्मणम् । 'तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्' 'ते ह नाकं महिमानः' समसेवन्त । 'यत्र पूर्वं साध्याः सन्ति देवाः' साधनाः । द्युस्थानो देवगण इति नैरुक्ताः । पूर्वं देवयुगमित्याख्यानम् N.12.41; SKN. IV. 141

५. एकरूपमित्यर्थः Sy. देशकालादी समानमपि At. समानमेव SKN.

६. प्रतिद्वम् Sy. एतद् बह्व At.

७. उदकाद् दुःखादुदगतमपि At. उदकत्वे-नाविशिष्टम् Dur. ८. पदवीष० M.

दिव्यं सुपर्णं वायसं बृहन्तमपां गर्भं दर्शतमोषधीनाम् ।

अभीपतो वृष्टिर्भिस्तर्पयन्तं सरस्वन्तमवसे जोहवीमि ॥५२॥

दिव्यं सुपर्णम् । अन्ते चादित्यं स्तोति—दिवि भवम् । सुपतनम् । आपो यत्र वसन्ति मोक्षां गर्भस्ताम् । दर्शयितारम् । ओषधीनाम् । अभीपततः सर्वानिव । वृष्टिभिः । प्रीणयन्तम् । तं सरस्वन्तम् । रक्षणाय । जोहवीमि, यद्वयं सरस्वतः स्तुतिर्माध्यमिका सरस्वती सूक्ते स्तुता सरस्वाय च स्तूयत इति ।

L.165.

कया शुभा सर्वयसुः सनीळाः समान्या मरुतः सं मिमिञ्चुः ।

कया मती कुत एतास एतेऽर्चन्ति शुष्मं वृषणो वसुया ॥१॥

कया शुभा । अगस्त्यस्येन्द्रमरुतां (च) संवादः ।

१. स्वर्गिणं कर्मफलभोक्तारम् At.

२. शोभनगमनम् । वायसं गमनशीलम् । बृहन्तं महान्तम् Sy. सुपर्णमारोहयतीति, गिजवी । सुपर्णवाहनादिरुद्रविष्ण्वादिभ्योकार्यं सगुणोपासकं स्वर्गिणं च कर्मविद्याभ्यां भ्रष्टं, नीचकर्मकरणेन च वायसयोनिं प्राप्तं तथा बृहन्तं ब्रह्मकृपिणमात्मानं च At.

३. ०भंसं P.D. वृष्ट्युदकानां गर्भं बहुता-
वकम् Sy. अप्रमृत्तसूक्ष्मभूतेन्द्रियाणा-
मापणानां गर्भं कार्यं लिङ्गदेहिन्म् At.

४. दर्शनाय । दर्शयन्तमित्यर्थः । यद्वा । ओषधीनां गर्भं दर्शयन्ति पृथग् विशेष-
णम् Sy. दर्शनं ज्ञानं च At.

५. ओषधीः Sy. इमाः स्वाभिन्वयः पोषिका
यस्यास्तां स्थूतां तनुं च At.

६. शानुक्लृपेन Sy. सर्वतः आपो यत्र गच्छन्ति
सोऽभीपः समुद्रान्तःस्थितभूप्रदेशः ...
समीप इवाचरन्तीति स्विप् । संसार-
धित्वावनीप इवाचरतोऽप्यतिसंसारिणो
जीवान् At.

७. शानामृतरसवृष्टिभिः At.

८. अगस्त्यप्रीणयन्तम् । यद्वा । अभीपतोऽ-
भिगमनयतः सत्सिन्धुपारास्तटाकादी-
स्तर्पयन्तमथवा, अभिगन्ताहम् Sy.
तर्पयन्ति At.

९. उदकवन्तम् । सर इत्युदकनाम । देवं
सूर्यं वा Sy. ज्ञानवन्तं गुरुम् At.

१०. पुनः पुनराह्वयामि Sy. प्रोषतवानस्मि
... दिव्यादयोऽत्र सूक्ते मयोक्ता
इति At.

११. यद्येवं M.

१२. स्तत P.

१३. VM. ignores वायसम् । बृहन्तम्
Ms. D. puts the figure
॥१६४॥ here to indicate the
end of one hundred and
sixtyfourth hymn. No
Such number is given in p.
and M.

१४. ०वने P. अग्नेन्द्रमरुतसंवादरूपे सर्वत्र
प्राणजीवात्मपरतयापि योजनीयम् Sy.

समागच्छन्मरुद्भिस्तु चरन्^१ श्योम्नि शतकतुः ।

दृष्ट्वा तुष्टाव तानिन्द्रस्ते^२ वैनं मरुतोऽद्भुवन् ॥

तेषामगस्त्यः संवादं तपसा^३ वेद सत्त्वतः ।

स तानभिजगामाशु निरूप्येन्द्र^४ हविस्तथा ॥

मरुतश्चापि तुष्टाव सूक्तंस्तथैविति नृ^५ बिभिः ॥ इति शौनकः ॥

केन^१ । शोभनेन । समानवयस्काः । सनीडा^२—एकस्मिन्नन्तरिक्षे प्रादुर्भवन्तः । साधारणेन । मरुतः ।

सम्भूय । मेहन्ति कथं यजमानैः स्तुता^३ वर्षं^४ कुर्वन्तीत्यर्थः । तदेवाह—कथा । स्तुत्या । कुतश्च ।

प्रादुर्भूताः । इमे । स्वकीयं बलम् । पूजयन्ति । वर्षितारः । यजमानानां धनेच्छयैति ।

कस्य ब्रह्माणि जुजुष्युर्वानुः को अंध्वरे मरुत आ ववर्त ।

ध्येनाँइव ध्रजतो अन्तरिक्षे केन मुहा मर्नसा रीरमाम ॥२॥

कस्य ब्रह्माणि । कस्य^१ । स्तोत्राणि । सेवन्ते । तरुणाः । को वा । एतान् । अंध्वरे । ध्रज-

१. ०च्छ...मरुद्भिश्चरन् M.

२. ० ०४० P. D.

३. ०स्तविति P.D.M.

४. GE. BD. IV. 46nd, 47, 48.

५. इन्द्रवाक्यम् । कैरपि Sy.

६. तुज्येयया शोभया... यद्वा शुद्धित्युक्क-
नाम । उक्तकथया शुभा, उक्तेन Sy.

७. ०छा P. ०ला M. समानस्थाना एते Sy.

८. सर्वेषामेकरूपया मरुत्वा युक्ताः Sy.

९. सम्पद्य Sy.

१०. लोकम्... सिञ्चन्ति । मिहितमानार्थो
मिमिश्रितचातुः । यद्वा मां युद्धाविषु
प्रवर्तमानं सम्मिश्रितः Sy.

११. यजमानैः स्तुताः is missing in M.

१२. अधिकं P.

१३. अनिश्चेयया Sy.

१४. मरुत्वा Sy.

१५. कुतो देशात् Sy.

१६. आगताः Sy.

१७. तदवर्धनेते मरुतः Sy.

१८. बलं वृष्टिप्रदानजनितम् Sy.

१९. जगति कुर्वन्ति । यद्वा मम बलं
वर्धयन्तीत्यर्थः । 'मरुतो हैनं नाजहुः'
(AB. 3. 20.) इति श्रुतेः Sy.

२०. ०च्छतेति M. वसूयया... धनेच्छया ।
यद्वा वसवो वासवितारो वा Sy.

२१. महाभागस्य Sy.

२२. परिवृष्टानि हवीषि Sy.

२३. नित्यतरुणा महानुभावा मरुतः Sy.

२४. कश्च महान् Sy.

२५. स्वकीये यामे Sy.

२६. यागान्तरेभ्यो निवर्तयति Sy.

तयति । द्येनानिष शीघ्रम् । अन्तरिक्षेण । गच्छतः । केन । महता । मनसा । वयमेनात्मकतो
रमयामः ।

कुतस्त्वमिन्द्र माहिः सन्नेको यासि सत्पते किं त इत्या ।

सं पृच्छसे समराणः शुभानैर्वोचिस्तन्नो हरिवो यत्तं असे ॥३॥

कुतस्त्वम् । इत्यमिन्द्रेणोक्ता मरुत ऊचुः—कुतो देवात् । त्वम् । इन्द्र । महान् ।
सन् । एक एव । गच्छसि । सतां पते । किम् । तव । इत्यमस्माभिविधेयम् । त्वयस्माभिः
सङ्गच्छमानः । शोभनैर्वोच्यैः । सम्पृच्छसे । तव ब्रूहि । हरिवः । अस्माकम् । तत् । यत् ।
तव । अस्मानु कार्यम् ।

१. दुनिर्ग्रहत्वे दृष्टान्तमाह... शंसनीयग-
मनानेतन्नामकान् पक्षिणः Sy.
२. ०वि P.
३. तत्प्रीतिताघनेन Sy.
४. मननवता स्तोत्रेण Sy.
५. प... यमेनां M. ०मेन P.
६. रमेमहि Sy.
७. इन्द्रं प्रति मरुदाक्यम् Mah. इन्द्रमरुत-
जादे मरुतामेतद्वाक्यम् U.
८. दे P. क्व Mah. कुतः कारणात् Sy.
कस्माद्धेतोः U.
९. कीदृशस्त्वम्?... माहिः पूज्यः । ...
यद्वा मह उत्सवोऽस्यास्तीति मही, एव
माहिः । स्वार्थेऽण् Mah. महनीयः पूज-
नीयः Sy. महनीयः सर्वस्य पूज्यः
सन् U.
१०. असहायः Mah. असहायः सन् Sy., U.
११. यद्वा कुत्र यासि Sy. शत्रून्... यासि U.
१२. धृतिस्मृत्युक्ताचाररताः सन्तस्तेषां पते
Mah. सतां पालक Sy. धृतिस्मृत्यनु-
ष्ठानरतानां पालपितः U.
१३. गमने को हेतुः किं प्रयोजनम् Mah. किं
त्वमेवमेव, किं न कोऽप्यनुचरोऽस्ति Sy.
किं च ते तव... प्रयोजनमस्ति येनै-
काकी यासि U.

१४. इत्यम्रभूतम् U.
१५. सम्वाग् गच्छन् सन् Mah. अस्माभिः
सङ्गच्छमानः Sy.
१६. शोभनैर्वचनैः... शोभन्ते तानि शुभा-
नानि Mah. शोभमानैर्वचनैः Sy. शोभ-
नैर्वचोभिः U.
१७. कतमः पन्था इति लोकान्पृच्छत्येका-
कित्वात् Mah. समीचीनं पृच्छति Sy.
सम्पृच्छसे कतमः पन्था इति U.
१८. ब्रूयाः U.
१९. हरयोऽब्रुवा अस्य सन्तीति हरिवान्...
इन्द्र ! Mah. हरिभ्यां तद्वामिन्द्र ! Sy.
हरिवन् U.
२०. अस्मभ्यम् Sy.
२१. एकाकिगमनकारणम् Mah. तत्कार-
णम् U.
२२. पतो हेतोः Mah. यद् वक्तुमिष्टतममस्ति
Sy. यद् व्यावृत्तिकारणम् U.
२३. त्वदीया वयमिति हेतोर्वक्तव्यमित्यर्थः
Mah.
२४. वयम् Mah. अस्मानु वर्तते U.
२५. In the YV., the words महान्
इन्द्रो य ओजसा कृवाचन स्तरीरंति
कृवाचन प्रयच्छति are added to
the stanza of the RV.

ब्रह्माणि मे मृतयः शं सुतासुः शुष्मं इयति प्रभृतो मे अद्रिः ।

आ शासते प्रति ह्यन्युक्थेमा हरीं बहत्स्ता नो अच्छ ॥४॥

ब्रह्माणि । न किञ्चिन्ममान्वेन विधेयमस्तीत्यभिप्रायेणेन्द्र आह—स्तोत्रशस्त्राणि । मम ।
पूजकानि । मुखकराः । सोमाः । मया । विनृष्टः । वज्रः । शोषको भूत्वा । गच्छति । तथा मत्तः
सर्वज्येष्ठितं प्रार्थयन्ते । कामयन्ते च माम् । उक्त्यानि । हरीं च । इमी । तान्युक्त्यानि । प्रति ।

१. अन्येन न P. इन्द्रो मरुतः सहचरानाह
Mah. अर्षेवं तैः पृष्टोऽजया चतुर्ध्वेन्द्रः
प्रत्याह Sy. इन्द्रमरुतंवाव इन्द्रस्य
ईतवाक्यम् U.

२. मन्त्रवाक्यात्मकानि स्तुतिवर्चांसि, हवींषि
या सोमाज्यादीनि Mah. सर्वाणि
कर्माणि हवींषि वा Sy. स्तुतयो हवींषि
वा U.

३. मम स्वभूतानि । ओदनावापयेज्यादि-
देवतान्तरसम्बन्धेन प्रतीयमानान्यपि
सर्वदेवताप्राणात्मनो ममेन्द्रस्यैव तानीति
भावः Mah. मम स्वभूतानि Sy.

४. मननयुक्ताः स्तुतयोरपि Mah. स्तुत-
यश्च ... यद्वा मे मृतयो बुद्धयस्तेष्वेव
वर्तन्त इति शेषः Sy. मसीः U.

५. मम सुखोत्पादिका अतो यज्ञे गन्तव्यमिति
भावः Mah. सुखकार्याः Sy. शं
सुखम् U.

६. अभियुताः सोमाः Sy., U.

७. मवीषा मरुचा एवातो यज्ञं प्रति गन्तव्य-
मित्यर्थः Sy. मम U.

८. प्रकर्षेण धृतः Mah.

प्रभृतः सन् Sy.

प्रभृतः सोमाभिवर्जनिमित्तम् U.

९. अस्ति भक्षयति रिपूनिस्त्वद्रिः Mah.
शत्रूणां भक्षको वज्रः Sy.

अद्रिर्पावा U.

१०. शोषयति शत्रूनिति शुष्मः । अत एव
गमने राजसाक्षुपद्रवो नास्तीत्यर्थः

Mah. मध्ये राजसाविबाधपरिहाराय
... बलनामैतत् । बलवान् Sy.
बलमियति U.

११. गच्छत्येव लक्ष्यं प्रति । न प्रतिहन्यत
इत्यर्थः Mah. गच्छत्येव लक्ष्यं प्रति नञ्
निवर्तते Sy.

अप्ययति । उद्गमयति U.

१२. मामेव Sy.

मवीषमागमनम् U.

१३. यजमानाः Mah., Sy., U.

१४. न केवलं हविरादीनां मवीपस्थेन गन्तव्य-
मपि तु ... प्रार्थयन्ते Mah. न केवलं
हविरादीनां मवीपत्वमेवापि तु ... प्रार्थ-
यन्ते Sy. इच्छन्ति U.

१५. Omitted by P. 'हयंतिः श्रेष्ठाकर्मा'
(N.7.17) इति यास्कः Mah. मामेव
शंसन्तीत्यर्थः Sy.
प्रतिकामयन्ते U.

१६. मत्ताम् P.

१७. यानि ... स्तोत्रशस्त्राणि Mah.

शस्त्राणि Sy.

इमानीन्द्रः शृणोतिविति U.

१८. नोऽस्माकम् ... मरुचो Mah. नोऽस्म-
दीयो ... इमावश्यो Sy.

१९. तानि गन्तव्यानि हविरादीनि Sy. तानि
स्यानानि U.

२०. ०स्यानि M.

२१. यज्ञाभिमुखम् Mah. अभिप्राप्तुम् Sy.
नोऽस्मान् ... आभिमुख्येन U.

मा^१। वहतः^२।

अतो^३ व्यमन्तमेभिर्बुजानाः^४ स्वचत्रेभिस्तन्वः^५ शुम्भमानाः ।

महोभिरेताँ^६ उप युज्महे^७ न्विन्द्रं^८ स्वधामनु^९ हि नो^{१०} बभूथ^{११} ॥५॥

अतो^३ वयम् । अस्मादेव^४ कारणात् । वयम्^५ । अन्तिकतमैः । संयुज्जानाः । शशुभिः स्वव-
लेभ्यः । आत्मशरीराणि । अलङ्कुर्वाणाः । बलैः । एताञ्छयून् । संयोजयामः । क्षिप्रम् । यस्मात् ।
त्वमिन्द्र । अस्माकम् । बलम् । अनुभवसि बलवतामस्थाकं साहाय्यं करोषीति ।

क^१ स्वा वो मरुतः^२ स्वधासीधन्मामेकं^३ समधत्ताहिहृत्ये^४ ।

अहं^५ ह्यु^६ अस्तविपस्तुविष्मान्विश्वस्य^७ शत्रोरनमं^८ वधुतैः^९ ॥६॥

क्व^१ स्या वः । अमुष्यमाण इन्द्र आह—

यवा यूयम् । माम् । एकमेव । अहिहनने । समधत् । तयानीं युष्माकम् । मरुतः ।
तत् । वीर्यम् । क्व । आसीन्न इदानीं दृष्टम् । अहमेव । हि । उद्गूर्णः । महान् । बलवान् ।

१. माम् Mah., Sy., U.

२. प्रापयतः । अत एवास्माभिर्गन्तव्यमिति
भावः । यद्वापार्णान्तरम् — ब्रह्माणि मतयः
मुताः सोमाः, प्रहृतोऽग्निः सोमाभिषय-
धावा, शुष्मः सुखरूप एतत्सर्वं मम शं
मुक्तमियति । अर्पयति । उद्गमयति ।
गिजन्तर्भूतः । समानमन्यत् Mah.
अभिमतवेशं प्रापयतः । अत एव जोषं
गच्छामि । युष्माभिरपि तत्प्राप्तुं
गन्तव्यमित्यर्थः । अतोऽग्रहाय इति
गन्तव्यमिति भावः Sy. प्रापयतः U.

३. एवमुक्ता मरुतस्तमेवं युवते Sy.

४. त्वं यस्मादेवं करोष्यतः कारणात् Sy.

५. वयमपि Sy. ६. युक्ताः सन्तः Sy.

७. अग्नेः Sy. ८. वीर्यैः ?... स्वा-
यत्तबलैः Sy. ९. ०भि... आ० M.

१०. वीर्यवन्तः । हर्षं प्राप्नुवाना इत्यर्थः Sy.

११. तेजोभिः । ... यद्वा महोभिः स्वमहत्त्वेन
युक्ता वयम् Sy.

१२. गन्तुन् (गन्तुन्) Sy.

१३. तव (त्वया) साकं हविरादि स्वीकुर्महे
इत्यर्थः Sy. १४. इन्द्राद् P. हे इन्द्र
त्वमपि Sy. १५. अस्मत्सम्बन्धि Sy.

१६. उदकं बलं वा Sy.

१७. अस्मत्सुष्टोदकजन्यं हविरनुभवसि क्षत्तु ।
हिशब्दः परस्पररोषकार्योपकारिभावप्रति-
द्विष्टोक्त्यर्थः Sy.

१८. साहाय्यं M.

१९. या स्वधा Sy. २०. असहायम् Sy.

२१. दृष्ट्यर्थं मेघहननकर्मणि वृत्रवधे वा Sy.

२२. सहितमभूत् । समासीदिति सम्बन्धः Sy.

२३. दानीं M. सा स्वधा Sy.

२४. युष्माकं सम्बन्धि Sy.

२५. तदुदकं बलं वा Sy.

२६. नैवासीदित्यर्थः । अस्माकमुदकं त्वमनु-
भवसीति ब्रूय Sy.

२७. असहायस्य कथमिति मतं सैत्स्थित्यत्पत्त
आह । अहम् ... क्षत्तु Sy.

२८. उद्गूर्णवन्तः Sy.

२९. महत्त्वोपेतोऽस्मि Sy.

विश्वम् । शत्रुम् । प्रहारेः । अनामयम् ।

भूरिं चकर्थं युज्येभिरस्मे समानेभिर्वृषम् पौंस्त्र्येभिः ।

भूरीणि हि कृण्वामा शविष्टेन्द्र कृत्वा मरुतो यद्वशाम् ॥७॥

भूरि चकर्थे । अन्त्या मरुत इन्द्रेण साम्यमापादयन्ति—बहूनि कर्माणि । कृतवानसि । सहायभूतः । अस्माभिः । साधारणः । वृषम् ! वीर्यैः । वयं च बहूनि । कुर्मः । बलवन्तम् ! इन्द्र ! कर्मणा । यदि । कामयामहे । मरुतो वयम् ।

१. अस्मादतिबलोल्लङ्घं तस्माद्विश्वस्य कृतस्तस्य Sy. २. शत्रोर्मेषत्व । शत्रुरेवायम् । कर्मणि पठ्यी । सर्वं शत्रुलङ्घ्यम् Sy.
३. वधरूपंशोधनः । वधकोशलेरित्यर्थः । यद्वा वध इति वचनात् । ... वक्ष्यता-
तनैः श्लेषप्रकारैः Sy.
४. अनामयम् । अन्तर्भावितव्यर्थोऽयम् । वशोकरोमीत्यर्थः Sy.
५. अर्थवमुक्ता इन्द्रं पुनराहुः Sy. इन्द्रमरु-
तसंवाद् इन्द्रं मरुत आहुः SKN. इन्द्र-
मरुतसंवादे मरुतामार्थम् Dur. ।
६. प्रभूतम् Sy. बहु वृषवधाविकर्म SKN.
बहु कर्म तस्मिस्तस्मिस्तद्वृषामे Dur.
७. कृतवानसि सत्यमेव Sy. त्वम् ... कृत-
वान् SKN.
८. अस्माभिर्वृषैः Sy. तत्तु ... युज्यमान-
त्वाद् युज्याः सहाया उच्यन्ते, युज्यैः
सहायैः SKN. तत्पुनरस्माभिरेव
संपुनतः । वंकाकीत्यर्थः Dur.
९. अस्माकम् Sy. युज्येभिरित्यनेन सम्बन्धाद्
'अस्मे' इत्यस्य 'अस्माभिः' इति तृतीयया
विपरिणाम उपपद्यते Dur. अस्मान्नि-
रित्यर्थः N. 6.7. १०. समानः Sy.
समानेस्त्वया ... केन युगेन समानः ?
उच्यते SKN. ११. ऋषभ P.
० यषभ M. वषितः Sy., SKN.
१२. पुनः कर्मभिः तानव्यैरेव चकर्थे । नत्वेक

एवेत्यर्थः Sy. बलनामैतत् । बलैः समान-
बलैरस्माभिरित्यर्थः SKN.

१३. वयम् ... त्वत्कृतादपि प्रभूतानि कर्माणि
Sy. विनापि त्वया केवला एव बहूनि
कर्माणि SKN. बहूनि कर्माणि Dur.
१४. कृतवन्तः स्म Sy. कृतवन्तः SKN.
१५. शव इति वलनाम् Sy. हे प्रतिशयेन बल-
वन्निन्द्र SKN. हे बलिष्ठ Dur.
१६. कतुना कर्मणा Sy. कर्मणा न वाङ्मात्रेण
SKN. न केवलं वाङ्मात्रेणैतद् वृमः ।
किं तर्हि कर्मणैवेतत्तस्मादयामः Dur.
१७. यद् दृष्टपाविकम् Sy. अत्ययेनैकवचनं
बहुवचनस्य स्थाने, यानि SKN.
पठतु Dur. १८. तानि त्वत्तो-
ऽप्यधिकानीत्यर्थः Sy. कामितवन्तो
यानि नोऽरोचन्तेत्यर्थः SKN.
१९. यतो वयं मरुतः । ह्यन्तमनुवात्तवम् ।
एतेन स्वमहत्त्वं स्थापितं भवति । ...
अथवेन्द्रस्यैवं वाक्यम् । हे मरुतो यद् पश्येव
तत्तस्यैव भवतु । तद्वाहं च वृषं च सहैव
कृत्वा कर्मणा यद्वशाम् यद् वृष्टिकर्म
कामयामहे तस्मादुदकं समानमेवेत्यर्थः ।
एवं मरुत इति निघातस्वरस्य ज्वाल्या-
नम् Sy.; SKN. II. 412.
२०. VM. ignores हि ।
N. 6.7. quotes the second
pāda only.

वर्धो^१ वृत्रं मरुत इन्द्रियेण^२ स्वेन^३ भार्मेन^४ तविषो^५ वभूवान् ।

अहमेतो मनवे विश्वश्चन्द्राः^६ सुगा अपश्चकर^७ वज्रबाहुः^८ ॥८॥

वर्धो वृत्रम् । समानतामप्यसहमान इन्द्र आह—

मरुतः ! मदीयेनैवेन्द्रियेण भवतां प्रत्यक्षमहमेव । वृत्रम् । हतवानस्मि । स्वेन ।
क्रोधेन । महान् । भूतः । तथा वृत्रं हत्वा, अहम् । एताः । मनुष्येभ्यः । सर्वस्य ह्लादिपित्रीः । अपः ।
शोभनगमनाः । कृतवानस्मि । वज्रबाहुः ।

अनुत्तमा ते मधवन्नकिर्नु न त्वावां^१ अस्ति देवता विद्वान् ।

न जायमानो नशते^२ न जातो यानि करिष्या^३ कृणुहि प्रवृद्ध ॥९॥

अनुत्तम् । मरुतः सम्प्रतिपचन्ते—

मधवन् ! तव । अनुत्तं शयुजातम् । न किञ्चिदस्ति । आकार आश्चर्ये ।
न । त्वत्सदृशः । कश्चिदस्ति । देवतासु । जायमानः । नच । जायमानः । जातो वा ।

१. समानतामप्यसः M. इवानोमिन्द्र आह Sy. २. ंता P.
३. क्रोधेन Sy. ४. हतवान् Sy.
५. सम्पन्नः Sy. ६. अतः P. D.
७. मनोरथाय Sy.
८. सर्वाह्लावकाः Sy.
९. अपो वृष्ट्युत्पत्तयः Sy.
१०. सुगमनाः । सर्वत्र नद्यादिषु गमनशीलाः Sy. ११. चकार Sy.
१२. हुम् M. यतोऽहं वज्रबाहुः । अनेन सहायनैरपेक्ष्यमुक्तं भवति Sy.
१३. एवमिन्द्रेणोक्ता मरुतः प्रत्याहुः...हे मधवन्मनवन्निद्र Mah. इवानो ते मरुतो हर्षेण प्रत्याहुः...हे मधवन् Sy. घन-
वन् U.
१४. तमान् P. D. M. न केनापि नुतं नाशितं महाभाग्यमिति शेषः Mah. त्वया...अप्रेरितम् Sy. 'णुद् प्रेरणे'...
अप्रच्युतस्वभावं महाभाग्यम् U.
१५. नु निश्चये । नकिं करोषि त्वन्महाभाग्य-

नाश इति शेषः Mah. नैवास्ति । नु निश्चये । त्वया यदुक्तं तत्तत्प्रत्ययः Sy. न वा कश्चित्प्रत्यायको महा-
भागस्य U.

१६. ंरं M. आ इति स्मरणे, स्मृतवन्तो वयम् Mah., Sy. आ आस्ते U.
१७. न केवलं तवैश्वर्यमात्रं किन्तु सर्वज्ञत्वमपि-
त्वाह न त्वेति, यतुरत्र सावृष्ये Mah. त्वावांस्त्वतादृशः Sy. मनुष्य सावृष्यावै ।
न त्वत्सदृशोऽस्ति U.
१८. देवो नास्ति । स्वार्थे तन् Mah. जयो-
पापवेदिता...देवो नास्ति Sy. देवः U.
१९. विद्वान्...विद्वेः ज्ञानम् । नित्वादाद्यु-
दात्तः Mah. विद्वान्, व्यत्ययेन ज्ञानम् Sy. सर्वज्ञ इत्यर्थः U.
२०. तानि कर्माणि जायमानो वर्तमानः Mah. न जायमानो नशते U.
२१. जाये P. भूतपूर्वद्वयं देवमनुष्येषु कश्चित् Mah. जातो वा कश्चिद्देवो मर्त्यो वा Sy. न च जातस्तानि करिष्यति U.

व्याप्नोति। यानि। कार्याणि। कुरुवे त्वम्। प्रवृद्धः।

एकस्य चिन्मे विभ्वस्त्वोजो या नु दधृष्वान्कृण्वै मनीषा।

अहं धुग्रो मरुतो विदानो यानि च्यवमिन्द्र इदीश एषाम् ॥१०॥

एकस्य चित्। एकस्य चित्=प्रसहायस्य, एव। मम। अप्रतिहतम्। अस्तु। वीर्यम्।
यानि कार्याणि। शिप्रम्। धृष्टोऽहम्। प्रजया। कर्तुमिच्छामि। तेषु, अहम्। उद्गूर्णः।
मरुतः। सर्वस्य वेदिता। यानि वसुनि। प्रतिगच्छामि। इन्द्रोऽहम्। एव। तेषाम्। ईश्वरो
भवामि।

अमन्दन्मा मरुतः स्तोमो अत्र यन्मे नरः श्रुत्यं ब्रह्मं चक्र।

इन्द्राय वृष्ण्ये सुमस्ताय मह्यं सख्ये सखायस्तन्वे तनुभिः ॥११॥

अमन्दन्मा। मरुतः। भवदीयोजं स्तोमः। माम्। अमन्दत्। अस्मिन्ब्रह्मे। यत्।

१. न नशते न व्याप्नोति। न करोतीत्यर्थः।
नशतिर्व्याप्तिकर्मा Mah. तानि...न
व्याप्नोति।...नान्यस्तत्त्ववेदितानुकार्य-
वेत्यर्थः Sy. नशतिर्व्याप्त्यर्थश्छन्दसि।
व्याप्नोति U.

२. कर्माणि यज्ञवधादीनि Mah. यज्ञवधा-
दीनि Sy.

३. न च करिष्यति। उत्पत्त्यमान इति
शेषः।...कालत्रये त्वाद्वा न्नास्ती-
त्यर्थः। अतो पक्षेऽस्तवम् Mah. कर्त-
व्यानि Sy.

४. करोषि व्यत्ययेन लोट् Mah. करोषीति
लकारव्यत्ययः U.

५. As the word प्रवृद्ध, in the
vedic stanza, is in the voc.,
the reading प्रवृद्ध is sugges-
ted for प्रवृद्धः। प्रकर्षेण वृद्ध, पुराण-
पुस्तक Mah. अतिबल। हे प्रवृद्ध U.

६. VM. ignores नु। न
This stanza=VS. 33.79.

७. इदानीमिन्द्र आह...एकस्यैव Sy.

८. सर्वत्र गमनशीलम् Sy.

९. बलमस्तु। यद्वा बलमेकस्यैवास्तु Sy.

१०. कर्माणि Sy.

११. धर्षितवानहम् Sy.

१२. मनीषया मनस ईषया Sy.

१३. कर्तुं शक्नुवानि ? (शक्नुवानि) Sy.

१४. अहं कालु, उग्र उद्गूर्णबलः Sy.

१५. वेदनात्रान् Sy.

१६. अवगच्छामि Sy.

१७. अहमेव...ईश्वर एव सन् Sy.

१८. ०हमेते० M. १९. अथवा विदानीऽहं
यानि च्यवं दान्बुद्ध्य गच्छेयमेवामीशे।
यतोऽहमिन्द्रोऽतः शक्त इत्यर्थः Sy.

२०. VM. ignores हि

२१. इदमपीन्द्रवाक्यम् Sy.

२२. ०म P. स्तोत्रम् Sy.

२३. Omitted by P.D.

२४. मन्द P. मादयति मौदयते वा Sy.

२५. अस्मिन्ब्रह्मकोत्यादनविषये Sy.

मे^१ स्तोत्रम्^२ । श्रोतव्यम्^३ । नेतारः^४ ! यूपं^५ कृतवन्तः^६ । इन्द्राय^७ । वृष्णे^८ । शोभनयज्ञाय^९ । मह्यम्^{१०} ।
सर्वम्^{११} । सखायः^{१२} । शरीरभूताय^{१३} । शरीरे^{१४} ।

एवेदेते प्रति मा रोचमाना अनेद्यः श्रव एषो दधानाः ।

संचक्ष्मा मरुतश्चन्द्रवर्णा अच्छान्त मे छदयाथा च नूनम् ॥१२॥

एवेदेते । एवम्^{१५} । एव^{१६} । एते^{१७} । माम्^{१८} । प्रति^{१९} । दीव्यन्तः^{२०} । अनिन्दनीयम्^{२१} । यथाः^{२२} । अन्नानि^{२३} ।
च^{२४} । धारयन्तः^{२५} । सम्यक्^{२६} मां दुष्ट्वा^{२७} । मरुतः^{२८} । दीप्तवर्णाः^{२९} । पूर्वमपि मां पुष्टे प्रविष्टम्^{३०} । छादित-
वन्तः^{३१} । सम्प्रति^{३२} । च^{३३} । आच्छादयत मां परिवार्य तिष्ठत^{३४} ।

को न्वत्र मरुतो मामहे वः प्र यातनु सखीरच्छा सखायः ।

मन्मानि चित्रा अपिवातयन्त एषां भूत नवेदा म ऋतानाम् ॥१३॥

को न्वत्र । अगस्त्यवचनम्—

१. मम Sy.
२. परिवृद्धमेघधारणादिरुपम् ... स्वप्नभूतं
स्तोत्रं वा । 'अनुत्तमा ते' (RV. 1.
165.9^a) इत्यादिकम् Sy.
३. ओषो P. सर्वः श्रोतव्यम् Sy.
४. कृतवन्तः Sy.
५. परमेश्वर्यगुणकाय Sy.
६. अभिमतवर्चिरे Sy.
७. शोभनयज्ञाय Sy. ८. मम Sy.
८. युष्माभिः समानध्यानाय Sy.
९. ०४ P.D.
११. ०२ भू० M. मदीयशरीरपोषाय भवतु ।
यद्वा तनूभिरस्मच्छरीरभूतैर्युष्माभिः कृतं
मह्यमेवास्तित्यर्थः Sy.
१२. अनेकशरीररूपेताय Sy.
१३. ०३ P. यूपम् Sy.
१४. मद्रियवे सम्प्रीयमाना मां रुदापयन्तो
वा Sy.
१५. अनन्तिकत्वम् Sy.

१६. कीर्तिम् Sy.
१७. अन्नानि P.
१८. या इति चार्थे Sy.
१९. यद्वा, अनेद्य इति प्रशस्त्यनाम । प्रशस्त्यं
यशोऽस्मत्तो दधाना अस्माभिर्वा धारय-
माणाः Sy.
२०. सम्यक् प्रकाश्य Sy.
२१. चन्द्रमिति हिरण्यनाम । सुवर्णवर्णा यूपम्
Sy.
२२. नूनं निश्चयम्... यशोभिराच्छादितवन्तः
Sy.
२३. आच्छादयत च । मां प्रति सर्वदा रोचमाना
मय्येव कीर्तिमन्नं च दधाना मत्कृतैः
कर्मभिममिव स्तुतेत्यर्थः Sy.
२४. ०३ M.
२५. अगस्त्यस्येन्द्रमहतां संवावे सूक्ते कथाशु-
भीयेऽगस्त्यस्यायम् SKN. इन्द्रागस्त्य-
महतां संवादः । तत्रैव (व) अगस्त्यस्यायम्
Dur.

कः। नु। अस्मिन्लोके। मरुतः। वः। पूजयितुं समर्थः। प्रतिगच्छत। सर्वान्। प्रति।
सखायः। धनानि। प्रतिगमयन्तः। चित्रा यूयम्। एषाम्। मदीयानाम्। स्तोत्राणाम्। ज्ञातारः।
भवत।

आ यद्वृत्स्याद्वृत्से न कारुरसाञ्चक्रे मान्यस्य मेधा।

ओ पु वर्त्त मरुतो विप्रमच्छेमा ब्रह्माणि जरिता वो अर्चत् ॥१४॥

आ यद्वृत्स्यात् । योज्यमगस्त्यः । वृत् आभिमुख्येन कर्तुमिच्छति । स्वामिपूजनाय ।

१. मर्त्यः Sy., SKN. अन्यः Dur.
२. खलु Sy. नृ इति पाठपूरणः SKN.
३. अत्र लोके Sy. काल आगते SKN. एतस्मिञ्जयति Dur.
४. युष्मान् Sy., SKN.
५. पूजयति Sy. 'मह पूजायाम्' अत्यर्थं पूजयति ... न कश्चिदपीत्यभिप्रायः SKN. पुनः पुनः पूजयति यथाहम् । न कश्चिदित्यभिप्रायः Dur.
६. ०यः M. गच्छत Sy. एतज्ज्ञात्वा... प्रेत्येष उपेत्येतस्य स्थान उपयातास्मान्नेव SKN. आयात Dur.
७. हविष्प्रदानेन सखिभूतान्यजमानान् Sy. सखीन् SKN., Dur.
८. आभिमुख्येन प्राप्तुम् Sy. आप्तुम् SKN. आभिमुख्येन Dur.
९. सर्वस्य सखिबन्धिव्यकारिणः सन्तः Sy. मम स्तुत्येत्यर्थः SKN. यत एवमतो मरुतो ब्रवीमि । हे सखायः ! Dur.
१०. मननीयानि धनानि Sy. उपगम्य च... मन्यतेरर्चतिकर्मण एतद्रूपम् । मननानि स्तोत्राणि SKN. मननानि स्वानि ज्ञेयानि Dur.
११. सम्पूर्णं प्रापयन्तः Sy. अपि धात्वर्थानुवादी, वातयतिश्च गमयतेरर्थे, गमयन्त आत्मानं प्रतिपादयन्तः स्तूपमाना अस्माभिरिति शेषः SKN. अस्मान्प्रति

निगमयन्तः Dur.

१२. चायनीया यूयम् Sy. चायनीयाः SKN. चित्राणि Dur.
१३. मम स्वभूतानाम् SKN.
१४. अर्चितयानाम् Sy. यज्ञानाम् SKN. एषां यज्ञानाम् Dur.
१५. ०रौ M. के ? उच्यते । नवेदा व्यत्ययेना-श्रैकवचनं, नवेदसः । नवेदा इत्येतच्च मेधाविनामान्यज । इह त्वेषां भूतत्पस्य के भवान् ? इत्येवमाकाङ्क्षात्वात्प्रत्यक्ष-कृतत्वाच्च मन्त्रस्य मेधाविनाम्नः स तोऽस्यामन्त्रितत्वप्रसङ्गादामन्त्रितस्य च सतो निघातप्रसङ्गाच्च मेधाविनामेवम् । किं तर्हि ? तच् न, न वेति वेत्येवेत्येतस्मिन्नर्थे वर्तते । कुत एतत् ? निपातनात् । वेयाकरणा हि... नवेदाशब्दं न न वेति, वेत्येवेत्येतस्मिन्नर्थे निपातयन्तीति । इी प्रतिवेधौ प्रकृतं गमयतः । न न वेति कारणम् । वेदना ज्ञानभयः । एषां भयतामनुभवितार इत्यर्थः SKN. प्रापयितारः... मेधाविन इत्यर्थः Dur. N. 4.7.; SKN. II. 215.
१६. युष्मत्परिचरणार्हात् स्तोत्रात्, तेन स्तोत्रेण Sy.
१७. ययम० M. येयम० P. D.
१८. वृत् P.
१९. परिचरणाय पर्याप्ता Sy.

दासादिः कारुः। इव। यदा वाजस्य मानभवस्य कुम्भयोनेरगस्त्यस्य। मेधा। अस्मान्। आचक
इति बुद्धिर्भवति तदानीमेव। मुष्टु। आवर्तत। हे मरुतः। मेधाविनमेनम्। प्रति। इमानि।
स्तोत्राणि। युष्माकम्। स्तोता। उच्चारयति।

एष वः स्तोमो मरुत इयं गीर्मीन्दार्यस्य मान्यस्य कारोः ।

एषा यासीष्ट तन्वे व्यां विद्यामेपं वृजनं जीरदानुम् ॥१५॥

एष वः। एतत्। वः। स्तोत्रम्। इयं च। गीर्मित्युक्तमाह। मन्दारो मन्दनात्, मन्दन-
कुशलः, मान्दार्थस्य। मानभवस्य। स्तोतुः। ते यूयमागच्छत। शरीराय। अग्नेन सह। कान्तिम्।

१. कर्त्री स्तुतिकुशला Sy.
२. माननीयस्य विदुषः Sy.
३. बुद्धिः Sy.
४. न इति सम्प्रत्यये। इदानीन्तनान् Sy.
५. आभिमुख्येन करोति प्राप्नोतीत्यर्थः।
यदा षष्ठीबहुवचन इदं रूपम्। दुव-
स्पानां परिचरणाह्णाणां बुबुधे परिचरणा-
येत्यर्थः Sy.
६. ओ इति निपातद्वयसमुदायरूप एको
निपातः। आङ्गिस्थाभिमुख्येन। उकारो-
ऽवधारणं। आवर्तध्वमेव Sy.
७. यजमानं मामगस्त्यम् Sy.
८. आभिमुख्येन प्राप्नुयु Sy.
९. परिवृद्धानि कर्माण्युद्दिश्य Sy.
१०. युष्मान् Sy.
११. अचेति। यस्मादेवं तस्मादावर्तध्व-
मित्यर्थः Sy.
१२. VM. ignores उ
१३. एषः Mah., U. इदानीं क्रियमाणप्रका-
रम् Sy.
१४. वं M. युष्मभ्यम्। युष्मदर्थं वर्तत इति
शेषः Mah. युष्मदर्थं युष्मत्प्रीणनाय
भवत्वित्यर्थः Sy. युष्माकम् U.
१५. सत्या च प्रिया च Mah. स्तुतिरूपा
वाग्विषो युष्मदर्थाय Sy. सत्या च U.

१६. मान्दार्थमानस्य D. किभूतस्य कारोः ?...
मां भमेति स्वस्वामितम्बन्धं वारयतीति
मान्दार्थस्तस्य वीतरागस्येत्यर्थः। यदा
मां वारयतीत्येवं यः शत्रूणां प्रत्ययमाद-
धाति स मान्दार्थः। यदा मन्दारः कल्प-
वृक्षस्तत्तुल्यो मान्दार्थस्तस्य। अथ काम-
पूरस्येत्यर्थः Mah. यस्मादेवं तस्मान्मा-
न्दार्थस्य स्तुतिविशेषमेन्द्वयितुः स्तुति-
भिर्भन्दस्य प्रेरयितुर्वा Sy. मम मान्दार्थ-
स्पर्ध्वमेति स्वस्वामितम्बन्धं वृणातीति
मान्दार्थः। यदा मां वारयति मां छतीत्येवं
यः सप्तलानां प्रत्ययमादधाति स मान्दा-
र्थस्तस्य मम च U.
१७. मानाहंस्य Mah. वरप्रदानादिना मान-
नीयस्य Sy. मानाहंस्य U.
१८. कर्तुं यजमानस्य Mah. स्तोतुः Sy. कर्तु-
स्तं स्तोमं तां च गिरमुपश्रुत्य U.
१९. आगमयत M. यासीरिति वचनव्य-
त्ययः U.
२०. सर्वदा शरीरस्थित्यर्थमित्यर्थः। अस्मच्छ-
रीरं दुर्दीकतुंमिति भावः Mah. शरी-
राय, तत्प्रीणायेत्यर्थः Sy. सशरीरस्थि-
त्यर्थम् U.
२१. अग्नेन निमित्तेन Mah. इच्छया Sy.
अग्नेन निमित्तभूतेनाहूयमानाः U.

आमूर्धा । लभेमहि वयम् । अन्नम् । बलं च । क्षिप्रदानमिति ।

अष्टकस्य द्वितीयस्य तृतीयं व्याकरोदिति ।

अध्यायं वेङ्कटायस्य तनयो माषवाङ्मयः ॥

॥ अथ द्वितीयेऽष्टके चतुर्थोऽध्यायः ॥

अध्यायं “तलु वोचाम” व्याचिरूयासति माषवः ।

प्रदर्शयँल्लिङ्गे वृत्ति बहुध्वर्येषु लिङ् स्मृतः ॥ १ ॥

कर्त्तव्यताप्रतीतिस्तु सर्वध्वर्येषु विद्यते ।

विध्यादयः काकुभेदात् पङ् भवन्तीति पण्डिताः ॥ २ ॥

“न दुरुक्तार्यं स्पृहयेत्” “पूण्यायात्” इति चापरम् ।

विवावुदाहरन्त्येतौ प्रेषणं विधिरुच्यते ॥ ३ ॥

निमन्त्रणामन्त्रणयोर्भेदमाह पतञ्जलिः ।

एवं तर्हि नियोगतः कर्त्तव्यं तन्निमन्त्रणम् ॥ ४ ॥

१. किमर्थम् । वयां वयसाम् । आभि टिलोप
आर्थः । बाल्ययौवनस्थाविराणां वयसां
सम्बन्धिन्यै Mah. वयमपि Sy. वयो
वृद्धीकर्तुम् U.

२. जीवितदातु बलमग्रं च वयं प्राप्नुयामेति
प्रार्थना Mah. एतत्तर्ह्य विद्याम् । युष्मा-
स्वागतेषु यज्ञसम्पूत्त्येष्ट्याविद्वारा लभे-
महि Sy. विद्यां लभेमहि U.

३. जीवयतीति जीरवानुस्तम् Mah. जय-
शीलवानम् Sy.

जीवितदातुर्कर्म च U.

This stanza=VS. 34. 48.

४. Ms. D. puts the figure
॥ १६५ ॥ here to indicate the
end of one hundred and
sixtyfifth hymn. No such
number is given in P.
and M.

५. Omitted by P. D.

६. D. repeats लिङ् लिङ् ।

७. ०ये P. D. RV. I. 41. 9°.

८. वृणी० P. D. M. RV. X. 117. 5°.

९. विवावु M.

१०. तत् is omitted by P. D.

आमन्त्रणं कामचारस्तत्र नाकुर्वतो भयम् ।

अधीष्टं नाम सत्कारपूर्वो व्यापारणां विदुः ॥५॥

दृश्यन्ते बहवोऽस्माभिः प्रार्थनाविषया लिङः ।

“तयो॒रिद॑सा वयम्” “स्यु॑ज्याव॒ स॒निभ्य॒ आ” ॥६॥

“विद्यु॑मै॒ अस्य॑ दे॒वा इन्द्रो॑ विद्यात् स॒ह ऋ॑षिभिः” ।

“अ॒वैनं॑ राजा वरु॑णो” “अ॒न्तर्नि॑हिताः के॒तवः॑ स्युः” ॥७॥

विधीयते चाशिषि लिङ्ङाशीर्धर्मः प्रयोक्तारि ।

“म॒यो॒भुवा॑ सु॒प्रणा॑ति” “भू॒याम॑ वाज॒दान्नाम॑” ॥८॥

हेतुहेतुमतोर्लिङ् स्याद् “यदिन्द्रा॒हं यथे॑”ति सः ।

अधीष्टस्योदाहरणम् “उ॒तो न॒ उत्पू॑ष्याः” ॥९॥

“अ॒द्या मु॑रीय” लिङ्ङ्यं विद्यादिषु न कश्चन ।

“अ॒प्यु॒ नु प॑त्नीः” इति च दृश्यतेऽन्या विधा तथा ॥१०॥

१. ०णं R. omitted by P.

२. ना is missing in M.

३. भयम् M. R. ४. पूर्वो M.

५. ०णं M. ६. ०स्माकं M.

७. RV. I. 17. 6^a. ८. Omitted by P. ९. नतिभ्य M.

१०. Omitted by M. RV. VIII. 62. 11^b.

११. आशिषिन्ने M. विद्युन्ने D.

१२. ०हृषि० M. RV. I. 23. 24^{c-d}.

१३. RV. I. 24. 13^c.

१४. RV. I. 24. 7^d. I have separated the two quotations. This separation gives one syllable in the 4th pāda too

many.

१५. ०जा० D. M. ०हृ आ० P.

१६. ०मः M. ०धर्मप्रयोक्तारि is suggested for ०धर्मः प्रयोक्तारि

१७. ०ति P. D. RV. V. 42. 18^b.

१८. ०स्माम् M. RV. I. 17. 4^c.

१९. ०हृ स्वत् P. २०. RV.

VIII. 14. 1^a. २१. ०णं मतो M.

२२. RV. V. 6. 9^c. उत्पू० P.

२३. RV. VII. 104. 15^a.

२४. ०हृ० M. ०हृ द्वयं P. D.

२५. आह्वं M.

२६. वतीः P. RV. I. 179. 1^d.

२७. Omitted by P. D.

२८. ०न्यविषः R.

एकप्रकारा बहवो लिङोऽस्माभिः प्रदर्शिताः ।

सन्ति चान्येऽपि बहवः पर्येत्ताँश्चापि परिहृतः ॥ ११ ॥

I.166.

तन्नु वोचाम रमसाय जन्मने पूर्वं महित्वं वृषमस्य केतवे ।

ऐधेव यामन्मरुतस्तुविष्वखो युधेयं शक्रास्तविषाणि कर्तन ॥१॥

तन्नु वोचाम । मित्रावरुणयोर्दीक्षितयोर्बर्धनीमन्तरत्नं दृष्ट्वा वासवीवरे कुम्भे रेतोऽ-
पतत् ततोऽगस्त्यवसिष्ठाय जायेताम् । अथागस्त्यार्णम् । तत् । क्षिप्रम् । वोचाम । वेगवर्ते । मनु-
ष्येषु जाताय । प्रत्नम् । महत्त्वम् । मेघस्य । लिङ्गाय । मास्ताय गणाय । वर्धनेनेव । हे मरुतः ।
गमने । बहूस्वनाः । युधेनेव । शक्ता योद्धारः । बलानि । कुरुय ।

नित्यं न सूनुं मधु बिभ्रत् उप क्रीळन्ति क्रीळा विदधेयु घृध्वयः ।

नक्षन्ति रुद्रा अर्वसा नमस्विनं न मर्धन्ति स्वतवसो हविष्कृतम् ॥२॥

नित्यं न सूनुम् । प्रीरसम् । इव । पूषम् । उदकम् । धारयन्तः । उपक्रीडन्ति ।

१. ०शि० P.

२. ०ताः D.

३. ०रीकु० M.

४. ०ष्टा म(व)जा० M. ०ता D.

५. अथ is omitted by P. D.

६. तादृशं प्रसिद्धम् Sy.

७. ब्रूमः Sy.

८. वेगते P. रामस्ययुक्ताय Sy.

९. वेद्यां प्रातुर्भावाय वेद्यां सन्निधानापेत्यर्थः
Sy.

१०. पूर्वं पूरकं पूर्वतनं वा Sy.

११. माहात्म्यम् Sy.

१२. फलस्य वर्धितुयंज्ञस्य Sy.

१३. प्रजानाय । बापुप्रेरणेन मेघागमनं प्रसि-
द्धम् Sy.

१४. म० D.

१५. Omitted by P. D.

१६. ऐधानि, एषःसम्बन्धीनि तेजासीव Sy.

१७. हे गमने मरुतः P. यामनि यागगमने
प्रस्तुते सति Sy.

१८. गमनसंरम्भेण प्रभूतध्वनियुक्ताः Sy.

१९. तत्र दुष्टान्तः । . . . युधेन तत्तद्युद्धनिमित्तं
यथा तविषाणि कुरुय तद्वत् Sy.

२०. सर्वमपि कर्तुं शक्ता यूयम् Sy.

२१. सामर्थ्यानि Sy.

२२. ०यः D. कुरुत,

तत्तुम् इत्यर्थः Sy.

२३. त्रियम् Sy.

२४. पुत्रम् Sy.

२५. ०यं मवकं M.

मधुरं हविः Sy.

२६. य० D. ०न्तं P.

धारयन्तो मरुतः Sy.

२७. उपेत्य क्रीडन्ति विहरन्ति Sy.

श्रीदत्तशीलाः । यज्ञेषु । वृक्षादीनां चर्षणशीलाः । व्याप्नुवन्ति । रुद्रपुत्राः । रक्षणैः । हविष्मन्तम् ।
न । हिसन्ति । स्वभूतवलाः । यजमानम् ।

यस्मा ऊमांसो अमृता अरांसत रायस्पोषे च हविषा ददाशुषे ।
उचन्त्यस्मै मरुतो हिताइव पुरू रजांसि पर्यसा मयोभुवं ॥३॥

यस्मा ऊमांसः । यस्मै । रजितारः । अमृताः । वनस्य । पोषम् । प्रायच्छन् । हविषा ।
दानं कुर्वते । तस्मा एतच्च कुर्वन्तीति चकारस्यान्वयः । सिञ्चन्ति । अस्मै । मरुतः । मित्राणीव ।
बहूनि । उदकानि । उदकेन । भुक्तस्य भाववितारः ।

आ ये रजांसि तविंषीभिरव्यंत प्र व एवासुः स्वयंतासो अध्रजन् ।
भयन्ते विश्वा भुवनानि हर्म्या चित्रो वो यामः प्रयंतास्वृष्टिषु ॥३॥

आ ये रजांसि । ये । लोकान् । स्वयलैः । समगमयन् । हे मरुतः । वः । ते गमनशीलाः ।
प्रत्यक्षा मरुतः । युष्माभिनिषताः । अन्तरिक्षे प्राध्रजन् = गन्तुं प्रवृत्ता आसन् । ततो विभ्यति ।

१. यागेषु Sy.
२. रत्नअमृतीनाम् Sy.
३. चर्षकाः सन्तः Sy.
४. रुद्रपुत्रा मरुतोऽपि रुद्रा उच्यन्ते जन्म-
जनकयोर्भेदात् । मरुतां रुद्रपुत्रत्वं पुरा-
णेषु तपसा तुष्टौ पावंतीपरमेश्वरी मरुतः
पुत्रत्वेन स्वीचक्रतुरिति प्रसिद्धम् Sy.
५. तपणेन वा निमित्तभूतेन Sy.
६. नमस्कारोपलक्षितस्तोत्रोपेतम् Sy.
७. न गृह्णामयन्ति न क्लेशयन्तीत्यर्थः Sy.
८. स्वापत्तवन्ता मरुतः Sy.
९. ०नः M. हविषः कर्तारं प्रदातारं यज-
मानम् Sy.
१०. यजमानाय Sy. ११. अवितारः Sy.
१२. धम्मरणधर्माणः Sy.
१३. पुष्टिम् । वृक्षाद्यात्यश्वाविपुष्टिम् Sy.
१४. रासतिर्दानार्थः Sy.
१५. हविषा प्रीताः Sy.
१६. सोमादिहविर्बन्तवते Sy.

१७. ०स्वादयः M.
१८. सत्त्वाद्युत्पत्त्यर्थम् ... सिञ्चन्ति Sy.
१९. यजमानाय Sy.
२०. हिताचरणाः सत्त्वाय इव सन्तः Sy.
२१. प्रभूतं यथा भवति तथा Sy.
२२. लोकान् Sy.
२३. उदकेन P.
२४. हे मरुतो युष्मत्सम्बन्धिनो य एवास एवा
अश्वविशेषाः Sy.
२५. ०न्तेः D. स्वकीयैर्बलैर्दृष्टिप्रदानादिकल्पः
Sy. २६. सर्वत आवृण्वन्ति Sy.
२७. वन्ते P. ते वो युष्माकम् Sy.
२८. एवासोऽववाः Sy.
२९. ०क्षपा० M.
३०. स्वयमेव सारथिना विनैव युक्ताः Sy.
३१. आध्र० P. प्राध्रजन् M.
३२. प्रकर्वेण गच्छन्ति व्याप्नुवन्ति Sy.
३३. आसते M. ३४. आ M.
३५. विभ्यति पतनात् Sy.

सर्वाणि । भूतानि । गृह्णाच । चिक्कपम् । भवताम् । आगमनम् । उद्यतेषु । मद्यतामाद्युषेषु ।

यच्चेपयामा नदयन्त पर्वतान्दिबो वा पृष्ठं नर्या अचुच्यवुः ।

विश्वो वो अज्मन्भयते वनस्पती रथीयन्तीव प्र जिहीत ओषधिः ॥५॥

यत् त्वेषयामाः । यदा । दीप्तगमताः । अज्मन्ति । शिलोच्चयान्मेघान् वा यदा । वा । दिवः । पृष्ठभूतं मेघम् । मनुष्यहिताः । प्राच्यावयन् । तदा । युष्माकम् । गमने । सर्वे । वनस्पतिः । विभेति । गच्छन्तं रथं गच्छन्तीव । प्रगच्छति । ओषधिर्यथा गच्छता रथेन विविक्ता भवन्ति ।

यूयं न उग्रा मरुतः सुचेतुनारिष्टग्रामाः सुमतिं पिपर्तन ।

यत्रा वो दिद्युद्रदति क्रिबिर्दती रिणाति पृश्नः सुधितेव वर्हणा ॥६॥

यूयं न उग्राः । यूयम् । अस्माकम् । उद्गूणाः । सुगत्या । प्रक्षतगणाः । अस्मदीया

१. भूतजातानि Sy.

२. च is omitted by P. सर्वाणि हर्ष्याणि च Sy.

३. चायनीय आश्चर्यभूत इत्यर्थः Sy.

४. युष्मदागमनात् Sy.

५. प्रकर्षणोद्यतासु सतीषु । अथवा भीती दृष्टान्तः । श्रष्टिषु प्रयतासु सतीषु । सुप्तोपमेयम् । आद्युषेषु यथा जना विभवति तदयुष्मदागमनाद् विभ्यतीत्यर्थः Sy.

६. युद्धस्थानु हेतिषु Sy.

७. य P. D. M.

८. प्रदीप्तगमताः Sy.

९. नादयन्ति Sy.

१०. पर्वततो गिरेर्गच्छराणि Sy.

११. पूरकान्मेघान्वा Sy.

१२. अथवा Sy.

१३. विद्योतनात्मकस्यान्तरिक्षस्य Sy.

१४. युष्म० P. उपरिभागम् Sy.

१५. ०हितां M. नरेभ्यो हिताः Sy.

१६. ०यं M. गच्छन्ति तदा Sy.

१७. युष्मत्सम्बन्धिनि Sy.

१८. गमने निमित्तभूते सति Sy.

१९. वनस्य पालयिता वृक्षसमूहः Sy.

२०. ०न्ति व P. ०ति इव M.

२१. ०न्ति M. प्रकर्षेण गच्छति । स्वस्थानादितस्तत्तद्व्यवहारीत्यर्थः Sy.

२२. ०धीयं० P. प्रियङ्गुबोद्यादिः Sy.

२३. रथे P. D.

२४. तत्र दृष्टान्तः । . . . रथमात्मन इच्छन्ती स्त्री । रथाकडेत्यर्थः । तादृशी स्त्रीव । सा यथा चलति तद्वत् Sy. भवति is suggested for भवन्ति

२५. उद्गूणं बला मरुतो यूयम् Sy. अग्रसङ्घाः क्रूरा वा शत्रून् मरुतः SKN. II. 493.

२६. शोभनचेतसा Sy.

शोभनेन चित्तेनानुग्रहपरेण SKN.

शोभनेन प्रज्ञानेन Dur.

२७. अहिंसितसङ्घाः सन्तः Sy. ग्रामाः सङ्घाता उच्यन्ते, क्षणिकग्रामादिवर्जानां अहिंसितसङ्घाताः SKN. अनुषङ्गितसङ्घाताः Dur.

भोगविषयां सुमतिम् । पूरयते । यदा । युष्माकम् । आद्युधम् । ककवाकारम् । मेघान् बिलिखति ।
यथा हिंसासाधनभूता । स्वधितिः । पशून् । हिनस्त्येवं रुदन्तीति ।

प्र स्कम्भदेष्ट्या अनवध्रराधसोऽलातृणासो विदधेपु सुष्टुताः ।

अर्चन्त्यर्कं मंदिरस्य पीतये विदुर्वीरस्य प्रथमानि पौंस्या ॥७॥

प्र स्कम्भदेष्ट्याः । प्रार्चयन्ति । अर्हधते धारकदानाः । अविभ्रंशितयजमानधनाः । अल-

१. शोभनबुद्धिम् Sy. शोभनां बुद्धिम् । मन्वतेर्बाहुविक्रमं गो मतिः स्तुतिस्ताम् SKN. शोभनां मतिम् Dur.
२. पालयत पूरयत वा SKN. प्रीणयत वा Dur.
३. यत्र यस्मिन्काले Sy. केन ? उच्यते । यत्र, निमित्तायं एषा सप्तमी, प्रयोजनस्य च निमित्तत्वेन विवक्षा । यस्मिन्निमित्ते यदर्थमित्यर्थः SKN. केन पुनः पूरयत कुतो वा पूरयतेति, यत्र यस्मिन्मेघे Dur.
४. युष्मत्सम्बन्धिनी Sy. युष्माकं स्वभूता SKN.
५. हेतिः Sy. वज्रनामेवम् । वज्रनाम्नामा-युधमात्रवचनत्वादिह शतज्ण्यां वर्तते, शतज्नी SKN. आद्युधं क्षिप्तम् ... एवमत्रार्थाविरोधादापुधं किंविदतीशब्दे-नोच्यत इत्युपपद्यते Dur.
६. ककचारं P. D. विशेषणशालवन्ती Sy. विकर्तनवन्ती SKN. विकर्तनसमर्थ-वन्ती रदति Dur. किंविदती विकर्तन-वन्ती N.6.30.
७. मेघान् is suggested for मेघान् । SNP मेघसंस्थापम् Sy. कम् ? साम-र्थ्यान्नेघम् SNK. तमेव मेघम् Dur.
८. बिलिखति SKN. बिलिखति विदारयति वा घर्षाद्यम् Dur. ६. तथा M.
१०. हिंसायां दृष्टान्तः । सुधिता सुहिता सुष्टु

- प्रेरिता, बहूणा हतिस्तत्साधना हेतिर्वा यथा रिणाति तद्वत् Sy. कथमिव ? ... सुधितिरिव सुधिता क्षुरिका वाज्जनायासेने-त्यर्थः । बहूणा महता वधेनेति शेषः । केन निमित्तेन रदति । तेनोदकेन SKN. स्वधित्या बहूणा परिवृद्धया हिंसया Dur.
११. कथं पुनर्या रदति ? यथा पशोरङ्गानि स्वधित्या बहूणा पृथक् करोति Dur.
१२. रेयति हिनस्ति । वायो वाति सति पशवः शीर्यन्त इति प्रसिद्धम् Sy. रिणातिर्गति-कर्त्ताऽयं गच्छति च तमनुप्रविशतोऽप्यर्थः SKN. निरिणाति पुनक्करोति Dur.
१३. एवं यस्मिन्मेघे विद्युवस्ता रदति, ततः प्रभ्रष्टेनोदकेन सुमतिमस्माकं विपतंतेति Dur. रदतीति is suggested for रुदन्तीति । N. 6. 30. quotes the third pāda only.
१४. स्तम्भ० P.
१५. ०ष्ट्या D. M.
१६. प्रायच्छन्ति P. पूजयन्ति । स्तुत्यादिना सम्भावयन्तीत्यर्थः Sy.
१७. प्रकर्षेण स्तम्भितवानाः । अविरतवाना इत्यर्थः Sy. धारितवानाः is suggested
१८. अविभ्रं० D. अभ्रष्टहविरादिधनाः । राघ इति धननाम Sy.
१९. अजमा० P.

मातर्दनाः—शत्रूणामतिशयेन हिंसितारः^१। यज्ञेषु^२। सुष्टुताः^३। स्तोत्रम्^४। सोमपानाय^५। वीरस्य^६।
पुरातनानि^७। वीर्याणि^८। जानन्ति^९।

शतभुजिभिस्तमभिहुतेरघात्पूर्मीं रचता मरुतो यमावत ।

जनं यमुग्रास्तवसो विरग्निनः पाथना अंसात्तनयस्य पुष्टिपुं ॥८॥

शतभुजिभिः^{१०}। शतगुणैः^{११}। भवतो शरीरैः^{१२}। तं यजमानम्^{१३}। अभिहिंसकात्^{१४}। वारिह्यात्^{१५}।
रक्षतं^{१६}। मरुतः^{१७}। यम्^{१८}। रक्षतेति^{१९}। यम्^{२०}। जनम्^{२१}। उद्गूणैः^{२२}। बलवन्तः^{२३}। महान्तः^{२४}। रक्षय^{२५}।
पृथस्य^{२६}। पुष्टिनिमित्तम्^{२७}। स्तुतेस्तमिति^{२८}।

विश्वानि भद्रा मरुतो रथेषु वो मिथस्पृध्वेव तविपास्याहिता ।

अंसेष्वा वः प्रपथेषु खादयोऽहो वक्षक्रा समया वि वाङ्मते ॥९॥

विश्वानि^{२९} भद्रा^{३०}। सर्वाणि^{३१}। भद्राणि^{३२}। मरुतः^{३३}। रथेषु^{३४}। युष्माकं^{३५}। दुष्यन्ते^{३६}।

१. ०ता M. M. adds अतः after
हिंसितारः ।

नकारस्य स्थाने लकारः । अनातृणात्
मातर्दनरहिताः । अथवा । अर्त्तं यथापि-
मातर्दनादशत्रूणाम् । यद्वा । अस्तमस्यर्थं
वातारः कलानामेवंरूपाः Sy.

२. पाथेषु Sy.

३. अर्वेनीयमिन्द्रं स्वसलोभूतम् Sy.

४. मावनसाधनस्य सोमस्य पीतये पानाय Sy.

५. M. adds चेंद्रस्य after वीरस्य ।

तस्येन्द्रस्य महत्त्वं कथं जानन्तीत्यत
प्राह । ते मरुतो वीरस्य विविधं
शत्रूणामीरकास्येन्द्रस्य Sy.

६. प्रतमानि मुक्यानि Sy.

७. पुंस्त्वानि वृत्रवघादिरूपाणि Sy.

८. शतमित्यपरिमितनाम । अतश्चपात-
भोगवद्भिः Sy.

९. पालनैर्जतव्येऽशत्रूणां नगरैर्वा Sy.

१०. ०का P. अभिनवकारणात्कुटिलस्वभा-
वात् Sy. ११. पापात् Sy.

१२. पापयत् Sy.

१३. Omitted by P. D. यूपम् Sy.

१४. P. reads रक्षय तं for रक्षत ।
मरुतः । यम् ।

यं जनम्... अरक्षत Sy. अरक्षत
is suggested for रक्षतेति ?

१५. उद्गूणैर्तेजसः Sy.

१६. बलवन्तो वा Sy.

१७. महान्तमेतत् । महान्तः । रपणीयादशब्दा
रपाः । ते येषां ते रग्निनः । विविधा
रग्निनः स्तोतारो येषां ते तथोक्ता हे
तादृशा यूपम् Sy.

१८. पाप रक्षय Sy.

१९. तनयस्य । उपलक्षणमेतत् पुत्रादीनाम् Sy.

२०. पौत्रेषु निमित्तभूतेषु Sy.

२१. अभिशंसनात् । यमेवं कुरुष तं रक्षतेति
शेषः । पाप-अवाद्यनिष्टपरिहारेण पुत्रादि-
पौत्रकर्मैष्टप्राप्त्या च रक्षयेत्यर्थः Sy.

२२. वा P.

२३. कल्याणानि भोगयोग्यानि इव्यानि, अस्त-
म्यं प्रदेयानि कलानि वाङ्महितानि Sy.

२४. युष्मत्सम्बन्धिरथेषु रंहणसाधनेषु Sy.

परस्परस्पर्धयेव भवद्भिः । अज्ञानि च । आहितानि । यथा अस्तेषु भवन्ति । वः केचित् ते च सामर्थ्यात्, ऋष्टयः । प्रगतः पन्था येस्तेषु पत्सु । चक्राकाराण्यायुधानि निहितानि । युष्माकम् । यस्तः । चक्राणि । यजमानानां समीपे । वर्तयति ।

भूरीणि भद्रा नयेषु बाहुषु वक्षःसु रुक्मा रभसासौ अञ्जयः ।

अंसेष्वेताः पविर्षु चुरा अधि वयो न पृक्षान्वयन् श्रियो धिरे ॥१०॥

भूरीणि भद्रा । बहूनि । कल्याणानि । नृहितेषु । बाहुषु भवतामायुधानि । वक्षस्सु च । रुक्ममया दीप्तत्वात् । वेगवत्य इव । अञ्जयः = कवचानि । तथा शोधकेषु । अंसेषु । अधि । एताः । तीक्ष्णाग्रा ऋष्टयो भवन्ति । पक्षिणः । इव । पक्षान् । एवंविधाः श्रियः । मस्तौ विधारयन्ति ।

<p>१. ०वे P. M. बलाधिक्यात्परस्परस्पर्धा-
विषयाणि Sy.</p> <p>२. अंसेषुस्तलक्षणान्यायुधानि वाऽऽहितानि
Sy.</p> <p>३. तथा M.</p> <p>४. तदुपलक्षितभुजेष्वपि । आकारोऽप्यर्थे Sy.</p> <p>५. भवति P.</p> <p>६. प्रगताः पन्थानो येषु विधामस्थानेषु तानि
प्रवचानि तेषु Sy.</p> <p>७. साक्षानि अस्याभ्याहितानि । यद्वा प्रगतः
पन्था येस्तेषु पादाघेषु सादयः स्वित्रा
आभरणविशेषा आहिताः Sy.</p> <p>८. युष्मत्सम्बन्धी Sy.</p> <p>९. तत्रोपनिबद्धानि चक्राणि Sy.</p> <p>१०. तेषां परितरे Sy.</p> <p>११. विशेषेण वर्तते । न कदाचिदपि चक्रेषु
संलग्नौ भवतीत्यर्थः । यस्मादेवं देवयजन-
गमनसाधनानि सन्ति तस्माच्छ्रीग्रमा-
गच्छन्वम् ? (त) इत्यभिप्रायः Sy.</p> <p>१२. V. M. ignores आ । वि</p> | <p>१३. प्रभूतानि Sy.</p> <p>१४. धनानि स्तोत्रभ्यो दातुम् Sy.</p> <p>१५. नरेभ्यो हितेषु Sy.</p> <p>१६. भुजेषु Sy.</p> <p>१७. उरःस्थलेषु Sy.</p> <p>१८. रुक्मययाः P. सुवर्णरत्नाविनिर्मितान्या-
भरणानि Sy.</p> <p>१९. राभस्वयुक्तानि कान्तिमन्ति वा Sy.</p> <p>२०. अञ्जयः M.</p> <p>२१. व्यक्तानि Sy.</p> <p>२२. वक्षसदृशेष्वायुधेषु Sy.</p> <p>२३. अशेषु M. भुजमूलेषु Sy.</p> <p>२४. अर्मापि P. अधि सप्तम्यर्थानुवादी Sy.</p> <p>२५. शुक्लवर्णा मालाः Sy.</p> <p>२६. क्षुरधाराः Sy.</p> <p>२७. इति M.</p> <p>२८. एवमेते मस्तः Sy.</p> <p>२९. सर्वाङ्गेषु श्रियो लक्ष्मीरनुक्रमेण Sy.</p> <p>३०. विविधं धारयन्ति Sy.</p> <p>३१. V. M. ignores अनु</p> |
|---|---|

महान्तो मद्वा विम्बो^१ विमृतयो दूरेदृशो^२ ये दिव्या इव स्तुभिः^३ ।

मन्द्राः^४ सुजिह्वाः^५ स्वरितार आसभिः^६ संमिश्रा इन्द्रे^७ मरुतः^८ परिष्टुमः^९ ॥११॥

महान्तः । महत्त्वेन । महान्तः । विमोरपि । विम्बः । तथा दूरेदृशः । तथा ये । दिवि
भवाः सूर्यादयः । इव । आच्छादकैस्तेजोभिः । ते मरुतः । मदनशीलाः । शोभनवानः । शब्दयितारः ।
आसवः । इन्द्रे च । आत्मानं संयोजयन्तः । परितः शब्दस्य कर्तारः ।

तद्वः^{१०} सुजाता मरुतो महित्वनं दीर्घं^{११} वो दात्रमदितेरिव व्रतम् ।

इन्द्रश्च^{१२}न त्यजसा^{१३} वि हुणाति^{१४} तज्जनाय^{१५} यस्मै^{१६} सुकृते^{१७} अराध्वम् ॥१२॥

तद्वः सुजाताः । तत् । वः । शोभनजननाः । मरुतः । महत्त्वम् । अविच्छिन्नम् । युष्मा-
कम् । दानम् । भूमेरिव च । धारणव्रतम् । इन्द्रः । न । क्रोधेन । विरुणद्धि । तत् । यजमानाय ।

१. प्रभावातिशयेन Sy.

२. माहात्म्योपेताः Sy.

३. विम्बो व्याप्ताः Sy.

४. विविधैश्वर्ययन्तः Sy.

५. दूरे दृश्यमानाः प्रकाशमानाः Sy.

६. ऽशस्या P.

७. ये मरुतः Sy.

८. दूरदर्शने वृष्टान्तः । . . दिवि भवा
देवाः Sy.

९. स्तु, इति नक्षत्रनाम । . . स्तुभिः स्व-
गुण्यकभूतस्तेजपुञ्जैर्नक्षत्रैर्यथा दूरे दृश्य-
माना भवन्ति तद्वत् Sy. श्रद्धाः स्तुभि-
रिति नक्षत्राणाम् N.3.20.

१०. मादताः Sy.

११. शोभनजिह्वाः Sy.

१२. प्रियवचना इत्यर्थः । अत एव सुजिह्वा
इत्युक्तम् Sy.

१३. सम्यक्, मिश्रयितारः । इन्द्रसहायिन
इत्यर्थः । 'मरुतो ह्येनं नावहुः, (AB.
3.20) इति श्रुतेः Sy.

१४. परिः P. परितः परितः M.

१५. परिस्तोभयुक्ताः स्तुतिभिर्युक्ताः । एवं

महाभागा ये मरुतः सन्ति तेऽस्यद्यजमा-
गच्छन्तीति शेषः Sy.

१६. तावत् खलु Sy.

१७. युष्मदीयम् Sy.

१८. नाना D.

१९. अत्यापतमविच्छिन्नम् । प्रकृष्टोपकारी-
त्यर्थः Sy.

२०. वृष्ट्याविरूपम् Sy.

२१. दीर्घत्वे वृष्टान्तः । . . अदीनाया देव-
मातुर्भूम्या वा Sy.

२२. व्रतमिति कर्मनाम । तद्यथा दीर्घसति-
विस्तृतं तद्वत् Sy.

२३. इन्द्रोऽपि Sy.

२४. चनेत्यर्थं यद्यपि निपातद्वयतमुदाहरण
एको निपातस्तथाप्यवयवविभागेन च-
शब्दः तमुच्चये नशब्दो नियेषेऽभिप्रेतव्यः
Sy. २५. त्यागेन Sy.

२६. न विह्वरति कौटिल्यं न करोति . . .
युष्मद्वनादित्यागमिन्द्रस्यागोऽपि नाति-
कामतीत्यर्थः । यद्वा यस्मै तद्धनमराध्वं
तमिन्द्रोऽपि न कुटिलयति । न नियेषयति ।
किन्त्वनुमोदयतीत्यर्थः Sy.

यस्मै । शोभनकृते । पूर्व घनं प्रयच्छव ।

तद्वो जामित्वं मरुतः परं युगे पुरु यच्छंसममृतासु आवत ।

अया धिया मनवे श्रुष्टिमाव्या साकं नरो दंसनेरा चिकित्रिरे ॥१३॥

तद्वो जामित्वम् । तत् । युष्माकम् । ज्ञातेयम् । मरुतः । पूर्वस्मिन् । काले । यद्युद्यम् ।
बहु । आर्षासनं यजमानानाम् । हे अमृताः ! रथाः । अनेन । कर्मणा । मनुष्याय । क्षिप्रत्वं
समेत्य । क्षेपणादिभिः कर्मभिः । सह । नेतारो मरुतः । आभिमुख्येन । ज्ञायन्ते=प्रादुर्भवन्ति शीघ्रम् ।

येन दीर्घं मरुतः शुश्रुवाम युष्माकेन परीणसा तुरासः ।

आ यत्तुतनन्वृजने जनास एभिर्यज्ञेभिस्तदुभीष्टमिच्छाम् ॥१४॥

येन दीर्घम् । येन । चिरकालम् । हे मरुतः ! वर्धमाहि । युष्मदन्तेन । बहुना घनेन । हे

१. Omitted by P. D.

२. शोभनयागादिकर्त्रे यजमानाय Sy.

३. हे मरुतः !

४. यदभिमतं घनम् Sy.

५. ० च्छत P.

६. ०त्वो P.

७. तत्सालु प्रसिद्धमित्यर्थः Sy.

८. ज्ञातोऽयं M. बन्धुत्वमस्मद्विषयप्रेमाधि-
पयम् Sy.

९. उत्कृष्टे महति Sy.

१०. युगशब्दः कालोपलक्षकः । ... काले-
ऽतीतेऽपि वर्तते इति शेषः Sy.

११. यस्मात् Sy.

१२. बाहु P. प्रभूतं यथा भवति तथा आवत
रक्षणं तस्माद्युष्मत्कृतं जामित्वमभिनाशी-
त्यर्थः Sy.

१३. अस्माभिः क्रियमाणां स्तुतिम् Sy.

१४. अमरणधर्माणः Sy.

१५. रथेन M.

रक्षय is suggested for रथाः

१६. अनयाजुग्रहात्मिकया Sy.

१७. बुद्ध्या Sy.

१८. स्तोत्रे यष्टे वाजस्मदादये Sy.

१९. ०प्र त्वं D.

२०. कीर्तिं स्तुतिं वा रक्षित्वा Sy.

२१. सम्भूय Sy.

२२. नेतारः सन्तः Sy.

२३. सर्वतो जानीय Sy.

२४. येन दीर्घम् is omitted by P. D.

२५. आपतं सत्त्वाविरुधं कर्म Sy.

२६. प्रवर्धयामः Sy.

२७. युष्मत्सम्बन्धिना Sy.

२८. यद्यप्येतद्बहुनामनु पठितं तथापि यद्
बहु तन्महदपि भवतीत्यत्र महदित्यर्थं
गृह्यते । महता युष्मदभिपमनेनैवक्षणे
वा Sy.

विप्राः । यन्त्र । युद्धे समुपस्थिते । तदीया जनाः । आतन्वन्ति । तत् । एतैः । यज्ञैः । अभिमतम् ।
प्राप्तवानिति ।

एष वः स्तोमो मरुत इयं गीर्मीन्दार्यस्य मान्यस्य कारोः ।

एषा वासीष्ट तन्वे वयां विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम् ॥१५॥

१० ११
एष वः ।

L.167.

सहस्रं त इन्द्रोतयो नः सहस्रमिषो हरिवो गूर्ततमाः ।

सहस्रं रायो मादुयध्यै सहस्रिण उप नो यन्तु वाजाः ॥१॥

सहस्रम् । इन्द्र ! अस्मद्विषयाणि । त्वदीयानि । सहस्रम् । रक्षणानि । सहस्रं च ।

१. वेगवन्तः ! Sy.

२. येन चाभिगमनेनैषणेन वा Sy.

३. सङ्ग्रामे Sy. ४. अस्मदीयाः Sy.

५. सर्वतो विस्तारयन्ति । स्वसामर्थ्यैः सङ्ग्रामं जयन्तीत्यर्थः Sy.

६. इवानो क्रियमाणैः Sy.

७. स्तोत्रादिरूपैः पूजनैः Sy.

८. एषणं यमनम् Sy.

९. ० वा ... M. अभिमृष्येतास्यां ध्याप्नुयाम् Sy. प्राप्नुयामि० is suggested for प्राप्तवानि०

१०. अयं मन्त्रस्तृतीयाध्यायान्ते व्याख्यातः । सूक्तोपक्रमप्रभृति क्रियमाणां स्तुति मरुद्भ्यः समर्थ्य स्वाभीष्टमाप्तास्ते । हे मरुतः ! एष स्तोम इवानो कृतं स्तोत्रं, वो युष्माकं युष्मदर्थमित्यर्थः । तथेवं गीः स्तुतिरूपा वागपि वो युष्माकम् । कस्य सम्बन्धीयमिति तदुच्यते । मान्दार्यस्य मन्त्रेरीयतेऽच मान्दार्यः स्तुति प्रेरयतः । मान्यस्य माननाहंस्य । कारोः स्तोतृनामैतत् । स्तोतुः सम्बन्धि । यज्ञा । एतत्पद-व्यमुत्तरत्र सम्बध्यते । उक्तसंज्ञास्तोतुः ।

इषा, इच्छया कामतया । तन्वे युष्मच्छरीरवृद्धयै, स्तुत्या हि शरीरं वर्धते । आवासीष्ट, अभिगच्छतु स्तुतिः । वयां वयं च, इषमग्रं, वृजनं बलं, जीरदानुं चिरकालजीवनं च विद्याम तथेमहि Sy.

११. This stanza is identical with RV. I. 163.15. and has already been explained by VM. Ms. D. puts the figure ॥१६६॥ here to indicate the end of one hundred and sixtysixth hymn. No such number is given in P. and M.

१२. ०यानि P.D. अस्मभ्यम् । उपयन्तिवति सर्वत्र योज्यम् Sy. १३. तव Sy.

१४. M. reads न्नास्मद्विषयाणि त्वदीयानि सहस्रम् for सहस्रम् । इन्द्र ! अस्मद्विषयाणि । त्वदीयानि । सहस्रम् । अथारिमिता इत्यर्थः Sy.

१५. रक्षाप्रकाराः Sy.

१६. बहूनि त्वदीयानि Sy.

अज्ञानि । हरिः । उद्गूणैतमानि । सहस्रम् । धनानि च । अस्मान् मादयितुम् । सहस्रसङ्ख्या-
फानि । बलानि । अस्मान् । उपगच्छन्तु । आद्येन्द्री ।

आ नोऽवोभिर्मरुतो यान्त्वच्छा ज्येष्ठमिवा बृहद्विवाः सुमायाः ।

अथ यदेषां नियुतः परमाः समुद्रस्य चिद्धनयन्त पारे ॥२॥

आ नोऽवोभिः । आयान्तु । अस्मान् । अभिरक्षणैः सह । मरुतः । ज्येष्ठतमैः । महादी-
प्तिभिः । च धनैः । सुप्रसाः । अथ । यत् । एषाम् । अस्वाः । उत्तमाः । अन्तरिक्षस्य । पर्यन्ते ।
रमन्ते ताश्चायान्त्विति ।

मिम्यच्च येषु सुधिता घृताची हिरण्यनिशिगुपरा न ऋष्टिः ।

गुहा चरन्ती मनुषो न योषां सभावंती विदुष्येव सं वाक् ॥३॥

मिम्यक्ष । सङ्गता । येषु । तीक्ष्णधारत्वात् सुष्टु निधानयोष्या । उदकमञ्चन्ती । हिरण्य-

१. इष एषणीयाः Sy.
२. हरी इन्द्रस्याश्वौ, ताभ्यां सहस्रिन्द्र ! Sy.
३. अस्वन्तं गूणानि Sy.
४. ०णं ... सं M.
- अपरिमितानि Sy.
५. मणिमुक्तावीरिण्यौ Sy.
६. अस्मान्मादयितुं यानि सन्ति तानि Sy.
७. गमनवन्तश्चतुष्पाद्व्याघ्राः पशवोऽपि Sy.
८. समीपं प्राप्नुवन्तु Sy.
९. ०धन्तु P.
- आगच्छन्तु Sy.
१०. अच्छ, आभिमुख्येन ... रक्षणैः सहिताः Sy.
११. ०तं M.
१२. प्रसाध्यतमीः Sy.
१३. मणिमुक्ताविधनैश्च सहिताः Sy.
१४. वाशब्दः समुच्चये Sy.
१५. मायेति प्रज्ञानाम् । शोभनप्रज्ञा एव मरुतः Sy.
१६. अथ P. आगमने कथमेवां सामर्थ्यमित्यत

- अह । ... अथ Sy.
१७. यस्मात् Sy. याः is suggested for यत्
१८. मरुताम् Sy.
१९. नियुत एतन्नामकाः ... अस्वाः Sy.
२०. उत्कृष्टाः Sy.
२१. चिद्धब्दोऽप्यर्थः । समुद्रस्यापि Sy.
२२. परस्मिन्तीरे Sy.
२३. धनधारणं बहन् कुर्वन्ति Sy.
२४. तस्माद्रक्षणैर्वर्तनैश्चायान्त्वित्यर्थः Sy.
२५. VM. ignores अच्छा । चित्
२६. म्वसतिर्गतिकर्मा । सङ्गताऽभूत् । नेष-
पङ्क्तिविद्युतायुधे अपि सङ्गते इत्यर्थः Sy.
२७. मरुन्तु Sy.
२८. सुष्टु निहिता सुष्टु हिता वा लोके Sy.
२९. ०ञ्चति M. ०ञ्चती P. D. घृतं करण-
शीतमुदकमञ्चन्ती Sy.
३०. हितरमणीयरूपा । निर्निगिति रूपनाम Sy.

रूपाः। वृषद्विपलयोः उपलौ। इव। दीर्घा ऋष्टिः सेयम्। अपवरकादी च। चरन्ती। मनुष्यस्य।
इव। स्त्री दुर्धर्षा भवति। पर्णक्षुक्ता। यज्ञभवा। वाक्। यथा। यज्ञेन सङ्गता तद्वदृष्टिर्मेरुद्विः
सङ्गतेति।

परा शुभ्रा अयासो यव्या साधारण्येव मरुतो मिमिक्षुः।

न रोदसी अप सुदन्त घोरा जुपन्त वृधे सख्याय देवाः ॥४॥

परा शुभ्राः। परमया। शोभमानाः। गमनस्वभावाः। युवत्या वाचा। मरुतः। सङ्ग-
च्छन्ते बहवः। यथा साधारण्या कयाचन स्त्रिया धूर्ताः। घोरा अप्येते। न। छावापृथिव्या। कदा-
चिदप्यपनुदन्ति। वर्धयन्तं यजमानम्। सख्याय। सेवन्ते। देवाः।

१. मेघमाला Sy.

२. इ P.

३. एवंरूपा ऋष्टिविद्युत्वाह्यायुधविशेषो वा Sy.

४. उप० D. मेघपङ्क्तिविद्युच्चोभे दृष्टा-
न्तेन विशेष्येते। गुहा निगूढा गुहायां
वाज्जतरिले Sy.

५. तत्र दृष्टान्तः। ... मनुष्यस्य परिवृढावेः
Sy.

६. महिषीवत्। सा यथा मुग्धेषाज्जतः पुर एव
मध्ये चरति तद्वत् Sy.

७. दुर्धा M.

८. वर्ध० M. तभा जनसङ्घस्तद्वती। वर्ध-
कालं छाविर्भवन्तीत्यर्थः Sy.

९. तत्र दृष्टान्तः। ... विदधो यज्ञः। तदहं-
तीति विदध्या ग्रैणस्तोत्रादिरूपा वाक्।
सा यथा यज्ञतर्मा प्राप्त्वाविर्भवति तद्वत्।
यद्वा विदध्या वेदनाहर्षा विवदमानयो-
र्वाक्। सा यथा सभावती तद्वत्। सैवंरूपा
येषु मिमिक्ष ते मरुतो देवयज्ञनमागच्छ-
न्तित्यर्थः Sy.

१०. यता P.

११. प्रकव्णे Sy.

१२. शोभनालङ्काराः Sy.

१३. अभिगन्तारः Sy.

१४. मिधणशोलया विद्युता Sy.

१५. सिञ्चन्त्युदकसंस्थापयम् Sy.

१६. ंणा D. यथा लोके साधारण्या स्त्रिया
Sy.

१७. सङ्गता युवानो रेतो मुञ्चन्ति तद्वत् Sy.

१८. घूरा M. एवं कुर्वन्तो घोरा अतिवृष्टि-
प्रधानेन भयङ्करास्ते Sy.

१९. छावापृथिवीवक्त्रो रोदसीशब्दः सर्वत्रा-
शुदातः। अत्र तु व्यत्ययेनान्तोदात्तत्व-
मिति द्रष्टव्यम्। यद्वा रोदसा शब्देन
रोदनस्वभावो रदः। तस्य स्त्री रोदसीति
केचिदाहुः। अपरे तु मरुतां स्त्रियो रोद-
सीति नामधेयमित्याहुः। अयमेव पक्षो
युक्त उत्तरत्रैवं व्यवहारात्। तत्पक्षे
रोदसी रोदस्याम्... तस्यां प्रियं धनं
मुञ्चन्ति Sy.

२०. अपनोदनं वर्धणरूपं तिरस्कारं न कुर्वन्ति
Sy.

२१. वर्धयन्तं P. D. वृद्धिम् Sy.

२२. सं० P. सखायं च M.

२३. छावापृथिवीपक्षे सख्याय जगतां सखि-
भावाय तयोर्वृद्धिं कुर्वन्तीत्यर्थः Sy.

२४. मोदयितारो मादयितारो वा मरुतः Sy.

जोषद्यदीमसुर्यां सूचध्वै विपितस्तुका रोदसी नृमणाः ।

आ सूर्येवं विधृतो रथं गाक्षेपप्रतीका नर्मसो नेत्या ॥५॥

जोषद्यदीम् । सेवते । यदा । एनं मरुद्गणम् । असुराणां हन्त्री । सचित्तुम् । विश्लिष्ट-
जघना । रुद्रास्त्री=वाङ् माध्यमिका । यस्या नृषु मनोज्ञकम्प्येषु सा । तदानीं सूर्येव ।
विधृतः सोमस्य मरुद्गणस्य । रथम् । गात्रगाम । दीप्तावयवा । आदित्यस्य । इव । अभिगन्त-
व्या दीप्तिः ।

आस्थापयन्त युवति युवानः शुभे निमिष्ठां विदधेयु पञ्चाम् ।

अक्रौ यदौ मरुतो हविष्मान्नायदगाथं सुतसोमो दुवस्यन् ॥६॥

आस्थापयन्त । अथ तां युवतिं वाचम् । युवानो मरुतः । आस्थापयन्त । यज्ञेषु । पञ्चकु-

<p>१. ०न्ते P. D.
२. यत् P.
३. मरुत्सङ्गम् Sy.
४. Omitted by P. D. कीदृशी
सा ? ... असुराः क्षेप्तारो मरुतस्तेषां
स्वभूता Sy.
५. सेवितुं M. किमर्थम् ? ... सङ्गमनाथंम्
Sy.
६. विष्ट० P. पिष्ट० D. विश्लिष्टकेश-
सङ्घा विप्रकोपकेशसङ्घा वा सम्भोगव-
शेन Sy.
७. मरुत्पत्नी विष्टुर्द्वैतामिकेयमपि Sy.
८. वाक् माध्यमिका वाङ् माध्यमिका P.
वाक् माध्यमिका वाङ् माध्यमिका D.
९. यस्या P. D.
१०. नृषु नेतृषु मरुतसु मननवती मनुष्येषु वा
वृष्टिप्रदानमनोयुक्ता Sy.
११. सूर्ये च P. केव ? विधृतः सूर्यस्य रथं
त्वेपप्रतीका ... सूर्यपत्नीव । यद्वा सूर्यस्य
बुहिताऽश्विनो रथमिव सा यथाऽऽरोहति
तद्वत् Sy.
१२. परिचरतो मरुत्सङ्गस्य Sy.</p> | <p>१३. आगच्छति आप्नोति । यागदेशं गन्तुं
रथमारुह्य वा यज्ञमागच्छति Sy.
१४. दीप्तोपञ्चमा दीप्तावयवा । ईदृशी देवी
Sy.
१५. आगमने वृष्टान्तः । ... अन्तरिक्षा-
दित्ययोः साधारणोऽयं तमश्चक्ष्वः । 'तम
इति पदं साधारणानि' (Ngh. I. 4.)
इत्युक्तत्वात् । अत्रादित्यवचनस्तस्य
Sy.
१६. एव M.
१७. ० व्य M. गतिरिव । सा यथा शीघ्रा
तद्वत् Sy.
१८. आस्थापयन्ते P.
१९. ०तीं D. मिथ्यपत्नीं नित्यतरुणीं वा
विष्टुर्दूपां रोदस्यां स्त्रियम् Sy.
२०. Omitted by P. D.
२१. मिथ्यपत्नीं नित्यतरुणा वा Sy.
२२. आस्थापयन्ति । देवतात्वेन रथे धारयन्ति
Sy.
२३. यज्ञे P. D. यागेषु निमित्तभूतेषु Sy.
२४. वच्छ० P. M. पञ्चकु० D. पञ्चो बलं
तद्वतीम् Sy.</p> |
|---|--|

लज्जाताम् । उडके । निबन्धेन मिथिताम् । अथ प्रत्ययः—होता । यत् । वः । मस्तः ! हविष्मान् ।
गायत्रम् । गायति । सुतसोमः । परिवरेस्तस्मिन्नाग्निमास्ते शस्वे तन्न हि वावीरवी शस्यते ।

प्र तं विवक्षिन् वक्ष्यो य एषां मरुतीं महिमा सत्यो अस्ति ।

सचा यदीं वृषमणा अहंयुः स्थिरा चिज्जनीर्वहते सुमगाः ॥७॥

प्र तं विवक्षिन् । प्रवर्षाणि । तं महिमानम् । यः । एषाम् । मरुताम् । स्तोत्रभिः प्रवाच्यः ।
महिमा । सत्यभूतः । विद्यते । सचा । यत् । एषान् । रेतोवर्षणपरमनाः । अहंयुर्भवेत्, अहमस्मीति
मानावहंयुरित्युच्यते सः । स्थिराणि धनानि । सुमगाः । व । जायाः । मरुतां प्रसादात् बहुते
येन महिम्ना तमिति ।

पान्ति मित्रावरुणाववृधाचर्यत ईमर्यमो अग्रंशस्तान् ।

उत च्यवन्ते अच्युता ध्रुवाणि वावृध ई मरुतो दातिवारः ॥८॥

पान्ति मित्रावरुणौ । रक्षन्ति मरुतः । मित्रावरुणौ । अववृधाचयाहोरात्रयोर्वधा न भवति

१. D. adds तं before उडके ।

शोभते दीप्यत इति शुबुवकम् । वृष्टध्रुव-
कार्यं, शुभे रथ इति वा योज्यम् Sy.

२. निबन्धेन मिथयन्तीम् Sy.

३. मत्वर्थो लुप्यते । अर्चनसाधनमन्त्रोपेतः
स्तोता वा Sy.

४. यदा Sy.

५. युष्मान् Sy.

६. प्रवेष्टाज्याविहविर्मुक्तः Sy.

७. गातव्यं स्तोत्रम् Sy.

८. गायति । तवेत्यर्थः Sy.

९. होमावाभिपुतसोमोऽयं यजमानः Sy.

१०. प० P.

११. विवक्षि P.

१२. प्रवर्णि, वर्णयानि Sy.

१३. सर्वैः स्तुत्यः Sy.

१४. महत्त्वातिशयः Sy.

१५. अवाध्योऽमोघः Sy.

१६. कथमेषां महिमा प्राप्ता इत्युच्यते...

यत्मात् Sy.

१७. एतेषां सम्बन्धिनी रोदसी Sy.

१८. वृष्टधाविवर्षणमनस्का Sy.

१९. ०यु भ० P. ०युवभ० D. M.

अहङ्कारवती । जगदुपकारकर्त्री न कदा-
चिदस्तीत्यहङ्कारः Sy.

२०. पाना० P. D. पानव० M.

२१. अत्यन्तमविनश्यदेवृषी देवी Sy.

२२. शोभनभाग्योपेताः Sy.

२३. चिबिति पूजयाम् Sy.

२४. जननशीलाः प्रजा वृष्टध्रुवस्तीर्षा Sy.

२५. यह० P. धारयति । वृष्टौ सत्यां सर्वे
प्राणिन उत्पद्यन्ते । यस्मादेवं तस्मा-
न्महिमास्ति Sy.

२६. तं महिमानं स्तोमोत्थयः Sy.

२७. हे मरुतो युष्मत्सम्बन्धिनी देवा मित्रा-
वरुणाचहोरात्र्यभिमाननिवेदी Sy.

२८. अक्षात् P. गह्वादिपचानुष्ठानान्जगत्पदो
व्यवहारप्रतिबन्धकपात् Sy.

तथा कुर्वन्तिः । मरुद्भिः प्रहितोऽयं मा प्रातः । इमान् । राजसान् । बाधते । अपिच । च्यवन्ते ।
स्थिराणि । उदकान्यन्तरिक्षात् । मरुतः । यो वो वत्तवरणीयधनः । सः । वर्धते ।

नही नु वो मरुतो अन्त्यस्मे आरात्ताच्चिच्छवसो अन्तमापुः ।

ते धृष्णुना शर्वसा शशुवांसोऽण्यो न द्वेपो धृपता परिं घुः ॥६॥

नही नु वः । हे मरुतो । ये अस्माकम् । अन्तिके दृश्यन्ते । ये वा दूराद् वर्तन्त उभयोऽपि ।
मवताम् । न । बलस्य । अन्तम् । अपि । गच्छन्ति । तेऽमी । सर्वकेण । बलेन । वर्धमानाः । उद-
कम् । इव । द्वेष्टुञ्छ्वननि । तेन धृपता बलेन । परितिष्ठन्ति ।

वयमद्येन्द्रस्य प्रेष्ठा वयं श्रो वोचेमहि समये ।

वयं पुरा महि च नो अनु द्यून्तन्नं अमुचा नरामनु प्यात् ॥१०॥

वयमद्य । व्यवहारार्थं तिष्ठन्नस्तं यन्तमादित्यमनयोपतिष्ठेतेत्युक्तम्—वयम् । अद्य ।

१. प्रहियः P.

२. अयंमा उ इति निपातसमुवायात्मकमेकं पदम्... अयंमापि । एते त्रयोऽपि Sy.

३. अमुं लोकं यज्ञं वा Sy.

४. एतेषामप्रशस्तान्जीनानपि पदार्थान् Sy.

५. ० ने M. चातयन्ति नाशयन्ति Sy.

६. उशब्दोऽपि शब्दार्थः Sy.

७. व्यावयन्ति वंते 'अहोरात्रे वै मित्रावरुणा-
वहोरात्राभ्यां जलु यं पञ्चयो वर्धति' इति
श्रुतेः । यद्वा । अच्युतानि ध्रुवाणि घनानि
च्यवन्ते Sy.

८. एतैः प्रेरितानि... अच्युतान्यखाबीष्यत
एवं ध्रुवाण्यविचलानि Sy.

९. मेघस्योदकानि Sy.

१०. अयं कालः Sy. ११. युष्मदीयः Sy.

१२. प्रदेयजलः क्षण्डितमेघो वा Sy.

१३. सं D.

१४. यदा वदुधे वर्धते तदा मित्रावरुणो देवा
युष्मदनुकूलव्यापारेण जगद्वसन्तोत्यर्थः ।
यद्वा वातिवारो वत्तवरणीयहविर्लक्षण-
धनो यजमानो हे मरुत इमेनान्युध्मान्य-

वुधे वर्धयति यदा तदेत्यर्थः Sy.

१५. हि P.

१६. हे... स्मा० M. अस्मात्तु मध्ये Sy.

१७. दूरावपि । यद्वा । विविति कुत्तायाम् ।
अत्यन्तदूरात् Sy.

१८. एकेऽपि Sy.

१९. युष्माकं सम्बन्धिनः Sy.

२०. अवतानम् Sy.

२१. नैव जलु प्राप्नुवन्ति । तन्निधावसन्निधौ
च न प्राप्नुवन्तीत्यर्थः Sy.

२२. अथ परोक्षे प्राप्तबलत्वमाह । ते जलु
मरुतः Sy. २३. ०न P.

२४. तत्र दृष्टान्तः... यथोदकं स्वविरोधि
रजग्रादिकमभिभवति तद्वत् । यस्मादेवं
तस्माच्छ्वसतोऽन्तं नायुः Sy.

२५. अत एव... पराभिभावकेन सामर्थ्येन Sy.

२६. परिभवन्ति । वशीकुर्वन्ति Sy.

२७. VM. ignores नु

२८. ०छते० P. M. ०परिति० D.

२९. पठारः Sy.

३०. अस्मिन्विने Sy.

इन्द्रस्य^१। प्रियतमाः^२। स्वर्धमाने^३ मनुष्य उत्तरमुक्तवन्तः^४। तथा इव^५। बोधेमहि^६। वयम्^७। पुरा^८
बोक्तवन्तः^९। सर्वेषु^{१०} दिवसेषु^{११}। महत्त्वम्^{१२}। एव^{१३}। यस्माकमस्तु^{१४}। तद् वचनम्^{१५}। नेतृणाम्^{१६}। अस्मा-
कम्^{१७}। महानिन्द्रः^{१८}। अनुभवतु^{१९} मरुतां प्रसादादिति।

एष वः स्तोमो मरुत इयं गीर्मीन्द्रार्यस्य मान्यस्य कारोः।

एषा यासीष्ट तुन्वे^{२०} वयां विद्यामेपं^{२१} ब्रजनं जीरदानुम् ॥११॥

एष वः स्तोमः।

I.168.

यज्ञार्यज्ञा वः समना तुतुर्वणिर्धियं धियं वो देव्या उ दधिष्वे।

आ वोऽर्वाचः सुविताय रोदस्योर्महे वद्वत्यामवसे सुवृक्तिभिः ॥१॥

यज्ञार्यज्ञा वः। यज्ञे यज्ञे। यष्माकम्। समानाकारा भवति। त्वरणा, आन्दतो भूः स्वः ?।

१. देवस्य Sy.

२. प्रियतमा भवेम। यदा प्रियतमा वयमि-
न्द्रस्य महत्त्वम् Sy.

३. सह मर्षा मर्षा ऋत्विजो यस्मिन्
समयो यतस्तस्मिन्। सङ्ग्रामे वा Sy.

४. ०मुक्तमवः P.

५. इव M. परस्मिन्नपि विने Sy.

६. स्तोतुं समर्था भूयास्म Sy.

७. पूर्वस्मिन्नतीते कालेऽपि Sy.

८. M. adds. च after सर्वेषु।

९. दिवसान्, अनु प्रतिदिवसमित्यर्थः। अतीत
आगामिनि च दिवसे सर्वदा बोधेमहि Sy.

१०. महद् बलम् Sy.

११. अस्मदर्थम् Sy.

१२. तस्मात् Sy. १३. मनुष्याणां मध्ये Sy.

१४. अस्मान् Sy.

१५. महत्प्रामेत्। 'ऋमुञा उजा' (Ngh.
३.३.) इति तन्नामसु पाठान्महानिन्द्रः Sy.

१६. अनु is omitted by P.D. अनु-
कूलमभिमतप्रबो वा भवतु Sy.

१७. एष वः स्तोमः गतम् M. एकावशी
व्याख्याता Sy.

This stanza is identical with
RV. I. 165.15; 166.15; and
has already been explained
by VM. Ms. D. puts the
figure ॥१६७॥ here to indicate
the end of one hundred and
sixtyseventh hymn. No
such number is given in
P. and M.

१८. Omitted by M.

१९. सर्वेष्वपि यज्ञेषु Sy.

२०. समीकृतिर्नूनाधिकाभावसंज्ञा Sy.

२१. ०णात् M. त्वरणाणां सम्भवनाना
भवति ।...तत्तद्यागावसर आगत्य
हविः स्वीकृत्य वैकल्पपरिहारेण समं
कुर्वन्त्येवार्थः Sy. 'तुर्वणिस्तुर्वणिः'
N.6.14.

२२. भू P.D.

सर्वाणि कर्माणि । धारय । युयम् । देवकामाः । युष्मान् । इतोमुक्षान् । वावापृथिव्योः सका-
शात् । अभ्युदयार्थम् । आकर्तयामि । महते । रक्षणाय । स्तोत्रैः ।

वव्रासो न ये स्वजाः स्वतंवस इषं स्वरभिजायन्त धृतयः ।

सहस्रियासो अपां नोर्मय आसा गावो वन्धासो नोचर्णः ॥२॥

वव्रासो न । कृपाः । इव । ये । स्वस्मादेव जायमाना भवन्तः । तवंम् । अन्नम् । अभ्य-
जायन्त । सवृद्धयः । वृद्धादीनां कर्मयितारः । कृपासाम्यं वर्णयान्ते । सहस्रसङ्ख्याः । अपाम् ।
ऊर्मयः । इव । श्रेणिषा आगच्छन्ति । ते, आस्येन । वन्धाः । बहुशीरा गावः । इव । सेक्तार
उदकानाम् ।

सोमासो न ये सुतास्तुमांशवो ह्रत्सु पीतासो दुवसो नासते ।

ऐषामंसेषु रुम्भिणीव रारभे हस्तैषु खादिश्च कृतिश्च सं दधे ॥३॥

सोमासः । सोमाः । इव । ये मस्तः । सुताः । सम्पूर्णतया सुखा भवन्ति । ह्रत्सु । पीताः ।

<p>१. Omitted by P.D. युष्मत्सम्बन्धि-
बुद्धिप्रदानादिरूपं सर्वं कर्म Sy.</p> <p>२. धारयय धारयध्वे वा । देवार्थहविराष्टु-
त्वादनाय बुद्धिं कुहयेत्यर्थः Sy. धारयय
is suggested for धारय</p> <p>३. देवतासाः M. देवान्प्रापयितार एव
सन्तः Sy.</p> <p>४. यस्मादेवं कुरुय तस्मादो युष्मान् Sy.</p> <p>५. ०मुक्षां M. अस्मदभिमुक्षान् Sy.</p> <p>६. मुष्टु व्याप्ताय Sy.</p> <p>७. रक्षणाय प्रीणनाय वा Sy.</p> <p>८. केः साधनैः ? . शोभनावर्जनेः स्तोत्रैः Sy.</p> <p>९. VM. ignores उ</p> <p>१०. वव्रासः D. वव्रासः P.</p> <p>११. वविरिति क्यनाम । रूपवन्त इव । ते यथा
प्रकृष्टा लक्ष्यन्ते तद्वत् । यद्वा । अरुणा
यपि सरुपा इव Sy.</p> <p>१२. स्वयमेव स्वस्माद्वा जायमानाः । अनन्यहे-
तुका इत्यर्थः Sy. १३. यजनानोदका M.</p> | <p>१४. स्वर्गं च Sy. १५. अन्नं हविर्लक्षणमन्न-
साधनं सत्पादिकं वा Sy.</p> <p>१६. अभिलक्ष्य प्रादुर्भवन्ति Sy.</p> <p>१७. कर्मणशीलाः सन्ति ते Sy.</p> <p>१८. वर्णाणां ते D.M. १९. सहस्रसम्मिताः
Sy. २०. ते वृष्टान्तमुक्तेन श्रूयन्ते ...
उदकानाम् Sy. २१. Omitted
dy P. २२. समीप एव Sy.</p> <p>२३. ०२ P. बहुशीराविप्रवत्त्वेन स्तुत्याः Sy.</p> <p>२४. ० व P. २५. Omitted by P.</p> <p>२६. वृष्ट्युपकस्य सेक्तारः । तावदा मस्तः
प्रादुर्भवन्तीत्यन्वयः Sy.</p> <p>२७. ० मातः P.D. यथा वल्मीक्याः सोमा
अभिपद्यतात्पुर्वमाप्याद्यनेन तृप्तावयवाः
सन्तः पश्चात्पुनरा अभिपृता रसभृताः Sy.</p> <p>२८. ते P.D. २९. Omitted by P.D.</p> <p>३०. अभिपृताः Sy. ३१. ०ता P. D.
तर्पितावयवाः Sy. ३२. ०ति M.</p> <p>३३. पातृणां हृदयेषु Sy. ३४. पीताः सन्तः Sy.</p> |
|---|---|

सुराः। इव च। आसते। अस्तेषु। एषाम्। संरम्भिणी सकामा स्त्रीव। ऋष्टिरारब्धाऽऽ-
सीत्। हस्तेषु। जादघायुधम्। खड्गः। च। सह। निहिताविति।

अव स्वयुक्ता दिव आ वृथा ययुरमर्त्याः कशया चोदत त्मना ।

अरेणवस्तुविज्ञाता अंचुच्यवुर्दृढहानि चिन्मरुतो भ्राजदृष्टयः ॥४॥

अव स्वयुक्ताः। दिवसेनैव युक्ता मरुतः। अनायासेन। अवस्तात्। आगताः। हे अमर्त्याः!
भवताम्। अश्वजन्वा। आत्मनैव। अश्वान्नोदयत। रेणुविज्ञाताः। बहुजननाः। व्यावयन्ति।
वृद्धानि। अपि। मरुतः। दीप्तायुधाः।

को वोऽन्तर्मरुत ऋष्टिविद्युतो रेजति त्मना हन्वेव जिह्वया ।

घृन्च्युत इषां न यामनि पुरुषैषा अहन्योऽनैतशः ॥५॥

को वोऽन्तः। कः। युष्माकम्। मध्ये। मरुतः। ऋष्ट्या विद्योतमानाः। हन्वोरिव।
जिह्वैतिच्छदोऽनुविधानार्थमन्यथापि विभक्तिव्यत्यय ऋगन्तेषु वृष्टो यथा—

“उद्धंपयुरश्विना वन्दनाय”

१. सुताः P. परिचरन्त इव Sy.	वा युक्ताः सन्तः Sy.
२. यद्वा प्राणादिकूपेण शरीरे स्थिता वृक्ताः
परिचरन्त इव गमनाविच्छेदाः कुर्वन्त
आसते Sy.	१५. अवाङ्मुक्तम् Sy.
३. युवतमांसालम्बिनी योर्विविध Sy.	१६. प्रागच्छन्ति Sy.
४. ऋषिः M. अवसम्बन्धे सामर्थ्याच्छ-
क्षणाकृपायुधविशेषो भुजसङ्गीर्षा Sy.	१७. ययम् Sy.
५. शारेभ आस्तिग्नयति Sy.	१८. वाहनामैतत्। वाचा स्तुतिरूपया Sy.
६. हय P.	१९. स्वयमेव Sy.
७. हस्तघातकः Sy.	२०. प्रेरयत। स्तोतुमिति शेषः Sy.
८. कर्तनी च खड्गलता च Sy.	२१. ते च... अपापाः Sy.
९. परस्परसमुच्चयावधिकाराः Sy.	२२. बहुपक्षेषु प्रादुर्भूताः Sy.
१०. Omitted by P. D.	२३. चालयन्ति Sy.
११. सन्धीयते, सम्पद्यता भवति ।...ये
मरुत उक्तकृपास्त आविर्भवन्तीत्यर्थः Sy.	२४. वृद्धान्यपि पर्वतानि Sy.
१२. VM. ignores च	२५. दीप्ता एवम्भूताः सन्तः Sy.
१३. सुलोकात् Sy.	२६. पुमान् Sy.
१४. स्वयंयुक्ताः परस्परं संयुक्ताः स्वेन अनेन	२७. युष्मानु Sy.
	२८. मध्ये स्थित्वा Sy.
	२९. मेघभेदनायुधविशेषेण विद्योतमानाः Sy.
	३०. उद्धृ० D.M. उम्हृ० P. RV. I.

यथा हृन्वोर्मध्ये जिह्वा विचलति तद्वच्चलति स नूतमिन्द्रः । अन्तरिक्षे च्यवमानाः ।
अन्नानाम् । इव । गमनार्थं गच्छत यस्मादागमनान्तरमन्नानि प्रावुर्भवन्तीति । बहुप्रसवाः ।
अहनि भवः । इव । दवेतवर्ण आदित्यः ।

कं स्विदस्य रजसो मुहस्परं कावरं मरुतो यस्मिन्नायय ।

यस्यावयथ विथुरेव संहितं व्यद्रिणा पतथ त्वेषमर्णवम् ॥६॥

कः स्विदस्य । यस्मिन्नन्तरिक्षे । ययं गच्छय । तत्र वाऽऽह्वयानीव तृणानि । अनायासेन
संहितं वृत्तादिकम् । व्यावयथ । तत्र दीप्तम् । उदकवर्तं मेघम् । बर्षेण । पातयथ । तस्यास्य
भक्तो विधेयस्य । अन्तरिक्षस्य । महतः । क्व । परम्पारम् । क्व वा । अवरम् । हे मरुतः ।

सातिर्न वोऽभवती स्वर्वती त्वेषा विपाका मरुतः पिपिंष्वती ।

मद्रा वो रातिः पृश्नतो न दक्षिणा प्रथुञ्चर्या असुर्येव जञ्जती ॥७॥

सातिर्न वः । दानम् । न । युष्माकम् । रोगयुक्तम् । अभ्युदययुक्तम् । दीप्तम् । विशि-

१. आसने दृष्टान्तः । . . . द्विवचनस्याकारः ।
हन् इव, तौ यथा रसनया आत्येते तद्वत्
Sy. २. वि is omitted by P.
३. आलवति प्रेरयति Sy.
४. धन्वञ्छब्दोऽन्तरिक्षस्य वचनः । तेन
तत्स्यमुदकं लक्ष्यते । उदकब्रविणो मेघा
इव ते यथाऽऽकाङ्क्षन्ते तथा युष्मा-
नप्राविप्राप्तये Sy.
५. यद्यप्येवं तथापि. . . अन्नानां तत्साधनानां
सस्यानाम् Sy.
६. प्राप्ती समुद्रघर्षम् Sy.
७. बहुविधं फलमिच्छन्व्यजमानः स्तोत्रैर्बहु-
प्रकारमाकारयतीत्यर्थः Sy.
८. अह्नि भवः Sy.
९. अश्च इव । स यथा शिक्षकेण नानाप्रकारं
प्राप्यते तद्वत् Sy.
१०. उदके निमित्तभूते सति Sy.
११. आगच्छत Sy.
१२. अ M. यय is suggested for तत्र

१३. विपुराणि शिथिलानि तृणानीव Sy.
१४. एकीभूतम् Sy.
१५. Missing in M. उदकम् Sy.
१६. व्याव० M. स्वस्यानाच्छालयथ तवा Sy.
१७. घृष्टघुवकस्य लोकस्य वा Sy.
१८. कुवास्तीति । नास्तीत्यर्थः Sy.
१९. परावरं P. अन्तम् Sy.
२०. आद्यन्तं न कोऽपि जानातीत्यर्थः Sy.
२१. अपरम् M. अवाङ्भाग आदिश्च Sy.
२२. VM. ignores स्वित् and वि
२३. सम्भक्तिः . . . युष्मत्सम्भजनं यथा प्रशस्त-
गुणं तद्वद् वो रातिर्बुध्देषादिविधया Sy.
२४. इव Sy. २५. युष्माकं सम्बन्धिनी Sy.
२६. अमात्यवती, इन्द्रादिसहायवती । यथा
'राज्ञेवामवान्' (RV. IV. 4.1.)
इत्यत्रामशब्दोऽमात्यवचनस्तद्वत् । मद्रा
वः सातिः संविभक्तिर्नामवती रोगवती
न भवति किन्तु Sy.
२७. मुखवती Sy. २८. दीप्ता Sy.

ष्टोदकम् । मरुतः ! भूयो भूयः प्रादुर्भावात्पेणवत् । तदेवाह—भद्रम् । वः । वानम् । प्रयच्छत
उदारस्य । इव । दक्षिणा । पृथुवेगा च । असुराणां स्वभूता । सेनेव, जजिमोघनकर्मा ।

प्रतिं शोमन्ति सिन्धवः पविभ्यो यदुभ्रियां वाचमुदीरयन्ति ।

अव स्मयन्त विद्युतः पृथिव्यां यदीं घृतं मरुतः प्रुण्वन्ति ॥८॥

प्रतिं शोमन्ति । युष्माकमावुधेभ्यः । प्रतिचलन्ति । आपः । यदा । अभ्रयाम् ।
वाचम् । उदीरयन्ति । पृथिवीं लक्षीकृत्य । विद्युतश्च । अवस्मयन्त—हसन्ति । ययि । उदकम् ।
मरुतः । सिञ्चन्ति ।

असूत पृथिर्महते रणाय त्वेपमुयासीं मरुतामनीकम् ।

ते सप्सुरासौञ्जनयन्ताम्बमादिस्त्वधामिषिरां पर्यपश्यन् ॥९॥

असूत पृथिः । मरुतां माता पृथिः । महते । रणाय । दीप्तम् । समनशीलानाम् । मरु-

१. परिपक्वकता Sy.
२. पो० P. वेद० M. पेणवती कुवीवलीः
कर्षणवती । वृष्टौ सत्यां कर्षन्तीति प्रति-
ञ्चम् । स्वविरोधिपेणवती वा Sy.
३. भग्वनीया स्तुत्या Sy.
४. ०तु D. अग्र० M. बातुर्थनिकस्य Sy.
५. दक्षिणेव तद्वत्तमुद्धिकरी Sy.
६. पृथुजवा शीघ्रगामिनी Sy.
७. असुरस्य स्वभूता Sy.
८. सर्पानभिभवन्ती शक्तिरिव । सा यया-
ज्येभ्योऽपहृत्याग्यस्मै वातुं समर्था तद्वि-
यमपि मेघस्यमुदकमपहृत्य जगतो वातुं
शक्तेत्यर्थः । ईदृशी रातिरस्मभ्यमस्तिवति
भावः Sy. ९. विजिर्घा० M.
१०. प्रतिष्टो भवन्ति M.
११. मरुताम्बन्धिवच्छेभ्यः Sy.
१२. ०चवन्ति P.
१३. स्पन्दनशीला आपः Sy.
१४. अभ्र्यां M. अभ्रभवाम् Sy.
१५. शब्दं स्तनितलक्षणम् Sy.

१६. उच्चारयन्ति वज्राणि Sy.
१७. पृथिव्यामन्तरिक्षे । पृथिवीत्यन्तरिक्षनाम ।
'पृथिवी भूः' (Ngh. I.३.) इति तस्मा-
मसूक्तत्वात्...पृथिव्यामित्येतदुत्तरत्र वा
योग्यम् ।...पृथिव्यां भूम्याम् Sy.
१८. ०द्य० D. विद्योतमानास्तवितः Sy.
१९. अरव P. अवाहमुक्षम् Sy.
२०. स्मयन्ते...प्रकाशयन्ते Sy.
२१. यदा Sy.
२२. अरवुदकम् Sy.
२३. प्रुण्वन्ति सिञ्चन्ति । प्रुवेः क्रीडाविकस्य
व्यत्ययेन इतुः । यद्वैवं तथेत्यर्थः Sy.
२४. ०ति P. २५. ०ति P.
२६. मरुताता नानावर्णा । 'पृथिव्यं वै पयसो
मरुतो जाताः' (TS.२.२.११.४.) 'पृथ्वेः
पृथा उपमासः' (RV.V.५४.५.) इत्या-
विद्युतेः । तामेवान्तरिक्षदेवतां केचिदाहुः
सा देवी Sy.
२७. तद्विषामाप मेघजयापेत्यर्थः Sy.
२८. गन्तुयाम् Sy.

ताम् । सङ्घम् । अमुत् । ते । समानरूपाः, हिंसाकर्मा वा स्पृणोतिः । उदकम् । जनयन्ति । तद-
न्तरम् । एव । मनुष्याः सर्वमेवमेषणीयमश्नम् । पृथिव्याः परितः पश्यन्ति ।

एष वः स्तोमो मरुत इयं गीर्मान्दार्यस्य मान्यस्य कारोः ।

एषा यांसीष्ट तुन्वे वयां विद्यामेपं वृजनं जीरदानुम् ॥१०॥

[एष वः स्तोमः १]

I.169.

महश्चिच्चमिन्द्र यत् एतान्महश्चिदसि त्यजसो वरुता ।

स नो वेधो मरुतां चिकित्वान्तसुम्ना वनुष्व तव हि प्रेष्ठा ॥१॥

महश्चित् । इन्द्र । महतो मरुतः । एतान् । त्वं नियच्छसि । महतः । अस्ति । त्या-
गस्य । सम्भक्तः । सः । अस्मभ्यम् । विधातः । मरुताम् । प्राज्ञस्त्वम् । सुष्ठानि । मे देहि

१. समूहमेकोनपञ्चाशत्तद्भवाकम् Sy.
२. उत्पादितवती Sy.
३. ते च मरुतः Sy. ४. समानश्रीलाः P.
५. वा M. हिंसा वा मेघानाम् Sy.
६. मेघम् Sy. ७. उत्पादितवन्तः Sy.
८. सर्वे जनाः Sy. ९. सर्वरेष्ठभ्याम् Sy.
१०. अन्नं सत्पादितमुद्दिलक्षणम् Sy.
११. ० व्यां D. पृथिवी is suggested as acc. should be used with परितः
१२. परिपश्यन्ति Sy.
१३. Ms. D. puts the figure ॥१६८॥ here to indicate the end of one hundred and sixty-eighth hymn. No such number is given in P. and M.
१४. वयमी व्याख्याता Sy. This stanza is identical with RV. I. 165. 13; 166. 15; 167. 11. and is

- explained by VM. on P. 362. The mss. do not write the *pratika* of this stanza here and omit it altogether as it has already occurred thrice.
१५. यतः कारणात् ... महतोऽपि सामर्थ्या-
तिशयवत्त्वात् Sy.
१६. ० तां M. मरुतः Sy.
१७. निरपेक्षेणापि स्नेहान्न त्यजसीति शेषः Sy.
१८. अतः कारणान्महश्चित्सि । चिदिति पाद-
पूरणः । महतोऽपि ... त्यागात् । यद्वा ।
एतत् कोषनाम । क्रोधाद्वा Sy.
१९. वरिता रक्षिता. . . यद्वा मरुतोऽपि त्यागाद्
बुद्ध्यादिविषयाद् वारयितानि Sy.
२०. स सादृशस्त्वम् Sy.
२१. ० तं M.
२२. ० ज्ञाः P. चेतनावान् । अस्मदनुग्रह-
विषयज्ञानोपेतः सन् Sy.
२३. मरुदायतानि बुद्ध्यादिरूपाणि Sy.
२४. Omitted by P.

सन्ति हि। तव। प्रियतमानि सुखानि।

अयुञ्जन्त इन्द्र विश्वकृष्टीविंदानासो निष्पिधो मर्त्यत्रा ।

मरुतो वृत्सुतिर्हासमाना स्वर्मीळहस्य प्रधनस्य सातौ ॥२॥

अयुञ्जन्^१ ते। युक्ता^२ आसन्। मरुतः। इन्द्र। परिपूर्णकषणाः। शातारः^३। त्यजन्तो^४
धनानि। मर्त्या^५। मरुतामेषाम्। सेना। दीप्यमानाः। सर्वसेचनस्य^६। युद्धस्थ^७। भजने^८।

अम्यक्सा तं इन्द्र ऋष्टिरस्मे सनेम्यभ्वं मरुतो जुनन्ति ।

अग्निश्चिदि प्मातसे शुशुक्लानापो न द्वीपं दधति प्रयांसि ॥३॥

अम्यक्^१ सा ते। अम्यक्। तत्। तव। आयुषम्^२। अस्मदर्थं त्वयि तत्तत्तत्साहाय्यात्^३।

१. लतु। ... हिाब्बः ... प्रतिद्वयः Sy.
२. VM. ignores चित्। चित्।
३. आ० M. पूर्वमन्त्रे मरुतामिन्द्रसाहाय्य-
मुक्तम्। अत्रैवदस्य मरुताहाय्यमुक्तये
Sy.
४. युज्यन्ते। त्वया युक्ता भजन्तीत्यर्थः Sy.
५. ०र्गकर्मणा P. कौटुशास्ते। ... विव-
कृष्टयो रकपर्वेत सर्वजनवन्तः Sy.
६. जानताः Sy.
७. निदोषेणोदकस्य तेस्तुम्नेषान् Sy.
८. ० नी P.
९. मान्वेषु P. मर्त्यायेम् Sy.
१०. हस्तं कुर्वन्ती हर्षमुक्ता भवति Sy.
११. सुखतेस्तुः Sy.
१२. प्रकृष्टप्रवर्तौ पुत्रादिसङ्ग्रामस्य ...
यद्वा सुखेन मिह्यते जलं यस्मिंस्त-
द्वास्त्य प्रधनस्य प्रकृष्टोदकावपवन-
साधनस्य सङ्ग्रामस्य सातौ। मेघमेवना-
येति यावत् Sy.
१३. लाभे जये निमित्तभूते सति Sy.
१४. येवामोदुशी सेनास्ति ते मरुतोऽयुज्यभिति
सम्बन्धः Sy.

१५. अमक् P.
१६. प्राप्नोति मेघतमौपे Sy. तच्छब्दभूतेयं-
च्छब्दोऽप्यगित्येतत्सम्बन्धी, अग्न्याहार्यः।
यां क्षिप्तां सतीम् ... यां प्रतीयं गता यां
प्रतीत्येवं सर्वत्र शब्दो मन्वन्ते। या वा
नित्यं शब्दप्रत्यभिगता सहभूता वा
SKN. आभिमुख्येन मेघमञ्चिता
त्वया क्षिप्ता भवति Dur. 'अमास्तेति
वा। अम्यक्तेति' N. 6.15. quotes
first pāda only.
१७. सा प्रतिज्ञा Sy.
१८. तव स्वभूता SKN. आत्मनस्तव वा
स्वभूता Dur.
१९. यद्याह्वायुषविशेषः Sy. शक्तिका-
ऽयुषविशेषः SKN. एवंलभनी
शक्तिम् Dur.
२०. अस्मद्वृष्टदधंम् Sy.
अस्मान् प्रति SKN.
२१. ततोच D. एवं च सति Sy.
अथ तवा Dur.
२२. तत् is omitted by P. तवन्
विद्युत्सर्पेव Dur.

मरुतः^१ । पुराणम्^२ । उवकम्^३ । प्रेरयन्ति^४ । अग्निः^५ । इव^६ । अतसे^७ । शुशुक्वान्^८ । ज्वालाः^९ । आपः^{१०} ।
इव सर्वे^{११} मनुष्याः^{१२} । धारयन्ति^{१३} । अन्नानि^{१४} ।

त्वं तू न इन्द्र तं रयि दा ओजिष्ठया दक्षिणयेव रातिम् ।

स्तुतश्च यास्ते चकनन्त वायोः स्तनं न मध्वः पीपयन्तु वाजैः ॥४॥

त्वं तू नः^१ । त्वं हि^२ । क्षिप्रम्^३ । इन्द्र ! अस्मभ्यम्^४ । त्वदीयम्^५ । रयिम्^६ । वैहि^७ । यथा

१. मरुतोऽपि Sy. मरुतश्च SKN.

२. 'सनेम्पद्वाय' (Ngh. ३.२७.) इति
षट् पुराणनामानास्त्युक्तत्वात्सनेमीति
पुराणनाम । पुराणं चिरकालं सङ्गृहीतम्
Sy. पुराणनामैतत् SKN.
चिरन्तनम् Dur.

३. अभ्यमित्युवकनाम । वृष्टपुवकम्
SKN. बह्वकम् Dur.

४. क्षिपन्ति यदेन्तीत्यर्थः Sy. 'जुन गती'
सामर्थ्याच्चान्तर्णीतव्यर्थो द्रष्टव्यः । गम-
यन्ति SKN. इह पातव्यमिति स्थान्या-
युधानि मेघविदारणाय गमयन्ति Dur.

५. वृष्टया सस्यादितमूढौ सत्याम्....
हि स्म, इति पूरणे । अग्निरपि Sy.
हिंस्रौ पावपूरणौ ... यथाऽग्निः ...
दीप्यते SKN.

६. चिदुपमायाम् SKN.

७. सन्तते कर्मणि निमित्तभूते सति Sy.
शुष्के काष्ठे SKN. काष्ठे Dur.

८. ० क्वा P. D. M. दीप्यमानो वर्तते
Sy. तद्वत् त्वं शुशुक्वान् वंछुतात्मना
दीप्यसे इत्यर्थः SKN. सर्वेषामेवा-
युधानां मध्ये भावत्वेव शक्तिरग्निरिव
काष्ठे देदीप्यमान एतस्मिन्मेघ आस्ते
Dur. ९. आपः D. M. आप

इव यथा च नावेया आपः SKN.

यथा च नावेया आपः Dur.

१०. द्विपादसंस्थोदकवान्यर्घताविर्द्वीपः । तं

यथाऽऽपो धारयन्ति तद्वत् । यद्वा । आयुध-
मेवोच्यते । वज्राख्यायुधविशेषोऽतसे
काष्ठसमूहे, शुशुक्वान्दीपयन्नग्निदिशत् ।
चिच्छब्द उपमायां । 'वधि चिदित्युपमायां'
(N. १.४.) इति पात्केनोपमायांस्थोक्त-
त्वात् । काष्ठे ज्वलन्नग्निरिव तद्वदीप्तो
वर्तते । एतदेव दीप्यत्वमपेक्ष्य सेत्युक्तम् ।
एवं च सत्यापो दीपमिव वृष्टपुवकानि
प्रयासि सस्यान्नानि दधति धारयन्ति ।
एतत्तत्वं महानुभावस्येन्द्रस्य ऋष्टेः साम-
र्थ्यमितीन्द्रस्य स्तुतिः Sy. द्वीपं मध्यस्थ-
स्थलम् SKN. द्वीपं परिवार्यात्मानं
धारयन्ति Dur.

११. दधति वा यजमानाः Sy. एवं सर्वतस्त्वं
परिवार्य दधति धारयन्ति SKN.

एवमेतानि मेध्यानि ... महत्त्वावृष्टे-
स्तानि मज्जयितुमवाप्नुवन्ति द्वीपमिव
परिवार्य धारयन्ति Dur.

१२. चरुपुरोडाशादीनि हवींषि Sy. उवकना-
मैतद्, उवकानि मेघहननकाले SKN.
उवकानि Dur.; SKN. II. ४४०

१३. VM. ignores इन्द्र । हि । स्म ।
द्वीपम्

१४. नू P. १५. तुरवधारणे, त्वमेव Sy.

१६. त्वद्दानयोग्यम् Sy.

१७. गवादिघनम् Sy.

१८. यस्मादितरेभ्योऽपि त्वमेव बहुप्रबोद्धो-
ऽस्तिमहदन्तं देहीत्यर्थः Sy.

यजमाना बलवत्तमया । दक्षिणया सह । धनं प्रयच्छन्ति । याः । स्तुतयः । त्वाम् । अकामयन्ते ।
गन्तारम् । ताः स्तोतारं पयसा । स्तनम् । इव । शस्त्रैः । पूरयन्ति ।

त्वे रायं इन्द्र तोशतमाः प्रणेतारः कस्य चिद्वतायोः ।

ते षु शो मरुतो मृळयन्तु ये सां पुरा गातृयन्तीव देवाः ॥५॥

त्वे रायः । त्वयि स्थितानि । धनानि । अयजमानस्य आशकानि भवन्ति । प्रणेतारश्च ।
कस्य । चित् । यज्ञमिच्छतस्तव स्वभूताः । ते । मरुतः । अस्मान् । मुष्टु । मुखयन्तु । ये । स्म ।
देवाः । शीघ्रम् । यजमानेषु गमनमिच्छन्तीव कामान्प्रदानुम् ।

१. वयं तु ... ओजस्वितमया परिष्कमणाहंया Sy.

२. समृद्धिसाधनया गवाविलक्षणया ऋत्विज-
मिव Sy.

३. वातारं त्वाम् Sy.

४. प्रीणयाम इति शेषः । यद्वा दक्षिणाशब्दो
वेयद्रव्यसामान्यवचनः । रातिशब्दो बन्धु-
वचनः । हिरण्याविसारवद्द्रव्यप्रदानेन
बन्धुं यथा वशीकुर्वन्ति तद्वत् त्वां
वशीकुर्मं इत्यर्थः Sy.

५. येऽस्मदीयाः Sy.

६. स्तोतारः Sy.

७. ते, कर्मणि षष्ठी । ... त्वाम् Sy.

८. कामयन्ते, अस्तुवन् । याः स्तुतयस्त्वामे-
वाकामयन्तेति वा योजना Sy.

९. ०तारः D. धीतयुवशेषिष्ठस्य शीघ्रवर-
प्रवस्य ... (कर्मणि षष्ठी) ... वापुम्
Sy.

१०. तां P.

११. तत्र दृष्टान्तः । मधुरस्य स्तन्यस्य
लाभाय । वाजैः सारथिद्विरप्रविशेयैः Sy.

१२. तं यथाऽऽप्यापयन्ति तद्वत् Sy.

१३. ०श्रं P. हविलंशर्णरश्रैः Sy.

१४. वयं त्वां बहुकृतप्रदानाय स्तुत्या हविषा-
ऽऽप्यापयामः । त्वं तु वातव्यत्वेन प्रसिद्धं
धनं सर्वदा देहीत्यर्थः Sy.

१५. VM. ignores च

१६. तव Sy.

१७. धनविशेषाः Sy.

१८. अतिशयेन प्रीणयितारः । तुष्यतेस्तोषः ।
... यद्वा रायो रातमो बन्धवो बन्धुभूताः
सखिभूता मरुतस्तोषतमाः । तोशतिबंध-
कर्मा । 'नितोशयति निबर्हयति' (Ngh.
2. 19.) इति तन्नामसु पाठात् । तोश-
तमा हिसित्तमा अवर्षकाणां मेघानाम्
Sy. १९. प्रकर्षेण निर्बोहारः Sy.

२०. अवि Sy.

२१. ऋतमिति यजनाम् । ... यज्ञेच्छोर्यज-
मानस्य Sy.

२२. शानु Sy.

२३. देव P. द्योतनशीला मरुतः Sy.

२४. पुरा पूर्वं ... यज्ञगमनमिच्छन्तीव त आ-
गत्य मृळयन्तु Sy.

२५. VM. ignores इन्द्र

प्रति प्र याहीन्द्र मीळहुपो नृन्महः पार्थिवे सदेने यतस्व ।

अथ यदैषां पृथुवृधासु एतास्तीर्थे नार्यः पौंस्थानि तस्युः ॥६॥

प्रति प्र याहि । कामैर्यजमानान् शेक्तुन् । मरुतः । प्रति । इन्द्र । गच्छ । अथ तैः सह महो-
स्त्वम् । पार्थिवे । लोके । गच्छ । यस्मात् । तव गमनध्यानानन्तरमेव । मरुताम् । पृथुमुखावबद्धा
निमुतश्च । एताः । तव गमनाय स्वबलानि । अधितिष्ठन्ति । यथा । स्वामी । मुदे । बलानि
तद्वदिति ।

प्रति घोरानामेतानामयासां मरुतीं शृण्व आयुतामपुष्टिः ।

ये मर्त्यं पृतनायन्तमूर्ध्नि खानान् न पृतयन्त सर्गैः ॥७॥

प्रति घोरानाम् । घोररूपाणाम् । एतवर्णानाम् । गच्छताम् । आगच्छतां च । शब्दः ।

१. उवकसेक्तुन् Sy.

२. जगत्सेक्तुन् नराकारान्वा ।... मेधानां
वृत्ररूपेण नराकारत्वं युक्तम् Sy.

३. अभिगच्छ Sy.

४. महोस्त्वम् M.

महतो मेधान् Sy.

५. पृथिवीत्यन्तरिक्षनाम Sy.

६. तत्सम्बन्धिनः स्थाने Sy.

७. प्रयत्नं क्रुह । तैः सह मुदयस्वेत्यर्थः । यद्वा
हविष्प्रदातुन्कर्मनिर्वाहकान् महतो यज-
मानान्प्रति गच्छ, गत्वा च पार्थिवे सदेने
देवयजने यतस्व । यत्नं क्रुह हविर्भोजनाय
Sy.

८. यथा Sy.

९. ०नं ध्या० M.

१०. अथ, अथि Sy.

११. एषां स्वस्ताहाम्यकारिणां मरुतीं सम्ब-
न्धिनः Sy.

१२. ०बुद्धाः M. विस्तीर्णमूलाः Sy.

१३. ०श्चेताः P. D. M. पृथुवृध्नां गन्तारो
वाज्जवाः Sy.

१४. अरेवशब्दोः Sy.

१५. ०ला... ति० M. तिष्ठन्ति । मेधाना-
कमन्ते । यद्वा । एषां मरुतीं पृथुवृध्नासो
बृहन्मूला एताः कृष्णवर्णा मेधास्तिष्ठन्ति ।
तत्र वृष्टान्तः । अर्थोऽरणीयस्य स्वामिनः
पौंस्थानि बलानि तीर्थे न राजवीर्या
यथा तिष्ठन्ति तद्वत् Sy.

१६. मुदमार्गं Sy.

१७. स्वव० M.

१८. दधिति M.

१९. हे इन्द्र ते सम्बन्धितां घोरानां भयानका-
नां शब्दायमानानां वा Sy.

२०. एकव० M.

२१. यजमानानां गमनशीलानाम् Sy.

२२. आगन्तुणां मरुताम् Sy.

२३. उप गुर्वादिस्तमीचे गम्यते ज्ञाप्यत उपपद्यत
इति बोधोऽर्थात् Sy.

प्रतिभूयते । मरुताम् । ये । मारकमिन्द्रम् । पूतनामिच्छन्तम् । रक्षणैः । अग्निगच्छन्ति । ऋग्निनम् ।
इव । अर्धवित्तमैः ।

त्वं मानेभ्य इन्द्र विश्वजन्या रदा मरुद्भिः शुरुधो गोअग्राः ।
स्तवानेभिः स्तवसे देव देवैर्विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम् ॥८॥

त्वं मानेभ्यः । त्वम् । मानपुत्रेभ्यः । इन्द्र ! विश्वजनहितया । विलिख ऋष्ट्या । मरुद्भिः
सह । अपः । पशुमुत्ताः । स्तूयमानैः । मरुद्भिः । त्वं स्तूयसे । देवेति ।

L.170.

न नूनमस्ति नो श्वः कस्तद्वेदु यदङ्गुतम् ।
अन्यस्य चित्तमभि संचरेष्यमुताधीतं वि नश्यति ॥१॥

न नूनमस्ति । 'अगस्त्य इन्द्राय हविनिर्णय मरुद्भूषः सम्प्रदित्ताञ्चकार स' इन्द्र एव
परिदेवयोञ्चके' ।

१. भूयते । कर्मणि कर्तृप्रत्ययः Sy.

२. मरुतः Sy.

३. मारस्तह महान्त्वं पाधिषे लोके गच्छ
यस्मात्तव गमनध्यानानन्तरमेव मरुतां
प्रतिमूलावबद्धा निष्पुतश्चेतास्तव गमनाय
स्वबलान्प्रदितिष्ठन्ति यथा स्वामी युद्धे
बलानि तद्वदिति P. इन्द्रं रक्षणैः etc.
is omitted by P.

मरणधर्माणम् Sy. ४. पूतनामात्मन
इच्छन्तं वैरिणं मेघं वा Sy.

५. स्वरक्षणैः, उग्रकतिग(र्ग)मनसाधनैर्वा
Sy. ६. पातयन्ति । तेषामेव
ध्वनिः भूयत इत्यर्थः Sy.

७. पातने दृष्टान्तः...अथमवैरिणमिव ।
तं यथा योऽपिस्वा तदीयं धनमपहरन्ति
तद्वत् । एवं महानुभावा मरुतस्तवानुगा
इतीन्द्रस्य स्तुतिः Sy. ८. सृष्टेः
स्वकीयप्रहारविशेषः Sy. ९. मानार्थम् ।
चित्तेनेत्यर्थः । तादर्थ्यं अनुर्थं Sy.

१०. विश्वे प्राणिन उत्पादनीया यस्य तावु-
शस्त्वं सर्वजनहितशक्त्या वा Sy.

११. विदारय Sy. १२. मष्टया M.

१३. अपा M. शोकस्य रोचयित्रीः शोयिकाः
Sy. १४. गजितमुदकं वाऽप्ये पुरतो
यासां ता मेघपङ्कतीः Sy.

१५. अन्यैर्मरुताविभिर्हविगिर्वी Sy.

१६. उग्रयत्र कर्मणि कर्तृप्रत्ययः Sy.

१७. द्योतमान त्वम्...विद्यामेत्ययं व्याख्यातः
Sy. १८. VM. ignores
विद्याम् etc

Ms. D. puts the figure
॥१६६॥ here to indicate the
end of one hundred and
sixtyninth hymn. No such
number is given in P. and M.

१९. P. adds ह after सः ।

२०. परिवेदनप्रकारः प्रतिपाद्यते । इन्द्र आह
Sy. N. १.५.

‘नूनमिति विचिकित्सितार्थः’ । ‘न । नूनम् । अस्त्यद्यतनम् । नो एव । इवस्तनम् । कः । तत् । जानाति । यत् । अभूतम् = भविष्यत्, यद्वस्तस्य भवति तदेव विश्वसनीयं भवति । अन्यस्य । चित्तम् । अभिसञ्चारि । अपिच । आध्यातमपि । विनश्यति ।

१. नूनमिति M. नूनमत्र विचिकित्सार्थं Sy. निश्चयेन SKN.

२. नूनमिति विचिकित्सार्थो भाषायाम् । N. 1.5.

अद्यतनं यदस्ति तत् । ... अद्य, अद्येति यद्यपि नास्ति तथाप्युत्तरवाक्ये इव इति दर्शनादत्र, अद्येति गम्यते Sy.

३. तो P. नास्ति, अद्य मम हविरिति वाक्य-
शेषः SKN. विचार्यम्... ममैतत्ता-
वदद्यतनं हविर्मम नास्तीति । नकारं
बुद्ध्वाऽद्यतनशब्दोऽप्याहृत आचार्येण ।
प्रतिषेधे हि सति प्रतिषेधेनावश्यं भवित-
व्यमिति । एते च मन्त्रैकदेशा एव सन्तो-
ऽप्याहाराः पचातिरेकादध्ययनकाले ना-
र्थायन्ते । ते त्वर्चनिर्वचनकाले प्रकाशयि-
तव्याः Dur.

४. उदाश्वेषधारणे Sy. नापि SKN.

५. N. 1.6. इवस्तनमपि नैव नास्ति । अद्य
यथाऽस्मदर्थं निरुक्तमस्मभ्यं नास्ति किल
इवः कथं सप्त्यत इति भावः Sy. अथापि
स्यान्ध्रवस्तनं भविष्यति । नो इवः ।
इवं तावदस्मदर्थमेव निरुक्तं सदस्मतो
स्याप्यस्मभ्य इवस्तने का प्रत्याशा Dur.

६. यदस्ति Sy.

७. अन्यस्मै निरुप्यायस्मै वृत्तमिति ... वैप-
रीत्यं तत्... यद्वा यद्वभूतं भाविकार्यं
यदस्ति तत्को वेद । अद्य इवो वा सभ्यत
इत्याशा न कार्येत्युक्तं भवति Sy.
अभूतमिवासीदित्यर्थः SKN. को हि
नाम तद्देव जानाति यद्वभूतमनुत्पन्नं कस्य
भविष्यतीति मम वाज्यस्य वेति Dur.

८. यद्वस्तस्य M.

९. विश्वजननीयं P. D. विश्वजननीयं M.

१०. अस्य M. कस्मात् ? उच्यते । यस्मा-
दन्यस्य SKN. कस्मात्पुनर्न विज्ञायते ।
अतो यस्मादन्यस्य Dur.

११. मानसं जानातीति शेषः Sy.

१२. सर्वतः सञ्चारि Sy. अभिसञ्चरणस्य-
भावकं चलमित्यर्थः SKN. सञ्चरण-
शीलमनवस्थितमित्यभिप्रायः Dur.

१३. अपि P. अपि M. उत शब्दोऽप्यर्थः ।
अधीतशब्दाच्च परो द्रष्टव्यः SKN.
उत, अपि, अद्येतिच्छन्दसि समानार्थाः
Dur. १४. आध्यातमपि P.
चिन्तितमपि न इदं किम् सङ्कल्मृतम्
Sy. आध्यातमपि मयाऽद्यतनं हविः
SKN. एतदद्यतनं हविराध्यातमभिप्रेतं
सन्मया ममेवमित्येव Dur.

१५. ‘वर्तमानतामीष्ये वर्तमानवद्वा’ (Pa.
3.3.131.) इति भूते लट् । विनष्टं
मह्यं न वृत्तमित्यर्थः SKN. तथापि
विनश्यत्येव । अन्यस्मै प्रदीयते । तत्रैवं
सति इवस्तनमस्माकं भविष्यतीति कुत
एतदिति समस्तार्थः Dur.

१६. न नूनमस्त्यद्यतनम् । नो एव इवस्तनम् ।
अद्यास्मिन्नावि । द्युरित्यहो नामधेयम् ।
द्योतत इति सतः । इव उपाशंसनीयः
कालः । ह्यो हीनः कालः । कस्तद्देव
यद्वभूतम् । कस्तद्देव यद्वभूतम् । इवमपो-
तरवद्भूतमभूतमिव । अन्यस्य चित्तम् ।
अभिसञ्चारेण्यमभिसञ्चारि । अन्यो ना-
नेवः । चित्तं चेतते । उताधीतं विनश्य-
तीति । (अप्याध्यातं विनश्यति) आध्या-
तमभिप्रेतम् N. 1.6; SKN. I. 66

किं न इन्द्र जिघांससि भ्रातरौ मरुतस्तव ।

तेभिः कल्पस्व साधूया मा नः समरणे वधीः ॥२॥

किं न इन्द्र । अगस्त्य इन्द्रमाह — किम् । अस्मान् । इन्द्र ! त्वं जिघांससि । मरुतो-
ऽमी । भ्रातरः । तव भवन्ति । तैः । त्वमेकीमेव । साधुता मार्गेण । मा । अस्मान् । सङ्गमेन ।
हिंसीः । शीनकः—

किं न इत्यब्रवीदिन्द्रमगस्त्यो भ्रातरस्तव ॥

मरुद्भिः सम्प्रकल्पस्व वधीर्मा नः शतक्रतो !

किं नो भ्रातरगस्त्य सखा सन्नतिं मन्यसे ।

विद्या हि ते तथा मनोज्ञमभ्युमिन्न दित्ससि ॥३॥

किं नो भ्रातः । इन्द्र आह 'किं न' इति निगदव्याख्यातम् । 'किं नो भ्रातरिति त्वस्या-
मिन्द्रो मान्यमुपालभेत्' इति शीनकः ।

अरं कृण्वन्तु वेदिं समग्रिर्मिन्धतां पुरः । तत्रामृतस्य चेतनं युद्धं ते तनवावहे ॥४॥

अरं कृण्वन्तु । शीनकः—'अगस्त्यस्त्वरेभित्युगम्यां कुड्मनिन्दं प्रशामयत्' इति ।

१. ०स्त्यम् P. इवमगस्त्यवाक्यम् Sy.

२. अनपराधितः Sy.

३. इन्द्रं P. ४. हन्तुमिच्छसि Sy.

५. कथमवधत्स्वमित्यत आह—मरुतस्तव
भ्रातरः, त्वया भोगप्रदानेन भरणीया
इत्यर्थः । अतो वयमवध्या इत्युक्तं
भवति । मरुतामिन्द्रभ्रातृत्वमेकस्मिन्ने-
वावितिगर्भं उत्पन्नत्वात् । सा चोत्पत्तिः
पुराणेषु प्रसिद्धा Sy.

६. सन्तु भ्रातरस्ततश्च किमित्यत आह...
तैर्मरुद्भिः सह Sy.

७. कल्पय हविर्भणिं तैः सह युद्धं वा Sy.

८. साधुत्वम् Sy. ९. सङ्ग्रामे Sy.

१०. यद्वा नृत्तो दृष्टान्तः । सङ्ग्रामे यदा
विरोधिर्न हति न तथास्मानिति Sy.

११. शत्रून् P.

१२. BD. IV. ११, ५२. ५२. ५२.

१३. इवमिन्द्रवाक्यम् । हे भ्रातर्हं अगस्त्य !
हविष्यदानवरप्रदानाभ्यां परस्परौपकार-
कत्वाद् भ्रातृत्वम् । तावुशस्त्वं, सखा
सम्प्रसन्नितकार्यपि सन्, नोज्ञमान् किम-
तिमन्यसे कस्मादपराधावतिक्रम्य मनुवे ।
अपलपति । नायमपलापः किन्तु तथ्यमे-
वेति चेदुच्यते, शन्तव्यं ते तव, मनो मानसं,
यथा यथावस्तु, विद्यो जानीमः । कथं
जानीयेत्युच्यते, अस्मभ्यमिन्न दित्ससि,
अस्मदर्थं निरुप्तमस्मभ्यं दातुं नेच्छस्येव ।
इवेवार्थं Sy. १४. ०गतो व्या० P.

१४. BD. IV. १२ ०४.

१५. इवमिन्द्रवाक्यम् । अपरेऽगस्त्यवाक्यमाहुः
Sy. १७. ०स्त्यमि त्पु० M.
०स्त्यमि कृण्वन्तु BD. IV. १३ ०४.

शीघ्रमृत्विजः । वेदिम् । अलङ्कृत्यन्तु । समिन्धतां च । अग्निम् । आहवनीये तस्मिन् ।
हविषश्च । प्रज्ञापनं भवत्पासन्नस्य । यज्ञम् । तुभ्यम् । तनवावहे ।

त्वमीशिषे वसुपते वसूनां त्वं मित्राणां मित्रपते धेष्टुः ।

इन्द्र त्वं मरुद्भिः सं वदस्वाधु प्राशान ऋतुथा हवींषि ॥५॥

त्वमीशिषे । त्वम् । ईशिषे । वसुपते । वसूनाम् । त्वम् । मित्राणाम् । मित्रपते ।
धातुतमः । इन्द्र । त्वमेव । मरुद्भिः । प्रथमं संवादं कुर्व । तदनन्तरम् । काले । हवींषि ।
प्रकरणेन मुद्रयेति ।

I.171.1.

प्रति व एना नमसाहमेमि सूक्तेन भिक्षे सुमतिं तुराणाम् ।

रराणतां मरुतो वेद्याभिर्नि हेळो धुत्त वि मुञ्चध्वमश्चान् ॥१॥

प्रति व एना ।

१. हे ऋत्विजो यूयमगस्त्योऽङ्गीकृतवांस्त-
स्मात् Sy.
२. सम्मार्जनपर्युक्षणादिना परिवचरन्तु Sy.
३. समिद्धतं M. इष्मप्रक्षेपेण प्रज्वालयन्तु
Sy. ४. पुरः पुरस्तादग्निमाहव-
नीयादिकम् Sy. ५. अग्नौ Sy.
६. अमरणलक्षणस्य देवत्वस्य Sy. च
seems to be unnecessary.
७. प्रज्ञापकम् Sy.
८. ते त्वदीयं त्वं चाहं च Sy.
९. ०महं P.D. अगस्त्यवाक्यपक्षे शिष्टमवि-
शिष्टम् । तत्र वेद्याममुतस्य सत्साधनस्य
हविषो वा धेतनं प्रज्ञापनमासावनं कुत ।
आवां पत्नीयजमानावध्वर्युयजमानौ वा
हे इन्द्र ते त्वदीयं यज्ञं तनवावहे Sy.
१०. VM. ignores पुरः
११. इवमगस्त्यवाक्यम् Sy.
१२. त्वम् । ईशिषे is omitted by M.
ईश्वरो भवति सर्वस्य Sy.
१३. अतिप्रभूतानां पुरोडाशाभ्यादिधनानां

- स्वामिन् हे इन्द्र । ... वृत्त्यवृत्तिभ्यां
बहुत्वं नित्यसम्बन्धश्च प्रतिपाद्यते । यदा
हे वसुपते वसूनामीशिष इति योजना ।
द्वितीयो वसुशब्दोऽनुवादो वा Sy.
१४. इन्द्राणा P. १५. मित्रवते P.M.
अस्मदाविमित्रस्य नित्यं पालकेन्द्र Sy.
 १६. धातु P. सर्वस्यातिशयेन धारकोऽस्ति Sy.
 १७. उक्तमहिम्नः ? (०मा) त्वम् Sy.
 १८. तैः साकम् Sy.
 १९. कुत D. सम्प्रकृतमिति वदस्व Sy.
 २०. अथ च Sy. २१. ऋताधृतौ । उप-
लक्षणमेतत्कालस्य । तत्प्रागकाले Sy.
 २२. धाजप्रचर्वादीनि Sy.
 २३. इति is omitted by M.
 २४. Ms. D. puts the figure
॥१७०॥ here to indicate the
end of one hundred and
seventieth hymn. No such
number is given in P. and
M.

‘प्रादात् संवननं कृत्वा तेभ्य एव च तद्विः ॥

सुते चकार सोमे च तामिन्द्रः सोमप्रीथिनः ।

तस्माद् विद्यां निपातेन ऐन्द्रेषु मरुतः स्तुतान् ॥

प्रीतात्मा पुनरेव विस्तांस्तुष्ट्या पुनः पूषक् ।

मरुतः प्रति सूक्ताभ्यामिन्द्रं पङ्क्तिः परैस्तु सः ॥’ इत्युक्तम् ।

प्रत्येभिः । युष्मान् । अहम् । अनेन । नमस्कारेण । सुवचनेन । याचं । शोभमानां मतिम् ।

शीघ्रगामिनाम् । हे मरुतः । रममाणेन उदयम् । मदीयाभिः स्तुतिभिः । युष्मदीयं कौषम् ।

निषत्त त्यजत । अथ गमनार्थं विमुच्यन् । अश्वान् ।

एष वः स्तोमो मरुतो नमस्वान्हुदा तृष्टो मनसा धायि देवाः ।

उपेमा यातु मनसा जुषाणा यूयं हि ष्ठा नमसु इदृधासः ॥२॥

एष वः । एषः । युष्माकम् । स्तोमः । अश्वान् । मया हृदयेन । अन्यूनानतिरिक्तं
कृतः । मया मनसा । धार्यते । तथा सति इमं स्तोत्रम् । उपागच्छत । मनसा । सेवमानाः । यूयम् ।

१. Omitted by D. डब BD.

२. तानीन्द्रः P. D.

३. ०न्द्र M.

४. ०पीथिनः M.

५. विद्याप्रि० BD.

६. पूषक् BD.

७. BD. IV. § 3^{c-d}, § 4, § 5.

८. अभिगच्छामि Sy.

९. केन साधनेन ? नमसा नमस्कारेण हविषा वा । नम इत्यश्वानाम् Sy.

१०. सव० D. शोभनवचनेन स्तुतिरूपेण Sy.

११. इन्द्रस्यैव पुनर्हविषप्रदानादिवं याच्यते Sy.

१२. शोभानां P. शोभनमतिमनुग्रहबुद्धिम् Sy.

१३. स्वरन्नाणानां शत्रूणां हिंसकानां वा युष्माकम् Sy.

१४. रममाणेन मनसोत्थममृताः सन्तः Sy.

१५. ०ति (भिः) M. वेदितव्याभिः स्तुतिभिः Sy.

१६. कौषधामैतत् । कौषं युष्मदभिकमजनि-

तम् Sy.

१७. निकृष्टं धारयत, त्यजतेत्यर्थः Sy.

१८. ०मना... वि० M. रथेभ्यो विद्योजयत । कौषात्पुनर्गमनं मा कुस्तेत्यर्थः Sy.

१९. इदानीं क्रियमाणप्रकारः Sy.

२०. युष्मदर्थं इत्यर्थः Sy.

२१. कौवुशोऽयम् ? ... नम इत्यश्वानाम् । हविलेखनाश्वान् । न केवलं स्तुतिमात्रं भक्षणाय हविरपि युष्माकमित्यर्थः Sy.

२२. युष्मद्विषयेन बुद्ध्या Sy.

२३. सम्पादितस्तावुशः स्तोमः Sy.

२४. मनसा, अस्मदनुग्रहवता नितेन Sy.

२५. धार्यताम् Sy.

२६. एनां स्तुतिं तद्विदध Sy.

२७. ०तं M. उपागच्छतैव । मा विलम्बं कुत Sy.

२८. आदरया बुद्ध्या Sy.

२९. ०यम् M.

हि^१। भवत्य^२। अन्नस्य^३। वर्धयितारः^४।

स्तुतासौ नो मरुतो मृळयन्तुत^५ स्तुतो मधवा^६ शंभविष्टः^७।

ऊर्ध्वा^८ नः सन्तु कोम्या वनान्यहानि^९ विश्वा मरुतो जिगीषा^{१०} ॥३॥

स्तुतासः^१। स्तुताः^२। मरुतः^३। अस्मान्^४। मुखयन्तु^५। अपिच^६। स्तुतः^७। मधवा^८। मुखस्य^९
भावयितुतमः^{१०}। कमिपर्यायः^{११}। कुमिः^{१२}। ऊर्ध्वानि^{१३}। सन्तु^{१४}। अस्माकम्^{१५}। कमनीयानि^{१६}। अरण्यानि^{१७}।
सर्वेष्वपि^{१८}। ग्रहस्तु^{१९}। हे मरुतः^{२०}। भवतां^{२१} गमनेच्छास्तु^{२२}।

अस्मादहं^{२३} तविषादीपमाण^{२४} इन्द्राद्विया^{२५} मरुतो^{२६} रेजमानः^{२७}।

युष्मभ्यं^{२८} हव्या^{२९} निशितान्यासुन्तान्यारे^{३०} चक्रमा^{३१} मृळता^{३२} नः^{३३} ॥४॥

अस्मादहम्^१। अस्मात्^२। प्रवृद्धात्^३। इन्द्रात्^४। अहम्^५। भयात्^६। पलायमानः^७। हे मरुतः^८।
कम्पमानः^९। तथा सति^{१०} युष्मभ्यम्^{११}। हव्यानि^{१२}। प्रथमं^{१३} सुसंस्कृतानि^{१४}। आसन्^{१५}। तानि^{१६}। क्वं^{१७}। भीत्या^{१८}।
दूरे^{१९}। कृतवन्तः^{२०}। मुखयत^{२१}। अस्मानस्वाधीनान्^{२२}।

१. खलु Sy.

२. अन्नस्य हवीरूपस्य Sy.

३. अतो गन्तव्यमेव। इत् पुरणः Sy.

४. VM. ignores मरुतः। देवाः। इत्

५. Omitted by P. D.

६. स्तुताः सन्तः Sy.

७. मधयमिति धननाम। अस्महातव्यबहुधनेन
तद्वानिन्द्रः Sy.

८. सुतस्य P.

९. मुखस्य भावयितुतमः सन्नस्मान् मृळयन्तु
Sy.

१०. कमिपव० D.

११. उन्नतानि, उपर्युपरि श्रिया यशसा बोद्ध-
व्यानि Sy.

१२. जिगीषा जेतुमिष्टानि जेतव्यानि च
सन्तिवति वा योज्यम्। एवं कृत्वा मरुत
इन्द्रश्च सुखयन्तिवत्यर्थः Sy.

१३. काम्यानि स्पृहणीयानि Sy.

१४. सर्वैः सम्प्रजननीयानि Sy.

१५. सर्वाणि Sy.

१६. दिवसानि (साः) Sy.

१७. नम० M.

जिगातेर्गतिकर्मणो जिगीषा। जिगीषित-
व्यानि प्राप्तव्यानि, उत्तरजानुभूयमा-
नानि Sy.

१८. प्रसिद्धात् Sy.

१९. बलवतः Sy.

२०. तत्सकाशात् Sy.

२१. भीत्या Sy.

२२. पुरतः स्थातुमशक्तः Sy.

२३. हे मरुतः शृणुत Sy.

२४. वेपमानश्चाभवम् Sy.

२५. यानि... हवीर्वि Sy.

२६. संस्कृतानि Sy.

२७. तान्येव Sy.

२८. इन्द्रभयात् Sy.

२९. ०नात् P. M. अतो नोऽस्माननप-
राधिनः Sy.

येन मानासश्चितयन्त उक्षा व्युष्टिषु श्वंसा श्वंतीनाम् ।

स नो मरुद्भिर्वृषम् श्रवो धा उग्र उग्रेभिः स्वविरः सहोदाः ॥५॥

येन मानासः । येनेन्द्रेण । प्रज्ञापकाः । रश्मयोऽर्चान् । उपसाम् । व्युष्टिषु । वेगेन । प्रज्ञापयन्ति । स त्वम् । अस्मभ्यम् । मरुद्भिः सह । वर्णितः । श्वंसा । वेहि । उद्गूर्णः । उद्गूर्णः । स्वविरः । बलस्य दाता ।

त्वं पाहीन्द्र सहीयसो नृन्भवा मरुद्भिरश्वंयातहेळाः ।

सुप्रक्रेतेभिः सामुहिर्दधानो विद्यामेपं वृजनं जीरदानुम् ॥६॥

त्वं पाहीन्द्र । त्वम् । रश्मि । इन्द्र । अभिमवितुन् । नेतृन्मरुतः । भव च । मरुद्भिः सह । अपगतक्रोधः । शोभनप्रज्ञानैः । अभिमवितानि प्रयच्छन् । सन्धूनामभिमवितानि ।

१. ०को P. D. M. मान्यास्त्वयाऽभि-
मानिता वा Sy.

२. ०प्रोत्थान् D.M.

३. नित्यानां बह्वीनामुपसाम् Sy.

४. प्रकाशेषु सत्सु Sy.

५. बलभूतेन त्वयाऽनुगृहीताः Sy.

६. चेतयन्ते । प्राणिनां स्वस्वव्यवहाराय
प्रज्ञापयन्ति । ऐन्द्रधो विंशि तेनैवानु-
गृहीता उपसो रश्मय उद्गच्छन्तीति
प्रसिद्धम् Sy.

७. तादृशः Sy.

८. सहितः Sy.

९. वर्णितस्त्रिंशः । Sy.

१०. ०तातोऽग्रं P. ०तारोऽग्रं D.
०तरं नं M.

सर्वत्र श्रूयमाणमग्रम् Sy.

११. वेहि, स्थापय । वेहीत्यर्थः Sy.

१२. उद्गूर्णबलः Sy.

१३. कीदृशैर्मरुद्भिः । ... क्रूरबलैः Sy.

१४. पुरातनः Sy.

१५. पराभिभवतामर्थ्यं बलं सहस्तस्य दाता
... एवममहानुभावोऽग्रं वेहि Sy.

१६. सहस्वितमांस्त्वदनुग्रहेणातिप्रवृद्धबलान्
Sy.

१७. मनुष्यान्स्मान् मरुतो वा Sy.

१८. साकम् Sy.

१९. अवग० D. आग० M. अपगतमन्युर्भव ।
मरुत्सु वा तथा भव Sy.

२०. अभिमवितानि P.D. अस्मदभिमवितस्य
Sy.

२१. धारयिता भवेति शेषः Sy.

२२. VM. ignores विद्यामेपं etc.

Ms. D. puts the figure
॥१७१॥ here to indicate the
end of one hundred and
seventyfirst hymn. No
such number is given in
P. and M.

I.172.

चित्रो वौऽस्तु यामंश्चित्र उती सुदानवः । मरुतो अहिमानवः ॥१॥

चित्रो वः । हे सुदानाः ! वः । चित्रम् । याममिह । अस्तु । रक्षणार्थम् । मरुतः ! आह-
न्तुदीप्तयः !

आरे सा वः सुदानवो मरुत ऋञ्जती शरुः । आरे अस्मा यमस्यथ ॥२॥

आरे सा वः । युष्मान् । अलङ्घ्यती । हिमित्री ऋष्टिः । दूरे भवतु । तथा, अस्मा
व । यम् । यूयं क्षिपथेति ।

तृणस्कन्दस्य नु विशः परि' बृङ्क्त सुदानवः ।

ऊर्ध्वान्नः कर्त जीवसे ॥३॥

तृणस्कन्दस्य । तृणस्कन्दस्य राज्ञः । विशोऽस्मिन्मन्त्रभूतान् । बाधध्वम् । सुदानाः ।

१. P. begins गायत्साम गायति शाम
हिंस ह ।

न केवलमागमनमेव चित्रं किन्तु हे सुदा-
नवः शोभनदानाः Sy.

२. ०दान वः P. D. युष्माकम् Sy.

३. चापनीयः पुत्र्य आदचर्पभूतो वा Sy.

४. अस्मद्यज्ञागमः Sy.

५. P. adds रक्षणास्तु after अस्तु
भवतु Sy.

६. ऊर्ध्वं रक्षणावेष्टतपंगाय वा युक्तश्च
भवतु । त्वदागमनं श्रीध्रमस्तु । अभिम-
तप्रवं चास्त्वित्यर्थः Sy.

७. अहीयमानप्रकाशाः, युष्माकं सम्बन्धी
चित्रः स आगमः Sy.

८. हे सुदानवः शोभनदाना मरुतो वो युष्माकं
सम्बन्धिनी Sy.

९. ०न्ति P. प्रसात्पयन्ती स्वतेजसा स्वात्मा-
नमलङ्घ्यन्ती प्रतिदि प्राप्नुवाना वा सा
प्रसिद्धा Sy.

१०. हिंसिका Sy.

११. दूरनामैतत् । दूरे भवतु, मां न प्राप्नोतु ।
यद्वा । आरेशब्द आराच्छब्दपर्यायः । स
च दूरे समीपं च वर्तते । अत्र समीपवचनः ।
यमस्मत्तोऽन्यमस्यथ तं धैरिणमस्माक-
मुपलोपमः कठिनं आयुधविशेष आरे
समीपं प्राप्नोतु Sy.

१२. ०स्मा (स्मा) M. व्यापकं आयुध-
विशेषः Sy.

१३. VM. ignores सा । सुदानवः । मरुतः
and explains आरे once only.

१४. Omitted by P. तृणवच्छलनस्व-
भावस्य शृङ्खलमाणस्य वा मम Sy.

१५. पुत्रभृत्यादिरूपाः प्रजाः Sy.
०च्छ्वभूताः is suggested for
०च्छ्वभूतान्

१६. ०धस्व M. नु क्षिप्रम्...परिवर्जयत ।
बाधापरिहारेण रक्षत । यद्वा । उक्त-
सक्षणकालस्यागुरविशेषस्य वा प्रजाः
परिवर्जयत Sy.

१७. शोभनदानाः Sy.

ऊर्ध्वान् । अस्मान् । कुरुत । जीवन्नाय ।

I.173.

गायत्सामं नमन्यं यथा वेरर्चाम् तद्वावृधानं सर्व्वत् ।

गावो धेनवो बृहस्पदब्धा आ यत्सुब्रानं दिव्यं विवासान् ॥१॥

गायत् साम । गायति । साम । हिसनसाधनम् । 'साम वं रवोहा' इति ब्राह्मणम् । यथा ।
जातास्युद्गाता वयं च । तदनुवंसने नाम । वधमानम् । शोभनयुक्तम् । गावः । प्रीणयिष्यः ।
यज्ञे । अनुपह्रिसिता हविष्प्रदानेन । यदा । दिवि भवम् । सधानमिन्द्रं, सीदन्ति यस्मिन्देवास्तम् ।
परिचरन्ति तदानीं गायन्तीति ।

१. चिरजीवनाय Sy.

२. VM. ignores नृ । परि

Ms. D. puts the figure
॥१७२॥ here to indicate the
end of one hundred and
seventysecond hymn. No
such number is given in
P. and M.

३. गायत्युद्गाता Sy.

४. गायत् साम । गायति । साम is omit-
ted by P. तादृशं साम Sy.

५. नसा० P. नमन्यं नमस्यं नमसि
भवं नमोष्यापिनं, हिसकं वा राक्षसादि-
कस्य । नमसिर्वधकर्मा । 'नमते, अवे-
यति' (Ngh.2.19.) इति वधकसंभु
गणनात् Sy.

६. सामक्षणो धेति P. ०ओवेति D. TA.
१.७.४.

७. येन प्रकारेण Sy.

८. वेत्ति Sy.

६. जातास्युगतां P. जातास्यु० D.

१०. तथाऽर्चाम् पूजयाम शंसामेत्यर्थः । स्तुत-
मनुवंसतीति न्यायात् । यडा तदुक्त-
सक्षणं साम वावृधानं सर्व्वत् यथा भवति
तथाऽर्चाम् Sy.

११. इनु० P. तस्माद्यतः स्तौति ततः कारणात्
Sy. ०शंसनम् is suggested for
०शंसने

१२. फलभूतेन स्वर्गणे तद्वच्छत्रम् Sy.

१३. दोषभ्यः Sy.

१४. यज्ञे P. यज्ञैः M.

१५. अपहि० M. अहिसिताः Sy.

१६. इन्द्रं त्वाम् Sy.

१७. सम्मानमि० P. D. सम्मानमि० M.

१८. सीदन्तम् Sy.

१९. विवाततिः परिचरणकर्मा । आगत्य परि-
चरन्ति क्षीरं दुहन्ति तथाऽर्चाम् Sy.

२०. गायती० is suggested for
गायन्ती०

२१. VM. ignores अर्चाम् । आ ।

अर्चद्द्रुषा वृषेमिः स्वेदुहव्यैर्मगो नाश्रो अति यज्जगुर्वात् ।

प्र मन्दयुर्मनां गूर्त होता भरते मर्यो मिथुना यजत्रः ॥२॥

अर्चद् वृषा । अर्चन्ति । इन्द्रः । मरुद्भिः । स्वभूतसोमहविर्कः । मृगः । इव । अशानपरः । यदि । अत्यन्तम् । उद्युक्तो भवेत् । प्रभरते च । मदपिता । स्तुतीनाम् । हे उद्युगुण ! होता । मिथुनानि याज्यां चानुवाक्यां च । यजनकुशलः । मनुष्यः ।

नक्षद्रोता परि सत्रं मिता यन्भरद्गर्भमा शरदः पृथिव्याः ।

क्रन्दुदश्चो नयमानो रुवद्गौरन्तर्दतो न रोदसी चरुद्राक् ॥३॥

नक्षद्रोता । परितः । व्याप्नोति । होता । सम्मितानि । देवयजनानि, यत्र यत्र कार्यं तत्र गच्छन् । अयेन्द्रः शरदः । गर्भमुदकम् । पृथिव्याः । आहरति ।

१. अर्चित P. अर्चन्ति D. अर्चयतोन्द्रम् ।

यद्वा वृषा फलस्य वषिताऽयमिन्द्र उक्त-
लक्षणैरध्वर्यादिभिरुच्यते Sy.

२. हविषां वषिताऽयं यजमानः Sy.

३. वर्षकैर्हविष्यदातृभिरध्वर्यादिभिर्विशिष्टः
सन् Sy.

४. ०के P. स्वायत्तेर्द्रहविर्कः । यद्वा स्थयन्प्रा-
प्त्येवर्कं हव्यं येषां तावत्तैः Sy.

५. हरिणादिरिवायमिन्द्रोऽज्ञोऽशनशीलः सन्
Sy. ६. अशान० P.

व्यापकः पानाद्यर्थं धावन् Sy.

७. यत् D. यस्मादेवं तस्मादर्चन्ति । यद्वा ।
अयमिन्द्रो यद् यथाऽज्ञो मृग इवाति
जुगुप्साद् भक्षयेत्तथाऽर्चन्तीत्यर्थः Sy.

८. अत्यर्थम् Sy.

९. उद्युक्ते हविर्भक्षणाय । यथा मृगः
क्षुत्पिपासादितः शीघ्रमुद्युक्ते तथाऽय-
मिन्द्रोऽपि Sy.

१०. प्रकर्षेण सम्पादयति, तस्मादर्चन्तीत्यर्थः
Sy. ११. ०र्तव्यं M.

१२. स्तुतिपुक्तः Sy.

१३. मननं स्तोत्रमिच्छतां देवानाम् Sy.

१४. ह M.

१५. इवगुणं M.

१६. एतन्नामक ऋत्विक् Sy.

१७. युग्मरूपाणि याज्यापुरोनुवाक्यादीनि
मिथुनी वा जापापरित्यक्तः सन् Sy.

१८. घृ० P.

१९. यागनिष्पादकः सन् Sy.

२०. परि यन् परितो गच्छन् Sy.

२१. होमनिष्पादकोऽयमग्निः Sy.

२२. ०ता P. परिमितानि Sy.

२३. ०यजमानानि M. सदनानि गार्हपत्यादि-
स्थानानि Sy.

२४. कार्यः D.

२५. P. adds तत्र कार्यं before तत्र ।

२६. शब्दः P. व्याप्य च ... संवत्सरसम्बन्धि-
नम् Sy.

२७. गर्भस्थानीयमग्नं हविर्लक्षणम् Sy.

२८. भूम्यावच सम्बन्धिनम् Sy.

२९. स्वीकरोति । सम्भरति वा । संवत्सर-
पर्यन्तं वर्धितं भूम्यामृत्यप्रमित्यर्थः । यद्वा
संवत्सरसम्बन्धिनं वसन्तादिकाले ज्यो-
तिष्तोमादिषु वीक्षमानं पार्थिवं हविर्भ-
रत् । 'वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत'
इति श्रुतेः Sy.

शब्दायन् । अश्वः । नीयमानः । ह्वन्निव च । गौरिन्द्रः शब्दं कुर्वन् भवति । तस्य वाक् ।
द्यावापृथिव्योः । अन्तः । दूतः । इव । चरति गर्जितवशाया ।

ता कर्मापंतरास्त्रै प्र च्यौत्नानि देवयन्तो भरन्ते ।

जुजोषुदिन्द्रो दुस्सर्वर्चा नासत्येव सुगम्यो रथेष्ठाः ॥४॥

ता कर्म । तानि । कुर्मः । अभिलषिततराणि । इन्द्राय । प्र भरन्ते । बलकराणि । ऋत्विजो
हवीषि । सेवतामुभयान्यपि । इन्द्रः । दशनीयवर्चाः । अश्विनाविव । रथे तिष्ठन् । सुगम्यः ।

तमुं द्युहीन्द्रं यो ह सत्वा यः शूरो मधवा यो रथेष्ठाः ।

प्रतीचश्चिद्योधीयान्वृषणवान्वव्रुषंश्चित्तमसो विद्वन्ता ॥५॥

तमुं द्युहि । तम् । एव । स्तुहि । इन्द्रम् । यः । युद्धेण गच्छति । यश्च । शृणाति शत्रुम् ।
चनवान् । यश्च । रथे तिष्ठति । यश्च, अभिमुञ्चान् । अपि । शत्रून् अत्यन्तं युद्धपति(ते) ।

१. शब्दायमानः is suggested.
सुप्तोपममेतत् । अश्व इव कन्वति हर्षा-
तिशयात् Sy. २. ईशः P.
३. निय० P. नयभिन्द्राय हविर्भारम् Sy.
४. नीय... गो० M. गन्ता, उद्धृत्तो वृष
इव Sy.
५. रीति, शब्दायते Sy.
६. बाभ्या P. वा M. स्तूयमानः स्तुवन्वा
देवान् Sy.
७. द्यावा० M. रोदस्योः Sy.
८. मध्ये, रोदस्योरन्तरा Sy.
९. वार्ताहरो दूत इव Sy.
१०. चरति गच्छति । हविःस्वीकाराय पृथिवीं
तत्रापणाय द्युलोकं च परिभ्रमतीत्यर्थः
Sy. ११. कर्मा P.
१२. सम्पादयामः Sy.
१३. अर्पंतराणि व्याप्ततराणि वा हवीषि Sy.
१४. इन्द्राय P. इन्द्राय तदर्थम् Sy.
१५. प्रकर्षेण सम्पादयन्ति । तद्वद्वयमपि सम्पा-
दयाम इत्यर्थः Sy.

१६. द्यावापृथिवीं दृढानि स्तोत्राणि कर्माणि
स्वकीयानि सामर्थ्यानि वा Sy.
१७. ऋत्विजः P. देवानात्मन इच्छन्तो यज-
मानाः Sy.
१८. अस्मत्कृतं स्तोत्रादि कर्म Sy.
१९. ०यमन्त्रा M. दशनीयतेजः शत्रूपक्षयण-
बलो वा Sy.
२०. नासत्याविव... तो हि द्यावापृथिव्या-
त्मानौ, ताविव Sy.
२१. रथे वर्तमान युवमभूतः सन् Sy.
२२. सुगम्यः सुलेन गन्तुं शक्यः Sy.
२३. हे होतः स्तुति कुच Sy.
२४. यः खलु सत्त्वाऽतिप्रभूतवन्तः । यद्वा सत्त्वा
सावकः शत्रूणाम् Sy.
२५. शौर्योपेतः Sy.
२६. बलवानश्रवान्वा Sy.
२७. रथे वर्तमानः Sy.
२८. प्रत्यभिमुखम् Sy.
२९. योद्धुरपि Sy.
३०. योद्धुतमः Sy.

वर्षणवान् । वारकस्य । अपि । तमसः । वारयिता ।

प्र यदित्था मंहिना नृभ्यो अस्त्यरं रोदसी कस्ये । नासै ।

सं विच्य इन्द्रो वृजनं न भूमा भति स्वधावाँ ओपशमिव द्याम् ॥६॥

प्र यदित्था । प्रकर्षेण । विचते । यत् । इत्थम् । महत्त्वेन । मनुष्येभ्यस्तेजः । तस्मै तेजसै ।
द्यावापृथिवी । सञ्चरणस्थाने । न । आलम्बतः ? तेन तेजसेन्द्रः । भूमिम् । आच्छादयति । यथा ।
बलं सेनालक्षणं निष्कान्तम् । विभति । अन्नवानिन्द्रः । संदशः ? इव । दिवम्, स्थूणा ओपशः ।

समस्तु त्वा शूर सतामुराणं प्रपथिन्तमं परितंसयध्वै ।

सजोषस इन्द्रं मदे चोणीः सुरि चिद्ये अनुमदन्ति वाजैः ॥७॥

समस्तु त्वा । समस्तु । त्वा । शूर ! सताम् । बहुकुर्वाणम् । प्रतिशयेन प्रकृष्टमार्गं

१. वर्ष० M. वर्षाणो वर्षितारो वज्रावय-
स्तवान् । 'वर्षा ते वर्षं उत ते वृषा रयः'
(RV. II.16.6.) इति हि निगमः Sy.

२. द्यावरकस्यापि Sy.

३. मेघादेः Sy.

४. ०तः M. विशेषेण घातकः । यस्मादेवं
महानुभावस्तस्मात्सुहि Sy.

५. VM. ignores ह ।

६. प्रभवति । ईष्टे स्वर्गादिप्रदानेन रति-
तुम् Sy.

७. M. adds इवम् after यत् ; य इन्द्रः
Sy. ८. स्वद्वयैष्ये Sy.

८. नैतृभ्यः कर्मनिर्वाहकेभ्यो यजमानेभ्यः
Sy.

१०. अस्मै रत्नकायेन्द्राय Sy.

११. द्यावापृथिव्यौ Sy.

१२. कव्ययते सती सञ्चाराय Sy.

१३. अलम्बतः is suggested. नालं
न पर्याप्ते । जगतोऽधीशस्तेन्द्रस्य सञ्चा-
रायात्मत्वाद् द्यावापृथिव्यौ न पर्याप्ते
इत्यर्थः । सुष्टादापि स्रष्टुर्महिम्नोऽधिक-

त्वादिति भावः Sy.

१४. भूमि भूतानि वा Sy.

१५. तद्यथाऽऽवृणोति तथाऽयमपि स्वतेजसा
सं विच्ये सम्भगावृणोति लोकत्रयम् Sy.

१६. लक्षणं is omitted by P.

वृजेः कर्तार्यस्येवं रूपम् । तदिव Sy.

१७. वृष्टिलक्षणोवकावावा Sy.

१८. संवशः D.

इयदुपशेत इत्योपशं शृङ्गं तद्वृषभ इव ।
यद्वा परस्परं समीपे वर्तमानं क्षिप्यन्तरि-
क्षत्वं लोकत्रयमोपशं तदिव छां विभति ।
लोकत्रयमपि विभक्तौत्यर्थः Sy.

१९. ०णावोवशः P.

२०. सङ्ग्रामेषु Sy.

२१. त्वामेवाश्रित्य वर्तमानताम् Sy.

२२. शोषपितेन्द्र ! Sy.

२३. प्राणिनाम् Sy.

२४. वृण्वतिप्रभूतानि बलादीनि कुर्वाणम्
Sy.

२५. प्रकृष्टमार्गतमं सुकृतिनामुत्तममार्गभूतम्
Sy.

जिगमिषुम् । शत्रूणां परिवर्तनाय—परिवेषणाय । सोमेन मर्दयितुम् । ईश्वरम् । प्रजाः । ऐक-
मत्यं गता भवन्ति । य एनम् । प्राज्ञम् । अग्नेः । च । तर्पयन्ति तांश्चानुमन्यते ? ।

एवा हि ते शं सर्वना समुद्र आपो यत्त आसु मर्दन्ति देवीः ।

विश्वा ते अनु जोष्या भूदगौः सूरिश्चिद्यदि धिया वेपि जनान् ॥८॥

एवा हि ते । समुन्दने सति । शीष्यपि सवनानि । एनम् । प्रजानां शत्रूराणि भवन्ति । यत् ।
त्वदीयाः । इमा आपः । देव्यस्त्वया विमुष्टाः । आसु नदीषु । मर्दन्ति । स त्वं यदि । प्रजान् ।
अस्मान् । प्रजया । गच्छसि । ततः सर्वा । ते । वाक् । सेव्या । अनन्तरमेव । भवति ।

१. ०पुः P. इन्द्रं शत्रूणां वारकम् Sy.
२. परिवेष० P. परिवेषणाय M. अवर्तनी-
कर्तुं भूषणीकर्तुम् । भूषयितुं वा निमित्ते-
ऽर्थे Sy.
३. तव मदीयं च Sy.
४. शीष्यो विशः परिजना मरुतः प्रयतन्ते Sy.
५. शता D. सह सेवमानाः समानप्रीतयो
वा Sy.
६. प्रजाम् M.
७. बलैः Sy.
८. अनुकूलं मादयन्ति सहस्रान् मरुतस्तमेव
स्वामिनं कृत्वा मादयन्ति हर्षयन्तीत्यर्थः ।
यदा ये यजमाना वाजैर्हविर्भामादयन्ति
ते समानप्रीतिमुक्तास्तव मनुष्यभूता
ऋत्विजो यजमानभूताः प्रजाः समस्तु
सहमादनस्थानेषु यागेयुक्तलक्षणविशिष्टं
त्वामेव पूजयितुं तव मा (म) दाय च
प्रयतन्ते Sy.
९. ०नुमद्यते P.
१०. एवं हि सति Sy.
११. तव सम्बन्धीनि Sy.
१२. उदकतमुद्रवणापादानभूतेऽन्तरिक्षे Sy.
१३. नृपते सोमोऽज्येति सवनानि सोमयागाः

- Sy.
१४. वजा ० P.
१५. मुखकरा भवन्ति Sy.
१६. य D. यदि Sy.
१७. इव M.D.
१८. द्योतमानाः Sy.
१९. प्रजासु निमित्तभूतासु Sy.
२०. ते त्वां मर्दन्ति मादयन्ति । अन्तर्भावित-
प्यर्थोऽयम् । यदा प्राप्स्युष्कागर्भं वसे-
णाय त्वां प्रेरयन्ति वृष्ट्युत्पत्तिं तदा
अस्तु तव सोमयागाः मुखकरा भवन्ति ।
यजसाधनवृष्टिप्रदानेन यामाग्निर्यत्तये-
त्यर्थः Sy.
२१. स्तोत्रादिप्रेरयितुं स्तोत्रजनानपि Sy.
२२. धियणवा प्रजया वृष्टिप्रदानरूपेण कर्मणा
वा Sy.
२३. कामयसे तदा सर्वापि स्तुतिस्त्वदीया
भवति Sy.
२४. त्वाम् Sy.
२५. वात् P. स्तोत्रास्वरूपा वाक् Sy.
२६. जोषणाहं प्रीणयित्री Sy.
२७. अनुक्रमेण Sy.
२८. VM. ignores हि । ते । चित्

असाम् यथा सुपखाय एन स्वमिष्टयो नरां न शंसैः ।

असद्यथा न इन्द्रो वन्दनेष्टास्तुरो न कर्म नयमान उक्था ॥६॥

असाम् । अनेनैन्द्रेण वयम् । यथा । शोभनसखायः । भवेम । यथा वा शोभनाभीष्टाः ।
नराणाम् । इव । उदाराणां स्तोत्रैर्देविन्द्राः । यथा । भवेत् । इन्द्रः । अस्माकम् । वन्दनेष्टाः ।
क्षिप्रकारीव पुण्यः । लौकिकं कर्म । उक्थानि । आपयन्नात्मानमुत्तरत्र सम्बन्धः ।

विष्णुर्धंसो नरां न शंसैरस्माकासदिन्द्रो वज्रहस्तः ।

मित्रायुवो न पूर्पति सुशिष्टौ मध्यायुव उर्प शिचन्ति युजैः ॥१०॥

विष्णुर्धंसः । यथा । नराम् । स्तुतिभिः । नरोज्यो विगतस्पर्धो भवति । एवमस्माकं
विस्पर्धः । भवतु । इन्द्रः । वज्रहस्तः । यथा । रक्षकं मित्रमिच्छन्तः । पुरां पालयितारं राजा-
नम् । असाधूनां शासनायमिच्छन्ति । एवं मध्यकामा इन्द्रं प्रत्यात्मानम् । उपशिक्षन्ति वशी-
कुर्वन्ति । यज्ञैः । मध्यो मदनाद् रक्षकमिच्छन्त इति ।

१. इन, ईदवर, इन्द्र । Sy.
२. शोभनत्वद्रूपसहायवन्तः Sy.
३. भूयास्म Sy.
४. शोभनाभ्येषणाः Sy.
५. राजादीनाम् Sy.
६. शंसनैरिव । स्तुतिभिर्वया मनुष्याः शोभना-
भीष्टा भवन्ति तद्वत् Sy.
७. ०त्रैरिन्द्रः P.D.
८. इवानां परोक्षेणाह । नोऽस्मभ्यम् Sy.
९. ०ष्टाः P.M. अस्मत्स्तुतो वर्तमानः सन्
Sy.
१०. त्वरमाण इव Sy.
११. उत्था० M. उक्थैः शस्त्रैः Sy.
१२. फलं प्रापयन्, स्तुत्या तुष्टः तन्नस्मदीयेन
कर्मणा फलप्रापयिता... हे ऋत्विजस्त-
था कुर्वतेति शेषः Sy.

१३. ०रा M. नेतृणां मध्ये सस्पर्धाभरान् Sy.
१४. यथा विस्पर्धसः कुर्वन्ति तन्निभूतास्तद्वत्
Sy.
१५. ०फ P. सल्लायो वयं तं तथा कुर्मः Sy.
१६. विविस्पर्धा M. ०र्धा D. P. विस्पर्धम्
Sy.
१७. अनुकूलो भवतु Sy.
१८. विरोधिशिक्षणाय तर्कदा वज्रधारी Sy.
१९. मित्रेच्छवो हितं विण इव Sy.
२०. पुरः स्वामिनम् Sy.
२१. सुशासने वर्तमानम् Sy.
२२. यथाऽभिमतदानेन पूजयन्ति तथा Sy.
२३. अस्माकं धियां यज्ञासां च मध्येऽवस्थिति
कामयमाना अध्वर्यावयः Sy.
२४. उपेत्य यजन्ते । शिक्षितवानि कर्मा Sy.
२५. यज्ञसाधनैर्हविःस्तोत्रादिभिः Sy.

यज्ञो हि प्मेन्द्रं कश्चिदन्धज्जुहुराणश्चिन्मनसा परियन् ।

तीर्थं नाच्छा तातृपाणमोको दीर्घो न सिध्रमा कुणोत्यध्वा ॥११॥

यज्ञो हि । धृज्याजुष्ठीयमानः कः । चित् । एव । यज्ञो भवति । इन्द्रम् । वर्धयन् । पुनः पुनरोक्तयन् । अपि । मनसा । परिचरन्नपि कश्चिदेव वर्धयतीन्द्रम् । तीर्थं स्थितम् । आत्मीयं गृहम् । प्राप्तुम् । ततृपाणं दूरस्वम् । दीर्घः । अध्वा । यथा । न । प्राकृणोति । एवं साधयितार-मिन्द्रं न कश्चिदप्यभिमुखं करोति यः कश्चिदेव भाग्ययुक्तः प्राकरोति यथा गमने प्रवृत्तो यः कश्चिदेव गृहं गच्छति तद्वदिति । तीर्थशब्दः स्वावासवचनः । प्रथमो नकार उपमाधीनः ।

मो घू णं इन्द्रात्रं पृत्तु देवैरस्ति हि प्मा ते शुष्मिभव्याः ।

महश्चिद्यस्य मीळ्हुपो यन्व्या हविष्मतो मरुतो वन्दते गोः ॥१२॥

मो घू णः । इन्द्र । अस्माकम् । एषु । सङ्ग्रामेषु । अन्यैर्देवैः ।

१. यज्ञवान्, यज्ञानुष्ठापी Sy.
२. इन्द्रं यज्ञेन वर्धयतीत्यर्थः Sy.
३. कुटिलगतिस्तु कश्चित् Sy.
४. मनसा केवलेन Sy.
५. परितो गच्छन्लौकिकविषयादिकं ध्याप-
न्वर्तते । यद्वा परि(:) वर्जनार्थः ।
वर्जयित्वा गच्छन्निर्बं प्राप्नोति Sy.
६. तत्र वृष्टान्तः । तीर्थं प्रतिष्ठे मार्गे Sy.
७. पानीयादिकं सवनम् Sy.
८. आभिमुख्येन समीपे वर्तमानम् Sy.
९. ततृपां P. Missing in M.
विपातायुक्तं यथाऽविलम्बेन प्रीणाति स
यथा तत्सवनमागच्छतीत्यर्थः । तद्वज्जनेन
कश्चित्पुमानिन्द्रमभिगच्छतीति Sy.
१०. कुटिलस्य वृष्टान्तः । ... वक्ष्येनाति-
दूरः Sy. ११. मार्गं इव । स यथा Sy.
१२. फलं पानीयादिरूपं कलाधिने वा दृश्यम्
Sy. १३. ० न्द्र M.
१४. अर्वाकरोति, नीचैः करोति । वर्धयती-
त्यर्थः । तस्माद्यज्ञमार्गमजानानो वको
दूरे परिभ्रमति नेन्द्रं तर्पयति । तद्विलक्षण-
स्तु वर्जयत्येव Sy.

१५. The Passage beginning with
न कश्चिदप्यभिमुखं and ending
with भाग्ययुक्तः is missing
in M.
१६. ० शब्द P.
१७. VM. ignores स्म ।
१८. मो इति निषेधार्थः Mah. मो इत्यर्थं
निपातः प्रतिषेधार्थीयः पुरस्तादाख्यातस्य
भवति । अस्यार्थं प्रतिषेधयति । नचाख्यातं
विद्यते, अतः श्रुत्युक्तमध्याह्रियते U.
मो इति प्रतिषेधे । निपातसमुदायो वा ।
सामर्थ्यात्सभ्या चिया; तस्या एव निषेध-
सम्भवात् । अस्त्विति वक्ष्यमाणत्वाच्च
BB. १९. देवनादिगुणक ! BB.
२०. नोज्मान्, मे (मा) विनाशयेति शेषः
Mah. अस्मान् Sy. अस्माकं प्रजाः U.
अस्मान् BB. २१. एषूपस्थितेषु Sy.
२२. सङ्ग्रामेषु वर्तमानः Mah., U. वृष्ट्यर्थं
मेघजयेषु Sy. सङ्ग्रामेषु प्रवृत्तिः BB.
२३. त्वया सह सख्यं प्राप्तमं कृत्वा मर्कटैः सह-
तस्त्वम् Mah. मरुदादिभिः सह Sy.
मरुद्भिः सहितः U.

शोभनम् । मा भूत् । अस्ति । हि । ते । वलवन् ! शत्रूणामवयजनं नाशनम् । महतः । मीढुषः ।
यव्या=मिश्रमिश्री । हविष्मतः । मरुतश्च । स्तौति । अस्माकं वागिति ।

१. सुशब्दो विनाशभावस्य सौष्ठवं ब्रूते Mah. सू इत्यनर्थकः U. सु सुष्ठु समीचीनमेव । सुष्ठु मा भूदिति वा ।... शोभनमेतदिति BB.
२. तथा सति विनाशालेशो मा भूदित्यर्थः सम्पद्यते Mah. सो पु मैव त्याजीरिति शेषः । मरुतसहितो युध्यस्वेत्यर्थः Sy. मा विमन्थीः, मा हिलीः U. प्लु मा कार्योः । ... 'मुञ्चाः' इति सौष्ठवम् । 'प्रत्येषामपि दूषयते' इति दीर्घत्वम् । 'नद्वयं धातुस्त्वोरुभ्यः' इति नसो णत्वम् BB.
३. विद्यत एव Mah. क उपकार इति चेत् । उपकृत्य हि प्रत्युपकारः प्राप्यते । अस्ति हि... स्तेत्यनर्थकः U. पादादित्वाद- स्तौति न निहन्यते BB.
४. खलु Mah., Sy. यस्मात् U.
५. तव Mah., Sy. तव विषये U. तव प्रसादात् BB.
६. 'शुष्ममिति ब्रह्मनाम' (Ngh. 2. 9.) Mah., U., BB.
७. अथयानं P. अथयानं D. अथयुतो यागः पृथग्भागोऽस्ति ।... अथपूर्वस्य यजतेरे- तद्रूपम् Mah. अथयुज्य पृथक्कृत्य यजनं हविर्भागोऽस्ति । मरुद्भ्यः पृथगप्यस्ति हविर्भागः । केवलं मरुद्भ्य एव दीयते नास्मभ्यमतः कथं योत्स्यामीति न मन्तव्य- मित्यर्थः Sy. अथयुतो यागः पृथग्भागस्त- द्दानी U. करम्भपात्रयागोऽस्तु । अथयज- नमवपाः । 'अवेयंजः' इति ण्विः । छान्व- सौज्यविकारः । सोर्वा डादेशः BB.
८. यद्वा, अथवाः शत्रूणां वर्जनाय गन्ता वज्रोऽस्ति ते Sy. वरुणपाशानामवयजनं विनाशहेतुरस्तिवति यावत् BB.
९. महश्चित् पूजा खलु । तस्य यथोक्तपूजो-

येतस्य तवास्मात्तु कृपालुत्वं युक्तमिति भावः Mah. महतोऽपि Sy. महतश्चित् U.

१०. 'मिह, सेचने' धातुः । वृष्टिप्रदत्वेन सेक्तुः Mah. हविष्प्रवातुः Sy. सेक्तुर्वरुणस्य यथंयितुर्था U. सेक्तुः सम्बन्धिनीप- मिष्टिः ।... दाशवानादौ मीढ्वानिति निपातितः BB.
११. यस्य M. यस्माद्यव्या यवमाश्रयवृशी, अतिस्वल्पेति यावत् । शास्त्रादित्वादिवाच्यं यः BB.
१२. यवमयः करम्भपात्रेनिष्पन्ना होमक्रिया Mah. यस्य मम यव्या फलेनेन्द्रेण वा सह मिश्रयन्ती Sy. यद्वा इयमेवेष्टिस्तव प्रसादान्महती यव्या यावयित्री वरुण- पाशानां पृथक्करणसमर्थेति यावत् । छान्वसो यः BB.
१३. हविर्योग्यस्य तव Mah. प्रदेयहविर्युक्त- स्य Sy. वरुणतो मम BB.
१४. भवतः सखीन् Mah. यद्वा, एतत्पदद्वयं मरुतां विशेषणम् ।... मीढुषः सेक्तुन् हविष्मतो वसहविषा तद्वतो मरुतः Sy. तव स्वभूताः सज्जतास्त्ववनुग्रहात् U.
१५. नमस्करोति । तमो मरुद्भ्य इत्येवमाका- रायाः स्तुतेर्नमस्काररूपत्वात् । मरु- ड्विषयनमस्कारेणापि तुष्टस्य तव कृपैव युक्तेत्यर्थः Mah. 'वदि अग्निवादनस्तु- त्वोः' स्तौति U.
१६. अस्मदीया Mah..
१७. स्तुतिरूपा वाक् Mah. स्तुतिशस्त्रादि- रूपा वाक् Sy. वाक् स्तोत्राणाम् U.
१८. VM. ignores उ । स्म । चित् । यस्य This stanza=YV. 3.46.
=TS. 1.8.3.1.

एष स्तोमं इन्द्र त्वम्यमस्मे एतेन गातुं हरिवो विदो नः ।

आ नो ववृत्त्याः सुविताय देव विद्यामेपं वृजनं जीरदानुम् ॥१३॥

एष स्तोमः । एषः । स्तोमः । इन्द्र ! त्वत्पीत्यर्थम् । अस्माभिः कृतः । एतेन स्तोत्रेण ।
अस्मान् । मार्गम् । लम्भय । आवर्तय । अस्मान् । पुनः पुनरभ्युदयार्थम् ।

I.174.

त्वं राजेन्द्र ये च देवा रक्षा नृन्याहंसुर त्वमस्मान् ।

त्वं सत्यतिर्मुधवा नुस्तरुंस्त्वं सत्यो वसवानः सहोदाः ॥१॥

त्वं राजेन्द्र । ये मनुष्याणामधिपतयः । देवाः । तेषामपि त्वम् । इन्द्र ! राजा भवसि
रक्ष । मानुषान् । अस्माश्च । पाहि । वलवन् ! त्वम् । सतां पाता । धनवान् । अस्माकम् ।
तारकः । त्वम् । सत्यकर्मा । आच्छादयिता तेजसा । वीर्यस्य च दाता ।

१. इदानीङ्कारितप्रकारः Sy.
२. स्तोत्रविशेषः Sy.
३. हरिभ्यां तद्वभिन्द्र ! Sy.
४. त्वदर्थम् Sy. ५. गमनेन वा Sy.
६. अस्मदीयम् Sy.
७. देवयजनमार्गम् Sy.
८. ०पत P. विदस्व Sy.
८. विदित्वा च ... आवर्तस्य । अस्मद्याम्
प्रत्यागच्छ Sy.
१०. सुहिताय शोभनयमनाय वा Sy.
११. VM. ignores हरिवः । देव ।
and विद्याम् etc.
Ms. D. puts the figure
॥१७३॥ here to indicate the
end of one hundred and
seventythird hymn. No

- such number is given in
P. and M.
१२. ये देवा मरुदादयः सन्ति तेषामपि
विशेषेण Sy.
१३. अधिपतिः सर्वस्य जगतः Sy.
१४. पालय Sy. १५. मनुष्यान् M.
१६. कर्मनेतुन् पजमानान् Sy.
१७. विशेषतोऽस्मानपि रक्ष Sy.
१८. शत्रूणां निरस्तितः Sy.
१९. सतां सतः कर्मफलस्य वा पाता Sy.
२०. तारयिता पापात् Sy.
२१. सत्योऽवाध्यः सत्यफलो वा Sy.
२२. स्वतेजसा सर्वं छादयन्, वसूनि वा कुर्वन्
स्तोत्रम् Sy.
२३. सहोदो बलस्य दाता भवेति शेषः Sy.
२४. VM. ignores one त्वम्

दनो विश इन्द्र मृधवाचः सप्त यत्पुः शर्म शारदीर्दत् ।

अनवद्यो अनवद्यार्णा यूने वृत्रं पुरुकुत्साय रन्धीः ॥२॥

दनो विशः । शरद्गाम्नीऽमुरस्व । यदा । सप्त । पुः । दारितवानसि । जगतः शर्मणे । तदानीं तदीयान् मृधवाचः पुरुषवचनान् । मनुष्यान् । जग्दितवानसि । हे अनवद्य ! तदीः । अपः । त्वमृणोः । यूने । भवद्भक्ताय पुरुकुत्साय । शत्रुम् ।

१. दशज्ञा० P. शारदीः प्रत्ययाः । यदा । एतत्संवत्सरलक्षणकम् । संवत्सरपर्यन्तं दृढीकृता अत्रि Sy. शरदि भवाः SKN. शरत्कालोत्थाः संवत्सरोत्था वा । संवत्सरोऽपि हि शरदित्युच्यते 'स जीव शरवः शतम्' इति लिङ्गात् Dur.

२. व्यत्ययेन नपुंसके पुल्लिङ्गत्वाने यस्मादर्थे वा यत् । यस्माद्वा SKN. यस्मात्त्वम् Dur.

३. एतत्सङ्ख्याकाः Sy. सप्तसङ्ख्याकामेव, (का एवम्) SKN. सप्ताः Dur.

४. पुरीः Sy. मेघपुरः Dur.

५. अदारयः । पुरुषव्यत्ययः Sy. वृणाते-वृणान्वसमेतद्रूपम् । दारितवानसि दारयसि वा SKN. त्वं दारयसि Dur.

६. सुखं यथा भवति तथा Sy. शर्म सुखं, (अ) क्लेशेन ये(या इ)त्यर्थः SKN. सुखमिच्छञ्जनानाम् Dur.

७. ० वा P. M. तदीयाः Sy.

८. मृधा० P. मृद्ध० M. हे इन्द्र त्वं वृत्र-सम्बन्धयामुराणां पुरभेदसमये... मर्य-णवचनाः Sy. मृत्राण्यो मृदुवचनः । मृदु-वचनं मृदुवाग् वचनात् किंविति शेषः SKN. मृदुवाचः Dur.

९. पुरुषवचनान् P.

१०. प्रजाः Sy. अस्माकं विशो मनुष्यान् SKN.

११. अदमयः । वमेरिदं कृणु । यदा वर्षाव्य-त्ययः । नदः । अनदीऽजवयोऽमुरप्रजाः,

अतिभयदूरशब्दमकरोः Sy. दानमनसः सामर्थ्यादस्य भाष्यकारः, (उवा)जहार SKN. दानमनस एवैतान्स्मभ्यम् Dur. 'दानमनसो नो मनुष्यानिन्द्र मृदुवाचः कुर्व' N. 6,31.

१२. तथा कृत्वा हे अनवद्य कातरत्वानिन्दावन् हे इन्द्र Sy. अनवद्याः प्रज्ञस्याः SKN. अनवद्यार्णा अनवद्योदकास्ताः पुरःDur.

१३. नमीः P. अरणशीलाः Sy. अर्णा नवीनामेतत् । तदी प्रति SKN.

१४. अद्यस्त्वम् P. M. तदीयवृणस्यान्युद-काभयार्णि तदाकादीन् Sy. वृष्टिलक्षणाः SKN.

१५. अगमयः प्रावतयः । भगान्यकरोः Sy. विदार्थच ऋणोः, ऋणातेर्गतिकर्म्मणोऽतर्था रूपं गमयसि प्रापयसि SKN.

अपगमितवानसीमं लोकं प्रति ।... स्वभाव एवैव तव लोकाननुग्रहोतुमित्यभि-प्रायः Dur.

१६. नित्यतरुणाय, तदर्थम् Sy. 'यु मिश्रणे' मिश्रपित्रे च हविभिः स्तुतिभिश्च देवानाम् SKN. यीतिः स्तुत्यर्थः स्तोत्रे यजमानाय Dur.

१७. पुरुषकु० P. एवमुपहृत्य... एतन्नाम्ने रान्ते Sy. कर्ता स्तोमानां कुत्सम्बन्धः, (कुत्ससम्बन्धी) बह्वीनां स्तुतीनां कर्त्रे यजमानाय SKN. बहुस्तुतिकर्त्रे Dur.

१८. वृजमेतन्नामकमसुरम् Sy. धननामेवम् SKN. धनम् Dur.

वशमनयः । ^१“दानमनसो नो मनुष्यानिन्द्र मुदुवाचः कुर्वन्ति” इति यास्कः ^१ ।

अज्ञा वृत् इन्द्र शूरपत्नीदद्यां च येभिः पुरुहूत नूनम् ।

रक्षो अग्निमुशुपं त्वीयाणं सिंहो न दमे अपांसि वस्तोः ॥३॥

अज्ञा वृत्ः । गच्छ । परिवृत्ः । इन्द्र । दासपत्नीः = धेपः । याम् । च गच्छ ।
येभिर्गच्छद्भिर्मरुद्भिः सह । पुरुहूतः । सम्प्रति । स त्वं वृष्ट्युत्पादनेन रक्ष । दवान्निम् ।
शोपरहितम् । तूर्णगमनम् । यथा । सिंहस्तूर्णं गच्छत्येवमग्निश्च । यजमानगृहे । देवानां कर्माणि ।
वासयितुमिति ।

१. अज्ञावयः । ग्रहनः । अयमेतिहासिकः पञः
Sy. ‘राघ साध संतिद्धौ’ । संराघवसि
इवासीत्यर्थः SKN. सम्पावितवानसी-
त्यर्थः । वत् एवमुपकारे प्रवृत्तो भवान्
स्तीतृणामन्येषां च जनानां, तस्माद्
ब्रूमोऽस्माकमप्येतान्मुदुवाचः कुरु मनुष्या-
निति Dur.

२. निष्कतवृद्धया तु हे इन्द्र मध्रवाचो
विशो मर्यगध्वनिपूक्ता वृष्टिरूपाः प्रजा
इतोऽदमयः । अज्ञावयो वा । अज्ञेय
इत्यर्थः । कदा, यद्यदा सप्त पृष्ठः शार-
दीर्घत्वं सपेणस्वभावान्प्रत्यक्षान् वृष्ट्या
जगत्पूरकान्मेघानदारयस्तदेत्यर्थः, तथा
कृत्वा हे अतवद्य, अर्णा अरणस्वभावा अप
ऋणोरणमयः प्रावर्तयः कुत्वादिरूपेण ।
अनन्तरं यूने पुरुकुत्साय वृत्रं मूर्ख्यं मेघं
रन्धीरसाधयोऽह्नतः Sy.

३. एवमत्र ‘वनः’ इत्यस्मिन्पदे दकारे ‘दान-
मनसः’ इत्येतान्यक्षराण्यध्याहृतानि
भाष्यकारेण । ‘न’ कारश्चास्मद्योने
विभज्योदाहृतः । तथाधोपपत्तिवशनात्
Dur.

४. N. reads कुरु instead of
कुर्वन्ति; SKN. II. 498.

५. VM. ignores इन्द्र

६. गच्छ जेतुम् Sy.

७. वतंत आस्विति वृत्तोऽनुपपुरीः । यद्वा ।
शूरा यजमानास्तैः पालिता वृत्तो वेदि-
भूमौः Sy.

८. अप M. शूरं रक्षोभिः पालिताः Sy.

९. नूनमवश्यमज Sy.

१०. एभिः M. किं त्वमेक एव । न । . . . मद-
वादिभिरनुगतोऽस्ति तैः सहितः सन् Sy.

११. सप्त M. .

१२. बहुभिर्बहुषा वाऽह्नतेन्द्र ।

१३. ०ल्पा० P. १४. रक्षस्त्वैव Sy.

१५. वृष्टुं होमाधारं वाऽग्निम् Sy.

१६. आशोषयितारमशान्तं वा Sy.

१७. रक्षणे वृष्टान्तः । सिंह इव, स यथा
स्वाधमभूतं वनं गजाद्युपद्रवपरिहारेण
रक्षति तद्वत् । अनुपूरभङ्गयमने वा
वृष्टान्तः । सिंहो यथा निर्भयो विरोधि-
मृगान्हन्तुं धावति तद्वत् Sy.

१८. गृहे Sy.

१९. कर्माणि कुर्वन् Sy.

२०. वस्तुम् । यद्वा वासयितुं स्थापयितुं,
कारयितुमित्यर्थः । यजद्भिदसु हतेष्वग्नी
मुत्तिरे सति वागाद्यनुष्ठानपरः स्वास्था-
मीत्यर्थः Sy.

२१. VM. ignores उ ।

शेषन्नु त इन्द्र सस्मिन्योनौ प्रशस्तये पर्वीरवस्य मुह्ना ।

सृजदण्यस्यव यद्युधा गास्तिष्ठद्वरी धृपता मृष्ट बाजान् ॥४॥

शेषन्नु । शेरताम् । क्षिप्रम् । इन्द्र ! स्वकीये । स्थाने । अभ्युदयार्थम् । तव । प्रापु-
धस्य । महत्त्वेन । अवासृजत् । यत् । अगन्तुणि, उदकानि । युद्धेनेन्द्रस्तदा । अश्वौ । अघिति-
ष्ठति । तथा स्वबलेन प्रगल्भेन । शत्रुवलानि । परिमार्ष्टि ।

वह कुत्समिन्द्र यस्मिञ्चाकन्तस्यूमन्यु अजा वातस्याश्वा ।

प्र सूरश्चक्रं बृहतादभीक्रेऽमि स्पृधो यासिपृद्वज्रं बाहुः ॥५॥

वह कुत्सम् । वह । कुत्सं प्रति । इन्द्र ! यस्मिन् । कामयसे गन्तुम् । सन्ततगमनमिच्छन्तौ ।
ऋजू गच्छतः ? । तवाश्वौ । सूर्यस्व । रथचक्रम् । प्रबृहतात् । सङ्ग्रामे, इन्द्रः । अमियातु च

१. शेषं M. २. व्यत्ययेन परस्मैपदम् Sy.

३. सर्वस्मिन् समाने वा Sy.

४. स्वकीये स्थानेऽन्तरिक्षे वा । योनिरन्त-
रिक्षम् Sy.

५. किमर्थम् ? ... प्रशस्तनाय त्वस्तुतये ।
त्वन्महिमज्ञापनायेत्यर्थः Sy.

६. ते शत्रवः Sy.

७. किं सेवनादिसाधनेन, इत्याह । ... कुलि-
द्रास्य कुलिशशब्दस्य वा Sy.

८. महिम्ना । स्वबलप्रहारेण हता भेदाः
शत्रवो वा सत्रवः शेरते, निपातेन
पलायन्त इत्यर्थः Sy.

९. अवासृजः । अवाङ्मुक्षमपातयः । पुरुष-
व्यत्ययः Sy. १०. यदा Sy.

११. गाः, गच्छति Sy.

१२. ० अगन्तुज्ज्वलानि M.

१३. प्रहरणसाधनेनापुष्टेन युद्धेन वा Sy.

१४. तवर्ष हरी अश्वौ Sy.

१५. इधि० P. अघितिष्ठः । अघाति पुरुषव्य-
त्ययः । यडा । यदा हरी अघितिष्ठति
तवाऽवासृजः Sy. १६. यथा P.

१७. धर्मकेण सामर्थ्येन Sy.

१८. प्रगल्भेन P.D.

१९. अयं वं कृत्वा बाजानां सस्याविल-
णानि Sy.

२०. शोधय प्रवर्धयेत्यर्थः Sy.

२१. वह कुत्सम् is omitted by M.

२२. प्रस्थापय Sy.

२३. एतन्नामानमूवि प्राप्तम् Sy.

२४. प्रति M.

२५. यस्मिन् हविषि निमित्तभूते सति Sy.

२६. कुत्सम् ... तर्पयते वा हविरादिकम् Sy.

२७. सस्ति तव गम० P. 'स्पूमकम्' (Ngh.
3.6.) इति सुखनाम, तविच्छन्तौ
सन्ततगामिनौ वा Sy.

२८. ऋज्वे ग० P. ऋजू ग० D. ऋजुगामिनौ
Sy. गच्छन्तौ is suggested for
गच्छतः

२९. वातस्य वायोः समानयोगौ ... तदीया-
वशौ Sy.

३०. तवर्ष सूरः प्रेरकः सूर्यः Sy.

३१. स्वमण्डलं स्वरयचक्रं वा Sy.

३२. बृहता P. ऊर्ध्वं गमयतु प्रकाशयतु Sy.

३३. आसन्ने देशे Sy.

शत्रून् स्पर्धमानान् । इन्द्रो वज्रबाहुः ।

जघन्वाँ इन्द्र मित्रेरुञ्चोदप्रवृद्धो हरिवो अदाशून् ।

प्र ये पश्यन्मर्थमणं सचायोस्त्वया शूर्ता बहमाना अपत्यम् ॥६॥

जघन्वान् । हतवानसि । इन्द्र ! आत्मनो मित्राणां प्रेरयितुन् । प्रवृद्धोदनस्त्वम् ।
हरिवः । अदानशीलानयजमानान् । ये । प्रपश्यन्ति । पुत्रपौत्रैः सह । अश्वस्य । प्रेरयितारम् ।
त्वया । घनाप्रदानेन हिसिताः । पुत्रपौत्रान् । बहमानाः । “यः खलु वै ददाति सोऽर्थमा” इति
ब्राह्मणम् । एतदेव तेषां हननम् ।

रपत्कुविरिन्द्रार्कसातौ चां दासायोपवर्हिणीं कः ।

करत्तिसो मधवा दानुचित्रा नि दुय्योणे कुर्यवाचं मृधि श्रेत् ॥७॥

रपत् कविः । अस्तौत् त्वाम् । उशनाः । अश्वभजननिमित्तम् । तस्मै क्षीणाय त्वम् ।

१. सहग्रामं कुर्वतः शत्रून् Sy.
२. ०हुम् M.
अश्वमिन्द्रः Sy.
३. VM. ignores वातस्य
४. मित्राणां यजमानानामोरयितुं ग्राहकान्,
तद्वैरिणां मित्रत्वं गच्छतो वा Sy.
५. चोदनेः स्तोत्रैः प्रवृद्धः सन् Sy.
६. M.adds प्रवृद्धनोदनेः before
त्वम् ।
७. हरिभ्यां तद्वत्त्वम् Sy.
८. अश्वत० D.
अदातुन् Sy.
९. पश्यन्ति ते नराः Sy.
१०. अस्य P.D.
मनुष्यस्याध्वय्वैर्हिर्विलक्षणान्नस्य वा
Sy.
११. वातारं त्वाम् Sy.
१२. M. adds उदारे before त्वया ।
१३. ०नेन ...सिताः M. क्षिप्ता हविष्यदाने
Sy.

१४. कुलस्यापातयितारं पुत्रम् Sy.
१५. ये सन्ति ते प्र पश्यन् । यद्वा । येऽर्थमणं त्वां
पश्यन्ति त एवं भवन्ति । यद्वा । ये नरा
अर्थमणं यं कञ्चिद्वातारं पश्यन् पश्यन्त-
स्त्वामपजन्त, आयोमेनुष्यस्य सचा सहाय-
भूतास्त्वया शूर्ताः क्षिप्ता वज्रिता अपत्यं
पुत्रं बहमाना ये सन्ति ताञ्जघन्वान्
अवेत्यर्थः Sy.
१६. एतत् is omitted by P.
१७. हनन P.
१८. रवत् P.
१९. रपत् कविः । अस्तौत् is omitted
by M.
स्तौति । यद्वा । एतग्रामर्षी रपवस्ती-
वपार्यम् । तस्यातिप्रभूतमन्नं प्रादा
इत्यर्थः Sy.
२०. आन्तवर्शी, अनुवानो वा होता Sy.
२१. अर्बनीयस्यान्नस्य लाभे निमित्तभूते
सति Sy.
२२. प्राण्युपश्रवपित्रेऽमुराय Sy.

पृथिवीम् । वर्धयित्रीम् । कृतवानसि । तथा तिस्रो भूमीः । चित्रदानाः । करोति । तथा दुर्योणाख्ये
देशे । कुम्भवाचनामानमसुरम् । मुदे । हिसितवान् । इन्द्रः ।

सना ता त इन्द्र नव्या आगुः सहो नभोऽविरणाय पूर्वाः ।

मिनत्पुरो न भिदो अदेवीर्ननमो वधरदेवस्य पीयोः ॥८॥

सना ता ते । इन्द्र ! ते । सनातनानि । तानि धनानि । नूतनाः स्तोत्राः । प्राप्नुवन्ति ।
सोऽवानसि । अविरणस्य । बह्वीः । हिंसाः, नभतिहिंसाकर्मा । असुरपुराणि । इव । आसुरीः ।
हिंसाः । भिन्नवान् । तथा हिंसकस्य । असुरस्य वधार्थम् । आत्मीयमायुधमत्यन्तं नमितवानसि ।

१. भूमिम् Sy.

२. शय्याम् Sy.

३. अकरोः । हत्वा भूमावपातय इत्यर्थः
Sy.

४. वाशिकपाशुकसोमिकरूपा भूमीः क्षित्यन्त-
रिक्षगुरुया वा भूमीः Sy.

५. दानेन देवैर्धनंर्वा चापनीयाः Sy.

६. यद्वा तिस्रोऽयोरजतहिरण्यमयाः
पुरीर्वाणिचित्राः खण्डनेन चित्रा अकरोत्
Sy.

७. (त)था M.

८. कुष्टघोनीं स्थाने । एतन्नामकस्य राज्ञः
प्रीत्यर्थं वा Sy.

९. कुलितं शब्दायन्तमेतन्नामानमसुरम् Sy.

१०. सङ्ग्रामे Sy.

११. धनवानयमिन्द्रः Sy.

१२. VM. ignores इन्द्र

१३. तव सम्बन्धीनि Sy.

१४. सदातनानि नित्यानि Sy.

१५. शौर्याणि Sy.

१६. ०१ M. नवतरा इदानीन्तना
ऋषयः Sy.

१७. आगच्छन्ति स्तुतिव्याजेन प्राप्नुवन्ती-
त्यर्थः Sy.

१८. अभ्यभवः Sy.

१९. अधिगतरणाय सङ्ग्रामनाशनाय Sy.

२०. बह्वी M.

२१. नभेहिंसार्थात्किञ्चप । तदन्तस्येवं रूपम् ।
ता हिंसाः Sy.

२२. न भवति हिं M.

२३. तदर्थं भिदो भेतुर्षातिकाः, अवेवीरासुरीः
पुरो न पुरोरपि Sy.

२४. नशब्दश्चार्थे Sy.

२५. ०री M.

२६. विदारितवानसि । पुरुषव्यत्ययः Sy.

२७. हिंसकस्यासुरस्य Sy.

२८. अस्तुत्यस्य Sy.

२९. वज्रम् Sy.

३०. अनुकूलमकरोः । यद्वा । हे इन्द्र सना नित्यं
तत्काले ते तव सम्बन्धिभ्यस्ता तानि ।
लिङ्गव्यत्ययः । ताः पूर्वाः पुरातन्य आपो
नव्या नूतनाः स्तुत्याः सत्य आगुरा-
गच्छन्ति । किमर्थम् ? अविरणाय, अवि-
रमणाय प्राणिनामविनाशाय । तदर्थं नभो
हिंसकान् वन्धकान्वा वेधान्तहः मर्यगम-
करोः । किञ्चादेवीः पुरोऽवर्षणेनादेवन-
शीलानुदकपटवन्धान् भिनद् भिन्नान-
करोः । तथाऽदेवस्यादेवनशीलस्य पीयोः
प्रतिकूलस्य वृत्रस्य वधवर्ध्वा ननमो-
जनमयः Sy.

त्वं धुनिरिन्द्र धुनिमतीर्च्योऽरुपः सीरा न सर्वन्तीः

प्र यत्समुद्रमति शूर पपि^१ पारयां तुर्वशं यदु^२ स्वस्ति ॥६॥

त्वं धुनिः । त्वम् । कम्पयिता । कम्पयितोः । अपः । मेवेभ्यो विद्वानसि । नद्यः । इव ।
निर्गच्छन्तीः । यदा त्वम् । तुर्वशम् । यदु^३ च समुद्रमध्यस्थी । समुद्रम् । प्रकर्षेण । अतिनयसि तदा
नौ । अविनाशेन । पारयेति ।

त्वमस्माकमिन्द्र विश्वधं स्या अवृकृतमो नरां नृपाता ।

स नो विश्वासां स्पृधां संहोदा विद्यामेपं वृजनं जीरदानुम् ॥१०॥

त्वमस्माकम् । त्वम् । अस्माकम् । इन्द्र । सर्वकालम् । अस्तेनतमः । नृणां च ।
पाता । भव । स त्वम् । विश्वाताम् । स्पृधमानानां । सेनानाम् । बलस्य खण्डयिता
भव ।

१. कम्पयिता शत्रूणामसि Sy.
२. कम्पनोपेततरङ्गवतीः । अथवा धुनिर्ना-
म जलप्रतिरोधकार्येनुरः । स एव प्रति-
बन्धकतया यासां तादृशीः Sy.
३. अगमयः । भूमावपातयः Sy.
४. तत्र वृष्टान्तः । ... नदीनामैतत् ।
सरणवतीर्नदीरिव सङ्गतमन्तता इत्यर्थः
Sy. नदीः is suggested
५. ०च्छति P. ०च्छती D.
प्रवहन्तीः Sy.
६. ०स्यो P. उभावपि राजर्षी Sy.
७. अतिक्रम्य पुरयस्युदकं तवानोम् Sy.
८. तौ is suggested for नौ ।
९. अविनाशम् Sy.
१०. वारयेति P. अपालयः सम्पूर्णजलवर्ध-
नेन Sy.
११. VM. ignores इन्द्र । शूर
१२. विश्वस्मिन्नपि काले विश्वप्रकारं र्वी Sy.

१३. यदा दातृतम इत्यर्थः Sy.
१४. नृ० P. अस्मदीयानां पुत्रभूत्वादिरूपाणां
बहूनां मनुष्याणाम् । ... अपरो नृशब्दो-
ऽनुवादः Sy.
१५. वानां M.
सर्वदा रक्षको भव Sy.
१६. सर्वाताम् Sy.
१७. स्पर्धानिमित्तानामस्मत्सेनानाम् Sy.
१८. तासानर्थाय बलस्य दाता भव Sy.
१९. VM. ignores नः and विद्याम
etc.
Ms. D. puts the figure
॥१७४॥ here to indicate the
end of one hundred and
seventyfourth hymn. No
such number is given in
P and M.

I.175.

मत्स्यपायि ते महः पात्रस्येव हरिवो मत्सुरो मदः ।

वृषां ते वृष्ण इन्दुर्वाजी सहस्रसातमः ॥१॥

मत्स्यपायि । माद्यस्व । पीतः । त्वया । महान् । मदः=सोमः । मधुपानपात्रस्य सम्बन्धी ।
हरिवः । मत्सुरः सुरादिवरसः ? । पुमान् । त्वया । पुसा । सोमः । बलवान् । बहूनां वीराणा-
मतिशयेन सम्भक्ता ।

आ नस्ते गन्तु मत्सुरो वृषा मदो वरेण्यः ।

सहावाँ इन्द्र सानसिः प्रतनाषाळमर्त्यः ॥२॥

आ नस्ते । अस्माकमयं सोमः । तव । आगच्छतु । तर्पयिता । वयिता । सोमः ।
वरणीयः । शत्रूणां सहनवान् । इन्द्र ! सम्भजनशीलः । सेनानां सोढा । अमरणधर्मा ।

१. मत्सपायो P. मत्स्यपायो D.

२. माद्यस्व M. यतः पिबत्यतो मत्सि माद्यसि
माद्यस्व वा । पात्रे यथा सोमः पुष्यते तथा-
ज्यविकं पिब पीत्वा च माद्यस्वेत्यर्थः Sy.

३. पीपते । आशंसाया विवक्षितत्वाद्भूतव-
त्प्रयोगः Sy.

४. त्वयं M. तृतीयार्थे षष्ठी । यद्वा पात्रस्येव
ते तव स्वभूतो महो महान्तसोम इति वा
प्रोजना Sy.

५. महान् पूज्योऽयं सोमः Sy.

६. महान् (मदयिता वयिता सोमो वरणीयः
शत्रूणां सहनवानिन्द्र सम्भजनशीलस्ते-
नानां सोढा अमरणधर्मा) मदः P.

७. तर्पयिता Sy.

८. तत्पात्रेणैव सोमपात्रेण यथा धार्यते सोम-
स्तत्सदृशेन Sy. ९. ०ण्यि P.

१०. हरिभ्यां तद्वन्निर ! Sy.

११. ०राः M. मदसाधनः Sy.

१२. ०वसः P. सुरादिवरसं M. सुरादिरसः
is suggested.

१३. वयिता Sy.

१४. तुभ्यम् । चतुर्थ्यर्थे षष्ठी Sy.

१५. अभिमतवयित्रे Sy.

१६. क्लेशयिता, आह्लादकारीत्यर्थः Sy.

१७. अन्नवान् । अन्नवा (का) र्यं तु तिस्रङ्गावा-
दन्नवानित्युच्यते Sy.

१८. ०क्ताः M. अपरिमितवातुतमः । सहस्र-
पुरुषसम्भजनपर्याप्तशक्त्यतिशयो वा,
एवममहानुभावः सोमः सम्पादितः । तं
पिबेत्यर्थः Sy.

१९. VM. ignores इव

२०. अस्मदीयः Sy. २१. त्वाम् Sy.

२२. मर्षणसाधनः Sy. २३. कीदृशोऽयम्?
वृषा वर्षकः Sy. २४. तर्पयिता Sy.

२५. सहायवान् सहसा बलेन तद्वान्वा Sy.

२६. सम्भजनीयः Sy.

२७. शत्रुसेनाया अभिभविता Sy.

२८. अविनाशी । ईदृशः सोमस्त्वामागच्छतु ।
यद्वा । उत्तरार्द्धे इन्द्रपरतया व्याख्येयः ।
हे इन्द्र सहावान्, अस्मद्वत्सोमसहायवान्
बलवान्वा । सानसिरस्माभिः सम्भज-
नीयः प्रतनाषाढमर्त्यश्च भवति Sy.

त्वं हि शूरः सनिंता चोदयो मनुषो रथम् ।

सहावान्दस्युमव्रतमोषः पात्रं न शोचिषां ॥३॥

त्वं हि शूरः । त्वम् । हि । शूरः । सह्यामं सम्भक्ता । चोदितवानसि । मतोः पुरः । रथम् ।
सह्यामे सहनवान् । अयजमानम् । तं स्वशत्रुम् । दग्धवानसि । धाममिव । पात्रम् । अग्निना ।

मुषाय सूर्यं कवे चक्रमीशान् ओजसा । बहु शुष्णाथ वधं कुत्सं वातस्याश्वैः ॥४॥

मुषाय । द्विकर्मको मुष्णातिः, बलेन । सूर्यं देवम् । सर्वेश्वरस्त्वम् । रथचक्रम् । अमुष्णाः ।
प्रापय । शुष्णवधार्थम् । घातमीयं वधम् । तथा कुत्समृषिं प्रति । वातसमैः । अश्वैर्गच्छ ।

शुम्निन्तमो हि ते मदो द्युम्निन्तम उत क्रतुः ।

वृत्रघ्ना वरिवोविदा मंसीष्टा अश्वसातमः ॥५॥

शुम्निन्तमः । शत्रूणां शोषयितुमः । तव । मदः । अतिशयेन धनयुक्तम् । च । कर्म ।

१. ललु Sy. २. औयोपेतः Sy.
३. वातासि Sy.
४. मोवि० P. प्रेरय Sy.
५. अतो मनुषो मनुष्यस्य मे Sy.
६. रंहणं स्पन्दनं मनोरथं वा स्वर्गगमन-
साधनं यज्ञार्थं रथं वा Sy.
७. ंनवाप् M. सोमसहायवान् बलवान्वा
भूत्वा Sy.
८. अकर्मणिमननुष्ठापितम् Sy.
९. उपक्षपयितारम् Sy.
१०. बहु । ... यागाधिकारी सन् यो न यजते तं
बहेत्यर्थः Sy.
११. किमिव ? ... अग्निः ... स्वाचारं पात्र-
विशेषमिव Sy.
१२. दीप्त्या ज्वालाया Sy.
१३. ंष्णातिः M. १४. हे कवे क्रान्त-
दशित्रिन्द ... सामर्थ्यातिशयेन Sy.
१५. सूर्यस्य ... वष्टपेकवचनस्य द्वितीयेक-
वचनादेशः । तत्सम्बन्धि Sy.
१६. समर्थः सन् Sy. १७. चक्रमेकम् Sy.

१८. पूर्वं सूर्यरथस्य चक्रद्वयमस्ति (मासोत्)
एकमिन्द्रो मुषय इतीतिहासः Sy.
१९. अवहः शुष्णं हन्तुं वधमधारयः । यद्वा
शुष्णवधाय वधमवहः Sy.
२०. एतन्नामकायासुराय तद्वधार्थम् । द्विती-
यार्थे वा चतुर्थे । शुष्णं हन्तुमिष्टार्थः Sy.
२१. कर्तनसाधनम् । ... कुत्सं महर्षिमगमः
शुष्णासुरधनं कुत्सायावा इत्यर्थः ... 'त्वं
कुत्सं शुष्णहृत्पेक्षवाविष' (RV. I. 1.6.)
'कुत्सं शुष्णं मुशुषम्' (RV. IV.
16. 12.) इत्यादीति Sy.
२२. वायुवेगेवशिवैर्युक्तः सन् ... तं च हत्वा
तदीयैर्वायुवेगैः Sy.
२३. अश्वैस्तदुपलक्षितैस्तदीयैर्वर्तैः Sy.
२४. VM. ignores कवे
२५. ंन्तः P. २६. बलवत्तमः Sy.
२७. सोमपावजनिः Sy.
२८. मतोऽति० M. मतोवाति० P.
२९. अतिशयेनाश्वान्यशोवान्वा Sy.
३०. अपिच Sy. ३१. व्यापारोऽजमवर्धः Sy.

ताविमो, अयन्तेः ? हन्तारो । धनस्य सम्भयितारो । पूजयेत्स्वम् । अश्वयोः सम्भक्तुतम् ।

यथा पूर्वैभ्यो जरितुभ्यं इन्द्र मयंइवापो न तृप्यते वृभृयं ।

तामनु त्वा निविदं जोहवीमि विद्यामेवं वृजनं जीरदानुम् ॥६॥

यथा पूर्वैभ्यः । यथा । मधुच्छन्दःप्रभृतिभ्यः । स्तोतुभ्यः । त्वमिन्द्र । तृप्यते जनाम् ।
मुखकरमग्नमिव । उदकानि । इव च । त्वं वभूविष । तादृशी मदीयाम् । वाचम् । प्रति । त्वाम् ।
अत्यन्तमाह्वयामि ।

L.176.

मत्सि नो वस्यंइष्टय इन्द्रमिन्द्रो वृषा विंश ।

अधायमाण इन्वसि शत्रुमन्ति न विन्दसि ॥१॥

मत्सि । माघं । अस्माकम् । अभ्युदयार्थमिन्द्र ! त्वं च सोम ! इन्द्रम् । आविश ।

१. वृषधातिनो Sy. वृषस्य is suggested for अयन्तेः

२. धनस्य परिचरणस्य वा वेदयितारो लम्भयितारो तव मदक्तु Sy.

३. अनुज्ञातयानसि । शत्रुधातिनो धनदातारो च स्यातामित्यनुग्रहनकरोरित्यर्थः Sy.

४. अश्वोपलक्षितबहुधनवास्त्वम् Sy.

५. VM. ignores हि

६. पुरातनैभ्यः Sy.

७. तत्र दृष्टान्तः । . . . तृषार्तस्य Sy.

८. मयः मुखम् । मुखस्वरूपमिव Sy.

९. उदकानि यथा मुखकराणीति तद्वत् Sy.

१०. बहुव P. वभूय M. अभवः । तद्वत् स्तोतुभ्योऽम्भ्यं मुखो भव Sy.

११. तस्मात्ताम् Sy.

१२. त्वत्प्रीतिकरीं प्रतिष्ठां स्तुतिम् Sy.

१३. तुभ्यम् Sy.

१४. पुनः पुनः करोमि । यद्वा । तां निविदमनु 'तृतीयार्थे' (P. 1.4.85.) इत्यनोः कर्म-प्रवचनीयत्वम् । तया स्तुत्या त्वां जोहवीमि पुनः पुनराह्वयामि Sy.

१५. VM. ignores विद्याम् etc.

Ms. D. puts the figure ॥१७५॥ here to indicate the end of one hundred and seventyfifth hymn. No such number is given in P. and M.

१६. मादयस्व Sy.

१७. वसीयसो धनस्य प्राप्तय उक्तलक्षणाया यागाय वा Sy.

१८. तवर्थं त्वमेव . . . वृषा कामानां वपिता Sy.

१९. स्नेदयितः सोम ! Sy.

सपत्नान् बाधमानः। गच्छति। शत्रुं च। अन्तिके। न। लभसे कञ्चन।

तस्मिन्ना वेश्या गिरो य एकश्चर्षणीनाम्।

अनु स्वधा यमुप्यते यवं न चर्कषुदृषा ॥२॥

तस्मिन्ना वेश्य। तस्मिन्। स्तुतीः। आवेश्य। प्रधानः। मनुष्याणाम्। यम्। लक्ष्मीकृत्ये।
वर्षत्ययमिति बुद्ध्या। अन्नम्। उप्यते। स यवम्। इव। पुनः। पुनरकृषन्। बलीवर्द्धो भवति,
बलीवर्द्धे हि सति बीजान्यावपन्ति।

यस्य विश्वानि हस्तयोः पञ्च चितीनां वसु।

स्याशयस्व यो अस्माध्रुग्विव्येवाशनिर्जहि ॥३॥

यस्य विश्वानि। यस्य। विश्वानि। धनानि। हस्तयोर्निवसन्ति। पञ्चानाम्।

१. सोमेन्द्र... सप० M. अथ तथा पीतः
सन् ... शत्रुन् Sy.

२. हिंसयन् Sy. ३. व्याप्नोषि Sy.

४. शत्रुन् P.

५. यतः शत्रवस्त्वत्सामर्थ्येन पलायिता अतो
न विन्दति। यद्वा, उत्तरार्धे इन्द्रपरतया
व्याख्येयः। हे इन्द्र त्वं तं सोमं पीत्वा
श्रद्धावमाणः सन्निवति। अन्तिके शत्रुं
न विन्दति Sy.

६. कञ्चन is missing in M.

७. VM. ignores वृषा

८. हे अन्तरात्मन् होतर्वा तस्मिन्प्रतिष्ठ इन्द्रे
Sy. ९. स्तुतिरूपा वाचः Sy.

१०. स्थापय। तं स्तुहीत्यर्थः Sy.

११. The passage beginning with
तस्मिन्नावेश्य and ending with
प्रधानः is missing in M. एक
एव स्थानीयः Sy

१२. य इन्द्रः... ज्ञानवर्ता मनुष्याणाम् Sy.

१३. य M. १४. यमेवेन्द्रमनु Sy.

१५. स चेन्द्रो वृषा वर्षकः सन् Sy.

१६. हविलक्षणमन्नम् Sy.

१७. दीयत इत्यर्थः Sy.

१८. यवमिव पक्वं यवं यथा Sy.

१९. अन्नमपि... पुनः M.

२०. ०नरवृषन् M. पुनः कृषन् is
suggested. कर्मणादवसे कार्यकास्त-
द्वावत्ते। यद्वा। अनु स्वधाश्रसाधनं
ब्रीह्यादिकमुप्यते भूमी। यस्मिन्स्य
वृष्टिरूपमनुग्रहमपेक्ष्योप्यत इत्यर्थः। स
च वृषा वृष्टेर्वधिता स इन्द्रो यवं न
यवमिव सर्वबीजमपि चर्कषत् पुनः पुनः
करोत्यकुरयति। हविःसाधनत्वप्राप्तास्थ-
मपेक्ष्य यवशब्दः प्रयुक्तः। एवम्वहानु-
भाव इन्द्रे गिर आ वेशमेति Sy.

२१. बलीवर्द्धो भवे P.

२२. VM. ignores यः

२३. इन्द्रस्य Sy.

२४. यस्य। विश्वानि is omitted by M.
सर्वाणि Sy.

२५. वसूनि Sy. २६. धृतानि भवन्ति Sy.

२७. देवा मनुष्याः पितरः पशवः पक्षिणश्चेति
पञ्चजनाः। कृत्वारो वर्णा निधावपञ्च-
माः पञ्चजना इत्यन्ये Sy.

क्षितौनामर्थाय स त्वम् । यः । अस्मभ्यं श्रोत्रा । तं बुध्यस्व बुद्ध्वा च । दिवि भवा ।
अशनिरिव । तं जहि ।

अमुन्वन्तं समं जहि दृणाञ्च यो न ते मयः ।

अस्मभ्यमस्य वेदनं दद्धि सूरिश्विदोहते ॥४॥

अमुन्वन्तम् । अयजमानम् । सर्वं जगत् । नाशय । नाशयितुमशक्नवम् । यः । न । ते ।
सुखं करोति । अस्मभ्यम् । अस्य । धनम् । देहि । तव स्तोता । हि । वहते धनम् ।

आवो यस्य द्विवर्हसोऽर्केषु सानुपगसत् ।

आजाविन्द्रस्येन्द्रो प्रावो वाजेषु वाजिनम् ॥५॥

आवो यस्य । यस्येन्द्रस्य । द्विगुणवर्हस्य वसवतः । स्तोत्रेषु । यः सानुपगः । भवति
तम् । इन्द्रो ! त्वं रक्षसि । तथाऽस्येन्द्रस्य । यो हविष्मान् भवति तम् । युद्धे । वलेषु ।

१. क्षिपन्ति निवसन्ति गच्छन्ति वा क्षितयो
मनुष्याः पञ्चानां मनुष्याणां प्रीणयि-
तुणि Sy.

२. श्रोत्रि M. बुद्धति Sy.

३. Omitted by M.

४. वायस्व Sy.

५. बुद्ध्वा P. D.

६. नदिवि M. ७. अशनिभूत्वा Sy.

८. अस्मद्द्वेष्टुन् Sy.

९. सोमाभिषेकसकुर्वाणम् । त्वामयजन्त-
मित्यर्थः Sy.

१०. अयं सर्वानुवातः सर्वशब्दपर्यायः । अय-
ष्टुन्तर्वान् । यद्वा । सममेकोद्योगेनावि-
शेषेण वा जहि Sy.

११. जनं M.

१२. दुःखेन नाशनीयम् Sy.

१३. ये P. D. M.

१४. न भवति Sy.

१५. तव सुखहेतुः Sy.

१६. मय इति सुखनाम Sy.

१७. यो होमेन स्तुत्या वा न प्रीणाति तं जहि
Sy.

१८. 'बद्ध्वा दाने' इत्यस्माद् व्यत्ययेन परस्मै-
पदम् । छान्दसः शपो लुक् Sy.

१९. क्षिवेवार्थे Sy.

२०. तवते P. प्राप्नोति Sy.

२१. आपो P.

२२. इन्द्रो सोम । तव यस्य Sy.

२३. स्तोत्रहवीरूपद्विविधपरिबृढकर्मवती यज-
मानस्य Sy.

२४. मन्त्रेषु Sy. २५. सातत्यम् Sy.

२६. भवेत् Sy.

२७. यजमानम् Sy. २८. इन्द्रो M.

२९. तर्पयति वा । यद्वा कर्मणि पठ्यी । यं द्रव्योः
स्थानयोः परिवृद्धं यमिन्द्रं हे इन्द्रो यदाकंषु
सानुपगसद् भवेस्तदावोऽरक्षः, अतर्पयो
वा Sy. ३०. तस्यैव Sy.

३१. तथाप्रवन्तं तमिन्द्रम् Sy.

३२. सङ्ग्रामे Sy.

३३. अश्वेषु वा निमित्तभूतेषु Sy.

प्रकर्षेण रक्षसि ।

यथा पूर्वैभ्यो जरितुभ्य इन्द्र मयङ्गवापो न तृप्यते बभूयं ।

तामनु त्वा निविदं जोहवीमि विद्यामेपं वृजनं जीरदातुम् ॥६॥

I.177.

आ चर्षणिप्रा वृषभो जनानां राजा कृष्टीनां पुरुहूत इन्द्रः ।

स्तुतः श्रवस्यन्नवसोपं मद्विग्युक्त्वा हरी वृषणा याङ्गर्वाङ् ॥१॥

आ चर्षणिप्राः । मनुष्याणां पूरयिता । वर्षिता च । तेषाम् । राजा च । पुरुहूतः । इन्द्रः । स्तुतः सन् । अन्नमिच्छन् । अग्नेन सह । मद्विग्युक्तम् । उपायाहि । वृषणी । अश्वौ । स्वरथे युक्त्वा । इतोमुत्तः ।

ये ते वृषणो वृषभासं इन्द्र ब्रह्मयुजो वृषरथासो अत्याः ।

ताँ आ तिष्ठ तेमिरा याङ्गर्वाङ् इवामहे त्वा सुत इन्द्र सोमे ॥२॥

ये ते वृषणः । ये । तव । इन्द्र ! वर्षितारः । वर्षितुः । मन्त्रेण रथे युज्यमानाः । कामानां

१. प्रकर्षेणारक्षः । पानसमये तर्पयित्वा सङ्ग्रामसमये बलवर्धनेन जयप्राप्तशत्रुघ्नतर्पणेन वाऽरक्ष इत्यर्थः Sy.

Ms. D. puts the figure ॥१७६॥ here to indicate the end of one hundred and seventy-sixth hymn. No such number is given in P. and M.

२. This stanza is identical with RV. I. 175. 6. As it has already been explained, it is left uncommented here by VM.

३. अपमिन्द्रः ... चर्षणयो मनुष्याः । तेषां धनादिना प्रीणयिता Sy.

४. Omitted by P. D. कामानां वर्षिता Sy. ५. जनानां सर्वेषाम् ... तेषां कृष्टीनाम् । मनुष्यनामैतत् ।

मनुष्याणाम् Sy. ६. स्वामी Sy.

७. बहूमिराहूतः Sy. ८. ईवृश इन्द्रो-ज्मानाजानस्यगच्छतु वा Sy.

९. उत्तरार्धः परोक्षवादः । हे इन्द्र स्तुतो-ज्मामिः Sy.

१०. हविलंशणाग्रमिच्छन् Sy.

११. अस्मन्नक्षणेन तर्पणेन वा युक्तः सन् Sy.

१२. मरुमूल P. मद्विग्युक्तमञ्चन् Sy.

१३. ०पवा० D. आगच्छ Sy.

१४. वर्षणौ युवानौ Sy.

१५. योजयित्वा Sy.

१६. अस्मन्नविग्युक्तम् Sy.

१७. VM. ignores कृष्टीनाम्

१८. ये सन्ति Sy. १९. तव सम्बन्धिनः Sy.

२०. ०री M. वर्षका युवानौ वर्षणयन्तौ वा Sy. २१. ०तुं P. श्रेष्ठः Sy.

२२. परिवृष्टेन मन्त्रेण Sy.

२३. रथेन P. रथैः M. २४. ०ना D.

वर्षितुरवाः। अद्वाः। शिष्टं स्पष्टम्।

आ तिष्ठ रथं वृषं वृषां ते सुतः सोमः परिपिक्ता मधूनि ।

युक्त्वा वृषभ्यां वृषभ चित्तीनां हरिभ्यां याहि प्रवतोषं मद्विक् ॥३॥

आ तिष्ठ। परिपिक्तानि। मधूनि मधुसदृशाः सुतस्य सोमस्य प्रहाः। परितः पात्रेषु सिक्ता इति। प्रवान् मार्गैः प्रवर्णः, शिष्टं स्पष्टम्।

अयं यज्ञो देवया अयं मियेधं इमा ब्रह्माण्यमिन्द्र सोमः ।

स्तीर्य बहिरा तु शक्र प्र याहि पिवा निपद्य वि मुंचा हरी इह ॥४॥

अयं यज्ञः। त्वदर्थं तायमानः। यज्ञः। देवान् प्रति गच्छन्। अयम्। तथा पशुः, एवमुत्तर-
जापि। इदं च विस्तीर्णमस्थानिः। बहिः।

१. वर्षणरथवन्तः। तत्र निपुक्ता इत्यर्थः Sy.

२. ईदृशाः... अद्वाः Sy.

३. तानातिष्ठ, आश्रय, आरोग्। तेभिस्तै-
रवाङ् अस्मदभिमुखमायाहि, आगच्छ।
अयं च हे इन्द्र सोमे सुते सति त्वा त्वा
हवामह आह्वयामः Sy.

४. हे इन्द्र त्वं रथमातिष्ठ, आश्रय यज्ञगम-
नायम्। कीदृशं रथम्? वृषणं वर्षकं
कामानाम्। किमर्थमिति चेदुच्यते। ते
त्वदर्थं वृषा वर्षकः सोमः सुतोऽभिपुतः Sy.

५. परितः सिक्तानि सम्पादितानि। यद्वा
मधूनि मधुराः सोमरसाश्चमसेषु पूरिताः
Sy. ६. मधुराणि घृतक्षीरादीनि Sy.

७. गृहाः M. संघाः P. आगमनप्रकार
उच्यते। हे वृषभ वर्षकेन्द्र। वृषभ्यां वर्ष-
काभ्यां हरिभ्यां युक्त्वा रथं योजयित्वा
क्षितीनां कर्मसु निवसतां यजमानानाम-
स्माकमनुग्रहाय। क्षितीनां वृषभेति वा
योज्यम् Sy.

८. प्रवता वेगवता रथेन Sy.

९. ०ण P. १०. मद्विक्, मदभि-
मुखमञ्चन्मवाभिमुख्येनोपयाहि Sy.

११. नाय० P.

१२. अहर्गणेषु मध्येष्वहस्तु हारियोजनग्रहस्य
याज्या 'अग्निष्टोमोऽयमिन्द्रोमः' इति
खण्डे सूत्रितम्। 'अयं यज्ञो देवया अयं
मियेध इतीतरेषु' (ASSS. 6.11.)
इति। हे इन्द्र। अयं यज्ञो देवया
देवान् गच्छन् भवति Sy.

१३. M. adds अयं after तथा।

१४. तथाऽयं यज्ञो मियेधः। मेधः पशुः।
'पशुर्वै मेधः' (AB. II.6.) इति हि
धृतिः Sy.

१५. ०रेव (शिष्टं स्पष्टं) मुत्तर० P. इमा,
इमानि ब्रह्माणि मन्त्राः। अयं सुतः
सोमः Sy. १६. आस्तनायास्तुताः Sy.

१७. बर्भाः। एते पदार्थास्तदुचिता एवं (व)
सम्पादिताः Sy.

१८. हे शक्र, इन्द्र तु पुनः किमित्युक्ते, आ प्र
याहि प्रकर्षेण शीघ्रमागच्छ। आगत्य
च निपद्य बहिष्पुपविश्य पिब सोमम्।
त्वदर्थमिहास्मिन्नेव यजने हरी अदवी
विमुच वियोजय। द्धान्वसो नमभावः Sy.

१९. VM. ignores आ तु etc.

ओ सुष्टुत इन्द्र याज्ञवल्किपु ब्रह्माणि मान्यस्यं कारोः ।

विद्याम वस्तोस्त्वसा गृणन्तो विद्यामेपं वृजनं जीरदानुम् ॥५॥

ओ सुष्टुतः । इन्द्र ! सुष्टु मया स्तुतस्त्वम् । मान्यस्य । कारोः । इमानि ब्रह्माणि ।
उपयाहि रक्षणार्थम् । इन्द्रं स्तुवन्तो वयम् । वासम् । लभेमहि ।

I.178.

यद्ध स्या तं इन्द्र श्रुष्टिरस्ति यया वमूयं जरितुम्यं ऊती ।

मा नः कामं मह्यन्तमा ध्रुविश्वां ते अस्यां पर्यापं आयोः ॥१॥

यद्ध स्या । इन्द्र ! यत् । खलु । ते । विप्रता । इयम् । विद्यते । यया । भवति । स्तो-
तुम्यः । रक्षायै । तस्मात् त्वम्, अस्माकम् । कामम् । वर्धमानम् । मा । आवाञ्छीः । विश्वानि ।
त्वदीयानि । कर्माणि । पर्यस्यामहम् । गन्तुः, आप इति दीर्घश्छान्दसः ।

१. ०त त्व P. स्तत्र त्वम् M.

अस्माभिः सप्तयक् स्तुतः सप्तर्वाङ्गस्मरभि-
मुखम् Sy.

२. मन्वस्य P. किमुद्दिष्य ... माननीयस्य
Sy.

३. तारोरि० M. स्तोतुर्होतुः कर्तुर्पञ्जमानस्य
वा Sy.

४. मन्वान् Sy.

५. उपलक्ष्य Sy.

६. आयाहि, आगच्छेद्व । मा विलम्बय Sy.

७. स्तुवन्तोऽभिमतं शब्दयन्तो वा वयम् ।
अवसा त्वद्व्रक्षणेन रक्षिताः सन्तः Sy.

८. वस्तुं सुखेन संस्थातुमहनि वा सर्वेष्वहस्तु,
अप्राविकम् Sy.

९. VM. ignores ओ । अर्वाङ् ।
अवसा । विद्याम etc.

Ms. D. puts the figure
॥१७७॥ here to indicate the
end of one hundred and
seventy-seventh hymn. No
such number is given in

P. and M.

१०. या Sy. या is suggested for
यत्

११. प्रसिद्धा Sy.

१२. तव Sy.

१३. सर्वत्र धूपनाणा समृद्धिः Sy.

१४. असौ Sy.

१५. ययौ M.

१६. समर्थो भवति Sy.

१७. ऊर्त्यै रक्षणाय Sy.

१८. तस्मा P.

१९. अर्भीष्टम् Sy.

२०. अस्मान्महत्तः कुर्वाणम् Sy.

२१. सर्वाणि भोगजातानि Sy.

२२. तव सम्बन्धीनि Sy.

२३. आप्तव्यानि । यद्धा विश्वाः सर्वा आप
आप्ताः श्रुतयः Sy.

२४. पद्यास्य० D. परितो व्याप्नुयाम् Sy.

२५. मनुष्यस्योचिताः Sy.

२६. आव P.M.

२७. M. repeats दीर्घः दीर्घः ।

न धा राजेन्द्र आ दमन्तो या नु स्वसारा कृण्वन्तु योनीं ।

आपश्चिदसौ सुतुका अवेषुन्नामन् इन्द्रः सुख्या वयंश्च ॥२॥

न धा राजा । राजा सन् । इन्द्रः । अस्माकं तानि । न । आभिमुख्येन । हिनस्तु स्वस्या-
नागमनेन । यानि कर्माणि । यां च पृथिवीं च । स्थाने । कृण्वन्ति, कर्मभिर्हि आवापश्चिद्व्यो-
धारणं भवति । वसतीवरिलक्षणा आपः । च । अस्मै प्रीतये । शोभनसोमापत्वाः । व्याप्नुवन्तु ।
सौख्यमिन्द्रः । अस्माकम् । सख्यानि । गच्छतु । हविलक्षणमश्रम् । च ।

जेता नृमिरिन्द्रः पृत्सु शूरः श्रोता हवं नार्धमानस्य कारोः ।

प्रमर्ता रथं दाशुषं उपाक उधन्ता गिरो यदि च त्मना भूत् ॥३॥

जेता । मरुद्भिः सह । इन्द्रः । शूरः । युद्धेषु । शत्रूञ्जयति । याचमानस्व । स्तोतुः ।
आह्वानं च । शृणोति । स रथम् । यजमानस्य । समीपे । प्रभरति । तस्य । स्तुतिवचः । उध-
च्छति । यदि । चेदिन्द्रः । स्वयमेव । इह भवति ।

१. अयं राजा राजमान ईश्वरो वा Sy.	१६. अस्मभ्यम् Sy.	१७. गमयतु Sy.
२. अस्मदीयानि कर्माणि Sy.	१८. प्रभूतमश्रं च Sy.	
३. सर्वतः Sy.	४. हिंस्यात् Sy.	१९. VM. ignores घ । नु
५. वृष्ट्याविक्षपाणि Sy.		२०. सङ्ग्रामनेतृभिर्मरुद्भिः सहितः सन् Sy.
६. परस्परं स्वसृभूते स्वयंस्तरणभूते अहोरात्रे ।
नुः पूरणः Sy.		२१. इन्द्र M. अयमिन्द्रः Sy.
७. स्वकीये स्थाने Sy.		२२. विजान्तः सन् Sy.
८. द्विवचनस्थाने बहुवचनम् । कुलतः
'कृषि हिंसाकरणयोश्च' । ... तानीन्द्रो-
ऽप्यनुजानास्वित्यर्थः । स्वसृभूतावध्वर्यु-
यजमानो वा कुलतः । यद्वा स्वसारोऽङ्गु-
लयो योनीं फलोत्पादनस्थाने यजे यानि
कृतवन्तस्तानीति योज्यम् Sy.	२३. सङ्ग्रामेषु Sy.	२४. शत्रुं M.
९. ०भिर्वि M.	२५. जपशीलः शत्रूणाम् Sy.	२५. हविर्वत्तवतो यजमानस्य Sy.
१०. व्यो P.	११. वसन्तोपरी० M.	२६. तमोपनामंतत् । समीप एव यागवेले Sy.
१२. अष्कार्याणि हवींषि Sy.		३०. तस्यक् प्रभरन् भवति ... यदा स्तुति
श्रोतुमिच्छति तदा स्वयमेव शीघ्रं रथं
धावयित्वा यागं प्राप्नोतीत्यर्थः Sy.
१३. इन्द्राय Sy. अस्त्य प्रीतये or प्रीत्यं
is suggested for अस्मै प्रीतये		३१. स्तुतिरूपाणि वच्चाति स्तोतुन्वा Sy.
१४. शोभनबलहेतूनि Sy.		३२. उच्छ्रिता Sy.
१५. व्याप्नुवन्ति Sy.		३३. यदा Sy.
	३४. च P.	३५. इन्द्र P.
	३६. ०मेवह P. आत्मना, अनन्यप्रेरित एव Sy.	
	३७. भवेत् Sy.	

एवा नृभिरिन्द्रः सुश्रवस्या प्रस्तादः पृचो अभि मित्रिणो भूत् ।
सम्य इषा स्तवते विवाचि सत्राकुरो यजमानस्य शंसः ॥४॥

एवा नृभिः । एवम् । मरुद्भिः सह । इन्द्रः । शोभनस्य वशात् इच्छया । शोभनजनस्या-
श्रव्य । प्रकर्षेण सादिता । मैत्री कुर्वतः शत्रून् । अभिभवति । विविधवाचि । सङ्ग्रामे । शत्रू-
णामेषणशीलः सन् । वीरैः स्तुयते । सत्यस्य कर्मणः कर्ता । यजमानस्य । शंसनीयः ।

त्वया वयं मधवभिन्दु शत्रून्भि ध्याम महतो मन्यमानान् ।
त्वं त्राता त्वमु नो वृधे भूर्विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम् ॥५॥

त्वा वयम् । त्वया । वयम् । मधवन् ! इन्द्र ! शत्रून् । महतः । अभिमन्यमानान् ।
अभिभवाम । त्वं रक्षकः । त्वम् । एव । अस्माकम् । वर्धनाय । भव ।

I. 179.

पूर्वीरुहं श्रुदः शश्रमाणा दोषा वस्तोरुपसो जरयन्तीः ।
मिनाति श्रियं जरिमा तनुनामप्यु नु पत्नीर्विषणो जगम्युः ॥१॥

पूर्वोः । शोनकः—

१. M. adds अयं after एवम् । एवमेव
पूर्वं यथा तथैव Sy.
२. कर्मनिर्वाहकैर्पञ्चमानेर्देतम् Sy.
३. अयमिन्द्रः Sy.
४. शोभनाप्रेच्छया, अप्रेच्छुर्वा Sy.
५. हवित्सजनमन्नम् Sy.
६. सहायवतोऽपि यजमानस्य शत्रून् Sy.
७. शत्रू P.
- c. Omitted by P. यद्वा नृभिर्विष्टनेतु-
भिर्मरुद्भिः सहितोऽयमिन्द्रः सुश्रवस्या
प्रस्तादः सप्रेवमेव मित्रिण ऋत्विग्कप-
मित्रवतो यजमानस्यार्थं तदभिमतयाभि
भूत् । अभोत्पनयकः । भवति । अभि-
मुख्येन वा भवति, तस्य हविः स्वीकृत्य
तदभिमतया भवतीत्यर्थः Sy.
६. विविधवाचावी P. अथ तयाभूतः

- सन् विवाचि विविधपरस्पराल्लानध्वनि-
मुक्ते Sy.
१०. विविधस्तोत्रशस्त्रध्वनिमुक्ते समर्थे मर्त्य-
मुक्ते पत्ने वा तन्निमित्तम् Sy.
११. शत्रूषाम् M.
१२. हवित्सजनमन्नं च Sy.
१३. स्तोति Sy.
१४. फलानां सत्यकारी Sy.
१५. शंसकः सन् Sy. १६. सहायेन Sy.
१७. यजमानाः Sy. १८. धनवन् । Sy.
१९. शत्रू P. २०. अतिबलान् Sy.
२१. अथध्यान् मन्यमानान् Sy.
२२. अभिभवितारो भवेम Sy.
२३. त्वमेव Sy. २४. अस्माकं रक्षकः Sy.
२५. ०ना D. धनादिवर्धनाय Sy.
२६. VM. ignores विद्याम etc.

१ ऋतुस्नातामृषिर्भाषी लोपामुद्रां यशस्विनीम् ।

उपजल्पितुमारंभे रहःसंयोगकाम्यया ॥

३ द्वाभ्यां सा त्वब्रवीद्गम्भां पूर्वीरिति विकीर्षतः ।

रिरमुस्तानभागस्त्य उत्तराभ्यामतोषयत् ॥

विदित्वा तपसा सर्वं तवोर्भावं रिरस्ततोः ।

४ उक्तवैनः कृतवानस्मि ब्रह्मचार्युत्तमे जगौ ॥

बह्वीः । अहम् । शरदः । तपसा श्रममाणा । राशीः । अहानि । उपसन्न । गमयन्त्य-
भवम् । तप हस्तपादादीनाम् । शोभाम् । जरिमा । नाशयति । अपि । इदानीम् । पत्नीः । पुमांसः ।
गच्छेरन्, इत्युषिपत्न्या विलपितम् ।

ये चिद्धि पूर्वे ऋतुसाप आसन्त्साकं देवेभिरवदभृतानि ।

ते चिदवासुर्नहान्तमापुः समु नु पत्नीर्वृषभिर्जगम्युः ॥२॥

ये चिद्धि । ये । चित् । हि । पुरातनाः । तपःस्पृशः । आसन् । साकम् । देवेभ्यः प्रत्यक्ष-

१. ऋती BD.

२. उपजल्पितुमा० D.

३. तु प्र० M.

४. अर्त्तवैनः BD.

५. ० युक्तमे M. ०यत्तमे P.

६. BD. IV. 57-59.

७. पुरातनान् Sy.

८. हे अगस्त्य ! अहं लोपामुद्रा Sy.

९. असङ्ख्यातान् संवत्सरान् Sy.

१०. अद्यतनकालपर्यन्तं बहुसंवत्सरं कालस्येन
त्वच्छ्रुधूषया... आन्ताभूयम् Sy.

११. उपःकालाश्च । सर्वत्रात्यन्तकालसंयोगे
द्वितीया Sy.

१२. तथा देहं जरयन्तीः Sy.

१३. ०यन् M.

१४. अज्ञानाम् Sy.

१५. शोभनां P. शोभा M. सौन्दर्यम् Sy.

१६. इदानीन्तु... जरा Sy.

१७. नशयति P. D. नशयति M. हिनस्ति ।

एवमपि नानुगृह्णासीत्यर्थः Sy.

१८. अपि सम्भावनायाम् । उ इत्यवधारणे ।
न इति वितर्के Sy.

१९. इदानीः P. इदानीमपि किं सम्भाव-
नीयम् Sy.

२०. लोके हि... स्त्रियः Sy.

२१. सेक्तारः पुरुषाः Sy.

२२. छेरन् P. गच्छेरन् M. गच्छेयुः सम्भोगं
कुर्युः । अतो मां किमित्यवगम्यसे । इदानी-
मपि वा सम्भावयेत्यर्थः Sy. गच्छेयुः
is suggested for गच्छेरन्

२३. ०धिः प० P. इत्युषिरित्युषि० M.

२४. VM. ignores व

२५. ये महत्तपो यज्ञं वाङ्मनुतिष्ठन्ति ये च देव-
वाक्यानि देवस्मृतिरूपाणि वदन्ति Sy.

२६. अपि Sy.

२७. तु Sy.

२८. तवत्पु० M. सत्यस्यापवितारो व्याप्नु-
वाना महर्षयः Sy.

२९. साक P. सह Sy.

दृष्टैः। ब्रह्मवाद्यानि। अवदन्। ते। च। अवसिताः। नहि। अन्तम्। गतास्तपसा। तथा सति
पत्न्यः। पुम्भिः। सङ्गच्छेरन्।

न मृषा श्रान्तं यदवन्ति देवा विश्वा इत्स्पृधो अभ्यभवाव ।

जयावेदत्र श्रुतनीधमाजि यत्सम्यञ्चा मिथुनावभ्यजाव ॥३॥

न मृषा श्रान्तम् । न। व्यर्थम् । तपः। यस्मात् । रक्षन्ति । देवाः, भार्वा पुत्रानुत्पाद्य ।
सर्वान् । एव । शत्रून् । अभिमवेव । जयाव । एव च । अस्मिन्तस्तपसि । बहुतपप्रकारम् । सङ्-
ग्रामम् । यदा । अभिमुखो । मिथुनीभूतो । स्वाभिमुख्येनाभ्यजाव ।

नदस्य मा रुधतः काम आगन्धित आजातो अमृतः कुतश्चित् ।

लोपासुद्रा वृषणं नी रिंशाति धीरमधीरा धयति श्वसन्तम् ॥४॥

नदस्य मा । स्तोतुर्हृषेः । मम । निरुधानस्येन्द्रियम् । कामः । आगमत् । इतः । आगतः ।

१. ब्रह्मवाद्यानि is suggested for
ब्रह्मवाद्यानि। सत्यवाक्यानि Sy.

२. अवन्ति Sy.

३. व P. D. चित्पथ्ये Sy.

४. अवसिपन्ति रेतः । स्पतिरुपमुष्टो विमो-
चने वर्तते Sy.

५. ब्रह्मचर्यविरन्तम् Sy.

६. प्राप्नुवन् । ब्रह्मचर्यमनिषिद्धतुंकालगमन-
मपि कुर्वन्तीत्यर्थः Sy.

७. पत्न्यश्च तपस्यमानाः (तपस्यन्त्यः) Sy.

८. भोगवर्षकः पतिभिः सह Sy.

९. उ नु इति पूरणौ । सङ्गच्छेरन् । अतस्तथं
कथं मां नानुभवतीत्यर्थः Sy.

१०. VM. ignores उ । नु

११. भो पत्नि । त्वया मया च न मृषा श्रान्तं,
व्यर्थं नैव Sy.

१२. तमः M. क्षिप्रमावाभ्याम् Sy.

१३. तपोभिः प्रीता देवाः Sy.

१४. ० नृपा० P.

१५. सर्वाः Sy.

१६. अदि P.

१७. ० भवाव M. अभितो व्याप्नुयाव Sy.

१८. यजाप M. जयलक्षणं तुरतसङ्ग्रामं
वा जयाव Sy.

१९. अस्मिन्तस्तपरे Sy.

२०. अपरिमितभोगप्राप्तितापनम् Sy.

२१. प्राप्ति परस्परम् Sy.

२२. यस्मात् Sy.

२३. सम्यक् परस्परं गच्छन्तो प्रजयन्तो वा Sy.

२४. मिथुनी स्त्रीपुरुषरूपौ सन्तौ Sy.

२५. ० ज्जाव M. त्वं ब्राह्मणि परस्परम-
भिजयावेत्येवं तयोक्तं सम्भोगं सम्भा-
वयामास Sy.

२६. स्तोतुः M. हे जाये नदस्य नवनस्य जप-
शब्दयितुर्जपाध्ययनकर्तुः Sy.

२७. उक्तलक्षणं माम् Sy.

२८. निरुधानमस्येन्द्रिय M. रेतोनिरोद्धुर्ब्रह्म-
चर्यमास्थितस्य । उभे कर्मणि बद्धौ Sy.

२९. त्वत्सङ्गमनिमितात् Sy.

३०. सर्वत उत्पन्नः । यदा । इत एतस्मिन्-
जनितवन्मृतो लोकान्तरजनिताद्वा कुत-
श्चिन्निमितात्कामात् Sy.

अमुतो वा । अजातोद् देशात्, इत इत्यात्मनो निर्देशः, अमुत इति पत्न्याः । सोमामुद्रा । अतरिम् ।
आकर्षति । वृष्टम् । अमृष्टा । पिबति । इवसन्तम् ।

इमं नु सोममन्तितो ह्यत्सु पीतमुप ब्रुवे ।

यत्सीमागंश्चकृमा तत्सु मृळतु पुलुकामो हि मर्त्यैः ॥५॥

इमं नु । इमम् । सोमम् । इदानीमान्तात् । यावदवकाशं जठरेषु । पीतम् । पररहस्यदशान-
प्रायश्चित्तार्थं स्तोमि । यत् । सर्वतो वयम् । पापम् । चकृम । तत्र । अस्मान् पापविनाशनेन

१. यत्सुतारदिकालात् Sy.
२. कुतश्चित्कारणात् Sy.
३. दुशात P.
४. आइ० M.
५. इयं सोमामुद्रा Sy.
६. रेतसः प्रवर्तकं माम् Sy.
७. ०न्तो P. नितरां गच्छतु Sy.
८. धीमन्तं निवमाद्विचलितम् Sy.
९. कातरया योषितु Sy.
१०. उपनुद्धक्ताम् Sy.
११. वचस० M.
महाप्राणं महाबलम् Sy.
१२. ऋविर्नदो भवति । नवतेः स्तुतिकर्मणः ।
... नवतस्य भा दधतः काम आगमत् ।
संरुद्धप्रजननस्य ब्रह्मचारिणः । इत्युपि-
पुण्या विलपितं वेदयन्ते N.5.2.
VM. ignores fn:
१३. M. adds नु after इमम् । अहमन्ते-
वासी नु अग्रमेतत्सम्भाषणप्रणवा (अ-
वणा) नन्तरमेव Sy. अग्रस्त्यलोपा-
मुद्राब्रह्मचारिसंवादे ब्रह्मचारिणः—
इमं नु पदपूरण एवार्थं वा । इममेव सो-
मम् SKN. अग्रस्त्यलोपासुद्रासंवादेऽन्ते-
वासी ब्रह्मचारी, इमां सोमो ब्रूहीती-

- मपश्यत्—इममहं सोमम् Dur.
१४. अन्तिके सन्निकृष्टे स्थितमिति शेषः
SKN. अन्तिकेऽवस्थितम् Dur.
मन्तिकात् is suggested for
मान्तात्
१५. हृदयेषु, आशमी (रमी) येषु Sy. कथम-
सावन्तिकस्य इत्याह... हृदये SKN.
स्व एव हृदयेऽवस्थितमुपब्रुवे Dur.
१६. स्वीकृतं सोमम् Sy.
पीतं सन्तम् SKN.
नच बहिरन्तिकेऽवस्थितमुपब्रुवे किल-
हि, पीतं सन्तम् Dur.
१७. ०तास्तम् P.
१८. उपेत्य मनसा प्राप्य प्रार्थयते (र्षये)
Sy. उपगम्य मनसा ब्रवीमि SKN.
उपगम्य चेतसा ब्रुवे Dur.
१९. किमुच्यते ? ... सर्वतः सर्वप्रकारम्
SKN., Dur.
२०. मुर्वोः कामप्रलापश्रवणविषयपापम् Sy.
पापम् SKN., Dur.
२१. कृतवन्तो वयम् Sy., Dur. कृतवन्तो
वयं बुद्धिपूर्वम्बुद्धिपूर्वं वा SKN.
२२. चकृतमत्रा० M. तस्मादागतः स सोमः
Sy. तदयं सोमः Dur.

सोमः सुखयतु । बहुकामः । हि । मनुष्यः पररहस्यानि चावशः पश्यति ।

अगस्त्यः खनमानः खनित्रैः प्रजामपत्यं बलमिच्छमानः ।

उभौ वर्णाद्विर्हृयः पुपोप सत्या देवेष्वाशिषो जगाम ॥६॥

अगस्त्यः । वानप्रस्थविधिनाऽगस्त्यो मूलादानार्थम् । खनित्रैः । पृथिवीं खनमानो गृहस्थ-
वत् । प्रजादिकं च । इच्छन् । उभौ । इमावाकारौ । अप्यमृषिः । उग्रः । पुपोप । आधुरा-
शास्त इत्यादिकाश्चाऽऽशिषः । देवेषु । यथार्थाः । प्राप्तवान् ।

१. सु सम्यङ् मूळतु सुखयतु । पापजनित-
दुःखं मा करोत्वित्यर्थः Sy. 'मूळ सुखने'
मुष्टु सुखं करोतु, नाशयतु बन्धम् ।
विपाकं (पं) करोत्वित्यर्थः SKN.
सुमूळतु मुष्टु सुखविधिपरिणामं करोतु
Dur.

२. बहुकामनावान् । अल्पेनैव कर्मणा बहुका-
मानाकलयति । यस्मादेवं तस्मात्परिहृ-
रेदित्यर्थः । यदा पापमवजंतीयतया प्रा-
प्यत इवेत्याह पुष्कलामो हि खलु मर्त्यः
कामहतः सन् कामेन निरुद्ध एव वर्तते ।
अतस्तपोरुक्तेकोऽमुक्तः । तच्छब्दश्रवण-
दोषोऽपि प्रामादिकः, अस्माकं प्राप्तेन
सोमेन परिहर्तव्य इत्यर्थः । यदाऽयं मन्त्र-
इन्द्रपरो व्याख्येयो मनसोऽभिमानि-
त्वाच्च तस्य पापस्यापि मनस्येव सम्भा-
वितत्वात् । अस्मिन्पक्षे हस्तु पीतं हृद-
यस्थितमित्यर्थः । शिष्टं स्पष्टम् Sy.
यस्माद् बहुकामो मनुष्यः । तं च कामं
पापेनावष्टब्धो न शक्नोति प्राप्तुमिति
SKN. बहुकामो हि मर्त्यः Dur.
पुष्कलामः पुष्कलामः N.6.4.

३. महत्पापमनुभुज्यमानं प्रार्थनया
कथं लुप्यत इत्यत आह हि यस्मात् Sy.
तस्मादेवमुच्यते ... हिशब्दो यस्मादर्थे
SKN. किं कारणम् ? इतो यस्मात्
Dur.

४. स बहुकामत्वान्मनुष्यत्वाभाष्यादवश्य-
मागः करोति । तदयं पीतः सोमः क्षम-
यत्वित्यभिप्रायः Dur.

५. VM. ignores नृ । सु
N.6.4.; SKN. IL ३११.

६. अयमगस्त्यो मद्गुरुः Sy.

७. मूलानार्थं P.

८. फलस्योत्पादनसाधनैर्वैशस्तोत्रादिभिः Sy.

९. फलमभिमतमुत्पादयन् Sy.

१०. प्रजां प्रकर्षेण पुनः पुनर्जायमानमपत्यं
कुलस्थापनतात्पर्यं पुत्रादिकं बलञ्च Sy.

११. ऐच्छन् D. इच्छमानः सन् । यदा प्रजां
मृत्यादिरूपो चेच्छन् Sy.

१२. M. reads चेन् भाविमालाकारौ
for च । इच्छन् । उभाविमौ । आकारौ ।
वर्णनीयावाकारौ कामं च तपश्च Sy.

१३. अतीन्द्रियद्रष्टा महानुभावः Sy.

१४. उद्गूणः संतारे सञ्चरन्नपापः सन् Sy.

१५. ०स्त ... शिषे M.

१६. देवेभ्यः Sy. १७. यतोऽयं महानु-
भावस्तस्मादस्मान्पातोत्यर्थः Sy.

Ms. D. puts the figure
॥१७६॥ here to indicate the
end of one hundred and
seventyninth hymn. No
such number is given in
P. and M.

युवो रजांसि सुयमांसो अश्वा रथो यद्वां पर्यगांसि दीयन्त ।
हिरण्यया वां पवयः प्रुपायन्मध्वः पिबन्ता उपसः सचेथे ॥१॥

युवो रजांसि। अश्विनौ ! युवयोः । यदा । रथः । उदकानि । परितः । सञ्चरति । तदानीं
तांस्ताल्लोकान् । सुयमाः । अश्वाश्च सञ्चरन्ति । तथा हिरण्ययाः । पानसाधनभूताः पात्र्यो
मधुपूर्णाः । युवयोरथ । उज्ज्वलन्ति । युवा मधुसदृशं सोमम् । पिबन्तौ । उपसः । सचेथे ।

युवमत्यस्यावं नक्षथो यद्विपत्मनो नर्यस्य ग्रयंज्योः ।
खसा यद्वां विश्वगूर्ता भराति वाजायेद्वै मधुपाविषे च ॥२॥

युवमत्यस्य । युवम् । अतनशीलस्यादित्यस्य । अशस्तात् । व्याप्नुयो गच्छथः । विविध-
पतनस्य । नृहितस्य । प्रकर्षेण यष्ट्यस्यादित्यस्य । स्वसोपाः । यदा । वाम् । विश्वैराहूयमानौ

१. The passage beginning with
अश्विनौ and ending with
रथः is missing in M.

२. अरणीपानभिमतवेशान् Sy.

३. परिगच्छेत् परितो गच्छति वा ।...
दीपतिर्गतिकर्मा । 'दीपति तर्कति'
(Ngh.2.14.) इति तत्कर्मसु पाठात्
Sy.

४. तवेत्यर्थः Sy.

५. रज्जकाल्लोकान् Sy.

६. शोभननियमनाः । शोकप्रपञ्चारिण
इत्यर्थः Sy.

७. रथवोढारः Sy.

८. वस्त्रा रथनेमयो वा Sy.

९. ०भूता... पा० M.

१०. यद्वा हिरण्ययानि पवयो मधुपात्राणि
वां युवाभ्यामनर्पाय Sy.

११. रथागमनकाले वां युवयोः Sy.

१२. उज्ज्व० P.D.

प्रुपायन्मिमतम् Sy.

१३. यस्मादेवं तस्माद्युवाम् Sy.

१४. मधुनो मधुसदृशस्य Sy.

१५. सोमरतस्य । कर्मणि यष्टौ । रमतोत्तम्
Sy.

१६. आत्मावयन्ती Sy.

१७. उपःसम्बन्धिनि काले Sy.

१८. यज्ञं सङ्गच्छेथे । अथ कमो न विवक्षितः ।
उपःकाल एवागत्य मधुरं सोमरतं
पिबतमित्यर्थः Sy.

१९. VM. ignores वाम्

२०. युवाम् Sy.

२१. सततसञ्चारिणः Sy.

२२. अशस्तात्तदुदपात्पूर्वम् Sy.

२३. ०प्नुतो M. व्याप्नुयो वेवयजनं गन्तुम्
Sy.

२४. विविधगमनस्य विविधगमनस्य वा Sy.

२५. मनुष्याणां हितस्य Sy.

२६. प्रकर्षेण पूज्यस्य । एतानि कर्मणि यष्टय-
न्तानि । उक्तारुपं रथम् Sy.

२७. स्वसुस्यानीया स्वयन्तारिणी बोधाः Sy.

२८. युवयोः Sy.

२९. सर्वस्तुत्यौ सर्वदोवृणौ वा Sy.

पृथिवीं प्रति ऋरति । यदा च त्रां जलाय च । अत्राय । च । सोमपौ ! स्तौति ।

युवं पयं उक्षियायामधत्तं पक्वमायामव पूव्यं गोः ।

अन्तर्यद्विनिनो वामृतप्सु हारो न शुचिर्यजते हविष्मान् ॥३॥

युवं पयः । युवम् । पयः । गवि । अघत्तम् । पक्वम् । आयामाम् । ऊधःप्रदेसो । बहु ।
गोः, पुरातनं वा तस्यास्तदिदं शयवे कृतम् । यदा । हे सत्यरूपी ! वाम् । वनिनः=वृजस्य । अन्तः
=अरण्यमध्ये । स्तेनः । इव द्यमः । शुचिः शपुर्नामविः । यजते स्म । हविष्मान्, अग्निशस्यमानः
स्तेनोऽरण्ये यजते ।

युवं ह ध्रुमं मधुमन्तमत्रयेऽपौ न चोदोऽवृणीतमेपे ।

तद्वी नरावक्षिना पश्वदृष्टी रथ्यैव चक्रा प्रतिं यन्ति मध्वः ॥४॥

युवं ह । युवम् । खलु । दीप्तमग्निम् । उदकवन्तम् । अत्रयेऽपुर्नरान् प्रक्षिप्ताय ।

१. पोषते(ति) त्वदागमनाय प्रभातं करोति
Sy. २. गमनाय वा Sy.

३. प्रभूताप्राय Sy.

४. मधुरस्य सोमरसस्य पातारी युवाम् Sy.

५. यजमानः... स्तौति तदा रथं प्राप्नुय
इत्यर्थः Sy.

६. VM. ignores यत्

७. हे अश्विनो... युवाम् Sy. ८. गव्यं P.
गौनामैतत् । भोगोत्खाविष्यां गवि Sy.

८. घत्तम् P. अघारयत् स्थापितवन्तौ Sy.

१०. परिपक्वं भोगयोग्यम् Sy.

११. अपक्वमायाम् Sy.

१२. अघत्तादधारयत्तम् । गवि क्षीरमुत्पाद्य
पुनर्भोगाय पक्वकृतवन्तवित्यर्थः Sy.

१३. पूर्वभवं तत्रैवोत्पन्नम् Sy.

१४. गोः सम्बन्धि कुण्डम् Sy.

१५. तस्याः is omitted by P.

१६. कृत P. D.

१७. येवा P. D. यस्मात् Sy.

१८. सत्यस्वरूपो यतिर्यहविर्भक्षयितारी वा हे

अश्विनो Sy. १९. ०ने P. D.

२०. उदकवत् उदकोपलक्षितहविष्मतो यजस्य
Sy. २१. मध्ये Sy.

२२. तत्र दृष्टान्तः । वनिनो वनसम्बन्धियुज-
समूहस्यान्तर्मध्ये हारो न चोर इव । स
यथा जागृको वर्तते तथा यजमानो-
ऽप्यीत्यर्थः Sy.

२३. शुद्धो यजमानः Sy.

२४. पूजयति युवो तस्मादेवमकुर्वन्तम् । यदा
यवैवं यजमानः करोति तदेत्यर्थः Sy.

२५. अम P.D. २६. प्रदेयहविषा तद्वान् Sy.

२७. अत्रेतिहासमाहुः । प्रवर्ग्येण प्रचरन्तमग्नि
राक्षसास्तप्ते धर्मोपात्तयन् । स च
तप्यमानोऽश्विनो तुष्टाय । तौ च स्तुत्या
हृष्टमनसावरक्षतामिति । अपरे, अग्नी
क्षिप्तमपालयतामित्याहुरिति Sy.

२८. हे अश्विनो... युवाम् Sy.

२९. दीप्तं प्रवर्ग्यम् Sy.

३०. यपोद्युतकृपाभ्यां मधुभ्यां तद्वन्तम् Sy.

३१. अये M. एतन्नाम्ने महर्गये Sy.

उदकानि । तटः । इव । अवारयेयाम् । वामिच्छते, अस्मिन्नापचर्ये कृते सति । नेतारो ! अश्विनौ !
देवैर्वाम् । पक्षोर्वागः कल्पितः । तथा तदानीं रथ्यायाम् । चक्षणि । इव । सोमाश्च मधुसूदाः ।
प्रतिगन्ति ।

आ वा दानाय ववृतीय दस्त्रा गोरोहेण तौघ्यो न जित्रिः ।

अपः क्षोणी संचते माहिना वां जूषो वामचुरंहसो यजत्रा ॥५॥

आ वा दानाय । आवर्तयामि । वाम् । दानाय । दशनीयो ! यथा । उदकस्य ।
ओषेन समुद्रमध्ये च श्रियमाणः । भुज्युर्वामाजुहाव । जीर्णः । अन्तरिक्षम् । द्यावापृथिव्यो च ।

१. तवः P.D. शोबांति शोद्यमानानि Sy.

२. अपारं यथा M. अवारयतम् । औष्ण्यं
शैत्यमुखं कृतवन्तौ । तत्तदधर्मसकाशाद्
भ(२) क्षितवन्तावित्यर्थः । यद्वा । अत्रये
शोवः । उदकनामैतत् । तत्स्थं शैत्यं
लक्ष्यते । अपः शोवो न । अप इति दृष्टव्यं
द्वितीया । उदकानां शैत्यं यथा भवति
तद्वत् । पक्षान्तरे तु धर्मं दोषमग्नि
मधुमन्तं कृत्वाऽवृणीतं मुलपतमित्यर्थः ।
तथा च भन्त्रान्तरम्—‘तप्तं धर्ममो-
भ्यावन्तमर्धे’ (RV. I. 112.7.)
इति Sy. ३. लौक्यमिच्छते Sy.

४. यस्मादेवं तस्मात् Sy. तस्मिन्ना० is
suggested for अस्मिन्ना०

५. नराकारौ वा Sy.

६. ०र्वैर्वा P. युवान्याम् Sy.

७. पशुरित्यग्नेर्नाम । ‘अग्निः पशुरासीत्’
(TS. 3.7.26.1.) इत्यादिभूतेः । यद्वा
पशुप्रियत्वात्पशुरित्युच्यते । तस्याग्ने-
रिष्टिर्भवति । अग्नीं पातः सर्वो युष्मदर्थं
प्रवर्तत इत्यर्थः । यद्वा । पशुसाध्यो यागो
युवाभ्यां प्रवर्तत इति शेषः । ‘आश्विनं
धूम्रलसाममालभेत यो दुर्बाह्वयः सोमं
पिपासेत्’ (TS. 2.1.10.1.) इत्या-
दिनाप्यश्विभ्यां पशुर्विहितः Sy.

८. रथ्यानां P. ६. तत्र दृष्टान्तः । रथ्येव

वका रथसम्बन्धीनि वका वकाणीव ।

तानि यथा प्रवणवेशमभिगच्छन्ति तद्वत्
Sy. १०. मधुसूदाः सोमरसा अपि Sy.

११. युवान्याम् (युवाम्) प्रति यन्ति, अभि-
गच्छन्ति Sy. १२. आवर्तयामि पातदे-
शम् । वृतेरन्तर्भावितव्यस्येवं रूपम् Sy.

१३. युवयोः Sy. १४. अस्मदभिमतया युवा-
भ्यां बाह्वितुम् Sy. १५. शत्रूणामपक्ष-
पयितारावश्विनौ Sy. १६. केन साधने-
नेति तदुच्यते । गोः स्तुतिरूपाया वाचः
Sy. १७. वहनेन साधनेन । यद्वा ।
आवर्तनकाल उच्यते । गोगन्ध्या उपसो
वहनेन Sy. १८. ०ध्येऽपह्निय० M.

१९. तुषाकस्य राज्ञः पुत्रो भुज्युरिव । स यथा
शत्रुभिः सन्ताड्य सप्तदे पातितो युवां
परितोष्य स्वोद्धाराय स्वसमीपमानयत
तद्वित्यर्थः । इयमाख्यायिका ‘तुषो ह
भुज्युम्’ (RV. I. 116.3.); ‘भुज्यु-
मंहतः पिपृकः’ (RV. X. 65.12.),
‘नासत्या भुज्युम्’ (RV. I. 116.4.)
इत्यादिषु प्रसिद्धा च । किमाश्चर्यमह-
मावर्तयामीति Sy.

२०. जीर्णं M. जीर्णं जयशीलो वा Sy.

२१. अप इत्यन्तरिक्षनाम (Ngh. I. 3.)

२२. ‘क्षोणीति पृथिवीनाम (Ngh. I. 1.)
द्यावापृथिव्यावपि Sy.

तेजते । महत्त्वेन । युवयो रवः । तथा यष्टव्यौ ! वाम् । सम्भक्तुमिच्छन् । अवर्तः ? । जीर्णो भवति ।

नि यद्युवेथे नियुतः सुदान् उपं स्वधाभिः सृजथः पुरंधिम् ।

प्रेषद्वेषद्वातो न सूरिरा महे दंदे सुव्रतो न वाजम् ॥६॥

नि यद्युवेथे । हे शोभनदानो ! यदा वर्षावर्षम् । नियुतः=वायोरस्वाः । युवां निमि-
श्रययः । तदानामशैः । उपसृजयः । पृथिवीं बहूनां दात्रीम् । प्रीणयति च । व्याप्नोति च वाम् ।
वातः । इव । स्तोत्रैः स्तोता । अथ महत्त्वाय । आदत्ते च । भवद्गतमन्नं चादत्ते । सुकर्मो ।
इव कर्षकः ।

वयं चिद्धि वां जरितारः सत्या विपन्यामहे वि पृणिहिंतावान् ।

अथा चिद्धि प्माश्चिनावनिन्द्या पाथो हि प्मा वृषणावन्तिदेवम् ॥७॥

वयं चिद्धि । वयम् । अपि । वाम् । स्तोतारः । सत्यवचनाः । स्तुमः । युवयोहिं स्तोता ।

१. तेजते प्रत्येकम् । यद्वा वां माहिना
यजमानो द्वावापृथिव्यौ सचते Sy.

२. माहात्म्येन युद्धयोः प्रसादेन सर्वोपका-
रिण्याविति श्वाति सर्वप्रदेशण्यापित्वं
वा Sy.

३. ०क्तुच्छन् P. अशुचिचरकालव्याप्तो वीधं-
जीवी भूयात् । यद्वा हे यजत्रा वां प्रसा-
दाज्जीर्णो जीर्णो यजमानोऽहसो दुरितस्य
हन्त्रीरप उक्तलक्षणानि सोमरसरूपा-
ण्युदकानि क्षोणी क्षोण्याम् । सप्तम्यर्थे
प्रगृह्यम् । भूम्यां चिरकालमकुर्व्याप्तः
सन् माहिना माहात्म्येन सचते । द्वितीयो
वामित्ययमादरायः Sy.

४. अवर्तं P. अवर्तं M. अहसः पापाज्जरा-
लक्षणात्प्रमुख्य Sy.

५. (युवयोः) प्रसादादप्रमुविर्जुर्णो जरवा
जीर्णाङ्गः सन् Sy.

६. अश्विनी ! Sy.

७. ०तिव P.

८. अश्वान् Sy.

६. निमश्र० M. नियुञ्जाथे । नियोजययः ।
ताभिरस्मद्व्यजगमनाय संयुक्ती भवयः
Sy.

१०. तदा Sy.

११. तत्कारणस्वर्षीर्वा Sy.

१२. बहूनां दात्रीम् Sy.

१३. तर्पयतु Sy.

१४. व्याप्नोतु । कामयतां वा Sy.

१५. वायुर्विव तद्विज्ञाप्रम् Sy.

१६. एवं च सति सूरिः स्तोता, अयं यजमानः
Sy.

१७. स्वीकरोति । . . . यद्वा . . . स्वीकृत्य
स्वमहत्त्वाय युवामेव तर्पयत्वित्यर्थः
Sy.

१८. अतिप्रशस्तौष्माविकर्मवानिव Sy.

१९. हि is omitted by M.

२०. तव स्तोतारः Sy.

२१. सत्यफलाः सन्तः Sy.

२२. विविधं स्तुमः Sy.

२३. पणाधारो द्रोणकलसः Sy.

हितयुक्तो भवति । अथ । अश्विनो ! अनिन्दो ! रक्षयः । वपितारी ! अन्तिकस्थदेवं स्तोता-
रम् ।

युवां चिदि ग्माश्विनावनु धृन्विरुद्रस्य प्रसवणस्य सातौ ।

अगस्त्यो नरां नृपु प्रशस्तः काराधुनीव चितयत्सुहृत् ॥८॥

युवां चित् । हे अश्विनो ! युवाम् । दिवसेषु । प्रसव्या दीप्तिरहितत्वाद् विगतरुद्रभावस्य ।
वर्षस्य । सम्भवनार्थम् । अगस्त्यः । मनुष्याणाम् । नेतृषु देवेषु । प्रशस्यमानः स्तौति । यथा ।
शङ्खस्य भ्राता रोपुरांश ऋषिः । स्तोत्रसहस्रैः । अचेतयत् तद्वच्च चेतयति ।

प्र यद्रहेथे महिना रथस्य प्र स्यन्द्रा याथो मनुषो न द्वोता ।

धृत्तं सुरिभ्य उत वा स्वश्व्यं नासत्या रयिषाचः स्याम ॥९॥

प्र यद्रहेथे । रथस्य । महत्त्वेन । यथा । युवां प्राप्नुयुः । तदा स्यन्दनशीलो ! प्रयावश्च ।

१. स्वाधितरसवानासीत् । यद्वा पणिर्वणि-
प्लुव्यकोऽप्रष्टा हितयाश्रितयत्नो धना-
दधोऽप्यप्रष्टा वि विपुज्यताम् । उपसर्ग-
धृतैर्योग्यक्रियाध्याहारः Sy.
२. अथि च । विद् हि ष्म एते त्रयः पूरणाः Sy.
३. प्रशस्यनामैतत् । हे प्रशस्यो ! Sy.
४. सोमं पिबथः । यद्वा । अन्तिके वर्तमानं
देवान्प्राप्नुवानं सोममिति योज्यम् Sy.
५. हे कामान्तो वपितारी ! युवाम् Sy.
६. ०कास्व० M. देवानामन्तिके Sy.
७. VM. ignores हि । वि ।
चित् । हि । स्म । हि । स्म
८. M. adds हि after चित् ।
९. चिदि स्म इति त्रयः पूरणाः । अनुद्युन्
प्रतिविनम् Sy. १०. अनन्या M.
११. विशिष्टोष्णरूपदुःखद्रावणस्य विविधरो-
क्यमाणद्रवणवतो वा Sy.
१२. वृष्टपुनकसंस्त्यावस्य Sy.
१३. नाभे निमित्तभूते सति Sy.
१४. एतन्नामा महर्षिः Sy.

१५. मनुष्यान् P. D. नेतृणां कर्मनिर्वाहकाणां
मनुष्याणाम् Sy.
१६. येषु तादृशा मनुष्याः सन्ति तेषु Sy.
१७. प्रशस्ततरोऽग्रम् Sy.
१८. चेतयति । स्तुत्या प्रबोधयति Sy.
१९. तत्र वृष्टान्तः... काराशब्दः । तस्य
धूनयितोत्पादयिता शङ्खुतदिः स इव ।
यद्वा । एतदप्यगस्त्यविशेषणम् । कारः
शब्दयिता होत्रादिस्तस्य धुनिः कम्पयिता
प्रेरक इव । इवेति सम्प्रत्यये Sy. अस्त्यु-
पमाथस्य सम्प्रत्यये प्रयोगः N.7.31.
२०. पुरां M. २१. अपरिमितैः स्तोत्रैः Sy.
२२. VM. ignores चित् । हि । स्म
२३. गमनसाधनस्य Sy. २४. यस्मात् Sy.
२५. ०य P. धारयथो यज्ञम् । यद्वा । रथस्य
स्वगंगमनसाधनस्य यागस्य धुरं वहथः
Sy. २६. स्यन्दनशीलो युवाम् Sy.
२७. प्रयावश्च P. प्रयावश्च D.M. गच्छथः
स्वस्थानं यज्ञारम्भ आगच्छथो यज्ञ-
समाप्तौ पुनर्गच्छथश्च Sy.

यथा । मनुष्यस्य^१ । होता यज्ञादावापतो यज्ञानो गच्छति । वत्तम्^२ । स्तोतृभ्यः^३ । अथि । च । शोभ-
नाश्वसस्यम्^४ । नासत्यो^५ ! धनस्य सम्भवतारः^६ । वयं स्याम^७ ।

तं वां रथं वयमद्या हुवेम स्तोमैरश्विना सुविताय नव्यम् ।

अरिष्टनेमिं परि धार्मियानं विद्यामेपं वृजनं जीरदानुम् ॥१०॥

तं वां रथम्^{१०} । तम्^{११} । युवयोः^{१२} । रथम्^{१३} । वयम्^{१४} । इदानीम्^{१५} । आह्वयामः^{१६} । स्तोमैः^{१७} ।
अश्विनी^{१८} ! अभ्युदयाय^{१९} । स्तोतृभ्यम्^{२०} । अस्तवचकारम्^{२१} । परिगच्छन्तम्^{२२} । वाम्^{२३} ।

I.181.

कदु प्रेष्ठाविषां रयीणामध्वर्यन्ता यदुन्निनीथो अपाम् ।

अयं वां यज्ञो अंकुत प्रशस्ति वसुंधिती अर्बितारा जनानाम् ॥११॥

कदु प्रेष्ठा^{२४} । कदा^{२५} । खलु स कालो भवति । प्रियतमो युवाम्^{२६} । अज्ञानाम्^{२७} । रयीणां^{२८} चार्यम्^{२९} ।
अध्वरमिच्छन्ती^{३०} । यदा युवाम्^{३१} । अपामिति कर्मणि ण्डी^{३२}, अणः^{३३} । उन्निनीथः^{३४} । अयम्^{३५} । युवयोः^{३६} ।

१. ०व्य M. तत्र वृष्टान्तः । ... मनुष्यस्य यजमानस्य Sy.

२. यथा यज्ञप्रारम्भ आगच्छति कर्मणि निवृत्ते पुनरपगच्छति तद्वत् Sy.

३. वत्त P. धारयतं फलम् Sy.

४. आगमनसमये सूरिभ्यः स्तोतृभ्यः Sy.

५. ०संख्यम् P. ०नाश्च संख्यं D. ०नाश्च-
सख्यं M. शोभनाश्वसमूहं वत्तम् Sy.

६. सत्यु भवो सत्यो । न असत्यो नासत्यो हे तावृत्तो ! Sy.

७. त्वदनुग्रहात् ... धनसमवायिनः Sy.

८. स्यामः M. भवेस Sy.

९. VM. ignores प्र

१०. युवयोः सम्बन्धिनं शीघ्रगमनेन स्तुत्यम् Sy. ११. अगस्त्याः Sy. १२. अस्मि-
न्स्तुत्येऽहनि Sy. १३. आह्वयेम Sy.

१४. केन साधनेनेत्युच्यते ... स्तोत्रैः Sy.

१५. किमर्थम् ? ... सुष्टु प्राप्ताये Sy.

१६. कीदृशम् ? नव्यं स्तुत्यं नूतनं वा Sy.

१७. अहिंसितचक्रवलयम् Sy.

१८. परितो गच्छन्तम् Sy.

१९. वद्यात् M. क्षुलोकस्य Sy.

२०. VM. ignores विद्यामे etc.
Ms. D. puts the figure
॥१८०॥ here to indicate the
end of one hundred and
eightieth hymn. No such
number is given in P. and M.

२१. प्रेष्ठा M.

२२. तदा M. कदा भविष्यति Sy.

२३. प्रियतमो वां युवाम् Sy.

२४. इध्यमाणातामज्ञानाम् Sy.

२५. धनानाम् । कर्मणि ण्डी । अज्ञानि
धनानि च । उन्निनीथ ऊर्ध्वं प्रापयथः Sy.

२६. अध्वरं धारयितुमिच्छन्ती युवाम् Sy.

२७. तदा M. २८. अपामपामिव M.

२९. वृष्टयुवकानां वृष्टयुवकानि च Sy.

३०. उत्कृष्टमयः प्रापयथः । इति वत्तत् कदा
Sy. ३१. अस्माभिरनुष्ठीयमानः Sy.

३२. युवयोरेव Sy.

यज्ञः । प्रचस्तिम् । अकृत । धनानां दातारौ । रक्षितारौ । जनानाम् ।

आ वामश्वासः शुचयः पयस्या वातरंहसो दिव्यासो अत्याः ।

मनोजुवो वृषणो वीतप्रंष्टा एह स्वराजो अश्विनो वहन्तु ॥२॥

आ वामश्वासः । वाम्, एवंविधा युवयोः । अश्वः । इह । आवहन्तु । उदकस्य रक्षि-
ताः । वातवेगाः । दिवि भवाः । अतनशीलाः । मनोवेगाः । वीतारः । कान्तपृष्ठाः । प्रभवः ।

आ वां रथोऽवनिर्न प्रवत्वान्तप्रवंन्धुरः सुवितार्थ गम्याः ।

वृष्णः स्वातारा मनसो जवीयानहंपूर्वो यंजतो धिष्यया यः ॥३॥

आ वां रथः । युवयोः । रथः । पृथिवी । इव । विस्तीर्णविकाराः । प्रसुप्तफलकासङ्घाटः ।
अभ्युदयः । गच्छतु । हे मेघस्याधिष्ठातारौ ! मनसोऽपि । वेगवान् । युवयोर्गमनावसरेऽहं पूर्वं
इत्युपतिष्ठन् । यष्टव्यः । यो भवति । स्तुत्यौ !

१. यज्ञम् Sy.

२. प्रशांसो स्तुतिम् Sy.

३. करोति । यज्ञे शंसनीयानि शस्त्राणि युवा-
मेव प्रशंसन्तीत्यर्थः Sy.

४. यस्मादेवं तस्माद् हे वसुधितो वसुनो
धनस्य दातारौ वस्तव्यकर्माणो Sy.

५. हे जनानामवितारावुक्तलक्षणौ युवां
कदाश्नानां धनानां च दातारौ भवथ
इति Sy.

६. एवि० P.D. शोभनाश्वयुक्ती वां युवां
Sy. ७. युष्मदीयाः Sy.

८. अस्मिन्पत्रे Sy.

९. प्रापयन्तु Sy.

१०. अवशिष्टान्शवविशेषानि । कौटुशास्ते
शुचयः शृङ्गाः शीप्ता वा । पयस्या वृष्ट्युद-
कस्य पातारः Sy.

११. ०री P. १२. वायुवेगाः Sy.

१३. अतनशीलाः P.

१४. मनोजवाः Sy.

१५. वर्षका युवान इत्यर्थः Sy.

१६. वपुष्मन्त इत्यर्थः Sy

१७. स्वयमेव राजमानाः । ईदृशा भवन्तु Sy.

१८. VM. ignores शुचयः । अश्विना ।

१९. पूर्वमन्त्रेऽवव्याजेनाश्विनोरागमतमुक्त-
म् । अनेन रथव्याजेनोच्यते Sy.

२०. भूमिरिव Sy.

२१. अत्यन्तविस्तारवान् Sy.

२२. ०टे M. विस्तीर्णपुरोगमः Sy.

२३. शोभनफलाय Sy.

२४. अस्मद्यज्ञमागच्छतु । पुरुषव्यत्ययः Sy.

२५. वर्षकस्याश्वस्य Sy.

२६. स्वरवाधिष्ठातृ ! Sy.

२७. मनोवेगवानित्यर्थः Sy.

२८. अहङ्कारपूर्वो मनस्वी वाऽप्युदारः Sy.

२९. ०तिन् P. D. उपतिष्ठमानः is
suggested for उपतिष्ठन्

३०. ईदृशो रथ आगच्छतु Sy.

३१. अस्ति तः Sy.

३२. उपतस्त्वानाहौ Sy.

३३. VM. ignores आ

इहेहं जाता समवावशीतामरेपसा तन्वा३ नामभिः स्वैः ।

जिष्णुर्वामन्यः सुमंस्वस्य सूरिर्दिवो अन्यः सुभगः पुत्र ऊहे ॥४॥

इहेहं । अत्रात्र । प्रादुर्भूतो । सह कामयेताम् । पापेनातिप्यमानया । तन्वा । नामभिश्च ।
स्वैः—दत्ता अश्विनावित्यादिभिः । जयशीलः ।

१. उभाभ्यामिहशब्दाभ्यां मध्यमोत्तमस्थाने उच्येते । तयोः Sy. इहेहेति वीप्ता-द्विवचनेनान्तरिक्षं द्वाइच निविश्यते । इह चान्तरिक्ष इह च दिवि SKN. इह च मध्यस्थान इह च द्युस्थाने Dur.
२. सम्भूतो । चन्द्रसूर्यरूपेणेति यावत् Sy. जातो भवन्तो SKN. सूर्याचन्द्रमतावित्येके N.12.1.
३. सम्भग्या Sy. सम्भगत्वर्थम् SKN.
४. असा० M. पुनः पुनः स्तूपेथे कामयेषां वा यज्ञम् । पुरुषव्यत्ययः Sy. पुनः पुनः र्थावमेते (शस्येते) स्तूपेते इत्यर्थः SKN. संस्तूपेथे Dur. कामयेषाम् is suggested for कामयेताम्
५. अपापो । अपावर्णस्य गुरोः शिरश्छेदनादिना पापत्वेपरहिताविति भावः Sy. रेपः पापम्, अपापया SKN. अपापया Dur.
६. शरीरेण शरीरतोन्वयेण निमित्तेन Sy. अपापेन स्वेन शरीरेण SKN. यथासङ्कल्पं कृता Dur.
७. स्वीयेर्माहात्म्यविशिष्टः Sy. परमनाथित्य यानि स्वस्तुतिनिमित्तानि तैः Dur.
८. वङ्गौ M.
९. इताविभिः M. अश्विनौ नास्त्यावित्यादिभिरपि । रमणीयशरीरवत्त्वान्महिमोपेतनामवत्त्वाच्च हेतोः संस्तूपेथे इत्यर्थः । पडा । अरेपसा तन्वेति योज्यम् । उक्तप्रकारेण गुराशिरश्छेदाव्यपापेन शरीरेण तावृद्धमहत्त्वस्यापनेनेति यावत् Sy. अश्विनौ नास्त्यौ दत्तावित्येवमा-

दिभिश्च SKN.

१०. ०तो M. किञ्च वा युवयोरन्य एको मध्यमस्यान्तरिक्षस्य पुत्रस्थानीयः सोमो जिष्णुर्जयशीलः सुमंस्वस्य शोभनयज्ञस्य सूरिः प्रेरयिता सन्, ऊहे वहति विश्वं जगद्धारयति, चन्द्रात्मनस्तस्योदये सति द्योषधि-वनस्पत्यादयो वर्धन्ते । अन्योऽपर उत्तमस्थानो विवो द्युलोकस्य पुत्रः पुत्रस्थानीय आदित्यः सुभगः शोभनरश्मिकल्पधनः, ऊहे वहति । कृत्स्नमेवं पृथग् जगद्विर्वाहकौ महानुभावौ युवां सह स्तूपेथे Sy. जिष्णु-र्जयशीलो वा युवयोरन्य एको मध्यमः सुमंस्वस्य सुमहतोऽपि शत्रुबलस्य, सूरिः सुष्ट्वीरयिता, दिवोज्यः ... अन्यस्तु सुभगः सुधन उत्तमः पुत्रः । ऊहे कर्मेणि प्रथमपुरुषैकवचनस्य स्थाने व्यस्ययेन कर्तव्यमैकवचनमेतत् । ऊह्यते किततेः साहचर्यात् । अथवा वहेरेतद्रूपम् । ऊह्यते रथेन स्वेरश्वैर्वायुना वीदयास्तमयाथ SKN. नित्यमेव जेता युवयोरन्यः ... सुमहतो बलस्यैरयिता शत्रुषु, त च नान्यो मध्यस्थानाविति मध्यमो मध्यस्थानः ... सुभगः सुधनः, ऊहे ऊह्यते वायुनाऽऽदित्यो नित्यम् । त च नान्यः सूर्यादित्ये-वमत्रापि मध्यमोत्तमाविति Dur. इह चेह च जातो संस्तूपेथे । पापेनातिप्यमानया तन्वा । नामभिश्च स्वैः । जिष्णुर्वामन्यः । सुमहतो बलस्यैरयिता मध्यमः । दिवोज्यः सुभगः पुत्र ऊह्यत आदित्यः N.12.3; SKN. IV. 99
११. VM. ignores वाम् । अन्यः etc.

प्र वा निचेरुः कंकुहो वशाँ अनु पिशङ्गरूपः सदनानि गम्याः ।

हरी अन्यस्य पीपयन्तु वाज्रैर्मथ्ना रजोस्यश्विना वि घोषैः ॥५॥

प्र वा निचेरुः । युवाम् । लोकोन् व्यथितारो भवेयः । गजितशब्देः । वायुघोषैस्व ।

प्र वा शरद्वान्पुमो न निष्पाट् पूर्वीरिपश्चरति मध्वं इष्यन् ।

एवैरन्यस्य पीपयन्तु वाज्रैर्वेपन्तीरुर्ध्वा नृधौ न आगुः ॥६॥

प्र वा शरद्वान् । युवमोः । विशरणवान् । वृषभः । इव । पर्वतादीनामभिभविता वायुः । यज्ञमुखे स्थितानि । अन्नानि । प्रचरति । मार्कं सोमम् । इच्छन् । अयाऽऽदित्यस्य ।

१. हे अश्विना अश्विनौ वा युवयोर्मध्येऽन्य-
स्वैकस्य कंकुहः श्रेष्ठः पिशङ्गरूपो हिर-
ण्यरूपः पीतवर्णो वा बहुभिरक्षाद्यवय-
वैर्निरूप्यमाणो वा रजो यशान्, अनु का-
माननुलक्ष्य यथाकामम् । अस्मच्छागम-
नेच्छपेत्पर्यः । यद्वा । यशान्स्वाधीनाः
कंकुहो विशो विगन्तरालानुक्रमेण नी-
चैश्चरन्स्वरन् स्वस्थानाद्देवयजनमुत्तं
गच्छन् । तवनान्यस्मच्छागगृहाणि । प्र
गम्याः प्रकर्षेण गच्छतु । पुरुषव्यत्ययः ।
अत्र यद्यप्यन्यस्येति नोक्तं तथाप्युत्तर-
वाक्ये तथोक्तत्वादत्रापि लभ्यते । अन्यस्य
युवयोरन्यतमस्य, हरी अश्वौ Sy.

२. युवा (मन्त्रानां रयीणाञ्चार्यमध्वरमि-
च्छन्ती) लोकान् P. रजसि लोकाः ।
अत्र लोकशब्दो जनवाचकः । ते यजमान-
कया जाता इत्यर्थः । ते च Sy.

३. ०यथिता० D. प्रमथनेनालोढनेन नि-
ष्पावितः Sy.

४. भवेयः P.

५. अघोरामिक्षादिकर्षः Sy.

६. स्तुतिभिश्चाह्वानादिशब्दविशिष्टैर्वा

पीपयन्तु आप्याययन्ति Sy.

७. VM. ignores प्र । निचेरुः । etc.

८. हे अश्विनौ युवयोरन्यतमो मध्यमस्थानः
Sy.

९. शरणवान् मेघवृक्षपर्णादीनां विशरणवा-
न् । अथवा बहुसंवत्सरः पूर्वतनो नित्य
इत्यर्थः Sy.

१०. ववित्वेन्द्रः स इव Sy.

११. शत्रूणाम् Sy.

१२. निस्तारयिता सन् Sy.

१३. ०मुखेऽस्ति तानि M. बह्वीः पुरातनीर्वा
Sy.

१४. तस्यावीन्युद्दिश्य Sy.

१५. प्रकर्षेण गच्छति । मध्यमस्थानश्चन्द्र
इति पक्षे शरद्वान्छरत्कालवान् । तस्मि-
धृता हि चन्द्रः प्रतप्तो भवति, तेन च
तृणगुल्मीषध्यादीनि वर्धन्ते Sy.

१६. स किमर्थमेवं करोतीत्युच्यते । . . . मधुनो
मधुसदृशस्य हविषः । कर्मणि षष्ठी
Sy.

१७. हविरिच्छन् । तदर्थमेवं करोति Sy.

१८. उत्तमादित्यस्य Sy.

गमनशीलैः । तत्प्रेरितैरद्वैः । मनुष्या वर्धन्ते । प्राप्नुवन्त्यः । दिवि स्थिताः । नदनशीला आपः ।
युवयोः प्रसादावस्मान् । आगच्छन्तु ।

असंजि वां स्यविरा वेधसा गीर्वाळहे अश्विना त्रेधा चरन्ती ।

उपस्तुताववतुं नाधमानं यामुन्नयामञ्छृणुतुं हव मे ॥७॥

असंजि । सृष्टा । युवयोः । वृद्धा । स्तोभा मया । स्तुतिः । वाधे सञ्जाते । अश्विनी ।
नेधा । चरन्ती, उच्चनीचमध्यमैस्त्रिप्रकारत्वं त्रैस्वर्येण चरन्ती । मया, उपस्तुता युवाम् । याच-
मानम् । रक्षतम् । गमने च । अगमने च । शृणुतम् । स्तोषम् । मे ।

उत स्या वां रुशतो वप्संसो गीर्वाळहिषि सदसि पिन्वते नृन् ।

वृषा वां मेधो वृषणा पीपाय गोर्न सेके मनुषो दशस्यन् ॥८॥

उत स्या वाम् । अपिच । एषा । युवयोः । उज्ज्वलस्य । रूपस्य । स्तुतिः । त्रिभिर्व-
हिषो धातुभिः स्तीर्णायाम् । वेद्याम् । आप्याययति । मनुष्यान् । वधिता । युवयोः सम्बन्धी ।

१. कामेर्गमनेर्वा निमित्तभूतैः Sy.

२. हविर्भिः Sy.

३. यजमानाः Sy.

४. आप्याययन्ति Sy.

५. तुष्टेन तेन प्रेरिता वेधन्तीर्व्यापयन्तीः
(न्यः) Sy.

६. उन्नता उत्तीराः Sy.

७. नवप्रशी० M. नद्यो न नवनशीला यथा
Sy. ८. अस्मदर्थम् Sy.

८. आ is omitted by P. आगच्छन्ति
Sy. १०. युज्यते Sy.

११. कौबुशी सा । स्यविरा, अत्यन्तस्थिरा
नित्या वेदमयी Sy.

१२. वेधसा विधातारी Sy.

१३. ०ति P. D. M. स्तुतिरूपा वाक् Sy.

१४. वृद्धे स्वर्ग्ये निमित्तभूते सति Sy.

१५. ०ने M.

१६. मन्त्रादिभेदेन त्रिप्रकारा Sy.

१७. ०ति M. युवां गच्छन्ती । ईदृशी स्तुतिः

कृतेत्यर्थः Sy.

१८. ०यं० P. १९. रक्षन्ति P.

२०. ०वा P. उपस्तुता सन्ती Sy.

२१. अविमतफलं याचमानम् Sy.

२२. तर्पयतुं वा Sy.

२३. वा M.

२४. ग० P.

२५. वा M. २६. आह्वानम् Sy.

२७. उज्ज० P. D. दीप्तस्य Sy.

२८. रूपस्यैव वपुषो वा ह्यापयिषी Sy.

२९. ०ति P. स्तुतिवाक् Sy.

३०. विधान्वास्तोर्णवर्हिष्ये Sy.

३१. वयो P. D. ०हंविषो M.

३२. यागसवने Sy.

३३. आयति P. D. आप्याययतु बोधितप्रदा-
नादिना Sy.

३४. कर्मेनेतुनस्मान् Sy.

३५. वर्धकः सन् Sy.

३६. ०न्धि P. युवयोः स्वभूतः Sy.

मेघः । हे वषितारौ ! आप्यायति । बहुजीराया गोः । इवोषः । पृथिव्याः सेके । मनुष्यान् । अग्नानि प्रयच्छन् ।

युवां पूषेवाश्विना पुरंधिरग्निमुषां न जरते हविष्मान् ।

ह्रवे यद्वा वरिवस्या गृणानो विद्यामेपं वृजनं जीरदानुम् ॥६॥

युवां पूषेव । विश्वस्य धर्ता । पूषेव । युवां भवयः । तथा वां यजमानः । अग्निम् । उप-
सञ्च । न । स्तौति । यस्मात् । ग्रहमाह्वयामि । परिचर्यया सह । स्तुवन् भवामि । ततो विद्यामेति ।

I.182.

अमंदिदं वयुनमो पु भूषता रथो वृषंयवान्मदंता मनीषिणः ।

धियंजिन्वा धिप्यया विष्पलावसु दिवो नपाता सुकृते शुचिं व्रता ॥१॥

अभूविषम् । उपस्यपामभूत् । इदम् । प्रज्ञानम् । हे मनुष्या मत्समीपे सुष्ठु वा ।

१. सेक्ता जलवः प्रवालविशेषो वा Sy.

२. मेघः । हे वषितारौ is missing in M. वषितारौ कामानाम् Sy.

३. आप्याययति Sy.

४. आप्यायने दृष्टान्तः । गोर्न सेक उदकसेक इव शान्तनात् सेक उदकस्येव । तद्व्या-
स्यप्याययति तद्वदित्यर्थः । यद्वा नेति सम्प्रत्यर्थे । गोश्वकस्य सेके निमित्तभूते सति पोषायेति सम्बन्धः Sy.

५. मनुष्येभ्यः is suggested for मनुष्यान्

६. The passage beginning with ऊषः and ending with प्रयच्छन् is missing in M.

७. हे अश्विनौ युवां पुरन्धिरं वृषतः Sy.

८. The passage beginning with युवां and ending with पूषेव is omitted by M. पोषक इव Sy. ९. भवतः M.

१०. हविर्पुस्तः Sy. ११. अग्निमुषसं च यथा तथा युवामपि । अतस्तरनुवाकाश्विन-
शस्त्रधोरश्विनस्तुववाम्नेयोवस्यधोरवि

सङ्ख्यावादिति भावः Sy.

१२. The passage beginning with यजमानः and ending with स्तौति is missing in M. यद्वा पुरन्धिरं वृषतं धारयित्री पूषेव पृथिवीव । द्वितीयाय प्रथमा । तां यथा स्तौति तद्वत् Sy. १३. यथा Sy.

१४. वरिवस्यया परिचर्यया युक्तः Sy.

१५. स्तोता स्तौति तदा यजमानोऽपि जरत इत्यर्थः Sy. १६. तो P. D.

१७. विद्येति P. D. १८. VM. ignores अश्विना । वाम् । विद्यामे etc. Ms. D. puts the figure ॥१८१॥ here to indicate the end of one hundred and eightyfirst hymn. No such number is given in P. and M.

१९. कृष्णस्य वाम् M. ०स्यवाम् P.

२०. उत्पन्नम् Sy.

२१. अस्माकमिवम् Sy.

भवत । अश्विनो^१रयं^२ वर्षणवान्^३ । रथं^४ आजगाम^५ । स्तुत^६ । हे मनीषिणः^७ ! कर्मणां^८
तपंपितारो^९ । स्तोतव्यो^{१०} । विश्वलाक्षि^{११}जङ्घाश्रम्यां^{१२} वासिता^{१३} ? दिवः^{१४} । पुनो^{१५} ।
शोभनकर्मणे^{१६} । शोभनकर्माणी^{१७} ।

इन्द्रतमा हि धिषण्या मरुत्तमा दसा दंसिष्ठा रथ्या रथीतमा ।

पूर्णं रथं वहथे मध्व आर्चितं तेन दाश्वांसमुप याथो अश्विना ॥२॥

इन्द्रतमा । ईश्वरतमो^{१८} । हि^{१९} । स्तोतव्यो^{२०} । गन्तुतमो^{२१} । दर्शनीयो^{२२} । प्रतिशयेन^{२३} रथे^{२४} नेतारो^{२५} ।
मधुपूर्णम्^{२६} । रथम्^{२७} । वहथे^{२८} । मधुनः^{२९} । आर्चितम्^{३०} । शिष्टं स्पष्टम्^{३१} ।

१. तत्स्याश्विनो... ओ इति निपातद्वय-
समुदायात्मक एको निपातः । मुष्ट्वा-
भूयत, अभिमुला भवत स्तोतुम् Sy.
२. अश्विनोः सम्बन्धी Sy.
३. अभिमतवर्षणवान् Sy.
४. गमनसाधनो रथः Sy.
५. आगत इति शेषः Sy.
६. अस्तु P. स्तु D. स्तुहे M.
तादृशो महानुभावाश्विनो मदत ।
अन्तर्भावितप्रयोज्यम् । मदयत सम्भाव-
यत Sy.
७. मनस्विनो मेधाविन ऋत्विजः Sy.
८. ०मंणः M. अश्विनो विशोष्येते । मुहुते
मुष्टु कृतवते मह्यम्... कर्मणो बुद्धेर्वा
प्रीणयितारो Sy.
९. धिषणाहो स्तुत्यो Sy.
१०. विशां प्रजानामस्माकं पालयितृघनो,
विश्वलाक्ष्यापादिजङ्घाश्रम्याया हिरण्य-
जङ्घाप्रदानेन तयाभूतो 'सद्यो जङ्घा-
मार्गसो विश्वलाक्ष्ये' (RV. I. 116.
15.) इत्यादिनिगमः Sy.
११. विभूलाहिनजङ्घाश्रम्यां पालीता M.
१२. आदित्यस्य Sy.
१३. नेतारो नपातयितारो वा Sy.
१४. Omitted by P.D.

- दीप्तकर्माणाश्वीवृशाश्विनो मदत Sy.
१५. VM. ignores ओ
१६. ०मो M. हे अश्विनो युवाम्... ईश्वर-
तमो Sy.
१७. लस्तु । एवं प्रतिविशेषणं हिः सम्बन्ध्यः
Sy.
१८. स्तुत्यहो Sy.
१९. मरुद्भोगगामिनो । मितरामिणो मितरा-
विणो वा Sy.
२०. उपक्षपयितारो जङ्घुणाम् Sy.
२१. प्रतिशयकर्माणी Sy.
२२. रथाहो रथवन्तो । रथीतमा रथितो
नेतारस्तेषां श्रेष्ठो, 'रथीरध्वराणाम्'
(RV. VIII. 11.2.) इति नेतृपरतया
व्याख्यातत्वात् । ईश्वो युवाम् Sy.
२३. ०णने० M.
२४. पूर्णं पूरितम् Sy.
२५. हवथे P. नयथः । तेनोक्तगुणविशिष्टेन
रथेन हे अश्विना अश्विनायुक्तगुण-
विशिष्टो सन्ती उप याथो यज्ञमभि-
प्राप्नुयः Sy.
२६. मधुसदृशस्योदकस्याभूतस्य वा Sy.
२७. सवतः सश्रद्धं रथम् Sy.
२८. VM. ignores दंसिष्ठा । रथ्या ।
तेन । दाश्वांसम् । etc.

किमत्र दत्ता कृणुयः किमासाये जनो यः कश्चिदहविर्महीयते ।

अति क्रमिष्टं जुरते पुरेस्सु ज्योतिर्विप्राय कृणुतं वचस्यवे ॥३॥

किमत्र दत्ता । किम् । अस्मिन्नहोतरि । कृणुयः । किं च तस्मिन् । आसाये । जनः । यः । कः । चित् । अहोता । भवद्गुणां गमनेन पूज्यते । तस्मात् तमतिक्रमिष्टम् । हिंसते च । तस्यामुरस्य । प्राणम् । ज्योतिः । विप्राय । कृणुतम् । स्तुतिमिच्छते ।

जम्भयंतमभितो रायंतः शुनो हंत मृधो विदधुस्तान्यंश्विना ।

वाचंवाचं जरितू रत्निनीं कृतमुभा शंसं नासत्यावतं मम ॥४॥

जम्भयतम् । अश्विनी ! अभितः । शब्दयतः । शुनः । जम्भयोः कुलम् । हंत च । सङ्ग्रामस्य कर्तुं हिंसकान् । एवञ्चातीयकानि । कर्तुं जानीयः । स्तोतुः । सर्वा वाचम् । रत्नवतीम् । कृतम् । उभौ सहितौ । मम । आर्चसनम् । रक्षतम् ।

१. हे दत्ता उपश्रपयितारो युवाम् Sy.

२. अस्मिन्ननुष्ये Sy.

३. कृणुयः । हविषोऽभावाविति भावः Sy.

४. आसायाचे P. आसाये D.M. तत्रैव ...

किं तिष्ठयः Sy.

५. जम्भवान् Sy.

६. यज्ञार्चहवीरहितं Sy.

७. पूज्यते स्वयं न युष्मान् पूजयति Sy.

८. जनम् Sy.

९. ०ष्टा P. पराभूय तिष्ठतम् Sy.

१०. अहिमिष्टम् । अनीनशतम् Sy.

११. मस्य P.

१२. न केवलमतिक्रममात्रं किन्तु पण्डेर्वाङ्मू-

तस्य लुब्धकस्यापष्टस्तस्य Sy.

१३. ०ण D.

१४. युष्मत्प्राजनविषयज्ञानम् Sy.

१५. विप्राय P. मेधाविने Sy.

१६. कृतम् Sy.

१७. वचतः स्तोत्रकपस्य युवाभ्यामिच्छते

मह्यम् Sy.

१८. VM. ignores दत्ता

१९. निन्वितं शब्दयतोऽस्मान्मृन्तुमागच्छतो वा Sy.

२०. श्वसवृक्षान् Sy.

२१. ०योव M. नाशयतम् Sy.

२२. मारयतम् Sy.

२३. तेषां सङ्ग्रामान् सङ्ग्रामं कुर्वतो वा Sy.

२४. अभवञ्जातो ० M. तानि हननोपायान् Sy.

२५. युष्मान् स्तोतुः Sy.

२६. तां तां स्तुतिलक्षणां वाचम् Sy.

२७. सर्वानपि स्तुति रमणीयफलवतीम् Sy.

२८. कृतम् Sy.

२९. मवम् P. हे नासत्या शत्यभूतो युवाम् ... मम मदीयाम् Sy.

३०. स्तुतिम् Sy.

३१. VM. ignores नासत्या

युवमेतं चक्रथुः सिन्धुषु पुवमात्सन्वन्तं पक्षिणं तौड्याय कम् ।

येन देवत्रा मनसा निरूहथुः सुपतनी पेतथुः चोदंसो महः ॥५॥

^१युवमेतम् । ^२युवाम् । ^३एतम् । ^४कृतवन्तो । ^५उदकेषु । ^६प्लवसाधनम् । ^७युष्मदीयम् । ^८पक्ष-
^९युक्तम् । ^{१०}तुष्टपुत्राय । ^{११}येन प्लवेन । ^{१२}देवान् । ^{१३}युवाम् । ^{१४}मनसा । ^{१५}प्रत्युद्गृह्युः, युवामपि तेन प्लवेन ।
^{१६}सुपतने । ^{१७}महतः । ^{१८}उदकात् । ^{१९}यज्ञमप्रति पेतथुः ।

अवविद्धं तौड्यमप्स्वः^१न्तरं नारम्भणे तमंसि प्रविद्धम् ।

चतस्रो नावो जठरस्य जुष्टा उदुश्चिभ्यामिषिताः पारयन्ति ॥६॥

^१अवविद्धम् । ^२अपाम् । ^३मध्ये । ^४पित्राऽपविद्धम् । ^५तुष्टपुत्रम् । ^६अनालम्भने । ^७अन्वत्तारे ।
^८समुद्रमध्ये । ^९प्रक्षिप्तम् । ^{१०}चतस्रः । ^{११}नावः । ^{१२}जठरस्य । ^{१३}पयोप्ता विस्तीर्णोदराः । ^{१४}अश्विभ्याम् ।

१. युवा० D. तीप्यो भुज्यु राजा समुद्र-
वर्ती ससेनः परचक्रं प्रमथितुं प्रस्थितः ।
तं प्रतीपबलान्यागत्पापातयन् । स च
प्रसावफलकरावश्विनौ स्तुत्वा स्वात्मानं
ररक्षेत्ययमितिहासो बहुधा पूर्वं प्रप-
ञ्चितः Sy.

२. ०त P.

३. कं मुलकरं चक्रथुः । ... यद्वा कमिति
पूरणः । तस्य जलसञ्चारिरथस्य सहाय-
भूतान् बहून् रथादीनकुस्तमित्यर्थः Sy.
अयमर्थस्तु 'तमूहवृन्तोभिः' (RV.I.
116.3.), 'चतस्रो नावः' (RV.I.
182.6.), 'त्रिभौ रथे' (RV.I.116.
4.) इत्यादिमन्त्रान्तरेषु प्रसिद्धः

४. समुद्रोदकेषु Sy.

५. प्रसिद्धं प्लुतिसाधनं प्लवं नावम् Sy.

६. आत्मन्वन्तं वाहचं वन्तम् Sy.

७. पक्षवद्गतिसाधनरथवन्तम् Sy.

८. तु उ० M. तुष्टनाम्नो राज्ञः पुत्राय भुज्यु-
नाम्ने राज्ञे Sy.

९. प्लवेने M. युष्मद्भूतेन प्लवेने Sy.

१०. देवेषु मध्ये Sy.

११. M. adds प्रज्ञं after मनसा । अनुपह-
युक्तया बहुधा । येन मनसेति वा
योक्तव्यम् Sy.

१२. ०यु D. निर्गमनं कुरुथः Sy.

१३. शोभनपतनं यथा भवति सुपतनी वा
युवाम् Sy. सुपतनी is suggested
for सुपतने

१४. उदकनाभतत् Sy.

१५. यज्ञं P.

१६. पेतथुः P. तदथः पतथ उत्तरीतुम् Sy.

१७. VM. ignores कम्

१८. अपवि० P. D. M.

१९. अपपि शुद्धं M. अयस्ताच्छवृभिः पाति-
तम् Sy.

२०. तु उ० M. भुज्युम् Sy.

२१. अनालम्भने आलम्भनरहिते Sy.

२२. तमोवन्तम् । वृष्टिश्वासादिप्रतिबन्धके
जलमध्ये Sy.

२३. प्रकर्षेण पीडितम् Sy.

२४. जठरवद्वक्त्रधारकस्य मध्ये Sy.

२५. जुष्टाः सेविताः । यद्वा । कर्मणि षष्ठी ।
जठरं प्राप्ताः । अन्तर्जलं प्रविष्टाः Sy.

प्रेषिताः । समुद्रमभ्यादुत्पारयन्ति ।

कः स्विद्वृक्षो निष्ठितो मध्ये अशीसो यं तौम्यो नाधितः पर्यपस्वजत् ।
पर्णा मृगस्य पतरोरिवारम् उदक्षिना ऊह्युः श्रोमंताय कम् ॥७॥

कः स्विद् वृक्षः । उदकस्य । मध्ये । कः सः । वृक्षः । निष्ठितः । यं वृक्षम् । भुज्युः । अश्विनौ
स्तुवन् । परिष्वक्तवानिति नाबमभिप्रेत्याह । अवसन्नः स भुज्युस्तदानीमेव यस्या नावः पर्णानि ।
आरब्धवान् । शीघ्रं गच्छतः । मृगस्यैव लोमानि । तमय, अश्विनौ ! ऊह्युः । श्रोम-
कुलजाताय पित्रे ।

तद्वा नरा नासत्यावनुं प्याद्यद्वा मानास उचथमवोचन् ।
अस्मादद्य सदसः सोम्यादा विद्यामेपं वृजनं जीरदानुम् ॥८॥

तद्वा नरा । हे नेतारौ ! नासत्यौ ! तत् । युवयोः । सन्निधाने । भवतु । यत् ।
स्तोत्रम् । वाम् । कुम्भभवाः । उक्तवन्तः । यदद्य । सोमाहोत् । यज्ञानुत्पत्तं तद्वा

१. ० ता D. अश्विभ्यामिषिताः Sy.
२. उत्पा० P. उत्तारयन्ति प्रापयन्ति Sy.
३. क P. D. M.
४. कश्चिदनुग्राहकः Sy.
५. वृक्षविकारो रथः । विकारे प्रकृतिशब्दः ।
यद्वा । संस्तवाभिप्रायमेतत् । स्तोत्राख्यो
वृक्ष इत्यर्थः Sy.
६. कीदृशो रथः ? ... निश्चलं वर्तमानः
Sy.
७. ०क्ष M.
८. तुषपुत्रो भुज्युः Sy.
९. स्तुवन् P. D. M. याचमानः Sy.
१०. परिष्वक्तमकरोत् Sy.
११. पर्णानौघ, तानि यथाऽऽलम्बनाय प्रभ-
वन्ति तद्वत् Sy.
१२. आलम्बनाय Sy.
१३. आलम्बने दृष्टान्तः । पतरोः पतनशीलस्य
Sy.
१४. मार्जयितुः शोषयितुर्हिंसादेः Sy.

१५. ०यु P. उद् ऊह्युरुध्वं प्रापयथः ।
स्तुतिपक्षे स्तोत्राख्यं वृक्षमाश्रितवन्तं तमू-
हचुरित्यर्थः Sy.
१६. श्रोत्रमथकूल० M.
कीर्तिमत्त्वाय Sy.
१७. VM. ignores स्वित् । कम्
१८. नेतारौ कर्मणो नराकारौ वा Sy.
१९. अस्त्यरहितौ तत्पत्नी वा Sy.
२०. तावृक्षं स्तोत्रम् Sy.
२१. वृवाम् Sy.
२२. अनुकूलं भवतु, अनुभवतु वा वाम् Sy.
२३. वां प्रति Sy.
२४. पूजावन्तोऽस्मदीया होत्रादयः Sy.
२५. अकुर्वन्तद् वामन् प्यात् Sy.
२६. हे अश्विनौ, अद्यास्मिन् प्रधानयागविने
Sy.
२७. ०हत् P. अस्माद्, अस्माभिः क्रियमाणात्
... सोमयागसम्पादकात् Sy.
२८. यज्ञान् P. सवतः सम्बन्धिनः Sy.

मनुष्याविति ।

L.183.

तं युञ्जाथां मनसो यो जवीयान् त्रिवन्धुरो वृषणा यस्त्रिचक्रः ।
येनोपयाथः सुकृतो दुरोषं त्रिधातुना पतथो विर्न पर्णैः ॥१॥

तं युञ्जाथाम् । तं रथम् । युञ्जाथाम् । मनसोऽपि । यः । जववान् । त्रिफलकास-
हृषाटः । वषितारो ! त्रिचक्रः । येन । उपगच्छथः । यजमानगृहम् । तेन त्रिफलकेन । यज्ञेषु पतथः ।
पक्षी । इव । पर्णैः ।

सुवृद्धयो वर्तते यन्नभि चां यत्तिष्ठथः क्रतुमन्तानु पृचे ।
वर्षुर्वपुष्या संचतामियं गीद्विचो दुहित्रोपसां सचेथे ॥२॥

सुवृद्धयः । सुवर्तनः । रथः । वर्तते । गच्छन् । पृथिवीम् । प्रति । यदा । कर्मवन्ती युवाम् ।

१. ०ष्यादि M. आ इत्यप्यर्थे । अस्माभिर्य-
जमानैरथ कियमाणादपि स्तोत्रात् प्रीण-
यतमिति Sy.

२. VM. ignores अस्मात् and आ
etc.

Ms. D. puts the figure
॥१८२॥ here to indicate the
end of one hundred and
eightysecond hymn. No
such number is given in
P. and M.

३. वयमानगुणविशिष्टम् Sy.

४. ०षाः M. योजयतम् Sy.

५. ०वि M.

६. रथः Sy. ७. जवतः M.

८. त्रिप्रकारसारविस्थानः । बन्धुरं रथितः
स्वानमित्याहुः । 'आ याह्य बाहुं यन्धु-
रेष्ठाः' (RV. 3-43.1.) इत्यादिमन्त्रा-
न्तरात् Sy.

९. वर्षंकी कामानां युवाम् Sy.

१०. चक्रत्रितयोपेतः Sy.

११. रथेन Sy.

१२. शोभनसोमाख्यकर्मवतो यजमानस्य दुरो-
णम्, गृहनामेतत् । यागगृहम् Sy.

१३. त्रिप्रकारस्थानोपेतेन सुवर्णरजतताम्रधा-
तुत्रयोपेतेन वा रथेन Sy.

१४. ०कोनवृषतमः M.

पतथो गच्छथः Sy.

१५. गमने दृष्टान्तः । ... पक्षी पक्षीर्यया
श्रीधमप्रपत्तेन गच्छति तद्वदुक्तलक्षणेन
रथेन Sy.

१६. पर्णैः D. वर्षैः M.

१७. VM. ignores यः

१८. शोभनवर्तनः शोभनचक्रपरिभ्रमणः Sy.

१९. हे प्रदिवन्ती युवयो रथः Sy.

२०. गच्छति Sy.

२१. देवयजनभूमिम् Sy.

२२. यं रथम् Sy.

२३. कर्मवन्ती M. सङ्कल्पवन्ती कर्मवन्ती
वा Sy.

तमवितिष्ठयः^१। अन्नाय^२। अनुवर्त्तणे^३। युवयोर्वपुः^४। वपुषे गोमा^५। इयम्^६। स्तुतिः^७। सेवताम्^८। युवां^९
दिवः^{१०}। दुहिता^{११}। उपसा सह प्रादुर्भवन्त्या^{१२}। सचेवे यजमानम्^{१३}।

आ तिष्ठतं सुवृत्तं यो रथो वामनुं व्रतानि वर्तते हविष्मान् ।

येन नरा नासत्येष्यध्वै वृत्तिर्याथस्तनयाय तमे च ॥३॥

आ तिष्ठतम्^{१४}। आतिष्ठतम्^{१५}। शोभनावर्ततम्^{१६}। यः^{१७}। वाम्^{१८}। रथः^{१९}। कर्माणि^{२०}। अनुवर्तते^{२१}
ते^{२२}। यजमानवर्तते^{२३}हविभिस्तद्वान्^{२४}। येन^{२५}। नासत्यौ^{२६}। अस्^{२७}। कर्तुम्^{२८}। मार्गम्^{२९}। यायः^{३०}। पुत्राय^{३१}।
पित्रे^{३२}। च^{३३}।

मा वां वृको मा वृकीरा दधर्षीन्मा परि वक्तुमुत मारिं धक्तम् ।

अयं वां भागो निहित इयं गीर्दस्त्राविमे वां निधयो मधूनाम् ॥४॥

मा वां वृकः^{३४}। मत्समीपं गच्छन्ती वृको^{३५} वृकी न^{३६}। आदित्यश्चोपाद्व^{३७}। मा^{३८}। अभूदधवा^{३९}

१. आध्वयः । तावुशो रथो वेवयजनं प्रत्या-
गत इत्यर्थः Sy.

२. अन्ननामंतत् । हविषि निमित्तभूते सति Sy.

३. अनु अधीत्यर्थे Sy.

४. Omitted by P. D.

५. ०षो P. पुष्मद्वपुषि हिता शरीरवर्धनी
Sy.

६. इदानीं क्रियमाणप्रकारा Sy.

७. स्तुतिरूपा वाक् Sy.

८. द्युलोकस्याऽऽदित्यस्य वा Sy.

९. दुहितृत्वानीयया Sy.

१०. उषोदेवतया Sy.

११. सचेते M. यज्ञं सङ्गच्छेये । उषस्यास्वि-
नयोः समानकालत्वादिति भावः Sy.

१२. आध्वयतम् Sy.

१३. शोभनावर्तनम् M. शोभनवर्तनं रथम् Sy.

१४. ये P.D.

१५. वुवाम् Sy.

१६. कर्मणि P.D.

१७. ०त्ते M.

१८. वृष्ठयर्थे प्रथमा । हविष्मतो यजमानस्य ।
... यडा यजमानाय वत्तहविषा तद्वान् Sy.

१९. रथेन Sy.

२०. हे नरा नेतारी वा हे नासत्या असत्य-
रहिती वुवाम् Sy.

२१. यज्ञं प्राप्तुमिच्छतमिति शेषः Sy.

२२. मार्गं P. तेन रथेन वर्तितः गृहनामंतत् ।
यजमानस्य यज्ञगृहम् Sy.

२३. याय M.

२४. पुत्रलाभाय Sy.

२५. आत्मन आत्महिताय च Sy.

२६. VM. ignores नरा

२७. ०कौ D. वां युवयोरनुग्रहाविति शेषः ।
वृको हिसकोऽरण्यश्वादिः Sy.

२८. वृकयो हितिका अग्न्या अपि Sy.

२९. ०वा M.

३०. वचनव्यत्ययः । धर्षणं मा कार्षुः । युवा-
मेव वा मा वधर्षीदिति वा योज्यम् Sy.
अभिभूतान् is suggested for
धमूत

लौकिकावेव नृकौ । तथा सति मा । अस्मान् परिवर्जयतम् । मा । च । अतीत्य अस्मान्, अन्यस्मै
दत्तम् । अयम् । युवयोः । भागः । निहितः । इयं च । युवयोः स्तुतिः । हे दशनीपो ! इमे । वाम् ।
सोमानाम् । पात्राणि ।

युवां गोतमः पुरुमीळहो अत्रिर्दस्त्रा हवतेऽवसे हविष्मान् ।
दिशं न दिष्टामृजुयेव यन्ता मे हव नासत्योपं यातम् ॥५॥

युवां गोतमः । हे दसौ ! गोतमः । यजमानः । रक्षणार्थम् । युवामेव । हवते । तथा पुरु-
मीळहः । अत्रिश्च । तौ युवाम्, उपदिष्टाम् । विशम् । इव । अकुटिलेन मार्गेण । सारथ्यः । मदी-
यम् । आह्वानम् । उपागच्छतम् ।

अतारिष्म तमसस्पारमस्य प्रति वां स्तोमो अश्विनावधायि ।
एह यातं पृथिभिर्देवयानैर्विद्यामेपं वृजनं जीरदानुम् ॥६॥

अतारिष्म । रात्रिकृतस्य । तमसः । पारम् । वयमतारिष्म, व्युष्टा रात्रिरित्यर्थः । तथा

१. माम् Sy.

२. परितो मा वर्जयतम् Sy.

३. अपि च Sy.

४. अतिक्रम्य Sy.

५. युवयोरर्थाय Sy.

६. भजनीपो हविरंशः Sy.

७. स्तुतिरूपा वागपि निहितेति शेषः Sy.

८. शत्रूणामुपक्षपितारावश्विनौ ! Sy.

९. इमानि is suggested for इमे ।
इमानि Sy.

१०. युवाभ्याम् Sy.

११. सोमरसानाम् Sy.

१२. निधानानि स्थापितानि Sy.

१३. VM. ignores वाम्

१४. ० वा P.

१५. रक्षणाय युष्मत्परिणाय वा Sy.

१६. आह्वयति । एवमहमप्याह्वयामि Sy.

१७. वृजमी० P.

१८. महर्षयश्च, एतेष्वेकैको हविष्मान् सन्

Sy.

१९. कलसाधनाह्वाने दृष्टान्तः... गन्तव्या-
भिममतां विशम्प्रति यथा तथा वामपि ।
यथाऽवगामी स्वगन्तव्यस्य शीघ्र-
गमनाय मार्गज्ञमृजुगामिनमाह्वयति
तद्वत् । यद्वा । ऋजूयेव । इवशब्द एवार्थः ।
गन्ता ऋजुर्नैव मार्गेणोष्टां विशमिव तथा
युष्मत्प्रीणनेन मार्गेण स्वाभिमर्तं कलं
प्राप्नोति Sy.

२०. कु० P.D. द्वितीयाया आकारः । ऋजु-
गामिनं मार्गज्ञम् Sy.

२१. ०वि P.M. उपगन्ता, उपगन्तुकामः
Sy. २२. मम Sy.

२३. ०नाम् P. आह्वानमालक्ष्य Sy.

२४. उपगच्छतम् Sy.

२५. VM. ignores नासत्या

२६. तमनहेतोः शेषःप्रतिक्वचरूपस्य दुःखस्य
Sy. २७. पर्यन्तभूमिम् Sy.

२८. ० यं करिष्म M. उत्तौषाः स्मः Sy.

पुन्योः। स्तोमः। काले प्रत्यघायि। ततः, आयातम्। इह। पविभिः। देवयानैः।

व्याख्यत्पौत्रश्चिन्तयन्त्यास्तुरीयं माधवाह्वयः।

अध्यायं वेङ्कटसुतो द्वितीयाष्टकगोचरम्॥

अथ द्वितीयेऽष्टके पञ्चमोऽध्यायः ।

“ता वांग्द्य तावंपरं” व्याचिख्यासति माधवः ।

लोढः प्रदर्शयन् वृत्तिं लेढश्च तदनन्तरम् ॥

लोढलोढावपि विध्यादौ स्मृतौ यत्र लिङा विधिः ।

“ऋजीते परि वृद्धि नो” विधिराशीश्च याचनम् ॥

“नाहमतो निरये” ति लोढः सर्वे विधायकाः ।

वचनव्यक्तिभेदस्तु वाक्यसंयोगतः कृतः ॥

“समुच्चयेऽन्यतरस्याम” स्योदाहरणं विदुः ।

“प्रेह्यभोहि धृष्णुही” ति शत्रुष्वित्थं करोति सः ॥

१. पुन्योः प्रसादात् Sy.

२. ० म M. स्तोत्रम् Sy.

३. अकारित्वर्थः Sy.

४. युवाम्... आगच्छतम् Sy.

५. अस्मच्छले Sy. ६. मार्गः Sy.

७. वेवगन्तव्यः Sy. VM. ignores
अविना। विद्याम etc.

८. व्याख्यातं पुत्र ० P.

९. ० श्वित ० P. १०. वं ० P.

११. Ms. D. puts the figure
॥१८३॥ here to indicate the
end of one hundred and
eightythird hymn. No
such number is given in

P. and M.

१२. Omitted by P. D.

१३. RV. I. 184.1^a.

१४. ० षद् P. १५. लोत्वतनं तमं P.

१६. लोढलोढा ० P. लेढलोढा ० M.

१७. ० जि ० M.

१८. वृद्धि D. वृद्धी M. वृन्धि R.

१९. RV. VI. 75.12^a.

२०. ० रावव P.

२१. RV. IV. 18.2^a.

२२. लोकः D.M. लेढकः P.

२३. ० मन्वोवा ० P. D. Pa. 3.4.3.

२४. प्रेह्यजिहि D. २५. सुष्णुही ० D.

सुष्णुवीति P. RV. I. 80.3^a.

दृश्यन्ते बहवो लेटः प्रार्थनाविषया इह ।

“स देवाँ एह वंजति” “यजंश्च प्रिप्रयंश्च नः”

त्रिमुर्वानं सस्तरिमम्” अयं लेट् स्याद्विधायकः ।

अयापि वर्तमानेर्धे “यो यजाति यजात इत्” ॥

“अग्निना रयिमभवत्” बहवः सन्ति तादृशाः ।

“आ घा गमद्यदि श्रवेत्” हेतुहेतुमतोरिमौ ॥

वाक्यार्थानुगुणं लोटो लेटश्चार्थं प्रदर्शयेत् ।

व्युत्पत्त्यर्थमिमाः काश्चिदचोऽस्माभिः प्रदर्शिताः ॥ इति ॥

I.184.

ता वामद्य तावंपरं हुवेमोच्छन्त्यामुपसि वह्निरुक्थैः ।

नासंत्या कुहं चित्सन्तावुर्यो दिवो नपाता सुदास्तराय ॥१॥

ता वामद्य । अगस्त्यः, तौ । युवाम्, वयम्, अद्य । आहुवामः । तावंपरं । इवंच । व्युच्छ-

१. ए D. P.

२. RV. I. 1.2^e.

३. यजम्य P. D.

४. विप्र ० M. ० यज्ज P.

५. RV. VIII. 39.9^e.

६. RV. I. 146. 1^e.

७. ० रयमयः ० रयमय

८. स्पद्य D.

९. सैद् स्याद् विधायकः is missing in M.

१०. यो यजा जात उत् M. RV. VIII. 31.1^e.

११. ०मधनुवन् P. मज्जवत् D. RV. I. 1.3^e.

१२. P. adds समन्वयो नासत्यौ before बहवः ।

१३. आधानमत्यति अ० D. The passage beginning with अग्निना and ending with अवत् is omitted by M. RV. I. 30.8^e.

१४. तौ रयकत्वेन प्रसिद्धौ Sy.

१५. अस्मिन् यागदिने Sy.

१६. आहुवाम इत्याशीः Sy.

१७. तौ युवाँ हुवेम Sy.

१८. इवंच P.M. अपरस्मिन्नपि दिने ।...

अपरमित्येतदपरस्मिन्नित्यर्थे समन्विद्या-
हारत् । ‘अद्या च नो मृळपंतापरं च’
(RV. II. 29.2.) इत्यादिमन्त्रान्तरे
तथा दर्शनाच्च । अपरयागं प्रत्यपीति
वा Sy.

नस्याम् । उपसि । भवतोः काले बोडा । स्तोत्रैः, एकवचनबहुवचनयोः पादभेदात् सम्बन्धः । नास्त-
स्यो ! क्व । अपि गूढदेवो । वर्तमानो । स्तोमानां स्वामी । दिवः । पुत्री । शोभनदानाय
यजमानाय ।

अस्मे ऊ पु वृषणा मादयेथामुत्पृणीर्हितमूर्त्या मर्दन्ता ।

श्रुतं मे अच्छोक्तिभिर्मतीनामेष्टा नरा निचेतारा च कर्णैः ॥२॥

अस्मे ऊ पु । अस्मासु । एव । हे वृषणी ! सुष्टु । मादयेथाम् । अमुरोच । उद्धतम् ।
सोमोमूर्त्या । माद्यन्तो । स्तोत्राणामभिमुखवचनैः । मयाऽभिलषितम् । शृणुतम् । हे नरो !
युवाम् । स्तुतीनाम् । एष्टारो । कर्मणश्च तासां निचेतारो । श्रुत्कर्णौ ।

१. तमो विवासयन्त्यां सत्याम् Sy.

२. उपोदेवतायाम् । . . . उपःकाले हि प्रात-
रनुवाकाशिवनशस्त्रे प्रपुज्येते । उक्ते
काले Sy.

३. ०डाः P.D.M. बह्विः स्तुतेर्बोडा Sy.

४. शस्त्रैर्हवेमेति सम्बन्धः । अत्रास्थानं पद-
मेकवचनतया नेतव्यम् । बहुवचनत्वेन नेतव्यो
वा बहुवचनत्वेन नेतव्यो । अथवा वाक्य-
द्वयम् । यस्माद् बह्विरप्यो होता, उक्त-
गुणको युवां शंसति तस्माद्द्वयं यजमानास्ती
युवामाह्वयाम इति Sy.

५. ०नाय बहु० P.

६. पाठ० D. वाव M.

७. अस्तपरहितो Sy. ८. कुञ्चित् Sy.

८. वैशो Sy. १०. वर्तमानो युवाम् Sy.

११. ईरपिता स्तुतेरीश्वरो वा, ईदुशोऽहं
होता Sy. १२. द्युलोकस्य Sy.

१३. नरातपितारी नप्तृस्थानीयो वा Sy.

१४. अत्यर्थं शोभनहृविदन्नि यजमानाय तदर्थं
तो युवाम् Sy. १५. अस्मD. अस्माP.

१६. ०णा M. कामानां यथैकावशिनो
युवाम् Sy.

१७. तृप्यतम् । अस्मभ्यं तर्पयतमन्त्रितम् Sy.

१८. वर्णिजो सुव्यकानयष्टन् Sy.

१९. उन्मूल्य हतं नाशयतम् Sy.

२०. ०म्या P. कीदृशो युवाम् ? ऊर्म्मा, राजिना-
मैतत् । राज्ञो, मयन्ता माद्यन्तो । यदा ।
ऊर्मिरिति सोमनाम । 'ऊर्मिर्यस्तै पृवित्रु
षा' (RV. IX.64.11.) इत्यादिषु
तथा प्रयोगात् Sy.

२१. माद्यन्तो P. मां M. अस्मदीयेन सोमेन
भवन्ती तादृशो युवाम् Sy.

२२. ० नै P. आभिमुख्यकर्निर्मलवेदेवाव्यं-
रचिताः Sy.

२३. मुमाभि० P. मम Sy.

२४. नेतारो युवां ऋतु Sy.

२५. कर्मणि षष्ठी । मतनसाधनाः स्तुतीः Sy.

२६. ०ती रेष्टा० P. ०तो रेष्टा D. अन्वेष्टा-
रावस्मत्स्तुतीनाम् Sy.

२७. कर्णश्च तास्ताग्निमेतारो P. सन्धानां
तासां सञ्चयकर्तारो । निरित्येष समि-
त्येतस्य स्थाने । यस्मादेवंविधौ तस्मा-
च्छृणुतमिति Sy.

२८. The passage beginning with
स्तोत्राणां and ending with
श्रुत्कर्णौ is omitted by M.
कर्णैराकर्णनसाधनैः श्रोत्रैः Sy.

२९. VM. ignores च

श्रिये पूषन्निपुक्रुतेव देवा नासंत्या बहृतुं सूर्यायाः ।

वृच्यन्ते वां ककुद्वा अप्सु जाता युगा जूरेव वरुणस्य भूरेः ॥३॥

श्रिये पूषन् । पूषस्त्वया । सूर्यायाः । बहृतुम् । सोमं राजानं प्रति श्रियितुम् । इमौ देवौ ।
इषुरिव कृतौ शीघ्रगामिनाम् । उच्यन्ते । जाम् । स्तुतयः । अन्तरिक्षविषये । जाताः, तत्रत्येहि
कर्मभिरेतयोः स्तुतिर्भवति । युगानि=क्षणानि । जीर्णानीव । रानेः । भूरेः, व्युच्छति न वेति हि
सन्देहः, अश्विनोः स्तुतिः ।

१. सविता सूर्यो दुहितरं सूर्यास्यां प्रवातुमना
देवानाहूय सामर्घ्यसमीक्षणायाऽऽर्जं परि-
कल्प्य य इमं जेधयति स एतां कन्यकाम्-
कसहस्रकल्पन्तं स्तोत्रं च सभत इत्यकल्प-
यत् । तमग्निः प्रथममजयत् । तमनु,
अश्विनावपि जिष्वाऽर्जं प्रध्व्य ऋष-
सहस्रं कन्यकां चालभेताम् । तत इन्द्र
उपाशचाजयताम् । तौ च तैरन्यादिभिः
प्राथितौ स्वशस्त्रस्य कञ्चित् कञ्चिद्भागं
तेभ्यः परिकल्प्य सूर्यां स्वरवेऽधारयता-
मित्ययमितिहासो ब्राह्मणे 'प्रजापतिर्वै
सोमाय राजे' (AB.4.7.) इत्यत्रा-
म्नातोऽस्माभिः प्रथमाष्टमे 'आ वां
पतित्वं सहाय' (RV.I.119.5.)
इत्यत्र प्रपञ्चितः Sy.

२. हे पूषन् पोषक सूर्य । एतच्चन्द्रस्याप्युप-
सृजनं सूर्याच्चन्द्रमतोरेवाश्वित्वात् । 'सूर्या-
च्चन्द्रमसावित्येके' (N.12.1.) इति
यास्कनोक्तत्वात् । अतः पूषश्चन्द्रपूषते हे
पोषकावशियनावित्युक्तं भवति । हे
पोषकौ हे नामतया असत्परहिती Sy.

३. एतन्नामिकायाः सवितुः पुत्र्याः । कर्मणि
षष्ठी । सूर्याम् Sy.

४. The passage beginning with
श्रिये and ending with बहृतुं is
omitted by M. रये धारयितुम् ।

आजिमुवजयतामित्यर्थः Sy.

५. सोमो M.

६. श्रिये श्रेयसे शस्त्रस्य कन्यायाश्च सामाये-
त्यर्थः Sy.

७. देवी युवाम् Sy.

८. इष्टुरि० M. इवशाब्द एवार्थः । आजि-
धावनाय, इषुवच्छीघ्रमनुगामिनौ कृतावे-
व सन्तौ Sy.

९. वच्यन्ते होत्रादिभिः । युवामेव शस्त्रगत-
मन्त्रैर्प्राणकाले च स्तुयन्तीत्यर्थः Sy.

१०. वां प्रति Sy.

११. ककुद्वाः शस्त्ररूपाः स्तुतयः Sy.

१२. यस्मादेवं तस्मादप्सु ... कर्मसु Sy.

१३. सम्पादिताः Sy.

१४. जीर्णानि युगानीव । इवशाब्दः सम्प्रत्यर्थः ।
पुरातना यागकाला यथा तद्वदद्यतना
अपीत्यर्थः । पूर्वकाले यथा युवामेव
स्तुवान्तं तद्वदिदानीमपीति तात्पर्यम् Sy.

१५. ०वे M. वरुणस्य कलप्रतिबन्धकपाप-
निवारकस्य यागस्य सिद्धयर्थं तत्सम्ब-
न्धिन्यः Sy.

१६. दूरे D. अविच्छिन्नप्रवाहस्य Sy.

१७. व्युच्छति D.

१८. ०हे P. D.

१९. Omitted by D.

२०. VM. ignores नास्त्या

अस्मे सा वां माध्वी रातिरस्तु स्तोमं हिनोतं मान्यस्य कारोः ।

अनु यद्वां श्रवस्या सुदान सुवीर्याय चर्षणयो मदन्ति ॥४॥

अस्मे सा वाम् । अस्मानु । सा । वाम् । हे मदयितारो ! रातिः=दानम् । अस्तु ।
स्तोमं प्रति । आगच्छतम् । मान्यस्य । स्तोतुः । यस्मात् । वाम् । अनेच्छया । हे शोभनदानो !
सुवीर्याय च । अमी ननुष्याः । अनुमदन्ति । स्पष्टोत्तरव्याख्या, अन्तिमा ।

एष वां स्तोमो अश्विनावकारि मानेभिर्मघवाना सुवृत्ति ।

यातं वृत्तिस्तनयाय त्मने चागस्त्ये नासत्या मदन्ता ॥५॥

एष वां स्तोमः ।

१. सेवां M.
२. अस्माकम् Sy.
३. प्रतिष्ठा Sy.
४. सेवां M. अस्मानु । सा । वाम् is omitted by P. युवयोः सम्बन्धिनी Sy.
५. मधुपूर्णपात्रयुक्तावश्विनौ ! Sy.
६. भवतु Sy.
७. स्तुतिम् Sy.
८. प्रीणयतम् Sy.
९. तदर्थं मान्यस्य माननीयस्य Sy.
१०. स्तोतुरगस्त्यस्य Sy.
११. युवाम् Sy.
१२. कीर्तनस्य वेच्छया Sy.
१३. शोभनफलवानो ! Sy.
१४. यजमानाय शोभनबलाय वा Sy.
१५. ऋत्विषूपाः Sy.
१६. अनुक्रमेण माद्यन्ति युवाभ्यां सह स्वयं वा Sy.
१७. स्पष्टोत्तरव्याख्यान्तिमा D. स्पष्टा अन्तरव्याख्या अन्तिमा M.
१८. Ms. D. puts the figure ॥१८४॥ here to indicate the end of one hundred and

eightyfourth hymn. No such number is given in P. and M.

१९. Stanza no. ५ has not been previously explained as it occurs here for the first time.

The remark of VM. स्पष्टोत्तरव्याख्या seems to refer to this stanza and shows that in his opinion it did not stand in need of any explanation. हे अश्विनौ हे मघवाना हविर्संज्ञाश्रवन्ती । वां युवाभ्याम् । एष स्तोमः स्तोत्रम् । सुवृत्तिं मुष्टं पापवर्जनं यथा भवति तथा यद्वा सुसमाप्ति, अकारि कृतः । कीदृशोऽयम् ? मानेभिर्मानेहं विष्प्रदानरूपेः सहितः, हे नासत्या असत्यरहितौ युवाम् । अगस्त्य एतन्नाम्नि महर्षौ मयि । मयन्ता माद्यन्तौ सन्तौ । वतिर्गृहं यजताम्बन्धि यातं प्राप्नुतम् । किमर्थम् ? तनयाय पुत्रादिलाभाय त्मने, आत्मने च हिताय Sy.

अतारिष्म तमंसस्पा^१रम^२स्य^३ प्रति^४ वां^५ स्तोमो^६ अश्विनावधा^७यि ।

एह यातं^८ पृथिभिर्देवयानैर्विद्यामे^९षं^{१०} वृजनै^{११} जोरदानुम्^{१२} ॥६॥

I.185.

क^१तरा^२ पूर्वा^३ क^४तरा^५पर^६रायोः^७ क^८था^९ जा^{१०}ते क^{११}वयः^{१२} को वि वे^{१३}द ।

विश्वं^{१४} त्मना^{१५} विभृ^{१६}तो यद्^{१७} नाम^{१८} वि वर्ते^{१९}ते अह^{२०}नी च^{२१}क्रिये^{२२}व ॥१॥

क^१तरा । क^२तरा । पूर्वा^३ । क^४तरा । अ^५पर^६रा । अ^७नयो^८र्वा^९वापु^{१०}षि^{११}व्योः । क^{१२}थं वा । जा^{१३}ते । हे मेधा^{१४}विनः ! ए^{१५}ते जा^{१६}नाति । स^{१७}र्वम् । आ^{१८}त्मानै^{१९}व । धार^{२०}यतः । यत् । इ । नाम^{२१} किञ्चि^{२२}दस्ति ।

१. The stanza is identical with RV. I. 183.6. and has already been explained. See also VM.'s remark :—स्पष्टा ... अन्तिमा २. अगस्त्यस्यायम् । स हि पूर्वमेव संसाररूपे दृष्टं वमवोचत् SKN. स्वयमेव तावद्वितीयायुत्पन्नसंशयो मन्त्रवृत्तं वदति Dur.

३. पूर्वमल्पप्रा Sy. पूर्वकाला SKN.

४. पञ्चाङ्गाविनी । एवम्पीर्वापर्यप्रदानः Sy. अपरकाला SKN.

५. अवरायो० P. एनयोर्वावापुषिव्योर्मध्ये ... उभयोर्वावापुषिव्योर्मध्ये सहैव वर्तमानत्वाविति भावः Sy. अनयोर्वावापुषिव्योर्मध्ये SKN. नहि पीर्वापर्यमनयोः स्फुटं लक्षयितुं शक्यते Dur.

६. केन हेतुना Sy. केन प्रकारेण Dur.

७. किमनयोर्वावापुषिव्योर्मध्ये Sy. कथं वा जाते एवं महापरिमाणं SKN. एते जाते स्याताम् । किं पीर्वापर्येण, उत युगपद् भवेताम् Dur.

८. कान्तदर्शिनोऽज्ञोऽन्विषताः । येषं वदत Sy. मेधाविन ऋषयः SKN.

९. जानति M. को विवेद पीर्वापर्यं कारणं च विश्लेषेण विविच्य वा जानाति । न केनापि ज्ञायत इत्यर्थः Sy. क एतद्विवेद वेति

जानाति, अहं तावत् जानामीत्यभिप्रायः SKN. कश्चिदपि विस्पष्टं न जानाति । अहमेवेतावच्छस्नुयामागमाद् वक्तुम्—“तस्मादुद्भूतस्य हिरण्यस्य स्पाण्डस्यैते शक्ये” इति । एवमाह “ते अण्डकपाले रजतं च सुवर्णं चाभवताम् । तद्यद् रजतं तेषां पृथिवी, यत्सुवर्णं सा द्यौः” (Chā. U. ३.19.1,2.) इति तेन ज्ञायते युगपदेवेते उत्पन्ने स्यातामिति Dur. १०. कृत्स्नमपि जगदविश्लेषेण Sy. सर्वं प्राणिजातम् SKN.

११. अन्पनेरपेक्षयेर्णव Sy. आत्मना SKN. आत्मनैव Dur.

१२. ०ते P. एते... धारयतः SKN.

१३. यस्मात्... हेतोः Sy. तावद्व्यावाच्यतुर्ध्यां लुम्भवति पञ्चपूरणः । यस्मै प्रयोजनायेति शेषः SKN. यवयम् Dur.

१४. यत् Sy. १५. प्रतिदम् Sy. एनयोर्नाम... उल्लिखितः । यदर्थमेते उत्पन्ने इत्यर्थः SKN. अनयोर्नाम नमनम् । यस्माद् भूतग्रामधारणार्थमेते नते विपरिणामत्वेन, तत्सर्वमेते विभूतः Dur.

१६. यद्वा । यद् नाम यत्किञ्चित्प्रकाराद्यजातमस्ति विश्वं तत्सर्वमात्मना विभूतः । अनेन यत्कारणं धूमस्तद्व्याभ्यामेव चिद्यत इति कारणाभावः प्रतिपादितः Sy.

विवर्तते वै, अनयोर्मध्ये । अहोरात्रे । चक्रयुक्ते । इव ।

भूरि द्वे अचरन्ती चरन्तं पद्वन्तं गर्भमपदो दधाते ।

नित्यं न सुनुं पित्रोरुपस्थे द्यावा रक्षतं पृथिवी नो अम्वात् ॥२॥

भूरि द्वे । पृथुम् । द्यावापृथिवी । स्वस्थाने स्थिते । चरन्तम् । पादयुक्तम् । आदित्यम् ।
स्वयमपदी । धारयतः । औरसम् । इव । पुषम् । पित्रोः । उपस्थे वर्तमानम् । द्यावापृथिवी ।
अस्मान् । महतो भयात् । रक्षतम् ।

अनेहो दात्रमदितैरनुर्वं हुवे स्वर्वद्वधं नमस्वत् ।

तद्रौदसी जनयतं जरित्रे द्यावा रक्षतं पृथिवी नो अम्वात् ॥३॥

अनेहः । अनुपद्रवम् । दानम् । अदितेः । अप्रस्खलितम् । ह्यवामि । सुखयुक्तम् ।

१. विविधं पठते SKN. विपर्ययेण वर्तते Dur. २. नयो० P. एतयोर्मध्य इति शेषः SKN. एनयोरेवान्तर्भूते Dur.
३. उत्तरेण पौर्वापर्याभाव उच्यते । अहनी एते द्यावापृथिव्यौ Sy.
४. ०युक्त P. चक्रे इत्यर्थः । चक्रे च ते युक्ते च चक्रयुक्ते च । परिवर्तमानसामान्यादहोरात्रे उच्यते SKN. चक्रयुगलनिवा-वियोगेन संयुक्ते । सम्बद्धे इत्यर्थः Dur.
५. इ D. M. अनेन मन्त्रेण द्यावापृथिव्योर्महिमानं महाभाग्यं मन्त्रदुगाचष्टे Dur. कतरा पूर्वा कतरा परेनयोः । कथं जाते । कवयः क एने विजानाति । सर्वमात्मना विभूतो यद्वा । एनयोः कर्म । विवर्तते चैनयोः । अहनी अहोरात्रे । चक्रियेव चक्रयुक्ते इवेति । द्यावापृथिव्योर्महि-मानमाचष्ट आचष्टे N.3.22; SKN. II.193. VM. ignores कः । वि
६. बहुतरम् Sy. ७. द्वे एवंते द्यावा-पृथिव्यौ Sy. ८. अविचले Sy.
९. गर्भमपदाधितं कृत्स्नं प्राणिजातम् Sy.

१०. स्वयं पादरहिते Sy.
११. अनयोर्मध्ये कलुसवं जगत्क्षेमेण वर्तते Sy.
१२. धारणे दृष्टान्तः । . . . नित्यं ध्रुवमात्मजम् Sy. १३. पुत्रमिव यथा स्नेहेन वर्ध-यन्ती धारयन्ती मातापितरौ तद्वत् Sy.
१४. मातापित्रोः Sy.
१५. उत्तङ्गे वर्तमानम् Sy.
१६. अथ प्रत्यक्षेणाह । हे . . . द्यावापृथिव्यौ । इतरेतरापेक्षया द्वित्वमुभयोः Sy.
१७. अस्मा P. १८. भयहेतोः पापात् । . . . यद्वा । अम्वात्, अम्बं महत् । अत्यर्थमित्यर्थः । अम्बेति महद्भान Sy.
१९. पालयतम् Sy. २०. अपापं दुःखरहितं सुखात्मकम् Sy. २१. घनम् Sy.
२२. अन्तिमेः M. एतवन्तरिक्षस्याप्युपलब्ध-गम् । अखण्डनीयायाः पृथिव्यास्तादृश-स्यान्तरिक्षस्य च सम्बन्धि Sy.
२३. अप्रस्तुतितम् P. अप्रस्तुतितम् D. अन-रणम् । अक्षौणमित्यर्थः Sy.
२४. आह्वयामि स्मृह्यामीत्यर्थः Sy.
२५. सर्वतः फलभूतेन स्वर्गेण तद्वत् Sy.

हिंसारहितम् । अन्नयुक्तम् । तद् दानम् । द्यावापृथिवी । स्तोत्रं । प्रादुर्भावपतम् ।

अतप्यमाने अवसावन्ती अनु प्याम रोदसी देवपुत्रे ।

उभे देवानामुभयेभिरह्नां द्यावा रक्षतं पृथिवी नो अभ्वात् ॥४॥

अतप्यमाने । केनचिदप्यवध्यमाने । रक्षणेन । सर्वान् रक्षन्त्यौ । वयमनु स्याम । द्यावापृथिवी । ययोः सर्वे देवा एव पुत्रास्ते अपि । अह्नाम् । उभे । उभयेभिरहोरात्रैः । देवानां भोगसाधने भवत इति ।

संगच्छमाने युवती समन्ते स्वसारा जामी पित्रोरूपस्थे ।

अभिजिघ्रन्ती भुवनस्य नाभिं द्यावा रक्षतं पृथिवी नो अभ्वात् ॥५॥

सङ्गच्छमाने । परस्परं सङ्गच्छमाने ।

१. अहिंसितम् Sy. २. अन्नयुक्तम् । ईदृशं धनं हवे Sy. ३. Omitted by D.
४. अस्माभिः काङ्क्षितमुक्तलक्षणं धनम् Sy. ५. स्तोत्रे यजमानाय Sy.
६. ०भाषितम् M. उत्पादयतम् Sy.
७. VM. ignores द्यावा etc.
८. अमध्यमाने P. ०मान M. अतप्यमाने अनीश्वरे । तपेरन्वयकर्मण इदं रूपम् । यद्वा, अतप्यमाने अन्तरपोडघमाने Sy.
९. स्वतोऽधिकेन केनचित्कुतेनावनेन समुद्रया ... अवसा, अवनेन Sy.
१०. तर्पयन्त्यौ Sy.
११. वयं मनुष्या मा P. ०वयं मनुष्याम D. तद्वयं युवामनु स्याम, अनुभवैम Sy.
१२. द्यावादातस्तु 'अतप्यमाने अवसावन्ती अनु प्याम रोदसी देवपुत्रे' इत्यादी सर्वत्र द्यावापृथिवीवचनः । अस्याद्यादातत्वाद् द्यावापृथिवीवचन एव न रक्षपत्नीवचनः । तथा च पदकारेण द्विवचनत्वं प्रदर्शितमिति । कर्मणा वा दानेन प्रशस्यताऽस्य दर्शितेति । भाष्यकारस्तु देवपत्नीपदकारानुविधानेन पदकारमनवेष्य रोदसी-

शब्दं रक्षपत्नीवचनमुदाहरति N. 12. 46; SKN. IV. 146.

१३. यो यः P. D. १४. हि P.D.
१५. ०स्तो० P. देवा व्यवहृताः मनुष्याः पुत्रस्यानीया ययोस्तादृश्यौ । लोकद्वयस्या मनुष्याश्च देवाश्च तदुपजीव्यत्वात्पुत्रा इत्युच्यन्ते, ईदृश्यौ Sy. १६. ०स्तेम व्यह्नाम् M. एतद्वाचेरप्युपलक्षणम् । ... अह्नां राजीणां च सम्बन्धिभिः Sy.
१७. येभिः D. उभयेतिर० M. उभयविधैः श्रोतोष्णादिरूपैर्विलक्षणैर्वर्गैर्निमित्तभूतैः, तेषां सामायेत्यर्थः Sy.
१८. द्योतमानानाम् Sy. १९. भव P.
२०. VM. ignores द्यावा etc.
२१. परस्परमुपकारित्वेन सह युज्यमाने । बुद्धिहविषोश्च परस्परमुपकार्योपकारकभावः । यद्वा पूर्वं संसृष्टे एव सत्यौ पञ्चाद्विपुष्य बुद्धिहविषी अकुर्वन्त्यौ पञ्चान्यनुष्यैः प्राथितैर्वैवाहिते सत्यौ सङ्गते अभूतामित्याहुः । अयमर्थः 'द्यावापृथिवी सहास्ताम्' (TB. I. 1.3.2.) इत्यादिब्राह्मणे समाम्नातः Sy.

युवती । सङ्गतान्ते । मावापित्रोः । उत्सङ्गे वर्तमाने । स्वसारो । कन्यके । भुवनस्य ।
नाभिमादित्यम् । अभिजिघ्रन्ती ।

उर्वी सच्चनी बृहती ऋतेन हुवे देवानामवसा जनित्री ।

दुधाते ये अमृतं सुप्रतीके द्यावा रचतं पृथिवी नो अभ्वात् ॥६॥

उर्वी सच्चनी । विस्तीर्ण । स्थानभूते । उच्छिन्ने । स्तोत्रेण । हुवे । देवानाम् । अग्नेन ।
जनयिष्यी । धारयतः । ये । उदकम् । शोभनाङ्गम् ।

उर्वी पृथ्वी बृहले दुरेअन्ते उप ब्रुवे नमसा यज्ञे अस्मिन् ।

दुधाते ये सुमगे सुप्रतूर्ति द्यावा रचतं पृथिवी नो अभ्वात् ॥७॥

उर्वी पृथ्वी । महती । विस्तीर्ण । बहूनां पर्याप्ति । दूरे ययोः पर्यन्तस्ते । अहमुपस्तीमि ।

१. ०ति P.D. नित्यतरुण्यौ मिथ्ययन्त्यौ वा सर्वेषु भावेषु Sy.

२. ०तास्ते P.D.M. समानान्तिके समान-पर्यन्ते वा Sy. ३. सर्वस्य पितृस्वानीययोः पालकयोस्तयोः Sy.

४. उपसंगे P. उत्सङ्गे स्थितम् Sy.

५. स्वरामौ P. परस्परं स्वसूभूते Sy.

६. जामी बन्धुभूते । प्रजापतेः सकाशात् सहोत्पन्नत्वात्परस्परं जामित्वम् । तथा च निगमो-‘दिवं’ च पृथिवीं चान्तरिक्षमथो स्वः’ (RV. X.190.3.) ‘यतो द्यावापृथिवी निष्पततुः’ (RV. X.31.7.) इति Sy.

७. भूतजातस्य Sy.

८. कन्यकमुदकम् Sy.

९. अभिजिघ्रन्ती D.M. अभिजिघ्रन्ति P. अभिघ्राणं कुर्वन्त्यो स्पृशन्त्यौ । ‘समान-मेतर्बुदकम्’ (RV. I.164.51.) इत्यादिमन्त्रयणविभयोदकप्रवर्त्तं प्रतिष्ठम् । ईदृश्यां नो रक्षतम् Sy.

१०. VM. ignores द्यावा etc.

११. नि D.

१२. सचनाधारभूते Sy.

१३. ०त P.D.M. महत्यौ महानुभावे Sy.

१४. यज्ञेन च निमित्तभूतेन Sy.

१५. जुवे P.D. ब्राह्मयामि । देवानां हविरयम् । अस्मच्छतायेत्यर्थः Sy.

१६. उपलक्षणमेतत् । देवमनुष्यादीनाम् Sy.

१७. अग्ने P. अवसा प्रीत्या निमित्तेन... वृष्टपादेर्देवानामवसा तपणेन निमित्तेन Sy.

१८. वृष्टितस्ययोजनिष्यौ Sy.

१९. ते युवामाह्वयामि Sy.

२०. ०नां P.D.M. शोभनरूपे Sy. शोभनाङ्गे is suggested for शोभनाङ्गम्

२१. VM. ignores द्यावा etc.

२२. महत्यौ Sy. महत्यौ is suggested for महती

२३. पृथिव्यौ Sy.

२४. अनेकप्रकारेण प्रथमाने, बह्वाकारे Sy.

२५. ०न्तस्ये P. विप्रकृष्टान्तदेशे अपारे इत्यर्थः Sy.

२६. उपेत्य अवीमि स्तीनीत्यर्थः Sy.

हविषा । अस्मिन् । यज्ञे । धारयेते । ये मनुष्यान् । सुधने । शोभनप्रतरणे ।

देवान्वा यच्चकुमा कचिदागः सखायं वा सदुमिज्जास्पतिं वा ।

इयं धीर्भूया अवयानमेपां द्यावा रक्षतं पृथिवी नो अम्वात् ॥८॥

देवान् वा यत् । यज्ञाननुष्ठानादनृतवचनान्च देवान् । वा । यद् वयम् । कत् । चित् ।
 आगः । कृतवन्तः । सखायम् । वा मनुष्यम् । सदा । एक । जामातरम् । वा । एतत् । स्तोत्र-
 लक्षणं कर्माङ्गत्वात् । एषाम् । अवयानम् । भवतु ।

उभा शंसा नर्या मामंविष्टामुभे मामृती अवंसा सचेताम् ।

भूरि चिदयः सुदास्तरायेपा मदन्त इषयेम देवाः ॥९॥

उभा शंसा । मनुष्यभवी । प्रत्यक्षपरोक्षवर्गी । माम् । रक्षताम् । उभयपक्षस्वी । माणा
 च । माम् । अन्नम् । सेवेताम् । बह्व । अपि धनम् । उदारो मह्यं प्रयच्छतु । अतिशयेन सुष्टु हविः

१. नमःसाधनेन स्तोत्रेण Sy.
२. वधाते विष्टं जगत् ते युवामप युवे स्तोमि Sy.
३. सुधाने M. शोभनभाग्ये Sy.
४. ०प्रकरणे P. शोभनदाने Sy.
५. VM. ignores द्यावा etc.
६. ०इनुष्ठानानृत० P. M. ०इनुष्ठा० D अयागलक्षणम् Sy. ७. देवाग्रति Sy.
८. वंषाद् P. वाद D. वया M.
९. अपराधं तत्तद्यागकाले Sy.
१०. प्रियं मित्रं वा प्रति Sy.
११. ०य वो P. १२. सर्वदा Sy.
१३. जाः पुण्यस्तासां प्रति जामातरं वा जायापति प्रति दोषारोपणकलहोत्पाद-
नाविर्लुप्यं यत्सर्वदेव चकुम Sy.
१४. बाह्व हि तत् P. D. युष्मत्स्तुतिरूपमिदं कर्म Sy. १५. ०यक० P.
१६. ०मेषाम् P. D. M. उक्तकृपाणां पापा-
नामपगमं कर्तुम् Sy.
१७. अपपापनम् P. M. अवयानम् D.

१८. भूयाद्, भवतु । . . अत्र सर्वत्र प्रकारान्त-
रेण . . रक्षतं रक्षतमिति प्रार्थनं तयो-
रविन्याविष्टवनेन सम्भवादुक्तमेव ।
तस्मात्स्वस्थान एव स्थिते अनुकूले
भक्तमित्येवं प्रार्थ्यते Sy.
१९. VM. ignores द्यावा etc.
२०. ०तो P. २१. नरेभ्यो हितौ Sy.
२२. द्यावापृथिव्योरुभयौविष्टौ, उभावपि
शंसौ . . ईदृश्यावुभयाभये स्तुती Sy.
२३. अविष्टौ रक्षताम् . . यद्वा द्यावापृथिव्य-
भिमानीदेवयोरैव शंसशब्देनाभिधानात्
पुंलिङ्गता Sy. २४. ऊतो रक्षिके
द्यावापृथिव्यौ Sy. २५. रक्षणेन Sy.
२६. सेवताम् P. यद्वा प्राणेश्वो हितकारी,
उभावंहिकामुष्मिकविषयो शंसौ माम-
विष्टौ प्राप्नुताम् । तथा, उभे अपि, ऊतो
तयोः सम्बन्धिन्योरभिमानिदेवतयोरवसा,
अस्मत्तर्पणेन निमित्तेन सचेताम् Sy.
२७. वित् पूजायाम् । अभिपूजितम् Sy.
२८. स्तोतारो वयम् Sy.

प्रयच्छते वयम् । अत्रेन । भदन्तः । वरिद्राणामिषं कुर्वीमहि द्यावापृथिव्योः प्रसादेन । देवाः ।

ऋतं दिवे तदवोचं पृथिव्या अभिश्रावायं प्रथमं संमेधाः ।

पातामवद्याहुंरितादभीकैः पिता माता च रक्षतामवोमिः ॥१०॥

ऋतं दिवे । द्यावापृथिव्योः । अभिश्रावायम् । तदिदम् । सुमेधाः । स्तोत्रम् । अवोचम् । पूर्वमेव । ते मां पाताम् । अवद्यात् । दुरिताच्च । सहृदामे । पिता वीः । माता । च । पृथिवी । रक्षतां माम् । रक्षणैः ।

इदं द्यावापृथिवी सत्यमस्तु पितृमतिर्यदिहोपंत्रुवे वाम् ।

भूतं देवानामवभे अवोमिर्विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम् ॥११॥

इदं द्यावापृथिवी । हे द्यावापृथिवी । इदम् । सत्यम् । अस्तु । पितः । मातरश्च । यत् । इह । वाम् । अहं याचे । भवतं च । देवानाम् । आसन्ने । रक्षणैः ।

१. अतिशयेन शोभनदातृत्वाय । . . . यद्वा ।
अर्पे इति षष्ठ्या कृपम् । ईश्वराब्राह्मणे-
रपि सुवास्तरायेत्यर्थः Sy.

२. अत्रेन सोमलक्षणेन Sy.

३. मादपन्तः सन्तः Sy.

४. इच्छेम Sy.

५. द्यावापृथिव्योरन्तर्भूताः सर्वेऽपि देवाः Sy.

६. ०वो M. ७. दिवे लुदेवतायै, पृथिव्यै
पृथिवीदेवतायै Sy.

८. अभितः सर्वतः अवशास्य Sy.

९. तत्त्वोक्तिकरम् Sy. १०. तविनं P.

११. शोभनप्रज्ञोद्गमं Sy. १२. अवोमि Sy.

१३. प्रथमं, मुख्यतयातत् । प्रथमं प्रकृष्टतमम्
Sy. १४. रक्षताम् Sy.

१५. ०वा M. निम्निताद् दुःखप्रापकात् Sy.

१६. ०ता D.M. जंहसः सकाशात् Sy.

१७. Omitted by P. D.

१८. अन्तिकनामैतत् । समीप एव Sy.

१९. पालको कुलोक्तः Sy.

२०. Omitted by P. D.

२१. सत्यावेतिनिर्मात्री पृथिवी Sy.

२२. पालयताम् Sy. २३. अभिमत्ततपंनैः
Sy. २४. द्यावापृथिव्योः Sy.

२५. अस्माभिः कियमाणं स्तोत्रम् Sy.

२६. अवितथम् Sy.

२७. भवतु । कलवद् भवत्वित्यर्थः Sy.

२८. वीः Sy. २९. हे मातः पृथिवि !
Sy. ३०. स्तोत्रम् Sy.

३१. अस्मिन् यज्ञे Sy. ३२. युवां प्रति Sy.

३३. उपेत्य अवोमि तत्तत्पमस्तु Sy.

३४. स्तोत्राणामस्माकम् Sy.

३५. ०र्षं P.D. अन्तिकनामैतत् । नित्य-
सन्निहिते युवाम् Sy.

३६. तपंनैर्वृक्ते Sy.

३७. VM. ignores विद्याम् etc.

Ms. D. puts the figure ॥१८५॥
here to indicate the end of
one hundred and eighty-
fifth hymn. No such number
is given in P. and M.

आ न इळाभिर्विदधे सुशस्ति विश्वानरः सविता देव एतु ।

अपि यथा युवानो मत्संथा नो विश्वं जगदभिपित्वे मनीषा ॥१॥

आ न इळाभिः । आगच्छ त्वम् । अस्मान् । सत्ते । यज्ञे । शोभनशंसनम् । यथा विश्वे
यस्य प्रेष्या नरा विश्वान् या यः प्रत्युतः । सविता । देवः । अपिच । यथा प्रेरयिता वैश्वानरः । हे
युवानः । अस्मान् । यूयं च मादयथ । विश्वम् । जगत् । अभिप्राप्तौ । प्रजया तथा गच्छथ ।

१. व D.

२. इला० D. इडा० P.

३. आगच्छतु Mah., Sy. आ एतु U.

४. अस्माकम् Mah. अस्मदीये Sy.

५. P. adds च after सत्ते । यथा सर्वे,
इडां भक्षयन्ति तथा एत्वित्यर्थः Mah.
प्रदेयं रत्नैः सह । यडा इडाभिः । तवा-
धितेषु ताच्छब्दम् । भूमिस्त्वानामिदेष्व-
ताभिः सह Sy.

इडाभिः करणभूताभिः U.

६. यज्ञगृहे Mah.

७. कथम् । इडाभिः सुशस्ति यथा स्यात्तथा,
इडानकण्ठेन शोभना शस्तिः शंसनं प्र-
शंसा यस्यां क्रियायां तथा... यडा
सुशस्ति, विभक्तिलोपः । कौदुशे यज्ञगृहे
सुशस्ति सुशस्ती, इडाभिः शोभनप्रशंसा-
युक्ते Mah. सुषो लुक् । सुशस्तिभिः
शोभनशंसनैः स्तुतिभिः Sy. अविभक्ति-
को निर्देशः । सुशस्तिभिश्च शोभनैः
शंसनैश्च करणभूतैः U.

८. विश्वानरहितकारो Mah. सर्वप्राणि-
हितकार्यगतिः Sy.

९. विविश्वान् P.

१०. व P. D.

११. प्रेरक आदित्यदय देवः Sy. सविता च
देवः U.

१२. अपि निश्चितम् Mah. अपि सम्भाव-
नायाम् । अपि अस्मान् Sy. अपि तथा

तेन प्रकारेण माद्यत प्रवेष्टम् U.

१३. येन प्रकारेण Mah., U.

१४. एवं सूर्यमुक्त्वा देवानाह हे युवानो जरा-
रहिता देवाः ! Mah. नित्यतृणा यज्ञस्य
मिश्रयित्तारो वा यूयम् Sy. युवानः सर्व-
कर्मक्षमा अविपरिणामिनो वा U.

१५. नोऽस्माकम् Mah. नोऽस्मान् Sy.
अस्माकं गृहे U.

१६. 'मव तृप्ती' तृप्त्यर्थः... मत्संथ । अन्तर्भू-
तत्प्यर्थः । तर्पयथ । यथा भवद्भिस्तृप्तिः
क्रियते तथाऽस्मत्प्राजास्तर्पणोवा इत्यर्थः
Mah. मादयथ Sy. माद्यथ तृप्त्यर्थः U.

१७. सर्वम् Mah.

१८. जगद् गन्तु जङ्गमं पुनरुत्थादिकम् Mah.
जगत् । एतत्त्वावरस्याप्युपलक्षणम् ।
यडा कृत्स्नं प्रपञ्चं मत्सय तथाऽस्मा-
नपि । यडा जगच्छब्दो यजमानकृप-
मनुष्यवाचो । सर्वानपि यजमानान् यथा
मत्सय तथेत्यर्थः Sy. विश्वं जगदुद्धराम
इति कृत्वा U.

१९. अभिपतन आगमनकाले Mah. अभि-
पतनीयेऽस्मद्यज्ञे Sy. अभिपतनकाले
प्राप्ते U.

२०. मनीषया बुद्ध्या Mah. मनस ईशित्वेन
स्वेच्छयेत्यर्थः Sy. मनीषयेति विभक्ति-
व्यत्ययः । मनस इच्छया U.

२१. गच्छतं P. D.

This stanza=YV. 33.34.

आ नो विद्व आस्क्रा गमन्तु देवा मित्रो अर्यमा वरुणः सृजोषाः ।

भुवन्यथा नो विश्वे वृधासुः करन्त्सुपाहा विथुरं न शवः ॥२॥

आ नो विद्वे । आगच्छन्तु । अस्मान् । विश्वे । देवाः । सन्नूणामास्कन्दितारः । मित्रा-
वयः । सृजताः । त इमे यथा । अस्माकम् । अभवन् । विश्वे । वर्षयितारः । तथाऽस्माकं सन्नूणां
बलम् । असहायम् । इव । पराभूताः । कुर्वन्तु ।

प्रेष्टं वो अतिथिं गृणीषेऽग्निं शस्तिभिस्तुर्वणिः सृजोषाः ।

असद्यथा नो वरुणः सुकीर्तिरिपंश्च पर्षदरिगुतः सूरिः ॥३॥

प्रेष्टं वः । प्रियतमम् । त्वाम् । अतिथिम् । स्तौमि । अग्निम् । स्तुतिभिः । तूर्णसम्भजनः ।
पुत्रपौत्रयुक्तः । भवति । यथा । अस्माकम् । वरुणः । शोभनकीर्तनः । तथा च कुहं स्तुहि ? अश्वानि
च । अस्मानतिनयति । अरीणामाह्वता । वरुणः प्राज्ञः ।

१. अस्माकं यज्ञम् Sy.

२. सर्वे Sy.

३. अस्क० M.

आक्रमितारो वा Sy.

४. मित्राय P. मित्रोऽर्यमा वरुणश्च प्रयो-
ऽपि Sy.

५. एवं गताः P.

तमानप्रीतयः सन्तः Sy.

६. अभवं P.D.M. भवेयुः Sy.

७. अस्मदीयम् Sy.

८. मुष्टु सन्नूणामभिभवन् Sy.

९. अश्वम् Sy.

१०. हीनं यथा Sy.

११. ०कं... मित्र M.

१२. ०ता P.D. पराभूतं is suggested
for पराभूताः ।

१३. यथा न कुर्युस्तथाऽगच्छन्तु Sy.

१४. सर्वेषामाह्वानुत्वाद्भविष्यहनाच्चाग्निर्वेषा-
नां प्रियतमस्तम् Sy.

१५. त्वम् D. वो पुष्पाकम् Sy.

१६. स्तौमि M.D. गृणे स्तौमि । व्यत्ययेन

मध्यमः Sy.

१७. शंसनं स्तुतिभिः Sy.

१८. प्रियतम... भजनः M. शीघ्रं सम्भक्ता
Sy.

१९. पुष्पाभिः सह प्रीयमाणः । यदा । एते
अग्निविशेषणे । यस्तुर्वणिः शीघ्रं यज्ञस्य
सम्भक्ता सृजोषा पुष्पाभिः सह प्रीय-
माणस्तमग्निं गृणीषे Sy.

२०. येन प्रकारेण Sy.

२१. एतन्नामको देवः Sy.

२२. शोभनकीर्तिपान् ।... 'मुकीर्ति' भिक्षे
वरुणस्य भूरे' (RV. II. 1. 28.)
इत्यादिमन्त्रवर्णेषु वरुणात् सुकीर्तिरेवैष-
णोवा Sy.

२३. कुतश्च M. कुहञ्च P.D.

२४. पूरयेत् तथा तमपि स्तुम इत्यर्थः Sy.

२५. अरिष्वदात्सु सदा शक्तिः । अरीणां
हननायोद्युक्ता वा Sy.

२६. अयं वरुणः Sy.

२७. प्रेरयिता Sy.

उप व एषे नमसा जिगीषोषासानक्ता सुदुर्धेव धेनुः ।

समाने अहन्विमिमानो अर्क विपुरुषे पयसि सस्मिन्नुधन् ॥४॥

उप व एषे । हे देवा युष्मान् । शत्रुविजिगीषयाऽहम् । अर्धेन । उपगच्छामि । अहोरात्रे । शोभनदोहना । धेनुः । इव भवतः । एकस्मिन् । अहनि । विविधरूपम् । अन्नम् । उत्पादयन् । नाना-
रूपे । उदके । समाने । ऊधनि मेवे देवस्तोत्रेणोत्पादयन् ।

उत नोऽहिर्बुध्नोः मयस्कः शिशुं न पिप्युपीव वेति सिन्धुः ।

येन नपातमुपां जुनाम मनोजुवो वृषणो यं वहन्ति ॥५॥

उत नः । अपिच । अस्माकम् । अन्तरिक्षभवः । मेघः । मुखम् । करोतु । शिशुम् । इव ।
प्राप्यापयन्ती माता । सरस्वती । अस्मान्गच्छति । यस्माद् वयम् । अपाम् । नपातं देवम् ।

१. Omitted by P.
२. युष्माकम् Sy.
३. पापानां जिगीषया Sy.
४. हविषा नमस्कारेण वा Sy.
५. उप उपेत्य . . . एषे, इच्छामि । 'इष गतो'
इत्यस्य वा, ईषतेर्वा गत्याद्यर्थस्य लिटि,
उत्तमैकवचन इदं रूपम् । भजामि Sy.
६. अहनि रात्रौ च । यद्वा । अहोरात्रदेवते
अपि अभिगच्छामि Sy.
७. ०हा M.
८. गतो दृष्टान्तः । . . . सुदोषी धेनुर्वधा
दोहाय दोग्धुर्गृहमागच्छति तद्वत् Sy.
९. पण्डेऽहनि । एकस्मिन्नेवाहनि सर्वदेव
वेत्यर्थः । एकस्मिन्नेवाहनि समान ऊध-
स्युत्पन्ने नानारूपे पयसि त्वदर्थं हविमि-
मान उपगच्छामीत्यर्थः । यद्वा सस्मिन्
सर्वस्मिन्नूधसि फलाख्यक्षीरोत्पादके यत्ने
निमित्तभूते सति विपुरुषे पयसि नानारूपे
सौमलक्षणोदकेऽर्कमन्नतावनं स्तोत्रं विमि-
मानोऽहं युष्मानभिगच्छामि Sy.
१०. ०धं ० P. D.
११. अर्धेनोपमन्त्रं चक्षुरोडाशादिकम् Sy.

१२. उत्पा० P. विविधं मिमानः Sy.
१३. पयसि क्षीरघृतादिके Sy.
१४. ऊधस्युत्पन्ने Sy.
१५. ०षोत्पा० P.
१६. अथ P.
१७. स एव बुध्न्यः । बुध्नं बन्धकमन्तरिक्षम् ।
तवर्हतीति बुध्न्योऽन्तरिक्षवारी, एतन्नाम-
को देवः Sy.
१८. अहिः, अन्तरिक्षगामी अहन्ता बाह्नीनो
वा, अहन्ममानो वंशन्नामको देवः Sy.
१९. शिशुम् P.
२०. इवशब्द एवार्थः प्रूरणो वा Sy.
२१. ०प्यायन्ति P. ०प्याययन्ति D. तत्र
बुध्दान्तः । यथा शिशुं प्याययन्ती गीर्ग-
च्छति तद्वत् Sy.
२२. सिन्धुर्नाम नदी Sy.
२३. अस्मान् रतेनाऽप्याययन्ती Sy.
२४. प्रागच्छ M. प्रागच्छतु Sy.
२५. उदकानामपातपितारं वषंकमेतन्नामकं
यद्वा, उदकानां नप्तारं तृतीयं पुत्रम् ।
अद्रूप श्रोतविजलस्पतयस्तेभ्योऽग्निरिति
नप्तृत्वम् । तादृशमग्निम् Sy.

अभिगच्छामः । मनोवेगाः । अस्वाः । यम् । वहन्ति ।

उत् न ईं त्वष्टा गन्त्वच्छा सत्सूरिभिर्मिपित्वे सजोषाः ।

आ वृत्रहेन्द्रश्चर्षणिप्रास्तुविष्टमो नरां न इह गम्याः ॥६॥

उत् न ईम् । अपिच । अस्मान् । त्वष्टा । अग्न्यागच्छतु । शोभनम् । देवैः । प्रातः ? ।
सहितः । वृत्रहा । इन्द्रश्च । पूरयिता मनुष्याणाम् । वृद्धतमः । नराम् । अस्माकम् । इह । आगच्छतु ।

उत् न ईं मृतयोऽश्वयोगाः शिशुं न गावुस्तरुणं रिहन्ति ।

तमीं गिरो जनयो न पत्नीः सुरभिष्टमं नरां न संसन्त ॥७॥

उत् न ईम् । अपिच । अस्माकम् । स्तुतयः । व्याप्तयोजनाः । वत्सम् । इव । गावः ।
तरुणमिन्द्रम् । लिहन्ति, आश्रयन्ते । तम् । एनम् । स्तुतयः । जनयिष्यः । पत्न्यः । इव पत्नीन् ।
नेतृणां स्तुतयः । जिघ्रन्ति । अन्तमुगन्धम् ।

१. स्तुतिभिः सङ्गच्छेम (हि) । जु इति सौत्रो
धातुर्गंत्यर्थः Sy. २. वर्षका मेघा
अस्वाः Sy. ३. देवम् Sy.
४. वहन्ति स सुखं करोतु Sy.
५. Omitted by P. ईम्, इदानीमिमं
यज्ञं वा Sy. ६. त्वष्टा देवोऽपि Sy.
७. ०च्छत M. अच्छ अभिप्राप्तुम्... आ
गच्छतु Sy.
८. स्मत् सहायं प्राशस्त्ये वा वर्तते । अय
प्रशंसायाम् । प्रशस्तं यथा तथा Sy.
९. स्तोतृभिर्होतृभिः Sy.
१०. वृत्तः D. अभिगन्तव्ये यज्ञे निमित्तभूते
सति Sy.
११. समानप्रीतिर्भवत्विति शेषः Sy.
१२. वृत्रघाती Sy.
१३. कामस्तेषां पूरकः Sy.
१४. चर्यन्तयो मनुष्या यजमानाः Sy.
१५. बहुतमो महत्तमः Sy.
१६. नरा(णा)म् M. नृणाम् Sy.
१७. अस्मिन्कर्मणि Sy.
१८. उक्तगुणोपेतः सन्... आगच्छतु Sy.

१९. VM. ignores ईम्
२०. ई P. ईम् एनम् Sy.
२१. अस्मद्बुद्धयः Sy.
२२. अश्वसमानप्राप्तयः Sy.
२३. तत्र वृष्टान्तः... शिशुं न शिशुमिव
वत्समिव तं यथा लिहन्ति तद्वत् Sy.
२४. डोग्ध्वो धेनवः Sy.
२५. नित्ययुवानमिन्द्रम् Sy.
२६. प्रास्वादयन्ति Sy.
२७. स्तुवन्तीत्यर्थः Sy.
२८. तमेव Sy. २९. एन P.
३०. फलस्योत्पादविश्वः Sy.
३१. तत्र वृष्टान्तः । जनयो न, उत्पादविश्वः
पत्नीः पत्न्यः पतिमिव Sy.
३२. पति M.
३३. नराणां यजमानानाम् Sy.
३४. व्याप्नुवन्ति । नसतिर्ध्यात्तिकर्मा Sy.
३५. ०सुन्धम् P. अतिशयेन सुरभिम् Sy.
अतिमुगन्धम् is suggested for
अन्तमुगन्धम्
३६. VM. ignores ईम्

उत न ईं मरुतो बृद्धसेनाः स्मद्रोदसी समनसः सदन्तु ।

पृषदश्वासोऽवर्नयो न रथा रिशदसो मित्रयुजो न देवाः ॥८॥

उत न ईंम् । अपिच । अस्माकम् । मरुतः । प्रबृद्धसेनाः । शोभनम् । आवापृथिवी । समनसः सन्तः । अधितिष्ठन्तु । पृषदृणांश्वाः । गन्तारः । इव । रथाः । हिंसितुणामसितारः । मित्र-युक्ताः । इवेतरेतरं सङ्गमनात् । मरुतो देवाः ।

प्र नु यदेपां महिना चिंकित्रे प्र युञ्जते प्रयुजस्ते सुवृक्ति ।

अथ यदेपां सुदिने न शरुर्विष्वमेरिंशं प्रुषायन्त सेनाः ॥९॥

प्र नु यदेवाम् । प्रज्ञायते । यदा । मरुताम् । महिमा । क्षिप्रम् । अथ प्रयुञ्जते । स्तुतीः । शोभनप्रवृत्तीः । यथा तदेनां ? सुदिने । इव । मेघः । सर्वम् पाथिवम्, हरिणम् । वर्षणेन, आवहन्ति

१. ईं P. इजानीम् । एनं यार्गं वा Sy.

२. अस्मावीयम् Sy. ३. प्रबृद्धबलाः Sy.

४. स्मत्, सह अपि Sy.

५. रोदस्मोर्द्यावापृथिव्योः सकाशात् । यद्वा रोदस्यावपि गच्छताम् Sy.

६. समनः M. समानः P. समानमनस्काः Sy.

७. अधिषून्तु D. सन्ती धिष्ठन्तु P. सदन्तु गच्छन्तु Sy.

८. ० णां अ० P. D. 'पृषत्यो मरुताम्' (Ngh. 1.15.) इति यास्कः Sy.

९. यथैव नमनस्वभावाः Sy.

१०. रथा रथस्वभावा रथवन्तो वा । मत्वर्थो लुप्यते । यद्वा । अवतयो रथका रथा इव स्थिताः Sy.

११. रिशाः शत्रवस्तोयामतारः Sy.

१२. मैत्रीयुक्ताः Sy.

१३. व्यावहृतिरिच्छन्ति इव । यद्वा । मैत्रीयुक्ता अन्ये देवा यथा मच्छन्ति तद्वत् Sy.

१४. VM. ignores ईम्

१५. यद्वा । एषां महत्त्वेन युक्ता नरादिचक्रिये जानन्त्यनुष्ठेयम् Sy.

१६. यस्मात् Sy.

१७. महिमा वृष्टिसङ्गः Sy.

१८. नु इति पूरणः Sy.

१९. ० प्र P. D.

२०. ततस्ते जातारः... प्रयुञ्जते Sy.

२१. ० ति P. D. प्रयोगान् Sy.

२२. त्रीप्र० D. सुवृक्ति, सुपो लृक् । सुष्टुती-नाम् Sy.

२३. यथायदेनां P. यथाय यथेनां M. अथ । यदा । एवाम् । suggested for यथातदेनां

२४. तत्र वृष्टान्तः । सुदिने मेघावरणाविरहिते दिने Sy.

२५. शरु, अग्न्यकारहितकः प्रकाश इव । न यथा सर्वमावृणोति तथा मरुत्सेनाऽवृष्ट्या सर्वमूषरं करोति । यद्वा । मरुन्महिमा वृष्टिर्भवति । तदा सत्स्यादिसमुद्धौ सत्पां प्रयोगं कुर्वन्ति यदा यजन्ति तदा मरुत्सेनाः सर्वा मह्यमुच्यन्तीत्येवं महानुभावा मरुत इति तेषां स्तुतिः Sy.

२६. अथ, अथ प्रयोगानन्तरं, यद् यस्मात्... विश्वं सर्वं भुवनम् Sy.

२७. इवरीण D. इवरिण P. ऊवरप्रदेशम् Sy.

२८. यथा तथा सर्वतः... उत्पद्यन्ति Sy.

सेनास्तदा च प्रयुञ्जत इति ।

प्रो अश्विनावर्चसे कृणुष्वं प्र पूषणं स्वतंसो हि सन्ति ।

अद्वेषो विष्णुर्वातं ऋमुचा अच्छा सुम्नायं ववृतीय देवान् ॥१०॥

प्रो अश्विनी । मनुष्या यूयम्, अश्विनी । युष्माकं रक्षणाय । प्रकृणुध्वम् । प्र च । पूषणम् । स्वबला मरुतः । च । सन्ति तानपि प्रकृणुध्वम् । अदानुः । विष्णुः । वातः । महानिन्द्रश्च । तानिमान् सर्वान् देवान् । सुभाषम् । आवर्तयामः ।

इयं सा वो अस्मे दीधितिर्यजत्रा अपिप्राणी च सदनी च भूयाः ।

नि या देवेषु यतंते वसुयुर्विद्यामेपं वृजनं जीरदानुम् ॥११॥

इयं सा वः । हे यष्टव्या देवाः ! युष्माकम् । अस्मासु । इदं स्तुतिलक्षणं कर्म । सा । इवम् । अपिप्राणी, अस्माकम् । भूयात् । सदनी । च । येयम् । देवेषु । प्राप्तिमुत्प्रेन । गच्छति । वसूयुः ।

१. वृष्टपुत्यावकाः Sy.
२. VM. ignores ते
३. ० ना P.D.
४. हे अश्विजः ! Sy.
५. एतन्नामकी देवावुद्दिश्य Sy.
६. अस्माद्वक्षणाय Sy.
७. स्तुति प्रकर्षेण कृणुध्वम् Sy.
८. पोषकमेतन्नामकं देवमप्यवसे प्रकर्षेण स्तुति कृणुध्वम् Sy.
९. ० तान् P. स्वापत्तबलाः Sy.
१०. तावन्ति नपि P.D.
११. षकृ० D. षकृ० P.
१२. के ते ? अद्वेषो द्वेषरहितः । . . . प्रथममनाहृतोऽपि न कुप्यतीति वक्तुमद्वेष इत्युक्तम् Sy
१३. आप्त एतन्नामको देवः Sy.
१४. सर्वत्र सञ्चारी वायुः Sy.
१५. पतिरिन्द्रश्च । एतानपि प्र कृणुध्वम् Sy.
१६. अतोऽहं स्वापत्तबलान् सर्वानपि Sy.
१७. सुभाष Sy. १८. अरुद्ध, अभिमुत्प्रेन . . . स्तोत्रैरभिवर्तयेयम् Sy.

१९. VM. ignores उ
२०. ० व्य P. D.
२१. युष्माकम् अश्विनी Sy.
२२. अस्माकम् Sy.
२३. अस्माविदं P. इयं प्रतिष्ठा Sy.
२४. वीथिः Sy.
२५. कर्मपू० M. सर्वदा चेष्टयित्री Sy.
२६. भूयात् P. भवतु Sy.
२७. निवासवती Sy.
२८. या वीथिः Sy.
२९. अभि० D. नियमेन प्रवर्तनं करोति । तानपि प्रकाशयितुं सैव भूयात् Sy.
३०. ० यु P.D. वस्तूयुः M. वसुमती Sy.
३१. VM. ignores च and विद्याम etc.
- Ms. D. puts the figure ॥१२६॥ here to indicate the end of one hundred and eightysixth hymn. No such number is given in P. and M.

L.187.

पितुं नु स्तोपं मूहो धर्माणि तविपीम् ।

यस्य त्रितो व्योजसा वृत्रं विपर्वमर्दयत् ॥१॥

पितुं नु । अत्रस्तुतिः—अन्नम् । स्तोमि । महतः । धारयितारम् । बलस्य । यस्य । बलेन ।
१० वितः=विस्थान इन्द्रः । ११ वृत्रम् । १२ विपर्वणम् । १३ व्यावर्तयत् ।

१. पितुः D. धार० P.

२. क्षिप्रम् Sy., SKN. नुरनयंकः U.

३. पालकमन्नम् Sy. परस्ताद्यच्छब्दभूतेस्त-
च्छब्दाध्याहारः । तं पितुमन्नम् SKN.
अन्नमहम् Dur.

४. को हि नाम तन्न स्तूयाद्यस्मादुते त्रिलो-
काधिपतिरपीन्द्रः किञ्चिदप्यशक्तः कर्तु-
मित्यभिप्रायः Dur.

५. महान्तम् Sy., SKN.

६. सर्वस्य धारकम् । ... यद्वा महतो लोकस्य
धारकम् Sy.

७. तविष्या बलस्य ... तविधीति बलनाम ।
विभक्तियत्ययः । अत्रेनेव बलोत्पत्तेः
Mah. बलात्मकम् Sy. तवतेर्बुद्धि-
कर्मणः, बलस्य U. बलनामेतत् । यच्छब्दार्थे
द्वितीया ... तवतेर्बुद्धयर्थस्य तवस्तविष्य
इति महप्रामनी SKN. तद्धि सर्ववस्तु-
भ्यो ज्ञायः Dur.

८. पितोः Mah. अन्नस्य Sy. यस्ये-
त्यन्नस्यापदेशसम्बन्धलक्षणा च यच्छी ।
यस्यान्नस्य सम्बन्धिना SKN.

९. सामर्थ्येन Sy.

बलेन यत्कृतेनेत्यर्थः SKN.

बलेन बलाधिपतिरपीन्द्रः Dur.

१०. ०तं D.

११. ०नं D. विस्तीर्णतमः प्रख्यातकीर्तिस्त्रिम्

क्षित्वाविस्थानेषु तापमानोऽपीन्द्रः Sy.
त्रिस्थानत्वं च वाय्वात्मना बलकृतिरूपेण
वा सवनसम्बन्धेन वा SKN. त्रिम्
स्थानेष्वप्रतिहतप्रभावः Dur.

१२. र्दयम् Mah. शत्रुं मेघं वा SKN.
मेघम् Dur.

१३. विपर्याणम् M. गतसन्धिबन्धनं कृत्वा
... विगतानि पर्वाणि यस्य तम् Mah.
विच्छिन्नसन्धिकम् Sy. विगतपर्वाणि
विश्लिष्टावयवसम्बन्धिनं, कृत्वेति शेषः
SKN. विगतसन्धिबन्धनं कृत्वा Dur.

१४. ०यतंयत् P. प्यतंयत् D. विविधमर्दित-
वान् । इन्द्रेण वृत्रोऽन्नबलेनेव हृत इत्यर्थः
Mah. हस्तितवान् Sy. विविधं मर्दित-
वान् U. पूर्वं विशम्बोऽर्दयतिना वध-
कर्मणा सम्बद्धयते ... विविधं हृतवान्
हन्ति वा SKN. विविधमर्दयत्यपुनरा-
वृत्तये Dur.

१५. पितुरित्यन्ननाम । पालेर्वा । पिबतेर्वा ।
प्यायतेर्वा । तस्यैषा भवति ... तं पितुं
स्तोमि महतो धारयितारं बलस्य । तवि-
धीति बलनाम । तवतेः (वा) बुद्धिकर्मणः ।
यस्य त्रित ओजसा बलेन । त्रितस्त्रिस्थान
इन्द्रो वृत्रं विपर्वणं व्यर्दयति N.9.25;
SKN.III.164. VM. ignores नु
This stanza=YV.34.7.

स्वादोऽपितो मधोऽपितो वयं त्वां ववृमहे । अस्माकमविता भव ॥२॥

स्वादोऽपितो ।

उप नः पितृवा चर शिवः शिवाभिरुतिभिः ।

मयोभुरद्विषेयः सखा सुशेवो अद्वयाः ॥३॥

उप नः पितो । हे पितो ! अस्मान् । उपागच्छ । शिवकरः । कल्याणैः । रक्षणैः । मुखस्य भावयिता । द्वेष्यजनवञ्जितः । सखा । सुमुखः । अमायावी ।

तव त्वे पितो रसा रजांस्यनु विष्टिताः । दिवि वाताइव श्रिताः ॥४॥

तव त्वे । तव । ते । अन्न । रसान् । अनुतिष्ठन्ति । यथा । अन्तरिक्षे । वाताः । तिष्ठन्ति व्याप्ताः ।

१. हे स्वादो, आस्वादनीय ! पितो पालक ! मधो माधुर्योपेत । पितो हे पानसाधनान्न ! वयं त्वा त्वां ववृमहे सेवामहे । अन्न सर्व-
आनुदात्तानां पूर्वस्पाप्तामान्यवचनत्वे-
नाभिधातव्यम् । अनुदात्तानां तु विशेष-
वचनत्वाभिधातव्यम् । असकृत्पितुशब्द-
वचनं तस्य प्राशस्त्यज्ञापनार्थम् । हे पितो ! अस्माकमविता तपयिता भव Sy.
This stanza is not comment-
ed on by VM. The
commentary of Sy. is there-
fore added here in full for
facility of interpretation.

२. ओतोः P. D. Omitted by M.

३. ओतः M.

४. आगच्छ Sy.

५. यतस्त्वं शिवो मङ्गलः Sy.

६. अतः शिवाभिरुतिभिः Sy.

७. अद्वेष्यरसः प्रियरस इत्यर्थः Sy.

८. मुखा D. सखिवत्प्रियकारी Sy.

९. अत एव मुष्टु मुखकरः Sy.

१०. ओतो D. इपरहित उक्तगुण एव, ननु तद्विपरीतो भवेत्यर्थः । अथवा वृष्टान्त-
वादोऽग्रम् । सुशेवोऽद्वया मनःकर्मवि-
संवादरहितः सखा मयोभुरद्वेष्यश्च
भवति तद्वत्त्वमपि भवेत्यर्थः Sy.

११. त्वत्तन्मन्त्रिणः Sy.

१२. ते स्वादुम्लादि षट् Sy.

१३. रजांसि लोकांल्लोकस्थानार्थान् Sy.
रसाः । लोकान् is suggested for
रसान्

१४. आनुकूल्येन Sy.

१५. विविधं स्थिताः Sy.

१६. विविधस्थितौ वृष्टान्तः । . . . छुलोके Sy.

१७. पाताः D. वायवः Sy.

१८. ओतो D. पता P. ते यथा व्याप्तास्तद्वत्
Sy.

१९. VM. ignores वि

तव त्वे पितो ददंतुस्तव स्वादिष्ट ते पितो ।

प्र स्वाधानो रसानां तुविप्रीवाइवेरते ॥५॥

तव त्वे पितो । हे स्वादुतम ! अमी । त्वाम् । ददंतो भवन्ति, पुरणभूमिष्ठो द्वितीयः पादः । तथा रसानाम् । स्वदितारः । अनेककण्ठाः । इव । बह्वीर्वाचः प्रेरयन्त्येककण्ठा अपिच ।

त्वे पितो महानां देवानां मनो हितम् ।

अकारि चारुं केतुना तवाहिमवसावधीत् ॥६॥

त्वे पितो । हे पितो ! त्वयि । महतामपि । देवानाम् । मनः । निहितम् । अकारि । चारु । प्रज्ञानेन । तव । रक्षणेन । इन्द्रश्च, अहिम् । अवधीत् ।

१. ०तो: D. Omitted by M. हे पितो
पालकाय ।

२. ते त्वदधिना नरास्तव भोक्तारो भवन्तीति
शेषः Sy.

३. तव त्वदनुग्रहात् ते त्वाम् (तुभ्यम्) Sy.

४. दतः M. प्रयच्छन्तो भवन्ति । यदा ते
पितो इत्यादरायम् । अभ्यासे 'हि भूयां-
समर्थं मन्वन्ते' Sy.

५. सनां P. D. M. स्वादुम्लावीनां यण्णाम्
Sy.

६. स्वेदितो D. स्वेदितार P. स्वावधितारो
भक्षयितार एव Sy.

७. तुवीति बहूनाम् । प्रबृद्धपीवा एव Sy.

८. इवशब्द एवकारार्थः पूरणो वा Sy.

९. प्रकर्षेण गच्छन्ति सञ्चरन्ति ... भूलोके-
ऽन्तार एव बृडाङ्गा भवन्तीति प्रतिष्ठम् ।
अनशने हि पीवा अथो लम्बन्ते । यदा
तव रसानामतारोऽसङ्ख्यातपीवा इव
भवन्ति रसानां बाहुल्यादिति भावः । एवं

बहुरसोपेतमश्रमिति तस्य स्तुतिः Sy.

१०. अपि अपि च D.

११. VM. ignores तव । पितो

१२. ० तः M.

१३. ० तः M.

१४. पूज्यानां महतां वा Sy.

१५. इन्द्रादीनाम् Sy.

१६. अश्रः P. 'अश्रमर्थं हि सोम्य मनः'
(Chā. U. 6.5.4.) इति श्रुतेः Sy.

१७. नितम् P.

१८. कृतम् । अमृतमपि विहाय त्वय्येव वर्तते
Sy.

१९. समीचीनेन Sy.

२०. त्वत्कृतेन प्रज्ञानलक्षण्येन ... अथवा
त्वत्केतुना जगद्रक्षणेन निमित्तेनेति
योग्यम् Sy.

२१. मेघं वृत्रं वा Sy.

२२. हतवानिन्द्रः । ... जगद्रक्षणार्थं ह्रीन्वेणा-
हिनिघते Sy.

यददो पितो अजगन्धिवस्व पर्वतानाम् ।

अत्रा चित्रो मधो पितोऽरं भूतार्य गम्याः ॥७॥

यददः । हे पीपमानसोमात्र ! यद्यपि । इदम् । त्वमितो गच्छसि । यद्यपि च पर्वतानाम् ।
विवासनमाच्छादनं करोषि तथापि । अत्र । च । अस्माकम् । मादयितः ! भक्षणाय । अत्र यथा ।
तथा गम्याः, संशेषं गन्तव्यमित्यर्थः ।

यदपामोपधीनां परिशमारिशामहे । वातापे पीव इन्द्रव ॥८॥

यदपान् । अद्भ्यः । ओषधीभ्यश्च । यः सारः । परिशते तं—त्वाम् । यदा वषमास्वादया-
मः । तदा हे अत्र । त्वमस्माकमाप्यापकम् । एव । भव, असुरस्य वा भक्षितस्यान्नत्वकरण-
मित्यलभ्रातुः ।

यत्ते सोम गवांशिरो यवांशिरो भजामहे । वातापे पीव इन्द्रव ॥९॥

यत् ते सोम । हे सोम ! यस्मात् । तव । पयोमिश्रितं वा तत् । भजामहे ।

१. वीप० M. हे पितो अत्र त्वाम् Sy.

२. सोमा न M. ३. यदा Sy.

४. प्रसिद्धं तदुदकम् Sy.

५. ०मिदः P. ६. अगमद् गच्छेत् Sy.

७. मेधानां सम्बन्धि Sy.

८. ०माप्नुनं P. विवस्व, सुपो लुक् । अन्त्य-
लोपश्छान्वतः । विवासनवतां विद्युद्रूप-
प्रकाशनवतां, विद्योन्नतमूदकलक्षणम् ।
धनवतां वा Sy.

९. अस्मिन्काले Sy. १०. अस्मान् Sy.

११. ०ता P. माधुर्योपेतात्र ।

१२. भक्षण P. D. M.

१३. त्वं तोऽप्रमानरम्, अन्नं सम्पूर्णम् Sy.

१४. गच्छ सन्निहितो भव Sy.

१५. VM. ignores पितो

१६. अपामोपधीनां सम्बन्धि Sy.

१७. येन Sy.

१८. परिशेषं परितः मुलकरमन्नम् Sy.

१९. त्वा P. D. २०. नक्षयामः Sy.

२१. तेनाग्नोदकसारेण Sy.

२२. हे वातापे ! वातेन प्राणेनाप्नोति स्वनि-
र्वाहमिति वातेनाप्याप्यत इति वा वातापि
शरीरम् । हे शरीर, त्वम् Sy.

२३. अप्य० D. आप्यायित एव Sy.

२४. अग्नोदकाभ्यां शरीरवृद्धिः प्रसिद्धा । यदा
यद्यप्यपामोपधीनां परिशं लेशमास्वादया-
मस्तथापि हे वातापे वातवत्सर्वव्यापक
पितो त्वमल्पमपि पीवः पीवानेव भव Sy.

२५. ०मितलभ्रा० P. २६. ०मः P. D.

२७. ये M. पूर्वमन्नसामान्येन स्तुत्वेदानीं
सोमलक्षणमन्नं स्तोति Sy.

२८. P. and D. read सोमस्मात्
for सोम यस्मात्, यमंशम् Sy.

२९. गोविकारक्षीराद्याभ्रयणद्रव्यं, यवाशिरो
यवविकाराभ्रयणद्रव्यम् Sy.

३०. सेवामहे । तेन हे वातापे शरीर ! पीवो
भव Sy. ३१. VM. ignores
यवाशिरो । वातापे etc.

करम्भ ओषधे भव पीवो वृक उदारुधिः । वातापे पीव इन्द्रव ॥१०॥

करम्भः । मन्थं संयुतं करम्भ इत्याचक्षते । स त्वमोषधे ! भवास्माकमेवम् । अस्यन्त-
मंतमज्जा पीवः । पिण्डाकारो वृकः । उदारुधिरवगन्तव्यः ।

तं त्वा वयं पितो वचोभिर्गावो न हव्या सुपूदिम ।

देवेभ्यस्त्वा सधमादमस्मभ्यं त्वा सधमादम् ॥११॥

तं त्वा वयम् । तम् । त्वा । वयम् । अन्न ! स्वादुतमेवचोभिः स्तुयन्तः । गावः । इव ।
हव्यानि स्वादुतमानि स्तोत्राणि । प्रैस्तिकन्तः । देवानां प्रीत्यर्थम् । त्वाम् । तैः सह भाचन्तम् ।
अस्मभ्यं च । त्वा । सधमादम् ।

I.188.

समिद्धो अथ राजसि देवो देवैः सहस्रजित् । दूतो हव्या कविर्वैह ॥१॥

समिद्धः । स्यादम् ।

१. मन्थसंयुतं M.

२. सा D. यः करम्भादिरूपः सक्तुपिण्डो-
ऽस्ति तवात्मक हे ओषधे । Sy.

३. ऽस्मामेवम् P. ऽस्मात्वेवम् D.

४. अस्यन्तगता म० M. अस्यन्तगता वा
मजा P. अस्यन्तगता मजा D. पीवः
स्वीत्ययाम् Sy.

५. व्याधेर्वैजंयिता Sy. ६. ऊर्ध्वगमन-
साधनः । इन्द्रियाणानुद्दीपयिता भव Sy.

७. VM. ignores वातापे etc.

८. तावृशं स्तुतम् Sy. ९. त्वां महानुभा-
वम् Sy. १०. सोमकम् । Sy.

११. स्व दूतं म्वैः P. १२. स्तुतिवाग्भिः
Sy. १३. तत्र वृष्टान्तः । गावो न
हव्या, गाव इव हवीष्युत्यावयन्ति तथा
स्वतकाशास्तोमं सुधुविम Sy.

१४. क्षारयामो रसान् Sy. १५. किमर्थं
कीदृशं चेति चेदुच्यते । देवेभ्य इन्द्रादि-
भ्यस्तदर्थम् Sy. १६. तं स्व महाद्य-
न्तः P. तेषां (तैः) सह भावयितारम् Sy.

१७. तुभ्यं P. D. अस्मदर्थमपि Sy.

१८. न केवलं देवेभ्य एव किन्तु सधमावम्,
अस्माभिः सह भावयितारं दूतशेषरूपम्
Sy.

१९. P. adds अन्ने after समिद्धः । हे
अन्ने ! देवैर्धन्यं कर्तुं भिर्ज्वलिभिः समिद्धः
सम्यग्दीपितो, देवोऽय एव देवीप्यमानः ।
समिद्धैर्वा देवैः सहितः समिद्धः सन्,
अष्टास्मिन्पाणदिने, राजसि, ईशिषे । हे
सहस्रजित् सहस्रस्य धनस्यैतत्सहस्रा-
कानां शत्रूणां वा जेतः ! दूतो देवानां दूत-
स्तद्यज्ञादिवातहिर भ्राह्मता वा । 'अग्नि-
र्वैवानां दूत आसीत्' (IS.2.5.8.5.)
इति श्रुतेः । कविः ज्ञानवशी । ईदृशस्त्वं,
हव्या अस्मदीयानि हवीषि । बहू देवेभ्यः
प्रापय Sy. समिद्धो अथ राजसि is
quoted and described: (एषा
श्रद्धा सनूनपाद्वती) यत्पिण्डादिभ्यस्ति-
रिक्तानां तनूनपाद्याजिनाम् । सर्वेषु
प्रत्युच्येता देवताः । तथा चाह 'सर्वेषु
प्रथिताभ्यः स्वस्य' इत्यादि सिद्धम्
SKN. III.142 २०. ०ष्टः D. P.

तनुनपादृतं यते मध्वा यज्ञः समज्यते । दधत्सहस्रिणीरिपः ॥२॥

तनुनपात् । हे तनुनपात् । यज्ञम् । गच्छते त्वया । आज्येन । हविः । समज्यते । प्रगच्छन् ।
सहस्रसङ्ख्याकानि । अन्नानि च त्वम् ।

आनुह्वानो न ईद्व्यो देवाँ आ वंक्षि यज्ञियान् ।

अग्ने सहस्रसा असि ॥३॥

आनुह्वानः । आहूयमानः । अस्माकम् । स्तोतव्यः । देवान् । आवह । यज्ञार्हान् । अग्ने
त्वम् । सहस्राणां दाता । भवसि ।

प्राचीनं वहिरोजसा सहस्रवीरमस्तृणन् । यत्रादित्या विराजय ॥४॥

प्राचीनम् । प्राणघ्नम् । वहिः । बलेनानेन । तदेव वीरयुक्तम् । अस्तृणन् । यस्मिन् । देवा
यूयम् । विराजय ।

विराट् सम्राड्विम्बीः प्रम्बीर्विह्वीश्च भूयसीश्च याः । दुरो धृतान्यं चरन् ॥५॥

विराट् । नानाजातीयमनुष्यपरिवृतानि द्वाराणि भवन्ति तत्र क्वचित् विराडुच्यते ।

१. यज्ञशरीरस्य नपातयिता । यडा । आपोऽज
तन्व उच्यन्त इत्युक्तत्वादपां नपातयिता
तासां नप्ता वा । अङ्गुष ओषधय
ओषधीभ्योऽग्निरिति नप्तृत्वम् Sy.

२. ऋतं यज्ञम् Sy.

३. अनुतिष्ठते यजमानाय तदभिमतार्थम् Sy.

४. जग्यन् P. जग्येन D. मधुरेणाज्यसो-
मादिजग्येण Sy. ५. यज्ञः पूज्यः ।
यज्ञनिर्वाहकत्वादा यज्ञ ईद्व्योऽग्निः Sy.

६. यजमानेभ्यो धारयन् Sy.

७. सहस्रसहस्रसं० M. एतत्सङ्ख्याकान्
Sy. ८. कतम् M.

८. अस्माभिराहूयमानः सन् Sy.

१०. अस्मदर्थम् Sy.

११. अस्माभिः स्तुत्य इज्जामकस्त्वम् Sy.

१२. ०तां बहु M.

१३. मत्तार्हं P. D. यज्ञभाजः Sy.

१४. त्वने P. येन D.

१५. च्व P.

१६. अपरिमितधनस्य दातासि Sy.

१७. प्राणघ्नं P. १८. वहिः D.

१९. मन्त्रलक्षणबलेनोपेता ऋत्विजः Sy.

२०. ०नानेकदेव M.

२१. सहस्रसङ्ख्याका वीराः शत्रूणां विशेषेणैर-
पितारो देवा यस्य तत्तावत् । यडा ।
अपरिमितवीराः पुत्रादयो येन तावत् Sy.

२२. आच्छादयन् Sy.

२३. यस्मिन्वह्निषि Sy.

२४. अग्निः पुत्रा यूयम् Sy.

२५. विविधं राजस्ये तद् वहिरस्तृणन् Sy.

२६. वीरा D. विरा P.

२७. ०जातिवयमनुष्य० P.

२८. विशेषेण राजन्त इति व्यत्ययेनैकवच-
नम् Sy.

सम्राट्^१च्यते राजद्वारम् । एवं बह्वीरित्यादिव्वपि द्रष्टव्यम् । बह्वीः^२ । भूपसीरिति^३ मनुष्यपरिवृता
उच्यन्ते । एवंविधा द्वारः^४ । अस्माकमुदकानि । क्षरन्तु ।

सुरुक्मे हि सुपेशसार्धिं श्रिया विराजतः । उपासावेह सीदताम् ॥६॥

सुरुक्मे । शोभनस्वभाभरणे । हि । मांसले । उपासानक्ते । शोभया । अधिविराजतः । ते इह ।
भासीदताम् ।

प्रथमा हि सुवार्चसा होतारा दैव्या कवी । यज्ञं नो यक्षतामिमम् ॥७॥

प्रथमा । पूर्वा । हि । सुवचसो । दैव्या । होतारो । कवी भक्तः । तथा सति, इमम् । यज्ञम् ।
यक्षताम् ।

भारतीले सरस्वति या वः सर्वा उपब्रुवे । ता नन्धोदयत श्रिये ॥८॥

भारती । उत्तरा निगदसिद्धा ।

१. सम्मगिति पूज्यतरं राजमानाः । अत्रापि
व्यत्ययेनैकवचनम् Sy.
२. विभ्व्यो विविधं भविष्यः । प्रभ्वोः प्रभ्वः
प्रकर्षेण भविष्यः बह्वीर्बह्व्यः Sy.
३. लोकप्रसिद्धसङ्ख्याभिश्च भूयस्यश्च Sy.
४. द्वारः P.D. यज्ञगृहद्वारः सन्ति ताः Sy.
५. Omitted by P.D. ० या ...
मुदकानि M. ... प्राप्नुयुष्काराचम् Sy.
६. रक्षन्तु P.D. क्षरन्ति । यद्वा । बह्वी-
भूपसीरित्येते सङ्ख्यावचने । शिष्टानि
तत्तां नामधेयानि Sy. ७. ०कम् P.
८. ०कम् D. शोभनवीप्ताभरणे प्रसिद्धे
Sy. ९. द्वियोगादनिघातः Sy.
१०. मांस P. शोभनकर्म ईषुःपावहोरात्रदेवते
Sy ११ तादृश्यावृषसौ, एतद्वाज्रेर-
प्युपलक्षणम् । उषःशब्दो दिवसस्योप-
लक्षकः Sy. १२. सौन्दर्येण Sy.
१३. शोभयसि वि० M. अधिकम् Sy.
१४. विरोधेन दीप्येते Sy.
१५. M. reads ततश्च ते उपासानक्ते for

ते । रात्रिरथाश्चोभे Sy.

१६. त इ० P.D. अस्मिन्दिने Sy.
१७. प्रागस्य लिख्यतामागच्छतां वा Sy.
१८. प्रथमः P. प्रथमाः D. M. adds हि
after प्रथमा ।
१९. मुक्षयानैतत् । प्रतमी प्रकृष्टतमी Sy.
२०. हिः प्रसिद्धी Sy. २१. प्रियवचनी Sy.
२२. देवाहो Sy. २३. देवानामाह्वतातारो
होमनिष्ठावकौ वा Sy. २४. मेधाविना-
येतो Sy. २५. भक्तः D. २६. नोऽस्म-
दीयमिमम् Sy. २७. यज्ञतां गच्छतां
वा Sy. २८. VM. ignores नः
२९. हे भारति ! भरत आदित्यः । तस्य सम्ब-
न्धिनी भारती तादृशि शुलोकदेवते हे इच्छे
भूदेवि । हे सरस्वति, सरो वायुशर्दकं वा
तद्वति, अन्तरिक्षदेवते तादृशि देवि ! एताः
वित्यादिदेवताः । एतास्तिव आदित्यप्र-
भावविशेषरूपा इत्याहुः । यास्तिवः सर्वा
यो युष्मानुपब्रुव उपेत्य स्तोमि । ता यूपं
नोऽस्मान् धिये सम्पदे चोदयत प्रेरयत Sy.

त्वष्टां रूपाणि हि प्रभुः पृथ्विश्चान्त्समानजे । तेषां नः स्फातिमा यज ॥६॥

त्वष्टा रूपाणि । त्वष्टा । रूपाणि । हि । प्रभुः । द्विपदश्चतुष्पदश्च । पृथ्विर्नृति । संयोज-
मति । त्वष्टः । तेषां पशूनाम् । बुद्धिम् । अस्मभ्यम् । देहि ।

उप तमन्यां वनस्पते पाथो देवेभ्यः सृज । अग्निर्हव्यानिं सिष्वदत् ॥१०॥

उप तमन्या । उपसृज । वनस्पते । त्वमात्मनैव । अन्नम् । देवेभ्यः । अग्निः । हव्यानि ।
स्वाहूनि कृतवान् ।

पुरोगा अग्निर्देवानां गायत्रेण समज्यते । स्वाहाकृतीषु रोचते ॥११॥

पुरोगाः । पुरो गन्ता । अग्निः । देवानाम् । गायत्रिसाम्ना । आच्छाद्यते । स्वाहाकृतीषु ।
रोचते ।

१. यज्ञसाधनपात्राभिमानो देवः Sy.

२. योनीं सृष्टानि रेतोसि रूपाणि कर्तुम् Sy.

३. हिंशब्दः ध्रुवन्तरप्रसिद्धिद्योतनार्थः । 'पा-
वच्छो वै रेतसः सिक्तस्य', 'त्वष्टा रूपाणि
विकरोति' ('I.S. I. 5. 9. 1-2.') इति
श्रुतेः Sy.

४. ०भु D. स देवः Sy.

५. ०वचतु० D. सर्वानपि Sy.

६. अस्मदीयान् गवाक्षिकान् Sy.

७. सम्यगनक्ति व्यपतोऽकरोति Sy.

८. ०ष्टा P. D.

९. अथ प्रत्यक्षः । तेषामकृतानाम् Sy.

१०. अस्मदर्थम् Sy.

११. सर्वतः पूजय कुर्वित्यर्थः Sy.

VM. ignores आ

१२. उत्साहय । यूपानाद्ये पशुनियोजनाभावेन
हविषोऽभावात् Sy.

१३. यूपानिमानिदेव ! Sy.

१४. पशुकपमश्रम् Sy

१५. आम्नादिभ्यः Sy.

१६. त्वयि, एवं कृतवन्ति सति ... हवीषि Sy.

१७. स्ववयसु स्वाहूकरोतु Sy.

१८. असुरमुखं प्रति पुरोगामी । यज्ञा देवानां
मध्ये यज्ञमग्रति, अग्निरेव पुरोगामी ।
अत एवाद्यधीत्वादेवानि शब्दो निष्पन्नः
Sy. 'अग्निः कस्मात् । अग्रणीर्भवति
N. 7. 14.

१९. तावृषोऽयम् Sy.

२०. एतदुपलक्षितेन मन्त्रेण Sy.

२१. ०म्नां छा० P. सम्पत् सक्षयते Sy.

२२. ० ति० D. स्वाहाकारेषु सत्सु हविष्यु
वीक्षमानेषु Sy.

२३. अत्यर्थं वीक्ष्यते । एताः प्रयाजदेवता यज्ञा-
व्यवाभिमानिन्यः । तद्द्वारा यज्ञ एव
स्तूयत इति केषाञ्चिन्न्यतम् । अग्नेरेव
नामान्तरमित्यन्ये Sy.

Ms. D. puts the figure
॥१८८॥ here to indicate the
end of one hundred and
eightyeighth hymn. No
such number is given in
P. and M.

I.189.

अग्ने नय सुपथा राये अस्मान्विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् ।

युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूर्यिष्टां ते नमउक्ति विधेम ॥१॥

अग्ने नय । अग्ने । नय । शोभनेन मार्गेण । धन्याय । अस्मान् । विद्वानि । देव ।
प्रज्ञानानि । जानन् । युयक् कुर्व । अस्मत् । कुटिलत्वमाचत् । एता । भूर्यिष्टम् । नमोवचनम् ।

१. अज्ज्ञानादिगुणविशिष्ट । Sy. हे भगव-
अग्ने ! U. २. अग्ने । नय is omit-
ted by P. प्रापय Mah., U.

३. शोभमानेन मार्गेण Mah., U. शास्त्रा-
विरुद्धेन । 'पराविद्धन्वसि' इत्युत्तर-
पदाद्युवात्तत्वं 'आद्युवात्' इधच्छन्वति'
इति तु न भवति । अन्तोवात्तत्वात्पयि-
च्छब्दस्य । अत्वादिर्वा द्रष्टव्यः ।
'न पूजनात्' इति समाप्तान्तप्रतिषेधः ।
ईदृशेन मार्गेणास्माग्रय BB.

४. यज्ञकलाय Mah., U. गन्तव्याय
स्वर्गाविधानाय । द्वितीयाधे वा चतुर्थी ।
प्रापणीयं रयि प्रति Sy. हविल्लक्षणाय ।
तदीयहविस्तत्त्वादनयोरा यथा ययं
भवामस्तथा कुर्वित्यर्थः BB.

५. अनुष्टातुन् Mah. यतो विद्वान्तस्तत्त्वम-
स्मान् Sy.

६. सर्वाणि Mah., Sy., U.

७. द्योतमान ! Sy. वानादिगुणयुक्त U.

८. मार्गान् जानानि वा Mah. प्रज्ञानानि ।
अग्नेनेतदनुष्ठितमिव प्रापणीयम् Sy.
प्रकृष्टज्ञानानि U. जानात्यभिप्रायान् ।
'अजियमिशीद्भ्यश्च' इत्यजेरुनन्प्रत्ययः ।
'अजेर्य्यञप्रपोः' इति बीभाषस्तु BB.

९. जानानस्तत्त्वम् Mah. यदेतज्ज्ञानमस्ति
तद्विद्वानित्यर्थः Sy. वहि ते विज्ञान-
शक्तीनां प्रमाणमस्तीत्यभिप्रायः U.

१०. युयक् कुर्वन् P. युयु कुर्वन् D. 'यु मिथ-
नामिधनयोः' Mah. 'यु युयग्भावे' U.

अपनय । योतिः पृथग्भावे । लोटि 'बहुलं
छन्दसि' इति शपः श्लुः । 'वा छन्दसि'
इत्यपिस्वाभावेनाङित्वात् 'अङितश्च'
इति विभावः BB.

११. अनुष्टातुभ्यः Mah. मत्तः U.

१२. हृच्छितुं कुटिलीकर्तुमिच्छतीति जुह-
राणाम् । अभिलषितक्रियाप्रतिबन्धक-
मित्यर्थः Mah. कुटिलकारि Sy.
हृच्छितुमिच्छति U. कुटिलस्वभावम् ।
'हृच्छां कौटिल्ये' इत्यस्मात् 'हृच्छेत्तनो
लुक् छलोपदश्च' इत्यातच्छ्रप्रत्ययः । हृच्छितु-
मिच्छति जुहुराणाम् । यद्वा 'हृ प्रसङ्गकरणे'
जुहोत्यादिकः, तस्मात्ताच्छीमिके चानशि
शपः श्लुः । 'बहुलं छन्दसि' इत्युत्वम् BB.
०माचरत् is suggested for ०माचत्

१३. अचत्तेनः M. पापम् Mah. पापं कल-
प्रतिबन्धक्यम् Sy. अभिलषितक्रिया-
प्रतिबन्धि यत्पापम् U. पापं
दर्शपूर्णमासातिपत्तिलक्षणम् BB.

१४. बहुलतमाम् Mah. अतिप्रबुद्धाम् Sy.
बहुतमाम् U. १५. हविषां वचनं,
याज्यापुरोनुवाक्यालक्षणम्. . नम इत्य-
अनाम । यद्वा । नमस्कारविषयामुक्ति
सम्पादयाम Mah. नमस्कारोक्ति
स्तुतिम् Sy. 'यच्च परिभाषणे' अस्य
स्त्रियां क्तिन् । उक्तिर्नमनम् । नमता
हविल्लक्षणेन । पुरोनुवाक्यायाभ्याश्चनं
नमउक्तिस्तौ नमउक्तिम् U. नमस्का-
रोक्तिम् । नमत आद्युवात्तत्त्वम् BB.

तव^१। कुर्मः^२।

अग्रे त्वं पारया नव्यो अस्मान्स्वस्तिभिरिति दुर्गाणि विश्वा ।

पृथ्वी बहुला न उर्वी भवा तोकाय तनयाय शं योः ॥२॥

अग्ने त्वम् । अग्ने ! त्वम् । पारय^३ । स्तुतयः^४ । अस्मान् । कल्पाणैः^५ । दुर्गाणि^६ । अतिपारय^७ । सर्वाणि^८ । त्वमेवास्माकम्^९ । विस्तीर्णम्^{१०} । पुरम्^{११} । भव^{१२} । विस्तीर्णा^{१३} । च^{१४} । पृथिवी भव^{१५} च^{१६} । पुत्राय

१. तुभ्यम् BB.

२. करवाम Mah. परिचरेम, कुर्मः Sy. वधातिः करोत्यर्थः । करवाम U. क्रिया-
स्म । 'विध विधाने' BB.
This stanza=YV. ५.३६;
TS. १.१.१४.३.

३. अग्ने । त्वम् is omitted by P.

४. कर्म समापध्यातिपारय, अतिक्रामय Sy.
'अर्घ्येयामपि वृद्धये' इति संहितायां वीर्य-
ताम् BB.

५. स्तुत्यः is suggested for स्तुतयः ।
नव्यो नवतरः स्तुत्यो वा त्वम् Sy. नव
एव नव्यः 'वस्वपसोक्तविश्वेमवचोनि-
त्येवसोक्तजनपूर्वनवसूरभर्तयविष्टेभ्यश्च-
न्वति स्वार्थे यद्वक्तव्यः' इति स्वार्थे यत्प्र-
त्ययः । 'यतो नाव' इत्याद्युदात्तत्वम् ।
नव्यो अस्मानिति 'प्रकृत्यान्तःपादमण्यपरे'
इति प्रकृतिभावः BB.

६. यागानुष्ठातृन् Sy.

७. केन साधनेन । स्वस्तिभिः, अस्तिरभि-
पूजितः । सुशब्दः शोभनवचनः । अत्यन्तं
पूजितैर्वंजादिसाधनैः Sy. शोभनैर्मार्गैः,
दुर्गातिक्रमणोपायभूतैः । 'अस गतो'
'वितृप्तो च सञ्जायाम्' इति वितृ ।
'तितुत्र०' इतीदृशप्रतिषेधः । ऊदुत्तरपद-
प्रकृतिस्वरत्वम् BB.

८. दुर्गेमनानि पापानि । अनतिक्रमणोपायानि
दुरिताख्यानि Sy. दुःश्लेन गच्छन्ति येषु

तानि दुर्गाणि, विध्यपराधलक्षणानि पा-
पानि । 'सुदुरोरधिकरणे' इति गमेवं,
ऊदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् BB.

९. तान्यतिक्रम्यास्मान्पारय ।... 'पार तोर
कर्मसमाप्तौ' । अविकलकर्मणः कुरु BB.

१०. विश्वानि । 'शेक्षन्वति बहुलम्' इति लोपः
BB. ११. अस्माकं तत्र वसताम् Sy.

१२. पुत्रतरा Sy. विस्तीर्णा महाप्रकाशा,
अविकलकर्मफलोगमयोग्या भवत्विति
शेषः । पुत्रशब्दः कुप्रत्ययान्तत्वादन्तो-
दात्तः । 'ओतो गुणवचनात्' इति डीप्,
'उदात्तपणो ह्रस्वपूर्वात्' इति नद्या उदात्त-
त्वम् BB.

१३. पुरी अवि ।... पुरिति जात्येकवचनम्
Sy. नगरी निवासस्थानम् BB.

१४. भवत्विति शेषः ।... पुराण्यपि भवत्विव-
त्यर्थः Sy.

१५. बहुतरा भवतु Sy. बहुला भवतु, बहु-
भिर्धनधान्यपशूनादिभिस्तद्वती भवतु ।
सिध्माविलक्षणो लृच् । यद्वा बहुनामर्थानां
लात्री, आदात्री, उत्पादयित्री भवतु,
लातेः 'आतोऽनुपसर्गे कः' इति कः BB.

१६. चशब्दो वक्ष्यमाणेन सह समुच्चयार्थः Sy.

१७. पृथ्वी, अवि Sy. मेदिनी । स एव स्वरः
BB. १८. च is unnecessary.

१९. तोकायापत्याय ।... तोकाशब्दोऽपत्यता-
मान्यवचनः Sy.

अस्मदीयायापत्याय BB.

अ । तत्प्राय च । शं च । योश्च ।

अग्ने त्वमस्मद्युद्योध्यमीवा अनग्नित्रा अभ्यमन्त कृष्टीः ।

पुनरस्मभ्यं सुविताय देव चां विश्वेभिरमृतेभिर्यजत्र ॥३॥

अग्ने त्वमस्मत् । अग्ने । त्वम् । अस्मत्तः । रोगान् । पृथक् कुरु रक्षसी वा । येऽग्निना भनुष्या न रक्षन्ते । ते रोगैः अभिभूता भवन्ति । पुनरपि मुमुर्भ्यः । अस्मभ्यम् । अभ्युदेयाय । देव । सर्वैः । देवैः सह । इमां पृथिवीम् । कुरु । यष्टव्यम् ।

पाहि नो अग्ने पायुभिरजसैरुत प्रिये सदेन आ शुशुक्नान् ।

मा ते भयं जस्वितारं यविष्ठ नूनं विदुन्मापरं संहस्वः ॥४॥

पाहि नः । रक्ष । असृगान् । अग्ने ! तेजोभिः । अजसैः । अपिच । प्रियायाम् । उत्तर-

१. तनयाय पुत्राय । . . . तनयशब्दः पुत्र-
वचनः Sy. तस्यापत्यायास्मत्पौत्राय BB.
२. शं सुखम् Sy. शान्तिता रोगाणां भव ।
अभिर्षन्तात्किवम् । मितं ह्रस्वः, 'गेर-
निटि' इति णिलोपः BB.
३. योश्च D. योः, निधयिता भव । यद्वा
रोगाणां शमनं भयानां यावनं च भयं कुबि-
त्यर्थः Sy. यापयिता पृथक्कर्ताऽऽगामिनां
भयानामस्मदीयजनसत्काशावपनेता च
भव । योतेः 'अग्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति
विच् । 'ओतो णित्' इति बहुलवचनाभ
भवति । 'यष्टव्यं चतुर्थी वक्तव्या' इति
वा 'त्रिष्यार्थोवपदस्य च कर्मणि स्मानिनः'
इति वा चतुर्थ्या । तौफं तनयं च रक्षितुं शं
योश्च भव । 'इषचोऽस्तितडः' इति
संहितायामस्य दीर्घत्वम् BB.
This stanza=TS. I. 1. 14. 4.

४. अस्मन् D.
५. व्यावर्तय Sy.
६. याः Sy.
७. येनिना D.
८. प्रजाः Sy.

९. अग्ने P. D. अवातिताः Sy.
१०. अभिमिमतेऽस्मान् । यच्छब्दाध्याहाराद-
निघातः । ता युषोधि । यद्वा ता अत-
ग्नित्राः पापिन्यः कृष्टयः प्रजा अभ्यमन्त ।
त्वयाऽभ्यमितुमभितो रोगैः प्रापयितु-
मर्हन्ति । वयन्तु न तादृशा अतो-
ऽस्मत्तो विषयोजयेत्यर्थः Sy.
११. न केवलं विषयोजयमात्रमपि तु पुनः पुनरिव
कर्तव्यम् Sy.
१२. मुमुर्भ्यम् P.
१३. अस्मदर्थम् Sy.
१४. शोभनफलाय Sy.
१५. शोतमानान् ! Sy.
१६. अमरणधर्मभिरन्यैर्वाष्टयैर्देवैः सह Sy.
१७. देवयजनलक्षणाम् Sy.
१८. प्रागच्छेति शेषः Sy.
१९. ०व्यः P. D. ०व्य M.
२०. पालय Sy.
२१. पालनप्रकारैः Sy.
२२. अनवरतरविच्छिन्नेः Sy.
२३. प्रियाम् P. D. M. तव प्रियभूते Sy.
२४. यागगृहे Sy.

वेद्याम् । दीप्तः । तव । स्वीतारम् । युक्तम् । मा । भयम् । गच्छन्तु । शब्द च । इवश्च । बलवन् !

मा नो अग्नेऽव सृजो अघायाविष्यवे रिपवे दुच्छुनाये ।

मा दत्वते दशते मादते नो मा रीपते सहसावन्परा दाः ॥५॥

मा नो अग्ने । मा । अस्मान् । अग्ने । अयच्छ । आह्वये । योऽध्वन्यागतानपि न मुञ्चति सोऽविष्युः, विलेपनाद् रिपुः, दुर्वृद्धिर्दुच्छुना, तस्मै । दन्तयुक्ताय । दशनं कुर्वते । मा । परा दाः । मा च । भक्षणं कुर्वते । हिंसिते च । बलवन् !

वि घ त्वावाँ ऋतजात यंसद्गृणानो अग्ने तन्वे ईं वरूथम् ।

विश्वाद्रिरिचोरुत वा निनिस्तोरभिहुतामसि हि देव विष्पट् ॥६॥

वि घ त्वावान् ।

१. आ सवंतः शुशुक्वान् बीप्यमानो भवेति शेषः Sy.

२. मा तनतां, माऽऽप्नोतु Sy.

३. इवश्च D. अपरस्मिन्काले । . . . अपरं मवन्थं वा मा विवत् Sy.

४. बलवान् P.M.

५. VM. ignores आ । मा

६. प्रेच्छथ M. मा त्याक्षोः । तवपीनं मा कुवित्यर्थः Sy.

७. हिंसकाय Sy.

८. अध्वान्यागतानपि P.

९. सा विष्टर्चाविलेपनादिपुर्व्वृद्धिर्दुश्चना तस्मा D. सो विष्टर्चाविलेपन . . . वृद्धिर्दुच्छुना तस्मात् M. अविष्यवे, अविष्यतिरतिकर्मा । अग्नेच्छवे । दुच्छु-
नाये, शूनं मुखम् । दुष्टमुखकारिणे,
दुःखकारिण इत्यर्थः । तस्मै रिपवे Sy.

१०. वत्त P. D. तथा नोऽस्मान् . . . दन्तवते Sy.

११. खायते सर्पादये भाऽवसृजः Sy.

१२. चि P.

१३. पराभूतं मा देहि सवंथा न देहीत्यर्थः Sy.

१४. क्षणं P.D. अवन्तकाय शृङ्गादिभिर्घा-
तिने Sy.

१५. रिपते हिंसकाय तस्करराक्षसादये Sy.

१६. ०वान् P. सहस्विन् Sy.

१७. VM. ignores नः

१८. VM. does not comment on this stanza, although it has not been explained before. हे ऋतजात यज्ञार्थमुत्पन्नान् । वरूथं वरणीयं त्वां, तन्वे शरीरपोषाय मृणानः स्तुवन् । त्वावान्, त्वया देवतया तद्वाज्र जनो वि घ यंसद् विमुञ्चति खल्वा-
त्मानम् । कस्मात्तकाशात् ? रिरिक्षो-
हिंसितुमिच्छोरिचोरादेः सकाशात् । उत वाऽथवा निनिस्तोर्निन्वितुमिच्छतः । हे देव ! अभिहुतामाभिमुख्येन कुटिलं कुर्वतां द्विषां, विष्पट् विज्ञेयेण बाधको-
ऽसि हि । अतस्त्ववनुग्रहादयं जनो वि यंसत् Sy.

त्वं ताँ अग्न उभयान्वि विद्वान्वेपि^१ प्रपित्वे मनुषो यजत्र ।

अभिपित्वे मनवे^२ शास्यो भूर्मर्मेजेन्यं^३ उशिग्मिर्नाक्रः ॥७॥

त्वं तान् । मायाविनोऽमायाविनश्च । जानन् । विविच्य । अभिगच्छति । प्राप्नोति । यष्टव्यं ।
यजमानस्य । तथा त्वम्, अभिप्राप्नोति । यजमानाय । हविर्बहुतायानुशासनीयः । भवति । परिचर-
णीयः । ऋत्विग्भिरमुरेश्वर । न । आकान्तः ।

अथोचाम निवचनान्यस्मिन्मानस्य सूनुः सहसाने अग्नौ ।

वयं सहस्रमृषिभिः सनेम विद्यामेपं वृजनं जीरदानुम् ॥८॥

अथोचाम । अग्नेरभिमुख्यानि वक्तव्यानि स्तोत्रवचनानि । वयमथोचाम । अग्नौ ।
कुम्भसूनुः । शत्रुषु सहस्रकुर्वति । अग्नौ स्तोत्रमुवाच । वयम्, दृश्यमानमन्त्रैः । धनसहस्रम् । लभेमहि,
अग्नेर्वा तेजोभिः ।

१. तान् यष्टन् Sy.
२. P. and D. read मायाविनश्च for मायाविनोऽमायाविनश्च । अपयष्टंश्च Sy.
३. कामयसे यष्टन् Sy.
४. सन्निहित एव काले Sy.
५. ० इवं M. ० व्या D.
६. मनुष्यान् Sy.
७. अभिप्राप्तकालेऽभिगमनवति यज्ञे वा Sy.
८. मनवे, यष्टयर्थे चतुर्थी । मनुष्यस्य यज-मानस्य Sy.
९. ० नात् D.M. हविर्बहुतात् P.
१०. शिक्षणीयः Sy.
११. भव । इवं कुरु, इवं कुर्वति विधेयो भव Sy.
१२. ०णीवः D.M. शोधयिता यजमानः Sy.
१३. कामयमानं ऋत्विग्भिः Sy.
१४. इव Sy.
१५. आकमिता त्वम् Sy.
१६. VM. ignores त्वम् । तान् । अग्ने
१७. ०रभि० P.
१८. नियमपूर्वकानि वचांसि स्तोत्ररूपाणि Sy.

१९. धूमः Sy.
२०. अनात्नी P.
२१. कंभ० D. सीयत इति मानो मन्त्रः । तस्य सूनुरग्निः मन्त्रेणोत्पाद्यमानत्वात् । सप्तम्यर्थे प्रथमा । मानस्य सूनी Sy.
२२. शशन्० D.
२३. शत्रूणामभिभवतरि Sy.
२४. एभिः Sy.
२५. अतोऽग्निप्रायंप्रकाशकमन्त्रैः साधनैः Sy.
२६. अपरिमितं धनम् Sy.
२७. सम्भजेमहि Sy.
२८. ०मह्युद्धनमित्येवमन्त्रैर्गुणां हविष उद्यति-मनुजानाति होतश्च इत्येकं यच्छति म्नेर्वा M.
२९. VM. ignores विद्यामेपं etc. Ms. D. puts the figure ॥१८६॥ here to indicate the end of one hundred and eightyninth hymn. No such number is given in P. and M.

I.190.

अनर्वाणं वृषभं मन्द्रजिह्वं बृहस्पतिं वर्धया नव्यमर्कैः ।

गाथान्यः सुरुचो यस्य देवा आश्रयन्ति नवमानस्य मतीः ॥१॥

अनर्वाणम् । अप्रत्युतम् । वृषभम् । मोदनजिह्वम् । बृहस्पतिम् । वर्धय । स्तुत्यम् । मर्कैः ।
सुरुचः । यस्य बृहस्पतेः । देवाः । गाथानां प्रेरयितुः कारोः । मनुष्याश्च । आश्रयन्ति । स्तुयमानस्य,

१. अगन्तारम् । स्तोतुरधीनमित्यर्थः Sy. अगतमर्थप्रत्याश्रिततयाऽपराधप्रमित्यर्थः SKN. स्वेन महिम्ना युक्तम् । अप्रतिगतं कञ्चिदवयवं प्रत्यधीनत्वेन Dur.
२. ०भ M. अपां फलानां वर्धितारम् Sy. वर्धितारम् SKN., Dur.
३. ०ह्व M. भावकवाचम् Sy. मन्त्रयति-रर्चयितुर्कर्मा । जिह्वेति वाङ्नाम । मन्त्रा जिह्वा वाग्यस्य स मन्त्रजिह्वस्तं स्तुत्या-वाचमित्यर्थः । मोदनवाचं वा । सर्वे हि बृहस्पतेः स्तनयितुलक्षणां वाचमुपभृत्य मोदयन्ते SKN. हृष्यकरो हि तस्य जनानां स्तनयितुषोषः । 'जिह्वा घोषः' (Ngh. 1.11.) इति हि वाङ्नामसु पठितम् Dur.
४. मन्त्रस्य पालयितारमेतन्नामकं देवम् Sy. अत एवंगुणं बृहस्पतिम् SKN.
५. अर्थः० P. D. प्रबुद्धं कुरु Sy. स्तुहि, अन्तरालम् SKN.
६. स्तुत्यं P. D. तुभ्यं M. नवतरं स्तुत्यं वा तम् Sy. कीदृशं बृहस्पतिम् ? ... नवनीयं स्तुत्यम् SKN.
७. अर्चनसाधनमर्कैः Sy. स्तुतिर्कपैः SKN.
८. सुरुच P. शोभनदीप्तेः Sy. विद्युद्रूपतया सुवीप्तः SKN. सुवीप्तिवन्तः Dur.
९. ०ते P. कर्मणि पष्ठथः । रोचमानं स्तुय-मानम् Sy.
१०. व्यवहर्तारः Sy.

११. गाथानां P. D. गाथानां M. गार्धेति वाङ्नाम । स्तुतिवचसो नेतारः Sy. यस्य बृहस्पतेः किमुच्यते । ... गार्धेति वाङ्नाम सा गार्धेतामर्ध्यात् स्तनयितु-लक्षणा, तां दर्शयति प्रेरयति गाथान्यः स्तनित इत्यर्थः ... अथवा गाथाः स्तुत-यस्तासां नेता बृहस्पतिर्गाथानीः कुत एतत् ? पुरोहितत्वात् । 'बृहस्पतिर्हि (०ह्वं बं AB.) देवानां पुरोहित (AB. does not read आसीत्) आसीत्' (AB. 8.26.) इति श्रुतेः । तस्य गाथान्यः SKN. स्तुतिप्रापणाह्वीः Dur.
१२. कारो P. D. करो M.
१३. मनुष्या होवादयः । यद्वा नवमानस्य स्तुवानस्य यज्ञमानस्य सम्बन्धिनस्ते ... पुरा तं बृहस्पतिं वर्धय Sy. नच केवलं मनुष्या देवा मनुष्याश्च SKN.
१४. आश्रायन्ति Sy. आभिमुख्येनाकर्णयन्ति SKN. आभिमुख्येन स्थित्वा श्रृण्वन्त्या-दरेण Dur.
१५. कर्मणि कर्तृप्रत्ययः Sy. तनतेः शब्द-कर्मणश्छान्दतमेतद्रूपम् । स्तनयितुलक्षणां शब्दं कुर्वतः । ... नवमानस्य स्तुवत इत्ये-वमितिहासवर्णनेन व्याख्येयम् SKN. नवो हि मानस्तस्य, अहन्त्यहन्त्यया स्तु-त्या स्तुत्यस्य भवति तेनासौ नवमान-स्तस्य । अथवा नवमानस्य प्रशस्तत इत्यर्थः Dur.

अन्येषु तु देवेषु स्तूयमानेषु न देवाः शृण्वन्ति ।

तमुत्विष्या उप वाचः सचन्ते सर्गो न यो देवयतामसंजि ।

बृहस्पतिः स व्यञ्जो वरांसि विभ्वाभ्वत्समुते मातरिश्वा ॥२॥

तमुत्विष्या । बृहस्पतिरुद्गातृणाम् ।

उपस्तुतिं नमस उद्यतिं च श्लोकं यंसत्सवितेव प्र बाहू ।

अस्य क्त्वाह्नयोः यो अस्ति मुगो न भीमो अरक्षस्तुर्विभ्मान् ॥३॥

उपस्तुतिम् । प्रयच्छति स्तुध्वमित्येवमध्वर्युणाम् । हविषः । उद्यतिमनुजानाति । होतुश्च ।

१. Omitted by P.

२. अथवाग्रमन्यो मन्त्रार्थः स्यादेतिहासिक-
पक्षेण—मन्त्रजिह्वः, हयंकरो हि जिह्वा
तस्य स्तुतिः । गाथानोः स एव पौरोहि-
त्येन गाथाः स्तुतानामिति देवान्प्रति । स
एव च सुरोचनः । तस्यैव च नवमानस्य
स्तुवतो देवा आशृण्वन्ति मर्ताश्च Dur.
अनन्वमप्रत्युतमन्यस्मिन् । वृषभं मन्त्रजिह्वं
मन्वनजिह्वं भोवनजिह्वमिति वा ।
बृहस्पतिं वधेयं नव्यमर्कैरचनीयेः स्तोमैः
N. 6.23; SKN. II. 474.

३. VM. does not comment on
this stanza although it has
not been explained before.
तं बृहस्पतिमुत्विष्या वर्धन्तुस्त्वन्विन्यो
वाचो माध्यमिका उपसचन्ते समीपे
सेवन्ते । यः सर्गो न उदकस्य
अष्टापि । नशाब्दोऽप्यर्थः । देवयतां
देवानिच्छतां यजमानानामतजि फलम् ।
यद्वा देवं तमिच्छतां मनुष्याणामतजि
सृष्टवान्बृष्टघुवकम् । यद्वा, ऋत्विषाः
प्राप्तकालीना वाचो होत्रादिप्रेरिता

वाच उपसचन्ते तं यः सर्गो न
उदकसृष्टिरिव । सः, स एव बृहस्पतिः ।
अञ्जो हि व्यञ्जकः खलु । तस्मिन्वर्धति
सर्वे व्यक्ता भवन्ति । अत एव विभ्वा
विभुर्व्याप्तो मातरिश्वा वृष्टिनिर्मातृयन्त-
रिक्षे घेष्टमानो वायुसदृशो वा । वरांसि
वरणीयानि वृष्ट्यादिफलानि सम्पादयन् ।
ऋते, उदके निमित्तभूते सति समभवत्
सम्भूतः । अथवा । अञ्जो यज्ञियानां
पदार्थानां व्यञ्जको मातरिश्वा फलस्य
निर्मातरि यज्ञे श्वसिता वर्तमानः स
बृहस्पतिर्ऋते यज्ञे निमित्तभूते सति
वरांसि वरणीयानि हवीषीचक्षन् विभ्वा
विभुः समभवत् Sy.

४. अयच्छ is suggested for
प्रयच्छति

५. मुडमि० P. स्तुडमि० D.

६. ०या P. अयं बृहस्पतिरुपस्तुतिं यजमाने-
नोपेत्य कियमाणां स्तुतिः, नमसो हवि-
र्लक्षणस्याग्रस्य Sy.

७. उद्ययम् P. उद्धारं च Sy.

८. होतश्च P.

स्तोत्रम् । यच्छति । सवितेव चोद्यन् प्रसवाय । बाहू । प्रेरयति । योऽस्मिंस्तोत्रे । शत्रूणामहन्तव्यः ।
भवतिसः । अस्य । प्रज्ञानेन तत्रा भवति, सोऽयम् । मृगः । इव । भयङ्करः । राजसवजितः ।
वृद्धिमान् ।

अस्य श्लोकौ दिवीयंते पृथिव्यामत्यो न यस्यद्यत्तमृद्विचैताः ।

मृगाणां न हेतयो यन्ति चेमा बृहस्पतेरहिमायां अभि द्यून् ॥४॥

अस्य श्लोकः । अस्य । स्तोत्रम् । देवैर्गु । वर्तते । पृथिव्यां च । सोऽयम्, भयः । इव । भ्रातृव्यं
प्रयच्छति । आवाया ? भर्ता स्तोतारं विभर्तीति वा । विविधप्रज्ञानः । मृगाणां हृत्तनाय । व्याधा-
नाम्, इव । आयुधानि । यस्येमा वाचः । बृहस्पतेः । अहन्तव्यमायान् । द्योतमानान् राजसान् ।
अभियन्ति ।

१. अन्यो यो मन्त्रविदोऽस्ति तं च Sy.

२. प्रकर्षेण पतते स्वीकर्तुम् । यजमानो वा
तत्सर्वं प्रयच्छत्यस्मै Sy.

३. तत्र वृष्टान्तः । सवितेव सूर्य इव, स यथा
स्तोत्रादिकं स्वीकरोति तद्वत् । यजमान-
प्रदानपक्षे सविता सर्वस्य प्रसविता सूर्य
इव । स यथा बाहुभ्यः प्रकाशादि प्रय-
च्छति तद्वत् Sy.

४. ०द्यत् D. M.

५. वा बाहू P. बाहुभ्यां यजमानोऽपीत्यर्थः
Sy.

६. वा P. यः सूर्यः Sy.

७. अस्ति D. M.

८. अह्नि तावुः Sy.

९. बृहस्पतेः Sy.

१०. कर्मणा सामर्थ्येन Sy.

११. मृग इव... सिंहादिरिव Sy.

१२. भयजनकः... भीमो भयहेतुः Sy.

१३. स्वविरोधिरक्षोरहितस्य Sy.

१४. बलवान् परिभ्रमतीति शेषः । यस्य
माहात्म्येन मन्त्राभिधानेनो बृहस्पतेः
सामर्थ्यान्मन्त्रेहाद्यमुराजित्वाऽस्ति तेजस्वी
भवति । तावुद्यो महानुभावो यजमानवत्सं

ह्विरादिकं स्वीकरोतीत्यर्थः Sy.

१५. बृहस्पतेः Sy.

१६. स्तुत्यात्मिका कीर्तिर्गजितवाग्वा Sy.

१७. द्योतमाने द्युलोके Sy.

१८. यच्छति व्याप्नोति Sy.

१९. सोमयज्ञ P. यो बृहस्पतिरत्यो न, अतन-
शोत्त आदित्य इव Sy.

२०. नियच्छति कलम् Sy.

२१. पूजितं ह्विरादिकं दधानः Sy.

२२. चिबसः प्रज्ञानः P. वाचिव ० M. विविधं
चेतयिता प्राणिनां विविष्टप्रज्ञायुक्तो
वा Sy.

२३. मृगाणां हन्तुमन्विष्यताम् Sy.

२४. आयुधानीव Sy.

२५. P. D. read येमाः for यस्य । इमाः ।

२६. हिलाण्यायुधानि यन्ति यच्छन्ति च Sy.

२७. ० मानान् P. आगत्य हन्त्योऽन्तरिक्ष-
चारिण्यो वा माया येषां वृत्रादीनां तान-
मुरान् Sy.

२८. विवतान् Sy.

२९. तान्यायुधानि, अभिसक्तयन्ति च । उपसर्ग-
श्रुतेर्योग्यक्रियाव्याहारः Sy.

३०. VM. ignores च

ये त्वां देवोऽसि मन्व्यमानाः पापा मद्रमुपजीवन्ति पञ्चाः ।

न दुह्ये ! अनु ददासि वामं बृहस्पते चर्यस इति यारुम् ॥५॥

ये त्वा । ये । त्वा । देव । अजवालमिव । मन्व्यमानाः । साधुम् । पापाः । जनमुपजीवन्ति ।
वर्जितः । न । दुर्बुद्धिभ्यस्तेभ्यः । धनं तत् । अनुक्रमेण । ददासि । किन्तु तं हिसकम् । चर्यसे । एव,

१. मन्व्यमानाः Dur.
२. त्वां M. त्वाम् Sy., Dur.
३. Omitted by P. बृहस्पते ! Sy. वानाविगुणयुक्त ! Dur.
४. अजपाल० D. अजपाल० is suggested for अजवाल० उल्लिख्येति गोताम् । कुत्सितमल्पशौरोत्प्राविर्णो गां जीर्ण-मनइवाहं वा Sy. उन्नाविर्णं भोगानाम् । ... अथवा ... उल्लिखाशब्दो गोताम् । छान्दसोऽयं मकारस्य मकारादेशः । गौणइवायमत्र गौर्वाहीक इति यथा । उल्लिखं गां गोसवृक्षं मूलं मन्व्यमाना इत्यर्थः SKN.
५. ऋजुरयं वराणो न मूर्ध्व भागान्ववाती-त्येवं मन्व्यमाना इत्यर्थः SKN. वातं केवलं भोगानामयमार्जवेन, न प्रत्युप-कारार्थित्येवं मन्व्यमानाः Dur.
६. कल्पानम् Sy. मन्वनीयं स्तुत्वम् Dur.
७. वाचा P. पापबुद्धयोऽप्याः Sy. अस्त्युप-चिकीर्षवः Dur. ८. धनम् P. D.
८. उपेत्य प्राणान्ति, अल्पं याचन्त इत्यर्थः Sy. उपजीवन्त्येव केवलं न मज्जन्ते न स्तुति वदन्ति च SKN. उपजीवन्त्येव केवलं न कियदा प्रत्युपकारं कुर्वन्ति Dur.
९. हवित्तं शान्नावन्तः पापेन जीर्णा वा नराः Sy. प्राजितघना ईश्वराः सन्त इत्यर्थः SKN. प्राजितघनाः सन्तो न वरिष्ठाः Dur. ११. दुधिये । वचनव्यत्ययः । दुर्बुद्धिभ्यः Sy. व्यत्ययेनाग्रकवचनम् । पापबुद्धिभ्यः SKN. दुर्धीभ्यः पापबुद्धिभ्यः स्वाशेषप्रधानेभ्यः Dur.

१२. ०डिछः P. मन्व्यमानास्तुतच्छब्दोऽप्या-हायेः । तेभ्यः SKN. तेभ्य एवतल्लोकेभ्यः Dur. १३. वामं वननीयं धनम् Sy. प्रशस्तं धनम् SKN., Dur.
१४. अनुकूलम् Sy. आनुपूर्व्येण SKN.
१५. न वितरति Sy. ददासि त्वम् SKN.
१६. कियन्तु P. वि (कि)न्तु M. कि तहि SKN. कि तहि यस्तावृक्षो जनः Dur.
१७. सोमपानशीलं सोमेन यष्टारं महाफल-रिप्सुम् Sy. पीयतिहितकर्म । अत्रापि व्यत्ययेनैकवचनम् । पिपासं देवानां हिसकान् हिस्वान्वा । पीयतिहि-साधेः 'पीयति त्वो अनु त्वो गृणाति' (RV. I. 147. 2.) इति यथा SKN. देवहितिता स्वभोगप्रधानो न यष्टा देवानां तम् Dur.
१८. चर्ये P. गच्छत्येवानुगृहीतुम् । 'चर्य गतो' इत्यस्येवं रूपम् । यद्वा । हे बृहस्पते पिपासं हिसकम् । पीयतेहितकर्मण इवं रूपम् । तं प्राणिहितकं चर्यस इत् । हंस्येव Sy. चातयसि त्वं तान् SKN. नाशयसि । य एव अहुधानो यष्टा, तस्मै देवान्यजते-ज्नुदवाति वामं, यस्मात्त्वमेवं करोषि, तस्मात् तं पापबुद्धयस्तां सम्पद् पश्य-न्तीत्यभिप्रायः । यो हि दुर्बुद्धिर्वैयपिपा-सस्तस्य किमन्यच्चातनायुते स्यात् । चात्य एवातो । तस्मात् 'चर्यसे' इत्येव शब्दः 'चातयतिनाशने' इत्येवमवस्थापिते नाश-नार्थो भवतीत्युपपद्यते । ... लोकेऽपि च प्रतिहं देशाहुच्चाति इति Dur.
१९. इविति पूरणः SKN.

चरतिर्वधकर्मा ।

सुप्रेतुः सूयवंसो न पन्था दुर्नियन्तुः परिप्रीतो न मित्रः ।

अनुर्वाणो अभि ये चर्चते नोऽर्पावृता अपोर्णवन्तो अस्थुः ॥६॥

सुप्रेतुः^१ । सुष्टु^२ प्रकर्षणं गन्तव्यः^३ । शोभनापवसः^४ । इव । मार्गः^५ । दुर्नियमवच
शत्रूणाम् । त्यक्तप्रीतिः । इव । मित्रः । बृहस्पते ! ये^६ । अस्मान् । अभिपश्यन्ति ते नद्याः ?
तिष्ठन्तु, प्रवृद्धाः । तथा, अवकुण्ठिताश्चेत् ? । अपोर्णवन्तस्तिष्ठन्तु । 'कृति सोमे पोर्णः'
इत्यादि ब्राह्मणम् ।

सं यं स्तुमोऽवनयो न यन्ति समुद्रं न सुवतो रोधचक्राः ।

स विद्रां उभयं चष्टे अन्तर्बृहस्पतिस्तरु आपश्च गृध्रः ॥७॥

सं यम् । यम् । स्तुतयः । साममिव । मार्गाः । संपन्ति । समुद्रम् । इव च । अवन्तयः ।

१. चरति व० P.D.M. बृहस्पते वल्वात-
यति देवपीयूम् । पोयतिहिताकर्मा N.
4.25; SKN. II. 271
२. VM. ignores बृहस्पते
३. ंतु P. D.
४. हन्तव्यः P. D. सुष्टु गन्तुमनुष्यस्य Sy.
५. शोभनाश्रस्य Sy.
६. सुष्टु यज्ञमार्गगामिनः सूयवसः पन्था इव
मुखाकारो भवेत्यर्थः Sy.
७. दुःखेन नियमितुं राज्ञः Sy.
८. सर्वप्रकारेण सन्तुष्टो द्वेषाविरहितः Sy.
९. एव M.
१०. सुहृन्मन्त्रीव । स यथा दुर्नयान्निवर्तयति
तद्वत् त्वमपि तथाऽस्मभ्यं क्रुदित्यर्थः ।
सखिवदमार्गान्निवर्त्य मार्गं यज्ञादिरूपे
योजयित्वा तत्रापि फलप्रदो भवेत्यर्थः Sy.
११. नराः Sy.
१२. अभिममुख्येन वचने बोधयन्ति ते Sy.
१३. तेनश्वा M. केनश्वा P. ज्ञशवाः is
suggested for नद्या

१४. अनुर्वाणोऽवापाः Sy.
१५. अवकुण्ठिता० is suggested for
अवकुण्ठिता० अज्ञानेनावृता अपि Sy.
१६. अकुण्ठिताश्चेत् P. ंताश्चेत् D.
१७. एवोर्णवन्तः P. अपोर्णवन्तः D. अपोर्ण-
वन्तः M. अपगतावरणवन्तो ज्ञानवन्तः
Sy.
१८. यद्वा । अनुर्वाणस्त्वामप्राप्नुवन्तो येऽस्म-
द्विरोधिना नोऽस्मानभि चक्षतेऽभिवदन्ति
नित्वन्ति तेऽर्पावृता आच्छादिता रक्षिता
अपि, अपोर्णवन्तोऽपगततरङ्गणा भवन्ति
Sy. १९. पीते P.
२०. पोर्ण M. सोमे राजनि कीते AB.
1.27; 6.3.
२१. व P. D.
२२. व P. D. बृहस्पतिम् Sy.
२३. ंवे M. स्तोत्राणि Sy.
२४. यथा स्वामिनं कर्म प्रति वा Sy.
२५. सर्वा अवन्तयो भूमयो मनुष्याः Sy.
२६. सङ्गच्छन्ति (न्ते) तद्वत् Sy.

नद्यः । सः । प्राज्ञः । छावापुषिब्योरन्तर्वर्तमानः । उभयम् । पश्यति । बृहस्पतिः । तरति । च ।
उदकानि । काङ्क्षिता शत्रुधनानाम् ।

एवा महस्तुविज्ञातस्तुविष्मान्बृहस्पतिर्वृषभो धायि देवः ।

स नः स्तुतो वीरवत् गोमद्विधामेषं वृजनं वीरदानुम् ॥८॥

एवा महः । एवम् । महान् । बहुजननः । बुद्धिमान् । बृहस्पतिः । वृषभः । अन्तरिक्षे निहितः ।
देवः । सः । नः । स्तुतः । वीरवत् । गोमच्च धनम् । प्रयच्छतु ।

L. 191.

कङ्कतो न कङ्कतोऽर्थो सतीनकङ्कतः ।

द्राविति प्लुषो इति न्यदृष्टा अलिप्तत ॥१॥

कङ्कतः । शीनकः—

बृहस्पतेरनर्वाणं कङ्कतोपनिषत्परम् ।

अपां तृणानां सूर्यस्य केचिदेतां स्तुतिं विदुः ॥

१. रोधचका नदीनामैतत् । रोधनशीलानि
चकाराणि यामु तास्तावृश्यः कूलं कसमाणा
मां, स्रवतः स्रवन्त्यो नद्यो यथा यन्ति तद्वत्
तर्वा अपि स्तुतयो यमेव प्राप्नुवन्ति Sy.

२. बृहस्पतिः Sy.

३. वक्ष्यमाणाभिज्ञः Sy.

४. मध्ये स्थित्वा Sy.

५. ० नम् P.D.

६. करोतीत्यर्थः Sy.

७. तरणं जलानिबुद्धिम् Sy.

८. गर्वतशीलो बुद्धिमाकाङ्क्षमाणः Sy.

९. एव P.D.

१०. महा P.D.

११. एवं स्तुतिप्रकारेण Sy.

१२. महत् P.

१३. बह्वर्षमुत्पन्नः Sy.

१४. बलवान् Sy.

१५. ०ति P.

१६. बुद्धि...बु० M.

अपां वक्षिता Sy.

१७. ०ते P. धीयते स्तुयते इत्यर्थः Sy.

१८. अस्माकम् Sy.

१९. पुत्राद्युपेतम् Sy.

२०. गोभिर्पुस्तं फलम् Sy.

२१. गोमय्य धन P.

२२. करोतिवत्यर्थः Sy.

२३. VM. ignores विद्याम् etc.

Ms. D. puts the figure
॥१६०॥ here to indicate the
end of one hundred and
nintyeth hymn. No such
number is given in P.
and M.

२४. ०रवर्वाणं D. ०रवाणं M.

२५. तुनां P. तु० D.

२६. Missing in M.

ददर्श तदगस्त्यो हि विषयं विषयानुया ।

अदृष्टान्धो नष्टरूपः सुकृतस्यान्धोऽने नु दृष्टः ॥

कङ्कृतशब्दो 'यत्सीमन्तं कङ्कृतस्ते' इति दर्शनाद् विलेखकवचनः, किं कङ्कृतः । उताहो न ।
कङ्कृतः । अपिवा । उदकजः कवचन कङ्कृतसर्पापि कङ्कृतो भवति विलेखनात् । कुतस्ते ? हो ।
इमौ इन्तौ भवतः शरीरस्थौ । मम दाहको च तौ । ततश्च मामदृष्टाः प्रच्छन्नचारिणः सर्पा एव ।
न्यलिप्तत, नतु पुनः कण्टकेन कुतोऽहमिति ।

अदृष्टान्दन्त्यायत्यथो हन्ति परायती ।

अथो अवग्नतो हन्त्यथो पिपटि पिपती ॥२॥

अदृष्टान् । सर्पां । हन्ति । काचिदागच्छन्ती, ओषधिर्वीर्यवत्तमा । अथापरा । दष्ट-
शरीरे परागच्छन्ती मध्यमा । अथो । अल्पवीर्याह्वयमाना । हन्ति । दुपदुपलयोः, अथापरा ।

१. विष्ण P. २. ऽक्रुत P.D.M.
३. दृष्टः M. ४. BD. IV. 93, 64.
५. कुतस्त M. TB. 2.7.13.7.
६. M. adds अथ after किम् ।
७. अल्पविषः कश्चित् Sy.
८. इहस्ते M. ९. Omitted by M.
१०. तद्विपरीतोऽनल्पविषो महोरगाविः ।
तकतेर्गत्यर्थस्य वर्णव्यत्ययेन कङ्कृत
इति सरन् भवति Sy.
११. ०कञ्जः P. सतीनमित्युक्कनाम । 'स-
तीनं गहनम्' (Ngh.I.12.) इति
तन्नामनु पाठात् । उदकचारी, अल्प-
विषवान् कश्चिद् बुम्बुनाविः Sy.
१२. कंकतः सर्वोऽपि P. M.
१३. कुत ते P. M. १४. अल्पविषमहा-
विषभेदेन जलस्थलभेदेन वा द्विप्रकारा-
विति Sy. १५. प्लोषणाविति ।
प्रकारद्विविधवाहकत्वयोः प्रतिपादनाय,
इति कारद्वयम् Sy. १६. शततद्वच M.
१७. अदृश्यमानस्या एतस्तद्वचकाश्च केचि-
द्विपरा एवमुक्तप्रकारा ये सन्ति ते

नूनम् Sy. १८. एवा P.

१९. न्यालिप्तत P. माम्... विशेषेण लि-
प्यन्ति । सर्वाभ्यङ्गानि विषमावर्णोति ।
केनैवं कुतमिति न ज्ञायत इति भाषः Sy.
२०. कण्डके D. कण्टके P.
२१. ०तो हरति M. ०तो भवति P.
२२. अनेन विषघ्नोषधिः स्तुपते Sy.
२३. अदृश्यमानान् विषधरान् Sy.
२४. हिनस्ति Sy. २५. विषदष्टस्य सकाश-
मागच्छन्ती विषनिर्हृणसाधनोषधिः Sy.
२६. एषधीः D. ०धिवी० M. काचिदागत्य-
स्तेषापीर्यो P.
२७. दाया० P. अपि च Sy.
२८. ०न्ति P. सम्माज्जनसमयेऽर्वाक् प्रवृत्ता ।
हन्ति नाशयति जलचरविषधरान् Sy.
२९. अपिच Sy. ३०. ०र्वाः P. D.
३१. अवहन्त्यमाना is suggested for
अहन्त्यमाना । कर्मणि कर्तृप्रत्ययः, अवह-
न्त्यमानोषधिः स्वगन्धेन Sy.
३२. हन्ति बहुविषयान् । यद्वा काचिवीर्यविश-
कान्मारपत्येव Sy. ३३. ०पयोः P.

शारीरं पिप्यमाणा । विषं पिबति ।

शरासः कुशरासो दर्भासः सूर्या उत ।

मौञ्जा अदृष्टा वैरिणाः सर्वे साकं न्यलिप्सत ॥३॥

शरासः । शरादयस्तीक्ष्णपत्रा श्रोत्रविशेषाः । अदृष्टाः सर्पाः । त इमे सर्वे । सह । मा
न्यलिप्सतेति दाहातिशयादाह ।

नि गावो गोष्ठे असदन्नि मृगासो अविक्षत ।

नि केतवो जनानां न्यदृष्टा अलिप्सत ॥४॥

नि गावः । प्रदोषवेलायां स्वापार्थं गावः । गोष्ठे । न्यषदन् । तथा मृगाश्च । न्यविक्षत ।
तथा सुपुष्पूनां जनानाम् । प्रज्ञानानि चोपरमन्ति । अस्यां वेलायां सर्पाः । बिलादुत्थाय विषेण
मामलिष्यन् ।

१. पेषणकर्त्री दुषत्यिष्यमाणा चौषधिः Sy.

२. पिषम् P.

३. चूर्णोक्तरोत्यल्पविधान् । अथवा सर्वेषु
वाक्पेषविविशेषेण सर्वविषकारिणां नाश
उक्तः Sy.

४. VM. ignores हन्ति

५. अस्यांश्च विषहेतूनाह—शरासः शरा
पेषणवृक्षवृक्षा अन्तर्दिष्टास्तृणविशेषाः ।
कुशरासः कुत्सितशरा अन्तर्दिष्टाः शर-
सवृक्षास्तृणविशेषाः । दर्भासो दर्भाः
कुशाः । सूर्यास्तद्वक्त्रादिप्रान्तोद्भवास्तृण-
विशेषा अथवासा इति प्रसिद्धाः ।
मौञ्जा मौञ्जाः प्रसिद्धाः । वैरिणा
वीर्यप्रकाराः । एतेषु वर्तमानाः Sy.

६. तीक्ष्णवर्ताक्षपत्राः P.

०वात्रा M.

७. आष० D.

८. उक्तरूपाः Sy.

६१

९. सर्वान्त M.

१०. विषधराः Sy.

११. साकं मिलित्वा Sy.

१२. निलिम्पन्ति स्म Sy.

१३. न्यलप्सन्त कि दाहातिशयादाहः P.
० शयाः यदाह D. ० प्लतेति शया
दाह M.

१४. गाहः P.

१५. निषीदन्ति Sy.

१६. निबिष्टाः । स्वस्वस्थान उपरताः Sy.

१७. सुपुष्पूनां M.

१८. प्राणिनाम् Sy.

१९. उपसर्गभूतेष्वोष्पकियाध्याहारः । नीचा-
म्यभवन् Sy.

२०. एतेऽस्मिन्तमये Sy.

२१. अदृश्यमानरूपाः सन्तः Sy.

२२. बलावु० D.

२३. निलिम्पन्ति विशेषेण Sy.

एत उ त्वे प्रत्यदृशन्प्रदोषं तस्करा इव ।

अदृष्टा विश्वदृष्टाः प्रतिबुद्धा अभूतन ॥५॥

एत उ त्वे । अपिच । अमी । रात्रिमुखं प्रति । दृश्यन्ते । चोरो इव । तेऽमी । सर्वैरदृष्टाः । स्वयं सूक्ष्मेण चक्षुषा दृष्टविश्वजना येषं प्रतिबुद्धाः । त्वे ।

द्यौर्धेः पिता पृथिवी माता सोमो भ्रातादितिः स्वसा ।

अदृष्टा विश्वदृष्टास्तिष्ठतेत्यन्ता सु कम् ॥६॥

द्यौर्धेः । 'ये वामी रोचने दिवो ये वा सूर्यस्त उदिमपु । तेभ्यः सूर्येभ्यो नमः' इति मन्त्रः । सूयमेवंविधाभिजनाः । यथासुखम् । तिष्ठत्य । सञ्चरत च । शोभनम् ।

१. इ M.

२. अमि D.

एते ते सर्पाः Sy.

३. रात्रिषु मुख्यं D.

रात्रिमुखं P.

४. प्रतिबुध्यन्ते रात्रौ द्वासादितिङ्गोत्र ।

यद्वा । ते रात्रौ हुन्तारो दिवा एते प्रति-
बुध्यन्ते Sy.

५. तत्र बुद्धान्तः । . . . रात्रिर्बोधा । रात्रि

प्रति तपसाभिभूतासु रात्रिषु तस्करा
इव हितकायचोरा बुध्यन्ते यथा
तद्वत् Sy.

६. कौबुशास्ते ? अबुद्धा अपरिबुध्यमानाः
Sy.

७. विश्वं बुष्टं वैस्ते तादृशाः प्रतिबुध्यन्ते Sy.

८. अतो हे नराः ! Sy.

९. त्वः P. D. भवत Sy.

१०. Omitted by P. अतः परं विषय-
किंसा Sy.

११. ये वा रो० P. य वा रो० D. यो वो

रात्रो M.

१२. सर्वेभ्यो D.

१३. VS. 13.6.

१४. तत्र तावद् हे सर्पा यो यण्माकं द्यौः
पिता, पृथिवी माता, सोमो भ्राता,
अदितिर्वैवमाता स्वसा । एवम्भहानुभावा
महोरगा अबुद्धा अन्वैरदृश्यन्ताः,
स्वयन्तु विद्वद्बुद्धाः सर्वस्य द्रष्टारो
यूयम् Sy.

१५. ० भिर्ज ० M.

१६. सु सुतरां कं सुखं यथा तथा Sy.

१७. तिष्ठत स्वस्वस्थाने । मां प्रति मा गच्छत
Sy. तिष्ठत is suggested for
तिष्ठत्य

१८. सञ्चरत P. D. ईरयत गच्छत ।
सोमशब्देन सोमाधारो युक्तोक्त उच्यते ।
पृथिव्यन्तरिक्षाद्युत्थानस्थाः सर्पाः स्वस्व-
स्थानं प्राप्नुत । अस्मद्वाधां मा कुप्ते-
त्यर्थः Sy.

१९. Omitted by P. D.

ये अस्या ये अङ्ग्याः सूचीका ये प्रकृताः ।

अदृष्टाः किं चनेह वः सर्वे साकं नि जस्यत ॥७॥

ये अस्याः । ये । असेन प्रहरन्ति । ये च । अङ्गैः । ये वा । पुच्छाद्यैः । ये वा । दन्तैः प्रकृन्तन्ति । तेषां सर्वेषां किम् । अस्मिन् मनुष्ये कार्यम् । शीघ्रमस्मान् । साकम् । नितराम् । उपशीणा भवत ।

उत्पुस्ततात्स्य एति विश्वदंष्ट्रो अदृष्टहा ।

अदृष्टान्तसर्वीज्जम्भयन्तसर्वीथ यातुधान्यः ॥८॥

उत्पुस्ततात् । एभिर्मन्त्रैर्विभीषिका कियते—हे सर्पाः ! अतो सूर्यः । पुस्ततात् । उदेति । दृष्टसर्वजनः । सर्पाणां हन्ता । सर्वानेव । सर्पान् । विनाशयन् । सर्वाः । च । रात्रौ वर्तमाना हिंसानिलयभूता यातुधानजातीः ।

१. अतो D.

२. वहन्ति P. अस्या अंतार्हा अंतगा असे भवा अंतान्यां आबन्तो वा Sy.

३. अतो P. अङ्ग्या अङ्गेन अरीरेण हन्तारो वा सूतिकाद्यः Sy.

४. येः M.

५. सूचीतद्वशपुच्छरोमाणो युश्चिकाद्याः Sy.

६. दन्तैः P. M.

७. प्रकृन्ति P. D. M. प्रकृष्टविषाः प्रकृष्ट-
गात्रिनो वा सहोरगाः । अदृष्टा अदृश्य-
माताः Sy.

८. यत्किञ्चित्पराजतमस्ति Sy.

९. अस्मिन् समीपे Sy.

१०. युष्माकं किमस्ति Sy.

११. अतो ययं सर्वे साकं सह Sy.

१२. नितरोमुपशीणा P. मुञ्चतास्मान् ।
'जलु मोक्षणे' दैवाधिकः Sy.

१३. VM. ignores अदृष्टाः । चन । सर्वे

१४. एवं P. D.

१५. ०चित P. ०काः D.

१६. पूर्वस्यां विति Sy.

१७. ०जन M. कोवृशः सः ? ... विश्वे
अदृष्टा यस्य स तावृशः Sy.

१८. अदृष्टा विषविशेषा विषधरविशेषा वा
तेषां हन्ता । यद्वा । अदृष्टमदर्शनमज्ञान-
मन्धकारस्तस्य हन्ता । सूर्य उदिते
सर्वे विषधरा विषाणि वा पलायन्ते
Sy.

१९. सर्वान् P. किं कुर्वन्मुदेतीति चेदुच्यते,
सर्वान् . . . अदृष्टाद्विषधराजसादीन् Sy.

२०. हिसयन् Sy.

२१. ०निय० D.

२२. यातुधन० P. यातवो यातनास्तीजवेदना-
स्तासां धात्रीकृपादयित्रीर्महोरगी राज-
सीर्वा जम्भयन्पुस्ततादुदेति । अतोऽस्मतो
नि जस्यतेति सम्बन्धः Sy.

उदंपप्तदसौ सूर्यः पुरु विश्वानि ज्वेन् ।

आदित्यः पर्वतेभ्यो विश्वदृष्टो अदृष्टहा ॥६॥

उदंपप्तत् । उत्पपात । असौ । सूर्यः । पुरुणि । व्याप्तानि रक्षांसि । हिसन् । आदित्यः ।
उदंपपर्वतेभ्यः ।

सूर्ये विषमा संजामि दिति सुरावतो गृहे ।

सो चिन्नु न मंराति नो वयं मंरामारे

अंस्य योजनं हरिष्ठा मधु त्वा मधुला चंकार ॥१०॥

सूर्ये विषम् । सूर्येऽहम् । एतद् विषम् । आसंजामि । यथा सुरार्थी दूतिम् । सुराकारगृहे
प्रातरैवासजति । स च सूर्यः । कदाचित् । अपि विषलिप्तोऽपि । न । म्रियते । तथैव वयमपि । न ।
म्रियेमहि । दुरे । विषस्य । योजनम् । इन्द्रः करोतु । मधुरा सूर्ये दीप्तिः सुधुम्णाख्या च

१. उदंपप्तत् D. २. ऊर्ध्वं गच्छति । पततेर्लुङि पुमागमे रूपम् Sy.
३. पुरस्ताद् दृश्यमानः Sy.
४. सर्वस्य प्रेरक आदित्यः Sy.
५. प्रभूतम् Sy.
६. बहूनि विधाणि Sy.
७. विषोदकादीनामवनशीलः । विषवदृष्टो विषवं दृष्टं येन तादृशः । अवृष्टहा, अवृष्टानां विषविशेषाणां हन्ता । एवम-हानुभावः सूर्य ऊर्ध्वमारोहति । अतो विषशङ्का न कार्या Sy.
८. ०पतपर्वतेभ्यः P. पर्ववद्भूषः प्राणिभ्यस्ते-षामुपकाराय Sy.
९. VM. ignores विश्वदृष्टः । अवृष्टहा
१०. 'आदित्यमण्डले चतुर्थेनाङ्गुलिना विष-मादाय मधुकृत्य योजयित्वा निविषो भवेत्' इति यदेतद्विषविद्यायामुक्तं तद्वि-दमत्रोच्यते Sy. ११. सर्वस्य प्रेरयितरि मधुविद्यारूपे सूर्यमण्डले Sy.
१२. विधावुतोऽगस्त्यः Sy.
१३. सूर्ये तमेतद् P.

१४. विषयम् M. आवृत्य वर्तमानम् Sy.
१५. सूर्ये ... आसक्तं करोमि Sy.
१६. तत्र दृष्टान्तः । ... चर्ममयं सुरापावमिव । यथा तत्कर्तुं दोषाय भवति तद्विषमा-दित्यस्य न बाधकमित्यर्थः Sy.
१७. सुरास्वीदृतिमसुराकारग्रहे P. सुरा स्वी-दृतिमसुराकारग्रहे D. सुरानिमित्तसदने Sy. १८. ०तदेव P.
१९. पूज्यः स सूर्यः क्तु Sy.
२०. म्यः P. २१. चित् पूजायाम् । नुः प्रसिद्धी Sy. २२. तथैपि P.
२३. तदनुग्रहात्तत्रैव विषस्य योजितत्वाद् वय-मपि न म्रियामहे Sy
२४. दूर P. D. २५. प्रापणं चंकार Sy.
२६. उभयोरमरणे कारणमाह—हरिष्ठाः । हरयोऽन्वाः । तेषु स्थित आदित्यः Sy.
२७. मधुना P. D. एवंव मधुला मधुदात्री निविषीकत्री मधुविद्या । यदेतदादित्यस्य विषययोजनं तेन चाम्तीकरणं यदास्ति, एषा मधुविद्या Sy.
२८. Omitted by P. D.

चन्द्रमसमाप्यायन्ती । विष ! त्वा । मधु । करोतु ।

इयत्तिका शकुन्तिका सुका जंघास ते विषम् ।

सो चिन्तु न मरन्ति नो वयं मरामारे

अस्य योजनं हरिष्ठा मधु त्वा मधुला चंकार ॥११॥

इयत्तिका । इयत्त्येषा भवतीति । प्रादेशमात्रपरिमाणं शकुन्तिकां विविशति पिण्डमात्रं वा ताञ्जघ्नां संपचातिनीम् । ह्रस्वा सा । तव । संपविषम् । भक्षयति ।

त्रिः सप्त विष्णुलिङ्गका विषस्य पुण्यमचन ।

ताश्चिन्तु न मरन्ति नो वयं मरामारे

अस्य योजनं हरिष्ठा मधु त्वा मधुला चंकार ॥१२॥

त्रिः सप्त । अयं तान्विकाणां भणितिप्रकारः, विषचटिका विष्णुलिङ्गकाः सङ्घीभूता सर्पान्तितित्थन्ति, एकविंशतिविष्णुलिङ्गकाः । विषस्य । अयम् । अश्नन्ति ।

१. त्वाम् Sy. २. अमृतं चंकार । विषस्य विषभावं दूरेऽप्यनोक्षामृतोचकारेति Sy.

३. इत्तिका P.

४. त seems to be unnecessary in इयत्त्येषा । इयत्तां कुर्वाणा, इयत्तायती वा । कालेत्यर्थः Sy.

५. शशकु० M. शकुन्तः शकुनस्तस्य स्त्री, तां कपिञ्जलीमातुः Sy.

६. ०न्ति M. निर्मिशति P. ७. ०वणां P.

८. ता P. सा विषहन्तीति प्रसिद्धा Sy.

९. सव P. If सर्प is construed in the voc., the meaning will be improved—'O serpent! thy poison,' instead of 'thy serpent poison'

१०. भक्षति M. भक्षितवती । ... सो चित् । सा उ इति निपातसमुदाय एकं पदम् । सापि शकुन्तिका न चिन्तते नित्यप्रतिपक्षत्वाद्विषस्य । शिष्टं व्याख्यातचरम् । अनेन विद्यायां यद्देहावृतं विषं तस्य शकुनेभ्य

आदित्याय च प्रधानमस्तौत्युक्तं भवति Sy.

११. VM. ignores सो । चित् etc.

१२. वणिप्रि० P. १३. विषचटिकाः M.

१४. हविःकुलि० M. विष्कुलि० P.D. विविधा विष्णुलिङ्गकाः Sy.

१५. संघटीभूताः P. संघटीभूता D. ०भूताः is suggested for ०भूता

१६. न D. १७. अतिष्ठन्ति P.

१८. एविशतिविष्कुलि० P. ओविशतिविष्कुलि० D. ०णकुलि० M. त्रिगुणिताः सप्त-सङ्ख्याकाः । ... सप्तसु जिह्वामु लोहितशुक्लकृष्णभेदेनैकविंशतिर्यासां ताः । यद्वा त्रिः सप्त, एकविंशतिभेदा विष्णुलिङ्गकाः सूक्ष्मचटिका विषप्रतिपक्ष-भूताः Sy. १९. अस्मदावरकस्य Sy.

२०. विषं प्रापं P. विषलाघाम् D. विषलाघम् M. पुण्यं पोषम् Sy.

२१. अवन्यु नाशयन्तु । ताश्च न मरन्ति न वयमपि । शिष्टमविशिष्टम् Sy.

२२. VM. ignores ताः etc.

नवानां नवतीनां विपस्य रोपुषीणाम् ।

सर्वासामग्रभं नामरे अस्य योजनं हरिष्ठा मधुं त्वा मधुला चकार ॥१३॥

नवानाम् । सोपधीनामेकोनशतम् । विपस्यं भवति, यपिश्चेदनकर्मा । तानां सर्वो-
त्तमेवाहम् । नाम । अग्रभम्, इयमेवंनाम्नीति ।

त्रिः सप्त मयूर्यः सप्त स्वसारो अग्रुवः ।

तास्ते विपं वि जग्निर उदकं कुम्भिनीरिव ॥१४॥

त्रिः सप्त । एकविंशतिः । मयूर्यः । सप्त च । स्वयं सरन्त्यः । गङ्गायां नद्यः । ताः । ते ।
सर्पविषम् । विविधम् । हरन्ति । यथा । उदकम् । कुम्भवत्पः स्थियः ।

इयत्तकः कुपुम्भकस्तृकं भिनद्यश्मना ।

ततो विपं प्र बाधते पराचीरनुं संवतः ॥१५॥

इयत्तकः । इयत्प्रमाणः । नकुलः, स वेदानीं यदि तव विपं हन्ति ततः । तृकम् = ध्युक्त-

१. नवानां P.
२. ०नं ड० M. नवाधिकानां नवतिसङ्-
ख्याकानां नदीनाम् Sy.
३. पुनः कीदृशीनाम्? विपस्यास्त्वद्विषापकस्य
सर्वस्य विपस्य रोपुषीणां सोपधिशीणां
छेत्रीणाम् Sy.
४. हवि० M. हविच्छे० P. हविच्छे० D.
५. उक्तानां गङ्गादिनदीनाम् Sy.
६. गङ्गामि सङ्घीर्तयामि Sy.
७. ०वनामिति P. ० नम्नी० D. इयमेव
नामि भवति इयमेव नाम्नीति M.
८. VM. ignores आरे etc.
९. एकविंशतिसङ्ख्याकाः Sy.
१०. मयूरस्त्रियः । ता विपकारितसंपदेविषा
इति प्रसिद्धाः, नामदेविषकव्यताकुल्यप्र-
त्वात् Sy.
११. एतत्तद्व्याकाः सर्पणस्वभावाः Sy.
१२. सरन्त्यो P. D. M. स्वयमेव

सरणाः Sy.

१३. गङ्गायां M. नदीनामेतत् । सुरगङ्गायाः
प्रसिद्धाः सप्त नद्यः सन्ति ताः Sy.
१४. अभ्यः D. Omitted by P.
१५. हे वेह तव Sy.
१६. विशेषेण हरन्तु Sy.
१७. तत्र दृष्टान्तः । . . . कुम्भिन्यः कुम्भवत्पः
कुम्भेन जलहारिष्य इव । ता यथा तद्व-
रन्ति तद्वप्रद्यो मयूर्यश्चातिप्रभूतं हरन्तु
Sy. १८. ० स्व त्रियः P.
१९. इप्र० P. कुत्तितेयत्तोऽन्यप्रमाण
इत्यर्थः Sy.
२०. कुं पृथ्वीं मुम्भति मिलित्तोति सर्पाणां
कुत्तितं मुम्भयिता निग्रहीता वा
कुपुम्भको नकुलः । स ते विपं हरत्विति
शेषः Sy.
२१. यदि न तथा स करोति Sy.
२२. तं (कं?)म् D.

कारिणम् । अहम्, अश्मना । भिनयि तत्तश्च भीतः स इहाऽऽगच्छति । ततश्च । विषं हन्तुम् ।
उद्युक्तो भवति । दूरस्थाः । भूमीः । प्रति ।

कुपुम्भकस्तदं ब्रवीद्गिरेः प्रवर्तमानकः ।

वृश्चिकस्यारसं विषमंसं वृश्चिक ते विषम् ॥१६॥

कुपुम्भकः । गिरेः । चरणार्थं प्रवर्तमानः । तकुलः । तदिदं वचनम् । अन्ननीत् । वृश्चिक-
कस्य । विषम् । अरसं भवति । अरसम् । वृश्चिक ! ते । विषमिति ।

१. कुत्सितं तं नकुलम् Sy.

२. विदारयामि । विषनिर्हरणप्रयोगे पाव-
द्विषापगमं तं पाषाणानुघातमनुतिष्ठन्ति
तद्विषः । तद्विषमत्रोक्तम् Sy.

३. एवं प्रयोगे सति Sy.

४. ग० P. D. विषावृताद्देहाद्विषं प्रवर्तते
निर्गच्छतु Sy.

५. ०क्तं P. D. M.

६. मूर० P. D. काः प्रति ? उच्यते । पराधीः
परागञ्जनवतीरतिदूरगाः Sy.

७. भूमिः P. D. M. संविभागवतीविशः Sy.

८. अन्तु लक्ष्मीकृत्य दिगन्तं प्रति गच्छतु न मां
प्रति गच्छत्वित्यर्थः Sy.

९. कुष्ठकर्मकः D. P. एवं महानुभावेना-
गस्त्यमहर्षिणा, उच्यमाने सति Sy.

१०. गिरेः सकाशात् Sy.

११. प्रवृत्त० D. अतिशीघ्रमभिगच्छन् Sy.

१२. वचनम् is omitted by M.

तद्वाक्यम् Sy.

१३. आचक्ष्यो Sy.

१४. विम् P. D. एतद्विषम् Sy.

१५. अतारं, वाचकं न भवतीत्यर्थः । तथा
लोकेऽपि तर्पदण्डमपि कुम्पादिदंशनमेव,
अतो न वाच इति हि वदन्ति । एवमभि-
वचनेन सोऽपि निविधोऽभयत् Sy.

१६. ० कथं D. ० किं P. अथ तं
वृश्चिकमप्रति नकुलं ग्राह । हे वृश्चिक !
ते विषमरसम्, अतस्तान् वि किं करिष्यति
तस्मात्परिहरेति । यवैकमबादोत्तदाप्रभृति
वृश्चिकविषमतरमभवत् Sy.

Ms. D. puts the figure
॥१६१॥ here to indicate the
end of one hundred and
nintyfirst hymn. No
such number is given in
P. and M.

मुद्रक—पी० टोपा, इलाहाबाद लॉ जर्नल प्रेस, इलाहाबाद
प्रकाशक—मोतीलाल बनारसीदास, पञ्जाब संस्कृत बुक डिपो, लाहौर

APPENDIX I

The commentary of the Śatapatha-Brāhmaṇa on such stanzas of the first *maṇḍala* of the R̥gveda as occur in the Suklayajurveda.

RV. १.१.७=YV. ३.२२=SB. २.३.४.२८

अथ गार्हपत्यमभ्येति । स गार्हपत्यमुपतिष्ठत उप त्वाग्ने दिवे-दिवे
दोषावस्तर्धिया वयम् । नमो भरन्त एमसीति नम एवास्मा एतत्करोति
यथैनं न हिंस्यात् ।

RV. १.१.८; ४४.४=YV. ३.२३=SB. २.३.४.२९

राजन्तमध्वराणाम् । गोपामृतस्य दीदिवम् । वर्धमानस्वे दमऽइति
स्वं वै तऽइदं यन्मम तन्नो भूयो-भूय एव कुर्वित्येवैतदाह ॥

RV. १.१.९=YV. ३.२४=SB. २.३.४.३०

सु नः पितेव सूनवे । अग्ने सृपायनो भव । सचस्वा नः स्वस्तयऽइति
यथा पिता पुत्राय सृपचरो नैवेनं कन चन हिनस्त्वेवं नः सृपचर एषि मैव
त्वा केन चन हिंसिष्मेत्येवैतदाह ॥

RV. १.२.४=YV. ७.८=SB. ४.१.३.१९

अथापगृह्य पुनरानयति । इन्द्रवायुऽइमे सुता उप प्रयोभिरागतम् ।
इन्द्रवो वामुश्रन्ति हि । उपयामगृहीतोऽसि वायवऽइन्द्रवायुभ्यां त्वेष ते
योनिः सजोषोभ्यां त्वेति सादयति स यदाह सजोषोभ्यां त्वेति यो वै वायुः
स इन्द्रो य इन्द्रः स वायुस्तस्मादाहौष ते योनिः सजोषोभ्यां त्वेति ।

RV. १.३.७=YV. ७.३३; ३३.४७=SB. ४.३.१.२७

अथातो गृह्णात्येव । ओमासश्चर्षणीर्धतो विश्वे देवास आगत । दाश्वाऽ
सो दाशुषः सुतम् । उपयामगृहीतोऽसि विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य एष ते योनि-
विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इति सादयति विश्वेभ्यो ह्येनं देवेभ्यो गृह्णाति ।

RV. १.६.१.=YV. २३.५=SB. १३.२.६.१

युञ्जन्ति ब्रध्नमरुपं चरन्तमिति । असौ वाऽआदित्यो ब्रध्नोऽरूपोऽमु-
मेवास्माऽआदित्यं युनक्ति स्वर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै ॥

RV. १.१०.३=YV. ८.३४=SB. ४.५.३.१०

अनया वा । युक्ष्वा हि केशिना हुरी वृषणा कक्ष्यन्ता । अथा न इन्द्र
सोमपा गिरामुपश्रुतिं चर । उपयामुगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा षोडशिनऽएष ते
योनिरिन्द्राय त्वा षोडशिनऽइति ॥

RV. १.१०.१२=YV. ५.२६=SB. ३.६.१.२४

तत्परिश्रयन्ति । परि त्वा गिर्वणो गिर इमा भवन्तु विश्वतः । वृद्धा-
युमन्तु वृद्धयो जुष्टा भवन्तु जुष्टयऽइतीन्द्रो वै गिर्वा विशो गिरो विश्वैत-
त्क्षत्रं परिवृद्धति तदिदं क्षत्रमुभयतो विशा परिवृद्धम् ॥

RV. १.११.१=YV. १२.५६; १५.६१; १७.६१=SB. ८.७.३.७; ९.२.३.२०

इन्द्रं विश्वा अवीवृधन्निति । इन्द्रोऽहि सर्वाणि भूतानि वर्धयन्ति समु-
द्रच्यवसं गिर इति महिमानमस्यैतदाह रथीतमऽ रथीनामिति रथितमो
द्येऽ रथिनां वाजानां सत्यतिं पतिमित्यन्नं वै वाजा अजानां सत्यतिं
पतिमित्येतदन्द्रयानुष्टुभा निवपत्येन्द्रोऽहि पुरीषं तदेतदध्वमग्नेर्यत्पुरीषमध्व-
मैष्टकम् ।

अथोपायन्ति । इन्द्रं विश्वा अवीवृधन्निति तस्योक्तो बन्धुर्देवन्हुयज्ञ
आ च वचत्सुमन्हुयज्ञ आ च वचदिति देवन्हुश्चैव यज्ञः सुमन्हुश्च यचदग्नि-
र्देवो देवो २॥ ऽआ च वचदिति यचच्चैवाग्निर्देवो देवानां च वहत्वित्येतत् ।

RV. १.१२.१०=YV. १७.६=SB. ९.१.२.३०

अभ्यात्मं पक्षपुच्छानि विकर्षति । अभ्यात्ममेव तच्छान्तिं धत्ते परस्ता-
दर्वाक्परस्तादेव तदर्वाचीं शान्तिं धत्तेऽग्ने पावकं रोचिषेति दक्षिणं पक्षं
स नः पावकं दीदिव इति पुच्छं पावक्या युधितयन्त्या कृपेत्युत्तरं पावकं
पावकमिति यद्वै शिवऽ शान्तं तत्पावकं शमयत्येवैनमेतत् ।

RV. १.१८.१,२,३=YV. ३.२८,२९,३०=SB. २.३.४.३५

अथान्तरेणाहवनीयं च गार्हपत्यं च । प्राङ्तिष्ठन्नग्निमीक्षमाणो जपति
सोमानः स्वरां कृणुहि ब्रह्मणस्पते । कवीवन्तं य औशिजः ॥ यो रेवान्योऽ-
अमीवहा वसुवित्पुष्टिवर्धनः । स नः सिपक्तु यस्तुरः ॥ मा नः शुः सोऽ-
अररूपो धृतिः प्रणङ्मर्त्यस्य । रुचा यो ब्रह्मणस्पतऽइति ।

RV. १. २२.३=YV. ७.११=SB. ४.१.५.१७

अथातो गृह्णात्येव । या वां कृशा मधुमत्यश्विना सनुतावती । तया
यज्ञं मिमिक्षतम् । उपयामगृहीतोऽस्यश्विभ्यां त्वेप ते योनिर्माध्वीभ्यां त्वेति
सादयति तं वै मधुमत्यऽर्चा गृह्णाति माध्वीभ्यां त्वेति सादयति तद्यन्मधु-
मत्यऽर्चा गृह्णाति माध्वीभ्यां त्वेति सादयति ।

RV. १.२२.७=YV. ३०.४=SB. १०.२.६.६

तदेतद्वाच्यमुक्तम् । विभक्तारः हवामहे वसोधिन्नस्य राधसः सवितारं
नृचक्षसमिति तदेतत्सर्वमायुर्दीर्घमनन्तः हि तद्यदिदमाहुर्दीर्घं तऽआयुरस्तु
सर्वमायुरिहीत्येष ते लोक एतत्तेऽस्त्विति हवैतत् ।

RV. १.२२.१३=YV. ८.३२; १३.३२=SB. ४.५.२.१८; ७.५.१.१०

अथाङ्गारैरभिसमूहति । महो द्यौः पृथिवी च न इमं यज्ञं मिमिक्षताम् ।
पिपृतां नो भरीमभिरिति ॥

महो द्यौः पृथिवी च न इति । महती द्यौः पृथिवी च न इत्येतदिमं
यज्ञं मिमिक्षतामितीमं यज्ञमवतामित्येतत्पिपृतां नो भरीमभिरिति विभृतां
नो भरीमभिरित्येतद्वावापृथिव्योत्तमयोपदधाति द्यावापृथिव्यो हि कर्मः ॥

RV. १.२२.१७=YV. ५.१५=SB. ३.५.३.१३; १२.४.१.४; ५

अथापरं चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा । उपनिष्क्रामति दुक्षिणया द्वारा
पूर्वां निष्क्रामयन्ति स दुक्षिणस्य हविर्धानस्य दुक्षिणायां वर्तन्याः हिरण्यं
निधाय जुहोतीदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पद्मम् । समूढमस्य पाः सुरे
स्वाहेति सः स्रवं पत्न्यै पाशावानयति साक्षस्य संतापमुपानक्ति देवश्रुतौ
देवेष्वाधोपतमिति प्रयच्छति प्रतिप्रस्थात्रे सूचं चाज्यविलापनीं च पर्याणयन्ति
पत्नीमुभौ जघुनेनानी ॥

ब्रूयो ह त्वाव पशवोऽमेष्वाः । दुर्वराह ऐडकः श्वा तेषां यद्यधिश्रितेऽ-
ग्निहोत्रेऽन्तरेण कश्चित्संचरेत्किं तत्र कर्म का प्रायश्चित्तिरिति तद्धैके
गार्हपत्याद्भस्मोपहृत्याहवनीयाभिबपन्तो यन्तीदं विष्णुर्विचक्रमऽइत्येतयऽर्चा
यज्ञो वै विष्णुस्तद्यज्ञेनैव यज्ञमनुसंतन्मो भस्मनास्य पदमपिवपाम इति वदन्त-
स्तदु तथा न कुर्याद्यो हैनं तत्र ब्रूयादासाध्वाऽध्वयं यजमानस्यावाप्सीत्क्षिप्रे
परमासानावप्स्यते ज्येष्ठगृह्ये रोत्स्यतीतीश्वरो ह तथैव स्यात् ।

इत्यमेव कुर्यात् । उदस्थालीं वैवोदकमण्डलं वादाय गार्हपत्यादग्रऽ-
आहवनीयाभिन्नयन्त्रियादिदं विष्णुर्विचक्रमऽइत्येतयैवऽर्चा यज्ञो वै विष्णु-
स्तद्यज्ञेनैव यज्ञमनुसंतनोति यद्धै यज्ञस्य रिष्टं यदशान्तमापो वै तस्य सर्वस्य
शान्तिरद्विरेवैतच्छान्त्या शमयत्येतदेव तत्र कर्म ॥

RV. १.२२.१६=YV. ६.४; १३.३३=SB. ३.७.१.१७; ७.४.१.२४

अथैवमभिपद्य वाचयति । विष्णोः कर्माणि पश्यत यतो व्रतानि
पस्पशे । इन्द्रस्य युज्यः सखेति वृजं वाऽएष प्राहार्षीद्यो यूपमुदशिश्निय-
द्विष्णोर्विजिति पश्यतेत्येवैतदाह यदाह विष्णोः कर्माणि पश्यत यतो व्रतानि
पस्पशे । इन्द्रस्य युज्यः सखेतीन्द्रो वै यज्ञस्य देवता वैष्णवो यूपस्त
सेन्द्रं करोति तस्मादाहेन्द्रस्य युज्यः सखेति ॥

विष्णोः कर्माणि पश्यतेति । वीर्यं वै कर्म विष्णोर्वीर्याणि पश्यतेत्ये-
तद्यतो व्रतानि पस्पशऽइत्यन्नं वै व्रतं यतोऽन्नं स्वाशयांचक्रऽइत्येतदिन्द्रस्य
युज्यः सखेतीन्द्रस्य ह्येष युज्यः सखा द्विदेवत्ययोपदधाति द्वे ह्युल्लखलमुसले
सकृत्सादयति समानं तुत्करोति समानं ह्येतदन्नमेव सादयित्वा सुददोहसा-
धिवदति तस्योक्तो बन्धुः ।

RV. १.२२.२०=YV. ६.४.=SB. ३.७.१.१०

अथ चणालमुदीक्षते । तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः ।
दिवीव चक्षुराततमिति वृजं वाऽएष प्राहार्षीद्यो यूपमुदशिश्नियत्तां विष्णो-
र्विजिति पश्यतेत्येवैतदाह यदाह तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः ।
दिवीव चक्षुराततमिति ॥

RV. १.२३.१६=YV. ६.६.=SB. ५.१.४.६

सोऽभ्युच्चति । अप्स्वन्तरमृतमप्सु भेषजमपामुत प्रशस्तिष्वश्वा भवत
वाजिन इत्यनेनापि देवीरापो यो व ऊर्मिः प्रतृतिः ककुम्भान्वाजसास्तोनायं
वाजः सेदित्यन्नं वै वाजस्तेनायमन्नमुज्जयत्वित्येवैतदाह ।

RV. १.२४.८=YV. ८.२३=SB. ४.४.४.४

अथ वाचयति । उरुः हि राजा वरुणश्चकार सूर्याय पन्थामन्वेतवाऽ-
उऽइति यथायमुरुमयोऽनाष्टः सूर्याय पन्था एवं मेऽयमुरुमयोऽनाष्टः पन्था
अस्त्वित्येवैतदाह ॥

RV. १.२४.११=YV. १८.४६; २१.२=SB. ६.४.२.१७

तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमान इति । तत्त्वा याचे ब्रह्मणा वन्दमान
इत्येतत्तदाशास्ते यजमानो हविर्भिरिति तदयमाशास्ते यजमानो हविर्भिरित्ये-
तदहेदमानो वरुणेह बोधीत्यक्रुध्यन्नो वरुणेह बोधीत्येतदुरुशःस मा न
आयुः प्रमोषोरित्यात्मनः परिदां वदते ॥

RV. १.२४.१५=YV. १२.१२=SB. ६.७.३.८

अथ शिष्यपाशं च रुक्मपाशं चोन्मुञ्चते । वारुणो वै पाशो वरुण-
पाशादेव तत्प्रमुच्यते वारुण्यर्चा स्वेनैव तदात्मना स्वया देवतया वरुण-
पाशात्प्रमुच्यतऽउदुत्तमं वरुण पाशमस्मदवाधमं वि मध्यमम् । अथायेति यथैव
यजुस्तथा बन्धुरथा वयमादित्य व्रते तवानागसोऽअदितये स्वामेतीयं वाऽ-
अदितिर्नागसस्तुभ्यं चास्यै च स्वामेत्येतत् ॥

RV. १.२५.१०=YV. १०.२७; २०.२=SB. ५.४.४.५; १२.८.३.१०

अथान्तराः सेऽभिमुख्य जपति । निषसाद धृतव्रत इति धृतव्रतो वै
राजा न वाऽण्य सर्वस्माऽइव वदनाय न सर्वस्माऽइव कर्मणे यदेव साधु
वदेद्यत्साधु कुर्यात्तस्मै वाऽण्य च श्रोत्रियश्चैतौ ह वै द्वौ मनुष्येपु धृतव्रतौ
तस्मादाह निषसाद धृतव्रत इति वरुणः पस्त्यास्वेति विशो वै पस्त्या विश्वे-
त्येवैतदाह साम्राज्याय सुक्रतुरिति राज्यायेत्येवैतदाह यदाह साम्राज्याय
सुक्रतुरिति ॥

अथाधिरोहति । वारुण्यर्चा वरुणो वै देवानाञ्च राजा स्वयैवैनमेतदेव-
तयामिषिञ्चति निषसाद धृतव्रतो वरुणः पस्त्वास्वा साम्राज्याय सुकृतरिति ॥

RV. १.२७.७=YV. ६.२६=SB. ३.६.३.३२

स यद्यग्निष्टोमः स्यात् । यदि प्रचरण्याञ्च सञ्चवः परिशिष्टोऽलञ्च
होमाय स्यात्तं जुहुयाद्यद्यु नालञ्च होमाय स्यादपरं चतुर्गृहीतमाज्यं गृही-
त्वा जुहोति यमग्ने पृत्सु मर्त्यमवा वाजेषु यं जुनाः । स यन्ता शुश्वतीरिषः
स्वाहेत्याग्नेय्या जुहोत्यग्निर्वाऽअग्निष्टोमस्तदग्नावग्निष्टोमं प्रतिष्ठापयति मूर्त-
वत्या पुरुषसंमितो वाऽअग्निष्टोम एवं जुहुयाद्यद्यग्निष्टोमः स्यात् ।

RV. १.३०.७=YV. ११.१४.=SB. ६.३.२.४

अथाजम् । योगे-योगे तवस्तरं वाजे-वाजे हवामहऽइत्यञ्च वै वाजः
कर्मणि-कर्मणि तवस्तरमन्नेऽन्ने हवामहऽइत्येतत्सखाय इन्द्रमृतयऽइतीन्द्रि-
यवन्तमृतयऽइत्येतत्तदजे वीर्यं दधाति ।

RV. १.३६.६=YV. ११.३७=SB. ६.४.२.६; १४.१.३.१५

सञ्सीदस्व महां २॥ असीति । इदमेवैतद्रेतः सिक्तञ्च सञ्सादयति
तस्माद्योनौ रेतः सिक्तञ्च सञ्सीदति शोचस्व देववीतम इति दीप्यस्व
देववीतम इत्येतद्वि धूममग्नेऽअरुणं मियेध्य सृज प्रशस्त दर्शतमिति यदा
वाऽएष समिध्वत्ऽथैष धूममरुणं विसृजते दर्शतमिति ददृशऽइव ह्येषः ।

स यत्रैताञ्च होतान्वाह । सञ्सीदस्व महां २॥ असीति तदुभयतः आदीप्ता
मौञ्जाः प्रलवा भवन्ति तानुपास्य तेषु प्रवृणक्ति यज्ञस्य शीर्षद्विजस्य रसो
व्यचरत्त एता ओषधयो जज्ञिरे तेनैवैनमेतद्रसेन समर्पयति कृत्स्नं करोति ।

RV. १.३६.१३=YV. ११.४२=SB. ६.४.३.१०

अथैनमित ऊर्ध्वं प्राञ्चं प्रगृह्णाति । असौ वाऽआदित्य एषोऽग्निरमुं
तदादित्यमित ऊर्ध्वं प्राञ्चं दधाति तस्मादसावादित्य इत् ऊर्ध्वः प्राङ्
धीयत्ऽऊर्ध्व ऊ पु ण उतये तिष्ठा देवो न सवितेति यथैव यजुस्तथा बन्धु-
रूध्वो वाजस्य सनितेत्यूर्ध्वो वाऽएष तिष्ठन् वाजमन्नाञ्च सनोति यदञ्जिभि-
र्वाघद्विविह्वयामहऽइति रश्मयो वाऽएतस्याञ्जयो वाधृतस्तानेतदाह परोवाहु
प्रगृह्णाति परोवाहु ह्येष इतोऽथैनमुपावहरति तमुपावहृत्योपरिनाभि धारयति
तस्योपरि बन्धुः ॥

RV. १.४०.३=YV. ३३.८६=SB. १४.१.२.१५; १४.२.२.१

अथोचरतः परिश्रितं भवति । तदभिप्रयन्तो जपन्ति प्रैतु ब्रह्मणस्पति-
रित्येष वै ब्रह्मणस्पतिर्य एष तपत्येऽप उ प्रवर्ग्यस्तु देतुमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह
प्रैतु ब्रह्मणस्पतिरिति प्र देव्येतु सृजतेति देवी क्षेपा सृजताच्छा वीरं नयं
पङ्क्तिराधसमित्युपस्तौत्येवैनमेतन्मह्यत्येव देवा यज्ञं नयन्तु न इति सर्वा-
नेवास्माऽएतदेवानभिगोप्नुन्करोति ।

स यत्रैताः होतान्वाह । प्रैतु ब्रह्मणस्पतिः प्र देव्येतु सृजतेति तदध्वर्युः
प्राङ्मुदायन्वातनामानि जुहोत्येतद्देवा अभिमयुर्यद्देवा न इममन्तरा रचांसि
नाष्टा न हन्युरिति तमेतत्पुरैवाहवनीयात्स्वाहाकारेणाजुहवुस्तु हुतमेव
सुन्तमग्नावजुहवुस्तथोऽपुवैनमेष एतत्पुरैवाहवनीयात्स्वाहाकारेण जुहोति
तु हुतमेव सुन्तमग्ना जुहोति ।

RV. १.५०.१=YV. ७.४१; ८.४१; ३३.३१=SB. ४.३.४.६; ४.६.२.२

स जुहोति । उदु त्वं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः । दृशे विश्वाय
सूर्यं स्वाहेत्येतया गायत्र्या गायत्री वाऽइयं पृथिवी सेयं प्रतिष्ठा तदस्या-
मेवैतत्प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठति ।

अथातो गृह्णात्येव । उदु त्वं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः । दृशे
विश्वाय सूर्यम् । उपयामगृहीतोऽसि सूर्याय त्वा भ्राज्यायैष ते योनिः सूर्याय
त्वा भ्राजायेति ।

RV. १.५०.३=YV. ८.४०=SB. ४.५.४.११

१ (अथातो गृह्णात्येव ।) अद्वैतमस्य केतवः । वि रश्मयो जनां२॥
ऽअनु । भ्राजन्तो अग्नयो यथा । उपयामगृहीतोऽसि सूर्याय त्वा भ्राज्यायैष
ते योनिः सूर्याय त्वा भ्राजायेति ॥

१ The sentence within brackets occurs in the beginning of the ninth *mantra*, after which two *mantras*, i.e., the tenth and the eleventh, are continuously cited, without a break. Thus this sentence seems to have a connection with the eleventh *mantra* also.

RV. १.५०.१०=YV. २०.२१; २७.१०; ३५.१४; ३८.२४=SB. १२.६.२.
८; १३.८.४.७; १४.३.१.२८

उद्वयं तमसस्परीति । पाप्मा वै तमः पाप्मानमेव तमोऽपहतु
स्वः पश्यन्त उत्तरमित्ययं वै लोकोऽद्भ्य उत्तरोऽस्मिन्नेव लोके प्रति-
तिष्ठति देवं देवत्रा सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तममिति स्वर्गो वै लोकः सूर्यो
ज्योतिरुत्तमः स्वर्गोऽएव लोकेऽन्ततः प्रतितिष्ठत्यनपेक्षमेत्याहवनीयमुप-
तिष्ठते ।

उद्वयं तमसस्परीति । एतामृचं जपन्तो यन्ति तत्तमसः पितृलोका-
दादित्यं ज्योतिरभ्यायन्ति तेभ्य आगतेभ्य आज्ञनाभ्यञ्जने प्रयच्छन्त्येषु ह
मानुषोऽलङ्कारस्तेनैव तं मृत्युमन्तर्दधते ।

अथ प्राड्वोदङ्हुत्कामति । उद्वयं तमसस्परीति पाप्मा वै तमः
पाप्मानमेव तमोऽपहतु स्वः पश्यन्त उत्तरमित्ययं वै लोकोऽद्भ्य उत्तरोऽ-
स्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठति देवं देवत्रा सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तममिति स्वर्गो
वै लोकः सूर्यो ज्योतिरुत्तमः स्वर्गोऽएव लोकेऽन्ततः प्रतितिष्ठत्यनपेक्ष-
मेत्याहवनीये समिधमभ्यादधाति समिदसि तेजोऽसि तेजो मयि धेहीत्या-
शिषमेवैतदाशास्ते ॥

RV. १.७४.१=YV. ३.११=SB. २.३.४.१०

सु आह । उपप्रयन्तोऽध्वरमित्यध्वरो वै यज्ञ उपप्रयन्तो यज्ञमित्ये-
वैतदाह मन्त्रं वोचेमाग्नयऽइति मन्त्रमु ब्रह्माऽएतद्वक्ष्यन्भवत्यारेऽअस्मे च
शृण्वतऽइति यद्यप्यस्मदारकादस्यथ न एतच्छृण्ववैवमेवैतन्मन्यस्वेत्ये-
वैतदाह ॥

RV. १.८२.२,३=YV. ३.५१,५२=SB. २.६.१.३८

ऐन्द्रीभ्यामाहवनीयमुपतिष्ठन्ते । इन्द्रो ब्राह्मणीयोऽचक्षमीमदन्त ब्रुव
प्रिया अधृपत । अस्तोषत स्वभानवो विप्रा नविष्ठया मती योजा न्विन्द्र
ते हरी ॥ सुसंहं त्वा वयं मधवन्वन्दिपीमुहि । प्र नूनं पूर्णवन्धुर स्तुतो
यासि वशां२॥ऽअनु योजा न्विन्द्र ते हरीऽइति ।

RV. १.८४.३=YV. ८.३३=SB. ४.५. ३.६

अथातो गृह्णात्येव । आतिष्ठ वृत्रहन्त्यं युक्ता ते ब्रह्मणा हरी । अर्वा-
चीनश्च सु ते मनो प्रावा कृणोतु वग्नुना । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा-
पोडशिनऽप्य ते योनिरिन्द्राय त्वा पोडशिनऽइति ।

RV. १.८४.१६=YV. ६.३७=SB. ३.६.४.२४

तत्रैतामपि वाचमुवाद । त्वमङ्ग प्रशंसिषो देवः शविष्ठ मर्त्यम् । न
त्वदन्यो मघवन्नस्ति मर्हितेन्द्र ब्रवीमि ते वच इति मर्त्यो हवैतद्भवन्नुवाच
त्वमेवेतो जनयितासि नान्यस्त्वदिति ॥

RV. १.८६.१=YV. ८.३१=SB. ४.५.२.१७

स हुत्वेव समिष्टयजूषि । प्रथमावशान्तेष्वङ्गारेष्वेतः सोष्णीषं गर्भ-
मादत्ते तं प्राङ् तिष्ठन्नुहोति मारुत्यर्चा मरुतो यस्य हि क्षुये पाथा दिवो
विमहसः स सुगोपातमो जन इति न स्वाहाकरोत्यहुतादो वै देवानां मरुतो
विडहुतमिवैतद्यदुस्वाहाकृतं देवानां वै मरुतस्तदेनं मरुत्स्वेव प्रतिष्ठापयति ।

RV. १.८६.६=YV. २५.२२=SB. २.३.३.६

तस्मादेतदृषिणाम्यनूक्तः शतमिन्न शरदोऽअन्ति देवा यत्रा नश्चक्रा
जरसं तनुनाम् । पुत्रासो यत्र पितरो भवन्ति मा नो मध्या रीरिपतायुर्गन्तो-
रिति पुत्रो ह्येष सन्तस पुनः पिता भवत्येतन्नु तद्यस्मादग्नीऽआदधीत ॥

RV. १.६०.६=YV. १३.२७=SB. ७.५.१.४; १४. ६.३.११

मधु वाता अतायतऽइति । यां वै देवतामृगम्यनूक्ता यां यजुः सैव
देवता सुऽर्क्षसो देवता तद्यजुस्तद्देतन्मध्वैव त्रिचो रसो वै मधु रसमेवासि-
न्नेतदधाति गावत्रीमिस्तिसृभिस्तस्योक्तो बन्धुः ॥

अथैनमाचामति । तत्सवितुर्वरेण्यम् । मधु वाता अतायते मधु चरन्ति
सिन्धवः माध्वीर्नः सन्त्वोपधीः भूः स्वाहा ॥

RV. १.६०.७=YV. १३.२८=SB. १४.६.३.१२

भूर्गो देवस्य धीमहि । मधु नक्तमृतोपसो मधुमत्पाथिवः रजः मधु
धौरस्तु नः पिता भूवः स्वाहा ।

RV. १.२०.८=YV. १३.२६=SB. १४.६.३.१३

धि॒यो यो नः प्र॒चोद॒यात् । म॒धुमा॒न्नो व॒नस्प॒तिर्मधु॑मां २॥ अ॒स्तु सूर्यः॑
मा॒ध्वीर्गा॒वो भ॒वन्तु नः॑ स्वः स्वा॒हेति॑ सर्वा॒ च सा॒वित्रीम॒न्वाह॑ सर्वाथ म॒धु-
म॒तोः सर्वा॑श्च व्या॒हृतीर॒हमे॒वेद॑ ॥ स॒र्वं भूया॑सं भूर्भुवः स्वः स्वा॒हेत्य॒न्तत॑ आ॒च-
म्य॑ प्र॒क्षाल्य॑ पा॒णी जघ॑नेनाग्निं प्रा॒विश॑राः स॒ंविश॑ति ।

RV. १.२१.१६, १८; ६.३१.४=YV. १२.११२, ११३.=SB. ७.३.१.४६

आ॒प्याय॑स्व स॒मेतु॑ ते । वि॒श्वतः॑ सोम॒ वृ॒ष्ण्यमि॑ति रे॒तो वै वृ॒ष्ण्यमा॑-
प्याय॑स्व स॒मेतु॑ ते स॒र्वतः॑ सोम॒ रेत॑ इत्येतद्वा वा॒जस्य॑ सं॒गथ॑ऽइत्य॒न्ने वै
वा॒जो भ॒वान्न॑स्य सं॒गथ॑ऽइत्येतत्सं ते प॒या॑सि स॒मु य॑न्ति वा॒जा इति॑ र॒सो वै
प॒योऽन्ने॑ वा॒जाः सं ते॑ र॒साः स॒मु य॑न्त्व॒न्नानो॑त्येतत्सं वृ॒ष्ण्यान्य॑भिमा॒तिपा॑ह
इति॑ स॒रेता॑सि पा॒प्मस॑ह इत्येत॒दाप्या॑य॒मानोऽमृ॑ताय सोमेति प्र॒जात्यां
त॒दमृ॑तं दधाति त॒स्मात्प्र॒जातिर॑मृता दि॒वि श्र॒वा॑स्यु॒त्तमा॑नि धि॒ष्वेति॑ च॒न्द्रमा॑
वा॒ऽअस्य॑ दि॒वि श्र॒व उ॒त्तम॑ ॥ स॒ ह्ये॒नम॑मु॒ष्मि॒ल्लोके॑ श्राव॒यति॑ द्वा॒भ्यामा॑प्याय॒यति॑
गा॒यत्र्या॑ च त्रि॒ष्टुभा॑ च त॒स्योक्तो॑ व॒न्धुः ।

RV. १.२१.१६=YV. ४.३७=SB. ३.३.४.३०

अ॒थैन॑शा॒लां प्र॒पाद॑यति । स प्र॒पाद॑यन्वाच॒यति॑ या॒ ते धा॒मानि॑
ह॒विषा॑ य॒जन्ति॑ ता॒ ते वि॒श्वा परि॑भूर॒स्तु य॒ज्ञम् । ग॒यस्फा॑नः प्र॒तर॑णः
सु॒वीरोऽवी॑रहा प्र॒चरा॑ सोम॒ दुर्या॑निति॒ गृहा॑ वै दुर्या॒ गृहा॑न्नः शि॒वः
ज्ञान्तो॑ऽपाप॒कृत्प्र॒चरे॑त्ये॒वैत॑दाह ॥

RV. १.६८.२=YV. १८.७३=SB. ६.५.२.६.

वै॒श्वान॒रो न उ॒त्तये॑ । पृ॒ष्ठो दि॒वि पृ॒ष्ठोऽअ॒ग्निः पृ॒थिव्या॑मि॒ति वै॒श्वान॒री-
भ्यां तृ॒तीया॑भ्यामेतद्दे॒वा वै॒श्वान॒रेण॑ पा॒प्मानं॑ दग्ध्वा॒पहत॑पा॒प्मान ए॒तत्कु॑-
र्माकु॑र्वत त॒थै॒वेत॑द्य॒जमानो॑ वै॒श्वान॒रेण॑ पा॒प्मानं॑ दग्ध्वा॒पहत॑पा॒प्मैतत्कु॑र्म कुरुते ।

RV. १.१०७.१=YV. ८.४; ३३.६८=SB. ४.३.५.१५

स॒ गृ॒ह्णाति॑ । य॒ज्ञो दे॒वानां॑ प्र॒त्येति॑ सु॒न्नमा॑दित्या॒सो भ॒वता॑ मृ॒दय॑न्तः ।
आ॒ वोऽर्वा॑ची सु॒मति॑र्व॒वृत्त्या॑द॒होश्चि॒द्या वरि॑वो॒विच॑रा॒सदा॑दित्ये॒भ्यस्त्वेति॑ ।

RV. १.११२.२४=YV. ३४.२६=SB. १४.१.३.३३

स यत्रैतां होतान्वाह । अमस्वतीमश्विना वाचमस्मेऽइति तदध्वर्यु-
पोचिष्ठन्नाह रुचितो धर्म इति स यदि रुचितः स्याच्छ्रेयान्यजमानो भविष्य-
तीति विद्यादथ यद्वरुचितः पापीयान्भविष्यतीति विद्यादथ यदि नैव रुचितो
नारुचितो नैव श्रेयान्न पापीयान्भविष्यतीति विद्याद्यथा न्वेव रुचितः स्यात्तथा
धवितुव्यः ॥

RV. १.११५.१=YV. ७.४२; १३.४६=SB. ४.३.४.१०; ७.५.२.२७

अथ द्वितीयां जुहोति । चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुण-
स्याग्नेः । आप्रा द्यावापृथिवीऽअन्तरिक्षं सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च
स्वाहेत्येतया त्रिष्टुभा लोकमेवैतयोपप्रैति ।

RV. १.१३६.११=YV. ७.१६=SB. ४.२.२.६

अथातो गृह्णात्येव । ये देवासो दिव्येकादश स्थ पृथिव्यामध्येकादश
स्थ । अप्सुक्षितो महिर्नैकादश स्थ ते देवासो यजुर्मिमं जुषध्वम् ।

RV. १.१४७.२=YV. १२. ४२=SB. ६.८.२.६

बोधा मेऽअस्य वचसो यविष्ठेति । बोध मेऽस्य वचसो यविष्ठेत्ये-
तन्महिष्ठस्य प्रभृतस्य स्वधाव इति भुविष्ठस्य प्रभृतस्य स्वधाव इत्येत-
त्पीयति त्वोऽअनु त्वो गृणातीति पीयत्येकोऽन्वेको गृणाति वन्दारुष्टे त्वं
वन्देऽअग्नऽइति वन्दिता तेऽहं त्वं वन्देऽग्नऽइत्येतत्

RV. १.१५४.१=YV. ५.१८=SB. ३.५.३.२१

अथोत्तरेण पर्येत्याध्वर्युः । दक्षिणं हविर्धानमुपस्तम्नाति विष्णोर्न
कं वीर्याणि प्रवोचं यः पार्थिवानि विममे रजांसि । योऽअस्कमायदुत्तरं
सधुस्थं विचक्रमाणस्त्रेधोरुगायो विष्णावे त्वेति मेधीमुपनिहन्तीतरुतस्ततो
यदु च मानुषे ॥

RV. १.१५४.२=YV. ५.२०=SB. ३.५.३.२३

अथ मध्यम् छदिरुपस्पृश्य वाचयति । प्र तद्विष्णु स्तवते वीर्येण मृगो
न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः यस्योरुषु त्रिषु विक्रमणेष्वधिक्षियन्ति भुवनानि

विश्वेतीद॑ ह॒वास्यैत॑च्छीर्षकपालं॒ यदिद॑मुपरिष्ठादधीव॒ ह्येत॑त्त्रियन्त्यन्यानि
शीर्षकपालानि तस्मादाहाधिचियन्तीति ॥

RV. १.१६२.१, १८=YV. २५.२४, ४१=SB. १३.५.१.१८

१ एतेऽउद्धृत्य । मा नो मित्रो वरुणो अयमायुरित्येतत्सूक्तमग्नि-
गावावपति चतुस्त्रिंशद्वाजिनो देवबन्धोरित्यु ह्येकऽएतां वृद्धक्रीणां पुरस्ता-
दधति नेदनायतने प्रणवं दधामेत्यधो नेदेकवचनेन बहुवचनं व्याख्यामेति
न तथा कुर्यात्सार्धमेषु सूक्तमावपेदुप प्रागाच्छसनं वाज्यवोष प्रागात्परमं
यत्सधुस्थमिति ॥

RV. १.१६२.२१=YV. २५.४४, १=SB. १३.२.७.१२

न वाऽउऽएतन्निग्रसे न रिप्यसीति । प्रधासयत्येवैनं तदेवाँर॥ऽइदेषि
पथिमिः सुगेभिरिति देवयानानेवैनं पथो दर्शयति यत्रासते सुकृतो यत्र ते
ययुरिति सुकृद्भिरेवैनं सलोकं करोति तत्र त्वा देवः सविता दधात्विति
सवितृवैनं स्वर्गे लोके दधाति प्रजापतये त्वा जुष्टं प्रोचामीत्युपा श्वथोप-
गृह्णाति ॥

RV. १.१६३.१=YV. २६.१२=SB. १३.५.१.१७

यदक्रन्द्रः प्रथमं जायमान इति । त्रिः प्रथमया त्रिरुत्तमया ताः
पञ्चदश सम्पद्यन्ते पञ्चदशो वै वृजो वीर्यं वृजो वज्रेणैवैतद्वीर्येण यजमानः
पुरस्तात्पाप्मानमपहते तद्वै यजमानायैव वृजः प्रदीयते योऽस्य स्तृत्यस्त
स्तर्तवऽउप प्रागाच्छसनं वाज्यवोष प्रागात्परमं यत्सधुस्थमिति ॥

RV. १.१६३.१२, १३=YV. २६.२३, २४=SB. १३.५.१.१७; १८

१ This is the explanation of four stanzas, i.e. YV. २५.२४, ४१; २६.२३, २४.

२ The first hemistich of this stanza occurs twice in the YV., i.e., २५.१६; २५.४४. In the SB., the stanza २५.१६. *in toto* is explained.

३ The commentary of the Śatapatha-Brāhmaṇa on these two stanzas of the R̥gveda has already been quoted above, on this page, Lines १६-१९, and ४-८ respectively.

APPENDIX II

Extracts from the commentaries of Uvāṭa and Mahīdhara on such stanzas of the first one hundred and twenty-one hymns of the first *Maṇḍala* of the RV. as occur in the *Mādhyandina* recension of the *Suklayajurveda*.

† RV. I. I. 7 = YV. 3. 22

उपेत्ययमुपसर्ग एमसीत्यनेनाख्यातपदेन सह सम्बध्यते । इमसोति सिद्धे छन्दसि वर्तमानार्थे मस् । लिटि 'इदन्तोमसि' (पा० ७।१।४६) इति रूपम् । उपेम उपेयाम उपगच्छामः त्वाम् । हे अग्ने ! अहन्यहनि । हे दोषावस्तः ! दोषेति रात्रिनाम । 'वस निवासे' रात्र्यां वसनशीलो दोषावस्ता तस्य सम्बोधनं हे दोषावस्तः ! 'अग्नौ ह वै देवाः' इत्युपक्रम्य 'तौ सङ्गृह्य रात्रिं प्रविवेश' इति यदनेनेतिहासेनोच्यते तदयं मन्त्रो दृष्ट्वाह दोषावस्तरिति । बुद्ध्या प्रोक्तम् । यतमनस्काः श्रद्धधाना वयम् । नमोभरन्तः । नम इत्यन्नाम । अन्नं विभ्रतः उप आ इमसीत्याख्यातपदं व्याख्यातमेव । U.

'गार्हपत्यं गत्वोपतिष्ठत उप त्वेतीति' (का० ४।१२।७) तिस्रो गायत्र्य आग्नेय्यो मधुमच्छन्दोदृष्टाः । हे दोषावस्तः ! हे अग्ने ! दोषा रात्रिस्तस्यामपि वसति अजस्रं धार्यमाणत्वान्नोपशाम्यतीति दोषावस्ता । यद्वा अग्नौ हे देवाः ! इत्युपक्रम्य तैः सङ्गृह्य रात्रिं प्रविवेशेतीतिहासेन अग्ने रात्रौ प्रवेश उक्तस्तमयं मन्त्र आह । हे दोषावस्तः ! रात्रौ वसनशील ! गार्हपत्य ! प्रतिदिनं वयं यजमानाः, त्वां प्रत्यागच्छामः । इदन्तोमसि (पा० ७।१।४६) । किम्भूता वयम् ? श्रद्धायुक्त्या बुद्ध्या नमस्कारं सम्पादयन्तः । यद्वा नम इत्यन्नाम (निघ० २।७।२१) । अन्नं हविर्विभ्रतः । Mah.

† Yajurveda adds the words सुहृतांसि विश्वेष्वृजामाविश गोपत्येन in the beginning, to the stanza of the RV.

RV.1.1.8; 45.4=YV.3.23

अस्मिन्मन्त्रे आख्यातं नाम्नातमतोऽधस्तनमन्त्रे यदाख्यातं तदनु-
वर्तते । दीप्यमानम् । यज्ञानां गोप्तारम् । सत्यस्य दीपयितारम् । अग्नि-
समीपे व्रतं गृहीत्वा सत्यं वदति तदभिप्रायमेतत् । वर्धमानं चातुर्मास्यपशु-
सोमैः । स्वकीये यज्ञगृहे । दम इति गृहनाम । दास्यन्ति हि गृहस्थाः ।
उप आ इमसीत्यनुवर्तते । U.

क्रियापदमनुवर्तते । वयमीदृशमग्निमुपैमः । कीदृशम् ? दीप्यमानम् ।
अध्वराणां गोपां गोपायतीति गोपास्तं यज्ञानां गोप्तारम् । सत्यवचनलक्ष-
णस्य व्रतस्य दीपयितारम् । अग्निसमीपे व्रतं गृहीत्वा सत्यं वदतीत्याशयः ।
अस्मदीये गृहे वर्धमानं चातुर्मास्यसोमपश्वदिभिरभिवृद्धिं गच्छन्तम् ।
दाम्यन्ति गृहस्था यत्रेति दमो गृहम् । दिवेः किप्रत्ययो बाहुलकात् । लिङ्-
द्वावाद् द्वित्वम् । 'तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य' (पा० ६।१।७) इत्यभ्या-
सदीर्घः । देवयतीति दीदिविः । Mah.

RV.1.1.9=YV.3.24

यस्त्वमुक्तगुणः सोऽस्माकं पिता इव पुत्राय हे भगवन्नग्रे ! सुखोपगमनो
भव । किञ्च सेवस्व अस्मान् स्वस्तये अविनाशाय । U.

हे अग्रे ! गार्हपत्य ! स पूर्वोक्तगुणयुक्तस्त्वम्, अस्माकं संपादनो भव ।
सुखेनोपैतुं शक्यः संपादनः । सुष्टुप्राप्तुं शक्यो भव । तत्र दृष्टान्तः । यथा
पुत्राय पिता भयं विना सुखेन प्राप्तुं शक्यः । किञ्च नोऽस्माकं क्षेमाय
अनेन कर्मणा समवेतो भव । 'पच समवाये' इति धातुः । यद्वा सेवस्व ।
'पच सेवने' । Mah.

RV.1.2.4=YV.7.8.; 35.56

द्वितीया पुरोरुक् । इन्द्रवायु । वायवी, गायत्री । हे इन्द्रवायु ! इमे
अभिष्टुताः सोमा अतः कारणात् उप प्रयोमिरागतम् । उपेत्ययमुपसर्ग
आगतमित्यनेन सम्बध्यते । उपगच्छतम् । प्रयःशब्दः 'इण् गतौ' इत्यस्य

* The YV. adds in both places उपयाम गृहीतोति वायवं इन्द्रवायुभ्यां
त्वा । उप ते योनिः सज्जोषोभ्यां त्वा । to the stanza of the RV.

धातोः शतृप्रत्ययान्तस्य रूपम् । 'इणो यण्' (पा० ६।४।=१) इति यणादेशः । भिस् । ततस्तकारस्य छान्दसः सकारः । ततो रुत्वादि, ततः प्रपूर्वस्य प्रयोभिरिति सिध्यति । प्रयद्भिः शीघ्रैरागच्छतम् । किञ्च । इन्द्रवो वामुशन्ति हि । हिशब्दो यस्मादर्थे । यस्मात्सोमा युवाम् उशन्ति । 'वश कान्तौ' । कामयन्ते । U.

'अपगृह्य पुनरिन्द्रवायु इतीति' (का० ६।६।६) एकवारमर्धमादाय पृथक्कृत्य पुनरिन्द्रवायवं गृह्णाति । ऐन्द्रवायवी गायत्री मधुच्छन्दोदृष्टा । उप यामेति यजुःसहितो मन्त्रः । हे इन्द्रवायु ! युष्मदर्थे इमे सोमा अभिपुताः । प्रय इत्यन्नाम । प्रयोभिः एतैः सोमरसरूपैरन्नैर्निर्मितैरुप समीपे युवामागच्छतम् । यद्वा प्रयःशब्द 'इण् गतौ' इति धातोः शतृप्रत्ययान्तस्य रूपम् । प्रैतीति प्रयन् । 'इणो यण्' (पा० ६।४।=१) तस्य भिसि परे तकारस्य छान्दसः सकारः, तस्य रुत्वादौ प्रयोभिरिति सिध्यति । प्रयोभिः प्रयद्भिः शीघ्रैरश्वैरागच्छतम् । हि यस्मादिन्द्रवः सोमा युवां कामयन्ते तस्मादागच्छतम् इत्यर्थः । Mah.

RV.1.2.7=YV.33.57

हे गायत्र्यौ मित्रमाह्वयामि । पूतस्य शुद्धस्य प्राणिन उद्धरणे दत्तं सोमम् । वरुणञ्च । हिंसकादिविनाशने शक्तिं कुर्वाणं हुवे । कीदृशः ? धियं कर्म । घृताचीं येन कर्मणा घृतमच्यते ह्रियते तत्कर्म । साधयन्तौ । नहि देवतामन्तरेण कर्मसिद्धिः । U.

हे मधुच्छन्दोदृष्टे गायत्र्यौ, आद्या लिङ्गोक्तदेवत्या । मित्रं वरुणं चाहम्, आह्वयामि । कीदृशम् ? पूतदत्तं पूतं पवित्रं सदाचारं दत्तयति धनपुत्रादिभिर्वर्धयति तम् । 'दत्त कम्पृद्धयोः' (दत्त वृद्धौ शीघ्रार्थे च धातुपाठः) इत्यस्माणिजन्तात्कर्मण्यण् । रिशादसम् । रिशन्ति हिंसन्ति रिशा दुष्टाः तान् समन्ताद्दसति नाशयति तम् । 'रिश हिंसायाम्' 'दस उपचये' । द्वयोर्विशेषणे । कीदृशाबुधौ ? धियं कर्म साधयन्तौ । कीदृशीं धियम् ? घृताचीम् घृतमच्यते ह्रियते यत्र ताम् । Mah.

* RV.1.3.3=YV.33.58

द्वयोरश्विनोरेकस्य दस इति नाम अपरस्य नासत्य इति । तत्रायं

* The YV. adds तं प्रत्ययार्थेनः at the end, to the stanza of the RV.

विभक्त्यर्थे आकारो विरूपैकशेषे वर्तते । 'गुणो बङ्गुकोः' (पा० ७।४।=२) इति च पाणिनिर्दर्शयति । हे दस्यौ ! दर्शनीयौ ! हे नासत्यौ ! न असत्यौ सत्यावेव ! 'न आप्नपात्' (पा० ६।३।७५) इति प्रकृतिभावः । युवाकवः युवां कामयमानाः अहमहमिकया मां पिबतं मां पिबतमिति । सुता अभिपुताः । प्रस्तीर्णवर्हिषः । यतः अतो ब्रवीमि आगच्छतम् । हे रुद्रवर्तनी ! रुद्रस्येव वर्तनिर्ययोस्तौ तथोक्तौ रुद्रपन्थानौ । U.

आश्विनी द्वयोरश्विनोरेकस्य दस इति नामापरस्य नासत्य इति । हे दस्यौ ! दर्शनीयौ ! हे नासत्यौ ! न असत्यौ ! । सत्यवादिनावित्यर्थः । युवामागच्छतम् । यतः अभिपुताः सोमा इति शेषः । कीदृशाः सोमाः ? युवां कामयन्ते ते युवाकवः मां पिबतमितीच्छन्तः । यद्वा युवन्ति अग्नौ मिथ्रीभवन्ति युवाकवः 'कटिकुपिभ्यां काकुः' (उणा० ३।७६) इति बहुलग्रहणात्काकुप्रत्ययः । वृक्तवर्हिषः वृक्तं वर्हिर्यत्र ते । कीदृशौ युवाम् ? रुद्रस्येव वर्तनिः पन्था ययोस्तौ रुद्रवद्गमनशीलौ । Mah.

RV. 1.3.4 = YV. 20.87

हे इन्द्र ! आगच्छ, हे चित्रदीप्ते ! किं कारणम् ? अभिपुताः इमे सोमाः । त्वायवः त्वां कामयमानाः । 'सुप आत्मनः क्वच्' (पा० ३।१।=) 'क्वाच्छन्दसि' (पा० ३।२।१७०) इति त्वायव इति सिद्धम् । न चाभिपुता एव केवलम् । किन्तर्हि ? अण्वीभिः स्तना पूतासः । अण्व्य इत्यङ्गुलिनाम् । अङ्गुलीभिः तना च धनदानेन च पूताः पवित्रीकृताः । यद्वा तनाशब्देन दशापवित्रमभिधाय अङ्गुलीभिर्दशापवित्रेण च पूता इत्यर्थः । U.

मधुच्छन्दोदृष्टा इन्द्रदेवत्यास्तिस्रो गायत्र्यः । चित्रा नानाविधा भानवो दीप्तयो यस्य स चित्रमानुः । हे चित्रमानो ! इन्द्र ! त्वमायाहि आगच्छ । किमिति ? इमे सोमा अभिपुताः । कीदृशा इमे ? त्वां कामयन्ते त्वायवः । 'सुप आत्मनः क्वच्' (पा० ३।१।=) 'क्वाच्छन्दसि' (पा० ३।२।१७०) इत्युप्रत्ययः । तथा अण्वीभिः अण्वीत्यङ्गुलिनाम् । अङ्गुलीभिः तना दशापवित्रेण च पूतासः पूताः शोधिताः । तनाशब्दो दशापवित्रवाची । तृतीयैकवचनस्य पूर्वसवर्णः । शोधिताः सोमा इन्द्रोऽस्मान् पिबत्विति कामयन्ते । अतोऽत्रायाहीत्यर्थः । Mah.

RV.1.3.5=YV.20.88

हे इन्द्र ! आगच्छ । स्वकीयया बुद्ध्या प्रेषितः । अनन्यप्रेषित इत्यभि-
प्रायः । विप्रजुतः जूतिर्ग्रन्थिः प्रीतिर्वा । मेधाव्यनुगतः । अभिपुतवतो यजमा-
नस्य यज्ञम् । किमित्यागन्तव्यमिति चेत् ? उप समीपे ब्रह्माणि हवींषि वर्तन्ते ।
उपपुरोडाशानृत्विजो वर्तन्त इत्यर्थः । वाघत इति ऋत्विङ्नामसु पठितम् । U.

हे इन्द्र ! स्वबुद्ध्या प्रेरितः सन्नायाहि । अनन्यप्रेरित आगच्छेत्यर्थः ।
कोदृशस्त्वम् ? विप्रजुतः । 'जु गतौ' विप्रैर्मेधाविभिरनुगतः सेवितः । किमि-
त्यागन्तव्यमिति चेत् ? सुतावतः । छान्दसो दीर्घः । सोममभिपुतवतो
यजमानस्य ब्रह्माणि हवींषि उप हविषां समीपे वाघतः ऋत्विजो वर्तन्त इति
शेषः । वाघत इति ऋत्विङ्नामसु पठितम् । ऋत्विजो हविरादाय स्थिता
वर्तन्त इत्यायाहीत्यर्थः । Mah.

RV.1.3.6=YV.20.89

हे इन्द्र ! आगच्छ । तूतुजानः । तूतुजान इति क्षिप्रनाम । क्षिप्रं त्वर-
माणः । कुत्र आगच्छ इति ? उपब्रह्माणि हवींषि । हे हरिवः ! हरी अश्वौ
तद्वन् इन्द्र ! 'मतुवसो रुःसम्बुद्धौ' (पा० ८।३।१) इति रुत्वम् । एत्य च
अभिपुते सोमे उदरेण धारयस्व । अस्माकं स्वभूतं चनः अन्नलक्षणम् । U.

हरी अश्वौ विद्येते यस्य स हरिवान् । 'मतुवसो रुःसम्बुद्धौ छान्दसि'
(पा० ८।३।१) इति रुत्वम् । हे हरिवः ! अश्ववन् ! हे इन्द्र ! तूतुजानः
त्वरमाणः सन् त्वं हवींषि प्रति आयाहि । तूतुजान इति क्षिप्रनाम । आगत्य
सोमे अभिपुते सति अस्माकम् अन्नं सोमरूपं हविः उदरे धारय । 'धि
धारणे' व्यत्ययेन शपो लुकि द्वित्वं जुहोत्यादित्वादभ्यासस्यात्वं छान्दसम् ।
चन इत्यन्ननाम । Mah.

* RV.1.3.7=YV.7.33: 33-47

वैश्वदेवं गृह्णाति । ओमासः वैश्वदेवी गायत्री । हे ओमासः ! अवितारः !

* In 7.33, YV. adds उपयाम गृहीतोऽसि विद्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य एष ते योनि-
विद्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः । at the end, to the stanza of the RV. A fragment
ओमासश्चर्षणीपुतो of the Rgvedic stanza is borrowed by YV. 33-47.

तर्पयितारः ! तर्पणीयाः ! वा । चर्पणीधृतः चर्पणयो मनुष्यास्तान् धारयन्ति
तैर्वा ध्रियन्ते चर्पणीधृतः । विश्वेदेवास आगत । हे विश्वेदेवाः ! ये यूयम् ।
ओमासः अवितारो रक्षितारः । चर्पणीनां मनुष्याणाम् । तेनोपकारेणावनीया
वा तर्पणार्हा धारयितारश्च संवित्तिकर्तारः ते यूयम् । चेतसा दत्तवन्तः
कृतसंकल्पा भूत्वा इदं नामास्माभिरस्मै देयमिति ततोऽस्य दाशुषः दत्तवतो
यजमानस्यैतमभिपुतं सोमं पातुमागच्छत इत्येवमाशास्महे । हे विश्वेदेवाः !
इहागच्छत । कथम्भूताः ? दाश्वांसः, 'दाश्व दाने' दाश्वानिति निपात्यते ।
दत्तवन्तो यजमानस्य कामान् । किमर्थं पुरस्कृत्यागच्छत ? दाशुषः सुतं
हवींषि दत्तवतो यजमानस्याभिपुतं सोमं पातुम् । U.

वैश्वदेवं गृह्णाति शुक्रपात्रेण द्रोणकलशादन्वारन्ध्रवौमास इति (का०
६।१।४।१) अन्धर्व्यो यज्वना स्पृष्टेऽस्पृष्टे वा सति द्रोणकलशाच्छुक्रपात्रेण
वैश्वदेवं ग्रहं गृह्णीयात् । वैश्वदेवी गायत्री मधुच्छन्दोदृष्टा । हे विश्वेदेवाः !
यूयमागच्छत । किम्भूता यूयम् ? ओमाः 'अवन्तीत्योमा रक्षितारः अवितारो
वावनीया वा' (नि० १२।४०) इति यास्कोक्तेः । तर्पयितारस्तर्पणीया वा ।
अवतेर्मकप्रत्ययः सम्प्रसारणश्च । तथा चर्पणयो मनुष्यास्तान् धरन्ति पुष्पन्ति
तैर्वा ध्रियन्ते ते चर्पणीधृतः । चर्पणिशब्दस्य संहितायां दीर्घः । अनिष्ट-
निरसनं रक्षणम् इष्टप्रापणं पोषणम् इत्यवनधरणयोर्भेदः । तथाभिपुतं सोमं
दत्तवतो यजमानस्य फलं दत्तवन्तः । कामान् पूरयन्त इत्यर्थः । यद्वा सुतं
सोमं पातुमिति शेषः । 'दाश्वान्'—(पा० ६।१।१२) इत्यादिना निपातः । Mah.

RV. 1. 3. 10 = YV. 20. 84

पावयित्री । सरस्वती । अन्नैः । अन्नवती । सास्माकं यज्ञं कामयताम् । यो
हि यदिच्छति स तत्प्रति गच्छति । धिया वसु धनं यस्याः सा धियावसुः । U.

मधुच्छन्दोदृष्टाः सरस्वतीदेवत्यास्तिस्त्रो गायत्र्यः । सरस्वती अस्माकं यज्ञं
कामयताम् । 'वद्य कान्तौ' यो हि यदिच्छति स तत्प्रति गच्छति । अस्मद्यज्ञं
प्रत्यागच्छत्वित्यर्थः । कीदृशी सरस्वती ? पावका पावयित्री । पवनं पावः
शोधनं घव् पावं कायति कथयति पावका 'आतोऽनुपसर्गे कः' (पा० ३।२।३) ।
वाजैरन्नैः । वाजा अन्नानि विद्यन्ते यस्यां सा वाजिनी यज्ञक्रिया, वाजिनी
विद्यते यस्याः सा वाजिनीवती यज्ञक्रियाधिष्ठात्री । धिया कर्मणा वसु धनं
यस्याः सा धियावसुः । छान्दसस्तृतीयाया अलुक् । Mah.

RV.1.3.11=YV.20.85

प्रेरयित्री । शोभनानामृतां वचसाम् । त्रयीलक्षणस्य वाग्विभवस्य चोद-
यित्रीत्यर्थः । चेतयमाना शोभनमतीनाम् । यज्ञं धारयति सरस्वती । U.

सरस्वती यज्ञं धारयति । कीदृशी ? प्रियं सत्यं सन्नृतम् । प्रियसत्यवचनानां
वेदत्रयीशब्दानां प्रेरयित्री । 'चुद प्रेरणे' खिजन्तात्तृच् ततो ङीप् । शोभनानां
बुद्धीनां चेतयन्ती प्रकटयन्ती । सुमतिदात्रीत्यर्थः । 'छन्दस्युभयथा' (पा० ३।
४।११७) इति शपोऽप्यार्धधातुकत्वाणिचो लोपः । Mah.

RV.1.3.12=YV.20.86

या महत् अर्णः महान्तमुदकमित्यर्थः । सरस्वती प्रज्ञापयति । केन
हेतुना ? कर्मणा प्रज्ञया वा । मध्यस्थाना नदी वा । धियो बुद्धीः । सर्वाः
सर्वप्राणिष्ववस्थिताः । विराजति । राजतिर्दीप्त्यर्थः, अन्तर्भावित्यर्थश्च
द्रष्टव्यः । विविधं दीपयति प्रकाशयति । तां वयं स्तुम इति शेषः । U.

सरस्वती कर्मणा प्रज्ञया वा महदुदकं प्रज्ञापयति प्रेरयति । सर्वस्यां
भूमौ वृष्टिं कारयतीत्यर्थः । किञ्च सर्वाः धियः सर्वप्राणिस्थाः बुद्धीः ।
विराजयति दीपयति । सर्वजन्तुबुद्धीः प्रकाशयति तां स्तुमः । Mah.

RV.1.6.1=YV.23.5

अश्वं युनक्ति । युञ्जन्ति ब्रध्नम् । अश्वोऽत्रादित्यवत् स्तूयते उत्तरोऽर्धर्चः
प्रथमं व्याख्यायते । यस्य भासा रोचन्ते देदीप्यन्ते रोचनाः रोचनानि
दीप्तानि चन्द्रग्रहतारकादीनि । दिवि द्युलोके । तं रथे बध्नन्ति । कथम्भूतम् ?
ब्रध्नम् परिवृढम् आदित्यम् । अरोपणम् । गच्छन्तं वैदिककर्मसिद्धयर्थम् ।
के युञ्जन्ति ? परितस्थुषः सर्वतः स्थिता ऋत्विग्यजमानाः । U.

'युनक्त्येनं युञ्जन्ति ब्रध्नमिति' (का० २०।५।११) अश्वं रथे युनक्ति ।
मधुच्छन्दोदृष्टा आदित्यदेवत्या गायत्री । तस्थुषः । विभक्तेर्व्यत्ययः । तस्थिवांसः
कर्मार्यं स्थिता ऋत्विजः ब्रध्नमादित्यं रथे योजयन्ति । अश्व आदित्यत्वेन
स्तूयते । 'असौ वा आदित्यो ब्रध्नोऽरुपोऽमुमेवास्य आदित्यं युनक्ति स्वर्गस्य
लोकस्य समष्ट्यै' (१३।२।६।१) इति श्रुतेः । किम्भूतं ब्रध्नम् ? अरुणम्
रोपति क्रुध्यति रुषः 'इगुपध-' (पा० ३।१।१३५) इति कः । न रुषः अरुषः
तं क्रोधरहितम् । परिचरन्तं वैदिककर्मसिद्धयर्थं सर्वत्र गच्छन्तम् । यस्य

ब्रह्मस्य रोचना । विभक्तिलोपः । दीप्तयो दिवि आकाशे रोचन्ते प्रकाशन्ते । यद्वा रोचनानि दीप्तानि चन्द्रग्रहतारकादीनि ब्रह्मस्य भासा रोचन्ते 'तेजसां गोलकः सूर्यो नक्षत्राण्यम्बुगोलकाः' इति ज्योतिःशास्त्रोक्तेः । Mah.

RV.1.6.2=YV.23.6

इतराश्च युनक्ति । गायत्री । युञ्जन्ति रथे अस्याश्वमेधिकाश्वस्य काम्यौ कामसम्पादिनौ । न ह्येको रथं वोढुं शक्तः । हरी हरितवर्णाविश्वौ हरिणौ वा वेगवन्तौ । विविधाः पक्षसः पक्षा ययोस्तौ विविधपक्षावस्थितौ । यद्वा विरिति शकुनिनाम वेतेर्गतिकर्मणः । वेः शकुनेरिव पक्षौ ययोस्तौ । शोणौ । शोणशब्दोऽत्र वर्णवचनः । रक्तो वर्णो धृन्भासः शोण इत्युच्यते । प्रसहनौ । नृणां मनुष्याणां वोढारौ । U.

'इतराश्च युञ्जन्त्यस्येति' (का० २०।५।११) इतरान् त्रीन् अश्वान् रथे युनक्ति । गायत्री अश्वस्तुतिः । ऋत्विजो हरी अश्वौ रथे युञ्जन्ति । कीदृशौ ? अस्याश्वमेधिकाश्वस्य काम्यौ काम्येते तौ काम्यौ कामसम्पादिनौ न त्वेको वोढुं शक्त इति तौ काम्यौ । विपक्षसा-पक्ष परिग्रहे' असुन्प्रत्ययः । पक्षयन्ति शरीरं गृह्णन्ति पक्षसः पक्षा विविधाः पक्षसः पक्षा ययोस्तौ विपक्षसौ । यद्वा विरिति शकुनिनाम "वेतेर्गतिकर्मणः" (निरु० २।६) इति यास्कः । वेः पक्षिण इव पक्षसो ययोस्तौ । शोणौ रक्तौ । धृष्णू प्रागल्भौ 'विधृषा प्रागल्भ्ये' कुप्रत्ययः । नृवाहसा नृन् वहतस्तौ । वहेरसुन्प्रत्ययः । सर्वत्र विभक्तेराकारः । नृणां वोढारौ । Mah.

RV.1.6.3=YV.29.37

इत उत्तरमश्वरक्षिणो योद्धारः युद्धोपकरणानि च स्तूयन्ते प्रागाग्रेय इति श्रुतेः । आग्रेयी गायत्री अनिरुक्ता । प्रज्ञानं कुर्वन् । न विद्यते केतु प्रज्ञानं यस्य तस्मै अकेतवे । पेशः सुवर्णं रूप्यं वा । मर्याः मर्यायेति विभक्तिव्यत्ययः मनुष्याय । अपेशसे न विद्यते पेशः यस्य तस्मै अविद्यमान-सुवर्णाय । अविद्यमानरूप्याय वा पेशः कुर्वन् । समुपद्भिरजायथाः हे अग्ने ! उपद्भिः । 'उप दाहे' अग्निहोत्रादीनि कर्माणि कुर्वद्भिः । जायमानः सन् जन्मना जातेर्वा । वसतेर्वा कृतसम्प्रसारणस्यैतद्रूपम् । उपद्भिः अग्निं प्रति निवसद्भिः जायमानः सन् समजायथाः उत्पद्यसे । U.

अग्निदेवत्या गायत्री मधुच्छन्दोदृष्टा निरुक्ता । हे अग्ने ! त्वमुपद्भिः
कृत्वा अजायथाः उत्पन्नोऽसि । जनेर्लाडि रूपम् । 'उप दाहे' उपन्ति हवि-
र्दहन्ति ते उपन्तोऽग्निहोमकर्तारो यजमानाः । कीदृशस्त्वम् ? अज्ञानाय
मर्याय मनुष्याय ज्ञानं कुर्वन् । विभक्तिव्यत्ययः । नास्ति पेशः सुवर्णं यस्य
स अपेशाः तस्मै अपेशसे मर्याय पेशः सुवर्णं कुर्वन् । Mah.

RV.1.9.1= YV.33.25

हे इन्द्र ! आ इहि आगच्छ । एतय च मत्सि, तृप्तिं कुरु, अध्यानीयस्य
सोमलक्षणस्यान्नस्य स्वेनांशेन । ततोऽपि सर्वैः सोमयागकालैर्निमित्तभृतैः ।
आ इहि । यद्वा सर्वसवनगतैः सोमांशुभिः निमित्तभृतैः । कस्मात्पुनस्त्वमेव-
मस्माभिः प्रार्थ्यसे ? इत्यत आह । यतो महानसि । अम्बेपणशीलश्च शत्रूणाम-
भियष्टव्यो वा । ओजसा स्वकीयेन बलेन । U.

मधुच्छन्दोदृष्टा गायत्री वैश्वदेवपुरोरुक् ओमास इत्यस्याः (७।३३)
स्थाने । इन्द्र आ इहि । 'ओमाडोश्च' (पा० ६।१।६५) इति पररूपम् । हे
इन्द्र ! आगच्छ । आगत्य अन्धसाननेन हविलक्षणेन । विश्वैः सर्वैः सोमांशुभिश्च ।
त्वं मत्सि तृप्सस्व । 'मद तृप्ता' श्रुपो लुक् । कीदृशः त्वम् ? तेजसा महान्
श्रेष्ठः । अभिष्टिः अभीज्यत इत्यभिष्टिः अभियष्टव्यः । णोदरादिः । Mah.

*RV.1.10.3= YV.8.34

द्वितीयो ग्रहणमन्त्रः । युक्त्वा हि । 'युजिर् योगे' युङ्क्धि । हि यस्मात्
प्रलम्बकेसरौ हरितवर्णावधौ वर्षितारौ सेक्तारौ तरुणौ । कक्ष्या अश्वस्य
संनाहरज्जुः । 'प्रा पूरणे' कक्ष्यां यावापूरयतः तावेवमुच्येते । तौ युक्त्वा रथे
तमास्थाय । अथ समनन्तरमेव अस्माकं हे इन्द्र ! सोमपानशीलः । स्तुति-
लक्षणां वाचमुपश्रुत्य आगच्छास्मद्गृहम् । U.

द्वितीयो ग्रहणमन्त्रः । इन्द्रदेवत्यानुष्टुप् मधुच्छन्दोदृष्टा । हे इन्द्र ! हि
निश्चितं हरितवर्णौ त्वदीयावधौ रथेन संयोजय । कीदृशौ हरी ? प्रलम्बकेसरौ
तथा वृषणौ 'वृष सेचने' वर्षितारौ सेक्तारौ तरुणौ । 'वा पपूर्वस्य निगमे'

* YV. adds उपयाम गृहीतोऽनीन्द्राय त्वा योऽग्निर् एव हे योऽग्निर्वाय त्वा योऽग्निर् । at the end, to the stanza of the RV.

(पा० ६।४।६) इति दीर्घाभावः । तथा कक्षे भवः कक्ष्यः अथसन्नाहरजुः, कक्ष्यं मध्यचन्धनं प्रातः पूरयतस्तौ कक्ष्यग्रौ स्थूलावयवावित्यर्थः । अथानन्तरं स्थारोहणानन्तरं हे इन्द्र ! सोमपानं कुर्वन् अस्मदीयानामृग्यजुःसामलक्षणां वाचासुपश्रवणं गच्छ प्रामुहि । अस्मद्गिरिः शृण्वित्यर्थः । वाचं श्रत्वास्मद्गृह-
मागच्छेत्यर्थः । Mah.

RV. 1. 10. 12 = YV. 5. 29

परिश्रयति । परि त्वा अनुष्टुबैन्द्री अनिरुक्ता । परिगृह्णन्तु त्वां हे गीर्वणः ! 'इन्द्रो वै गिर्वा' इति श्रुतिः । वाचः इमा ऋग्यजुःसामलक्षणाः । सर्वतः । कथम्भूतं त्वां परिगृह्णन्तु ? वृद्धा आयवो मनुष्या ऊरुलक्षणा यस्य स तथोक्तः । यद्वा वृद्धायुरिति समानाधिकरणः । वृद्धायायुश्च महामनुष्य इत्यर्थः । सवनक्रमेणानुवद्धा वाचः । किञ्च जुष्टा भवन्तु त्वां परिगृह्णानाः त्वया परिसेविता भवन्तु । प्रीतिकरा जुष्टयः । U.

'परि त्वेति परिवार्येति' (का० ८।६।१२) परितः कुञ्जवदावरणं कृत्वेति सूत्रार्थः । ऐन्द्रयनुष्टुबनिरुक्ता मधुच्छन्दोदृष्टा । गीर्भिः स्तुतिभिर्वन-
नीयो भजनीयो गीर्वण इन्द्रः सदोऽभिमानो । हे इन्द्र ! स्तोत्रशस्त्ररूपा गिरः त्वां सर्वतः कटरूपेण परिगृह्णन्तु । किम्भूतं त्वाम् ? वृद्धायुं वृद्धा आयवो मनुष्या यजमानादयो मरुतो वा यस्य तम् । यद्वा वृद्धः श्रेष्ठश्चासावायुश्च तं महामनुष्यम् । किम्भूता गिरः ? अनु सवनक्रमेण वृद्धिर्यासां ताः शनैः प्रातःसवनं तत उच्चैर्माध्यन्दिनं सवनं तारखरेण तृतीयं सवनमिति क्रमः । किञ्च जुष्टयोऽस्मत्सेवास्तवजुष्टाः प्रियाः भवन्तु । 'जुपी प्रीतिसेवनयोः' जोषणं जुष्टिः । Mah.

RV. 1. 11. 1 = YV. 12. 56; 15. 61

पुरीषं निवपति । इन्द्रं विश्वाः । ऐन्द्रयनुष्टुप् । इन्द्रं सर्वाः स्तुतयः ऋग्यजुःसामलक्षणाः वर्धयन्ति । समुद्रमिव विविधायनं नानागतिम् अचोभ्यबलं वा । सर्वेषां रथिनां मध्ये युद्धलब्धातिशयम् । अन्नानां पतिं सतां च पतिम् । श्रुतिस्मृतिकर्मानुष्ठातारः सन्त उक्ताः । U.

'चात्वालदेशात्पुरीषं निवपतीन्द्रं विश्वा इति' (का० १७।१।१८) चात्वालस्थानात् मृदमानीय गार्हपत्यचितेरुपरि क्षिपति । इन्द्रदेवत्या मधुच्छन्दसुतजेदृष्टानुष्टुप् । सर्वाः स्तुतयः ऋग्यजुःसामरूपा इन्द्रं वर्धयन्ति ।

क्रीदशमिन्द्रम् ? समुद्रवद् व्यचो व्याप्तिर्यस्य तं समुद्रवद्व्यापकम् ।
विविधाञ्जनं नानागतिमित्यर्थः । अलोभ्यगतिं वा । रथयुक्तानां सर्वेषां मध्ये
अत्यन्तं रथयुतं युद्धे लब्धातिशयमित्यर्थः । 'ईद्रथिनः' (पा० ८।२।१७)
इति घे परे रथिन ईदादेशः । तथान्नानां स्वामिनं स्वधर्मवर्तिनां च प्रति-
पालकम् । Mah.

RV. 1.11.1=YV. 17.61

निधायैनमतिक्रामन्ति चतसृभिः । इन्द्रं विश्वा इति व्याख्यातम् । U.
'निधायैनमतिक्रामन्तीन्द्रं विश्वा इति' (का० १८।३।२१) एनं
पृथग्यजमानं कचिद् गुप्ते देशे स्थापयित्वा सर्वे चयनं प्रति गच्छन्ति इन्द्रं
विश्वा इत्याद्यृक्चतुष्टयेनेत्यर्थः । व्याख्याता (अ० १२। क० ५६) । Mah.

* RV. 1.12.10=YV. 17.9

यस्त्वमुक्ताधिकारः सोऽस्माकं हे पावयितः ! दीप्तिमन् ! अग्ने ! देवान्
इहावह । यज्ञस्य समीपम् । ततोऽनन्तरं हविश्च नः सम्बन्धि देवान् प्रापये-
ति शेषः । U.

गायत्र्याग्नेयी मेधातिथिदृष्टा । हे पावयितः ! हे दीदिवः ! दीदेवेति
दीदिवान् तत्सम्बुद्धौ हे दीदिवः ! दीप्तिमन् ! 'दिषु क्रीडादिषु' कसुप्रत्ययः,
द्वित्वम् 'तुजादीनाम्' (पा० ६।१।७) इत्यभ्यासदीर्घः । 'लोपो व्योर्वलि'
(पा० ६।१।६६) इति वल्लोपः । हे अग्ने ! देवानिह अस्माकं यज्ञे आनय ।
यज्ञसमीपे अस्माकं हविश्च देवान् प्रापय । Mah.

RV. 1.14.3; 10.41.4=YV. 33.45

तिस्रो गायत्र्यः । इन्द्रवायु बृहस्पतिम् । मित्रा मित्रमिति प्राप्तौ आकारः ।
मित्रमग्निं पूषणं भगम् । आदित्यान् मरुतं च गणम् आह्वयामीति शेषः । U.

मेधातिथिदृष्टे द्वे गायत्र्यौ । आद्या ऐन्द्रवायवस्य पुनर्ग्रहणे, द्वितीया
मैत्रावरुणग्रहणे । इन्द्रवायु बृहस्पतिं मित्रा । विभक्तेराकारः । अग्निं पूषणं
भगम् आदित्यान् मरुत्सम्बन्धिनं गणम् एतानाह्वयामि । Mah.

* The words अग्ने देवा इहा वह of RV. 1.12.3. occur in YV.

17.9 :—त नः पावक दीदिवोऽने देवा इहा वह । उप यज्ञ ३ हविश्च नः ॥

RV.1.14.10= YV.33.10

वैश्वदेवस्य । विश्वेभिः सोम्यम्, गायत्री । देवैः सह सोमसम्बन्धि मधु हे अग्ने ! इन्द्रेण च सह वायुना च सह पिब । मित्रस्य नामभिः स्तुतः सन् । तदुक्तं 'त्वमग्ने वरुणो जायसे यस्त्वं मित्रो भवसि दस् ईज्यः' इति । U.

गायत्री मेधातिथिदृष्टा वैश्वदेवग्रहपुरोरुक् ओमासर्षणीत्यस्याः (७।३३) स्थाने । हे अग्ने ! विश्वेदेवैः इन्द्रेण वायुना च सह सोममयं मधु पिब । कीदृशस्त्वम् ? मित्रस्य नामभिः स्तुत इति शेषः । 'त्वमग्ने वरुणो जायसे यस्त्वं मित्रो भवसि दस् ईज्यः' इति श्रुतेः । Mah.

RV.1.15.3= YV.26.21

द्वे गायत्र्यौ ऋतुग्रहाणां याज्ये । नेष्टा स्वकीयामधिष्ठात्रीं देवतां ब्रवीति । स्तुहि यज्ञमसत्सम्बन्धिनम् । हे ग्रावः ! ग्राः पत्न्यः ता विद्यन्तेऽस्य स ग्रावान् तत्सम्बोधनं हे ग्रावः ! 'मतुवसो रुसम्बुद्धौ छन्दसि' (पा० ८।३।१) इति रुत्वम् । हे नेष्टः ! पिब च कालेन सह । कस्माच्चमेवमुच्यसे इति चेत्तत्राह । त्वं हि रत्नधा असि, यस्माच्चमेव रमणीयानां धनानां दातासि । U.

द्वे ऋतुदेवते गायत्र्यौ मेधातिथिदृष्टे ऋतुयागे नेष्टुर्याज्ये । ग्राः पत्न्योऽस्य सन्तीति ग्रावान् । 'तदस्यास्ति' (पा० ५।२।६४) इति मतुप् । 'मादुपधायाः' (पा० ८।२।६) इति वत्वम् । तस्य सम्बोधनं हे ग्रावः ! पत्नीवन् ! हे नेष्टः ! अस्माकं यज्ञं स्तुहि । 'गृ शब्दे' क्रयादित्वात् आ, 'ई हल्यघोः' (पा० ६।४।११३) इति तस्येकारः । 'ष्वादीनां ह्रस्वः' (पा० ७।३।८०) इति घातोर्ह्रस्वः । किञ्च देवेन सह पिब सोममिति शेषः । हि यस्मात् त्वं रत्नधा असि, रत्नानि दधाति ददाति रत्नधाः रमणीयधनानां दातासि । Mah.

RV.1.15.9= YV.26.22

ऋत्विज उच्यन्ते । अयमग्निर्धनस्य बलस्य वा दाता । पिपीपति पातुमिच्छति । पिबतेः^१ सनीकारः । सोममिति शेषः । एवञ्चेदतो ब्रवीमि । हे

^१ The words अ॒यि॒वना॒ पि॒बते॒ (पि॒बता॒ YV.) मधु॒ of RV. 1. 15. 11. occur in YV. 20. 90.

^२ नेदं पिबते रूपम् तस्य तु पिपासतीति युक्तत्वात् ।

अत्विजः ! जुहुत च प्रतिष्ठत च कर्मसु । किञ्च नेष्ट्रियात् धृष्यात् कालैः
सह सोमं पुनःपुनः पिबत । U.

द्रविणस्यन्दः सान्तो धनवाची । द्रविणो धनं ददातीति द्रविणोदाः
धनदाताभिः । पिपीपति पातुमिच्छति सोममिति शेषः । 'पीङ् पाने' अस्मादे-
वादिकात्सन् प्रत्ययः । अतो हे अत्विजः ! यूयं जुहुत च प्रतिष्ठत च । 'तमनप्-'
(पा० ७।१।४५) इति त्वादेशः । कर्मस्युक्ता भवतेति शेषः । किञ्च नेष्टुरिदं
नेष्ट्रम् । वृद्धयभाव आर्षः । नेष्टुर्धिष्ण्याद् देवैः सह सोमं प्रति गच्छत ।
'इप् गतौ' दिवादित्वाच्छयन् लोट् । Mah.

RV.1.18.1=YV.3.28

अग्निमीक्षमाणो जपति । सोमानं स्वरणम् । ब्रह्मणस्पत्यो गायत्रस्तुचः
बृहस्पतिरेव ब्रह्मणस्पतिः । हे ब्रह्मणस्पते ! सोमानम् । 'पृङ् अभिषवे'
(प्राणिप्रसवे) (पुञ् अभिषवे) आतो मनिन्कनिच् वनिषः । 'अन्येभ्योपि
दृश्यन्ते' (पा० ३।२।७५) इति मनिन् । सोतारं पातारमिति पर्यायाः ।
केषां सोतारम् ? सामर्थ्यात्सोमानाम् । स्वरणम् । 'स्वृ शब्दोपतापयोः' ।
शब्दयितारं सोतारं च सोमानां स्तोतारञ्च देवानाम् । कुरु धनप्रदानैः ।
कमिव ? कचीवन्तम् लुप्तोपममेतत्, कचीवन्तमिव अपि दीर्घतमसः पुत्रम् ।
यः उशिजः पुत्रः, उशिक् माता अस्यासीत् । U.

'सोमानमित्यनुदकं व्रतोपायनवत्' (का० ४।१२।१०) । व्रतेत्यपरे-
णाहवनीयं प्राङ् तिष्ठन्नवचं जपतीति सूत्रार्थः । सोमानं स्वरणं तृचो गायत्रो
ब्रह्मणस्पतिदेवत्यस्तेनैव दृष्टः । अग्निमीक्षमाणस्य यजमानस्य जपे विनियुक्तः ।
हे वेदस्य पालक ! सोमानामभिषोतारम् । स्वरणं 'स्वृ शब्दोपतापयोः'
शब्दयितारम् । कुरु । मामिति शेषः । सुनोतीति सोमा तम् । 'अन्येभ्योऽपि
दृश्यन्ते' (पा० ३।२।७५) इति मनिन् । स्वरतीति स्वरणः नन्वादित्वात्
ल्युः । सोमयागकर्तारं स्तुतिरूपशब्दयुक्तं च धनप्रदानैर्मां कुर्वित्यर्थः ।
तत्रोपमानमुच्यते । कचीवन्तमकमृषिं दीर्घतमःपुत्रं यथा सोमयागयुक्तं
स्तुतियुक्तञ्च कृतवानसि तथा मां कुरु । उपमानद्योतक इवशब्दोऽत्र लुप्तो
द्रष्टव्यः । कोऽसौ कचीवान् ? यः अशिजः उशिजः पुत्रः, उशिक् कचीवतो
माता । Mah.

रे इति धननाम । यो ब्रह्मणस्पतिर्धनवान् । यश्च अमीवहा । अमीवा व्याधिः । व्याधेर्हन्ता । वसुनो धनस्य सारासारतां वेत्ति विदित्वा च यथा-योग्यं स्तोतृभ्यो ददाति । पुष्टिवर्द्धनः । 'पुप् पुष्टौ' पुष्टेः पोषणस्य वर्धयिता । स नः सिषक्तु । 'सिषक्ति सचते इति सेवमानस्य' । सोऽस्मान् सेवताम् । यस्त्वरणः अविलम्बकारी । यद्वा पुत्रः प्रार्थ्यते । हे ब्रह्मणस्पते ! यः पुत्रः धनवान् यश्च व्याधेर्हन्ता । ज्योतिःशास्त्राभिप्रायमेतत् । धनस्य च लब्धा पुष्टेश्च वर्धयिता । सोऽस्मान् पुत्रः सेवताम् । यः शीघ्रकारी । कालातिक्रमो हि प्रत्यग्रं कार्यरसं पिवतीत्याहुः । U.

यो ब्रह्मणस्पतिः धनवान् । यश्चामीवस्य रोगस्य हन्ता । 'अम रोगे' । 'अमेरीवः' । वसु धनं वेत्तीति वसुवित् । यश्च पोषणस्य वर्धयिता । यश्च तुरः 'तुर वेगे' 'इगुपधस्व' (पा० ३।१।१३५) इति कः । वेगवान् अविलम्बितकारी । स ब्रह्मणस्पतिर्नोऽस्मान् सिषक्तु सेवताम् । 'सिषक्ति सचते इति सेवमानस्य' (निरु० ३।२१) अथवा अनयर्चा पुत्रः प्रार्थ्यते । यः पुत्रो धनवान् यश्च व्याधेर्हन्ता जपादिना यो धनस्य लब्धा पुष्टेश्च वर्धयिता यः शीघ्रकारी तादृशः पुत्रोऽग्रेः प्रसादान्नोऽस्मान् सेवताम् । Mah.

मा इत्यव्ययं प्रणमित्वाख्यातेन सम्बध्यते । प्रपूर्वकस्य नशेर्व्याप्त्यर्थ-स्यैतद्रूपम् । मा व्याप्नोतु नः अस्मान् । शंसनं शंसोऽनिष्टचिन्तनम् । कस्य सम्बन्धिः ? अररुपः । 'रा दाने' अस्य कसौ पृथ्वा ररुप इति भवति, तन्नञा प्रतिषिध्यते अररुपः अदातुः । अनुपभोग्यस्य शत्रोरित्यर्थः । धूर्तिः-हिंसा । ध्वरति धूर्वति इति बध्कर्मसु पठितम्, मरणधमिणो मनुष्यस्य । मास्मान् व्याप्नोतु अररुपो मर्त्यस्य सम्बन्धिः शंसनं धूर्तिश्चेति वाक्यार्थः । किञ्च रक्षा णः रक्ष नः गोपायास्मान् । हे ब्रह्मणस्पते ! U.

'रा दाने' इति धातोः कसुन्नन्तस्य पृष्ठथेकवचने ररुप इति रूपम् । ररौ इति ररिवाँस्तस्य ररुपः । दानं कृतवत इत्यर्थः । तस्य निषेधादररुप इति कदाचिदपि द्विविदानमकृतवत इत्यर्थः । तादृशस्य मनुष्यस्य शंसो धूर्तिश्च अस्मान् मा प्रणक् प्रकर्षेण व्याप्नोतु । नशिव्याप्त्यर्थः । यद्वा 'णश्च अदक्षिणे' मा प्रकर्षेण नाशयतु । शंसनं शंसोऽनिष्टचिन्तनम्' धूर्ति-

हिंसा । 'ध्वरति धूर्वति' (निष० २।१६) इति वधकर्मसु पठितत्वात् । शत्रुकृतमनिष्टचिन्तनं शत्रुकृता हिंसा चास्मान् मा व्याप्नोत्वित्यर्थः । किञ्च हे ब्रह्मणस्पते ! वेदस्य पालकाग्रे ! अस्मान् रक्ष । 'द्वयचोऽतस्तिष्ठः' (पा० ६।३।१३५) इति संहितायां दीर्घः । णत्वं पूर्ववत् । Mah.

RV. 1.18.6 = YV. 32.13

इत उत्तरं तिसृभिः कण्डिकाभिर्मैधा याच्यते श्रीश्च चतुर्थ्या । सदस-
स्पतिम् सदसस्पतिर्देवता सदो यज्ञगृहं, तस्य पतिः तम् । अद्भुतं महान्तं
अचिन्त्यशक्तिम् । प्रियमिन्द्रस्य कामसम्पत्करं कमनीयं वा धनमेधार्थिभिः ।
सनिं धनं मेधाम् अयासिपं याचे । द्विकर्मा चायं धातुः । U.

इत उत्तरमृक्त्रये मेधा याच्यते । चतुर्थ्या श्रीर्याच्यते । प्रथमा गायत्री
लिङ्गोक्तदेवता । अग्निं द्रव्यदानं बुद्धिं च याचे । द्विकर्मकः । कीदृशमग्निम् ?
सदसो यज्ञगृहस्य पालकम् अचिन्त्यशक्तिम् इन्द्रस्य प्रियं मित्रं कमनीयं
धनमेधार्थिभिः । Mah.

१ RV. 1.22.3 = YV. 7.11

आश्विनस्य पुरोरुक् । या वां कशा । गायत्री आश्विनी । हे आश्विनौ !
या वां युवयोः कशा । कशेति बाङ्नाम । सा प्रकाशयति अर्थान् । मधु-
ब्राह्मणोपनिषत् प्रशंसायुक्ता । सूनृतावती शोभना प्रिया अतावती सत्य-
वती च या वाक् सा सूनृतावती । तथा यज्ञं मिमिक्षतम् । 'मिह सेचने'
सिञ्चतम् । अश्विनौ हि यज्ञे अध्वर्यु अत एवमुच्यते । U.

'आश्विनं गृह्णात्यन्वारब्धे वा या वामिति' (का० ६।७।८) यज-
मानेऽन्वारब्धे आश्विनं ग्रहं गृह्णाति । आश्विनी गायत्री मेधातिथिदृष्टा यजुरन्ता ।
हे अश्विना ! अश्विदेवौ ! युवयोर्या कशा, कशेति बाङ्नामसु पठितम् । काश-
यति प्रकाशयति बाङ्मयमिति कशा वाक् । किम्भूता ? मधुमती मधु ब्रह्म तद्वती
मधुब्राह्मणोपनिषत्प्रशंसायुता । तथा सूनृतावती प्रियं सत्यं वचः सूनृतं तद्वती
सत्यप्रियवचनोपेता । हे अश्विनौ ! तथा वाचासदीयं यज्ञं मिमिक्षतम् । 'मिह
सेचने' सञ्चन्तः । सेक्तुमिच्छतम् । निष्पादयतमित्यर्थः । Mah.

१ YV. adds उपयाम गृहीतोऽस्यश्विभ्यां त्वं ते योनिर्माध्वीभ्यां त्वा at the
end to the stanza of the RV.

RV.1.22.5= YV.22.10

हिरण्यपाणिभूतये हिरण्ययौ पाणी यस्य स हिरण्यपाणिः तम् ।
अवनाय । सवितारमाह्वयामि । किमिति ? यतः स सविता सर्वार्थदक् ।
महती च देवता स्थानं च ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणाम् । U.

मेधातिथिदृष्टा । अहं सवितारमाह्वयामि । किमर्थम् ? अवनाय । की-
दृशं सवितारम् ? हिरण्यपाणिं हिरण्ययौ पाणी यस्य तम् । यतः स सविता
चेतयिता सर्वज्ञः । देवता । स्थानं ज्ञानिनाम् । Mah.

RV.1.22.7= YV.30.4

कर्मानुरूपेण विभक्तारम् । आह्वयामः । वासयितुः । चायनीयस्य ।
धनस्य आयुषश्च । सवितारम् । नृणां द्रष्टारम् । ये नरो यथा द्रष्टव्यास्तांस्तथा
पश्यति । U.

वयं सवितारमाह्वयामः । किम्भूतम् ? वासयितुः नानाविधस्य धनस्य
विभज्य दातारम् । नृणां द्रष्टारम् यथायोग्यम् । Mah.

RV.1.22.9= YV.26.20

इत उत्तरं पञ्च नेष्टुर्याज्याः । आद्या गायत्री । देवानां पत्न्यः त्वष्टा
च देवता । हे अग्ने ! देवानां पत्नीः इह अस्मिन् यज्ञे आगमय । कथम्भूताः ?
कामयमाना अस्मान् । त्वष्टारश्च उपावह । किमर्थम् ? सोमपानाय । U.

अग्निदेवत्या गायत्री मेधातिथिदृष्टा । इतः पञ्च ऋचोऽग्निष्टोमे नेष्टु-
र्याज्याः । आद्या प्रातःसवने नेष्टृचमसयागे याज्या । हे अग्ने ! देवानां
पत्नीः इह यज्ञे त्वमागमय । कीदृशीः पत्नीः ? हविः कामयमानाः । वशेः
शत्रन्तात् 'उगितश्च' (पा० ४।१।६) इति ङीप् । किञ्च सोमपानाय त्वष्टारं
देवं चोपावह । Mah.

RV.1.22.13= YV.8.32; 13.32

अङ्गारैरभिसमूहति मही द्यौः द्यावापृथिव्यौ गायत्री । महती द्यौः
पृथिवी च अस्माकमिमं यज्ञं मिमिक्षताम् । 'मिह सेचने' । सिञ्चतु स्वैः
स्वैर्भगैः । विभूताम् अस्मान् । भरणीः हिरण्यपशुधान्यादिभिः । U.

'मही द्यौरित्यङ्गारैरभ्युहतीति' (का० २५।१०।१८) शामित्रे चित्रं
गर्ममङ्गारैश्छादयेत् । द्यावापृथिवीदेवत्या गायत्री मेधातिथिदृष्टा । मही

महती द्यौः द्युलोकः पृथिवी भूलोकश्च अस्माकमिमं यज्ञं मिमिक्षताम् 'मिह
सेचने' सन्नन्तः । सेक्तुमिच्छताम् । स्वैः स्वैर्भगैः पूरयतामित्यर्थः ।
भरणैर्हिरण्यपशुधान्वादिभिः स्वैः स्वैर्भगैः अस्मदीयं गृहं पूरयताम् । Mah.

¹ RV. I. 22. 15 = YV. 35. 21; 36. 13

पार्थिवी गायत्री । सुखरूपा । हे पृथिवि ! अस्माकं भव अनृक्षरा च
अक्षरः कण्टकः । अनृक्षरा अकण्टका । निवेशनी च साधुप्रतिष्ठाना ।
किञ्च प्रयच्छ च अस्माकं शरणम् । सर्वतः पृथुः । U.

पृथिवीदेवत्या गायत्री मेधातिथिदृष्टा यजुरन्ता । अस्या अपि श्रौते
विनियोगो नास्ति स्मार्ते स्रस्तरारोहणे शयने विनियोगः । तथाहि 'स्पोना
पृथिवि नो भवेति दक्षिणपार्श्वे प्राक्शिरसः संविशन्तीति' (पार० ३।२)
हे पृथिवि ! त्वम् अस्माकं सुखरूपा भव । किम्भूता त्वम् ? अक्षरः कण्टकः ।
'अच्छतेः कण्टकः कन्तपो वा कण्टतेर्वा कृन्ततेर्वा स्याद् गतिकर्मणः'
(निरु० ६।३२) इति यास्कः । तद्ग्रहणं चौरदायादादिदुःखनिवृत्त्यर्थम् ।
न सन्ति अक्षराः कण्टका दुःखदायिनो यस्यां सा अनृक्षरा । तथा
निवेशनी । निविशन्ति जना यस्यां सा निवेशनी साधुप्रतिष्ठाना । 'करणा-
धिकरणयोश्च' (पा० ३।३।११७) इति ल्युट् । तथा सप्रथाः प्रथनं प्रथः
विस्तारः प्रथसा सह वर्त्तमाना सप्रथाः सर्वतः पृथुः । किञ्च अस्मभ्यं शर्म
शरणं देहि । Mah.

RV. I. 22. 17 = YV. 3. 15

दक्षिणे वर्त्मनि हिरण्यं निधाय जुहोति । इदं विष्णुः । गायत्री वैष्णवी ।
इदं जगत् विष्णुर्विचक्रमे विक्रान्तवान् । सर्वप्राणिनो हि भूतेन्द्रियमनो-
जीवभावेन आविशतीति विष्णुः । किञ्च त्रेधा निदधे पदम्, पद्यते ज्ञायतेऽने-
नेति पदम् । भूम्यन्तरिक्षद्युलोकेषु अग्निवायुसूर्यरूपेण त्रिधा निहितवान् पदम् ।
किञ्च समूहमस्य पांसुरे । अस्यैव विष्णोरन्यत्पदान्तरं विज्ञानधनानन्द-
मजमद्वैतमक्षरमित्येवंलक्षणम्, समूहमन्तर्हितमविज्ञातमकृतात्मभिः । पांसुरे ।

¹ YV. reads सप्रथाः for सप्रथः of the RV. and adds अप नः शोक्तुचदधम्,
at the end, to the stanza of the RV.

लुप्तोपममेतत् । पांसुले इव प्रदेशे निहितं न दृश्यते तत्समूहमिति दृष्टव्यमिति वाक्यशेषः । तदुक्तम्-‘तद् विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः । दिवीव चक्षुराततम्’ इति । U.

‘दक्षिणे वर्त्मनि दक्षिणस्यानसो हिरण्यं निधायामिजुहोतीदं विष्णु-रिति’ (का० ८।३।३१) दक्षिणशकटसम्बन्धिदक्षिणचक्रमार्गे हिरण्यं निधाय तत्रैष होमः । विष्णुदेवत्या गायत्री मेधातिथिदृष्टा । विष्णुः त्रिविक्र-मावतारं कृत्वा इदं विश्वं विचक्रमे विमज्य क्रमते स्म । तदेवाह । त्रेधा पदं निदधे भूमावेकं पदमन्तरिक्षे द्वितीयं दिवि तृतीयमिति क्रमादग्निवायुसूर्य-रूपेणेत्यर्थः । पांसवो भूम्यादिलोकरूपा विद्यन्ते यस्य तत्पांसुरं तस्मिन् पांसुरे अस्य विष्णोः पदे समूहं सम्यगन्तर्भूतं विश्वमिति शेषः । यद्वायमर्थः । अस्य विष्णोः पदं पद्यते ज्ञायते इति पदमद्वैताख्यं स्वरूपं समूहमन्तर्हित-मज्ञातमकृतात्मभिः । कस्मिन्निव ? पांसुरे इव, लुप्तोपमानम् । पांसुले रज-स्वले प्रदेशे निहितं यथा न ज्ञायते तद्वत् । तदुक्तम् ‘तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः’ । (अध्या० ६।५) इति । Mah.

RV. 1.22.18; 8.12.27= YV. 34.43

वैष्णव्यौ गायत्र्यौ द्वाभ्यामेकवाक्यम् । यः विष्णुः यज्ञः त्रीणि पदानि, विचक्रमे क्रान्तवान्, अग्निवाय्वादित्याख्यानि । गोपाः गोपायिता समस्तस्य जगतः । अदाभ्यः अनुपहिंस्यः । अतः अस्मादेव पदत्रयात्, धर्माणि । धर्मशब्द उभयलिङ्गः अर्धर्चादौ गणे पठितः । धर्मान् धारयन् । कर्मपर्यायो वा । अतः एभ्यः पदेभ्यः कर्माणि धारयन् U.

वैष्णव्यौ गायत्र्यौ । द्वयोर्ऋचोरेकवाक्यम् । यो विष्णुः यज्ञः त्रीणि पदानि विचक्रमे विक्रान्तवान् । अग्निवाय्वादित्याख्यानि पदानि व्याप्तवान् । किम्भूतो विष्णुः ? गोपाः जगतो रक्षकः । अदाभ्यः अहिंस्यः । किं कुर्वन् ? अतः अस्मादेव पदत्रयात्, धर्माणि पुण्यानि कर्माणि धारयन् । धर्म-मस्त्रियाम् । Mah.

RV. 1.22.19= YV. 6.4; 13.33

वाचयति । विष्णोः कर्माणि । द्वे गायत्र्यौ वैष्णव्यौ । हे ऋत्विजः !

* YV. adds the word स्वाहा to the stanza of the RV.

विष्णोः यज्ञस्य कर्माणि वीर्याणि पश्यत । यतः । तसिप्रकरणे आद्यादिभ्य उपसंख्यानं वक्तव्यम् । यतो यैर्वीर्यैः । व्रतानि । व्रतमिति कर्मनाम । आधानपशुसोमप्रभृतीनि कर्माणि । आत्मनि पस्पशे-‘स्पश बन्धने’ बद्धवान् । विष्णुर्हि अधिष्ठात्रो देवता यज्ञानाम् । यद्वा विष्णोर्वीर्याणि पश्यत । यैर्वीर्यैस्तानि व्रतानि कर्माणि अग्निवायुसूर्याणां स्वानि स्वान्वप्रमत्ताः एतानि कुरुतेत्येवं पस्पशे निबद्धवान् । किञ्च यश्च विष्णुः इन्द्रस्य सखा वृत्रवधादिषु कर्मसु । कथम्भूतः ? युज्यः ‘युजिर् योगे’ । योगार्हः अनुरूप इत्यर्थः । U.

‘विष्णोः कर्माणीति वाचयति यूपमन्वारब्धमिति’ (का० ६।३।१२) यूपं स्पृष्टवन्तं यजमानं वाचयेदिति सूत्रार्थः । द्वे वैष्णव्यौ गायत्र्यौ मेधातिथिदृष्टे । हे श्रुत्वजः ! विष्णोः यज्ञाधिष्ठातुः कर्माणि सृष्टिसंहारादिचरितानि यूपं पश्यत । यतो यैः कर्मभिः व्रतानि भवदीयानि लौकिकवैदिककर्माणि पस्पशे बद्धवान् निर्मितवानित्यर्थः । ‘स्पश बन्धने’ । स विष्णुरिन्द्रस्य युज्यः वृत्रवधादिकर्मसु योज्योऽनुरूपः सखा मित्रम् । यद्वा विष्णोः यज्ञस्य कर्माणि वीर्याणि पश्यत यैर्वीर्यैः व्रतानि आधानपशुसोमादीनि कर्माणि पस्पशे आत्मनि बद्धवान् । यद्वा यैर्वीर्यैर्व्रतानि कर्माणि अग्निवायुसूर्याणां स्वानि स्वानि एतान्वप्रमत्ताः कुरुतेत्येवं पस्पशे निबद्धवान् । शिष्टं समानम् । Mah.

RV.1.22.19=YV.13.33

उलूखलमुसले उपदधाति । विष्णोः कर्माणि । व्याख्यातम् । U.

‘उलूखलमुसले स्वयमातृणामुत्तरेणारत्निमात्रे औदुम्बरं प्रादेशमात्रे चतुरस्रमुलूखलं मध्यसंगृहीतमूर्ध्वं वृत्तं दक्षिणमुलूखलाद्विष्णोः कर्माणीति’ (का० १७।५।३) चतुष्कोणं सङ्कुचितं स्वातहीनमुदुम्बरतरुजमूर्ध्वमुलूखलं वृत्तं मुसलं ते उभे स्वयमातृणोत्तरे देशे तन्मध्याद्धस्तमात्रे तृतीये लोके विष्णोरिति मन्त्रेण-सहैवोपदधातीति सूत्रार्थः । व्याख्याता (६।४) ।

Mah.

RV.1.22.20=YV.6.3

चपालमुदीक्षते । तद्विष्णोः । तदः प्रतियोगिनात्र पूर्वं यद्वृत्तेन भवितव्यम् । यद्विज्ञानघनबहुलमानन्दस्वभावश्च तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः परिहृताः वेदान्तज्ञानरहस्यविवृतसम्पुटाः । कथम्भूतं पदं पश्यन्ति ? दिवीव द्युलोकमध्यगतमिव । चक्षुः आदित्यमण्डलम् । आततं

विततं विस्तारितम् । चक्षुःशब्देनान्यत्रापि मण्डलमुच्यते । 'चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः' 'तच्चक्षुर्देवहितम्' इति च । यद्वा वृत्रसम्बन्धो द्वितीयोऽर्धर्चः प्रथमः क्रियते । परमपदशब्देनादित्य उच्यते । इवश्चानर्थकः । तदिवि चक्षुरादित्याख्यं विततं तद्विष्णोः परमं पदं तृतीयं सदा पश्यन्ति पण्डिताः अधियज्ञविदः । U.

'तद्विष्णोरिति चपालमोक्षमाश्रमिति' (का० ६।३।१३) यूपकटकं प्रेक्षमाणं यज्ञमानं वाचयेदिति सूत्रार्थः । सूरयः विद्वांसो वेदान्तपारगा विष्णोः तत्परमं पदं स्वरूपं सदा पश्यन्ति । कीदृशम् ? दिवि आकाशे निरावरणे चक्षुरिवाततं यद्वा यद् दिवि आकाशे चक्षुरादित्यमण्डलमाततं विस्तारितम् । इवोऽनर्थकः । चक्षुःशब्देनान्यत्रापि मण्डलमुच्यते 'चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्य' (अ० ७ क० ४२) 'तच्चक्षुर्देवहितम्' (अ० ३६ क० २४) । Mah.

RV.1.22.21=YV.34.44

तद्विप्रासः तस्य विष्णोर्यज्ञस्य यत् परमं पदं ब्रह्मलक्षणम् । तद् विप्रासः ब्राह्मणाः विपन्यवो मेधाविनः । जागृवांसः असुप्ताः अप्रमत्ताः । ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणः । समिन्धते सन्दीपयन्ति । उपासनैर्निर्मलीकुर्वन्ति । U.

तस्य विष्णोः यज्ञस्य यत्परमं पदं ब्रह्मलक्षणं तद्विप्रासः विप्राः ब्राह्मणाः समिन्धते । शिचो लोपः । समिन्धयन्ति दीपयन्ति उपासते इत्यर्थः । किम्भृताः विप्राः ? विपन्यवः विगतः पन्थुः संसारव्यवहारो येभ्यः निष्क्रामाः । जागृवांसः जागरणशीलाः अप्रमत्ताः । ज्ञानकर्मसु समुच्चयकारिणः इत्यर्थः । Mah.

RV.1.23.6=YV.33.46

वरुणः प्राविता । वरुणः प्राविता प्रकर्षेण अविता रक्षकः भुवन् भवतु । मित्रश्च । विश्वामिः सर्वाभिः ऊतिभिः अवनैः पालनैः । किञ्च करतां कुरुतां च नः अस्मान् सुराधसः शोभनधनान् । U.

वरुणः मित्रश्च सर्वाभिः ऊतिभिः अवनैः रक्षणप्रकारैः प्राविता प्रकर्षेण रक्षको भवतु । भवतेर्व्यत्ययेन तुदादित्वात् शप्रत्ययः 'इतश्च लोपः' (पा० ३।४।६७) इति तिप् इलोपः धातोरुवङ् । किञ्च मित्रावरुणौ नोऽस्मान् सुराधसः शोभनधनान् करतां कुरुताम् । शोभनं राधो येषाम् । Mah.

*RV.1.23.19=YV.9.6.

अश्वानङ्गिरभ्युक्षति । अश्वन्तः । अनवसाना पुरउष्णिक् अश्व-
देवत्या । अप्सु अन्तरवस्थितममृतम् अप्सु च भेषजम् । तत्र हे अश्वाः ! यूयं
भवत वाजिनः । वाज इत्यन्ननाम । तद्येषु विद्यते ते वाजिनः । अन्नवन्तो
यूयं तत्र भवतेत्यर्थः । अपामृत प्रशस्तिषु । उत अपिच अपां प्रशस्तिषु प्रशस्तेषु
पवित्रेषु भागेषु भवतेत्यनुपज्यते । U.

‘अश्वान् प्रोक्षत्यपोऽवनीयमानान् स्नातान् वागतान् अश्वन्तरिति देवी-
राप इति वा समुच्चयो वेति’ (का० १४।३।३।५) स्नानार्थमपो नीयमा-
नान् स्नात्वागतान्वाश्वान् अश्वन्तरिति देवीराप इति मन्त्रेण वोभाभ्यां वा
प्रोक्षेत् । अश्वदेवत्यावसानरहिता पुरउष्णिक् । अस्याः पाद आद्यो द्वाद-
शाक्षरो द्वावष्टाक्षरो । अप्सु उदकेषु अन्तर्मध्ये अमृतमवस्थितमप्सु भेषज-
मारोग्यपुष्टिकरमौषधं चावस्थितम् । हे अश्वाः ! यूयं तत्रामृतभेषजयुतास्वप्सु
वाजिनोऽन्नवन्तो भवत । उतापिच अपां प्रशस्तिषु प्रशस्तेषु भागेषु यूयं
भवत । Mah.

*RV.1.23.22; 10.9.8=YV.6.17.

चात्वाले मार्जयन्ते इदमापः । अवसाना महापङ्क्तिरन्देवत्या पाव-
मानश्चान्त्यः पादः । हे आपः ! इदं पशुसंज्ञपननिमित्तं पापं प्रवहत अपनयत ।
किञ्च अवद्यं च अवदनीयञ्च यद् अभिशापादि मलं च यत् । यच्च मलं
शरीरसंलग्नं प्रसिद्धं तच्च प्रवहत । यच्चाभिद्रुद्रोहानृतम् । ‘द्रुह जिवांसायाम्’ ।
यदपि चाभिद्रुग्धवानस्मि असत्यमुच्चार्य । यच्च शेषे अभीरुणम् । आक्रो-
शेन यच्च क्षपितवानस्मि अभीरुणमनपराधिनम् । अनपराधी हि न विभेति ।
यद्वा अभिदुनाति छिनत्ति कर्माणि यदुचरितं सत् तदभीरुणम् । आपो

* YV. reads प्रशस्तिष्वन्वाः for प्रशस्ते देवः of the RV. and adds देवी-
रापो यो वं क्रुमिः प्रवृत्तिः ककुन्वात्वाज्ञसास्तेनायं वाजं शेत् । at the end, to the
stanza of the RV.

* YV. reads इदमापः प्रवहतावद्यं च मलं च यत् । यच्चाभिद्रुद्रोहानृतं यच्च शेषे
अभीरुणम् । आपो मा तस्मादेनताः पवमानश्च मुञ्चतु । for इदमापः प्र वहत यत्किं च
दुरितं मयि । यद्वाहमभिद्रुद्रोहं यद्वा शेषं ज्ञानृतम् । of the RV.

मां तस्मादेनसः पापात् पवमानश्च मुञ्चतु । पवमानः सोमो वायुर्वा मां मुञ्चतु पृथक्करोतु । U.

‘चात्वाले मार्जयन्ते सपत्नीका इदमापः प्रवहतेति’ (का० ६।६।२६) । सर्वे ऋत्विजश्चात्वालसमीपेऽद्विरात्मानमभ्युक्षन्तीति सूत्रार्थः । अब्देवत्या त्र्यवसाना महापङ्क्तिः पवमानश्चान्त्यः पादः । यस्याः पद् पादा अष्टाक्षराः सा महापङ्क्तिः । हे आपः ! इदं पशुसंज्ञपननिमित्तं पापं प्रवहत । किञ्च यच्चावद्यमवदनीयमभिशापादि यच्च मलं शरीरलग्नं प्रसिद्धं तच्च प्रवहत अपनयत । किञ्च यदहमनृतमसत्यमुक्त्वाभिदुद्रोहं द्रुग्धवानसि । ‘द्रुह जिघांसायाम्’ । यच्चाहमभीरुणं विभेतीति भीरुः न भीरुर्भीरुस्तमभीरुणमनपराधिनम् । अपराधी हि विभेति । एवंविधं शेषे शपितवानसि । अनपराधिनं प्रति यन्मयाभिशापो दत्तः । आपः तस्मादेनसः पापाद् मा मां मुञ्चतु ? (मुञ्चन्तु) पृथक्कुर्वन्तु पवमानश्च सोमो वायुर्वा तस्मात्पापान्मां मुञ्चतु । Mah.

१ RV. 1. 24. 8 = YV. 8. 23.

आपोऽवक्रमयन् वाचयति । उरु^१ हि । वारुणी त्रिष्टुप् । एकं तावद् उरुं विस्तीर्णं हि अतिशयेन राजा वरुणः चकार कृतवान् । सूर्याय । पृच्छथे चतुर्थी । सूर्यस्य पन्थानम् । अन्वेतवा उ अन्वेतवान् अन्वहमागमनाय । अपरम् । अपदे पादा प्रतिधातवेऽकः । यत्र पदं दत्तं प्रतिमुद्रान्यायेन नोपलक्ष्यते तस्मिन् पदे पथि अन्तरिक्षलोके पादा पादानाम् । णष्टी-बहुवचनस्थाने आकारः । प्रतिधातवे प्रतिनिधाय अकः कृतवान् आलम्बनमिति शेषः । सूर्यस्यैव । उतापवक्ता हृदयाविधश्चित् । उत अपिच । अपवक्ता अपवदिता आक्षेप्ता । हृदयाविधश्चित् । चिच्छब्दोऽप्यर्थः । हृदयं यो विध्यति मर्माण्युच्चार्यो-च्चार्य पिशुनः तस्याप्यपवदिता-किमुतान्येषामत्युक्तकारिणामिति । य इत्य-म्भृतो वरुणः सोऽवभृथाय तीर्थं ददात्विति शेषः । U.

‘उरु^१ हीति वाचयतीति’ (का० १०।८।१५) अवभृथाय जिगमिषु-रध्वर्युश्चात्वालसमीपस्थं प्राङ्मुखं यजमानं वाचयेत् । वरुणदेवत्या त्रिष्टुप्

१ In YV. the words माहिर्भुमा पदाङ्कः are added at the beginning and the words नमो वरुणावाधिष्ठितो वरुणस्य पाशः at the end of the Rgvedic stanza.

शुनःशेषदृष्टा । उञ्चन्दोऽवधारणे । वरुण एव राजा सूर्याय अन्वेतवै । पृथ्व्यै चतुर्थी । सूर्यस्यान्वेतुमनुक्रमेणान्वहं गन्तुं हि यस्माद् उरुं विस्तीर्णं पन्थां पन्थानं मार्गं चकार । क ? अपदे नास्ति पदं यस्मिन्, यत्र दत्तं पदं प्रतिमुद्रितं न भवति तस्मिन्नन्तरिक्षे मार्गं कृतवानित्यर्थः । तस्मादस्माकमपि अपदे अन्तरिक्षे पादा प्रतिधातवे पादौ निक्षेप्तुम् । विभक्तेराकारः । मार्गं कः करोतु, स्वर्गगमनाय मार्गं करोत्वित्यर्थः । करोतेरदादित्वेन लङि शपो लुक् अडभाव आर्षः । किञ्च यो वरुणः उतापिच हृदयाविधश्चिदपवक्ता हृदयं विध्यति मर्मोच्चारणेन पीडयति हृदयविद् 'नहिवृतिवृषि-' (पा० ६।३।११६) इत्यादिना क्विबन्ते व्यधौ परे हृदयस्य दीर्घः । तस्य हृदयाविधः पिशुनस्यापि अपवदिता, चिच्छब्दोऽप्यर्थः । निन्दकस्यापि तिरस्कृता किमुतान्येषां पापकारिणामित्यर्थः । ईदृशो वरुणोऽवभृथाय मार्गं ददात्वित्यर्थः । अन्वेतवै प्रतिधातवे । अनुपूर्वादिणः प्रतिपूर्वादिधातेश्च 'तुमर्थे सेसे-' (पा० ३।४।६) इत्यादिना क्रमात्तवैतवे-प्रत्ययौ । Mah.

RV. 1. 24. 11 = YV. 18. 49; 21. 2.

वारुण्या त्रिष्टुभा जुहोति । तच्चा । तदाशास्त इति तदः श्रवणादिह यदः प्रयोगः । यत्प्रयोजनं त्वां यामि याचामि ब्रह्मणा त्रयीलक्षणेन वन्दमानः स्तुवन् । तदीयं यजमान आशास्ते हविर्भिरभ्युद्यतैः । अतः अहेडमानः अक्रुध्यन् हे वरुण ! इह कर्मणि वर्तमान ! अस्माकं कं ? (किं) प्रयोजनं यज्ञसमामिलक्षणं बोधि बुध्यस्व । बुद्ध्वा च हे उरुशंस ! बहुसंस्तव्यमान ! आयुः मा प्रमोषीः मा अस्माकमायुः खण्डय । U.

वरुणदेवत्या त्रिष्टुप् शुनःशेषदृष्टा । अत्र द्वौ तच्छब्दौ वर्तेते तत्रैकस्य यच्छब्दपरिणामः कार्यः । हे वरुण ! यजमानः हविर्भिः दत्तैः यद्धनपुत्रादिक-माशास्ते इच्छति, यत्कामस्तुभ्यं हविर्दत्ते तद् यजमानेष्टं त्वा त्वामहं यामि याचामि । तत्त्वया यजमानाय दीयतामित्यर्थः । यागीति याच्नाकर्मसु पठितः । अथापि वर्णलोपो भवति । तच्चा यामीति (नि० २.१) यास्कोक्तेराकारलोपः । कीदृशोऽहम् ? ब्रह्मणा त्रयीलक्षणेन वेदेन वन्दमानः त्वां स्तुवानः । किञ्च हे उरुशंस ! शंसनं शंसः स्तुतिः 'शंसु स्तुतौ' उरुर्महान् शंसः स्तुतिर्यस्य स उरुशंसः तत्सम्बुद्धौ हे बहुस्तुते ! इहास्मिन् स्थाने अहेडमानः, हेडते क्रुध्यति हेडमानः न हेडमानोऽहेडमानः अक्रुध्यन् सन् त्वं बोधि बुध्यस्व त्वम् । मत्प्रार्थनां

जानीहीत्यर्थः । 'हुभल्भ्यो हेर्धिः' (वा छन्दसि) (पा० ३।४।८८)
इति हेरपित्वाद्गुणः धलोपश्छान्दसः । किञ्च नोऽस्माकमायुर्जीवनं मा
प्रमोषीः मा चोरय । 'मुष स्तेये' लुङ् 'न माङ्योगे' (पा० ६।४।७४)
इत्यडभावः । पूर्णमायुश्च देहीत्यर्थः । Mah.

RV.1.24.15=YV.12.12.

पाशान् विमुञ्चति । उदुत्तमं वारुणी त्रिष्टुप् । उदित्ययमुपसर्गः श्रथा-
येत्यनेन सम्बध्यते । हे वरुण ! उत्तमं पाशम् उच्छ्रथय । 'अथ शैथिल्ये' ।
श्रथीकृत्योर्ध्वं नय । अस्मत् अस्मत्तः अवाधमम् अधमं च पाशम् अवाचीनं
श्रथय । विमध्यमं स्थानस्थितमेव विश्रथय मध्यमम् । अथैवं कृते सति
वयं हे आदित्य ! अदितेः पुत्र ! व्रते तव कर्मणि वर्तमानाः अनागसः
अनपराधाः अदितये अदीनतार्यै स्याम भवेम । U.

'पाश उन्मुच्योदुत्तममिति' (का० १६।५।१७) । रुक्मपाशशिक्ष्यपाशौ
गलादूर्ध्वमार्गेण निष्कासयतीति सूत्रार्थः । वरुणदेवत्या त्रिष्टुप् शुनःशेषदृष्टा ।
उदित्युपसर्गोऽव वि एतावपि श्रथयेत्यनेन सम्बध्यन्ते । हे वरुण ! उत्तम-
मुत्तमाङ्गे शिरसि स्थापितं त्वदीयं पाशमस्मत् अस्मत्तः सकाशात् उन् श्रथय
उत्कृष्य विनाशय । अधममधमाङ्गे पादप्रदेशे स्थापितं त्वत्पाशमवश्रथय
अवकृष्य अस्मत्तो विनाशय । मध्यमं मध्यमप्रदेशे स्थितं पाशं विश्रथय
विच्छेदय । 'अथ बन्धे' मित्वाणिचि ह्रस्वः, लोटि मध्यमैकवचने रूपम् ।
अथायेति संहितायां दीर्घश्छान्दसः । यद्वा अथ क्र्यादिः लोटि मध्यमैक-
वचने 'छन्दसि शायजपि' (पा० ३।१।८४) इति आप्रत्ययस्य स्थाने शाय-
जादेशे अथायेति रूपम् । अथ पाशत्रयविनाशानन्तरं हे आदित्य ! अदि-
तिपुत्र ! वरुण ! अनागसः अनपराधा निष्पापास्तव व्रते कर्मणि वर्तमानाः
सन्तो वयमदितये अदीनतार्यै स्याम अखण्डितत्वाय योग्या भवेम । अथा
इत्यत्र 'निपातस्य च' (पा० ६।३।१३६) इति दीर्घः । Mah.

RV.1.25.10=YV.10.27; 20.2.

यजमानस्य उरोऽभिमृष्य जपति । निपसाद् धृतव्रतः । वारुणी गायत्री ।
अधियज्ञं यजमानो वरुणः निपसाद् निषण्णः । धृतव्रतः धृतं व्रतं कर्म येन स
तथोक्तः । 'धृतव्रतो वै राजा न वा एष सर्वसा इव वदनाय न सर्वसा इव
कर्मणे यदेव साधु वदेद् यत्साधु कुर्यात् तस्मै वा एष श्रोत्रियश्च' इति श्रुतिः ।

पस्त्यासु प्रजासु आधिपत्येनेत्युपसर्गादर्थपरिपूर्तिः । साम्राज्याय 'सम्राट्-
भावाय राज्याय' इति श्रुतिः । सुक्रतुः सुकर्मा । शोभनप्रज्ञो वा । U.

'निपसादेत्युरोऽस्यालमत इति' (का० १७।४।७) । अध्वर्युर्गज-
मानहृदयं स्पृशति । वरुणदेवत्या गायत्री शुनःशेषदृष्टा अष्टपट्सप्त-
वर्णपादत्वाद्वर्धमाना गायत्री । अतौ यजमानः पस्त्यासु विष्णु प्रजासु आ
निपसाद । 'विशो वै पस्त्याः' (शु० ५।४।४।५) इति श्रुतेः । आधिपत्येनोप-
विवेश । यदासन्द्यां निषण्णः स प्रजास्वेव निषण्ण इत्यर्थः । 'व्यवहिताश्च'
(पा० १।४।८२) इति आङ उपसर्गस्य क्रियापदेन व्यवस्थानम् । किम्भूतो
यजमानः ? धृतव्रतो धृतं व्रतं यज्ञलक्षणं कर्म येन स्वीकृतयज्ञः । वरुणः
धारयत्यनिष्टमिति वरुणः । तथा सुक्रतुः शोभनसंकल्पः शोभनप्रज्ञो वा ।
किमर्थं निपसाद ? साम्राज्याय सम्राजो भावः साम्राज्यम् 'सम्राट्भावाय
राज्याय' इति श्रुतेः । Mah.

'आसन्द्यामुपविशति । निपसादेति व्याख्यातम् । U.

'तस्मिन्नास्ते यजमानो निपसादेति' (का० १६।४।६) । यजमानः
कृष्णाजिने उपविशेत् । व्याख्याता (अ० १०। क० २७) Mah.

RV. 1.25.19=YV.21.1.

इमं मे । इमं मेनानुवाकेनैष्टिकं हौत्रम् । वारुणी गायत्री वारुणस्य
हविषो याज्या । हे वरुण ! त्वं मे मम इममाह्वानं श्रुधि शृणु च । अपरम्
अद्य मृडय सुखय कालविलम्बनं मा कृथाः । यतः अहम् अवस्युः आत्मनो-
ऽवनं पालनमिच्छन् त्वाम् आचके । आचक इति कान्तिकर्मा । कामये । U.

'इमं मे तच्चेत्येककपालस्य' (का० १६।७।१३) अवभृथेष्टौ वारुण-
स्यैककपालस्य पुरोडाशस्य पुरोऽनुवाक्यमित्यर्थः । वरुणदेवत्या गायत्री
शुनःशेषदृष्टा । हे वरुण ! त्वं मम इममाह्वानं श्रुधि शृणु । 'शुशृणु' (पा०
६।४।१०२) इति हेधिः । संहितायां दीर्घः । च पुनः अद्य दिने मृडयास्मान्
सुखय । यतोऽहं त्वां कामये । आचक इति कान्तिकर्मा । कीदृशोऽहम् ?
अवस्युः अवनमयः पालनम् । अवतेरसुन् तदिच्छति अवस्युः 'सुप आत्मनः

* In YV. 20. 2, the words मृत्योः पाहि विद्योत्पाहि are added at the
end of the R̥gvedic stanza.

क्यच्' (पा० ३।१।८) 'क्याच्छन्दसि' (पा० ३।२।१७०) इत्युप्रत्ययः ।
आत्मनो रक्ष्णमिच्छन् त्वामिच्छामीत्यर्थः । Mah.

RV. I. 27. 7 = YV. 6. 29.

गायत्र्याग्नेयी । हे अग्ने ! यं मनुष्यं सङ्ग्रामेषु अवाः अवसि, अवते
रक्ष्णार्थस्यैतद्रूपम् । रक्षसि । वाजेषु । वाज इत्यन्ननाम । हविर्लक्षणेष्वाग्नेषु
अभ्युद्यतेषु । यं च पुरुषं जुनाः । जुनातिर्गत्यर्थः । अभिमगच्छसि । स पुरुषो
यन्ता जिनात्यन्नम् । तृजन्तमेतत्, आद्युदात्तत्वात् । लब्धा सततं भवति ।
शाश्वतिकाः । अन्नानि । U.

'प्रचरणीसः स्वमग्निष्टोमे जुहोत्यभावे चतुर्गृहीतं यमग्ने' (का० ६।३।
१६) इति अग्निष्टोमसंस्थे क्रतौ प्रचरणीपात्रलिप्तमाज्यशेषं जुहुयात्
शेषाज्यस्य होमपर्याप्त्यभावे चतुर्गृहीतमादाय जुहोतीति सूत्रार्थः । आग्नेयी
गायत्री । मधुच्छन्दोदृष्टा । हे अग्ने ! संग्रामेषु यं मनुष्यं त्वमवसि रक्षसि ।
अवतेः 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु' (पा० ३।४।६७) इति सिप इकारलोपे
'लेटोऽडाटौ' (पा० ३।४।६४) इत्याडागमे वा इति रूपम् । किञ्च । वाज
इत्यन्ननाम । हविर्लक्षणेष्वाग्नेषु अन्ननिमित्तं यं पुरुषं त्वं जुनाः गच्छसि । हवींषि
ग्रहीतुं यस्य सकाशं गच्छसीत्यर्थः । 'जु गतौ' आप्रत्ययः 'इतश्च लोपः'-(पा०
३।४।६७) इतीकारलोपे रूपं जुना इति । स मर्त्यस्त्वदनुग्रहेण नित्यान्यन्नानि
धनरूपाणि यन्ता नियस्यति प्राप्स्यतीत्यर्थः । लुट् । स्वाहा सुहुतमस्तु ।
उक्थसंस्थे यमग्ने इति मन्त्रेणाद्यं परिधिं स्पृशेत् । षोडशिसंस्थे रराटीं
स्पृशेत् । अतिरात्रे छदिः स्पृशेत् । अन्यसंस्थासु हविर्धानं प्रविशेत् । Mah.

RV. I. 30. 7 = YV. II. 14.

अजमभिमन्त्रयते । गायत्री । योगेयोगे तवस्तरम् । तव इति बलनाम
कर्मणि कर्मणि बलिनमुत्साहवन्तमेतमजम् । अन्ने अन्ने दातव्ये देवानां मनुष्या-
णाञ्चाह्वयामः । हे सखायः ! अतिग्वजमानाः ! इन्द्रियवन्तं वीर्यवन्तम् ।
ऊतये अवनाय । आह्वयाम इति सम्बन्धः । U.

अजदेवत्या गायत्री शुनःशेषदृष्टा । अजं मन्त्रयते । सखायः परस्पर-
सख्यं प्राप्ता अतिग्वजमानाः, वयमिन्द्रियवन्तं वीर्यवन्तमिन्द्रियप्रदं वा अज-
मवनाय रक्ष्णाय आह्वयामः । हः शपि सम्प्रसारणम् । क्व सति ? तत्तदन्ने
मनुष्याणां देवानां च दातव्ये सति तत्तदन्नप्राप्तिनिमित्तं वा । किम्भूतमजम् ?

युज्यतेऽनुष्ठीयते इति योगः कर्म तस्मिन् । तत्तत्कर्मणि तवस्तरं बलवत्तरमुत्सा-
हवन्तम् । तव इति बलनाम । तवो बलमस्यास्तीति तवस्वी । 'अस्माया'-
(पा० ५।२।१२१) इत्यादिना विन् । अत्यन्तं तवस्वी तवस्तरस्तम् ।
अतिशये तरप् 'विन्मतोर्लुक्' (पा० ५।३।६५) इति तरपि विनो लुक् । Mah.

RV.1.31.1=YV.34.12.

आग्नेयी जगती । हे अग्ने ! त्वमाद्यः अङ्गिरा ऋषिः अभवः । त्वञ्च प्रथमः
देवः देवानामभवः । कल्याणः । समानख्यानः । किञ्च तव कर्मणि वर्तमानाः
क्रान्तदर्शनाः । विद्यना अपसः । अप इति कर्मनाम । विदितकर्माणः । संवृत्ता
मरुतः । आजन्त्य ऋष्टयः खड्गा येषां ते आजदृष्टयः । यो हि शत्रून् जयति
आजन्ते तस्यायुधानि । U.

आग्नेयी जगती । हे अग्ने ! त्वं देवानां प्रथमः सखा अभवः भृतोऽसि ।
आद्यो मित्रभृतो देवानां त्वमेवेत्यर्थः । किम्भृतस्त्वम् ? अङ्गिराः अङ्गानां रसः ।
यद्वा अङ्गिभ्य आत्मभ्यो यजमानेभ्यो राति सुखमित्यङ्गिराः । ऋषिर्द्रष्टा ।
द्योतमानः । कल्याणः । किञ्च तव व्रते कर्मणि वर्तमाने मरुतः ईदृशा अजायन्त ।
कीदृशाः ? क्रान्तदर्शिनः । विद्यनापसः । अप इति कर्मनाम । विद्यना विदितानि
अपांसि कर्माणि यैस्ते विदितकर्माणः । आजदृष्टयः आजन्त्यः शोभमानाः
ऋष्टयः आयुधानि येषां ते तथा । शत्रुघातकत्वात् । विद्यनेति वेत्तेः कर्मणि
मनिन्प्रत्ययः बहुलग्रहणाच्चतो विभक्तेराकारः तस्य चालुक् । विद्यनापसः
अजायन्त । जनेर्लङ् जादेशश्च इयन् । Mah.

RV.1.31.12=YV.34.13.

आग्नेयी जगती । विषमोऽयं मन्त्रः साध्याहारः । त्वमस्माकम्, हे
अग्ने ! आश्रय इति शेषः । अथैवं सति तव हे देव ! पालनैः धैर्याबलम्बिभिः
पालिताः सन्तः आस्महे । किञ्च धनानि रक्ष । शरीराणि च रक्ष । हे वन्दि-
तव्य ! कस्मात्पुनस्तवमेवमुच्यसे ? यतः स्वभावत एव त्राता पुत्रस्य, तन-
यस्य पौत्रस्य च गवां च असि । कथम् ? प्रमादमकुर्वन् रक्षमाणः । एवञ्चेन्
मृदुहृदयतमोऽसि । तव कर्मणि वयं स्याम । अन्या देवताः परित्यज्य त्वामेव
परिचराम इत्यभिप्रायः । U.

रक्षणार्थो मन्त्रः । हे अग्ने ! हे देव ! द्योतमान ! हे स्तुत्य ! तव कर्मणि
वर्तमानान् धनवतो यजमानान् पालय । अस्माकं शरीराणि च रक्ष । कैः ?

तव त्वदीयैः पालनैः । यतस्त्वं सावधानं पालयन् सन् पुत्रस्य तनये । विभक्ति-
व्यत्ययः । तनयस्य पौत्रस्य गवां च रक्षकोऽसि । Mah.

RV.1.34.11=YV. 34.47.

अश्विनी जगती । आगच्छतम्, हे अश्विनौ ! त्रयस्त्रिंशद्भिर्देवैः सहितौ
भूत्वा । तदुक्तम् अष्टौ वसव इत्यादि । इह । मधुः सोमः । सोमपानं प्रति ।
एत्य च प्रतारिष्टं प्रवर्धयतम् आयुः । 'मृजूप् शुद्धौ' । रपः पापमुच्यते ।
निःशोधयतं नाशयतम् । पापानि । सेधतं द्वेषः । 'पिधु गत्याम्' । गमयतं
दौर्भाग्यम् । भवतश्च सहस्रवौ सर्वकार्येषु संयुक्तौ । U.

जगती अश्विदेवत्या । हे नासत्यौ ! हे अश्विनौ ! त्रिगुणैरेकादशभिः
त्रयस्त्रिंशत्संख्याकैः देवैः इह स्थाने सोमपानं प्रति आगच्छतम् । मधुः
सोमस्तस्य पेयं पानम् । किञ्च । आयुः प्रतारिष्टम् । तरतिर्बृद्धयर्थः
प्रवर्द्धयतम् । पापानि निःशेषं शोधयतम् । नाशयतमित्यर्थः । दौर्भाग्यं
सेधतम् । 'पिधु गत्याम्' गमयतं नाशयतमित्यर्थः । सचा इत्यव्ययं
सहाय्यं । सचा सह भवतस्तौ सचास्रवौ क्षिप् । कार्येषु संयुक्तौ भवतम् ।
अष्टौ वसव इत्यादिना त्रयस्त्रिंशदेवता गणिताः । तारिष्टम् । तरतेर्लुङि
मध्यमद्विवचनं 'बहुलं छन्दस्यमाहयोगेऽपि' (पा० ६।४।७५) इत्यह-
भावः । सृजतम् 'मृजूप् शुद्धौ' 'लेटोऽढाटौ' 'सिञ्चबहुलं लेटि' (पा०
३।१।३४) इति सिप् 'तस्थस्थमिपाम्' (पा० ३।५।१०१) इति व्यत्ययेन
धसस्तमादेशः । Mah.

RV.1.35.2=YV.33.43; 34.31.

पुनः पुनर्भ्रमणं कुर्वन् । कृष्णेन रजसा रात्रिलक्षणेन सह । स्वेषु स्वेषु
प्रदेशेषु स्थापयन् देवादिकं मनुष्यादिकञ्च । हिरण्मयेन सविता रथेन ।
आयाति दानादिगुणयुक्तः भूतजातानि पश्यन् । कानि कानि साधु कुर्वन्ति
कानि कानि वा असाध्विति स्वरूपानुवादः । U.

हिरण्यस्तूपट्टा त्रिष्टुप् सावित्रपुरोरुक् । सविता देवः हिरण्मयेन
रथेन आगच्छति । किं कुर्वन् ? कृष्णेन रजसा रात्रिलक्षणेन सह पुनर्भ्रमणं

^१ According to the rule of Amarakośa—'विशत्याद्याः सर्वकल्पे'
sing. number should have been used. The reading in that case
should be त्रयस्त्रिंशता

कुर्वन् देवादिकं मनुष्यादिकञ्च स्वस्वप्रदेशेषु स्थापयन् भुवनानि पश्यन् ।
कानि साधु कुर्वन्ति कान्यसाध्विति विचारयन् । Mah.

RV.1.35.8=YV.34.24.

चतस्रः सावित्र्यः द्वितीया जगती त्रिष्टुभोऽन्याः । यः अष्टौ प्रका-
शितवान् दिशः । चतस्रो दिशः चतस्रोऽवान्तरदिशः । पृथिव्याः सम्ब-
न्धिनीः । त्रीणि धन्वानीति शब्दसमाधिः । धन्व इत्यन्तरिक्षनाम तदुपल-
ब्धितावितरावपि लोकौ गृह्येते छत्रिणो यान्तीति यथा । यश्च त्रीन् लोकान्
व्यख्यत् । यश्च योजनान् योजनगव्यूतिक्रोशादीन् मानविशेषान्
व्यख्यत् । यश्च सप्तसिन्धून् सप्तसमुद्रान् व्यख्यत् । सोऽयं हिरण्याक्षः
हिरण्यसदृशाक्षः अमृतदृष्टिर्वा सविता देव आगच्छतु । किं कुर्वन् ? इत्यत
आह—स्थापयन् रत्नमयानि धनानि । हवींषि दत्तवते यजमानाय ।
वरणीयानि । U.

चतस्रः सावित्र्यः द्वितीया जगती त्रिष्टुभोऽन्याः हिरण्यस्तूपदृष्टाः ।
स सविता देव आगच्छतु । 'इणो गा लुङि' (पा० २।४।४५)
इतीणो गादेशः । किं कुर्वन् ? हवींषि दत्तवते यजमानाय वरणीयानि
रत्नानि ददत् स्थापयन् वा । कीदृशः ? हिरण्यमिव कान्तियुक्ते अक्षिणी
यस्य स हिरण्याक्षः अमृतदृष्टिर्वा । स कः ? यः सविता पृथिव्याः
सम्बन्धिनीः अष्टौ दिशः व्यख्यत् प्रकाशितवान् । यश्च त्रीणि धन्वानि
लोकान् व्यख्यत् । धन्वेत्यन्तरिक्षनाम । तेन तदुपलब्धितावितरावपि
लोकौ लक्ष्येते । छत्रिणो गच्छन्तीतिवत् । यश्च योजनानि योजनग-
व्यूतिक्रोशादीन्ध्वपरिमाणविशेषान् व्यख्यत् । यश्च सप्त समुद्रान्
क्षीरोदाद्यान् व्यख्यत् । उपलक्षणमेतत् । सर्वजगत्प्रकाशकः सविता
रत्नानि ददान् आयात्वित्यर्थः । अख्यत् 'ख्या प्रकथने' 'अस्यतिवक्ति-
ख्यातिभ्योऽङ्' (पा० ३।१।५२) इति च्लेरङ् आलोपश्च
धातूनामनेकार्थत्वादत्र प्रकाशनार्थो ग्राह्यः । त्री योजना 'सुपां सुलुक्'
(पा० ७।१।३६) इत्यादिना पूर्वसवर्णदीर्घो विभक्तेः । धन्व सुपो लुक् ।
रत्ना सुप आकारः । दाशुपो 'दाश्वान्ताह्वान्' (पा० ६।१।१२)
इति निपातः । वार्याणि 'अहलोर्ष्यत्' (पा० ३।१।१२४) इति
वृणोतेर्ष्यत् । Mah.

सुवर्णपाणिः सविता । विविधं द्रष्टा कृताकृतप्रत्यवेक्षकः उभे धावा-
पृथिवी अन्तः । अधिकरणश्रुतेर्योग्यक्रियाया अध्याहारः । मध्ये स्थितः ईयते
एति यदा । अथ तदा अपामीवां बाधते । अमीवां व्याधिम् । वेति विगति-
कर्मा । गच्छति सूर्यरूपमवस्थाय । ततोऽस्तमनकाले । अभिकृष्णेन रजसा
द्यामृणोति । अभिमृणोति अभिव्याप्नोति । कृष्णेन रजसा तमोलक्षणेन ।
धां धुलोकम् । U.

प्रसविता सूर्यं सूर्यः विभक्तिव्यत्ययः । उभयोः धावापृथिव्योः
अन्तर्मध्ये आगच्छति यदा तदा व्याधिमपबाधते अन्धकारलक्षणं रोगं
निवर्तयति । अथ यदा वेति अस्तमयसमये गच्छति तदा कृष्णेन रजसा
अन्धकारलक्षणेन धुलोकमभिव्याप्नोति । कीदृशः सूर्यः ? हिरण्यपाणिः
सुवर्णपाणिः । विविधं द्रष्टा कृताकृतप्रत्यवेक्षकः । उभे धावापृथिवी षष्ठ्यर्थे
द्वितीया । अन्तर्योगे वा । ईयते 'ईङ् गतौ' दिवादिः । Mah.

द्वितीयोऽर्धर्चः प्रथमं व्याख्यायते सामर्थ्यात् । यः अपगमयन् रक्षसः
यातुधानाँश्च असुखकारकान् । उदस्थात् । श्रुतिस्मृतिविहितधर्मपराङ्-
मुखानां यावन्तो दोषास्तावतः स्तुवन् उच्चारयन् गणयन् उपभोगार्थ-
मित्यभिप्रायः । सोऽयं सविता हिरण्यहस्तः । हिरण्यदानार्थं हस्तौ यस्य
स तथोक्तः । रूपेण वा स्तुतिः । असुरः 'रा दाने' असून् प्राणान्ददातीत्य-
सुरः । नीथा स्तुतिः । कल्याणस्तुतिः । साधु सुखयिता । स्ववान् ।
आत्मीयज्ञातिधनवचनः स्वशब्दः । यातु आयातु । अर्वागञ्चनः अस्मान-
मिमुखः । U.

यो देवो रविः राक्षसान् असुखकराँश्च अपगमयन् सन् उदस्थात्
तदेति स देवः अर्वागञ्चनः अस्मदभिमुखः आयात्वित्यर्थः । कीदृशो देवः ?
हिरण्यहस्तः हिरण्यं दानार्थं हस्ते यस्य स तथोक्तः । रूपेण वा स्तुतिः ।
असून् प्राणान् राति ददातीत्यसुरः । नीथा स्तुतिः कल्याणस्तुतिः । साधु
सुखयिता । स्ववान्धवान् । प्रतिजनं यो दोषः प्रतिदोषः तम् । श्रुतिस्मृति-
विहितधर्मपराङ्मुखानां यावन्तो दोषास्तावतः उच्चारयन् उपभोगार्थमित्यभि-
प्रायः । स्ववान् यातु इत्यत्र 'दीर्घादटि समानपादे' (पा० ८।३।६) इति नस्य

रुत्वे भोभगोअधोअपूर्वस्य योऽग्नि (पा० ८।३।१७) तस्य रोर्वादेशे 'हलि सर्वेषाम्' (पा० ८।३।२२) तस्य लोपः । रक्षसश्चन्दस्य व्यत्ययेनाङ्गीव-
त्वम् । Mah.

RV.1.35.11=YV.34.27.

ये तव पन्थानः । वचनव्यत्ययः । हे सवितः ! पूर्वेष्वपि कालेषु भवाः ।
अपांसुलाः साधुकृता धात्रा अन्तरिक्षे । तैः अस्मान् अद्य नयेति शेषः ।
पथिभिः साधुगमनैः अन्नपानप्रभृतैर्गच्छतः रक्ष च अस्मान् । अङ्गीकृत्य
च ब्रूहि । यथा एते अस्मदीया इति । यद्वा यदस्माकं हितं पथ्यं तदुपदिश ।
हे दानादिगुणयुक्त ! U.

हे सवितः ! हे देव ! पन्थानो मार्गा अन्तरिक्षे साधुकृता धात्रा वर्तन्ते ।
कीदृशास्ते ? पूर्वेषु कालेषु भवाः पूर्याः । अरेणवः नास्ति रेणुयत्र अपांसुलाः ।
तैः पथिभिः मार्गैः अस्मान् अद्य नयेति शेषः । च पुनः गच्छतोऽस्मान् रक्ष
पालय । अङ्गीकृत्य ब्रूहि एते मदीया इति । यद्वा उपदिशास्माकं यद्धितं
पथ्यं तत् । यद्वा अधिकान् वद एते महायाज्ञिका दातार इत्यादि । किम्भृतैः
पथिभिः ? सुगैः सुखेन गम्यते येषु तैः अन्नपानप्रभृतैरित्यर्थः । अधिकरणे
गच्छतेर्दप्रत्ययः । पूर्वैः कृताः पूर्यासिः 'पूर्वैः कृतमिनियौ च' (पा० ४।४।
१३३) इति यप्रत्ययः । Mah.

RV.1.36.9=YV.11.37.

हे अग्ने ! सङ्गत्य सीदस्व । यतः त्वं महानसि । दीप्यस्व । यतस्त्वम् अति-
शयेन देवानामाप्यायिता । विमुञ्च च विधूमम् अरोचनम् । मिवेध्य । यमेध्य
इति प्राप्ते छान्दसोऽप्रकर्षः । हे प्रशस्तलक्षण ! दर्शनीयमाहुतिपरिणामभूतम् ।
'इतो वा अयमूर्ध्वं रेतः सिञ्चति धूमं सामुत्र वृष्टिर्भवति' इति श्रुतिः । U.

आग्नेयी बृहती प्रस्कण्वष्टा । तृतीयो द्वादशाणोऽन्येऽष्टार्णाः । मेध्य-
शब्दस्य छान्दसो विप्रकर्षः । हे मिवेध्य ! हे मेध्य ! यज्ञिय ! यज्ञार्ह ! हे प्रशस्त !
उत्कृष्ट ! अग्ने ! त्वं संसीदस्व पुष्करपर्णे सम्बगुपविश । यस्त्वं महानसि अनेक-
क्रतुहेतुत्वात् । स त्वं शोचस्व 'शुच दीप्तौ' दीप्यस्व । कीदृशस्त्वम् ? देवान्
वेति तर्पयति देववीः 'वी कान्त्यादौ' किप् । अतिशयेन देववीः देववीतमः ।
किञ्च दर्शनीयमरोचनं धूमं विमुञ्च । वीत्यपसर्गः सृजेत्यनेन सम्बध्यते । 'इतो
वा अयमूर्ध्वं रेतः सिञ्चति धूमं सामुत्र वृष्टिर्भवति' इति श्रुतिः । Mah.

RV.1.36.13=YV.11.42.

अथैनमित ऊर्ध्वं प्राञ्चं गृह्णाति । ऊर्ध्वं ऊषुण बृहती आग्नेयी । ऊर्ध्व-
स्तिष्ठ । ऊषू पादपूरणे । अस्माकमवनाय । कथमूर्ध्वस्तिष्ठ ? देवो न सविता-
नकार उपमार्थीयः । देव इव सविता ऊर्ध्वः स्थितः अन्नस्य सम्भक्ता ।
भविष्यसीति शेषः । यस्माद् व्यञ्जकैर्द्रव्याणां रश्मिभिः । हविषां वोढृभिः
सहितं विविधमाह्वयामः । तदूर्ध्वस्तिष्ठेति सम्बन्धः । U.

‘ऊर्ध्वबाहुः प्राञ्चं प्रगृह्णात्यूर्ध्वं ऊषुण इति’ (का० १६।३।८)
प्रसारितबाहुः प्राञ्चं पिण्डं गृह्णाति । अग्निदेवत्योपरिष्ठाद्बृहती कण्वदृष्टा ।
चतुर्थः पादो द्वादशार्णोऽन्ये त्रयोऽष्टार्णाः सोपरिष्ठाद्बृहती । हे अग्ने ! अस्मा-
कं रक्षणाय ऊर्ध्वं एव सुतरामवस्थितो भव । ‘द्व्यचोऽतस्तिष्ठः’ (पा० ६।३।
१३५) इति दीर्घस्तिष्ठा इत्यत्र । ‘नश्च धातुस्योरुषुभ्यः’ (पा० ८।४।२७)
इति न इत्यत्र णत्वम् । क इव ? देवो न सविता । न इवार्थे । सविता देव
इव । यथा सविता देव ऊर्ध्वः सन्नस्मानवति तद्वत् । स त्वमूर्ध्वः सन्
देव ! अन्नस्य दाता भवेति शेषः । ‘पणु दाने’ । यद्यस्मात्कारणाद् मन्त्राभिव्य-
ञ्जकैः हव्यवाहकैर्ऋत्विग्भिः सह त्वा विविधमाह्वयामः । तस्मादूर्ध्वं एव
तिष्ठेति पूर्वत्रान्वयः । अञ्जन्ति व्यक्तीकुर्वन्तीत्यञ्जिनस्तैः । यद्वा अञ्जिभि-
र्द्रव्याणां व्यञ्जकै रश्मिभिः सहितं त्वां विह्वयामहे । कीदृशैरञ्जिभिः ? वाघद्भिः
हविषां वोढृभिः । Mah.

RV.1.40.1=YV.34.56.

ब्राह्मणस्पती बृहती । हे ब्राह्मणस्पते ! ऊर्ध्वो भव । आरब्धकार्यो भव ।
यस्माद् देवान् कामयमानाः यजमानाः त्वां भवन्तं याचामहे आगच्छेति ।
भवन्तमागच्छन्तमुपसङ्गम्य आगच्छन्तु । मरुतः कल्याणदानाः । त्वं च
हे इन्द्र ! प्रकर्षेण शीघ्रो भव सहगमनाय । U.

ब्राह्मणस्पतिदेवत्या बृहती । हे ब्राह्मणो देवस्य ? (वेदस्य) पते ! पालक !
ऊर्ध्वः आरब्धकार्यो भव । यतो वयं देवान् कामयमानाः त्वां याचामहे, आग-
च्छेति । मरुतः भवन्तमागच्छन्तमुप समीपे आगच्छन्तु । किम्भूताः मरुतः ?
शोभनं ददति ते सुदानवः । हे इन्द्र ! त्वमपि सहगमनाय प्रकर्षेण शीघ्रो भव ।
देवान् कामयन्ते देवयन्ति ततः शत्रुप्रत्ययः ‘सुप आत्मनः क्यच्’ (पा० ३।
१।८) ‘न छन्दस्यपुत्रस्य’ (पा० ७।४।३५) इति निषेधात् ‘क्यचि च’

(पा० ७।४।३३) इतीत्वामावः, 'अश्वावस्यात्' (पा० ७।४।३७) इत्यश्वावयो-
रेवाकारविधानात् 'अकृत्सर्वधातुकयोः' (पा० ७।४।२५) इति दीर्घोऽपि
न स्यात् ? ईमहे याचतिकर्मसु पठितः । 'ई गतौ' दिवादित्वादागतस्य
श्यनञ्छान्दसो लोपः । सुदानवः, 'दाभाम्यां नुः' (उणा० ३।३२) प्राशः
आशुशब्दे दीर्घश्छान्दसः । मवा संहितायां 'द्वयचोऽतस्तिङः' (पा० ६।३।१३५)
इति दीर्घः । Mah.

RV.1.40.3=YV.33.89.

अस्मदीयं यज्ञं प्रति आगच्छतु । बृहस्पतिः । प्रैतु च देवी वाक् ।
शोभना सत्यवती त्रयीलक्षणा । कं प्रत्यागच्छतु ? इत्यत आह । अभि पुत्रं
महावीरं वा । नृभ्यो हितमनुग्राहकम् । ब्रह्मपङ्क्तिसाधकम् । पङ्क्तिपा-
वनमित्यर्थः । किञ्च देवा यज्ञं नयन्तु अस्माकम् । U.

कण्वदृष्टा वैश्वदेवी । ब्रह्मणो वेदस्य पतिः हिरण्यगर्भः अस्माकं
यज्ञमच्छ यज्ञामिमुखं प्रकर्षेणागच्छतु । ब्रह्मणस्पतिः 'ब्रह्मणः पाता पाल-
यिता वा' (निरु० १०।१२) इति यास्कः । तथा देवो देवतात्मा प्रिय-
सत्यस्वरूपा तस्यैव वाक् त्रयीरूपा यज्ञं प्रैतु । किञ्च देवा यष्टव्या अस्मान्
यज्ञं नयन्तु प्रापयन्तु । यज्ञं कारयन्त्वित्यर्थः । कीदृशं यज्ञम् ? विशेषेणेरयति
वीरस्तं शत्रूणां विशेषेणोन्मूलयितारम् । 'वीरो वीरयत्यमित्रान्' (निरु० १।७)
इति यास्कः । नयं नृभ्यो मनुष्येभ्यो हितम् 'उगवादिभ्यः' (पा० ५।१।२)
इति यत् । इन्द्रस्य पुरोडाशः, हव्योर्धानाः, पूष्णः करम्भः, सरस्वत्यै दधि
मित्रावरुणयोः पयस्या एषा हविःपङ्क्तिः । द्विनाराशंसं प्रातःसवनम् द्विना-
राशंसं माध्यन्दिनं सवनं सकृन्नाराशंसं तृतीयं सवनम्, एषा नाराशंसपङ्क्तिः ।
त्रीणि सवनानि पशुरूपवसथ्यः पशुरनुबन्ध्यः एषा सवनपङ्क्तिः । एताभिः
पङ्क्तिभी राधः समृद्धिर्द्वयस्य पङ्क्तयो राध्यन्ते साध्यन्ते यत्रेति वा
पङ्क्तिराधाः तम् । ब्रह्मणस्पत्यादयः ईदृशं यज्ञमस्माभिः कारयन्त्विति
सर्वार्थः । Mah.

RV.1.40.5=YV.34.57.

नूनमिति पादपूरणः । प्रोच्चारयति । ब्रह्मणस्पतिर्मन्त्रमुक्थ्यम् ।
उक्थ्यमिति शस्त्रमुच्यते तत्र सन्नमन् मन्त्र उक्थ्यः । कथम्भूतोऽसौ मन्त्रः ?

यस्मिन् मन्त्रे इन्द्रश्च वरुणश्च अर्यमा च अन्ये देवाश्च ओकांसि । ओक इति निवासनाम । निवासानि^१ चक्रिरे कृतवन्तः । U.

ब्रह्मणस्पतिः नूनं निश्चितमुक्थ्यं शस्त्रयोग्यं मन्त्रं प्रकर्षेणोच्चारयति । यस्मिन् मन्त्रे इन्द्रः, वरुणः, मित्रः, अर्यमा अन्ये च देवाः निवासान् कृतवन्तः । सर्वदेवाधारभूतं शस्त्रं पठनीयं मन्त्रवदित्यर्थः । Mah.

RV. 1.44.13 = YV. 33.13.

हे अग्ने ! श्रुधि शृणु । 'श्रुशृणु' इत्यादिना धिभावः । सत्वरं यज्ञमाग्रेयम् । हे श्रुत्कर्ण ! शृणुतः कर्णावधिनां वर्चांसि यस्य स तथोक्त ! त्वयि श्रुतवति वोढृभिर्देवैः । सयावभिः । 'या प्रापणे' वनिप् । समानमाप्तिभिः सहिताः । आसीदन्तु बहिषि । मित्रः अर्यमा च अन्ये च । प्रातर्यावाणः प्रातरेव हविः प्राप्तिर्येषां ते तथोक्ताः । U.

शृणुतः इति श्रुतौ अर्थिवचः श्रोतारौ कर्णौ यस्य स श्रुत्कर्णः । हे श्रुत्कर्ण ! देवैः सह त्वं यज्ञं शृणु । कीदृशैर्देवैः ? हवींषि बहन्ति ते बह्वयस्तैः । सह यान्ति ते सयावानः तैः । किञ्च मित्रः अर्यमा प्रातर्यावाणश्च देवाः बहिषि आसीदन्तु उपविशन्तु । प्रातर्यान्ति हविः प्राप्नुवन्ति प्रातःसवने येषां हविःप्राप्तिस्ते । Mah.

RV. 1.45.6 = YV. 15.31.

हे अग्ने ! चित्रश्रवस्तम ! चित्रं नानारूपं श्रवो धनमतिशयेन यस्य स चित्रश्रवस्तमः तस्य सम्बोधनं हे चित्रश्रवस्तम ! त्वाम् आह्वयन्ति मनुष्येषु मध्ये व्यवस्थितम्, मनुष्याः । कथम्भूतम् ? शोचिष्केशम्-शोचन्ति दीप्यन्ते ज्वालाः केशस्थानीयाः अस्मेति शोचिष्केशः । हे पुरुप्रिय ! बहवो यजमानाः प्रिया अस्य । बहूनां यजमानानां वा प्रियः । बहु वा हविः प्रियमस्मेति समासविशेषाः । तस्य सम्बोधनं हे पुरुप्रिय ! किमर्थमाह्वयन्ति ? हव्याय वोढवे हवींषि वोढुं परियामः^२ U.

^१ निवास is in the masculine gender and the reading should therefore be निवासान्.

^२ परियामः does not give any sense. The reading in the original is हव्याय वोढवे. The commentator means to say that the accusative should have been used: हवींषि वोढुम् so I suggest विभक्तिविपरिणामः for परियामः ।

चित्रं नानाविधं श्रवो धनं कीर्तिर्वा यस्य स चित्रश्रवाः, अतिशयेन चित्रश्रवाश्चित्रश्रवस्तमस्तत्सम्बुद्धिः । पुरुप्रिय ! पुरुषां बहूनां यजमानानां प्रियः । यद्वा पुरुषः प्रिया यस्य, पुरु बहु हविः प्रियं यस्येति वा हे पुरुप्रिय ! हे अग्रे ! प्रजामु अद्विग्यजमानाः त्वाम् आह्वयन्ति । 'हेज् आह्वाने' 'हः सम्प्रसारणम्' (पा० ६।१।३२) इति शपि सम्प्रसारणं गुणश्च । किं कर्तुम् ? हव्यं वोढुं प्राप्तुम् । विभक्तिव्यत्ययः । 'तुमर्थे सेसेन्' (पा० ३।४।६) इति तुमर्थे तवेप्रत्ययः । Mah.

RV. I. 46. 15 = YV. 34. 28.

अश्विनो गायत्री । उभौ सोमं पिबतं हे अश्विनौ ! पीत्वा च सोम-मुभावपि अस्मभ्यं शरणं दत्तम् । किञ्च अविद्रियाभिः 'दृ विदारणे' अविदीर्णाभिः अनवखण्डिताभिरुतिभिरवनैः रक्षतमिति शेषः । U.

अश्विनी गायत्री । हे अश्विनौ ! उभौ द्वावपि युवां पिबतम् । सोममिति शेषः । द्वौ युवाम् अस्मभ्यं शरणं सुखं वा यच्छतम् । कामिः सह ? अविदीर्णाभिः अखण्डिताभिरुतिभिः, अवनैः पालनैः सह । सुखं दत्तं पालयतं चेत्यर्थः । उभा अश्विना विभक्तेराकारः । विदीर्यन्ती?(न्त इ)ति विद्रियाः 'दृ विदारणे' औणादिक इयक् प्रत्ययः । Mah.

*RV. I. 50. 1 = YV. 7. 41; 8. 41; 33. 31.

दाक्षिणानि जुहोति । सौरी गायत्री । उदित्ययमुपसर्गो बहन्तीत्यनेन सम्बध्यते । उद्वहन्ति । कम् ? तं सूर्यम् । जातप्रज्ञानम् । दातारं द्युस्थानं वा । रश्मयः । किमर्थमुद्वहन्ति ? दर्शनाय । विश्वाय पृष्ठयर्थे चतुर्थी । विश्वस्य जगतः । U.

'शालाद्वार्ये दाक्षिणहोमो वासः प्रबद्धं हिरण्यं हवन्यामवधाय चतुर्गृहीतमुदुत्यमिति' (का० १०।२।४।५) वस्त्रबद्धं स्वर्णं जुह्वां निधाय शालाद्वार्येऽग्नौ चतुर्गृहीताज्येन दाक्षिणसंज्ञो होमः कार्यः । सौरी गायत्री प्रस्कण्वदृष्टा । तृतीयः पादः सप्तार्धः । उनिपातः पादपूरणः । त्यमिति

* In 7.41 and 33.31 YV. adds the word स्वाहा to the stanza of the RV. In 8.41 YV. adds उपयामगृहीतोऽसि सूर्याय त्वा अजायते ते योनिः सूर्याय त्वा अजाय at the end, to the stanza of the RV.

त्यच्छब्दश्छान्दसः तच्छब्दार्थे । रश्मयः तं प्रसिद्धं सूर्यं देवमुद्वहन्ति । 'देवो दानाद् द्योतनाद्वा' (निरु० ७।२०) इति यास्कः । किमर्थं सूर्यम् ? जातवेदसं जातं वेदो ज्ञानं धनं वा यस्मात्तम् । किमर्थमुद्वहन्ति ? विश्वाय दृशे । पृथगर्थे चतुर्थी । विश्वस्य दर्शनाय जगद् द्रष्टुम् इत्यर्थः । 'दृशे विश्वे च' (पा० ३।४।११) इति तुमर्थे निपातः तस्मै स्वाहा सुदुतमस्तु । Mah.

YV.8.41

विपुवति ग्रहं गृह्णाति । उदुत्यं जातवेदसम् । व्याख्यातम् । देवार्थं तु । U.

'उदुत्यमिति ग्रहग्रहणमिति' (का० १३।२।११) गवामयनाख्यस्य संवत्सरसत्रस्य विपुवन्नामके मध्यमेऽहनि सौर्यपशूपालम्भादूर्ध्वमतिग्राह्य-ग्रहणं कार्यम् । सौरी गायत्री । देवदृष्टा पुनर्व्याख्यायते (अ ७। क० ४१) तं प्रसिद्धं जातानां प्रजानां ज्ञातारं जातप्रज्ञं वा देवनशीलं सूर्यं केतवः प्रज्ञाहेतवः किरणा उ आशु उदयाचलादुदगमयन्ति । किमर्थम् ? विश्वाय । पृथगर्थे चतुर्थी । विश्वस्य दर्शनाय सर्वं जगद्द्रष्टुमित्यर्थः । Mah.

^१ RV.1.50.5=YV.8.40.

'इशिरु प्रेक्षणे' अस्य कर्मणि प्रथमपुरुषबहुवचनस्थाने छान्दसं रूप-मद्वशमिति । दृश्यन्ते अस्य सूर्यस्य प्रज्ञानकृतत्वात् केतवो रश्मयः । केतु-रिति प्रज्ञानामसु पठितम् । वि इत्यनर्थको निपातः । अथवा व्यवश्रमिति सम्बन्धः जनान् अनु अनुगताः । आजन्तो देदीप्यमानाः । कथम्भूता दृश्यन्ते ? अग्नय इव । U.

अतिग्राह्यमन्त्रः । सूर्यदेवत्वा गायत्री प्रस्कण्वदृष्टा यजुरन्ता । दृशेर्लुङि 'इरितो वा' (पा० ३।१।५७) इति च्लेरडादेशे 'अदृशोऽङि गुणः' (पा० २।४।१६) इति उत्तमैकवचने अदर्शमिति प्राप्ते 'शीडो रुट्, वेत्तेवि-भापा', 'बहुलं छन्दसि, (पा० ७।१।६-७-८), इति दृशेरुत्तरस्य मिवादेश-

^१ YV. adds उपगामगृहीतोऽसि सूर्याय त्वा आजायं त्वे योनिः सूर्याय त्वा आजाय । सूर्यं आजिष्ठ आजिष्ठस्त्वं वेवेष्यसि आजिष्ठोऽहं मनुष्येषु भूयासम् at the end, to the stanza of the RV.

स्यामो रुढागमो धातोर्गुणाभावश्छान्दसः । अदृश्रमिति रूपम् । कर्मणि लुङि प्रथमपुरुषबहुवचनस्थाने द्रष्टव्यमदृश्यन्तेत्यर्थः । वीत्युपसर्गोऽदृश्रमित्यनेन सम्बध्यते । केतुरिति प्रज्ञानामसु पठितम् । अस्य सूर्यस्य केतवः प्रज्ञाहेतवः सर्वपदार्थज्ञानकृतो रश्मयः किरणाः । जनाननु सर्वप्राणिनोऽनुगताः । वि अदृश्रम् विशेषेणादृश्यन्त । सूर्यकराः सर्वजनानुगता व्यापका दृश्यन्त इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः, आजन्तो ज्वलन्तोऽग्नयो बह्व्यो यथा जनानुगता दृश्यन्ते तद्वत् । Mah.

RV.1.50.4=YV.33.36.

यस्त्वं तरणिरसि । त्वं वर्तसे । सर्वदर्शनीयश्चासि । ज्योतिषश्च कर्तासि । हे सूर्य ! तं त्वां प्रति तथा ब्रूमः त्वमेव विश्वं सर्वम् आभासि दीपयसि । रोचनं दीप्तम् अग्निविद्युद्ग्रहतारकारूपं त्वदीयमेवैकं ज्योतिः सर्वत्राभातीत्यर्थः । U.

प्रस्कण्वदृष्टा गायत्री वैश्वदेवपुरोरुक् । हे सूर्य ! त्वं तेजसः कर्तासि । विश्वं प्रकाशयसि च । अग्निविद्युन्नक्षत्रचन्द्रग्रहतारकादिषु त्वदीयं तेज इत्यर्थः । कीदृशं विश्वम् ? दीप्यमानं त्वत्प्रकाशेनेति भावः । कीदृशस्त्वम् ? तरणिः तरत्यतिक्रामति नभोवर्त्मिति तरणिः । 'अश्यवितृभ्योऽनिः (उणा० २।६८) इति तरतेरनिप्रत्ययः । विश्वदर्शेतः विश्वस्य दर्शनीयः । दृशेरत् । Mah.

RV.1.50.6=YV.33.32.

गायत्री । सर्वमेधाग्निश्चीयते । तेन रूपेण आत्मानं सम्पाद्य क्षिप्रं यजमानो मोक्षं प्राप्नोति तदिह प्रार्थ्यते । येन हे पावक ! पावयितः ! येन दर्शनेन । भुरण्यन्तं जनान् अनु । शकुनिः क्षिप्रपाती भुरण्युरित्यभिधीयते । सर्वमेधयाजिनो जनान् अनुभुरण्यन्तं पक्षिरूपेणात्मानं सम्पाद्य क्षिप्रं गच्छन्तमित्यर्थः । त्वं हे वरुण ! सूर्य ! पश्यसि । तदोऽध्याहारेण वाक्यपरिपूर्तिः । येन जनान् अनुभुरण्यतः पश्येति । U.

प्रस्कण्वदृष्टा गायत्री मैत्रावरुणपुरोरुक् । सर्वमेधे पक्ष्याकारेणाग्निश्चीयते । तद्रूपमात्मानं सम्पाद्य मुक्तिमाप्नोति तदत्र प्रार्थ्यते । हे पावक ! शोधक ! येन दर्शनेन त्वं भुरण्यन्तमनुपश्यसि । क्षिप्रपाती पक्षी भुरण्युः । भुरण्युमात्मानं करोति भुरण्यति, भुरण्यतीति भुरण्यन् तम् । क्विबन्तात् शतृप्रत्ययः । सर्वमेधयाजिनं भुरण्युपक्षिरूपमात्मानं कृत्वा स्वर्गच्छन्तं येन

चक्षसानुपश्यसीत्यर्थः । तेन चक्षसा जनानस्मानपि भुरण्यतः हे वरुण ! त्वं पश्य । वरुणः सूर्यः । Mah.

RV.1.50.10= YV.20.21; 27.10; 35.14; 38.24.

उत्तरति । उद्वयमनुष्टुप् सौरी । उदः अगन्मेत्याख्यातेन सम्बन्धः । उद्वगताः स्म वयं तमसोऽधि तमोबहुलादस्माल्लोकात् । स्वर्गं लोकं पश्यन्तः । उद्वगततरमस्माल्लोकात् । ततोऽपि देवं सूर्यम् । देवेषु । उदगन्म । ज्योतिः उत्तमं सर्वेभ्यो ज्योतिर्भ्यः । U.

‘सोमबहुलकमणमागमनं च’ (का० १६।५।१७) सोमवदिति उद्व-
यमिति मन्त्रेण जलान्निष्क्रमणम् । ‘अपाम सोमममृता अभूम’ इति जपतां
सर्वेषां त्रिपशुदेशमागमनमिति सूत्रार्थः । सूर्यदेवत्यानुष्टुप् प्रस्फुरवदृष्टा ।
वयं तमसः सकाशात्तमोबहुलादस्माल्लोकाद् उद्वगताः निर्गताः । गमेर्लङि
अपि लुप्ते मस्य नः । कीदृशा वयम् ? उत्कृष्टतरं स्वर्गम् ईक्षमाणाः । किञ्च
देवलोकं सूर्यं देवं पश्यन्तः सन्त उत्तमं ज्योतिर्ब्रह्मरूपं प्राप्ताः । Mah.

RV.1.62.1=YV.34.16.

ऐन्द्री त्रिष्टुप् । प्रजानीमः । बलमाविष्कुर्वते । बलम् । आयोषं स्तोमम् ।
देवाय । कथमिव ? अङ्गिरसा तुल्यप्रज्ञानाय च । सुवृक्ताभिः शोभनाभिः
स्तुतिभिः । स्तुवते स्तुवन्तीति विभक्तिव्यत्ययः सामर्थ्यात् । ऋङ्मयाय
स्तुतिमयाय, अर्चनीयाय च । वयमुच्चारयामः । मन्त्रम् । नृरूपाय । शौर्य-
बलदानादिलब्धख्यातये । U.

ऐन्द्री त्रिष्टुप् । वयम् इन्द्राय इन्द्रार्थं स्तोमं त्रिवृदादिकं जानीमः ।
किम्भृतं स्तोमम् ? बलहेतुम् । मन्त्रञ्च । उच्चारयाम । धातूनामनेकार्थत्वा-
दर्चतिरुच्चारणार्थः । अङ्गिरस इव । तैर्यथा स्तोमो ज्ञातो मन्त्रश्च पठित-
स्तस्मै तद्वत् । किम्भृतायेन्द्राय ? शवसानाय शवो बलमात्मन इच्छति शव-
स्यति शवस्यतीति शवसानः तस्मै । बलमभिलषमाणाय । ‘सुप आत्मनः
क्यच्’ (पा० ३।१।८) इति क्यच् तदन्ताच्छानच् शप् ‘बहुलं छन्दसि’
(पा० २।४।२७) इति तस्य लुक् ‘छन्दस्युभयथा’ (पा० ३।४।११७)
इति तस्य शानचोऽप्यार्धधातुकत्वात् ‘क्यस्य विभाषा’ (पा० ६।४।५०) इति
क्यचो लोपः शवसान इति सिध्यति । पुनः कीदृशाय ? गिर्वणसे गिरा
स्तुत्या वनयति सम्भाजयति आत्मानमभिलषितदानात्स्तोतुम्य इति

गिर्वणाः । गोःशब्दोपपदाद् वनोतेत्यन्तादसुनि वनेर्घटादित्वेन मित्सं-
ज्ञत्वात् ह्रस्वत्वं शिचो लोपः । गीर्वणा इति प्राप्ते दीर्घाभावश्छान्दसः । यद्वा
स्वार्थे शिच् । गीभिरेनं देवा भजन्तीति गिर्वणाः तस्मै । गीर्वाणशब्देन
समानार्थो गिर्वणःशब्दः । पुनः किम्भूताय ? शोभनाभिः स्तुतिभिः । स्तुवते
स्तौतीति स्तुवन् तस्मै । यजमानानिति शेषः । तदुक्तं 'त्वमङ्ग प्रशंसिषो देवः
शविष्ट मर्त्यम्' (YV. ६।३७) इति । पुनः कीदृशाय ? ऋङ्मयाय वेदमयाय ।
मयडर्थे छान्दसो मियट् । यद्वा 'अच् स्तुतौ' इत्यस्माद्भावे औणादिको मक्
कुत्वं जश्त्वम् । ऋङ्मः स्तुतिः । तमर्हति ऋङ्मियः अर्हर्थि धच् । स्तुति-
योग्याय । पुनः कीदृशाय ? नरे नररूपाय । नृशब्दस्य डे परे छान्दसो
गुणः । पुनः कीदृशाय ? शौर्यदानवलादिभिर्लब्धख्यातये । Mah.

RV. I. 62. 2 = YV. 34. 17.

ऐन्द्री त्रिष्टुप् । सामर्थ्याद् द्वितीयोऽर्धर्चः प्रथमं व्याख्यायते । येन
साम्ना । अस्माकम् । पूर्वे । पितरः । आत्मसत्तत्त्ववेदिनः । स्तुवन्तः ।
अङ्गिरसः ऋषयः । आदित्यरश्मीन् । लब्धवन्तः । स हि साम्नां लोकः ।
तत्साम । प्रमरध्वमाहरध्वम् । वः यूयम्, प्रथमाबहुवचनस्य स्थाने च
आदेशः । हे पुत्रपौत्रप्रपौत्राः ! महते इन्द्राय । महत्त्वम् । अन्नम् । आङ्गुष्यं
स्तोमस्य च हितं साम । प्रमरध्वम् । बलमभिलषमाणाय । U.

महते । बलमभिलषमाणाय । इन्द्राय । महत् । अन्नम् । यूयम् ।
प्रहरत समर्पयत । यूयमित्यर्थे च इत्यव्ययम् । मुनीनां पुत्रादीन् प्रति वचः ।
अङ्गुषाय हितं साम । उच्चारयत । अस्माकम् । पूर्वे । पितरः अङ्गिरसः ।
येनाग्नेन । साम्ना च । स्तुवन्तः सन्तः । सूर्यकिरणान् । लेभिरे । स हि
साम्नां लोकः । तत्साम प्रमरध्वम् । कीदृशा अङ्गिरसः ? पदमात्मस्वरूपं
जानन्तीति पदज्ञाः । Mah.

RV. I. 71. 8 = YV. 33. 11.

मरुत्वतीया त्रिष्टुप् । व्यवहितपदप्रायः । आहुतिपरिणामवादिनी ।
आ उपसर्गः आनट् इत्यग्नेनाख्यातेन सम्बध्यते । यदा । अन्नाय । नितरां
सिक्तं देवतोद्देशेन चिन्तम् । मन्त्रैः संस्कृतम् । जगदुत्पत्तिबीजम् ।
अग्निम् । आनट् अश्नोतेरिदं रूपम्, व्याप्नोति । ततोऽपि रेतो मध्य-

स्थानं व्याप्नोति विद्युल्लक्षणं तेजः । द्यौरपि-तस्याहुतिपरिणामभूतस्य रसस्य-निकट एव । वर्तते । तत् । अग्निः । बलं तस्य हेतुभूतम् । प्रशस्यम् । परिपक्वं रसम् । सुष्ठु ध्यानीयम् । सर्वोऽपि वृष्टिमभिलषति । जनयति अष्टभिर्मासैः । सूदयच्च । 'पूद चरणे' निष्पन्नमुदकं चतुर्भिर्मासैः चरति च वृष्टिद्वारेण । U.

त्रिष्टुप् पराशरदृष्टा मरुत्वतीयग्रहपुरोरुक् इन्द्र मरुत्व इत्यस्याः (YV. ७।३५) स्थाने । आ उपसर्गः आनडित्यनेन सम्बध्यते । यदा । तेजसो हेतुभूतं हविः । नृपतिं नुर्यजमानस्य पालकमग्निम् । अश्नुते, व्याप्नोति । यदाग्नौ हविर्हूयत इत्यर्थः । तदाऽग्निः । जगद्बीजभूतं जलम् । द्यौरभीके । प्रथमा षष्ठ्यर्थे । दिवः समीपे । अन्तरिक्षे । जनयति । मेघरूपेण च पुरः सुदयति चरति वृष्टिद्वारेण । 'पूद चरणे' । क्रीदृशं तेजः ? वृष्ट्यै । देवतोद्देशेनाग्नौ सिक्तं हुतम् । मन्त्रसंस्कृतम् । क्रीदृशं रेतः ? बलहेतुभूतम् । निदोषम् । 'अवद्यपरयवर्षा गर्ह्यपणितव्यानिरोधेषु' (पा० ३।१।१०१) इति गर्ह्यार्थेऽवद्यमिति निपातः । न अवद्यमनवद्यमगर्ह्यं प्रशस्यम् । युवतुल्यं परिपक्वरसम् दृढमित्यर्थः । सुष्ठु आ समन्ताद् ध्यायते चिन्त्यत इति स्वाध्यं चिन्तनीयम् । सर्वो वृष्टिमिच्छति । हविषा तर्पितोऽग्निरष्टमासैर्जलं निष्पाद्य वर्षासु वर्षतीत्यर्थः । व्यवहितपदो मन्त्रः । Mah.

RV. 1.74.1=YV. 3.11.

अथ यजमानान्युपस्थानम् । उपप्रयन्तो अध्वरं सुपोषः पोषैरित्यन्तं देवानामार्पम् । आग्नेयी गायत्री । उपगच्छन्तः । यज्ञम् । आर्पम् । ब्रूयाम । अग्नये । दूरेऽपि स्थिताय । अस्माकञ्च मन्त्रम् । शृण्वते । अस्मन्मन्त्रश्रवणादभिमुखत्वाद्येत्यर्थः । U.

'सायमाहुत्याः हुतायां यजमानोऽग्नी उपतिष्ठते वात्सप्रेण न वा तिस्रस्त्रिरुपप्रयन्तो ११ अस्य प्रत्नां १६ परिते ३६ चित्रावसविति १८ चेति' (का० ४।१२।१-३) आहवनीयगार्ह्यपत्यावग्नी उपप्रयन्तो अध्वरमित्यारभ्य सुपोषः पोषैरित्यन्तं ३७ बृहदुपस्थानं देवदृष्टम् । आग्नेयी गायत्री गीतमेनापि दृष्टा । आहवनीयोपस्थानमन्त्रा आदौ । वयमनुष्ठातारोऽग्नयेऽग्न्यर्थं मन्त्रं मननेन त्राणकरं शब्दसमूहमुच्याम । किम्भूता वयम् ? यज्ञमुपगच्छन्तः । किम्भूतायाग्नये ? दूरे । अस्माकम् । समीपे इति शेषः । दूरे समीपे

चासदीयं वाक्यं श्रोतुमुद्युक्ताय । वोचेमेति वक्तेराशीलिङि परस्मैपदोत्त-
मबहुवचने परे 'लिङ्याशिष्यङ् (पा० ३।१।८६) इत्यङ् । यासुट् 'अतो
येयः' (पा० ७।२।८०) 'वच उम्' (पा० ७।४।२०) 'छन्दस्पुमयथा'
(पा० ३।४।११७) इति सार्वधातुकत्वात् 'लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य' (पा०
७।२।७६) इति सलोपः । यलोपः । वोचेम । अस्मे 'सुपां सुलुक्' (पा०
७।१।३६) इति शेषादेश आप्तः । Mah.

RV.1.75.5=YV.33.3.

मैत्रावरुणी गायत्री । यज । अस्माकम् । मित्रावरुणौ । यज च ।
देवान् । यज च । यज्ञम् । महान्तम् । हे अग्ने ! यज च । स्वकीयं, गृहम् । U.
गायत्री गोतमदृष्टा मैत्रावरुणस्य पुरोरुक् । अयं वामित्यस्याः (YV.७।६)
स्थाने । हे अग्ने ! अस्माकम् । मित्रावरुणौ । यज । यज देवान् । यज महद्
यज्ञम् । स्वं गृहं यज । Mah.

RV.1.79.4=YV.15.35.

उष्णिक् । हे अग्ने ! यस्त्वम् । अन्नस्य । गोभिः संयुक्तस्य । ईश्वरः ।
ह बलस्य पुत्र ! सह इति बलनाम । यदुरिति पुत्रस्य नाम । मभ्यमानो जायते
तस्मादेवमाह सहसस्पुत्रमित्यादि । स त्वम् । अस्मभ्यम् । देहि । हे जात-
वेदः ! महत् । अन्नलक्षणं धनं गोभिः संयुक्तम् । U.

'अपरा गायत्रीभ्य उष्णिहोऽग्ने वाजस्येति' (का० १७।१२।१३)
गायत्रीभ्योऽपरास्तिस्त्रः उष्णिक्संज्ञा इष्टका अग्न इति ऋक्त्रयेणोपद-
धातीति सूत्रार्थः । उष्णिहस्तिस्त्रः । हे अग्ने ! बलस्य पुत्र ! सह इति बल-
नाम, यदुरिति पुत्रनाम । मन्थनाज्जायमानत्वाद्वलस्य पुत्रत्वम् । सहसस्पुत्र-
मित्युक्तञ्च । हे उत्पन्नज्ञान ! अस्मभ्यम् । महत् । धनम् । देहि । कीदृशस्त्वम् ?
धेनुयुक्तस्य, अन्नस्य, ईश्वरः । अत एव धनं मादृच देहीत्यर्थः । Mah.

RV.1.79.5=YV.15.36.

स उक्तगुणः । दीप्यमानः । उपकारभूतः वासयिता वा । मेधावी ।
अग्निः । स्तुत्यः । वाचा त्रयीलक्षणया । तत्रार्थवादः प्रत्यचकृतः ततो भिन्नं
वाक्यं नेयम् । धनवत् । अस्मदर्धम् । हे बहुमुख ! अनीकं मुखम् । पुरु बहु-
नाम । 'यतो ह्येव कुतश्चाग्रावभ्यादधाति तत एव प्रदहति' इति श्रुतिः ।

दीप्यस्व । एकं वाक्यं कृत्वा व्याख्यायते यत्तदोर्व्यत्ययेन । वसु धनं ताप-
पाकप्रकाशैरुपकारकः । क्रान्तदर्शनः । अग्निः । स्तुत्यः ऋषिभिः । वाचा ।
तं त्वां ब्रवीमि । धनवत् । अस्मदर्थम् । पुर्वशीक ! दीप्यस्व । U.

हे पुर्वशीक ! पुरु बहु अनीकं मुखं यस्य तत्सम्बुद्धिः । सर्वदाहकत्वात् ।
'यतो ह्येव कुतश्चाग्रावभ्यादधाति तत एव प्रदहति' इति श्रुतेः । हे बहु-
मुखाग्रे ! अस्मदर्थे रविवत् धनवद् यथा तथा स त्वं दीप्यस्व । दिवः शपः
श्लुः द्वित्वम् 'तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य' (पा० ६।१।७) इत्यभ्यासदीर्घः ।
'लोपो व्योर्वलि' (पा० ६।१।६६) इति वलोपः । रविर्विद्यते यत्र कर्मणि
रेवत् 'रवेर्मतौ' (पा० ६।१।३७) इति सम्प्रसारणम् । तथा त्वया हवि-
र्ग्राहं यथास्माकं धनाभिर्भवतीत्यर्थः । स पूर्वोक्तः । कीदृशस्त्वम् ? दीप्य-
मानः । निवासहेतुः । क्रान्तदर्शी । अग्निः अग्रे नयतीत्यग्रशीः । प्रथमं यज्ञ-
प्रवर्तक इति भावः । त्रयीलक्षण्या वाचा ईदितुं योग्यः स्तुत्यः । औणादिक
एन्यः । Mah.

[RV.1.79.6=YV.15.57.

यस्त्वं क्षपयिता । हे राजन् ! रक्षसाम् । अप्यात्मनैव स्वभावत एव ।
हे अग्ने ! वस्तोः सह सम्बन्धिनां रक्षसाम् । उत अपि । उपसः सम्बन्धिनां
सः । हे वज्रदंष्ट्र ! तिग्ममिति वज्रनाम । जम्भेति दंष्ट्रानाम् । रक्षसः । दह ।
प्रत्येकम् । U.

हे दीप्यमान ! हे तिग्मजम्भ ! तिग्मा तीक्ष्णा जम्भा दंष्ट्रा यस्य । यद्वा
तिग्ममिति वज्रनाम । हे वज्रदंष्ट्र ! अग्ने ! वस्तोः अयःसम्बन्धिनः उतापि
उपःकालसम्बन्धिनो रक्षसान् स त्वं प्रतिदह प्रत्येकं भस्मीकुरु । लिङ्गव्यत्य-
येन रक्षःशब्दस्य पुंस्त्वम् । 'छन्दसि परेऽपि' (पा० १।४।८१) इति
प्रत्युपसर्गस्य क्रियापदात्परत्वम् । कीदृशस्त्वम् ? आत्मनापि स्वभावतोऽपि ।
क्षपः क्षपयतीति क्षपः 'क्षप क्षेपे' चुरादिः पचाद्यच् । स्वभावतो रक्षसां क्षप-
यिता । 'मन्त्रेष्व्वाङ्थादेरात्मनः' (पा० ६।४।१४१) इत्यात्मन आकारलोप-
स्तृतीयैकवचने । Mah.

RV.1.82.2=YV.3.51.

आहवनीयमुपतिष्ठते । ऐन्द्री पङ्क्तिः । पितृयज्ञे पितर उच्यन्ते ।
अचन् अदेर्लुङि वस्लादेशः । अदितवन्तः भुक्तवन्तः पितरः । कथं ज्ञायत

इति चेत् ? अमीमदन्त हि 'मद तृप्तौ' हिशब्दो यस्मादर्थे । यस्मात्तृप्तास्तस्माद्
 वृक्तवन्त इत्यनुमानम् । तृप्तिविशेषणान्युत्तराणि । अवाचीनमन्नविचित्रियाः ?
 अन्नभक्तीरुपस्मृत्य अधूयत । 'धृञ् कम्पने' धुनन्ति गात्राणि । किञ्च अस्तो-
 पत स्वमानवः । प्रियाः अन्नभक्तीरुपस्मृत्य दातृन् स्तुवन्ति । अहो दत्त-
 महो दत्तं स्वाद्वन्नं बहु इति । स्वमानवः स्वयंदीप्ताः अन्नविषयात् । प्राप्तप्रज्ञाः
 मेधाविनः । नवतमया अपूर्वया मत्या स्तुवन्तीत्यनुवर्तते । एवं पितृनुपलभ्या-
 थेन्द्रमाह । योजयामि क्षिप्रम् । नु क्षिप्रनाम । हे इन्द्र ! तव हरितवर्णा अश्वौ
 स्वभूतौ । तवापि गमनकालः प्राप्तः । U.

ऐन्द्रीभ्यां पङ्क्तिभ्यां साकमेधगतपितृयज्ञाख्यकर्मणि आहवनीयोप-
 स्थानम् । यस्या अष्टाक्षराः पञ्चपादाः सा पङ्क्तिः । 'यज्ञोपवीतिनः
 सर्वे निष्क्रम्योदञ्चोऽन्नममीमदन्तेत्याहवनीयमुपतिष्ठन्ते द्वाभ्यामिति (का०
 ५।६।२१) पितृयज्ञाख्ये कर्मणि ये पितरः सन्ति तेऽस्माभिर्दत्तं हविःस्वरूपम-
 न्नमन्नं भक्षितवन्तः । कथमेतदवगम्यते ? हि यस्माद् हविं प्राप्ताः । अस्मदी-
 यां भक्तिमवगम्य प्रीतिवुक्ताः सन्तः स्वकीयं शिरः कम्पितवन्तः । यद्वा प्रिया-
 स्तनूरवाधूयत । किञ्च स्वयंदीप्तिवुक्ताः मेधाविनः सन्तः नवतमया मत्या
 बुद्ध्या युक्ताः स्तुतिं कृतवन्तः । अहो स्वाद्वन्नं बहु दत्तमहो भक्तिरित्याद्य-
 मिधानं स्तुतिः । अतो हे इन्द्र ! क्षिप्रं तव हरी एतन्नामकौ हरितवर्णावश्वा
 गमनाय रथे योजय । तवामीष्टायाः पितृवृत्तेः सम्पन्नत्वाच्चैः पितृभिः सह त्वया
 गन्तव्यमित्यर्थः । अन्न-अदेर्लुङि 'लुङ्सनोर्धस्तृ' (पा० २।४।३७) इति
 घस्लादेशः । 'मन्त्रे घस—' (पा० २।४।८०) इत्यादिना च्लेर्लुक् ।
 'गमहन्' (पा० ६।६।६८) इत्युपधालोपः । 'स्वरि च' (पा० ८।४।५५)
 इति चत्वंम् । 'शासिवसि' (पा० ८।३।६०) इति पत्वम् । अडागमः ।
 अमीमदन्त 'मद तृप्तिर्योगे' चुरादिरात्मनेपदी लुङि शिलोपादौ रूपम् ।
 अधूयत 'धृञ् कम्पने' लुङि सिचि व्यत्ययेन गुणाभावः । मती 'सुपां सुलुक्'
 (पा० ७।१।३६) इति तृतीयाया पूर्वसवर्णदीर्घः । योज 'युजिर् योगे'
 एयन्ताञ्छोऽटि 'छन्दस्युभयथा' इति शप आर्धधातुकत्वात् 'शेरनिटि' (पा०
 ६।४।५१) इति शिलोपः । 'द्व्यचोतस्तिङः इति संहितायां दीर्घः । Mah.

RV. 1.82.3; 10.158.5 = YV. 3.52.

शोभनदर्शनम् । त्वाम् । वयम् । हे धनवन् ! वन्दिषीमहि 'वदि अभि-

वादनस्तुत्योः' अभिवादयामः । अभिवादनमाह । प्रयासि । निश्चयेन । पूर्णरथ-
नीडः सन् । बन्धुरशब्दो रथनीडवचनः । स्तुतश्च स्तोतृभिः । वशान् 'वश कान्तौ'
कामान् । अनुप्रयासि । यत एवमतो योजयामि क्षिप्रम् । इन्द्र ! ते हरी । U.

हे मघवन् ! वयम् । त्वाम् । स्तुतिकर्तारो भूयास्मेत्याशास्यते । किम्भूतं
त्वाम् ? सुष्टु सम्यक् पश्यति सुसंहक् तं शोभनदर्शनम् । अनुग्रहदृष्ट्या
सर्वस्य द्रष्टारम् । इत्थमस्माभिः स्तुतः त्वम् । कामयमानान् यजमानान् ।
लक्ष्मीकृत्य । अवश्यम् । गच्छसि । किम्भूतः ? पूर्णबन्धुरः । बन्धुरशब्दो
रथनीडवाची । स्तोतृभ्यो देयैर्धनैः सम्पूर्णरथनीडोपेतो भूत्वा गच्छसि । हे
इन्द्र ! स त्वं ते हरी योजेति पूर्ववत् । Mah.

* RV. 1.84.2 = YV. 8.35.

तृतीयो मन्त्रविकल्पः । इच्छन्द एवार्थे । इन्द्रमेव । हरितवर्णा-
वश्वा । प्रापयतः । अत्र 'अक्सामे वै हरी' इति श्रुतेः द्विवचनान्तहरिशब्दस्य
अक्सामवाचकत्वाद्धरितवर्णावश्वाविन्द्रमेनं बहतमिति व्याख्यानं न घटते ।
हरितवर्णयोर्ध्वयोः सर्वत्र सुलभत्वात् । इन्द्राश्वयोर्हरितवर्णत्वमप्रसिद्धम्
'मपूररोमभिः पृषती अभूताम्' इत्यादिश्रुतेर्दर्शनात् । 'पशवो वै देवानां
छन्दास्ति' इत्यादिश्रुतिपर्यालोचनया नानावर्णच्छन्दोमये अक्सामे
एवेन्द्रं बहत इति युक्तं नतु हरितवर्णावश्वा । कथम्भूतमिन्द्रम् ? अप्रतिधृष्ट-
शवसम्, न प्रतिधर्षयितुं शक्यते शवो बलं यस्य स अप्रतिधृष्टशवाः तमप्रति-
धृष्टशवसम् । क्व बहत ? इत्याह । ऋषीणाञ्च वसिष्ठप्रभृतीनां च स्तुतीः
उप समीपे । यज्ञं च मनुष्याणां यजमानानां समीपे बहत इति वर्तते । U.

षोडशिग्रहे तृतीयो मन्त्रविकल्पः । 'आग्रयणाद्देन्द्रमिद्धरी इति गृही-
त्वेति' कठसूत्रोक्तेः । इन्द्रदेवत्यानुष्टुप् गोतमदृष्टा । इत् एवार्थे । हरितवर्णा-
वश्वा वसिष्ठादीनां मुनीनां स्तुतिसमीपे इन्द्रमेव प्रापयतः । पुनः मानुषाणां
यजमानानां यज्ञसमीपे च हरी इन्द्रं बहतः । किम्भूतमिन्द्रम् ? अप्रतिधृष्ट-
शवसम्-प्रतिधर्षयितुं पराभवितुं शक्यं प्रतिधृष्टं न प्रतिधृष्टमप्रतिधृष्टं शवो
बलं यस्य सोऽप्रतिधृष्टशवास्तम् । Mah.

* YV. adds उपयामगृहीतोऽसीन्नाय त्वा षोडशिन एव ते योनिरिन्द्राय त्वा
षोडशिनै at the end, to the stanza of the RV.

अथ षोडशी अग्रे पवस्वेत्येतस्मात् प्राक् । ऐन्द्री अनुष्टुप् । अधितिष्ठ आरोह । हे वृत्रस्य हन्तः ! रथम् । युक्तौ । तव । ब्रह्मणा त्रयीलक्षणेन । इन्द्रागच्छेत्यादिना । हरितवर्णाविश्वौ । तौ हि आह्वानानीन्द्रस्योपश्रुत्य, प्राप्त आवयोर्निर्धोजनकाल इति मन्यमानौ स्वयमेवात्मानं रथे युञ्जाते । अत एवमाह युक्ता ते ब्रह्मणा हरी इति । अथेदानीं रथारूढस्य । अस्मद-
भिमुखम् । साधु । तव । मनः । हे इन्द्र ! ग्रावा सोमाभिपवकारी करोतु वयुना वयुरिति (निघ० १।११) वाङ्नामसु पठितम् । सोमाभिपवध्वनिना । U.

अथ षोडशी 'अग्रे पवस्व' (क० ३७) इत्यस्मात्प्राक् 'प्रातःसवने ऽतिग्राह्यान् गृहीत्वा षोडशिनं स्वादिरेण चतुःसक्तिनातिष्ठ युक्ष्वा हीति वेति' (का० १२।५।२) प्रातःसवने आग्रयणग्रहणानन्तरमाग्रेयमतिग्राह्य-
मादाय चतुःकोणेन स्वादिरोत्खलेनातिष्ठ युक्ष्वा हीति मन्त्रयोरन्यतरेण सोपयामेन षोडशिग्रहं गृहीयात् । इन्द्रदेवत्यानुष्टुप् गोतमदृष्टा । हे वृत्रहन्निन्द्र ! तव । हरितवर्णाविश्वौ ब्रह्मणा त्रयीलक्षणेन इन्द्रागच्छेत्यादि-
मन्त्रेण । युक्ता रथे संयुक्तौ । अतस्त्वं रथमारोह । इन्द्राह्वानं श्रुत्वा-
स्मन्नियोजनकालः प्राप्त इति मत्वाश्वौ स्वयमेव रथे युञ्जाते इति युक्ता इत्युक्तम् । किञ्च सोमाभिपवपाषाणः । तव रथारूढस्य । मनः । अस्मद्यज्ञा-
भिमुखं सुतरां करोतु । केन ? वयुना । वयुरिति (निघ० १।११) वाङ्नामसु पठितम् । वाचा श्रवणीयेन सोमाभिपवशब्देन । Mah.

हे इन्द्र ! यतः । त्वम् । अङ्गेति क्षिप्रनाम क्षिप्रम् । प्रशंससि । देवः सन् । हे बलिष्ठ ! मनुष्यं यजमानम् । अतः कारणात् । न । त्वचः । अन्यः । हे धनवन् ! विद्यते । महिंता 'मृड सुखने' सुखयिता यजमानानाम् । इन्द्र ! ब्रवीमि । अत्यद्भुतम् । तव सम्बन्धि । वचनमार्पम् । U.

इन्द्रदेवत्या पथ्या बृहती गोतमदृष्टा । अङ्गेति क्षिप्रनाम । हे अतिशयेन बलवन् ! इन्द्र ! दीप्यमानस्त्वं मनुष्यं यजमानं प्रशंससि स्तौषि । समीचीनोऽयं

* YV. adds उपयामगृहीतोऽतोऽन्वाय स्वा षोडशिन एव ते योनिरिन्द्राय स्वा षोडशिनै at the end, to the stanza of the RV.

यजमानो होता श्रद्धावानित्यादिस्तुतिं करोषीत्यर्थः । 'शंसु हिंसास्तुत्वोः' लङर्थे लेट्, मध्यमैकवचने सिवादेशः 'सिच्चहुलं लेटि' (का० ३।१।३४) सिप्प्रत्ययः । तस्य 'आर्धधातुकस्येड्वलादेः' (पा० ७।२।३५) इति इडागमः । 'लेटोऽडाटौ' (पा० ३।४।६४) इति सिपोऽडागमः । 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु' (पा० ३।४।६७) इति सिप इकारलोपः । तस्य रुत्वविसर्गौ पत्वम् । प्रशंसिष इति रूपम् । 'तिङ्ङतिङः' (पा० ८।१।२८) इति सर्वानुदात्तत्वम् । किञ्च हे मधवन् ! धनवन् ! इन्द्र ! मर्दिता 'मृड सुखने' मृडतीति मर्दिता यजमानस्य सुखयिता त्वदन्यो नास्ति न विद्यते । अतो हे इन्द्र ! तव वचः त्वमेव सुखयितेत्येवंरूपं त्वदीयं वचनमहं वदामि । Mah.

RV.1.86.1=YV.8.31.

जुहोति । मारुती गायत्री । मरुतः । यस्य । निवासगृहे । 'क्षयो निवास' इत्याद्युदात्तः । पाथ 'पा पाने' शपो लुप् ? (क्) । पिबथ पानादीन् कुरुथ । हे दिवोविमहसः ! द्युलोकस्य महयितारः ! पूजयितारः ! स सुगुप्ततमो यजमानजनः । युष्मद्गुप्तानां न भयमस्तीत्यभिप्रायः । .U

'शमिष्टयजुरन्ते शमित्र एव जुहुयात्तिष्ठन्मरुत इत्यस्वाहाकृत्येति' (का० २५।१०।१८) शमिष्टयजुर्होमान्ते शमित्राग्रावेव स्वाहान्तेन मन्त्रे-खोष्णीषवेष्टितं गर्भं जुहोति मन्त्रान्ते स्वाहाकारमनुचार्य जुहुयादित्यर्थः । मरुदेवत्वा गायत्री गीतमदृष्टा । हे दिवोविमहसः ! विशिष्टं महो येषां ते द्युलोकसम्बन्धिना विशिष्टेन महसा तेजसा युक्ताः । यद्वा विशिष्टं महन्ति पूजयन्ति ते विमहसः द्युलोकस्य पूजयितारो हे मरुतः ! यस्य यजमानस्य यज्ञगृहे यूयं सोमपानं कुरुथ । 'पा पाने' शपो लुक् पिवादेशाभावश्च छान्दसः । संहितायां दीर्घः 'द्व्यचोऽतस्तिङः' (पा० ६।३।१३५) इति सूत्रेण । हि निश्चितं स जनः यजमानाख्यः, सुगोपातमः, गोपायतीति गोपाः रक्षकः अत्यन्तं शोभनो गोपा यस्य स सुगोपातमः । युष्मद्गुप्तानां भयं नास्तीत्यर्थः । Mah.

RV.1.89.1=YV.25.14.

वैश्वदेवानां पशूनां याज्यानुवाक्या दश । पञ्चाद्याः सप्तमी च जगत्यः त्रिष्टुभोऽन्याः । आगच्छन्तु । अस्माकम् । मन्दनीयाः स्तुत्याः ।

यज्ञाः सङ्कल्पा वा । सर्वतः । अनुपहिंसिताः अपरिज्ञाताः केनचित् ।
उद्भेत्तारोऽन्येषां यज्ञक्रतूनां कल्पानां वा । किञ्च । देवाः । अस्माकम् ।
सदा । इच्छद् एवार्थे । सदाकाल एव । वर्धनाय । स्युः भूयासुः ।
कथम्भूताः ? अप्रमाद्यन्तः रक्षितारश्च । अहन्यहनि । तथा भूयादिति
वाक्यशेषः । U.

वैश्वदेवपशुवपापुरोडाशपशूनां याज्यानुवाक्या दश ऋचो विश्वदेव-
देवत्या गोतमदृष्टाः । तत्रादौ पञ्च जगत्यः । यज्ञाः सङ्कल्पा वा । अस्मान्
प्रति आगच्छन्तु । यज्ञकर्तारो वयं भवेमेत्यर्थः । कीदृशाः क्रतवः ? भन्द-
नीयाः 'भदि कल्याणे' कल्याणकारिणः । तथा सर्वतोऽनुपहिंसिताः । निर्विघ्ना
इत्यर्थः । न परीता अपरीताः अपरिगता अज्ञाताः केनचित् । फलानुमेया
इत्यर्थः । उद्भिदः उद्भिन्दन्ति प्रकटयन्ति उद्भिदः उद्भेत्तारः । यज्ञान्तराणां
प्रकटीकर्तार इत्यर्थः । किञ्च । येन प्रकारेण । देवाः । अस्माकम् । सदैव ।
बुद्ध्यै । भवन्ति । तथा क्रतव आयान्तिवत्यर्थः । सदमिदित्यव्ययं सदायै ।
कीदृशा देवाः ? प्रकर्षेणायुवन्ति प्रमाद्यन्ति ते प्रायुवः । यौतेः किम् तुगभाव
आर्पः । न प्रायुवः अप्रायुवः अनलसाः अस्माकं बुद्ध्यै भवन्तिवत्यर्थः । तथा
अहन्यहनि प्रत्यहं पालकाः । Mah.

RV. 1.89.2=YV. 25.15.

देवानाम् । भन्दनीया । कल्याणी मतिः । अमि नो निवर्ततामित्य-
नुपङ्गः । अस्मान् प्रत्यभिमुखीभवतु । कथम्भूतानां देवानाम् ? ऋजुगा-
मिनाम् । यद्वा ऋजुकामिनाम् । ऋजुं प्रगुणं यजमानं कर्तुं कामयन्ते ते
तथोक्ताः । किञ्च देवानाम् । दानम् । अस्मान् प्रति निवर्तताम् । ततो
लब्धदानाः सन्तः । देवानाम् । सखिभावं यजमानाः सन्तः । प्राप्तयाम् ।
वयम् । ततो देवाः । अस्माकं भक्तानाम् । आयुः । प्रवर्धयन्तु । किमर्थम् ?
चिरं जीवनाय । U.

कल्याणकारिणी । देवानाम् । शोभना बुद्धिः । असदभिमुखीभवतु ।
कीदृशानां देवानाम् ? ऋजु अवक्रं यन्ति गच्छन्ति ऋजुयन्तस्तेषाम्-इणः
शतृप्रत्ययः । अवक्रगामिनाम् । यद्वा ऋजुमवक्रं साधुं यजमानं कामयन्ते
ते ऋजूयन्ति 'सुप आत्मनः क्यच्' ऋजूयन्ति ते ऋजूयन्तस्तेषाम् ।
क्यजन्ताच्छतृ । साधुं यजमानं कामयमानानामित्यर्थः । किञ्च देवानाम् ।

दानम् । अस्मानभिनिवर्तताम्, देवा अस्मभ्यं ददत्वित्यर्थः । देवेभ्यो लब्ध-
दाना वयम् । देवानाम् । मैत्रीम् । प्राप्नुयाम् । सदेर्लिटि उचमबहुत्वे रूपम् ।
संहितायां दीर्घः । देवाः । अस्माकं सखीनाम् । आयुः । जीवितुम् ।
प्रवर्धयन्तु । Mah.

RV.1.89.3=YV.25.16.

तान् देवान् । अकृत्रिमया स्वयम्भुवा । निविदा-निविच्छब्दो वाग्वचनः ।
आह्वयामः । वयम् । तान् कान् ? इत्यत आह-भगम्, मित्रम्, अदितिम्, दक्षम्,
अश्विधम्, अच्युतसद्भावम्, दक्षस्यैतद् विशेषणम्; अर्यमणम्, वरुणम्, सोमम्,
अश्विनौ च । यैः सहिता । सरस्वती । सुभगा । अस्माकम् । सुखम् । करो-
त्विति । U.

प्राचीनया अकृत्रिमया स्वयम्भुवा । वाचा वेदरूपया । वयम्, तान्
प्रसिद्धान् देवान् । आह्वयामः । निविच्छब्दो वाग्वचनः । तान् कान् ? तत्राह
भगम्, मित्रम्, देवमातरम्, प्रजापतिम्, अर्यमणम्, वरुणम्, सोमम्,
अश्विनौ । अस्रधमिति भगादीनां विशेषणम् । न स्नेधते च्योतते सोऽस्मिन् ।
तमच्युतसद्भावम् । किञ्च शोभनं भगं भाग्यं यस्याः सा सुभगा भजनीया
सरस्वती भगादिसहिता । अस्माकम् । सुखम् । करोतु । Mah.

RV.1.89.4=YV.25.17.

तद् । मेपजम् । सुखस्य भावयितु । अस्माकम् । वातः । वातु अनु-
गृह्णातु । तच्च मेपजं माता पृथिवी अनुगृह्णातु । तच्च पिता द्यौः अनुगृह्णातु ।
तच्च प्रावाणः । सोमसुतः सोमाभिषवकारिणः । सुखस्य भावयितारः । अनु-
गृह्णन्तु । तच्च हे अश्विनौ ! धारयितारौ । युवामपि । शृणुतम् । श्रुत्वा च
अनुगृह्णीतम् । U.

पवनः । अस्माकम् । औषधम् । हितं यथा तथा वातु, 'वा गति-
गन्धनयोः' लोट् प्रवातु । अनुगृह्णात्वित्यर्थः । ददात्विति यावत् । कीदृशं
हितम् ? मयः सुखं भवति यस्मात्तन्मयोऽस्तु सुखोत्पादकं हितं ददातु ।
जगन्निर्मात्री पृथिवी । तत् हितम् । वातु । पालकः स्वर्गः । तत्
हितं वातु । सोमं सुन्वन्ति सोमसुतः सोमाभिषवकारिणः । दृषदः । तत्
मेपजम् । वान्तु ददतु । कीदृशा प्रावाणः ? मयः सुखं भावयन्ति ते मयोभुवः

सुखस्य दातारः । हे अश्विनौ ! युवाम् । तद् वातादिभ्यो भेषजप्रार्थनं
शृणुतम् । युवामपि हितं दत्तमिन्त्यर्थः । कीदृशौ युवाम् ? धृष्ण्यौ गृहवद्धार-
यितारौ । Mah.

RV.1.89.5=YV.25.18.

तम् । रुद्रम् । कथम्भूतम् ? जङ्गमस्य । स्थावरस्य । पतिमिव पतिम् ।
धिया बुद्ध्या सङ्कल्पमात्रेण जिन्वति प्रीणातीति तं धियंजिन्वम् । यद्वा
धिया कर्मणा जिन्वति प्रीणातीति धियंजिन्वम् । अवनाय तर्पणाय ।
आह्वयामः । वयम् । किञ्च पूषा । अस्माकम् । धनानाम् । भूयात् । वर्ध-
नाय । रक्षिता च । वायुः । पाता च । अनुपहिंसितश्चान्येन केनचित् ।
अविनाशाय । तथा हूमहे आह्वयामो वयमित्यनुपङ्गः । U.

वयम् । तं प्रसिद्धम् । रुद्रम् । आह्वयामः । कीदृशं तम् ? जङ्गमस्य ।
स्थावरस्य च । भूतजातस्य । पालकम् । धियं बुद्धिं जिन्वति प्रीणातीति
धियंजिन्वस्तम् । अलुक् । बुद्धिसन्तोषकारकम् । जिन्वतिः प्रीणनार्थः ।
किमर्थं हूमहे ? अवितुं तर्पयितुम् । तुमर्थे असेप्रत्ययः । यथा येन प्रकारेण
पूषा । अस्माकम् । बुद्धयै । कल्याणाय च । भवतु । तथा हूमहे इत्यर्थः ।
कीदृशः पूषा ? धनानां ज्ञानानां वा रक्षकः । पालकः पुत्रादीनाम् । अनुप-
हिंसितः । Mah.

RV.1.89.6=YV.25.19.

स्वस्त्ययनम् । अस्माकम् । इन्द्रः । स्थापयतु । कथम्भूतः ? प्रभूतधनः ।
महाशब्दो महाकीर्तिर्वा । स्वस्ति । अस्माकम् । पूषा । दधातु । कथम्भूतः ?
विश्ववेदाः सर्वज्ञो वा । स्वस्ति नः ताक्ष्यो दधातु । कथम्भूतः ? अनुपहिं-
सितासुः । स्वस्ति । अस्माकम् । बृहस्पतिश्च । दधातु । U.

विराट्स्थाना । आद्यौ पादौ नववर्णौ तृतीयो दशकः तुर्यो व्यूहेनैका-
दशकः । 'नवकौ वैराजसौष्टुभश्च' इति वचनात् । इन्द्रः । असम्भ्यम् ।
अविनाशं शुभम् । ददातु । कीदृशः ? बृद्धश्रवाः बृद्धं महत् श्रवः कीर्तिर्यस्य
सः । पूषा । नः । स्वस्ति । ददातु । कीदृशः ? विश्ववेदाः विश्वं सर्वं वेदो धनं
यस्य विश्वं वेत्तीति वा विश्ववेदाः । रथो गरुडो वा । नः । स्वस्ति ।
ददातु । कीदृशः ? अरिष्टनेमिः अरिष्टा अनुपहिंसिता नेमिश्चक्रधारा पक्षो
वा यस्य सः । गुरुः । असम्भ्यम् । स्वस्ति । ददातु । Mah.

पृषन्तः शबला अथा येषां ते पृषदश्वाः । पृश्निः द्यौर्माता येषां त एव-
मुच्यन्ते । शुभं कर्तुं जनान् प्रति ये यान्ति ते शुभंयावानः । 'आतो मनिन्क-
निव्वनिपश्च' इति वनिप् । यज्ञेषु । गमनशीलाः । 'आदगमहन' इति किः ।
य इत्यम्भूता मरुतस्ते । अग्नेन हविर्लक्षणेन आहूताः सन्तः । आगमन्
आगच्छन्तु इहेत्यनुपङ्गः । ये च अग्निमुखाहुतादा इत्यर्थः । मनवः चतुर्दश ।
ते च अवसा गमन्निह । ये च आदित्यदर्शनाः विश्वदेवाः ते च । असाकम् ।
अवसा गमन्निह यज्ञे । U.

जगती । देवाः । अग्नेन हविर्लक्षणेन हेतुना । इह यज्ञे । आगच्छन्तु ।
कीदृशा मरुतः ? पृषत्यः पृषतीसंज्ञा अथा बडवा वाहनं येषां ते पृषदश्वाः ।
पूर्वद्भावः । 'पृषत्यो मरुताम्' इति (१.१५) निघण्टुवचनात् । यद्वा पृषन्तः शबलाः
अश्वाः येषां ते । पृश्निः द्यौर्गौदितिर्वा जननी येषां ते पृश्निमातरः । शुभं
कल्याणं यान्ति प्राप्नुवन्ति प्रापयन्ति वा शुभंयावानः 'आतो मनिन्' (पा०
३।२।७४) इति वनिप्प्रत्ययः । यज्ञगृहेषु । गमनशीलाः । 'आदगमहन'
(पा० ३।२।७१) इति किः । अग्निजिह्वा भोजनसाधनं येषां ते 'अग्निमुखा
वै देवाः' इति श्रुतेः । हुताद इत्यर्थः । मन्यन्ते जानन्ति मनवः सर्वज्ञाः ।
सूरः सूर्यश्चक्षुः चक्षुर्येषां ते, सूर्यं चक्षते पश्यन्ति वा सूरचक्षसः । किञ्च न
केवलं मरुतः, विश्वे सर्वे देवाः च असाकं यज्ञे आगच्छन्तु । Mah.

अनुकूलम् । कर्णाभ्याम् । शृणुयाम हे देवाः ! भद्रम् । पश्येम ।
अक्षिभ्याम् । हे यजनीयाः ! किञ्च अशिथिलैः । अङ्गैः । देवान् स्तुतवन्तः ।
भार्यापुत्रपौत्रादिकाभिः तनुभिः सहिताः । व्यश्नुवीमहि । देवैर्यत् स्थापितम् ।
मनुष्याणामायुः । तद् व्यश्नुवीमहि । U.

तिसस्त्रिष्टुभः । हे देवाः ! कर्णैः । कल्याणमनुकूलम् । वयं शृणुयाम ।
हे यजत्राः ! यजन्तं त्रायन्ते रक्षन्ति यजत्राः ! यजमानपालकाः ! नेत्रैः भद्रम् ।
वयम् । पश्येम । 'बहुलं छन्दसि' (पा० ७।१।७६) इति हलादौ अक्षि-
शब्दस्वानडादेशः । किञ्च देवैः स्थापितं, देवानां हितं, देवोपासनयोग्यं

वा यदायुः जीवनम् । तद्वयम् । व्यस्तुवीमहि । प्रामुष्याम । कीदृशा वयम् ?
दृढैः । अवयवैः करचरणादिभिः शरीरैश्च पुत्रादिभिर्वा युताः । भवतः स्तुत-
वन्तः सन्तः । Mah.

RV.1.89.9=YV.25.22.

शतमपि । शरदः । अन्तिके समीपे भवथ । हे देवाः ! आकल्पकाल-
मित्यभिप्रायः । ऋषिभिरुदितमेतत् । यस्मिन् शरदां शते । अस्माकम् ।
यूयं कृतवन्तः । जराम् । तनूनाम् । जरानिमित्तां शक्तिमित्यभिप्रायः ।
किञ्च पुत्रा अग्रयः । यत्र शरदां शते । यजमानस्य जनितारो भवन्ति ।
तदुक्तम् 'तत्र वै प्रजापतिः प्रजाः ससृजे' इत्युपक्रम्य 'तस्माज्जनयित्वा
विभृही' ति । यत्र पितरो भवन्ति । एतदप्युक्तमेव । 'स यत्र म्रियते
यत्रैनमग्नावभ्यादधाति तदेपोऽग्नेरधिजायते स एष पुत्रः सन् पिता भवति
अथवा पुत्रा एव पितृणामौर्ध्वदेहिकं कुर्वाणाः पितरो यत्र सम्पद्यन्ते तदपि
शरदां शतमन्तिक एवेति' । यत एवमतो ब्रूमः । मा हिंसिष्ट । अस्माकम् ।
मध्ये, अकाल एव । आयुः । गन्तुं गमनशीलम् । उक्तं च 'सञ्चिन्त्य सञ्चिन्त्य
तमुग्रदण्डं मृत्युं मनुष्यस्य विचक्षणस्य । वर्षासु सिक्ता इव चर्मवन्धाः सर्वे
प्रयन्ताः शिथिलीभवन्ति' इति । U.

हे देवाः ! शतम् । अपि । वर्षाणि । शतवर्षपर्यन्तं यूयम् । अन्तिके
समीपे । भवतेति शेषः । यत्र शरच्छते । अस्माकम् । शरीराणाम् । यूयम् ।
जराम् । कुरुथ । करोतेलिटि मध्यमबहुवचनम् । 'द्वयचोऽतस्तिङः' (पा०
६।३।१३५) इति चक्रेत्यत्र संहितायां दीर्घः । 'निपातस्य च' (पा० ६।
३।१३६) इति यत्रेत्यत्र दीर्घः । वार्धकावधि यूयं समीपे भवतेत्यर्थः ।
यत्रास्माकं जरायाम् । अस्मत्पुत्राः । पुत्रवन्तः । भवन्ति । यावदस्माकं
पौत्रा भवन्तीत्यर्थः । तावद् मध्ये । अस्माकम् । आयुः । मा हिंसिष्ट । रिपते-
र्हिसार्थस्य गिजन्तस्य चङि रूपम् । कीदृशमायुः ? गमनशीलम् । तदुक्तम्
'सञ्चिन्त्य सञ्चिन्त्य तमुग्रदण्डं मृत्युं मनुष्यस्य विचक्षणस्य । वर्षासु
सिक्ता इव चर्मदण्डाः सर्वे प्रयन्ताः शिथिलीभवन्ति' । Mah.

RV.1.89.10=Y.V.25.23.

सर्वात्मकत्वेनादिति मन्त्रदृक् स्तौति । अदितिश्च द्यौः अदितिश्च
अन्तरिक्षम् । अदितिश्च माता । स च पिता । स च पुत्रः । स इति छान्दसो

लिङ्गव्यत्ययः । विश्वे च देवाः, मनुष्याश्च अदितिः । किं बहुनोक्तेन, अदितिरेव भूतम् । अदितिरेव जनिष्यमाणम् । अथवा नैवादितिरेनेनोच्यते किम्पुनः ? एतान्येव द्यौःप्रभृतौनि अदीनानि महाभाग्ययुक्तानीति । U.

मन्त्रद्वक् सर्वात्मकत्वेनादितिं स्तौति । स्वर्गोऽदितिः तदधिष्ठातृत्वात् । एवमग्रेऽपि अन्तरिक्षमदितिर्माता पुत्रश्च स सादितिरेव । लिङ्गव्यत्ययः । सर्वे देवा अदितिः । मनुष्या अप्यदितिः । किम्बहुना उत्पन्नं प्राणिजातं जनिष्यमाणञ्च सर्वमदितिरेव । यद्वादितिर्मन्त्रेण नोच्यते द्यौरित्यादीनि सर्वाणि जनित्वान्तानि अदितौनि अदीनानि महाभाग्ययुक्तानि सन्तु । Mah.

RV.1.90.6=YV.13.27.

कूर्मं दधिमधुघृतैरभ्यनक्ति । गायत्र्यस्तृचो वैश्वदेव्यः । मधुमन्तो वा रसवन्तः । वाताः । वान्त्विति शेषः । कस्मै ? यज्ञमिच्छते । उदकम् । क्षरन्तु । स्पन्दमाना नद्यः । मधुमत्यः । अस्माकम् । भवन्तु । ओषधयः । U.

‘कूर्मं दधिमधुघृतैरनक्ति मधु वाता इति’ (का० १७।४।२७) मिश्रितैर्दधिमधुघृतैश्चक्रयेण कच्छपमनक्ति । गोतमदृष्टा विश्वदेवदेवत्यास्तिस्रो गायत्र्यः । ऋतं यज्ञमिच्छतीति ऋतयन् तस्मै ऋतयते यजमानाय । वायवः । मधुमन्तो रसवन्तो वान्त्विति शेषः । ऋतवतीत्यत्र ‘क्यचि च’ (पा० ७।४।३३) इति प्राप्तस्येत्वस्य ‘न छन्दस्यपुत्रस्य’ (पा० ७।४।३५) इत्यभावः । ‘अश्वाघस्यात्’ (पा० ७।४।३७) इत्यश्वाघयोरेव क्यच्यात्वविधानात् ‘अकृत्सार्वधातुकयोः’ (पा० ७।४।२५) इत्यात्वमपि न । संहितायां तु छान्दसो दीर्घः । मधु मधुमान् इत्यग्रे मतुप्प्रत्ययदर्शनात्सर्वत्र मधुशब्दाग्रे मतुप् ज्ञेयः । सिन्धवः स्पन्दमाना नद्यः समुद्रा वा । मधुमत् रसवत् उदकम् । स्रवन्त्वित्यर्थः । ओषधयः । अस्माकम् । मधुररसोपेताः सन्तु । Mah.

RV.1.90.7=YV.13.28.

मधुमत् । रात्रिः । अस्तु । अपि च । उपसः । मधुमत्यः । सन्तु । रसवत् । पार्थिवम् । लोकः । अस्तु । मातृभूतः । मधुमदित्ययं मतुप् सर्वेषां मधुशब्दानामनुपज्ञो द्रष्टव्यः साकाङ्क्षत्वात् । मधुमती । द्यौरस्तु । अस्माकं पितृभूता । U.

रात्रिः । अस्माकम् । मधुमत् मधुररसोपेतमानन्दकरमस्तु । अपि च ।
दिवसा अपि । मधुमन्तः सन्तु । पृथिवीलोको मातृभूतो मधुररसोपेतमस्तु ।
पितृभूतः । द्युलोकः । मधुमान् मधुररसोपेतोऽस्तु । Mah.

RV.1.90.8=YV.13.29.

रसमान् । अस्माकम् । वनस्पतिर्यज्ञस्य साधनभूतोऽस्तु । सोमो वा
वनस्पतिः । मधुमान् अस्तु सूर्यः यज्ञसाधनभूतः । मधुमत्यो रसवत्यः ।
गावः यज्ञसाधनभूताः पशवो रश्मयो वा । भवन्तु । अस्माकम् । 'रसो वै मधु'
इति श्रुतिः । वाय्वादीनि रसवन्त्यस्माकं भोग्यानि सन्त्विति समस्तार्थः । U.

वनस्पतिरश्वत्थादिः । अस्माकम् । रसवान् यज्ञसाधनभूतोऽस्तु ।
सूर्यो मधुमान् सन्तापराहित्यलक्षणमाधुर्यरसोपेतोऽस्तु । गावः यज्ञसाधन-
भूता रश्मयः नोऽस्माकं मधुमत्यो रसवत्यो भवन्तु । 'रसो वै मधु' (श० ७।
५।१।४) इति श्रुतेः । वातादीनि रसवन्त्यस्माकं भोग्यानि भवन्त्विति
सर्वोर्थः । Mah.

RV.1.90.9=YV.36.9.

अनुष्टुप् । महावीरप्रसादादादौ च । सुखरूपः । अस्माकम् । भवतु
मित्रः । शञ्च । नः । वरुणः । भवतु । शञ्च । नः । भवतु । अर्यमा ।
शञ्च । नः । इन्द्रः । बृहस्पतिः । शञ्च । नः । विष्णुः । उरुर्विस्तीर्णः
क्रमो यस्य स उरुक्रमः । शेषं दर्शितवा (दिशा) व्याख्येयम् । U.

अनुष्टुप् । मित्रवरुणादयो देवताः । मित्रो देवोऽस्माकं सुखरूपो
भवतु महावीरप्रसादात् । मेघति भक्तेषु स्निह्यतीति मित्रः । वरुणः सुख-
रूपो भवतु । वृणोत्यङ्गीकरोति भक्तमिति वरुणः । अर्यमास्माकं शम्भवतु ।
इयति गच्छति भक्तं प्रतीत्यर्यमा । इन्द्रो देवेशोऽस्माकं शं भवतु । देवगुरु-
रस्माकं शं भवतु । बृहतां देवानां पतिः पालकः । उरुर्विस्तीर्णः क्रमः पाद-
न्यासो यस्य स विष्णुः अस्माकं शं भवतु । वेवेष्टि व्याप्नोतीति विष्णुः । Mah.

RV.1.91.1=YV.19.52.

हे सोम ! चिकित्वान् प्रकर्षेण चेतनावान् विशिष्टचैतन्ययुक्तस्त्वम् ।
मनीषा । मनस इच्छा विशिष्टतरा भवति यज्वनाम् । यद्वा हे सोम ! त्वम् ।
प्रचिकितः । 'कित ज्ञाने' प्रकर्षेण ज्ञातासि । यावत् ज्ञातव्यम् मनीषया

स्वया प्रज्ञया । त्वं च । अजुतरम् देवयानाख्यम् । अनुनयसि । पन्थानम् । किञ्च । तव । प्रणयनेन, अभ्यनुज्ञानेन । पितरः । अस्माकम् । हे इन्दो ! देवेषु मध्ये । रमणीयं यज्ञफलम् । अभजन्त । धीमन्तः । U.

त्वं मनीषया स्वप्रज्ञया अजुतरम् देवयानं पन्थानमनुनयसि प्रापयसि । मनीषा तृतीयैकवचने पूर्वसवर्णदीर्घः । अत्यन्तमृजुः रजिष्ठः । 'अतिशायने तमविष्टनौ' (पा० ५।३।५५) 'विभाषजोऽछन्दसि' (पा० ६।४।१६२) इत्युकारस्य र इष्टादिषु । पन्थाम् 'अयस्मयादीनि छन्दसि' (पा० १।४।२०) इति सर्वनामस्थानेऽपि पदसंज्ञायां 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' (पा० ८।२।७) नलोपे सवर्णदीर्घे पन्थामिति रूपम् । अनुनेपि-नयतेः शपि लुप्ते गुणे लटि रूपम् । कीदृशस्त्वम् ? प्रचिकितः 'कित ज्ञाने' प्रकर्षेण चिकितः चेतनावान् विशिष्टचैतन्ययुतः । किञ्च हे इन्दो ! सोम ! अस्माकम् । पितरः । तव । प्रणीत्या प्रणयनेनाभ्यनुज्ञानेन देवेषु विषये । रमणीयं यज्ञ-फलम् । सिषेविरे । सोमयागेनैव स्वर्गप्तिः । कीदृशाः पितरः ? धीमन्तः, यज्ञज्ञानवन्तः । Mah.

RV. 1.91.16; 9.51.4= YV. 12.112.

सिकता अभिमृशति । तिस्रः सौम्याः 'गायत्रीत्रिष्टुबुष्णिहः वा गायत्र्यः द्वाभ्यां विनियोगः । आत्मानमभिवर्धय । कथं कृत्वा ? समागच्छतु । तव । सर्वतः । हे सोम ! वृष्ण्यं सर्वभूतबीजम् । ततस्त्वं सर्वभू-तोत्पत्तिना वृष्ण्येन भव । अन्नस्य । सङ्गमने । अन्नमावं प्रामुहि अन्नं वा प्रामुहि । U.

'आप्यायस्वेति सिकतालम्भनमृग्भ्याम्' (का० १७।३।१६) आत्मनि विस्तारिताः सिकताः स्पृशति अग्द्वयेन । गोतमदृष्टाः सोमदेवत्यास्तिस्रो गायत्रीत्रिष्टुबुष्णिक्छन्दस्काः 'आप्यायस्व मद्विन्तम्' (YV. १२. ११४) इति तृतीयस्या विनियोगः सूत्रे नास्ति । हे सोम ! सर्वस्मात् । वीर्यं सर्वभूतो-त्पत्तिकृद्बीजम् । तव । समागच्छतु । तेन च वीर्येण त्वम् । सर्वतः । वर्धस्व । किञ्च । अन्नस्य । सङ्गमननिमित्तम् । भव । अन्नमस्मासु सङ्गम-येत्यर्थः । Mah.

* The metres of stanzas in the RV. are Gâyatrî, Uṣṇik, and Trîṣṭubh whereas in the YV. the metres are as stated by U. and Mah.

RV.1.91.17=YV.12.114.

हे सोम ! त्वम् । आत्मानमाप्यायस्व । मदधित्तम ! यद्वा मदोऽ-
स्यास्तीति मदी अतिशयेन मदी मदिन्तमः । 'नाद्वस्य' इति नुट् । सर्वैः ।
अंशुभिः । ततः समर्थः सन् । भव । अस्माकम् । सर्वतः प्रथधित्तमः ।
सखा । वर्धनाय । U.

हे मदिन्तम ! मदयति तर्पयति मदी ग्रहादित्वाणिनिप्रत्ययः (पा०
३।१।१३४) यद्वा मदस्तृप्तिरस्यास्तीति मदी 'अत इनिठनौ' (पा०
५।२।११५) इतीन्, अतिशयेन मदी मदिन्तमः 'नाद्वस्य' (पा० ८।२।१७)
इति नान्तात्परस्य तमपो नुडागमः । ईदृश ! हे सोम ! विश्वैः सर्वैः ।
सृक्ष्मांशैः । प्रवृद्धो भव, वृद्धः सन् । अस्माकम् । वर्धनाय । सहायः । भव ।
'द्वयचोऽतस्तिङः' (पा० ६।३।१३५) इति संहितायां दीर्घः । कीदृश-
स्त्वम् ? अत्यन्तं सप्रथाः सकीर्तिः सप्रथस्तमः । Mah.

RV.1.91.18=YV.12.113.

संयन्तु । तव । रसाः । सारभूताः । संयन्तु च । अन्नानि । संयन्तु
च रेतांसि । पाप्मानोऽभिभवतु सोमस्य । ततस्तैः पयोऽन्नद्वृष्ण्यैः आप्याय-
मानः । अमृताय । भव । प्रजात्यै अमरणधर्मिण्यै भव । 'प्रजात्यां तद-
मृतं दधाति तस्मात्प्रजातिरमृता' इति श्रुतिः । हे सोम ! ततो द्युलोके ।
श्रवांसि चन्द्रपाणि । उत्तमानि आहुतिपरिणामजनितानि । धारयस्व । U.

हे सोम ! पातव्या रसाः । तव । सङ्गच्छन्ताम् । अपि च अन्नानि
संयन्तु । रेतांसि ते संयन्तु । कीदृशस्य ते ? अभिमातिपाहः अभिमातिं
पाप्मानं सहतेऽभिभवतीत्यभिमातिसाद् तस्याभिमातिसाहः । यत्वं छान्दसम् ।
हे सोम ! पयोऽमृतद्वृष्ण्यैः वर्धमानः सन् अमरणधर्मिण्यै प्रजात्यै पुत्रादि-
वृद्धयै यजमानस्य भवेति शेषः । अमृतशब्देन श्रुत्या प्रजातिव्याख्याता ।
तथा च श्रुतिः 'प्रजात्यां तदमृतं दधाति तस्मात्प्रजातिरमृतेति' (श. ७।३।१।
४६) किञ्च । द्युलोके । उत्कृष्टानि । अन्नानि । आहुतिपरिणामजनितानि,
धारय सम्पादय । लोकद्वयभोगं सम्पादयेत्यर्थः । 'धि धारणे' तुदादिः
विकरणव्यत्ययः । आत्मनेपदञ्च छान्दसम् । 'बहुलं छन्दसि' (पा० २।
४।७३) इत्युक्ते 'सुधितवसुधित' (पा० ७।४।४५) इति सूत्रेण दधाते-
निपातो वा धत्स्वेत्यर्थः । Mah.

सोमं प्रवेशयन् वाचयति । सौमी त्रिष्टुप् हे सोम ! या ते धामानि 'धामानि त्रयाणि भवन्ति स्थानानि नामानि जन्मानीति' । यानि । तव सम्बन्धीनि । धामानि नामानि । हविषा । यजन्ति । यष्टारः । तानि । तव । सर्वाणि । परिभूः, नपुंसकबहुवचनस्थाने पुंलिङ्गैकवचनम् । परिभूणि सर्वतो भवितृणि । अस्तु, एतदपि बहुवचनं वाच्यसंयोगात् । सन्तु । यज्ञं सर्वतः । गृह्ये भवन्तिवत्यर्थः । यद्वा यज्ञशब्देन प्रथमान्तानि च धामानि तव विश्वानि नामानि यज्ञः परिभूः भवतु । यज्ञः परिगृह्य वर्ततामित्यर्थः । त्वं च । गृहस्य पुत्रपशुमूहिरण्यादिभिर्वर्धयिता । प्रतरन्ति येनापदः स प्रतरणः । शोभनवीरः । अहन्ता वीराणाम् । इत्थम्भूतस्त्वं परिभ्रम । सोम ! गृहान-
स्मदीवान् । U.

'या त इति वाचयतीति' (का० ७।६।३२) सोमदेवत्या त्रिष्टुप्
गोतमदृष्टा । हे सोम ! तव । यानि । प्रातःसवनादीनि स्थानानि । प्राप्येति
शेषः । त्वदीयरसरूपेण यजन्ति ऋत्विजो यागङ्कुर्वन्ति । यज्ञमभिलक्ष्येति
शेषः । तव । तानि । सर्वाणि । स्थानानि । परिभूः । अस्तु । परितो भवति
प्राप्नोतीति परिभूः । 'भू प्राप्नो' । भवान् परितः प्राप्तवान् भवतु । ऋत्विजो
येषु स्थानेषु यजन्ति तानि त्वं प्राप्नुहीत्यर्थः । यद्वा ऋत्विजो यानि धामानि
प्राप्य यजन्ति तानि सर्वाणि तव यज्ञं परिभ्रस्तु यज्ञं परितो भवितृणि यज्ञ-
व्यापकानि सन्तु । नपुंसकबहुवचनस्थाने पुंलिङ्गैकवचनमार्पम् । किञ्च हे
सोम ! त्वं दुर्यान् गृहान् प्राप्नुहि । दुर्या इति गृहनाम । 'द्व्यचोऽतस्तिङः'
(पा० ६।३।१३५) इति संहितायां प्रचरेति दीर्घः । किम्भूतस्त्वम् ?
गयस्फानः, गय इति गृहनाम । (निघ० ३।४।१) 'स्फायी वृद्धौ' । गयान्
स्फाययतीति गयस्फानः गृहामिवर्धकः । प्रकर्षेण तरन्त्यापदो येन स प्रत-
रणः । यद्वा प्रतारयति यज्ञपारं प्रापयतीति प्रतरणः । सुवीरः शोभनास्त्व-
त्प्रसादलब्धा वीरा अस्मत्पुत्रपौत्रा यस्य तव स त्वं सुवीरः । न वीरान्
हन्तीति वीराणां परिपालक इत्यर्थः । Mah.

सोमः । धेनुम् । ददाति । सोम एव । अश्वम् । शीघ्रगतिम् । ददाति ।
सोम एव । पुत्रम् । कर्मसु साधुम् । ददाति । तमेव विशिनष्टि-सदने साधुम् ।

विदथे यज्ञे साधुम् । सभामर्हति सभेयस्तम् । पितुरनुशासने स्थितम्, विनीत-
मित्यर्थः । यः यजमानः । ददाशत् । सोमाय । हविः ! तस्मै सोमो धेन्वा-
दीन् ददाति इति सम्बन्धः । U.

यो यजमानः । अस्मै सोमाय । ददाति हविः । तस्मै सोमः । धेनुम् ।
ददाति । शोधम् । अश्वञ्च । सोमः । ददाति । सोमश्च तस्मै । पुत्रं ददाति
कीदृशं वीरम् ? कर्मणि साधुम् । सद्ने गृहे साधुम् । विदथो यज्ञस्तत्र
साधुम् । सभामर्हति सभेयस्तम् । पितरं शृणोति पितृश्रवणः पित्राज्ञाका-
रिणं विनीतमित्यर्थः । कर्मण्यमित्यादौ 'तत्र साधुः' (पा० ४।४।६८)
इति यत् । सभेयं 'दृच्छन्दसि' (पा० ४।४।१०६) इति समायाः साध्वर्थे
द्वप्रत्ययः । तस्येयादेशः 'आयनेयी' (पा० ७।१।२) ददाशत्- 'दाशू दाने'
'बहुलं छन्दसि' (पा० २।४।७६) इति शपः श्लुः द्वित्वम् । 'इतश्च लोपः
परस्मैपदेषु' (पा० ३।४।६७) इति तिप् श्लोपः । 'लेटोऽडाटौ' (पा०
३।४।६४) इत्यङागमः । Mah.

RV.1.91.21=YV.34.20.

असोढम् । युद्धेषु सैन्येषु । पप्रिम्- 'पृ पालनपूरणयोः' इत्यस्यैतद्रूपम्
नतु 'प्रा पूरणे' इत्यस्य । पालनशीलम् । स्वर्पां स्वर्दिवं सनोति स तथा तम् ।
अप्साम्-अपः सनोति सम्मज्जते स तथा तम् । बलस्य । गोप्तारम् । भरेषुजाम्,
जयतेरेतद्रूपम् नतु जानातेः, संग्रामेषु जेतारम् । सुनिवासम् । कल्याणकर्म-
कारित्वेन प्रसिद्धम् । परसैन्यानि जयन्तम् । त्वां दृष्ट्वा । उत्साद्यन्ते तव
दृष्ट्वा । मदेमोदनार्थस्य ग्रहणम् । प्रहृष्टाः स्याम । हे सोम ! U.

सोमदेवत्या त्रिष्टुप् । हे सोम ! त्वाम् । उत्कर्षेण वर्तमानम् अनु ।
वयं मदेम हृष्टाः स्याम । किम्भूतं त्वाम् ? युद्धेषु । असहनमनभिगूतम् । पुनः
कीदृशम् ? सेनासु । पालयितारम् । स्वर्दिवं सनोति सम्मज्जते स स्वर्पाः तम् ।
अपो जलानि सनोतीत्यप्ताः तम् । बलस्य । रक्षकम् । संग्रामेषु जेतारम् ।
सुनिवासम् । शोभनं श्रवः कीर्तिर्यस्य स सुश्रवाः तम् । असाढम्-सद्यतेऽसौ
साढः न साढः असाढस्तम् । सहेः क्तः इत्वम् । 'हो ढः' (पा० ८।२।३१)
'भूपस्तथोः' (पा० ८।२।४०) घत्वम् 'धुना धुः' (पा० ८।४।४१) 'हो दे
लोपः' (पा० ८।३।१२) 'द्वलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः' (पा० ६।३।१११)
बाहुलकात् 'सहिवहोरोदवर्णस्य' (पा० ६।३।११२) इत्यस्याप्रवृत्तिः ।

पत्वं छान्दसम् । पग्रिम् पु पालनपूरणयोः 'आद्यगमहन-' (पा० ३।२।१७१)
इति किः द्वित्वादिः । स्वर्षाम्-स्वःपूर्वात्सनोतेर्विट् 'विद्वनोरनुनासिकस्यात्'
(पा० ६।३।४१) एवमप्साम् । गोपायतीति गोपाः—किप् अतो लोपः ।
बलोपः । भरेषुजाम्-भरेषु संग्रामेषु जयति शत्रूनि भरेषुजाः 'इलदन्तात्सप्तम्या
अलुक्' (पा० ६।३।६) इति अलुक् । जयतेरौणादिको ङाप्रत्ययः । मदेम
'मदी हर्षे' लिङ् व्यत्ययेन शप् । Mah.

RV.1.91.22=YV.54.22.

हे सोम ! त्वम् इमाः । ओषधीः । सर्वाः । जनितवानसि । त्वम् ।
अपः । अजनयः । त्वञ्च । गाः । अजनयः । त्वम् । आततवानसि ।
विस्तीर्णम् । अन्तरिक्षम् । त्वम् । ज्योतिषा । विवृणोषि । तमः । त्वमेवा-
दित्यात्मना तमोऽपनयसि । सर्वात्मत्वेन स्तुतिः । U.

हे सोम ! त्वम् । इमाः । सर्वाः । ओषधीः । जलानि । घेनूः । जनित-
वानसि । त्वम् । विस्तीर्णम् । अन्तरिक्षम् । विस्तारितवानसि । त्वञ्च ।
तेजसा । अन्धकारम् । विवृणोषि । आदित्यात्मना सर्वं तमोऽपनयसीति
सर्वात्मत्वमित्यर्थः । 'बभूथाततन्धजगृम्भववर्धेति निगमे' (पा० ७।२।
६४) इति निपातः । Mah.

RV.1.91.23=YV.34.23.

दैवेनेति प्राप्ते तद्धितलोपश्छान्दसः । दैवेन । मनसा सह । अस्मभ्यम् ।
धनस्य । भागम् । सहःशब्दो बलवचनः सान्तः । तत्र अकारागमश्छान्दसः ।
हे सहस्वन् ! अभियुध्य । युध्यतिर्गत्यर्थानां मध्ये पठ्यते । अन्तर्भावितत्यर्थ-
श्च गृह्यते । अभिगमय देहीत्यर्थः । एवं दानप्रवृत्तं त्वां कश्चित्प्रतिबन्धी-
यादित्यत आह । मा च । त्वाम् । आतनत् । तनोतिः प्रतिबन्धार्थः । प्रति-
बन्धात् । कुतस्त्वमेवमुच्यसे ? इति चेत्, ईशिपे वीर्यस्य यतस्त्वं स्वकी-
यस्य वीरकर्मणः ईशिपे ईश्वरो यस्त्वमित्यभिप्रायः । किञ्च उभयेभ्यः
प्रचिकित्स उभयलोकप्राप्त्यर्थं व्याध्यपगमं कुर्वित्यभिप्रायः । गविष्टौ, गोशब्दे-
नात्र द्युलोकोऽभिप्रेतः । स्वर्गैपणायाञ्च विषयभूतायाम् अस्मान् प्रचिकित्स ।
दैवं मनः प्राप्य लब्धधना अरोगाश्च यथा स्वर्गं यास्यामस्तथा कुर्विति
वाक्यार्थः । U.

हे देव ! सोम ! हे सहसावन् ! बलवन् ! देवसम्बन्धिना मनसा सह । धनस्य । भागम् । अस्मभ्यम् । अभियुध्य । युध्यतिर्गतिकर्मा अन्तर्मावित्तर्यश्च । अभिगमय देहीत्यर्थः । एवं दानप्रवृत्तं त्वां कश्चिन्मा आतनोतु प्रतिवध्नातु । तनोतिः प्रतिबन्धार्थः । कुतस्त्वमेवमुच्यसे ? इति चेत्, यतस्त्वं वीरकर्मण ईश्वरो भवसि । 'अधीगर्थ' (पा० २।३।५२) इति कर्मणि पठ्यते । किञ्च गोः स्वर्गस्य इष्टौ इच्छायां स्वर्गपङ्गायां विषयभृतायां सत्याम् । उभयलोकप्राप्त्यर्थं चिकित्सां कुरु । व्याध्यपगमं कुरु । उभयलोकप्रतिबन्धकं विघ्नं निवर्तयेत्यर्थः । दैवं मनः प्राप्य लब्धधना अरोगाश्च सत्कर्म कुर्वाणाः यथा स्वर्गं यास्यामस्तथा कुर्विति वाक्यार्थः । देवेन देवानामिदं देवम्, तद्धितप्रत्ययलोपः । सहसावन्, प्रथमार्थे तृतीया । सहसा सहो बलमस्यास्तीति सहसावान् अलुक् । तनत्, तनोतेः परस्य लेटोऽडागम इलोपश्च । चिकित्सा 'गुप्तिञ्किङ्भ्यः सन्' (पा० ३।१।५) 'अन्वेषामपि दृश्यते' (पा ६।३।१३७) इति दीर्घः । Mah.

RV.1.92.13=YV.34.33.

उपोदेवत्या पुरोष्णिक् ? पुरउष्णिक् । हे उपः ! तत् । चायनीयं महनीयं धनम् । आहर । अस्मभ्यम् । हे अन्नवति ! येन धनेन । पुत्रम् । पौत्रं च । दध्महे । U.

उपोदेवत्या पुरोष्णिक् ? पुरउष्णिक् । हे उपः ! हे अन्नवति ! अस्मभ्यम् । तत् प्रसिद्धम् । चायनीयमाश्चर्यकारि महनीयं धनम् । आहर देहि । येन धनेन । वयम् । पुत्रम् । पौत्रञ्च । सर्वं सन्तानवर्गम् । दध्महे पुष्णीमः । धामहे दधातेः शपो लुकि रूपम् । Mah.

RV.1.95.1=YV.33.5-

त्रिष्टुप् शुक्रस्य । द्वे रात्र्यहनी । नानारूपे । कृष्णा रात्रिः शुक्लमहः चरतः आदित्येन सहाहश्चरति इतरत्र अग्निना तु रात्रिः । शोभनार्थे । अन्वा एका रात्रिः एकमग्निरूपं वत्सम्, अन्वा एकमहः एकमादित्यरूपं वत्सम् उप धापयेते, रात्रिरग्निदेवत्वमग्निहोत्रम्, अहः सूर्यदेवत्वमग्निहोत्रं वत्समित्याशयः । किञ्च हरितवर्णोऽग्निः । अन्वस्यां रात्रौ । अन्नवान्—उपभोग्यः । तापपाकप्रकाशैर्भवति । शुक्लवर्ण आदित्यः । अन्यस्यामहनि दृश्यते । सुतेजाः । यद्वा द्वे द्यावापृथिव्यौ नानारूपे परस्परापेक्षया चरतः ।

कल्याणप्रयोजने । अन्या पृथिवी अग्निं वत्सम् अन्या द्यौः आदित्यं वत्सम् । पोषयतः । किञ्च हरिरग्निः । अन्यस्याम् । पृथिव्याम् । स्वधावान् । भवति । शुक्र आदित्यश्च अन्यस्यां दिवि । दृश्यते । सुतेजाः । U.

शुक्रग्रहपुरोरुक् कुत्सदृष्टा त्रिष्टुप् । तं प्रलभेत्यस्याः स्थाने । द्वे राज्यहनी । निरन्तरं प्रवर्तते । कीदृशे ? विरूपे विविधं रूपं ययोस्ते । कृष्णा रात्रिः शुक्लमहः । स्वर्णे शोभनोऽर्थो ययोस्ते कल्याणप्रयोजने । अन्या च अन्या च । वत्सं क्षीरं पाययतः । अन्या एका रात्रिः वत्समग्निमुपधापयते रात्रावग्निदेवत्यमग्निहोत्रम् । अन्या दिवसरूपा वत्समादित्यमुपधापयते अह्नि सूर्यदेवत्यमग्निहोत्रम् । किञ्च तदेवाह अन्यस्यां रात्रौ । हरितवर्णोऽग्निः अन्नवान् भवति अन्यस्यामहनि शुक्लः आदित्यः शोभनतेजा दृश्यते । यद्वा द्यावापृथिव्यौ । अग्निर्भूमौ स्वधावान् रविर्दिवि सुवर्चाः दृश्यते । Mah.

* RV.1.98.1=YV.26.7.

द्वितीयः पादः पूर्वं व्याख्यायते । यः वैश्वानरः । दीप्तः । हिकमिति निपातसमाहारोऽनर्थकः । यश्च वैश्वानरः । भूतजातानाम् । अभ्याश्रयणीयः सर्वोपकारसामर्थ्यात् । यश्च । अरणितः कुतश्चिद्वा । उत्पन्नः सन् । सर्वमिदम् । अभिविपश्यति । यथा द्रष्टव्यं कर्मानुरूपेण । यश्च वैश्वानरः । स्पर्धते । सूर्येण सह स्वकीयदीप्त्या । तस्य वैश्वानरस्य । कल्याणमतौ । वयं स्यामेति प्रार्थना । U.

त्रिष्टुप् कुत्सदृष्टा । वैश्वानरस्य । शोभनबुद्धौ । वयं स्याम भवेम । कं निपातः पादपूरणः । हि यस्माद्धेतोः वैश्वानरः । अरणितः । उत्पन्नः सन् । इदं सर्वम् । कर्मानुरूपं पश्यति । सूर्येण सह स्पर्धते च । सूर्यसमतेजा इत्यर्थः । कीदृशोऽग्निः ? राजते दीप्यते राजा । भूतजातानाम् । आश्रयणीयः । अग्नि समन्तात् श्रीयते सेव्यतेऽग्निश्रीः । कर्मणि क्तिप् । Mah.

RV.1.98.2=YV.18.73.

योऽग्निर्वैश्वानरः पृष्टः कोऽयमिति ? दिवि आदित्यात्मना व्यवस्थितो

* YV. adds उपयामगृहीतोऽसि वैश्वानराय त्वेय ते योनिर्वैश्वानराय त्वा at the end, to the stanza of the RV.

सुमुच्चुभिः । तत्र ह्येवं श्रूयते । 'यमेतमादित्ये पुरुषं वेदयन्ते स इन्द्रः स प्रजापतिः स ब्रह्म' इति । यश्च वैश्वानरोऽग्निर्विद्युदात्मना प्रावृषि स्थितः पृथिव्याम् अन्तरिक्षे लोके । पृथिवीत्यन्तरिक्षनामसु पठितम् । उदकार्थिभिः कोऽयं नाम द्विपदचतुष्पदजीवनहेतुः ? यश्चाग्निर्वैश्वानरोऽस्मिन् लोके व्यवस्थितः पृष्टोऽग्निर्होतृभिर्होतृपर्यन्तैः कोऽयं तापपाकप्रकाशैरुपकृत्य विश्वा ओषधीः आविष्टः ? यश्च वैश्वानरोऽग्निः बलेन मथ्यमानोऽध्वर्युणा 'कोऽयं निर्ममन्थ' ? इति पृष्टो दिदृच्छुभिः सः । अस्मान् । अहनि । रक्षतु । स च । रात्रौ । पातु । विनाशात् । रिपतिर्हिसाकर्मा । दिवा नक्तमिति सन्त-
तार्थं वचनम् । U.

वैश्वानरदेवत्या त्रिष्टुप् कुत्सदृष्टा । वैश्वानरः सर्वनरेभ्यो हितोऽग्निः । दिवसे । अस्मान् । रक्षतु । स च । रात्रौ नः पातु । सर्वदास्मान् रक्षत्वित्यर्थः । स कः ? योऽग्निः । द्युलोके । कोऽयमादित्यात्मना तपतीति सुमुच्चुभिः पृष्टः । अन्तरिक्षे 'यमेतमादित्ये पुरुषं वेदयन्ते स इन्द्रः स प्रजापतिस्तद् ब्रह्म' इति श्रुतेः । यश्चाग्निः पृथिव्यामन्तरिक्षलोके कोऽयं विद्युदात्मना स्थितः ? इति जलार्थिभिः पृष्टः । अन्तरिक्षनामसु पृथिवीति पठितम् । यश्च । सर्वाः । ग्रीह्याद्योषधीः प्रविष्टः सन् पृष्टः कोऽयं प्रजानां जीवनहेतुस्तापपाक-
प्रकाशैरुपकरोति ? यश्च बलेनाध्वर्युणा मथ्यमानः सन् पृष्टः कोऽयं मथ्यत इति ? सोऽयमग्निर्दिवानक्तं रिषो वधात् पातु । रिपतिर्हिसाकर्मा । मास्मान्नाशयत्वित्यर्थः । Mah.

RV. 1. 102. 1 = YV. 33. 29.

हे इन्द्र ! इमाम् । तव । स्तुतिम् । प्रहरामि शपयामि । कथम्भूतस्य ते ? महतः । कथम्भूतां धियम् ? महतीम् । अस्य यज्ञस्य । स्तोत्रे । वाक् । यस्मात् । तव । स्वभूतान् गुणान् । अभिव्यनक्ति । ऐन्द्रमेव यज्ञं प्रकाशयति । किञ्च तमेवेन्द्रम् । अभ्युदये च । अभ्यनुज्ञानाय । विषयभूतायाम् । शत्रूणामभिभवितारम् । देवा अपि । बलेन । अभिष्टुवन्ति । पूर्वोऽर्धर्चः प्रत्यक्षकृतः उत्तरस्तु परोक्षकृतः । अतो वाक्यभेदेन व्याख्यानम् । U.

कुत्सदृष्टा जगती सावित्रपुरोरुक् वाममघेत्यस्याः (YV. ८।६) स्थाने । हे इन्द्र ! इमां मामकीम् । बुद्धिं स्तुतिं वा कर्म वा तुभ्यं प्रहरे समर्पयामि । कीदृशस्य ते ? महतः पूज्यस्य । कीदृशीं धियम् ? महतीम् । यस्माद् यजमा-

नस्यास्य बुद्धिर्वाग्वा । स्तोत्रे क्रियमाणे । तव । त्वां व्यनक्ति । कर्मणि पष्ठी । अञ्जेलिंष्टि नलोपश्छान्दसः । किञ्च देवाः । तमिन्द्रम् । अनुमदन्ति स्तुवन्ति । 'छन्दसि परेऽपि' (पा० १।४।८१) इत्यनोः परः प्रयोगः । कस्तुवन्ति ? अभ्युदये । गुर्वाद्यनुज्ञायां सत्याम् । यद्वा प्रसवे पुत्राद्युत्पत्तिरूपे उत्सवे इन्द्रं स्तुवन्ति । कीदृशमिन्द्रम् ? बलेन । सासहिं सहते सासहिः शत्रूणामभिमवितारम् । चौ समुचये । Mah.

RV.1.105.1= YV.33.90.

आहुतिपरिणामोऽत्रोच्यते । योऽसौ चन्द्रमाः स तथा सोमरूपा-
पन्नः । अभिपुतः अप्सु । अन्तः मध्ये । रसरूपेण आस्थितः । अग्नौ हुतः
सन् । सुषतनः । धावते । दिवि । तस्मात्पर्जन्यरूपमास्थाय उदकदानद्वारेण ।
धनम् । पीतवर्णम् । असंख्यातम् । बहवो यत्र स्पृहयन्ति । सोम एति ।
पर्जन्यरूपेणात्यर्थं स्तनितं कुर्वन् । U.

त्रितदष्टाहुतिपरिणामवादिन्यैन्द्री । 'आहुतेर्होमद्रव्यस्य परिणामो
द्युपर्जन्यपृथिवीपुरुषयोपात्मकपञ्चाग्निक्रमेण परिपाकः 'इति तु पञ्च-
म्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति' इति श्रुत्योक्तः तं वदत्येषा ऋक् अधि-
यज्ञं तावदर्थः । चन्द्रं देवानामाह्लादं मिमीते करोति चन्द्रमाः लतारूपः
सोमोऽभिपुतः सन् । वसतीवरीनिग्राभ्वादजलेषु अन्तर्मध्ये रसरूपेण
स्थिताग्नौ हुतः सन् गरुडाकृतिः साधुपतनो भूत्वा दिवि शीघ्रं गच्छति ।
'सृ गतौ' इत्यस्य शीघ्रगतौ धावादेशः । 'तृतीयस्यामितो दिवि सोम आसीत्'
इति श्रुतेः । 'हरिः सोमो हरितवर्णः' (निरु० ४।१६) इति यास्कोक्ते-
र्हरिः पूर्वोक्तः सोम एव दिवि गतः पर्जन्यरूपमास्थायोदकदानद्वारेण रवि-
मेति । 'रविरिति धननाम' (निरु० ४।१७) इति यास्कः । धान्यभावं
प्राप्नोति व्रीहियवाद्यन्नरूपो भवतीत्यर्थः । कीदृशं रविम् ? पिशङ्गम् परि-
पाकेन व्रीहियवादिकं धान्यं पीतवर्णं भवति । असंख्यातम् । चतुर्विधभू-
तग्रामजीवनपर्वामित्यर्थः । पुरुस्पृहं पुरुणां बहूनामपि स्पृहा लिप्ता यत्र
तम् । बहवोऽपि यद्धान्यमिच्छन्ति तद्रूपो भवतीत्यर्थः । कीदृशो हरिः ? पर्जन्य-
रूपात्यर्थस्तनितं कुर्वन् । 'दाधति' (पा० ७।४।६३) इत्यादि निपातः । Mah.

RV.1.107.1= YV.8.4; 33.68.

दध्ना श्रीणाति । त्रिष्टुप् यजुरन्ता आदित्यदेवत्या । 'आदित्येभ्यस्त्वा'

इति यजुः । यस्माद्यज्ञो देवतानामादित्यानां सुखं कर्तुं प्रत्येति तस्माद्धेतोः
हे आदित्याः ! आदित्या एव आदित्यासः । आज्ञसेरसुक् । भवता मृडयन्तः ।
'मृड सुखने' तृचोऽर्थे शतृप्रत्ययोऽत्र छान्दसः । मृडयितारः सुखयितारो
भवतास्माकम् । आवृता भवतु । युष्मत्सम्बन्धिनी । सुमतिः । अस्मदभिमुखी
च । अंहोः पापकारी । चिच्छब्दोऽप्यर्थे । अंहोः पापकारिणोऽपि या सुमतिः ।
वरिवोवित्तराः । वरिव इति धननाम । अतिशयेन धनस्य लब्धी भवतु ।
सा सुमतिः अस्मदभिमुखी आवृत्त्यादिति सम्बन्धः । U.

'दध्ना श्रीणात्येनं पश्चिमेऽन्ते मध्ये वा यज्ञो देवानामिति, (का० १०।
४।६) एनमादित्यग्रहं दध्ना मिश्रीकुर्यात् । आदित्यदेवत्या यजुरन्ता त्रिष्टुप्
कुत्सदृष्टा । 'आदित्येभ्यस्त्वा' इति यजुः । यज्ञो देवानामादित्यानां सुखं
कर्तुं प्रत्यागच्छति । अतो हे आदित्याः ! यूयं सुखयन्तः सुखकर्तारोऽस्माकं
भवत । 'अन्येषामपि दृश्यते' (पा० ६।३।१३७) इति संहितायां दीर्घः ।
किञ्च युष्माकं या शोभनबुद्धिर्भक्तानुग्रहपरा सा अस्मदभिमुखी आवर्त-
ताम् । 'बहुलं छन्दसि' (पा० २।४।७६) इति वर्ततेलिङि जुहोत्यादित्वा-
च्छप् ; श्लुङित्वञ्च । किञ्च अंहोऽचित् अंहोः पापकारी । चिदप्यर्थे । अंहो-
र्हननशीलस्य पापिनोऽपि या सुमतिर्वरिवोवित्तरा वरिवो धनं विन्दति
लभत इति वरिवोवित्, अत्यन्तं वरिवोवित् वरिवोवित्तमः पापिनो या सुमति-
र्धनलब्धी भवेत् सा सुमतिरस्मदभिमुखी आवृत्त्यादिति सम्बन्धः । हे सोम !
आदित्येभ्यो देवेभ्यस्त्वां दध्ना मिश्रयामीति शेषः । Mah.

RV. I. 112. 24. = YV. 34. 29.

अग्न इति कर्मनाम । कर्मवतीम् । हे अश्विनौ ! वाचम् । अस्माकम् ।
कुरुतम् । किञ्च अस्माकम् । हे दसौ ! दर्शनीयौ ! हे वरिषतारौ ! युवाना-
वित्यर्थः । मनसः सम्बन्धिनीमिच्छां च । अग्नस्वतीमेव कृतम् । कस्मात्पुन-
रहमेवं ब्रवीमि ? यतः अद्यूत्ये अवसे द्यूते भवमवसमन्नं द्यूत्यं द्यूतादा-
गतं कर्मण्यं न भवति अत एवमुच्यते । अद्यूते अग्ने निमित्तभूते । आह्वयामि
युवाम् । आगत्य च । वर्धनाय च अस्माकम् भवतम् । वाजसम्भजननिमित्त-
भूते सङ्ग्रामे च यज्ञे वा वर्धनायैव भवतम् । U.

हे अश्विनौ ! हे दर्शनीयौ ! हे वरिषतारौ ! सेक्तारौ ! युवानौ ! अस्माकं
वाचं कर्मवतीं युवां कुरुतम् । तथा अस्माकं मनस इच्छामग्नस्वतीमेव कुरुतम् ।

मनसा वचसा च यज्ञं कुर्मस्तथा कुरुतमित्यर्थः । यतोऽहं युवाम् आह्वयामि किन्निमित्तम् ? अद्युत्ये सन्मार्गागते अन्ने । अन्ननिमित्तम् । तदानार्थमित्यर्थः । द्यूतादागतं द्यूते भवं वा द्यूत्यम्, न द्यूत्यमद्युत्यं तस्मिन् । द्यूतादागतं कर्मण्यं न भवतीत्येवमुच्यते । द्यूतमन्येषामप्यन्याय्यधनागमानामुपलक्षकम् । किञ्च वाजसातौ वाजानामन्नानां सातिः सम्भजनं यस्मिन् स वाजसातिः तस्मिन् यज्ञे अस्माकं वृद्धयै भवतम् । अश्मे विभक्तेः शेआदेशः । कृतं करोतेः 'बहुलं छन्दसि' (पा० २।४।७३) इति शपि लुप्ते लोपमध्यमद्विवचने रूपम् । वृषणा वृषणौ 'वा सपूर्वस्य निगमे' (पा० ६।४।६) इत्युपधादीर्घभावः । वृधे, वर्धनं वृत् सम्पदादित्वाद्भावे किप् । Mah.

RV.1.112.25=YV.34.30.

अहोभिः करणभूतैः । अक्तुभिः अक्तू रात्रिः रात्रिभिश्च करणभूताभिः । अधिकरणविवक्षा वा । काले हि द्युषु रात्रिषु वा । परि सर्वतः पातं पालयतं युवाम् । अस्मान् । न केवलं द्युभिरक्तुभिः परिपातम्, किं तर्हि ? अनुपहिंसितैः । हे अधिनौ ! सौभगेभिः, भग इति धननाम, शोभनैश्च धनैः । योजयतमित्यध्याहारः । तत् । अस्माकम् । मित्रः । वरुणश्च । पूजयन्ताम् । अदितिश्च, सिन्धुश्च पृथिवी च । अपि च । द्यौः । U.

हे अधिनौ ! दिवसैः । रात्रिभिः । सप्तम्यर्थे तृतीया । दिवसेषु रात्रिषु च अहोरात्रम् । अस्मान् । सर्वतो रक्षतम् । कैः ? सौभगैः, भग इति धननाम । शोभनैः धनैः । किम्भूतैः ? अनुपहिंसितैः, अखण्डितैर्धनैरस्मान् रक्षतमित्यर्थः । किञ्च मित्रः, वरुणः, अदितिः, समुद्रः, अपि च द्यौः, एते । अस्माकम् । तद् भवत्कृतं रक्षणं पूजयन्ताम् । अनुमन्यन्तामित्यर्थः । द्युरित्यहो नाम, अक्तुरिति रात्रेः । मामहन्ताम् 'मह पूजायाम्' 'बहुलं छन्दसि' (पा० २।४।७६) शपः श्लुः 'श्लौ' (पा० ६।१।१०) द्वित्वं 'तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य' (पा० ६।१।७) इत्यभ्यासदीर्घः । Mah.

RV.1.114.1=YV.16.48.

जगती । इमाः । स्तुवीः, याभिः स्तूयते ताः । रुद्राय । महते, बलवते वा । उभयत्र हि तवःशब्दः पठ्यते । जटामुकुटधारिणे । क्षयद्वीराय, क्षयन्ति वसन्ति अस्मिन् वीरा इति क्षयद्वीरः तस्मै क्षयद्वीराय । प्रेरयामः ।

तथा वयं प्रेरयामः । येन प्रकारेण । शं सुखम् । असद् भवति । द्विपदां चतुष्पदाञ्च । यया । सर्वम् । समृद्धम् । ग्रामे । अस्मिन् । आपद्रहितं स्वस्थम् । भवति । U.

कुत्सदृष्टा जगती । वयमिमा अस्मदीयाः । बुद्धीः । शङ्कराय । प्रहरामहे समर्पयामः । रुद्रं स्मराम इत्यर्थः । 'हृग्रहोर्मः' । कीदृशे ? महते बलवते वा । उभयत्र तवःशब्दः पठितः । जटिलाय । क्षयन्तो निवसन्तो वीराः शूराः यत्र स क्षयद्वीरः तस्मै । शूरायेत्यर्थः । क्षयन्तः नश्यन्तो वीरा रिपवो यस्मात् इति वा । पुत्रादये । गवादिपशवे । सप्तमी वा द्विपदचतुष्पदविषये । येन प्रकारेण । शं सुखं भवति । अस्मिन् । वासस्थाने । सर्वं प्राणिजातम् । समृद्धम् । निरुपद्रवं स्वस्थञ्च । यथा असत् तथा मतिं हरे समर्पयाम इत्यर्थः । Mah.

RV.1.114.7=YV.16.15.

मा वधीः । अस्माकम् । बृद्धं वयःप्रभृतिभिः । अपिच । मा वधीः । अस्माकम् । अल्पम् । मा वधीः । अस्माकम् । उच्चन्तम्, 'उच्च सेचने' सिञ्चन्तं तरुणमिति यावत् । अपिच । मा वधीः । अस्माकम् । सिक्तं गर्भस्थमित्यर्थः । मा वधीः । अस्माकम् । पितरम् । आदरार्थं पुनर्वचनम् । महान्तमिति सिद्धत्वात् । मा वधीः । अपिच । मातरम् । रिपतिर्हिंसार्थः । मा हिंसीः । अस्माकम् । प्रियाणि । शरीराणि । पुत्रपौत्रलक्षणानि । हे रुद्र ! U.

हे रुद्र ! अस्माकम् । बृद्धं गुरुपितृव्यादिकम् । मा हिंसीः । उतापि । अस्माकम् । बालम् । मा वधीः । अस्माकम् । सिञ्चन्तं तरुणम् । मा वधीः । उतापि । अस्माकम् । सिक्तम्, गर्भस्थञ्च मा वधीः । जनकम् । मा वधीः । उतापि । अस्माकम् । जननीम् । मा वधीः । महान्तमित्यनेन सिद्धयोर्माता-पित्रोः पुनरादानमादरार्थम् । अस्माकम् । बल्लभाः । तनूः शरीराणि । पुत्रपौत्ररूपाणि । मा हिंसीः । रिपतिर्हिंसाकर्मा । Mah.

RV.1.114.8=YV.16.16.

मा रोरिषः, रिपतिर्हिंसाकर्मा । मा हिंसीः । अस्माकम् । पुत्रविषये । मा हिंसीः । पौत्रविषये । मा हिंसीः । अस्माकम् । आयुषि विषयभूते । मा हिंसीः । अस्माकम् । गोषु विषयभूतासु । मा हिंसीः । अस्माकम् । अश्वेषु

विषयभूतेषु । यद्वा विभक्तिव्यत्ययेन व्याख्यानम् । मा रीरिपः अस्माकं तोकं, तनयम्, आयुः, गाः, अश्वानिति । मा वधीः अस्माकं वीरान् । हे रुद्र ! भामिनः । भाम क्रोधे । क्रोधसंयुक्तान् । कः प्रत्युपकार इति चेत् ? हविषा संयुक्ताः । सदाकालम् । इच्छन्द एवार्थे । त्वामेव । आह्वयामः । यागार्थम् । अनन्यशरणा वयमित्यर्थः । U.

हे रुद्र ! अस्माकम् । पुत्रे । पौत्रे । मा हिंसीः । नः । जीवने । मा हिंसीः । नः । धेनुषु मा रीरिपः । नः । तुरगेषु । मा रीरिपः । विभक्ति-
व्यत्ययो वा । तोकं तनयमायुर्गा अश्वान् मा हिंसीः । 'भाम क्रोधे' भामिनः
क्रोधयुतानपि । अस्माकम् । भृत्यान् । मा वधीः । क उपकार इति चेत् ?
हविर्युक्ताः सदैव । त्वाम् । वयम् । यागायाह्वयामः । त्वदेकशरणा वयमिति
भावः । Mah.

RV. I. 115. 1 = YV. 7. 42; 13. 46.

द्वितीयं जुहोति । सौरी त्रिष्टुप् । सूपश्चात्र परापररूपेणावस्थितः
स्तूयते । उदयकालादारभ्य तावदपररूपेण स्तूयते । चित्रमिति क्रिया-
विशेषणम् । यः । चित्रम् आश्चर्यभूतम् । उदगमत् । आश्चर्यं हि यः स्वकीयेन
ज्योतिषा शार्वरं तमोऽपहत्यान्वेषां ज्योतिषां ज्योतिरादायोद्गच्छति । यद्वा
चित्रं चायनीयं पूजनीयमुदगमत् । देवानामनीकमित्यनयोः पदयोः
सम्बन्धः । देवानां रश्मीनाम् । अनीकं मुखम् । यच्च । चक्षुः । मित्रादि-
कस्य सदेवमनुष्यस्य जगतः । आदित्योदये हि रूपाण्यभिव्यज्यन्ते । यच्च
उदयसमनन्तरमेव । आ अग्राः । 'ग्रा पूरणे' आपूरितवत् स्वकीयेन प्रकाशेन ।
द्यावापृथिव्यौ । अन्तरिक्षञ्च । अधस्तनानि विशेषणानि मण्डलाभिप्राया-
न्नर्पुसकलिङ्गान्यनूद्य अथेदानीं पररूपेण स्तौति । सूर्यः । आत्मा । पुरुषाभि-
प्रायमेतत् । जङ्गमस्य स्थितिमतः स्थावरस्य चेत्यर्थः । तथा च श्रुतिः 'यमेत-
मादित्ये पुरुषं वेदयन्ते स इन्द्रः प्रजापतिस्तद् ब्रह्म' इति । सूर्याद्वैतमनेन
मन्त्रेण ख्याप्यते स सूर्यात्मत्वेनोपास्यः । एवं तावदधियज्ञं गतोऽप्ययं
मन्त्रोऽधिदैवमाचष्टे । अध्यात्मं तु वक्ष्यति । 'यो वासावादित्ये पुरुषः'
इत्यादिना । U.

'चित्रं देवानामिति द्वितीयामिति' (का० १०।२।६) चतुर्गृहीतेन
शालाढार्ये द्वितीयामाहुतिं जुहोति । सौरी त्रिष्टुप् कुत्सदृष्टा । परापररूपेण

स्थितः सूर्योऽत्र स्तूयते । सूर्यः । आश्चर्यं यथा तथा । उदयं प्राप्तः उद्गच्छति वा । लङ्घ्ये लुङ् । उदयच्चेव स्वतेजसा नैवं तमो हन्ति अन्येषां ज्योतीषि आदत्त इत्याश्चर्यम् । किम्भूतः सूर्यः ? दीव्यन्ति द्योतन्ते इति देवाः किरणास्तेषाम् । सुखम् । आश्चय इत्यर्थः । यद्वानीकं समूहः । किरणपुञ्ज इत्यर्थः । तथा मित्रस्य, वरुणस्य, अग्नेः नेत्रवत्प्रकाशक इत्यर्थः । मित्रादय उपलक्षकाः सर्वस्य सदेवमनुष्यस्य विश्वस्य रूपाणि सूर्योदयेऽभिव्यज्यन्ते । अतो मित्रादीनां चक्षुः स सूर्य उद्गतः सन् दिवम् । भूमिम् । अन्तरिक्षञ्च । आपूरितवान् । आपूरयति वा स्वतेजसेति शेषः । एवमपररूपेण स्तुत्वा पररूपेण स्तौति । किम्भूतः सूर्यः ? जङ्गमस्य । स्थावरस्य च । जगत आत्मान्तर्यामी । 'यमेतमादित्यं पुरुषं वेदयन्ते स इन्द्रः स प्रजापतिस्तद् ब्रह्म' इति श्रुतेः सूर्याद्वैतमनेनोच्यत इति भावः । तस्मै स्वाहा सुहुतमस्तु । Mah.

YV. 13. 46.

होमे व्याख्यातम् । U.

चित्रं देवानामित्यर्धर्चशः सुबाहुती मध्यमे' (का० १७।५।१८) अर्धर्चद्वयेन पुरुषशिरस्याहुतिद्वयं जुहोतीत्यर्थः । व्याख्याता (अ० ७। क० ४२) । Mah.

RV. 1. 115. 4 = YV. 35. 37.

द्वे त्रिष्टुभौ । तदेव । सूर्यस्य । देवत्वम् । तच्च महाभाग्यम् । तत्किम् ? इत्यत आह—मध्या मध्ये इत्यर्थः । कर्तोः कर्मण इत्यर्थः । मध्ये यत्कर्मणां क्रियमाणानां देवासुरमनुष्यसम्बन्धिनाम् । विततम् । रश्मिजालम् अहर्लक्षणम् । सञ्जभार । अयमेव संहरति नान्य एतत्तनितुं शक्नोति न चोपसंहर्तुमित्यभिप्रायः । किञ्च यदा । प्रयुङ्क्ते आत्मनि । आत्मसंस्थान् करोति । हरितवर्णान् रश्मीन् । ते हि अस्तमनकाले लोहिततां यन्ति । सहस्थानाद् आहृत्य पृथिव्यादिलोकत्रयं तेषां सहस्थानम् । तत्र हि ते निपतन्ति । आद् अथानन्तरम् । रात्री । तमोमयं वासः । विस्तारयति । सर्वस्मै । जगति एकत्रादित्यसहितं ज्योतिरेकत्र तम आदित्यप्रभावात्प्रभ्रमतीत्यभिप्रायः । U.

कुत्सदृष्टे द्वे त्रिष्टुभौ मरुत्वतीययोः पुरोरुचौ । सूर्यस्य तद् देवत्वं देवतानुभावः । तच्च महाभाग्यमैश्वर्यम् । तत् किम् ? कर्तोः 'ईश्वरे तोसुनक्सुनौ' (पा० ३।४।१३) करोतेस्तोसुनप्रत्ययः । कार्यश्रेष्ठस्य जगद्रूपस्य । मध्ये ।

विस्तारितम् अंशुजालम् । संजहार संहरते । न ह्यन्य एतादृशमंशु-
जालं प्रसारयितुं संहर्तुं वा शक्नोतीत्यर्थः । किञ्च । यदैव । हरितवर्णान्
रश्मीन् । युङ्क्ते आत्मनि आरोपयति सह तिष्ठन्त्यंशवो यत्र तत्सधस्थं
व्योममण्डलम् । 'सधमादस्थयोऽच्छन्दसि' (पा० ६।३।१६) इति सहस्य
सधादेशः । सन्ध्याकाले पीतवर्णानिंशून् यदा व्योममण्डलात् स्वस्मिन्
योजयति । अनन्तरमेव निशा । सिमस्मै । वासः । तनुते । सर्वं वस्तु
तमसाच्छादयतीत्यर्थः । सूर्यास्तादनन्तरं रात्रिसद्भावात् । सिमश्चन्दः
सर्वपर्यायः । Mah.

RV. 1.115.5 = YV. 33.38

सूर्यः । तद्रूपं ज्योतिः । कुरुते । धूलोकस्य । उत्सङ्गे । मित्रस्य ।
वरुणस्य । अदर्शनाय । मित्रो हि सुकृतिनो गृह्णाति, वरुणो दुष्कृतिनो
गृह्णाति, एवमनेन प्रकारेण जगदनुगृह्णातीत्यभिप्रायः । किञ्च । अपर्यन्तं
कालतः देशतश्च । अन्यद् एकम् । शुद्धं जरामरणादिभिर्वियुक्तम् ।
विज्ञानधनानन्दम् । अस्य सूर्यस्य पाजः । पाज इति बलनाम इह तु रूपमुच्यते ।
रूपमस्तीति शेषः । तच्चाद्वैतलक्षणम् । कृष्णं द्वैतलक्षणम् । अपरं रूपम् ।
हरिणा इन्द्रियवृत्तयः सम्भरन्ति निदानभूता भवन्ति । U.

सूर्यो धूलोकस्य उत्सङ्गे मित्रस्य वरुणस्य च तद्रूपं कुरुते । येन रूपेण
जनान् अभिचष्टे पश्यति । मित्ररूपेण सुकृतिनोऽनुगृह्णाति वरुणरूपेण
दुष्कृतिनो निगृह्णातीत्यर्थः । अस्य सूर्यस्य । अन्यद् एकम् । रूपम् । कालतो
देशतश्चापरिच्छेद्यम् । शुद्धं दीप्यमानं विज्ञानधनानन्दं ब्रह्मैव । अन्यत् ।
कृष्णं द्वैतलक्षणं रूपम् । दिश इन्द्रियवृत्तयो वा धारयन्ति । इन्द्रियग्राह्यं
द्वैतरूपमेकम् । एकं शुद्धं चैतन्यमद्वैतमिति द्वे रूपे सूर्यस्य, सगुणनिर्गुणं
ब्रह्म सूर्य एवेत्यर्थः । पाज इति बलनाम इह रूपमुच्यते । रोचत इति रुशत् ।
औणादिकेऽतिप्रत्यये चकारस्य शकारो गुणाभावश्च निपात्यते । यद्वा
'रुश् हिंसायाम्' रुच्यर्थे वर्तमानादस्माल्लटः शतरि रुशदिति रूपम् । Mah.

* The reading in Pāṇsīkar's edition of Mahīdhara's commentary on the YV. is 'पौणादिकेऽतिप्रत्यये चकारो रस्य शकारो गुणाभावश्च निपात्यते' । पौणादिके is evidently wrong. चकारो रस्य should be चकारस्य.

त्रिष्टुप् । अस्मिन्नहनि । हे देवाः ! रश्मयः उदयकाले सूर्यस्य । निरंहसः
पिपृत निष्पिपृत निर्मुञ्चत अंहसः पापात्सकाशात्'.....विपरीतात् निरव-
द्यात् निष्पिपृत च निर्मुञ्चत च अवद्याद् अवदनीयात् । येन दुर्यशो भवति
तदवद्यम् । तदेतदुच्यमानम् । अस्माकम् । मित्रावरुणः पूजयतु । अदितिः
सिन्धुः नदी, पृथिवी उतापि च द्यौः । U.

कुत्सदृष्टा त्रिष्टुप् । दध्नादित्यग्रहश्रयणे विनियोगः । दीव्यन्ति दीप्यन्ते
इति देवाः रश्मयः हे देवाः ! अस्मान् अंहसः पापात् निःपिपृत निर्मुञ्चत ।
अवद्याद् दुर्यशसोऽपि निःपिपृत पृथक् कुरुत । अस्माकं पापानि दुर्यशांसि
च नाशयतेत्यर्थः । क ? अद्यास्मिन् दिने । सूर्यस्य उदिता उदिते उदये अद्य
सूर्योदयेऽस्मान् शुद्धान् कुरुतेत्यर्थः । अद्येत्यत्र 'द्वयचोऽतस्तिङः' 'निपातस्य च'
(पा० ६।३।१३५, १३६) इति दीर्घः । 'अन्येषामपि दृश्यते' (पा०
६।३।१३७) इति दीर्घः पिपृतेत्यत्र । किञ्च मित्रादयः तद् अस्मद्वचनं
पूजयन्तु । अङ्गीकुर्वन्त्वित्यर्थः । के ? मित्रः, वरुणः, अदितिः देवमाता, सिन्धुः
समुद्रो नदी वा, पृथिवी उतापि च द्यौः स्वर्गः । Mah.

* The omitted passage contains doubtful reading.

APPENDIX III

Extracts from the commentary of Dyā Dviveda on such stanzas of the first *maṇḍala* of the *R̥gveda* as are quoted and explained by him in his *Nītimajjarī*.

अथ मधुच्छन्दा अग्नेः प्राधान्यं दर्शयन् गायत्रेण छन्दसा अग्निं तुष्टाव । 'अग्निमीळे' मधुच्छन्दा अग्निर्गायत्री । 'यस्य वाक्यं स ऋषिः'^१ । 'ऋषिर्दर्शनात्' इति यास्कः (नि० २. ११.) । तेन वाक्येन या देवतोच्यते सा देवता^२ । 'यत्काम ऋषिर्वस्वा देवतायामार्षपत्यमिच्छन् स्तुतिं प्रयुङ्क्ते तद्देवतः स मन्त्रो भवति' इति (नि० ७. १.) । 'देवो दानात्' इति यास्कः (नि० ७. १५.) । 'यदक्षरपरिमाणं तच्छन्दः'^३ । 'छन्दांसि छादनात्' इति यास्कः (नि० ७. १२.) ।

तथानुक्रमणी । 'अग्निं नव मधुच्छन्दा वैश्वानिरः'^४ इति । 'मण्डलादिष्वाग्नेयमैन्द्रात्' इति । अग्निर्देवता । 'आदौ गायत्रं प्राग्धिरण्यस्तूपात्' इति गायत्रीछन्दः । 'अष्टाक्षरास्त्रयः पादाश्चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री' इति लक्षणम् । तर्हि पादे पादेऽवसानं कुतो न भवति । उच्यते । शौनकेन ऋग्लक्षणे 'द्वाम्यामवस्येष्टिपदानु पूर्वं पादेन पश्चात्'^५, इत्युक्तत्वात् ।

अथ विनियोगः । प्रातरनुवाके आग्नेये कवी । 'आग्नेयं गायत्रं क्रतुम्' । 'उपप्रयन्तो अघ्वरम्'^६ । 'अग्निमीळे पुरोहितम्'^७ इति सूत्रम् । तथा अग्निष्टुति—'अग्निमीळे पुरोहित-मित्युक्तीवमानेभ्यः' इति^८ । उपाकर्मणि होमे नाथ ह स्माह कौषीतकिः । अग्निमीळे पुरोहित-मित्येकेतिगृह्ये (?) । शौनकेनोक्तमुग्विधाने—'आग्नेयं सूक्तमाद्यं तु मुख्यं ब्रह्मयिसम्मितम्'^९ ।

तथा ऋष्यादिज्ञाने फलं सामगानाम् । ऋषीणां विषयेषा यः (?) शरीरादिति । देवताफलं बृहदेवतायाम् (१. २)—

वेदितव्यं देवतं हि मन्त्रं मन्त्रे प्रयत्नतः ।

देवतज्ञो हि मन्त्राणां तदर्थं भवगच्छति ॥ इति ।

छन्दसां चैव सायुज्यं छन्दोज्ञानादवाप्नुवात् ॥ इति ।

छन्दोज्ञाने फलम् । अज्ञाने प्रत्यवायः । 'अनेवविदो यात्रयामानि छन्दांसि भवन्ति'^{१०} इत्यनुक्रमणीकारोक्तेः ।

^१ का० स० डा० का० २. ४. p. 1. ^२ या तेनोच्यते सा देवता । का० स० डा० का० २. ५. p. 1. ^३ का० स० डा० का० २. ६. p. 1. ^४ का० स० १. १. १. p. 5. ^५ का० स० डा० का० १२. १२. p. 5. ^६ का० स० डा० का० १२. १४. p. 5. ^७ RPR. 16.16. ^८ ऋ० प्रा० १८. ४६. ^९ शौ० धौ० सू० ६. ३. ११. ^{१०} शौ० धौ० सू० ६. ४. १. ^{११} शौ० धौ० सू० ६. ४. १. ^{१२} शौ० धौ० सू० १४. ५२. १. ^{१३} R̥gvidh. I. 13. 5. ^{१४} का० स० डा० का० १. p. 1.

‘अविदित्वा ऋषिं ह्यन्तो देवतं वोगमेव न ।

योऽध्यापयेज्जनेद्रापि पापीयाञ्जायते तु सः’ ॥ इति । वे० दी० १।२।

श्राम्यजुषामार्य इति आर्षी गायत्री—एवं चतुर्भिश्चतुर्भिर्वर्धमाना आर्ष्युणिहादयः ।
तत्र प्रथमेऽनुवाके त्रीणि सूक्तानि । ‘अग्निमीळे तिसूक्तस्तु गुरुपेन्द्रचतुःसूक्तो’ इत्यनुवाकानु-
क्रमणी^१ ॥ तत्र ऋक्—

ऋ० १. १. १.

अस्या ऋचोऽयं—अहमग्निं देवमीळे स्तौमि, याचामि । ‘ईळिरध्वेषणाकर्मा’ इति यास्कः
(नि० ७. १५.) । यत्तत्प्रत्ययस्य ह्यन्तोऽप्रयुक्तस्तथापि ‘अस्मद्युत्तमः’ इत्युत्तमपुरुषप्रयोगाज्ज्ञेयः । ‘उत्तम-
पुरुषयोगाद् अहमिति चेतैन सर्वनाम्ना’^२ इति यास्केन स्पष्टमुक्तम् । ईडे, स्तुत्यर्थो धातुः । इकारस्त
लृत्वं वैदिकलघौ—औनकेनोक्तम् ‘द्वयोश्चास्य स्वरयोर्मध्यमेत्य सम्पद्यते स इकारो लृकारः’
इति (ऋ० प्रा० १. ५२) । अग्नयोः स्वरयोर्मध्यत्वाद् लृत्वम् । ईडेष इत्यमध्यत्वाच्च । कीदृश-
मग्निम् ? पुरोहितं देवानां पौरोहित्ये वर्तमानम् । यथा राज्ञः पुरोहितो राज्ञोऽभीष्टं साधयति
तथा अग्निरपि देवानामभीष्टं होमं साधयति । पुनः किम्भूतम् ? यज्ञस्य देवं दीपकं द्योतकं वा ।
अग्निं विना यज्ञो न द्योतते । अतो यज्ञस्य देवम् । पुनः कीदृशम् ? होतारम् ऋत्विजं देवानां
यज्ञेषु होतृनामक ऋत्विगग्निरेव । तथा श्रूयते—‘अग्निर्वै देवानां होता’ इति (तै० सं० २. २. ६. ५.)

तथा निगमाः—अग्निर्होता नो अघ्वरे (ऋ० ४. १५. १) ।

अग्निर्होता पुरोहितः (ऋ० ३. ११. १.) ।

अग्निर्मे देवो होता (शां० श्रौ० सू० ५. १. ६.)

तथा ब्राह्मणे प्रतर्दनप्रस्ने कौवीतकिप्रकथने ‘सर्वं तदग्निर्वै होताऽनुत्पन्नम्’ इत्यादिभि-
रग्नेरेव होतृत्वं प्रसिद्धम् । पुनः किम्भूतम् ? रत्नघातम्—रमणीयानां धनानां धारयितारं
दातृत्तममिति वा ।

अथ सर्वाणि पदानि यास्केन व्याख्यातानि तदाह—‘अग्निः कस्मात् ? अग्रणीर्नैवत्यर्थं
यज्ञेषु प्रणीयते’^३ । ‘ईळिरध्वेषणाकर्मा पूजाकर्मा वा’^४ । ‘पुरोहितः पुर एनं वचति’^५ इति ।
‘यज्ञः कस्मात् ? प्रख्यातं यजति’^६ इति । ‘देवो दानाद्वा’^७ इति । ‘ऋत्विक् कस्मात् ? ईरणः,
ऋग्याष्टा भवति’^८ इति । ‘होतारं ज्ञातारं रत्नघातमं रमणीयानां धनानां दातृत्तमम्’^९ इति च ।

नन्वग्नेः पुरोहितत्वम् आत्विज्यं रत्नदातृत्वं च कथं सम्भवति ? अविग्रहत्वात् । कर्माणि
तु विग्रहवतां सम्भवन्ति । उच्यते । देवता विग्रहवत्यविग्रहवती च यास्केनोक्ता (Cf. नि०
७. ६. ७.) । विग्रहवतीपक्षे सर्वं सम्भवति पुरुषाङ्गवद्यवेन्द्रस्तुतिः—

ऋष्यात इन्द्रं स्वविरस्य बाहू (ऋ० ६. ४७. ८),

इतीन्द्रस्य बाहुमत्त्वं यष्टिमत्त्वं च सञ्जातम्, इन्द्रस्य पुरुषद्रव्यवस्तुतिः ।

प्रा द्वाभ्यां हरिभ्यां (ऋ० २. १८. ४),

कल्पाणीर्वापि सुरणं गृहे तै० (ऋ० ३. ५३. ६),

^१ Anu. १४ ^२ N. 7.2. reads उत्तमपुरुषयोगाः ^३ शां० ब्रा० २६.४.
reads देवो for वै । ^४ N. 7.14. ^५ N. 7.15. ^६ N. 2.12.
^७ N. 3.19. The Nirukta reads यजति कर्मेति नैरुक्ताः । ^८ N. 7.15.
^९ N. 3.19. ^{१०} N. 7.15. * Pa. 1.4.107.

इतीन्द्रस्याश्वजायावत्त्वं सञ्जातम् ।

अर्द्धीन्द्र पिव च (ऋ० १०. ११६. ७) इत्यदनं पानं च,
आशुत्कर्णं (ऋ० १. १०. ६) इति श्रोत्रवत्त्वम् ॥

एवमग्नेर्विप्रहृतः पुरोहितत्वादि युक्तम् । तत्राग्निमित्यत्र 'स्वरानुस्वारोपहितो द्विरुच्यते संयोगादिः' इति नकारस्य द्वित्वम् । 'स्पर्शाग्रमानाननुनासिकान् स्वरान् परेषु स्पर्शोष्वनुनासिकेषु' इति नासिक्याभ्रासिक्येति नकारस्य द्वित्वम् । रत्नघातमम् । तथोक्तं च—अनत्यश्च भवेत्पूर्वो ह्यन्त्यश्चेत्परतो यदि । तत्र मध्ये यमस्तिष्ठेदिति यमस्थानं सम्प्रयुक्तम् । ईळ इत्येतस्मिन् 'तिङ्कृतिङ्' (पा० ८. १. २८.) इत्यनेन सर्वानुदात्ते परे अग्निशब्देन द्वितीयात्तेनान्तोदात्तेन सन्धौ क्रियमाणे "उदात्तपूर्वं नियतं विवृत्त्या व्यञ्जनेन वा" (ऋ० प्रा० ३. १७.) इति स्वरितत्वम्—ळे इत्यस्य प्रचयत्वं स्वरितादनुदात्तानामित्येकारस्म्योदात्तश्रुतिः । 'अग्निमीळेऽग्निं याचामि' इति निरुक्तं (नि० ७. १५.) द्रष्टव्यम् ।

ऋ० १. १. ६.

मधुच्छन्दा गायत्र्याऽग्निं तुष्टाव । अङ्गैर्यमिमुक्षीकरणे । अङ्ग हे अग्ने ! त्वं दाशुषे हविःप्रदायै यजमानाय यद्भद्रं वित्तगृहप्रजापशुरूपं कल्याणं करिष्यसि तत्तवेत् तवैव मुञ्चहेतुः । हे अङ्गिरा ! 'अङ्गारेष्वङ्गिराः' (नि० ३. १७.) इति यास्कोक्तेरङ्गिरःशब्दोऽग्निपर्यायः । हे अग्ने ! एतच्च सत्यम् । नत्वत्र विस्वादोऽस्ति । अतः यजमानस्य वित्तादिसम्पत्तौ सत्याम् उत्तरत्र ऋत्वनुष्ठानेऽग्नेरेव मुञ्चं भवति । भद्रशब्दार्थं शाटघास्यनिनः समामनन्ति । "यद्वै पुरुषस्य वित्तं तद्भद्रं प्रजा भद्रं पशवो भद्रम्" इति । करिष्यसीति 'तिङ्कृतिङ्' (पा० ८. १. २८.) इत्यनुदात्तत्वे प्राप्ते यच्छब्दाभिघाताभावः ।

ऋ० १. १. ६.

पूर्ववत् सर्वम् । हे अग्ने ! सः त्वं नः अस्मभ्यम् अस्मदर्थं सुपायनः शोभनसुपायनं यस्य सः शोभनवनादिप्राप्तियुक्तो भव । क इव ? पिता सूनवे इव । यथा पिता पुत्राय सुपायनो भवति तद्वत्, नः अस्माकं स्वस्तये अविनाशाय सचस्व सेवस्व । 'सिषक्तु सचत इति सेवमानस्य' (नि० ३. २१.) । 'सेवस्व नः स्वस्तये' इति यास्कः (नि० ३. २१.) । 'त्वं तमग्ने' (ऋ० १. ३१. ७.) इति निगमान्तरम् । अथ यत्स्वैरग्निभिर्यजमानं संस्थापयन्तीति यजमानस्याग्नेः सकाशादमृतत्वमुक्तम् । अग्ने इत्यामन्निजत्वेन सर्वानुदात्तत्वे प्राप्ते पादादित्वात् (Cf. पा० ८. १. १६.) । स न इति "एतत्तदोः" (पा० ६. १. १३२) इति सुलोपः । सूनवेऽग्ने इति पादादित्वात् "एकीभवति पादादिरकारः" (ऋ० प्रा० २. ३४) इत्येकीभावः । सचस्वा नः स्वस्तय (ऋ० प्रा० ८. १४.) इति स्वस्तये ग्रहणादीर्षः ।

ऋ० १. ४. ६.

इत्थनयर्चा वसु धनमयाचत । मधुच्छन्दा गायत्र्या इन्द्रं स्तौति । षष्ठेऽहनि ब्राह्मणाच्छन्द-
सिनोऽनु रूपस्य तृतीया सूत्रिता । 'सुरूपकृत्नुमिति' (ऋ० १. ४. १) स्तोत्रियानुरूपौ^१ इति ।

^१RPR. 6.1. ^२RPR.(6.29) reads 'स्पर्शा यमानननुनासिकाः स्वान् परेषु स्पर्शोष्वनुनासिकेषु' ^३N. reads अङ्गिराः ^४B. Ghosh, *Fragments of Lost Brāhmaṇās*, p.1. ^५शा० थी० सू० १२.४.१५

अयमर्थः—हे इम ! धनूणामुपक्षयितः ! इन्द्र ! वसु उपशये । स्वप्नसादाद् अरिस्त—
अरयोऽपि वचनव्यत्ययः । उतशब्दोऽप्यर्थः । अप्येक इति चेत् । नः अस्मान् सुमगान् सोमनघनोपेतान्
वोचेयुः उच्चासुः । भग इति जननाम (निघण्टु २. १०.) । यद्यप्यरयोऽप्येवं वदन्ति तर्हि कृष्टयः
अस्मिन् मित्रभूता भनूष्याः । कृष्टय इति मनुष्यनाम (तिघण्टु २. ३.) । अस्मान् ऋटान्
इति वदन्ति तत्र किं वक्तव्यम् ? ततो घनसम्पन्ना वयम् इन्द्रस्य शर्मणि इन्द्रप्रसादलब्धे सुखे
स्याम भवेम । घनं सर्वोऽपि याचते परन्त्वयमत्यन्तं विलपति । तस्मात्सोदन्निन्द्र इति सिद्धम् । नः
इति 'युष्मदस्मदोः षष्ठी' (पा० ८. १. २०) इति निघातः । वोचेयुः स्वामेति पादादित्वाभिधाता-
भावः । 'तिङ्ङितिङ्' (पा० ८. १. २८) इति सूत्रस्य प्राप्तिर्न । दस्मेत्यामन्वितत्वाभिधातः
(Cf. पा० ८. १. १६) । सुमगा अरिः—'नकार आकारोपचः' (ऋ० प्रा० ४. ६५) इति
नलोपे कृते, 'नकारस्य लोपरेफोष्मभावे' (ऋ० प्रा० ४. ८०) इत्युपधानुनासिकत्वम् ।

ऋ० १. १०. २.

इन्वनार्थमृषिः कश्चिन्निरङ्गाम वनाद् बहिः ।
पर्वतभ्रमणं कुर्वन् सानोर्वै सानुगारुहत् ॥१॥
अचेतीदर्वमिन्द्रस्तं सोमार्थं भ्रमति ह्ययम् ।
इति सञ्चिन्त्य शुभामा देवयूथेन चाचलत् ॥२॥
मधुच्छन्दा इन्द्रो गायत्री महदुक्थे त्वं विनियुक्तम् ।
इन्द्रं वृषाम हन्तवे (ऋ० ३. ३७. ५.)
गायन्ति त्वा गायत्रिणः (ऋ० १. १०. १.) ॥

ऋचोऽयमर्थः—यद् यदा सानोः सानुगारुहद् यजमानः समिदाद्याहरणाय एकस्मात्
पर्वतशिखराद् अपरं पर्वतशिखरम् आरुढवान् तदा इन्द्रः अयं भूरि महत् प्रभूतं वा कर्त्तुं ज्योतिष्टो-
मादिकं कर्म कर्त्तुं करिष्यतीत्यस्पष्टं स्पृष्टवान् उपक्रान्तवान् । ततदानीमिन्द्रोऽयं प्रयोजनम्
एतदेव चेति—अचेतीत् । आत्वा च यूथेन देवयूथेन सह वृष्टिः कामानां वरिता सन् एजति
चक्रम् । एज् कम्पने । स्वस्ववाहनादिमुक्तो यज्ञभूमिमागन्तुं चलचित्तोऽभूदित्यर्थः । एवमर्चित्वं प्राप्य
इन्द्रेणापि धैर्यं त्यक्तमिति तात्पर्यार्थः । आरुहत्—'निपातैर्यद्यदिहन्' (पा० ८. १. ३०) इति
निघाताभावः । चेति—'तिङ्ङितिङ्' (पा० ८. १. २८) इति निघातः । एजतीति
तद्वत् ।

ऋ० १. ११. ५.

मधुच्छन्दा गायत्र्येन्द्रं तुष्टाव । स्वरसाम्नि निष्केवल्ये विनियुक्तम् । 'इन्द्रं विदवा
अवीवृषन्' (ऋ० १. ११. १) इत्यानुष्टम्बं निष्केवल्यम्^१ इत्युक्तम् ।

अयमर्थः—पुरा वलनामकः कश्चिदसुरः^२ परनिन्दापवादनिरतो^३ देवसम्बन्धिनीर्गा अप-
हृत्य कस्मिंश्चित्पर्वतविले गोपितवान् । तदानीमिन्द्रस्तद् विलं स्वसैन्येन समाकृत्य बृहस्पतिना
सह तस्माद् विलाग्निःसारयामास । 'इन्द्रो वलस्य विलमपीणोत्' (तै. सं. २. १. ५. १.) इति ब्राह्मणे
प्रसिद्धम् । अद्विरस्यास्तीत्यद्विवः । हे वज्रयुक्त ! इन्द्र ! त्वं वलस्य वलनामकस्यासुरस्य सम्बन्धि
गोमतः गोमिर्युक्तस्य पर्वतस्य विलम् अपाकः स्वसैन्यमुखेनापावृतवानसि । तदानीं देवास्त्वामाविषुः

^१ Cf. दां० श्रौ० सू० १८. १८. १, ३. ^२ सायणभाष्ये विशेषणमिवं नास्ति ।

त्वां प्राप्तवन्तः । जुज्यमानासः बलेन हिंस्यमानाः । तुविहिंसायैः । पुनः कीदृशाः ? अविभ्युषः
त्वया रक्षिता बलादभीताः । तथेन्द्रेषु बाह्वैस्पत्येषु निगमाः ।

इन्द्रो मदमिनदलम् (ऋ० ८. १४. ७),

इन्द्रो वलं रक्षितारम् (ऋ० १०. ६७. ६),

यो गा उदाजत् (ऋ० २. १२. ३) इत्येवमादयः ।

अथः 'वरवरावः' (ऋ० प्रा० १. ६६) इति रेफः । अमुना प्रकारेण निन्दावादादसौ
हृत इति ॥

ऋ० १. १८. १.

कक्षीवत उशिक्षुपुत्रत्वं वदामः । अङ्गाराजः कस्मिन्निवसे स्वकीयान्भिर्योषिभिः
सह गङ्गायां जलक्रीडां चक्रे । तस्मिन्निवसे दीर्घतमा नाम ऋषिः स्वभार्यापुत्रभृत्यादिभिश्च दुर्वल-
त्वात् किमपि कुर्वन् ? (कर्तुं न) शक्नोतीति द्वेषेण गङ्गामध्ये प्रचिक्षिपे । स च ऋषिः केनचित्पुत्रत्वेन
अङ्गराजस्य कीडादेशं प्रति समाजगाम । स च राजा सर्वज्ञं तमुशिक्षुवगम्य प्लवादवतार्यैवमवोचत् ।
हे भगवन् ! मम पुत्रो नास्तीति । एषा महिषी । अस्यां कञ्चित्पुत्रमुत्पादयेति । स तथेत्यब्रवीत् ।
सा महिषी राजानं प्रति तथेत्युक्त्वा अयं बुद्धतरः, जुगुप्सितो मम योग्यो न भवतीति बुद्ध्या
स्वकीयाम् उशिक्षुंजितां दासीं ग्राह्यीत् । तेन सर्वज्ञेन ऋषिणा मन्त्रपूतेन वारिणा अभ्युक्षिता सती
सैव ऋषिपत्नी बभूव । तस्यामुत्पन्नः कक्षीवान् नाम ऋषिः स एव राज्ञः पुत्रोऽभूत् ।

तथा च बृहदेवता (४. २१—२५)—

जीर्णं तु दीर्घतमसं शिश्रास्तत्परिचारकाः^१

दासा बद्ध्वा नदीतोषे दृष्टिहीनमवावधुः ॥२१॥

तत्रैकस्वैतनो नाम शस्त्रेणैतमपाहनत् ।

शिरश्चांशान्चुरश्चैव स्वयमेव न्यकृन्तत ॥२२॥

हृत्वा दीर्घतमास्तं तु पापेन महता वृतम् ।

^२अङ्गराजसमीपे तु तं नद्यः समुदक्षिपन् ॥२३॥

आत्माङ्गान्पनुदन्त्वं ततोदोन्मीहितो भृशम् ॥

अङ्गराजगृहे दासीमुशिक्षं पुत्रकाम्यया ॥२४॥

^३राज्ञा च प्रहितां दासां शुद्धां कृत्वारमन्मुनिः ।

सा च कक्षीवतं जज्ञे ॥२५॥ इति कथा ।

इति कक्षीवत उशिक्षुपुत्रत्वमुक्तम् । मेघातिथिर्ब्रह्मणस्पति गायत्र्या स्तोति । 'सोमान-
मिति पञ्च ब्राह्मणस्पत्याः'^४ इत्यनुक्रमणी ।

^१ Bṛhaddevatā reads परिचारिणः ।

^२ Bṛhaddevatā reads this verse after आत्माङ्गान्पनुदन्त्वंवेत्यादि

^३ एवमयं श्लोको बृहदेवतायां वृद्धमतेः—

राज्ञा च प्रहितां दासीं भक्तान् मत्वा महातपाः ।

जनयामास चोत्पाप कक्षीवत्प्रमुखां नृवीन् ॥२५॥

^४ का० सं० १ मण्डल १८. p. 6.

अथमर्थः—हे ब्रह्मणस्पते ! एतन्नामक ! देव ! सोमानं सोमानामभिपवस्य कर्तारम् अनुष्ठातारं स्वरजं देवेषु प्रकाशनवन्तं कुहं कुहं । कमित ? ऋषिजः उषिक्नुनः कक्षीवान् सोमाभिपवकर्ता तमिव । सुप्तोपमानमेतत् । कक्षीवतोऽनुष्ठातृषु मुनिप्रसिद्धिः ।

कक्षीवते ऋचमामिन्द्रं सुन्वते० (ऋ० १.५१.१३.) कक्षीवन्तं स्तोतारं (ऋ० १.११२. ११) महं कक्षीवां ऋषिः (ऋ० ४.२६.१.) इत्यादि ।

कक्षीवानुषिक्पूत्रोपि यदि सोममुत् ज्यायान् । यः कुन्तीनोऽपि यदि सुन्वानः स द्विजपरिवृद्धो ज्ञेय इत्युक्तमुद्घाटन्तेन । "सोमानो स्तोतारं प्रकाशनवन्तं कुहं ब्रह्मणस्पते ! कक्षीवन्तमिव य ऋषिजः । कक्षीवान् कक्षीवान् । ऋषिज उषिजः पूत्रः । उषिक्पूत्रः कान्तिकर्मणः । अपि त्वयं मनुष्यकक्ष एवाभिप्रेतः स्वात्तं सोमानां स्तोतारं मां प्रकाशनवन्तं कुहं ब्रह्मणस्पते" इति यास्कः (नि० ६.१०.) ।

ब्रह्मणस्पते-पतिशब्दे द्वघक्षरे० (ऋ० प्रा० ४.४२) इत्युपाचरितसन्धिः । 'सुवामन्विते . . .' (पा० २.१.२) इति पराङ्गवद्भावात् पदद्वयस्य निधायः ।

ऋ० १.२०.४.

मेधातिथिः ऋभून् गायत्र्या स्तोति । द्वितीये छन्दोमे वैश्वदेवे विनियुक्तं तृचम् । 'मही योः (ऋ० १.२२.१३) युवाना पितरा (ऋ० १.२०.४) इति तृचो^१ इति ।

ऋभव एतन्नामका देवाः । पितरी स्वकीयो मातापितरौ । पूर्वं वृद्धापि युवाना पुनः तरुणौ अकृत कृतवन्तः । कौदृशाः ? सत्यमन्त्राः । सत्या यचार्यो मन्त्रा येषां ते तथोक्ताः तस्माज्जीर्णयोः पित्रोर्गुणत्वं सम्पादयितुं समर्थाः । पुनः कौदृशाः ? ऋजूयवः ऋजुत्वमात्मन इच्छन्ति तथोक्ताः । छलरहिता इत्यर्थः । पुनः कौदृशाः ? विष्टीः विष्टयो व्याप्तियुक्ताः । विष्टुं व्याप्ती । युवाना पितरेति—'सुप्तो मुलृक्' (पा० ७.१.३६) इत्यादिना द्विचनस्वाकारः । पुनः—'वारपुनःपुनः' (ऋ० प्रा० १.१०३) इति रेफः । ऋजूयवः 'पूषानाजिरजुं०' इति (ऋ० प्रा० ६.१६) यकारपरत्वादीर्थः । तथा निगमाः—जिह्वी यस्सन्ता पितरा (ऋ. ४. ३६.३)

पुनर्ये चक्रुः पितरा (ऋ० ४. ३३.३),

तवन्वितुम्यानुभवो (ऋ० १.१११. १) इत्येवमादयः ।

ऋ० १.२०.६.

तत्र बृहद्देवता—(३. ८३-१०)—

सुधन्वन आङ्गिरसस्यासन् पुत्रास्वयः पुरा ।

ऋभुर्विभ्वा च वाजदश शिष्यास्तवष्टुश्च तेऽभवन् ॥८३॥

शिष्यामामास तांस्तवष्टा त्वाष्टं यत्कर्म किञ्चन ।

परिनिष्ठितकर्माणो विदवे देवा उपाह्वयन् ॥८४॥

विदवेषां ते ततश्चक्रुर्वाहनाभ्यामुधानि तु ।

धेनुं सबर्द्धां चक्रुरमृतं सबरुच्यते ॥८५॥

बृहस्पतेरषाविभ्वा रथं दिव्यं विबन्धुरम् ।

इन्द्राय च हरी देवप्रहितेनाग्निनापि यत् ॥८६॥

एकं चमसमित्युक्ते ज्येष्ठ आहेत्युचो विवि ।
 उक्त्वा ततश्चुश्चमसान् यथोक्तं तेन हविताः ॥८७॥
 त्वष्टा च सविता चैव देवदेवः प्रजापतिः ।
 सर्वान् देवान् समामत्य्य अमृतत्वं ददुश्च ते ॥८८॥
 तेषामाद्यान्त्ययोर्नाम्ना दृश्यते बहुवल्स्तवः ।
 तृतीयसवने तेषां तैस्तु भागः प्रकलितः ॥८९॥
 अपिबत्सोममिन्द्रश्च तैस्तत्र सवने सह ।
 तेषां स्तुतिरिदं सूक्तं त्वयमित्याष्टकं^१ परम् ॥९०॥ इति ।

वेदभाष्येऽपि—ऋभवो नाम सुधन्वन आङ्गिरसस्य^२ त्रयः पुत्रा ऋभुविभ्वा वाज इति ।
 ते च मनुष्याः सन्तः (सुकर्मणां) देवत्वं प्राप्य कदाचित्कर्मकाले सोमपानाय प्रवृत्ताः । तान्प्रति
 देवैः प्रेरितोऽग्निः परस्परं समानरूपान्दृष्ट्वा स्वयमपि तदाकारं देहं धृत्वा तेषु मध्ये स्वयमपि
 चतुर्थः सन् पातुं प्रवृत्तः । ते च ऋभवः आगतं तं समानरूपमवलोक्य विवेकतुमसमर्थाः परस्परमेवं
 सन्देहं^३ कृत्वा ज्येष्ठ आहेत्युक्तं (ऋ० १. १६१.१-२.) संवादं कृत्वा त्वष्टा निर्मितम् एकं
 चमसं चतुर्धा कृत्वा तं सोममग्निना सह पयः, इति (ऋ० १. १६१. १) ।

ऋष्यादि पूर्ववत् । अयमर्थः—उतापि च त्वष्टुरेतन्नामकस्य देवस्य सम्बन्धलक्षण-
 व्यापारः, त्वं तं नवं नूतनं चमसं सोमधारणक्षमं काष्ठपात्रविशेषं निष्कृतं निःशेषेण सम्पादितम्
 प्रकरोद् इति शेषः । लक्षणव्यापारकुशलस्य तस्य त्वष्टुः शिष्या ऋभवः, तेन निर्मितम् एकं चमसं
 सन्तं पुनरपि चतुरः कर्ता ज्येष्ठ आहेत्युक्तं संवादं कृत्वा चतुर्धा विभक्तान् चमसान् कृतवन्तः ।

तत्र निरुक्तम्—ऋभुविभ्वा वाज इति सुधन्वन आङ्गिरसस्य त्रयः पुत्रा बभूवुः । तेषां
 प्रथमोत्तमाभ्यां बहुवन्निगमा भवन्ति न मध्यमेन । तदेतद्भोद्वच बहुवचनेन चमसस्य च संस्तवेन
 बहूनि दाशतयीषु सूक्तानि भवन्ति (नि० ११. १६.) इति ।

तथा निगमाः—एकं चमसं चतुरस्कुणोतन (ऋ० १. १६१. २.),
 यदा चाख्यन्चमसाञ्चतुरः कृतान् (ऋ० १.१६१.४),
 एकं वि चक चमसं चतुर्वयम् (ऋ० ४. ३६. ४),
 अ्यकुणोत चमसं चतुर्धा (ऋ० ४. ३५. ३) ।

ऋ० १. २४. १.

इमं षष्ठमनुवाकं यूपे बद्धः शुनःशेपो बन्धमोक्षार्थं ददर्श । तस्य 'कस्येति' प्रथमं सूक्तं
 वारुणं वैष्टुभं पञ्चदशचर्म । आदौ काव्याग्नेय्यौ । तवानुक्रमणी—'कस्य पञ्चोनाजीर्गतिः
 शुनःशेपः स कुत्रिमो वेदवामित्रो देवरातो वारुणं तु वैष्टुभमादौ काव्याग्नेय्यौ सावित्रस्तुचो
 सायन्नोऽस्यान्त्या भागी वा'^४ इति । ऋग्विधानोक्तविनियोगः—'शुनःशेपमपि बद्धः स निरुद्धोऽथवा
 जपेत्' इति (१. १७. ६.) । तथा सूत्रम्—'शुनःशेपं प्रथमम् । यदा शुनःशेप आजीर्गतिर्यूपे नियुक्तो

^१ ऋ० १.१६१.२ ^२ ऋ० ४.३३.५ ^३ ऋ० १.२०. ^४ सायणभाष्ये 'आङ्गिर-
 सस्य' नास्ति । ^५ सायणभाष्ये 'सन्निहते' इति पाठः, अथैव चाख्यातसमाप्तिः ।

^६ का० स० १ मण्डल २४ सूत्र, p.6.

मुमुचे । प्रथमे च सूक्ते निगदेत्^१ इति । शुनःशेषः पित्रा यूपे बद्ध इत्यर्थे कथा 'हरिश्चन्द्रो ह वैवसः' (ऐ० ब्रा० ३३. १.) इत्यध्यायाधीकता—अनुक्रमणीभाष्यकारेणोक्ता^२—

तत्रेतिहासः श्रुतपुक्तः सम्प्रगेव प्रचण्यते ।

हरिश्चन्द्रो ह वैवस इत्यादिब्राह्मणेति ।

राजसूये कृतावेव शूनःशेष इति श्रुतः ॥१॥

शतभार्यो हरिश्चन्द्र ऐश्वराकः पुत्रकाम्यया ।

नारदोक्तान्नि पुत्रार्थं वरुणात् सुतमाप्तवान् ॥२॥

जाते पुत्रे ह्यनेन त्वां यक्ष्येऽहमिति चोक्तवान् ।

वरुणस्तनये जाते निर्वशे जातदन्तके ॥३॥

क्षुतदन्ते पुनर्जातदन्ते वर्मं चरे तथा ।

मेध्यस्थे तदवस्थोऽज्ञाविति राज्ञा प्रतारितः ॥४॥

निर्वध्य स नृपं प्रोचे पुत्रेणाद्यं मा यज ।

इत्युक्तो वरुणेनोचं स्वपुत्रं रोहितं नृपः ॥५॥

एनं यक्ष्ये त्वयाद्येति नेति सोऽभ्यद्रवद्रवम् ।

वनस्थो रोहितः श्रुत्वा नृपं जातमहोदरम् ॥६॥

दिदृजुः परुचवर्षेण विप्ररूपेन्द्रवारितः ।

पण्डेऽजीगर्तनामानं त्रिपुत्रं बाधितं क्षुधा ॥७॥

आसाद्यास्य शुनःशेषं मध्यमं जगृहे सुतम् ।

गवां शूनं पितरं पुरस्थं दृष्टवान् सुतः ॥८॥

मया कार्यमनेन त्वं कु० तातेति चाब्रवीत् ।

वरुणोपि नृपेणोक्तः शुनःशेषपयं कतुम् ॥९॥

राजसूयं सोऽनुमेने तेनागष्ट च भूमिपः ।

तथाभिवेचनोयेऽहं शुनःशेषनिर्वाजने ॥१०॥

अन्धानावाद् गोशतार्थं त्वजीगतो घुमोज तम् ।

पुनर्विशतनं कर्तुं पिता जघाह गोशतम् ॥११॥

यूपे बद्धः शुनःशेषो त्रिवांसु पितरं ततः ।

दृष्ट्वा बाहाहमेवान्वा उपवावाकि देवताः ॥१२॥

अस्तीत्यर्कमादावाग्निं च सञ्चितारं भगं तथा ।

वरुणं पुनरप्यग्निं विश्वान्देवानयो खलु ॥१३॥

इन्द्रं च पूर्वोपापारतमप्राप्तस्तुतिमुपियम् ।

हिरण्यवरयस्यापि स्वस्वे दातारमेव च ॥१४॥

अदिवना उपसं वापि तृबाम्बामन्तस्तदा ।

अतिप्रोतिपुतं देवैस्तेर्बूपाग्मोचितस्तदा ॥१५॥

^१ शां० श्री० सू० १६. ११. १-३.

^२ वेदावंदीपिका A.A. Macdonell's

edition, p. 84.

^३ वर्मंहरं is suggested for वर्मचरे

ऋत्विगर्णः प्राथितोऽसावज्जः सवमकारयत् ।

गतरोगो हरिदचन्द्रो 'यत्र' आवेति मुक्ततः ॥१६॥

अज्जःसवो राजसूये प्रयोगः पदिवष्टिदिव्यादिवहीन एकः ।

यतोऽज्जसाभिष्टुक्तेऽज साम्ना यच्चाज्जसा देवतास्तं जमन्ते ॥१७॥

स पित्रा प्राथितस्त्वक्त्वा तातं गाधिसुतं गतः ।

पुनस्त्वेन गृहीतश्च विश्वामित्रेण धीमता ॥१८॥

देवरात इति प्रोक्तो देवैर्देतो यतः स्वयम् ।

दत्तपुत्रविधेयोगाद्वैश्वामित्रः स कृत्रिमः ॥१९॥

प्रापानुक्रमेण चोक्तं कस्य नूनं शुनःशोपः ।

प्राचीर्नातः कृत्रिमस्तु वैश्वामित्रो देवरातः ॥२०॥

इति कृत्रिमपुनत्वं देवरातत्वमेव च ।

अज्जगतंमुतत्वं च वैश्वामित्रत्वमेव च ॥२१॥

शुनःशोपमहर्षेस्तु सन्त्ययत्र प्रवर्णितम् ।

बन्धक्षयकरो पाशमोचनीया कषेरिता ॥२२॥

राजसूयेऽभिषेचनीयेऽह्नि एषोऽनुवाक आख्यातव्यः । तथाहाश्वलायनसूत्रे 'संस्थिते मरु-
त्वतीये दक्षिणत आहवनीयस्य' (आ० श्रौ० सू० उत्तरपट्के ३. ३. ६.) । 'हिरण्यकशिपावासीनो-
ऽभिषिक्ताय पुश्रामात्यपरिवृताय राज्ञे शीनःशोपमाचधीत' इति ब्राह्मणम्* । 'एवैतच्छ्रीनःशोपमाख्यानं
न हास्मिन्नल्पं च नैनः परिशिष्यते' इति (ऐ० ब्रा० ३३. ६.) । शुनःशोपो यूपे बद्धः प्रजापति
भिष्टुभा स्तोति । तथाऽऽप्नातम्—'स प्रजापतिमेव प्रथमम्' इति (ऐ० ब्रा० ३३. ४.) ।

अयमर्थः—वयं शुनःशोपनामका अमृतानां देवानां मध्ये कतमस्य किञ्चातीयस्य देवस्य
नाम मनोहरं नाम मनामहे उच्चारयामः ? को देवः नः अस्मान् मुमुर्वन् मह्यं महत्त्वं अदितये
पूषिर्व्यं पुनर्दाद् दद्यात् ? 'अदितिः दध्य' इति तन्नाममु पाठात् (निषण्डु १. १) । तेन दानेनाहममृतः
सन् पितरं मातरं च दूशेयं पश्येयम् । मनामहे इति पादादित्वाभिप्रायाभावः । दूशेयमिति
मातरं चेत्पत्र 'च'शब्दाद् दूशेयमित्यनुपपद्यते अतस्तदपेक्षया एषा तिङ्विभक्तिः प्रथमा
'चवायोमे प्रथमा' (पा० ८. १. ५६.) इति न निह्न्यते । पुनर्दादिति 'वारपुनःपुनर्' (ऋ०
प्रा० १. १०३.) इति रेंफः ।

ऋ० १. ३०. १६.

देवेन्द्रः परमेश्वर्यसम्पूर्णोऽपि शुनःशोपेन 'यच्चिद्धि,' (ऋ० १. २५; १. २८. ५.) 'सत्यं
च' इति सूक्तान्मां सत्वेन स्तुतः स ईप्सितं सोवर्णं सुवर्णमयं रयं तस्मै शुनःशोपाय ददौ दत्तवान् ।
तथा सर्वापि स्तुतिप्रियो भवतीत्यर्थः । शुन इव शोपो यस्येति समासे 'शोकपुच्छनाङ्गुलेषु शुनः
संज्ञायाम्' (पा० बा० ६. ३. २१.) इति पृच्छया श्रुत्वा ।

तथा बृहदेवता (३. १०३)—

स्तूयमानः शश्वदिति प्रीतस्तु मनसा ददौ ।

शुनःशोपाय दिव्यं तु रयं सर्वं हिरण्यमम् ॥१०३॥

* ऋ० १. २८. * Cf. तथेति . . . शीनःशोपमाख्यानम्—तद्वतो राज्ञोऽभिषिक्ताया-
चष्टे, हिरण्यकशिपावासीन आचष्टे । AB. 33. 6. * Cf. RV. I. 29., BD. ३. १०२.

तत्प्रकारः पूरे बद्धः शुनःशेषः कस्येत्यनुवाक्येन क्रमेण एकया प्रजापतिम् एकवाग्निं तृत्वेन सवितारम् एकविंशता वरुणं पृथङ्गोविंशत्या अग्निम् एकया विप्रवान् देवान् द्वाविंशत्येन्द्रं च स्तुत्वा त्रयोविंशत्या 'शश्वदिन्द्र' इत्यनया तुष्ट्या च इन्द्रश्च सौवर्णं रथं प्रादादित्युच्यते ।

शुनःशेष इन्द्रं त्रिष्टुभा स्तोति । इन्द्रः शश्वद्विरन्तरम् एवं धनानि वैरिसम्बन्धोनि जिगाय जितवान् । कौः ? अश्वरिति शेषः । कौदृशैः ? पोप्रुषाङ्गिः चासभसगानन्तरभाक्निम् घोष्ठशब्दं कुर्वङ्गिः । पुनः कौदृशैः ? नानदाङ्गिः नादम् आस्थसतं हेपादिशब्दं कुर्वङ्गिः । पुनः कौदृशैः ? शश्वसाङ्गिः पूनःपूनर्भुषं वा श्वसाङ्गिः । घनिता दाता । घणु दाने । स इन्द्रः नः अस्माकं सनये संभजनाय हिरण्यरथं सुवर्णेन निर्मितं रथमदात् दत्तवान् । किलक्षणः ? दंसना-वान् कर्मवान् । स नोद्वादिति 'अदादवर्चो' (ऋ० प्रा० २. ४०) इत्यभिनिहितसन्धिः । स नो द्विरुक्तिरादरायां । 'अभ्यासे भूयांसमर्थं अन्यन्ते' इति यास्कः (नि० १०. ४२) ।

ऋ० १. ३२. ११.

हिरण्यस्तूप इन्द्रं स्तोति त्रिष्टुभा । 'अद्यापि स्तुतिरेव भवति नाशीर्वादः—इन्द्रस्य नृ वीर्याणि प्र वोचम्' (नि० ७. ३) इति यास्केन स्तुतिरुक्ता । ज्योतिष्टोमे निष्केवल्यो विदियुक्तं महाव्रते च । 'इन्द्रस्य नृ वीर्याणीति (ऋ० १. ६२) रथन्तरपृष्ठे'^१ इति सूत्रितम् ।

अयमर्थः—दासः विजयोपशयहेतुः वृषः पतिः स्वामी यासां ताः । दंसु उपशये । अहि-गोपाः अहिर्गोपाः वृषो रक्षको यासां ताः । गोपनं नाम यथा स्वच्छन्देन न प्रविशन्ति तथा निरो-घनम् । एवंविधा आपः निरुद्धा अतिष्ठन् स्थिताः । केनेव ? पणिना गाव इव । यथा पणिना असुरेण पूर्वं गा अपहृत्य बिले स्थापयित्वा बिलद्वारं निरुद्धं तच्चाज्जेनापां द्वारं निरुद्धमित्यर्थः । यद् यदा अपां यद् बिलं प्रवहणद्वारम् प्रविहितं वृत्तेन निरुद्धम् आसीत् तदा इन्द्रः वृषं विप्रवशम् जपन्वान् । हत्वा अपववार अपवृतमकरोत् । वृषहतमपां निरोधं परिहृतवान् ।

'विबृद्धया शरीरस्य क्षोतांसि निवारयान्वकार । तस्मिन्हृते प्रसस्त्वन्दिर आपः' (नि० २. १६) इति । 'दासपत्नीर्दासाधिपत्याः' इति यास्कः (नि० २. १७) । जपन्वा—'नकार आकारोपध०' (ऋ० प्रा० ४. ६५) इति नलोपः । इन्द्रस्य वृषवचो बहुधा प्रपञ्चितः—

अहन्वृषं वृषतरं (ऋ० १. ३२. ५),

वृषं जघानाशन्नेव वृक्षम् (ऋ० २. १४. २),

जघान वृषं स्वधितिर्वनेव (ऋ० १०. ८६. ७.) इत्येवमादयः ।

ऋ० १. ३३. ५.

हिरण्यस्तूपस्तिष्टुभा इन्द्रं स्तोति । प्राभिष्वजिके पञ्चमे विनियुक्तम् । 'एतावा-मोप गव्यन्त इन्द्रमिति (ऋ० १. ३३.) निष्केवल्यम्' इति ।

हे हरिः ! हरिनामकाश्वपुत्सेन्द्र ! हे स्वातः ! स्थितियुक्त ! यूडे पलावनरहित ! उग्र ! शौर्ययुक्त ! यद् यदा दिवोऽन्तरिक्षाद् रोधस्पोः खावापुषिज्योः सकाशान्व अग्रतान् व्रतमिति करोतिष्टोमादिकं कर्म तद्वहितान् निः प्राचमः निःशेषेण धमनं वषं कृतवान् अस्मि । 'धमति' इति वधकर्म (निघण्टु २. १६) । तदानीं ते अग्रज्वानः स्वयं यागरहिताः प्रत्युत यज्वभिः सह

^१ शां० श्री० सू० ७. २०. ८.

^२ Cf. शां० श्री० सू० ११. ८. ५. अत्र सूत्रे 'उप

गव्यन्त इन्द्रम्' इत्येतावान्शो नोपसभ्यते ।

यायानुष्ठानकर्तुभिः सह स्पर्धमानाः शीर्षा शीर्षाणि स्वकीयानि शिरांसि परोववृजुः तत्वजुः । वृजौ वज्रंने । 'असंयोगाल्लिट् कित्' (पा० १. २. ५) इति किस्वाद् गुणाभावः । त्वया हताः सन्तः शीर्षाणि त्यक्त्वा मृता इत्यर्थः । अतो यज्वनो निन्दो न कुर्वदिति प्रसिद्धम् । शीर्षा— बहुवचनस्य वार्धेशः (Cf. पा० ७. १. ३६) । ववृजुस्ते इति वितज्जनीयस्य पत्वे प्राप्ते 'त्वा त इत्यनुदात्तयोः' (ऋ० प्रा० ५. ३२) इत्यनुदात्तत्वाभावात् । स्थातः 'स्थातजरेतिर्' (ऋ० प्रा० १. १०१) इति रेफः ।

ऋ० १. ३५. ६.

अत्राध्वानम्—देवकर्तृकत्वे यागे सविता ब्रह्मत्वेनावस्थितः । तदानीं कस्याञ्चिद्विष्टौ अध्वर्यवाः तस्मै सविने ब्रह्मणे प्राशिवेण कर्मपुरोडाशभागं दत्तवन्तः । तच्च प्राशित्रं हस्ते सन्नित्रा अमन्त्रेण गृहीतं सत् तदीयं पाणिं प्रविच्छेद । ततः प्राशिवस्य दातारोऽध्वर्यवः सुवर्णमयं पाणिं निर्माय प्रक्षिप्तवन्तः । तद्भूगामं दत्तवन्तः । तस्याशिषो निर्जघान । ईशणाभावाद्भूगोऽज्योभूत् । तत्पुष्पे दत्तवन्तः । तस्य दन्तजम्नाद् दन्तान्धरोऽवाप । तस्मादाहुरदन्तकः पूषेति । तत्र कौषीतकिब्राह्मणम्—'अथ यज ह तद्देवा यजमतन्वत् तत्सवित्रे प्राशित्रं पवित्रहस्तस्य पाणीं प्रविच्छेद तस्मै हिरण्मयीं प्रतिवधुस्तस्माद्विरण्यपाणिरिति स्तुतः'¹ । इति । वचाह वात्सकः—'अग्नौ भग इत्याहुरनुत्पुत्'² इति (नि० १२. १४) 'अदन्तकः पूषेति'³ च ब्राह्मणमिति' (नि० ६. ३१) । अतो देवैः शुभाशुभानि कर्माणि मुक्तानीति दर्शितम् ।

हिरण्यस्तूपः सवितारं जगत्पा तुष्टाव । अयमर्थः—हिरण्यपाणिः सुवर्णमयहस्तः । यद्वा यजमानेभ्यो दातुं हिरण्यं हस्ते धृतवान् । सविता सर्वस्य प्रसविता देवः । विचर्यणिः विविच-
दर्शनयुक्तः । 'विश्वचर्यणिः' (निघण्टु ३. ११) इति तन्नामसु पाठात् सविता देवः पश्यतीत्यर्थः । उभे दावापृथिवी अन्तः उभयोर्लोकयोर्मध्ये ईषते गच्छति । अग्नौ वा रोमादिवायाम् अपवापते सम्यङ् निराकरोति । तथा वेति सूर्यं सूर्यं गच्छति । वीं गतौ । यद्यपि सवितुर्मूर्त्योरेकदेवतात्वं तथापि मूर्तिभेदेन गन्तुगन्तव्यभावः । कृष्णेन तमसः कर्पकेण निवर्तकेन रजसा । 'ज्योती रज उच्यते' (नि० ४. १६) । सामाकाशम् अभ्युपगच्छति । ऋणु गतौ । तनादित्वादुः । सर्वतो व्याप्नोति । दौश्च पृथिवी च दावापृथिवी । 'दिवसश्च पृथिव्याम्' (पा० ६. ३. ३०) इति त्वान्वाद् दावादेशः । दावापृथिवी अन्तः—'पृथादयश्च द्विवचोऽन्तर्भावः' (ऋ० प्रा० १. ७१) इति प्रकृतिभावः । 'अन्तोदात्तमन्तः' इति (ऋ० प्रा० १. ७८) अन्तःशब्दाद्विहितः । एवं सवितुर्भाग्यवत्त्वं सिद्धम् ।

ऋ० १. ४५. ३.

तृतीयेर्ध्वि आय्ये विनियुक्तम् । 'त्वमग्ने वसूनि' (ऋ० १. ४५) समूह्ये'⁴ इति सूत्रे । प्रसकण्वोऽनुष्टुभानि तुष्टाव । हे महिष्रत ! प्रभूतकर्मन् ! हे जातवेद ! अग्ने ! प्रसकण्वस्य कण्वपुत्रस्य मम हवम् आह्वानं धुधि शृणु । 'शृणुणुपृक्कृष्म' (पा० ६. ४. १०२) इति हेचिः ।

¹ A fragment of कौ० वा० 6. 13.

² Nirukta reads अग्नौ भग इत्याहुरनुत्पुत्तो न दृश्यते ।

प्राशिवस्यपाणिर्निर्जघान । इति च ब्राह्मणम् ।

³ कौ० वा० ६. १३.

⁴ शां० जी० सू० १०. ४. ३.

तत्र चत्वारो दृष्टान्ताः । प्रियमेधात्रिविरूपाङ्गिरोनामका ब्रह्मपुत्रा एतेषामाह्वानं यथा शृणोमि । तद्वन्मम शृणु इत्यन्वयः । 'प्रियमेधः, प्रिया अस्व मेधा' इति यास्कः (नि० ३. १७) । श्रुषी हव—'षष्ट चाष्टाक्षरे०' (ऋ० प्रा० ८. ३६) इति दीर्घः ।

ऋ० १.५१.१.

सव्यो जगत्या इन्द्रं तुष्टाव । प्रथमे होतुः पर्वाये विनिमुक्तम् । 'अभि त्वं मेधमिति (ऋ० १. ५१) जागतम्' इति सूत्रम् । ऋचोऽयमर्थः—त्वं तं प्रसिद्धम् इन्द्रम् । त्यच्छब्दश्छन्दसि तदर्थः । उग्रहन्ति तमितिषत् । हे ऋत्विजः ! गोभिः स्तुतिभिः मदत हर्षं प्रापयत । मदी हर्षं । कीदृशम्-मेधम् ? मेधातिथ्येमेधम् । कण्वपुत्रं मेधातिथिम् ऋषिम् इन्द्र आगत्य एवमबोचत् मय्यु देहीति सोमम् । त्वं मेधकृणं यदि करोमि तर्हि सोमं दद्यामिति । ततो मेधरूपमास्थाय इन्द्रस्तदीयं सोमं पपी । स ऋदिस्तं मेध इत्यबोचत् । अत इदानीमपि मेध इन्द्रोऽभिधीयते । 'मेधातिथ्येमेधः' इति* सुब्रह्मण्यायाम् । 'मेधातिथिं हि काष्ठापार्षणि मेधो भूत्वा जहार' इति मेधत्वे बहुभिः प्रतिपादितम् । पुनः कीदृशम् ? पुष्टहृतं बहुभिर्यजमानैराहृतम् । पुनः कीदृशम् ? ऋग्मियम् । ऋग्मिमीयते शब्दात् इति श्रुमीः । 'अचिदन्धातुभ्रवा०' (पा० ६. ४. ७७) इतीषद् । पुनः कीदृशम् ? वस्वो अर्णवम् । वस्वो धनस्य अर्णवं वाचभूतम् । यस्य इन्द्रस्य कर्माणि मानूषा मनुष्याणां हितानि भुजं भोगाय विचरन्ति विशेषेण प्रवर्तन्ते । तत्र दृष्टान्तः । यावोन । अयं न उपमार्शीयः । 'उपमार्शीय उपरिष्ठादुपचारस्तस्य' इति यास्कः (नि० १. ४.) । अयं न त्वेतिषत् । यथा यावः सूर्यस्य रश्मयः सर्वेषां हितकरा भवन्ति । तं महिष्ठम् अतिशयेन महिता महिष्ठस्तम् । 'पुष्टहृन्मि' इति (पा० ५. ३. ५६) इष्टन् प्रत्ययः । विप्रं मेधाविनम् । 'विप्रो विषः' (निषष्टु ३. १५) इति तत्रागम् । अर्चत पूजयत हे ऋत्विजः ! अयं पूजयाम् । मदत—'दधिम मदत०' (ऋ० प्रा० ८. १५.) इति दीर्घः ।

ऋ० १.५१.१३.

इन्द्रः वृचवो पुत्रीम् आत्मजां सोमाकाङ्क्षया मुक्ते सोमाभियवं कुर्वते कञ्चीकते ऋषये वृचयाङ्ग्यामभिमि अस्याम् । दधमर्भकमित्यल्पस्येति यास्कः (निषष्टु ३. २) । सुवर्तित्यर्थः । एवंविधा पुत्रीमददा अदाः । तथा । सुकृतो ! सुकर्मन् ! सुप्रज्ञ ! वा । 'ऋतुः कर्मनामसु पठितः (निषष्टु २. १), प्रज्ञानामसु वा (निषष्टु ३. ६) । त्वं वृषणद्वस्य राज्ञो मेनाऽभवः । मेना नाम कन्याऽभूः । तथा आष्टपायनिभिः सुब्रह्मण्याया मन्त्रकदेसे ब्राह्मणमेवमात्मापते 'वृषणद्वस्य मेने' इति । 'वृषणद्वस्य मेना भूत्वा मघवा कुलमुवासेति तां च प्राप्तमौचनं स्वयमेवेन्द्रश्चकमे' इति । 'वृषणद्वस्य मेना दुहिताऽस्त तामिन्द्रश्चकमे' इति ताण्ड्ये* स्पष्टमुक्तम् । अत उक्तानि कर्माणि ते त्वदीयानि तानि विदवेत् सर्वाण्येव सबनेषु यज्ञेषु प्रवाच्या प्रकर्षेण वस्तव्यानि । स्तुतिभिर्वक्तव्यानीत्यर्थः ।

* शा० श्रौ० सू० ६.७.४. * ŚVB.I.I. * ŚVB.I.I. reads मेधातिथिं ह काष्ठापार्षणिमेधो भूत्वा जहार । * शा० ब्रा० ३.३.४.१८; तै० ब्रा० १.१२.३; B. Ghosh, op.cit. p.6. * Quotation is untraced in the Tāndya. Cf. ŚVB.I.I. 'वृषणद्वस्य मेने इति, वृषणद्वस्य ह मेनेस्य मेनेका नाम दुहिताऽस्त तां हिन्द्रश्चकमे' इति ।

ऋ० १.५३.१.

सव्यो जगत्या इन्द्रं तुष्टाव । आह्वाणाच्छंसिनः प्रथमे पर्वाये विनियुक्तम् । 'वयम् त्वा तदिदयोः' इति ऋण्डे 'म्यं पृ वाचमिति जागतम्' इति सूत्रितम् (शां० श्रौ० सू० ६.६.४) ।

प्रथमं सव्यस्य इन्द्रतुल्यत्वं प्रतिपाद्यते । आह्वाणा इन्द्रतुल्यं पुत्रमात्मनः कामयमानो देवता उपासाञ्चके । तस्य सव्याख्य इन्द्रस्यः स्वयं वजे, जगति मत्तुल्यो मा भूदिति वृद्ध्या । तथा चानुक्रमणी—'आह्वाणा इन्द्रतुल्यं पुत्रमिच्छन्नभ्यध्यायत्' इति । अयमर्थः—महे महते इन्द्राय सुवाचं शोभनां स्तुतिं नि प्रमरामहे नितरां प्रयुज्यमहे । यतः विवस्वतः परिवरतो वज्रमातस्य समने यज्ञमृहे इन्द्राय गिरः स्तुतयः क्रियन्त इति शेषः । हि यस्मात्स इन्द्रः नृचित् क्षिप्रमेव पुराणं नवं च । रत्नं रमणीयं धनम् असुराणामविदत् बिन्दति । तत्र दुष्टान्तः । सस-
तामिव यथा स्वपतां पुरुषाणां तौरः धनं लभते तद्वत् । अतोऽस्मभ्यं धनं दातुं शक्त इति भावः । इविणोदेषु धनदातृषु पुरुषेषु दुष्टतिरसमीचीना स्तुतिः न शस्यते नाभिधीयते । अतः सुवाचं प्रमरामहे । नृचित् इति । 'इकारलोपच प्रत्यये' औप्रातिशंससन्धित्वात् (ऋ० प्रा० ३. १३) स्वरितं कृत्वा 'जात्योऽभिनिहृतः' (ऋ० प्रा० ३. ३४) इति कर्मः । उकारो वज्रस्य गुधा इति उकारस्य दीर्घं 'स्वबहुधारेण' इति (ऋ० प्रा० ५. ५) पत्वम् । नृचिदिति असादित्वात्पादादौ दीर्घः (Cf. ऋ० प्रा० ७. ३३) । 'नृचिदिति निपातः पुराणनवयोर्नूचेति च' इति पास्कः (नि० ४.१७) । न दुष्टतिः—'अन्वापूर्वे' इति पत्वम् (ऋ० प्रा० ५. २१) ।

ऋ० १.५४.६.

सव्यो जगत्या इन्द्रं तुष्टाव । अच्छावाकस्य प्रथमे पर्वाये विनियुक्तम् । 'इन्द्राय मइने' इति ऋण्डे 'मा नो अस्मिन्निति' (ऋ० १. ५४. १) जागतम् इति सूत्रम् (शां० श्रौ० सू० ६.१०.३) ।

अयमर्थः—हे इन्द्र ! त्वं नयं नरहितं त्वं तुर्वशं, यदुं, व्य्यकुलजं तुर्वीतिम् आविष्य ररक्षिष । तथा नर्पादीनां चतुर्णां राज्ञां रयम् एतयम् अयम्, एतय एतय इत्ययवनाम (निषण्डु १.१४) । कृत्ये कर्तव्ये इति वर्णविकारः पुषोदरादित्वात् (Cf. पा० ६.३.१०६) । धने सङ्ग्रामे आविष्य । हे शतकतो ! बहुकर्मन् ! तथा शम्बरस्य नवति नवोत्तरनवति नव पुरो नवति चेति उक्तसंख्याकाः पुरः पुराणि दम्भयः हिसितवान् । 'दम्भोति' इति वधकर्मनु पाठात् (निषण्डु २.१६) । एतेषां सर्वदेवस्तुतो फलमुक्तम्—

अग्निना तुर्वशं यदुं (ऋ० १.३६.१८) इत्यग्निस्तुतो ।

याभिः कुत्सं श्रुतयं० (ऋ० १.११२.६)

याभिः कुत्समार्जनेयं० (ऋ० १.११२.२३) इत्यश्विनोः स्तुतो तुर्वीतिरक्षणमुक्तम् ।

प्रेमन्थः क्षन्निःश्रोणो भूत् (ऋ० ८.७६.२) इति सोमस्तुतो वन्धश्रोणरक्षणमुक्ताम् । सर्वदेवैरेते निर्मलाः पालिता इति, देवा रक्षन्तीत्युक्तम् ।

ऋ० १.६१.१५.

नोवास्विष्टुमा इन्द्रं तुष्टाव । उत्तमे खण्डोमे निष्कोबल्ये विनियुक्तम् । 'अष्टाचत्वा-
रिशत्' इति ऋण्डे सूत्रितम्—'आ सव्यो पातु०' (ऋ० ४. १६) अस्मा इदुं (ऋ० १. ६१) इति (शां० श्रौ० सू० १०.११.७.) । अथोत्तरार्द्धचस्येतिहासः—स्वद्वयो नाम कदिवशाजा । स

न पुनकामः सूर्यमुपासाञ्चके । तस्य स सूर्यः पुनस्वी स्वयमेव तवीत्यतः सन् एतयेन महपिणा सादं मुदं चकार । तदानीं स ऋषिः युदे जगार्धमिन्द्रं तुष्टाव । स इन्द्रस्तेन स्तूयमानः शश्वत् पुनस्य सूर्यसम्बन्धिनः सङ्ग्राम एनम् एतशम् अपालयदिति ।

अयमर्थः—यः इन्द्रः एक एव सन् भूरेर्बहुविधस्य घनस्पर्शानः स्वामी एषां स्तोत्राणां सम्बन्धि यत् स्तोत्रं वच्ने यथाचं । वनु याचने । इत्येतत् प्रसिद्धं स्तोत्रमस्मै इन्द्राय अस्माभिरनुवापि अकारीत्यर्थः । 'बहुलं छन्दस्वमाइ०' (पा० ६.४.७५.) इति शङ्कभावः । अयमिन्द्रः सूर्यं पस्पृषानं स्पर्शयिमानं सुष्वि सोमालामभिषोतारम् । पुन अविषवे । किंकितानुत्सर्गश्छन्दसि सदादिभ्यो दर्शनाद् इति वातिकेन किन् (Cf. पा० ३.२.१७१. वा०) । एतशम् ऋषि प्रावत् प्रारक्षत् । कीदृशे सूर्ये? शौवष्ये स्वश्वपुत्रे । सुष्विम्—'युग्मान्तत्वादन्तमूर्त्तीयपूर्वः' (ऋ० प्रा० ५.२०) इति दन्तमूर्त्तीयपूर्वत्वात्पत्वम् ॥

तथैतिहासः—सरमा नाम देवशुनो । पर्णिभिर्गोष्वणहृतासु तद्गवेषणाय तां सरमाम् इन्द्रः प्राहृषीत् । यथा लोके व्याधो वनान्तर्गतमृगान्वेषणाय श्वानं विसृजति तद्वत् । सा सरमा एवमवोचत् । हे इन्द्र ! अस्मदीयाय शिषवे तद्गवां सम्बन्धि यदि क्षीराद्यन्नं प्रयच्छसि तर्हि नमिष्यामीति । स तथैत्वब्रवीत् । तथा शाटपायने—अन्नादां ते प्रजां करोमीति यदि नो गा अन्वविन्द इति । ततो गत्वा गवां स्थानमज्ञासीत् । ज्ञात्वा च तस्मै निवेदयति । अथ निवेदितासु गोषु तानसुरान्दृत्वा गाः स इन्द्रोज्ज्वल^१ इति—

तदर्थेयमुक् १. ६२. ३.

किमिच्छन्तीति सूक्ते (ऋ० १०. १०८.) प्रोक्तः सरमासम्बन्धीतिहासो बृहदेव-
तायामेवं वर्णितोऽस्ति—

बृहदेवता (ऋ. २४-३६)—

अमुराः पणयो नाम रसावारनिवासिनः ।

गास्तेजजह्वरिन्द्रस्य न्यगृहंश्च प्रयत्नतः ॥२४॥

बृहस्पतिस्तथाऽग्नयद् दृष्ट्वेन्द्राय शशंस च ।

प्राहिणोत्तन दूत्येज्य सरमां पाकशासनः ॥२५॥

किमित्यत्रायुजाभिस्तां पप्रच्छुः पणयोऽमुराः ।

कुतः कस्यासि कस्याणि ! किं वा कार्यमिहास्ति ते ? ॥२६॥

अथाब्रवीत्तान्सरमा दूत्येन्द्रो विचराम्यहम् ।

युग्मान्ब्रजं चान्विष्यन्ती गाश्चैवेन्द्रस्य पुच्छतः ॥२७॥

विदित्वेन्द्रस्य दूतीं ताममुराः पापचेतसः ।

ऊधुर्मा सरमे ! गास्त्वमिहास्माकं स्वसा भव ॥२८॥

विभजानो गवां भागं माहिता ह ततः पुनः ।

सूक्तस्यास्यान्त्यया चर्त्ता युग्माभिस्त्वेव सर्वशः ॥२९॥

^१ Cf. B. Ghosh, op. cit. pp. 12-13.

साञ्जवीवाहमिच्छामि स्वसृत्वं वा धनानि वा ।

पिबेयं तु पयस्तासां गवां यास्ता निगूह्य ॥३०॥

असुरास्तां तथेत्युक्त्वा तदाजहूः पयस्ततः ।

सा स्वभावाच्च लीन्याच्च पीत्वा तत्पय आसुरम् ॥३१॥

परं सेवननं हृद्यं बलपुष्टिकरं ततः ।

शतयोजनविस्तारामतरतां रसां पुनः ॥३२॥

यस्याः पारे परे तेषां पुरमासीत्युदुर्जयम् ।

पञ्चद्वेदश्च सरसां कच्चिद् गा दृष्टवत्वसि ? ॥३३॥

सा नेति प्रत्युवाचेन्द्रं प्रभावादसुरस्य तु ।

तां जघान पदा क्रुद्ध उदगिरन्तां पयस्ततः ॥३४॥

जगाम सा भयोद्विग्ना पुनरेव पणीन्वति ।

पदानुसारिपदत्वा रथेन हरिवाहनः ॥३५॥

गत्वा जघान च पणीन् गाश्च ताः पुनराहरत् ॥ इति ।

नीचा इन्द्रं तुष्टाव । वाचस्तोमे विनियोगः ।

ऋचोऽयमर्थः—इन्द्रस्याङ्गिरसाम् ऋषीणां च इष्टी प्रेषणे सति सरसा देवशुनी तनयाय स्वपुत्राय । 'तोक्' तनयः (निषण्टु २.२) अपत्यनामसु पाठात् । आसिम् 'असं क्षुद् आसिः' (निषण्टु २.७) अपत्यनामसु पाठात् । विदत् अविन्दत् । विदत् लाभे—नृदिस्वाल्मुकि अङ् (Cf. पा० ३.१.५५) 'बहुलं छन्दस्पमाङ्' (पा० ६.४.७५) इत्यवभावः । बृहस्पतिः तया गोसु निर्वहितासु अत्रि पर्वतं भिनत् अभिन्दत्—भित्त्वा गाः विदत् अविन्दत् । ततो नरो नेतारो देवाः उलियाभिः । 'उलिया' इति गोनामेति वाक्कः (निषण्टु २.११.) । आभिः समं सह वायशतं भृशं हर्षशब्दमकुर्वन् । वाश्रु शब्दे । बृहस्पतिः—'तद्बृहत्तोः' (पा० वा० ६.१.१५७.) इति सुट् । 'उमे वनस्पत्यादिवु युगमत्' (पा० ६.२.१४०) इति प्रकृतिस्वरत्वम् ।

ऋ० १. ८४. १३.

तथेतिहासः—आयवर्णस्य दधीचो बीषतो दर्शनेनासुराः परिवभूवुः । अथ तस्मिन्वर्गते असुरैः परिपूर्णां पृथिव्यभवत् । अथेन्द्रस्तैरसुरैः सह योद्धुमशक्नुवंस्तमृषिमन्विच्छन् स्वर्गं गत इति सूत्राव । अथ तत्रत्यान् पञ्चन्द्र नेह किमस्य किञ्चित्परिशिष्टमङ्गमस्तीति । तस्मै अतोक्तं अस्त्येतदाश्वं शौर्व—येन शिरसा अश्विभ्यां मधुविद्यां प्राबवीत् । तत् न विद्मो वशाभवदिति । पुनरिन्द्रोऽजवीत् तदन्विच्छतेति । तद्वान्वेपिपुः तच्छर्षणावत्यनुविद्याजहूः । शर्वणावद्ध वै नाम कुशलोवस्य जघनार्धे सरः स्थन्दते तस्य शिरसोऽस्थिभिरिन्द्रोऽसुराञ्जघानेती-मनर्षमनयोत्तरया च ऋचाञ्जहूः । गोतमो गायत्र्येन्द्रं स्तीति । योद्धव्यो विनियोगः । 'योद्धसि' इति शब्दे 'इन्द्रो दधीचः' (पा० श्री० सू० ६.६.११) इति सूत्रितम् ।

अस्या ऋचोऽयमर्थः—अस्थभिः । 'छन्दस्यपि दृश्यते' (पा० ७.१.७६) इत्यनजा-दावप्यस्थिशब्दस्यानडादेशः । स चोदात्तः । दधीचोऽश्वशिरसः । इन्द्रः । अप्रतिष्कृतः परैर-प्रतिशब्दितः प्रतिकूलशब्दरहितः । नवतीर्नवः नवसंख्याका नवतीः । इतीतिराष्टधातसंख्याकाः ।

वृषाण्यावरकाण्यसुरजातानि । जधान हृतवान् । अप्रतिष्कृत इति 'अन्यपूर्वः' (ऋ० प्रा० ५.२१) इति पत्वम् ।

एपाजरा—

ऋ० १.८४.१४.

माघत्री छन्दः । दधीच ऋषिः । इन्द्रो देवता । पर्वतेषु पर्ववत्सु निरिष्यपश्चितम-
पगत्य स्थितम् । अश्वस्य अश्वसम्बन्धि यच्छिरः दधीच इच्छन् इन्द्रो वर्तते । इय इच्छायां तुदा-
दित्वाच्छः (Cf. पा० ३.१.७७) । शर्यणावति एतत्संज्ञके सरसि तच्छिरोऽविदद् अविन्दत् ।
इत्यमुना मृतेनापि दधीचा इन्द्रः सुखीकृत इत्यर्थः । शर्यणावति—शर्यणा नाम देशास्तेषामदूरभवं
सरः शर्यणावत् । मध्वादिषु शर्यणाशब्दस्य पाठात् । 'मध्वादिभ्यश्च' (पा० ४.२.८६) इति
चातुराबिको नतुप् । 'यंज्ञायाम्' (पा० ८.२.११) इति मतुपो वत्वम् । 'मती बह्वचोऽनजिरा-
दीनाम्', (पा० ६.३.११६.) इति दीर्घः ।

ऋ० १.८५.१०.

गोतमस्त्रिष्टुभा मरुतं सुष्टाव । वतुर्धेऽन्याग्निमास्ते विनिवृक्तम् । 'होताज्जनिष्टे-
त्याज्यं' इति लण्डे सुवितम्—'प्रये शुम्भन्ते (ऋ० १.८५) जनस्य गोषा (ऋ० ५.११) इति'
(शा० श्री० सू० ११.७.१२) । तत्रेतिहासः—गोतम ऋषिः पिपासया पीडितः सन् मरुतः उदकं
ययाचे । तदनन्तरं मरुतो दूरस्थं कूपमुद्भूत्य यत्र स गोतम ऋषिस्तिष्ठति तां दिशं नीत्वा ऋषि-
समीपं (समीपे कूपं) नवस्वाप्य तत्पार्श्वं ग्राहावं च कृत्वा तस्मिन्ग्राहावे कूपमुत्तिष्ठ्य तमुपि
तेनोदकेन तर्पयाञ्चकुः । अयमर्थोऽग्नया उत्तरया च प्रतिपाद्यते ।

अयमर्थः—हे मरुतः ! अमृतं कूपम् । 'अवतः' इति कूपनाम (निघण्टु ३.२३) ।
ओजसा बलेन ऊर्ध्वम् उपरि नुनुङ्गे प्रेरितवन्तः । 'णुद प्रेरणे' । 'इरणो रे' (पा० ६.४.७६) इति
रेप्रादेशः । उत्थातवन्तः । एवं कूपमुत्ताम ऋषेराश्रमं प्रति नवन्तो मरुतः मार्गमध्ये ददृहाणं
प्रवृद्धं प्रवृद्धगतिनिरोधकम् । 'दृह दृहि वृडौ'—'लिटः कानच्' (पा० ३.२.१०६.) । पर्वतं
शिलोच्चयं चिद् अपि विबिभुः । विरोपेण वभञ्जुः । 'छन्दसि परेऽपि' (पा० १.४.८१) इति
परप्रयोगः । तथा सुदानवः शोभनदानास्ते मरुतः । वाणम् । वाणः पविः शब्दनाम (निघण्टु
१.११) । शततन्त्रीभिर्युक्तं वीणाविशेषं धमन्तो वादयन्तः । सोमस्य भवे सोमपानेन हर्षं
सति रण्यानि रमणीयानि स्तुत्यानि वनानि चक्रिरे स्तोतुम्यः कुर्वन्ति । नुनुङ्गेज्वतम्—
'वकाराद्यक्षरं परं वकाराद्यपि वा' (ऋ० प्रा० २.३५) इत्यभिहितान्विः । दादृहाणम्—
आवयादित्वादीर्घः (Cf. ऋ० प्रा० ६.३१, ३२.) ।

एपाजरा—

ऋ० १.८५.११.

ऋष्यादि पूर्ववत् । ऋचोऽयमर्थः—मरुतोऽजतमुद्भूत्य तं कूपं यस्यां दिशि ऋषिवंशति
तया दिशा जिह्वां वक्रं तिर्यञ्चं नुनुङ्गे प्रेरितवन्तः । एवं कूपं नीत्वा ऋष्याश्रमेऽजस्याप्य
तुष्णजे तुषिताय गोतमाय ऋषये तदर्थम् उत्सं जलप्रवाहं कूपादुद्भूत्य अस्मिञ्चन् ग्राहावे सेन-
नमकुर्वन् । एवं कृत्वा अग्निं स्तोतारम् ऋषिं चित्रमानवः विचित्रदीप्तयः ते मरुतः अवसा
ईदृशेन रक्षणैः सह आगच्छन्ति । तत्समीपं प्राप्नुवन्ति । प्राप्य च विप्रस्य मेधाविनो गोत-
मस्य काममनिलाषं धामभिरामुपो धारकैः उदकंस्तर्पयन्त अतर्पयन् ।

ऋ० १. ६७. १.

तत्रेतिहासः—दीर्घेजिह्वी नाम राज्ञी सर्वान् यज्ञान् यवाधे । एतां हन्तुमिन्द्रो-
ज्जास्तः सन् सर्वस्य मित्रभूतं कुत्समब्रवीत् । एषा हन्तव्येति । स चावधीत् । तं वागभ्यवदद्
अनुचितं स्वयाऽऽचरितम्, यस्त्वं सर्वेषां मित्रभूतः सन् क्रूरमकापीरिति । स ऋषिः
शोकं प्राप्नोत् । स ऋषिः 'अप नः' (ऋ० १. ६७.) इत्यनेन सूक्तेनाग्निं स्तुत्वा
शोकमपागमयत् । 'सौमित्रं भवति, दीर्घेजिह्वी वा इदं रक्षी यज्ञहा यज्ञियानवसिहृत्पचरतामिन्द्रः
कयाचन मामया हन्तुं नावांसत' इत्यादि छान्दोग्यपञ्चविंशं ब्राह्मणम् (१३. ६. ८, ९.) । तथा
ऋग्विधानम्—अनेन सूक्तेन मध्याह्ने स्नात्वा शुचिकामो घृतं प्रत्युचं जुहुयात् । अथवा अष्टौ
समिधः प्रत्युचं जुहुयात् ।

अप नः शोशुचिदति स्नात्वा मध्यन्दिने रवी ।

शुद्धिकामो यताहारः प्रत्युचं जुहुयाद् घृतम् ॥ इति^१

कुत्सो गायत्र्याऽग्निं तुष्टाव । आप्रायण्यां धूमशातने विनियुक्तं महाव्याहृतीः सावित्रीं
चोदाहृत्पाप नः शोशुचदचमित्येतेन सूक्तेनेति गृह्ये । ऋचोऽग्नमर्थः—

हे अग्ने । नोऽस्माकम् अघं पापम् अपशोशुचत् शोकप्रस्तं सद्दिनश्चतु, यद्वाऽस्मादीयं
घञ् शोचयतु । अपि चास्माकं रयिमासमन्ताच्छशुग्निं प्रकाशितं कुव । शुच दीप्तौ । द्विशक्तिरा-
दरातिशयघोतनाय । इति कुत्सेन परार्थमकृत्यं कृतमिति दर्शितम् ।

ऋ० १. १०१. ८.

कुत्सस्त्रिष्टुभा इन्द्रं तुष्टाव । उत्तमे छन्दोमे मरुत्वतीये विनियुक्तम् । अष्टाचत्वा-
रिशात्तण्डे 'नायत्साम' (ऋ० १. १७३), 'प्रमन्दिने' (ऋ० १. १०१) इति सूत्रितम्^२ ।

ऋचोऽग्नमर्थः—हे मरुत्व ! 'मनुवसो' (पा० ८.३.१) इति सम्बुद्धौ नस्य सत्वम् ।
मयिर्भूर्युक्तेन्द्र ! परमे उत्कृष्टे सधस्थे सहस्थाने गृहे—'सधमादस्थयोः' (पा० ६.३.६६) इति
सहस्य सधदेशः । यद्वा यदि वा अवमे अर्वाचोने नीचोने वृजने—वृज्यते रिक्तीकियते घनम-
स्मिन्निति वृजन् गृहम् । तस्मिन्मादयामे तृप्तो वर्तसे । 'मद तृप्तौ' । अतोऽस्मादुभयवि-
धात्स्वानाद् नोऽस्माकमध्वरं हिंसारहितं यज्ञम् । तथा यास्कः—'अध्वर इति यज्ञनाम ध्वरति-
हिंसाकर्मा । तत्प्रतिषेधः' (नि० १. ८) इति । तथा दीर्घतमास्व व्यर्थहिंसाया अभावात् 'न वा उ
एतन्निघ्नयसे' (ऋ० १.१६२.२१) इति कीदृशमिव स्तौति । तस्मादध्वरं हिंसारहितं यज्ञम्
अथ आभिमुख्येन आयाहि आगच्छ । 'अच्छाभेरानुमिति' शाकपूणेर्मतम्^३ (नि० १. २८) । हे
सत्वरथ ! सत्यघन ! त्वाया त्वत्कामनया वयं हविश्चक्रम कृतवन्तः । चक्रम-दधिम भवता-
दित्वाद् दीर्घः (Cf. ऋ० प्रा० ८.१५) । 'अय' सर्वा ह वै देवताः पशुमालम्ब्यमानं समुपगच्छन्ते^४
मम नामेति' (को० ब्रा० १०.६) । 'अत्रैव पशवो हिंसाः'^५ इत्यादि श्रुतिस्मृत्युदितं मारणमपि
हिंसा नेति सिद्धम् ।

^१ R̥gvidh. I. 22. 2-3

^२ A fragment of the शा० श्रौ० सू० १०.११.६.

^३ Nirukta reads शाकपूणिः instead of शाकपूणेर्मतम् ।

^४ 'अय' नास्ति ब्राह्मणपाठे । ^५ 'मुपतङ्गच्छन्ते' इति कीदृशतकिब्राह्मणे ।

^६ Manu. 5. 41.

तत्र ऋक्० १. १०३. ८.

पिप्रुकुयवादीनां द्विषां दृष्टान्तेन द्रढयति । यथा पिप्रुकुयवशृण्वशम्बरादीन् इन्द्रोऽज्व-
धीन्—'हतो वध निडि' (पा० २.४.४२.) 'लुडि च' (पा० २.४.४३.) इति वधादेशः । यत्
एतान् द्विषः, एतेषां कैषाम् ? इत्याह ऋजिश्चनः पिप्रुद्विद्—कुयवशृण्वी कुत्सस्य द्विषी । शम्बरो
दिवोदासस्यातिथिखस्व । यो दिवोदासः सोऽतिथिखः ।

त्वं पिप्रोर्नृमणः प्राहजः पुरः (ऋ० १.५१.५)

त्वं पिप्रुं मृगयं शूशुवांसमृजिश्चने (ऋ० ४.१६.१३) इति पिप्रोर्द्विट्वे निगमौ ।

त्वं ह त्वदिन्द्र कुत्समावः (ऋ० ७. १६. २)

स रन्वयत्सदिवः सारथये शृण्वमशुपं कुयवं कुत्साय (ऋ० २. १६. ६) इति शृण्वस्य
कुयवस्य द्विट्वे निगमौ ।

दिवोदासाय शम्बरम् (ऋ० ६. ६१. २.)

शरन्वयोऽतिथिवाय शम्बरम् । (ऋ० १.५१.६) इति शम्बरस्य द्विट्वे निगमौ ।

अनुक्ता अन्ये बहवः । इन्द्र एतेस्य ऋजिश्वादिभ्य एतान् पिप्रवादीन् द्विषोऽज्वधीन् ।

कुत्सस्त्रिष्टुभा इन्द्रं स्तौति । उत्तमे छन्दोमे विनियुक्तम् । तत् इन्द्रियम् (ऋ०
१.१०३) स्रहं भुवम् (ऋ० १०.४८) इति सूत्रम् (Cf. शां० श्रौ० सू० १०. ११. ७)

ऋचोऽममर्थः—हे इन्द्र ! त्वं शृण्वादीन् चतुरो द्विषः असुरान् यथाऽज्वधीः हतवानसि,
तदानीं शम्बरस्यासुरस्य पुरः नगराणि विदारितवानसि । यदनेन सूक्तेन उक्तं प्रार्थितं तन्-
नोऽस्माकं मित्राक्ष्यो देवाः मामहन्तां पूजितं कुर्वन्तु । मामहन्ताम्—मह पूजानाम् । श्रावयादि-
त्वादीयैः (Cf. ऋ० प्रा० ६.३१, ३२.) । इतीन्द्रेण द्विषो हतास्तस्माद्देवो न कर्तव्य इत्युक्तम् ।

ऋ० १. १०४. ५.

परस्मै सुखं दत्त्वा पुण्यवान्, परस्मै दुःखं दत्त्वा पापवान् इति यदुक्तं तदत्र विपरीतं भवति ।
उक्तत्वात् । यदुक्तमग्नीषोमीयं पशुभालभेत इत्यादिभिर्वाक्यैस्तद् दुत्तरूपमपि स्वर्गसाधनं
भवति । यद्यभिपिष्टं परस्त्रीसम्भोगजनितमुक्तादि तत्सुखरूपमपि नरकाय भवति—इत्येतत्सम्य-
गुक्तम् । कुत्सस्त्रिष्टुभा इन्द्रं तुष्टाव । ऋचोऽममर्थः—हे मधवन् ! धनवन्निन्द्र ! यद् यथा नीचा
नयनहेतुभूता स्या सा पदवी अस्माभिः प्रत्यर्वादि दृष्टाऽभूत्—सा च पदवी दस्योरुपशयितुः
कुयवस्यासुरस्य सदनं गृहम् अद्य आभिमुख्येन गात् गता प्राप्ता । तत्र दृष्टान्तः, जानती
स्वकीयं वत्समभिजानती गौः श्लोको न । श्लोकः निवासस्थानं स्वकीयं शोष्ठम् । 'श्लोक इति
निवासनाम, ...' (नि० ३.३) इति यास्कः । यथा प्राप्नोति तद्वन्भागोऽप्यसुरस्य गृहं प्राप्तः ।
अयानन्तरमेव चक्रेतात् पुनः पुनस्तेनानुरेण कृताद् उपद्रवाद् नोऽस्मान् रवोति शेषः । इत्
पूरणार्थः । 'मित्राक्षरेष्वनर्थकाः कमीमिद्विति' इति (नि० १.६) । रक्षयित्वा नोऽजन्मव्यं निष्पपी
स्त्रीकामो भवति तस्य मधेयं धनानीव परा दाः स निष्पपी असूयधो जारो भूत्वा पनानि
विनाशयति । यथाऽस्थाने परित्यजति तद्वत् । मा परा दाः—इवाञ्च दाने—'यातिस्था' इति
(पा० २.४.७७.) सिचो लुक् । 'बहुलं छन्दस्यमाह्वयोगेऽपि' (पा० ६.४.७५) इत्याडभावः ।
'निष्पपी स्त्रीकामो भवति विनिर्गतसपः । सपः सपतेः स्पृशतिकर्मणः' इति यास्कः (नि०
५.१६) । अद्येति 'सुता याहि' (ऋ० प्रा० ७.६) इति दीर्घः । स्म 'दधिममदत्तं' (ऋ० प्रा०
८.१५) इति दीर्घः । अनुक्तं सुखरूपमपि न कार्षमिति निष्पपीदृष्टान्तेन दधितम् ।

तत्र ऋक्० १. १०५. १७.

अन्यो वः सुहृज्जनः प्रीतिकरः स एव भ्राता । सहोदरोऽपि समानोदरोऽपि यद्यप्रीतिकरः
द्विद् स एव भ्राता शत्रुः । एतमर्थमुवाहरणतया दृश्यति ? (द्रष्टव्यं) यथादिवभ्यां सुहृद्भ्यां
प्रीतिकराभ्यां भुज्युस्तौऽप्यस्तारितः समुद्रात् । भ्रातृत्वं कृतमित्यर्थः । तदग्रे 'तुभ्यो ह भुज्युम्'
(ऋ० १.११६.३) इति दर्शयिष्यते । अत्र तु भ्रातृभ्यां सहोदराभ्यां द्वितैकताभ्यां जितः कनीयान्
कूपे निपातितः शत्रुत्वं कृतं तद्वदामः ।

स यथा बृहदेवता(३. १३२—१३७.)—

जितं गास्त्वनुगच्छन्तं शूराः^१ सालावुकोमुताः ।

कूपे ग्रक्षिष्य गाः सर्वास्तत एवापाजह्निरे ॥१३२॥

स तत्र सुषुषे सोमं मन्त्रविन्मन्त्रवित्तमः ।

देवांश्चावाहयत्सर्वास्तच्छ्राव बृहस्पतिः ॥१३३॥

आगच्छतोऽय तान् दृष्ट्वा वव वसत्यस्य तत्त्वतः ।

सर्वदुक्त्वञ्च वरुणस्यायं भगवच्छेषुपालभत् ॥१३४॥

कूपेष्टकाभिर्घ्नैषितान्यङ्गान्येषाभवन्मम ।

दृष्ट्वा सर्वांनहं स्तौमि यद्यप्येको न पश्यति ॥१३५॥

बृहस्पतिप्रचोदिता विश्वे देवगणास्त्रयः ।

जग्मुस्त्रितस्य तं यज्ञं भार्गाश्च जगुहुः सह ॥१३६॥

बृहस्पतिस्त्रितस्यैतज्ज्ञानं विशानमेव च ।

तुचेतान्त्येन सूक्तस्य जगादगिरसाविति ॥१३७॥

तथेतिहासः—एकतो द्वितस्त्रित इति पुरा त्रय ऋषयो भ्रातरो बभूवुः । ते कदाचि-
न्महभूमावरण्ये वर्तमानाः पिपासासन्तप्तगात्राः सन्त एकं कूपमविन्दन् । तत्र त्रितास्य एको
जलपानाय कूपे प्राविशत् । स्वयं पीत्वा इतरयोश्च पानाय कूपादु(दकमु)दधृत्य प्रादात् ।
तौ तदुदकं पीत्वा जितं कूपे पातयित्वा तदीयं धनं सर्वमपहृत्य कूपकं (कूपञ्च) रथचक्रेण पिपाय
प्रास्थिधातान् । ततः कूपे पतितः सन् स जितः कूपादुत्तरीतुमशक्नुवन्, सर्वे देवा मामुद्धरन्त्विति
मनसा संस्मार ततस्तेषां स्तावकमिदं सूक्तं ददर्श । तत्र रात्रौ कूपस्थान्तरचन्द्रमसो रश्मिन्
पश्यन् परिदेवयते । कुतः जितो ज्ञानेन सूक्तेन विश्वान्देवान् स्तौति । तथा जानुकमणौ—
"चन्द्रमा एकोनात्यस्त्रितो वा वैश्वदेवं हि पाङ्क्तमन्त्या त्रिष्टुषष्टमी महाबृहती यवमध्या"^२
इति । ऋचोऽयमर्थः—कूपेऽजहितः पातितः जित एतत्संज्ञ ऋषिः ऊतये रक्षणाय देवान्
हवते स्तुतिभिराकारयति । तदेतदाज्ञानं बृहस्पतिदेवः शूत्राव श्रुतवान् । किं कर्तुं
शुश्राव ? अहूणान् पापस्यायस्मात् कूपात् । 'अहुरोऽहस्त्वानहूणमित्यप्येतस्य भवति' इति
यास्कः (नि० ६.२७) । उन्नीय उरु विस्तीर्णं शोभनं कृष्वन् कुर्वन् रोदसी छावापुविष्यौ
मे मम अस्य कूपपतितस्य यदुदकं तद्वित्तं जानीतम् । कूपेऽजहितः—'वकाराद्यदरं परं
वकाराद्यर्थं' (ऋ० प्रा० २. ३५.) इति वपरत्वात् पूर्वत्वम् । इति भ्रातृभ्यां शत्रुत्वं कृत-
मित्युक्तम् ।

^१ Bṛhaddevatā reads कूराः ।

^२ ऋ० १.१०५.१६-१८

^३ का०. स०. १ म० १०५. p.9.

ऋ० १. ११०. ४.

कुत्तस्विष्टुभा ऋभूस्तुष्टाव । आभिप्लविके पञ्चमेऽङ्गति विनियुक्तम् । सायुः पञ्चम-
मिति खण्डे 'तत् मे अपस्तदु तायते पुनः' (ऋ० १. ११०. १) इत्यार्भेवम् (शा० श्रौ० सू०
११. ५. ४) । ऋचोऽयमर्थः—वायतः ऋत्विष्टपास्ते ऋभवः । तरणित्वेन क्षिप्रत्वेन विष्टवी-शमी
(निषष्टु २. १) एते कर्मनामनौ । विप्लु व्याप्ती-स्नात्वाद्यदयश्च' (पा० ७. १. ४६) इति
मत्वाप्रत्ययस्य ईकारान्तादेशः । ते सर्वकर्माणि व्याप्य मर्तसिः सन्त्याः सन्तः अमृतत्वं देवत्वम्
ज्ञानञ्च । कृतैः कर्मभिर्देवत्वमानसिरे । देवत्वं प्राप्य सौधन्वनाः सुधन्वन् आङ्गिरसस्य त्रयः पुत्राः
ऋभुर्भिश्चा वाज इति । एतेन ऋभवः सूरचक्षसः सूर्यसमानप्रकाशाः संवत्सरे संवत्सरावयवभूते
वसन्तादिकाले धीतिभिरनुष्ठेयैर्ज्योतिष्टोमादिभिः कर्मभिः समपृच्यन्त । सम्पृक्ता अभवन् ।
देवैः सह यज्ञभागाह्ना बभूवुरित्यर्थः । अथ निरुक्तम् "कृत्वा कर्माणि क्षिप्रत्वेन वोऽहारी
मेधाविनो वा मर्तसिः सन्तोऽमृतत्वमानसिरे । सौधन्वना ऋभवः सूरस्याना वा, सूरप्रजा वा,
संवत्सरे समपृच्यन्त धीतिभिः कर्मभिः" (नि० ११. १६) इति ।

अथा देवेष्वमृतत्वमानस (ऋ० ४. ३६. ४.) इति निगमः ।

ते शोभनकर्मकरणेन सुहस्ता उक्तास्तद्यथा—

शं न ऋभवः सुकृतः सुहस्ताः (ऋ० ७. ३५. १२.),

गणं देवानामृभवः सुहस्ताः (ऋ० ४. ३५. ३.),

कर्मणा सुहस्ता निविशत्—इत्येवमादयः ।

ऋ० १. ११०. ८.

तत्रेतिहासः—गुरा कस्पचिदुपेधेनुर्मता । स ऋषिस्तस्या धेनोर्वत्सं वीनं दृष्ट्वा ऋभू-
स्तुष्टाव । ऋभवस्तादृशीमन्वां धेनुं कृत्वा तदीयेन चर्मणा संवार्य तेन वत्सेन समयोजयदिति ।
ऋष्यादि पूर्ववत् । ऋचोऽयमर्थः—हे ऋभवः ! यूयं चर्मणः । तृतीयार्थे षष्ठी । चर्मणा त्वचा
गो धेनुं निरपिणत । नि.क्षेपेण संयुक्तामकुलत तदनन्तरं मातरं गो पुनर्वत्सेन समयुजता
संक्षिप्टामकुलत । अपिच—हे सौधन्वनासः ! सुधन्वन् पुत्राः ! नरः ! नेतारः ! स्वपस्या
शोभनं अयः कर्म स्वयः तदिच्छा स्वपस्या तथा शोभनकर्मैच्छया । जिह्वी जीर्णो बृद्धो
पितरा मातापितरौ युवाना पुनः यौवनोपेतौ अकृणोतन । 'तप्तनप्त०' इति (पा० ७. १. ४५.)
तनवादेशः । यूयमकृद्वम् । पुनर्—'वारपुनः पुनर्' इति (ऋ० प्रा० १. १०३) रेफः । 'असुबता
मातरम्' (ऋ० प्रा० ८. ३१) इति पूर्वपदान्तदीर्घः । इति ऋभुभिर्देवत्वेऽप्युपकारी न त्यक्त
इत्युक्तम् । तथा निगमाः—

निश्चर्मणो गामरिणीत धीतिभिः (ऋ० १. १६१. ७),

यथा धिया गामरिणीत चर्मणः (ऋ० ३. ६०. २) इत्येवमादयः ।

ऋ० १. ११४. ६.

तत्र कथा—गुरा कदाचिदिन्द्रोऽसुराञ्च जिघाप । तदानीं दितिरसुरमाता इन्द्रहनन-
समर्थं पुत्रं कामयमाना तपसा भर्तुः सकाशाद् गर्भं लेभे । इमं वृत्तान्तमवगच्छन्निन्द्रो बध्नहस्तः

१ सूत्रे 'अपस्तदु तायते पुनः' इति नास्ति ।

२ शा० श्रौ० सू० ८. २०. १. सूत्रे निविशदिति नास्ति ।

सन् सूक्ष्मरूपो भूत्वा तस्या उदरं प्रविश्य तं गर्भं सप्तधा विभेद । पुनरप्येकैकं सप्तलण्डमकरोत् ।
ते सर्वे गर्भैकवेशा योनेर्निगल्पावदन् । एतस्मिन्नन्तरे (अवसरे) जीलार्थं गच्छन्ती पार्वतीपर-
मेस्वरी इमान् ददृशतुः । महेश्वरं प्रति पार्वत्येवमवोचत्, इमे मांसलण्डा यथा प्रत्येकं तव
पुत्राः सम्पद्यन्ताम् एवं त्वया कार्यं यमि चेत्योत्तिरस्तीति । स च महेश्वरस्तान्समानरूपान् समान-
वयसः समानालङ्कारान् पृथान्कृत्वा गौर्यै प्रददौ, तवेमे पुत्राः सन्तिवति । अतः सर्वेषु मास्तेषु
सूक्तेषु मरुतो रुद्रपुत्रा इति स्तूपन्ते, रौद्रेषु च मरुतां पिता रुद्र इति ।

केचिच्^१ श्लोकैर्वर्णयन्ति—

कथं ह्यभून्मरुतां वै पितृत्वं जगद्गुरोर्वैकदेवस्य शम्भोः ।
यथा रुद्रो मरुतां वै पिताऽऽसीत्तथेतिहासः प्रदर्शयतेऽमुना ॥१॥
शतशतोरसुरारैर्वंधार्यं दितिस्तु गर्भं लभते स्म भर्तुः ।
शुश्रूषमाणः किल तामथेन्द्रो मायाविदामप्रणी रुद्रदर्शी ॥२॥
प्रकीर्णकेशी च दिति प्रमुत्तामवेक्ष्य वक्षी ह्यणुमात्ररूपः ।
प्रविश्य कुक्षिं प्रविभेद गर्भं मा रोद रोदेति ववंस्तु गर्भम् ॥३॥
भित्त्वा गर्भं तिगंते वै महेन्द्रे प्रबुद्धा सा रोदिति स्मात्तरूपा ।
अत्रान्तरे त्वन्तरिक्षे तदासीज्जगज्जनित्री त्वखिलेशपत्नी ॥४॥
वृषेन्द्रमारुह्य गिरीन्द्रपुत्री सुरेन्द्रवृन्दैरभिवन्द्यमाना ।
नद्याहृतैः पङ्कजकुण्डलाद्यैर्हारेण सम्भूषितसर्वदेहा ॥५॥

^१ षड्गुणशिष्यविरचितकात्यायनसर्वाणुक्रमणीवृत्ती (१०१ पृष्ठे) वेदार्थदीपिकायां
ऋग्वेदीयद्वितीयमण्डलस्पर्धप्रश्निशसूक्तानुकमण्याख्यानावसरे विंशतिः श्लोकाः कुत्रत्याः
तद्गुह्यं तां दृश्यन्ते । तेषामाद्यवदकं विहायोत्तरचतुर्दश श्लोका अत्र नीतिमञ्जयामुद्धृताः ।
आद्याः षड् ये तत्र सन्ति ते यथा—

असाविमोक्षान्तफलप्रतिद्वये तुष्टो भूनिर्गुत्समदाभिधानः ।
विष्टुष्टुन्वः पञ्चदशकेन विषक्तं रश्मस्तौन्महात्मा ॥१॥
आ ते पितीर्यं (ऋ०२. ३३) यदि रुद्रसूक्तं मरुद्गणः कौत्स्यंते द्विः किमत्र ।
त्रयोदशयामाद्यमन्त्रे च रुद्रः सर्वत्र वा मास्ते स्तूपते किम् ॥२॥
निपातभाजो मरुतो न चात्र प्रायेणैन्द्रे मरुतः सूत्रदृष्टेः ।
नैतद्भद्रो मरुतां यत्पिताऽऽसीन्ननिपातभाजो मरुतस्ततोऽत्र ॥३॥
निपातभाङ् मास्ते न तु रुद्रः प्रायेणैन्द्रेत्यादि सूत्रं च तत्र ।
इन्द्रेण सख्यतिशयावनुक्तं तेषां च तस्यापि च सख्यमेतत् ॥४॥
हनिष्यन्तं वृषमन्ये पुरेन्द्रं हित्वा जहृर्मरुतोऽवर्धयंस्तम् ।
प्रायेणैन्द्रेत्यादिसूत्रेऽपि वाच्यं रौद्रे चेति शलु किं तत्र नोक्तम् ॥५॥
प्रापग्रहो बहुलार्थं यतोऽत्र तस्मादेन्द्रे बहुशो योग एवाम् ।
अनेन्द्रेषु त्वत्पशो योग एवामित्येषोऽर्थो वेदितव्यो हि तत्र ॥६॥

* 'कुड्मलार्थः' is suggested for कुण्डलार्थः ।

संसारवृक्षस्य कुठारकेण सशाकुचूषामणिमण्डितेन ।
 देवेन सार्द्धं सुरसिद्धसङ्घैः स स्त्रीगणैश्चाप्यभिपूज्यमाना ॥६॥
 गर्भस्य मातुश्च तदार्तनादं श्रुत्वा चाकाशगता यदृच्छया ।
 सुराङ्गनानामवलोक्य वृन्दं कृपापरा साध हरं ययाचै ॥७॥
 वक्ष्येण रुणानि रुपातिदेव ! खण्डानि गर्भस्य तनूनि चापि ।
 सप्ततन्मके सप्तकभेदनेन बहूनि खण्डानि बहूनि चापि ॥८॥
 एकैकमेवां तभतां शरीरं मदर्थमेतत् क्रियतां महेश !
 स्मृत्तैश्च सर्वे तरुणाः सदैव स्वतङ्कृतास्ते मरुतस्तैर्वै ॥९॥
 मा रोद वादान्मृतिरोगतो वा रुपातास्तु लोके मरुतस्तु नाम्ना ।
 सख्यं च तैरस्तु महेश्वरस्य सुरैश्च तुल्यं मरुतां महेश ! ॥१०॥
 न ज्येष्ठता नापि कनिष्ठतायां वेधो वयश्चैव समानमेषाम् ।
 (घृणावित्वं व्यक्तमेवं तव स्यान्ममि प्रीतिश्चातुला वै महेश !) ॥११॥
 पादादिक्वेशान्तमलङ्कृताश्च भवन्त्वेते सर्वमेतन् ममास्तु ।
 तथेति देवः प्रतिपन्नवाक्यो देव्या यथोक्तं प्रचकार सर्वम् ॥१२॥
 इत्यन्तु सिद्धं मरुतां पितृत्वं जगद्गुरोर्देवदेवस्य शम्भोः ।
 यथापरे वर्णयन्तीतिहासं यथा रुद्रो मरुतां वै पिताऽऽसीत् ॥१३॥
 इमां हि गोक्षयवरां तु पुंश्चि यपोज्य भूत्वा रमयन् महेशः ।
 अर्जोजनन्यरुतः पुंश्चिपुत्रा रुद्रस्य पुत्रा अपि ते बभूवुः ॥१४॥ इति ।

पुरा कदाचिद्देवानुरसङ्ग्रामेऽन्यात्मको रुद्रो देवैर्निक्षिप्तं धनमपहृत्य निरगात् ।
 असुराञ्च जित्वा देवा एनमन्विष्य वृष्ट्वा धनं चापाहरन् । तदानीमरुदत्
 तस्माद्भुद्रस्य^१ रुद्रत्वम् । अत्र यास्कः (नि० १०.५) — 'रुद्रो रीतीति सतः । रोक्ष्यमाणो द्रवतीति
 वा रोदयतेर्वा । यदरुदत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वम् इति काठकम् । यदरोदीतद्रुद्रस्य रुद्रत्वम् इति
 हारिद्रचिकम् इति । कुत्सस्तादृशं रुद्रं जगत्वा स्तोति । शूलगवे पशौ उपस्थाने विनियुक्तम्

^१ अत्र सायणभाष्ये रुद्रशब्दस्य व्याख्यानमेवमस्ति—(ऋ० १.११४.१) रोदयति सर्वमन्तकाले
 इति रुद्रः ।

यद्वा—रुत् संसाराख्यं दुःखं तद्वावयति अपगमयति विनाशयतीति रुद्रः ।

यद्वा—रुतः शब्दरूपा उपनिषदः साभिर्दूयते गम्यते प्रतिपाद्यते इति रुद्रः ।

यद्वा—रुत् शब्दात्मिका वाणी तत्प्रतिपाद्याऽऽमबिद्या वा । तामुपासकेभ्यो राति
 ववातीति रुद्रः ।

यद्वा—रुण्डि आघृणोतीति रुद् अन्यकारादिः । तं घृणाति विदारयतीति रुद्रः ।

यद्वा—कदाचिद्देवानुरसङ्ग्रामेऽन्यात्मको रुद्रो देवैर्निक्षिप्तं धनमपहृत्य निरगात् ।
 असुराञ्च जित्वा देवा एनमन्विष्य वृष्ट्वा धनमहरन् । तदानीमरुदत् इत्याख्यायते ।
 तथा च तैत्तिरीयकम् (तै० सं० १. ५. १. १.)

‘...तोऽरोवीछदरोदीतद्रुद्रस्य रुद्रत्वम्...’ इति ।

इदं पित्र (ऋ० १.११४.६) इति। 'मूपते' इति ऋण्डे सूत्रितं 'कदुद्राय (ऋ० १.४३) इमा रुद्राय (ऋ० १.११४) इति' (शा० श्रौ० सू० ४.२०.२)।

ऋचोऽयमर्थः—इदम् एवं स्तुतिनिर्माणं वचः मरुताम् एकोनपञ्चाशत्संख्याकानां देव-विशेषाणां पित्रे जनकाय रुद्राय उच्यते उच्चार्यते। कीदृशम्? स्वादोः स्वादीयः रसवतो मधु-प्रादादेरपि स्वादुतरम्। अतिशयेन हर्षजनकमित्यर्थः। पुनः कीदृशम्? वर्धनं स्तुत्यस्य प्रवर्ध-कम्। स्तोत्रेण हि देवता हृष्टा सती प्रवर्धते। अमृतं मरणरहितं रुद्रं मर्त्यभोजनं—मर्त्यानां मनुष्याणां घनं यत्तज्जोऽयमर्थं रास्व प्रवच्छ। तथा तमने आत्मने। 'मन्त्रेष्वाङ्घ्रादे०' (पा० ६.४.१४१) इत्यालोपः। द्वितीयायै चतुर्थी। मां तोकाय तोकं पुत्रं तनयाय तनयं पीवं च मूळ मुखव। मूड मुखने। एतयोरपत्यनामसु (निषण्टु २.२)। पाठे सति 'भा नस्त्वं पुत्रेण च पीत्रेण च रौरियः' (नि० १०.७) इति यास्केन विशेष उक्तः। रास्व—'रास्वा चोह न शमी नः' (ऋ० प्रा० ७. ५३) इति दीर्घः।

ऋ० १.११५.१.

कुत्सस्त्रिष्टुभा सूर्यं स्तोति। विपुवति सूर्यवटके तथा स्तोत्रियायाम्। एकाविंशस्तोमं बृहत्पृष्ठमिति ऋण्डे 'चित्रं देवानामिति पुरोनृवाक्या०' इति (Cf. शा० श्रौ० सू० ११.१३.२)। 'चित्रं देवानामिति स्तोत्रियः' (Cf. शा० श्रौ० सू० १२.६.१३)। सीयै कृती 'उद्रु त्वं जात-वेदसं...' (ऋ० १.५०.१) 'चित्रं देवानाम्' (ऋ० १.११५.१) इति (शा० श्रौ० सू० १.२०.२२, २३)। उत्सर्गे सूर्योपस्थाने, चित्रं देवानाम् (ऋ० १.११५.१) नमो मित्रस्य (ऋ० १०.३७.१) इति गृह्ये। तथा ऋग्विधानम्—चित्रमित्युपतिष्ठेत सूक्तेनानेन भास्करमिति।

ऋचोऽयमर्थः—देवानां^१ देवजनानां मध्ये अनीकं तेजःसमूहकं चित्रं चापनीयं सूर्यमण्डलम् उदगाद् उदयाचक्षं प्राप्तमासीत्। कीदृशम्? मित्रस्य वरुणस्याग्नेश्चोत्तमज्ञ-मेतत्। एतदुपलक्षितानां जगतां चक्षुः प्रकाशकम्। चक्षुरिन्द्रियस्थानीयं वा। उदयं प्राप्य आवापृथिवीं। दिवं च पृथिवीं च अन्तरिक्षं च आग्राः। स्वकीयेन तेजसा आ समन्तादपूपुरत्। ईदृग्भूतमण्डलवर्ती सूर्यो जगतो जङ्गमस्य तस्वयः स्थावरस्य च आत्मा। इति सूर्यस्य जगदात्म-त्वमुक्तम्। तत्र निश्चितम्—'चापनीयं देवानामुदगमदनीकं रूपाने मित्रस्य वरुणस्याग्नेश्चा-पूपुरद् आवापृथिव्यौ चान्तरिक्षं च महत्त्वेन तेन सूर्यं आत्मा जङ्गमस्य च स्थावरस्य च' (नि० १२.१६) इति। इति महतां विश्वप्रकाशकत्वं सूर्योपस्थानेनोक्तम्।

ऋ० १.११६.१.

यः सत्यवान् तस्य या समृद्धिः तां समृद्धिं सूपकारेण शोभनीं य उपकारस्तेन सार्थकीं नासत्यवत्कुर्यात्। यथा नासत्याजः नासत्ययोः अनः रथः वैमद्याः विमदस्त्रियाः सफाशात् सार्थकी जातः। जाहुषाच्च। हि वस्मात् नासत्यो सत्यरूपी। नासत्याभ्यां विमदीजाहुषयोः

^१ Rgvidh. 1.24.4. अयं पूर्णलोक ऋग्विधानस्य एवम्—

"तिष्ठन्मुदन्तमादित्यं समित्याणि शुचिः सवा।

चित्रमित्युपतिष्ठेत सूक्तेनानेन भास्करम्" ॥ इति।

^२ दीप्सन्तीति देवा रश्मयस्तेषाम्। देवजनानामेव वा। सा० भा०

बहूनेन स्वरयः सार्धकः कृत इत्यर्थः । जाहुषबहनम् अग्रे परिविष्टमित्यस्यां (ऋ० १.११६.२०) दक्षोपिष्यते । इदानीं नासत्याभ्यां बर्हिस्त्विति (ऋ० १.११६.१) नासत्ययोः वैमदीबहनं वदामः । कवीवांस्विष्टुभा अश्विनो स्तौति । प्रातरनुवाके अश्विनो कवी 'नासत्याभ्यामिति त्रीणि' ।

श्रुचोऽग्रमर्चः—अहं नासत्याभ्यां सत्यरूपाभ्याम् अश्विभ्यां स्तोमान् स्तुतौ प्रेषन्मि सम्पादयामि । तव दृष्टान्तः, बर्हिरिव । यथा कश्चिदज्ञमानो यागार्थं बर्हिः प्रवृज्ये प्रकर्षेण यागार्थं दर्भमन्यूनानतिरिक्तं वृक्षे क्षिन्नमिति सम्पादयति तद्वत् । अग्निमेव—यथा अग्निप्राणि अग्नेषु मेघेष्ववस्थितान्पुष्कानि वातो वायुर्बहुशः प्रेरणार्थं बहुलः प्रेरयति एवमहमाश्विभ्यां स्तोत्राणीयामि बहुशः प्रेरयामि । यावदश्विनो अर्भगाय तरुणाय विमदाय श्रुपये जायां स्वकीयेन रथेन न्यूहन्तुः तदीयं गृहं प्रापयामासतुः । कौदुषेन रथेन ? सेनाजुवा शत्रुसेनायाः प्रेरकेण । एवं वैमदीबहनेन नासत्याभ्यां रथसमुद्धिः सार्धकृतेत्याह । तथा निगमाः—

युवं शचीभिर्विमदाय जायां (ऋ० १.११७.२०),

युवं रथेन विमदाय श्रुष्युवं न्यूहन्तुः (ऋ० १०.३६.७),

कमश्रुवं विमदायोहधुर्युषम् (ऋ० १०.६५.१२) इत्येवमादयः ॥

अन्यः सुहृज्जनो भ्राता इति पूर्वमुक्तम्, तत्प्रदर्शनायेतिहासपूर्विका ऋक्—

ऋ० १.११६.३.

तुषो नाम कश्चिदश्विनोः प्रियो राजर्षिः । स च द्वीपान्तरर्वातिभिः शत्रुभिरित्यन्तमुपद्रुतः सन् तेषां जवाय स्वपूर्वं भुज्युं सेतवा सह नाका प्राहृषीत् । सा च नीर्मध्येसमुद्रमतिदूरं गत्वा बापुवशेन भिक्षाञ्ज्नीत् । तदानीं स भुज्युः क्षीघ्रमाश्विनो तुष्टाव । स्तुतौ च तौ सेनया सहितमात्मीयान् चतसृषु नौष्कारोष्य त्रिभी रथैः पल्लवैः शतपङ्क्तिः^१ सह पितृस्तुभ्यस्व समीपं विभिरहोरात्रैः प्रापयामासतुरिति । अयमर्थः इदमादिकेन तूचेन (ऋ० १.११६.३-५) प्रतिपाद्यते । 'ह' शब्दः प्रसिद्धौ । तुषः खलु पूर्वं शत्रुभिः पीडितः सन् तज्जयार्थमुदमेघे उदकैर्मिह्यते सिन्धुत इत्युदमेघः समुद्रः तस्मिन् समुद्रे भुज्युमेतत्संज्ञं प्रियं पुत्रम् अवाहाः नाका गन्तुं पर्यत्यादीत् । तत्र दृष्टान्तः, ममवान् त्रियमाणः सन् धनलोभो कश्चिन्मनुष्यो रयिं न यथा धनं परित्यजति तद्वत् । हे अश्विनो ! तं च भुज्युं मध्येसमुद्रं निगमन् नीभिः पितृसमीपम् ऊहन्तुः युवां प्राप्तिवन्तौ । कौदुषीभिः ? आत्मन्वतीभिः आत्मीयाभिः युवयोः स्वभूताभिरित्यर्थः । यदा घृतिरात्मा धारणवतीभिरित्यर्थः । अन्तरिक्षपङ्क्तिः अतिस्वच्छत्वा-दन्तरिक्षे जलस्योपरिष्ठादेव गन्त्रीभिः अपोदकाभिः सुक्लिष्टत्वादपगतोदकाभिः अप्रविष्टो-दकाभिरित्यर्थः । ममवान्—'नकार आकारोपध०' (ऋ० प्रा० ४.६५) इति नलोपः । तथा निगमाः—

अव विद्धं तीप्रमप्यन्तर (ऋ० १.१२२.६),

ता भुज्युं विभिरङ्गघः समुद्रात् (ऋ० ६.६२.६),

निष्ठीस्यं पारपथः समुद्रात् (ऋ० १.११२.६) इत्येवमादयः ।

^१ A fragment of शां० श्रौ० सू० ६.६.६.

^२ अतेन पदातिभिः is suggested for शतपङ्क्तिः

ऋ० १. ११६. ६.

पेदुर्नाम कश्चित्सोऽश्विनौ तुष्टाव । तस्मै प्रीतौ कञ्चित् श्वेत(वर्णं) मश्वं दत्तवन्तौ ।
स चाश्वः प्रीदं जयं चकारेत्येतदत्र प्रतिपाद्यते । अश्विनोरस्वादुत्पत्तिः । तत्र बृहदेवता
(६-१६२, १६३; ७. १-७.)—

अमवन्मिधुनं त्वष्टुः सरण्युस्विशिराबिह ।
स वै सरण्युं प्रायच्छस्वयमेव विवस्वते ॥१६२॥
ततः सरण्य्वां जज्ञाते यमयम्यौ विवस्वतः ।
तौ चाप्युभौ यमावेव ज्यायांस्ताभ्यां तु वै यमः ॥१६३॥
१दृष्ट्वा भर्तुः परोक्षं तु सरण्युः सदृशीं स्त्रियम् ।
निशिष्य मिधुनौ तस्यामश्वो भूत्वाऽपचक्रमे ॥१॥
अविज्ञानाद्विवस्वान् हि तस्यामजनयन्मनुम् ।
राजर्षिरासीत्स मनुविवस्वानिव तेजसा ॥२॥
स विज्ञाय त्वपक्रान्तां सरण्यूमश्वरूपिणीम् ।
त्वाष्ट्रीं प्रतिजगामाशु वाजी भूत्वा सलक्षणः ॥३॥
सरण्युस्तं विवस्वन्तं विज्ञाय ह्यरूपिणम् ।
मिधुनागोपचक्राम तां च तत्रारोह सः ॥४॥
ततस्तथोस्तु वेगेन शुकं तदपतद् भुवि ।
उपाजिघ्रच्च सा त्वश्वो तच्छुकं गर्भकाम्यया ॥५॥
आघ्रातमात्राच्छुक्रात् कुमारौ सम्बभूवतुः ।
नासत्यश्चैव दसश्च यौ सुतावश्विनाविति ॥६॥
इतिहासमिदं यास्कः सरण्युदेवते दृष्टे ।
विवस्वतश्च त्वष्टुश्च त्वष्टेति सह मन्यते ॥७॥

अथ यास्कः—“तत्रेतिहासमाचक्षते—त्वाष्ट्रीं सरण्युविवस्वत आदिस्थाद्यमी मिधुनौ
जनयाञ्चकार । सा सवर्णामन्यां प्रतिनिधायाश्वं रूपं कृत्वा प्रदुद्राव, स विवस्वानादित्य
आश्वमेव रूपं कृत्वा तामनुसृत्य सम्बभूव । ततोऽश्विनौ जज्ञाते सवर्णयोः मनुः” (नि० १२.१०)
इति । “अश्वैरश्विनावित्यौर्णवाभः” (नि० १२. १) इति च । इत्यश्विनोरस्वादुत्पत्तिः ।

ऋचोऽयमर्थः—हे अश्विना अश्विनौ ! युवाम् अघाश्वाम् अहन्तव्याश्वाय पेदुर्नाम्ने
राजर्षये यं श्वेतं श्वेतवर्णम् अश्वं ददधुः दत्तवन्तौ सोऽश्वस्तस्मै स्वस्तियजसक्षणं मज्जलं शश्वदित्
नित्यमेव चकार । वां युवपोस्तद्वाचं दानं महि महद् अतिगम्भीरम् अत एव कीर्तन्यं
सर्वैः कीर्तनीयं प्रशस्यं भूत् अमूत् । तस्मात् पैदः पैदोः सम्बन्धी पतनशीलः शौघगानी
वा । अयं शश्वणो प्रेरयिता युद्धे प्रेरयितव्यो वा वाजी वेजनवान् सोऽश्वः सशमित् सदैव हव्यः
अस्माभिराह्लातव्यः । तथा निगमाः—

‘युवं श्वेतं पैदवेऽश्विनाश्वं (ऋ० १०.३६.१०),
युवं पैदवे पुरुवारमश्विना (ऋ० १.११६.१०),
नि पैदव ऊह्युराशुमश्वम् (ऋ० १.११७.२) इत्यादयः ।

ऋक् १.११६.७.

विद्वत्त्वमिच्छता पुंसा विद्वज्जनानां गुणकीर्तनं कवीवन् कुर्यात् ? (विद्येत), यथा कवीवान् ऋषिः तिरोहितज्ञानोऽश्विनोऽविषुषोः । अश्विनोर्विद्वत्त्वं मन्वान्तरे प्रतिपादितम्—

ता विद्वांसा हवामहे वां (ऋ० १.१२०.३),

विद्वांसाविदुदुरः पूच्छेद (ऋ० १.१२०.२),

यविद्वांसा निधिशिवापगूळह (ऋ० १.११६.११) इत्यादयः ।

नासत्पान्यामिति कीर्त्या (ऋ० १.११६) सुधीः शोभनबुद्धिपुक्तोऽभवत् । कवीवान् पुरा तमसा तिरोहितज्ञानः सन् ज्ञानार्थमश्विनाकाजुहाव, तस्मै अश्विनो प्रभूतां धियं दत्तवन्तो । तदाह—हे नरा ! नेतारावश्विनो ! युवं युवां स्तुवते युवयोः स्तुतिं कुर्वते पञ्चिवाय पञ्चा इत्यङ्गिरसामाख्या । तेषां कुले जाताय कवीवते कक्ष्या रज्जुरद्वयस्य तद्वते एतत्संगम पुरन्धिं प्रभूतां धियं बुद्धिं 'पुरन्धिवर्द्धधीः' इति यास्कः (नि० ६.१३) । अरदत् व्यभिक्तम् । यथा सर्वाभंगोचरा भवति तथा कृतवन्तावित्यर्थः । अपि च कारोतरो नाम वैदलश्चर्मवेष्टितो भाजनविशेषः तस्मिन्पुरायाः स्नावणं क्रियते लृप्तोपमानमेतत् । मुरायाः स्नावकाः कारोतराद् यथा मुरां स्नावयन्ति एवमेव युवां वृष्णः तेननसमर्थस्य युष्मदीयस्याश्वस्य शपात् मुरात् मुरायाः शतकुम्भान् असंख्यातान् मुराघटान् असिञ्चतम् अक्षारयतम् ।

तदां नरा रंस्यं पञ्चियेण (ऋ० १.११७.६),

यथा वाचा वजति पञ्चियो वाम् (ऋ० १.१२०.५),

पञ्चेषु स्तोमो दुर्वो न यूपः (ऋ० १.५१.१४) इति निगमान्तराणि ।

ऋ० १.११६.८.

अवाक्यानम्—अग्निम् ऋषिम् असुराः शतडारपीडायन्गृहे प्रवेश्य तुषाम्निना अवाधिषत् । तदानीं तेन ऋषिणा स्तुतावश्विनो अग्निमुदकेनोपधमस्य तस्मात्पीडायन्गृहाद् अविकलेन्द्रियवर्गं सन्तं निरगमयतामिति ।

ऋचोऽयमर्थः—अश्विना ! हे अश्विनो ! हिमेन हिमवच्छीतलेनोदकेन ग्रंसं बीष्यमानम् अग्नेर्वन्धनार्थमसुरैः प्रक्षिप्तं तुषाम्निमवारयेथां युवां निवारितवन्तो । शीतोऽकृतवन्तावित्यर्थः । अपि चास्मै (असुरपीडाकार्यं प्राप्ताय) अग्नये पितुमतीम् । 'पितुः' इत्यश्वनाम (निषण्डु २.७) अन्नपुक्ताम् ऊर्जं बलप्रदं रसात्मकं क्षीरादिकमधत् पृष्टधर्षं प्रायच्छतम् । ऋचोते अपगत-प्रकाशे पीडायन्गृहेऽवनीतम् अवाङ्मुखतया असुरैः प्रापितम् अग्निं सर्वगणे (गणः समूहः सर्वेषाम् इन्द्रियाणां पुत्रादीनां वा गणेनोपेतं) पुत्रादिगणेनैतं स्वस्ति अविनाशो यथा भवति तथा उन्निययुः तस्माद् गृहाद्गुह्यमस्य युवां स्वगृहे प्रापितवन्तो । यदा हिमेन शीतेन वृष्ट्युदकेन अग्निम् अग्निवतीकृतम् । 'ग्रंसम्' अहर्नामैतत् (निषण्डु १.६) सामर्थ्याभिदाघ-कालीनमहः अवारयेथां तस्याहस्तैश्चक्षुषं निवारितवन्तो । अपि चास्मै अग्नये पितुमतीं चरुपुरोडाशादिलक्षणाग्रेपेतम् ऊर्जं बलकरं रसात्मकम् उपस्तरणाभिधारणात्मकं पृतमधत्तम् । वृष्ट्युत्पादनेनान्येयांमार्गं हवींषि निष्पादितवन्तावित्यर्थः । ऋचोते अपगततेजस्कस्य पृथिवी-द्रव्ये अवनीतम् ओषधीनामुत्पादनाय अवस्ताप्रीतम् । पाथिवाग्निना परिपक्वा उदकेन क्षिप्त्वा ओषधिवनस्पतयो विरोहन्ति । अत्रिं हविषामन्तारम् ओषधिवनस्पत्यादीनां वा एवंविधम् अग्निं सर्वगणं ग्रीहाद्यधोषधिगणेनैतं हे अश्विनो ! युवां स्वस्ति अविनाशो

यथा भवति तथा उन्नित्यधुः श्रीह्यादधोपधिवनसतिरूपेण भूमेरुपरिष्ठाप्रीतवन्तौ । कारणात्मना पाधिवानो वर्तमानं सर्वमोपधिवनसत्त्वादिकम् अश्विनौ प्रवर्षणेन व्यक्तीकृतवन्तावित्यर्थः । अयं पद्यो यास्केन 'हिमेनोदकेन' इत्यादिनोक्तः (नि० ६.३६) । पितुमतीम्-^१ ह्रस्वनुङ्भ्यां मनुप् इति (पा० ६.१.१७६) मनुप् उदात्तत्वम् । तथा निगमाः—

अधिर्यद्दामवरोहन्वीसम् (ऋ० ५.७८.४),

युवम्वीसमुत तप्तमन्त्रये (ऋ० १०.३६.६),

ऋवीसादाञ्चि मृञ्चयो गणेन (ऋ० १.११७.३) इत्येवमादयः ।

ऋ० १.११६.६

कदाचिन्मरुभूमौ वर्तमानस्य स्तोतुर्गौतमस्य ऋषेः समीपं देशान्तरे वर्तमानं कूपमुत्थाप्य अश्विनौ प्रापयेतां प्राप्य च कूपं स्नानपानादिसौकर्याय उपरिभूलमधोविस्तमवास्थापयताम् ।

ऋचोऽयमर्थः—हे नासत्यौ ! सत्यस्य नेतारौ ! अश्विनौ ! युवाम् अवतं कूपं गौतमस्य ऋषेः समीपं परानुदेष्टां प्रेरितावाम् । तदनन्तरं तं कूपम् उच्चाबुध्नम् उच्चैरुपरिष्ठात् बुध्नं मूलं धस्य तम् । (तथा च) जिह्मवारं जिह्ममधस्ताद्वर्तमानं (तथा वक्त्रं) वारं द्वारं यस्य (तथोक्तः) तम् एवंविधं चक्रधुः युवामरुपायाम् । तस्मात्कूपात् तृष्यते पिपासतो गौतमस्य पायनाय पानार्थम् आपो न भापः सम्प्रति तवार्नामेव क्षरन् (प्रवाहरूपेण निरगमन्) । अयं नकारः सम्प्रत्यर्थः, 'अस्त्युपमानस्य सम्प्रत्यर्थं प्रयोग' इति यास्कः (नि० ७.३१) । कीदृशस्य ? राये षष्ठ्यर्थे चतुर्थी, हवीणि दत्तवतः । पुनः कीदृशस्य ? सहस्राय सहनशीलाय । षह मर्षणे । रा दाने । 'ऊहिदम्...' (पा० ६.१.१७१) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । यद्वा सहस्रसंख्याय राये यनाय एतत्संख्येयनाभावाच्च क्षरन् ।

ऋ० १.११६.१०

अत्रेदमाख्यानम्-वलीषलितादिभिरुपेतो जीर्णाङ्गः पुत्रादिभिः परित्यक्तश्च्यवनारूप्य ऋषिः अश्विनौ तुष्टाव (स्तु)तावश्विनौ तस्मै ऋषये जरामपगमस्य पुनर्वायनमकुस्तामिति ।

तथा एतं भवति^१ (तां० ब्रा० १४.६.१०.)—"अ्यवनो ह वै दाधीचोऽश्विनोः प्रिय आसीत् सोऽजरत्... पुनर्वायनमकुस्ताम्" इति । ऋष्यादिपूर्ववत् । ऋचोऽयमर्थः—नासत्यौ अश्विनौ जुजुष्यः^२ जीर्णात्-ज्या वयोहानौ च्यवानात् च्यवनारूप्यस्य^३ ऋषेः सकाशाद् वक्त्रं—वृज् वरणे, 'आदुगमहनं' (पा० ३.२.१७१.) इति किप्रत्ययः । 'वन्निरिति रूपनाम वृणोतीति सतः' इति यास्कः (नि० २.६.)—कृत्स्नं शरीरमाश्रित्य (भावृत्य वा) स्थितां जराम्

^१ ताष्ट्यबाह्याणे वचनमिदमेवमस्ति—(तां० ब्रा० १४.६.१०) "अ्यवनो वै दाधीचोऽश्विनोः प्रिय आसीत् । सोऽजीर्यंतमेतेन साम्नाऽमु व्यङ्क्यताम् । तं पुनर्वायनमकुस्तां तद्वाय सौ तद्वाक्यमपेताम्—" इति । (व्यङ्क्यताम्—व्यचल्यताम्)

^२ जुजुष्यः—जुप् वयोहानौ । लिटः क्वसुः (पा० ३.२.१०७) । बहुलं छन्दसोत्पत्तम् । डिर्भाविः (पा० ६.१.८) । पञ्चम्येकवचने वसोः सम्प्रसारणम् (पा० ६.४.१३१) इति सम्प्रसारणम् । आतिवसिषतीनाञ्च (पा० ८.३.६०) इति पत्वम् ।

^३ 'अ्यवनाख्यायुषेः सकाशात्' इति वे० ब्रा० ।

प्राभुञ्चतम् प्रकर्षेण धमोचयतम् । तत्र दृष्टान्तः—आशिमिव । आशिरिति कवचस्याख्या यथा कश्चित् कवचं कृत्स्नशरीरव्यापकं धृत्वा पश्चात् शरीरात्पृथक्करोति तद्वत् । उत अपिच हे दक्षी ! दर्शनीयो ! 'अत्रं दुहन्ती मनुष्याय दर्शनीयो' इति यास्कः (नि० ६.२६) । अहिंस्य पुत्रादिभिः परित्यक्तस्य ऋषेः । ओहाक् त्वामे । धामूर्जीविनं प्रातिरतं प्रावर्धयतम् । प्रपूर्वेस्तिरतिवर्धनार्थः । 'प्रवर्धय च न आयुः' इति (नि० १०.४०.) यास्कदर्शनात् । आदिद् अनन्तरमेव युवानं सन्तं कनीनां कन्यानां पतिं भर्तारम् अकुण्ठतम् अकुस्तम् । 'जारः कनीनां जरयिता कन्यानाम्' इति यास्कदर्शनात् (नि० १०.२१.) कनीशब्दः कन्यावाची । तथा निगमाः—

युवं व्यवानं सनयं यथा रथं (ऋ० १०.३६.४.),

युवं व्यवानमश्विता जरन्तं (ऋ० १.११७.१३.),

पुनश्च्यवानं चक्रधुर्युवानम् (ऋ० १.११८.६.)

ऋ० १.११६.११.

अश्वेभामयानम्—वन्दनो नाम कश्चिदुपिर्देवाश्रमं गत्वा कञ्चित्कालं स्थितः । कस्मिंश्चिद्विषये^१ तैः कूपे निपातित उत्तरीतुमशक्नुवन् अश्विनावस्तौत् । तमश्विनौ कूपादुन्नित्यतुरिति । ऋष्यादिकं पूर्ववत्—ऋचोऽयमर्थः—हे नरा ! 'मुपां मुलुक्' (पा० ७.१.३६.) इत्योकारस्यात्वम्, आरोग्यस्य नेतारी ! हे नामत्या ! अश्विनौ ! वां युवयोः तत्कर्म संस्य-मरुमाभिः प्रशंसनीयं राघ्वम् आराधनीयं च अभिष्टितम् आभिमुख्येन प्राप्तव्यं वरुणं वरणीयं कामधितव्यं यत्कर्म विद्वासा ज्ञानन्तौ युवां निधिमिव निक्षिप्यधनमिव अपगूळहम् अरण्ये निर्जन-देशे कूपस्य मध्ये असुरैर्निगूढं वन्दनाय वन्दनमुपिम्, कर्मणः सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी । दर्शिताद् अश्वयैः पिपासुभिर्दृष्टत्वात्कूपाद् उदूपयुः उदहाष्टम् (एवं यदेतत्कूपादुद्धरणं तदित्यर्थः) । तथा निगमाः—शुभे स्वमं न दर्शतं निष्ठातम् (ऋ० १.११७.४.),

युवं वन्दनं निष्कृतं जरण्यया (ऋ० १.११६.७.),

युवं वन्दनमृषयदादुदूपयुः (ऋ० १०.३६.८.), इत्येवमादयः ।

अपगूळहम्—'ळहकारतामेति स एव चास्य०' (ऋ० प्रा० १.४२) इति ङकारस्य ङहकारत्वम् ।

ऋ० १.११६.१२

ऋष्यादि पूर्ववत् । अत्राख्यानम्—“इन्द्रो दधीचे प्रवर्ग्येविद्यां मधुविद्यां नोपविश्य यदीमामन्यस्मै वरुणसि शिरस्ते ध्येत्स्यामीत्युवाच । ततोऽश्विनावश्वस्य शिरश्छित्त्वा दधीचः शिरः प्रच्छिद्यान्यत्र निधाय तत्राश्वं शिरः प्रत्यधत्ताम् । तेन च दधद् ऋचः सामानि यजुर्वि च प्रवर्ग्येविषयाणि मधुविद्याप्रतिपादकं ब्राह्मणं चाश्विनावध्यापयामास । तदिन्द्रो ज्ञात्वा वज्रेण तच्छिद्रोऽच्छिन्नत् । अश्विनावौ (तस्य) स्वकीयं मानुर्यं शिरः प्रत्यधत्ताम्” इति ।

^१ 'देव्या दिवसे' इत्युत्सायणभाष्ये नास्ति । 'निपातितः' इत्यस्य च स्थानं सायणभाष्ये 'निष्ठातः' इत्यस्ति ।

तथा च बृहदेवता (व. १८-२४)—

प्रादादिन्द्रोऽग्निं^१ सुप्रोतः सुताम तदधर्वणः ।

स चाभवदृषिस्तेन ब्रह्मणा वीप्तिवत्तरः ॥१८॥

तमुषि निपिषेधेन्द्रो मेदं वोचः क्वचिन्मधु ।

न हि प्रोक्तो मधुन्वस्मिन् जीवन्तं त्वोत्सृजाम्यहम् ॥१९॥

तमुषि त्वश्विनी देवौ विविक्ते मध्वयाचताम् ।

स च वाम्बां तत्राचष्टे^२ यदुवाच दधीपतिः ॥२०॥

तमवृतां तु नासत्वावाश्वेन शिरसा भवान् ॥

मध्वासु ग्राह्यत्वावां मेन्द्रश्च त्वावधीत्ततः ॥२१॥

आश्वेन शिरसा तौ तु दध्यङ्ङाह यदश्विनौ ।

तदस्येन्द्रो हरद्वन्यन्यधत्तामस्य यच्चिरः ॥२२॥

दधीचश्च शिरसाश्वं कृतं वज्रेण वज्रिणा ।

पपात सरसो मध्ये पर्वते शर्यणावति ॥२३॥

तदद्भ्यस्तु समुत्पाय भूतेभ्यो विविधान्वरान् ।

प्रादाय युगपर्यन्तं तास्वेवाप्सु निमज्जति ॥२४॥ इति

तथा शतपथे "इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङतधर्वणोऽश्विभ्यामुवाच तदेतदृषिः पश्यप्रवोचत्" इति (श० ब्रा० १४.५.५.१७) । ऋचोऽयमर्थः—नरा ! हे नरो ! अश्विनी ! वां युवयोः सम्बन्धि, 'युष्मदस्यदोः पष्ठीचतुर्थी०' (पा० ८.१.२०) इति द्विवचनस्यानुदात्तो वामादेशः । उधम् उद्गुणम् (सन्धेः दुःशकं) दंसः कर्म (कर्मनामैतत्, निघण्टु २.१) युवाभ्यां पुरा कृतं (तत् कर्म) सनये लाभाय (वनलाभायम्) आविष्कृणोमि प्रकटीकरोमि । तत्र दुष्टान्तः—तन्यतुर्न, यथा मेघस्थः शब्दो वृष्टि (मेघान्तर्वर्तमानमुदकं प्रवर्षणेन) सर्वत्र प्रकटयति तद्वत् । किम् ? तत्कर्म आयर्वणः अधर्वणः पृथो दध्यङ् । एतत्संज्ञ ऋषिः । अश्वस्य शीर्ष्णां गुध्मत्तामस्येन प्रतिहितेन शिरसा वां युवाभ्याम् ईम् इमां मधुविद्यां यद्ध यदा खनु प्रोवाच प्रोक्तवान् तदानीम् अश्वस्य शिरसः सन्धानलक्षणं पुनर्मानुषस्य शिरसः प्रतिसन्धानलक्षणं च यद्वददीयं कर्म तदाविष्कृणोमीत्यर्थः । एतेन दध्यङ् मधुविद्याप्रदानार्थं शिरसो द्रव्यं तत्प्राप्येति सिद्धम् । आविष्कृणोमि—'आविर्हविर्ज्योतिर्' (ऋ० प्रा० ४.४७) इति पत्वम् । तथा निगमाः—

आयर्वणापाश्विना दधीचे (ऋ० १.११७.२२),

युवं दधीचो मन आ विवासथो (ऋ० १.११६.६.),

ग्रहमिन्द्रो रोचो वसो अधर्वणः (ऋ० १०.४८.२.) इत्येवमादयः ।

ऋ० १.११६.१३.

अग्नेदमाख्यातम्—'अग्निमती नाम कस्यचिद्राजर्षेः पृथी सा नपुंसकभर्तृका पुष-
लाभायाश्विनावानुहाव । तदाह्वानं श्रुत्वाऽश्विनावागत्य तस्यै हिरण्यहस्तास्थं पुत्रं ददतुः' इति ।

^१ Bṛhaddevatā reads ब्रह्मापि । ^२ Bṛhaddevatā reads तत्राचष्टे ।

^३ Bṛhaddevatā reads 'तदस्येन्द्रोऽहरत् स्वं तन्यधत्तामस्य यच्चिरः'

^४ The passage is borrowed from the commentary of Sāyana with slight variation.

ऋष्यादि पूर्ववत् । ऋचोऽयमर्थः—हे नासत्वी ! करा ! करी ! अभिमतकर्तारो ! करोतेः पचाद्यच् (Cf. पा० ३.१.१३४.) । पुरुभुजा बहुभुजो महे महतीये पूजनीये यामन् यामनि-याति गच्छतीति याम स्तोत्रं तस्मिन्सति । 'आतो मनिन्' (पा० ३.२.७४) इति मनिन् । 'युषां सुलुक्' (पा० ७.१.३६.) इति सप्तम्या लुक् । वां युषां पुरन्विर्बहुवीः वधिमती (वधिः पुरोत्पाद-नाशकः पण्डकः तद्वती) एतत्संज्ञा राजपुत्री अजोहवीत् पुनः पुनः स्तुत्या पुत्रजाभार्यम् आहूतवती । युषां वधिमत्यास्तदाह्वानं श्रुतम् आशृणुतम् । तत्र दृष्टान्तः—शामुरिव, यथा शामुराचार्यस्य वचनं सिष्योज्वहितः सन् ऐकामयेण (एकप्रमनाः) शृणोति तद्वत् । श्रुत्वा च हे अश्विनौ ! तस्यै हिरण्यहस्तं सुवर्णमयपाणिं पुत्रम् अदत्तम् प्रावच्छतम् ।

हिरण्यहस्तमश्विना रराणा (ऋ० १.११७.२४) इति निगमान्तरम् ।

एवं वधिमत्यै पुत्रं दत्त्वाऽश्विभ्यां रूपादिसार्थं कृतमित्यर्थः ।

ऋ० १.११६.१४.

तत्राख्यातम्—'वर्तिका चटकसदृशस्य पक्षिणः स्त्री ताम् अरण्ये वर्तमानेन धन्या यस्ताम् अश्विनावमोचयताम्'^१ इति । ऋचोऽयमर्थः—हे नरा ! नरो ! नासत्या ! अश्विनौ ! वृक्षस्य विकर्तकस्य धनः आसन् आस्थात् युवं युवाम् अभीक्ष्णे अभिगते वृक्षवर्तिकायोः सङ्ग्रामे वर्तिकां चटकसदृशीम् अमुमुक्तम् अमोचयतम् । उतो अपिच कविर्ममि हे पुरुभुजा ! बहुपातको ! (युवं ह युवामेव) युवं युवां कृपमाणं स्तुत्यं (कृपमाणं सन्तं) विचक्षे विविधं द्रष्टुम् अकृणुतम् अकुह्यतम् । 'तुमर्थे' (पा० ३.४.६.) इति सेन् । कृपमाणम्-कृपिः स्तुतिकर्मा तुरावितु द्रष्टव्यः । कृपावतिकृपयती अर्चतिकर्माणी (नियष्टु ३.१४) ।

अजोहवीदश्विना वर्तिका वाम् (ऋ० १.११७.१६.),

वृक्षस्य चिद्वर्तिकायान्तरास्या (ऋ० १०.३६.१३.),

याभिवर्तिकां यस्मिताममुञ्चतम् (ऋ० १.११२.८.) इत्येवमादयो निगमाः ॥

ऋ० १.११६.१५.

अत्राख्यातम्—'अगस्त्यपुरोहितः खेनो ताम राजा तस्य सम्बन्धिनीं विशाला ताम् स्त्री सङ्ग्रामे शत्रुभिश्चिद्वत्पादाऽऽनीत् । पुरोहितेनागस्त्येन स्तुतावश्विनौ राजावागत्या तस्या अयोमयं पादं समधत्ताम्'^१ इति ।

ऋष्यादि पूर्ववत् । ऋचोऽयमर्थः—आजा आजौ सङ्ग्रामे परितक्म्यासौ राजौ अगस्त्य-पुरोहितस्य खेनस्य राज्ञः सम्बन्धिन्याः विशपलायाः चरित्रं चरणम्—'यतिजुषू(तु)वनसंहचर इव' (पा० ३.२.१०४) इति करणे इवः । वेः पक्षिणः पणं प(त)वमिव अर्च्येवि हि पुरा छिन्नममूत् (सत्) । हे अश्विनौ ! युवाम् (अगस्त्येन स्तुतौ सन्तौ) सद्यस्तदानीमेव हिते शत्रुषु निहिते घने जेतव्ये विषयभूते सति सतंवे सत्तुं गन्तुं विशपलायै आयसीम् अयोमयीं जङ्घां जङ्घोपलक्षितं पादं प्रत्यधत्तं सम्पानमेकीकरणं कृतवन्तावित्यर्थः । तथा निगमाः—अगस्त्ये बह्व्या वावधाना (ऋ० १.११७.११),

^१ The passage is borrowed from the commentary of Sāyana with slight variation.

प्रति जङ्वां विस्पलाया अवन्तम् (ऋ० १.११८.८),
 पुवं सद्यो विस्पलामेतवे कृषः (ऋ० १०.३६.८),
 याभिर्विस्पलां घनसामवन्व्यं (ऋ० १.११२.१०.) ।

ऋ० १.११६.१६.

तत्राख्यातम्—'वृषागिरः पुत्र ऋच्याश्वो (नाम) राजर्षिः । तस्य समीपेऽश्विनोर्वाहन-
 भूतो रासभो वृकोमृत्वाऽवतस्व । स च तस्या आहाराधर्मकोत्तरशतसंख्याकान् मेघान् शकली-
 कृत्य स्वभूतजनानां पीरजनानां प्रददौ । [ऋच्याश्वः शतमेकं च मेघान् (ऋ० १.११७.१८)]
 इति मन्वान्तरे दर्शनात्] एवं पीराहिते (पीराणामहिते) प्रवृत्तं पिता शापेन नैवहीनमकरोत् ।
 तेन स्तूपमानावश्विनौ अस्मद्वाहननिमित्तमस्यान्वता जातेति जानन्ती तस्मै अश्विणी प्रायच्छ-
 ताम्^१ इति । ऋचोऽयमर्थः—य ऋच्याश्वः वृक्षे आत्मना पोषितार्यं वृकस्त्रियं शत शतसंख्याकान्
 मेघान् शकलीकृत्य प्रादात् तं चक्षदानं सदतिरत्र शकलीकरणार्थः । शकलीकृत्य दत्तवन्तम्
 ऋच्याश्वं पिता शापेनान्वं दृष्टिहीनं चकार कृतवान् । हे नासत्या ! नासत्यौ ! दस्यौ !
 भिषजौ ! देववैद्यौ ! 'मुपां सुलुक्' (पा० ७.१.३६.) इति सर्ववाकारः । आमन्त्रितत्वात्
 सर्वानुदात्तत्वम् (Cf. पा० ८.१.१६.) । तस्मै ऋच्याश्वाय अश्वी चक्षुषी वित्तक्षे विविधं द्रष्टुम्
 आधत्तं व्यधत्तमकुर्वतम् । कीदृशे अश्विणी ? अनर्वन् अनर्वणी (द्रष्टव्यं प्रति) पितृयापाद्
 गमनरहिते, ऋ गतौ—'अन्येभ्यः' (पा० ३.२.१७८.) इति भावे वनिष् । अर्वं गमनं विषयं
 प्रति अतपोर्नास्तीति अनर्वन्—'मुपां सुलुक्' (पा० ७.१.३६.) इति द्विवचनस्य लुक् नलोपा-
 भावश्चान्वितः । बहुव्रीहौ 'नञ्सुभ्याम्' (पा० ६.२.१७२.) इति उत्तरपदान्तीदात्तत्वम् ।
 शतं मेघान्वृक्षे मामहानम् (ऋ० १.११७.१७.) इति निगमान्तरम् ।

ऋ० १.११६.१७.

'सविता स्वदुहितरं सूर्याश्वौ सोमाय राज्ञे प्रदानुमैच्छत् । तां सूर्यां सर्वे देवा वरयामासुः ।
 तेऽन्योऽन्यमूचुः । आदित्यमवधि कृत्वाऽऽजि धावाम योऽस्माकं मध्ये उज्ज्वेप्यति तस्येवं भविष्यतीति ।
 तत्राश्विनावुपजयताम् । सा च सूर्यां जितवतोस्तयो रथमारोह^१ । "अथ यत्र ह तत्सविता
 सूर्यां प्रायच्छत्सोमाय राज्ञे" इत्यादि ब्राह्मणम् (कौ० ब्रा० १८.१.) ।

ऋचोऽयमर्थः—हे अश्विनौ ! वां वृषभोः रथम् अवन्ता पुष्पदीपेनाश्वेन जघन्तौ
 जीयमाना सूर्यस्य सविनुः दुहिता प्रतिष्ठत् आरुहवती । तत्र दृष्टान्तः—काष्मैव, काष्मै-
 वयः काष्ठवाची यथा काष्ठमाजिघावन्स्यावधितया निर्दिष्टं लक्ष्यम् आशुगामी कश्चित् सर्वेभ्यो
 भावद्भ्यः पूर्वं तिष्ठति परवद्विष्वेदेवाः एतवारोहणत्वात् हृद्भिः हृदयैः । 'पदन्' (पा०
 ६.१.६३) इति हृदयस्य हृद्भावः । अन्यमन्यन्त अन्यजानन् । तदानीं हे नासत्यावश्विनौ !
 त्रिधा ऋक्षसहस्राभिरूपा (सम्पदा) कान्वा वा युवा संसृष्ये सज्जच्छेये । 'यत्र तमवाये'
 स्वरितेत्कादात्मनेपदम् (Cf. पा० १.३.७२) जघन्तौ—व्यत्ययेन कर्मणि शतृप्रत्ययः ।

युवो रथं दुहिता सूर्यस्य (ऋ० १.११७.१३) इति निगमान्तरम् ।

^१ The passage is borrowed from the commentary of Sāyana with a few slight changes.

ऋ० १.११६.२०.

ऋचोऽप्रमर्षः—हे नासत्यावश्विनौ ! जाहुषो नाम कश्चिद् (राजा) तं विश्वतः सर्वतः परिवर्षद् अशुभिः परिवृत्तं राजानं नक्तं रात्रौ सुगेभिः सुष्टु गन्तुं शक्यः रजोभिः रज्जकर्मभिः विभिन्दुना विशेषेण सर्वस्य भेदकेन आत्मीयेन रथेन ऊह्युः । तस्माच्छ्वसुसमूहाभिरगमयतम् । 'सोमिति परिग्रहार्थीनो वा पदपूरणो वा' (नि० १.७) इति पादपूरणम् । हे अजरजू ! न जरा अजरा ताम् आत्मन इच्छतः । 'सुप आत्मनः क्यच्' (पा० ३.१.८) 'क्याच्छ्वसि' (पा० ३.२.१७०) इति । (जरारहितो) नित्यतरुणी ! (निर्गतेन) तेन सह पर्वतान् शशुभिरा-रोढुमशक्न्यान् शिलोच्चयान् व्यप्रातं विशेषेणायच्छतम् । एवं जाहुषाश्रास्यथो रथः सार्धो जात इत्युक्तम् । नासत्ययोगोत्तमजलदानं 'परावतम्' (ऋ० १.११६.२.) इत्यनयोक्तम् । शरजलदान-माह, 'शरस्य चित्' (ऋ० १. ११६. २२.) अथवा ऋचा ।

'नि जाहुषं शिधिरे घातमन्तः' (ऋ० ७.७१.५.) इति निगमान्तरम् ।

ऋ० १.११६.२२.

ऋचोऽप्रमर्षः—हे नासत्या ! नासत्यो ! सत्यरूपी ! नासिकाप्रभवौ ! वां युवाम् आर्चत्कस्य ऋचत्कपुत्रस्य शरस्य चिद् एतत्संज्ञस्यापि (स्तोत्रुः) पिपासितस्य पातवे पानाय, पा पाने—'तुमर्षे' (पा० ३.४.२) इति तवेन् । नीचाद् नीचीनाद् अकृतात् कूपाद् उच्चा उच्चैरपरिष्टाद् वाः उदकम् आचक्रयुः (आभिमुख्येन) कृतवन्तौ । तथा शचीभिः युष्मदीयैः कर्मभिः परिवर्णैः असुर्ये आन्ताय, असु हिंसायाम् । शयवे चित् शयुनाम्ने ऋषये । स्तयै निवृत्तप्रसवाम्, स्तोयैते आच्छास्यते प्रसवसामर्थाभावेनेति स्तरीः तां गां पिष्ययुः अग्निहोत्रार्थं पयसो दोग्ध्रीं पयसाऽऽपूरितवन्तौ । ओप्यामी बृद्धौ । 'सिद्ध्यहोश्च' (पा० ६.१.२६) इति वीभावः वाः—'वारपुनर्' (ऋ० प्रा० १.१०३.) इति रेफः ।

'अधेन् दत्ता स्तयै १ विप्रक्ताम्' (ऋ० १.११७.२०.) इति निगमः । एवं नासत्याभ्यां नासिकायोनिभ्यां विष्वद्वद्बीजाभ्यां शयौ पुरुषार्थमुक्त्वा वीर्ये कारणं बीजमित्युक्तम् ॥

विश्वके पुत्रदानादूपादिपञ्चकं सार्वभभूदित्युक्तं पूर्वं तदाह—

ऋ० १.११६.२३.

अवस्यते अवनं रक्षणमात्मन इच्छते, 'सुप आत्मनः' (पा० ३.१.८) इति क्यच् । स्तुवते स्तुति कुर्वते कृष्णिषाय, कृष्णपुत्राय छान्दसोऽपत्यार्थं यः । ऋजूयते आर्जवमिच्छते विश्वकाय एतत्संज्ञकाय ऋषये हे नासत्यो ! युवां शचीभिः आत्मीयैः कर्मभिः विष्णाप्यं विष्णाप्यनामानं पुत्रं वर्शनाय वर्शनार्थं ददयुः दत्तवन्तौ । तत्र दृष्टान्तः—पशून् नष्टमिव यथा कश्चिद्विनष्टं पशुं स्वामिनो दृष्टिपथं प्रापयति तद्वत् । ऋजूयते—'पूशनाजिरजुं' (ऋ० प्रा० ६.१६) इति दीर्घः ।

'युवं नरा स्तुवते कृष्णिषाय . . . विष्णाप्यं ददयुर्विश्वकाय' (ऋ० १.११७.७) इति निगमः ॥ रेभकूपोद्धरणमश्विनोर्वदामः । तत्रचमाह—

ऋ० १.११६.२४.

'पुरा खलु रेभमूर्वि पाशैर्वद्धवा असुराः कूपे कस्यचिद्विषस्य सायच्छान्ते प्रविक्षिपुः । स पाश्विनौ स्तुवन् दश रात्रीर्नवाहानि च कूपमध्ये तथैवावतस्थे । दशमेऽह्नि श्वतरश्विनौ तं

कूपादुदतारयताम्^१ ऋचोऽग्रमर्चः—दशरात्रीः दशसंख्याका निधाः । नव द्यून् नव संख्याकान्य-
हानि, अत्यन्तसंयोगे द्वितीया (Cf. पा० २.३.५.) । एतावन्तं कालम् अश्विने दुःखहेतुना
वाम्ना प्रवतद्वं वदं—णह वन्धने, इत्यर्थितं सन्नुभिस्ताडितम्, 'इत्येष ताडने' इत्यर्थित्वं कर्मा
(निघण्टु २.१६) । अणु (कूपान्तर्वर्तमानानु) अन्तर्मध्ये असुरैः पातितम् अत एव उदनि
उदके—'पद्मोमा०' (पा० ६.१.६३) इत्युदकस्योदादेशः । विप्रुतं विप्रुतं व्यासिप्तसर्वाङ्गं
प्रवृक्तं लुप्तोपमानमेतत्, प्रवृञ्जनेन सन्तप्तं धर्ममिव व्यपया सन्तप्यमानम् एवम्भूतं रेभं हे
अश्विनो ! युवाम् उचिन्यथुः । तस्मात्कूपाद् उत्तीर्णं (उन्नीतं) कृतवन्तो । तत्र दृष्टान्तः—
यथा सोममिव यथा अग्निहोत्रहोभार्यम् अभिषुतं सोमरसं कूपसदृशे अग्निहोत्रस्थानीमध्ये
वर्तमानं सुवेणाध्वर्युस्रमपि तद्वत् । अश्विनेनेति 'एकादशिद्वादशिनोर्लघावष्टममक्षरम्'
(ऋ० प्रा० ८. ३६) इति दीर्घः ।

'युवं रेभं परिपूतेरुप्यथो' (ऋ० १.११६.६) इति निगमान्तरम् ।

कवीबानप्यश्विनोः कर्मान्ते आशिषमाशास्ते तथा वयमपि । तत्र ऋक्—

१.११६.२५.

ऋचोऽग्रमर्चः—हे अश्विनो ! वां युवयोः दंसांसि पुरा कृतानि कर्माणि दंसः वेदः
(निघण्टु २.१) इति तन्नामानि प्रावोचं कवीबानहमुक्तवानस्मि । सुगवः शोभनगोयुक्तः
सुवीरः शोभनवीरो भूत्वा अस्य घनादेः पतिः स्याम् । उतापिच पश्यन् अश्विभ्यां पश्यन् ।
उपलक्षणमेतत्, सर्वैरिन्द्रियैः स्वस्वविषयदर्शनसमर्थः दीर्घं वर्षशतरूपेणामतम् आयुर्वीवितञ्चा-
शुबन् प्राप्तुवन्नहम् अस्तमित्वेत् यथा गृहं स्वामी निष्कण्टकं प्रविशति एवं निःशङ्केन क्षरिमाणं
जरां जगम्यां (कण्टकराहित्येन प्राप्तुयाम्) वृद्धः सन् चिरकालं निवसेयमित्यर्थः । पतिः
स्यामिति 'पदादयश्च स्थितिः' (ऋ० प्रा० ५.६) इति वत्वे प्राप्ते, 'पतिः स्यां दित्समि०'
(ऋ० प्रा० ५.१६) इति निषेधात् ॥

'कवीवन्तं यदी पुनारयं न कुणुथो नवम्' (ऋ० १०.१४३.१) इत्यत्रिणोक्तम्
(संक्षुपुत्रेण) । तस्य कवीवतो दुहिता योषा स्वीया ।

तदर्थवमाख्यानपूर्विका ऋक्—

ऋ० १.११७.७.

अवाक्यातम्—'योषा नाम ब्रह्मवादिनी कवीवतो दुहिता । सा कुण्डिनी सती
कस्मैचिद्वरायादत्ता पितृगृहे निषण्णा जीर्णाऽऽसीत् । साऽश्विनोरनुग्रहाप्रष्टकुण्डा सती पति
सेने^१ ।

तथा बृहदेवता (७. ४२-४८.)—

आसीत्काशीवती घोषा पापरोमेण दुर्मेगा ।

उवाच षष्टि वर्षाणि पितुरेव गृहे पुरा ॥४२॥

^१ The passage is borrowed from the commentary of Sāyana with slight variation.

धातस्ये महतीं चिन्तां न पुत्रो न पतिर्मम ।
 जरां प्राप्ता मुधा तस्मात् प्रपद्येहं शुभस्पती ॥४३॥
 यद्येती मामकस्तात आराध्यावाप यौवनम् ।
 प्रायुरारोग्यमैश्वर्यं सर्वभूतहने विभम् ॥४४॥
 कृण्वतां च सौभाग्यमहं तस्य मुता यदि ।
 ममापि मन्त्राः सिद्धाः सूर्यस्तोष्येते मयाश्विनौ ॥४५॥
 चिन्तयन्तीति सूक्ते हे 'यो वां परि'^१ ददर्श सा ।
 स्तुतो तावश्विनौ देवौ प्रीती तस्या भगान्तरम् ॥४६॥
 प्रविष्य विजरारोगां सुभगां चक्रतुश्च तौ ।
 भर्तारं ददतुस्तस्यै मुहस्त्यं च सुतं मुनेः ? (मुनिम्) ॥४७॥

ऋचोऽप्रमयः—हे नरा ! नेतारावश्विनौ ! युवं युवां स्तुवते स्तोत्रं कुर्वते कृष्णिवाय
 कृष्णाक्यस्य पुत्राय विश्वकाय विष्णाप्यं ददधुः । विष्णाप्यतामानं चिन्तयन् पुत्रं दत्तवन्तौ ।
 हे अश्विनौ ! पितृषदे पित्रा सम्बद्धे दुरोणे स्वकीये जनकगृहे कुष्ठरोगेण भर्तारमप्राप्य पितृषदे
 पितृसमीपे निपण्णायै । ज्यन्त्यै जरां प्राप्नुवत्यै घोषायै चिद् एतत्तन्त्रायै ब्रह्मवादिन्यै अपि रोगोप-
 शमनेन पति भर्तारम् अदत्तम् युवां दत्तवन्तौ । पितृषदे इति 'अन्यपूर्वे०' (ऋ० प्रा० ५.२१)
 इति पत्वम् । एवमकार्यमपि कृत्वा स्वामीपीडाऽश्विभ्यां दुरीकृतेत्युक्तम् ।

ऋ० १.११७.८.

हे अश्विनौ ! युवं युवां कण्वाय श्यावाय कुष्ठरोगेण श्यामवर्णाय ऋषये स्वातीं
 दीप्तिवम् ? (दीप्तत्वचम्) अदत्तं प्रायच्छतम् । अपिच तस्मै कण्वाय क्षोणस्य क्षोणाय—
 चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । क्षि निवासे । पृषोदरादिवात्क्षोणभावः । दृष्टिराहित्येन गन्तुमशक्तस्सन्
 एकस्मिन्नेव स्वाने निवसते निवासकार्येत्यर्थः । (ऋषये) महः तेजः तैजसं त्रक्षुरिन्द्रियम् अदत्त-
 मिति शेषः । (तथा) हे वृषणा ! कामानां वर्धितारी ! वां युवयोः तत्कृतं कर्म अस्माभिः प्रवाच्यं
 (प्रकर्षेण) वाचनीयं शंसनीयम् । नार्पदाय नृषदपुत्राय कण्वाय ऋषये (वधिराय)—'ऋष्यन्वक०'
 (पा० ४.१.११४.) इत्यण् । 'उत कण्वं नृषदः पुत्रमाहु०' (ऋ० १०. ३१. ११) इति मन्त्रान्तरे
 उक्तम् । तस्मै श्वः श्वणेन्द्रियं वदध्यधत्तं दत्तवन्तौ स्यः (इति यत् तदित्यर्थः) ।
 अपर आह—ब्राह्मणस्य परीक्षार्यम् असुराः कण्वमृषि गूढे तमसि निदधुः अत्रैव स्थितः
 सन् व्युष्टामुपसं विजानीहि यदि त्वं ब्राह्मणोऽसीति । तमश्विनावागत्योचतुः व्युष्टायां हर्म्यस्यो-
 परि बीणां वादयन्तावाचामागमिष्यावः । तं शब्दं श्रुत्वा व्युष्टामुपसं ब्रूहि तदेतत्प्रतिपाद्यते ।
 हे वृषणा ! कामानां वर्धितारी ! अश्विनौ वां युवयोः तत्कृतं कर्म प्रवाच्यं प्रशंसनीयं यत्
 नार्पदाय नृषदपुत्राय कण्वाय क्षोणस्य क्षोणः शब्दकारी बीणाविशेषः महो महतः क्षोणस्य श्वः
 शब्दम् अश्वधत्तम् उपसो विज्ञानार्थमधिकनकुलम् । इति । 'गोष्ठादिव गोषतमा०' (ऋ० प्रा०
 ५. ३०) इति निपातनाच्चापदानेति पत्वम् । श्वो अथि—'अयेऽयोऽये०' (ऋ० प्रा० २.३७)
 इत्यभिहिते प्राप्ते 'श्वो अथि साञ्चर्यो०' (ऋ० प्रा० २.५०) इति निषेधात् ।

'युवं कण्वायापिरिप्ताय चक्षुः०' (ऋ० १. ११८. ७) इति निगमः ॥

ऋ० १. १२२. ५.

‘कक्षीवान् विराड् रूपया एकारादिनस्त्रयोऽष्टकवर्चेत्येवंलक्ष (६४) लक्षणया’ (का० स०
ज्ञा० पा० १.६ पृ० ४) ऋचा विश्वान् देवांस्तुष्टाव । कक्षीवानित्यन्वयसंज्ञा । ‘कक्षीवान्
कक्ष्यावान्’ इति (नि० ६.१०) । ‘कक्ष्या रज्जुरद्वयस्य’ इति यास्कैकोक्ता (नि० २.२) ।
अत्राक्षेपः, नन्वद्वयवन्धनं राज एवोचितम् । कक्षीवानिति राज्ञो नाम । अतोऽस्य राजत्वात् प्राप्ता
रत्नीयोक्तः (ऋ० १.१२५) प्रतिग्रहो नोपपद्यते, कुतः ? ‘योजनाध्यापने चैव विशुद्धाच्च
प्रतिग्रहः’ (गानु० १०.७६.) इत्युक्तम्, (तत्र) ब्राह्मणस्यैवाधिकारो न क्षत्रियस्येति । नैव
दीपोऽस्य । यद्यप्यसौ कलिङ्गाख्यस्य राज्ञः पुत्रस्तत्कथं कलिङ्गजेन स्वयं बृद्धत्वादपत्योत्पादनाय
सामर्थ्यमसम्भमानेन तदुत्पादनाय याचितो दीर्घतमा ऋषिरपत्योत्पादनाय प्रेषितया राजमहिष्या-
ऽतिजरटेन महर्षिणा सह रन्तुं लज्जमानया स्ववस्त्राभरणैरलङ्कृत्य स्वप्रतिनिधित्वेन प्रेषिता-
मुशिङ्गामिकां योषितं दासीमित्यवगत्य ऋषिणा स्वमन्त्रपूतेन जलेनाभिषिच्य ऋषिपुत्रीं कृत्वा
तया सह रेगे । एतदुत्पन्नः कक्षीवान् राज्ञः पुत्रोऽभूत्^१, दासीपुत्र औशिजः कक्षीवान् कलिङ्गस्य
पुत्रोऽभूदिति तात्पर्यार्थः ।

तथा बृहदेवता (४.२४, २५) —

प्रज्जराजगृहे दासीमुशिजं पुत्रकाम्यया ॥२४॥

राज्ञा च प्रहितां मत्वा शुद्धां कृत्वाऽऽरमन्नुनिः ॥ इति ॥

‘व्याहृपरिभ्यो रमः’ (पा० १.३.८३) इति रमतेराङ्पूर्वत्वात्परस्मैपदम् ।

ऋचोऽयमर्थः — हे अश्विनी ! औशिजः उशिकपुत्रः कक्षीवानहम् । आहुचर्यै युष्मदाह्वा-
नाम वो युष्मत्सम्बन्धिनं स्वर्ण्यं रवणीयं शब्दनीयं शंसं स्तोत्रम् अञ्छा आभिमुख्येनाप्तुं वोचेय
ब्रवीमि । बहुवचनं पूजार्थम् । ‘लिङ्गाशिष्यङ्’ (पा० ३.१.८६) इत्यङ् । ‘वच उम्’ (पा० ७.
४.२०) इति वचेस्म् । केव ? वोषेव, यथा घोषा अस्मत्पुत्री ब्रह्मादिनी सा यथा अर्जुनस्य
द्वेतवर्णस्य शरीरगतत्वग्रोमस्य नशे नाशनाय युवयोः शंसं स्तोत्रमकार्षीत् तद्वदहमपीत्यर्थः ।
हे देवाः ! वो युष्मत्सम्बन्धिते शबनेऽभीष्टदात्रे पूज्ये पोषकाय एतन्नामकाय अञ्छामि प्राप्तुं शंसं
वोचेय स्तौमि । किञ्च अग्नेर्बंसुताति तत्सम्बन्धि वसुदानमपि वोचेय स्तौमि । दावत आ
अञ्छेति ‘एकारान्तं मित्रयोर्’ (ऋ० प्रा० २.६१) इति सचादित्वाद् (ऋ० प्रा० २.६७)
प्रकृतिभावानुनासिकोपधात्वम् । ‘आहोऽनुनासिकदन्तसि’ इति (पा० ६.१.१२६) ‘सुता या-
हि’ इत्यन्वत्वात् (ऋ० प्रा० ७.६.) अञ्छेति सामवशसन्धिः ॥

ऋ० १. १२५. ७.

‘स्वनयस्य दानस्तुत्पत्तये इतिहासः — दीर्घतमसः पुत्रः कक्षीवान्नाम ऋषिः ब्रह्मचर्यं
चरन् वेदाम्नासाय गुरुकुले बहुतरकात् स्थित्वा वेदान्सम्पगभीत्य ब्रतानि (च) चरित्वा
तेनानुज्ञातः स्वगृहं प्रति (प्र) यास्यन् मध्येमार्गे राज्ञी विप्रान्तः (मुष्वाप) । प्रमाते
भावयत्यस्य पुत्रः स्वनयो नाम राजा सानुचरः सङ्कीडमाणः अकस्मात् कक्षीवतोऽन्ति-
कमागतः । स च रभसात् प्रतिवृद्धः सहस्रोत्स्थी । तं च राजा पाणी गृहीत्वा स्वकीय-

^१The passage is borrowed from the commentary of Sāyaṇa with slight variation.

भासनमुपवेश्यास्य सौन्दर्यमवगत्य स्वकन्याप्रदानमनाः पप्रच्छ । भगवन् ! कस्य पुत्रः किन्नामा त्वम् ? इति । स च पृष्ठो मातरं पितरं स्ववृत्तान्तं च आचष्टे स्म । (स च) राजा सम्भाव्य इत्यवगत्य मुदितमनाः स्वगृहं प्रापत्वा तस्मै मधुपर्कनाचरित्वान् वस्त्रमात्वादिभिः पूजयित्वा शरथा दश कन्या निष्कशतमश्वशतं पुङ्गवानां शतं गवां षष्ट्युत्तरसहस्रं पुनरेकादश रथाश्च प्रादात् । स च सर्वमनुक्रमेण प्रतिगृह्य दीर्घतमसोज्जितकनारत्न तस्मै प्रादशंवत्^१ । दशं यित्वा परोक्षं प्राप्ता स्त्वमिति (ऋ० १.१२५) अनेन प्रशंसति राजानं स्वनयम् ।

तथा बृहदेवता (३. १४०-१५०)—

ऋषिर्दानं तु भाव्यस्य^२ प्रातरित्य च शंसति ॥१४०॥

काशीवत् 'कवित्वेति'^३ यदेन्द्रमुपदिश्यते ।

परोक्षं वैश्वदेवं तत् प्रदिष्टं स्वरसामसु ॥१४१॥

अधिगम्य गुरोर्विद्यां गच्छन् स्वं नित्यं प्रति ।

कक्षीवानध्वनि श्रान्तः सुष्वापारण्यगोचरः ॥१४२॥

तं राजा स्वनयो नाम भावयन्त्यमुतो व्रजन् ।

क्रीडार्थं सानुगोऽपश्यत् सभायैः सपुरोहितः ॥१४३॥

अधैनं रूपसम्पन्नं दृष्ट्वा देवमुतोऽगमम् ।

कन्यादाने मति चक्रे वर्णगोत्राविरोधतः ॥१४४॥

सम्बोध्यैनं स पप्रच्छ वर्णगोत्रादिकं तथा ।

राजसाङ्गिरसोऽस्मीति कुमारः प्रत्युवाच तम् ॥१४५॥

पुत्रोऽहं दीर्घतमस औचध्यस्य ऋषेर्नृप !

अथास्मै स दशौ कन्या दशाभरणभूषिताः ॥१४६॥

तावतश्च रथाञ् श्यावान् बीड्वङ्गान्वै चतुर्बुजः ।

वधूनां बाह्नाथाय धनकुप्यमजाविकम् ॥१४७॥

निष्काणां वृषभाणां च शतं शतमवात्स्युनः ।

एतत्तदुत्तरे सूक्ते^४ शतमित्वादिषूच्यते ॥१४८॥

शतमश्वश्रुतं निष्कान् रथान् दश वधूमतः ।

चतुर्बुजो गवां चैव सहस्रं षष्ट्यथाधिकम् ॥१४९॥

स्वनयाद्भावयन्त्याद्यः कक्षीवान्प्रत्यपद्यत ।

प्रतिगृह्य च तुष्टाव ततः पित्रे दशंश्च च ॥१५०॥ इति ।

तथा सूत्रम्—“कक्षीवन्तं द्वितीयम्,^५ कक्षीवानोधिजः स्वनये भावयन्त्ये सनि ससान, उत्तमे सूक्ते नाराशसे निगदेत्” इति (शां० श्रौ० सू० १६.११.४-६.) । “यैनं^६ नराः प्रशस्यन्ते

^१ The passage is borrowed from the commentary of Sāyaṇa.

^२ ऋ० १.१२५ ^३ ऋ० १.१२१ ^४ ऋ० १.१२६.२

^५ ‘यथा’ इति, उत्तमे ‘च’ इति चाधिकं सूत्रे, ‘नाराशसे’ इति तु नास्ति ।

^६ इदं निरुक्ते नास्ति ।

तत्सुवत् नारासंसम् । येन नराः प्रशंसन्ते^१ स नारासंसो मन्वः^२ इति यास्कः (नि० ६.६) । नारासंसानि भवन्तीति सूक्तम् । कक्षीवांसिषट्पुभा स्वनयं स्तोति—पूषन्तः (प्र) यच्छ्रुतः दातारो जनाः दुरितं दुःखम् एनः पापं (च) मारन् मा प्राप्नुवन् । ये सूरयः विद्वांसः मुञ्चतासः देवानां राजकाः मा जारिपुः जरया जीर्णा मा भवेयुः । तहि एनोभाजनः^३ क उच्यते ? तेषां दातृणां सृरीणां चान्यः तेभ्योऽदाताऽसूरिः कश्चित्पारिधिः पापानां परितो धारकोऽस्तु । अपूषन्तमदातारम् । पूषति पूषातीति दानकर्मसु पाठात् (निषण्ड ३.२०) देवादीनाम् अपूषन्तं शोका दुःखानि अभि प्राभिमुख्येन संयन्तु सम्यक् प्राप्नुवन्तु । इति दाता सुखी सूरिरजर इति मिथम् ॥

ऋ० १.१२६.६.

'भावयप्परोमशयोर्दम्भत्योः संवादः' इत्यनुशमणी (का० स० १.१२६.पृ० १०) । तथा बृहदेवता (३.१५५-५६; ४.१-३)—

पञ्चामन्दान्भावयव्यस्य गीता जायापत्योर्द्वे ऋचौ सम्प्रवादः^४ ॥

(सम्प्रवादं रोमशवेन्द्रराज्ञोरेते ऋचौ मन्वते शाकपूणिः ॥१५५॥

इत्येव जायापत्योश्चेतिहासं दृष्ट्वेऽस्मिन्मन्वते शाकटायनः) ॥

^१प्रादान्च तां रोमशां नाम साम्ना बृहस्पतिर्भावयव्याय राज्ञे ॥१५६॥

ततस्तमर्षं हरिवान् विदित्वा प्रियं सत्पापं स्वनयं दिदृशुः ॥

अभ्याजगामाशु शर्चीसहायः श्रीत्याऽर्चयत्तं विधितेव राजा ॥१॥

अभ्याजगमाङ्गिरसी च तत्र हृष्टा तपोः सा वरणो ववन्दे ॥

इन्द्रः सखित्वादय तामुवाच रोमाणि ते सन्ति न सन्ति राज्ञि ! ॥२॥

सा बालभावादथ तं जगद उपोप मे शक ! परामृशेति ॥

(तां पूर्वया^५ सान्त्वय नृपः प्रहृष्टो घन्वन्नजलाय गतिं पतिप्रता) ॥३॥

सम्भोगाय प्राथितो भावयव्यः स्वभाषी रोमशाम् अप्रोडां मत्वा परिहसन्ननुष्टुभाऽऽह—
अयमर्थः—भोज्या भोगयोग्या एषा आगविताऽऽसमन्ताद् गृहीता स्वीकृता तथा परिग-
विता परितो गृहीता । आदरार्थं पुनर्वचनम् । 'गधं गृह्णाते' इति यास्कः (नि० ५.१५) । यद्वा आगविता या समन्ताद्भावेन मिश्रयन्ती आन्तरं प्रजननेन बाह्यं भुजादिभिरित्यर्थः । 'गध-
तिर्भिधीभावकर्मा' इति यास्कः (नि० ५.१५) । पूर्वपक्षे पुरुषस्य प्राधान्यम् उत्तरपक्षे योषित
इति भेदः । कीदृशी सा ? या जङ्गहे अत्यर्थं गृह्णाति कदापि न मुञ्चति । अतएव दृष्टान्तः—
कक्षीकेव कक्षीका नाम सूतवत्सा तकुली सा यथा पत्या सह चिरकालं क्रीडति न कदाचिदपि
मुञ्चति तथैवापि । किञ्चैषा भोग्या यादुरी यादुरित्युदकम् । रेतोतक्षणमुदकं राति (या)
यदाति यादुरी, बहुरेतोयुक्तेत्यर्थः । तादृशी सती शाकुनां सम्भोगानां, यासु (वे० भा० यश)

^१ Nirukta reads प्रशंसन्ते ।

^२ Bṛhaddevatā reads जायापत्योः सम्प्रवादो द्वचेन ।

^३ प्रादास्तुतां रोमशां नाम नाम्ना । ^४ Bṛhaddevatā reads पूर्वया ।

^५ ० भाजनं is suggested for ० भाजनः

इति प्रजनननाम । तत्सम्बन्धीनि कर्माणि यावूनि भोगाः । तेषां शता यतानि यत्संख्यातानि
मह्यं ददातीति ॥

रोमशा नाम बृहस्पतेः पृथ्वी परिहसन्तं स्वभर्तारं प्रत्याह—

ऋ० १. १२६. ७.

भोः पते ! मे मां द्वितीयायै चतुर्थी । उपोष उपेत्योपेत्य परामृश सम्पद् स्पृश
भोगयौग्यामवगन्तव्यार्थः । मे ममाङ्गानि दध्नाणि अलरोमानि । 'दध्नमर्मकमित्यल्पस्व' इति
धास्कः (नि० ३. २०) । मा मन्थयाः मा बुध्यस्व । अदधत्वं विशदयति—अहं सर्वा रोमशा
बहुरोमयुक्ताऽस्मि—यतोऽहमीदृशी अतः सम्पूर्णवयवाऽस्मि । रोमशत्वं दृष्टान्तः—गन्धारी-
णापर्विकैव । गन्धारा (ये) देशाः तेषां सम्बन्धिन्यविजातिरिव तद्देशस्था अथवा भेषाः
यथा रोमशाः तथाहमस्मि । यथा यथा गन्धारीणां गर्भधारिणीनां स्त्रीणाम् अधिका अल्पं तर्प-
यन्ती शोचिरिव तासाम् आप्रसवं रोमादधिकर्तनस्य शास्त्रनिषिद्धत्वात् योनिः रोमशा भवति ।
यतोऽहमीदृशी अतो माम् अप्रीडां मा बुध्यस्वेत्यर्थः । सामगृह्ये—'नाजातलोभ्योपहासमिच्छेद्'^१
इति । तथा कर्मप्रदीपे—'अजातव्यञ्जनाऽतोमनी न तया सह संविशेत्'^२ इति ।

ऋ० १. १४७. ३.

अग्नेतिहासः—'उचध्यबृहस्पतिनामानौ द्वावपि आस्ताम् । तत्रोचध्यस्य ममता नाम
भार्या सा च गर्भिणी । तां बृहस्पतिर्गृहीत्वाऽरमवत्, शुक्रमिर्गमनावसरे प्राप्ते गर्भस्थं रेतः
प्रावादीत्, हे मुने ! रेतो मा त्याजी । पूर्वमहं संवसायि रेतःसङ्करं मा कार्षीरिति ।
एवमुक्तो बृहस्पतिः वसन्तं प्रतिहृद्रेतस्कः सन् जग्राप । हे गर्भ ! त्वं यतो रेतोरोधमकरोः
अतस्त्वं दीर्घं तमः प्राप्नुहि ; जात्यन्धो भवेति । एवं शापतो (वाप्तो) ममतायां दीर्घतमा
अजायतेति । स चोत्पन्नस्तमोव्यघाय अन्विमस्तीषीत् । स च स्तुत्या प्रीतः आन्ध्रं पर्यहरत्'^३
इति ।

तथाऽनुक्रमणीवृत्तौ षड्गुणशिष्यः (६. ५२. ५० १२७)—

इतिहासो हेतुभूतो विस्पष्टार्थं प्रवर्ण्यते ॥१॥

प्रजापतेः पुत्र आसीदङ्गिरा नाम वै मुनिः ।

तस्य पुत्रास्त्रयस्त्वार्त्तस्वेताग्निः स मतेजसः ॥२॥

उचध्यो ज्येष्ठ इत्येव मध्यमस्तु बृहस्पतिः ।

संवर्तस्तु कनिष्ठोऽथ ज्येष्ठो गुणगणैर्विभुः ॥३॥

(यः संवर्तो मत इति प्रथितो भारते भूषम्) ।

उचध्यभार्या ममता नाम्नाऽऽतीद् वरर्वाणिनी ॥४॥

उचध्याहितगर्भौ तौ चक्रमेऽय बृहस्पतिः ।

उचध्यपुत्रो ममतागर्भस्त्वोचोचदुत्तरम् ॥५॥

^१ गो० मु० सू० ३. ५.

^२ गो० स्मृ० ३. १३६.

^३ The passage is

borrowed from the commentary of Sāyaṇa.

ज्येष्ठपत्नीं मातृकस्यां मैनां गन्तुं ममः कृषाः ।
 (ग्रहो कामस्य दौरात्म्यं यदि मां त्वमिहागतः ॥६॥
 किञ्चाहमन प्रविष्टः क्व ते गर्भो निषीयताम्) ।
 अमोधरेतास्त्वं चासि न द्वयोरिह सम्भवः ॥७॥
 (द्वितीयस्तात ! मा मैवमकार्यं च कृषा महत् ।
 इति गर्भवचः श्रुत्वा वक्ष्यामि (तं) बृहस्पतिः) ॥८॥
 दीर्घं तमस्त्वं प्रविश मद्राक्यादन्ध एव च ।
 ततो दीर्घतमा नाम ह्युचभ्यतनयोऽभवद् ॥९॥ इति

तथा बृहदेवता (४. ११-१५).—

डावुचभ्यबृहस्पती ऋषिपुत्री बभूवतुः ।
 आसीदुचभ्यभार्या तु ममता नाम भार्गवी ॥११॥
 तां कनीयान् बृहस्पतिर्मिथुनायोपचक्रमे ।
 शुक्रस्योत्तर्गकाले तु गर्भस्तं प्रत्यभाषत ॥१२॥
 इहास्मि पूर्वसम्भूतो न कार्यः शुक्रसङ्कुरः ।
 तं शुक्रव्रतिषेधं तु न ममपं बृहस्पतिः ॥१३॥
 स व्याजहार गर्भं तं तमस्ते दीर्घमस्त्विति ।
 स च दीर्घतमा नाम बभूवधिकचध्यजः ॥१४॥
 स जातोऽभ्यपतद्देवानकस्मादन्धतां गतः ।
 बहुर्देवास्तु तन्नेधे ततोऽजन्धो बभूव सः ॥१५॥ इति ।

दीर्घतमाश्चिष्टुभा अग्निं तुष्टाव । अग्निष्टुति आग्निः अग्निमाक्ते याम्यतृचस्थाने
 "कृषा ते अग्ने शुचयन्त आयोरिति तिलो यामीनाम्" (शां० श्रौ० सू० १४.५७.१२)
 इति सूत्रे विनियोगः । ऋचोऽयमर्थः—हे अग्ने ! ते तव सम्बन्धिनो ये यावन् प्रसिद्धाः
 पालयितारो रश्मयः मामतेयं ममतायाः पुत्रं दीर्घतमसम् अन्धं पश्यन्तः रक्षणीयोऽस्माभि-
 रित्यवगच्छन्तः दुरिताद् दुःखादन्धत्वादरक्षन् । तान् रस्मान् मुकुतः शुचकर्तॄन् विश्ववेदाः
 विश्वप्रज्ञोऽग्निः ररक्ष रक्षति, अस्मत्पालनायेति भावः । तैरस्मान् रक्षतीत्यर्थः । एवं
 रक्षितान्स्मान् विप्सन्तः दम्भितुमिच्छन्तः रिपवः कामादयो नाहं देभुः, 'अहेति विनियहार्थीयः'
 (नि० १.५), न खलु दम्भितुं शक्नुवन्ति । तान्मुकुतः—'सकारोदययोः तकारम्' इति
 (ऋ० प्रा० ४. १७) नकारस्य पक्षे तकारागमः । एवं धीमद्भिरग्निराराध्य इति सिद्धम् ॥

उक्तं च—एकाहमपि कर्मस्थो योऽग्निशुश्रूषः शुचिः ।

नयत्यत्र तदेवास्व शताहं दिवि जायते ॥ इति ॥

ऋ० १. १५८. ५.

अनाख्यानम्—'जराजर्जरितायं जाल्यन्धं दीर्घतमसं मामतेयं वरीवसितुम् अशक्नुवन्ताः
 स्वगृहवासा अग्नी दाहाय प्रविशिषुः । स अक्षिप्तोऽग्नी अश्विनावस्तावीत् । तौ चैनमरक्षताम् ।
 ततोऽभ्यपतिष्यमाणमुदकेषु प्रापातयन् । तत्र निमग्नः पुनरश्विनौ तुष्टाव । तुष्टौ सन्तौ तौ जनादु-

ब्रह्मण्यम् । एवमवध्यं तं त्रैतनी नाम कश्चिद्दामोऽस्य शिरोग्रौ बलश्चाविष्यत् । ततो-
ऽप्यपालयताम्^१ ।

तथा बृहदेवता (४. २१-२४.)—

जीर्णे तु दीर्घतमसं विश्वास्तत्परिचारकाः^२ ।

दासा अग्नौ नदीतोषे दृष्टिहीनमवावधुः ॥२१॥

तथैकस्त्रैतनो नाम शस्त्रेर्षेणमपाहनत् ।

शिरश्चांसावुरवर्षव स्वयमेव न्यकृन्तत ॥२२॥

हत्वा दीर्घतमास्तं तु पापेन महता वृतम् ।

आत्माङ्गान्यनुदच्छेव तत्रोदोन्मोहितो भूषाम् ॥२३॥

अङ्गदेशसमीपे तु तं नद्यः समुदक्षिपन् ॥ इत्यादि ।

प्राततामिव्याघ्रभये ऋग्विधानं उक्तम्—

प्राततामिनमायान्तं दृष्ट्वा व्याघ्रमथो वृकम् ।

न मा गरश्चित् जापस्तेभ्य एव प्रमुच्यते ॥^३

त्रिरात्रोपोषितो रात्रौ जपेदासूर्यदर्शनात् ।

प्राप्नुत्य प्रयतः सूर्यमुपतिष्ठेद्दिवाकरम् ॥^४

पश्यन्ति तस्करा नैनं तथान्ये पापबुद्धयः ।

एकः शतानि प्रापेत तस्करेभ्यश्चरन् पथि ॥^५ इति ।

दीर्घतमा अश्विनी त्रिष्टुभा तुष्टाव । नद्यौ नद्यशीला मातृतमा मातृवज्जगतां हित-
कारिण्य आपः मा मां दीर्घतमसं न भरन् न गिरेयुः । तिमग्नं मा कुरुः । 'गृ निगरणे' लेटि व्यत्य-
येन शप् । गरणप्राप्तिं दर्शयति—यद् यस्माद् दासा अस्मदुपलपयितारो मदीयगर्भदासा
ईम् इमं दीर्घतमसं मां सुसमुब्धं सुष्टु सङ्कुचितसर्वाङ्गम् । अवाधुः अवाङ्मुखमपातयन् । किञ्च
अस्य मम शिरस्त्रैतन एतन्नामको दामोऽप्यन्तं निर्घृणः सन् यद् यदा वितक्षत् । न केवलं
शिर एव अपि तु मदीयम् उरः बलःस्थलम् अंशो च ग्व हृतवान् । विदारितवानित्यर्थः ।
हृत्तेर्लुङि छान्दसमेतद्रूपम् । ततः स्वकीयमुरः अंसावपि स्वशस्त्रेणैव तथा कृतवान् । तद्युवयो-
र्महात्म्यमिति भावः । सुसमुब्धमिति 'धन्यपूर्व०' (ऋ० प्रा० ५.२१) इति पदादित्वेन पत्वे
प्राप्ते 'संसृक्स्वभर०' (ऋ० प्रा० ५.२४) इति निषेधाच्च ॥

ऋ० १. १५८. ६.

दीर्घतमास्स्वात्मानमनुष्टुभाऽश्विनोर्महानुभावत्वं ब्रवीति । तथा ब्राह्मणम्—^६ 'पक्षे-
तद्विराह दीर्घतमा मामतोषो जुजुर्वान् दशमे युगे इति तदेतदायुष्कामस्य शस्त्रमिति' (षा०

^१ The passage is borrowed from the commentary of Sāyana with slight variation. ^२ Bṛhaddevatā reads तत्परिचारिणः । दासा ब्रह्मवा ।

^३ Rgvidh. 1.25.6.

^४ Rgvidh. 1.25.7.

^५ Rgvidh. 1.26.1.

^६ S. A. reads तदप्येतद्वि०

आ० २.१७) । अयमर्थः—दीर्घतमा एतन्नामा ऋषिः स च आमतेयः ममतायाः पुत्रः । दशमे युगे दशभृगुपर्यन्तं महानुभावयोरश्विनोः प्रसादात् पूर्वोक्ताद् दुःखाद्विमुक्तोऽप्यन्तं सुखी स्वपुत्र-
भार्यादिभिः सहितः जीवितवान् । दशमे युगेऽतीति सति जुजुर्वान् जीर्णः वंशीपलितगात्रो
बभूव । एवम्भूतः सन् अपाम् अपसां कर्मणाम् अर्थं प्रयोजनं यतीनां प्राप्नुवन्तीनां तासां
प्रजानां (ब्रह्मा ब्रह्मसदृशः परिवृढो भवति) किञ्च सारथिस्तन्निर्वाहको भवति देवो
भवतीत्यर्थः ।

ऋ० १.१६१.६.

दीर्घतमा जगत्या ऋभूस्तुष्टाव । षष्ठेऽह्न्यग्निभास्ते विनियुक्तम् । 'अयं जायत' इति
खण्डे 'कतरा पूर्वा (ऋ० १.१६५) किमु श्रेष्ठ०' (ऋ० १.१६१) इति सूचितम्^१ । ऋचोऽय-
मर्थः—इन्द्रो हरी एतन्नामकावक्षी रथे युयुजे योजितवान् । 'हरी इन्द्रस्य' इति निघण्टुः
(१.१५) । तथाऽश्विना अश्विनौ रथं योजितवन्तौ । तथा बृहस्पतिः एतन्नामको देवो विश्व-
रूपां नानारूपां गाम् उपाजत उपागमत् । स्वीकृतवानित्यर्थः । 'विश्वरूपा बृहस्पतेः' इति
(निघण्टुः १.१५) । तत्र तस्माद् ऋभुर्विम्बा वाजश्च सूर्यं देवानिन्द्रादीनगच्छत । गत्वा च हे
स्वपसः ! शोभनाश्वरथादिकर्मवन्तः यूयं यज्ञियं यज्ञार्हं भागं सोमरूपम् ऐतन् प्राप्नुत ।
कर्मसामर्थ्येन हविर्भुजो भवतेत्यर्थः । ऋभूणाम् अश्ववादिकरणे निगमाः—

तजन् रथं सुवृतं विघ्नापसः (ऋ० १.१११.१),
अमयः कर्त्तव्यो रथ उतेह कर्त्तव्यः (ऋ० १.१६१.३),
रथं ये चक्रुः सुवृतं नरेष्ठां (ऋ० ४.३३.८) इत्येवमादयः ।

ऋ. १.१६२.६.

त एव धन्या ये पशुना निहृडान्नीषोमीयसवनौयशूलगवादिना देवान् द्योतमानान् इन्द्रा-
दीन् यजन्ते तर्पयन्ति । कुतः ? त्रिभिर्ऋणैर्ऋणवान् जायते देवेज्यया देवानामनुष्णा भवन्तीति
धन्यत्वम् । ब्राह्मणे तयोक्तम्—'तद्यदुपवसयेऽग्नीषोमीयं पशुमालभत आत्मनिष्कण्ठो हृत्वास्वप
तेनात्मानं निष्कीयानृणो भूत्वाऽयं यजते' इत्यनुष्ठुप्त्वमुक्तम् (कौ० ब्रा० १०.३) । त एव
वैष्णवा विष्णुरूपेऽग्नी जुह्वतीति वैष्णवाः । विष्णुरग्निरित्युक्तत्वात् । अत एव वैष्णवाः देवाः
पशुना कथं हृष्टा भवन्तीत्याह—'अथ मनोतामन्वाह सर्वा ह वै देवताः पशुमालभमानमुपगच्छन्ते
मम नाम ग्रहीष्यति' इति ब्राह्मणमुक्तम् (कौ० ब्रा० १०.६) । एवं सति ववि शमितुः
विशसनकर्तुः तत्तस्थं हस्तस्थञ्च मक्षिकाभिराश्रितं यशमिषञ्च तद्देवेष्टं भवति । तर्हि
मुन्यंस्कृतामिषस्य का कथा । अस्मिन्नर्थे दर्पतमसौ अश्वस्तुतौ षण्डुर् ऋक् । अश्वमेधे
'अग्निगो क्षमीष्वमिति परिशिष्य मा नो मित्र इति' (ऋ० १.१६२) विनियुक्तम्
(शां० श्रौ० सू० १६.३.२२) । ऋचोऽयमर्थः—अश्वस्य तदवपवभूतस्य कविषः आममांसस्य
यवङ्गं मक्षिका आश अन्नजपत् । 'अश भोजने' । यद्वा कर्मणि षण्डी । अश्वस्य यन्मांसं
भक्षयति वा । अशवा स्वरी पक्वञ्जनकाले यद् रिप्तं लिप्तमस्ति । स्वरणा पशुमनर्त्तति

^१ A fragment of the शां० श्रौ० सू० 10.8.14.

^२ ०मालभमानमुपसङ्गच्छन्ते is the reading of the Brāhmaṇa.

श्रुतेः (Cf. तै० सं० ५.५.७.१), अथवा स्ववितौ छेदनकाले अथदानकाले यत्किञ्चित्मस्ति शमितुर्हस्तयोः यच्च विग्रसनकाले तस्य गच्छेत् त्विष्टमस्ति ता सर्वा तानि सर्वाणि हे अश्व ! तव सम्बन्धीनि देवेष्वस्तु देवसन्तोषणार्थाय भवन्तु । अश्व इत्युपलक्षणम् । सर्वेषु पशुष्वेव सन्तोषाय भवन्तिवत्यर्थः ॥

अ० १. १७०. १.

इन्द्रदुष्टान्तेन द्रव्यति—इन्द्रेण परमैश्वर्येणामस्त्यसंवादे सूक्ते न नूनमित्यस्मिन्नेव धर्मे उदाहृतः । तमानुक्रमणी "न नूनं पञ्चागस्त्येनैन्द्रे हविषि मरुतामुद्यत इन्द्रागस्त्ययोः संवाद ऐन्द्रस्तत्राद्या" (KSA. १.१७० पृ० १२) इति । तथाह यास्कः—"अगस्त्य इन्द्राय हविर्निरूप्य मरुद्रूपः सम्प्रदत्ताञ्चकार । स इन्द्र एव परिदेवपाञ्चके" (नि० १.५) इति परिदेवना नाम मनुपूर्वको विलापः ।

तथा बृहदेवता (४. ४६—५३)—

निरूप्य यद्विद्वच्चैन्द्रं मरुद्रूपो दातुमिच्छतः ॥४६॥

विज्ञायावेक्ष्य तद्भावमिन्द्रो नेति तमब्रवीत् ।

न श्वो नाद्यतनं ह्यस्ति वेद कस्तद्यदद्भुतम् ॥५०॥

कस्यचित्त्वर्थसञ्चारे चित्तमेव विनश्यति ।

किं न* इत्यब्रवीदिन्द्रमगस्त्यो भ्रातरस्तव ॥५१॥

मरुद्भिः सम्प्रकल्पस्व वधीर्मा नः शतक्रतो !

किं नो* भ्रातरिति त्वस्वामिन्द्रो मान्वमुपालभत् ॥५२॥

अगस्त्यस्त्वरमित्यस्यां क्षुब्धमिन्द्रं प्रशामयत् ।

प्रादात्संवननं कृत्वा तेभ्य एव च तद्विः ॥५३॥ इति ।

बृहत्या इन्द्रोऽगस्त्यं तुष्टाव । परिदेवनाप्रकारः प्रतिपाद्यते । (इन्द्र आह) अद्यतनं यदस्ति तन्नूनमद्य नास्ति । 'नूनमिति विचिकित्सार्थीयः' (नि० १.५.) विचिकित्सा नाम विवेकपूर्वोऽप्यधारणाभिप्रायः । अत्राद्येति यद्यपि नास्ति तथाप्युत्तरपदे श्वरिति निर्देशादद्येति गम्यते । तथा श्वोऽपि नूनं नो श्वस्तनमपि नैवास्ति । अद्य यथा अस्मभ्यं निरुप्तमस्मदर्थं नास्ति किल श्वः क्वं लप्स्यते ? इति भावः । यदद्भुतम् अन्वस्मै निरूप्य अन्वस्मै दत्तमिति यदस्ति वेपरीत्यं तत् को वेद ? यद्वा यदद्भुतम् अभूतं भाविकार्यं यदस्ति तत् को वेद ? अनेन श्वो लप्स्यत इत्याद्या न कार्यत्युक्तं भवति । तदेवाह—अभिपञ्चरेभ्यं सर्वतः सञ्चारि अन्वस्य चित्तं मानसं को जानातीति शेषः । उतापि च आधीतम् आध्यातं चिरकालं चिन्तितमपि विनश्यति किन्तु सकृत्समृतं नश्यतीति धर्मे विलम्बो न कर्तव्य इत्युक्तं भवति । तथोक्तमन्यत्र—

श्वः कार्यमद्य कुर्वीत पूर्वोऽह्ने चापराह्निकम् ।

न हि प्रतीक्षते मृत्युः कृतं वा यदि वाऽकृतम् ॥

म० आ० शा० पृ० १७५.१५; ३२१.७३.

* निरुप्तं तद् . . . मिच्छति is the reading of BD.

* RV. I. 170.2 *RV. I. 170.3. *RV. I. 170.4

इदमद्य त्विदं श्वोऽपि नैतन्मत्स्यं युज्यते ।
 अवशम्भाविना श्वोऽपि (श्वो वा) नैतस्मिन्भविता भवान् ॥
 यस्य स्पान्मृत्पुना सख्यं येन पीतमुतामृतम् ।
 तेनेदं युज्यते वक्तुमिदं मे श्वो भविष्यति ॥
 आदातं च प्रदानं च कर्तव्यस्य च कर्मणः ।
 क्षिप्रमक्रियमाणस्य कालः पिबति तद्रसम् ॥ इत्यादि ।

ऋ० १. १७६. १.

पूर्वीरद्वमित्यनेनामयोर्दम्पत्योः भोगार्थं संवादः । तथानुक्रमणी—“पूर्वीः यद् जायापत्यो-
 लोपामुद्राया अगस्त्यस्य च दृचाभ्यां रत्यर्थं संवादः” (KSA. १.१७६ पृ० १२) इति ।

तथा बृहद्वैक्ता (४. १७-६०.)—

*अगस्त्यस्य ऋषेर्भार्या लोपामुद्रा यशस्विनी ।
 उपवस्यितुमारेमे रद्वःसम्भोगकाम्यया ॥१७॥
 द्वाभ्यां सा त्वब्रवीदृभ्यां पूर्वोरिति चिकीषितम् ।
 रिरंसुस्तामथागस्त्य उत्तराभ्यामतोषयत् ॥१८॥
 विदित्वा तपसा सर्वं तयोर्भावं रिरंसतोः ।
 *न त्वेनः कृतवानस्मि ब्रह्मचार्युत्तमे जगौ ॥१९॥
 प्रशस्य तं परिष्वज्य गुरु मूर्ध्न्येवजिघ्रसुः* ।
 स्मिन्त्वेनमाहुतुश्चोभावनाया असि पुत्रक ! ॥२०॥ इति ।

द्वाभ्यां पूर्वं लोपामुद्रा ततो द्वाभ्यामगस्त्यः । ततो द्वाभ्यां ब्रह्मचार्यन्तेवासी । एवं त्रय
 ऋषयः । सर्वत्र रतिदेवता । त्रैष्टुभम् । उपान्त्या बृहती । लोपामुद्राऽऽह—हे अगस्त्य ! अहं
 लोपामुद्रा पूर्वीः शरदः पुरातनान् असंख्यातान् संवत्सरान् दोषाः राज्ञोः वस्तोः अहानि उपसः
 उपःकालाश्च तथा देहं जरयन्तीः । सर्वत्रात्यन्तसंयोगे द्वितीया । अद्यतनकालपर्यन्तं बहुसंवत्सरं
 कात्स्न्येन त्वच्छुभ्रपया सश्रमाणा आन्ताऽभूवम् । इदानीं तु जरिमां जरा तनूनामङ्गानां
 श्रियं सौन्दर्यं मिनाति हिनस्ति । एवमपि नानुगृह्णासीत्यर्थः । अप्यूनं । अपीति सम्भावनायाम् ।
 उ इत्यवधारणे । नु इति वितर्कः । इदानीमपि किं सम्भावनीयम् ? लोके हि पत्नीः स्वपत्नीः
 वृषणः सेक्तारः पुरुषाः जगम्युः गच्छेयुः सम्भोगं कुर्युः । अतो मां किमित्यवमन्यसे ?
 इदानीमपि वा सम्भावयेत्यर्थः । ‘संरुद्रप्रजननस्य ब्रह्मचारिण इत्पुषिपुष्या विलपितं वेदयन्ते’
 इति (नि० ५.२) यास्कः । अप्यूनं—‘नु चाप्युतम्’* इति दीर्घः । एवं निर्लज्जा भोगतो हीना
 भवेदित्युक्तम् ।

* ‘भूत्वान्तेवासी ब्रह्मचार्यन्त्ये बृहत्यादी अपश्यत्’ इत्यस्यावशिष्टो भागः ।

* ऋती स्नातामृषिर्भार्या लोपामुद्रां यशस्विनीम् । A. A. Macdonell's edition.

* अर्चनः is the reading of BD.

* BD. reads अवजघ्नतुः

* RPR. 8.1

ऋ० १. १८२. ३.

अस्या जगत्या अयमर्थः—हे देवा ! दर्शनीयावद्विनी ! 'अन्नं कुहन्तो मनुष्याय दर्शनीयो' इति पारुकः (नि० ६.२६) । युवां यः कश्चिज्जनः अहविः यज्ञार्थं हविर्यस्य नास्ति सः । महीयते स्वात्मानं पूजयते 'मह पूजायां' (न मुष्मान् पूजयति) स आत्मम्भरिः । ततः तं जनम् अतिक्रमिष्टम् अतिक्रम्य तिष्ठतम् । अत्रास्मिन्नहविष्के जने युवां किं कृणुवः ? किं कुरुवः ? हविषाम-भावात्तत्रैव किमासाथे किमुपविशथः ? तमतिक्रम्य तिष्ठतमिति । न केवलमतिक्रमणमात्रं किन्तु पणेषंणिभूतस्य लुब्धकस्य अयष्टुरस्यासु प्राणं जुरतम् अहिंसिष्टम् । अनीनघतम् । मिनोति जूवन्ति घमतीति पाठात् (निघण्टु २.१६.) । विप्राय मेधाविने । विप्रः विप्र इति (निघण्टु ३.१५) तन्नामसु पाठात् । वचस्यवे यः युष्मत्स्तुतिरूपं वच आत्मान इच्छति स वचस्पृष्टस्मै मह्यं ज्योतिर्महत्तेजः कृणुत कुरुतम् । महीयते 'निपातैर्यद्यपि' (पा० ८.१.३०) इति निषेधाद् महच्छब्दादतिघातः । जुरतमिति तिङ्परत्वाच्च न (Cf. पा० ८.१.२८) । तथा भगवतोक्तम्—

कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम् ।

तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥

एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः ।

अथायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ ! स जीवति । (भ० गी० ३.१५-१६)

APPENDIX IV

Guṇaviṣṇu is supposed to be a pre-Sāyaṇa commentator. He has written a commentary on the *Cbāndogyamantra*. It is edited by D. Bhattacharya and published by Sanskrit Sahitya Parishad, Calcutta, 1930.

The following passages are extracts from Guṇaviṣṇu's commentary on such stanzas of the first *Maṇḍala* of the RV. as occur in the *Cbāndogyamantra*.

RV.1.1.1.=CHMB.6.43,p.116.

ऋग्वेदादिमन्त्रोऽयम्; गायत्री छन्दः, मधुच्छन्दा द्रष्टा, देवता अग्निः, विनियोगो ब्रह्म-
यज्ञे। अहम् 'अग्निम्' 'ईत्ते' स्तौमि। किम्भूतम्? 'पुरोहितं' प्रथमतः आहितम् अर्पितमिति
यावत्। तथा 'दिवं' स्तुत्वम्। तथा 'यज्ञस्य ऋत्विजम्' यजमानानुरोधेन यागकारी ऋत्विज्
भवति, अग्निरपि यजमानाभ्युदयाय यागकारी ऋत्विगुच्यते। तथा 'होतारं' होमस्य प्रधानसाध-
कत्वेन कर्तुंभूतम्। तथा 'रत्नघातम्' रत्नं सुवर्णादिकं तद् दधातीति रत्नघाः, अतिशयेन रत्नघाः
रत्नघातमः। प्रथमं अन्नदातारम् अग्निं स्तौमि, ततः स्तुतः स मह्यं धनं ददात्विति वाक्यार्थः ॥

RV.1.3.7b=CHMB.8.13,p.131.

हे 'विश्वे देवाः'! विश्वे देवाः! यूयम् 'आगत' आगच्छत।

The second pāda only of the R̥gvedic stanza 1.3.7. is identical with the first pāda of the stanza, quoted by the *Cbāndogyamantra*. The quotation of the *Cbāndogyamantra* is however identical with RV. II. 41. 13. and RV. VI. 32.7. The commentary of Guṇaviṣṇu on the R̥gvedic stanza in *toṭo* is given on RV. II. 41.13.

RV.1.3.10.=CHMB.6.1,p.97.

गायत्रीयं सारस्वतीदेवताका भरद्वाजद्रष्टा तीर्थनमस्कारे विनियुक्ता। 'पावका' पाव-
यित्री, 'वाजिनीवती' वाजः अन्नं तत्कारणतया वाजिनी पृथिवी तद्वती। एवम्भूता 'सारस्वती'
'नः' अस्माकं 'यज्ञं' 'वष्टु' बहवु 'वाजेभिः' साधनैः, वाजः अन्नानि, अन्नेन च अन्नकारणभूताः मुदः
आपश्च लक्ष्यन्ते। 'धियावसुः' इति धीशब्दः कर्मवचनः सारस्वतमन्त्राख्येन कर्मणा सह वस-
तीति लक्ष्यते। वसुः इति वसेरीणादिक उः। पावका इति "न यासयोः" (पा० ७.३.४५)
इत्यत्र "पावकादीनां छन्दसि" (वा०) इति इत्यप्रतिषेधः। वाजेभिः इति "बहुलं छन्दसि"

(पा० ३.१.१०) इति भिसो नैन् । सप्तव्याहृतिपूर्विक्या गावभ्या करस्यमुदकं सप्तकृत्वः
अनुमन्य यथाविधि सक्दाचम्य पुनरपि यथाविधि आचामैत् ॥

RV.1.6.3.=CHMB.2.18,p.22.

हे 'केतो' ! ध्वजरूप ! त्वं 'समजायथा' सञ्जातो भव । कैर्जन्यमानः ? 'उपद्भिः'
वसद्भिः गृहस्थैरित्यर्थः । किं कुर्वन् ? 'मर्या' मर्त्येभ्यः 'केतु' ज्ञानं 'कृष्वन्' कुर्वन् । न केवलं
ज्ञानम्, अपि तु 'पेशः' कुर्वन्, पेशशब्देन सुवर्णं सौन्दर्यं वा अभिधीयते, तथा च शारीरब्राह्मणम्
'पेशस्कारो पेशसो मात्रामृगादाय' इत्यादि । किम्भूतेभ्यो मनुष्येभ्यः ? 'अकेतवे' अज्ञानेभ्यः,
'अपेशसे' निर्धनेभ्यः कुत्सेभ्यो वा । 'केतुम्' इति "कित ज्ञाने" इत्यस्य रूपम् । अपेशसे
इति व्यत्ययेन बहुवचनस्यैकवचनम् । मर्याः इति "निष्टवर्ष०" (पा० ३.१.१२३) आदितुल्येण
निपातितः, व्यत्ययेन चतुर्ध्याः स्थाने प्रथमा । उपद्भिः इति व्यत्ययेन सम्प्रसारणम् । समजायथाः
इति व्याहृतोपसर्गसम्बन्धः ॥

RV.1.18.6.=CHMB.4.22,p.61.

गायत्रीयम् इन्द्रदेवताका सपिःप्राशने विनियुक्ता । 'सदनः' सभायाः 'पति' मुख्यम्
'अद्भुतम्' आश्चर्यरूपं 'प्रियम् इन्द्रस्य' इन्द्रस्य वल्लभं 'काम्यम्' अभीष्टार्थसम्पादकं 'मेधां सनि'
'धीर्धारणावर्ती मेधा' तस्या दातारं सुराचार्यम् अहम् 'अयासिप' शरणत्वेन प्राप्तवानस्मि;
सः अस्मै कुमाराय मेधां ददातु इत्याशया वाक्यार्थः । सनिम् इति "छन्दसि वनसनरक्षिमयाम्"
(पा० ३.२.२७) इति इन् । अयासिपम् इति यातेर्लुङि भिप् । मेधामिति व्यत्ययेन षष्ठ्या
द्वितीया ॥

RV.1.22.16.=CHMB.6.10,pp.100,103.

यतः 'पृथिव्याः' 'अधिसानवि' सानुभवां भूमिमधिश्चित् 'विष्णुः' 'विचक्रमे' पर्वतैकदेश-
भूमौ पदं दत्त्वा जैलोक्यम् आक्रम्य देवेभ्यो वदौ, 'अतः' भूचरान् 'नः' प्रस्थान् 'देवाः' 'अवन्तु'
रक्षन्तु । अधिसानवि इति सानी भवा सानवी ततो विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । इत्यम्भृताया भूमेः
सम्बन्धिनी मृत् पापापनोदनाय मया मृक्षत इति तात्पर्यम् ।

RV.1.22.18.=CHMB.1.5,pp.3,4;6.5,p.100;8.31,p.138.

गायत्रीयं, विष्णुदेवता, अवज्ञिषवाग्वचननिमित्तजपे विनियुक्ता । 'विष्णुः' व्यापकः
स भगवान् 'इदं जपत् विचक्रमे' आक्रान्तवान् । कथमाक्रान्तवान् ? 'केवा निदधे पदम्', पृथि-
व्याम् आकाशे स्वर्गे च पदत्रयम् अपितवान् इत्यर्थः । 'अस्व' 'पांशुले' पांशुयुक्तायां भूमौ पदं
'समूदं' सम्पृहृतिविष्टम् । अयमर्थः—विष्णुर्भूम्याकाशस्वर्गात्मिकं जपत् पादेनाक्रान्तवान्; तस्य
पदं भूम्यां सम्पृहृतिविष्टम् । एतेन विष्णुपदसम्बन्धेन भूमिरतीव शुद्धेति सा भूमिरस्मिन् सदने
हुक्त्वादिकं समाधास्यतीति ।

* Brh. Up. 4.4.4.

* Guṇaviṣṇu reads 'पांशुले' instead of 'पांसुरे' ।

पदिमा मायस्यो मधुच्छन्दोदृष्टाः वैष्णव्यः मृन्मर्दने विनियुक्ताः । आद्या व्याख्याता ।
(१.५) p. 100.

व्याख्यातम् (१.५) अत्र च विष्णवाक्रान्तत्वात् पृथिव्याः पावनत्वेन तद्विकारस्य अन्नस्य
अतिपावनत्वम् ॥ p. 138.

RV.1.22.18. = CHMB.6.6, pp.100, 101.

‘वीणि पदा’ वीन् पादविक्षेपान् ‘विष्णुः’ विचक्रमे । ‘गोपाः’ गोप्ता धर्माणाम् । ‘अदाम्यः’
अहिंस्यः । अतः पृथिवीम् आरभ्य विराट्स्थानं यावत् ‘धर्मान्’ आगादीन् ‘धारयन्’ अकृच्छ्रेण
धारयति । ते हि धर्माः पृथिव्याम् अनुष्ठीयन्ते उत्तरेषु लोकेषु फलानि भुज्यन्ते इत्येवम् । पदा
इति ‘सेदच्छन्दसि बहुलम्’ (पा० ६.१.७०) इति शैलौषः, नलोपः । गोपाः इति गुप्तेः प्राय-
प्रत्ययान्तात् क्विप्, “अतो लोपः” (पा० ६.४.४८) इति यलोपश्च (Cf. पा० ६.१.६६) ।
अदाम्यः इति दन्भेहिंसार्थात् “कृत्यत्युटो बहुलम्” (पा० ६.३.११३) इति यद्विषये ण्यत् ।
धर्माणि इति तत्साधने नपुंसकम् इति नपुंसकत्वम् ॥

RV.1.22.19. = CHMB.6.7, pp.100, 101, 102.

हे धर्मानुष्ठातारः ! तस्य ‘विष्णोः’ ‘कर्माणि’ ‘पश्यत’ निरूपयत । ‘यतः’ यः विष्णुः
पृथिवीतः आरभ्य विराजः स्थानं यावत् ‘व्रतानि’ कर्माणि क्रियमाणानि भुज्यमानानि च ‘पश्यते’
सम्पद् निरूपयति । पश्यते इति निर्णयार्थं जटस्तः, छान्दसः श्लुः, ‘लोपस्त आत्मनेपदेषु’ (पा०
७.१.४१) इति तलोपः । यश्च ‘इन्द्रस्य सखा’ ‘युज्यः’ योग्यः । बाहुलकात् क्यप् । यतः इति
प्रचमान्तात् आद्यादित्वात् तसिः ॥

RV.1.22.20. = CHMB.6.8, pp.100, 102.

तच्छन्दवाच्यं विराट्स्थानं ‘विष्णोः’ यत् ‘परमम्’ उत्कृष्टं ‘पदं’ तत् ‘सूरयः’ ज्ञानिनः
‘सदा’ ‘पश्यन्ति’ साक्षात्कुर्वन्ति, न ते कर्ममात्रपर्यवसायिनः । कथं पश्यन्ति ? ‘दिवीष चक्षुरात-
तम्’ यथा दिवि आकाशे आतत विस्फारितं चक्षुः दृश्यान्तरं पश्यति ॥

RV.1.22.21. = CHMB.6.9, pp.100, 102.

‘विष्णोः’ यत् परमं पदं ‘तत्’ ‘विप्रासः’ मेधाविनः ‘विपन्यवः’ वनतिः अर्चनकर्मा, वर्णा-
श्रमविहितैः धर्मैः विविधं वासुदेवम् अर्चयन्तः, ‘जागृवांसः’ जागरुकाः संसारभयवोद्वेगेन प्रबुद्धाः
‘समिन्धते’ सन्दीपयन्ति अभेदं यावत् ध्यायन्तीत्यर्थः । विप्रासः इति “श पुरजे” असुप्ततः आरणा-
वतीषीवचनः । विपन्यवः इति पनेविपूर्वाद् आयप्रत्ययाभावपक्षे भावे क्विप् विपन्, तस्मात्
इच्छयां क्यच्, अयस्मयाविपादेन भत्वात् नलोपाभावः “क्याच्छन्दसि” (पा० ३.२.१७०) इति
उप्रत्ययः । जागृवांसः इति जागतैः लिटः क्वमुः । समिन्धते इति “विइन्धी दीप्ती” रोधादिकः,
जट् भः अदादेशः, “श्नाप्रलोपः” (पा० ६.४.२३), “श्नसोरल्लोपः” (पा० ६.४.१११) ॥

RV.1.24.15. = CHMB.4.100, pp.81, 82; 6.12, p.104.

विष्टुविद्यम्; शुनःशेष ऋषिः; वरुणो देवता, मेखलामोचने विनियोगः । अतया विष्टुभा
शुनःशेष ऋषिः त्रिभिः पार्श्वैर्बद्धः तद्विभोक्षाय वरुणं प्रार्थयामास—हे ‘वरुण’ ! ‘अस्मत्’—सका-

शात् 'उत्तमम्' कष्टावस्थितं 'पाशम्' बन्धनम् 'उच्छ्रयाम्' ऊर्ध्वम् उत्तानय । 'अधमं' पादावस्थितम् 'अवश्रयाम्' अवस्तात् अवतारय । मध्यमं कटिदेशावस्थितं 'विश्रयाम्' तत्रस्थमेव शिथिलीकुरु । अथ पाशावमोक्षानन्तरं शुनःशेपेन वरुणः प्राप्यते—हे 'आदित्य' ! अदितिपुत्र ! वरुण ! 'अव' पाशावमोक्षानन्तरं 'तव' 'वते' परिचर्यालक्षणे 'वयम्' 'अनागसः' अनपराधाः सन्तः 'स्याम' भवेम । न केवलं तव, 'अदितये' अदितेश्च त्वन्मातुः । अथाम इति अध्वनेलेनोद् सिप्, "छन्दसि शावजपि" (पा० ३.१.८४) इति शावच् । उत्, अव, वि, इत्येते व्यबहिताः । आदित्येति "दित्य-दित्यादित्य०" (पा० ४.१.८५) इति ण्यः ।

RV.1.35.2=CHMB.2.10,p.17.

'साविता' आदित्यः 'आपाति' आगच्छति । 'देवः' दानादिगुणयुक्तः । केन ? 'रवेन' । किम्भूतेन ? 'हिरण्ययेन' सुवर्णमयेन । किं कुर्वन् ? 'भुवनानि पश्यन्' भुवनवर्तिनो मनुष्यान् प्रकाशाप्रकाशापकर्तृन् सावित्रिरीक्षमाणः । तथा 'निवेशयन्' स्वेषु स्वेषु व्यापारेषु समावेशयन् । कम् ? 'अमृतं मर्त्यञ्च' देवान् मनुष्याश्च । सूर्योदये मनुष्याः स्वेषु कर्मसु वर्तमाना देवान् प्रीणयन्ति, प्रीताश्च देवा वृष्ट्यादिना मनुष्यानाप्यापयन्ति, तेन देवमनुष्याणां परस्परप्रेम-संश्लेषः । किम्भूतः सविता ? 'रजसा' रात्रिकालेन सह 'कृष्णेन' मलिनेन 'आवर्तमानः' अनुदिनं परावर्तमानः । प्रायेण रात्रिकालस्य रागजनकत्वात् रजस्वम्, पुण्यकर्मणामवरोधाच्च कृष्णत्वम् । अथमर्थः—यः सविता देवमनुष्यव्यापारे व्यवस्थापकः, यश्च कर्मभूमिवर्तिनो पापपुण्यसाक्षी प्रत्यहं समायाति, तस्मै वयमर्चनां कुर्मः । आवर्तमानः, आयाति, इति व्यबहितोपसर्गसम्बन्धः । हिरण्ययेन इति "ऋत्यवास्त्य०" इत्यादिना (पा० ६.४.१७५) हिरण्यमशब्दः छन्दसि निपातितः ॥

RV.1.44.1.=CHMB.2.13,pp.18,19.

हे 'अग्ने' ! 'जातवेदः' ! स्मार्तश्रौतान्निसम्बोधनम् । 'त्वम्' 'उपवृधः' असि उपसि बुध्यसे प्रातराहुतिग्रहणाय जामागि, अत एव त्वं बुधरूपोऽसि, सोऽपि उपसि बुध्यते, आदित्यानु-गतत्वात् तस्य । एतेन बुधरूपित्वं बहुलैरादर्शितम् । एवञ्च 'देवान्' प्रपानकर्मभूतान् 'अद्याः' अद्यान् प्रातराहुती प्रयुज्यमानान् भक्षणान् 'आवह' प्रापय । किम्भूतस्त्वं बुधश्च ? 'राधः' धाराधनीयः, 'अमर्त्यः' देवस्वरूपः । किमर्थम् आवह ? 'विवस्वत्' विवस्वते सूर्यार्यम् । 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्भगादित्यमुपतिष्ठते' इति स्मरणात् । बहुलता सुषार्यम् ऊढाम् आहति देवा षदन्ति । किम्भूताय विवस्वते ? 'उपसः' उपसि 'चित्रं' रूपम् 'आदाशुषे' उपात्तवते । विवस्व-दिति सुबुल्लुक् । उपसः इति "चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि" (पा० २.३.६६) इति बहुलवचनात् सप्तम्यर्थे षष्ठी । राधः इति कर्मणि धञ् । आदाशुषे इति "दाशु दाने" आहूषे, लिट्ः क्वसु, "दाश्वान् साह्वान् मीढ्वाश्च" (पा० ६.१.१२) इति अङित्वम् अनिट्त्वञ्च, चतुर्थ्येकवचने "वतोः सम्प्रसारणम्" (पा० ६.४.१३१) "शासिर्वसिपसौनाञ्च" (पा० ८.३.६०) इति षत्वम् । बहा इति "छन्दसि परेऽपि" (पा० १.४.८१) इत्याहुः परप्रयोगः । अद्या इति "कृत्य-त्यटो बहुलम्" (पा० ३.३.११३) इति ण्यङिषये यत्, अत्ययेन षसो जस् । देवा इति "दीर्घा-दिति समानपादे" (पा० ८.३.६) इति खत्वम्, "प्रातोऽदिति नित्यम्" (पा० ८.३.३) इत्यनुनासिकः, रेफस्य यत्वं यतोपश्च । उपवृध इति पृषोदरादित्वात् सकारस्य रेफः । बुधस्वरूपित्वमग्नेः प्रकटयन्ती बुधार्चने युज्यते ऋगियम् ॥

RV.1.50.1.=CHMB.5.13,pp.94,95;6.39,p.113.

'त्वं' तं 'दिवं' 'केतवः' रश्मयः 'उद्गहन्ति'। किम्भूतम्? 'जातवेदसं' तेजोमयम्। किमर्थम् उद्गहन्ति? 'विश्वाय' विश्वस्य 'दृशे' दर्शनाय। अयमर्थः—तेजःस्वरूपं सूर्यं विश्व-प्रकाशनाय रश्मयः उद्गहन्ति। उदु इत्युकारः सम्बोधने। दृशे इति "दृशे विश्वे च" (पा० ३.४.११) इति तुमर्थे केप्रत्ययः। विश्वाय इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥

RV.1.50.2.=CHMB.6.42,p.114.

प्रकारो निवेद्यवाची। 'क्षत्रा' सारथिना 'त्यक्तुभिः,' अतिवेगात् प्राप्तदेशपरिहारशीलैः वाजिभिः 'अयं' सूर्यभक्तः 'सूराय' आदित्याय 'विश्ववज्रसे' जगदवलोकयित्रे न 'पत्येत' न नीयेत इति 'न' अपि तु नीयेत। अथ दृष्टान्तः—'यथा' 'आयवः' प्राणिनां ज्योतिरालाः। ते यथा ज्योतिःपथादगम्य सूर्यसारथिना तद्वाहैः सूर्यसकाशं नीयन्ते। त्यक्तुभिः इति "सितनिगमि०" (उ० १.७०) इत्यादिना तुन् बहुवचनात् त्यजेरपि भवति ॥

RV.1.50.4.=CHMB.6.43,pp.114,115.

हे 'सूर्ये'! त्वं 'तरणिः' 'असिः' तारकः भवसि। तथा 'विश्वदर्शितः' असि अन्वकारे मग्नं विश्वं दर्शितं येन सः विश्वदर्शितः इति आहिताग्न्यादित्वाद् निष्ठायाः परनिपातः। तथा 'ज्योतिष्कृत्' असि आलोककारी भवसि। तथा 'विश्वम्' 'आमासि' दीपयसि, अन्तर्भावितव्यर्थो भातिः। किम्भूतं विश्वम्? 'रोचनं' सूर्यलोकसम्पर्काद् दीप्यमानम्। 'अनुदात्तेतश्च' ह्लादेः"। (पा० ३.२.१४६) इति युच् ॥

RV.1.50.7.=CHMB.6.44,pp.114,115.

हे 'सूर्ये'! त्वं 'पृथ्वहाः' पृथुवासरः 'उदेधि'। किं कुर्वन्? 'द्यां' दिवं 'रजः' भूतल-सन्निविष्टं 'विमानः' परिच्छिन्दन्, तथा 'जन्मानि पश्यन्' उत्पत्तिभाजाम् उत्पत्तीः अवलोकयन्। कैः उदेधि? 'अक्तुभिः' कुटिलगमनैः ह्यैः इत्यर्थः। उदेधि इति व्यवहितोपसर्गसम्बन्धः। पृथ्वहाः इति पृथुनि ग्रहानि यस्मात् पृथ्वहाः, मेघादिषट्के भारते वर्षे, तुलादिषट्के कुरुषु उत्तरेषु तेनार्थं सर्वकालं पृथ्वहाः सूर्यो भवति। सर्वमेतत् स्तुतिपरम्। अक्तुभिः इति "अक् कुटिलायां गतौ" तस्मात् "सितनिगमि०" (उ० १.७०) इत्यादिना बहुवचनात् तुन्। एवम्भूतं भगवन्तम् उपतिष्ठ इति तात्पर्यम् ॥

RV.1.50.10.=CHMB.6.11,p.103.

विष्टुद्वियं प्रसङ्गवद्दृष्टा सूर्यदेवता तद्वेक्षणं विनियुक्ता। 'तमसस्परि' नैशातमस उपरि 'ज्योतिः' प्रकाशकं 'वयम्' उत्पद्यन्तः 'सूर्यम्' 'अगन्म' इति सम्बन्धः। "आशंसायां भूत-वच्च" (पा० ३.३.१३२) इति गच्छाम इत्यर्थः। कीदृशं ज्योतिः? 'उत्तरम्' उत्कृष्टम्। 'स्वः पश्यन्त उत्तरम्', स्वरिति सूर्यस्य नाम, ज्योतिर्मध्ये सूर्यं देवमुत्कृष्टम्। 'देवत्रा' 'दिवं' पूजयितुं पश्यन्तः। ततः सूर्यस्य मण्डलं भित्त्वा 'उत्तमं' 'ज्योतिः' ब्रह्माण्यम् अगन्म इति वाक्यपरिस-

माप्तिः । देववेति "देवमनुष्य०" (पा० १.४.५६) इत्यादिना द्वितीयान्तात् आग्रत्ययः । अगन्मेति गमेः "मन्त्रे षसह्वर०" (पा० २.४.८०) इति ज्ञेर्लुक्, "मो नो धातोः" (पा० ८.२.६४) इत्यनुवृत्तौ "स्वोश्च" (पा० ८.२.६५) इति नकारः ।

RV.1.82.2.=CHMB.8.38,pp.141-143.

पितरः 'अक्षन्' अक्षादिभ्यः हवींषि इति शेषः । 'हि' यस्मात् 'ते' 'अवप्रियाः' अवन्ति तर्पयन्ति यानि हवींषि तानि प्रियाणि येषां ते अवप्रियाः । अतः 'अमौमदन्त', स्वार्थे णिच्, अना-
ञन् ह्रस्वम् अलभन्त । तथा 'अधूषत' अकम्पित रोमाञ्चयुक्ताः इत्यर्थः । तथा 'अस्तोषत' आदकृत्वा पुष्टाः सन्तो भक्ष्यद्रव्याणि अश्लाचिषत । किम्भूताः ते ? 'स्वभानवः' स्वकीयाः भानवः दीप्तयः येषाम् तृप्तिविशेषेण दीप्तिविशेषसम्पत्तेः । तथा 'यः' ये पितरः 'विप्राः' पात्रब्राह्मण-
देहस्थाः तात्स्थेन तच्छब्दप्रयोगः, विप्रशरीरसंस्थाः सर्वमेतच्चक्रुः इत्यर्थः । 'नविष्टया' 'मती' अत्यन्ताभिनवया बुद्ध्या 'नु' हे 'इन्द्र' । परमेश्वर्ययुक्त! सूर्य! 'ते' तव 'हरी' हरीन् अश्वान् 'गोजा' एकत्रितीमूय निरूपयति । अनावस्याशेषविभागे चन्द्रमण्डलस्य सूर्यमण्डलादवस्तादव-
स्थितैः पितॄणां चन्द्रमण्डलाधारत्वान् सूर्याश्वनिरूपणं तेषां युज्यते । एतच्च वितर्जितानां विप्र-
देहात् पुनश्चन्द्रमण्डलमुपगतानां तृप्या स्वस्वचित्तानां च इत्युज्ज्वलम् । यथा च ते हरीन्
निरूपयन्ति तथा अहमपि पिण्डान् मुक्तुं लान् कर्तुं निरूपयामि इति तात्पर्यम् । अक्षन् इति अदेः
लुङ् "मन्त्रे षसह्वर" इत्यादिना (पा० २.४.८०) ज्ञेर्लुक् "गमहन०" (पा० ६.८.१८) इत्युपधा-
लोपः, चत्वम्, "शासिवसि०" (पा० ८.३.६०) इति पत्वम् । अधूषत इति "धूञ् कम्पने"
गुणमावः छान्दसः । नविष्टया इति नवजाज्जातिशासनिक इष्टम् । मती इति "सुपां मुलुक्"
(पा० ७.१.६) इत्यादिना पूर्वसवर्णः । योजेति समाधिवचनाद् युजेर्व्यत्ययेन षप्, भेर्लुक्,
"द्रवचोऽस्तितः" (पा० ६.३.१३५) इति दीर्घः । हरी इति "इयाद्वियाजीकाराणामुपसंख्यानम्"
(पा०—पा० ७.१.३६) इति षस ईकारः ॥

RV.1.89.6.=CHMB.2.29,pp.25,26.

'नः' असमभ्यम् 'इन्द्र' 'स्वस्ति' शान्ति 'दधानु' । किम्भूतः ? 'वृद्धधावाः' वृद्धवाक्य-
कारी । तथा 'पूषा', 'विश्ववेदाः' सर्वज्ञः, तथा 'ताद्व्यः', 'अरिष्टनेमिः' अव्याहतमतिप्रसरः,
तथा 'बृहस्पतिः' । स्वस्ति नः दधानु । "एतादन्तस्त्रो गातव्या वा" इति गृह्यम् ।

RV.1.90.6.=CHMB.8.32,pp.138,139.

'वाताः' वायवः 'मधु' 'ऋतायते' बहन्तीत्यर्थः । 'सिन्धवः' नद्यः 'मधु' 'अरन्ति' ।
'ओषधीः' धान्यादयः 'माध्वीः' मधुयुक्ताः 'सन्तु' । 'नः' इति स्थानत्रयेऽपि योज्यम् ॥

ऋतायते इति वचनव्यत्ययः । माध्वीः इति "ऋत्त्यवास्तव्य" इत्यादिना (पा०
६.४.१७५) माध्वीषब्दो निपातितः, "वा छन्दसि" (पा० ६.१.१०६) इति पूर्वसवर्णः । एवम्
ओषधीः इत्यत्र ॥

RV.1.90.7.=CHMB.8.33,pp.138,139.

तथा 'नक्त' 'मधु' 'अस्तु' राधिः मधुगवी भवतु । 'उत' अपि च 'उषसः' अपि मधुमत्स्यः

सन्तु । 'पाथिवम्' पृथिवीसम्बन्धि 'रजः' 'मधुमत्' अस्तु । 'दोः' स्वर्गः 'पिता' पितृव सर्वस्वाधि-
गम्यत्वाद् 'मधु' 'अस्तु' मधुमयी भवतु ॥

RV.1.90.8.=CHMB.8.34,p.139.

'वतस्पतिः' च 'मधुमान्' 'अस्तु' । 'नः' इति सर्वत्र योज्यम् । 'सूर्यः' च 'मधुमान्'
अस्तु । 'गावः' च 'माध्वीः' मधुमत्यो 'भवन्तु' । 'नः' अस्माकम् ॥

मधुमा अस्तु इति पूर्ववत् क्त्वादि ॥

RV.1.91.16.=CHMB.2.11,pp.17,18.

हे 'सोम' 'वृष्ण' वृष्टिभवं जलं 'ते' तव 'समेतु' सङ्गच्छतां त्वत्साभिष्यं वातु । अतस्त्व
'विश्वतः' विश्वम् 'आप्यावस्व' । अत एव 'वाजस्य' अर्धं 'सङ्गच्छे' सङ्गमे 'भवा' भव । 'वृष्टे-
रन्नम्' इति स्मृतेः । चन्द्रस्तुतिरेषा । आप्यावस्व इत्यन्तर्भाषित्यर्थः सकर्मकः । विश्वत
इत्याद्यादित्वेन द्वितीयान्तात्तसिः । वृष्णमिति वृष्णी वासवाद्भुवतीति "भवे छन्दसि" (पा०
४.४.११०) इति यत्, छान्दस उपधानोपः । भवा इति "वृषचोऽस्तिकः" (पा० ६.३.१३२)
इति दीर्घः । सङ्गवशब्दः सङ्गमवाची ॥

RV.1.94.1.=CHMB.1.7,pp.4,5.

जगतीजपमिदम्, कौत्स ऋषिः, अग्निदेवता, पृष्ठधस्य षडहस्य षष्ठेऽहनि आग्निमास्ये
शस्त्रे परिसमूहने च विनियोगः । तथा च मूह्यम् (गो० ४.५.५) "इमं-भराम-शकेमेति तुचेन
परिसमूहेत्" । 'इमं' 'स्तोमं' स्तवं 'वयं' 'सम्महेम', "मह पूजायाम्" सम्पक् पूजोपकरणयुक्तं
कुर्याम । कस्मै ? 'जातवेदसे' जातविद्यो वा जातघनो वा जातविज्ञानो वा जातवेदाः, तस्मै ।
किम्भूताय ? 'अहंते' स्तुतियोग्याय । कया ? 'मनीषया' प्रजया । 'रथमिव' सारथिरित्यध्या-
हार्यम् । 'हि' यस्मात् 'नः' अस्माकम् 'अस्य' अग्नेः सकाशात् 'भद्रा' कल्याणी मुख्या वा 'प्रमतिः'
प्रकृष्टा बुद्धिः 'संसदि' जनसमाजे जायते, यथा वयमपि स्तोतुं जानीमः, तस्मात् हे 'अग्ने' !
यस्त्वमेवम्भूतस्तस्य 'तव' 'सक्ये' मित्रत्वे स्थिताः 'वयं' केनचिद् दुरात्मना 'मा रिषाम' मा
हिसिष्महि तदाशास्यते । सम्महेमेति रिषामेति चात्र "अन्येषामपि दृश्यते" (पा० ६.३.१३०)
इति दीर्घः ॥

RV.1.94.3.=CHMB.1.9,pp.5,6,7.

हे 'अग्ने' ! 'त्वम्' अस्माकं 'धिपः' कर्माणि बुद्धीर्वा 'साधय' त्वदाराधनयोग्या निष्पादय,
यथा 'वयं' 'त्वा' त्वां 'समिधं' शकेम' परिचरितुं शक्नुयाम । 'ते' त्वपि 'आहुतं' हविः 'देवाः'
इन्द्रादयः 'अदन्ति' भक्षयन्ति, त्वन्मुञ्चत्वात् तेषाम् । अतस्त्वं 'तान्' 'आदित्यान्' अदितेः पुत्रान्
आवाहय ; 'हि' यस्मात् तान् 'आदित्यान्' वयम् 'उरमसि' कामयामहे उद्देत्यत्वेन इच्छामः । 'अग्ने,
सक्ये, मा रिषाम वयं तव' इति सर्वत्र तुल्यम् । शकेम इति "लिङ्गधासिध्यङ्" (पा० ३.१.८६) ।

समिधमिति तुमर्धे "शक्ति णमुल्कमलो" (पा० ३.४.१२) इति कमल् । साधया इति "अन्वेया-
मपि" (पा० ६.३.१३७) इति दीर्घः । ते इति सप्तम्यर्थे णट्ठीः । आदित्यां 'तौ' इति "दीर्घा-
दटि समानपादे" (पा० ८.३.६) इति श्रुत्वं, यतोपः, "आतोऽटि नित्यम्" (पा० ८.३.३) इत्यनु-
नासिकः । 'उदमसि' इति वक्ष कान्तौ, "ग्रहि" इत्यादि (पा० ६.२.१६) सूत्रेण सम्प्रसारणम्,
"इदन्तो मसि" (पा० ७.१.४६) इति इकारान्तता ॥

RV.1.94.4.=CHMB.1.8, pp.4, 5, 6.

हे 'अग्ने' ! त्वदर्थम् 'इधम्' यज्ञदाह 'भराम' आहराम । 'हवीषि' चरुप्रभृतीनि 'पर्वणा
पर्वणा' पर्वणि पर्वणि 'चिन्तयन्तः' उपपादयन्तः वयं 'कृणवाम' सम्पादयाम निर्वपामेति यावत् ।
तथा च श्रुतिः—'अमावास्यायामावासांसेन यजेत पौर्णमास्यां पौर्णमासेन' इति । किमर्थम् ?
'प्रतराम्' अतिशयेन प्रकृष्टं सुदीर्घकालं जीवातवे जीवनाय । किञ्च 'साधय धियः'—धीरिति
कर्मणो नामः तेनैतदुक्तं भवति,—अस्माभिः कियमाणानि कर्माणि साधय सफलानि कुरु इत्यर्थः ।
भरामेति—"हृषहोर्भस्वन्सि" इति हकारस्य भकारः । पर्वणा पर्वणेति "मुपां मुलुक्"—
(पा० ७.१.३६) इत्यादिना सप्तम्या आत् । कृणवामा इति साधया इति "अन्वेयामपि दृश्यते"
(पा० ६.३.१३७) इति दीर्घः ॥

RV.1.97.1.=CHMB.8.69, p.151.

हे तोय ! 'नः' अस्मान् 'अपशोषुचत्' अत्यर्थमपगतशोकान् कुर्वन् 'अधम्' जातिमरण-
जनितं पापं क्षमयेति शेषः । अतोऽत्र जले स्नानं करवाम यथा पुरा ईदृशं दुःखमस्मान्नानुशोचयति ।
अपशोषुचदिति शुचयेर्दुःखान्ताच्छत्रुप्रत्ययः, आवहितोपसर्गसम्बन्धः ॥

RV.1.99.1.=CHMB.5.16, p.96.

विष्टुवियम् आग्नेवी काश्यपदुष्टा आत्मारक्षायां विनियुक्ता । वयं 'जातवेदे' अग्नये
'सोमं' यज्विशेषं 'सुनवाम' सन्वधीमहि । 'सः' जातवेदाः 'अरातीयतः' अरातिहितान् 'निदहाति'
भस्मीकरोति । तथा 'वेदः' वेदं परिषदति राशीकरोति । 'नः' अस्माकम् इत्युभयत्र योज्यम् ।
तथा 'विश्वा' विश्वम् 'अग्निः' अग्निना 'दुर्गाणि' 'दुरितानि' अतिक्रामति 'तावा सिन्धुमिच'
नौक्या नदीमिव । सुनवाम इति लोट् उत्तमपुरुषबहुवचनं मत्, "नित्यं हितः" (पा० ३.४.६६)
इति सकारलोपः आद् गुणः । अरातीयतः इति अरातिशब्दात् हितायें "प्राक्कीताच्छः"
(पा० ५.१.१) आद्यादित्वात् द्वितीयांतात् तसि । निदहाति इति सेट् आद् । वेदः इति
द्वितीयायें प्रथमा । परिषदति इति लेट्, "सदिरप्रतेः" (पा० ८.३.६६) इति पत्यम् । विश्वा
इति "मुपां मुलुक्" (पा० ७.१.३६) इत्यादिना सोः आत्वम् । दुरिताति इति दुःखेन इतः
दुरितः, दुरित इवाचरति इत्याचारे निवप् ततो लेट् आद् । अग्निः इति तृतीयैकवचनस्य
सुः ॥

RV.1.115.1.=CHMB.5.14, p.95; 6.40, p.115.

असौ सूर्यः 'उदगात्' उदितः अभवत् । किम्भूतः ? 'मित्रस्य वरुणस्य अग्नेः' त्रयाणां
देवानां 'वक्षः' । पुनः किम्भूतः ? 'देवानाम्' 'अनीकं' समूहकम् । कथम् उदगात् ? 'विजम्'

आश्चर्यं यथा भवति । उदयानन्तरं 'आवापृथिवी अन्तरिक्षं' च 'आप्रा.' पूरितवान् स्वेन रश्मि-
जालेन इत्यर्थः । पुनः किम्भूतः ? 'जगतः' जङ्गमस्य 'तस्थुषः' स्थावरस्य च 'आत्मा', स्थावर-
जङ्गमात्मकलक्षणसारमयः अयमेव सूर्यः इत्यर्थः । * एतौ च मन्वौ सूर्योपस्थाने त्रिनिपुक्ती
सूर्यदेवतौ गायत्रीविष्टुप्लव्ण्वी शक्वन्व-कौत्सदुष्टौ यथाक्रमम् । आप्राः इति व्यत्ययेन तेः सिः ॥

* The dual number refers to the Mantras RV. 1.50.1. and RV. 1.115.1.

मुद्रक—श्री० के० धामी, इलाहाबाद लॉ जर्नल प्रेस, इलाहाबाद
प्रकाशक—भीतीलाल बनारसीदास, पञ्जाब संस्कृत बुक डिपो, लाहौर

PADAPĀṬHA

प्र । वः । पान्तम् । रघुऽमन्यवः । अन्धः । यज्ञम् । रुद्राय ।
 मीळ्हुर्यै । भरध्वम् । दिवः । अस्तोषि । असुरस्य । वीरैः । इषुध्याऽइव ।
 मरुतः । रोदस्योः ॥ १ ॥ पत्नीऽइव । पूर्वऽहूतिम् । ववृध्व्यै । उप-
 सानक्ता । पुरुधा । विदानी इति । स्तरीः । न । अत्कम् । विऽउतम् ।
 वसाना । सूर्यस्य । श्रिया । सुऽदृशी । हिरण्यैः ॥ २ ॥ ममत्तु । नः ।
 परिऽज्मा । वसर्हा । ममत्तु । वार्तः । अपाम् । वृषणऽवान् । शिशीतम् ।
 इन्द्रापर्वाता । युवम् । नः । तत् । नः । विश्वे । वरिवस्यन्तु । देवाः
 ॥ ३ ॥ उत । त्या । मे । यशसा । श्वेतनायै । व्यन्ता । पान्ता । औ-
 शिजः । हुवध्व्यै । प्र । वः । नपातम् । अपाम् । कृणुध्वम् । प्र । मा-
 तरा । रास्पिनस्य । आयोः ॥ ४ ॥ आ । वः । रुवण्युम् । औशिजः । हु-
 वध्व्यै । घोषाऽइव । शंसम् । अर्जुनस्य । नंशैः । प्र । वः । पूष्णे । दावने ।
 आ । अच्छ । वोचेय । वसुऽतातिम् । अग्नेः ॥ ५ ॥ श्रुतम् । मे ।
 मित्रावरुणा । हवा । इमा । उत । श्रुतम् । सदर्ने । विश्वतः । सीम् ।
 श्रोतु । नः । श्रोतुऽरातिः । सुऽश्रोतुः । सुऽचेत्रा । सिन्धुः । अत्-
 ऽभिः ॥ ६ ॥ स्तुपे । सा । वाम् । वरुण । मित्र । रातिः । गवाम् । शता । पृचऽया-
 मेषु । पजे । श्रुतऽरथे । प्रियऽरथे । दधानाः । सद्यः । पुष्टिम् । निऽरुन्धानासः । अ-
 ग्मन् ॥ ७ ॥ अस्य । स्तुपे । महिऽमघस्य । राघः । सचा । सनेम । नहुषः ।
 सुऽवीराः । जनः । यः । पजेभ्यः । वाजिनीऽवान् । अश्वऽवतः । रथिनः ।
 मघम् । सूरिः ॥ ८ ॥ जनः । यः । मित्रावरुणौ । अभिऽध्रुक् । अपः ।
 न । वाम् । सुनोति । अक्षण्याऽध्रुक् । स्वयम् । सः । यक्ष्मम् । हृदये ।
 नि । धत्ते । आप । यत् । ईम् । होत्राभिः । ऋतऽवा ॥ ९ ॥ सः । वार्षतः ।

नहुषः । दम्ऽसुजतः । शर्धःऽतरः । नराम् । गूर्तऽश्रवाः । विसृष्टऽरातिः ।
 याति । बाब्हऽमृत्वा । विश्वासु । पृत्ऽसु । सदर्म् । इत् । शूरः ॥१०॥
 अर्ध । गमन्त । नहुषः । हर्वम् । सूरः । श्रोत । राजानः । अमृतस्य ।
 मन्द्राः । नमःऽजुवः । यत् । निरवस्य । राधः । प्रऽशस्तये । महिना ।
 रथऽवते ॥११॥ एतम् । शर्धम् । धाम् । यस्य । सूरः । इति । अचो-
 चन् । दशऽतयस्य । नंशै । द्युम्नानि । येषु । वसुऽजातिः । ररन् ।
 विश्वे । सन्वन्तु । प्रऽभृथेषु । वाजम् ॥१२॥ मन्दांमहे । दशऽतयस्य ।
 धासेः । द्विः । यत् । पञ्च । विभ्रतः । यन्ति । अन्ना । किम् । इष्ट-
 ऽअश्वः । इष्टऽरश्मिः । एते । ईशानासः । तरुषः । ऋञ्जते । नृन्
 ॥१३॥ हिरण्यऽकर्णम् । मणिऽग्रीवम् । अर्णः । तत् । नः । विश्वे ।
 वरिवस्यन्तु । देवाः । अर्यः । गिरः । सद्यः । आ । जग्मुषीः । आ ।
 उस्ताः । चाकन्तु । उभयेषु । अस्मे इति ॥१४॥ चत्वारः । मा ।
 मशर्शारस्य । शिश्वः । त्रयः । राज्ञः । आर्यवसस्य । जिष्णोः । रथः ।
 वाम् । मित्रावरुणा । दीर्घऽअप्ताः । स्यूमऽगमस्तिः । सूरः । न ।
 अद्यौत् ॥ १५ ॥

1. 123

पृथुः । रथः । दक्षिणायाः । अयोजि । आ । एनम् । देवासः ।
 अमृतासः । अस्थुः । कृष्णात् । उत् । अस्थात् । अर्या । विऽहायाः ।
 चिकित्सन्ती । मानुषाय । क्षयाय ॥१॥ पूर्वी । विश्वस्मात् । भुवनात् ।
 अचोधि । जयन्ती । वाजम् । बृहती । सनुत्री । उच्चा । वि । अख्यत् ।
 युवतिः । पुनःऽभूः । आ । उपाः । अगन् । प्रथमा । पूर्वऽहूतौ ॥२॥
 यत् । अद्य । भागम् । विऽभजासि । नृऽभ्यः । उपः । देवि । मर्त्यऽत्रा ।

सुऽजाते । देवः । नः । अत्र । सविता । दमूनाः । अनांसः । वोचति ।
सूर्याय ॥३॥ गृहम्ऽगृहम् । अहना । याति । अच्छ । दिवेऽदिवे ।
अधि । नाम । दधाना । सिसासन्ती । द्योतना । शश्वत् । आ । अगात् ।
अग्रम्ऽअग्रम् । इत् । भजते । वसूनाम् ॥४॥ भगस्य । स्वसा । वरु-
णस्य । जामिः । उषः । सनते । प्रथमा । जरस्व । पथा । सः ।
दध्याः । यः । अघस्य । धाता । जयेम । तम् । दक्षिण्या । रथेन
 ॥५॥ उत् । ईरताम् । सुनृताः । उत् । पुरम्ऽधीः । उत् । अग्रयः ।
शुशुचानासः । अस्थुः । स्पर्हा । वसूनि । तमसा । अपेऽगूळ्हा ।
आविः । कृण्वन्ति । उषसः । विऽभातीः ॥६॥ अप । अन्यत् । एति ।
अभि । अन्यत् । एति । विपुर्ऽरूपे इति विपुर्ऽरूपे । अहनी इति । सम् ।
चरेते इति । परिऽक्षितौ । तमः । अन्या । गुहा । अकः । अघौत् ।
उपाः । शोशुचता । रथेन ॥७॥ सऽदशीः । अद्य । सऽदशीः । इत् ।
ऊँ इति । श्वः । दीर्घम् । सचन्ते । वरुणस्य । धाम । अनवद्याः ।
त्रिंशतम् । योजनानि । एकाऽएका । क्रतुम् । परि । यन्ति । सद्यः ॥८॥
जानती । अह्वः । प्रथमस्य । नाम । शुक्रा । कृष्णात् । अजनिष्ट ।
श्चितीची । ऋतस्य । योषा । न । मिनति । धाम । अहःऽअहः । निः-
ऽकृतम् । आऽचरन्ती ॥९॥ कन्याऽइव । तन्वा । शाशदाना । एषि ।
देवि । देवम् । इयक्षमाणम् । सम्ऽस्मर्यमाना । युवतिः । पुरस्तात् ।
आविः । वक्षीसि । कृणुषे । विऽभाती ॥१०॥ सुऽसंकाशा । मातृमृष्टा-
ऽइव । योषा । आविः । तन्वम् । कृणुषे । दृशे । कम् । भद्रा । त्वम् ।
उपः । विऽतरम् । वि । उच्छ । न । तत् । ते । अन्याः । उषसः । नशन्त
 ॥११॥ अश्वऽवतीः । गोऽमतीः । विश्वऽवाराः । यतमानाः । रश्मिऽभिः ।

सूर्येस्य । परी । च । यन्ति । पुनः । आ । च । यन्ति । मद्रा । नाम ।
 वहमानाः । उपसः ॥१२॥ अतस्य । रश्मिम् । अनुऽयच्छमाना । मद्रम्-
 ऽभद्रम् । क्रतुम् । अस्मासु । धेहि । उपः । नः । अद्य । सुऽहवा ।
 वि । उच्छ । अस्मासु । रायः । मधवत्ऽसु । च । स्युरिति स्युः ॥१३॥

1. 124

उषाः । उच्छन्ती । सम्ऽइधाने । अग्नौ । उत्ऽयन् । सूर्यः ।
 उर्विया । ज्योतिः । अथेत् । देवः । नः । अत्र । सविता । नु ।
 अर्थम् । प्र । असावीत् । द्विऽपत् । प्र । चतुऽपत् । इत्यै ॥१॥ अग्नि-
 नती । दैव्यानि । व्रतानि । प्रऽमिनती । मनुष्या । युगानि । ईयुषी-
 णाम् । उपऽमा । शश्वतीनाम् । आऽयतीनाम् । प्रथमा । उषाः । वि ।
 अद्यौत् ॥२॥ एषा । दिवः । दुहिता । प्रति । अदशि । ज्योतिः ।
 वसाना । समना । पुरस्तात् । अतस्य । पन्थाम् । अनु । एति ।
 साधु । प्रजानतीऽइव । न । दिशः । मिनाति ॥३॥ उपो इति । अद-
 शि । शुन्ध्युवः । न । वक्षः । नोधाऽइव । आविः । अकृत । प्रिया-
 णि । अन्नऽसत् । न । ससतः । बोधयन्ती । शश्वत्ऽतमा । आ । अ-
 गात् । पुनः । आऽईयुषीणाम् ॥४॥ पूर्वे । अर्धे । रजसः । अप्त्यस्य ।
 गवाम् । जनित्री । अकृत । प्र । केतुम् । वि । ऊँ इति । प्रथते । वि-
 ऽतरम् । वरीयः । आ । उभा । घृणन्ती । पित्रोः । उपऽस्था ॥५॥
 एव । इत् । एषा । पुरुऽतमा । दशे । कम् । न । अजामिम् । न ।
 परि । वृणक्ति । जामिम् । अरेपसा । तन्वा । शार्शदाना । न । अर्भौत् ।
 ईपते । न । महः । विऽभाती ॥६॥ अभ्राताऽइव । पुंसः । एति ।
 प्रतीची । गर्तऽआरुगिव । सनयै । धनानाम् । जायाऽइव । पत्ये । उ-

श॒ती । सु॒वासाः । उ॒पाः । ह॒साऽइ॒व । नि । रि॒णी॒ते । अ॒प्सः ॥७॥
 स्व॒सा । स्व॒स्ने । ज्यार्य॑स्यै । योनि॑म् । अ॒रैक् । अ॒प । ए॒ति । अ॒स्याः ।
 प्र॒ति॒चक्ष्य॑ऽइ॒व । वि॒ऽउ॒च्छन्ती॑ । र॒दिम॑ऽभिः । सूर्य॑स्य । अ॒ञ्जि । अ॒ङ्क्ते ।
 स॒मन॑गाऽइ॒व । त्राः ॥८॥ आ॒साम् । पू॒र्वी॒साम् । अ॒ह॑ऽसु । स्व॒सृ॒णाम् ।
 अ॒प॒रा । पू॒र्वी॒म् । अ॒भि । ए॒ति । प॒श्चात् । ताः । प्र॒त्न॒ऽवत् । न॒व्य॒सीः ।
 नून॑म् । अ॒स्मे इति॑ । रे॒वत् । उ॒च्छ॒न्तु । सु॒दि॒नाः । उ॒प॒सः ॥९॥ प्र ।
 बो॒ध॒य । उ॒पः । पृ॒णतः । म॒घो॒नि । अ॒बु॒ध्य॒मा॒नाः । प॒ण्यः । स॒स॒न्तु ।
 रे॒वत् । उ॒च्छ । म॒घव॑त्ऽभ्यः । म॒घो॒नि । रे॒वत् । स्तो॒त्रे । स॒नृ॒ते । ज॒र॒
 ये॒न्ती ॥१०॥ अ॒व । इ॒यम् । अ॒श्वै॒त् । यु॒व॒तिः । पु॒र॒स्ता॒त् । यु॒ङ्क्ते ।
 ग॒वा॒म् । अ॒रु॒णाना॑म् । अ॒नी॒कम् । वि । नून॑म् । उ॒च्छा॒त् । अ॒स॒ति ।
 प्र । के॒तुः । गृ॒हम्ऽगृ॒हम् । उ॒प । ति॒ष्ठ॒ते । अ॒ग्निः ॥११॥ उ॒त् । ते ।
 व॒यः । चि॒त् । व॒स॒तेः । अ॒प॒त॒न् । न॒रः । च । ये । पि॒तु॒ऽमा॒जः । वि॒
 उ॒ष्टौ । अ॒मा । स॒ते । व॒ह॒सि । भू॒रि॒ । वा॒मम् । उ॒पः । दे॒वि । दा॒शु॒पे॒ ।
 म॒र्त्या॒य ॥१२॥ अ॒स्तो॒द॒वम् । स्तो॒म्याः । ब्र॒ह्म॒णा । मे । अ॒वी॒वृ॒ध॒ध्वम् ।
 उ॒श॒तीः । उ॒प॒सः । यु॒ष्मा॒कम् । दे॒वीः । अ॒व॒सा । स॒ने॒म । स॒ह॒स्रि॒णाम् ।
 च । श॒ति॒र्नम् । च । वा॒जम् ॥१३॥

प्रा॒तरि॑ति । र॒त्नम् । प्रा॒तःऽइ॒त्वा । द॒धा॒ति । तम् । चि॒कि॒त्वा॒न् ।
 प्र॒ति॒ऽगृ॒ह । नि । ध॒त्ते । ते॒न । प्र॒जाम् । व॒र्धय॑मानः । आ॒युः । रा॒यः ।
 पो॒षे॒ण । स॒च॒ते । सु॒वी॒रः ॥१॥ सु॒गुः । अ॒स॒त् । सु॒हिर॑ण्यः । सु॒ऽ
 अ॒श्वः । बृ॒हत् । अ॒स्मै । व॒यः । इ॒न्द्रः । द॒धा॒ति । यः । त्वा । आ॒ऽय॒
 न्त॑म् । व॒सु॒ना । प्रा॒तःऽइ॒त्वः । मु॒ची॒जि॒वाऽइ॒व । प॒दि॒म् । उ॒त्ऽसि॒ना॒ति

॥२॥ आर्यम् । अद्य । सुऽकृतम् । प्रातः । इच्छन् । इष्टेः । पुत्रम् ।
 वसुऽमता । रथेन । अंशोः । सुतम् । पायय । मत्सरस्य । क्षयत्स्वी-
 रम् । वर्धय । स्रुताभिः ॥३॥ उप । क्षरन्ति । सिन्धवः । मयऽभुवः ।
 ईजानम् । च । यक्ष्यमाणम् । च । धेनवः । पृणन्तम् । च । पपुंरिम् ।
 च । श्रवस्यवः । घृतस्य । धाराः । उप । यन्ति । विश्वतः ॥४॥ ना-
 कस्य । पृष्टे । अधि । तिष्ठति । श्रितः । यः । पृणार्ति । सः । ह । देवेषु ।
 गच्छति । तस्मै । आपः । घृतम् । अर्पन्ति । सिन्धवः । तस्मै । इयम् ।
 दक्षिणा । पिन्वते । सदा ॥५॥ दक्षिणाऽवताम् । इत् । इमानि । चित्रा ।
 दक्षिणाऽवताम् । दिवि । सूर्यासः । दक्षिणाऽवन्तः । अमृतम् । भजन्ते ।
 दक्षिणाऽवन्तः । प्र । तिरन्ते । आयुः ॥६॥ मा । पृणन्तः । दुऽईतम् ।
 एनः । आ । अरन् । मा । जारिषुः । सूर्यः । सुऽव्रतासः । अन्यः । ते-
 षाम् । परिऽधिः । अस्तु । कः । चित् । अपृणन्तम् । अभि । सम् ।
 यन्तु । शोकाः ॥७॥

1. 126

अमन्दान् । स्तोमान् । प्र । भरे । मनीषा । सिन्धौ । अधि । क्षियतः ।
 भाव्यस्य । यः । मे । सहस्रम् । अर्मिमीत । सवान् । अतूर्तः । राजा ।
 श्रवः । इच्छमानः ॥१॥ शतम् । राज्ञः । नार्धमानस्य । निष्कान् । शतम् ।
 अथान् । प्रऽर्यतान् । सद्यः । आदम् । शतम् । कक्षीवान् । असुरस्य ।
 गोनाम् । दिवि । श्रवः । अजरम् । आ । ततान् ॥२॥ उप । मा । इयावः ।
 स्वनयेन । दत्ताः । वधूऽमन्तः । दश । रथासः । अस्थुः । पष्टिः । सह-
 स्रम् । अर्तु । गव्यम् । आ । अगात् । सनेत् । कक्षीवान् । अभिऽपित्वे ।
 अह्वाम् ॥३॥ चत्वारिंशत् । दशऽरथस्य । शोणाः । सहस्रस्य । अग्ने । श्रे-

णिम् । न॒य॒न्ति । म॒दऽच्यु॑तः । क॒शनऽव॑तः । अ॒त्यान् । क॒वी॒व॒न्तः । उ॒त् ।
 अ॒मृ॒क्ष॒न्त । प॒ञ्चाः ॥४॥ पू॒र्वीम् । अ॒नु । प्र॒स॒य॒तिम् । आ । द॒दे । वः ।
 त्रीन् । यु॒क्तान् । अ॒ष्टौ । अ॒रिऽधा॑यसः । गाः । सु॒व॒न्ध॒वः । ये । वि॒श्याः-
 ऽइ॒व । त्राः । अ॒न॒स्व॒न्तः । श्र॒वः । ऐ॒ष॒न्त । प॒ञ्चाः ॥५॥ आऽग॑धिता ।
 परि॑ऽगधिता । या । क॒शी॒काऽइ॒व । ज॒ङ्ग॒दे । द॒दा॒ति । म॒ह्यम् । या॒दु॒री ।
 या॒शू॒नाम् । भो॒ज्या । श॒ता ॥६॥ उ॒पऽउ॒प । मे । प॒रा । मृ॒श । मा । मे । द॒-
 भ्रा॒णि । । म॒न्य॒थाः । सर्वा । अ॒हम् । अ॒स्मि । रो॒म॒शा । ग॒न्धा॒री॒णाम्ऽइ॒व ।
 अ॒विका ॥७॥

1. 127

अ॒ग्निम् । हो॒ता॒रम् । म॒न्ये । दा॒स्व॒न्तम् । व॒सुम् । सू॒नुम् । स॒ह॒सः ।
 जा॒तऽवै॑दसम् । वि॒प्रम् । न । जा॒तऽवै॑दसम् । यः । ऊ॒र्ध्व॒या । सु॒अ॒ध्व॒रः ।
 दे॒वः । दे॒वा॒च्या । कृ॒पा । घृ॒त॒स्य॑ । वि॒अ॒ग्रा॑ष्टिम् । अ॒नु । व॒ष्टि । शो॒चि॒षा ।
 आऽजु॑ह्वानस्य । स॒र्पि॒पः ॥१॥ य॒जि॒ष्ठम् । त्वा । य॒ज॒मा॒नाः । हु॒वे॒म । ज्ये॒ष्ठम् ।
 अ॒ङ्गि॒र॒साम् । वि॒प्र । म॒न॒म॒ऽभिः । वि॒प्रै॒भिः ॥ शु॒क्र । म॒न॒म॒ऽभिः ॥ परि॑ज्मानम्ऽइ॒व ।
 द्याम् । हो॒ता॒रम् । च॒र्प॒णी॒नाम् । शो॒चिः ऽकै॑शम् । वृ॒ष॒णम् । यम् । इ॒माः । वि॒शः ।
 प्र । अ॒व॒न्तु । जू॒त॒ये॑ । वि॒शः ॥२॥ सः । हि । पु॒रु । चि॒त् । ओ॒ज॒सा ।
 वि॒रु॒क॒म॒ता । दी॒द्या॒नः । भ॒व॒न्ति । द्रु॒ह॒म्ऽत॒रः । प॒र॒शुः । न । द्रु॒ह॒म्ऽत॒रः ।
 वी॒ळु । चि॒त् । य॒स्य॑ । स॒म्ऽऋ॑तौ । श्रु॒व॒त् । व॒ना॒ऽइ॒व । य॒त् । स्वि॒रम् ।
 निःऽस॒ह॒मा॒नः । य॒म॒ते॒ । न । अ॒य॒ते॒ । ध॒न्व॒ऽस॒हा । न । अ॒य॒ते ॥३॥
 दृ॒व्वा । चि॒त् । अ॒स्मै । अ॒नु । दुः । य॒था । वि॒दे । ते॒जि॒ष्ठा॒भिः । अ॒र॒णि॒ऽभिः ।
 दा॒ष्टि । अ॒व॒से॒ । अ॒ग॒ये॑ । दा॒ष्टि । अ॒व॒से॒ । प्र । यः । पु॒रु॒शि॑ । गा॒ह॒ते । त॒क्ष॒त् ।
 व॒ना॒ऽइ॒व । शो॒चि॒षा । स्वि॒रा । चि॒त् । अ॒न्ना । नि । रि॒णा॒ति॒ । ओ॒ज॒सा ।

नि । स्थिराणि । चित् । ओजसा ॥४॥ तम् । अस्य । पृथम् । उपरासु ।
 धीमहि । नक्तम् । यः । सुदर्शस्तरः । दिवास्तरात् । अप्रस्त्रायुषे ।
 दिवास्तरात् । आत् । अस्य । आयुः । ग्रमेणस्वत् । वीळु । शर्म । न ।
 सुनवे । भक्तम् । अभक्तम् । अवः । व्यन्तः । अजराः । अग्रयः । व्यन्तः ।
 अजराः ॥५॥ सः । हि । शर्धः । न । मारुतम् । तुविस्वनिः । अग्रस्व-
 तीषु । उर्वरासु । इष्टनिः । आर्तनासु । इष्टनिः । आदत् । हव्यानि । आ-
 ददिः । यज्ञस्य । केतुः । अर्हणा । अर्ध । स्म । अस्य । हर्षतः । हृषी-
 वतः । विश्वे । जुपन्त । पन्थाम् । नरः । शुभे । न । पन्थाम् ॥६॥ द्विता ।
 यत् । ईम् । कीस्तासः । अभिस्ववः । नमस्वन्तः । उपस्वोचन्त । भृगवः ।
 मध्नन्तः । दाशा । भृगवः । अग्निः । ईशे । वसूनाम् । शुचिः । यः ।
 धर्णिः । एषाम् । प्रियान् । अपिस्धीन् । वनिपीष्ट । मेधिरः । आ ।
 वनिपीष्ट । मेधिरः ॥७॥ विश्वांसाम् । त्वा । विशाम् । पतिम् । हवामहे ।
 सर्वासाम् । समानम् । दम्पतिम् । भुजे । सत्यग्निर्वाहसम् । भुजे ।
 अतिथिम् । मानुषाणाम् । पितुः । न । यस्य । आसया । अमी इति ।
 च । विश्वे । अमृतांसः । आ । वयः । हव्या । देवेषु । आ । वयः ॥८॥
 त्वम् । अग्रे । सहसा । सहन्स्त्वमः । शुष्मिन्स्त्वमः । जायसे । देवस्त्वामये ।
 रयिः । न । देवस्त्वामये । शुष्मिन्स्त्वमः । हि । ते । मदः । द्युष्मिन्स्त्वमः ।
 उत । क्रतुः । अर्ध । स्म । ते । परि । चरन्ति । अजर । श्रुष्टीस्वानः ।
 न । अजर ॥९॥ प्र । वः । महे । सहसा । सहस्वते । उपःस्वधे । पशुसे ।
 न । अग्रये । स्तोमः । बभूतु । अग्रये । प्रति । यत् । ईम् । हविष्मान् ।
 विश्वासु । चासु । जोगुवे । अग्रे । रेभः । न । जरते । ऋषूणाम् । जूर्णिः ।
 होता । ऋषूणाम् ॥१०॥ सः । नः । नेदिष्ठम् । ददृशानः । आ ।

भर । अग्रे । देवेभिः । सऽचंनाः । सुऽचेतुना । महः । रायः । सुऽचेतुना ।
महि । शविष्ठ । नः । कृधि । सम्ऽचचै । भुजे । अस्यै । महि । स्तोतु-
ऽभ्यः । मघऽवन् । सुऽवीर्यम् । मयीः । उग्रः । न । शवसा ॥११॥

1. 128

अयम् । जायत । मनुषः । धरीमाणि । होता । यजिष्ठः । उशि-
जाम् । अनु । व्रतम् । अग्निः । स्वम् । अनु । व्रतम् । विश्वऽश्रुष्टिः ।
सखिऽयते । रयिऽईव । श्रवस्यते । अदग्धः । होता । नि । सदत् ।
इळः । पदे । परिऽवीतः । इळः । पदे ॥१॥ तम् । यज्ञऽसार्धम् । अपि ।
वातयामसि । ऋतस्य । पथा । नमसा । हविष्मता । देवऽताता । हवि-
ष्मता ॥ सः । नः । ऊर्जाम् । उपऽआभृति । अया । कृपा । न । जू-
र्यति । यम् । मातरिश्वा । मनवे । पराऽवतः । देवम् । भारिति भाः ।
पराऽवतः ॥२॥ एवेन । सद्यः । परि । एति । पार्थिवम् । मुहुऽङ्गीः ।
रेतः । वृषभः । कर्निकदत् । दधत् । रेतः । कर्निकदत् । शतम् । च-
क्षाणः । अश्वऽभिः । देवः । वनेषु । तुर्वणिः । सदः । दधानः । उपरेषु ।
सानुषु । अग्निः । परेषु । सानुषु ॥३॥ सः । सुऽकतुः । पुरऽर्हितः ।
दमेऽदमे । अग्निः । यज्ञस्य । अध्वरस्य । चेतति । कृत्वा । यज्ञस्य ।
चेतति । कृत्वा । वेधाः । इषुऽयते । विश्वा । जातानि । पस्पशे । यतः ।
घृतऽश्रीः । अतिथिः । अजायत । बहिः । वेधाः । अजायत ॥४॥
कृत्वा । यत् । अस्य । तर्विषीषु । पूञ्चते । अग्नेः । अवेन । मरुताम् ।
न । भोज्या । इषिराय । न । भोज्या । सः । हि । स्म । दानम् ।
इन्वति । वसूनाम् । च । मज्मना । सः । नः । त्रासते । दुऽइतात् ।
अभिऽहुतः । शंसात् । अघात् । अभिऽहुतः ॥५॥ विश्वः । विऽहायाः ।

अ॒रतिः । वसु॑ः । द॒धे । ह॒स्ते । दक्षि॑णे । तर॒णिः । न । शि॒श्रथत् ।
 श्रव॑स्पया । न । शि॒श्रथत् । विश्व॑स्मै । इत् । इ॒षु॒ध्यते । दे॒वऽत्रा । ह॒-
 व्यम् । आ । ऊ॒हिषे । विश्व॑स्मै । इत् । सु॒ऽकृते । वार॑म् । ऋ॒ण्वति ।
 अ॒ग्निः । द्वा॒रा । वि । ऋ॒ण्वति ॥६॥ सः । मा॒नुषे । वृ॒जने । शम्-
 त॑मः । हि॒तः । अ॒ग्निः । य॒ज्ञेषु । जे॒न्यः । न । वि॒स्पतिः । प्रि॒यः । य-
 ज्ञे॒षु । वि॒स्पतिः । सः । ह॒व्या । मा॒नुषा॒णाम् । इ॒ळा । कृ॒तानि । प॒त्यते ।
 सः । नः । त्रा॒सते । वरु॑णस्य । धृ॒तेः । म॒हः । दे॒वस्य॑ । धृ॒तेः ॥७॥
 अ॒ग्निम् । हो॒तारम् । ई॒ळते । वसु॑ऽधितिम् । प्रि॒यम् । चे॒तिष्ठम् । अ॒रतिम् ।
 नि । ए॒रिरे । ह॒व्यऽवा॒हम् । नि । ए॒रिरे । विश्व॑ऽआयुम् । विश्व॑ऽवै॒दसम् ।
 हो॒तारम् । य॒ज॒तम् । क॒विम् । दे॒वासः । र॒ण्वम् । अ॒वसे । वसु॑ऽयवः ।
 गीः॒ऽभिः । र॒ण्वम् । वसु॑ऽयवः ॥८॥

1. 129

यम् । त्वम् । रथ॑म् । इन्द्र॑ । मे॒घऽसा॑तये । अ॒पा॒का । सन्त॑म् ।
 इ॒षिर । प्र॒ऽनय॑सि । प्र । अ॒न॒व॒द्य । नय॑सि । स॒द्यः । चि॒त् । तम् । अ॒भि-
 ष्टे॑ये । करः । व॒शः । च । वा॒जिन॑म् । सः । अ॒स्माक॑म् । अ॒न॒व॒द्य ।
 तु॒तु॒जान॑ । वे॒धसा॑म् । इ॒माम् । वा॒चम् । न । वे॒धसा॑म् ॥१॥ सः । श्रु॒धि ।
 यः । स्म । पृ॒तेना॑सु । का॒सु । चि॒त् । द॒त्ता॒र्यः । इन्द्र॑ । म॒रऽहू॑तये ।
 नृ॒ऽभिः । अ॒सि । प्र॒ऽतृ॒तये । नृ॒ऽभिः । यः । शू॒रैः । स्व॑रि॒ति स्वः ।
 स॒नि॒ता । यः । वि॒त्रैः । वा॒जम् । त॒रु॒ता । तम् । ई॒शा॒नासः । इ॒र॒ध॒न्त ।
 वा॒जिन॑म् । पृ॒थ्वम् । अ॒त्यम् । न । वा॒जिन॑म् ॥२॥ द॒स्मः । द्वि । स्म ।
 वृ॒षेण॑म् । पि॒न्वसि॑ । त्व॒चम् । कम् । चि॒त् । या॒वीः । अ॒र॒रुम् । शू॒र ।
 म॒र्त्यम् । प॒रिऽवृ॒णा॒न्ति । म॒र्त्यम् । इन्द्र॑ । उ॒त । तु॒भ्यम् । तत् । दि॒वे ।

तत् । रुद्राय । स्वऽयशसे । मित्राय । वोचम् । वरुणाय । सऽप्रथः ।
 सुऽमृचीकार्य । सऽप्रथः ॥३॥ अस्माकम् । वः । इन्द्रम् । उग्रमासि । इष्टये ।
 सत्तायम् । विश्वऽआयुम् । प्रऽसहम् । युजम् । वज्रेषु । प्रऽसहम् ।
 युजम् । अस्माकम् । ब्रह्म । ऊतये । अव । पृत्सुषु । कासु । चित् ।
 नहि । त्वा । शत्रुः । स्तरंते । स्तृणोषि । यम् । विश्वम् । शत्रुम् । स्तृणो-
 षि । यम् ॥४॥ नि । सु । नम् । अतिऽमतिम् । कयस्य । चित् । तेजि-
 ष्ठाभिः । अरणिऽभिः । न । ऊतिऽभिः । उग्राभिः । उग्र । ऊतिऽभिः ।
 नेषि । नः । यथा । पुरा । अनेनाः । शूर । मन्यसे । विश्वानि । पूरोः ।
 अप । पषि । वह्निः । आसा । वह्निः । नः । अच्छ ॥५॥ प्र । तत् । वो-
 चेयम् । मन्याय । इन्द्रवे । हव्यः । न । यः । इषऽवान् । मन्म । रेजति ।
 रक्षऽहा । मन्म । रेजति । स्वयम् । सः । अस्मत् । आ । निदः । वधेः ।
 अजेत । दुऽमतिम् । अब । सवेत् । अवऽशैसः । अवऽतरम् । अब ।
 शुद्रम्ऽइव । सवेत् ॥६॥ वनेम । तत् । होत्रया । चितन्त्या । वनेम ।
 रयिम् । रयिऽवः । सुऽवीर्यम् । रणम् । सन्तम् । सुऽवीर्यम् । दुऽमन्मा-
 नम् । सुमन्तुऽभिः । आ । ईम् । इया । पृचीमहि । आ । सत्याभिः । इ-
 न्द्रम् । द्युमहतिऽभिः । यजत्रम् । द्युमहतिऽभिः ॥७॥ प्रऽप्र । वः ।
 अस्मे इति । स्वयशऽभिः । ऊती । परिऽवर्गे । इन्द्रः । दुऽमतीनाम् ।
 दरीमन् । दुऽमतीनाम् । स्वयम् । सा । रिषय्यै । या । नः । उपऽईषे ।
 अत्रैः । हता । ईम् । असत् । न । वक्षति । क्षिप्ता । जृणिः । न । वक्षति ।
 ॥८॥ त्वम् । नः । इन्द्र । राया । परीणसा । याहि । पथा । अनेहसा ।
 पुरः । याहि । अरक्षसा । सचस्व । नः । पराके । आ । सचस्व ।
 अस्तम्ऽईके । आ । पाहि । नः । दूरात् । आरात् । अभिष्टिऽभिः ।

सदा । पाहि । अभिष्टिऽभिः ॥९॥ त्वम् । नः । इन्द्र । राया । तर्ह-
 पसा । उग्रम् । चित् । त्वा । महिमा । सन्नत् । अवसे । महे । मित्रम् ।
 न । अवसे । ओजिष्ठ । व्रातः । अवितरिति । रथम् । कम् । चित् । अमर्त्य ।
 अन्यम् । अस्मत् । रिरिषेः । कम् । चित् । अद्रिऽवः । रिरिक्षन्तम् । चित् ।
 अद्रिऽवः ॥१०॥ पाहि । नः । इन्द्र । सुऽस्तुत । सिधः । अवऽयाता ।
 सदेम् । इत् । दुःऽमतीनाम् । देवः । सन् । दुःऽमतीनाम् । हन्ता ।
 पापस्य । रक्षसः । त्राता । विप्रस्य । माऽवतः । अध । हि । त्वा ।
 जनिता । जीर्जनत् । वसो इति । रक्षःऽहनम् । त्वा । जीर्जनत् । वसो
 इति ॥११॥

1. 130

आ । इन्द्र । याहि । उप । नः । पराऽवतः । न । अयम् । अच्छ ।
 विदथानिऽइव । सत्स्पतिः । अस्तम् । राजाऽइव । सत्स्पतिः । हवा-
 महे । त्वा । वयम् । प्रयस्वन्तः । सुते । सचा । पुत्रासः । न । पित-
 रम् । वाजऽसातये । मंहिष्ठम् । वाजऽसातये ॥१॥ पिव । सोमम् । इ-
 न्द्र । सुवानम् । अद्रिऽभिः । कोशेन । सिक्तम् । अवतम् । न । वंसगः ।
 तत्पाणः । न । वंसगः । मदाय । हर्यतार्य । ते । तुविऽतमाय । धा-
 यसे । आ । त्वा । यच्छन्तु । हरितः । न । सूर्यम् । अहा । विश्वाऽइव ।
 सूर्यम् ॥२॥ अविन्दत् । दिवः । निऽहितम् । गुहा । निऽधिम् । वेः ।
 न । गर्भम् । परिऽवृताम् । अश्मनि । अनन्ते । अन्तः । अश्मनि ।
 व्रजम् । वज्री । गवाम्ऽइव । सिसासन् । अङ्गिरऽतमः । अप । अबु-
 णोत् । इपः । इन्द्रः । परिऽवृताः । द्वारः । इपः । परिऽवृताः ॥३॥
 ददहाणः । वज्रम् । इन्द्रः । गर्भस्तयोः । क्षत्रऽइव । तिग्मम् । अस-

नाय । सम् । इयत् । अहिऽहत्याय । सम् । इयत् । सम्ऽविद्यानः ।
 ओजसा । शर्वऽभिः । इन्द्र । मज्मनां । तष्टाऽइव । वृक्षम् । वनिनः ।
 नि । वृथसि । पराऽइव । नि । वृथसि ॥४॥ त्वम् । वृथा । नद्यः ।
 इन्द्र । सर्वे । अच्छ । समुद्रम् । असुजः । रथान्ऽइव । वाजऽयतः ।
 रथान्ऽइव । इतः । ऊतीः । अयुज्जत । समानम् । अर्थम् । अर्चितम् ।
 धेनुऽइव । मनवे । विश्वऽदोहसः । जनाय । विश्वऽदोहसः ॥५॥ इ-
 माम् । ते । वाचम् । वसुऽयन्तः । आयवः । रथम् । न । धीरः ।
 सुऽअपाः । अतक्षिपुः । सुस्नाय । त्वाम् । अतक्षिपुः । शुम्भन्तः । जेन्यम् ।
 यथा । वाजेषु । विप्र । वाजिनम् । अत्यम्ऽइव । शर्वसे । सातये । धना ।
 विश्वा । धनानि । सातये ॥६॥ भिनत् । पुरः । नवतिम् । इन्द्र । पुरवे ।
 दिवऽदासाय । महि । दाशुपे । नृतो इति । वज्रेण । दाशुपे । नृतो
 इति । अतिथिऽग्वाय । शम्बरम् । गिरेः । उग्रः । अव । अभरत् । महः ।
 धनानि । दयमानः । ओजसा । विश्वा । धनानि । ओजसा ॥७॥ इन्द्रः ।
 समत्ऽसु । यजमानम् । आर्यम् । प्र । आवत् । विश्वेषु । शतम्ऽऊतिः ।
 आजिपु । स्वऽमील्लेषु । आजिपु । मनवे । शासत् । अव्रतान् । त्व-
 चम् । कृष्णाम् । अरन्धयत् । धक्षत् । न । विश्वम् । तृपाणम् । ओ-
 पति । नि । अर्शसानम् । ओपति ॥८॥ सूरः । चक्रम् । प्र । बृहत् ।
 जातः । ओजसा । प्रऽपित्वे । वाचम् । अरुणः । मुपायति । ईशानः ।
 आ । मुपायति । उशना । यत् । पराऽवर्तः । अजगन् । उत्तये । कवे ।
 सुस्नानि । विश्वा । मनुपाऽइव । तुर्वणिः । अहो । विश्वाऽइव । तुर्वणिः ।
 ॥९॥ सः । नः । नव्यैभिः । वृषऽकर्मन् । उक्थैः । पुराम् । दर्तरिति
 दर्तः । पायुऽभिः । पाहि । शग्मैः । दिवऽदासेभिः । इन्द्र । स्तवानः ।

ववृधीथाः । अहोभिःऽइव । द्यौः ॥१०॥

1. 131

इन्द्राय । हि । द्यौः । असुरः । अनम्रत । इन्द्राय । मही । पृथिवी ।
 वरीमऽभिः । द्युम्नऽसाता । वरीमऽभिः । इन्द्रम् । विश्वे । सऽजोपसः ।
 देवासः । दधिरे । पुरः । इन्द्राय । विश्वा । सर्वनानि । मानुषा । रा-
 तानि । सन्तु । मानुषा ॥१॥ विश्वेषु । हि । त्वा । सर्वनेषु । तुञ्जते ।
 समानम् । एकम् । वृषऽमन्यवः । पृथक् । स्वः । सनिष्यवः ।
 पृथक् । तम् । त्वा । नावम् । न । पर्षणिम् । शूषस्व । धुरि । धीमहि ।
 इन्द्रम् । न । यज्ञैः । चितयन्तः । आयवः । स्तोमैभिः । इन्द्रम् । आ-
 यवः ॥२॥ वि । त्वा । ततस्त्रे । मिथुनाः । अवस्यवः । व्रजस्य । साता ।
 गव्यस्य । निःऽसृजः । सचन्तः । इन्द्र । निःऽसृजः । यत् । गव्यन्ता ।
 द्वा । जना । स्वः । यन्ता । सम्ऽऊहसि । आविः । करिकृत् । वृष-
 णम् । सचाऽभ्रवम् । वज्रम् । इन्द्र । सचाऽभ्रवम् ॥३॥ विदुः । ते ।
 अस्य । वीर्यस्य । पूरवः । पुरः । यत् । इन्द्र । शारदीः । अवऽअतिरः ।
 ससहानः । अवऽअतिरः । शसः । तम् । इन्द्र । मर्त्यम् । अयज्युम् ।
 शवसः । पते । महीम् । अमुष्णाः । पृथिवीम् । इमाः । अपः । मन्द-
 सानः । इमाः । अपः ॥४॥ आत् । इत् । ते । अस्य । वीर्यस्य । चर्कि-
 रन् । मर्देषु । वृषन् । उशिजः । यत् । आविथ । सखिऽयतः । यत् ।
 आविथ । चर्क्य । कारम् । एभ्यः । पृतनासु । प्रऽवन्तवे । ते । अन्याम्-
 ऽअन्याम् । नद्यम् । सनिष्णत । श्रवसन्तः । सनिष्णत ॥५॥ उतो
 इति । नः । अस्याः । उपसः । जुपेत । हि । अर्कस्य । चोधि । हविषः ।
 हवीमऽभिः । स्वःऽसाता । हवीमऽभिः । यत् । इन्द्र । हन्तवे । मृधेः ।

वृषा । वज्रिन् । चिकेतसि । आ । मे । अस्व । वेधसः । नवीयसः ।
 मन्म । श्रुधि । नवीयसः ॥६॥ त्वम् । तम् । इन्द्र । ववृधानः । अस्मऽ-
 युः । अमित्रऽयन्तम् । तुविऽजात । मर्त्यम् । वज्रेण । शूर । मर्त्यम् । जहि ।
 यः । नः । अघऽयति । शृणुष्व । सुश्रवऽसतमः । रिष्टम् । न । यामन् ।
 अप । भूतु । दुऽमतिः । विश्वा । अप । भूतु । दुऽमतिः ॥७॥

1. 132

त्वया । वयम् । मघऽवन् । पूर्वम् । घने । इन्द्रत्वाऽऽज्ञाताः । सस-
 ह्याम् । पृतन्यतः । वनुयाम । वनुष्यतः । नेदिष्ठे । अस्मिन् । अहनि ।
 अर्धि । वोच । नु । सुन्वते । अस्मिन् । यज्ञे । वि । चयेम् । भरे । कृ-
 तम् । वाजऽयन्तः । भरे । कृतम् ॥१॥ स्वऽऽजेपे । भरे । आप्रस्य । व-
 कर्मणि । उपऽबुधः । स्वस्मिन् । अज्जसि । क्राणस्य । स्वस्मिन् । अज्ज-
 सि । अहन् । इन्द्रः । यथा । विदे । शीष्णाऽशीष्णा । उपऽवाच्यः । अस्म-
 ऽज्ञा । ते । सध्र्यक् । सन्तु । रातर्यः । भद्राः । भद्रस्य । रातर्यः ॥२॥
 तत् । तु । प्रयः । प्रत्नऽथा । ते । शुशुक्नम् । यस्मिन् । यज्ञे । वारम् ।
 अकृष्वत । क्षयम् । ऋतस्य । वाः । असि । चयम् । वि । तत् । वोचे ।
 अर्धे । द्विता । अन्तरिति । पश्यन्ति । रदिमऽभिः । सः । घ । विदे ।
 अनु । इन्द्रः । गोऽएषणः । बन्धुक्षित्ऽभ्यः । गोऽएषणः ॥३॥ नु । इ-
 तथा । ते । पूर्वऽथा । च । प्रऽवाच्यम् । यत् । अङ्गिरऽभ्यः । अ-
 वृणोः । अप । व्रजम् । इन्द्र । शिञ्जन् । अप । व्रजम् । आ । एभ्यः ।
 समान्वा । दिशा । अस्मभ्यम् । जेपि । योत्ति । च । सुन्वत्ऽभ्यः ।
 रन्ध्रय । कम् । चित् । अव्रतम् । हृणायन्तम् । चित् । अव्रतम् ॥४॥
 सम् । यत् । जनान् । क्रतुऽभिः । शूरः । ईक्ष्यत् । घने । हिते । तरु-

पन्त । अवस्यवः । प्र । यचन्त । अवस्यवः । तस्मै । आयुः । प्रजा-
 ऽवत् । इत् । बाधे । अर्चन्ति । ओजसा । इन्द्रे । ओक्थम् । दिधिपन्त ।
 धीतर्यः । देवान् । अच्छ । न । धीतर्यः ॥५॥ युवम् । तम् । इन्द्रा-
 पर्वता । पुरःऽयुधा । यः । नः । पुतन्यात् । अपे । तम्ऽतम् । इत् । हतम् ।
 वज्रेण । तम्ऽतम् । इत् । हतम् । दूरे । चत्तार्य । छत्सत् । गहनम् ।
 यत् । इनक्षत् । अस्माकम् । शत्रून् । परि । शूर । विश्वतः । दर्मा ।
 दर्पीष्ट । विश्वतः ॥६॥

1. 133

उमे इति । पुनामि । रोदसी इति । ऋतेन । द्रुहः । दहामि ।
 सम् । महीः । अनिन्द्राः । अभिऽब्लग्य । यत्र । हताः । अमित्राः ।
 वैलऽस्थानम् । परि । तृब्हाः । अशेरन् ॥१॥ अभिऽब्लग्य । चित् ।
 अद्रिऽवः । शीर्षा । यातुऽमतीनाम् । छिन्धि । वटूरिणा । पदा । महाऽव-
 टूरिणा । पदा ॥२॥ अव । आसाम् । मघऽवन् । जहि । शर्धेः । यातुऽ-
 मतीनाम् । वैलऽस्थानके । अर्मके । महाऽवैलस्थे । अर्मके ॥३॥ यासाम् ।
 तिस्रः । पञ्चाशतः । अभिऽब्लङ्गैः । अपऽअवपः । तत् । सु । ते ।
 मनायति । तक्त । सु । ते । मनायति ॥४॥ पिशङ्गऽभृष्टिम् । अम्भृ-
 णम् । पिशार्चिम् । इन्द्र । सम् । मुण । सर्वम् । रक्षः । नि । बर्हय ॥५॥
 अवः । महः । इन्द्र । ददहि । श्रुधि । नः । शुशोच । हि । द्यौः ।
 चाः । न । भीषा । अद्रिऽवः । घृणात् । न । भीषा । अद्रिऽवः ।
 शुष्मिन्ऽतमः । हि । शुष्मिऽभिः । वधैः । उग्रेभिः । ईर्यसे । अपुरुष-
 ऽन्नः । अप्रतिऽइत् । शूर । सत्त्वऽभिः । त्रिऽसप्तैः । शूर । सत्त्वऽभिः
 ॥६॥ वनोति । हि । सुन्वन् । क्षयम् । परीणसः । सुन्वानः । हि ।

स्म । यजेति । अव । द्विषः । देवानाम् । अव । द्विषः । सुन्वानः ।
 इत् । सिसासति । सहस्रा । वाजी । अर्चतः । सुन्वानाय । इन्द्रः ।
 ददाति । आऽभुवम् । रयिम् । ददाति । आऽभुवम् ॥७॥

1. 134

आ । त्वा । जुवः । ररहाणाः । अभि । प्रयः । वायो इति ।
 वहन्तु । इह । पूर्वऽपीतये । सोमस्य । पूर्वऽपीतये । ऊर्ध्वा । ते ।
 अनु । सुनृता । मनः । तिष्ठतु । जानती । नियुत्वता । रथेन । आ ।
 याहि । दावने । वायो इति । मखस्य । दावने ॥१॥ मन्दन्तु । त्वा ।
 मन्दिनः । वायो इति । इन्द्रवः । अस्मत् । क्राणासः । सुऽकृताः ।
 अभिऽधवः । गोभिः । क्राणाः । अभिऽधवः । यत् । ह । क्राणाः ।
 इरघ्यै । दक्षम् । सचन्ते । ऊतयः । सप्रीचीनाः । निऽयुतः । दावने ।
 धियः । उप । ब्रवते । ईम् । धियः ॥२॥ वायुः । युक्ते । रोहिता ।
 वायुः । अरुणा । वायुः । रथे । अजिरा । धुरि । वोळ्हेवे । वहिष्ठा ।
 धुरि । वोळ्हेवे । प्र । बोधय । पुरम्ऽधिम् । जारः । आ । ससतीम्-
 ऽईव । प्र । चक्षय । रोदसी इति । वासय । उपसः । श्रवसे । वासय ।
 उपसः ॥३॥ तुभ्यम् । उपसः । शुचयः । पराऽवति । भद्रा । वस्त्रा ।
 तन्वते । दम्ऽसु । रश्मिषु । चित्रा । नव्येषु । रश्मिषु । तुभ्यम् ।
 धेनुः । सवःऽदुषा । विश्वा । वसूनि । दोहते । अजनयः । मरुतः ।
 वक्षणाभ्यः । दिवः । आ । वक्षणाभ्यः ॥४॥ तुभ्यम् । शुक्रासः ।
 शुचयः । तुरणयवः । मर्देषु । उग्राः । इषणन्त । भुर्वणि । अपाम् ।
 इषन्त । भुर्वणि । त्वाम् । त्सारी । दसमानः । भगम् । ईडे । तक्ऽवीथे ।
 त्वम् । विश्वस्मात् । भुवनात् । पासि । धर्मेणा । असुर्यात् । पासि ।

धर्मणा ॥५॥ त्वम् । नः । वायो इति । एषाम् । अपूर्व्यः । सोमानाम् ।
 प्रथमः । पीतिम् । अर्हसि । सुतानाम् । पीतिम् । अर्हसि । उतो इति ।
 विहुत्मेतीनाम् । विशाम् । ववर्जुषीणाम् । विश्वाः । इत् । ते । धेनवः ।
 दुहे । आऽशिरम् । घृतम् । दुहते । आऽशिरम् ॥६॥

1. 135.

स्तीर्णम् । बहिः । उप । नः । याहि । वीतये । सहस्रेण । निऽयुता ।
 नियुत्वते । शतिनीभिः । नियुत्वते । तुभ्यम् । हि । पूर्वऽपीतये । देवाः ।
 देवाय । येमिरे । प्र । ते । सुतासः । मधुऽमन्तः । अस्थिरन् । मदाय ।
 कृत्वे । अस्थिरन् ॥१॥ तुभ्यम् । अयम् । सोमः । परिऽपूतः । अद्रिऽभिः ।
 स्पार्हा । वसानः । परि । कोशम् । अर्पति । शुक्रा । वसानः । अर्पति ।
 तव । अयम् । भागः । आयुषु । सोमः । देवेषु । ह्यते । वह । वायो
 इति । निऽयुतः । याहि । अस्मऽयुः । जुषाणः । याहि । अस्मऽयुः ॥२॥
 आ । नः । नियुत्जभिः । शतिनीभिः । अध्वरम् । सहस्रिणीभिः । उप ।
 याहि । वीतये । वायो इति । हव्यानि । वीतये । तव । अयम् । भागः ।
 ऋत्विग्यः । सऽरश्मिः । सूर्ये । सचा । अध्वर्युऽभिः । भरमाणाः ।
 अयंसत । वायो इति । शुक्राः । अयंसत ॥३॥ आ । वाम् । रथः ।
 नियुत्वान् । वक्षत् । अवसे । अभि । प्रयांसि । सुऽधितानि । वीतये ।
 वायो इति । हव्यानि । वीतये । पिबतम् । मध्वः । अन्धसः । पूर्वऽ-
 पेयम् । हि । वाम् । हितम् । वायो इति । आ । चन्द्रेण । राधसा ।
 आ । गतम् । इन्द्रः । च । राधसा । आ । गतम् ॥४॥ आ । वाम् ।
 धियः । ववृत्युः । अध्वरान् । उप । इमम् । इन्दुम् । मर्मृजन्त ।
 वाजिनम् । आशुम् । अत्यम् । न । वाजिनम् । तेषाम् । पिबतम् ।

अस्मयु । इत्यस्मऽयु । आ । नः । गन्तम् । इह । ऊत्या । इन्द्रवायु
 इति । सुतानाम् । अद्रिऽभिः । युवम् । मदाय । वाजऽदा । युवम्
 ॥५॥ इमे । वाम् । सोमाः । अप्सु । आ । सुताः । इह । अध्वर्यु-
 ऽभिः । भरमाणाः । अयंसत । वायो इति । शुक्राः । अयंसत । एते ।
 वाम् । अभि । असुचत । तिरः । पवित्रम् । आशवः । युवाऽयवः ।
 अति । रोमाणि । अव्यया । सोमासः । अति । अव्यया ॥६॥ अति ।
 वायो इति । ससतः । याहि । शश्वतः । यत्र । ग्रावा । वदति । तत्र ।
 गच्छतम् । गृहम् । इन्द्रः । च । गच्छतम् । वि । सनुता । ददृशे ।
 रीर्यते । घृतम् । आ । पूर्णया । निऽयुता । याथः । अध्वरम् । इन्द्रः ।
 च । याथः । अध्वरम् ॥७॥ अत्र । अह । तत् । वहेथे इति । मध्वः ।
 आऽहुतिम् । यम् । अथत्थम् । उपऽतिष्ठन्त । जायवः । अस्मे इति ।
 ते । सन्तु । जायवः । साकम् । गावः । सुवते । पच्यते । यवः । न ।
 ते । वायो इति । उप । दस्यन्ति । धेनवः । न । अप । दस्यन्ति ।
 धेनवः ॥८॥ इमे । ये । ते । सु । वायो इति । बाहुऽओजसः । अन्तः ।
 नदी इति । ते । पतर्यन्ति । उक्ष्णः । मर्हि । ब्राधन्तः । उक्ष्णः ।
 धन्वन् । चित् । ये । अनाशवः । जीराः । चित् । अगिराऽओकसः ।
 सूर्यस्यऽइव । रश्मयः । दुःऽनियन्तवः । हस्तेयोः । दुःऽनियन्तवः ॥९॥

1. 136.

प्र । सु । ज्येष्ठम् । निऽचिराभ्याम् । बृहत् । नमः । हव्यम् ।
 मतिम् । भरत । मृळयत्ऽभ्याम् । स्वादिष्ठम् । मृळयत्ऽभ्याम् । ता ।
 सम्ऽराजा । घृतासुती इति । घृतऽआसुती । यज्ञेऽयज्ञे । उपऽस्तुता ।
 अथ । एनोः । सत्रम् । न । कुतः । चन । आऽष्टपै । देवऽत्वम् ।

नु । चित् । आऽधृषे ॥१॥ अदर्शि । गातुः । उरवे । वरीयसी ।
 पन्थाः । ऋतस्य । सम् । अयंस्त । रश्मिऽभिः । चक्षुः । भगस्य ।
 रश्मिऽभिः । द्युक्षम् । मित्रस्य । सदनम् । अर्यम्णः । वरुणस्य । च ।
 अथ । दधाते इति । बृहत् । उक्थ्यम् । वयः । उपऽस्तुत्यम् । बृहत् ।
 वयः ॥२॥ ज्योतिष्मतीम् । अदितिम् । धारयत्ऽर्चितम् । स्वःऽवतीम् ।
 आ । सचेते इति । दिवेऽदिवे । जागृऽवांसा । दिवेऽदिवे । ज्योतिष्मत् ।
 चित्रम् । आधाते इति । आदित्या । दानुनः । पती इति । मित्रः ।
 तयोः । वरुणः । यातयत्ऽर्जनः । अर्यमा । यातयत्ऽर्जनः ॥३॥
 अयम् । मित्राय । वरुणाय । अमृत्तमः । सोमः । भृतु । अवऽपानेषु ।
 आऽभगः । देवः । देवेषु । आऽभगः । तम् । देवासः । जुषेरत् ।
 विश्वे । अद्य । सऽजोषसः । तथा । राजाना । करथः । यत् । ईर्महे ।
 ऋतऽवाना । यत् । ईर्महे ॥४॥ यः । मित्राय । वरुणाय । अविधत् ।
 जनः । अनर्वाणम् । तम् । परि । पातः । अंहसः । दाश्वांसम् । मर्तेम् ।
 अंहसः । तम् । अर्यमा । अभि । रक्षति । ऋजुऽयन्तम् । अनु । व्रतम् ।
 उक्थैः । यः । एनोः । परिऽभूषति । व्रतम् । स्तोमैः । आऽभूषति ।
 व्रतम् ॥५॥ नमः । दिवे । बृहते । रोदसीम्याम् । मित्राय । वोचम् ।
 वरुणाय । मीळहुषे । सुऽमृळीकाय । मीळहुषे । इन्द्रम् । अग्निम् । उप ।
 स्तुहि । द्युक्षम् । अर्यमणम् । भगम् । ज्योक् । जीवन्तः । प्रऽजया ।
 सचेमहि । सोमस्य । ऊती । सचेमहि ॥६॥ ऊती । देवानाम् । वयम् ।
 इन्द्रऽवन्तः । मंसीमहि । स्वऽयंशसः । मरुत्ऽभिः । अग्निः । मित्रः ।
 वरुणः । शर्म । यंसन् । तत् । अश्याम । मघऽवानः । वयम् । च ॥७॥

1. 137

सुसुम । आ । यातम् । अद्रिंसभिः । गोऽश्रीताः । मत्सराः ।
 इमे । सोमांसः । मत्सराः । इमे । आ । राजाना । दिविऽस्पृशा । अस्म-
 ऽत्रा । गन्तम् । उप । नः । इमे । वाम् । मित्रावरुणा । गोऽआशिरः ।
 सोमाः । शुक्राः । गोऽआशिरः ॥१॥ इमे । आ । यातम् । इन्द्रवः ।
 सोमांसः । दधिऽआशिरः । सुतासः । दधिऽआशिरः । उत । वाम् ।
 उपसः । बुधि । साकम् । सूर्यस्य । रश्मिऽभिः । सुतः । मित्राय ।
 वरुणाय । पीतये । चारुः । ऋताय । पीतये ॥२॥ ताम् । वाम् । धेनुम् ।
 न । वासरीम् । अंशुम् । दुहन्ति । अद्रिंसभिः । सोमम् । दुहन्ति । अद्रि-
 ऽभिः । अस्मऽत्रा । गन्तम् । उप । नः । अर्वाश्वा । सोमऽपीतये ।
 अयम् । वाम् । मित्रावरुणा । नृऽभिः । सुतः । सोमः । आ । पीतये ।
 सुतः ॥३॥

1. 138

प्रऽग्र । पूष्णः । तुविऽजातस्य । शस्यते । महिऽत्वम् । अस्य ।
 तवसः । न । तन्दते । स्तोत्रम् । अस्य । न । तन्दते । अर्चामि । सुम-
 ऽयन् । अहम् । अन्तिऽऊतिम् । मयऽऽभुवम् । विश्वस्य । वः । मनः ।
 आऽयुयुवे । मखः । देवः । आऽयुयुवे । मखः ॥१॥ प्र । हि । त्वा ।
 पूषन् । अजिरम् । न । यामनि । स्तोमैभिः । कुण्वे । ऋणवः । यथा ।
 मृधः । उष्ट्रः । न । पीपरः । मृधः । हुवे । यत् । त्वा । मयऽऽभुवम् ।
 देवम् । सख्याय । मर्त्यः । अस्माकम् । आङ्गूषान् । द्युम्निनः । कृधि ।
 वाजेषु । द्युम्निनः । कृधि ॥२॥ यस्य । ते । पूषन् । सख्ये । विप-
 न्यवः । क्रत्वा । चित् । सन्तः । अवसा । बुभुजिरे । इति । क्रत्वा ।
 बुभुजिरे । ताम् । अतु । त्वा । नवीयसीम् । निऽद्युतम् । रायः । ईमहे ।

अ॒हो॒ळ॒मानः । उ॒रुऽशंस । स॒री । भ॒व । वा॒जेऽवा॒जे । स॒री । भ॒व ॥३॥
 अ॒स्याः । ऊँ इति । सु । नः । उप । सा॒तये । भु॒वः । अ॒हो॒ळ॒मानः ।
 र॒रिऽवा॒न् । अ॒जऽअ॒थ । अ॒व॒स्य॒ताम् । अ॒जऽअ॒थ । ओ इति । सु । त्वा ।
 व॒वृ॒ती॒म॒हि । स्तो॒मे॒भिः । द॒स्म । सा॒धुऽभिः । न॒हि । त्वा । पू॒षन् । अ॒ति॒
 ऽम॒न्ये । आ॒घृ॒णे । न । ते । स॒ख्यम् । अ॒पऽह्वे ॥४॥

1. 139

अ॒स्तु । श्रौ॒षद् । पु॒रः । अ॒ग्निम् । धि॒या । द॒धे । आ । तु । तत् ।
 श॒र्धेः । दि॒व्यम् । वृ॒णी॒म॒हे । इ॒न्द्र॒वा॒यु इति । वृ॒णी॒म॒हे । यत् । ह ।
 क्रा॒णा । वि॒वस्व॑ति । ना॒भा । स॒म्ऽदा॒यि । न॒व्य॒सी । अ॒ध । प्र । सु ।
 नः । उप । य॒न्तु । धी॒त॒यः । दे॒वान् । अ॒च्छ । न । धी॒त॒यः ॥१॥ यत् ।
 ह । त्यत् । मि॒त्रा॒व॒रु॒णौ । ऋ॒तात् । अ॒धि । आ॒द॒दा॒थे इत्या॑ऽद॒दा॒थे ।
 अ॒नृ॒तम् । खे॒न । म॒न्यु॒ना । दक्ष॑स्य । खे॒न । म॒न्यु॒ना । यु॒वोः । इ॒त्या ।
 अ॒धि । स॒बऽसु । अ॒प॒श्या॒म । हि॒र॒ण्य॒ये॒म् । धी॒भिः । च॒न । म॒न॒सा ।
 खे॒भिः । अ॒क्षऽभिः । सो॒म॒स्य । स्वे॒भिः । अ॒क्षऽभिः ॥२॥ यु॒वाम् । स्तो॒
 मे॒भिः । दे॒वऽय॒न्तः । अ॒श्वि॒ना । आ॒श्र॒व॒य॒न्तऽइ॒व । श्लो॒कम् । आ॒य॒वः ।
 यु॒वाम् । ह॒व्या । अ॒भि । आ॒य॒वः । यु॒वोः । वि॒श्वाः । अ॒धि । श्रि॒यः ।
 पृ॒क्षः । च । वि॒श्व॒वे॒द॒सा । प्रु॒पा॒य॒न्ते । वा॒म् । प॒व॒यः । हि॒र॒ण्य॒ये॒म् । रथे॑ ।
 द॒स्रा । हि॒र॒ण्य॒ये ॥३॥ अ॒चे॒ति । द॒स्रा । वि । ऊँ इति । ना॒कम् ।
 ऋ॒ष॒व॒थः । यु॒ज्ज॒ते । वा॒म् । रथ॑ऽयु॒जः । दि॒वि॒ष्टि॒षु । अ॒ध्व॒सानः । दि॒वि॒
 ष्ठि॒षु । अ॒धि । वा॒म् । स्था॒म । व॒न्धु॒रे । रथे॑ । द॒स्रा । हि॒र॒ण्य॒ये॒म् । प॒था॒
 इ॒व । य॒न्तौ । अ॒नुऽशा॒स॒ता । र॒जः । अ॒ज॒सा । शा॒स॒ता । र॒जः ॥४॥
 श॒ची॒भिः । नः । श॒ची॒व॒स्र इति॑ श॒ची॒व॒स्र । दि॒वा । न॒क्तम् । द॒श॒

स्व॒तम् । मा । वा॒म् । रा॒तिः । उ॒प । द॒स॒त् । क॒दा । च॒न । अ॒स्मत् ।
 रा॒तिः । क॒दा । च॒न ॥५॥ वृ॒ष॒न् । इ॒न्द्र । वृ॒ष॒ऽप॒ना॒सः । इ॒न्द्र॒वः ।
 इ॒मे । सु॒ताः । अ॒द्रि॒ऽसु॒ता॒सः । उ॒त्-ऽभि॒दः । तु॒भ्यम् । सु॒ता॒सः । उ॒त्-
 ऽभि॒दः । ते । त्वा । म॒न्द॒न्तु । दा॒व॒नै । म॒हे । चि॒त्राय॑ । रा॒घ॒से ।
 गीः॒ऽभिः । गि॒र्वा॒हः । स्त॒व॒मा॒नः । आ । ग॒हि । सु॒ऽमृ॒क्षी॒कः । नः ।
 आ । ग॒हि ॥६॥ ओ इति॑ । सु । नः । अ॒ग्ने । शृ॒णु॒हि । त्वम् । ई॒क्षि॒तः ।
 दे॒वे॒भ्यः । ब्र॒व॒सि । य॒ज्ञि॒र्ये॒भ्यः । रा॒ज॒ऽभ्यः । य॒ज्ञि॒र्ये॒भ्यः । यत् । ह ।
 त्वा॒म् । अ॒ङ्गि॒रः॒ऽभ्यः । धे॒नुम् । दे॒वाः । अ॒द॒त्त॒न । वि । ता॒म् । दु॒हे ।
 अ॒र्य॒मा । क॒र्त॒रि॑ । स॒चा । ए॒षः । ता॒म् । वे॒द । मे । स॒चा ॥७॥ मो
 इति॑ । सु । वः । अ॒स्मत् । अ॒भि । ता॒नि । पौ॒ंस्वा । स॒ना । भू॒व॒न् ।
 द्यु॒म्ना॒नि । मा । उ॒त । जा॒रि॒पुः । अ॒स्मत् । पु॒रा । उ॒त । जा॒रि॒पुः ।
 यत् । वः । चि॒त्रम् । यु॒गे॒ऽयु॒गे । न॒व्यम् । घो॒षा॒त् । अ॒म॒र्त्यम् । अ॒स्मा॒-
 सु । तत् । म॒रु॒तः । यत् । च । दु॒स्तर॑म् । दि॒ष्ट॒त । यत् । च । दु॒स्तर॑म्
 ॥८॥ द॒ध्य॒ङ् । ह । मे । ज॒प॒नु॒म् । पू॒र्वः । अ॒ङ्गि॒राः । प्रि॒य॒ऽमै॒घः । क॒ण्वः ।
 अ॒त्रिः । म॒नुः । वि॒दुः । ते । मे । पू॒र्वै । म॒नुः । वि॒दुः । ते॒षाम् । दे॒वेषु॑ ।
 आ॒ऽय॒तिः । अ॒स्माक॑म् । ते॒षु । ना॒भयः॑ । ते॒षाम् । प॒दे॒न । म॒हि । आ ।
 न॒मे । गि॒रा । इ॒न्द्रा॒ग्नी इति॑ । आ । न॒मे । गि॒रा ॥९॥ हो॒ता । य॒ज्ञ॒त् ।
 व॒नि॒नः । व॒न्त । वा॒र्यम् । बृ॒ह॒स्प॒तिः । य॒ज॒ति । वे॒नः । उ॒च्च॒ऽभिः ।
 पु॒रु॒ऽवा॒रै॒भिः । उ॒च्च॒ऽभिः । ज॒गृ॒म्भ । दू॒रे॒ऽआ॒दि॒शम् । श्लो॒कम् । अ॒त्रैः ।
 अ॒ध । त्म॒ना । अ॒धा॒र॒य॒त् । अ॒रि॒न्दा॒नि । सु॒ऽक॒तुः । पु॒रु । स॒ज्जा॒नि ।
 सु॒ऽक॒तुः ॥१०॥ ये । दे॒वा॒सः । दि॒वि । ए॒का॒द॒श । स्थ । पृ॒थि॒व्या॒म् ।
 अ॒धि । ए॒का॒द॒श । स्थ । अ॒प्सु॒ऽचि॒तः । म॒हि॒ना । ए॒का॒द॒श । स्थ । ते ।

देवासः । यज्ञम् । इमम् । जुषध्वम् ॥११॥

1. 140

वेदिऽसदे । प्रियऽर्घामाय । मुऽद्युते । धासिम्ऽइव । प्र । भर ।
योनिम् । अग्नये । वस्त्रेणऽइव । वासय । मन्मेना । शुचिम् । ज्योतिः-
ऽरथम् । शुक्रऽवर्णम् । तमऽहनम् ॥१॥ अभि । द्विऽजन्मा । त्रिऽवृत् ।
अक्षम् । ऋज्यते । संवत्सरे । ववृधे । जग्धम् । ईमिति । पुनरिति ।
अन्यस्य । आसा । जिह्वया । जेन्यः । वृषा । नि । अन्येन । वनिनः ।
मृष्ट । वारणः ॥२॥ कृष्णऽप्रुतौ । वेत्रिजे इति । अस्य । सऽक्षितौ ।
उभा । तरेते इति । अभि । मातरा । शिशुम् । प्राचाऽजिह्वम् । ध्वसय-
न्तम् । तृपुऽच्युतम् । आ । साच्यम् । कृष्यम् । वर्धनम् । पितुः ॥३॥
मुमुक्ष्वः । मनवे । मानवस्यते । रघुऽद्रुवः । कृष्णऽसीतासः । ऊँ इति ।
जुवः । असमनाः । अजिरासः । रघुऽस्यदः । वातऽजूताः । उर्ष ।
युज्यन्ते । आश्वः ॥४॥ आत् । अस्य । ते । ध्वसयन्तः । वृथा । ई-
रते । कृष्णम् । अम्बम् । महि । वर्षः । करिक्रतः । यत् । सीम् । महीम् ।
अवनिम् । प्र । अभि । मर्हृशत् । अभिऽश्वसन् । स्तनयन् । एति । नानदत् ॥५॥
भूषन् । न । यः । अधि । वअ्रपु । नम्रते । वृषाऽइव । पत्नीः । अभि ।
एति । रोरुवत् । ओजायमानः । तन्वः । च । शुम्भते । भीमः । न ।
शृङ्गा । दविधाव । दुऽगृभिः ॥६॥ सः । सम्ऽस्तिरः । विऽस्तिरः ।
सम् । गृभायति । जानन् । एव । जानतीः । नित्यः । आ । शये ।
पुनः । वर्धन्ते । अपि । यन्ति । देव्यम् । अन्यत् । वर्षः । पित्रोः ।
कृष्वते । सर्वा ॥७॥ तम् । अग्रवः । केशिनीः । सम् । हि । रेभिरे ।
ऊर्ध्वाः । तस्पुः । मम्रपीः । प्र । आयवे । पुनरिति । तासाम् । जराम् ।

प्रऽमुञ्चन् । एति । नानदत् । असुम् । परम् । जनयन् । जीवम् ।
 अस्तुतम् ॥८॥ अधीवासम् । परि । मातुः । रिहन् । अहं । तुविऽग्नेभिः ।
 सत्वेऽग्निः । याति । वि । जयः । वयः । दधत् । पत्स्वते । रेरिहत् ।
 सदा । अतु । ज्येनी । सचते । वर्तनिः । अहं ॥९॥ अस्माकम् ।
 अग्ने । मघवेत्सु । दीदिहि । अघं । श्वसीवान् । वृषभः । दमूनाः ।
 अवऽअस्य । शिशुऽमतीः । अदीदेः । वर्मैऽइव । युत्सु । परिऽजृम्भ-
 राणः ॥१०॥ इदम् । अग्ने । सुऽर्धितम् । दुऽर्धितात् । अधि । प्रियात् ।
 ऊँ इति । चित् । मन्मनः । प्रेयः । अस्तु । ते । यत् । ते । शुक्रम् ।
 तन्वः । रोचते । शुचि । तेन । अस्मभ्यम् । वनसे । रत्नम् । आ ।
 त्वम् ॥११॥ रथाय । नावम् । उत । नः । गृहाय । नित्यंऽअरित्राम् ।
 पत्स्वतीम् । रासि । अग्ने । अस्माकम् । वीरान् । उत । नः । मघोनः ।
 जनान् । च । या । पारयात् । शर्म । या । च ॥१२॥ अभि । नः ।
 अग्ने । उक्थम् । इत् । जुगुर्याः । द्यावाच्चागा । सिन्धवः । च । स्वऽ-
 गृताः । गव्यम् । यव्यम् । यन्तः । दीर्घा । अहा । इषम् । वरम् ।
 अरुण्यः । वरन्त ॥१३॥

1. 141

बट् । इत्या । तत् । वपुषे । धायि । दर्शितम् । देवस्य । भर्गः ।
 सहसः । यतः । जनि । यत् । ईम् । उप । ह्वरते । सार्धते । मतिः ।
 अतस् । घेनाः । अनयन्त । सऽस्तुतः ॥१॥ पृथः । वपुः । पितुऽमान् ।
 नित्यः । आ । ज्ये । द्वितीयम् । आ । सप्तऽर्शिवासु । मातृपु ।
 तृतीयम् । अस्य । वृषभस्य । दोहसे । दर्शऽप्रमतिम् । जनयन्त ।
 योषणः ॥२॥ निः । यत् । ईम् । ब्रुभात् । महिषस्य । वर्षसः । ईशा-

नासः । शर्वसा । क्रन्तः । सुरयः । यत् । ईम् । अनु । प्रऽदिवः ।
 मध्वः । आऽधवे । गुहा । सन्तम् । मातरिश्वा । मथायति ॥३॥ प्र ।
 यत् । पितुः । परमात् । नीयते । परि । आ । पृष्ठुधः । वीरुधः ।
 दम्ऽसु । रोहति । उभा । यत् । अस्य । जनुषम् । यत् । इन्वतः ।
 आत् । इत् । यविष्ठः । अभवत् । घृणा । शुचिः ॥४॥ आत् । इत् ।
 मातृः । आ । अविशत् । यासु । आ । शुचिः । अहिंस्यमानः । उर्विया ।
 वि । ववृधे । अनु । यत् । पूर्वीः । अरुहत् । सनाऽनुवः । नि । नव्य-
 सीषु । अवरासु । धावते ॥५॥ आत् । इत् । होतारम् । वृणते । दिवि-
 ष्टिषु । भगम्ऽइव । पृचानासः । ऋजते । देवान् । यत् । क्रत्वा ।
 मज्मना । पुरुऽस्तुतः । मर्तम् । शंसम् । विश्वधा । वेति । धार्यसे ॥६॥ वि ।
 यत् । अस्थात् । यजतः । वातऽचोदितः । ह्वारः । न । वक्ता । जरणाः ।
 अनाकृतः । तस्य । पत्मेन् । धक्षुषः । कृष्णऽजैहसः । शुचिऽजन्मनः ।
 रजः । आ । विऽअध्वनः ॥७॥ रयः । न । यातः । शिक्कऽभिः ।
 कृतः । घाम् । अङ्गैभिः । अरुषेभिः । ईयते । आत् । अस्य । ते ।
 कृष्णासः । धक्षि । सुरयः । शूरस्वऽइव । त्वेषथात् । ईपते । वयः ॥८॥
 त्वया । हि । अग्रे । वरुणः । धृतऽव्रतः । मित्रः । शाश्वदे । अर्यमा ।
 सुऽदानवः । यत् । सीम् । अनु । क्रतुना । विश्वऽथा । विऽभुः ।
 अरान् । न । नेमिः । परिऽभूः । अजायथाः ॥९॥ त्वम् । अग्रे ।
 शशमानाय । सुन्वते । रत्नम् । यविष्ठ । देवऽतातिम् । इन्वसि । तम् ।
 त्वा । नु । नव्यम् । सहसः । युवन् । वयम् । भगम् । न । कोरे ।
 महिऽरत्न । धीमहि ॥१०॥ अस्मे इति । रयिम् । न । सुऽअर्थम् ।
 दर्मनसम् । भगम् । दक्षम् । न । पृचासि । धर्णसिम् । रम्मीन्ऽइव ।

यः । यमति । जन्मनी इति । उभ इति । देवानाम् । शंसम् । कृते ।
 आ । च । सुऽकृतुः ॥११॥ उत । नः । सुऽद्योत्मा । जीरऽअन्धः ।
 होता । मन्द्रः । शृणवत् । चन्द्रऽअर्थः । सः । नः । नेषत् । नेषऽस्तमैः ।
 अमूरः । अग्निः । वामम् । सुवितम् । वस्वः । अच्छ ॥१२॥ अस्तावि ।
 अग्निः । शिमीवत्ऽभिः । अकैः । साम्ऽराज्याय । प्रऽतरम् । दधानः ।
 अमी इति । च । ये । मघऽवानः । वयम् । च । मिहम् । न । घरः ।
 अति । निः । ततन्युः ॥१३॥

1. 142

सम्ऽईद्वः । अग्ने । आ । वह । देवान् । अद्य । यतऽस्तुचे ।
 तन्तुम् । तनुष्व । पूर्वम् । सुतऽसोमाय । दाशुषे ॥१॥ घृतऽर्वन्तम् ।
 उप । मासि । मधुऽमन्तम् । तनूऽनपात् । यज्ञम् । विप्रस्व । माऽवतः ।
 शशमानस्य । दाशुषः ॥२॥ शुचिः । पावकः । अद्भुतः । मध्वा ।
 यज्ञम् । मिमिक्षति । नराशंसः । त्रिः । आ । दिवः । देवः । देवेषु ।
 यज्ञिर्यः ॥३॥ ईळितः । अग्ने । आ । वह । इन्द्रम् । चित्रम् । इह ।
 प्रियम् । इयम् । हि । त्वा । मतिः । मर्म । अच्छ । सुऽजिह्व । वच्यते
 ॥४॥ स्तृणानासः । यतऽस्तुचः । बहिः । यज्ञे । सुऽअध्वरे । वृद्धे ।
 देवव्यचऽतमम् । इन्द्राय । शर्म । सऽप्रथः ॥५॥ वि । श्रयन्ताम् ।
 ऋतऽवृधः । प्रऽयै । देवेभ्यः । महीः । पावकासः । पुरुऽस्पृहः । द्वारः ।
 देवीः । असथतः ॥६॥ आ । भन्दमाने इति । उपाके इति । नक्तोपसा ।
 सुऽपेशसा । यद्ही इति । ऋतस्य । मातरा । सीदताम् । बहिः । आ ।
 सुऽमत् ॥७॥ मन्द्रऽजिह्वा । जुगुर्वणी इति । होतारा । दैव्या । कवी
 इति । यज्ञम् । नः । यचताम् । इमम् । सिध्रम् । अद्य । दिविऽस्पृशम्

॥८॥ शुचिः । दे॒वेषु । अ॒र्पिता । हो॒त्रा । म॒रुत्सु । भा॒रती । इ॒ळा ।
 सर॑स्वती । म॒ही । वहिः । सी॒दन्तु । य॒ज्ञियाः ॥९॥ तत् । नः ।
 तु॒रीपम् । अ॒ङ्गुतम् । पु॒रु । वा । अ॒रम् । पु॒रु । त्मना । त्व॒ष्टा । पो॒षाय ।
 वि । स्य॒तु । रा॒ये । ना॒भा । नः । अ॒स॒स्युः ॥१०॥ अ॒व॒सृ॒जन् । उ॒प ।
 त्मना । दे॒वान् । य॒ज्ञि । व॒नस्प॑ते । अ॒ग्निः । ह॒व्या । सु॒सृ॒दति । दे॒वः ।
 दे॒वेषु । मे॒धिरः ॥११॥ पू॒षण्॑स॒वते । म॒रुत्स॑वते । वि॒श्व॑स॒दे॒वाय । वा॒यवे ।
 स्वा॒हा । गा॒यत्र॑स॒वसे । ह॒व्यम् । इन्द्रा॑य । क॒र्त॒न ॥१२॥ स्वा॒हा॑ऽ-
 कृ॒तानि । आ । ग॒हि । उ॒प । ह॒व्यानि । वी॒तये । इन्द्र॑ । आ । ग॒हि ।
 ध्रु॒धि । ह॒वम् । त्वा॒म् । ह॒वन्ते । अ॒ध्वरे ॥१३॥

1. 143

प्र । त॒व्यसी॑म् । न॒व्यसी॑म् । धी॒तिम् । अ॒ग्रये । वा॒चः । म॒तिम् ।
 सह॑सः । सु॒नवे । भ॒रे । अ॒पाम् । न॒पात् । यः । व॒सु॑ऽभिः । स॒ह । प्रि॒यः ।
 हो॒ता । पृ॒थि॒व्याम् । नि । असी॑दत् । ऋ॒त्वि॒र्यः ॥१॥ सः । जा॒र्य॑मानः ।
 प॒रमे । वि॑ऽओ॒मनि । आ॒विः । अ॒ग्निः । अ॒भव॑त् । मा॒तरि॑ध॒ने । अ॒स्य ।
 ऋ॒त्वा । स॒म्॒इ॒धान॑स्य । म॒ज्मना । प्र । द्या॒वा । शो॒चिः । पृ॒थि॒वी इति॑ ।
 अ॒रोच॑यत् ॥२॥ अ॒स्य । त्वे॒पाः । अ॒जराः । अ॒स्य । भा॒नवः । सु॒सं-
 दृ॒शः । सु॒प्रती॑कस्य । सु॒द्यु॒तः । भा॒स्त्व॑क्ष॒सः । अ॒ति । अ॒क्तुः । न ।
 सि॒न्ध॒वः । अ॒ग्नेः । रे॒जन्ते । अ॒संस॑न्तः । अ॒जराः ॥३॥ यम् । आ॒ऽई-
 रि॒रे । भृ॒गवः । वि॒श्व॑स॒दे॒सम् । ना॒भा । पृ॒थि॒व्याः । भु॒वन॑स्य । म॒ज्मना ।
 अ॒ग्निम् । तम् । गीः॑ऽभिः । हि॒नु॒हि । स्वे । आ । द॒मे । यः । ए॒कः ।
 व॒स्वः । व॒रुणः । न । राज॑ति ॥४॥ न । यः । व॒रा॒य । म॒रुता॑म्॒इव ।
 स्व॒नः । से॒ना॑ऽइ॒व । सु॒ष्टा । दि॒व्या । य॒था । अ॒शनिः । अ॒ग्निः । ज॒म्भैः ।

तिगितैः । अत्ति । भर्वति । योधः । न । शत्रून् । सः । वना । नि ।
ऋज्जते ॥५॥ कुवित् । नः । अग्निः । उचर्यस्य । वीः । असत् । वसुः ।
कुवित् । वसुऽभिः । कर्मम् । आज्वरत् । चोदः । कुवित् । तुतुज्यात् ।
सातये । धियः । शुचिऽप्रतीकम् । तम् । अया । धिया । गृणे ॥६॥
घृतऽप्रतीकम् । वः । ऋतस्य । धूऽसदम् । अग्निम् । मित्रम् ।
न । सम्ऽइधानः । ऋज्जते । इन्धानः । अक्रः । विदथेषु । दीद्यत् ।
शुक्रऽवर्णाम् । उत् । ऊँ इति । नः । यंसते । धियम् ॥७॥ अप्रऽयु-
च्छन् । अप्रयुच्छत्ऽभिः । अग्ने । शिवेभिः । नः । पायुऽभिः । पाहि ।
शुगैः । अदग्धेभिः । अदपितेभिः । इष्टे । अनिमिषत्ऽभिः । परि ।
पाहि । नः । जाः ॥८॥

I. 144

एति । प्र । होता । व्रतम् । अस्य । मायया । ऊर्ध्वाम् । दधानः ।
शुचिऽपेशसम् । धियम् । अभि । सुचः । क्रमते । दक्षिणाऽआवृतः ।
 याः । अस्य । धाम । प्रथमम् । ह । निसंते ॥१॥ अभि । ईम् । ऋत-
स्य । दोहनाः । अनूषत् । योनौ । देवस्य । सदने । परिऽवृताः ।
अपाम् । उपऽस्थे । विऽभृतः । यत् । आ । अवसत् । अध । स्वधाः ।
अधयत् । याभिः । ईयते ॥२॥ युयूषत् । सऽव्यसा । तत् । इत् ।
वपुः । समानम् । अर्थम् । विऽतरित्रता । मिथः । आत् । ईम् । भर्गः ।
न । हव्यः । सम् । अस्मत् । आ । बोळ्हुः । न । रश्मीन् । सम् ।
अयंस्त । सारथिः ॥३॥ यम् । ईम् । द्वा । सऽव्यसा । सपर्यतः । समाने ।
योना । मिथुना । सम्ऽओकसा । दिवा । न । नक्तम् । पलितः ।
युवा । अजनि । पुरु । चरन् । अजरः । मानुषा । युगा ॥४॥ तम् ।

ईम् । हिन्वन्ति । धीतयः । दश । त्रिशः । देवम् । मर्तोसः । उतये ।
 हवामहे । धनोः । अधि । प्रऽवतः । आ । सः । ऋण्वति । अभिव्रजत्-
 ऽभिः । वयुना । नवा । अधित ॥५॥ त्वम् । हि । अग्ने । दिव्यस्य ।
 राजसि । त्वम् । पार्थिवस्य । पशुपाऽईव । त्मना । एनी इति । ते ।
 एते इति । बृहती इति । अभिऽश्रिया । हिरण्ययी इति । वक्करी इति ।
 बहिः । आशाते इति ॥६॥ अग्ने । जुपस्व । प्रति । हर्य । तत् । वचः ।
 मन्द्र । स्वधाऽवः । ऋतऽजात । सुकृतो इति सुऽकृतो । यः । विश्वतः ।
 प्रत्यङ् । असि । दर्शतः । रण्वः । सम्ऽदृष्टौ । पितुमान्ऽईव । क्षयः ॥७॥

1. 145.

तम् । पृच्छत । सः । जगाम । सः । वेद । सः । चिकित्वान् ।
 ईयते । सः । नु । ईयते । तस्मिन् । सन्ति । प्रऽशिषः । तस्मिन् ।
 इष्टयः । सः । वाजस्य । शर्वसः । शुष्मिणः । पतिः ॥१॥ तम् । इत् ।
 पृच्छन्ति । न । सिमः । वि । पृच्छति । स्वेनऽईव । धीरः । मनसा ।
 यत् । अग्रमीत् । न । मृष्यते । प्रथमम् । न । अपरम् । वचः । अस्य ।
 क्रत्वा । सचते । अग्रऽदृष्टपितः ॥२॥ तम् । इत् । गच्छन्ति । जुह्वः ।
 तम् । अर्वती । विश्वानि । एकः । शृण्वत् । वचांसि । मे । पुरुऽप्रैषः ।
 तर्तुरिः । यन्नऽसाधनः । अच्छिद्रऽऊतिः । शिशुः । आ । अदत्त । सम् ।
 रभः ॥३॥ उपऽस्थायम् । चरति । यत् । सम्ऽआरत । सद्यः । जातः ।
 तत्सार । युज्येभिः । अभि । श्वान्तम् । मृशते । नान्ये । मुदे । यत् ।
 ईम् । गच्छन्ति । उशतीः । अपिऽस्थितम् ॥४॥ सः । ईम् । मृगः ।
 अप्यः । वनर्गुः । उप । त्वचि । उपऽमस्याम् । नि । धायि । वि । अब्र-
 वीत् । वयुना । मर्त्येभ्यः । अग्निः । विद्वान् । ऋतऽचित् । हि । सत्यः ॥५॥

1. 146

त्रिऽमूर्धानम् । सप्तऽरश्मिम् । गृणीषे । अर्नूतम् । अग्निम् । पित्रोः ।
 उपऽस्थे । निऽसत्तम् । अस्थ । चरतः । ध्रुवस्य । विश्वा । दिवः । रो-
 चना । आपग्निऽवांसम् ॥१॥ उच्चा । महान् । अभि । ववचे । एने
 इति । अजरः । तस्थौ । इतऽऽकृतिः । अध्वः । उर्व्याः । पदः । नि ।
 दधाति । सानौ । रिहन्ति । ऊर्ध्वः । अरुपांसः । अस्य ॥२॥ समानम् ।
 वत्सम् । अभि । संचरन्ती इति समऽचरन्ती । विष्वक् । धेनू इति । वि ।
 चरतः । सुमेके इति सुऽमेकै । अनपऽवृज्यान् । अध्वनः । मिमाने इति ।
 विश्वान् । केतान् । अधि । महः । दधानि इति ॥३॥ धीरांसः । पदम् ।
 कवयः । नयन्ति । नाना । हृदा । रक्षमाणाः । अजुर्यम् । सिसांसन्तः ।
 परि । अपश्यन्त । सिन्धुम् । आविः । एभ्यः । अभवत् । सूर्यः । नृन्
 ॥४॥ दिद्वेण्यः । परि । काष्ठासु । जेन्यः । ईळेन्यः । महः । अर्भीय ।
 जीवसे । पुरुऽत्रा । यत् । अभवत् । स्रः । अह । एभ्यः । गर्भेभ्यः ।
 मघऽवा । विश्वऽदर्शतः ॥५॥

1. 147.

कथा । ते । अग्ने । शुचयन्तः । आयोः । ददाशुः । वाजैभिः ।
 आशुपाणाः । उमे इति । यत् । तोके इति । तनये । दधानाः । अतस्थ ।
 सामन् । रणयन्त । देवाः ॥१॥ बोधे । मे । अस्य । वर्चसः । यविष्ठ ।
 मंहिष्ठस्य । प्रऽभृतस्य । स्वधाऽवः । पीर्यति । त्वः । अनु । त्वः ।
 गृणाति । वन्दारुः । ते । तन्वम् । वन्दे । अग्ने ॥२॥ ये । पायवः ।
 मामतेयम् । ते । अग्ने । पश्यन्तः । अन्धम् । दुऽऽइतात् । अरक्षन् ।
 ररक्ष । तान् । सुऽकृतः । विश्वऽवैदाः । दिप्सन्तः । इत् । रिषवः । न ।

अहं । देभुः ॥३॥ यः । नः । अग्ने । अररिऽवान् । अघऽयुः । अरा-
 तिऽवा । मर्चयति । द्वयेन । मन्त्रः । गुरुः । पुनः । अस्तु । सः । अस्मै ।
 अनु । मृक्षीष्ट । तन्वम् । दुःऽउक्तैः ॥४॥ उत । वा । यः । सहस्य ।
 प्रऽविद्वान् । मर्तेः । मर्तेम् । मर्चयति । द्वयेन । अतः । पाहि । स्तव-
 मान । स्तुवन्तम् । अग्ने । मार्किः । नः । दुःऽइतार्य । धायीः ॥५॥

1. 148.

मयीत् । यत् । ईम् । विष्टः । मातरिश्वा । होतारम् । विश्वऽअप्सुम् ।
 विश्वऽदेव्यम् । नि । यम् । दधुः । मनुष्यासु । विश्वु । स्वः । न । चित्रम् ।
 वपुषे । विभाऽर्वम् ॥१॥ ददानम् । इत् । न । ददभन्त । मन्म । अग्निः ।
 वरूथम् । मम । तस्य । चाकन् । जुषन्त । विश्वानि । अस्य । कर्म ।
 उपऽस्तुतिम् । भरमाणस्य । कारोः ॥२॥ नित्ये । चित् । नु । यम् ।
 सदेने । जगृभ्रे । प्रशस्तिऽभिः । दधिरे । यज्ञियासः । प्र । सु । नयन्त ।
 गृभयन्तः । इष्टौ । अश्वासः । न । रथ्यः । ररहाणाः ॥३॥ पुरूणि ।
 दसः । नि । रिणाति । जम्भैः । आत् । रोचते । वने । आ । विभा-
 स्वा । आत् । अस्य । वार्तः । अनु । वाति । शोचिः । अस्तुः । न ।
 शर्षाम् । असनाम् । अनु । द्यून् ॥४॥ न । यम् । रिषवः । न । रिषण्यवः ।
 गर्भे । सन्तम् । रेपणाः । रेपयन्ति । अन्धाः । अपश्वाः । न । दभन् ।
 अभिऽरुया । नित्यासः । ईम् । प्रेतारः । अरचन् ॥५॥

1. 149.

महः । सः । रायः । आ । ईपते । पतिः । दन् । इनः । इनस्य ।
 वसुनः । पदे । आ । उप । ध्रजन्तम् । अद्रयः । विधन् । इत् ॥१॥
 सः । यः । वृषा । नराम् । न । रोदस्योः । श्रवऽभिः । अस्ति ।

जीवपीतऽसर्गः । प्र । यः । सस्राणः । शिश्रीत । योनौ ॥२॥ आ ।
 यः । पुरम् । नार्मिणीम् । अदीदेत् । अत्यः । कविः । नमन्यः । न ।
 अवी । सरः । न । रुरुकान् । शतऽआत्मा ॥३॥ अभि । द्विऽजन्मा ।
 श्री । रोचनानि । विश्वा । रज्जोसि । शुशुचानः । अस्यात् । होता ।
 यजिष्ठः । अपाम् । सघऽस्ये ॥४॥ अवम् । सः । होता । यः ।
 द्विऽजन्मा । विश्वा । दधे । वार्याणि । श्रवस्या । मर्तः । यः । अस्मै ।
 सुऽतुकः । ददाश ॥५॥

1. 150

पुरु । त्वा । दाश्वान् । वोचे । अरिः । अग्रे । तव । स्विन् । आ ।
 तोदस्यऽइव । शरणे । आ । महस्य ॥१॥ वि । अनिनस्य । घनिनः ।
 प्रऽहोषे । चित् । अररुषः । कदा । चन । प्रऽजिगतः । अदेवऽयोः ॥२॥
 सः । चन्द्रः । विप्र । मर्त्यः । महः । वार्धन्ऽतमः । दिवि । प्रऽप्र । इत् ।
 ते । अग्रे । वनुषः । स्याम ॥३॥

1. 151

मित्रम् । न । यम् । शिम्या । गोषु । गन्धर्वः । सुऽआर्च्यः । विदधे ।
 अप्सु । जीर्जनन् । अरेजेताम् । रोदसी इति । पाजसा । गिरा । प्रति ।
 प्रियम् । यजतम् । जनुषाम् । अवः ॥१॥ यत् । इ । त्यत् । वाम् । पुरु-
 ऽमीहस्य । सोमिनः । प्र । मित्रासः । न । दधिरे । सुऽआशुर्वः ।
 अध । ऋतम् । विदतम् । गातुम् । अर्वते । उत । श्रुतम् । वृषणा ।
 पस्त्यऽवतः ॥२॥ आ । वाम् । भूषन् । चितयः । जन्म । रोदस्योः ।
 प्रऽवार्च्यम् । वृषणा । दक्षसे । मेहे । यत् । ईम् । ऋतार्य । भरथः ।
 यत् । अर्वते । प्र । होत्रया । शिम्या । वीथः । अध्वरम् ॥३॥ प्र । सा ।

क्षि॒तिः । अ॒सुरा । या । म॒हि । प्रि॒या । ऋ॒त॒ऽव॒नौ । ऋ॒तम् । आ ।
 धो॒प॒थः । बृ॒हत् । यु॒वम् । दि॒वः । बृ॒ह॒तः । द॒क्षम् । आ॒ऽभु॒वम् । गा॒म् ।
 न । धु॒रि । उप॑ । यु॒ज्जा॒थे इति॑ । अ॒पः ॥४॥ म॒ही इति॑ । अ॒त्र । म॒हि॒ना ।
 वा॒रम् । ऋ॒ण्व॒थः । अ॒रेण॑वः । तु॒जः । आ । स॒र्वन् । धे॒नवः । स्वर॑न्ति ।
 ताः । उ॒पर॑ऽता॒ति । सूर्य॑म् । आ । नि॒ऽघ्न॒चः । उ॒प॒सः । त॒क्क॒वीऽईव ॥५॥
 आ । वा॒म् । ऋ॒ताय॑ । के॒शिनीः । अ॒नू॒प॒त । मि॒त्र । य॒त्र । व॒रु॒ण ।
 गा॒तुम् । अ॒र्च॑थः । अ॒व । त्म॒ना । सृ॒ज॒तम् । पि॒न्व॒तम् । धि॒र्यः । यु॒वम् ।
 वि॒प्र॒स्य । म॒न्म॒नाम् । इ॒र॒ज्य॒थः ॥६॥ यः । वा॒म् । य॒ज्ञैः । श॒श॒मा॒नः ।
 ह । दा॒श॒ति । क॒विः । हो॒ता । य॒ज॒ति । म॒न्म॒ऽसा॒ध॒नः । उप॑ । अ॒ह ।
 तम् । ग॒च्छ॑थः । वी॒थः । अ॒ध्व॒रम् । अ॒च्छ । गि॒रः । सु॒ऽम॒तिम् । ग॒न्त॒म् ।
 अ॒सा॒यू इत्य॑स॒ऽयू ॥७॥ यु॒वाम् । य॒ज्ञैः । प्र॒थ॒मा । गो॒भिः । अ॒ज्जे॒ते ।
 ऋ॒त॒ऽव॒ना । म॒न॒सः । न । प्र॒ऽयु॒क्ति॒षु । भ॒र॑न्ति । वा॒म् । म॒न्म॒ना । स॒म्-
 स्य॑ता । गि॒रः । अ॒दृ॒प्य॒ता । म॒न॒सा । रे॒वत् । आ॒शा॒थे इति॑ ॥८॥ रे॒वत् ।
 व॒र्यः । द॒घा॒थे इति॑ । रे॒वत् । आ॒शा॒थे इति॑ । न॒रा । मा॒या॒भिः । इ॒तःऽ-
 ऊ॒ति । मा॒हि॒नम् । न । वा॒म् । द्या॒वः । अ॒ह॑ऽभिः । न । उ॒त । सि॒न्ध॒वः ।
 न । दे॒वऽत्व॑म् । प॒ण॒यः । न । आ॒न॒शुः । म॒घम् ॥९॥

1. 152.

यु॒वम् । व॒स्त्रा॒णि । पी॒व॒सा । व॒सा॒थे इति॑ । यु॒वोः । अ॒च्छि॒द्राः ।
 म॒न्त॒वः । ह । स॒र्गाः । अ॒व । अ॒ति॒र॒तम् । अ॒मृ॒ता॒नि । वि॒श्वा । ऋ॒तेन॑ ।
 मि॒त्रा॒व॒रु॒णा । स॒चे॒थे इति॑ ॥१॥ ए॒तत् । च॒न । त्वः । वि । चि॒के॒तत् ।
 ए॒षाम् । स॒त्यः । म॒न्त्रः । क॒विऽश॑स्तः । ऋ॒धा॒वान् । त्रिःऽअ॒श्रिम् ।
 ह॒न्ति । च॒तुःऽअ॒श्रिः । उ॒ग्रः । दे॒वऽनि॑दः । ह । प्र॒थ॒माः । अ॒ज॒र्य॑न् ॥२॥

अपात् । एति । प्रयमा । पत्स्वतीनाम् । कः । तत् । वाम् । मित्रा-
वरुणा । आ । चिकेत । गर्भः । भारम् । भरति । आ । चित् । अस्य ।
ऋतम् । पिपति । अनृतम् । नि । तारीत् ॥३॥ प्रऽयन्तम् । इत् । परि ।
जारम् । कनीनाम् । पश्यामसि । न । उपऽनिपद्यमानम् । अनवऽपृग्णा ।
विस्तता । वसानम् । प्रियम् । मित्रस्य । वरुणस्य । धाम् ॥४॥ अनश्वः ।
जातः । अनभीशुः । अवी । कर्निकदत् । पतयत् । ऊर्ध्वऽसानुः । अचि-
त्तम् । ब्रह्म । जुजुषुः । युवानः । प्र । मित्रे । धाम् । वरुणे । गृणन्तः
॥५॥ आ । धेनवः । मामतेयम् । अर्वन्तीः । ब्रह्मऽप्रियम् । पीपयन् ।
सस्मिन् । ऊर्ध्वन् । पित्वः । भिचेत् । वयुनानि । विद्वान् । आसा ।
आऽविवासन् । अदितिम् । उरुष्येत् ॥६॥ आ । वाम् । मित्रावरुणा ।
हव्यऽजुष्टिम् । नमसा । देवौ । अवसा । ववृत्त्याम् । अस्माकम् । ब्रह्म ।
पृतनासु । सखाः । अस्माकम् । वृष्टिः । दिव्या । सुऽपारा ॥७॥

1. 153

यजामहे । वाम् । महः । सऽजोषाः । हव्येभिः । मित्रावरुणा । नमः-
ऽभिः । घृतैः । घृतस्नू इति घृतस्नू । अर्ध । यत् । वाम् । अस्मे इति ।
अध्वर्यवः । न । धीतिऽभिः । मरन्ति ॥१॥ प्रऽस्तुतिः । वाम् । धाम् ।
न । प्रऽयुक्तिः । अयामि । मित्रावरुणा । सुऽवृक्तिः । अनक्ति । यत् ।
वाम् । विदथेषु । होता । सुम्नम् । वाम् । सुरिः । वृषणौ । इयक्षन् ॥२॥
पीपाय । धेनुः । अदितिः । ऋताय । जनाय । मित्रावरुणा । हविऽदे ।
हिनोति । यत् । वाम् । विदथे । सपर्यन् । सः । रातऽहव्यः । मानुषः ।
न । होता ॥३॥ उत । वाम् । विधु । मद्यासु । अन्धः । गावः । आपः ।
च । पीपयन्त । देवीः । उतो इति । नः । अस्थ । पूर्व्यः । पतिः । दन् ।

वी॒तम् । पा॒तम् । पर्य॑सः । उ॒त्ति॒यो॒याः ॥४॥

1. 154

वि॒ष्णोः । नु । क॒म् । वी॒र्यो॑णि । प्र । वो॒च॒म् । यः । पा॒र्थि॒वानि॑ ।
वि॒ऽम॒मे । रजो॑सि । यः । अ॒स्क॒भा॒यत् । उ॒त्त॒र॒म् । स॒ध॒ऽस्थ॒म् । वि॒ऽ-
च॒क्र॒मा॒णः । त्रेधा॑ । उ॒रु॒ऽगा॒यः ॥१॥ प्र । तत् । वि॒ष्णुः । स्त॒व॒ते ।
वी॒र्ये॑ण । मृ॒गः । न । भी॒मः । कु॒च॒रः । गि॒रि॒ऽस्थाः । य॒स्य॑ । उ॒रु॒षु ।
त्रि॒षु । वि॒ऽक॒र्म॒णेषु॑ । अ॒धि॒ऽन्वि॒यन्ति॑ । भु॒व॒ना॒नि । वि॒श्वा ॥२॥ प्र ।
वि॒ष्णवे॑ । शू॒षम् । ए॒तु । म॒न्मे । गि॒रि॒ऽक्षि॑ते । उ॒रु॒ऽगा॒याय॑ । वृ॒ष्णे ।
यः । इ॒दम् । दी॒र्घम् । प्र॒ऽय॒तम् । स॒ध॒ऽस्थ॒म् । ए॒कः । वि॒ऽम॒मे । त्रि॒-
ऽभिः । इत् । प॒देभिः॑ ॥३॥ य॒स्य॑ । त्री । पू॒र्णा । म॒धु॒ना । प॒दा॒नि ।
अ॒क्षी॒य॒माणा॑ । स्व॒ध॒यो । म॒द॒न्ति । यः । ॐ इति॑ । त्रि॒ऽधा॒तु । पृ॒थि॒-
वी॒म् । उ॒त । द्या॒म् । ए॒कः । दा॒घार॑ । भु॒व॒ना॒नि । वि॒श्वा ॥४॥ तत् ।
अ॒स्य॑ । प्रि॒यम् । अ॒भि । पा॒र्थः । अ॒श्या॒म् । न॒रः । यत्र॑ । दे॒व॒ऽय॒वः ।
म॒द॒न्ति । उ॒रु॒ऽक॒र्म॒स्य॑ । सः । हि । ब॒न्धुः । इ॒त्या । वि॒ष्णोः । प॒दे ।
प॒र॒मे । म॒ध्वः । उ॒त्सः॑ ॥५॥ ता । वा॒म् । वा॒स्तू॒नि । उ॒श्म॒सि । ग॒र्म॒ध्वै ।
यत्र॑ । गा॒वः । भू॒रि॒ऽशृ॒ङ्गाः । अ॒या॒सः । अ॒त्र । अ॒ह॑ । तत् । उ॒रु॒ऽगा॒-
य॒स्य॑ । वृ॒ष्णः । प॒र॒मम् । प॒दम् । अ॒व॑ । भा॒ति । भू॒रि॑ ॥६॥

1. 155

प्र । वः । पा॒न्त॒म् । अ॒न्ध॒सः । धि॒या॒ऽय॒ते । म॒हे । शू॒रा॒य । वि॒-
ष्ण॒वे । च । अ॒र्च॒त॒ । या । सा॒नु॒नि । प॒र्व॒ता॒नाम् । अ॒दा॒भ्या॑ । म॒हः ।
त॒स्थ॒तुः । अ॒र्व॒ता॒ऽइ॒व । सा॒धु॒ना॑ ॥१॥ त्वे॒षम् । इ॒त्या । स॒म्॒ऽअ॒र॒णम् ।
शि॒मी॒ऽव॒तोः । इ॒न्द्रा॒वि॒ष्णू॒ इति॑ । सु॒त॒ऽपाः । वा॒म् । उ॒रु॒ष्य॒ति॒ । या ।

मर्त्यीय । प्रतिऽधीयमानम् । इत् । कुशानोः । अस्तुः । असनाम् । उरु-
 प्यथः ॥२॥ ताः । ईम् । वर्धन्ति । महि । अस्य । पौंस्यम् । नि । मा-
 तरा । नयति । रेतसे । भुजे । दधाति । पुत्रः । अवरम् । परम् । पितुः ।
 नाम । तृतीयम् । अधि । रोचने । दिवः ॥३॥ तत्स्तत् । इत् । अस्य ।
 पौंस्यम् । गृणीमसि । इनस्य । त्रातुः । अष्टकस्य । मीळहुपः । यः ।
 पार्थिवानि । त्रिऽभिः । इत् । विगामऽभिः । उरु । क्रमिष्ट । उरुऽगा-
 याय । जीवसे ॥४॥ द्वे इति । इत् । अस्य । क्रमणे इति । स्वऽदृशः ।
 अभिऽरुयाय । मर्त्यः । भुरण्यति । तृतीयम् । अस्य । नकिः । आ ।
 दधर्षति । वयः । चन । पतयन्तः । पतत्रिणः ॥५॥ चतुर्भिः । साकम् ।
 नवतिम् । च । नामऽभिः । चक्रम् । न । वृत्तम् । व्यतीन् । अवीविपत् ।
 बृहत्ऽशरीरः । विऽमिमानः । ऋक्ऽभिः । युवा । अकुमारः । प्रति ।
 एति । आऽहवम् ॥६॥

1. 156.

मवे । मित्रः । न । शैव्यः । घृतऽआसुतिः । विभूतऽबुध्नः । एव-
 ऽयाः । ऊँ इति । सऽप्रथाः । अथ । ते । विष्णो इति । विदुषा । चित् ।
 अर्ध्यः । स्तोमः । यज्ञः । च । राध्यः । हविष्मता ॥१॥ यः । पूर्व्याय ।
 वेधसे । नवीयसे । सुमत्ऽजानये । विष्णवे । ददाति । यः । जातम् ।
 अस्य । महतः । महि । ब्रवत् । सः । इत् । ऊँ इति । अवेऽभिः । युज्यम् ।
 चित् । अभि । असत् ॥२॥ तम् । ऊँ इति । स्तोतारः । पूर्व्यम् । यथा ।
 विद । ऋतस्य । गर्भम् । जनुषा । पिपर्तन । आ । अस्य । जानन्तः ।
 नाम । चित् । विवक्तन । महः । ते । विष्णो इति । सुऽमतिम् । भजा-
 महे ॥३॥ तम् । अस्य । राजा । वरुणः । तम् । अश्विना । ऋतम् ।

स॒च॒न्त । मा॒रु॒तस्य । वे॒धसः । दा॒धार । द॒र्चम् । उ॒त्स॒त॒मम् । अ॒हः॒ऽवि॒
 द॒म् । ब्र॒जम् । च । वि॒ष्णुः । स॒खि॒ऽवान् । अ॒पः॒ऽऊ॒र्णु॒ते ॥४॥ आ । यः ।
 वि॒वा॒य । स॒च॒था॒य । दै॒व्यः । इन्द्रा॒य । वि॒ष्णुः । सु॒ऽकृ॒ते । सु॒कृ॒त्स्तरः ।
 वे॒धाः । अ॒जि॒न्वत् । त्रि॒ऽस॒ध॒स्थः । आ॒र्यम् । ऋ॒त॒स्ये । भा॒गे । य॒ज॒मानम् ।
 आ । अ॒भ॒जत् ॥५॥

I. 157.

अ॒वो॒धि । अ॒ग्निः । ज॒मः । उ॒त् । ए॒ति । सूर्यः । वि । उ॒पाः ।
 च॒न्द्रा । म॒ही । आ॒वः । अ॒चि॒र्षा । अ॒यु॒च्चा॒ताम् । अ॒धि॒ना । या॒त॒वे ।
 रथ॑म् । प्र । अ॒सा॒वी॒त् । दे॒वः । स॒वि॒ता । ज॒ग॒त् । पृथ॑क् ॥१॥ यत् ।
 यु॒ञ्जा॒थे इति॑ । वृ॒ष॒णम् । अ॒श्वि॒ना । रथ॑म् । घृ॒ते॒न । नः । म॒धु॒ना ।
 च॒त्रम् । उ॒क्ष॒तम् । अ॒सा॒कम् । ब्र॒ह्म । पृ॒त॒ना॒सु । जि॒न्व॒तम् । व॒यम् ।
 ध॒ना । शूर॑ऽसा॒ता । भ॒जे॒म॒हि ॥२॥ अ॒र्वा॒ह् । त्रि॒ऽच॒क्रः । म॒धु॒ऽवा॒ह॒नः ।
 रथ॑ः । जी॒र॒ऽअ॒श्वः । अ॒धि॒नोः । या॒तु । सु॒ऽस्तु॒तः । त्रि॒ऽव॒न्धु॒रः ।
 म॒ध॒ऽवा । वि॒श्व॒ऽसौ॒भ॒गः । श॒म् । नः । आ । व॒क्ष॒त् । द्वि॒ऽप॒दे । च॒तुः॒
 ऽप॒दे ॥३॥ आ । नः । ऊ॒र्जे॒म् । व॒ह॒तम् । अ॒श्वि॒ना । यु॒वम् । म॒धु॒ऽ
 ऽम॒त्या । नः । क॒श॒या । मि॒मि॒क्ष॒तम् । प्र । आ॒युः । ता॒रि॒ष्टम् । निः ।
 र॒षो॒सि । मृ॒क्ष॒तम् । से॒ध॒तम् । द्वे॒षः । भ॒व॒तम् । स॒चा॒ऽभु॒वा ॥४॥ यु॒वम् ।
 ह । गर्भ॑म् । ज॒ग॒ती॒षु । ध॒त्यः । यु॒वम् । वि॒श्वे॑षु । भु॒व॒नेषु । अ॒न्त॒रि॒ति ।
 यु॒वम् । अ॒ग्निम् । च । वृ॒ष॒णौ । अ॒पः । च । व॒न॒स्प॒ती॒न् । अ॒श्वि॒नौ ।
 ऐ॒र॒ये॒थाम् ॥५॥ यु॒वम् । ह । स्वः । मि॒प॒जा । भे॒प॒जे॒भिः । अ॒थो इति॑ ।
 ह । स्वः । र॒थ्या । र॒थ्ये॑भि॒रिति॑ र॒थ्ये॑भिः । अ॒थो इति॑ । ह । च॒त्रम् ।
 अ॒धि । ध॒त्यः । उ॒ग्रा । यः । वा॒म् । ह॒वि॒ष्मा॒न् । म॒न॒सा । द॒दा॒श ॥६॥

1. 158.

व॒सू इति॑ । रु॒द्रा । पु॒रु॒म॒न्तू इति॑ पु॒रु॒ऽम॒न्तू । वृ॒ध॒न्ता । द॒श॒स्य॒तम् ।
 नः । वृ॒ष॒णौ । अ॒भि॒ष्टौ । द॒स्ता । ह॒ । यत् । रे॒व॒णः । औ॒च॒व्यः । वा॒म् ।
 प्र । यत् । स॒स्त्रा॒थे इति॑ । अ॒र्क॒वा॒भिः । उ॒त्ती ॥१॥ कः । वा॒म् । दा॒श॒त् ।
 सु॒ऽम॒त॒ये । चि॒त् । अ॒स्यै । व॒सू इति॑ । यत् । धे॒थे इति॑ । न॒म॒सा । प॒दे ।
 गोः । जि॒गृ॒तम् । अ॒स्मे इति॑ । रे॒व॒तीः । पु॒र॒म्ऽधीः । का॒म॒प्रे॒ण॒ऽइव॑ ।
 म॒न॒सा । च॒र॒न्ता ॥२॥ यु॒क्तः । ह॒ । यत् । वा॒म् । तौ॒ग्र॒था॒य॒ । पे॒रुः ।
 वि । म॒घ्ये । अ॒र्ण॒सः । धा॒रि॒ । प॒न्नः । उपे॑ । वा॒म् । अ॒वः । अ॒र॒ण॒म् ।
 ग॒मे॒य॒म् । शू॒रः । न । अ॒ज॒म् । प॒त॒य॒त्ऽभिः॑ । ए॒वैः ॥३॥ उपे॑ऽस्तुतिः ।
 औ॒च॒व्यम् । उ॒रु॒प्ये॒त् । मा । मा॒म् । इ॒मे इति॑ । प॒त॒त्रि॒णी इति॑ । वि ।
 दु॒ग्धा॒म् । मा । मा॒म् । ए॒धेः । द॒श॒ऽत॒यः । चि॒तः । धा॒क् ।
 प्र । यत् । वा॒म् । व॒द्धः । त्म॒नि । स्वा॒द॒ति । क्षा॒म् ॥४॥ न ।
 मा । ग॒र॒न् । न॒धः । मा॒तृ॒ऽत॒माः । दा॒साः । यत् । ई॒म् । सु॒ऽस॒मु॒न्ध॒म् ।
 अ॒व॒ऽअ॒धुः॑ । शि॒रः । यत् । अ॒स्य । त्रै॒त॒नः । वि॒ऽत॒क्ष॒त् । स्व॒य॒म् ।
 दा॒सः । उ॒रः । अ॒ंसौ । अ॒पि । ग्धे॒ति॑ ग्ध ॥५॥ दी॒र्घ॒ऽत॒माः । मा॒म॒ते॒यः ।
 जु॒जु॒वा॒न् । द॒श॒मे । यु॒गे । अ॒पाम् । अ॒र्थम् । य॒ती॒ना॒म् । ब्र॒ह्मा । भ॒व॒ति ।
 सा॒र॒थिः ॥६॥

1. 159.

प्र । धा॒वा । य॒ज्ञैः । पृ॒थि॒वी इति॑ । ऋ॒त॒ऽवृ॒धा । म॒ही इति॑ । स्तु॒पे ।
 वि॒द॒थे॒षु । प्र॒ऽचै॒त॒सा । दे॒वे॒भिः । ये इति॑ । दे॒व॒पु॒त्रे इति॑ दे॒व॒ऽपु॒त्रे । सु॒ऽ-
 द॒स॒सा । इ॒त्या । धि॒या । वा॒र्या॒णि । प्र॒ऽभू॒ष॒तः ॥१॥ उ॒त । म॒न्ये ।
 पि॒तुः । अ॒द्रु॒हः । म॒नः । मा॒तुः । म॒हि । स्व॒ऽत॒वः । तत् । ह॒वी॒म॒ऽभिः॑ ।
 सु॒ऽरे॒त॒सा । पि॒तरा॑ । भू॒म् । च॒क्र॒तुः । उ॒रु । प्र॒ऽजा॒याः । अ॒मृ॒त॒म् ।

वरीमऽभिः ॥२॥ ते । सुनवः । सुऽअपसः । सुऽदंससः । मही इति ।
जहुः । मातरा । पूर्वऽर्चितये । स्नातुः । च । सत्यम् । जगतः । च ।
धर्मेणि । पुत्रस्य । पाथः । पदम् । अद्वयाविनः ॥३॥ ते । माविनः ।
ममिरे । सुऽप्रचेतसः । जामी इति । सयौनी इति सऽयौनी । मिथुना ।
सम्ऽओकसा । नव्यम्ऽनव्यम् । तन्तुम् । आ । तन्वते । दिवि ।
समुद्रे । अन्तरिति । कवयः । सुऽदीतयः ॥४॥ तत् । राधः । अद्य ।
सवितुः । वरेण्यम् । वयम् । देवस्य । प्रऽसवे । मनामहे । असम्भ्यम् ।
द्यावापृथिवी इति । सुऽचेतुना । रयिम् । धत्तम् । वसुऽमन्तम् । शतऽ-
ग्विनम् ॥ ५ ॥

1. 160

ते इति । हि । द्यावापृथिवी इति । विश्वऽशुभुवा । ऋतवरी
इत्युतऽवरी । रजसः । धारयत्कवी इति धारयत्ऽकवी । सुजन्मनी इति
सुऽजन्मनी । धिषणे इति । अन्तः । ईयते । देवः । देवी इति । धर्मेणा ।
सूर्यः । शुचिः ॥१॥ उरुऽव्यर्चसा । महिनी इति । असश्चता । पिता ।
माता । च । भुवनानि । रक्षतः । सुष्टृष्टमे इति सुऽष्टृष्टमे । वपुष्ये
इति । न । रोदसी इति । पिता । यत् । सीम् । अभि । रूपैः । अवा-
सयत् ॥२॥ सः । बहिः । पुत्रः । पित्रोः । पवित्रऽवान् । पुनार्ति ।
धीरः । भुवनानि । मायया । धेनुम् । च । पृश्निम् । वृषभम् । सुऽरेत-
सम् । विश्वाहा । शुक्रम् । पर्यः । अस । धुक्षत ॥३॥ अयम् । देवा-
नाम् । अपसाम् । अपऽस्तमः । यः । जजान । रोदसी इति । विश्वऽ-
शुभुवा । वि । यः । ममे । रजसी इति । सुक्रतुऽयया । अजरोभिः ।
स्कम्भनेभिः । सम् । आनृचे ॥४॥ ते इति । नः । गृणाने इति ।

महिनी इति । महि । श्रवः । क्षत्रम् । द्यावापृथिवी इति । घासथः ।
 बृहत् । येन । अभि । कृष्टीः । ततनाम । विश्वहा । पनाय्यम् । ओजः ।
 असे इति । सम् । इन्वतम् ॥५॥

I. 161

किम् । ऊँ इति । श्रेष्ठः । किम् । यविष्ठः । नः । आ । अजगन् ।
 किम् । ईयते । दूत्यम् । कत् । यत् । ऊचिम । न । निन्दिम । चमसम् ।
 यः । महाऽकुलः । ओषै । आतः । द्रुणः । इत् । भूतिम् । ऊदिम ॥१॥
 एकम् । चमसम् । चतुरः । कृणोतन । तत् । वः । देवाः । अब्रवन् ।
 तत् । वः । आ । अगमम् । सौधेन्वनाः । यदि । एव । करिष्यथ ।
 साकम् । देवैः । यज्ञियासः । भविष्यथ ॥२॥ अग्निम् । दूतम् । प्रति ।
 यत् । अब्रवीतन । अश्वः । कर्त्तव्यः । रथः । उत । इह । कर्त्तव्यः । धेनुः ।
 कर्त्वी । युवशा । कर्त्वी । द्वा । तानि । आतः । अनु । वः । कृत्वी ।
 आ । इमसि ॥३॥ चकृऽवांसः । ऋभवः । तत् । अपृच्छत् । कं । इत् ।
 अभूत् । यः । स्यः । दूतः । नः । आ । अजगन् । यदा । अवऽअ-
 रूयत् । चमसान् । चतुरः । कृतान् । आत् । इत् । त्वष्टा । ग्रासु ।
 अन्तः । नि । आनजे ॥४॥ हनाम । एनान् । इति । त्वष्टा । यत् ।
 अब्रवीत् । चमसम् । ये । देवऽपानम् । अनिन्दिषुः । अन्या । नामानि ।
 कृण्वते । सुते । सचा । अन्यैः । एनान् । कन्या । नामऽभिः । स्परत्
 ॥५॥ इन्द्रः । हरी इति । युयुजे । अधिना । रथम् । बृहस्पतिः । विश्व-
 ऽरूपा । उपे । आजत । ऋभुः । विऽम्भो । वाजः । देवान् । अगच्छत् ।
 सुऽअर्पसः । यज्ञियम् । भागम् । ऐतन ॥६॥ निः । चर्मणः । गाम् ।
 अरिणीत् । धीतिऽभिः । या । जरन्ता । युवशा । ता । अकृणोतन ।

सौधेन्वनाः । अथात् । अथम् । अतच्चत् । युक्त्वा । रथम् । उपे ।
 देवान् । अयातन ॥७॥ इदम् । उदकम् । पिबत् । इति । अब्रवीतन ।
 इदम् । वा । घ । पिबत् । मुञ्जस्नेज्जनम् । सौधेन्वनाः । यदि । तत् ।
 नऽईव । हर्यथ । तृतीयै । घ । सर्वने । मादयाध्वै ॥८॥ आपः । भूर्यिष्टाः ।
 इति । एकः । अब्रवीत् । अग्निः । भूर्यिष्टः । इति । अन्यः । अब्रवीत् ।
 वधःऽयन्तीम् । बहुऽभ्यः । प्र । एकः । अब्रवीत् । क्रता । वदन्तः ।
 चमसान् । अपिशत् ॥९॥ श्रोणाम् । एकः । उदकम् । गाम् । अव ।
 अजति । मांसम् । एकः । पिशति । स्रनवा । आऽभृतम् । आ । नि-
 ऽम्रचः । शकृत् । एकः । अप । अमरत् । किम् । स्वित् । पुत्रेभ्यः ।
 पितरौ । उपे । आवतुः ॥१०॥ उद्वत्ऽसु । अस्मै । अकृणोतन । तृणम् ।
 निवत्ऽसु । अपः । सुऽअपस्यया । नरः । अगोष्ठस्य । यत् । असस्तन ।
 गृहे । तत् । अद्य । इदम् । ऋभवः । न । अनु । गच्छथ ॥११॥ सम्-
 ऽमील्यं । यत् । भुवना । परिऽअसर्पत । कं । स्वित् । तात्या । पितरौ ।
 वः । आसतुः । अशपत । यः । करस्नम् । वः । आऽदे । यः । प्र ।
 अब्रवीत् । प्रो इति । तस्मै । अब्रवीतन ॥१२॥ सुसुप्वांसः । क्रभवः ।
 तत् । अपृच्छत् । अगोष्ठ । कः । इदम् । नः । अब्रुवुधत् । श्वानम् ।
 वस्तः । बोधयितारम् । अब्रवीत् । संवत्सरे । इदम् । अद्य । वि । अरुयत्
 ॥१३॥ दिवा । यान्ति । मरुतः । भूम्या । अग्निः । अयम् । वातः ।
 अन्तरिक्षेण । याति । अत्ऽभिः । याति । वरुणः । समुद्रैः । युष्मान् ।
 इच्छन्तः । शवसः । नपातः ॥१४॥

मरुतः । परि । रुयन् । यत् । वाजिनः । देवऽजातस्य । सप्तैः । प्रऽ-
 वक्ष्यामः । विदथे । वीर्याणि ॥१॥ यत् । निऽनिजा । रेकर्षसा । प्रावृ-
 तस्य । रातिम् । गृभीताम् । सुखतः । नयन्ति । सुऽप्राङ् । अजः । मेम्वत् ।
 विश्वऽरूपः । इन्द्रापूष्णोः । प्रियम् । अपि । एति । पार्थः ॥२॥ एषः ।
 द्वागः । पुरः । अश्वेन । वाजिना । पूष्णः । भागः । नीयते । विश्वऽ-
 दैन्यः । अभिऽप्रियम् । यत् । पुरोळाशम् । अर्वता । त्वष्टा । इत् ।
 एनम् । सौश्रवसाय । जिन्वति ॥३॥ यत् । हविष्यम् । ऋतुऽशः । देव-
 यानम् । त्रिः । मानुषाः । परि । अश्वम् । नयन्ति । अत्र । पूष्णः ।
 प्रथमः । भागः । एति । यज्ञम् । देवेभ्यः । प्रतिऽवेदयन् । अजः ॥४॥
 होता । अध्वर्युः । आऽर्वयाः । अभिम्ऽइन्धः । ग्रावऽग्राभः । उत ।
 शंस्ता । सुऽविप्रः । तेन । यज्ञेन । सुऽअरंकृतेन । सुऽइष्टेन । वचनाः ।
 आ । पृणध्वम् ॥५॥ यूपऽवस्काः । उत । ये । यूपऽवाहाः । चपालम् ।
 ये । अश्वऽयूपाय । तक्षति । ये । च । अर्वते । पचनम् । सम्ऽभरन्ति ।
 उतो इति । तेषाम् । अभिऽगूर्तिः । नः । इन्वतु ॥६॥ उप । प्र ।
 अगात् । सुऽमत । मे । अघायि । मन्म । देवानाम् । आशाः । उप ।
 वीतऽपृष्ठः । अनु । एनम् । विप्राः । ऋषयः । मदन्ति । देवानाम् ।
 पुष्टे । चक्रम् । सुऽबन्धुम् ॥७॥ यत् । वाजिनः । दाम् । सम्ऽदानम् ।
 अर्वतः । या । शीर्षण्या । रशना । रज्जुः । अस्य । यत् । वा । घ ।
 अस्य । प्रऽभृतम् । आस्ये । तृणम् । सर्वा । ता । ते । अपि । देवेषु ।
 अस्तु ॥८॥ यत् । अश्वस्य । ऋषिषः । मक्षिका । आश । यत् । वा ।
 स्वरो । स्वऽर्धितौ । रिसम् । अस्ति । यत् । हस्तयोः । शमितुः । यत् ।
 नखेषु । सर्वा । ता । ते । अपि । देवेषु । अस्तु ॥९॥ यत् । ऊर्वधम् ।

उदरस्य । अपऽवाति । यः । आमस्य । क्रविषः । गन्धः । अस्ति ।
सुऽकृता । तत् । शमितारः । कृण्वन्तु । उत । मेघम् । शृतऽपाकम् ।
पचन्तु ॥१०॥ यत् । ते । गात्रात् । अग्निना । पच्यमानात् । अभि ।
शूलम् । निऽहतस्य । अवऽधावति । मा । तत् । भूम्याम् । आ । श्रिपत् ।
मा । तृणेषु । देवेभ्यः । तत् । उशत्ऽभ्यः । रातम् । अस्तु ॥११॥
ये । वाजिनम् । परिऽपश्यन्ति । पक्कम् । ये । ईम् । आहुः । सुरभिः ।
निः । हर । इति । ये । च । अर्वतः । मांसऽभिचाम् । उपऽआसते ।
उतो इति । तेषाम् । अभिऽगूर्तिः । नः । इन्वतु ॥१२॥ यत् । निऽई-
क्ष्णम् । मांसपचन्याः । उखायाः । या । पात्राणि । यूष्णः । आऽसेच-
नानि । उष्मण्या । अपिऽधाना । चरूणाम् । अङ्गाः । सृनाः । परि ।
भूपन्ति । अश्वम् ॥१३॥ निऽक्रमणम् । निऽसदनम् । विऽवर्तनम् । यत् ।
च । पङ्वीशम् । अर्वतः । यत् । च । पपौ । यत् । च । घासिम् ।
जघास । सर्वा । ता । ते । अपि । देवेषु । अस्तु ॥१४॥ मा । त्वा ।
अग्निः । ध्वनयीत् । धूमऽगन्धिः । मा । उखा । भ्राजन्ती । अभि ।
विक्त । जग्धिः । इष्टम् । वीतम् । अभिऽगूर्तम् । वषट्ऽकृतम् । तम् ।
देवासः । प्रति । गृभ्णन्ति । अश्वम् ॥१५॥ यत् । अश्वाय । वासः । उप-
ऽस्तृणन्ति । अधीवासम् । या । हिरण्यानि । अस्मै । सम्ऽदानम् । अर्व-
न्तम् । पङ्वीशम् । प्रिया । देवेषु । आ । यमयन्ति ॥१६॥ यत् । ते ।
सादे । महसा । शुकृतस्य । पाण्यी । वा । कश्या । तुतोद ।
स्रचाऽईव । ता । हविषः । अध्वरेषु । सर्वा । ता । ते । ब्रह्मणा । सूद-
यामि ॥१७॥ चतुऽत्रिंशत् । वाजिनः । देवऽवन्धोः । वह्क्रीः । अश्व-
स्य । स्वऽधितिः । सम् । एति । अच्छिद्रा । गात्रा । वयुना । कृणोत ।

प॒रुःऽप॒रुः । अ॒नुऽघु॒ष्य । वि । अ॒स्त ॥१८॥ ए॒कः । त्व॒ष्टुः । अ॒श्व॒स्य ।
 वि॒ऽश॒स्ता । द्वा । य॒न्त॒रा । भ॒वतः । त॒था । अ॒तुः । या । ते । गा॒त्रा-
 णा॒म् । अ॒तुऽथा । कु॒णो॒र्मि । ता॒स्ता । पि॒ण्डा॒नाम् । प्र । जु॒हो॒मि ।
 अ॒ग्नौ ॥१९॥ मा । त्वा । त॒पत् । प्रि॒यः । आ॒त्मा । अ॒पिऽय॒न्तम् । मा ।
 स्व॒ऽधि॒तिः । त॒न्वः । आ । ति॒स्थि॒पत् । ते । मा । ते । गृ॒ध्नुः । अ॒वि-
 ऽश॒स्ता । अ॒तिऽहा॒य । छि॒द्रा । गा॒त्रा॒णि । अ॒सिना । मि॒थुं । क॒रि॒ति
 कः ॥२०॥ न । वै । ऊँ इति । ए॒तत् । प्रि॒यसे । न । रि॒ष्य॒सि । दे॒वान् ।
 इत् । ए॒पि । प॒थिऽभिः । सु॒जो॒भिः । ह॒री इति । ते । यु॒ञ्जा । पृ॒षती
 इति । अ॒भू॒ताम् । उप । अ॒स्थात् । वा॒जी । धु॒रि । रा॒स॒भ॒स्य ॥२२॥
 सु॒ऽग॒व्यम् । नः । वा॒जी । सु॒अ॒ग॒व्यम् । पुंसः । पु॒त्रान् । उ॒त । वि॒थ-
 ऽपु॒षम् । र॒यिम् । अ॒ना॒गाऽत्वम् । नः । अ॒दि॒तिः । कु॒णो॒तु । क्ष॒त्रम् ।
 नः । अ॒श्वः । व॒न॒ताम् । ह॒वि॒ष्मान् ॥२२॥

यत् । अ॒क्र॒न्दः । प्र॒थ॒मम् । जा॒र्य॒मानः । उ॒त्ऽय॒न् । स॒मु॒द्रात् । उ॒त ।
 वा । पु॒री॒षात् । इ॒येन॒स्य । प॒क्षा । ह॒रि॒ण॒स्य । बा॒हू इति । उ॒प॒ऽस्तु॒त्यम् ।
 म॒हि । जा॒तम् । ते । अ॒र्वन् ॥१॥ य॒मेन । द॒त्तम् । त्रि॒तः । ए॒नम् ।
 अ॒यु॒नक् । इ॒न्द्रः । ए॒नम् । प्र॒थ॒मः । अ॒धि । अ॒ति॒ष्ठत् । ग॒न्ध॒र्वः ।
 अ॒स्य । र॒श॒नाम् । अ॒गृ॒ष्णात् । स॒रात् । अ॒श्वम् । व॒स॒वः । निः । अ॒त॒ष्ट
 ॥२॥ अ॒सि । य॒मः । अ॒सि । आ॒दि॒त्यः । अ॒र्वन् । अ॒सि । त्रि॒तः ।
 गु॒ह्येन । व॒त्रेन । अ॒सि । सो॒मेन । स॒म॒या । वि॒ऽपृ॒क्तः । आ॒हुः । ते ।
 त्री॒णि । दि॒वि । व॒न्ध॒नानि ॥३॥ त्री॒णि । ते । आ॒हुः । दि॒वि । व॒न्ध॒-
 नानि । त्री॒णि । अ॒प॒ऽसु । त्री॒णि । अ॒न्त॒रि॒ति । स॒मु॒द्रे । उ॒त॒ऽई॒व । मे ।

वरुणः । छन्ति । अर्वन् । यत्र । ते । आहुः । परमम् । जनित्रम् ॥४॥
 इमा । ते । वाजिन् । अवऽमार्जनानि । इमा । शफानांम् । सनितुः । निऽ-
 धाना । अत्र । ते । भद्राः । रशनाः । अपश्यम् । ऋतस्य । याः ।
 अभिऽरक्षन्ति । गोपाः ॥५॥ आत्मानम् । ते । मनसा । आरात् ।
 अजानाम् । अवः । दिवा । पतयन्तम् । पतङ्गम् । शिरः । अपश्यम् ।
 पथिऽभिः । सुऽगेभिः । अरेणुऽभिः । जेहमानम् । पतत्रि ॥६॥ अत्र ।
 ते । रूपम् । उत्ऽतमम् । अपश्यम् । जिगीषमाणम् । इषः । आ । पदे ।
 गोः । यदा । ते । मर्तः । अनु । भोगम् । आनद् । आत् । इत् । प्र-
 सिष्ठः । ओषधीः । अजीगरिति ॥७॥ अनु । त्वा । रथः । अनु । मयैः ।
 अर्वन् । अनु । गार्वः । अनु । भगः । कनीनाम् । अनु । व्रातासः ।
 तव । सख्यम् । ईयुः । अनु । देवाः । ममिरे । वीर्यम् । ते ॥८॥ हिर-
 ण्यऽशृङ्गः । अयः । अस्थ । पादाः । मनऽजवाः । अवरः । इन्द्रः ।
 आसीत् । देवाः । इत् । अस्य । हविऽअघम् । आयन् । यः । अर्वन्तम् ।
 प्रथमः । अधिऽअतिष्ठत् ॥९॥ ईर्मऽअन्तासः । सिलिकऽमध्यमासः ।
 सम् । शरणासः । दिव्यासः । अत्याः । हंसाऽईव । श्रेणिऽशः । यत्-
 न्ते । यत् । आचिषुः । दिव्यम् । अजम् । अश्वाः ॥१०॥ तव । शरी-
 रम् । पतयिष्णु । अर्वन् । तव । चित्तम् । वार्तऽइव । ध्रुजीमान् । तव ।
 शृङ्गाणि । विऽस्थिता । पुरुऽत्रा । अरण्येषु । जर्धुराणा । चरन्ति ॥११॥
 उप । प्र । अगात् । शसनम् । वाजी । अवी । देवद्रीचा । मनसा ।
 दीप्यानः । अजः । पुरः । नीयते । नाभिः । अस् । अनु । पथात् ।
 कवयः । यन्ति । रेभाः ॥१२॥ उप । प्र । अगात् । परमम् । यत् ।
 सघऽस्थम् । अर्वन् । अच्छ । पितरम् । मातरम् । च । अघ । देवान् ।

जुष्टमः । हि । गम्याः । अर्थ । आ । आस्ते । दाशुषे । वार्याणि ॥१३॥

1. 164.

अस्य । वामस्य । पलितस्य । होतुः । तस्य । आता । मध्यमः ।
अस्ति । अश्वः । तृतीयः । आता । घृतऽपृष्ठः । अस्य । अत्र । अप-
श्यम् । विस्पतिम् । सप्तऽपुत्रम् ॥१॥ सप्त । युज्जन्ति । रथम् । एकऽच-
क्रम् । एकः । अश्वः । वहति । सप्तऽनामा । त्रिऽनाभि । चक्रम् ।
अजरम् । अनर्वम् । यत्र । इमा । विश्वा । भुवना । अधि । तस्थुः ॥२॥
इमम् । रथम् । अधि । ये । सप्त । तस्थुः । सप्तऽचक्रम् । सप्त । वहन्ति ।
अश्वाः । सप्त । स्वसारः । अभि । सम् । नवन्ते । यत्र । गवाम् । निऽ-
हिता । सप्त । नाम ॥३॥ कः । ददर्श । प्रथमम् । जायमानम् । अस्वन्-
स्वन्तम् । यत् । अनस्था । विभर्ति । भूम्याः । असुः । असृक् । आत्मा ।
कं । स्वित् । कः । विद्वांसम् । उप । गात् । प्रष्टुम् । एतत् ॥४॥
पाकः । पृच्छामि । मनसा । अविऽजानन् । देवानाम् । एना । निऽहि-
ता । पदानि । वत्से । वष्कये । अधि । सप्त । तन्तून् । वि । तन्निरे ।
कवयः । ओतवै । ॐ इति ॥५॥ अचिकित्वान् । चिकितुषः । चित् ।
अत्र । कवीन् । पृच्छामि । विद्यने । न । विद्वान् । वि । यः । तत्तम्म ।
षट् । इमा । रजांसि । अजस्ये । रूपे । किम् । अपि । स्वित् । एकम्
॥६॥ इह । ब्रवीतु । यः । ईम् । अङ्ग । वेद । अस्य । वामस्ये । निऽहि-
तम् । पदम् । वेरिति वेः । शीर्ष्णः । क्षीरम् । दुहते । गावः । अस्य ।
वज्रिम् । वसानाः । उदकम् । पदा । अपुः ॥७॥ माता । पितरम् । ऋते ।
आ । वमाज । धीती । अत्रे । मनसा । सम् । हि । जग्मे । सा । वी-
भत्सुः । गर्भेऽरसा । निऽर्विद्वा । नमस्वन्तः । इत् । उपऽवाकम् । ईयुः

॥८॥ युक्ता । माता । आसीत् । धुरि । दक्षिणायाः । अतिष्ठत् । गर्भैः ।
 वृजनीषु । अन्तरिति । अमीमेत् । वत्सः । अनु । गाम् । अपश्यत् ।
 विश्वरूप्यम् । त्रिषु । योजनेषु ॥९॥ तिस्रः । मातृः । त्रीन् । पितृन् ।
 विभ्रत् । एकैः । ऊर्ध्वः । तस्थौ । न । ईम् । अव । ग्लपयन्ति । मन्त्र-
 यन्ते । दिवः । अमुष्य । पृष्ठे । विश्वविदम् । वाचम् । अविश्वमि-
 न्वाम् ॥१०॥ द्वादशअरम् । नहि । तत् । जराय । वर्वति । चक्रम् ।
 परि । द्याम् । ऋतस्य । आ । पुत्राः । अग्ने । मिथुनासः । अत्र । सप्त ।
 शतानि । विशतिः । च । तस्थुः ॥११॥ पञ्चस्पादम् । पितरम् । द्वा-
 दशआकृतिम् । दिवः । आहुः । परै । अर्धे । पुरीषिणम् । अर्थ । इमे ।
 अन्ये । उपरे । विश्वक्षणम् । सप्तचक्रे । षट्अरे । आहुः । अर्पितम्
 ॥१२॥ पञ्चअरे । चक्रे । परिऽवर्तमाने । तस्मिन् । आ । तस्थुः ।
 भुवनानि । विश्वा । तस्य । न । अक्षः । तप्यते । भूरिऽभारः । सनात् ।
 एव । न । शीर्यते । सऽनाभिः ॥१३॥ सऽनैमि । चक्रम् । अजरम् ।
 वि । ववृते । उत्तानायाम् । दश । युक्ताः । वहन्ति । सूर्यस्य । चक्षुः ।
 रजसा । एति । आऽवृत्तम् । तस्मिन् । आपिता । भुवनानि । विश्वा
 ॥१४॥ साकम्ऽजानाम् । सप्तथम् । आहुः । एकऽजम् । षट् । इत् ।
 यमाः । ऋषयः । देवऽजाः । इति । तेषाम् । इष्टानि । विश्वहितानि ।
 धामऽशः । स्वात्रे । रेजन्ते । विश्वकृतानि । रूपऽशः ॥१५॥ स्त्रियः ।
 सतीः । तान् । ऊँ इति । मे । पुंसः । आहुः । पश्यत् । अक्षणऽवान् ।
 न । वि । चेतत् । अन्धः । कविः । यः । पुत्रः । सः । ईम् । आ ।
 चिकेत । यः । ता । विश्वजानात् । सः । पितुः । पिता । असत् ॥१६॥
 अवः । परैण । परः । एना । अवरेण । पदा । वत्सम् । विभ्रती । गौः ।

उ॒त् । अ॒स्था॒त् । सा । क॒द्री॒ची । कम् । स्वि॒त् । अ॒र्धम् । परा॑ । अ॒गा॒त् ।
 क । स्वि॒त् । ह्ये॒ते । न॒हि । यू॒थे । अ॒न्तरि॒ति ॥१७॥ अ॒वः । परे॑ण ।
 पि॒तर॑म् । यः । अ॒स्य । अ॒नु॒ऽवे॒द । परः । ए॒ना । अ॒वरे॑ण । क॒वि॒ऽय॒-
 मा॑नः । कः । इ॒ह । प्र । वो॒च॒त् । दे॒वम् । म॒नः । कु॒तः । अ॒धि । प्र॒ऽ-
 जा॑तम् ॥१८॥ ये । अ॒र्वा॒ञ्चः । तान् । ऊँ इति॑ । परा॑चः । आ॒हुः । ये ।
 परा॑ञ्चः । तान् । ऊँ इति॑ । अ॒र्वा॒चः । आ॒हुः । इन्द्रः॑ । च । या ।
 च॒क्र॒धुः । सो॒म । तानि॑ । धु॒रा । न । यु॒क्ताः । रज॑सः । व॒ह॒न्ति ॥१९॥
 द्वा । सु॒ऽपर्णा॑ । स॒ऽयु॒जा । सखा॑या । स॒मा॒नम् । वृ॒चम् । परि॑ । स॒स्व॒-
 जा॑ते इति॑ । तयोः॑ । अ॒न्यः । पि॒प्प॒लम् । स्वा॒दु । अ॒त्ति । अ॒न॒श्नन् ।
 अ॒न्यः । अ॒भि । चा॒क॒शी॒ति ॥२०॥ यत्र॑ । सु॒ऽपर्णाः॑ । अ॒मृ॒त॒स्य ।
 भा॒गम् । अ॒नि॒ऽमे॒पम् । वि॒द॒धा । अ॒भि॒ऽस्वर॑न्ति । इ॒नः । वि॒श्वे॒स्य । सु॒व॒-
 न॒स्य । गो॒पाः । सः । मा । धी॒रः । पा॒कम् । अ॒त्र । आ । वि॒वेश् ॥२१॥
 यस्मि॑न् । वृ॒चे । म॒धु॒ऽअ॒दः । सु॒ऽपर्णाः॑ । नि॒ऽवि॒श॒न्ते । सु॒र्व॒ते । च ।
 अ॒धि । वि॒श्वे । तस्य॑ । इत् । आ॒हुः । पि॒प्प॒लम् । स्वा॒दु । अ॒ग्रे । तत् ।
 न । उ॒त् । न॒श॒त् । यः । पि॒तर॑म् । न । वे॒द ॥२२॥ यत् । गा॒य॒त्रे ।
 अ॒धि । गा॒य॒त्रम् । आ॒ऽहि॒तम् । त्रै॒स्तु॒भा॒त् । वा । त्रै॒स्तु॒मम् । नि॒ऽअ॒त॒-
 क्ष॒त । यत् । वा । ज॒ग॒त् । ज॒ग॒ति । आ॒ऽहि॒तम् । प॒दम् । ये । इत् ।
 तत् । वि॒दुः । ते । अ॒मृ॒त॒ऽत्वम् । आ॒न॒शुः ॥२३॥ गा॒य॒त्रेण॑ । प्र॒ति ।
 मि॒मी॒ते । अ॒र्कम् । अ॒र्केण॑ । सा॒म । त्रै॒स्तु॒मे॒न । वा॒कम् । वा॒केन॑ । वा॒कम् ।
 द्वि॒ऽप॒दा । च॒तुः॒ऽप॒दा । अ॒ध्वरे॑ण । मि॒म॒ते । स॒प्त । वा॒णीः ॥२४॥
 ज॒ग॒ता । सि॒न्धु॑म् । दि॒वि । अ॒स्त॒मा॒य॒त् । रथ॑म्॒ऽत॒रे । सूर्य॑म् । परि॑ ।
 अ॒प॒श्य॒त् । गा॒य॒त्रस्य॑ । स॒म्॒ऽइ॒धः । ति॒स्रः । आ॒हुः । त॒तः । म॒हा ।

प्र । रि॒रि॒चे । म॒हि॒ऽत्वा ॥२५॥ उप । ह॒ये । सु॒ऽदु॒षाम् । धे॒नुम् ।
 ए॒ताम् । सु॒ऽह॒स्तः । गो॒ऽधुक् । उ॒त । दो॒हत् । ए॒नाम् । श्रे॒ष्ठम् । स॒वम् ।
 स॒वि॒ता । सा॒वि॒प॒त् । नः । अ॒भि॒ऽई॒द्धः । ध॒र्मः । तत् । ऊँ इति । सु ।
 प्र । वो॒चम् ॥२६॥ हि॒ङ्ऽकृ॒ण्व॒ती । व॒सु॒ऽप॒त्नी । व॒सू॒नाम् । व॒त्सम् ।
 इ॒च्छ॒न्ती । म॒न॒सा । अ॒भि । आ । अ॒गात् । दु॒हाम् । अ॒धि॒ऽभ्याम् ।
 प॒र्यः । अ॒ग्न्या । इ॒यम् । सा । व॒र्ध॒ताम् । म॒ह॒ते । सौ॒म॒गाय ॥२७॥
 गौः । अ॒मी॒मेत् । अ॒नु । व॒त्सम् । मि॒प॒न्तम् । मू॒र्धा॒नम् । हि॒ङ् । अ॒कृ॒
 शो॒त् । मा॒त॒वै । ऊँ इति । सृ॒क्का॒णम् । ध॒र्मम् । अ॒भि । वा॒व॒शा॒ना ।
 मि॒मा॒ति । मा॒युम् । प॒र्य॒ते । प॒र्यः॒ऽभिः ॥२८॥ अ॒यम् । सः । शि॒ङ्क्ते ।
 ये॒न । गौः । अ॒भि॒ऽवृ॒ता । मि॒मा॒ति । मा॒युम् । ध्व॒स॒नौ । अ॒धि । श्रि॒ता ।
 सा । चि॒त्ति॒ऽभिः । नि । हि । च॒का॒र । म॒र्त्यम् । वि॒ऽद्यु॒त् । भ॒व॒न्ती ।
 प्र॒ति । व॒त्रिम् । औ॒ह॒त ॥२९॥ अ॒न॒त् । श्रे॒ये । तुर॒ऽगा॒त् । जी॒वम् ।
 ए॒ज॒त् । ध्र॒वम् । म॒ध्ये । आ । प॒स्त्या॒नाम् । जी॒वः । मृ॒त॒स्य । च॒र॒ति ।
 स्व॒धा॒भिः । अ॒म॒र्त्यः । म॒र्त्ये॒न । स॒ऽयो॒निः ॥३०॥ अ॒प॒श्यम् । गो॒पाम् ।
 अ॒नि॒ऽप॒द्य॒मानम् । आ । च । प॒रा । च । प॒थि॒ऽभिः । च॒र॒न्तम् । सः ।
 स॒ध्री॒चीः । सः । वि॒षू॒चीः । व॒सानः । आ । व॒री॒व॒ति । भु॒व॒नेषु । अ॒न्त॒
 रि॒ति ॥३१॥ यः । ई॒म् । च॒का॒र । न । सः । अ॒स्य । वे॒द । यः । ई॒म् ।
 द॒दर्श॑ । हि॒र॒क् । इ॒त् । नु । त॒स्मा॒त् । सः । मा॒तुः । यो॒ना । परि॒ऽ
 वी॒तः । अ॒न्तः । व॒हु॒ऽप्र॒जाः । निः॒ऽक्र॑तिम् । आ । वि॒वे॒श ॥३२॥ द्यौः ।
 मे । पि॒ता । ज॒नि॒ता । ना॒भिः । अ॒त्र । व॒न्धुः । मे । मा॒ता । पृ॒थि॒वी ।
 म॒ही । इ॒यम् । उ॒त्ता॒न॒योः । च॒म्बोः । यो॒निः । अ॒न्तः । अ॒त्र । पि॒ता ।
 दु॒हि॒तुः । गर्भ॑म् । आ । अ॒घा॒त् ॥३३॥ पृ॒च्छा॒मि । त्वा । प॒रम् । अ॒न्तम् ।

पृथिव्याः । पृच्छामि । यत्र । भुवनस्य । नाभिः । पृच्छामि । त्वा ।
 वृष्णः । अश्वस्य । रेतः । पृच्छामि । वाचः । परमम् । विऽओम ॥ ३४ ॥
 इयम् । वेदिः । परः । अन्तः । पृथिव्याः । अयम् । यज्ञः । भुवनस्य ।
 नाभिः । अयम् । सोमः । वृष्णः । अश्वस्य । रेतः । ब्रह्मा । अयम् ।
 वाचः । परमम् । विऽओम ॥ ३५ ॥ सप्त । अर्धऽगर्भाः । भुवनस्य । रेतः ।
 विष्णोः । तिष्ठन्ति । प्रऽदिशा । विऽधर्मणि । ते । धीतिऽभिः । मनसा ।
 ते । विपऽचितः । परिऽभुवः । परि । भवन्ति । विश्वतः ॥ ३६ ॥ न । वि ।
 जानामि । यत्ऽइव । इदम् । अस्मि । निष्प्यः । सम्ऽनन्दः । मनसा ।
 चरामि । यदा । मा । आ । अगन् । प्रथमऽजाः । ऋतस्य । आत् ।
 इत् । वाचः । अश्नुवे । भागम् । अस्याः ॥ ३७ ॥ अपाङ् । प्राङ् ।
 एति । स्वधया । गृभीतः । अमर्त्यः । मर्त्येन । सऽयोनिः । ता । शश्वन्ता ।
 विपूचीना । विऽयन्ता । नि । अन्यम् । चिक्थुः । न । नि । चिक्थुः ।
 अन्यम् ॥ ३८ ॥ ऋचः । अक्षरे । परमे । विऽओमन् । यस्मिन् । देवाः ।
 अधि । विश्वे । निऽसेदुः । यः । तत् । न । वेद । किम् । ऋचा ।
 करिष्यति । ये । इत् । तत् । विदुः । ते । इमे । सम् । आसते ॥ ३९ ॥
 सुयवसऽअत् । भगऽवती । हि । भूयाः । अयो इति । वयम् । भगऽवन्तः ।
 स्याम । अद्वि । तृणम् । अघ्न्ये । विश्वऽदानीम् । पिव । शुद्धम् ।
 उदकम् । आऽचरन्ती ॥ ४० ॥ गौरीः । मिमाय । सलिलानि । तचती ।
 एकऽपदी । द्विऽपदी । सा । चतुऽपदी । अष्टाऽपदी । नवऽपदी ।
 बभूवुषी । सहस्रऽअक्षरा । परमे । विऽओमन् ॥ ४१ ॥ तस्याः ।
 समुद्राः । अधि । वि । क्षरन्ति । तेन । जीवन्ति । प्रऽदिशः । चतस्रः ।
 ततः । क्षरति । अक्षरम् । तत् । विश्वम् । उप । जीवति ॥ ४२ ॥ शक्र-

ऽमर्यम् । धूमम् । आरात् । अपश्यम् । विषुऽवता । परः । एना । अवरेण ।
 उच्चाणम् । पृथ्वीम् । अपचन्त । वीराः । तानि । धर्माणि । प्रथमानि ।
 आसन् ॥ ४३ ॥ त्रयः । केशिनः । ऋतुऽथा । वि । चचते । संवत्सरे ।
 वपते । एकः । एषाम् । विश्वम् । एकः । अमि । चष्टे । शचीभिः । धाजिः
 एकस्य । ददृशे । न । रूपम् ॥ ४४ ॥ चत्वारि । वाक् । परिऽमिता ।
 पदानि । तानि । विदुः । ब्राह्मणाः । ये । मनीषिणः । गुहा । त्रीणि ।
 निऽहिता । न । इङ्गयन्ति । तुरीयम् । वाचः । मनुष्याः । वदन्ति ॥ ४५ ॥
 इन्द्रम् । मित्रम् । वरुणम् । अग्निम् । आहुः । अथो इति । दिव्यः । सः ।
 सुऽपर्णः । गरुत्मान् । एकम् । सत् । विप्राः । बहुधा । वदन्ति । अग्निम् ।
 यमम् । मातरिश्वाणम् । आहुः ॥ ४६ ॥ कृष्णम् । निऽयानम् । हरयः ।
 सुऽपर्णाः । अपः । वसानाः । दिवम् । उत् । पतन्ति । ते । आ ।
 अवष्टवन् । सदेनात् । ऋतस्य । आत् । इत् । घृतेन । पृथिवी । वि ।
 उद्यते ॥ ४७ ॥ द्वादश । प्रऽध्वयः । चक्रम् । एकम् । त्रीणि । नभ्यानि ।
 कः । ऊँ इति । तत् । चिकेत । तस्मिन् । साकम् । त्रिऽशताः । न ।
 शङ्खवः । अर्पिताः । पष्टिः । न । चलाचलासः ॥ ४८ ॥ यः । ते ।
 स्तनः । शशयः । यः । मयऽभूः । येन । विश्वा । पुण्यसि । वार्याणि ।
 यः । रत्नऽधाः । वसुऽवित् । यः । सुऽदत्रः । सरस्वति । तम् । इह ।
 धातवे । करिति कः ॥ ४९ ॥ यज्ञेन । यज्ञम् । अयजन्त । देवाः ।
 तानि । धर्माणि । प्रथमानि । आसन् । ते । ह । नाकम् । महिमानः ।
 सचन्त । यत्र । पूर्वे । साध्याः । सन्ति । देवाः ॥ ५० ॥ समानम् ।
 एतत् । उदकम् । उत् । च । एति । अव । च । अहऽभिः । भूमिम् ।
 पर्जन्याः । जिन्वन्ति । दिवम् । जिन्वन्ति । अग्रयः ॥ ५१ ॥ दिव्यम् ।

सुऽपर्णम् । वायसम् । बृहन्तम् । अपाम् । गर्भम् । दर्शतम् । ओषधीनाम् ।
अमीपतः । वृष्टिऽभिः । तर्पयन्तम् । सरस्वन्तम् । अवसे । जोहवीभिः ॥५२॥

1. 165

कया । शुमा । सर्वयसः । सऽनीळाः । समान्या । मरुतः । सम् ।
मिमिभुः । कया । मती । कुतः । आऽईतासः । एते । अर्चन्ति । शुष्मम् ।
वृषणः । वसुऽया ॥ १ ॥ कस्य । ब्रह्माणि । जुजुषुः । युवानः । कः ।
अध्वरे । मरुतः । आ । ववर्त । इयेनान्ऽइव । ध्रजतः । अन्तरिन्ध्रे ।
केन । महा । मनेसा । रीरमाम ॥ २ ॥ कुतः । त्वम् । इन्द्र । माहिनः ।
सन् । एकः । यासि । सत्ऽपते । किम् । ते । इत्था । सम् । पृच्छसे ।
सम्ऽअराणः । शुमानैः । वोचेः । तत् । नः । हरिऽवः । यत् । ते ।
अस्मे इति ॥ ३ ॥ ब्रह्माणि । मे । मतयः । शम् । सुतासः । शुष्मः ।
इयति । प्रऽमृतः । मे । अद्रिः । आ । शासते । प्रति । हर्यन्ति । उक्था ।
इमा । हरी इति । वहतः । ता । नः । अच्छ ॥ ४ ॥ अतः । वयम् ।
अन्तमेभिः । युजानाः । स्वऽचत्रेभिः । तन्वः । शुष्ममानाः । महःऽभिः ।
एतान् । उप । युज्महे । नु । इन्द्र । स्वधाम् । अनु । हि । नः । वभूय ॥५॥
कं । स्या । वः । मरुतः । स्वधा । आसीत् । यत् । माम् । एकम् ।
सम्ऽअर्धत्त । अहिऽहत्यै । अहम् । हि । उग्रः । तविषः । तुर्विष्मान् ।
विश्वस्य । शत्रोः । अनमम् । वधऽह्नैः ॥ ६ ॥ भूरि । चकर्ष । युज्यैभिः ।
अस्मे इति । समानेभिः । वृषभ । पौस्व्यैभिः । भूरीणि । हि । कृणवाम ।
शविष्ठ । इन्द्र । कत्वा । मरुतः । यत् । वशाम ॥ ७ ॥ वधीम् । वृत्रम् ।
मरुतः । इन्द्रियेण । स्वेन । भामेन । तविषः । वभूवान् । अहम् ।
एताः । मनेवे । विश्वऽचन्द्राः । सुऽगाः । अपः । चकर । वत्रेऽवाहुः ॥८॥

अनुत्तम् । आ । ते । मघऽवन् । नकिः । नु । न । त्वाऽवान् । अस्ति ।
 देवता । विदानः । न । जायमानः । नशते । न । जातः । यानि ।
 करिष्या । कृणुहि । प्रऽवृद्ध ॥ ९ ॥ एकस्य । चित् । मे । विऽभु ।
 अस्तु । ओजः । या । नु । दधृष्वान् । कृण्वै । मनीषा । अहम् । हि ।
 उग्रः । मरुतः । विदानः । यानि । च्यवम् । इन्द्रः । इत् । ईशे ।
 एषाम् ॥ १० ॥ अमन्दत् । मा । मरुतः । स्तोमः । अत्र । यत् । मे ।
 नरः । श्रुत्यम् । ब्रह्म । चक्र । इन्द्राय । वृष्णे । सुऽमखाय । मह्यम् ।
 सख्यै । सखायः । तन्वै । तनूभिः ॥ ११ ॥ एव । इत् । एते । प्रति ।
 मा । रोचमानाः । अनेघः । श्रवः । आ । इषः । दधानाः । सम्ऽचक्ष्य ।
 मरुतः । चन्द्रऽवर्णाः । अच्छान्त । मे । छदयाथ । च । नूनम् ॥ १२ ॥
 कः । नु । अत्र । मरुतः । ममहे । वः । प्र । यातन । सखीन् । अच्छ ।
 सखायः । मन्मानि । चित्राः । अपिऽवातयन्तः । एषाम् । भूत । नवेदाः ।
 मे । क्रतानाम् ॥ १३ ॥ आ । यत् । दुवस्यात् । दुवसे । न । कारुः ।
 अस्मान् । चक्रे । मान्यस्य । मेघा । ओ इति । सु । वर्त्त । मरुतः ।
 विप्रम् । अच्छ । इमा । ब्रह्माणि । जरिता । वः । अर्चत् ॥ १४ ॥
 एषः । वः । स्तोमः । मरुतः । इयम् । गीः । मान्दार्षस्य । मान्यस्य ।
 कारोः । आ । इषा । यासीष्ट । तन्वै । वयाम् । विद्याम । इयम् ।
 वृजनम् । जीरऽदानुम् ॥ १५ ॥

1. 166.

तत् । नु । वोचाम । रभसार्य । जन्मने । पूर्वम् । महिऽत्वम् । वृष-
 मस्य । केतवै । ऐघाऽईव । यामन् । मरुतः । तुविऽस्वनः । वृधाऽईव ।
 शक्राः । तविषाणि । कर्तन ॥ १ ॥ नित्यम् । न । सुनुम् । मधु । विभ्रतः ।

उपे । क्रीळन्ति । क्रीळाः । विदयेषु । पृष्वयः । नचन्ति । रुद्राः ।
 अवसा । नमस्विनम् । न । मर्धन्ति । स्वस्तवसः । हविःऽकृतम् ॥२॥
 यसै । उमासः । अमृताः । अरासत । रायः । पोषम् । च । हविषा ।
 ददाशुषे । उचन्ति । असै । मरुतः । हिताःऽइव । पुरु । रजांसि । पयसा ।
 मयःऽभुवः ॥३॥ आ । ये । रजांसि । तविषीभिः । अव्यत । प्र । वः ।
 एवासः । स्वऽयतासः । अग्रजन् । भयन्ते । विश्वा । भुवनानि । हर्म्या ।
 चित्रः । वः । यामः । प्रऽयतासु । ऋष्टिषु ॥४॥ यत् । त्वेपऽयामाः ।
 नदयन्त । पर्वतान् । दिवः । वा । पृष्ठम् । नर्याः । अचुच्यवुः । विश्वः ।
 वः । अज्मन् । भयते । वनस्पतिः । रथियन्तीऽइव । प्र । जिहीते ।
 ओषधिः ॥५॥ यूयम् । नः । उग्राः । मरुतः । सुऽचेतुना । अरिष्टऽ-
 ग्रामाः । सुऽमतिम् । पिपर्तन । यत्र । वः । दिद्युत् । रदति । क्रिविऽ-
 दती । रिणार्ति । पश्वः । सुधिताऽइव । बर्हणा ॥६॥ प्र । स्कम्भऽ-
 देष्णाः । अनवभ्रऽराधसः । अलातृणासः । विदयेषु । सुऽस्तुताः । अर्च-
 न्ति । अर्कम् । मदिरस्य । पीतये । विदुः । वीरस्य । प्रथमानि । पौंस्या
 ॥७॥ शतभुजिऽभिः । तम् । अभिऽर्हुतेः । अघात् । पूऽमिः । रक्षत ।
 मरुतः । यम् । आवत । जनम् । यम् । उग्राः । तवसः । विऽरश्निनः ।
 पायने । शंसात् । तनेयस्य । पुष्टिषु ॥८॥ विश्वानि । भद्रा । मरुतः ।
 रयेषु । वः । मिथस्पृध्याऽइव । तविषाणि । आऽहिता । अंसेषु । आ ।
 वः । प्रऽपयेषु । खादयः । अक्षः । वः । चक्रा । समया । वि । ववृते
 ॥९॥ भूरीणि । भद्रा । नेयेषु । बाहुषु । वक्षःऽसु । रुक्माः । रमसासः ।
 अज्जयः । अंसेषु । एताः । पविषु । क्षुराः । अर्धि । वयः । न । पचान् ।
 वि । अनु । धियः । धिरे ॥१०॥ महान्तः । मद्वा । विऽम्बः । विऽ-

भूतयः । दूरेऽदृशः । ये । दिव्याऽइव । स्तुऽभिः । मन्द्राः । सुऽजिह्वाः ।
 स्वरितारः । आसऽभिः । सम्ऽमिश्राः । इन्द्रैः । मरुतः । परिऽस्तुमः
 ॥११॥ तत् । वः । सुऽजाताः । मरुतः । महिऽत्वनम् । दीर्घम् । वः ।
 दात्रम् । अदितेऽइव । व्रतम् । इन्द्रैः । चन । त्यजसा । वि । हुणाति ।
 तत् । जनाय । यसैः । सुऽकृते । अराध्वम् ॥१२॥ तत् । वः । जामिऽ-
 त्वम् । मरुतः । परैः । युगे । पुरु । यत् । शंसम् । अमृतासः । आवत ।
 अया । धिया । मनवे । श्रुष्टिम् । आन्य । साकम् । नरैः । दंसनैः । आ ।
 चिकित्रिरे ॥१३॥ येन । दीर्घम् । मरुतः । शूशवाम । युष्माकेन । परी-
 णसा । तुरासः । आ । यत् । ततनन् । वृजनैः । जनासः । एभिः ।
 यज्ञेभिः । तत् । अभि । इष्टिम् । अश्याम् ॥१४॥ एषः । वः । स्तोमः ।
 मरुतः । इयम् । गीः । मान्दार्यस्य । मान्यस्य । कारोः । आ । इषा ।
 यासीष्ट । तन्वैः । वयाम् । विद्याम । इषम् । वृजनम् । जीरऽदानुम् ॥१५॥

1. 167

सहस्रम् । ते । इन्द्र । ऊतयः । नः । सहस्रम् । इषः । हरिऽवः ।
 गूर्तऽतमाः । सहस्रम् । रायः । मादयध्वैः । सहस्रिणः । उप । नः ।
 यन्तु । वाजाः ॥१॥ आ । नः । अवऽभिः । मरुतः । यान्तु । अच्ये ।
 ज्येष्ठेभिः । वा । बृहत्ऽदिवैः । सुऽमायाः । अर्ध । यत् । एषाम् । नि-
 ऽयुतः । परमाः । समुद्रस्य । चित् । धनयन्त । पारे ॥२॥ मिम्यच्च ।
 येषु । सुऽधिता । घृताची । हिरण्यऽनिर्निक् । उपरा । न । ऋष्टिः ।
 गुहा । चरन्ती । मनुषः । न । योषा । सभाऽवती । विदध्याऽइव । सम् ।
 वाक् ॥३॥ परा । शुभाः । अयासः । यव्या । साधारण्याऽइव । मरुतः ।
 मिमिक्षुः । न । रोदसी इति । अप । नुदन्त । घोराः । जुषन्त । वृधम् ।

सरुयाय । देवाः ॥४॥ जोषत् । यत् । ईम् । असुयी । सचर्चै । विसित-
ऽस्तुका । रोदसी । नृऽमनाः । आ । सूर्याऽइव । विधतः । रथम् । गात् ।
 त्वेपऽप्रतीका । नमसः । न । इत्या ॥५॥ आ । अस्थापयन्त । युवतिम् ।
 युवानः । शुभे । निऽमिश्राम् । विदथेषु । पज्जाम् । अर्कः । यत् । वः ।
 मरुतः । हविष्मान् । गायत् । गाथम् । सुतऽसौमः । दुवस्यन् ॥६॥ प्र । तम् ।
 विवक्त्रिम् । वक्त्र्यः । यः । एषाम् । मरुताम् । महिमा । सत्यः । अस्ति ।
 सच्चा । यत् । ईम् । वृषेऽमनाः । अहम्ऽयुः । स्विरा । चित् । जनीः ।
 वहते । सुऽभागाः ॥७॥ पान्ति । मित्रावरुणौ । अवद्यात् । चयेते । ईम् ।
 अर्यमो इति । अग्रऽशस्तान् । उत । च्यवन्ते । अच्युता । ध्रुवाणि ।
 ववृधे । ईम् । मरुतः । दातिऽवारः ॥८॥ नहि । नु । वः । मरुतः ।
 अन्ति । अस्मे इति । आरात्तात् । चित् । शर्वसः । अन्तम् । आपुः ।
 ते । वृष्णुना । शर्वसा । शूशुवांसः । अर्णः । न । द्वेषः । वृषता ।
 परि । स्युः ॥९॥ वयम् । अद्य । इन्द्रस्य । प्रेष्ठाः । वयम् । श्वः ।
 वोचेमहि । सऽमर्ये । वयम् । पुरा । महि । च । नः । अनु । द्युन् ।
 तत् । नः । ऋशुश्वाः । नराम् । अनु । स्यात् ॥१०॥ एषः । वः ।
 स्तोमः । मरुतः । इयम् । गीः । मान्दार्यस्य । मान्धस्य । कारोः । आ ।
 इषा । यासीष्ट । तन्वे । वयाम् । विद्याम् । इषम् । वृजनम् । जीरऽदानुम् ॥११॥

1. 168.

यज्ञाऽयज्ञा । वः । समना । तुतुर्वणिः । धियम्ऽधियम् । वः । देव-
 ऽयाः । ऊँ इति । दधिध्वे । आ । वः । अर्वाचः । सुविताय । रोदस्योः ।
 महे । ववृत्याम् । अर्वसे । सुवृक्तिऽभिः ॥१॥ वव्रासः । न । ये । स्वऽजाः ।
 स्वऽतवसः । इषम् । स्वः । अभिऽजायन्त । धृतयः । सहस्रियासः ।

अपाम् । न । ऊर्मयः । आसा । गावः । बन्धोसः । न । उक्ष्णः ॥२॥
 सोमासः । न । ये । सुताः । तृप्तऽश्वः । हृत्ऽसु । पीतासः । दुवसः ।
 न । आसते । आ । एषाम् । अंसेषु । रम्भिणीऽइव । ररभे । हस्तेषु । खादिः ।
 च । कुतिः । च । सम् । दधे ॥३॥ अवं । स्वऽयुक्ताः । दिवः । आ ।
 वृथा । ययुः । अमर्त्याः । कश्या । चोदत । त्मना । अरेणवः । तुवि-
 जाताः । अचुच्यवुः । दृब्धानि । चित् । मरुतः । आजत्ऽञ्छटयः ॥४॥
 कः । वः । अन्तः । मरुतः । ऋष्टिऽविद्युतः । रेजति । त्मना । हन्वा-
 ऽइव । जिह्वा । धन्वऽच्युतः । इषाम् । न । यामनि । पुरुऽप्रैषाः ।
 अहन्यः । न । एतशः ॥५॥ कं । खित् । अस्य । रजसः । महः । परम् ।
 कं । अवरम् । मरुतः । यस्मिन् । आऽयय । यत् । च्यवयथ । विथुराऽ-
 इव । सम्ऽहितम् । वि । अद्रिणा । पतथ । त्वेषम् । अर्णवम् ॥६॥ सातिः ।
 न । वः । अमऽवती । स्वऽवती । त्वेषा । विऽपाका । मरुतः । पिपि-
 प्वती । भद्रा । वः । रातिः । पृणतः । न । दक्षिणा । पृथुऽचर्या ।
 असुर्याऽइव । जज्ञती ॥७॥ प्रति । स्तोभन्ति । सिन्धवः । पविऽभ्यः ।
 यत् । अभ्रियाम् । वाचम् । उत्ऽईरयन्ति । अवं । स्मयन्त । विऽद्युतः ।
 पृथिव्याम् । यदि । घृतम् । मरुतः । प्रणुवन्ति ॥८॥ अस्त । पृश्निः ।
 महते । रणाय । त्वेषम् । अयासाम् । मरुताम् । अनीकम् । ते । सप्तरासः ।
 अजनयन्त । अम्बम् । आत् । इत् । स्वधाम् । इषिराम् । परि । अपश्यन्
 ॥९॥ एषः । वः । स्तोमः । मरुतः । इयम् । गीः । मान्दार्यस्य । मा-
 न्यस्य । कारोः । आ । इषा । यासीष्ट । तन्वै । वयाम् । विद्याम् । इषम् ।
 वृजनेम् । जीरऽदोनुम् ॥१०॥

महः । चित् । त्वम् । इन्द्र । यतः । एतान् । महः । चित् । असि ।
 त्यजसः । वरुता । सः । नः । वेधः । मरुताम् । चिकित्वान् । सुम्ना ।
 वनुष्व । तव । हि । प्रेष्ठा ॥१॥ अयुञ्जन् । ते । इन्द्र । विश्वऽकृषीः ।
 विद्वानासः । निऽसिधः । मर्त्यऽन्ना । मरुताम् । पृत्सुतिः । हासमाना ।
 स्वऽमीळ्हस्य । प्रऽधनस्य । सातौ ॥२॥ अम्यक् । सा । ते । इन्द्र ।
 ऋष्टिः । अस्मे इति । सनेमि । अर्भ्वम् । मरुतः । जुनन्ति । अग्निः ।
 चित् । हि । स्म । अतसे । शुशुक्कान् । आपः । न । द्वीपम् । दधति ।
 प्रयांसि ॥३॥ त्वम् । तु । नः । इन्द्र । तम् । रयिम् । दाः । ओजिष्ठया ।
 दक्षिण्याऽइव । रातिम् । स्तुतः । च । याः । ते । चकनन्त । वायोः ।
 स्तनम् । न । मध्वः । पीपयन्त । वाजैः ॥४॥ त्वे इति । रायः । इन्द्र ।
 तोशऽतमाः । प्रऽनेतारः । कस्य । चित् । ऋतऽयोः । ते । सु । नः । मरुतः ।
 मृळयन्तु । ये । स्म । पुरा । गातुयन्तिऽइव । देवाः ॥५॥ प्रति । प्र ।
 याहि । इन्द्र । मीळ्हुर्षः । नृन् । महः । पार्थिवे । सदेने । यतस्व ।
 अघं । यत् । एषाम् । पृथुऽबुध्नासः । एताः । तीर्थे । न । अर्यः ।
 पौंस्यानि । तस्थुः ॥६॥ प्रति । घोराणाम् । एतानाम् । अयासाम् ।
 मरुताम् । शृण्वे । आऽयताम् । उपब्धिः । ये । मर्त्यम् । पृतनाऽयन्तम् ।
 उमैः । ऋणऽवानम् । न । पतर्यन्त । सगैः ॥७॥ त्वम् । मानेभ्यः ।
 इन्द्र । विश्वऽजन्वा । रदं । मरुत्ऽभिः । शुरुधः । गोऽअग्राः । स्तवा-
 नेभिः । स्तवसे । देव । देवैः । विद्याम् । इषम् । वृजनम् । जीरऽदानुम् ॥८॥

न । नूनम् । अस्ति । नो इति । श्वः । कः । तत् । वेद । यत् ।

अद्भुतम् । अन्यस् । चित्तम् । अग्निम् । सम्ऽचरेण्यम् । उत । आऽधी-
 तम् । वि । नश्यति ॥१॥ किम् । नः । इन्द्र । जिघांससि । आर्तरः ।
 मरुतः । तव । तेभिः । कल्पस्व । साधुऽया । मा । नः । सम्ऽअरणे ।
 वधीः ॥२॥ किम् । नः । आतः । अगस्त्य । सखा । सन् । अति ।
 मन्यसे । विष्णु । हि । ते । यथा । मनः । अस्मभ्यम् । इत् । न । दि-
 त्ससि ॥३॥ अरम् । कृण्वन्तु । वेदिम् । सम् । अग्निम् । इन्धताम् ।
 पुरः । तत्र । अमृतस्य । चेतनम् । यज्ञम् । ते । तनवावहै ॥४॥ त्वम् ।
 ईशिपे । वसुऽपते । वसूनाम् । त्वम् । मित्राणाम् । मित्रऽपते । धेष्टः ।
 इन्द्र । त्वम् । मरुत्ऽभिः । सम् । वदस्व । अर्ध । प्र । अशान । क्रतु-
 ऽथा । हवीर्षि ॥५॥

1. 171

प्रति । वः । एना । नमसा । अहम् । एमि । सुऽउक्तेन । भिचे ।
 सुऽमतिम् । तुराणाम् । रराणता । मरुतः । वेधार्भिः । नि । हेळः ।
 घत्त । वि । मुचध्वम् । अश्वान् ॥१॥ एषः । वः । स्तोमः । मरुतः ।
 नमस्वान् । हृदा । तष्टः । मनसा । धायि । देवाः । उप । ईम् । आ ।
 यात । मनसा । जुषाणाः । युयम् । हि । स्थ । नमसः । इत् । वृधासः
 ॥२॥ स्तुतासः । नः । मरुतः । मृळयन्तु । उत । स्तुतः । मघऽवा ।
 शम्ऽभेविष्टः । ऊर्ध्वा । नः । सन्तु । कोम्या । वनानि । अहानि ।
 विश्वा । मरुतः । जिगीषा ॥३॥ अस्मात् । अहम् । तविषात् । ईषमाणः ।
 इन्द्रात् । भिया । मरुतः । रेजमानः । युष्मभ्यम् । हव्या । निऽशि-
 तानि । आसन् । तानि । आरे । चक्रम् । मृळत् । नः ॥४॥ येन ।
 मानासः । चितयन्ते । उसाः । विऽउष्टिषु । शर्वसा । शश्वतीनाम् । सः ।

नः । मरुत्समिः । वृषभ । श्रवः । धाः । उग्रः । उग्रेभिः । स्वविरः ।
 सहःसदा ॥५॥ त्वम् । पाहि । इन्द्र । सहीयसः । नृन् । भव । मरुत्-
 समिः । अवयातऽहेळाः । सुऽप्रकेतेभिः । ससहिः । दधानः । विद्याम ।
 इषम् । वृजनम् । जीरऽदानुम् ॥६॥

1. 172.

चित्रः । वः । अस्तु । यामः । चित्रः । उती । सुऽदानवः । मरुतः ।
 अहिऽभानवः ॥१॥ आरे । सा । वः । सुऽदानवः । मरुतः । ऋज्जती ।
 शरुः । आरे । अस्मा । यम् । अस्वथ ॥२॥ तृणऽस्कन्दस्य । नु । विशः ।
 परि । वृङ्क्त । सुऽदानवः । ऊर्ध्वान् । नः । कर्त । जीवसे ॥३॥

1. 173

गायत् । साम । नभन्यम् । यथा । वेः । अर्चाम । तत् । ववृधा-
 नम् । स्त्रेऽवत् । गावः । धेनवः । बहिषि । अदब्धाः । आ । यत् ।
 सच्चानम् । दिव्यम् । विवोसान् ॥१॥ अर्चत् । वृषा । वृषेऽभिः । स्वऽ-
 इदुहव्यैः । मृगः । न । अश्रैः । अति । यत् । जुगुर्यात् । प्र । मन्दयुः ।
 मनाम् । गूर्त । होता । भरते । मर्यैः । मिथुना । यजत्रः ॥२॥ नचत् ।
 होता । परि । सच । मिता । यन् । भरत् । गर्भम् । आ । शरदः ।
 पृथिव्याः । क्रन्दत् । अश्वः । नयमानः । रुवत् । गौः । अन्तः । दूतः ।
 न । रोदसी इति । चरत् । वाक् ॥३॥ ता । कर्म । अपऽतरा । अस्मै ।
 प्र । च्यौत्नानि । देवऽयन्तः । भरन्ते । जुजोषत् । इन्द्रः । दग्धऽवर्चाः ।
 नासत्याऽइव । सुगम्यैः । रथेऽस्याः ॥४॥ तम् । ऊँ इति । स्तुहि ।
 इन्द्रम् । यः । ह । सत्वा । यः । शूरः । मघऽवा । यः । रथेऽस्थाः ।
 प्रतीचः । चित् । योधीयान् । वृषण्ऽवान् । ववृषुः । चित् । तमेसः ।
 विऽहन्ता ॥५॥ प्र । यत् । इत्था । महिना । नृऽस्यैः । अस्ति । अरम् ।

रोदसी इति । कचये । इति । न । अस्मै । सम् । विव्ये । इन्द्रः । वृज-
 नेम् । न । भूर्म । भर्ति । स्वधाऽवान् । ओपशम्ऽईव । घाम् ॥६॥
 समत्ऽसु । त्वा । शूर । सताम् । उराणम् । प्रपथिन्ऽर्तमम् । परिऽतं-
 सयध्वै । सऽजोर्षसः । इन्द्रम् । मदे । चोणीः । सूरिम् । चित् । ये ।
 अनुऽमदन्ति । वाजैः ॥७॥ एव । हि । ते । शम् । सर्वना । समुद्रे ।
 आपः । यत् । ते । आसु । मदन्ति । देवीः । विश्वा । ते । अनु ।
 जोष्या । भूत् । गौः । सूरीन् । चित् । यदि । धिषा । वेषि । जनान्
 ॥८॥ असीम । यथा । सुऽसखायः । एन । सुऽअभिष्टयः । नराम् ।
 न । शंसैः । असत् । यथा । नः । इन्द्रः । वन्दनेऽस्थाः । तुरः । न ।
 कर्म । नयमानः । उक्था ॥९॥ विऽस्पर्धसः । नराम् । न । शंसैः ।
 अस्माकं । असत् । इन्द्रः । वज्रऽहस्तः । मित्रऽयुवः । न । पूऽपतिम् ।
 सुऽशिष्टौ । मध्यऽयुवः । उप । शिचन्ति । यज्ञैः ॥१०॥ यज्ञः । हि ।
 स्म । इन्द्रम् । कः । चित् । अन्धन् । जुहुराणः । चित् । मनसा । परि-
 ऽयन् । तीर्थे । न । अच्छ । तृपाणम् । ओर्कः । दीर्घः । न । सिधम् ।
 आ । कृणोति । अर्घ्वा ॥११॥ मो इति । सु । नः । इन्द्र । अत्र ।
 पृत्ऽसु । देवैः । अस्ति । हि । स । ते । शुष्मिन् । अवऽयाः । महः ।
 चित् । यस्य । मीळहुपः । यव्या । हविष्मत्तः । मरुतः । वन्दते । गीः
 ॥१२॥ एषः । स्तोमः । इन्द्र । तुभ्यम् । असे इति । एतेन । गातुम् ।
 हरिऽवः । विदः । नः । आ । नः । ववृत्त्याः । सुविताय । देव । वि-
 घाम् । इषम् । वृजनम् । जीरऽदानुम् ॥१३॥

असुर । त्वम् । अस्मान् । त्वम् । सत्स्पतिः । मघऽवा । नः । तरुवः ।
 त्वम् । सत्यः । वसवानः । सहऽदाः ॥१॥ दनः । विशः । इन्द्र ।
 मृधऽवाचः । सप्त । यत् । पुरः । शर्म । शारदीः । दर्त् । ऋणोः ।
 अपः । अनवद्य । अर्णोः । युने । वृत्रम् । पुरुऽकुत्साय । रन्धीः ॥२॥
 अज । वृतः । इन्द्र । शूरऽपत्नीः । द्याम् । च । येभिः । पुरुऽहृत । नूनम् ।
 रक्षो इति । अग्निम् । अशुषम् । तूर्वायाणम् । सिंहः । न । दमे । अपांसि ।
 वस्तोः ॥३॥ शेषन् । नु । ते । इन्द्र । सस्मिन् । योनौ । प्रशस्तये ।
 पवीरवस्य । मद्वा । सृजत् । अर्णोसि । अव । यत् । युधा । गाः । तिष्ठत् ।
 हरी इति । धृषता । मृष्ट । वाजान् ॥४॥ वह । कुत्सम् । इन्द्र । यस्मिन् ।
 चाकन् । स्युमन्यू इति । क्रजा । वारतस्य । अश्वा । प्र । सूरः । चक्रम् ।
 बृहतात् । अभीके । अग्नि । स्पृधः । यासिषत् । वज्रऽवाहुः ॥५॥ जघ-
 न्वान् । इन्द्र । मित्रेरुन् । चोदऽप्रवृद्धः । हरिऽवः । अदाशुन् । प्र । ये ।
 पश्यन् । अर्यमणम् । सचा । आयोः । त्वया । शूर्ताः । वहमानाः ।
 अपत्यम् ॥६॥ रपत् । कविः । इन्द्र । अर्कसातौ । चाम् । दासाय । उप-
 स्वर्हेणीम् । करिति कः । करत् । तिस्रः । मघऽवा । दानुऽचित्राः । नि ।
 दुर्योणे । कुर्यवाचम् । मृधि । श्रेत् ॥७॥ सना । ता । ते । इन्द्र । नव्याः ।
 आ । अगुः । सहः । नमः । अविऽरणाय । पूर्वाः । भिनत् । पुरः । न ।
 भिदः । अदेवीः । ननमः । वधः । अदेवस्य । पीयोः ॥८॥ त्वम् । धुनिः ।
 इन्द्र । धुनिऽमतीः । ऋणोः । अपः । सीराः । न । सर्वन्तीः । प्र । यत् ।
 समुद्रम् । अति । शूर । पथि । पारय । तुर्वशम् । यदुम् । स्वस्ति ॥९॥
 त्वम् । अस्माकम् । इन्द्र । विश्वध । स्याः । अवृकऽतमः । नराम् । नृऽ-
 पाता । सः । नः । विश्वासाम् । स्पृधाम् । सहऽदाः । विद्याम । इषम् ।

वृजनम् । जीरऽदानुम् ॥ १० ॥

1. 175

मत्सि । अपाधि । ते । महः । पात्रस्यऽइव । हरिऽवः । मत्सरः ।
मदः । वृषा । ते । वृष्णे । इन्दुः । वाजी । सहस्रऽसातमः ॥१॥ आ ।
नः । ते । गन्तु । मत्सरः । वृषा । मदः । वरेण्यः । सहस्रान् । इन्द्र ।
सानसिः । पृतनापाद् । अमर्त्यः ॥२॥ त्वम् । हि । शूरः । सनिता ।
चोदयः । मनुषः । रथम् । सहस्रान् । दस्युम् । अव्रतम् । ओषः । पात्रम् ।
न । शोचिषा ॥३॥ गुपाय । सूर्यम् । कवे । चक्रम् । ईशानः । ओजसा ।
वह । शुष्णाय । वधम् । कुत्सम् । वातस्य । अश्वैः ॥४॥ शुष्मिन्ऽतमः ।
हि । ते । मदः । युष्मिन्ऽतमः । उत । क्रतुः । वृत्रऽघ्ना । वरिवऽविदा ।
मंसीष्ठाः । अथऽसातमः ॥५॥ यथा । पूर्वैभ्यः । जरितुऽभ्यः । इन्द्र ।
मयऽइव । आपः । न । तृप्यते । बभूव । ताम् । अनु । त्वा । नि-
ऽविदम् । जोहवीमि । विद्याम । इषम् । वृजनम् । जीरऽदानुम् ॥६॥

1. 176

मत्सि । नः । वस्यऽइष्टये । इन्द्रम् । इन्दो इति । वृषा । आ ।
विश । ऋघायमाणः । इन्वसि । शत्रुम् । अन्ति । न । विन्दसि ॥१॥
तस्मिन् । आ । वेश्य । गिरः । यः । एकः । चर्षणीनाम् । अनु ।
स्वधा । यम् । उप्यते । यवम् । न । चर्कषत् । वृषा ॥२॥ यस्य ।
विश्वानि । हस्तयोः । पञ्च । श्वितीनाम् । वसु । स्वाशयस्व । यः ।
अस्मऽध्रुक् । दिव्याऽइव । अशनिः । जहि ॥३॥ असुन्वन्तम् । । समम् ।
जहि । दुःऽनशम् । यः । न । ते । मयः । अस्मभ्यम् । अस्म । वेद-
नम् । ददि । हरिः । चित् । ओहते ॥४॥ आर्षः । यस्य । द्विऽवर्हसः ।

अ॒र्केषु । सानु॒षक् । अस॑त् । आ॒जौ । इन्द्र॑स्य । इन्द्रो॑ इति । प्र । आ॒वः ।
वा॒जेषु । वा॒जिन॑म् ॥५॥ यथा । पूर्वे॑भ्यः । ज॒रितु॑ऽभ्यः । इन्द्र॑ । म॒र्यःऽ-
इव । आप॑ः । न । तृ॒प्यते । व॒भूय॑ । ताम् । अनु॑ । त्वा । निऽवि॑दम् ।
जो॒हवी॑मि । वि॒द्याम॑ । इ॒षम् । वृ॒जने॑म् । जी॒रऽदा॑नुम् ॥६॥

1. 177.

आ । च॒र्षणि॑ऽप्राः । वृ॒षभः । ज॒नाना॑म् । राजा । कृ॒ष्टीना॑म् । पु॒रु-
ऽहूतः । इन्द्रः । स्तु॒तः । श्रव॑स्यन् । अ॒वसा॑ । उप॑ । म॒द्रिक् । यु॒क्त्वा ।
ह॒री इति॑ । वृ॒षणा॑ । आ । या॒हि । अ॒र्वाङ् ॥१॥ ये । ते । वृ॒षणः ।
वृ॒षभा॑सः । इन्द्र॑ । ब्र॒ह्मऽयु॑जः । वृ॒षऽरथा॑सः । अ॒त्याः । तान् । आ ।
तिष्ठ॑ । तेभिः । आ । या॒हि । अ॒र्वाङ् । ह॒वामहे॑ । त्वा । सु॒ते । इन्द्र॑ ।
सोम॑ ॥२॥ आ । तिष्ठ॑ । रथ॑म् । वृ॒षण॑म् । वृ॒षा । ते । सु॒तः । सोम॑ः ।
परि॑ऽसिक्ता । म॒धूनि॑ । यु॒क्त्वा । वृ॒षऽभ्याम् । वृ॒षभ॑ । क्षि॒तीना॑म् । हरि॑-
ऽभ्याम् । या॒हि । प्र॒ज्वता॑ । उप॑ । म॒द्रिक् ॥३॥ अ॒यम् । य॒ज्ञः । दे॒व-
ऽयाः । अ॒यम् । मि॒थेय॑ः । इ॒मा । ब्र॒ह्मा॑णि । अ॒यम् । इन्द्र॑ । सोम॑ः ।
स्ती॒र्णम् । ब॒र्हिः । आ । तु । श॒क्र । प्र । या॒हि । पि॒ब॑ । निऽस॑द्य । वि ।
मु॒च । ह॒री इति॑ । इह ॥४॥ ओ इति॑ । सु॒ऽस्तु॑तः । इन्द्र॑ । या॒हि ।
अ॒र्वाङ् । उप॑ । ब्र॒ह्मा॑णि । मा॒न्यस्व॑ । का॒रोः । वि॒द्याम॑ । व॒स्तोः ।
अ॒वसा॑ । गृ॒णन्तः । वि॒द्याम॑ । इ॒षम् । वृ॒जने॑म् । जी॒रऽदा॑नुम् ॥५॥

1. 178.

यत् । ह । स्या । ते । इन्द्र॑ । श्रु॒ष्टिः । अ॒स्ति । यथा । व॒भूय॑ । ज॒रि-
तु॑ऽभ्यः । ऊ॒ती । मा । नः । का॒र्मम् । म॒हय॑न्तम् । आ । घ॒क् । वि॒श्वा ।
ते । अ॒श्याम् । परि॑ । आप॑ः । आ॒योः ॥१॥ न । घ । राजा । इन्द्रः ।

आ । द॒भ॒त् । नः । या । नु । स्व॒सारा । कृ॒ण॒व॒न्त । यो॒नौ । आपः ।
 चि॒त् । अ॒स्मै । सु॒ऽतु॒काः । अ॒वे॒प॒न् । ग॒म॒त् । नः । इन्द्रः । स॒ख्या ।
 व॒यः । च ॥२॥ जेता । नृ॒ऽभिः । इन्द्रः । पृ॒त्स्सु । शूरः । श्रो॒ता ।
 ह॒व॒म् । ना॒र्घ॒मा॒न॒स्य । का॒रोः । प्र॒ऽभे॒र्ता । रथ॑म् । दा॒द्यु॒षः । उ॒पा॒के ।
 उत्त॑ऽय॒न्ता । गि॒रः । यदि॑ । च । त्म॒ना । भू॒त् ॥३॥ ए॒व । नृ॒ऽभिः ।
 इन्द्रः । सु॒ऽश्र॒व॒स्या । प्र॒ऽस्ता॒दः । पृ॒क्षः । अ॒भि । मि॒त्रि॒णः । भू॒त् । स॒ऽ-
 म॒ये । इ॒षः । स्त॒व॒ते । वि॒ऽवा॒चि । स॒त्रा॒ऽकरः । य॒ज॒मा॒न॒स्य । शंसः
 ॥४॥ त्व॒या । व॒यम् । म॒घ॒ऽव॒न् । इन्द्रः । श॒त्रून् । अ॒भि । स्या॒म ।
 म॒हतः । म॒न्य॑मा॒नान् । त्वम् । त्रा॒ता । त्वम् । ऊँ इति॑ । नः । वृ॒धे ।
 भूः । वि॒द्या॒म । इ॒षम् । वृ॒ज॒न॒म् । जी॒र॒ऽदो॒नुम् ॥५॥

1. 179.

पू॒र्त्तिः । अ॒हम् । श॒र॒दः । श॒श्र॒मा॒णा । दो॒षाः । व॒स्तोः । उ॒प॒सः ।
 ज॒र॒य॒न्तीः । मि॒ना॒ति । श्रि॒य॒म् । ज॒रि॒मा । त॒नू॒ना॒म् । अ॒पि । ऊँ इति॑ ।
 नु । प॒त्नीः । वृ॒ष॒णः । ज॒ग॒म्युः ॥१॥ ये । चि॒त् । हि । पूर्वे॑ । ऋ॒त॒ऽ-
 सा॒पः । आ॒स॒न् । सा॒कम् । दे॒वे॒भिः । अ॒व॒द॒न् । ऋ॒ता॒नि । ते । चि॒त् ।
 अ॒व । अ॒सुः । न॒हि । अ॒न्त॒म् । आ॒पुः । स॒म् । ऊँ इति॑ । नु । प॒त्नीः ।
 वृ॒ष॒ऽभिः । ज॒ग॒म्युः ॥२॥ न । मृ॒षा । श्रान्त॑म् । यत् । अ॒व॒न्ति । दे॒वाः ।
 वि॒श्वाः । इत् । स्पृ॒धः । अ॒भि । अ॒श्र॒वा॒व । ज॒या॒व । इत् । अ॒त्र । श॒त॒-
 ऽनी॒थ॒म् । आ॒जि॒म् । यत् । स॒म्य॒ञ्चा । मि॒थु॒नौ । अ॒भि । अ॒जा॒व ॥३॥
 न॒द॒स्य । मा । रु॒ध॒तः । का॒मः । आ । अ॒ग॒न् । इत् । आ॒ऽजा॒तः । अ॒मृ॒तः ।
 कु॒तः । चि॒त् । लो॒पा॒मु॒द्रा । वृ॒ष॒ण॒म् । निः । रि॒णा॒ति । धी॒र॒म् । अ॒र्धा॒रा ।
 घ॒य॒ति । श्व॒स॒न्त॒म् ॥४॥ इ॒मम् । नु । सो॒म॒म् । अ॒न्ति॒तः । ह॒त्स्सु ।

पीतम् । उप । ब्रू॒ते । यत् । सी॒म् । आ॒गः । च॒क्र॒म् । तत् । सु । मृ॒ळ॒तु ।
 पु॒लु॒ङ्क॒र्मः । हि । म॒र्त्यः ॥५॥ अ॒ग॒स्त्यः । ख॒न॒मानः । ख॒नि॒त्रैः । प्र॒ङ्-
 जाम् । अ॒प॒त्यम् । ब॒लम् । इ॒च्छ॒मानः । उ॒भौ । व॒र्णौ । क॒र्षिः । उ॒ग्रः ।
 पु॒पोष । स॒त्याः । दे॒वेषु । आ॒शि॒र्षः । ज॒गाम ॥६॥

1. 180.

यु॒वोः । र॒जो॑सि । सु॒ज्य॒मांसः । अ॒श्वाः । र॒थः । यत् । वा॒म् ।
 परि॑ । अ॒णी॑सि । दी॒यत् । हि॒र॒ण्य॒याः । वा॒म् । प॒वयः । पु॒षा॒यन् । म॒घ्वः ।
 पि॒ब॒न्तौ । उ॒प॒सः । स॒चे॒ये इति ॥१॥ यु॒वम् । अ॒त्य॒स्थ । अ॒व । न॒च॒थः ।
 यत् । वि॒स्प॒त्मनः । न॒र्य॒स्य । प्र॒ज्य॒ज्योः । स्व॒सा । यत् । वा॒म् । वि॒श्व-
 गू॒र्ती इति विश्व॒ज्गू॒र्ती । भ॒रा॒ति । वा॒जा॒य । ई॒ङ्गे । म॒धु॒ऽपौ । इ॒षे । च
 ॥२॥ यु॒वम् । प॒र्यः । उ॒सि॒र्या॒याम् । अ॒ध॒त्तम् । प॒क्कम् । आ॒मा॒याम् ।
 अ॒व । पू॒र्व्यम् । गोः । अ॒न्तः । यत् । व॒नि॒नः । वा॒म् । क्र॒त॒प्स्व इत्यृ॒त-
 ऽप्स्व । ह्वा॒रः । न । शु॒चिः । य॒ज॒ते । ह॒वि॒ष्मा॒न् ॥३॥ यु॒वम् । ह ।
 ध॒र्मम् । म॒धु॒ऽम॒न्तम् । अ॒त्र॒ये । अ॒पः । न । क्षो॒दः । अ॒वृ॒णी॒तम् । ए॒षे ।
 तत् । वा॒म् । न॒रौ । अ॒श्वि॒ना । प॒श्वः॒ऽइ॒ष्टिः । र॒थ्या॒ऽइ॒व । च॒क्रा । प्र॒ति ।
 य॒न्ति । म॒घ्वः ॥४॥ आ । वा॒म् । दा॒नाय॑ । व॒वृ॒तीय॑ । द॒स्त्रा । गोः ।
 ओ॒हे॒न । तौ॒ग्र॒थः । न । जि॒त्रिः । अ॒पः । क्षो॒णी इति । स॒च॒ते । मा॒हि॒ना ।
 वा॒म् । जू॒र्णः । वा॒म् । अ॒श्रुः । अ॒ह॒सः । य॒ज॒त्रा ॥५॥ नि । यत् । यु॒वे॒थे
 इति । नि॒ऽपु॒तः । सु॒दा॒न् इति सु॒ऽदा॒न् । उप॑ । स्व॒धाभिः । सृ॒ज॒थः ।
 पु॒र॒म्ॽधि॒म् । प्रे॒प॒त् । वे॒प॒त् । वा॒तः । न । स॒रिः । आ । म॒हे । द॒दे ।
 सु॒ऽव॒तः । न । वा॒ज॒म् ॥६॥ व॒यम् । चि॒त् । हि । वा॒म् । ज॒रि॒तारः ।
 स॒त्याः । वि॒प॒न्या॒महे । वि । प॒णिः । हि॒त॒ज्वा॒न् । अ॒ध । चि॒त् । हि ।

स्म । अ॒श्विनौ । अ॒निन्दा । पा॒थः । हि । स्म । वृ॒षणौ । अ॒न्ति॒ऽदे॒वम् ॥७॥
 यु॒वाम् । चि॒त् । हि । स्म । अ॒श्विनौ । अ॒नु । धू॒न् । वि॒ऽरु॒द्रस्य । प्र॒स्र-
 व॒णस्य । सा॒तौ । अ॒गस्त्यः । न॒राम् । नृ॒पु । प्र॒शस्तः । का॒रा॒धुनी॒ऽव ।
 चि॒तय॒त् । स॒हस्रैः ॥८॥ प्र । यत् । ब॒हे॒थे इति । म॒हिना । रथ॑स्य । प्र ।
 स्य॒न्द्रा । या॒थः । म॒नुषः । न । हो॒ता । ध॒त्तम् । स॒रि॒ऽभ्यः । उ॒त । वा ।
 सु॒ऽअ॒ग्न्यम् । ना॒स॒त्या । र॒यि॒ऽसा॒चः । स्या॒म ॥९॥ तम् । वा॒म् । रथ॑म् ।
 व॒यम् । अ॒द्य । हु॒वेम । स्तो॒मैः । अ॒श्विना । सु॒वि॒ताय॑ । न॒ग्न्यम् । अ॒रि॒ष्ट-
 ज्ञे॒मिम् । परि॑ । द्याम् । इ॒यान॒म् । वि॒द्याम् । इ॒षम् । वृ॒ज॒नम् ।
 जी॒र॒ऽदा॒नुम् ॥१०॥

1. 181.

क॒त् । ऊँ इति । प्रे॒ष्ठौ । इ॒षाम् । र॒यी॒णाम् । अ॒च्य॒र्यन्ता॑ । यत् । उ॒त्ऽनि॒-
 नी॒थः । अ॒पाम् । अ॒यम् । वा॒म् । य॒ज्ञः । अ॒कृत॑ । प्र॒शस्ति॑म् । व॒सु॒धिती॑ इति
 व॒सु॒ऽधिती॑ । अ॒वि॒तारा । ज॒नाना॑म् ॥१॥ आ । वा॒म् । अ॒श्वा॒सः । शु॒च॒यः ।
 प॒यः॒ऽपाः । वा॒त॒ऽर॒ह॒सः । दि॒व्या॒सः । अ॒त्याः । म॒नः॒ऽनु॒वः । वृ॒षणः ।
 वी॒त॒ऽपृ॒ष्ठाः । आ । इ॒ह । स्व॒ऽरा॒जः । अ॒श्विना । व॒हन्तु ॥२॥ आ ।
 वा॒म् । रथ॑ः । अ॒व॒निः । न । प्र॒व॒त्वा॒न् । सृ॒प्र॒व॒न्धुरः । सु॒वि॒ताय॑ । ग॒म्याः ।
 वृ॒ष्णः । स्वा॒ता॒रा । म॒न॒सः । ज॒वी॒यान् । अ॒हम्॒ऽपूर्वः । य॒ज॒तः । धि॒ष्ण्या ।
 यः ॥३॥ इ॒ह॒ऽइ॒ह । जा॒ता । स॒म् । अ॒वा॒व॒शी॒ताम् । अ॒रे॒प॒सा । त॒न्वा ।
 ना॒म॒ऽभिः । स्वैः । जि॒ष्णुः । वा॒म् । अ॒न्यः । सु॒ऽम॒ख॒स्य । स॒रिः । दि॒वः ।
 अ॒न्यः । सु॒ऽभ॒गः । पु॒त्रः । ऊ॒हे ॥४॥ प्र । वा॒म् । नि॒ऽचे॒रुः । क॒कु॒हः ।
 व॒शान् । अ॒नु । पि॒शङ्ग॑ऽरूपः । स॒द॒ना॒नि । ग॒म्याः । ह॒री इति । अ॒न्य॒स्य ।
 पी॒प॒य॒न्त । वा॒जैः । म॒ग्रा । र॒जो॒सि । अ॒श्विना । वि । घो॒षैः ॥५॥ प्र ।

वा॒म् । श॒रत्स्वा॑न् । वृ॒षमः । न । नि॒ष्पाद् । पूर्वीः । इषः । च॒रति॑ ।
 म॒ध्वः । इ॒ष्णन् । ए॒वैः । अ॒न्यस्य॑ । पी॒पय॑न्त । वा॒जैः । वे॒पन्तीः । ऊ॒र्ध्वाः ।
 न॒द्यः । नः । आ । अ॒गुः ॥६॥ अ॒संजि॑ । वा॒म् । स्व॒र्विरा॑ । वे॒धसा॑ ।
 गीः । बा॒ळ्हे । अ॒श्विना॑ । त्रेधा । च॒रन्ती॑ । उप॑स्स्तुतौ । अ॒वत॑म् । नाधे॒-
 मान॑म् । या॒मन् । अ॒या॒मन् । शृ॒णु॒तम् । ह॒वम् । मे ॥७॥ उ॒त । स्या॑ ।
 वा॒म् । रु॒श॒तः । व॒प्स॒सः । गीः । त्रि॒व॒र्हिषि॑ । स॒द॒सि । पि॒न्वते॑ । नृ॒न् ।
 वृ॒षा । वा॒म् । मे॒घः । वृ॒षणा॑ । पी॒पाय॑ । गोः । न । से॒कैः । म॒नुषः ।
 द॒श॒स्यन् ॥८॥ यु॒वाम् । पू॒षा॒इव॑ । अ॒श्विना॑ । पु॒रम्॒ऽधिः । अ॒ग्निम् । उ॒षाम् ।
 न । ज॒रते॑ । ह॒विष्मा॑न् । हु॒वे । यत् । वा॒म् । व॒रि॒व॒स्या । गृ॒णानः॑ । वि॒द्याम॑ ।
 इ॒षम् । वृ॒ज॒नम् । जी॒र॒ऽदा॑नुम् ॥९॥

1. 182.

अ॒भूत् । इ॒दम् । व॒यु॒नम् । ओ इति॑ । सु । भू॒प॒त । रथः । वृ॒षेण॑स्वान् ।
 म॒द॒त । म॒नी॒षिणः॑ । धि॒यम्॒ऽजि॒न्वा । धि॒ष्ण्या॑ । वि॒श्र॒ला॒व॒सू इति॑ । दि॒वः ।
 न॒पा॒ता । सु॒ऽकृ॒ते । शु॒चि॑स्व॒ता ॥१॥ इ॒न्द्र॑स्त्व॒मा । हि । धि॒ष्ण्या॑ । म॒रु॒त्-
 स्त्व॒मा । द॒त्ता । दं॒सि॒ष्ठा । र॒थ्या॑ । र॒थि॑स्त्व॒मा । पू॒र्णम् । रथम् । व॒हे॒थे इति॑ ।
 म॒ध्वः । आ॒ऽचि॒तम् । तेन॑ । दा॒श्वांस॑म् । उप॑ । या॒धः । अ॒श्विना॑ ॥२॥
 किम् । अत्र॑ । द॒त्ता । कृ॒णु॒यः । किम् । आ॒सा॒थे इति॑ । ज॒नः । यः । कः ।
 चि॒त् । अ॒ह॒विः । म॒ही॒यते॑ । अति॑ । क॒मि॒ष्टम् । जु॒र॒तम् । प॒णेः । अ॒सुम् ।
 ज्योतिः॑ । वि॒प्रा॒य । कृ॒णु॒तम् । व॒च॒स्य॒वै ॥३॥ ज॒म्भ॒य॒तम् । अ॒भि॒तः ।
 रा॒य॒तः । शु॒नः । ह॒तम् । मृ॒धः । वि॒द॒युः । ता॒नि । अ॒श्विना॑ । वा॒र्च॒म्-
 स्वा॒चम् । ज॒रि॒तुः । र॒त्नि॒नी॒म् । कृ॒तम् । उ॒भा । शंस॑म् । ना॒स॒त्या । अ॒वत॑म् ।
 म॒मे ॥४॥ यु॒वम् । ए॒तम् । च॒क्र॒युः । सि॒न्धु॒षु । पु॒वम् । आ॒त्म॒न्॒ऽव॒न्त॑म् ।

पक्षिणम् । तौग्रचाय । कम् । येन । देवऽत्रा । मनसा । निःऽउह्युः ।
 सुऽपमनि । पेत्युः । श्वोर्दसः । महः ॥५॥ अवऽविद्वम् । तौग्रचम् ।
 अप्सु । अन्तः । अनारम्भणे । तमसि । प्रऽविद्वम् । चतस्रः । नावः ।
 जठलस्य । जुष्टाः । उत् । अश्विऽभ्याम् । इषिताः । पारयन्ति ॥६॥ कः ।
 स्वित् । वृक्षः । निःऽस्थितः । मध्ये । अर्णसः । यम् । तौग्रचः । नाधितः ।
 परिऽअसंस्वजत् । पर्णा । मृगस्य । पतरोऽइव । आऽरमे । उत् । अश्विनौ ।
 उह्युः । श्रोमताय । कम् ॥७॥ तत् । वाम् । नरा । नासत्यौ । अनु ।
 स्यात् । यत् । वाम् । मानासः । उच्यम् । अवोचन् । असात् । अद्य ।
 सर्दसः । सोम्यात् । आ । विद्याम् । इषम् । वृजनम् । जीरऽदानुम् ॥८॥

1. 183.

तम् । युञ्जाथाम् । मनसः । यः । जवीयान् । त्रिऽवन्धुरः । वृषणा ।
 यः । त्रिऽचक्रः । येन । उपऽयाथः । सुऽकृतः । दुरोणम् ।
 त्रिऽधातुना । पतथः । विः । न । पर्णेः ॥१॥ सुऽवृत् । रथः ।
 वर्तते । यन् । अभि । वाम् । यत् । तिष्ठथः । क्रतुऽमन्ता । अनु । पृथे
 वर्षुः । वपुष्या । सचताम् । इयम् । गीः । दिवः । दुहित्रा । उपसा ।
 सचेथे इति ॥२॥ आ । तिष्ठतम् । सुऽवृत्तम् । यः । रथः । वाम् । अनु ।
 व्रतानि । वर्तते । हविष्मान् । येन । नरा । नासत्या । इषयध्वै । वर्तिः ।
 याथः । तनयाय । तमने । च ॥३॥ मा । वाम् । वृक्षः । मा । वृक्षीः ।
 आ । दधर्षात् । मा । परि । वर्क्तम् । उत । मा । अति । धक्तम् । अयम् ।
 वाम् । भागः । निऽर्हितः । इयम् । गीः । दस्तौ । इमे । वाम् । निऽधर्यः ।
 मर्धनाम् ॥४॥ युवाम् । गोतमः । पुरुऽमीळ्हः । अत्रिः । दस्ता । हवते ।
 अवसे । हविष्मान् । दिशम् । न । दिष्टाम् । अजुयाइव । यन्ता ।

आ । मे । हवम् । नासत्या । उप । यातम् ॥५॥ अतारिष्म । तमसः ।
 पारम् । अस्य । प्रति । वाम् । स्तोमः । अश्विनौ । अधायि । आ ।
 इह । यातम् । पथिऽभिः । देवऽयानैः । विधाम् । इषम् । वृजनम् ।
 जीरऽदानुम् ॥६॥

1. 184.

ता । वाम् । अथ । तौ । अपरम् । हुवेम । उच्छन्त्याम् । उपसि ।
 वह्निः । उक्थैः । नासत्या । कुह । चित् । सन्तौ । अर्यः । दिवः ।
 नपाता । सुदाऽस्तराय ॥१॥ असे इति । ऊँ इति । सु । वृषणा । माद-
 येधाम् । उत् । पणीन् । हतम् । ऊर्म्या । मर्दन्ता । श्रुतम् । मे । अ-
 च्छोक्तिऽभिः । मतीनाम् । एष्टा । नरा । निऽचैतारा । च । कौणः ॥२॥
 श्रिये । पूषन् । इषुकृताऽइव । देवा । नासत्या । वहतुम् । सूर्यायाः ।
 वच्यन्ते । वाम् । ककुहाः । अपऽसु । जाताः । युगा । जृष्णाऽइव । वरु-
 णस्य । भूरः ॥३॥ असे इति । सा । वाम् । माध्वी इति । रातिः ।
 अस्तु । स्तोमम् । हिनोतम् । मान्यस्ये । कारोः । अनु । यत् । वाम् ।
 श्रवस्या । सुदान् इति सुऽदान् । सुऽवीर्याय । चर्षणयः । मर्दन्ति ॥४॥
 एषः । वाम् । स्तोमः । अश्विनौ । अकारि । मानेभिः । मघऽवाना ।
 सुऽवृक्ति । यातम् । वर्तिः । तनयाय । त्मने । च । अगस्त्ये । नासत्या ।
 मर्दन्ता ॥५॥ अतारिष्म । तमसः । पारम् । अस्य । प्रति । वाम् ।
 स्तोमः । अश्विनौ । अधायि । आ । इह । यातम् । पथिऽभिः । देवऽ-
 यानैः । विधाम् । इषम् । वृजनम् । जीरऽदानुम् ॥६॥

1. 185.

कतरा । पूर्वा । कतरा । अपरा । अयोः । कथा । जाते इति ।

कवयः । कः । वि । वेद । विश्वम् । त्मना । विभृतः । यत् । ह ।
 नाम । वि । वर्तेते इति । अहनी इति । चक्रियाऽइव ॥१॥ भूरिम् । द्वे
 इति । अचरन्ती इति । चरन्तम् । पत्स्वन्तम् । गर्भम् । अपदी इति ।
 दधाते इति । नित्यम् । नः । सुनुम् । पित्रोः । उपऽस्थे । द्यावा । रक्ष-
 तम् । पृथिवी इति । नः । अम्वात् ॥२॥ अनेहः । दात्रम् । अर्दितेः ।
 अनर्बम् । हुवे । स्वऽस्वत् । अवधम् । नर्मस्वत् । तत् । रोदसी इति ।
 जनयतम् । जरित्रे । द्यावा । रक्षतम् । पृथिवी इति । नः । अम्वात् ॥३॥
 अतप्यमाने इति । अवसा । अवन्ती इति । अनु । स्वाम् । रोदसी इति ।
 देवपुत्रे इति । देवऽपुत्रे । उभे इति । देवानाम् । उभवेभिः । अह्नाम् । द्यावा ।
 रक्षतम् । पृथिवी इति । नः । अम्वात् ॥४॥ संगच्छमाने इति । सम्ऽगच्छ-
 माने । युवती इति । समन्ते इति । सम्ऽअन्ते । स्वसारा । जामी इति । पित्रोः ।
 उपऽस्थे ॥ अभिजिघ्रन्ती इत्यभिऽजिघ्रन्ती । भुवनस्य । नाभिम् । द्यावा ।
 रक्षतम् । पृथिवी इति । नः । अम्वात् ॥५॥ उर्वी इति । सअनी इति ।
 बृहती इति । ऋतेन । हुवे । देवानाम् । अवसा । जनित्री इति । दधाते
 इति । ये इति । अमृतम् । सुऽप्रतीके इति । सुप्रतीके । द्यावा । रक्षतम् ।
 पृथिवी इति । नः । अम्वात् ॥६॥ उर्वी इति । पृथ्वी इति । बहुले इति ।
 दूरेऽअन्ते इति । दूरेऽअन्ते । उप । ब्रुवे । नर्मसा । यज्ञे । अस्मिन् । दधाते
 इति । ये इति । सुभगे इति । सुऽभगे । सुप्रतूर्ती इति । सुऽप्रतूर्ती । द्यावा ।
 रक्षतम् । पृथिवी इति । नः । अम्वात् ॥७॥ देवान् । वा । यत् । चक्रम् ।
 कत् । चित् । आगः । सखायम् । वा । सदर्म् । इत् । जाऽपतिम् । वा ।
 इयम् । धीः । भूयाः । अवऽयानम् । एषाम् । द्यावा । रक्षतम् । पृथिवी
 इति । नः । अम्वात् ॥८॥ उभा । शंसा । नयी । माम् । अविष्टाम् ।

उ॒मे इति॑ । मा॒म् । ऊ॒ती इति॑ । अ॒वसा॑ । स॒चेता॑म् । भू॒रि॑ । चि॒त् । अ॒र्यः ।
 सु॒दाऽऽ॒तरा॑य । इ॒षा । म॒द॒न्तः । इ॒षये॑म् । दे॒वाः ॥९॥ ऋ॒तम् । दि॒वे ।
 तत् । अ॒वो॒चम् । पृ॒थि॒व्यै । अ॒भिऽअ॒वा॒र्य॑ । प्र॒थ॒मम् । सु॒ऽमे॒धाः । पा॒ताम् ।
 अ॒व॒धात् । दुः॒ऽइ॒तात् । अ॒भी॒के॑ । पि॒ता । मा॒ता । च । र॒क्ष॒ताम् । अ॒वः-
 ऽभिः॑ ॥१०॥ इ॒दम् । द्या॒वापृ॒थि॒वी इति॑ । स॒त्यम् । अ॒स्तु । पि॒तः ।
 मा॒तः । यत् । इ॒ह । उप॒ऽब्रू॒वे । वा॒म् । भू॒तम् । दे॒वाना॑म् । अ॒व॒मे इति॑ ।
 अ॒वःॽभिः॑ । वि॒द्या॒म॑ । इ॒षम् । वृ॒ज॒नम् । जी॒रऽदा॑नुम् ॥११॥

1. 186.

आ । नः । इ॒ळा॒भिः । वि॒द॒ये॑ । सु॒ऽश॒स्ति॑ । वि॒श्वान॑रः । स॒वि॒ता । दे॒वः ।
 ए॒तु । अ॒पि॑ । य॒था । यु॒वानः॑ । म॒त्स॒थ॑ । नः । वि॒श्वम् । ज॒गत् । अ॒भिऽ-
 पि॒त्वे । म॒नी॒षा ॥१॥ आ । नः । वि॒श्वे॑ । आ॒स्क्राः । ग॒म॒न्तु॑ । दे॒वाः ।
 मि॒त्रः । अ॒र्य॒मा । व॒रु॒णः । स॒ऽजो॒षाः । भु॒वन् । य॒था । नः । वि॒श्वे॑ ।
 वृ॒धा॒सः । क॒रन् । सु॒ऽस॒हा । वि॒धु॒रम् । न । श॒र्वः ॥२॥ प्रे॒ष्ठम् । वः ।
 अ॒ति॒थि॑म् । गृ॒णी॒षे॑ । अ॒ग्नि॑म् । श॒स्ति॒ऽभिः॑ । तु॒र्व॒णिः । स॒ऽजो॒षाः ।
 अ॒स॒त् । य॒था । नः । व॒रु॒णः । सु॒ऽकी॒र्तिः । इ॒षः । च । प॒र्ष॒त् । अ॒रिऽ-
 गृ॒तः । स॒रिः ॥३॥ उप॑ । वः । आ । इ॒षे॑ । न॒म॒सा॑ । जि॒गी॒षा । उप॑-
 सा॒न॒क्ता । सु॒दु॒घा॒ऽइ॒व । घे॒नुः । स॒मा॒ने॑ । अ॒ह॒न् । वि॒ऽमि॒मा॒नः । अ॒र्क॑म् ।
 वि॒ष्णु॑रूपे । प॒र्व॒सि॑ । स॒सि॒न् । ऊ॒र्ध्व॑न् ॥४॥ उ॒त । नः । अ॒हिः । बु॒ध्न्यः॑ ।
 म॒र्यः । क॒रि॒ति॑ कः । शि॒शु॑म् । न । पि॒प्पु॒षी॑ऽइ॒व । वे॒ति॑ । सि॒न्धुः ।
 ये॒न॑ । न॒पा॒तम् । अ॒पा॒म् । जु॒ना॒म॑ । म॒नऽजु॑वः । वृ॒ष॒णः । यम् । व॒ह॑-
 न्ति ॥५॥ उ॒त । नः । ई॒म् । त्व॒ष्टा॑ । आ । ग॒न्तु॑ । अ॒च्छ॑ । स्म॒त् ।
 स॒रि॒ऽभिः॑ । अ॒भिऽपि॒त्वे । स॒ऽजो॒षाः । आ । वृ॒त्र॒ऽहा॑ । इ॒न्द्रः । च॒र्ष॑-

णिऽप्राः । तुविऽस्तमः । नराम् । नः । इह । गम्याः ॥६॥ उत । नः ।
 ईम् । मतयः । अश्वऽयोगाः । शिशुम् । न । गावः । तरुणम् । रिहन्ति ।
 तम् । ईम् । गिरः । जनेयः । न । पत्नीः । सुरभिऽस्तमम् । नराम् ।
 नसन्त ॥७॥ उत । नः । ईम् । मरुतः । वृद्धऽसेनाः । सत् । रोदसी
 इति । सऽमेनसः । सदन्तु । पृषत्ऽअश्वासः । अवनयः । न । रथाः ।
 रिशादसः । मित्रऽयुजः । न । देवाः ॥८॥ प्र । नु । यत् । एषाम् ।
 महिना । चिकित्रे । प्र । युञ्जते । प्रऽयुजः । ते । सुऽवृक्ति । अर्ध ।
 यत् । एषाम् । सुऽदिने । न । शरुः । विश्वम् । आ । इरिणम् । प्रपा-
 यन्त । सेनाः ॥९॥ प्रो इति । अश्विनौ । अवसे । कृणुध्वम् । प्र । पूष-
 णम् । स्वस्तवसः । हि । सन्ति । अद्वेपः । विष्णुः । वार्तः । ऋभुक्षाः ।
 अच्छ । सुम्नाय । वृत्तीय । देवान् ॥१०॥ इयम् । सा । वः । असे
 इति । दीधितिः । यज्ञत्राः । अपिऽप्राणी । च । सदर्नी । च । भूयाः ।
 नि । या । देवेषु । यतते । वसुऽयुः । विद्याम् । इषम् । वृजनम् । जीरऽ-
 दातुम् ॥११॥

I. 187.

पितुम् । नु । स्तोषम् । महः । धर्माणम् । तर्विषीम् । यस्य ।
 त्रितः । वि । ओजसा । वृत्रम् । विऽर्षवम् । अर्दयत् ॥१॥ स्वादो इति ।
 पितो इति । मधो इति । पितो इति । वयम् । त्वा । ववृमहे । असा-
 कम् । अविता । भव ॥२॥ उप । नः । पितो इति । आ । चर । शिवः ।
 शिवभिः । ऊतिऽभिः । मयऽभुः । अद्विषेण्यः । सखा । सुऽशेवः ।
 अर्द्रयाः ॥३॥ तव । त्वे । पितो इति । रसाः । रजांसि । अनु । विऽ-
 स्थिताः । दिवि । वार्ताऽइव । श्रिताः ॥४॥ तव । त्वे । पितो इति ।

ददतः । तव । स्वादिष्ट । ते । पितो इति । प्र । स्वान्नानः । रसानाम् ।
 तुविग्रीवाःऽइव । ईरते ॥५॥ त्वे इति । पितो इति । महानाम् । देवा-
 नाम् । मनः । हितम् । अकारि । चारु । केतुना । तव । अहिम् ।
 अवसा । अवधीत् ॥६॥ यत् । अदः । पितो इति । अजगन् । विवस्व ।
 पर्वतानाम् । अत्र । चित् । नः । मधो इति । पितो इति । अरम् ।
 भक्षाय । गम्याः ॥७॥ यत् । अपाम् । ओषधीनाम् । परिशम् । आऽ-
 रिशामहे । वातापि । पीवः । इत् । भव ॥८॥ यत् । जे । सोम । गोऽआशिरः ।
 यवऽआशिरः । भजामहे । वातापि । पीवः । इत् । भव ॥९॥ करम्भः ।
 ओषधे । भव । पीवः । वृकः । उदारथिः । वातापि । पीवः । इत् । भव
 ॥१०॥ तम् । त्वा । वयम् । पितो इति । वचःऽभिः । गावः । न ।
 हव्या । सुसुदिम् । देवेभ्यः । त्वा । सधऽमार्दम् । अस्मभ्यम् । त्वा ।
 सधऽमार्दम् ॥११॥

1. 188.

सम्ऽईदृः । अद्य । राजसि । देवः । देवैः । सहस्रऽजित् । दूतः ।
 हव्या । कविः । वह ॥१॥ तनूऽनपात् । ऋतम् । यते । मध्वा । यज्ञः ।
 सम् । अज्यते । दधत् । सहस्रिणीः । इषः ॥२॥ आऽजुह्वानः । नः ।
 ईड्यः । देवान् । आ । वक्षि । यज्ञियान् । अग्ने । सहस्रऽसाः । असि
 ॥३॥ प्राचीनेम् । वहिः । ओजसा । सहस्रऽवीरम् । अस्तृणन् । यत्र ।
 आदित्याः । विऽराजथ ॥४॥ विऽराट् । सम्ऽराट् । विऽम्बीः । प्रऽ-
 म्बीः । बह्वीः । च । भूर्यसीः । च । याः । दुरः । घृतानि । अचरन्
 ॥५॥ सुरुक्मे इति सुऽरुक्मे । हि । सुऽपेशसा । अधि । थ्रिया । विऽ-
 राजतः । उपसौ । आ । इह । सीदताम् ॥६॥ प्रथमा । हि । सुऽवा-

च॑सा । हो॒ता॒रा । दै॒व्या । क॒वी इति॑ । य॒ज्ञम् । नः । य॒ज्ञ॒ताम् । इ॒मम् ॥७॥ भा॑र॒ति । इ॒ष्टे । सर॑स्व॒ति । याः । वः । सर्वाः । उप॑ऽब्र॒वे । ताः । नः । चो॒द॒यत् । श्रि॒ये ॥८॥ त्व॒ष्टा । रू॒पा॒ग्निं । हि । प्र॒स॒भ्यः । प॒शून् । वि॒श्वान् । स॒म्ऽआ॒न॒जे । तेषा॑म् । नः । स्फा॑तिम् । आ । य॒ज ॥९॥ उप॑ । त्म॒न्या । व॒न॒स्प॒ते । पा॒थः । दे॒वेभ्यः । सृ॒ज । अ॒ग्निः । ह॒व्यानि॑ । सि॒स्व॒दत् ॥१०॥ पु॒रऽगाः । अ॒ग्निः । दे॒वाना॑म् । गा॒य॒त्रेण॑ । स॒म् । अ॒ज्य॒ते । स्वाहा॑ऽकृ॒तीषु॑ । रो॒च॒ते ॥११॥

1. 189.

अ॒ग्ने । न॒य । सु॒प॒था । रा॒ये । अ॒स्मान् । वि॒श्वानि॑ । दे॒व । व॒यु॒ना॒नि । वि॒द्वान् । यु॒यो॒धि । अ॒स्मत् । जु॒हुरा॑णम् । ए॒नः । भू॒यि॒ष्टाम् । ते । नमः॑ऽउ॒क्तिम् । वि॒धेम॑ ॥१॥ अ॒ग्ने । त्वम् । पा॒र॒य । न॒व्यः । अ॒स्मान् स्व॑स्ति॒भिः । अ॒ति । दुः॒ग्गानि॑ । वि॒श्वी । पूः । च । पृ॒थ्वी । ब॒हु॒ला । नः । उ॒र्वी । भ॒व । तो॒काय॑ । त॒न॒याय॑ । श॒म् । योः ॥२॥ अ॒ग्ने । त्वम् । अ॒स्मत् । यु॒यो॒धि । अ॒मी॒वाः । अ॒न॒ग्नि॒वाः । अ॒भि । अ॒म॒न्त । कु॒ष्टीः । पु॒नः । अ॒स्म॒भ्यम् । सु॒वि॒ताय॑ । दे॒व । क्षा॒म् । वि॒श्वे॑भिः । अ॒मृ॒ते॑भिः । य॒ज॒त्र ॥३॥ पा॒हि । नः । अ॒ग्ने । पा॒यु॒भिः । अ॒ज॒स्रैः । उ॒त । श्रि॒ये । स॒द॒ने । आ । शु॒शु॒कान् । मा । ते । भ॒यम् । ज॒रि॒ता॒रम् । य॒वि॒ष्ट । नू॒तम् । वि॒दत् । मा । अ॒परम् । स॒ह॒स्वः ॥४॥ मा । नः । अ॒ग्ने । अ॒व । सृ॒जः । अ॒घा॒य । अ॒वि॒ष्य॒वै । रि॒ष॒वै । दु॒च्छु॒ना॒यै । मा । द॒त्व॒तै । द॒श॒ते । मा । अ॒द॒तै । नः । मा । रि॒ष॒ते । स॒ह॒सा॒ऽव॒न् । प॒रा । दाः ॥५॥ वि । ध । त्वा॒ऽवा॒न् । ऋ॒त॒ऽजा॒त । यं॒सत् । गृ॒णा॒नः । अ॒ग्ने । त॒न्वै । व॒रू॒थम् । वि॒श्वी॒त् । रि॒रि॒चोः । उ॒त । वा । नि॒नि॒त्सोः । अ॒भिऽहु॒ता॒म् । अ॒सि । हि ।

देव । विष्णुः ॥६॥ त्वम् । तान् । अग्ने । उभयान् । वि । विद्वान् ।
 वेपि । प्रऽपित्वे । मनुषः । यज्ञत्र । अभिऽपित्वे । मनवे । शास्वः । भूः ।
 मर्मजेन्यः । उशिक्षऽभिः । न । अक्रः ॥७॥ अर्वाचाम । निऽवचनानि ।
 अस्मिन् । मानस्य । हनुः । सहस्राने । अग्नौ । वयम् । सहस्रम् । ऋषि-
 ऽभिः । सनेम । विद्याम् । इषम् । वृजनम् । जीरऽदानुम् ॥८॥

1. 190.

अनर्वाणम् । वृषभम् । मन्द्रऽर्जिहम् । बृहस्पतिम् । वर्धय । नव्यम् ।
 अर्कैः । गाथान्यः । सुऽरुचः । यस्य । देवाः । आऽशृण्वन्ति । नवमा-
 नस्य । मर्ताः ॥१॥ तम् । ऋत्विषाः । उपे । वार्चः । सचन्ते । सर्गः ।
 न । यः । देवऽयताम् । असर्जि । बृहस्पतिः । सः । हि । अर्जः । वरीसि ।
 विऽम्वा । अर्भवत् । सम् । ऋते । मातरिश्वा ॥२॥ उपेऽस्तुतिम् । नमसः ।
 उत्ऽयतिम् । च । श्लोकम् । यंसत् । सविताऽहव । प्र । बाहू इति ।
 अस्य । कर्त्ता । अहन्यः । यः । अस्ति । मृगः । न । भीमः । अरक्षसः ।
 तुर्विष्मान् ॥३॥ अस्य । श्लोकः । दिवि । ईयते । पृथिव्याम् । अत्यः ।
 न । यंसत् । यच्चऽभृत् । विऽचेताः । मृगाणाम् । न । हेतयः । यन्ति ।
 च । इमाः । बृहस्पतेः । अहिऽमायान् । अभि । द्यून् ॥४॥ ये । त्वा ।
 देव । उस्त्रिहम् । मन्यमानाः । पापाः । भद्रम् । उपऽजीवन्ति । पञ्जाः ।
 न । दुऽघ्न्ये । अनु । ददासि । वामम् । बृहस्पते । चयसे । इत् । पिया-
 रुम् ॥५॥ सुऽप्रैतुः । सुऽयवसः । न । पन्थाः । दुऽनिगन्तुः । परि-
 ऽप्रीतः । न । मित्रः । अनर्वाणः । अभि । ये । चक्षते । नः । अपि-
 ऽवृताः । अपऽऊर्णुवन्तः । अस्थुः ॥६॥ सम् । यम् । स्तुमः । अवनेयः ।
 न । यन्ति । समुद्रम् । न । स्रवतः । रोधऽचक्राः । सः । विद्वान् ।

उभयम् । चष्टे । अन्तः । बृहस्पतिः । तरः । आपः । च । गृध्रः ॥७॥
 एव । महः । तुविञ्जातः । तुर्विष्मान् । बृहस्पतिः । वृषभः । धायि ।
 देवः । सः । नः । स्तुतः । वीरऽवत् । धातु । गोऽमत् । विद्याम । इपम् ।
 वृजनम् । जीरऽदोनुम् ॥८॥

1. 191.

कङ्कतः । न । कङ्कतः । अथो इति । सतीनऽकङ्कतः । द्वौ । इति ।
 प्लुषी इति । इति । नि । अदृष्टाः । अलिप्सत ॥१॥ अदृष्टान् । हन्ति ।
 आऽयती । अथो इति । हन्ति । पराऽयती । अथो इति । अवऽमती ।
 हन्ति । अथो इति । पिनष्टि । पिपती ॥२॥ शरासः । कुशरासः ।
 दर्भासः । सैर्षाः । उत । मौञ्जाः । अदृष्टाः । वैरिणाः । सर्वे । साकम् ।
 नि । अलिप्सत ॥३॥ नि । गार्वः । गोऽस्थे । असदन् । नि । मृगासः ।
 अविद्यत । नि । केतवः । जनानाम् । नि । अदृष्टाः । अलिप्सत ॥४॥
 एते । ऊँ इति । त्वे । प्रति । अदृष्टन् । प्रऽदोषम् । तस्कराऽइव ।
 अदृष्टाः । विश्वऽदृष्टाः । प्रतिऽबुद्धाः । अभूतन् ॥५॥ द्यौः । वः । पिता ।
 पृथिवी । माता । सोमः । भ्राता । अदितिः । स्वसा । अदृष्टाः । विश्व-
 ऽदृष्टाः । तिष्ठत । इलयत । सु । कम् ॥६॥ ये । अस्याः । ये । अङ्ग्याः ।
 सूचीकाः । ये । प्रऽकङ्कताः । अदृष्टाः । किम् । चन । इह । वः । सर्वे ।
 साकम् । नि । जस्यत ॥७॥ उत् । पुरस्तात् । सूर्यः । एति । विश्वऽदृष्टः ।
 अदृष्टऽहा । अदृष्टान् । सर्वान् । जम्भयन् । सर्वाः । च ।
 यातुऽधान्यः ॥८॥ उत् । अपप्तत् । असौ । सूर्यः । पुरु ।
 विश्वानि । ज्वन् । आदित्यः । पर्वतेभ्यः । विश्वऽदृष्टः । अदृष्टऽहा ॥९॥
 सूर्ये । विपम् । आ । सजामि । दतिम् । सुराऽवतः । गृहे । सः । चित् ।

नु । न । म॒रा॒ति । नो इति । व॒यम् । म॒राम् । आ॒रे । अ॒स्य । यो॒र्जनम् ।
 ह॒रिऽस्थाः । म॒धु । त्वा । म॒धुला । च॒कार ॥१०॥ इ॒य॒त्तिका । श॒कु॒न्तिका ।
 स॒का । ज॒घास । ते । वि॒पम् । सो इति । चि॒त् । नु । न । म॒रा॒ति ।
 नो इति । व॒यम् । म॒राम् । आ॒रे । अ॒स्य । यो॒र्जनम् । ह॒रिऽस्थाः । म॒धु ।
 त्वा । म॒धुला । च॒कार ॥११॥ त्रिः । स॒प्त । वि॒ष्णुलिङ्ग॒काः । वि॒प॒स्य ।
 पु॒ण्यम् । अ॒क्षन् । ताः । चि॒त् । नु । न । म॒र॒न्ति । नो इति । व॒यम् । म॒राम् ।
 आ॒रे । अ॒स्य । यो॒र्जनम् । ह॒रिऽस्थाः । म॒धु । त्वा । म॒धुला । च॒कार ॥१२॥
 न॒वा॒नाम् । न॒व॒ती॒नाम् । वि॒प॒स्य । रो॒पु॒षी॒णाम् । स॒र्वी॒साम् । अ॒ग्र॒भम् ।
 ना॒म । आ॒रे । अ॒स्य । यो॒र्जनम् । ह॒रिऽस्थाः । म॒धु । त्वा । म॒धुला ।
 च॒कार ॥१३॥ त्रिः । स॒प्त । म॒यू॒र्यः । स॒प्त । स्व॒सा॒रः । अ॒ग्र॒वः । ताः ।
 ते । वि॒पम् । वि । ज॒ग्नि॒रे । उ॒द॒कम् । कु॒म्भिनीःऽइव ॥१४॥ इ॒य॒त्तकः ।
 कु॒पु॒म्भ॒कः । त॒कम् । भि॒न॒भि । अ॒श्मे॒ना । त॒तः । वि॒पम् । प्र । व॒वृ॒ते ।
 प॒रा॒चीः । अ॒नु । स॒म्ऽव॒तः ॥१५॥ कु॒पु॒म्भ॒कः । तत् । अ॒व॒वी॒त् । गि॒रेः ।
 प्र॒ऽव॒र्त॒मा॒न॒कः । वृ॒श्चि॒क॒स्य । अ॒र॒सम् । वि॒पम् । अ॒र॒सम् । वृ॒श्चि॒क ।
 ते । वि॒पम् ॥१६॥

✓ See Vol. I.

89. 2012

~~See other vol~~

D.G.A. 80.

D.G.A. 80.

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
NEW DELHI

Issue record.

Call No.— Sa2V1/Mād/Lak-8139

Author— Mādhava.

Title— Rgarthadīpikā... a com. on
Rgvedasamhitā. Vol.2.

Borrower's Name	Date of Issue	Date of Return

P.T.O.

